

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
החוג להיסטוריה של עם ישראל

ייצוגים של נשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי
בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת שרון גבע

מנחות: פרופ' אניטה שפירא, פרופ' חנה נוה

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

2007

תודות

היתה לי הזכות להיות תלמידתן של פרופ' אניטה שפירא ופרופ' חנה נוה; מחקר זה התבצע ונכתב בהנחייתן. מכל אחת מהן למדתי רבות ואצל שתיהן מצאתי תמיד דלת פתוחה ואוזן קשבת. הערותיהן והארותיהן פתחו בפניי כל העת כיווני מחשבה חדשים ולא פעם פרצו בעבורי דרך; חכמתן מנעה ממני מלמעוד. על כל אלה ועוד אני מודה להן מקרב לב.

מחקר זה מבוסס על טקסטים בני התקופה, רובם מן העיתונות. אלה שמורים בארכיונים שונים בארץ, ואלה הם: ארכיוני העיתונות באוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת תל-אביב, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ובית אריאלה; הארכיון והספרייה של יד ושם; ארכיון בית לוחמי הגטאות והספרייה; ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות; ארכיון יד יערי; ארכיון מורשת; הארכיון הציוני המרכזי; ארכיון מדינת ישראל. בכל המקומות האלה מצאתי עזרה אדיבה ויד מכוונת. תודה ליעל צוקרמן ולאיל צוקרמן שהעמידו לרשותי מכתבים ותצלומים של משפחת לובטקיין-צוקרמן, לשלומית לנדוי, לשופטת ד"ר עדנה קפלן-הגלר ולרעיה יגלום. תודה מיוחדת לדני סטון שנתן לי לצפות בקלטות בהן מתועדים ראיונות נדירים עם נשים שהיו אסירות ממונות באושוויץ. תודה לאורנה ננר, עורכת השבועון לאשה, שהרשתה לי לבקר בארכיון העיתון, ולעיתונאית ברוריה אבידן-בריר; תודה לנמרוד צפני, מנהל ארכיון מעריב, על עזרתו ולרסמי פאדלי ממחלקת הצילום בספרייה של אוניברסיטת חיפה.

ברצוני להודות מקרב לב לכל אלה שהקדישו לי מזמנם היקר, גילו את לבם ושיתפו אותי בחוויותיהם: ויטקה קובנר, רות בונדי, הלה שיפר-רופאייזן, חווקה פולמן-רבן, פלה פינקלשטיין, רינה יעקבזון (וייס) ושרקה ויץ, אהובה פריד (לובטקיין) שהלכה לעולמה בטרם נשלם המחקר, יעל צוקרמן, סוזי קסטנר (מיכאלי), דני בראנד ודוד אלכסנדר. תודותיי לנשיא בית המשפט העליון לשעבר, שופט בית המשפט העליון בדימוס משה לנדוי, לשופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בך, למיכאל גלעד (גולדמן), צביקה דרור וצבי נוסנבלט. תודה מיוחדת לחיים גורי.

עבודת המחקר נכתבה בסיוע מלגה ע"ש פרופ' נתן רוטנשטרייך של המועצה להשכלה גבוהה, מלגה מקרן בוש במסגרת קרן המלגות ע"ש איגנץ בוביס ללימודי יהדות ומלגה מקרן ריץ, אוניברסיטת תל-אביב. העבודה זכתה בפרס יד ושם מן הקרן על שם מלה צימטבאום הי"ד ובפרס מאת קרן יורן שניצר של בית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב. אני מודה לכולם על תמיכתם במחקר, בלעדיה לא היה בכוחי להשלימו. תודותיי לכל האנשים הטובים שליוו אותי לאורך הדרך, על תמיכתם ועידודם, התעניינותם ועצותיהם המועילות: לשופט בדימוס, עיתונאי לשעבר, גבריאל שטרסמן, לפרופ' דינה פורת, פרופ' דני גוטוויין, פרופ' ארנון גוטפלד, ד"ר חוי בן-ששון, ד"ר עפרה יגלין, ד"ר בעז כהן, ד"ר אורית רוזין, נעמה שי"ק, בני מאירסדורף (מר) ורותי אבנשטיין; לשושי נוי, שרה ורד, שולי אפטר-גוליק, רותי ויגודסקי, שולה אוריאל ונעמי יונה; להוריי, לחברותיי היקרות שרית שטרן ותמי ינאי, ומעל כולם – לאבי, לנועה ולאיתי.

תקציר

עניינו של מחקר היסטורי זה הוא בחינת יחסה של החברה הישראלית לשואה ולניצוליה בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן באמצעות דיון בנשים. במרכזו השאלה מי היו "גיבורות השואה" בחברה הישראלית באותם ימים. ההנחה היא שדיון ביחסם של הישראלים לנשים בשואה, ובאופן ספציפי הגדרתם מעשי גבורה בתקופת השואה בהקשר של נשים, מסוגל לתרום למחקר החברה הישראלית והשואה, לחקר מעמד האשה במדינת ישראל ולהוסיף מידע ותובנות על החברה הישראלית.

התקופה הנדונה היא שנותיה הראשונות של מדינת ישראל, שנות עיצובה של החברה הישראלית, חברת מהגרים, ביניהם ניצולי השואה, כחברה אחת. תקופה זו היתה רוויה מחלוקות אידיאולוגיות ופוליטיות, חלקן היו קשורות במישרין לשואה, בהן השתתפו ושותפו קורבנות השואה, נשים וגברים, בין היתר על ידי שילוב סיפוריהם בדינמיקה וברטוריקה של הוויכוחים הציבוריים ובהופעות ציבוריות של ניצולות, כפי שהיה למשל בוויכוח המתמשך בנושא יחסי ישראל-גרמניה ובימי פרשת קסטנר. משפט אייכמן חותם את ציר הזמן הנדון: הדיון בנשים מחזק את הטענה לפיה מאורע זה היה נקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה; דיון זה מראה גם שמבלי לגרוע מחשיבותו, משפט אייכמן מבטא במידה רבה המשך מגמות שרווחו בשנים קודמות.

במרכז המחקר ייצוגים של נשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן. הדיון מתבצע באמצעות טיפולוגיה של הייצוגים והוא כולל חמישה טיפוסים מרכזיים של נשים בשואה. עניינו הצגת קווי המיתאר של כל דמות כפי שעלו מן המקורות וניתוח ההיבטים הפוליטיים והמגדריים של תפקודה כמייצגת אלמנטים כמו גבורה, קורבנות, חורבן ותקומה. הדיון בכל טיפוס הוא תמאטי ומתייחס גם לקבוע ולמשתנה לאורך ציר הזמן.

המקורות העיקריים הם העיתונות העברית בארץ ועדויות הניצולים במשפט אייכמן. העיתונות נבחרה כמקור עיקרי מפני שמטבעה היא משקפת את המציאות: העיתונות מרכזת בתוכה את החדש, החשוב והמעניין מבחינתה, ומדווחת, מגיבה ומראינת בהתאם למה שנדמה לה שקוראיה צריכים או מעוניינים לדעת. העיתונות גם משמשת במה, למשל בטקסטים פובליציסטיים ובמכתבי קוראים למערכת. יתרון נוסף הוא מהירות התגובה שלה, בשונה מספרי לימוד או יצירות ספרותיות המאחרים להתפרסם. בשנות החמישים העיתונות היתה אמצעי התקשורת העיקרי בישראל, ומספר העיתונים העבריים שהופצו בארץ היה רב ביחס לקהל הקוראים הפוטנציאלי. רבים מהעיתונים היו ביטאונים שהיו נתונים לשליטתם של ארגונים שהוציאו אותם לאור; אלה מסוגלים לבטא צרכים ומאויים של גופים פוליטיים, בראש ובראשונה המפלגות. לצדם הופיעו עיתונים פרטיים.

במטרה להציג תמונה כללית ככל האפשר של יחסה של החברה הישראלית לנשים בשואה בתקופה נבדקו מרבית היומונים שהופיעו אז לצד שבועונים וכתבי-עת נבחרים. במטרה למקם את המחקר בקונטקסט ההיסטורי שלו מוינו טקסטים שהתייחסו לכל הפחות לאחד משלושה נושאים: נשים בשואה, שואה ונשים. העיתונים נבדקו באופן שיטתי מראשית שנת 1952 ועד תחילת יוני 1962, עם ביצוע גזר הדין במשפט אייכמן, מתוך הנחה שהתבררה כנכונה, שהעיסוק בנושא השואה בעיתונות לא היה אך ורק לקראת ובמהלך אירועים מיוחדים, כמו יום הזיכרון לשואה ולגבורה ומשפט אייכמן. נבדקו גם הצילומים, הקריקטורות והאיורים שליוו את הטקסטים. באשר לעדויות משפט אייכמן, כל עדויות הניצולים במשפט, של נשים ושל גברים, שימשו כמקורות, כמו גם נאום הפתיחה ונאום הסיכום של התביעה ופסק הדין, תוך התייחסות, במידה ורלוונטית, לפרוטוקול המלא ולמסמכים של "לשכה 06" של משטרת ישראל. המחקר מבוסס גם על נאומים, חוקים, פרוטוקולים של דיוני הכנסת ובתי משפט, דוחות ופסקי-דין, כתבים ורשימות שחוברו בתקופת השואה, חיבורים של ניצולים ומכתבים רשמיים ואישיים. בנוסף שולבו ראיונות אישיים עם ניצולות ועם מי שהיו מעורבים בפרשיות שהסעירו את הציבור הישראלי אז כמו משפטי "קאפוס", פרשת קסטנר ומשפט אייכמן.

ארבעה פרקים לעבודה. הפרק הראשון מוקדש לטיפוס מרכזי של האשה בשואה, המתנגדת המזוינת, המכונה כאן "האוחזת בנשק". דמות זו רווחה מאוד במקורות, גם בהשוואה לעיסוק בלוחמים מזוינים בשואה בכלל (גברים). הופעתיה היו בעיקר בהקשר הפוליטי, כפי שהיה ביחס לכלל סיפורי ההתנגדות המזוינת בגטאות וביערות. סיפוריה הדגישו את הזיקה האידיאולוגית שלה ושל הקבוצה אליה השתייכה (תנועת נוער, מחתרת לוחמת) והיא עצמה הוערכה בדרך כלל כמייצגת דרכה של מפלגה או תנועה פוליטית. יוצאת מכלל זה היתה "האוחזת בנשק" במחנה המוות שלא הוערכה כאישיות פוליטית, מרכיב בהסבר מדוע סיפורי גבורתה נשמעו לעתים כה רחוקות.

הפרק השני עוסק בשני טיפוסים מרכזיים של נשים בשואה: האם והבת. טיפוס האם נחלק לשתי דמויות משנה: האם הביולוגית, מי שבימי השואה היתה אִם או הרתה אז, ומי שבתקופת השואה תיפקדה כאם לילדים שלא היו צאצאיה הביולוגיים, המכונה כאן "האמהית". דמות האם ודמות הבת רווחו מאוד בסיפורים על המשפחה בשואה שהופיעו במקורות; פחות מזה סופר על אבות. סיפוריהן הופיעו בעיתונות כסיפורים אישיים, שימשו כלי רטורי בהופעות ציבוריות, בעיקר בנאומים פוליטיים, ולאורך כל הדרך נטענו משמעות סמלית ששיאה במשפט אייכמן. סיפורי האמהות בשואה הועלו על נס כסיפורים על נשים שהעמידו במרכזם הצטיינות בגילוי תכונות וביצוע פעולות שזוהו באופן מסורתי עם נשים: בין אלה סיפור גבורתה של האם הביולוגית שהיתה נכונה להקריב חייה למען ילדיה ובשום פנים ואופן לא הלכה "כצאן לטבח"; כזה היה סיפוריה של "האמהית" שפעלה בימי השואה ואחריה להצלת ילדים ושיקומם בארץ כצברים פוטנציאליים. התקומה היא

מרכיב מרכזי בטיפוסים אלה, בעיקר בדמות "האמהית" ובדמות הבת שנשארה בחיים: זו האחרונה, כילדיה של "האמהית", תיפקדה כהוכחה להישגיו של כור ההיתוך.

הפרק השלישי עוסק בדמות רבת-פנים המכונה כאן "המתנגדת ברוחה". פרק זה מתייחס למגוון של דרכי התנגדות של נשים בשואה למדיניות הכיבוש הגרמני, באופן ספציפי לשאיפה למחוק את צלם האדם היהודי, שלא כללו פעולה מזוינת או התארגנות לקראתה. בין אלה היו נשים שבשבתן בגטאות ובמחנות כתבו וציירו, שם תיעדו את מה שראו, שמעו וחשו; טקסטים שיצרו אז פורסמו בישראל בשנות החמישים, בעיקר כספרים. אחרות הן ניצולות שפעלו להנצחת השואה בארץ. למעט שלושה מקרים – סיפור "התשעים ושלוש", ההוקרה לפסיה שרשבסקי-יאזין, ניצולת אושוויץ, ואנה פראנק שהיתה לגיבורת תרבות – הישראלים לא מצאו אותן גיבורות בתקופת השואה, גם לא בימי משפט אייכמן. הניסיון להסביר את הערכתן של אלה כגיבורות מחד גיסא והניסיון להסביר את היעדר ההערכה הכללית ל"מתנגדות ברוחן" כגיבורות בשואה מאידך גיסא קשורים למעמד האשה בחברה הישראלית ולתפקידיה המסורתיים בה.

הפרק הרביעי עוסק בטיפוס שנקרא כאן "נושאת התפקיד". שני פנים לו: האחד מיוצג בדמותה של אסירה במחנה שנבחרה למלא שם פונקציה מסוימת באופן רשמי, כמו קאפו (ראש יחידת עבודה) או בלוק אלטסטה (ראש בלוק), השני מיוצג בדמות אשה שהשתתפה בניסיונות הצלה של יהודים באמצעות משא ומתן עם נושאי משרות במנגנון השלטון הגרמני. בהקשר זה מדובר על שתי נשים ספציפיות: גיזי פליישמן, ממנהיגי "קבוצת העבודה" בסלובקיה, והאנזי בראנד מ"ועדת העזרה וההצלה" בהונגריה. הדיון בטיפוס זה מציג היבטים שונים ביחסם של הישראלים אז ל"נושאת התפקיד" שבהחלט לא היה פשטני וחד ממדי ומלמד בדרכו על השינוי שחל בתודעת השואה של הישראלים לנוכח משפט אייכמן.

בחינת הייצוגים של הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים מלמדת שמושג הגבורה בתקופת השואה היה רחב מאוד. נשים שונות הוצגו כגיבורות בשואה ולא נמצא קשר מובהק לנתונים כמו גיל, מוצא ומצב משפחתי, משלח יד והשכלה, עמדה פוליטית וזיקה לציונות, חזות חיצונית ותכונות אופי. המרכיב המשותף הוא הערכת כל אחת מהן כמי שחזקה עליה נכונות ההקרבה העצמית: כשניסתה למלט אסירות משורת נשים שנשלחו לתא הגז, כשהשתתפה ברקימת תוכנית להצלה המונית, כשגילתה נחישות לקיים את מצוות הדת, לכתוב ולצייר, כשהטתה שכס וכשחיבקה, כשדבקה בילדים עד מוות וכשיצאה לפעולה חמושה. לפי החברה הישראלית באותם ימים גיבורות בתקופת השואה היו מי שגילו נכונות להכריע לטובת האחר, גם כשמשמעותה של הכרעה זו היתה מותן.

ככלל, הישראלים העריכו אשה כגיבורה בתקופת השואה בשלושה תנאים. הראשון נוגע לתוכן הסיפור שייצגה: מידת הערכתו כסיפור גבורה היתה פונקציה של התאמתו לערכים המקובלים בחברה הישראלית.

סיפורים שהתאימו היו סיפורי האחיזה בנשק וסיפורי האם שהיו ברוח הערכים שקידשו את הכוח המזוין המאורגן כאמצעי להגנה עצמית ואת האמהות כיעוד. המאבק האבוד מבחינה פיזית נתפש כסיפור על ניצחון: באחיזתן בנשק כנגד כל הסיכויים ובדבקותן בילדים נשים הוכיחו שגם בימי השואה כבוד העם היהודי לא נרמס וצלם האדם היהודי לא נמחק. לעומתם, סיפורי "המתנגדת ברוחה" וסיפורי "נושאת התפקיד" חסרו את הפן ההירואי שהיה מרכיב עיקרי בדמות "האוחזת בנשק" ואת הממד האוניברסלי שהיה אלמנט מרכזי בדמות האם בשואה. סיפוריהן היו מורכבים יותר וכדי ליצור הזדהות עם גיבורותיהם נדרש ידע רחב יותר על אודות קורות היהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה; בנוסף, המוטיבים המרכזיים של הסיפורים היו בעוכרי הגיבורות. הסיפורים על "המתנגדת ברוחה" היו נשיים מובהקים: ההשתייכות המגדרית של גיבורותיהן היתה מובחנת, וכסיפורים על נשים ושל נשים שלא התמקדו במהות הנשיות (האמהות) היו סיפורים חלשים ומוחלשים. כסיפורי התנגדות נשאו בצל הסיפורים המזוינים וגיוסן לצרכים לאומיים התבטא גם בתיפקודן כמעין השלמה להם. "נושאת התפקיד" מילאה פונקציה דומה כשתיפקדה כתשליל לסיפור המזוין. הקושי שלה לזכות בהערכה ואפילו בתיוג כגיבורה בא מהכיוון ההפוך: עד משפט אייכמן ההשתייכות המגדרית שלה לא היתה ברורה ועל-כן דמותה היתה מבלבלת ומרתיעה; "נושאת התפקיד" היתה אשה שהתנהגה כמו גבר אבל עד משפט אייכמן נפקד מייצוגה האפקט המאזן בצורת הדגשת זמניותה של החצייה המגדרית שניטרל את פוטנציאל הערעור, אם היה, על חלוקת התפקידים בין המינים.

תנאי שני מתייחס לנסיבות השמעתו של הסיפור ולאופן הפצתו: סיפור של אשה בשואה יכול היה למצוא את דרכו ללבבות הישראלים כסיפור גבורה כשהושמע באופן חופשי בפני קהל אוהד או שבוי. כך היה במקרה של "האוחזת בנשק" ובמקרה של האם. שתיהן ייצגו קבוצות: "האוחזת בנשק" כמייצגת קבוצה בעלת זיקה למפלגה, האם כמייצגת העם שקם מאפרו והקים מדינה. בעבור "נושאת התפקיד" משפט אייכמן היה הזדמנות ראשונה להביא לישראלים את סיפוריה במלואם ובכך למתן את דימויה כלא-נשית. נסיבות השמעת הסיפור היו תלויות במנגנון שהפיץ אותו: היה זה ביטוי למידת ההשפעה של קבוצות שונות בשיח הציבורי הישראלי. היכולת של השמאל הציוני להבנות אשה בשואה כגיבורה בלטה בהשוואה לזו של זרמים אחרים: לימין החילוני ולשמאל הקיצוני לא היו אמצעים יעילים דומים כדי להבנות גיבורות משלהם, בוודאי לא להפוך אותן מגיבורות תנועתיות לגיבורות לאומיות; הצלחתו של הזרם החרדי לקרב את גיבורותיו לציבור הכללי היתה חלקית וזמנית. הפוטנציאל של המנגנון התנועתי והמפלגתי כיוצר וכשמר גיבורות התבטא גם בכיוון ההפוך: נשים שסיפוריהן לא נוכסו על ידי שום תנועה פוליטית ולא נמצא מנגנון אלטרנטיבי שיפיץ את סיפוריהן בצורה אפקטיבית פשוט נשכחו.

תנאי שלישי קשור למידת הייצוגיות של הגיבורה ולכושרה הרטורי. גיבורות היו בעיקר מי שנשאו בחיים והיו מסוגלות להופיע בציבור ולספר לו על מה שעברו. אלה היו ניצולות שהופיעו בעצרות-עם, אסיפות

וכינוסים פוליטיים והעידו במשפט אייכמן. ביניהן בלטו מי שהיו בעלות כריזמה ודיברו עברית טובה. מבין הנשים שלא נשאר בחיים מעטות תויגו כגיבורות: אנה פראנק היתה לגיבורת תרבות גם מפני שיומנה אומץ כנכס תרבותי ולא פחות מזה מפני שקמה לתחייה, ובעברית, על בימת התיאטרון הלאומי. אמנם גם "אוחזות בנשק" שלא נשאר בחיים, כמו טוסיה אלטמן ופרומקה פלוטניצקה, הועלו על נס באמצעות אימוצן לחיק השמאל הציוני אך ההוקרה המיוחדת ל"אוחזות בנשק" שחיו בארץ כמו צביה לובטקין, רוז'קה קורצ'אק וחייקה גרוסמן האפילה עליהן בעיקר מפני שהאחרונות נמצאו אפקטיביות יותר כדי להחדיר מסרים פוליטיים. הסתלקותה הפתאומית של גיבורה פגמה ביכולת לשמר את מעמדה: כך היה במקרה של פסיה שרשבסקי-יאזין. לשלושת תנאים אלה קשורה העיתונות: סיפוריהן של נשים בשואה פורסמו שם כשעמדו לכל הפחות באחד משלושת הקריטריונים לסיפור עיתונאי – חדש, חשוב ומעניין – וזאת על רקע הדיוקן האידיאולוגי והפוליטי של כל עיתון. מבחינת ייצוג הנשים בשואה בעיתונות רב המשותף על השונה: כל הטיפוסים הופיעו בכל העיתונים כל הזמן. גם אופן הטיפול בסיפוריהן היה דומה: מרבית הידיעות, הכתבות והמאמרים עסקו בפעולות שביצעו ולא ברגשותיהן. רוב העיתונים מיעטו לפרסם ראיונות עם ניצולות וגם אז לא נהגו להבליט את הסיפור האישי. גישת העיתונות לנשים בשואה היתה בהתאם למדיניות הכללית שאפינה אותה בתקופה: יותר דיווחים ומאמרים, פחות ראיונות אישיים. על רקע זה בולטת גישתה השונה של עיתונות הנשים אז, במיוחד לאשה, שם הופיעו לעתים קרובות סיפורים אישיים על השואה, לרוב במסגרת ראיון אישי. בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים אף עיתון לא עשה זאת בהבלטה כזו, גם לא ביחס לגברים.

מידת נוכחותה ואופן נוכחותה של האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן מאששת תזות מקובלות באשר למרכזיותו של רעיון האחיזה בנשק כאמצעי להגנה עצמית, ביטוי לאידיאולוגיה שאפינה את היישוב ואת התנועה הציונית כמעט מראשיתה, לאפיונה של החברה הישראלית כפוליטית מאוד, למקומו המרכזי של פרויקט קליטת העלייה כמשימה לאומית ולעוצמתו של כור ההיתוך, ומחזקת את מסקנות המחקר הביקורתי בנושא מעמד האשה בחברה הישראלית אז, שסודק את מיתוס השוויון בין המינים לפיו נשים התקבלו כשוות ערך. כל טיפוס וטיפוס מסוגל ללמד בדרכו, יותר ופחות, על כך שהנשים בחברה הישראלית נחשבו לנחותות, תפקידיהן נתפשו כמצומצמים ומרחב הפעולה שלהן היה מוגבל. באשר ליחסה של החברה הישראלית לשואה ולניצוליה ובאופן ספציפי בנושא מקומם של הישראלים שעברו את השואה (הניצולים), כפרטים וכציבור, ממצאי המחקר, בהקשר של הנשים ובאופן כללי, מלמדים על גישה שונה מזו הרווחת במחקר ביחס אליהם: ציבור הניצולים בארץ לא היה מושקע, מודחק ופאסיבי; היתה זו קבוצה מאורגנת, פעילה ובעלת השפעה על סדר היום הציבורי.

בשונה מהמחקרים המציגים את שנות החמישים כימי "השתיקה הגדולה" של הניצולים וכתקופה המתאפיינת בהשתקתם של סיפורים אישיים על השואה שלא היו סיפורים על התנגדות מזוינת, דמותה של האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי מראה ששנות החמישים בפירוש לא התאפיינו בשתיקה ו/או השתקה כזו. העיסוק בשואה היה מאסיבי ואינטנסיבי מאוד, גם בהקשר הציבורי, למשל במחלוקות פוליטיות, וגם בהקשר הפרטי, אז הישראלים שמעו סיפורים אישיים על השואה והשמיעו אותם. עם זאת, בשנות החמישים הישראלים שמעו רבות על השואה אבל לא תמיד הקשיבו; לא מפני שלא רצו להקשיב אלא מפני שהתקשו מאוד לעשות זאת. הם התמודדו עם השואה במסגרת היכולת המוגבלת שהיתה להם כחברה צעירה שבראש מעייניה ביסוס קיומה והתגבשותה כחברה אחת. בהקשר זה הסיפורים האישיים על השואה שירתו באופן זה או אחר צרכים לאומיים, אבל לא פעם מתוך שלא לשמה בא לשמה. משפט אייכמן חולל שינוי מפני שאז הסיפורים האישיים כמו נחשפו לראשונה: הישראלים שלא עברו את השואה על בשרם התחילו להקשיב לקורבנות; בתוך כך החלו לנסות להכיל אותם ואת השואה כמאורע כחלק מהם ויכלו להתחיל להכיר מגוון אופני התמודדות ודרכי התנגדות של יהודים למדיניות הכיבוש הגרמני ולהכיר בהם כגילויי גבורה.

סיכומו של דבר, ייצוג הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים מתאפיין בכוח ובחולשה: זו היתה קבוצה חזקה, פעילה וכולטת של נשים שקולותיהן נשמעו והושמעו לאורך כל התקופה. כל נושא שנקשר לשואה כלל התייחסות לנשים. סיפוריהן היו מרכיבים מרכזיים בהבנייתם ושימורם של סמלים לאומיים. לעומת ייצוג הגברים בשואה בשיח הציבורי אז, דמות האשה בשואה כללה פנים שונים לגבורה, לא רק זו הקלאסית, עם נשק ביד. יחד עם זאת היתה זו קבוצה חלשה ומוגבלת, מפני שנוכחותן בשיח הציבורי היתה בגבולות התפקידים המסורתיים של הנשים. כמו כלל הנשים, גם הנשים בשואה הוצגו כחזקות אבל מעולם לא הוצגו באמת כחזקות מהגברים. הן הוצגו כמי שפעלו מתוך המסורות הישנות ולא כמי שיצרו או ניסו ליצור סדר חדש. במובנים רבים כוחן נבע מחולשתן וחולשתן היתה מקור כוחן. הן עצמן פעלו מתוך הקונסנזוס ולא ערערו על חלוקת התפקידים בין המינים שהיא אבן יסוד בחברה הישראלית, ועל כן יכלו לקחת חלק מרכזי בעיצוב תודעת השואה, אבן יסוד אחרת.

תוכן העניינים

מבוא 1

פרק ראשון: האוחזת בנשק 19

א. קווים לדמותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 25 • 1. "נערה עבריה": השתייכות גילית, משפחתית וקבוצתית 25 • 2. "החייקות והפרומקות": הקשרית כלוחמת בקו הראשון 30 • 3. "רצה הגורל המשונה ותקופת האסון היהודי היתה לתקופת עליה וגבורה לנערה היהודית": שחרור האשה הרגעי שכפתה מדיניות הכיבוש הגרמני 33 • 4. "רימונים בתחתונים": "האוחזת בנשק" כמבצעת פעולה מזוינת 38 • 5. "אני אמות כגיבורה ואתה תגוע ככלב": התנגדות מזוינת של נשים באשוויץ 40 • 6. ללא חת: תכונות האופי של "האוחזת בנשק" 43 • 7. מחוספסת וענוגה: החזות החיצונית של "האוחזת בנשק" כאינדיקציה לתפישת הנחיתות האינהרנטית של נשים 46

ב. "האוחזת בנשק" כמייצגת גבורה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 49

1. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי ביישוב ובמדינה מתום מלחמת העולם השנייה ועד פרוץ הוויכוח על השילומים 55 • א. "פלמחניקית מהגולה" ו/או בת הארץ: הדיסוננס הכפול שיצרה "האוחזת בנשק" 56 • ב. "חבר, חייל ומצביא" בשואה, אשה בהווה: הרטוריקה של טשטוש המין הביולוגי והדגשתו 63 • ג. "אנחנו פה": "האוחזת בנשק" מספרת על השואה עם בואה לארץ 66 • ד. "פשוט ילדה טובה הייתי": "האוחזת בנשק" כמקבלת דין התנועה 80

2. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים 85 • א. "אלה הם ערכים שאנחנו יצרנו אותם": "האוחזת בנשק" כציונית, חלוצית, סוציאליסטית 88 • ב. "הצורך במוות קולקטיבי יפה": "האוחזת בנשק" כלוחמת מצדה 95 • ג. גיבורה לאומית או גיבורה תנועתית: טשטוש הזהות הפוליטית של "האוחזת בנשק" מחד גיסא והבלטתה מאידך גיסא 97 • ד. הפרטיזניות היהודיות כמשל: סיפורי "האוחזת בנשק" ככלי במאבק פמיניסטי 108

3. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בימי משפט אייכמן 110 • א. העדות בקיבוץ והעדות באולם בית העם: המשך תיפקודה של "האוחזת בנשק" כמספרת 116 • ב. "האוחזת בנשק" כמייצגת גבורה בשואה במשפט אייכמן: מושא להערצה

ואובייקט לביקורת 119 • ג. "ניכר בה מדי פעם שהיא נאבקת בדמעות": הדגשת נשיותה של "האוחזת בנשק" במשפט אייכמן 124 • ד. "שקט מוחלט שרר באולם": פריצתה של "האוחזת בנשק" באשוויץ לשיח הציבורי 126 • ה. המסר האנטי-פמיניסטי שבלקח השואה כפי שהתבטא בייצוגה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 130

פרק שני: האם והבת 133

א. קווים לדמותה של האם בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 137 • 1. לא בידיים ריקות: החיבוק ככלי נשק והחיק כמקום מסתור 140 • 2. "שימותו כגבורים יחד אתי...": נחישותה של האם שלא להיפרד מילדיה 143 • 3. "היא אמרה לי שאני צריך להבטיח, להשבע [...] שאם אשאר בחיים – אעלה ארצה": האם כמנחילה ערכי תקומה 150 • 4. "את אמא לא הכרתי": חזותה החיצונית וקולה של האם 151 • 5. "אמי חשה פחד מהול בטיפה של גאווה": אמותיהם של הלוחמים המזוינים 153 • 6. "אם את רוצה לחיות, תני את הילדים שלך לאמך": קווים לדמותה של הסבתא 155

ב. האם כמייצגת קורבנות בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 157 • 1. "אנקת כאב של אם יהודית אומללה, יש בה לזעזע את כל מי שזיק אנושי בקרבו": האם כסמל לסבל היהודים בתקופת השואה 163 • 2. "סבלן האילם": נוכחותה החרישית של האם בשואה שנשארה בחיים 170 • 3. "ההסכם הזה – הוא פגיעה ברגשות הלב של כל אם": נוכחותה של האם בשואה בסערות ציבוריות 173 • 4. "לנשי ישראל, חשבון נפרד, מיוחד במינו, עם הנאציזם וזוועות המלחמה": האם בשואה בהופעותיהן הציבוריות של נשים בארץ 181

ג. האם כמייצגת גבורה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 186 • 1. "משא האימים של אשה פשוטה, אחת-העם": גבורתה של האם שעלתה מן הבור 186 • 2. "בעזרת אלהים ייוולד תינוק מת": על גבורתה של ההרה 191 • 3. "הוא רצה ללכת עם אמא": גילוי המסירות לבני המשפחה כמעשה גבורה בתקופת השואה 194

ד. קווים לדמותה של "האמהית" בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 200 • 1. "אימת המלחמה בדמה. אהבת ילדים בליבה": "האמהית" בתקופת השואה כתחליף לאם שנעדרה 200 • 2. "היא ראתה בכל אחד ואחת מהם את בתה שנשמדה": האמהיות כאמצעי להתמודדות עם מות הבת הביולוגית 205

ה. "האמהית" כמייצגת תקומה לאחר השואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 207 • 1. "גאוותה: שכל 'ילדיה' כמוהם כילדי-הארץ לכל דבר": ההוקרה ל"אמהית" כמכשיר צברים 209 • 2. "חששתי שלא אוכל לדבר על גבורה של ילדה קטנה":

"האמהית" מגדירה גבורה בשואה 213 • 3. "הוא היה אב למאות ילדים כאחת": על האלמנטים

המשותפים וההבדלים בין "האמהיות" לגברים שגילו אבהיות/אמהיות בתקופת השואה 215

ו. קווים לדמותה של הבת בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 219 • 1. "אני קטנה

ואני יכולה לעלות ולרדת בקפיצה אחת": על אומץ-לבה ועוז-רוחה של הבת 222 • 2. "הכרתי את

הילדה וידעתי את קורות כובעה...": לבושה של הבת כסמל להיקף החורבן ועומק האובדן 224

ז. הבת שנשארה בחיים כמייצגת תקומה לאחר השואה בשיח הציבורי הישראלי

בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 229 • 1. "נוצקה בדפוס של אומה מחודשת": התיקון

שעברה הבת שנשארה בחיים 231 • 2. "בת ישראל גאה": הבת כמייצגת העם היהודי ומדינת ישראל,

המקרה של מלכת היופי 235

פרק שלישי: המתנגדת ברוחה 241

א. קווים לדמותה של "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה 244 • 1.

"לשמור שהנשמה היהודית לא תתנוון": פועלה של "המתנגדת ברוחה" להישרדות הרוח האנושית

ולשמירה על ערכי התרבות 244 • 2. "החלטנו ש'סדר' יהיה - ויהי מה!": פועלה של "המתנגדת

ברוחה" לשמירה על ערכי הדת 248

ב. "המתנגדת ברוחה" שנשארה בחיים כמייצגת קורבנות השואה בשיח הציבורי

הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 251 • 1. "הכוונה וודאי איננה ליצור

ספרות, אלא לקיים נדר, למלא פקודה": הצגת פועלה של "המתנגדת ברוחה" כפעולה למען

הקולקטיב 251 • 2. "השגרירה של דור-ההשמדה": תפקודן של "מתנגדות ברוחן" שנשארו בחיים

כמשמיעות סיפורים אישיים על השואה 260

ג. הזיקה בין דמות "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה לבין מושג

הגבורה בתקופת השואה: היבטים פוליטיים ומגדריים 265 • 1. על כוחם של תפילה

בצוותא וחיבוק מנחם: "המתנגדות ברוח" כהתנגדות נשית 265 • 2. "תסלחו לי שאני לא יכולה

במלה אחת": הופעתה של רחל אורבך כעדה במשפט אייכמן כתשליל ייצוג הגבורה בשואה בשיח

הציבורי הישראלי 270 • 3. "זועזענו והוקסמנו כאחת": ההוקרה המיוחדת לפסיה שרשבסקי-יאזין

273 • 4. "אחר כך אמרו לי שהסיפור לא היה ולא נברא [...] אגדה כזו": הסיפור על "התשעים

ושלוש" 279

ד. דימויה של אנה פראנק בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים

ומגדריים 283 • 1. "יקרה ורגישה", "צעירה ותמימה": הגיל הכרונולוגי והמין הביולוגי בהוקרה

המיוחדת לאנה פראנק 288 • 2. "ואין בה אלא מה שהיה בכל אחת הבנות שלנו": הבניית דימויה

של אנה פראנק כיהודייה 290 • 3. "מי היא אנה פראנק זו, זכרונה לברכה? איזה חלק של עמנו המעונה היא מיצגת?": האופוזיציה לדימויה של אנה פראנק בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן 295

פרק רביעי: נושאת התפקיד 299

א. דימויה של גיזי פליישמן כגיבורה בימי השואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 305

ב. דימויה של האנזי בראנד בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 314 • 1. "רעייתו של יואל בראנד [...] יד ימינו של קסטנר": ערפול חלקה של האנזי בראנד בפעולות ההצלה 317 • 2. "אני לא חושב שחסרה לך, או לכם, הגבורה או האומץ האישי": ההערכה להאנזי בראנד כגיבורה בתקופת השואה לנוכח עדותה במשפט אייכמן 328

ג. דימויה של "נושאת התפקיד" במחנה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים 338 • 1. "שוב אשה קאפו": הצגתה של "נושאת התפקיד" במחנה כמשתפת פעולה 338 • 2. "את כל מעשיה עשתה [...] שעה שהיא עצמה היתה נרדפת": הצגתה של "נושאת התפקיד" במחנה כקורבן 347 • 3. "זאת לא היתה גבורה מצדי, זאת היתה חובתי": השינוי בדימויה הציבורי של "נושאת התפקיד" במחנה בימי המשפט אייכמן 355

סיכום 365

ביבליוגרפיה 375

מבוא

"חלוקת התקופה לשני מדורים נפרדים, שונים וכמו מנוגדים: שואה – מרד, קורבן – גבורה, גורמת גם לכך שפרקים רבים (כאלו גם פרקי יחידים ולא [רק] פרקים קיבוציים) של גבורת-נפש ושל התעלות האדם וכוחו נשכחים, נבלעים, אינם מוצאים גואל להם, בתוך הגוש האפל אשר כולו נחתם בגושפנקא כוללת אחת של שואה כנגד המדור השני שהוא מדור המרד" (נתן אלתרמן)¹

בשנותיה הראשונות חיברה מדינת ישראל בין השואה לגבורה, והתקשתה להפריד ביניהן: לא היתה "שואה", במובן של חורבן יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה² ללא "גבורה" בצידה, ששיאה המרד המזוין שפרץ בגטו ורשה באביב תש"ג (1943);³ זו האחרונה המציאה לחברה הישראלית המתגבשת זקיפות קומה, גאווה ונחמה. שורשי חיבור זה בימי היישוב, אז הועלו על נס מי שהשתתפו בפעולת התנגדות מזוינת לגרמנים

¹ נתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס (ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר: דן לאור), הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט, עמ' 25.
² על המושג "שואה" ראו: אוריאל טל, "לבירור ההיבטים ההרמנויטיים של המושג 'שואה'", נספח למאמר "על חקר השואה והגנוסייד", יד ושם קובץ מחקרים יג, 1979, עמ' 39-43. לפי טל "שואה" בהקשר של השמדת יהודים באירופה במלחמת העולם השנייה הופיע לראשונה ב-1940 (טל, שם, עמ' 39-40). לפי ממצאיה של חווה זיינפלד הופיע המושג בעיתונות העברית בארץ ב-1938, בהתייחס למדיניות השלטון הגרמני כלפי היהודים. חווה זיינפלד, "ראשיתו של המונח 'שואה' – כמתייחס לחורבן יהדות אירופה", משואה טו, אפריל 1987, עמ' 103-105. השאלה המתבקשת היא כמובן לאו דווקא מתי המושג נזכר לראשונה אלא מה היו המשמעויות השונות שניתנו לו ומה הוא מבטא, דיון רחב שמקומו אינו כאן; טל מראה כיצד בעברית החדשה עבר המושג "שואה" שורשיו מקראיים מהפכה בתוכן ובמבנה ובכוחו להפוך מ"אירוע היסטורי שאין לו הסבר לתופעה שאפשר להתייחס אליה בכוחה של הלשון". טל, שם, עמ' 43. על המושג "שואה" ומשמעותיו ראו: יהודה באואר, השואה: היבטים היסטוריים, תל-אביב, 1982, עמ' 71-72; דן מכמן, "השואה: דיון פותח", בימי שואה ופקודה 1, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1983, עמ' 9-15, עמ' 28-31; Michael R. Marrus, The Holocaust in History, London, 1987, pp. 3-4; James E. Young, Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation, Indiana University Press, 1988, pp. 85-89 גוטמן, הקדמה לאנציקלופדיה של השואה א, תל-אביב, 1990, עמ' x-xi. לסקירת המושג בלשון העברית לתקופותיה ולסקירת השימוש בו בארץ החל משנות השלושים של המאה העשרים ראו: חיה ליפסקי, המושג 'שואה' – משמעויות וגלגולו בלשון העברית מראשית ועד ימינו בחברה הישראלית, עבודה לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, 1998. לבעייתיות שבהגדרת המושגים "שואה" (Holocaust) ו"רצח עם" (Genocide) ראו במחקריו של יהודה באואר, ביניהם: Yehuda Bauer, Rethinking the Holocaust, New Haven & London, 2001, pp. 8-13 ביחידות הקורס גנוסייד (רצח עם) של האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2006.
³ באפריל 1951 הוחלט בכנסת כי כ"ז בניסן יהיה מדי שנה "יום השואה ומרד הגטאות". אחרי כשנתיים, במסגרת "חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם", הוכרו על פתיחת "רשות הזיכרון לשואה ולגבורה" (יד ושם). ב-1959 קבעה הכנסת בחוק כי כ"ז בניסן יהיה מדי שנה "יום הזיכרון לשואה ולגבורה". הצירוף "שואה וגבורה" התבטא בכל עיתוני התקופה, בדרך כלל לקראת וביום כ"ז בניסן, אז הוצג יום הזכרון בדרך כלל כ"יום השואה והגבורה". לתקנה ולחוקים ראו: "החלטה בדבר קביעת יום השואה ומרד הגטאות", דברי הכנסת 9, ירושלים, 1951, עמ' 1655; "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953", ספר החוקים 132, ירושלים, 1953, עמ' 144-145; "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשי"ט-1959", ספר החוקים 280, ירושלים, 1959, עמ' 112. על יד ושם ראו: James E. Young, "Yad Vashem: Israel's Memorial Authority", The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings, New Haven & London, 1993, pp. 243-261; תום שגב, המילון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים, 1991, עמ' 417-424; רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים, 2000, עמ' 37-47, 84-95, 171-181. על יום הזיכרון לשואה ולגבורה ראו: The Texture of Memory, pp. 264-281; רוני שטאובר, "הויכוח בשנות החמישים בין הצינונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה", אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך, החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים, 2001, עמ' 189-204; תנה יבלונקה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הצינונות, ירושלים, 2000, עמ' 305-313.

באירופה הכבושה במלחמת העולם השנייה והיו ל"גיבורות" ול"גיבורים" בתקופת השואה.⁴ מגמה זו נמשכה בשנות המדינה הראשונות, לפחות עד משפטו של אדולף אייכמן בירושלים, שנפתח באפריל 1961.⁵

מחקר היסטורי זה בא לבחון את יחסם של הישראלים לשואה ולניצוליה בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן באמצעות דיון בנשים. במרכזו השאלה מי היו "גיבורות השואה" בחברה הישראלית של אותם הימים? ההנחה היא, שיחסם של הישראלים לנשים בשואה, ובאופן ספציפי הגדרתם מעשי גבורה בתקופת השואה בהקשר של נשים, מסוגל לתרום למחקר החברה הישראלית והשואה, שבאופן כללי מתייחס פחות להיבט המגדרי,⁶ ובתוך כך לתרום לחקר מעמד האשה במדינת ישראל ולהוסיף מידע ותובנות על החברה הישראלית, שהיתה אז חברה בהתהוות.⁷

⁴ ראו: דינה פורת, הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב, 1986, עמ' 435-493; אניטה שפירא, "שואה וכוח", חבר היונה, תל-אביב, 1992, עמ' 433-462; אניטה שפירא, "השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הצינורות, כ, 1996, עמ' 243-257; אניטה שפירא, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", החליכה על קו האופק, תל-אביב, 1997, עמ' 325-354; יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943-1945, ירושלים, 1994; נעימה ברזל, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, ירושלים, 1998; טוביה פרילינג, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, שני כרכים, ירושלים ובאר שבע, 1998; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 7-47.

⁵ על החברה הישראלית והשואה ראו: שגב, המיליון השביעי; שפירא, חבר היונה; משה צוקרמן, שואה בחדר האטום, ירושלים, 1993; חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים, 1994; יוסף גורני, בין אושוויץ לירושלים, תל-אביב, 1998; יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה ומשרד הביטחון, 2000; חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל-אביב, 2001; שטאובר, הלקח לדור; עדית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה וזכרון פוליטיקה, אור יהודה, 2002; אניטה שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מאחורי הצינור, ירושלים, 2002; Rethinking the Holocaust, pp. 242-261; Holocaust, pp. 242-261; יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, שדה בוקר ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2004. וכן: נילי קרן, "נושא השואה בחברה הישראלית ובמערכת החינוך בשנים 1948-1981", ילקוט מורשת, מב, כסלו תשמ"ז, נובמבר 1986, עמ' 193-202; Memory and Political Culture: Israeli Society and the Holocaust, Studies Contemporary Jewry IX, 1993, pp. 139-162; יחיעם ויץ, "בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", עינים בתקומת ישראל, 6, 1996, עמ' 271-287; יחיעם ויץ, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, ירושלים, 1996, עמ' 473-495; אניטה שפירא, "השואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 86-103; דליה עופר, "מה ועד כמה לזכור מן השואה: זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים, 1998, עמ' 171-193; עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1998, עמ' 137-147; יחיעם ויץ, "בין קתרוזים לקרב סכינים: 'משפט אייכמן' ומשפט קסטנר" והשפעתם על החברה הישראלית", דניאל גוטוויץ, מנחם מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים, 1999, עמ' 395-421; אניטה שפירא, "ההיסטוריה של המיתולוגיה – קווים להיסטוריוגרפיה על אודות בן גוריון והשואה", אלפיים, 18, 1999, עמ' 24-53 (לתגובות לו ראו: אליעזר דון-יחיא, "ממלכתיות, שואה ומסרים חתרניים", אלפיים, 20, 2000, עמ' 81-106; יוסף גרודניסקי, "הקוסמטיקה של השואה: הערת שוליים לנרטיב של תנועת העבודה", שפ, עמ' 107-116; שבת טבת, "היסטוריוגרפיה לא היסטוריוגרפית", שפ, עמ' 117-128); דן מכמן, "משואה לתקומה! משואה לתקומה? ההיסטוריוגרפיה של הקשר הסיבתי בין השואה להקמת מדינת ישראל – בין מיתוס למציאות", עינים בתקומת ישראל, 10, 2000, עמ' 234-258. לפי ממצאי המחקר של תמר צמח על השואה בעיתונות הישראלית במהלך משפטים שעסקו בשואה משנות הארבעים ועד שנות התשעים, המושג "גבורה" בהקשר של השואה רווח במיוחד בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים. תמר צמח, סיקור השואה בעיתונות הישראלית בעת משפטי נירנברג, קסטנר, אייכמן, אושוויץ ודמיאניוק, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1995, עמ' 128 (לוח 8). ראו גם: Akiva A. Cohen, Tamar Zemach-Marom, The Holocaust and the Press: Nazi War Crimes Trials in Germany and Israel, New Jersey, 2002, p. 133 (table 32).

⁶ מגדר (gender) הוא מונח המתייחס לזהותם החברתית והפוליטית ולמקומם ולתפקידם של המינים בחברה, לעומת זהותם המינית-ביולוגית. מגדר מציין את אוסף התכונות הנרכשות והמוקנות חברתית, תרבותית והיסטורית לבני/בנות מין מסוים. במערכת היחסים החברתיים משתנה משקלו של מרכיב המגדר ומשתנים מרכיביו על פי הזמן והמקום הנחקרים. מרכיב זה, שמתבסס על תפיסת ההבדלים בין גברים לנשים, משמש אמצעי לסימון מקום בני/בנות כל מין בחברה תוך הגדרת יחסי הכוח וההיררכיה ביניהם ותוך הגדרת משקלם הסימבולי כמייצגים את החברה (מקדם הייצוג שלהם). לאורך ההיסטוריה יכולים ייצוגי נשים וייצוגי גברים בטקסטים שמייצגות התרבות והחברה לשקף שינויים חברתיים שהתרחשו במהלך תקופה כלשהי. דפנה יורעאלי, אריאלה פרידמן (ואחרות), מבוא לקובץ מין מגדר פוליטיקה, תל-אביב, 1999, עמ' 9-11.

⁷ על החברה הישראלית בתקופה זו ראו: דן הורוביץ, משה ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב, 1977; שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה, 1981; Charles Liebman, Eliezer Don-Yehiya, Civil Religion in Israel, Berkeley, 1983; 1984; מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים, תשמ"ז; מרדכי נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948-1949, ירושלים, תשמ"ח; ש"נ איזונשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 155 ואילך; דן הורוביץ, משה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר, תל-אביב, 1990; יוסף גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית, תל-אביב, 1990; אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב, 1993; דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים, 1994; מעוז עזריהו, פולחני מדינה, שדה בוקר ובאר שבע, 1995;

נקודת המוצא של מחקר זה היא שסיפורן של נשים בחברה הוא חלק מסיפוריה של החברה כולה. כפי שכבר נטען והוכח, בכוחה של חשיפת סיפוריהן של נשים להביא ממצאים שיציגו בצורה מדויקת יותר עמדות ושינויי עמדות ואף ליצור סיפור (נרטיב) היסטורי חדש.⁸ כך גם ביחס לשואה, עם הופעתם של המחקרים הראשונים שעסקו בשואה מההיבט המגדרי.⁹ בהתאם לגישתה של ג'ואן ו' סקוט,¹⁰ מחקר זה לא בא להחליף

דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, ירושלים, 1996; Anita Shapira, Yehuda; Reinartz (eds.), Essential Papers on Zionism, New York & London, 1996; יחיעם ויץ, בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים, 1997; דוד אוחנה, רוברט ס' ויסטריך, מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים – הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז; צבי צמרת, חנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח, ירושלים, 1997; אלמוג, הצבר – דיוקן: אניטה שפירא, יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך, ירושלים, 1999; משה ליסק, ברוך קני-פז, ישראל לקראת שנת 2000, ירושלים, 1996; נורית גרין, שבויה בחלומה, תל-אביב, 1998; אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים, 1998; מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות, ירושלים, 1999; יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים, 2001; אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2001; אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים, 2001; ישראל בעשור הראשון, 12 כרכים, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001; אפרים יער, זאב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001; אורית רוזין, מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיבידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2002.

⁸ ראו: Joan Wallach Scott, Gender and the Politics of History, New York, 1999, pp. 6-7; ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920), ציון סב, ג', 1997, עמ' 243-278; בילי מלמן, למלאך ההיסטוריה יש מין, זמנים 46-47, חורף 1993, עמ' 18-33; יפה ברלוביץ, להמציא ארץ, להמציא עם, הקיבוץ המאוחד, 1996; דבורה ברנשטיין, חוקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים, 2001, עמ' 7-25. Hannah Naveh (ed.), Israeli Family and Community, London & Portland, 2003; 2003; Hannah Naveh (ed.), Gender and Israeli Society, London & Portland, 2003; דוגמה ליצירת סיפור חדש אפשר למצוא אצל דבורה ברנשטיין, "קולות מן הגרעין הקשה – מסיפוריהן של צעירות העלייה השנייה", יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים, 2001, עמ' 116-133.

⁹ המחקרים המשלבים שואה ומגדר החלו להופיע בשנות השמונים. מטבע הדברים אלה עוסקים, בעיקר החלוציים שבהם, בהיבטים המתודולוגיים ובהצדקת הנחיצות של חקר השואה מההיבט המגדרי ובקשר בין לימודי נשים ומגדר ללימוד ומחקר השואה ולהפך. ראו בהרצאות מכנס שנערך בניו יורק במרץ 1983, וביסודו העלאת המודעות לנושא הנשים בשואה: חוויותיהן, התנסויותיהן, תגובותיהן, דרכי התמודדותן ואופני ההתנגדות שלהן למדיניות הכיבוש הגרמני בימי מלחמת העולם השנייה. Esther Katz, Miriam Ringelheim (eds.), Proceeding of the Conference on Women Surviving: The Holocaust, New York, 1983; לסקירה של המחקרים העיקריים בנושא ראו בפרק המבוא של Elizabeth R. Baer, Myrna Goldenberg (eds.), Experience and Expressions: Women, The Nazis, and the Holocaust, Detroit, 2003, pp. xvii-xxviii; המגדר והמשפחה בתקופת השואה: התפתחותה של דיסציפלינה היסטורית, אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 1-26. לספרות מחקר בנושא נשים בשואה (רשימה חלקית) ולדיונים בהיבט המגדרי של חקר השואה ומשמעותיותו ראו: Joan Ringelheim, "The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust", Simon Wiesenthal Center, 1, 7, 1983, pp. 1-24; Vera Laska (ed.), Women in the Resistance and in the Holocaust: the Voices of Eyewitnesses, Connecticut & England, 1983; Renate Bridenthal, Atina Grossmann, Marion Kaplan (eds.), When Biology Became Destiny, New York, 1984; Joan Ringelheim, "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research", Signs 10, 4, Summer 1985, pp. 741-761; Marlene E. Heinemann, Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust, New York, Connecticut & London, 1986; Margaret R. Higgonnet, Behind the Lines: Gender and the Two World War, New Haven, 1987; Joan Ringelheim, "Thoughts about Women and the Holocaust", Roger Gottlieb (ed.), Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust, New York, 1990, pp. 141-149; Myrna Goldenberg, "Different Horrors, Same Hell: Women Remembering the Holocaust", Roger Gottlieb (ed.), Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust, New York, 1990, pp. 150-166; Ellen Fine, "Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival", Randolph L. Braham (ed.), Reflections of the Holocaust in Art and Memory, New York, 1990, pp. 79-95; Joan Ringelheim, "Women and the Holocaust; A Reconsideration of Research", Judith Baskin (ed.), Jewish Women in Historical Perspective, Michigan, 1991, pp. 243-262; Joan Ringelheim, "The Holocaust: Taking Women into Account", The Jewish Quarterly, vol. 39, Nov. 3 (147), Autumn 1992, pp. 19-23; Ruth Linden, Making Stories, Making Selves: Feminist Reflections on the Holocaust, Ohio University Press, 1993; Carol Rittner, John K. Roth (eds.), Different Voices: Women and the Holocaust, New York, 1993; Judith Tydor Baumel, "The Jewish Heroine During the Holocaust", Menachem Mor (ed.), Crisis & Reaction: The Hero in Jewish History, Omaha, 1995, pp. 217-228; Myrna Goldenberg, "Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives", The Annals of American Academy of Political and Social Science, 548, Nov. 1996, pp. 81-86; Rachel Feldhay Brenner, Writing as Resistance, Four Women Confronting the Holocaust, Pennsylvania, 1997; Sara R. Horowitz, Voicing the Void – Muteness and Memory in Holocaust Fiction, New York, 1997; Marion A. Kaplan, Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany, New York, 1998; Judith Baumel, Double Jeopardy: Gender and the Holocaust, London & Portland, 1998; Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, (eds.), Women in the Holocaust, New Haven, London, 1998; Esther Fuchs (ed.), Women and the Holocaust: Narrative and Representation, New York & Oxford 1999; Ronit Lentin, Israel and the Daughters of the

מחקרים שעניינם יחסם של הישראלים לשואה אלא להוסיף ניתוח של מידע חדש וזווית ראייה חדשה בנושא על מנת להעשיר את התמונה.¹¹ ברוח דבריה של בילי מלמן, המטרה היא לא רק להציג את יחסה של החברה הישראלית לנשים בשואה לשם חשיפתו של יחס זה, שהיא חשובה כשלעצמה, אלא גם לתרום למה שידוע לנו על החברה הישראלית בת-הזמן, על הלכי רוח והשקפות עולם שרווחו בה ועל שינויים שהתחוללו בה, ובמיוחד לשלב את היחס של הישראלים לנשים בשואה בדיון הכללי על תודעת השואה של הישראלים.¹² בהתאם לכך המחקר, שביסודו ממצאים בנושא נשים בשואה שעלו ממגוון מקורות המסוגלים לשקף ולבטא הלכי רוח והשקפות עולם בציבור הישראלי בתקופה, מבוסס גם על ממצאים שהתקבלו מאותם המקורות ביחס לשואה בכלל וביחס לנשים באופן כללי. אלה מראים שנשים מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב תודעת השואה של הישראלים ומציגים הגדרה משלהם למושג גבורה בשואה, שביחס לנשים היתה רחבה מאוד.

Shoah: Reoccupied the Territories of Silence, New York, 2000; ; Judith Tydor Baumel, "Can two walk together if they do not agree?" Reflections on Holocaust Studies and Gender Studies", Women, Summer 2002, 13 (2), pp. 195-206; Baer, Goldenberg (eds.), Experience and Expressions; Nechama Tec, Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust, New Haven & London, 2003; Marion Kaplan, "Gender: A Critical Tool in Holocaust Research", Larry V. Tompson (ed.), Lessons and Legacies, vol. IV, Illinois, 2003, pp. 163-170 .

לספרות מחקר בעברית ראו (מבחר): דליה עופר, "חקר נשים והשואה: תרומה משמעותית או תופעה אופנתית", בשביל הזכרון 16, אוקטובר 1996, עמ' 4-10; יהודית תידור באומל, "חגרה בעוז מתניה": גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי, דפים לחקר תקופת השואה יג, 1996, עמ' 189-201; אורלי לובין, "האמת שבין מסגרות האמת: אוטוביוגרפיה, עדות, גוף ואחר", אדרת לבנימין – ספר היובל לבנימין הרשב א, 1999, עמ' 133-149; ג'ודי באומל, "מגדר ולימודי השואה", רינה לויין מלמד (עורכת), הרימי בכוח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי היהדות, ישראל, 2001, עמ' 159-165; רחל הודרה, "האישה היהודייה בפולין מראשית הכיבוש ועד הגירוש לגטאות", יד ושם קובץ מחקרים לב, תשס"ד, עמ' 325-352; נעמה שיי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה": ההתנסות הנשית על-פי אוטוביוגרפיות שנכתבו בין השנים 1946-2000 על-ידי ניצולות אושוויץ-בירקנאן, עבודה לתואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004; טלילה קוש-זהר, במבט שונה: זכרון ומגדר בסיפורת הדור השני לשואה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2005; אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006.

לדיון המתודולוגי על "זכות קיומו" של מחקר השואה ממההיבט המגדרי ראו במיוחד במבוא לקובץ Women in the Holocaust מאת דליה עופר ולינור ג' וייצמן (לעיל) ובמחלוקת שפורר המאמר Gabriel Schoenfeld, "Auschwitz and the Professors", Commentary, June 1998, 105 (6), pp. 42-46 Sara R. Horowitz, "Gender, Genocide, and Jewish Memory", Proof texts, Winter 2000, 158-190. להצגת מחלוקת זו ראו גם: שיי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה", עמ' 8, הערה 40.

¹⁰ ובמילותיה של סקוט: "Even as I want to insist that questions about gender will illuminate not only the history of relations between sexes but also all or most history whatever its specific topic, I am aware of the necessarily partial results such an approach will produce. I make no claim to total vision, nor to having found the category that will finally explain all inequality, all oppression, all history. My claim is more modest: that gender offers both a good way of thinking about history, about the ways in which hierarchies of difference – inclusions and exclusions – have been constituted, and of theorizing (feminist) politics". Scott, Gender and the Politics of History, p. 10. ראו גם: Joan Wallach Scott, "Woman's History and the Rewriting of History", Christie Farnham (ed.), The Impact of Feminist Research in the Academy, Indiana, 1987, pp. 34-50

¹¹ זה נכון לא רק ביחס לנשים: כך היה במהלך משפט אייכמן, או החשיפה למידע החדש על השואה היתה אחד הגורמים לתנודות שחלו בתודעת השואה של הישראלים. לעניין זה משפט אייכמן הוא דוגמה אחת: מדובר כמובן על אירוע בעל חשיבות בסדר היום הציבורי בארץ ועל תקופה קצרה שבמהלכה נחשף באופן אינטנסיבי מידע חדש על השואה, אך העיקרון של עצם החשיפה למידע חדש על השואה היה תקף גם בשנים שקדמו למשפט אייכמן וגם אחריו. כפי שמראה דליה עופר, ככל שהניצולים סיפרו יותר, כך התרחבה התמונה שהביאה להבנה מעמיקה יותר על חיי היהודים בתקופת השואה, דרכי התמודדותם עם מדיניות הכיבוש הגרמני ודרכי ההתנגדות השונות שגילו. עופר קושרת נקודה זו להתעניינות של חוקרים בהיבטים שונים של חיי היהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה, ובאופן ספציפי לחקר השואה מההיבט המגדרי. דליה עופר, "אסטטגיות של נשים במאבק לחיים בתקופת השואה", אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 29-30. לדיון בנקודות מפנה שונות ביחסם של הישראלים לשואה, שהמוקדמת בהן היא משפט אייכמן, ראו: שפירא, "השואה: זכרון פרטי וזכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 86-88.

¹² מלמן, "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב", ציון, עמ' 244-246; בילי מלמן, "אגדת שרה: זיכרון וארץ ישראליות 1990-1917", ציון סה, ג, 2000, עמ' 345-346.

התקופה הנדונה היא שנותיה הראשונות של מדינת ישראל,¹³ שנות עיצובה של החברה הישראלית, חברת מהגרים, ביניהם ניצולי השואה, כחברה אחת.¹⁴ תקופה זו היתה רוויה מחלוקות אידיאולוגיות ופוליטיות, שחלקן היו קשורות במישרין לשואה. בכל המחלוקות האלה, כפי שנמצא בעיתונות התקופה, השתתפו ושותפו קורבנות השואה, נשים וגברים, ובכולן ניכרת מעורבות של ניצולות וניצולים. מחלוקת מרכזית היתה שאלת יחסי ישראל-גרמניה (המערבית): בינואר 1952 רעשה הכנסת בשאלת משא ומתן לשילומים ומשמעותיותו,¹⁵ ובימי הכנסת השלישית זעזעה המחלוקת את הממשלה, שנפלה פעמיים על רקע עסקת הנשק עם גרמניה.¹⁶ ויכוח זה היה גם בעל היבט תרבותי: באותם ימים התעוררה מחאה נגד הקרנת סרטים גרמניים בבתי קולנוע

¹³ לדיון במשמעותיותה של המושגים "התקופה הראשונה בתולדות המדינה" (או: "ראשית המדינה"), "ישראל בעשור הראשון" ו"שנות החמישים" ראו: יחיעם ויץ, "קץ הראשית – לבריור המושג 'ראשית המדינה'", יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים, 1997, עמ' 235-253. ויץ מציג אירועים שונים שעשויים לתפקד כמזיינים את תום העידן הזה, בהתאם לתחומים שונים, כמו מלחמת סיני (1956), פרשת לבון, אירועי ואדי סאליב (1959), המעבר מ"דור תש"ח" ל"דור המדינה" בתחום הספרות (1958) ומשפט אייכמן. ויץ, שם, עמ' 248-249.

¹⁴ ניצולי השואה היוו רוב בקרב הגל הראשון של היהודים שהגיעו לארץ. לפי חנה יבלונקה בשנתיים הראשונות למדינה ניצולי השואה היו כשבעים אחוז מכלל העולים. יבלונקה, אחים זרים, עמ' 9. בתחילת שנות הששים אחד מכל ארבעה ישראלים היה ניצול שואה. חנה יבלונקה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", צבי צמרת, חנה יבלונקה (עורכים), העשור השני תשי"ח-תשכ"ח, ירושלים, 2000, עמ' 150.

¹⁵ הפרוטוקול הדיון בכנסת ראו: "השילומים מגרמניה", דברי הכנסת, 10, ירושלים, 1952, עמ' 890-962. לזיכרון ראו: יחיעם ויץ, "מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון, 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001, עמ' 117-147; יצחק גלעד, דעת הקהל בישראל על יחסי ישראל וגרמניה המערבית בשנים 1949-1965, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1984; שגב, המיליון השביעי, עמ' 171-236; נעימה ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון בדיונים בשאלת הפיצויים והשילומים מגרמניה בשנות החמישים", יד ושם קובץ מחקרים כד, תשנ"ה, עמ' 203-225; יחיעם ויץ, "הדרך לוואסטר: כיצד אושרה ההחלטה על משא ומתן ישיר בין ישראל לגרמניה", יד ושם קובץ מחקרים כח, תש"ס, עמ' 247-275; שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 91; ויץ, "בהקשר פוליטי", עיונים בתקומת ישראל, עמ' 287-271. העיתונים עסקו בנושא בהרחבה בעיקר במהלך 1952, במיוחד לנוכח הדיונים הסוערים בכנסת בינואר ובהסכם שנחתם בספטמבר. למאמרים נבחרים על השילומים בעיתונות התקופה ראו: "האגרוף הריק", מעריב, 2 בינואר 1952, עמ' 4; "מי שמכם?" על המשמר, 3 בינואר 1952, עמ' 1; "זכור את אשר עשה לך עמלק", חרות, 3 בינואר 1952, עמ' 2; "בל נהיה מושבת-מסחר גרמנית", הבוקר, 6 בינואר 1952, עמ' 2; "רשות הפרעה לכנסת", הצופה, 7 בינואר 1952, עמ' 2; "שילומים מגרמניה: הצעות לענין", הארץ, 9 בינואר 1952, עמ' 2; "לתבונה ואחריות", הקול, 9 בינואר 1952, עמ' 2; "דף שחור", הבוקר, 10 בינואר 1952, עמ' 2; ר' איפכא מסתברא [עזריאל קרליבך], "הגדרות הקדוש", מעריב, 11 בינואר 1952, עמ' 3; "רעה מביתך", הצופה, 11 בינואר 1952, עמ' 2; "שילומים ותיקון העול לנעם היהודי", שערים, 20 בינואר 1952, עמ' 2; "ועל אף הכל על אדמת גרמניה", חרות, 15 בפברואר 1952, עמ' 2; "שלב המעשה", הצופה, 20 בפברואר 1952, עמ' 2; "תישאר רק החרפה", הקול, 11 במרץ 1952, עמ' 1; "בשתי חזיתות", על המשמר, 16 במרץ 1952, עמ' 1; "יופסק המו"מ הטמא", קול העם, 19 במרץ 1952, עמ' 1; "זכרו את החרפה!", חרות, 23 במרץ 1952, עמ' 1; י. בונשטיין, "כלכלה, מוסר ושילומים", הצופה, 9 באפריל 1952, עמ' 3; "יופסק המו"מ הבווי עם ממשלת בון", קול העם, 9 באפריל 1952, עמ' 1; "ד"ר עזריאל קרליבך, "בצאת ישראל מוואסינאר", מעריב, 11 באפריל 1952, עמ' 2; "שילומים וכבוד עצמי", שערים, 22 במאי 1952, עמ' 2; "התרמית והאשליה", על המשמר, 20 ביוני 1952, עמ' 1; "במדרון השילומים", חרות, 11 באוגוסט 1952, עמ' 2; "הסכום השילומים – והיחסים עם גרמניה", הצופה, 4 בספטמבר 1952, עמ' 2; "הסכם של קלון", חרות, 9 בספטמבר 1952, עמ' 2; "מישגה ולא הישג", הבוקר, 11 בספטמבר 1952, עמ' 2; "השילומים: תחתית לחבית העולם הזה", 11 בספטמבר 1952, עמ' 7; "מיום ליום: שנה להסכם השילומים", הארץ, 14 בספטמבר 1954, עמ' 2. על הפיצויים האישיים ראו: "מי יקבל פיצויים מגרמניה?", הצופה, 1 בנובמבר 1954, עמ' 2; "פיצויים לנאצים ולא לקרבנותיהם", למרחב, 15 בדצמבר 1954, עמ' 1; "מיום ליום: גישת 'המגע הישיר'", הארץ, 24 באוקטובר 1956, עמ' 2; "הפיצויים האישיים והמדינה", הארץ, "חינו הכלכליים", 13 בפברואר 1957, עמ' א; "אי-סדר מסביב לפיצויים מגרמניה", הבוקר, 22 בספטמבר 1958, עמ' 1; "שער המטבע למקבלי פיצויים", הבוקר, 26 במאי 1959, עמ' 1; "פיצויים אישיים מגרמניה", הצופה, 11 באוקטובר 1960, עמ' 2.

¹⁶ למאמרים בעיתונות התקופה בנושא עסקת הנשק ראו: "תדהמה וחרדה בציבור", למרחב, 25 ביוני 1959, עמ' 2; "מכירת נשק לגרמניה – שאלת המצפון", הארץ, 26 ביוני 1959, עמ' 2; "תכנית שפלה כזו עוד לא ברא השטן!", חרות, 25 ביוני 1959, עמ' 1; "עסקים טמאים-מדיניות פסולה-ממשלה בוגדנית", קול העם, 26 ביוני 1959, עמ' 1; "תעתועי הממשלה", הצופה, 26 ביוני 1959, עמ' 1; "הצהרות תמוהות", על המשמר, 28 ביוני 1959, עמ' 1; "הזמנת האופוזיציה לבן-גוריון", הקול, 28 ביוני 1959, עמ' 1; "מסביב לעסקת הנשק", הבוקר, 28 ביוני 1959, עמ' 1; "לא על ישראל לתת תעודת הכשר לגרמניה", הארץ, 28 ביוני 1959, עמ' 2; "הסערה סביב עיסקת הנשק", שערים, 29 ביוני 1959, עמ' 2; "הממשלה – ללא שיר של אוטוריטה מוסרית", חרות, 1 ביולי 1959, עמ' 1; "בלי צביעות!", העולם הזה, 1 ביולי 1959, עמ' 2; "מה אומרים? היסטוריון העתיד", למרחב, 1 ביולי 1959, עמ' 2; "האחרים לפירוק", על המשמר, 2 ביולי 1959, עמ' 1; מאיר יערי, "מערכה בשתי חזיתות", על המשמר, 3 ביולי 1959, עמ' 2; פולס, "המחייבים את עיסקת הנשק", הארץ, 3 ביולי 1959, עמ' 2; "החטא ועונשו", הבוקר, 3 ביולי 1959, עמ' 1; "דמגוגיה לעסקה מתועבת", חרות, 5 ביולי 1959, עמ' 1; "הממשלה שהתפרקה", הצופה, 6 ביולי 1959, עמ' 1; אורה שמיר, "קול המתים וקול החיים", קול העם, 10 ביולי 1959, עמ' 5; "נימוקים פסולים", על המשמר, 29 ביולי 1959, עמ' 1; "עוזי ושות'", העולם הזה, 30 בספטמבר 1959, עמ' 4-5; "לא! – מבחינה מוסרית לא! – מבחינה מדינית", קול העם, 28 בינואר 1960, עמ' 1. על נפילת הממשלות בעקבות עסקת הנשק ראו: יחיעם ויץ, "הבחירות לכנסת ומשרים ממשלתיים", ישראל בעשור הראשון, 9, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001, עמ' 68-72.

בארץ ונגד יציאתה של משלחת מורים מישראל לגרמניה.¹⁷ סיפוריהן של נשים בשואה חדרו למחלוקת זו על היבטיה השונים, בין היתר על-ידי שילובם ברטוריקה של דוברים משני צדי המתרס ובאמצעות הופעותיהן הציבוריות של ניצולות. כך היה גם בימי פרשת קסטנר, סערה פוליטית ראשיתה במשפט דיבה, המשכה בכתב אשמה נגד הנהגת היישוב בימי השואה ושיאה ברצח הפוליטי הראשון במדינת ישראל.¹⁸ במרכז הפרשה, בה לקחו חלק גם נשים וסיפוריהן על השואה, עמדה המחלוקת על דרכי התגובה של יהודים באירופה בימי השואה למדיניות הכיבוש הגרמני שניצתה על רקע הוויכוח על "שתי הדרכים" שפתח נתן אלתרמן בשיר שפורסם ב"טור השביעי" בדבר בכ"ז ניסן תשי"ד (30 באפריל 1954).¹⁹ הוויכוח בשאלת דרך "התגובה הראויה" לעומת זו "הבוזיה" התבטא גם בהתנהלות משפטים כנגד ניצולים וניצולות שהועמדו לדין בישראל על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" שהתקבל בכנסת בתשי" (1950).²⁰ נשים בשואה היו מעורבות גם בוויכוחים הציבוריים בנושא הנצחת השואה בארץ, שהתבטאו ובוטאו בין היתר בכנסת ובעיתונות, בעיקר בזו המפלגתית, שעסקה בנושא בהתאם לאוריינטציה הפוליטית של כל עיתון.²¹ משפט אייכמן חותם את ציר הזמן הנחקר כאן:

¹⁷ על המחאה כנגד הקרנת סרטים בגרמניה בארץ ראו: ר. עזריה, "סרטים גרמנים בכל קולנוע", מעריב, 21 באפריל 1958, עמ' 3; "סרטים גרמנים בישראל?", על המשמר, 23 במאי 1958, עמ' 6; יוסף שופמן, "שכח את אשר עשה לך עמלק?", חרות, 11 ביולי 1958, עמ' 2; "מיום ליום: מגיפת הסרט הגרמני", הארץ, 6 בנובמבר 1958, עמ' 2; נתן אלתרמן, "הטור השביעי: להצגת הסרט הגרמני על ישראל", דבר, 28 בנובמבר 1958, עמ' 2; "נגד מגפת הסרט הגרמני", חרות, 2 בדצמבר 1958, עמ' 2; "מיום ליום: יש לסגור את הדלתות לסרט הגרמני!", הארץ, 7 בדצמבר 1958, עמ' 2; "משלחת ליד תתי-קולנוע המציגים סרטים גרמניים", הצופה, 8 בדצמבר 1958, עמ' 4; "חיאסר הצגת הסרטים הפור-נאציים", קול העם, 22 בדצמבר 1958, עמ' 1; "הממשלה תדון מחדש בהצגת סרטים גרמניים", הצופה, 21 בינואר 1960, עמ' 4; חגור (חיים גורי), "נגד הסרט הזה!", למרחב, 8 ביולי 1960, עמ' 2; "מכתבים למערכת: בטהובן בגרמנית או 'עווי' בעברית?", על המשמר, 28 בנובמבר 1961, עמ' 3. על משלחת המורים לגרמניה ראו: "אייכמן, גלובקה ומורים לגרמניה", על המשמר, 23 ביוני 1961, עמ' 1; "יומן מעריב: להחזיר המשלחת - מיד", מעריב, 25 ביוני 1961, עמ' 12; "תועבת משלחת המורים מישראל לגרמניה", חרות, 25 ביוני 1961, עמ' 2; "מגעים" חינוכיים עם גרמניה", על המשמר, 3 ביולי 1961, עמ' 1; "הצדקה מוזהר", הצופה, 3 ביולי 1961, עמ' 1; "משלחת המורים לגרמניה", שערים, 3 ביולי 1961, עמ' 2.

¹⁸ על פרשת קסטנר ראו: יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים, 1995; באומל, גיבורים למופת, עמ' 149-158; שגב, המיליון השביעי, עמ' 237-280; זרטל, האומה והמוות, עמ' 118-135; ויץ, "בין קתרזיס לקרב סכינים", משפט והיסטוריה, עמ' 359-441; ליאורה בילסקי, "משפט קסטנר", חמישים לארבעים ושמונה: תיאוריה וביקורת 12-13, 1999, עמ' 125-133; אשר מעוז, "שיפוט היסטורי - משפט קסטנר וועדת החקירה בעניין רצח ארלוזורוב", דניאל גוטוויץ, מנחם מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 441-471.

¹⁹ ראו: נתן אלתרמן, "הטור השביעי: ליום הזיכרון והמורדים", דבר, 30 באפריל 1954, עמ' 2. לתגובות בעיתונות ראו: שלום גראייק (סטפאן), "יום הזיכרון והמורדים" (על טור אחד של נתן א. - הערות מספר), דבר, 28 במאי 1954, עמ' 4; נתן אלתרמן, "פני הטור ופני זמנו", דבר, 28 במאי 1954, עמ' 2; מאיר בן-גור, "המשורר נתן א. ושתי הדרכים", למרחב, 8 ביולי 1955, עמ' 3; נתן א. "הטור השביעי: עוד על שתי הדרכים", דבר, 22 ביולי 1955, עמ' 2; נתן א. "הטור השביעי דינו של עקרון (עוד לשתי הדרכים)", דבר, 29 ביולי 1955, עמ' 2; נתן א., "הטור השביעי: ולעניין 'הלקח לדור'...", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 2; מתי מגד, "על האמת ההיסטורית והסמלים החיים (מכתב גלוי לנתן אלתרמן)", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 4. על הוויכוח על שתי הדרכים במחקר ראו: לאור, אחרית דבר לאלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס; אבנר הולצמן, "נתן אלתרמן ופולמוס 'שתי הדרכים'", בצרון ת, 30-29, שבט-ניסן תשמ"ו, עמ' 6-15; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 123-134; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 292-293; יחיעם ויץ, "שני הסברים לשתי הדרכים", קתדרה 53, תשרי תש"ן, עמ' 125-130; דינה פורת, "לא היו שתי דרכים", הציונות טו, 1990, עמ' 235-223.

²⁰ לנוסח החוק ראו: "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם תשי" 1950", ספר החוקים 57, ירושלים, 1950, עמ' 281-285. על משפטים אלה ראו: חנה יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה", קתדרה 82, תשנ"ז, עמ' 138-148; יחיעם ויץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה 82, תשנ"ז, עמ' 155-160, עמ' 160-161; זרטל, האומה והמוות, עמ' 89-118.

²¹ אלה היו בין היתר הוויכוחים על צביונם של יום הזיכרון הלאומי לשואה ורשות הזכרון הלאומית לשואה (יד ושם), הוויכוחים על תיפקודו של יד ושם כמוסד הנצחה וכמוסד מחקרי ועל רקע דו"ח מבקר המדינה בעניין תיפקודו ותיפקוד היו"ר אז. על הוויכוחים הציבוריים בנושא יום הזיכרון ועל יד ושם ראו: שטאובר, הלקח לדור; רוני שטאובר, "הוויכוח בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה", מדינה בדבר, עמ' 189-204.

בנושא יום הזיכרון ראו בפרוטוקול דיוני הכנסת "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט-1959 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 26, ירושלים, 1959, עמ' 1985-1993 (קריאה ראשונה), עמ' 1992-1993 (קריאה שנייה וקריאה שלישית); "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה (תיקון), תשכ"א-1961 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 31, ירושלים, 1961, עמ' 1264-1316, ובעיתונות (מאמרים נבחרים): "יום המרד והשואה", על המשמר, 22 באפריל 1952, עמ' 1; "איך ביטוי לשואה", מעריב, 22 באפריל 1952, עמ' 2; יהודה רומיאו, "על קדושת השם" שערים, 24 באפריל 1952, עמ' 2; טוביה בוז'יקובסקי, "זכרון השואה וממשלת ישראל", על המשמר, 26 באפריל

מאורע זה נחשב לנקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה;²² הדיון שלפנינו, המתמקד בנשים, מראה שמבלי לגרוע בחשיבותו כמאורע מרכזי, משפט זה ביטא במידה רבה המשך מגמות שרווחו בשנים קודמות. במרכז המחקר דיון בייצוגים של נשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן. הדיון מתבצע באמצעות טיפולוגיה של הייצוגים, והוא כולל חמישה טיפוסים (דמויות) מרכזיים של נשים בשואה. עניינו הצגת קווי המיתאר של כל דמות כפי שעלו מן המקורות וניתוח משמעותיהם בתפקודה

1953, עמ' 2; "ליום השואה והגבורה", חרות, 18 באפריל 1955, עמ' 2; "קוראנו כותבים: בתי-הקולנוע ויום הזכרון", למרחב, 16 באפריל 1956, עמ' 3; יהודה נחשוני, "על המרד ועל השואה", שערים, 26 באפריל 1957, עמ' 2; "כתבנו מראיין את האזרח: איך להנציח את זכרם את ששת מליוני אחינו – קרבנות הנאצים?", חרות, 28 באפריל 1957, עמ' 2; י. אהרוני, "התייחסות עם זכר השואה – גנינונים חילוניים", שערים, 1 במאי 1959, עמ' 4; "על המצפה: זכרון לדורות", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 1; "בטכסים לא יכופר החטא!", חרות, 7 במאי 1959, עמ' 1; "יום השואה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 1; "ביום-הזכרון", קול העם, 5 במאי 1959, עמ' 1; י. איזנברג, "לקח מעללי הגבורה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 2; "יום-הזכרון לשואה", חרות, 10 בינואר 1960, עמ' 1; "תודעת הדור", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 1; "שעשועים ביום השואה", הבוקר, 24 באפריל 1960, עמ' 2; "חשבון-נפש", מעריב, 24 באפריל 1960, עמ' 8; אריה אהרוני, "מכתבים למערכת: יום הזכרון לשואה ולגבורה", הארץ, 27 באפריל 1960, עמ' 2.

בנושא יד ושם ראו בפרוטוקול דיוני הכנסת: "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג, 1953 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת, 14, ירושלים, 1953, עמ' 1310-1354; "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג, 1953 (קריאה שנייה ושלישית)", שם, עמ' 2402-2409. בעיתונות ראו במיוחד בסדרות המאמרים "מפעל יד ושם" בחרות בינואר ובפברואר 1954 מאת מ. אגף, "איכה קטונת, יד ושם..." מאת יוסף ימבור בעל המשמר בינואר ובפברואר 1959, "מבוכת יד ושם" מאת בעז עברון בהארץ ביוני 1960, ובמאמרים, כולל מאמרי מערכת, אלה: י. רוזנטל, "יד ושם" – הנצחת קדושים ונסיון חקיקה", הארץ, 13 באפריל 1953, עמ' 2; "זכרון השואה והגבורה", על המשמר, 21 באוגוסט 1953, עמ' 1; "חוק יד ושם", הצופה, 21 במאי 1953, עמ' 2; "פשיטת יד וחלול השם", חרות, 21 במאי 1953, עמ' 2; יעקב כץ, "מצבה לקדושים ולמקדשים", שערים, 22 במאי 1953, עמ' 4; "יד ושם", הצופה, 20 באוגוסט 1953, עמ' 2; "חוק זכרון השואה והגבורה יד ושם", דבר, 20 באוגוסט 1953, עמ' 1; "זכרון לקדושים", הקול, 20 באוגוסט 1953, עמ' 1; י. שלומי, "יד ושם? למי?", שערים, 8 באוגוסט 1955, עמ' 2; "תגובות", שערים, 25 ביוני 1957, עמ' 3; ש. עמרם, "עם פתיחת אולם הקריאה וספריית יד ושם", קול העם, 10 באפריל 1958, עמ' 4; "הבלי לידה של המוסד יד ושם", הארץ, 2 במאי 1958, עמ' 2; "דיון וחשבון מבקר המדינה על פעולת יד ושם", דבר, 4 במאי 1958, עמ' 1; "יד ושם" – בעד ונגד", מעריב, 30 במאי 1958, עמ' 8; י. טירה, "השגיו וכשלונותיו של יד ושם", הארץ, 3 ביוני 1958, עמ' 4; חיים מס, "מי אשם ביד ושם?", חרות, 16 ביוני 1958, עמ' 2; יוסף לפיד, "לכו הביחה, תנו לעם לעשות!", מעריב, 18 ביוני 1958, עמ' 3; ש. עמרם, "האם פרופ' דינור לא שמע על הפאשיזם?", קול העם, 18 ביולי 1958, עמ' 5; רחל איריבך, "על מה נטוש המאבק ביד-ושם?", דבר, 17 באוקטובר 1958, עמ' 3; חיים לור-ליטאי, "אזלת-יד וחילול-שם ביד ושם", חרות, 8 באוקטובר 1958, עמ' 2; א. ברמן, "יד-ושם" על פרשת-דרכים", קול העם, 24 באוקטובר 1958, עמ' 3; "בשער: השינויים ביד ושם", שערים, 14 בינואר 1959, עמ' 2; "אגב: במוסד יד ושם", הצופה, 15 בינואר 1959, עמ' 2; א. נמרוד, "יד ושם זקוק לבדק בית", על המשמר, 28 בספטמבר 1959, עמ' 4; "יד ושם וחילול השם", הבוקר, 13 בנובמבר 1959, עמ' 1; "דירת השרד של יו"ר יד ושם", הארץ, 13 בנובמבר 1959, עמ' 2; "ידו של מי ביד ושם?", העולם הזה, 18 בנובמבר 1959, עמ' 9; אהרן דולב, "העיסקה הרעה של יד ושם", מעריב, 29 בנובמבר 1959, עמ' 5; י. זרובבל, "לקראת מועצת יד ושם", למרחב, 2 בדצמבר 1959, עמ' 4; "יד ושם" – לחשבון-נפש", חרות, 17 בינואר 1960, עמ' 1; "מחקר ופרסומים של יד ושם", הארץ, 19 בינואר 1960, עמ' 2; "אגב: יד ושם", הצופה, 20 בינואר 1960, עמ' 2; י. בן נון, "לדרכו וכיוונו של יד ושם", שערים, 29 בינואר 1960, עמ' 3; י. אחי-נאמן, "יד ושם" במילוי שליחותו", דבר, 5 בספטמבר 1960, עמ' 3; "יד ושם" תחת שבט הבקורת", חרות, 13 בדצמבר 1961, עמ' 2; "יד ושם או יד ושק?", קול העם, 5 בפברואר 1962, עמ' 2.

נושא השואה עלה גם במסגרת הוויכוח על התודעה היהודית, דיון רחב שביטא שאלות ועמדות בשאלת זהותם היהודית של הישראלים: ראו: "התודעה היהודית", דברי הכנסת, 26, 2180-2232, עמ' 1959, דיון רחב שביטא שאלות ועמדות בשאלת זהותם היהודית של הישראלים. 2215, 2194. העיתונות ספקה בהרחבה בנושא, לעתים בהקשר לשואה. ראו למשל: "גטואיזם", העולם הזה, 2 באוקטובר 1957, עמ' 3; ש. עמרם, "מסלעי מודיעין לחורבות הגיטו", קול העם, 20 בדצמבר 1957, עמ' 7; אמה לוי-תלמי, "על חלוציות ותודעה יהודית", על המשמר, 10 ביוני 1959, עמ' 6; "תודעה יהודית – תוכן ושיטה", על המשמר, 11 ביוני 1959, עמ' 1.

²² נילי קרן, השפעות מעצבי דעת הקהל מחד-גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הדיון החינוכי ותכניות הלימוד בנושא השואה בכתי הספר העל-יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948-1981, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1985, בעיקר בעמ' 85-88, 81-85, 105-143, 145-143; יחיעם ויץ, "משפט אייכמן נקודת מפנה", דפים לחקר השואה יא, 1993, עמ' 175-188; יבלונקה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", העשור השני, עמ' 149-166; חנה יבלונקה, "משפט אייכמן והישראלים: מקץ ארבעים שנה", בשביל הזיכרון 41, 2001, עמ' 24-31; יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן: שפירא, משפט אייכמן, דברים שרואים מכאן לא רואים משם; שגב, המיליון השביעי, עמ' 305-359; שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים; זרטל, האומה והמוות. למשמעות משפט אייכמן בטקסטים בני התקופה ראו: חיים גורי, מול תא הזכוכית, תל-אביב, 1962 (מהדורה נוספת: 2001); Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem: A Report on the (2001); Hannah Arendt, Banality of Evil, New York, 1963 (חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, תל-אביב, 2000). ובעיתונות התקופה: שמואל שניצר, "בר מצוה", מעריב, 19 באפריל 1961, עמ' 3; עמוס בן-זרד, "הנסיין הקשה של משפט אייכמן", הארץ, 1 ביוני 1961, עמ' 2; ק. שבתאי, "הצבר ומשפט אייכמן", דבר, 30 ביוני 1961, עמ' 3; ראובן מנדלברג, "משפט הצורר ולקחור", שערים, 16 ביולי 1961, עמ' 2; "על המצפה: המשפט ולקחור", הצופה, 22 ביולי 1961, עמ' 1; י. גוריון, "למה לא התקוממת?", חרות, 18 באוגוסט 1961, עמ' 4 (חלק שני ב-18 באוגוסט 1961, עמ' 4); אמנון בן-זאב, "בעקבות משפט היסטורי (הרהורי יחיד)", דבר, 3 בנובמבר 1961, עמ' 3; יעקב אבן-חן, "משפט ירושלים", הצופה, 10 בדצמבר 1961, עמ' 2; שבתאי, "סופה של מסה", הארץ, 17 בדצמבר 1961, עמ' 2; יצחק טבנקין, "בעקבות משפט אייכמן", על המשמר, 18 באפריל 1962, עמ' 2; "צדק, סמל, ארתעה", על המשמר, 30 במאי 1962, עמ' 1. למשפט אייכמן כמאורע שסוקר על ידי התקשורת הישראלית בהבלטה יתרה בהשואה למשפט נאצים אחרים ראו: figure 1, 62 (table 1), figure 2, 74 (table 6).

של הדמות כמייצגת אלמנטים כמו גבורה, קורבנות, חורבן ותקומה. הדיון בכל טיפוס הוא תמאטי, ומתייחס לקבוע ולמשתנה לאורך ציר הזמן.

ביסוד ההחלטה לדון בייצוגים של נשים בשואה באמצעות טיפולוגיה עומדים הממצאים שהתקבלו עם השלמת שלב איסוף המקורות. מהבדיקה השיטתית את עיתונות התקופה התקבלו סיפורים שונים ומגוונים על נשים בשואה; כך גם בעדויות הניצולים במשפט אייכמן. ההנחה היא שטיפולוגיה, שביסודה ניסיון לאתר דפוסים ולכנס אותם, היא מתודה המאפשרת להשתלט על הממצאים הרבים והמגוונים שנתקבלו ולהציגם, על המידע שהם מספקים ועל התובנות העולות מהם, באופן ברור, כפי שכבר נעשה במחקרים היסטוריים, כדוגמת מחקר של יהודית תידור באומל.²³

העיתונות העברית בארץ נבחרה כמקור עיקרי למחקר. ראשית, מעצם טבעה היא משקפת את המציאות: העיתונות מרכזת בתוכה את החשוב והמעניין מבחינתה, ומדווחת, מגיבה ומראינת בהתאם למה שנדמה לה שקוראיה צריכים או מעוניינים לדעת.²⁴ שנית, העיתונות משמשת כבמה, בדיווחים, בטקסטים הפובליציסטיים ובמכתבי הקוראים למערכת. יתרון נוסף הוא מהירות התגובה שלה, בשונה מספרי לימוד או יצירות ספרותיות המאחרים להתפרסם. חשיבותה של העיתונות הישראלית באופן ספציפי כמסמך המסוגל לבטא הלכי רוח והשקפות עולם בהקשר של השואה הוכחה במחקרים אחרים, ביניהם מחקרים מתחום התקשורת.²⁵

לפי המשגתם של דן כספי ויחיאל לימור, אמצעי תקשורת ההמונים, ולעניין זה העיתונות הכתובה בתקופה, פועלים כמתווכים בין רבדים שונים בחברה ובין השלטון לבין הציבור, ומתפקדים כמוקד עוצמה;²⁶ הדבר נכון במיוחד ביחס לעיתונות הכתובה בארץ בשנות החמישים, ששימשה אז כמתווכת עיקרית, גם מבחינה מספרית וגם מבחינה ערכית. בשנות החמישים מספר העיתונים העבריים בישראל היה רב ביחס לממדי

²³ ראו במחקרה על הנצחת נשים באנדרטות לזכר השואה ולזכר הנופלים במדינת ישראל: במחקרה על אנדרטות בדקה באומל למעלה משש מאות אנדרטות; במחקרה על ההנצחה הפיגורטיבית של זכר הנופלים בארץ בדקה למעלה מתשע מאות אנדרטות. Baumel, "Rachel Laments Her Children: Representation of Women in Israeli Holocaust Memorials", *Double Jeopardy*, pp. 213-216; יהודית תידור באומל, "היינו שם אתם": הנצחת נשים באנדרטות לזכר הנופלים במדינת ישראל", מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקס (עורכות), *העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר*, ירושלים, 2001, עמ' 434-456. לטיפולוגיה ראו גם במחקרה על יחסה של החברה היישובית ואחר כך הישראלית לצנחני היישוב במלחמת העולם השנייה (שם מתייחסת באומל ל"אבות-טיפוס" של גיבורים בחברה היהודית). באומל, *גיבורים למופת*, עמ' 7-8. לשימוש בטיפולוגיה כשיטה להצגת הממצאים ראו גם: ישעיה טרונק, "טיפולוגיה של היודנראטים במזרח-אירופה", *דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה*, ירושלים, תש"ם, עמ' 11-22 ובמחקרו של גיא מירון על היהודים יוצאי גרמניה בישראל. גיא מירון, *מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל*, ירושלים, תשס"ה.

²⁴ על אמצעי התקשורת כמקור אינפורמציה וכארגונים בעלי אג'נדה המשפיעים על החברה ועל הפרט ראו: Chaim Eyal, Jim Winter, Maxwell McCombs, "The Agenda-Settings Role of Mass Communication", Michael Emery, Ted Curtis Smythe (eds.), *Readings in Mass Communication: Concepts and Issues in the Mass Media*, Iowa, 1983, pp. 215-220. למחקרים בתחום התקשורת העוסקים בעיתונות כמשקפת סדר היום הציבורי וכמשפיעה עליו ראו למשל: Maxwell E. McCombs, Donald L. Shaw, "The Agenda Settings Function of Mass Media", *The Public Opinion Quarterly*, vol. 36, no. 2, Summer 1972, pp. 176-187; Maxwell E. McCombs, Donald L. Shaw, "Structuring the 'Unseen Environment' of Mass Communication", *Journal of Communication*, Spring 1976, pp. 18-22.

²⁵ ראו במחקר השוואתי בנושא סיקור משפטים של פושעים נאציים בעיתונות הישראלית ובעיתונות הגרמנית Cohen, Zemach- *The Holocaust and the Press*, Marom, Wilke, Schenk, ובאופן ספציפי בעבודת הדוקטור של צמח, *סיקור השואה בעיתונות הישראלית*. העיתונות משמשת כמקור מרכזי גם במחקרים היסטוריים על החברה הישראלית ויחסה לשואה, ביניהם מחקריהם של שגב (המיליון השביעי), ויץ (מודעות וחוסר אונים) ויבלונקה (מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן).

²⁶ דן כספי, יחיאל לימור, *המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990*, ירושלים, 1992, עמ' 1-8.

האוכלוסייה:²⁷ עם הקמת המדינה עמד מספר היומונים בעברית על אחד-עשר ובסוף שנות החמישים על ארבעה-עשר, כאשר קהל הקוראים הפוטנציאלי מנה בשיאו כשני מיליון נפש, כתשעים אחוז יהודים, רובם חדשים בארץ ששליטתם בעברית לא היתה מושלמת.²⁸ לא רק מספר העיתונים היה גדול באופן יחסי, גם המגוון היה רחב: רוב העיתונים שימשו כביטאונים רשמיים למפלגה או ארגון פוליטי, כמו דבר, על המשמר וחרות, והיו נתונים לשליטת הממסד שהוציא אותם לאור. בכוחם של אלה לבטא את הצרכים והמאויים של גופים פוליטיים שונים, בראש ובראשונה המפלגות. לצדם הופיעו עיתונים פרטיים ומסחריים, כמו הארץ, מעריב, העולם הזה ולאשה.²⁹

העיתונים נבדקו מתחילת שנת 1952 ועד ראשית יוני 1962, עם ביצוע גזר הדין במשפט אייכמן, מתוך הנחה, שהתבררה כנכונה, לפיה העיסוק בנושא השואה בעיתונות לא היה אך ורק לקראת ובמהלך אירועים מיוחדים, כמו יום הזיכרון לשואה ולגבורה ומשפט אייכמן, אלא בכל ימות השנה.³⁰ ממקורות אלה מונו טקסטים שהתייחסו לכל הפחות לאחד משלושה נושאים: נשים בשואה, שואה ונשים. בקבוצה הראשונה טקסטים על נשים בשואה, כמו ידיעות על נאומים שנשאו, כתבות שהביאו את סיפוריהן האישיים, ראיונות ומאמרים, חלקם פרי עטן. בין אלה ידיעות, כתבות ומאמרים שהתייחסו לנשים בשואה למרות שהן עצמן או סיפוריהן לא נזכרו בכותרת הראשית או בכותרת המשנה. בקבוצה השנייה טקסטים שעסקו בנושא השואה, ביניהם דיווחים ומאמרים על דיוני הכנסת ודיונים בבתי המשפט, גילויי דעת של תנועות פוליטיות וכתבות שהביאו את סיפוריהם האישיים של יהודים בשואה. הקבוצה השלישית היא טקסטים בנושא נשים בחברה הישראלית: עיקרה כתבות שפורסמו במסגרת המדורים המיוחדים לנשים שהופיעו כמעט בכל העיתונים היומיים וידיעות, כתבות ומאמרים שפורסמו בעיתונות הנשים בתקופה.³¹ נבדקו גם הצילומים, הקריקטורות והאיוורים שליוו את הטקסטים. באשר לעדויות משפט אייכמן, כל עדויות הניצולים במשפט, נשים וגברים,

²⁷ ברשימה שפרסם ב-1952 סקר עורך מעריב דאז, ד"ר עזריאל קרליבך, את העיתונות בארץ, עברית ולועזית, בהשוואה לעיתונות בחוץ לארץ והתייחס לריבוי העיתונים בישראל. הסקירה התייחסה בעיקר לתפקידיה של העיתונות לאור ההוצאות המרובות הכרוכות בהפקת עיתון (בעיקר הוצאות הנייר והדפוס) לנוכח המשבר הכלכלי שפקד את המשק באותו זמן; על הטענה לפיה יש בארץ עיתונים (עבריים ולועזיים) רבים מדי הגיב בשניתוחו האופייני: "אפשר לומר, כי יש לנו יותר מדי מפלגות" (ההדגשה במקור) והראה בין היתר שמספר הביטאונים של המפלגות לא עלה על מספר הרשימות שהגישו את מועמדותן להיבחר לכנסת ואכן קיבלו מנדטים. עזריאל קרליבך, "משק העיתונים היומיים: בהשוואה לארצות-חוץ", ספר השנה של העתונאים תשי"ב, תל-אביב, 1952, עמ' 329.

²⁸ בסקירה שפורסמה ב-1952 בספר השנה של העיתונאים בנושא העיתונות היומית בארץ נמסר בין היתר כי בסוף 1948 גם בקרב האוכלוסייה הוותיקה כרבע מהאוכלוסייה קראה לועזית בלבד ושיעור דומה הצהירו שעברית היא שפת השימוש העיקרי שלהם. בקרב עולים שהגיעו בגל העלייה הראשון כמעט כולם (כתשעים אחוז) ידעו לועזית בלבד וכארבעה אחוזים בלבד אמרו שעברית היא שפתם העיקרית. א. שצקי, "משק העיתונים היומיים: האוכלוסייה הקוראת (טבלה 1)", ספר השנה של העתונאים תשי"ב, תל-אביב, 1952, עמ' 248.

²⁹ על העיתונות המפלגתית ראו: כספי ולימור, המתוכים, עמ' 40-44. על העיתונות העברית בארץ באותם ימים ראו: מרדכי נאור, "העיתונות בשנות המדינה הראשונות: 'שירות ציבורי' מול עיתונות מסחרית", רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ, תל-אביב, 2004, עמ' 230-240; דינה גורן, "אמצעי התקשורת והדמוקרטיה בישראל", שמואל סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, ישראל, 1989, עמ' 250-261.

³⁰ לרשימה מפורטת של העיתונים שנבדקו ראו בהמשך.

³¹ על מדורי הנשים ביומונים ראו: צביה כהן, "עיתוני נשים בארץ ישראל", ספר השנה של העתונאים תשל"א, תל-אביב, 1971, עמ' 222-242; נעמי גוטקינד, "'המין החלש' – חזק בממלכה השביעית", ספר השנה של העתונאים תשל"ה, תל-אביב, 1975, עמ' 328.

שימשו כמקורות, כמו גם נאום הפתיחה ונאום הסיכום של התביעה ופסק הדין, תוך התייחסות, במידה ורלוונטית, לפרוטוקול המלא ולמסמכי "לשכה 06" של משטרת ישראל.³²

הטקסטים בעיתונות התקופה שעניינם השואה והטקסטים בעיתונות זו שעניינם הנשים בחברה הישראלית משמשים כאן כמקורות ראשוניים במטרה למקם את המחקר בקונטקסט ההיסטורי שלו. יחסם של הישראלים לנשים בשואה בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן, ובאופן ספציפי בנושא הגבורה בשואה בהקשר של נשים, נדון כאן על רקע יחסה של חברה זו לנשים, על רקע יחסה של חברה זו לשואה ועל רקע האירועים שהתרחשו והשינויים שהתחוללו בה במהלך התקופה. הממצאים שעלו מהמקורות בנושא יחסה של החברה הישראלית לשואה ולניצוליה ובאופן ספציפי בנושא מקומם של הישראלים שעברו את השואה (הניצולים), כפרטים וכציבור, מסוגלים ללמד על גישה שונה מזו הרווחת במחקר ביחס אליהם.³³ הממצאים בנושא מקומן של הנשים בחברה הישראלית בתקופה מחזקים את המסקנות של המחקר הביקורתי ביחס למעמד האשה בחברה זו.

עיתונות התקופה מלמדת על נוכחות מאסיבית של השואה בסדר היום הציבורי של החברה הישראלית, גם במסגרת ויכוחים ציבוריים ומחלוקות פוליטיות וגם כסיפורים אישיים על נשים ועל גברים,³⁴ ועל היותו של

³² לתמלילי עדויות הניצולים ראו: היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות, שני כרכים, ירושלים, תשכ"ג. לנאומי הפתיחה והסיכום ראו: היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הפתיחה, ירושלים, תשכ"א, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום, ירושלים, תשכ"ב. לפרוטוקול המשפט ראו: היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: תיק פלילי מס' 61/40 בבית המשפט המחוזי בירושלים (פרוטוקול), תשעה כרכים, ירושלים, תשכ"ב. למהדורה חדשה של הפרוטוקול ראו: המשפט של אדולף אייכמן, ירושלים, 2003. לפרוטוקול באנגלית ראו: *The Trial of Adolf Eichmann, Record of Proceeding in the District Court of Jerusalem, 9 vols., Jerusalem, 1992-1995, State of Israel, Ministry of Justice.* שמורים בארכיונים שונים בארץ: כאן התבססתי בעיקר על אלה הנמצאים בארכיון כתבי היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

³³ לפי מחקרים, בשנות החמישים הסיפורים האישיים לא חלחלו לשיח הציבורי הישראלי: הוותיקים לא שאלו, העולים שעברו את השואה לא סיפרו; להיבטים שונים של התקופה שקדמה למשפט אייכמן כתקופה של שתיקת הניצולים והשתקת סיפורי השואה האישיים שלהם, ראו למשל: שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 96-97; ויץ, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר השואה; שפירא, משפט אייכמן, דברים שרואים מכאן לא רואים משם; שגב, המיליון השביעי, עמ' 305-359; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 141; זרטל, האומה והמוות, עמ' 81-133; Don-Yehiya, "Memory and Political Culture", *Studies in Contemporary Jewry*; נורית גרין, "האחרים" בסרטים הישראליים בשנות הארבעים והחמישים: ניצולי שואה, ערבים, נשים", נורית גרין, אורלי לובין, ג'אד נאמן (עורכים), מבטים פיקטיביים – על קולנוע ישראלי, תל-אביב, 1988, עמ' 381-402; איריס מילנר, מהדחקה והשתקה לגילוי ודיכוי: מבנים ומשמעות בספרות הדור השני, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1999.

³⁴ סיפורים אישיים של יהודים בשואה, על גברים ועל נשים, יחידים וקבוצות, בהחלט לא רק על התנגדות מזוינת בשואה, פורסמו בכל העיתונים במהלך כל התקופה. דוגמאות אלה רבות מאוד ואי אפשר להביא כאן את כולן (ועל כן ראו רשימה מדגימה להלן). להתייחסויות ספציפיות לסיפורים אישיים כפי שהופיעו בעיתונות ראו בהקשרים הרלוונטיים במסגרת הדיונים בטיפוסים של נשים בשואה במחקר זה. ח. דויד, "אוצרו של ד"ר שויגור", מעריב, 22 באפריל 1952, עמ' 2; א. ברמן, "מבול הדמים", על המשמר, 25 ביולי 1952, עמ' 3; משה שזיפי, "על קברה של עירתי", הצופה, 8 באוקטובר 1952, עמ' 3; "מן ההוי", הקול, 5 בדצמבר 1952, עמ' 4; יהודה רזמיוש, "כך התפללנו באויסשביץ [כך במקור]", שערים, 9 בספטמבר 1953, עמ' 7; פישל שניאורסון, "מעשה נסים בימוזולמן" [כך במקור], שערים, 25 בדצמבר 1953, עמ' 5; יוסף קרמיש, "הלוחמת היהודיה בגטו ורשה", דבר, 30 באפריל 1954, עמ' 2; שלמה בן-יונה, "שריפתו של אדם", קול העם, 12 בנובמבר 1954, עמ' 3; ישראל גוטמן, "תפילת אושביץ – תפילת השלום", על המשמר, 18 בפברואר 1955, עמ' 3; דוד פלינקר, "ההלך מן הגיטו", הבוקר, 22 באפריל 1955, עמ' 2; מאיר בוסאק, "קומיסיה במחנה", דבר, 6 באפריל 1956, עמ' 5; "השלב האחרון", שערים, 4 ביוני 1956, עמ' 2; "ילדות במחנה ברגן-בלזן תחת שלטונה של קאפו!", לאשה, 22 באוגוסט 1956, עמ' 4; שושנה הראלי, "חברות מספרות על עצמן", דבר הפועלת כג 1, ינואר 1957, עמ' 13; א. בני, "הדרך אל המוות", קול העם, 31 בינואר 1958, עמ' 5; תמר אבידר, "בתיה מצאה את הוריה", לאשה, 11 בפברואר 1958, עמ' 5; "ליל אושוויץ", מעריב, 17 באפריל 1958, עמ' 2; שלמה יהלומי, "גלה כבוד מלכותך", הצופה, 14 בספטמבר 1958, עמ' 7; ק. צטניק, "אדם מוטל על תנור-הלבנים", מעריב, 5 במאי 1959, עמ' 3; ישראל איסרלס, "מי לחיים ומי למוות", על המשמר, 2 באוקטובר 1959, עמ' 7; ד. בן שלמה, "אחד מתוך אלף...", מעריב, 14 בינואר 1960, עמ' 6; עפרה אליגון, "עזה, מרושקה, זהבה וחיה", דבר הפועלת כו, 3-2, פברואר-מרץ 1960, עמ' 48-51; ח. סלוצקה-קסטין, "אזכרה שהיא אזהרה", קול העם, 20 במאי 1960, עמ' 5; שרה צור, "אייכמן הפרטי שלה", לאשה, 29 בינואר 1961, עמ' 12-13; יצחק נימצוביץ, "הפרטיזן שבנה בפולין הכבושה את המחתרת היהודית הראשונה", הבוקר, 10 במרץ 1961, עמ' 4; שלמה נקדימון, "מתי יגיע תורו של יוזף מנגלה", חרות, 31 במאי

ציבור הניצולים קבוצה מאורגנת, פעילה ומשפיעה בציבור הישראלי.³⁵ ביחס למעמד האשה ותפקידיה בחברה, מראה עיתונות התקופה במפורש שתפקידיה של הנשים היהודיות בחברה הישראלית הוערכו כלידת ילדים, טיפול בהם והינוכם ואחזקת הבית. לפי עיתונות התקופה, כולל עיתונות הנשים, הנחת יסוד היתה שכל אשה בישראל היא אם, בפועל ובפוטנציה; בהתאם, תועלו נשים למקצועות שביסודם טיפול, שירות, חינוך וסיעוד, בדרך כלל כמשרה חלקית,³⁶ מרחב הפעולה העיקרי שלהן היה הבית והן הוצגו כאחראיות הבלעדיות על אחזקתו.³⁷ כמעט בכל יומון ובמרבית השבועונים והירחונים הופיע מדור מיוחד לנשים בו פורסמו ידיעות,

1960, עמ' 3; ש. ליש, "זה אירע בראש השנה תש"ב בגיטו לידה", חרות, 21 בספטמבר 1960, עמ' 8; רינה מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 12-13; יצחק נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17; חנה עזרוביץ, "ניצלנו ממצולות-ים", על המשמר, 11 בדצמבר 1961, עמ' 2.

³⁵ במהלך כל התקופה דיווחה העיתונות באופן שוטף על פעילות ארגוני הניצולים, בעיקר לנוכח מאבקהם למען ציבור הניצולים בארץ, בין היתר בנוגע לחוקים שנתקבלו בכנסת, כמו "חוק נכי המלחמה בנאצים" (התקבל ב-1954, ראו בספר החוקים 147, עמ' 80-77, ובחיקון לו משנת תשי"ז, ספר החוקים 226, עמ' 99-103) ו"חוק נכי רדיפות הנאצים" (התקבל בתשי"ז, ראו בספר החוקים 226, עמ' 103-106) ולמחלוקות בהקשר ליחסי ישראל-גרמניה. על מרכזיותו של ציבור הניצולים ראו: יבלונקה, "מה לזכור וכיצד?", עידן הצינונות; יבלונקה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", העשור השני; חנה יבלונקה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות: ניצולים, זכרון השואה, והזהות הישראלית", יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה ומשרד הביטחון, תש"ס, עמ' 301-317; נילי קרן, "השפעת שארית-הפליטה של תודעת השואה בחברה הישראלית", יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה ומשרד הביטחון, תש"ס, עמ' 319-326.

לפעילות ארגוני ניצולים כפי שנסקרה בעיתונות ראו למשל: "נכי המלחמה האנטי-היטלריסטית דורשים הכרה בזכויותיהם", קול העם, 15 בנובמבר 1953, עמ' 4; "נציגי נכי מלחמת העולם השנייה דורשים החשת ביצוע חוק הנכים", חרות, 1 בינואר 1954, עמ' 8; "עצומות נכי מלחמת העולם גוללו בפני העתונאים", הקול, 3 בינואר 1954, עמ' 2; "נפתח כינוס הפארטיזאנים ולוחמי הגיטאות", חרות, 19 ביולי 1954, עמ' 1; "הפארטיזאנים ייאבקו נגד כינון יחסים עם גרמניה", על המשמר, 20 ביולי 1954, עמ' 1; "אסירי הנאצים בארץ תובעים זכויותיהם", הצופה, 27 באוקטובר 1954, עמ' 4; "עם כינוס-היסוד לארגון הלוחמים האנטי-נאציים", קול העם, 15 באפריל 1955, עמ' 1; "דורשים הצמדת חוק נכי המלחמה בנאצים לחוק נכי מלחמת השחרור", הצופה, 8 במאי 1955, עמ' 4; "נכי המלחמה בנאצים נגד חימוש מדינות ערב וגרמניה", שערים, 10 במאי 1956, עמ' 4; "נשיא ארגון אסירי הנאצים קורא לקשרים תרבותיים בין ת"א לברלין", חרות, 10 ביולי 1956, עמ' 1; "נכי המלחמה בנאצים יקיימו ביום ג' הבא שביתת אוהרה במשרד האוצר", הצופה, 18 באוקטובר 1956, עמ' 3; ת. ירקוני, "קרבנות הנאצים דורשים פיצוייהם מממשלת ישראל", מעריב, 25 במרץ 1957, עמ' 3; "הפצועים כן זעקו!", העולם הזה, 17 באפריל 1957, עמ' 6-7; "עולי ברגן בלזן מציינים 13 שנה לשחרורם", הבוקר, 27 באפריל 1958, עמ' 6; "נכי המלחמה בנאצים שבתו כמחאה נגד פעולת 'יד ושם'", חרות, 4 ביוני 1958, עמ' 4; "פעולה נגד הסרת הגרמני", למרחב, 5 בדצמבר 1958, עמ' 10; "הקוראים אל העורך: ספריה לזכר חללי השואה", חרות, 15 בפברואר 1959, עמ' 2; "נגד המכתמים", על המשמר, 5 ביולי 1959, עמ' 1; "כינוס המוני של הלוחמים האנטי-נאציים קורא לאחדות במאבק לביטול עיסקת-הקלון", קול העם, 17 באוגוסט 1959, עמ' 1; "הפרטיזנים קוראים לפעולות תגמול", שערים, 15 בינואר 1960, עמ' 8; "נציגי ישראל נאם בוועד אסירי אושוויץ", על המשמר, 29 ביוני 1960, עמ' 3; "ניצולי ברגן-בלזן מתכנסים היום", מעריב, 17 באפריל 1961, עמ' 5; "נפגעי הנאצים תובעים פעולה מוגברת לתפיסת פושעי מלחמה", הבוקר, 19 בדצמבר 1961, עמ' 6.

³⁶ ב-1956 שירתה ליליה בסביץ, מראשי תנועת הפועלות, את "דמות האשה העובדת בישראל": לפי תיאורה מרבית הנשים התרכזו בתפקידי טיפול, סיעוד, חינוך ושירות – הן היו מטפלות, גננות ומורות, רופאות, אחיות וחובשות, עובדות סוציאליות ומדריכות ויאמהות בעירי הממוגנות עבודה מחוץ למשק-ביתן עם קיום הבית וחינוך הילדים ברוח התנועה והעזרה לזולת". בסביץ, "לדמות האשה העובדת בישראל", ולו רק הד..., תל-אביב, 1981, עמ' 101. ראו גם: "מחקר על הכשרת נערות: עובדות ומספרים", דבר הפועלת כג, 11, נובמבר 1957, עמ' 303-304; "לאשה ולבית: מספר קטן של מקצועות לבחירת הנערה", הארץ, 30 בדצמבר 1957, עמ' 3; "נשים בכוח העבודה בישראל", דבר הפועלת כה, 2, פברואר 1959, עמ' 36. השאלונים "האם אתה אב טוב?" ו"האם את אם טובה?" שפורסמו בקיץ 1954 בשבועון העולם הזה והיו "מבחנים עצמיים" לאם ולאב, היו זהים למעט שתי שאלות: האחת בדקה ביחס לאב את מידת השאפתנות שלו במסגרת עבודתו (הקריירה) וביחס לאם את מידת המוטיבציה שלה, מאז סיימה את בית הספר, לקרוא ספרים/או לטפח תחביב. האחרת התייחסה למידת המוטיבציה של האב לבלות עם ילדיו "אחרי שעות העבודה" ולמידת הקפדתה של האם על הופעה חיצונית כשהיא נמצאת בבית. "האם אתם הורים טובים?", העולם הזה, 29 ביולי 1954, עמ' 19-20.

³⁷ זה בלט במיוחד בעמודי החדשות ובטורי הדעות שם התייחסו העיתונאים והעורכים לעקרונות הבית כסקטור מיוחד. ראו למשל: "הגבלות החשמל ועקרת הבית", האשה במדינה ד, מס' 27-28, אייר-סיון תשי"ב, מאי-יוני 1952, עמ' 18; "החלטת הממשלה לקצץ ביבוא מזון מעוררת התנגדות האמהות ועקרות הבית", קול העם, 28 באוקטובר 1952, עמ' 3; בת-שבע כנזלסון, "המחוקקים ועקרת הבית", הארץ, 20 בינואר 1953, עמ' 3; חמדה גלעד, "ההורוי עקרת-בית", חרות, 4 באוגוסט 1953, עמ' 3; "דו"ח לעקרת הבית", מעריב, 31 במרץ 1954, עמ' 3; א. בן-זאב, "התקציב של אשת", מעריב, 22 באוקטובר 1954, עמ' 7; עקרת בית, "הלכתי לקנות במחירים רשמיים...", מעריב, 8 באוגוסט 1955, עמ' 2; חיים חפר, "כבבקשתך לעקרת בית", דבר, 25 מרץ 1956, עמ' 5; "העולם הזה שואל את האזרח: אתה מוכן?", העולם הזה, 13 בפברואר 1957, עמ' 11; "עקרת הבית – היא תבורך", דבר, 20 במרץ 1957, עמ' 5; י. לפיד, "זעקת האמהות", מעריב, 14 ביוני 1957, עמ' 8; ת. גלעד, "עקרת הבית – וההתיקרות המתמדת", חרות, 28 באוגוסט 1957, עמ' 3; "אזהרה לעקרות-בית על ריבה חשודה כמורעלת", מעריב, 2 בינואר 1958, עמ' 1; "חזית מלוכדת של עקרות-בית נגד ייקור המיצרכים", על המשמר, 10 במרץ 1959, עמ' 4; "עקרות-הבית תובעות משר-האוצר לבטל ההיטלים", על המשמר, 4 באפריל 1961, עמ' 4. ראו גם במדורי הנשים: טובה, "בחוג המשפחה: כיצד עורכים תקציב?", הצופה, 9 ביולי 1954, עמ' 7; "פינת האשה: בעית התקציב במשפחה", הבוקר, 11 בפברואר 1955, עמ' 6; "האשה מה אומרת? עקרת הבית והעגבניה", דבר, 7 באוגוסט 1956, עמ' 3; "בפורסם החג – אל תשלמי יותר", למרחב, 6 בספטמבר 1961, עמ' 4; רות בונדי, "הקונה על פרשת-דרכים", דבר הפועלת 1, כח, ינואר 1962, עמ' 19; "לבית ולעקרת הבית: גם לקנות צריך לדעת", למרחב, 4 בפברואר 1962, עמ' 3. על עקרות הבית כסקטור ראו אצל רוזין, מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד.

כתבות ורשימות בנושאים אלה, בדרך כלל פרי עטן של נשים, שנוסחו לא פעם בלשון נקבה.³⁸ מדורים אלה שימשו אכסניה עיקרית לפרסום כתבות על נשים שעבדו במקצועות נשיים מסורתיים ודיווחים על פעולותיהם של ארגוני נשים, כמו מועצת הפועלות וארגון אמהות עובדות, להכשרת נשים למקצועות כאלה;³⁹ המדורים גם עודדו נשים להשתתף בסדנאות על משק הבית,⁴⁰ נתנו עצות בנושא סדר וניקיון ולימדו תפירה ובישול.⁴¹

³⁸ בדבר היה זה "האשה מה אומרת?" ואחר כך "לבית ולמשפחה", בדבר השבוע "הדרך לאשה" ו"לאשה ולמשפחה", בהארץ "לאשה ולבית", בעל המשמר במדורים "פינת הבית והמשפחה" ו"לחברה", בלמרחב ב"לבית ולעקרת הבית", בהצופה ב"בחוג המשפחה", בקול העם ב"לאשה ולאם", בחרות ב"לאשה ולמשפחה" ובמעריב ב"רשות היחיד". בדבר הפועלת היה מדור לחינוך הילדים ("עם ילדינו") ומדורים לאחזקת הבית: "זה ביתי ואנוהו", "ד אמות שלך", "פינת הבית" והמדור המסחרי "האחיות נינה בלה". ראו גם במדור "עולם האשה המעשית" שבועון עולם האשה. מדור לנשים הופיע גם בעיתונות החרדית: ראו למשל המדור הקבוע "פינת עקרת הבית: מדור לעצה, הדרכה וחילופי דעות" בכתב העת בית יעקב שעסק בטיפול בילדים ובאחזקת הבית. כך היה גם בשבועון מעריב לנוער, שם הופיעה בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים הפינה "מחוץ לתחום לכן" (ראו למשל: אילנה טל, "מחוץ לתחום לכן: העולם שייך לגברים", מעריב לנוער, 25 במרץ 1958, עמ' 13). הנשים מקרב חברי המערכת מונו לעורכות ו/או כותבות המדורים האלה, למרות שלעתים לא רצו בכך: ראו למשל סיפורה של יהודית וינקלר ש"נתבקשה" לערוך את המדור לנשים בחרות. גוטקינד, "המין החלש" – חזק בממלכה השביעית", ספר השנה של העתונאים תשל"ה, עמ' 326-327. לשוליותו של המדור לנשים בעיתונות היומית ולניסיונותיהן של הנשים לפרוץ אותו ראו גם: בלה אלמוג, "מדור האשה – בין הפרוודור לטרקלין", ספר השנה של העתונאים תשכ"ו, תל-אביב, 1966, עמ' 163.

³⁹ סיפורים על נשים שעבדו במקצועות כמו מכונאות, הנדסה וימאות נחשבו חריגים ועל כן פורסמו בנפרד. על מקצועות נשיים מסורתיים בעיתונות הנשים (כולל מדורי הנשים בעיתונות היומית) ראו למשל: "על קליטת העולים", האשה במדינה א, 3, 10.6.49, עמ' 35; עליזה הולדהיים, "בית-ספר מקצועי לנערות", הארץ, 25 בנובמבר 1952, עמ' 3; קלרה רוזובסקי, "פינת האשה: מקצוע לנערה בישראל – כיצד?", הבוקר, 21 במאי 1954, עמ' 6; "מקצוע לבת", דבר הפועלת כ, 6, יוני 1954, עמ' 136; "פינת האשה: הקניית מקצוע לאשה", הבוקר, 10 ביוני 1955, עמ' 8; מרים שיר, "האשה מה אומרת? הכשרת הנערה לקראת העתיד", דבר, 1 בנובמבר 1955, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: באיזה מקצוע אבחר?", חרות, 13 ביוני 1956, עמ' 3; "באיזה מקצוע לבחור?", לאשה, 30 באוקטובר 1956; מ. מאיר, "בחוג המשפחה: סיור בבית ספר מקצועי לתפירה", הצופה, 3 באוגוסט 1959, עמ' 3; עדה כהן, "רשות היחיד: נשים לומדות מקצוע", מעריב, 8 בינואר 1960, עמ' 16; א. עירוני, "בנות לומדות מלאכה", הארץ, 18 במרץ 1960, עמ' 14; כרמלה עמיר, "מקצוע לנערות בבאר שבע", דבר הפועלת כו, 7, יולי 1960, עמ' 188; "הבת אומרת: נשים צריכות מקצוע", דבר הפועלת כז, 7, יולי 1961, עמ' 227-230; שרה צור, "איזה עתיד את מאחלת לבתך כשתבגרי?", לאשה, 3 ביולי 1960, עמ' 9-8; "בחוג המשפחה: באיזה מקצוע תבחר הבת?", הצופה, 26 בפברואר 1962, עמ' 3. בקיץ 1960 פורסמה במעריב סדרת כתבות "עולם של גברים" מאת תקוה ויינשטוק שעניינה דחיית הנשים בשייטת מסורתיים והקשיים שמערימה החברה הגברית בדרך להשתלבות במקצועות גבריים כמו חברות כנסת, פרופסורה ועיתונאות שלא במסגרת עיתון נשים ("כבודה של בת ישראל – פנימה?", 31 באוגוסט 1960, עמ' 6; "נומרוס קלאוזוס" לנשים בביה"ס לרפואה", 5 בספטמבר 1960, עמ' 6; "האשה ניצחה במערכת החינוך", 8 בספטמבר 1960, עמ' 4; "האשה עולה בקושי כסולם האקדמי [כך במקור]", 11 בספטמבר 1960, עמ' 6; "הסולידאריות הנשית – שנייה במעלה", 14 בספטמבר 1960, עמ' 5; "האשה צריכה להיות טובה יותר...", 15 בספטמבר 1960, עמ' 6).

⁴⁰ למשל: עליזה הולדהיים, "לאשה ולבית: משק בית – טעון לימוד", הארץ, 12 בינואר 1954, עמ' 3; שולמית, "מלאכת עקרת-הבית הופכת לאמנות שמושית", לאשה, 8 באוגוסט 1954, עמ' 3; "פינת האשה: משק בית – מקצוע", הבוקר, 9 במרץ 1956, עמ' 6; "לאשה ולמשפחה: איקונומיה-ביתית – מקצוע נשי עולה", חרות, 18 באפריל 1956, עמ' 3; יעל, "בית ספר לעקרות-בית!", לאשה, 13 ביוני 1956, עמ' 3; "לחברה: המדרשה לתזונה וכלכלת בית", על המשמר, 16 ביולי 1956, עמ' 2; "פינת האשה: השתלמויות לאם ועקרת הבית", הבוקר, 17 בספטמבר 1958, עמ' 3; "לבית ולעקרת הבית: המדרשה לכלכלת הבית", למרחב, 2 באוגוסט 1959, עמ' 3; "פינת הבית והמשפחה: כיצד תדענה הבנות לנהל משק-בית?", על המשמר, 30 במרץ 1960, עמ' 3; עדה כהן, "רשות היחיד: בית-ספר לכלכלת-בית", מעריב, 10 בפברואר 1961, עמ' 16; "לאשה ולמשפחה: לקראת פקולטה לכלכלת בית", חרות, 17 באפריל 1961, עמ' 3; "פינת הבית והמשפחה: כיצד מתחנכות עקרות-הבית של מחר", על המשמר, 21 בפברואר 1962, עמ' 5; "בחוג המשפחה: כלכלת הבית כמקצוע", הצופה, 14 במאי 1962, עמ' 3.

⁴¹ כפי שניסחה זאת בלה אלמוג, אז עורכת המדור "לבית ולעקרת הבית" בלמרחב, "כוונת המדור [...] להדריך את עקרת-הבית בקנייתיה, בבחירת המוצרים והמוצרים העומדים לרשותה בשוק, להביא בפניה רעיונות חדשים במלאכת-יד, להעשיר את ידיעותיה בהכנת תבשילים, לסייע לה בטיפוח גינת-נוי [...] ולהביא בפניה ידיעות על הנעשה בעולם האופנה, במטרה לסייע לה בבחירת מלבושיה, שלה ושל בני ביתה". נושאים "ברומו של עולם", הוסבר, "מצאו את ביטויים בלמרחב/ במסגרת החדשות, הרפורטז'ות האקטואליות המתפרסמות בעתון מדי יום". בלה אלמוג, "לבית ולעקרת הבית: תשובת עורכת המדור", למרחב, 13 בדצמבר 1959, עמ' 3. לעצת ולהדרכה ראו למשל: "לאשה ולבית: תקני הכל בעצמך", הארץ, 3 במרץ 1953, עמ' 3; "זה ביתי ואנוהו: עצות אחדות להקלת העבודה", דבר הפועלת כב, 3-2, פברואר-מרץ 1956, עמ' 62; "בחוג המשפחה: תיקון לבנים", הצופה, 6 באוגוסט 1954, עמ' 7; "פינת האשה: יעול בעבודת משק הבית", הבוקר, 28 בינואר 1955, עמ' 6; "זה ביתי ואנוהו: רחיצת פירות וירקות", דבר הפועלת כג, 7, יולי 1956, עמ' 197; "לאשה ולמשפחה: תכנון ויעילות – הם מחצית העבודה", חרות, 1 באוגוסט 1956, עמ' 3; "לחברה: עצות לעקרת הבית", על המשמר, 8 באוקטובר 1956, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: תיכנון עבודה בימות הגשמים", חרות, 12 בדצמבר 1956, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: כיצד מטפלים בשטיח?", חרות, 3 באפריל 1957, עמ' 3; "לאשה: עצה לעקרת-הבית", קול העם, 16 בפברואר 1958, עמ' 3; "בחוג המשפחה: עשי כמו יריך", הצופה, 5 ביוני 1958, עמ' 3; "לאשה: מה ואיך מבשלים?", קול העם, 15 ביוני 1958, עמ' 2; א.א., "לחברה: על אירגון עבודת הבית", על המשמר, 11 באוגוסט 1958, עמ' 3; "רשות היחיד: איך להאריך שמת ילדה", מעריב, 16 בינואר 1959, עמ' 16; "זה ביתי: כיצד לטפל במלבושי צמר סרוג", דבר הפועלת כה, 4 אפריל 1959, עמ' 98; "לבית ולעקרת-הבית: כיצד תשפרי את מטבחך", על המשמר, 5 באפריל 1959, עמ' 4; "קיצור דרך בעבודות הבית", עולם האשה, 6 ביוני 1959, עמ' 10; "בחוג המשפחה: אנו מכינות ריבה", הצופה, 17 באוגוסט 1959, עמ' 3; "לבית ולעקרת הבית: תיכנון תקציב המשפחה", למרחב, 24 במאי 1959, עמ' 4; "פינת הבית והמשפחה: ייעול במחסן הבגדים", על המשמר, 23 בספטמבר 1959, עמ' 3; "לבית ולעקרת-הבית: נצלי שפע הדגים והירקות", למרחב, 27 בספטמבר 1959, עמ' 4; "מאם לאם: שולחן של שבת", הצופה, 7 בדצמבר 1959, עמ' 3; עדה כהן, "רשות היחיד: כשאשה עובדת – היא עובדת", מעריב, 25 בדצמבר 1959, עמ' 16; "פינת

התייחסות לתפקידיה אלה של האשה בחברה הישראלית נמצאו גם בעמודי החדשות ובעמודי הדעות, שם פורסמו ידיעות ומאמרים שדנו בנושא קצב הילודה המצוי והרצוי של יהודיות בארץ, לעתים בקשר לשואה.⁴² מאמרים שהתייחסו לנשים שהצטיינו בתפקידיהן הציבוריים, למשל בממשלה וברשות המקומית, העריכו אותן כ"עקרות בית" לעילא.⁴³ ב-1956 הציע דבר לבטל את תחרות מלכת היופי של ישראל ולקיים במקומה תחרות "אם השנה";⁴⁴ באותה שנה הגדירה תחנת הרדיו "קול ישראל" את טעמן המוסיקלי של נשים כשידרה את התוכנית השבועית "כבקשתך לעקרת הבית"; ב-1958 התקיימה תחרות "עקרת הבית הישראלית" במסגרתה נבחנו נשים בלבד בכביסה וגיהוץ, בישול ואפייה.⁴⁵ ברוח דומה נוסחו ועוצבו המודעות בעיתונים מטעם חברות ממשלתיות ומסחריות: ב-1959 ייעצה חברת חשמל לציבור כיצד לחסוך בצריכה הביתית; המודעות פנו לעקרת הבית. פרסומות למוצרים לבית כמו תכשירי ניקוי נוסחו בלשון נקבה.⁴⁶ ביטויים אלה נמצאו גם במרבית עיתוני

הבית והמשפחה: לצעירות בלבד! (עצות לשיטפה נכונה של הכלים), על המשמר, 6 באפריל 1960, עמ' 3; "פינת הבית והמשפחה: תפריטים לחג", על המשמר, 27 באפריל 1960, עמ' 3; "רשות יחיד: למען השם, שימרי על בריאות בעלך", מעריב, 31 במרץ 1961, עמ' 27; "לבית ולעקרת-הבית: פשוטות בהליכות הבית", למרחב, 14 בינואר 1962, עמ' 3.

⁴² במפגש של חברי ארגון ניצולי ברגן בלזן שנערך באפריל 1962 בתל-אביב קרא ניצול שאיבד בשואה את אשתו וששה משבעת ילדיו לעידוד הילודה. "הוא לקח על עצמו לעודד ערב ובוקר, להתריע ולהזעיק על סכנת הכליה האורבת, חס ושלום לעם היושב בציון אם נוסף להרבות ברכוש, כמו דירה נאה בת שלשה חדרים, ריהוט מודרני, רמת חיים גבוהה המתבטאת בעבודת האיש והאשה גם יחד והזנחת התפקיד העיקרי של האשה להיות אם בישראל ועקרת בית [...] עלינו ללכת בעקבות אבותינו שהושמדו ואינם ולקיים משפחות מרובות ילדים כי בזה תלוי כל עתידנו כעם". באותו מעמד קראה ניצולה לאסור על הפלות בארץ. אפרים מנט, "תוכחה של אשה", הצופה, 20 באפריל 1962, עמ' 2. לידיעות, כתבות ומאמרים בעיתונות התקופה בנושא הילודה, כולל דיווחים על פרקטיקת עידוד הילודה מטעם המדינה, ראו: שירלי ג'קסון, "הילד השלישי הוא הקל ביותר", חרות, 16 באוקטובר 1952, עמ' 3; י. ד., "אמהות בעלות פרסי ילודה", מעריב, 11 בדצמבר 1952, עמ' 3; צ.פ., "מכתבים למערכת: פרס ילודה לשם מה?!", הצופה, 22 בדצמבר 1952, עמ' 2; "חופש מזה ומאסר עולם מזה...", לאשה, 17 בנובמבר 1954, עמ' 5, 11; מ. מיזלס, "מתארגנים לעידוד הילודה", מעריב, 4 באפריל 1955, עמ' 3; מ. שמריהו, "קמה אגודה לעידוד הילודה", מעריב, 8 בפברואר 1956, עמ' 3; "פינת האשה: הוקמה אגודה לעידוד הילודה", הברוקר, 1 באפריל 1956, עמ' 7; א. לבבי, "מכתבים למערכת: על התמעטות הילודה", הצופה, 16 ביולי 1956, עמ' 2; "לאשה: מועצה לעידוד ילודה הוקמה בישראל", קול העם, 10 ביוני 1956, עמ' 3; שלום פרידמן, "מכתבים למערכת: לבעית הריבוי הטבעי בארץ", הצופה, 2 באוגוסט 1956, עמ' 2; "בריאות העם: עידוד ילודה, הפרעות מין ומניעת הריון", למרחב, 15 במאי 1957, עמ' 3; "המיליון השלישי – בעוד 10 שנים", למרחב, 23 במאי 1958, עמ' 12; "תוקם תנועה לעידוד הילודה", חרות, 17 ביוני 1958, עמ' 4; אלי ניסן, "הדוקטור ועקומת הילודה", למרחב, 4 ביולי 1958, עמ' 4; ב. אדלר, "קרן הילודה" מזהירה מפני ירידה מתמדת בגידול העם היהודי", הצופה, 19 בספטמבר 1958, עמ' 8; נ. עמינוה, "גיוס נשים והירידה בילודה", הצופה, 23 ביולי 1959, עמ' 2; ד"ר אליהו סגל: "שבילי רפואה: עידוד הילודה, דרכי ביצועו ובעיותיו", חרות, 31 ביולי 1959, עמ' 4; "צחק דיש, 5000 ילדים שלא נולדו", חרות, 20 באוגוסט 1959, עמ' 3; ש. מ. טיסר, "שיעור הילודה הנמוך – סכנה לעתידו הפיסי של העם", הברוקר, 20 בנובמבר 1959, עמ' 4; מרים מאיר, "בחוג המשפחה: 'עזר יולדות' – ביטוח אמהות ומענקי לידה לפני יובל שנים", הצופה, 10 באפריל 1960, עמ' 3; ד"ר אברהם שפון-פזנר, "ילדים! יותר ילדים!", העולם הזה, 25 במאי 1960, עמ' 23; אברהם כהן, "תיכנון הילודה בקרב עדות-המוזרח", על המשמר, 11 באוגוסט 1960, עמ' 2; "שיעורי הילודה כירידה", הצופה, 3 בנובמבר 1961, עמ' 3; ד"ר אליהו סגל, "בשבילי הרפואה: צריך להציל את העם", חרות, 3 בנובמבר 1961, עמ' 6; "לחברה: מספר מקרי המוות מלידה בישראל – הנמוך בעולם", על המשמר, 25 בפברואר 1962, עמ' 2; "פינת האשה: יש לנו פיתוח ביאולוגי", הברוקר, 29 במרץ 1962, עמ' 3; אריה אביב, "אסון מיעוט הילודה", שערם, 12 באפריל 1962, עמ' 2-3; מנחם אפרתי, "בעיה בוערת – משפחות מעוטות ילדים", שערם, 16 באפריל 1962, עמ' 3. ראו גם: א. בן-דוד, "הילד השלישי", בטרם י (קא), אוקטובר 1949, עמ' 54-56. בנושא הילודה ועידוד הילודה בישראל ראו: Nira Yuval-Davis, "National Reproduction and 'the Demographic Race' in Israel", Nira Yuval-Davis, Floya Anthias (eds.), Women-Nation-State, London, 1989, pp. 92-109.

⁴³ ראו למשל על שרת החוץ גולדה מאיר שב-1957 כונתה בדבר "עקרת הבית הלאומי" ("עקרת הבית הלאומי", דבר, 30 ביולי 1957, עמ' 2). ב-1959 סופר כי כשהועלתה מועמדותה לתפקיד שרת העבודה טענו תומכיה כי "יש לה ראש של גבר ולב אשה" (יהודית הרי, "גולדה מאיר [מאירסון]", אשה ואם בישראל, תל-אביב, תשי"ט, עמ' 39). מאיר שיתפה פעולה עם דימויים אלה והתייחסה אליהם כמקור כוח. אניטה שפירא, "גולדה: נשיות ופמיניזם", ישראלי, 3 באביב תשס"ג, עמ' 57-68, במיוחד בעמ' 61-63.

⁴⁴ מרים שיר, "המאבק למען היופי", דבר, 19 ביוני 1956, עמ' 3. ראו גם: "בלי אשה – אין בית!", לאשה, 21 במאי 1957, עמ' 4-5.
⁴⁵ "כבקשתך לעקרת הבית", למרחב, 27 באפריל 1956, עמ' 8 (על התכנית ב"קול ישראל"). לתחרות עקרת הבית הישראלית ראו: "עקרת בית למופת", דבר השבוע, 4 באפריל 1957, עמ' 15-17. תחרות זו – המועמדות, התחרות והזכייה – סוקרה בהרחבה בכל העיתונים החילוניים בתקופה.

⁴⁶ "דבר חברת החשמל לעקרת הבית", הארץ, 15 בינואר 1959, עמ' 5. על מודעות פרסומת לחומרי ניקוי ראו למשל: "על כביסה וחמרי ניקוי" (מודעה), למרחב, 3 ביוני 1959, עמ' 4; "המדע לעזרת עקרת הבית" (מודעה), מעריב, 13 בספטמבר 1957, עמ' 14 (מודעה של "עץ הזית"); "...וכאשר נתחתן יהיה גם לנו פזגן בבית", חרות, 22 באפריל 1959, עמ' 1. במודעה של פזגן נראו ילד וילדה: הילד הבטיח כי כשיתחתנו יהיה להם פזגן בבית; תחת האזור נכתב: "זוהי אהבה אמיתית! עבורה הוא רוצה רק את הטוב ביותר. גם הוא כבר יודע כי פזגן הוא הטוב ביותר. אמא תמיד אומרת".

הנשים בני הזמן.⁴⁷ כל אלה מסוגלים לחזק את המחקר הביקורתי בנושא מעמד האשה במדינת ישראל, שסודק את מיתוס השוויון בין המינים לפיו נשים התקבלו כשוות ערך לגברים.⁴⁸

במטרה להציג תמונה כללית ככל האפשר של יחס החברה הישראלית לנשים בשואה בתקופה הנדונה נבדקו מרבית היומונים העבריים שהופיעו אז בארץ, לצד שבועונים וכתבי עת נבחרים, ואלה הם: מעריב המסחרי, אז העיתון הנפוץ בישראל,⁴⁹ ועל כן הועדף על פני ידיעות אחרונות, הארץ שהציג עצמו כעיתון "בלתי תלוי" והיה בעל זיקה למרכז המתון, השבועון האופוזיציוני העולם הזה; דבר, ביטאון ההסתדרות ושופר מפא"י, כולל המוסף דבר השבוע,⁵⁰ על המשמר של מפ"ם, למרחב של אחדות העבודה-פועלי ציון, הבוקר של הציונים הכלליים, הצופה של המזרחי והפועל המזרחי (ומ-1956 המפד"ל), חרות של חרות וקול העם של מק"י. מביין העיתונים המייצגים את הזרם החרדי נבדקו היומונים שערים, ביטאון פועלי אגודת ישראל, והקול, מביטאוני אגודת ישראל בארץ. גישתם של החרדים לשואה, ולעניין זה כפי שהיא משתקפת בעיתונות החרדית בת הזמן, היא נושא בפני עצמו ולא כאן המקום לדון בו;⁵¹ עיתונים חרדיים שולבו כאן כמקורות במטרה להציג תמונה רחבה ככל האפשר של השיח הציבורי. כמו כן נבדקו הביטאוונים התנועתיים אשמורת, בטרם, הדים ומבפנים, הביטאוונים החרדיים בית יעקב וקול ישראל, ביטאון הימין הקיצוני סלם, השבועון מעריב לנוער (שהחל להופיע ב-1957) וגיליונות דבר לילדים מימי משפט אייכמן.

⁴⁷ דוגמה טובה להשרשת מיתוס השוויון אפשר למצוא ברשימה שפורסמה בסתיו 1960 בביטאון ויצ"ו במת האשה, שעניינה קליטת נשים מזרחיות על ידי נשים אשכנזיות. הראשונות הוצגו כפרמיטיביות ("נמצא שגאוותן היחידה היא על כושרן למלא את הפונקציות היסודיות של אם ועקרת בית. היא יולדת ילדים, מבשלת ומנהלת אורחות ביתה") לעומת האחרונות, שראו עצמן כנשים "מתקדמות" על אף שהן עצמן מילאו בדיוק אותם תפקידים וראו אותם כעיקר פועלן בחברה. "קליטת העולה מבחינה חברתית", במת האשה 3, נובמבר 1960, עמ' 5.

⁴⁸ דפנה יזרעאלי, אריאלה פרדימן, רות שריפט, נשים במלכוד: על מצב האשה בישראל, תל-אביב, 1982; Frances Raday, "The Concept of Gender Equality in a Jewish State", Marilyn P. Safir, Barbara Swirski (eds.), Calling the Equality Bluff: Woman in Israel, New York, 1991, pp. 18-30; Bluff: Woman in Israel, יעל ישי, "מיתוס ומציאות השוויון בין המינים: מעמד האישה בישראל", משה ליסק, ברוך קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנת 2000, ירושלים, 1996, עמ' 103-129; יזרעאלי, פרדימן (ואחרות), מין מגדר פוליטיקה. מגמה זו רווחה בתקופת היישוב: דבורה ברנשטיין, אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז; Sylvia Fogiel-Bijaoui, "On the Way to Equality? The Struggle for Women's Suffrage in the Jewish Yishuv, 1917-1926", Deborah S. Bernstein (ed.), Pioneers and Homemakers, New York, 1992, pp. 278-279; דבורה ברנשטיין, "בין האשה-האדם ובין אשת-הבית: אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב", אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב, 1993, עמ' 103-83; מרגלית שילה, "האשה העבריינה החדשה – פנים רבות לה: השומרת כמקרה מבחן", בקורת ופרשנות 34, קיץ תש"ס, עמ' 7-17; רחל אלבוים-דרור, "האישה הצינית האידאולוגית", יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים, 2001, עמ' 95-115; ברנשטיין, "קולות מן הגרעין הקשה – מסיפוריהן של צעירות העלייה השנייה", התשמע קולי?

⁴⁹ על תפוצתו של מעריב אז ראו: מרדכי נאור, "העיתונות בשנות החמישים", צבי צמרת, חנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, עמ' 219-220; כספי ולימור, המתווכים, עמ' 59; שמעון שור, קומוניקציה חברתית, ישראל, 1972, עמ' 132.

⁵⁰ הדור, עיתון הערב של מפא"י שהופיע בין השנים 1948-1955, מייצג זרמים דומים לאלה שמייצג דבר ולכן לא נבחר כמקור למחקר.

⁵¹ לגישתה של העיתונות החרדית לשואה ראו: חיים שלם, "יחסה של אגודת ישראל למרד גטו וארשה בעשור השנים לאחר הקמת המדינה", ילקוט מורשת עה, אפריל 2003, עמ' 210-201; Ruth Ebenstein, "Remembered Through Rejection: Yom Hashoah in the Ashkenazi Haredi Daily Press, 1950-2000", Israel Studies 8, 3, pp. 141-167; התגובות למרד בעולם החרדי, דפים לחקר תקופת השואה יב, 1995, עמ' 289-308; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 74-83, עמ' 113-111. לביבליוגרפיה נוספת בנושא ראו בנספח למהדורה החדשה של אני מאמין (עורך: מרדכי אליאב, ירושלים, תשמ"ז), עמ' 320-317. על העיתונות החרדית בארץ בכלל ראו: מנחם מיכלסון, "עיתונות חרדית בישראל", קשר 8, נובמבר 1990, עמ' 11-22; כספי ולימור, המתווכים, עמ' 47-49.

עיתוני נשים שהופיעו אז בארץ משמשים מקורות: השבועון לאשה (של ידיעות אחרונות), ביטאון תנועת הפועלות דבר הפועלת והאשה במדינה, ביטאון האיגוד לשווי זכויות הנשים בישראל שהופיע בין השנים 1949 ל-1953. כמו כן נבדקו גיליונות ביטאון ויצ"ו במת האשה שהחל להופיע ב-1960 וגיליונות עולם האשה הפרטי שהחל להופיע ב-1959.⁵² עיתונות הנשים היא מקור חיוני מפני שזהו מחקר שמתמקד בנשים; ייתכן גם שבכוחם של ממצאים מעיתונות זו לשפוך אור על עיתונות הנשים בתקופה ועל היחס לשואה בקרב ציבור הנשים בישראל, בעיקר לנוכח העובדה שמערכות עיתונים אלה היו היחידות בהן נשים התוו את מדיניות המערכת.⁵³ בראש מערכות דבר הפועלת והאשה במדינה עמדו נשים;⁵⁴ בראש מערכת לאשה עמד גבר, אבל בקרב העיתונאים במערכת הנשים היו הרוב.⁵⁵ ביחס לכלל העיתונים שנבדקו לא נמצא קשר מובהק בין מספר הנשים במערכת העיתון ומידת איושן תפקידים בכירים במערכת לבין כמות הופעותיהם של סיפורים על נשים בשואה בעיתון. בארבע שנות הופעתו פורסם בהאשה במדינה טקסט אחד שהביא את סיפוריהן של נשים בתקופת השואה; מידת העיסוק בשואה ובאופן ספציפי בנשים בשואה בביטאון הפועלות דבר הפועלת לא היה שונה מהעיסוק בנושאים אלה בעיתונות המפלגתית הכללית, שלרוב הביאה את סיפורי הנשים בשואה כאשר אלה היו לדעת המערכת סיפורים בעלי חשיבות תנועתית ו/או לאומית. יוצאת מכלל זה, הן בעיתונות הכללית והן בעיתונות הנשים, היתה מערכת לאשה: בשבועון זה הופיעו סיפורים אישיים על ניצולות, לעתים קרובות במתכונת של ראיון אישי. לפי בדיקת גיליונות השבועון בשנות החמישים ומחקרים בנושא סיפורים אלה נשמעו והושמעו שם קודם כל מפני שהיו סיפורים מרתקים; ההעדפה הברורה לסיפוריהן של נשים בשואה על פני סיפוריהם של גברים בשואה היתה בהתאם למדיניות המערכת, שנהגה להתמקד בנשים מקרב המוראיינים

⁵² באמצע שנות החמישים, לאור הצלחת לאשה, היו ניסיונות להוציא לאור שבועונים וירחונים דומים שנסגרו במהירות לעתים אחר גליון אחד. ביניהם היו חנה, שהיה עיתון "לאשה ולאופנה" (הופיע לראשונה בינואר 1955), ו**היא – עולם האשה הצעירה** (אפריל 1956). כהן, "עיתוני נשים בארץ ישראל", ספר השנה של העתונאים תשל"א, עמ' 234-235; ראו גם ברשימות "העתונות היומית ועבודיה" בשנתוני ספר השנה של העתונאים במהלך שנות החמישים למעט 1953, 1955 ו-1956, אז נזכרו שם שמות היומנים בלבד.
⁵³ העורכים של כל העיתונים שנבדקו כאן, להוציא שניים מעיתוני הנשים, היו גברים, וכך גם מרבית העיתונאים. לנתונים ראו בשנתון ספר השנה של העתונאים בתקופה. לדוגמה, ב-1953 היו בישראל 329 עיתונאים ו-14 עיתונאיות, בשנת 1957 היו 383 עיתונאים ו-16 עיתונאיות וב-1959 היו 443 עיתונאים ו-22 עיתונאיות. ש. סאמט, "מי ומי בעתונות", ספר השנה של העתונאים תשי"ג, תל-אביב, 1953, עמ' 222-232; "מי ומי בעתונות", ספר השנה של העתונאים תשט"ז, תל-אביב, 1957, עמ' 235-252; "מי ומי בעתונות הישראלית", ספר השנה של העתונאים תשי"ט, תל-אביב, 1959, עמ' 240-259. לפי כספי ולימור ב-1955 נשים היוו שבעה אחוזים מכלל העיתונאים בארץ: בדרך כלל היה מדובר על אחת או שתיים בכל מערכת. כספי ולימור, המתנוכים, עמ' 34. בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים חלקן היחסי לא השתנה: לפי נתוני אגודת העיתונאים ב-1962-1964 שוב שבעה אחוזים מהחברים באגודה היו נשים. שפ, עמ' 37. עוד על נשים בעיתונות העברית מראשיתה ראו: נורית גוברין, "נשים בעתונות העברית: ההתחלות", קשר 28, נובמבר 2000, עמ' 8-20.

⁵⁴ תהלה מטמון ערכה את האשה במדינה בכל שנות הופעתו ורבקה כצנלסון-שו"ר ערכה את דבר הפועלת עד 1959, אז החליפה אותה רבקה כצנלסון (היתה ביניהן קרבה משפחתית כלשהי). בגיליונות עולם האשה נכתב שהעורכת היא אסיה קומרו; לפי ספר השנה של העתונאים תשי"ט (1959) היא היתה העורכת האחראית והעורך בפועל היה גרשום קומרו. במידה רבה נתפש תפקיד העורך כתפקיד של גבר: ברשימות "העתונות היומית ועבודיה" בספר השנה של העתונאים הוצגה כצנלסון-שו"ר כ"עורך" ולא כ"עורכת". גם חמדה נופך-מוזס, שהיתה ממונה מטעם ידיעות אחרונות על לאשה, כונתה שם "עורך ראשי". ראו: "עיתונים וכתבי עת בישראל", ספר השנה של העתונאים תשי"ז, עמ' 246, 248; "עיתונים וכתבי עת בישראל", ספר השנה של העתונאים תשי"א, עמ' 204, 207.

⁵⁵ ראו בגיליונות לאשה בתקופה וגם: "עשר שנים לשבועון 'לאשה'", לאשה, 4 בפברואר 1957, עמ' 32. עד 1996 נערך לאשה בידי גברים: במהלך שנות החמישים היו אלה אהרן שמיר (עד 1952) ודוד קרטיק (עד 1979).

הפוטנציאליים,⁵⁶ כפי שהיה למשל בימי משפט אייכמן, אז פורסמה בשבועון זה סדרת כתבות תחת כותרת הגג "נשים סביב משפט אייכמן".⁵⁷

בקרב העדים הניצולים במשפט אייכמן הנשים היו מיעוט מספרי, שלא שיקף את חלקן היחסי בקרב ציבור הניצולים.⁵⁸ כחמישית מכלל עדי התביעה היו נשים. מיעוטן הכמותי על דוכן העדים לא היה תוצאה של יד מכוונת אלא של חוסר מודעות.⁵⁹ כנראה היה זה מפני שמשפט אייכמן היה משפט שערכו גברים: כל חוקרי "לשכה 06" וראשיה (ראש הצוות, ניצב אברהם זלינגר, סגנו, ניצב משנה אפרים הופשטר, פקד אבנר לס ופקד מנחם צפיר), היחידה המיוחדת של משטרת ישראל שטיפלה בחקירת אייכמן, היו גברים; הנשים ששובצו ליחידה זו מילאו תפקידים זוטרים כמו כתבניות, מזכירות, מקליטות ומתורגמניות בעבור כלי תקשורת מחו"ל.⁶⁰ השופטים במשפט אייכמן היו גברים (שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, שופט בית המשפט המחוזי ד"ר בנימין הלוי, שופט בית המשפט המחוזי ד"ר יצחק רווח); נציגי התביעה היו גברים (היועץ המשפטי גדעון האוזנר, ד"ר יעקב רובינזון, עוזר מיוחד ליועץ המשפטי, ושלושה סגנים של פרקליט המדינה: יעקב בראור, גבריאל בך וצבי טרלו), וכך גם נציגי ההגנה (ד"ר רוברט סרווציוס ודיטר ויכטנברוך).⁶¹ מזכיר בית המשפט היה גבר (ד"ר יוסף בודנהיימר). מאחורי הקלעים נמצאו שלוש נשים שהיתה להן השפעה כלשהי על ההכנות למשפט: שרת החוץ דאז גולדה מאיר שמטעם משרדה הועברו לצוות התביעה מסרים שכללו עדיפות לבחירת עדים מסוימים, למשל כאלה שידגישו את חלקן של המופתי;⁶² שופטת בית המשפט המחוזי בדימוס ויקטוריה אוסטרובסקי-כהן, אז סגנית פרקליט מחוז תל-אביב, ששימשה העוזרת האישית של האוזנר, ורחל אורבך, ניצולת שואה, מנהלת סניף יד ושם בתל-אביב, שהעמידה לרשות לשכה 06 את מאגר העדויות שנצבר עד אז.⁶³

⁵⁶ שלומית רובין, מגמות של מסורת ושינוי בעתונות נשים בישראל, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך בספרנות, האוניברסיטה העברית, יוני 1987, עמ' 38-45. על לאשה ראו גם: חנה הרצוג, "עתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", קשר 28, נובמבר 2000, עמ' 49; סוניה לידן, "לאשה" – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמי ומציאות", קשר 28, נובמבר 2000, עמ' 38. עוד ראו: "כך היינו", לאשה, 11 באוקטובר 2004, עמ' 16.

⁵⁷ סדרת הכתבות כללה ראיונות עם ניצולות וגם עם הקצרות והמתורגמניות באולם המשפט, מזכירתו של ד"ר רוברט סרווציוס, אשתו של היועץ המשפטי ואשתו של הכומר המוודה של אייכמן. נורית חליף, "הנשים במשפט אייכמן", לאשה, 12 בפברואר 1961, עמ' 7-6 (כתבה על הקצרות והמתורגמניות); רינה מן, "הדוגמנית לשעבר 'מתלבשת' על תיקים", לאשה, 19 בפברואר 1961, עמ' 5-4 (ראיון עם המזכירה ליה גרודה); ברוריה אבידן, "אשה – בים של דמעות", לאשה, 30 באפריל 1961, עמ' 3 (ראיון עם יהודית האוזנר); ברוריה אבידן, "אייכמן מכין שיעורים", לאשה, 15 במאי 1962, עמ' 3 (ראיון עם ליליאן הול, אשת הכומר). עם הקראת פסק הדין פורסם בעיתון משאל רחוב בו השתתפו נשים בלבד. ענת ברזילי, "אייכמן – הסוף", לאשה, 5 בדצמבר 1961, עמ' 23.

⁵⁸ לפי חנה יבלונקה מספר הגברים מקרב שארית הפליטה שהגיעו לארץ לא היה שונה באופן משמעותי ממספר הנשים. אמנם בשנים הראשונות אחרי המלחמה (1947-1949) מדובר על יתרון מסוים לגברים (למשל, ב-1949 מדובר על 122,948 גברים ועל 116,599 נשים) אבל מ-1950 עלה מספר הניצולות שהגיעו לארץ על מספר הניצולים (גברים); מגמה זו נמשכה גם בארבע השנים הבאות. יבלונקה, אחים וזרים, עמ' 11. ראו טבלה שם, עמ' 275.

⁵⁹ חוסר מודעות זה מכונה בשיח המגדרי "עיוורון מגדרי" (gender blindness), מושג המתייחס להעדפה אינטואיטיבית גברים בחברה, למשל באיוש עמדות מפתח, ולחוסר היכולת להבחין בכך שנשים וגברים מסוגלים למלא תפקידים שונים בחברה, מה שמוביל להדרתן, לעניין זה במשפט אייכמן.

⁶⁰ על עבודתן של אלה ראו למשל: "בחוג המשפחה: עבודת נשים במשפט אייכמן", הצופה, 5 ביוני 1961, עמ' 3; חליף, "הנשים במשפט אייכמן", לאשה, 12 באפריל 1961, עמ' 7-6.

⁶¹ האשה בצוות ההגנה היתה ליה גרודה, מזכירתו של סרווציוס שהגיעה לארץ כדי לשמש מזכירה של נציגי הסגוריה במשפט. מן, "הדוגמנית לשעבר 'מתלבשת' על תיקים", לאשה, 19 בפברואר 1961, עמ' 4-5.

⁶² יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 99.

⁶³ שם, עמ' 114-115; שגב, המיליון השביעי, עמ' 320-321.

בדיקה שיטתית של תמלילי עדויות הניצולים במשפט אייכמן מעלה שנוכחותן של הנשים בשואה במשפט זה מבטאת המשך מגמה ביחס לנוכחותן בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים לפי עיתונות התקופה. כמו בשנות החמישים, גם במשפט אייכמן סיפורי ההתנגדות המזוינים של נשים, כפי שהיה גם ביחס לגברים, הובלטו מאוד וביטאו את ההוקרה המיוחדת ללוחמי הגטאות המזוינים ולפרטיזנים היהודים שתויגו כגיבורים במהלך כל התקופה. כמו בשנות החמישים גם במשפט אייכמן סיפורי הנשים בלטו מאוד, למרות מיעוטן המספרי: אמנם רק כחמישית מן העדים היו נשים, אך במהלך כשמונים אחוז מעדויות הניצולים, נשים וגברים, נשמעו סיפורים על נשים. במקרה של עדויות הנשים היו אלה סיפורים על עצמן ועל נשים אחרות; הגברים שהעידו במשפט סיפרו בעיקר על גורל בנות משפחותיהם ועל מעשי התעללות ורצח של נשים וילדים שראו.

לצד העיתונות ועדויות התביעה במשפט אייכמן המחקר מבוסס גם על פרוטוקולים של דיוני הכנסת ובתי משפט, חוקים ופסקי-דין, ועל נאומים שנישאו בכנסת, בעצרות לזכר השואה, בהפגנות ובאסיפות ובכינוסים פוליטיים. כמו כן שימשו מקורות חלק מהחיבורים מאת נשים בשואה שפורסמו אז: באותה תקופה ראו אור ספרים רבים על השואה, ביניהם ספרי זיכרון לקהילות, ספרים על פועלם המזוין של ארגוני מחתרת יהודיים ואוטוביוגרפיות של ניצולים. נשים השתתפו בכתיבת טקסטים אלה, שהיו חלק ממקורות המידע של הישראלים על השואה והשתקפו בעיתונות ובעדויות הניצולים במשפט אייכמן. במחקר זה נזכרים אך ורק טקסטים שקיבלו ביטוי בעיתונות שנבדקה כאן, והם משמשים אך ורק לצורך תיקוף ואישור ביחס לחומרים שהופיעו בעיתונים ובעדויות משפט אייכמן. בין אלה חיבורים שנכתבו בתקופת השואה ופורסמו בארץ בספרים כמו יומנה של יוסטינה (הקיבוץ המאוחד, 1953) לגוסטה דוידזון דרנגר יומנה של נערה מאת אנה פרנק (תל-אביב, 1953), ספרים שחיברו ניצולות, כמו השטן והנפש (תל-אביב, 1960) שבכתיבתו השתתפה האנזי בראנד, ותמלילי דברים שהשמיעו ניצולות בציבור שפורסמו גם מחוץ לעיתונות, כמו עדותה של צביה לובטקין בוועידה הטי"ו של הקיבוץ המאוחד בקיבוץ יגור ב-1946. לצדם שימשו כמקורות גם מכתבים אישיים של נשים בשואה שהיו דמויות ידועות בארץ, כמו לובטקין, רוז'קה קורצ'אק וחייקה גרוסמן. התייחסות זו, המהווה השלמה, מסוגלת ללמד על ההבדלים בין הדימויים שנוצרו לנשים מסוימות לפי העיתונות לבין העדויות שלהן עצמן ומסייעת לבחון את המתח שבין דעת הקהל בנוגע לדימויים הרווחים של השואה בכלל ושל נשים בה בפרט, לבין הדימוי העצמי והחוויה האישית של נשים בשואה שחלק מהן הפכו לסמל לאומי.

בנוסף, שולבו במחקר טקסטים שכתבו ניצולות כעבור שנים, כמו הרשימה "כמעט וידוי" של חייקה גרוסמן שפורסמה באביב תש"ס בילקוט מורשת, וראיונות מאוחרים, ביניהם הראיון שנתנה ורה אלכסנדר, ניצולת אושוויץ, לסרט קאפן (2000). כמו כן שולבו במחקר שיחות שקיימתי עם נשים שעברו את השואה שהיו דמויות מוכרות בציבור הישראלי, ביניהן לוחמת הגטו והפרטיזנית ויטקה קובנר, רינה יעקבזון (וייס), ניצולת אושוויץ שב-1956 נבחרה ל"סגנית מלכת היופי של ישראל" והלה שיפר רופאיזן, לוחמת גטו קרקוב, שהעידה

במשפט אייכמן, שיחות עם בני משפחותיהן של ניצולות ועם מי שהיו מעורבים בפרשיות שהסעירו את החברה הישראלית בתקופה, כמו "משפטי קאפוס", פרשת קסטנר ומשפט אייכמן, ביניהם מיכאל גלעד (גולדמן) ששירת באגף החקירות של משטרת ישראל והיה חוקר בלשכה 06, דני בראנד, בנם של האנזי ויואל בראנד, סוזי קסטנר (מיכאלי), בתו של ד"ר ישראל קסטנר, והמשורר חיים גורי, מחבר הרשימות "מול תא הזכוכית" שפורסמו אז בלמרחב וקובצו לספר. שיחות אלה התקיימו בשלבים מתקדמים של כתיבת המחקר ושולבו בו מתוך הנחה שהן מסוגלות להעשיר את הדיון מפרספקטיבה של זמן.

לאור נוכחותן המאסיבית והאינטנסיבית של הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן כפי שהיא עולה מן המקורות מתחוויר עד כמה לא סופר; בשיחתנו דיבר גורי על הנשים האלמוניות שלא ידוע לנו עליהן. נוכחותן המורגשת של הנשים בשואה בעיתונות העברית בתקופה ובעדויות ובמסמכים של משפט אייכמן היא חלק מהסיפורים הרבים שיכלו הישראלים לשמוע ולא שמעו אז. "מים סחפו והאש אכלה", אמר גורי.⁶⁴ הנשים לא נאלמו, אבל סיפורים רבים נעלמו. אלה לא נודעו בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים וגם לא בשנים שבאו, אם משום שהן עצמן ומי שהיו עשויים להביא את סיפוריהן לידיעתנו, לתודעתנו, לא נשארו בחיים, ואם מפני שהן לא יכלו לספר על מה שעבר עליהן שם, לא בנאום פוליטי, לא בראיון לעיתון, לא בפני קהל, לא בזיכרונות שכתבו, לא בעדות שנשמרה בארכיון ואולי גם לא בשיחות פרטיות.

עבודת מחקר זו מוקדשת לנשים עלומות אלו, שנרצחו ושנשארו בחיים, באשר הן שם, באשר הן כאן.

⁶⁴ חיים גורי בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006. במאמר שכתב התייחס באופן דומה לספרות שאבדה: "ישנה ספרות שלמה שאינה ידועה לנו [...] לפי על כל העדויות מה שנמצא ופורסם עד היום הוא חלק בלבד מהספרות ההיא. ועל אלה יש להוסיף את הספרים שהיו אמורים להיכתב אך לא נכתבו בשל כליונם של הכותבים. וזהו החלק השותק, השייך להשערות". חיים גורי, "על ספרים ומה שביניהם", אלפיים 14, תשנ"ז, עמ' 9.

פרק ראשון: האוחזת בנשק

“היא מאוד רצתה להיות ישראלית. אני לא חושבת שהיא חשבה שהיא גיבורה. באמת שלא. [...] היא נורא רצתה להיות אחרי זה. היא נורא רצתה להיות פה, אני חושבת. היא לא נתנה לעצמה להישאר יוצאת שואה. אני חושבת שאחרי שהיא גמרה לדבר, את השלושה ימים האלה ביגור, אני חושבת שהיא שמה נקודה [...] [גם] משפט אייכמן לא עבר עליה סתם ככה, זאת היתה חזרה לזמן ההוא. [...] אני חושבת שאת אף פעם לא יכולה לגמור עם זה, [למרות ש]לא היה לה מספר על היד שיזכיר לה כל הזמן” (אהובה פריד [לובטקין])¹

המשותף לכל הנשים המכונות כאן “האוחזות בנשק” הוא השתתפותן בפעולה או בפעולות התנגדות מזוינת לגרמנים באירופה הכבושה בתקופת השואה ו/או השתתפותן בהתארגנות כלשהי לקראת ביצוע פעולה או פעולות כאלה. האסוציאציה העיקרית של רוב הישראלים – במרכז ובשוליים, משמאל ומימין, חילוניים ודתיים-לאומיים, גברים ונשים – בשנות החמישים ובראשית שנות הששים למושג התנגדות (רויסטנס) של יהודים לגרמנים בשואה היתה ביצוע אקט שבמרכזו שימוש כלשהו בנשק, חם או קר, או התארגנות לקראתו. הגדרת המושג התנגדות בתקופת השואה כהתנגדות מזוינת שכיחה מאוד בידיעות, כתבות ומאמרים על השואה שהופיעו אז בעיתונות, מפלגתית ופרטית; תכופות נראה שבארץ די היה להזכיר את המונח התנגדות בהקשר של השואה בכדי שיהיה ברור לכול, לדוברים ולקהלי היעד, שמדובר על התנגדות חמושה.² מינוח זה – לפיו התנגדות של יהודים לגרמנים באירופה בתקופת השואה משמעה התנגדות מזוינת ועל כן אפשר להסתפק במלה התנגדות גרידא – היה רווח גם

¹ אהובה פריד, אחותה של צביה לובטקין, בשיחה אתי, הרצליה, ספטמבר 2004 (להלן: שיחה עם אהובה פריד).

² שכיחותה של הגדרת התנגדות כהתנגדות מזוינת נמצאה ברוב העיתונים שנבדקו כאן, בעיקר בחילוניים ובמיוחד בביטאונים השמאל הציוני. באופן כללי ישנה הסכמה בין החוקרים המראים בדרכים שונות שדרך ההתנגדות המזוינת הוערכה או כדרך התגובה הראויה של יהודים לגרמנים בתקופת השואה. ראו למשל: אניטה שפירא, “השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי”, יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 86-103; יוסף גורני, בין אושוויץ לירושלים, תל-אביב ובאר-שבע, 1998, עמ' 147-154; יהיעם ויץ, “קץ הראשית – לבירור המושג ‘ראשית המדינה’”, יהיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, ירושלים, תשנ”ח, עמ' 247-249; תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים, 1991; עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1997, עמ' 143-147; עדית זרטל, “המעונים והקדושים”, האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה, אור יהודה, 2002, עמ' 23-77; צירלס ליבמן, “מיתוס השואה בחברה הישראלית”, תפוצות, יט, ה-ו, 1981, עמ' 101-114; רנני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים, 2000; דן לאור, “עוד על שתי הדרכים”, אחרית דבר לנתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, תל-אביב, תשמ”ט, עמ' 114-155.

במחקר השואה,³ ועם הזמן הופיעו יותר ויותר הגדרות רחבות לו;⁴ המחקר המגדרי בנושא השואה מציע לו, מראשיתו, הגדרה רחבה יותר.⁵

"האוחזות בנשק" שנכחו בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובראשית שנות הששים היו נשים שפעלו בארצות שנכבשו על ידי הגרמנים במהלך מלחמת העולם השנייה, כמעט תמיד במזרח אירופה, בעיקר בפולין. הן נמצאו בערים ובעיירות, בגטאות ובצד הארי, בבתי מגורים ובבונקרים, בתחנות רכבת, ברכבות ובדרכים, ביערות ובמחנות המוות. לרוב היו חברות בארגונים מזוינים ששלטו בידי גברים, כמעט תמיד יהודים, ומילאו במסגרתם תפקידים שונים. אם מרכזו של הארגון נמצא בגטו שימשו על פי רוב כמקשרות (קשריות או שליחות). על פי רוב פעולותיהן תוכננו מראש, אך לא אחת ביצוען הכתיב סטייה מהתוכנית, מה שחייב אותן לגלות תושייה. פעמים רבות ביצעו את המשימה לכוון. לעתים מתקבל רושם שהפעולה, שהתבצעה לפעמים באופן אינדיווידואלי, היתה כמעט ספונטאנית, כפי שקרה למשל באושוויץ.

נוכחותן של "האוחזות בנשק" שהיו חברות ארגון יהודי מזוין בגטו (להלן: לוחמות הגטו) היתה בולטת במיוחד. עם בואן לארץ, ולעתים עוד לפני כן, הן היו למודל חי לגבורה בתקופה השואה בקרב החברה היישובית ואחר כך הישראלית. נטיית הלב של הציבור בארץ היתה להתרכז בסיפורי ההתנגדות החמושה על אף מיעוטם המספרי מכלל הקורבנות. בשנות החמישים ובראשית שנות הששים הן שותפו והשתתפו בוויכוחים ציבוריים שהיו

³ מתקבל רושם שהגדרת התנגדות כהתנגדות מזוינת רוחת בעיקר בספרים בסיסיים על השואה: כך לדוגמה הערך "התנגדות היהודים לנאצים" באנציקלופדיה של השואה אמנם פותח בהגדרה כללית של התנגדות אך עניינו התנגדות מזוינת. "התנגדות יהודים לנאצים", ישראל גוטמן (עורך ראשי) האנציקלופדיה של השואה א, ירושלים ותל-אביב, 1990, עמ' 392-396. גם בסעיף "התנגדות" בערך "אושוויץ" בולטת ההתנגדות המזוינת, אם כי נזכרות גם פעולות אחרות, ביניהן תיעוד, כפי שעשו אסירי הזונדרקומאנדו. האנציקלופדיה של השואה א, עמ' 53-54. במסגרת הקורס הבסיסי על השואה בימי שואה ופקודה של האוניברסיטה הפתוחה מתבקשים הסטודנטים להבדיל בין המושגים "התנגדות" ו"עמידה" של יהודים בתקופת השואה, כאשר "המושג 'התנגדות' בהקשר של השואה מתייחד לפעילות מזוינת, מתוך אחיזה בנשק", והיא אחת מדרכי העמידה. דן מכמן, יחיעם ויץ, "בין 'עמידה' ל'התנגדות'" מבוא ל"העמידה היהודית", בימי שואה ופקודה, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1989, עמ' 11. למעלה ממחצית הדיון בעמידה ובהתנגדות ביחידה זו עוסק באחיזה בנשק, בגטו ובמחנה. ראו גם בפרק "Resistance" בספרו של יהודה באואר על השואה, המתייחס רובו ככולו לגילויים של התנגדות מזוינת. Yehuda Bauer, *A History of the Holocaust*, New York, 1982, pp. 245-277, ואינו משקף את הגדרתו של מחברו את המושג התנגדות שלשיטתו היא רחבה מאוד ומתייחסת לפעולות שונות של יהודים בשואה, כאשר האקט המזוין או ההתארגנות לו היו רק אחד מהם. יהודה באואר, השואה: היבטים היסטוריים, תל-אביב, 1982, עמ' 118-133.

⁴ לדיון במושג התנגדות בהקשר של היהודים בשואה ראו: מכמן וויץ, "העמידה היהודית", בימי שואה ופקודה, במיוחד בעמ' 120-125 ובקובץ המאמרים Ruby Rohrlach (ed.), *Resisting the Holocaust*, Oxford & New York, 1998, במיוחד במבוא (עמ' 1-17).

⁵ המושג התנגדות עלה בכנס בנושא הנשים בשואה שנערך ב-1983 בניו יורק בעיקר בקשר להתנגדות מזוינת, אם כי משתתפות, חלקן ניצולות, מחו על ההגדרה המצומצמת של המושג והתייחסו לעצם המאבק היומיומי לשרוד כגילוי התנגדות. Esther Katz, Joan Miriam Ringelheim (eds.), *Proceeding of the Conference. Women Surviving the Holocaust*, New York, 1983. במבוא לאנתולוגיה החשובה שערך – קובץ מאמרים המראה כיצד השימוש במגדר בחקר השואה תורם להבנה מעמיקה ומעשירה יותר של נושא השואה בכלל – הציגו דליה עופר ולינור ג' וייצמן התנגדות בתקופת השואה בעיקר כהתנגדות חמושה (armed resistance); כך הציגו ארבעה מהפרקים בספר שעניינם תחום נוסף בו משתקפים ההבדלים בין המינים ביחס ליהודים בתקופת השואה כחיבורים שעניינם "פעולות שכללו הצלה והתנגדות" (activities that involved rescue and resistance). נראה שהכוונה היא בדרך כלל ל"armed resistance", שכן ארבעת הטקסטים עוסקים בעיקר בהתנגדות מזוינת במרחבים גיאוגרפיים שונים (גטאות במזרח אירופה, צרפת ויערות). Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman "Introduction: The Role of Gender in the Holocaust", Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven & London, 1998, p. 10. גם בתרגום העברי למבוא לספר הוצגה "התנגדות" כהתנגדות מזוינת. דליה עופר, לינור ג'. וייצמן, "תפקיד המגדר בחקר השואה: הערות בשולי המחקר", ילקוט מורשת סז, אפריל 1999, עמ' 17. עם זאת חשוב לציין שהאנתולוגיה *Women in the Holocaust* עוסקת בכללה בהיבטים שונים של התנגדות של נשים לגרמנים בתקופת השואה, ולא רק במזוינת. לדיון ובאופן ספציפי בעניין נשים ראו: דליה עופר, "אסטרטגיות של נשים במאבק לחיים בתקופת השואה", אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 27-44.

קשורים לשואה, ביניהם הוויכוח על השילומים ואחר כך הפיצויים האישיים מגרמניה המערבית, סוגיית חימושה של מדינה זו ועסקת הנשק עמה, פרשת קסטנר ומשפט אייכמן. הן היו פעילות בדיון הציבורי בעיצוב זכרון השואה והנצחתה בישראל ונשאו את "דבר הלוחמים" בטקסי זיכרון ממלכתיים ותנועתיים לזכר השואה.⁶ בפעילותן הציבורית חרגו לעתים מן העיסוק בשואה: הן נאמו בכינוסי המפלגה או התנועה גם בהקשרים אחרים ואף שובצו ברשימות לכנסת. הידועות מביניהן השתייכו לתנועות הקיבוציות והיו מזוהות עם מפלגות השמאל הציוני.

נוכחותן של פרטיזניות יהודיות בשיח הציבורי הישראלי היתה מינורית. לעתים נטמעו סיפוריהן בין אלה של לוחמות הגטו והן עצמן הוצגו כ"לוחמות גטו". כנראה תרם לכך טשטוש האבחנה בין מי שהשתתפה בפעולה מזוינת בגטו לעומת מי שהשתתפה בפעולה כזו ביער. בניגוד להגדרה הרחבה של המושג "פרטיזנים" – שעניינו חברי תנועת התנגדות המבצעת פעולות צבאיות כנגד כוח אויב פולש – פרטיזנים בהקשר של השיח הישראלי היה כינוי כללי ללוחמים יהודים שביצעו פעולות התנגדות מזוינת לכוחות הכיבוש הגרמניים בימי מלחמת העולם השנייה או התארגנו לקראת פעולה כזו. האלמנטים המשותפים ללוחמי גטאות בפרט ולפרטיזנים ככלל תרמו לטשטוש האבחנה ביניהם: אלה גם אלה היו יהודים, אלה גם אלה פעלו בארצות הכיבוש הגרמני, אלה גם אלה אחזו בנשק בתקופת השואה, אלה גם אלה נשאו את "דבר הלוחמים" בעצרות שהתקיימו מדי כ"ז בניסן, יום הזיכרון הלאומי, לשואה ולגבורה. ביניהן היו גם נשים, שבימי השואה היו גם לוחמות בגטאות וגם פרטיזניות, כמו חייקה גרוסמן, ויטקה קובנר (קמפנר) ורוז'קה קורצ'אק.⁷

⁶ צביה לובטקין, חייקה גרוסמן ורוז'קה קורצ'אק היו הבולטות מבין "האחוזות בנשק" שנאמו בעצרות לזכר השואה והשתתפו בארגון. ללובטקין ראו למשל: "גיבורי יד-מרדכי וקיבוץ לוחמי-הגטאות מתיחדים עם זכר גיבורי מרד גיטו וארשה", דבר, 20 באפריל 1950, עמ' 2; "עצרת-עם ומפגן נוער", על המשמר, 21 באפריל 1952, עמ' 1 (שם נשאה את "דבר לוחמי הגטאות"), "עצרת יום-הזכרון לחללי שואת אירופה ביער הקדושים", הארץ, 30 באפריל 1954, עמ' 8 (שם היתה "משרידי לוחמי הגטאות"); "קרוב לשתי רבבות בבית לוחמי הגטאות", למרחב, 2 במאי 1962, עמ' 1. יחד עם חיים גורי חיברה מסכת "האובדן והמרד" שהועלתה בעצרת לוחמי הגטאות בכ"ז ניסן תשכ"א ("עצרת לוחמי הגטאות תיערך יום לפני פתיחת משפט הצורר", למרחב, 5 באפריל 1961, עמ' 1). לגרוסמן ראו: "גיבורי יד-מרדכי וקיבוץ לוחמי-הגטאות מתיחדים עם זכר גיבורי מרד גיטו וארשה", דבר, 20 באפריל 1950, עמ' 2; "העם מתייחד עם השואה והמרד", למרחב, 20 באפריל 1955, עמ' 1; "עצרות זכרון ברחבי הארץ לחללי השואה ומורדי הגטאות", הצופה, 18 באפריל 1958, עמ' 1; "עצרות זכרון ביום השואה", הארץ, 18 באפריל 1958, עמ' 2 (שם הוצגה "מראשי המרד בכיאיסטוק"); "הערב עצרת ביד-מרדכי", על המשמר, 5 במאי 1959, עמ' 1 ("נציגת הפרטיזנים"); "אלפים בעצרת-נעילה ליום השואה והגבורה", על המשמר, 2 במאי 1962, עמ' 1; "עצרת נרגשת בנעילת יום השואה", הבוקר, 2 במאי 1962, עמ' 1; "בית ישראל התייחד עם זכר המיליונים", הצופה, 2 במאי 1962, עמ' 4 (שם היתה "נציג ארגון הפרטיזנים ולוחמי הגטאות"). לקורצ'אק ראו: "נערכה עצרת זכרון לשואה, למרד ולגבורה", הבוקר, 19 באפריל 1955, עמ' 4 (שם היתה "משרידי מורדי גיטו וילנה"); "עצרות זכרון ב'לוחמי הגטאות', ביד-מרדכי ובהר הזכרון בירושלים – במלאת י"ג שנים למרד", למרחב, 9 באפריל 1956, עמ' 4 (שם הוצגה כ"שרידי הלוחמים"); "אין כפרה, אין סליחה ואין שכחה להשמדה", על המשמר, 14 באפריל 1961, עמ' 1. שרה נשמית-שנר נשאה את "דבר הלוחמים" בעצרות שהתקיימו בכ"ז בניסן תשט"ז, תש"ך ותשכ"א (1957, 1960 ו-1961) בקיבוץ לוחמי הגטאות. "עצרות זכרון לחללי השואה ברחבי הארץ", קול העם, 9 באפריל 1956, עמ' 8. "רבבה במעמד לוחמי-הגטאות", למרחב, 25 באפריל 1960, עמ' 1, "נוכח תועבת-הרצח וקדושת-המאבק", למרחב, 14 באפריל 1961, עמ' 1. הן ייצגו את "האחוזים בנשק" גם בחוץ לארץ: גרוסמן (כנציגת מפ"ם) ונשמית-שנר (כנציגת אחדות העבודה-פועלי ציון) השתתפו במשלחת ישראלית של הפרטיזנים ולוחמי הגטאות לוועידת פיי"ר (הפדרציה הבינלאומית של לוחמי המחתרת) שנערכה במרץ 1959 בווינה. "ח. גרוסמן וש. חולבסקי סכמו רשמים מועידת פיי"ר", על המשמר, 9 באפריל 1959, עמ' 2; "נפתחה ועידת הפדרציה הבינלאומית של הלוחמים האנטי-נאצים", קול העם, 22 במרץ 1959, עמ' 1. לובטקין השתתפה גם בטקס זיכרון שנערך ב-1958 בוורשה במלאת חמש עשרה שנים לפרוץ המרד בגטו. "זכר מורדי הגטאו הועלה בעצרת בוורשה", על המשמר, 22 באפריל 1958, עמ' 3.

⁷ בעצרת הזיכרון ביד-מרדכי בכ"ז ניסן תשי"ט גרוסמן היתה "נציגת הפרטיזנים". "הערב עצרת ביד-מרדכי", על המשמר, 5 במאי 1959, עמ' 1. ברשימה מארבעה באפריל 1946 כלל יצחק שדה בין הפרטיזניות – החברות בתנועות המהפכניות בעולם, ביניהן גם יהודיות – גם את חברות המחתרות המזוינות בגטאות. יצחק שדה, "לוחמת עבריה: פרטיזניות", בתוך: צביקה דרוו (עורך), יצחק שדה, כתבים ב (מסביב

דמות האשה שהשתתפה במעשה התנגדות מזוין במחנה מוות פרצה לתודעת הישראלים בראשית שנות הששים באמצעות סיפוריהן ההירואיים של רוז'ה רובוטה ומלה צימטבאום באושוויץ. עד אז הן היו כמעט אלמוניות. שתיהן לא שרדו ומעטים יכלו להעיד על פעולותיהן מכלי ראשון. בשנות החמישים מספר הופעותיהן בציבור היה זעום: סיפוריהן כמעט לא פורסמו בעיתונות וקורותיהן כמעט לא הושמעו בעצרות זיכרון או בנאוים פוליטיים. פריצתן לשיח הציבורי הישראלי היתה בימי משפט אייכמן, וגם אז לא בהבלטה יתרה.⁸

למדורה), תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 73. ביטוי נוסף נמצא בכתב עת של רשות הזיכרון הלאומית לשואה ולגבורה (יד ושם) בו הוצגה גוסטה דוידון (יוסטינה), לוחמת גטו קרקוב, כ"פרטיזנית". נחמן בלומנטל, "גבורה ללא דוגמא", ידיעות יד ושם, אוגוסט 1956, עמ' 4-5. דוגמה נוספת לטשטוש האבחנה בין "אוחזים בנשק" יהודים בגטאות וביערות וזיהוים באופן כללי כ"לוחמים יהודים" אפשר למצוא בשמות הארגונים המאגדים אותם. שמו המלא של "ארגון הפרטיזנים" הוא "ארגון הפרטיזנים, לוחמי המחתרות ומורדי הגטאות" (www.thepartisans.org). "אתר הפרטיזנים" (<http://partisans.org.il>), שהוקם על ידי בית לוחמי הגטאות בשיתוף עם ארגון הפרטיזנים בישראל, הוא "אתר הפרטיזנים, לוחמי הגטאות וחברי מחתרות יהודיים", ובו תיעוד הביוגרפיות של הלוחמים ללא אבחנה בין גטו ליער. ראו: יהודה באואר, השואה: היבטים היסטוריים, תל-אביב, 1982, עמ' 124-125. אני מודה לפרופ' דני גוטוויין על הערותיו המועילות בנושא זה.

⁸ עד משפט אייכמן נזכרה רובוטה בעיתונות אך מעט, בעיקר במסגרת המדורים לנשים ביומונים. ראו: רבקה גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר, 3 ביולי 1956, עמ' 2. הכתבה בעל המשמר הופיעה בעקבות חיבור שפרסם ישראל גוטמן, אסיר לשעבר והיסטוריון השואה, בבולטין בית לוחמי הגטאות. ישראל גוטמן, "המחתרת היהודית באושוויץ", ידיעות בית לוחמי הגטאות 2-3 (14-15), אפריל 1956, עמ' 47-48. גוטמן כתב על רובוטה גם ברשימה שהתפרסמה לרגל יום הזיכרון לשואה והגבורה בשנת תשי"ז בכתב העת הקיבוץ הארצי. ישראל גוטמן, "המחתרת היהודית באושוויץ", הדים, 53, אפריל 1957, עמ' 26-36. לפני משפט אייכמן הופיע סיפורה בכתבי ניצולים: ישראל גוטמן, בהשתתפות קבוצת חברים-אסירים, אנשים ואפר: ספר אושוויץ-בירקנאו, מרחביה, 1958, עמ' 155-157 ובעדות מאת נח זבדולוביץ שפורסמה בספר זה: "ביקור אצל רוז'ה בבונקר", שם, עמ' 212-214 וגם: אוטא קראוס, אריך קולקא, בית-חרושת למוות – אושוויץ, ירושלים, 1960, עמ' 235-236; דב שילנסקי, מוזלמאן, תל-אביב, 1961, עמ' 117-119. ראו גם בכתבי מרגיטה (מלכה) שוואלב מ-1946: מרגיטה שוואלב, "היהודיות מסלובקיה במחנה אושוויץ" (תרגום: יהושע ביכלר), ילקוט מורשת, נג, נובמבר 1992, עמ' 99. בעדותו במשפט אייכמן סיפר גוטמן גם על חלקה של רובוטה בהתקוממות המזוינת של היהודים באושוויץ. עדות ישראל גוטמן, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות (להלן: משפט אייכמן: עדויות), ב, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 1009-1110. הוא הביא את סיפור גבורתה גם בספרו מאבק בנתיב הייסורים (ירושלים, 1988, בעמ' 150-154), וחיבר את הערך "רובוטה, רוז'ה" באנציקלופדיה של השואה (כרך ה, עמ' 1124). סיפורה הופיע גם בקובץ אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות (ירושלים, 2003), שערך גוטמן (יחד עם מיכאל ברנבאום). ראו במאמריהם של אירנה שצ'לצקה, "הנשים" (בעמ' 406) והרמן לנגביין, "המחתרת באושוויץ" (בעמ' 523) גוטמן הזכיר אותה גם במבוא למהדורה העברית לקובץ, שם ציין את היעדר סיפורה וסיפור הנשים שפעלו עמה מהמוזיאון באושוויץ (שם, עמ' 19). ראו גם: גדעון גרייף, "בכינוי בלי דמעות...", ישראל, 1999, עמ' 75-76, עמ' 79. ביוני 1991 נחנכה באושוויץ אנדרטה לזכרן של ארבע חברות המחתרת היהודית במחנה שהועלו לגרדום, רובוטה, אלה גרטנר, אסתר וייסבלום ורגינה שרפשטיין. ביוזמת העמותה הישראלית של עובדות מפעלי "אוניון" באושוויץ שנשאר בחיים הוצבה גם אנדרטה בגן הפסלים של יד ושם. "אנדרטה לזכר ארבע גיבורות המחתרת באושוויץ", ילקוט מורשת, נא, נובמבר 1991, עמ' 65-66. על רובוטה ראו גם: Hermann Langbein, Against All Hope: Resistance in the Nazi Concentration Camps 1938-1945, New York, 1994, pp. 192-193; Hermann Langbein, People in Auschwitz, Chapel Hill & London, 2004, p. 267.

לפני משפט אייכמן נזכרה מלה צימטבאום בעיתונות לעתים רחוקות. בכל המקרים לא עמד סיפורה במרכז הידיעה, הכתבה או הרשימה. בדצמבר 1946 פורסמו ידיעה קצרה בביטאון התנועה לאחדות העבודה שכללה תרגום מרשימה שהופיעה על-אודותיה בבלגיה ושיר שנכתב עליה בברגן בלזן ורשימה בעיתון משמר מאת ניצולה שהכירה אותה. "מליה המורדת מאיושוויץ [כך במקור]", התנועה לאחדות העבודה, 27 בדצמבר 1945, עמ' 3; זהבה, "לזכרה של מאלה צימטבאום", משמר, 22 באוגוסט 1946, עמ' 2. לאזכורה בעיתונות התקופה ראו: י. ש-לבן, "ספרים: השואה בספרות הפולנית", למרחב, 16 בדצמבר 1955, עמ' 2. כמו רובוטה, סיפורה הופיע בספרים של ניצולים שראו אור אז: ריעה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947, עמ' רח-רי; גוטמן וחברים, אנשים ואפר (עמ' 141-143), קראוס וקולקא, בית-חרושת למוות – אושוויץ, עמ' 88. הקטע מהספר של כגן ובו סיפור מותה של צימטבאום נכלל בספר מלחמת הגיטאות (ריעה כגן, "ברחה מאושוויץ", יצחק צוקרמן, משה סוסק [עורכים], ספר מלחמת הגיטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, עמ' 581-583). כגן סיפרה עליה בעדותה במשפט אייכמן (עדות ריעה כגן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1193-1195) והיא נזכרה גם בעדותה של ורה אלכסנדר במשפט זה (עדות ורה אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1217). סיפורה פורסם בארץ מאוחר יותר, בעדות ובמחקר, אך היא בכל זאת נשארה אלמונית. ראו: פסיה שרשבסקי, "מלה מאנטוורפן", קרני אור במחשכי התופת, בני ברק, 1968, עמ' 38-49; חיה קרוין, "30 שנה למחתרת היהודית באושוויץ", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, ב, 7 (22), ספטמבר 1974, עמ' 8 (ראו גם בספרה של חיה קרוין, קחי אותי איתך 1, ישראל, 1995, עמ' 69-70); מארק בר, מגילת אושוויץ, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 106-113; אווה פלדנקריין, "על המעשה של מלה צימטבאום", עדות, ה, 1990, עמ' 78-80; פרימו לוי, השוקעים והניצולים, תל-אביב, 1997, עמ' 120; "צימטבאום מלה", האנציקלופדיה של השואה, ד, עמ' 1073; הנריק שוויבוצקי, "מבצעי בריחה של אסירים", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 534. על צימטבאום ועל אלמוניותה בארץ ראו: נעמה שיי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה": ההתנסות הנשית על-פי אוטוביוגרפיות שנכתבו בין השנים 1946-2000 על-ידי ניצולות אושוויץ-בירקנאו, עבודה לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004, עמ' 82-97, ראו במיוחד עמ' 82, הערה 6.

עוד על היעדרותן של רובוטה וצימטבאום מהשיח הציבורי הישראלי בתקופה ובשנים הבאות ראו: יהודית תידור באומל, "חגרה בעוז ומתניה": גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי", דפים לחקר השואה, יג, 1996, עמ' 197-199.

טיפוס "האוחזות בנשק" נוצר בתקופה קודמת לזו שנדונה כאן. בלתי אפשרי להגדיר רגע אחד בו החל להתהוות; אחד הרגעים האלה היה כנראה תחילת קיץ 1943, כשנפוצו ביישוב ידיעות שווא על מותן של צביה לובטקין וטוסיה אלטמן במרד גטו ורשה. שנות החמישים וימי משפט אייכמן היו השנים בהן התבסס מעמדה הציבורי של "האוחזות בנשק", אז המשיכה לתפקד, לא פחות מגברים, כמייצגת מעשי ההתנגדות המזוינת של יהודים לגרמנים באירופה הכבושה בימי השואה ולעתים – בדרך כלל במהלך ויכוחים בנושא יחסי ישראל-גרמניה – כדוברת כלל היהודים בשואה, אוחזים בנשק או לא, ציונים ולא ציונים, חיים ומתים.⁹ בין "האוחזות בנשק" בלטו שלוש. שלוש שרדו את השואה ועלו ארצה, חיו בקיבוצים והיו בעלות זיקה למפלגות השמאל הציוני: צביה לובטקין מקיבוץ לוחמי הגטאות של הקיבוץ המאוחד, חברת תנועת דרוור בוורשה וחברת מטה המפקדה של הארגון היהודי הלוחם (אי"ל), חייקה גרוסמן מקיבוץ עברון של הקיבוץ הארצי, חברת הנהגת השומר הצעיר, מראשי המרד בגטו ביאליסטוק ופרטיזנית, רוז'קה קורצ'אק מקיבוץ עין-החורש של הקיבוץ הארצי, חברת הפ.פ.או (ארגון הפרטיזנים המאוחד) והנהגת השומר הצעיר בוילנה ופרטיזנית ביערות רודניקי. עד שנת 1954 שלוש שתייכו לאותה המפלגה; לאחר הפילוג במפ"ם זוהתה לובטקין מהקיבוץ המאוחד עם מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון.¹⁰ שלוש שנים סיפרו לחברי היישוב ואחר כך לישראלים על השואה תוך התמקדות במעשי התנגדות מזוינים של יהודים ציונים סוציאליסטים שהשתייכו לתנועות שגובשו באירופה לפני מלחמת העולם ובימי השואה פעלו במחתרת. הן היו מה שעוז אלמוג מכנה "אנדרטה פעילה": הדברים שהשמיעו, בעל פה ובכתב, מילאו תפקיד מכריע בהגדרת התנגדות מזוינת מאורגנת בימי השואה כגילוי גבורה בשואה ואת "האוחזים בנשק", ובכללן הן עצמן, גיבורות וגיבורים בתקופת השואה.¹¹ הן הנחילו את סיפוריהן בנאומים שנשאו בכינוסים, אסיפות ועצרות,

⁹ חנה יבלונקה עומדת על הדומיננטיות של הלוחמים המזוינים מקרב הניצולים שחיו בארץ בשנים הראשונות אחרי השואה (1945-1948), ומראה כיצד נשחקה בשנות החמישים שכן באותה ימים גם ניצולים שלא נמנו עם "האוחזים בנשק" השתתפו בעיצוב זיכרון השואה. עם זאת, "האוחזים בנשק" עצמם והפעולות שייצגו המשיכו לשחק תפקיד מרכזי: אמנם מועד יום הזיכרון הלאומי נקבע בזיקה למרד גטו ורשה, אך הלובי לחקיקתו היה ארגוני ניצולים שונים. חנה יבלונקה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הצינונות, ירושלים, 2000, עמ' 300-313.

¹⁰ על לובטקין ראו: "צביה לובטקין-צוקרמן", דפוס: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, במלאת שלושים למותה של צביה לובטקין, קיץ 1978, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות; נעימה ברזל, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 34-42, 171-174, 120-157, 175-197 (עליה ועל צוקרמן); על גרוסמן ראו: זיהה שלו, חייקה, מורשת, 2005; חייקה גרוסמן, הוצאת המשפחה וקיבוץ עברון, 1996, עמ' 7-1; "חייקה גרוסמן: קורות חיים", ילקוט מורשת סב, אוקטובר 1996, עמ' 15-10, ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 43-52, 198-207, 226-248, שרה בנדר, מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939-1943, תל-אביב, 1997; על קורצ'אק ראו: יהודה טובין, לוי דרוור, יוסף רב (עורכים) רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, מורשת, תשמ"ח, וגם בביוגרפיה של אבא קובנר: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל-אביב, 2000. לסקירת הקמתו ופועלו של הארגון היהודי הלוחם, אי"ל (ZOB: Zydowska Organizacja Bojowa), יידישע קאמפס ארגאניזאציע) ראו: "ארגון יהודי לוחם", האנציקלופדיה של השואה, א, עמ' 129-130. לפ.פ.או (ארגון הפרטיזנים המאוחד, Fareynegte Partizaner Organizatsye: FPO) ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 170-103; "לאור להבות באפר", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 27-28; חיים לור-ליטאי, חורבן ומרד, תל-אביב, תש"י, עמ' 58-62; "ארגון הפרטיזנים המאוחד (פ.פ.או)", האנציקלופדיה של השואה, א, עמ' 126-128. לתקנון הקרבי של הפ.פ.או ראו: רוז'קה קורצ'אק, להבות באפר, מרחביה, 1946, עמ' קסה-קסט.

¹¹ לפי אלמוג "אחת התופעות המעניינות בתהליך התהוות הפנתאון הישראלי היא פרק-הזמן הקצר שבו הפכו גיבורים עבריים, בעיקר לוחמים, לדמויות מופת, וסיפור גבורתם – למיתוס". לטענתו מהירות זו מאפיינת מהפכות רבות וביתר שאת את המהפכה הציונית. במושב

ובמקרה של לובטקין גם בעדות במשפט אייכמן, והנציחו אותם בספרים שחיברו ובעצם הופעותיהן הציבוריות שחזרו ונשנו.

עם הגעתה לארץ בדצמבר 1944 החלה קורצ'אק לספר על פעילות המחתרת היהודית בגטו וילנה, על המרד שלא פרץ שם ועל קורות פרטיזנים יהודים ביער. סיפורים אלה עמדו במרכז ספרה להבות באפר שהופיע ב-1946. גרוסמן נאמה בכינוס הציוני שהתקיים באוגוסט 1945 בלונדון. ב-1950 ראה אור ספרה אנשי המחתרת שתיאר את מאבקם המזוין של חברי השומר הצעיר בימי השואה. שתי הופעותיה המרכזיות של לובטקין היו ביוני 1946, כנואמת המרכזית בוועידה ה"ו של הקיבוץ המאוחד בקיבוץ יגור, ובמאי 1961 כעדה במשפט אייכמן. הנאום ביגור פורסם בהמשכים בדבר והופיע במלואו בכתב זמן קצר לאחר השמעתו; קטעים פורסמו גם בביטאונים אחרים של תנועת העבודה. אחרי מותה נכלל, לאחר שינויים, בספרה בימי כליון ומרד (1979).¹² לעתים תפקדו "האוחזות בנשק" כמייבאות מוצר תרבות שנולד באירופה הכבושה והפך לנכס צאן ברזל בארץ: אברהם שלונסקי תרגם לעברית את "שיר הפרטיזנים" כפי ששמע אותו מפייה של קורצ'אק. זו, לפי יהודה (יודקה) הלמן, אהבה לשיר בשנים הראשונות שלה בארץ.¹³

לפרק זה שני חלקים. עניינו של הראשון הוא קווים לדמותה של "האוחזות בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה. השני הוא דיון כרונולוגי בהיבטים הפוליטיים והמגדריים של הטיפוס כמייצג גבורה בתקופת השואה בשיח זה, והוא נחלק לשלוש תקופות. מתום מלחמת העולם השנייה ועד ראשית שנות החמישים, אז נוצקו היסודות למעמד הציבורי הרם של "האוחזות בנשק"; שנות החמישים, אז ביססה את מעמדה, בעיקר באמצעות השתתפות פעילה בוויכוחים ציבוריים שנקשרו לשואה, וימי משפט אייכמן, אז ניכרים הן המשכים של מגמות מתקופה קודמת והן שינויים בדמות זו, שהופכת מורכבת ורבת-פנים.

¹² "אנדרטה פעילה" (או: "תמרור תרבותי") כוונתו לשיריהם ולסיפוריהם של משוררים וסופרים שהיו לנכס צאן ברזל. אלמוג, הצבר, עמ' 90. במקרה שלפנינו לא מדובר על משוררות או סופרות אלא על עדות שהביאו סיפור אותנטי בגוף ראשון.

¹³ צביה לובטקין, "אחרונים על החומה", הוועידה ה"ו של הקיבוץ המאוחד, ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, תש"ז (להלן: לובטקין, נעידת יגור) עמ' 12-57. לפרסום בדבר ראו: צביה לובטקין, "כך הובל העם לטבח...", מדי יום בין העשרה להשעה עשר ביוני 1946 (בעמ' 2). לביטאונים אחרים ראו: צביה לובטקין, "נערות במערכות הגיטו", דבר הפועלת יב, 5-6, 26 ביוני 1946, עמ' 63 (רשימה זו הופיעה שוב בדבר הפועלת טז, 4, אפריל 1950, עמ' 90 ובירחון נעמת נלשעבר דבר הפועלת בגיליון מרץ-אפריל 1981, עמ' 55); צביה, "חורבן גיטו ורשה", אשמורת, גיליון פסח תש"ז, 3 באפריל 1947, עמ' 4. לספרים: קורצ'אק, להבות באפר; צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1979; חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, מרחביה, 1950. בין הטקסטים הידועים הנוספים פרי עטן של "אוחזות בנשק" שפורסמו במחצית השנייה של שנות הארבעים ובשנות החמישים היו בנדודים ובמחתרת לרניה קוקלקה הרשקוביץ (הקיבוץ המאוחד, תש"ה), יומנה של יוסטינה לגוסטה דוידזון (הקיבוץ המאוחד, 1953) ומיומן בגיטו לחייקה קלינגר (מרחביה, 1959). לדיון בדמויותיהן של חברות המחתרות הלוחמות בגטאות על פי כתבים אלה ואחרים ראו: פרומי שחורי, "חברות המחתרת בגטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית", ילקוט מורשת סז, תשנ"ט, עמ' 25-45.

¹⁴ דינה פורת, "בסליחה ובחסד" המפגש בין רוזיקה קורצ'אק לבין היישוב ומנהיגיו 1944-1946, ילקוט מורשת נב, אפריל 1992, עמ' 14-13; יהודה הלמן, "עם רוזיקה במחנה עתלית", רוזיקה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 121-122. על מחבר "שיר הפרטיזנים" וחבר הפ.פ.או הירש גליק ראו: קורצ'אק, להבות באפר, עמ' קסט-קע, "מתנתו של הירש גליק", לור ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 116-121, ד"ר מ. דבורצקי, "ניצוצי מרי יהודי במחנות הריכוז שבאסטוניה", דבר, 29 באפריל 1959, עמ' 2; חיה לור, "שקט, שקט, בני נחרישה...", חרות, 21 באפריל 1961. "שיר הפרטיזנים" נזכר גם בנאום הסיכום במשפט אייכמן, אז דיבר גדעון האוזנר על "גבורת העם היהודי" והציג אותו כטקסט שהנחה את היהודים בשואה כאשר הם ולא רק כהמונים הלוחמים מזוינים. היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום (להלן: משפט אייכמן: נאום הסיכום) ירושלים, תשכ"ג, עמ' 105.

א. קווים לדמותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה

1. "נערה עבריה": השתייכות גילית, משפחתית וקבוצתית

המאפיין המשותף לכל "האוחזות בנשק" הוא גילן. אלה היו צעירות, בדרך כלל בשנות העשרים לחייהן ולפעמים בשנות העשרה, כמו חווקה פולמן (רבן), חברת אי"ל מוורשה שבפרוץ המלחמה היתה כבת חמש עשרה. התיאור הרווח ביחס אליהן היה "נערות": בדרך כלל "נערות עבריות", לפרקים "נערות יהודיות" וגם "נערות רכות בשנים"¹⁴. זה הבלט את גילן הכרונולוגי ומצבן המשפחתי: רווקות ללא ילדים, משוחררות מבחינה מגדרית ומעשית מתפקידי משפחה ואמהות. רובן לא ילדו אז; לעתים רחוקות הצטרפה אשה לארגון מחתרת מזוין אחרי שאיבדה תינוק.¹⁵ הבחירה לכנותן נערות, אם נשאר בחיים ובעיקר אם מתו במהלך פעולה חמושה, מבטאת את ניכוסן לחיק הצבריות; הגדרה זו היתה גילית וגם ערכית: הנערה, כמו הנער, היתה אנטייתזה לגלות הזקנה, לישראל סבא.¹⁶

העיתונות הציגה את "האוחזות בנשק" כמי שתיפקדו כחלק מקבוצה. בגטו וביער ולעתים גם במחנה היתה אחיזתן בנשק מותנית בהשתייכותן לקולקטיב כלשהו שפעל להשגתו והתכונן להשתמש בו.¹⁷ בגטו היו חברות בתנועת נוער, בעיקר החלוציות כמו דרור, השומר הצעיר, גורדוניה ועקיבא,¹⁸ וגם בנוער הציוני, בית"ר הרוויזיוניסטית, הבונד הלא ציונית והקומוניסטים. התנועות חברו לארגוני מחתרת מזוינים: הידוע מכולם היה אי"ל. עם הצטרפותן לתנועה – בדרך כלל לפני פרוץ המלחמה – החליף הקן את בית ההורים, שלעתים למגינת לבם, כפי

¹⁴ ראו למשל: מ. דבורצקי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר, 22 באפריל 1952, עמ' 2; י. קרמיש, "הלוחמת היהודית במרד גיטו ורשה", דבר, 29 באפריל 1954, עמ' 2 (רשימה דומה מאוד מאת אותו המחבר פורסמה כעבור שנתיים: "האשה היהודית במרד גיטו ורשה", נשר, 2, אפריל 1956, עמ' 53-76); רבקה גורפיין, "לחברה: הלוחמת", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; נחמה גינסור, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; גורפיין, "לחברה: רוזה רובוטה", על המשמר, 3 ביולי 1956, עמ' 2; חיה ליפשיץ, "לחברה: המעיין ממנו שאבו", על המשמר, 23 באפריל 1957; חיה לזר, "יומן המשפט: בפרוץ המרד בגיטאות", תרות, 4 במאי 1961, עמ' 1, א. רמבה, "יומן המדינה: ענוותנותו של אבא קובנר", תרות, 8 במאי 1961, עמ' 2; "התקוממות-הגיבורים באושוויץ נגולה במשפט אייכמן", קול העם, 4 ביוני 1961, עמ' 4; שמואל שניצר, "תחנה סופית ושמה – מוות", מעריב, 4 ביוני 1961, עמ' 2. ראו גם: "חנצ'ה ופרומקה", דבר הפועלת י, 11-12, 31 בדצמבר 1944, עמ' 199-197; "מדברי רוזיקה", דבר הפועלת יא, 1-2, 27 בפברואר 1945, עמ' 8; רבקה גורפיין, "עם 'בנדודים ובמחתרת' לרניה", דבר הפועלת יא, 4-5, 20 ביוני 1945, עמ' 83; לובטקין, "נערות במערכות הגיטו", דבר הפועלת יב, 5-6, 26 ביוני 1946, עמ' 63. ראו גם: יצחק שדה, "הספר", כתבים, עמ' 117; י. אשד, "מלחמת היהודים", מבפנים, ט, ב, יוני 1943, עמ' 223.

¹⁵ זו היתה גולה מירא ("לידקה") מהמחתרת היהודית בקרקוב. בנה הקטן יורק מת בימים בהם נמצאה יחד אתו בגטו. "אני אתגבר איכשהו גם על זה, הפעם אסון אמיתי", כתבה לאמה. "גולה מירא – מכתב", ילקוט מורשת 1, נובמבר-דצמבר 1963, עמ' 83. על הגיל והמצב המשפחתי כאחד הגורמים לכך שחברי תנועות הנוער בגטאות היוו בסיס עיקרי לתנועת ההתנגדות בגטאות ראו: מכמן וויץ, בימי שואה ופקודה, עמ' 69. על גולה מירא ראו: ברוך יחיאלי, "עקיבא": תנועת נוער ציונית כללית, צמיחתה התפתחותה ולחימתה בשנות השואה, תל-אביב, 1988.

¹⁶ שמואל אלמוג, "החלוץ המטפורי מול 'הזקנה הגלותית'", אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הצינונת, ירושלים, 2000, עמ' 91-108; אלמוג, הצבר, עמ' 135-137 (על "פולחן הנעורים"). ראו גם: George Mosse, "The Cult of the Fallen Soldiers", New York & Oxford, 1990, pp. 70-106, במיוחד בעמ' 74.

¹⁷ על התנאים הבסיסיים להתארגנות לפעולות התנגדות מזוינת בשואה, שהראשון בהם היה השתייכות לקולקטיב, ראו: ישראל גוטמן, בעלטה ובמאבק: פרקי עיון בשואה ובהתנגדות היהודית, ישראל, 1985, עמ' 168-169.

¹⁸ על התנועות החלוציות ופעילותן בפולין לפני המלחמה ראו: רבקה פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, תל-אביב, 1987, עמ' 13-17.

שהיה במקרה של צביה לובטקין שהצטרפה לפרייהייט, עזבה את הבית.¹⁹ הקן היה בית וחבריו – בני משפחה; בימי השואה היו ענפיה קשורים בקשרי דם, תרתי משמע, וחבריה היו אחים ואחיות לנשק. במכתב האחרון של חברי אי"ל מבנדין מיום שבעה עשר ביולי 1943 כתבה פרומקה פלוטניצקה: "ממשפחת יערי לא נשאר איש." טוסייה [אלטמן], חנצ'ה [פלוטניצקה], לאה פלרשטיין, יוסף קפלן, מרדכי אנילביץ ומאות מאנשינו אינם בחיים עוד".²⁰

היתה זו אשה שבדומה לצעירים אחרים שהגיעו ארצה בשנים עברו עזבה את בית ההורים לטובת מימוש האידיאולוגיה הציונית: היעד היה עלייה והתיישבות, בדרך כלל במסגרת ההתיישבות העובדת. הקולקטיב הרעיוני והמעשי שהחליף את המשפחה המסורתית הפך את מקומה בו לציבורי יותר מפרטי, לפוליטי יותר ממשפחתי; העזיבה את בית ההורים היתה אקט שהעיד על שחרור מהמסורת ועל דומיננטיות האידיאולוגיה בחייה ובמקרה של התנגדות ההורים גם על אחד ממאבקי הראשונים למען רעיון ויישומו. כאשה היתה זו הזדמנות לכונן אורח חיים שלא יושבת על לידת ילדים וטיפול בהם, שכן בעצם השתייכותה לתנועה שדגלה בסוציאליזם עשוי היה להימצא פוטנציאל למימוש עצמי לא רק במסגרת האמהות.²¹

כל זה לא סופר במפורש בעיתונות התקופה, כשם שלא נשמעו שם חוויותיה האישיות בימי השואה אלא חוויותיה של הקבוצה אליה השתייכה, בדרך כלל תנועת נוער ולרוב ארגון מחתרת. הביוגרפיה של "האחוזות בנשק" כחברות ארגון לוחם כמו התייצבו ברקע הופעותיהן הציבוריות של אלה מהן שנאמו בעצרות זיכרון ובאסיפות ובכנסים פוליטיים: העיתונים הציגו אותן כ"שריד הלוחמים", "פרטיזנית" או "לוחמת הגטו" לשעבר; לעתים צוטטו כמה משפטים שאמרו. סיפוריהן האישיים לפני ומחוץ לפרשת חברותן בארגון התנגדות מזוין בימי השואה לא נשמעו מפני מארגני העצרת או האחראים על הכנס או האסיפה וגם לא ביוזמת העיתונאים והעורכים, מפני שלא היו רלוונטיים לשם השגת המטרה או המטרות, בדרך כלל פוליטיות, של הופעותיהן, שהשתקפו בדיווח העיתונאי. גם הנואמות לא נהגו לשלב את חוויותיהן האישיות בהופעותיהן בציבור.²² בפרפראזה על השיר "את

¹⁹ שיחה עם אהובה פריד; "בית אבא", דפוס: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, יולי 1978, עמ' 25; עדות צביה לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 248; "נערות עבריות", גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, תל-אביב, תש"ג, עמ' 65; "בית אבא-אמא", ריו"ק: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 7-14; חייקה גרוסמן, עמ' 1-3; זיוה שלו, טוסייה, תל-אביב, 1992, עמ' 25-32.

²⁰ ברכה חבס (ליקטה והביאה לדפוס), מכתבים מן הגיטאות, תל-אביב, תש"ג, עמ' 57, ראו גם: "המכתב האחרון", מלך נוישטט (עורך), חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות, תל-אביב, 1947, עמ' 183. המכתב הודפס גם בדבר הפועלת ט, 30 בדצמבר 1943, עמ' 170 ("לזכרן: מכתבה האחרון של פרומקה"). עוד בנושא המשפחתיות בתנועת הנוער וגם בפלמ"ח ראו: אלמוג, הצבר, עמ' 357-359. על פרומקה פלוטניצקה ראו: "פלוטניצקה, פרומקה", האנציקלופדיה של השואה ד, עמ' 976; חורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 400-398. על חנצ'ה פלוטניצקה ראו: חורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 400-401. עוד על שתי נשים אלו ראו אצל פרליס, תנועות הנוער היהודיות בפולין הכבושה.

²¹ פוטנציאל שספק אם מומש, שכן כפי שמראים המקורות והמחקר, גם בהכשרה, גם בתנועה וגם בקיבוץ בארץ השוויון בין המינים היה בגדר מיתוס וחלוקת התפקידים המסורתית בין המינים נשמרה. ראו בפרק המבוא, הערות 36-47 (המקורות) והערה 48 (המחקר).

²² הן עשו זאת במכתבים אישיים. ראו למשל במכתבה קורצ'אק כשנה לאחר בואה לארץ לחברתה ויטקה קובנר ("מכתבים אל ויטקה", ריו"ק: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 130-131), ובמכתבה של לובטקין עם בואה לארץ לחברתה חווקה פולמן-רבן (צביה לובטקין [צלינה], וארשה, לאווה (חווקה) פולמן (רבן), בשוודיה, עדות יב, אפריל 1995, עמ' 166-167).

תלכי בשדה" של לאה גולדברג, הן היו ענוות ונכנעות;²³ יוצאות דופן היו הופעותיהן בפני נשים שם השמיעו סיפורים על נשים, כפי שהיה בהופעתה של קורצ'אק בפני חברות מועצת הפועלות בראשית 1945 ובהופעותיה של גרוסמן בפני נשים בשנת 1955 במסגרת אירועי יום האשה הבינלאומי וב-1960 בוועידת הפועלות השמינית.²⁴

סיפורי הפועלות המזוינות של יהודים בשואה שנשמעו והושמעו בשיח הציבורי הישראלי אז היו סיפורים של קבוצות שבראשן עמד גבר. למרות שנשים מילאו תפקידים בכירים – לובטקין היתה מבכירי אי"ל, גרוסמן היתה חברה במטה הנהגת המרד בגטו ביאליסטוק – גילו כושר מנהיגות והשפיעו על קבלת ההחלטות,²⁵ הן נזכרו כמעט תמיד בסיפורים שעניינם קבוצה, בדרך כלל חברי תנועת נוער אחת או יותר שצעיריה חברו להקמת ארגון מחתרת. הסיפור היה לעולם סיפורה של הקבוצה וההתמקדות בפרט התרחשה רק כשהיה מדובר על המפקד, תמיד גבר, בדרך כלל מרדכי אנילביץ', מפקד מרד גטו ורשה.²⁶ ציור שפורסם מדי פעם בשנות החמישים בגיליונות קול העם ממחיש זאת: במחבוא חשוך, סביב שולחן עמרו צעירים, כנראה מתייעצים כיצד לפעול ואולי מתווים תורת לחימה; החבורה מנתה ששה גברים ואשה אחת שעל שכמה הונחה, באדנות ואולי גם באהבה, זרועו של אחד הגברים.²⁷

עם זאת, "האוחזות בנשק" פעלה לעתים קרובות במנותק מהגברים, כמארגנת, כיוזמת ולעתים כמפקדת בפועל; פרטים אלה הושמעו כש"האוחזות בנשק" נשאו דברים בפני נשים. לאחר חיסול הגטו נשארה חייקה גרוסמן לבדה, סיפרה קורצ'אק לחברות מועצת הפועלות, והיא ארגנה את הנערות המעטות שנשארו בעיר; הנשים שאחזו בנשק, נכתב ברשימה מאת צביה לובטקין שפורסמה בדבר הפועלת, היו "חיילים ומפקדות. אחראיות לכל, לכל העתיד להתרחש. לחיי חברים צעירים, למנת של כבוד במערכה, לאבק שריפה שאמר להתפוצץ. לארץ, לעיר, לשורות". סיפורן של צעירות אלה – גרוסמן, חסיה ביליצקי, ליזה צ'אפניק, מארילה רוז'שצ'קה, ברוניה (ברונקה) ויניצקי-קליבנסקי ורבקה (רבקה'ה) מדאייסקה – שהתארגנותן אחרי חיסול גטו ביאליסטוק היוותה בסיס

²³ רווחה השערה לפיה השיר נכתב בהשראת היכרותה של לאה גולדברג עם רוז'קה קורצ'אק: פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 9; טוביה ריבנר, לאה גולדברג: מונוגרפיה, תל-אביב, 1980, עמ' 115-116. קטע מהשיר חתם את אחד ההספדים שנישאו על קברה. אראלה ואריה הררי, "כאחד הדשאים כאחד האדם", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 229-230. על שיר זה כ"שיר שואה" של לאה גולדברג ראו: חנן חבר, פתאם מראה מלחמה, הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 46-48; עפר גביש, "שיר על ספת הפסיכיאטר: על שירי השואה שנכתבו בארץ", יואל רפל (עורך), זיכרון סמוי, זיכרון גלוי, משואה ומשורר הביטחון, 1998, עמ' 200-201. ככל הידוע לי השיר פורסם לראשונה בדבר ביום 19 בפברואר 1943 (עמ' 3), כמעט שנתיים לפני בואה של קורצ'אק לארץ. אני מודה לד"ר עפרה יגליץ על עזרתה בעניין זה.

²⁴ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת; נאום חייקה גרוסמן, 1955, כנראה ביום האשה הבינלאומי, תיק זיון גרמניה, 10.69-95 (4), חייקה גרוסמן – ארכיון אישי, ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה (להלן: ארכיון גרוסמן); חייקה גרוסמן, נאום בוועידת הפועלות השמינית, 10 בינואר 1960, תיק נאומים הקשורים בשואה, 10.69-95 (4), שם.

²⁵ ויטקה קובנר בשיחות אתי, קיבוץ עין החורש, אוגוסט 2003 (להלן: שיחות עם ויטקה קובנר); "סבלו, מאבקו והשמדתו של גיטו וארשה: העדים צביה ואנטק", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6. ראו גם: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 35.

²⁶ ראו למשל: ד"ר עמנואל רינגלבלום, "מרדכי אנילביץ'", על המשמר, 18 באפריל 1952, עמ' 3. תמונתו ליוותה תדיר כתבות שעסקו במרד, לדוגמה: "מסמכים ועובדות", קול העם, 16 באפריל 1954, עמ' 3. הדומיננטיות של אנילביץ' בכתבות על השואה ברורה לא רק מפני שהיה המפקד ולא רק מפני שמת במרד אלא מפני שבביוגרפיה של האיש אפשר למצוא השתייכויות לתנועות שונות: תולדות חייו לפני המרד איפשרה למפלגות פוליטיות שונות, כמו מפ"ם וחרות, לזהות אותו כחבר תנועה וגם בכך לנכס לעצמן את מעשה המרד שם.

²⁷ קול העם, 16 באפריל 1954, עמ' 5. עם פרוץ המרד בגטו ורשה ב-19 באפריל 1943 מנה הפיקוד שלושים ואחד מפקדים בדרגים שונים, כולם גברים. "המפקדים", דני דור (עורך), גיבורים ונואשים: 60 שנה למרד גטו וארשה, בית לוחמי הגטאות, 2003, עמ' 147. מניין זה כולל גם את חברי הארגון הצבאי היהודי (אצ"י) בגטו ורשה.

להתארגנות המחתרת בעיר עד כניסת הצבא הרוסי באוגוסט 1944, לא הופיע אז בעיתונות מחוץ לעיתוני הנשים; מי

שסיפרו אותו היו "אוחזות בנשק" בעצמן: גרוסמן הביאה אותו בהרחבה באנשי המחתרת.²⁸

לפעמים הוצגה "האוחזות בנשק" כמי שנשמכה על זהותם של גברים ולא כיחידה אוטונומית. לעתים היתה בת זוג של בכיר ממנה בהיררכיה הארגונית במחתרת, כפי שהיתה ויטקה קמפנר לאבא קובנר ורבקה קופר לדולק ליבסקינד. לפעמים, כמו במקרה של גוסטה דוידזון ("יוסטינה"), חברת עקיבא מגטו קרקוב, הוצג גורלו של בן הזוג כמנחה את פעולותיה: דוידזון ושמעון דרנגר החליטו כי אם משהו מהם ייפול בידי הגרמנים השני יסגיר עצמו. היא היתה זו שעשתה זאת. באחת הפעמים, אחרי שנאסרו, הצליחו בנפרד לברוח מבית הכלא. היא ארגנה בריחה עם קבוצה של בחורות, הוא ברח מכלא הגברים.²⁹ דוידזון לא היתה "האוחזות בנשק" היחידה שהיתה נכונה להקריב את חייה למען אהוב: במרד גטו ורשה התנדבה לאה קורן להישאר מאחור עם הפצועים, החלטה שמשמעה מוות: "אני אשאר", אמרה, "לאחר שאיבדתי את יהודה – שוב אין לי מה להפסיד". היא נשארה במקלט לחולים ברחוב לשנו ונהרגה.³⁰ ההחלטה להשליך את נפשה מנגד בנימוק שחייה ללא אהובה אינם חיים לא הוצגה כאקט אמוציונלי משמעותי חולשה והמנוגד לתכונות ההכרחיות ללוחם שעליו להיות קשוח ורציונלי, אלא כפעולה ראויה להערכה משום שביסודה נכונות להקריב חיים.

צביה לובטקיין היתה יוצאת דופן במוכחן זה: היא היתה ידועה לא פחות מבן זוגה, יצחק (אנטק) צוקרמן. תרמו לכך אישיותה המרשימה, הופעותיה בציבור, הימצאה בימי המרד בגטו ולא כמוהו בצד הארי ואולי גם העובדה שהשניים מעולם לא נישאו בטקס דתי: גם אחרי השואה היא בחרה לא לשתף פעולה עם חוקי ההלכה האורתודוקסים השולטים במדינת ישראל והמקבעים את מעמדה על פי המין. להחלטה לא להינשא בטקס דתי היו

²⁸ גרוסמן, אנשי המחתרת, בעיקר בעמ' 333-344. עוד על הבחורות שהתארגנו בצד הארי אחרי חיסול גטו ביאליסטוק ראו: בנדר, מול מוות אורב; ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 51-52. ראו בממארים של ליזה צ'פאניק וברוניה (ברונקה) ויניצקי-קליבנסקי: Liza Chapnik, "In the Ghetto and its Underground", Women in the Holocaust, pp. 109-119; Bronka Klibanski, "The Grodno Ghetto and its Underground", Women in the Holocaust, pp. 175-186.

²⁹ עמנואל בן-גריין, "יומנה של יוסטינה", דבר, 19 במאי 1953, עמ' 5. עוד ראו: ד. י. זכאי, "עם הספר והאפר", הצופה, 27 במאי 1960, עמ' 5. הלה שיפר-רופאיין בשיחה אתי, בוסתן הגליל, אוגוסט 2004 (להלן: שיחה עם הלה שיפר-רופאיין). עוד ראו: "אחריתם של יוסטינה ושמעון", יומנה של יוסטינה, עמ' 162-166; "דראגאר שמשון (שימאק)", "מכתבים מהחלון בפולין להסתדרות בארץ", חורבן ומרד של יהודי ורשה, עמ' 306-307. על קופר וליבסקינד ראו: שולמית אלוני, "אורות בצל הגרדום", דבר הפועלת כז, 5, מאי 1961, עמ' 134; "ליבאסקינד אהרן (דולאק)", חורבן ומרד של יהודי ורשה, עמ' 349-350; עדות רבקה קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 305; עדות הלה (בת שבע) שיפר-רופאיין, שם, עמ' 308. יומנה של יוסטינה מכונה דרנגר "מארק". עוד על תולדות חייה, פעילותה במחתרת ומותה ראו: נחמן בלומנטל, "דברי לוי", יומנה של יוסטינה, עמ' 134-135, נחמן בלומנטל, "על יומנה של יוסטינה", ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 309-315, יחיאל, "עקיבא": צמיחתה התפתחותה ולחימתה בשנות השואה; אריה באומינגר, תנועת המרי בגיטו קרקוב, מורשת, תשנ"ה; יעל פלד (מרגולין), קרקוב היהודית 1939-1943, תל-אביב, תשנ"ג, במיוחד בעמ' 233-241 (על יומנה של יוסטינה בעמ' 236-237); שלמה אשכנזי, גיבורות בישראל, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 225-227; פליציה קראי, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת עא, אפריל 2001, עמ' 121-122; אפרים ויכסלפיש (עורן), נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, יד-ושם וארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה הנאצים, ירושלים ותל-אביב, 2000, עמ' 65; "דרנגר (דוידזון) טובה (גוסטה)", האנציקלופדיה של השואה, עמ' 333.

³⁰ קורן היתה חברתו של יהודה קונסקי, חבר הפלוגה הלוחמת של גורדוניה, שמת בימי המרד הראשונים. "איך חוסל גיטו ורשה", דבר, 5 במאי 1959, עמ' 3. ראו: "קורן, לאה", חורבן ומרד של יהודי ורשה, עמ' 424-425. על קונסקי ראו: "קונסקי, יהודה", חורבן ומרד של יהודי ורשה, עמ' 423-424.

סיבות נוספות, כמו אורח החיים החילוני בקיבוץ וגם עוצמתו של הקשר ביניהם.³¹ גם גרוסמן וקורצ'אק לא תפקדו כ"אשתו של", אולי מפני שנישאו לבני הארץ שלא התחרו עמן על תשומת הלב הציבורית: גרוסמן נישאה למאיר אורקין, ידיד נעוריה והמדריך שלה בתנועה לפני המלחמה, קורצ'אק נישאה לאבי מרלא. שתיהן שמרו על שם נעוריהן.³²

טרם המלחמה "האוחזת בנשק" עסקה בדרך כלל במקצוע נשי מסורתי: ויטקה קובנר היתה מורה, שרה נשמית-שנר עבדה במוסד לילדים מוגבלים, בתיה טמקין-ברמן היתה ספרנית.³³ כך היה גם בתנועת הנוער ובהכשרה. בניגוד לשיח השוויוני של התנועות החלוציות שהכשירו עצמן לעלייה ולהתיישבות שיתופית, בדרך כלל קיבוץ, גם שם, כמו בארץ, נשים מילאו תפקידים שבאופן מסורתי היו מיוחסים לנשים. באסיפת חברים בריכוז השומר הצעיר בטארטקי הוחלט שהבחורות יופנו לעבודות שירות, כמו בישול וניקיון: "ערב אחד הודיעו שיש אסיפת חברים. נושא השיחה היתה עבודה. האסיפה היתה בעצם הטפה לכך שבחורות צריכות לעבוד כמשרות, כי אין ברירה ואין עבודה אחרת. בלבי התנגדתי לכך", סיפרה קורצ'אק. "לפני-כן עבדתי בחדר האוכל בשטיפת כלים. בלילות הייתי חולמת על הכיור ועל ערימות של צלחות המכסות אותי. סדרן העבודה של הריכוז אמר, שיש בשבילי מקום אצל משפחה יהודית החיה בשלווה גמורה כאילו דבר לא אירע. מתר תלכי לשם – אמר לי. אמרתי לו שאיני יודעת מה עושים והוא נאם לי נאום: לא היית קודם בקיבוץ הכשרה ועכשיו את חייבת לצאת לעבודה זו. הצעתי לו לשלוח אותי לעבודה קשה ביותר, רק לא להיות משרתת, והוא צחק". אחרי יום עבודה אחד כמנקה ומבשלת הועברה לתפקיד אחר. יחד עם ויטקה קובנר רחצה שיער חזירים לצורך תעשיית מברשות. לובטקין – עליה סופר כי היתה "מלמדת ידיה בכל מלאכה ויודעת להעלות גם את העבודות ה'משעממות' והכבדות - כגון כביסה, הדחת כלים וכו' - לידי תפקיד" – עבדה בין היתר במאפייה. רניה הרשקוביץ עבדה במכבסה.³⁴

³¹ יעל צוקרמן, בתם: "כשהם הגיעו לארץ הבינו שאף אחד לא הגיע מהשואה עם הכתובה. הם היו כל כך נשואים, שאני חושבת שפשוט לא עלה בדעתם. [...] היא היתה צביה לובטקין, לא לובטקין-צוקרמן [...] כשהתגייסתי לצבא ועשו לי תחקיר ביטחוני, ושאלו איך קוראים להורים ואמרת יצחק צוקרמן וצביה לובטקין. הוא כמוכן לא ידע שום דבר, התחקירן הצעיר, והוא אמר רגע, הם גרושים? אמרתי - לא; אז למה קוראים לה לובטקין ולו צוקרמן? זו היתה הפעם הראשונה שנדרשתי לחשוב על זה". יעל צוקרמן בשיחה איתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אוגוסט 2004 (להלן: שיחה עם יעל צוקרמן).

³² בין האחרות שמרו על שם הנעורים הן פולמן-רבן ושיפר-רופאיין.
³³ ל.ט., "בתיה ברמן", על המשמר, 8 במאי 1953, עמ' 5; נחמן בלומנטל, "בתיה ברמן", על המשמר, 29 במאי 1953, עמ' 3; רחל אורבך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2. רבקה גורפיין, "יומנה של בתיה ברמן", על המשמר, דף לספרות ואמנות, 31 באוגוסט 1956, עמ' 1; רחל אורבך, "פרקי מסירות-נפש", דבר, 26 באפריל 1957, עמ' 5; "הרכבת הגרמנית הראשונה פוצצה בליטא ע"י 'אשה היושבת באולם הזה'", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 7; יהודה אריאל, "בית לוחמי הגיטאות לעזרת 'לשכה 06'", הארץ, 22 ביוני 1960, עמ' 5.
³⁴ "בית אבא-אמא", רוד'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 12-13; ויטקה רבינוביץ, "צביה", מבפנים 3-4, אוקטובר 1983, עמ' 277; "נערות עבריות", גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, עמ' 66; אלקה ואברהם שחק, "ימי הכשרה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, יולי 1978, עמ' 29; הרשקוביץ, בנדודים ובמחצרת, עמ' 63. הפניית נשים לתפקידי שירות רווח גם בתנועת בית"ר בוורשה. אברהם אצילי, "האיגוד הצבאי היהודי (אצ"י) בגיטו וארשה", ילקוט מורשת נט, אפריל 1995, עמ' 175.

2. "החייקות והפרומקות": הקשרית כלוחמת בקו הראשון

"האוחזת בנשק" מילאה תפקידים שונים במחתרת: ביצעה פעולות חבלה, הבריחה חומר נפץ, למדה להפעיל אקדח והתאמנה בהשלכת רימונים.³⁵ "היא על גופה העבירה חמרי נפץ, דינמיט, והיא יצאה משער הגיטו פעם, פעמים ושלוש והלכה מרחק של 30 ק"מ כדי לפוצץ רכבת הצבא הגרמני והיא פוצצה אותה", סופר ב-1961 על ויטקה קובנר; "הרכבת הגרמנית הראשונה שפוצצה בכל מדינת ליטא, לא פוצצה על ידי הפולנים ולא על ידי הליטאים ולא על ידי הרוסים, אלא פוצצה על ידי אשה יהודיה. לאחר שעשתה זאת, לא היה לה בסיס לחזור אליו, ולאחר שלושה ימים של סיור וביצוע היתה צריכה לחזור לגיטו, וכדי לחזור לגיטו היתה צריכה לעבור את כל המשמרות. והיא חזרה. שער בנפשיכם מה עבר עלינו, על אלה ששלחו אותה".³⁶

משימות הקישור הוטלו בדרך כלל על נשים וזוהו עם נשים עד כדי כך ששמה של קשרית ידועה הפך לשם נרדף לתפקיד. לעתים לא סופר על קשריות אלא על "החייקות", "הפרומקות", "הליונקות" ו"הטימות"; ד"ר יוסף קרמיש, היסטוריון יד ושם, הביא בדבר מכתביו של ד"ר עמנואל רינגלבלום שטבע כינוי זה. המשימות היו העברת נשק, מסמכים, כסף, מכתבים ומידע. היא נמצאה בכל מקום: בתוך הגטו, בצד הארי, בגטאות אחרים ובערים אחרות, בריכוזי היהודים שהועלו על רכבות ושולחו למחנות, בתחנות רכבת וברכבות – בדרך כלל בזהות שאולה, מצוידת במסמכים מזויפים. היא נעה בדרכים מסוכנות והבריחה את הגבולות כשהיא מחביאה בבגדים, בחבילות ועל הגוף נשק, כסף וביטאוני של המחתרת. לפעמים עסקה בתיעוד מה שראתה ושמעו ועסקה בהעברת תעודות בעבור ארכיון הגטו, כפי שהיה למשל בארכיון "עונג שבת" בגטו ורשה. בהזדמנויות אחרות גייסה צעירות וצעירים יהודים לשורות היהודים המזוינים.³⁷ בלי שום ספק תפקידיה היו מהמסוכנים ביותר בארגון.

תפקיד הקשרית חייב תעצומות נפש וחוסן רגשי במידה לא רגילה. "בחורות נסעו למקומות, בה בשעה שבהם התקיימה אקציה, ושם בתוך הגיטו בעת האקציה ניהלו תעמולה בקרב הצעירים שיתנגדו, שיברחו ליער, והסבירו להם כי ההובלה על-ידי הגרמנים משמעה – מוות", סיפרה קורצ'אק. "אחד התפקידים של המחתרת היה ליצור קשר

³⁵ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8; ט. כרמי, "שליחות לוחמת", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 6; עדות שיפר-רופאיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 308

³⁶ עדות אבא קובנר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 348; שיחות עם ויטקה קובנר. עוד על פיצוץ הרכבת ראו: "ויטקה – ובוזה היא היתה מיוחדת", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 59, ובעיתונות התקופה: "הדרו"ח היומי ממשפט אייכמן: עדויות על חורבן קהילות סוסנוביץ, וילנה, ביאליסטוק וקובנה ועל מאבק הגבורה של הפרטיזנים היהודים", דבר, 5 במאי 1961, עמ' 11; "הרכבת הגרמנית הראשונה פוצצה בליטא ע"י אשה היושבת באולם הזה", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 7. ראו גם: "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 9-8. פעולתה זו של קובנר היתה "פעולת חבלה מדהימה", כתב העולם הזה ("סופו של איציק", העולם הזה, 10 במאי 1961, עמ' 5).

³⁷ דבורצ'קי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר; "רוז'קה", שדה, כתבים, עמ' 115; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר. לדברים כפי שהופיעו ביומנו של רינגלבלום ראו: עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גיטו וארשה: ספטמבר 1939 – דצמבר 1942, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 365-366. ראו גם בדברי מאיר יערי בעקבות הידיעות על מותן של לובטקין ואלטמן: "מאות טוסיות התהלכו במחנה. מאות טוסיות עלולות לקום כדי לצעוד בנתיב חייה". הציטוט מתוך שלו, טוסייה, עמ' 209.

בין עיר לעיר וכך ייזכר בהיסטוריה היהודית הגילוי של גבורה ומסירות-נפש – פעולת הקשריות", קבעה לובטקין.³⁸ בעדותה במשפט אייכמן סיפרה רבקה קופר: "הגיעו שמועות על הכיוון של הגירוש, של רכבות הגירוש, לבלוז במיוחד [...] הדבר הראשון שעשינו אחרי שנודע לנו הדבר היה – פעולות אזהרה לכל היהודים. זה לא היה רק במקום איפה שהייתי, אלא הבחורות שלנו, כל אלה שהיתה להן אפשרות הודות למראה הארי-הלא-יהודי שלהן לצאת מהגטו, הן היו יוצאות ומתקשרות עם גיטאות אחרים. גם אני עשיתי זאת. [...] ברגע שנודע על סכנת גירוש בכוכניה היתה אחת הבחורות – ועל פי רוב היו אלה בחורות למרות שהיו גם בחורים – נוסעת לשם ומעבירה ניירות על מנת לאפשר לאנשים לברוח מקרקוב או למקומות אחרים".³⁹ חווקה פולמן-רבן: "אחד מהתפקידים שלי בתור קשרית, תפקיד מאוד לא סימפטי, היה לעבור בכל מיני מקומות, שלא יודעים כלום, מנותקים, ולהגיד להם תשמעו – יבואו גם לפה, ויהרגו את כולם, אז תעשו משהו, תסתתרו, תמסרו את הילדים שלכם, תחפרו באדמה. להוציא אותם מהאשלייה. וזה לא סימפטי. כי אדם שהוא מאמין, אז הוא עוד מחזיק איכשהו. ידענו שזה עושה להם לא טוב על הלב, אבל לפחות יוציא אותם מחוסר מעש אבסולוטי, כי רק מחכים. והם האמינו שיקרה נס".⁴⁰ על פי משימה שקיבלה קשרית בגטו אפשר ללמוד על מצב היהודים שם: באוגוסט 1944 הוטלה על רחל ביהם מהנוער הציוני בלודז', אחרון גטאות פולין, המשימה לגלות לאן נוסעות הרכבות שחזרו לגטו ריקות; היה עליה לכתוב את שמות התחנות בדרך, ונקבע מראש היכן תטמין את הפתק בקרון. הרכבת עצרה באושוויץ וחזרה ללודז' ריקה; הפתק הגיע ליעדר.⁴¹

³⁸ רוזיקה קורצ'אק, דברים בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, קיבוץ גן שמואל, 3 בינואר 1945, מסמך A990, ארכיון מורשת (להלן: קורצ'אק, הוועד הפועל), עמ' 4. נראה שכאן התכוונה קורצ'אק לפעולותיה של הקשרית לזיה מאגון. הודעתה של צביה לובטקין-צוקרמן ל"לשכה 06", 1448 (שוטף), 4בפ-כ-10, מסמכי לשכה 06, ארכיון כתבי היד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: מסמכי לשכה 06).

³⁹ עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 304. ראו גם: עדות אבא קובנר, שם, עמ' 344; דבורצ'קי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר; רחל אוירבך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2; קרמיש, "הלווחמת היהודית", דבר; "לחברה: לזיה מאגון", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2, "עדויות של הקשרית הלה שפר-רופאייזן", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 4.

⁴⁰ חווקה פולמן-רבן בשיחה אתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אפריל 2004 (להלן: שיחה עם חווקה פולמן-רבן). על פועלה בימי השואה ראו: "חווקה רבן לבית פולמן", צביקה דרור (ראיין וערך), דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, עמ' 1210-1250 ובספרה לא נפרדתי מהם, בית לוחמי הגטאות, 1997.

עוד על פעולות הקשרית ראו: "מדברי רוזיקה", דבר הפועלת, עמ' 8, לובטקין, ועידת יגור, עמ' 38; חוה פולמן, "קשרית בדרכים", ספר מלחמות הגטאות, עמ' 40-42; שרה ארליכמן, "בשליחות לבאנדין", שם, עמ' 344-349; חייקה גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת סט, מאי 2000, עמ' 114; חייקה גרוסמן: חוברת לזכרה, עמ' 4. על פעילות נשים להברחה ואיסוף של מידע בגטו ורשה, ראו: Dalia Ofer, "Gender Issues in Diaries and Testimonies of the Ghetto: The Case of Warsaw", Women in the Holocaust, pp. 143-167.

⁴¹ חיים גורי כתב עליה שיר; ב-1974, לקראת סיום העבודה על הסרט המכה ה-81 שמע על סיפורה, אך רק אחרי שנים נגלה לו במלואו. גורי: "בגיל שמונים שנה עשו מחווה לגורי יוצר הסרטים ופתאום [...] רציתי להחזיר את השיר הזה למחזור הדם. שבימי הזיכרון הוא יהיה. אז בכמה תחנות טלוויזיה השמיעו את זה, [...] [אני מקבל טלפון מאדם אחד שאומר שמעתי בטלוויזיה את השיר הזה, אני הבן של קֶנֶק [מנחם הייטלר], מי ששלח אותה. מה, שוקים כאלה, בארץ הכול קורה, בדונם ורצתי הזה פתאום [...] אני יכול לדבר עם אבא? הוא אומר לא, הוא נפטר לפני שנה וחצי. יש משהו בקבוצה הזאת שהוא עוד חי? כן, אומר, עדיין חי, ונתן לי את מספר הטלפון שלו. ואני מטלפן אליו ואני אומר שלום מדבר חיים גורי, או שלום, מר גורי, אתה היית...?, רחל, רחלה, ודאי, הכרתי אותה, היתה חניכה שלנו. אמור לי, באוגוסט ארבעים וארבע, לאחר שנתיים של השמדה גמורה, לא ידעתם לאן נוסעות הרכבות? הוא אומר לי: לא. ואילו היינו יודעים לא היינו מאמינים [...] היא כתבה לנו שמות של תחנות שנראו כאילו הן על הירח. [...] הסיפור של רחל כזאת, איש לא יודע על קיומה. אבל היא נשלחה, זה רק שופך אור כזה נורא [...] והם קיבלו את המכתב וידעו לאן נוסעות הרכבות. זה הרי לא ייאמן! לא ייאמן שבסוף השואה עדיין המנהיגות של תנועת נוער ציוני, האקטיבה הכי חזקה, לא יודעת לאן נוסעות הרכבות! זה הרי הדבר הכי נורא בכל העסק הזה. [...]

תנאי הכרחי להצלחה במשימות הקישור היה המראה החיצוני: "הבחורות שלנו, כל אלה שהיתה להן אפשרות הודות למראה הארי הלא-יהודי שלהן לצאת מהגיטו, הן היו יוצאות ומתקשרות עם גיטאות אחרים. גם אני עשיתי זאת", העידה קופר במשפט אייכמן. היו נשים, כמו גרוסמן ופולמן-רבן, שהיו בעלות מראה ארי מובהק; אחרות טשטשו אותו: בתיה טמקין-ברמן אימצה חזות של קתולית אבלה: עטפה את פניה בצעיף שחור וענדה על השרוול סרט שחור. מקרב הפרטיזנים יצאו נשים לפעולות ריגול: אחת התלבשה כאיכרה ויצאה לאסוף מידע לקראת ביצוע פעולת חבלה.⁴² "קרקטיזציה, תלבושת, פוזה – זו היתה דאגתם [צ"ל דאגתן] יום יום", כתבה גוסטה דוידזון (יוסטינה) ביומנה; "קלסתר הפנים וההופעה החיצונית נעשו לענין רציני כל כך, שכמעט כל אמת-המידה לגבי האדם השתנתה. אומץ הלב והגבורה לא נודע להם ערך מכריע, אם לא נוספו עליהם תנאים מתאימים להופעה חיצונית מוצלחת [...] בדרך כלל לא חסרו מסיבות, שהיו מחלישות את הסתר הפנים. כמה בחורות נאות הסכו את תשומת הלב ביפין שאינו מצוי! לשוא הפכו את שער ראשן השחור כעורב לבהיר-בלונד, העינים השחורות לא שינו את מבטן המלא כוסף וגעגועים והעידו תמיד על יפין השמי".⁴³

חלק מהקשריות נתפסו ונרצחו. לאחר מותן תפקדו כסמל לגבורה: "החייקות והפרומקות" היו לאגדה; לכשנודע שנתפסה בידי הגסטאפו ונרצחה בפונאר הפכה ליזה מאגון מגטו וילנה, שמשימתה האחרונה היתה להזהיר את היהודים בגטו אושמינה שעומדת להתקיים שם אקציה, לדמות מופת בפ.פ.או; בשלושים למותה קראה המחתרת כלי נשק אוטומטי על שמה. בתקנון שפרסמה המפקדה אחרי כמה ימים נקבע שסיסמת הגיוס תהיה "ליזא רופט" ("ליזה קוראה").⁴⁴

בדידותן במהלך ביצוע הפעולה הודגשה במטרה להקנות לתפקידן ממד הירוואי: חוסר האונים הצפוי לאשה שהוצגה כמי שנשארה לבד הפך בידיה ליוזמה ליציאה לפעולות מזוינות חדשות. עם בואה לארץ סיפרה קורצ'אק:

היא ממש עד הרגע האחרון דיווחה. והיא שמה את המכתב ונשארה שם עם אחותה ועם אחיה. זה כמו מיתוס כזה. [...] כתבתי את השיר לפני שראיתי את המכתב, [...] זה היה מין דבר שקינן אצלי". חיים גורי בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006 (להלן: שיחה עם חיים גורי). על שליחותה של ביהם ראו: מיכל אונגר, לודו: אחרון הגטאות בפולין, ירושלים, תשס"ה, עמ' 538; מיכל אונגר (עורכת), הגטו האחרון: החיים בגטו לודו 1940-1944, ירושלים, 1995, עמ' 184-185. המכתב שמור בארכיון בית לוחמי הגטאות.

⁴² גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר; "לחברה: ליזה מאגון", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; שיחות עם ויטקה קובנר; ל.ט., "בתיה ברמן", על המשמר, 8 במאי 1953, עמ' 5 (ראו גם: בתיה ברמן, יומן במחתרת, הקיבוץ המאוחד, תשט"ז, עמ' 56); מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ג, 8 (22), מאי 1951, עמ' 96.

⁴³ דוידזון, יומנה של יוסטינה, עמ' 21-22. שיחות עם ויטקה קובנר; שיחה עם הלה שיפר-רופאיין; גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 121. יצחק צוקרמן סיפר על לונקה קוזיברודסקה: "היו לה כל הנתונים הטבעיים לכך [תפקיד קשרית]: גם חן, גם חזות ארית. ידעה שפות – יידיש ועברית, פולנית, גרמנית, אנגלית, צרפתית, בילורוסית, אוקראינית, וידעה להסוות את עצמה". יצחק צוקרמן (אנטק), שבע השנים ההן, בית לוחמי הגטאות, 1990, עמ' 98. ראו גם: ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 45-49; גיבורים ונואשים, עמ' 111-117. היו לוחמות שלא שימשו כקשריות, בגלל מראיהן ה"יהודי": כזו היתה לובטקין, שכמעט לא נעה בדרכים. הרשקוביץ, בנדורים ובמחתרת, עמ' 116; שיחה עם חווקה פולמן-רבן.

⁴⁴ "לחברה: ליזה מאגון", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2, עדות קובנר, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 348-349. עוד על מאגון ראו: חייקה גרוסמן, "למען כבוד העם וחייו", משמר, 19 באפריל 1949, עמ' 3; "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 9-10; קורצ'אק, להבות באפר, עמ' קלה-קלט, קנו-קנח; קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 1-2; "לאור להבות באפר", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 30-31; יצחק שדה, "הספר", כתבים, עמ' 118-119; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 234-235; ויכסליש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 118; פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, עמ' 306-307, 317; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 117-120.

"כל הגאטו [ביאליסטוק] חוסל עד ליהודי האחרון, ורק חייקה [גרוממן] בלבד נשארה בחיים מחוץ לגאטו. ודרושה גבורה בשביל להתחיל בתנאים כאלה פעולה חדשה – לאחר שנשארה בודדה לגמרי, לאחר שאין עוד ההכרה שנשארו יהודים באיזה גאטו שהוא [...] ולאחר שמכל האנשים שהיתה כל כך קשורה בהם נשארה רק היא האחת בלבד. אפילו אותם אנשים שעברו עליהם כל כך הרבה דברים, אפילו להם קשה היה להבין, מניין באו לה כוחות כאלה, שבשעה שמשכיבה היו רק קברים, התחילה בעבודה חדשה – לארגן את הנערות המעטות שנשארו בעיר".⁴⁵

כדי להעצים את הישגיהן ואולי גם להסביר מדוע סיפוריהן האישיים לא נשמעו במידה ראויה צוין מדי פעם כי מה שסופר היה רק טפח; בשנות החמישים כתב ההיסטוריון יוסף קרמיש: "עוד לא נחקר כראוי פעלה של הלוחמת היהודיה כקשרת בעת הקרבות [...] הנערות הגבורות חיקה, פרומקה והאחרות – זה נושא המצפה לעטו של סופר-אמן [...] אלמוניות ועלומות-שם רשמו הנשים היהודיות גם בפרק זה דף של גבורה יהודית, הטעונה עדיין שיבוץ בתעודות וחקירה". בימי משפט אייכמן התייחס חיים גורי לקשריות כ"נערות האלה, ה'אריות' למראה, שטרם נכתב סיפורן". לדעתה של הפרטיזנית חיה לזר (שפירא) סיפוריהן היו כה נועזים, אולי גם מפני שגיבוריהם היו נשים, עד שהיתה סכנה שמי שלא עברו את השואה לא יאמינו שקרו באמת: "ראוי סיפורן של נערות אלו לעטו של סופר גדול ולמקום כבוד בפנתיאון הגבורה היהודית. אך סיפורן מעולם לא סופר עד תום וספק אם אי פעם ייחשף במלואו, כי מעטות מהן נותרו בחיים. רובן מצאו מותן במרתפי העינויים של הגיסטופו. ספורות ניצלו מגורל חברותיהן, ואולו מעדיפות לנצור את זכרונותיהן בלבן, מחשש שסיפורן יישמע דמיוני מכדי להתקבל על דעתן של הבריות".⁴⁶

3. "רצה הגורל המשונה ותקופת האסון היהודי היתה לתקופת עליה וגבורה לנערה

היהודית": שחרור האשה הרגעי שכפתה מדיניות הכיבוש הגרמני

המציאות החדשה שכפה הכיבוש הגרמני שיחררה לרגעים את "האוחזת בנשק" ממה שנחשב לנחיתותה האינהרנטית כאשה; באותם ימים היא ביצעה פעולות שלפי חלוקת התפקידים המקובלת היו מזוהות עם גברים. בעיתונות נרמז על כך אך מעט. בשיחות פנימיות עם נשים תיארו "אוחזות בנשק" מאבק כפול: נגד הגרמנים ונגד הגברים בארגון.⁴⁷ "התנאים היו כאלה, שלבחורה היה קל יותר להתנועע, לא היה קל יותר לצאת מן הגאטו, אם רק

⁴⁵ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 9 (על "חייקה"). קורצ'אק השמיעה סיפור זה גם בנאום בגן שמואל בינואר 1945 (קורצ'אק, הועד הפועל, ינואר 1945, עמ' 12). ראו גם: גרוממן, "כמעט וידי", ילקוט מורשת, עמ' 122, עמ' 148.

⁴⁶ חיים גורי, "למה נירא מוות", מול תא הזכוכית, ישראל, 2001, עמ' 48; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; יוסף קרמיש, "האשה היהודיה בתקופת השואה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 2; חיה לזר, פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים לה, יב 1 (86), פברואר 2004, עמ' 59.

⁴⁷ זאת בשונה מעמדתו של יהודה באואר שטען כי בתקופת השואה נשים לא נאבקו על מקומן בתוך החברה הגברית אלא נאבקו למען הכבוד היהודי וכדי לשרוד בעצמן. Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven & London, 2001, p. 185. לדעתי

היה לה קלסטר-פנים ארי והיו לה תעודות אריות – לבחור היה דבר זה הרבה יותר קשה. יכול להיות, שאילמלא התנאים המיוחדים הללו – לא היה מתגלה מה שנתגלה. אך מה שנתגלה – בכל הצורות, בכל הגוונים – היה גילוי של גדולה וגבורה", הסבירה קורצ'אק לחברות מועצת הפועלות. גם ביער, אמרה, היה על הנשים להילחם על מקומן: "לכתחילה לא היתה מציאותנו ביער פשוטה כל כך. החברים שהכירו אותנו מן העבודה בגאטו, ידעו. אבל היו גם אחרים, שהתייחסו במעט ביטול אל פעולתה הפארטיזאנית של בחורה, בכת צחוק ומגבוה, והם לא יכלו לתאר לעצמם שנוכל גם בתנאים שביער לעמוד על הגובה. וגם הם נוכחו לדעת שכן הוא וגם להן נתבררו הדברים".⁴⁸ אחרי שנים סיפרה: "החברות שלנו, שהגיעו לנארוץ' – והן היו לא פחות חכמות, גיבורות ואמיצות, מאשר אנחנו – לא נתנו להן להחזיק בנשק ולהילחם. הם אמרו: אשה, את תשבי ותקלפי תפוחי-אדמה. מה פתאום אשה תלך להילחם?! אם יש לה איזה תפקיד למלא, אז שתהיה זונה של כולם, או של המפקד שלה. אני אומרת את זה בצורה קלה כזאת, אבל הבחורות שלנו, נוסף לכל הצרות שהיו ליהודים בתור פארטיזאנים, היו צריכות להילחם, יום-יום, על כבודן כנשים. אלה דברים ששמעתי מהן לאחר השיחורור. אני לא הייתי מודעת שכן זה יכול היה להיות".⁴⁹

ב-1951 הביא הביטאון הפמיניסטי האשה במדינה את סיפורה של הפרטיזנית מירה גילימובסקה ש"שמשה בהתחלה כמנקת כלי נשק. אך רוחה הסוער קרא לה לקרב. לכתחילה לא הסכים הקומנדר ל כך באמרו כי נערה צעירה כזו תפריע לפארטיזנים בקרב. אך לאחר פעולתה הראשונה במיקוש רכבת, כשהיא עצמה הניחה את המוקש מתחת לפסים וגרמה להתפוצצות מוצלחת החלו לשתפה בכל פעולות הקרב של גדודה. על חשבונה האישי יש לזקוף מיקוש של שתיים עשרה רכבות". על הפרטיזנית טניה ליפשוביץ סופר באותו כתב עת: "אם כי קבעו לה מקום במטבח, נחלצה לקרב והוכיחה שאינה מפגרת בשום פנים אחר הגברים".⁵⁰ לעתים נזכר מאבקה לאחוז בנשק במטרה לפאר את דמותה לאחר מותה: כך נכתב בין היתר על לובטקין, בעקבות השמועה על מותה במרד, כי "צביה אכולת חרפה, אינה רוגעת, מעוררת את בחורי הקבוץ לצאת לרחוב, להראות לבריונים את נחת הזרוע היהודית. והיא, כמוכן, בראש. כאשר מישהו מנסה לעכבה בבית, מחמת סכנת הנפשות שבדבר, היא פורצת, מתקוממת: איני

אין סתירה בין הדברים, ובמקרה של "האוחוזות בנשק", נשים שפעלו במרחב גברי מובהק – ארגון שביסודו הכנות והוצאה לפועל של פעולות מזוינות – בהחלט היה מדובר על מאבק.

⁴⁸ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8-9.

⁴⁹ "לאור להבות באפר", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 40-41. ראו גם: "נערה עבריה", גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, עמ' 67. כך היה גם בקרב שורת הפרטיזנים של טוביה ביילסקי: Women in the Holocaust, pp. 223-233; נחמה טק, משפחת אנשי היער, ירושלים, תשנ"ז, בעיקר בעמ' 266-269.

⁵⁰ מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ג, 8 (22), מאי 1951, עמ' 98. נחמה טק מספרת על התפקידים שמילאו הנשים בשורות הפרטיזנים ביער, שם תועלו הנשים, בהסמכתן, לתפקידים מסורתיים כמו בישול וניקיון. עם זאת, כאשר נדרש תגבור כוחות ולא היה די בגברים שנמצאו שם, הוטלו גם על נשים משימות מזוינות. ראו: Nechama Tec, Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust, New Haven & London, 2003, pp. 346-347. בעמ' 171-188.

גרועה מכך, בחורים. החלוצה צריכה לעמוד שכם אחד עם החלוצים בכל. בעבודה ובהגנה. והיא יוצאת, מלוהטת ועזה, עם הבחורים אל הרחוב, אל ההתנגשות. וכשרואים אותה הבריונים הגויים בעצם התגרה, בחורה יהודית שחרחרה מניפה אלה מולם – הם נסוגים אחור – -”⁵¹.

”את מבינה בפני איזה אתגר עמדה בחורה? היא הייתה צריכה ללחום שיאפשרו לה ללחום”, אומרת ויטקה קובנר; [...] עמדתי היתה ונשארה עד היום, שאין להתחרות בגברים. יש דברים שלגברים יש להם יתרונות, וזה לא יעזור. הם יותר חזקים ממני, מבחינה פיזית, רק מבחינה פיזית. [...] למשל, בפרטיזנים אף פעם [...] לא רציתי לקחת רובה. זה קשה. והיו בחורות שראו בזה מלחמת עולם: לקבל רובה, לצאת לפעולה עם רובה. [אני לקחתי] תמיד אקדח. אני צריכה ללכת ארבעים חמישים קילומטר עם רובה? זה כבד. [...] היו בחורות שממש נלחמו מלחמה קשה שיאפשרו. יכול להיות שבאמת התאפשר לי להיות מאוד פעילה אז לא הייתה לי הרגשה להוכיח שאני כמו כולם. [...] אני זוכרת, הייתי צעירה בת עשרים, אומרת: למה את צריכה להתחרות אתם? אני יכולה לעשות דברים שאני יכולה, ושאיני לא יכולה – אז לא. אני אסחוב חומר נפץ? אני לא אסחוב, אין לי כוח. [...] רובה אני לא לקחתי. הייתי כל הזמן עם אקדח. ללכת ארבעים קילומטר עם רובה כזה גדול הייתי נגמרת מזה. [...] אבל יכול להיות, ואני אומרת עכשיו ממרחק [ה]זמן, שיכולתי להרשות לעצמי מכיוון שהיה לי המעמד. כל אדם שסובל מרגשי נחיתות תמיד קופץ בראש להוכיח שהוא יכול. עכשיו ממרחק זמן אני חושבת אולי זו היתה [ה]סיבה. לא נלחמתי כי הרגשתי מאוד בטוחה. היו לי הרבה יתרונות. בגלל שהייתי מאוד פעילה. אני הייתי קשרית, ויכול להיות שהייתי קשרית כי אבא [קובנר] הטיל עליי את התפקיד, שהוא האמין בי [...] יש הרבה גורמים. אחר כך את מוכיחה לעצמך [ו]אז את כבר לא צריכה את זה. אבל היו בחורות שכל הזמן כשהיתה פעולה נלחמו לצאת לפעולה”⁵².

לנוכח המציאות שכפה הכיבוש הגרמני קודמו נשים בארגונים היהודיים המזוינים לביצוע משימות בקו הראשון. עם זאת, לא היה מדובר על שינוי בתפישה ביחס למקומן, תפקידיהן, יכולותיהן ותכונותיהן כנשים אלא על שינוי הנסיבות. פולמן-רבן: “תפקידים כאלה, כמו קשריות, את זה לא יכלו לעשות גברים. קשרית זה אשה, זה נשים. נשים לחמו כמו בחורים, עם נשק. זה לא נורמלי כל כך, זה לא כל כך טבעי; המלחמה נתנה איזה שהוא, ולא לטובה, מרחב יותר לאשה מאשר בזמנים רגילים”⁵³. גורי: “הקשריות, הן לא היו מיידלעך כאלה, שהגברים גוננו

⁵¹ “נערה עבריה”, גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, עמ' 67.

⁵² שיחות עם ויטקה קובנר.

⁵³ שיחה עם חווקה פולמן-רבן. לעניין זה ראו גם: נעמי שימשי, “לונקה וטמה – קשריות מובילות בתנועת ‘דרור’ בפולין הכבושה”, אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 130-131.

עליהן [...] חכי עוד אלייך אחזור, את מחכה, אין דבר כזה. הכול נמחק ביום שבו גרמניה פתחה במלחמת הבזק של הפצצת ערים והשמדת אוכלוסיות, [אז] נגמר כל הסיפור של האשה שמחכה לבעלה שיחזור מהמלחמה".⁵⁴

בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים לחימה מזוינת של נשים בשואה הוצגה כאפיזודה חולפת וכתרגיל רטורי שיעצים את ההישג ויתרום לתיוג הפעולה כתגובה ראויה של יהודים לגרמנים: "רצה הגורל המשונה ותקופת האסון היהודי היתה לתקופת עליה וגבורה לנערה היהודית", נכתב בדבר הפועלת;⁵⁵ "לימים הופיעה בהון[ן] של הגיטו הדמות, החדשה בתכלית, של הקשרת היהודית", סופר בדבר;⁵⁶ "הלעולם הפורענות היא אשר תגלה את אשר צפון בקרב האשה?", אמרה אמה לוי (תלמי), לימים חברת כנסת, ב-1943; "לו אמר מישהו לפני מספר שנים, שספר כזה יוכנס לספרותנו ושאשה תכתוב אותו, האם היינו מאמינים?", כתבה עורכת דבר הפועלת ב-1946 על להבות באפר מאת קורצ'אק.⁵⁷ קונספציה זו אפיינה גם את עמדתם של ראשי צה"ל בשנות החמישים ביחס למקומן של נשים בצבא.⁵⁸

נשים לא הוצבו למשימות מזוינות מפני שהוערכו כמי שמסוגלות לבצע אותן; כוח האדם המועט חייב את צירופן לשורה⁵⁹ וסיכוייהן להצליח היו גבוהים יותר מאלה של הגברים. תפישת העולם לפיה האשה היא אובייקט מעורר יותר אמון ופחות חשד הביאה את המחותרת, שנשלטה בידי גברים, להטיל על נשים משימות נועזות. גם הגוף, שבכל זמן אחר גילם את החסרונות הפיזיים של אשה במסגרת מערך מזוין, קידם אותה לקו הראשון שבמקרה זה לא היה שדה הקרב המסורתי. בניגוד לגבר יהדותה לא ניכרה בו.⁶⁰ קובנר: "שלחו [...] לרוב בחורות כי יותר קל

⁵⁴ שיחה עם חיים גורי.

⁵⁵ גורפיין, "עם 'בנדודים ובמחותרת' לרניה", דבר הפועלת.

⁵⁶ דבורז'צקי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר.

⁵⁷ אמה לוי, "הם – ואנחנו", דבר הפועלת ט, 11 ביולי 1943, עמ' 83; ר.כ., "עם ספרה של רוז'קה", דבר הפועלת יב 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138.

⁵⁸ באותם ימים נשים בצה"ל שובצו לתפקידי שירות, טופלו בידי מערך ייחודי (חיל הנשים) וכל התפקידים הקרביים נחסמו בפניהן. בתחילת שנות החמישים הביע האגוד לשווי זכויות האשה הסכמה עם כך (ראו שורת מאמרים בביטאון האגוד בנושא נשים בצה"ל, למשל: "יעילות האשה בשורות צבא ההגנה לישראל" האשה במדינה א, 5, 28.8.49, עמ' 69-71). גישתן של פמיניסטיות ישראליות בשנות החמישים ביחס לנשים בצה"ל עשויה להיתפש כיום כגישה שמחזקת את נחיתות הנשים בחברה; אבל מרוח התקופה ברור שעצם גיוס הנשים למערך הכוחות הסדירים של מדינת ישראל, ארגון גברי במהותו, היווה הישג משמעותי במאבק על מעמדה בחברה: למרות התיעול לתפקידי שירות ולמרות ההגבלות, שירות בצה"ל שימש אז כרטיס הכניסה לחברה הישראלית, וזאת גם לנוכח הוויכוחים על שירותן של בנות בצה"ל שהביאו אז לנפילתן של ממשלות. לא רק זאת: בשנים הראשונות למדינה, בניגוד לעשורים מאוחרים יותר, נשים מילאו תפקידים קרביים מובהקים ובראשם טיס. גם אז, כמו בימינו, הן הוצגו כיוצאות מהכלל. ראו למשל: "חיילות חיל האוויר כטייסות וכטכנאיות", הארץ, 12 במאי 1952, עמ' 2; מאיר בן-גור, "עם אריה ויעל בלהק ה'דאקוטה'", על המשמר, 28 באוקטובר 1953, עמ' 4; "פינת האשה: הנערה הטייסת", הבוקר, 11 במרץ 1955, עמ' 6; "הדרך לשחקים – וחזרה לכיתה הסמינר", העולם הזה, 23 בפברואר 1956, עמ' 10-11. לעיתים הוצגו כקוריוז: בדבר סופר: "במטוס שבו חזרו הנשיא ורעייתו ועמהם כמה עיתונאים ואזרחים מן החגיגות באילת, למלאת ארבע שנים לשחרורה, נהגה כטייסת משנה יעל. יעל, שסירבה לנקוב בשם משפחתה, היא בת 20. משרתת שנתיים וחצי בצבא. כשהגיע המטוס למחוז חפצו אמרו הנוסעים בהלצה, כי בנחיתה הורגש רוך ידה של אשה...". י. לן, "טייסת בחיל האוויר", דבר, 2 במרץ 1953, עמ' 2. על נשים בצה"ל ראו: אורנה ששון-לוי, זהויות במדים, ירושלים ותל-אביב, 2006; איריס ג'רבי, המחיר הכפול: מעמד האשה בחברה הישראלית ושירות הנשים בצה"ל, תל-אביב, 1996.

⁵⁹ "האפופיאה בת ארבעים ושנים הימים", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 4. ראו גם: "האפוס של הגבורה היהודית", קול העם, 15 באפריל 1955, עמ' 3.

⁶⁰ גורפיין, "עם 'בנדודים ובמחותרת' לרניה", דבר הפועלת; Esther, Vladka Meed, "Panel of Resistance and Non-compliance", Proceeding of Conference on Women Surviving: The Holocaust, New York, 1983, p. 59. Katz, Joan Ringelheim (eds.),

היה להסתתר לבחורה. הם חשדו בבחור. בחור אז היו מורידים מכנסיים, פשוט, זו הסיבה היחידה. לכן לנשים ניתנה הזדמנות, והן הצטיינו. אחרת לא היו נותנים".⁶¹ בסקירה על נשים בגטאות התייחס יהודה באואר למילה כאלמנט שאיפשר לנשים להשתתף בביצוע פעולה כמושה;⁶² לפי לינור ג' וייצמן, שמצאה כי למעלה משני שלישי מהיהודים שעברו מהגטו לצד הארי היו נשים, ההשפעה של ברית המילה חרגה מהתחום הפיזי: העובדה שדתם של הגברים סומנה בגופם השפיעה על ביטחונם העצמי. הם התייחסו למילה כסממן נוסף ל"מראה יהודי", כמו צורת האף, ועל כן חששו יותר לעזוב את הגטו מלכתחילה. לעומתם, נשים האמינו יותר בהצלחתן, ניסו ולעתים קרובות הצליחו לצאת.⁶³

בחינה פמיניסטית את תפקיד הקשרית עצמו על המניעים שעמדו ברקע ההחלטה לאייש נשים לתפקיד זה מסוגלת ללמד על המקום המרכזי שתפסה בו השתייכותן המינית והמגדרית. השתלבותן במערך המזוין התאפשרה באמצעות שיבוץ לתפקידים תומכי לחימה⁶⁴ שלא הוערכו כתפקידים מרכזיים ועל כן נפתחו גם בפני נשים. אך מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני הפכה את התפקיד על ראשו. בניגוד לימים רגילים, כפי שהיה למשל במקרה של נשים בצה"ל שבשנות החמישים לא שירתו בתפקידים שהוגדרו כקריביים, הקשריות, אולי בתמיכת הגברים וכנראה גם בעל כורחם, היו קרביות לעילא; הן לחמו בקו הראשון ובפירוש לחמו תחת אש, פעמים רבות ללא כוח גיבוי פיזי ומוראלי.⁶⁵ מבחינה סמנטית השימוש במושג קשרית ביטא את הצגתה, למרות הכול, כתומכת לחימה ולא כלוחמת ממש. קובנר: "רק לבחורות עשו שם [כ]קשריות". הן היו לוחמות. על אף בחור לא היו אומרים שהוא קשר. [...] לו היה בחורים היו אומרים שליחים. על בחורות אמרו קשריות. [...] אני לא אוהבת את המושג הזה.

בסוסנוביץ פנו צעירים יהודים לרופא פולני; פרידה מזיא: "סיפורתי לו בקצרה על תוכניות ההגנה שלנו ועל ההצלחה על ידי בריחה מחוץ לגיטו למקומות מבטחים. הצבעתי גם על הסכנה הגדולה הצפויה לבנים שסימן ברית המילה מסכל כל סיכויי הצלתם וביקשתי את עזרתו". אחרי יומיים נתן את תשובתו: "הוא מוכן לניתוח אחד ויחיד [...] הבטחתי למסור את תשובתו לשולחי. את ה'סטטה שלו ניצלנו". פרידה מזיא, רעים בסער, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 128-129. על ניתוחים לתיקון המילה ראו גם: הרשקוביץ, בנדודים ובמחתרת, עמ' 31-32.⁶¹ שיחות עם ויטקה קובנר. יצחק (אנטק) צוקרמן סיפר: "הקפדתי על כך שתמיד יתלווה מישהו אלי בנסיעות. והרביתי בנסיעות עם לונקה [קו'יברודסקה]. [...] הייתי גבר, מספיק שיתעורר חשד, כדי שיורידו לי את המכנסיים וייווכחו לדעת שאני יצחק בן-אברהם". זאת הסיבה לכך שבחורות מילאו תפקיד מרכזי בקיום קשר בין חלקי האורגניזם היהודי שהתפצל לכל-כך הרבה חלקים ותאים. החברות הן ששמעו על הקשר. הייתי יוצא-דופן ולכן היתה תמיד קשרית על ידי, כדי שהיא תדע מה קורה". צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 99.⁶² Bauer, Rethinking the Holocaust, p. 172.

⁶³ וייצמן הסבירה את הממצא לפיו הנשים היו הרוב מבין היהודים שעברו לצד הארי גם בכישוריהן החברתיים כנשים; נשים חונכו (או: חוברתו) להקדיש תשומת לב לזולת ולגלות אמפתיה לאחרים, ובקיצור, הן מסוגלות להשתלב ביתר קלות בסביבה חדשה. לכך תרמה גם האסימילציה התרבותית שלהן בפולין לפני המלחמה. Women in the Holocaust, pp. 203-204. Lenore J. Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland", Women in the Holocaust, pp. 203-204.

⁶⁴ מחקר פמיניסטי מראה שברגע שנשים נכנסו למערך הכוחות המזוינים הן מילאו את התפקידים בהצלחה בדומה למרבית הגברים שם: השתלבותן במערך צבאי היתה קלה יותר כשבאו למלא תפקידים תומכי לחימה שבמצבים מסוימים איפשרו להן לפרוץ קדימה ולהילחם בקו הראשון. הדוגמה אליה מתייחס המחקר, שאינו עוסק כלל בשואה, היא לוחמת גרילה; לענייננו אפשר להתייחס בהקשר זה גם לקשריות בארגוני המחתרת המזוינים בגטאות. Joshua S. Goldstein, War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa, Cambridge, 2001, p. 127. הארי מילאו בארגון כזה היו תפקידים שוליים. אבחנתה זו לוקה בחסר מפני שהקישור אמנם לא היה באופן רשמי תפקיד מרכזי במערך לוחם מאורגן כמו צה"ל למשל, אך הנסיבות המיוחדות שנוצרו באירופה הכבושה בתקופת השואה הפכו את מה שאפשר להגדיר בפשטנות "תומך לחימה" לתפקיד בקו הראשון. Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland", Women in the Holocaust, p. 218.

⁶⁵ דבורוצק, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר; איריך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2.

אצלנו [בווילנה] אנחנו קראנו להם שליחים. אף פעם לא קשריות. אני שמעתי את המושג פעם ראשונה כשנפגשתי עם אנשים מגטו ורשה, פה [בארץ]. אנחנו קראנו לזה שליחים ושליחות, אנשים שנשלחו למשימה. אני גם לא אוהבת את המושג. מה זה קשרית? רק לבחורות [קראו כך]. [...] סמנטיקה – יש לזה ערך".⁶⁶

4. "רימונים בתחתונים": "האוחזת בנשק" כמבצעת פעולה מזוינת

בזמן המרד המזוין השתתפה "האוחזת בנשק" בלחימה: היא פוצצה, פגעה, הגנה על עמדות, השליכה רימונים וירתה באקדח פנים אל פנים. "נערות יהודיות נלחמו בגבורה לא תתואר בזמן המרד [...] היו להן זכויות גדולות בהברחת נשק וחמרי פיצוץ דרך חומות הגיטו. אין ספק כי היה לה חלק גדול בנצחונותיהן של הקבוצות הלוחמות", סופר בדבר.⁶⁷ לוחמת גטו ורשה ניוטה (ריבה) טייטלבוים, שהיתה ידועה בכינוי וואנדא (ווסטיצקה), "השתתפה בעשרות התנקשויות ומעשי חבלה. ביחוד כדאי להזכיר את השתתפותה בהתנפלות על התיאטרון הגרמני בורשא וגם בחיסול של שלושה סוכני גאסטאפו, שאחד מהם ירתה במו ידה".⁶⁸ היא נלחמה כמו גבר: "אני ראיתי אותה באש, באש ממש", סיפרה קורצ'אק. "ראיתי אותה ביער. בשעה שהכדורים טסו מכל צד. ואני צריכה לומר, שהכל היה בסדר גמור. לא ראו אצלה הרגשה של פחד; שלא ראו אותה מתבלבלת – היא היתה לא גרועה, ואולי אפילו טובה מכל הבחורים שהיו עמה [...] אף פעם לא קרה, שבחורה תפגר בדרך. וכך היה בכל התפקידים שהוטלו עליה – בפיצוץ קרונות, בפיצוץ קוי-רכבת. היא גילתה הרבה פעמים יותר יזמה ותמיד יותר מרץ מן החברים שהיו עמה".⁶⁹ דברים ברוח דומה נכתבו בהאשה במדינה על פרטיזניות: "היו נשים יהודיות שלקחו חלק פעיל בלחימות, תצפיות, פעולות-הסחה, מיקוש רכבות והעלו את עצמן לשורה ראשונה עם הלוחמים המצויינים ביותר. על חשבונן של נשים יהודיות יש לרשום הרבה רכבות שנהרסו וגרמנים שנהרגו; נשים רבות זכו באותות ההצטיינות הגבוהים ביותר ורשמו פרק נהדר בתולדות חלקם של היהודים בפארטיזנקה הסובייטית".⁷⁰

"האוחזת בנשק" בלבלה את האויב שהופתע לגלות מולו אשה; הנורמות המקובלות ביחס לנשים ותפקידיהן איפשרה לה להלום בזמן ובמקום בלתי צפויים: היא החביאה אקדחים טעונים בכגדיה התחתונים, שלפה רימון יד מתחת לשמלתה ודייקה בשימוש בשני אקדחים בו זמנית. פולמן-רבן: "רימון אפשר לתפור בתוך התחתונים, איפה שיש לנו מקום. לבחורים אין שמה. זה לא פיליטון, זה אמיתי, אבל זה נשמע כמו פיליטון. איזה זמן, לי היה יחד עם

⁶⁶ שיחה עם ויטקה קובנר. כשסיפר על פעולותיהן של נשים אלה יצחק צוקרמן כינה אותן קשריות או מקשרות. צוקרמן, שבע השנים ההן.

⁶⁷ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר.

⁶⁸ שם; ראו גם: "אין עוד גיטו יהודי בורשה", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 3, ב. מארק, "מאבק הגבורה בגיטו", קול העם, 10 באפריל 1953, עמ' 6. עוד על ניוטה טייטלבוים ראו: אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 230-231; הרשקוביץ, בנדודים ובמתרת, עמ' 93; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 99.

⁶⁹ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8-9.

⁷⁰ מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה, ב, 6 (19), פברואר 1951, עמ' 70.

טוסיה [אלטמן] ועם בחורה אחרת חדר בצד הארי. במקרה שלא יכולים לחזור לגטו – מקום. ושם היו לנו אקדחים ורימונים. תשמעי, יש גם הרפתקנות כזאת: מה, רימון אחד להכניס, אבל אז זה היה חשוב, חשוב אולי להרגשה עצמית יותר. אז נסענו, והיא היה לה בין הרגליים רימון, ואנחנו בחשמלית. וככה את יודעת שאת צריכה לחייך, ולא יודעת מי מאתנו אמרה, מה יהיה אם יהיה איזה ג'נטלמן שיגיד לנו לשבת? היה לנו מזל, שלא היו ג'נטלמנים. לפעמים זה נשמע בלתי אפשרי בכלל. כל רגע את בסכנה. כל רגע." ⁷¹ "שום אדם לא העלה על דעתו את המחשבה, שדבר זה עשתה נערה מן הגאטו", אמרה קורצ'אק על פיצוץ הרכבת של קובנר. ⁷² הפרטיזנית פליה וינברג יצאה במאי 1943 לפוצץ תחנת חשמל ומנסרה: "לבושה כאכרה הטמינה אקדה בסל מזונות ובתוך ככר לחם הסתירה מוקש". היא נתפסה, ואחרי עינויים נתלתה בכיכר העיר. תיאור פועלה של פרטיזנית אחרת הדגיש את כניסתה למרחב הגברי שלא בתפקיד נשי מסורתי למרות שבמסגרת תפקיד זה מצאה בסופו של דבר את מותה: "הנערה היהודיה פרומה טאנפל מן הגדוד הרוסי 'סבורוב', אינה רק האחות הרחמניה של הגדוד, אלא הולכת עם חבריה לכל מקומות הקרב ובכל מקום היא מראה את נכונותה, אמיצותה וגבורתה. בקרב עם 15 גרמנים הורגת היא ברובה שלה שלושה מהם ואחד לוקחת חי בשבי [...] היא נפלה בגבורה באפריל 1944 [...] בשעה שהגישה תחת מטר כדורים שנתך עליה, עזרה לפארטיזן פצוע בקו הקרב הראשון". ⁷³

גורם ההפתעה היה כה משמעותי עד שהגרמנים עצמם סברו שבגטו ורשה התקיים ארגון לוחם של נשים למרות שלא היה כזה; גם במקורות גרמניים שצוטטו בעיתונות ניכרה השתאות לנוכח היכולת שהפגינו נשים. האשה הוצגה כחזקה, ונחושה מהגבר: ההיסטוריון קרמיש הביא ברשימה בדבר מדוחות יורגן שטרופ, מפקד הכוחות הגרמנים שדיכאו את המרד בגטו ורשה: "הקומוניקט של ועד התיאום מ-21 באפריל 1943 מדגיש, כי בקרבות הגיטו משתתפות באורח פעיל נשים והן מצטיינות בהעזה יוצאת מגדר הרגיל. 'בזמן הקרבות של יום ג' (20 באפריל) [...] הופיעה באחד מחלונות הבתים הגובלים עם חומת הגיטו אשה בקובע וירתה בזה אחר זה יריות מאקדה אל תוך שורות אנשי ס.ס. מסביב לחומות". במהלך חיפוש על גופם של יהודים שהוצאו מבונקר שלפה אשה רימון מתחת לשמלתה, שחררה את הנצרה, השליכה אותו בין הגרמנים ונעלמה. ⁷⁴ "במרי המזוין הזה היו

⁷¹ שיחה עם חווקה פולמן-רבן. סיפור דומה מאוד השמיעה לובטקין על הקשרית תמה שניידרמן, שהחביאה רימוני יד בתחתונים: "לרוע מזלה נתפנה מקום ישיבה והגויים ברוב אדיבותם הפצירו בה לישוב. היא ידעה שאם תשב עלולה היא לסכן את עצמה ואת הנוסעים. למזלה הצליחה להסיע את דעת הנוסעים ויצאה מן המיצר בשלום". לובטקין, בימי כליון ומרד, עמ' 57. על אלטמן ופועלה בשומר הצעיר ובאי"ל ראו: שלו, טוסיה; "אלטמן טוסיה (טובה)", תורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 252-253; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 12-13.

⁷² "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 9.

⁷³ מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ג, 8 (22), מאי 1951, עמ' 97. פארטיזנית זו נקברה בטקס צבאי, שם.

⁷⁴ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; "דו"ח מסכס", מרד גיטו וארשה בעיני האויב: הדו"חות של הגנרל יירגן שטרופ, ירושלים ותל-אביב, 1959, (מבוא והערות מאת יוסף קרמיש), עמ' 170; ד"ר יוסף קארמיש, "מרד גיטו וארשה – לפי תעודות יהודיות וגרמניות", דבר, 3 במאי 1951, עמ' 2. כתבות בנושא זה הופיעו גם בחרות ("אין עוד גיטו יהודי בורשה", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 3, "אין נפלו בגורים", חרות, 26 במרץ 1956, עמ' 5), במעריב (נחמן בלומנטל, "המרד בעיני האויב", מעריב, 19 באפריל 1955, עמ' 2 [מכתבי שטרופ

הנקבות שנמנו עם היחידות הקרביות, כמו הגברים [...] לא אחת אירע שנקבות אלה ירו מאקדחים בשתי ידיהן. מפעם לפעם אירע שהסתירו אקדחים ורימוני-יד (רימוני-יד פולניים דמויי-ביצה) בתחתוניהן עד לרגע האחרון, כדי להשתמש בהם בבוא השעה נגד אנשי ה'ואפן ס.ס.', המשטרה והצבא".⁷⁵ בספרה האוטוביוגרפי הביאה ניצולת אושוויץ רעיה כגן קטע ממסמך גרמני שחובר בעקבות חקירת הנשים שהשתתפו בהשגת חומר נפץ לקראת מרד הזונדרקומאנדו שם: "ארבעתן נהגו בגבורה, לא נאנקו ולא התחננו על נפשן... עלי לציין, שבחורות אלו התנהגו ביתר אומץ מרוב הגברים-היהודים שראיתם במצב דומה".⁷⁶

5. "אני אמות כגיבורה ואתה תגווע ככלב": התנגדות מזוינת של נשים באושוויץ

בשונה מלוחמת הגטו והפרטיזנית שמתוקף השתייכותן לארגון כלשהו ביצעו פעולות מזוינות על "האוחזות בנשק" במחנה היה ליצור קשרים לביצוע פעולה כזו בתנאים כמעט בלתי אפשריים. אמנם רוז'ה רובוטה פעלה באושוויץ במסגרת קבוצה, אך זו לא היתה מחתרת עצמאית כתוצאה מהשתייכות תנועתית שהתגבשה לפני השואה כפי שהיה בגטאות.⁷⁷ במחנה היתה זו קבוצה שלא בהכרח חלקה מצע אידיאולוגי משותף. לפעמים הפעולה לא היתה מתוכננת והיא פעלה לגמרי לבדה.

רוז'ה רובוטה השתתפה בהכנות למרד הזונדרקומאנדו באושוויץ: היא היתה אחראית על הברחת חומרי נפץ, ביניהם אבק שריפה. אתה פעלו אלה גרטנר, אסתר וייסבלום ורגינה ספירשטיין. בעיתונות סופר ש"עונתה קשות ונכלאה בתא צר ומבודד. על אף העינויים הקשים לא גילתה לחוקריה מאומה"; "רוז'ה עברה את כל מדורי הגיהנום והחזיקה מעמד. נשארה נאמנה עד תום. [...] במחנה הנשים הוקם גרדום. ארבע בחורות יהודיות צעירות נתלו. הן צעדו שקטות וגאות עד הסוף. עדי ראייה מספרים, שרוז'ה השמיעה את הקריאה האחרונה: נקמה".⁷⁸ ניצולת אושוויץ שהיתה עדת ראייה סיפרה: "עומדות כעשרים אלף נשים, מעבר השני עומדים כשלושים אלף גברים, ומחכים לאיזה דבר נורא, בנשימה עצורה [...] בקושי שמענו מלים אחדות ממנה באושווינצים [...] שלש בחורות מכן

ומכתבי גבלסן) ובהבוקר (יוסף קרמיש, "האשה היהודיה בתקופת השואה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 2). ראו גם: "אשה לוחמת" צעקו החיילים הגרמנים בבהלה, "גיבורים ונואשים, עמ' 110. עוד על ניתוח כתביו של שטרופ כמקור היסטורי ראו במאמרו של קרמיש בעיתונות: "לחקר המרד בגיטו ווארשה", על המשמר, 12 באפריל 1953, עמ' 2-3, "איך חוסל גיטו ווארשה", דבר, 5 במאי 1959, עמ' 3 ובספר מרד גיטו ווארשה בעיני האויב, עמ' 9-16. רשימה קצרה יותר באותו נושא מאת המחבר פורסמה ב-5 במאי 1959 גם בהבוקר.

⁷⁵ מרד גיטו ווארשה בעיני האויב, עמ' 133.

⁷⁶ כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' רכט.

⁷⁷ "בכל רגע זכרו, כי הם תנועת נוער, המלוכדת בקשרי נפש עזים [...] אמן הדדי הוא הבסיס המוצק ליחסיהם ההדדיים, הכל הכירו איש את רעהו והאמינו, כל אחד בזולתו, אמונה שאין לא שיעור", כתבה דוידזון (יוסטינה) מגטו קרקוב, "התרגלו לכך שכל החלטותיהם נחרצות במשותף. בין עניני יסוד ברומו של עולם ובין דברים של מה בכך, תמיד היו מחליטים עליהם מתוך מגע הדדי". דוידזון, ימנה של יוסטינה, עמ' 31. על ה"יחד" בתנועות הנוער החלוציות ראו: פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בעיקר בעמ' 447-448.

⁷⁸ עמוס כרמלי, "נוחר פתרון יחיד – להתקומם", דבר, 11 ביוני 1961, עמ' 3; "מרד בתוככי התופת", קול העם, 30 באפריל 1962, עמ' 4; גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר; "התקוממות-הגיבורים באושוויץ נגולה במשפט-אייכמן", קול העם, 4 ביוני 1961, עמ' 4; גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 113. ראו גם: עדות גוטמן, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 1009-1110; ישראל גוטמאן, "המחתרת היהודית באושביץ", ידיעות בית לוחמי הגטאות, עמ' 48.

עבדו ב'אוניון' (בית החרושת לפצצות) הן הפושעות הגדולות הכריחו פצצות לתפקידים מיוחדים (זונדר קומנדו) וגרמו למרד, שעל ידו מתו הרבה גרמנים 'טהורים' [...] אנחנו נתלה את השלש האלה, לעיניכן, שתראו ותלמדו לקח. ואם עוד אחת תעזו לעשות מעשה חבלה כזה נשמיד את כולכן [...] סוף סוף ראינו את השלש בחורות כולן צעירות כבנות 19 שנה, שרצו להינקם באויבנו. [...] היו כאלה, שלא יכלו להסתכל במחזה זה. עוד מעט ואתעלף – בכתה מרה מלכה מסוסנוביץ' – אינני יכולה לראות איך חיים צעירים כאלה יגדעו באבן [...] זרם חשמלי עבר עלינו. כל אחת הרגישה, כאילו היא תכף תתלה".⁷⁹ ביום השנה העשרים למותה של רובוטה סיפרה רעיה כגן: "5 בינואר 45, שבועים לפני פנוי אושביץ, התחילו להקים גרדום ע"י הבלוקים של הנשים שעבדו באוניון. עבדנו עד 7.30 בערב ובאה פקודה לחזור מוקדם. כשחזרנו היתה אזעקה. שמו אותנו במרתף [...] כעבור חצי שעה הצטרכנו לצאת וראינו את הגרדום [...] מפקד המחנה קרא לקומנדו של הבחורות שיתקרב – הוא גם נאם: הנה הדוגמא איך משלמים בחיים הבוגדות. חשבתי שעלי לראות את זה. זה היה רחוק ואני הסתכלתי".⁸⁰

לפעמים הוצגה האחיזה בנשק כאקט ספונטני, מה שהעצים את הערכתו כמעשה גבורה, כפי שהיה ביחס לסיפור הגבורה של מלה צימטבאום, האשה הראשונה שברחה מאושוויץ. היא נתפסה, הוחזרה למחנה ונדונה למוות, אבל לא חיכתה לביצוע העונש וחתכה את ורידיה בסכין שהחביאה בשרוולה. ביד מדממת סטרה על לחי של הס"ס. האגדה מספרת, כתבה כגן, שאמרה לו: "אני אמות כגיבורה ואתה תגווע ככלב".⁸¹ לפי עדות אחרת אמרה: "אתם רוצים להתעלל בי, אני לא ארשה. טוב למות מלהנות אתכם במחזות אלה"; ניצולה אחרת תיארה כיצד "סטרה על פניו של המנוול [הס"ס שהוציא מידיה את סכין הגילוח] [...] הוא דחפה לאחור לעיני האנשים בכדי לעורר בכלום פחד, והיא סיננה מבעד לשיניה: 'איך דבר, יבוא יום הנקם, לא רחוק היום, אמצו חברים'". בקובץ אנשים ואפר סופר שצעקה: "בסטיס!" (חיות טרף!) ואז סטרה לס"ס. אחרי שגופתה נשרפה החליטו אנשי

⁷⁹ שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 19-20. ראו גם: פסיה שרשבסקי, "שלוש שניתלו", שערים, 28 במרץ 1946, עמ' 2. ⁸⁰ רעיה כגן, דברים בעצרת המוקדשת לרוז'ה רובוטה, 20 שנה למותה, מסמך A487 ארכיון מורשת, גבעת חביבה. כגן לא הזכירה את רובוטה בשמה בספרה האוטוביוגרפי אך סיפרה על התקוממות הזונדרקומנדו ועל חלקן של הנשים שהבריחו חומר נפץ מבית החרושת בכירקנאו. כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' ריח, רכח ובעמ' רלה-רלו (על ההוצאה להורג). על אף מה שנכתב באנשים ואפר (עמ' 156) כפי שצוטט מנשים בלשכת הגיהנום (עמ' רכח) כגן היתה עדת שמיעה לחקירות הנשים. היא קיבלה את האינפורמציה ממזכירתו של הס"ס, מתוקף היותה בעלת תפקיד באושוויץ. רעיה כגן, "ארבע שעלו לגרדום", ידיעות יד ושם, אפריל 1958, עמ' 5. אפשר להניח שאי הדייקים נפלו בשעת תרגום נשים בלשכת הגיהנום לעברית (1947). לפי חיה קרוין, רובוטה היתה הראשונה שהועלתה לגרדום. "בעצמה כרכה את החבל על צווארה והשמיעה קריאה ברורה: 'אחיות, נקמה!'". קרוין, פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, עמ' 11, ראו גם: קרוין, קחי אותי איתך!, עמ' 75. אחרי פרסום הסיפור באנשים ואפר הופיע מאמר מאת כגן על סיפור הוצאתן להורג של רובוטה וחברותיה. בדברי הקדמה ציינה: "אגב הופעתו של הספר בשם 'אנשים ואפר' מאת ישראל גוטמן מרגישה אני צורך לשוב לנושא הזה", והסבירה: "על הפרשה הנפלאה והטראגית הזאת באתי לספר רק מתוך כוונה להעמיד את הדברים באור הנכון. גם בעיני כמו בעיני ישראל גוטמן עומדת רובוטה בכל זוהר גבורתה. אך כיוון שמחבר הספר אנשים ואפר [כוונתה מן הסתם לגוטמן, שהיה היחיד מבין האסירים שהזדהה בשמו] מצטט מספרי רק את הקטע המדבר על עינויי רוז'ה ופוסח על הערכת התנהגותן של האחרות, נוצר רושם כאילו טוסקה ורגינה בגדו וסיכנו ע"י כך את כל חברי המחתרת [...] האמת היא כי אף אחת מהנערות [...] לא גילו את קיום המחתרת". כגן, "ארבע שעלו לגרדום", ידיעות יד ושם, עמ' 13-14. עוד ראו: שצ'לצקה, "הנשים", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 406.

⁸¹ "עדות רעיה כגן", משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1193; ראו גם: כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' רי. במהלך עדותה במשפט אייכמן השתדלה כגן להבדיל בין ה"אמת" ל"אגדה" על צימטבאום: "אני מוכרחה לעשות כאן הערה שגבורתה היתה ידועה, אבל יש לאגדה גם מסביב למאלה, ואינני בטוחה אם נכון הוא שהיא הצליחה לגנוב את המסמכים, אבל אמרו עליה שהיא מסוגלת". [בעדות סיפרה כגן שלפי השמועות במחנה צימטבאום גנבה מסמכים הנוגעים לס"ד במטרה לפרסמם במערב]. עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 1194.

הזונדרקומאנדו שסימת הקרב במרד המזוין שלהם תהיה "מלה"⁸². גיבורה אחרת היתה אשה יהודייה, כנראה שחקנית תיאטרון ולפי גרסה אחרת רקדנית, שחטפה אקדח וירתה בגרמני על סיפו של תא הגז. סיפורה, שעבר מפה לאוזן בין אסירי אושוויץ, נשמע גם בארץ. קצין הס"ס שילינגר ציווה להתפשט; היא אמרה שאינה מתפשטת בנוכחות גברים. הוא הרים את מקלו. היא "נעמדה ללא אומר כשהיא מהדקת את שפתיה. היא הסירה את החזייה שלה ובעמדה ערומה בחצי גופה העליון מול הגרמני זרקה את החזייה בפניו. 'מתנה בשביל אשתך!' קראה באירוניה". הגרמני סטר לה והיא נפלה על הרצפה. [...] נפילתה אין אונים לא הפיגה את כעסו ודעתו לא נתקררה. בתנועה מהירה שלף את אקדחו וכוונו אל השחקנית, אך באותו רגע זינק אליו מן הצד בעלה של השחקנית ובמכה חזקה הפיל את האקדוח מידו. [...] האקדוח שנפל על הארץ היה קרוב אליה. בוריוזת הושיטה את ידה, הרימה את האקדוח, כיוונה אותו במהירות ולחצה על ההדק. שלוש יריות פלחו את האויר. [...] לא שלוש היריות הבודדות הן שגרמו לאזעקה. לאזעקה גרמו שני גרמנים שטיפלו באותה עת בתא הגאזים והכינוהו לפעולה. קול היריות הפחיד אותם ובחרדת בהלה החלו לרוץ ולצעוק: 'מרד! מרד!' ⁸³ היא לא תכננה את הפעולה המזוינת שהתרחשה בתגובה לפגיעה בה כאשר: הפעולה שביצעה היתה מנוגדת לחלוטין למצבה – אסירה באושוויץ שהצטוותה להיחשף במערומיה, חלשה, עלובה ומושפלת; חטיפת כלי הנשק מהגבר היתה פעולה שהקנתה לה, אולי כהרף עין, נחישות, קשיחות, גאווה ושמירה על הכבוד העצמי, גם במחיר החיים.

⁸² שרשבסקי, "מלה מאנטוורפן", קרני אור במחשכי התופת, עמ' 47, עמ' 48; זהבה, "לזכרה של מאלה צימטבאום", משמר, 22 באוגוסט 1946, עמ' 2; גוטמן וחברים, אנשים ואפר, עמ' 143. בימי משפט אייכמן פורסם סיפורה בעיתונות: "המרד ופיצוץ הקרמטוריום", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; ג. שטרסמן וי. חריף, "הנשים צבטו את לחייהן כדי להינצל ממנגלה", מעריב, 9 ביוני 1961, עמ' 23; "הידים ממשפט הצורך: אני אמות כגיבורה – ואתה תגוע ככלב!", קול העם, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "השופטים בכך כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9.

⁸³ שלמה נקדימון, "שחקנית תיאטרון יהודיה הניפה את נס המרד במשרפות", חרות, 26 במאי 1961, עמ' 4. הסיפור בחרת הוא מתוך ספרו של רב שילנסקי מוזלמאן שראה אור באותה שנה ובו סיפורי אסירים באושוויץ, שחלקם הובאו בשמות בדויים (שילנסקי, מוזלמאן, עמ' 127-128). סיפור זה נזכר גם בעדות במשפט אייכמן (עדות ד"ר אהרון ביילין, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1178) והופיע בעיתונות התקופה בהקשר לעדות זו: "יהודים, אל תשכחו לנקום", הצופה, 8 ביוני 1961, עמ' 3, "עדויות על העיקורים בישיבה סגורה", הבוקר, 8 ביוני 1961, עמ' 2. סיפור מותו של שילינגר הופיע בספר של תדאיוש בורובסקי שראה אור לראשונה בפולין ב-1959. בורובסקי לא היה עד לאירוע וסיפר על הפצתו במחנה. הוא הביא את הגרסה ששמע מפי ראש אסירי הזונדרקומאנדו (הוא לא נקב בשמו). לפי גרסה זו שילינגר ניגש לאשה, שהיתה כבר עירומה, והחזיק בידה. היא הייתה את ראשה וזרקה בפניו אבנים קטנות; הוא זעק בכאב והפיל את האקדח. האשה תפסה את האקדח וירתה כמה יריות לבטנו והוא מת מפצעיו. שמה לא נזכר. היא וכל האחרים הוכנסו לתא הגז. ראו: Tadeusz Borowski, "The Death of Schillinger", *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*, New York, 1967, pp. 145-146. הסיפור מופיע בלוח כרונולוגי שחיברו קרול ריטנר וג'ון ק. רות' ובו אירועים מרכזיים בתקופת השואה בהן מילאו נשים תפקיד מרכזי. הלוח מופיע בספר Elizabeth R. Rittner, Roth, *Different Voices: Women and the Holocaust* (New York 1993) וגם בקובץ Elizabeth R. Baer, Myrna Goldenberg (eds.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, Michigan, 2003, p. xliv, שם שמה של האשה הוא פרנציסקה מאן. סיפור זה מופיע גם באנציקלופדיה של השואה בערך "אושוויץ", בסעיף "התנגדות", שם מסופר שאותה אשה חטפה את האקדח מידי איש הס"ס וירתה בשני קצינים גרמנים, שילינגר ואמריך ("אושוויץ", האנציקלופדיה של השואה א, עמ' 53). גרסה דומה ראו בביוגרפיה של אלמה רוזה, קאפו בלוק המוסיקה באושוויץ. ריצ'רד ניומן עם קארן קירטלי, אלמה רוזה: מווינה לאושוויץ, אור יהודה, 2005, עמ' 263. אסיר הזונדרקומאנדו שלמה דרגון שהיה עד לאירוע – הוא עמד במרחק כחמישה מטרים מן האשה – סיפר על כך; לפי עדותו האשה היתה שחקנית במקצועה. גריף, "בכינו בלי דמעות...", עמ' 188-190. לפי מרבית הגרסאות שמה היה לולה ליפמאן. במקומות אחרים סופר אותו סיפור על אשה בשם רגינה צוקר. אשכנזי, *גיבורות בישראל*, עמ' 256-258; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעווריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 164.

James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust*: למקורות נוספים בהם מופיע הסיפור ולדיין בו ובהפצתו באושוויץ ראו: *Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, 1988, pp. 43-50. הסיפור בקרב האסירים לפי הגרסה כפי שהיא מופיעה אצל: Sara Nomborg-Przytyk, *Auschwitz: True Tales from a Grottesque*, Land (edited by Eli Pfefferkorn, David H. Hirsch), Chapel-Hill & London, 1985. (ההפנייה מתוך יאנג).

6. ללא חת: תכונות האופי של "האוחזת בנשק"

בתקופת השואה גילתה "האוחזת בנשק" תכונות המזוהות באופן מסורתי עם גברים: היא הוצגה כבעלת עוצמה פיזית, המסמלת את עוז רוחה, וזריזה; בעלת כוח סבל ושליטה עצמית, אשה שהיתה מסוגלת להימנע זמן ממושך מצרכים בסיסיים כמו אוכל ושינה ולעמוד בעינויים. רוז'ה רובוטה היתה פצועה ומוכה, אך למרות העינויים הקשים אמרה: "היו סמוכים ובטוחים שארד עם כל הידוע לי לקבר. לא סיפרתי ולא אספר מאומה". לזיה מאגון נתפסה ועונתה למוות ולא גילתה את סודה, סיפר אבא קובנר בעדותו במשפט אייכמן.⁸⁴ היתה זו אשה נחושה, דבקה במטרה כמעט עד מוות: הלה שיפר-רופאיזון, לוחמת גטו קרקוב, "המשיכה בפעולתה מתוך הכרה עמוקה כי היא חלק מכלל שיש לו זכות קיום, שחייב להילחם על קיומו ושאף יצליח במלחמתו זו"; רובוטה "עברה את כל מדורי הגיהנום והחזיקה מעמד". שוב ושוב השליכה נפשה מנגד: "הן נוטלות על עצמן את השליחויות המסוכנות ביותר ומקיימות אותן בלא הגה בלי רגע של היסוס. [...] אין בפניהן שום מניעה, שום מכשולים". גם אם תוכל להציל את עצמה או את בני משפחתה, נכתב, לא תעשה זאת.⁸⁵

העיתונות הציגה את השינוי שהתחולל באופיה עם הצטרפותה לארגון מזוין, אז לא גילתה רגישות, אימפולסיביות ורכות – תכונות המזוהות עם אשה – אלא הצטיינה בקור רוח, זהירות וקשיחות, לעתים אפילו באכזריות, כראוי לחייל (גבר); בתוך כך הובלטה הזמניות של ביצוע תפקידים שבאופן מסורתי מזוהים עם גברים.⁸⁶ "בשנות הכיבוש [הגרמני] המסוכנות ביותר נתקשה אפיה והיא הסכינה לעמוד בסיונות הקשים ביותר", נכתב על בתיה ברמן. כתוצאה מפעילותה במחתרת הפכה זו מ"מתוקה ושקטה", "נפש רכה", ל"חרیפה, מטילת מרות, לעתים רוגזת ודאספוטית – לוחמת ממדרגה ראשונה!"⁸⁷ "האוחזת בנשק" עצמן ראו זאת אחרת; לדעתן, היה זה טבען של נשים. ויטקה קובנר: "בחורים, הם פחות סבילים מבחורות. זה אני אומרת. עומדים בפני סבל – בחורה יותר חזקה. למשל, אנחנו יצאנו לפעולה מהיער לעיר, זה ארבעים קילומטר בכיוון אחד. בחורים, הם צריכים לנוח. מסוכן? לא, צריך לנוח, צריך לאכול. אז הם תמיד היו אומרים לי: איתך אי אפשר ללכת כי את לא צריכה לאכול, את לא רעבה אף פעם, ואת לא מבינה מה זה בנאדם. בחורים לא רצו ללכת איתי לפעולה. נניח, הלכו לפעולה, עברו

⁸⁴ עדות קובנר, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 349; כרמלי, "נותר פתרון יחיד – להתקומם", דבר, 11 ביוני 1961, עמ' 3, זבלודוביץ, "ביקור אצל רוז'ה כבונקר", אנשים ואפך, עמ' 214 (על רובוטה); "במו ידיה המיתה בית-ריה צעירה את רוצח אחיה", חרות, 5 במאי 1959, עמ' 3.

⁸⁵ אלוני, "אורות בצל הגרודם", דבר הפועלת (על הלה שיפר-רופאיזון); גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר; דבורוצקי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר; "לזכר נעדרים: אניה הילמן-שושני", על המשמר, 18 במאי 1952, עמ' 2; "הדר"ח היומי ממשפט אייכמן: עדויות על חורבן קהילות סוסנוביץ, וילנה, ביאליסטוק וקובנה ועל מאבק הגבורה של הפרטיזנים היהודים", דבר, 5 במאי 1961, עמ' 11 (על ויטקה קובנר); קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 1; שיחה עם אהובה פריד.

⁸⁶ דבורוצקי, "האשה בתנועת ההתנגדות", דבר. עוד על השינוי שחל באופיה של פרומקה פלוטניצקה, כפי שהעידה על כך אחותה חנצה פלוטניצקה, ראו: גיבורים ונואשים, עמ' 112.

⁸⁷ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר. רחל אוירבך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2. ראו גם בשיר "הלוחמת" ליהודה אופן שפורסם בקול העם לרגל עשור למרד גטו ורשה, 17 באפריל 1953, עמ' 4.

כפרים, נכנסו לאיכר, ואכלו והלכו לנוח. וזה מסוכן: אסור היה לא לאכול, ולא לשכב לנוח, זה סכנת חיים. כשהיית מפקדת לא הייתי נותנת. ואז הם באמת היו אומרים הרבה פעמים את בכלל לא מבינה מה זה צרכי בני אדם. [...] בחורים, מתוך ניסיון אני אומרת לך, בחורים מוכרחים לאכול בזמן... האוכל זה מאוד חשוב. בחורות יכולות עשרים וארבע שעות לא לאכול, נכון? [לא] לנוח. זה הכול דברים קשים. וחיים כאלה, כמו שאנחנו חיינו, זה קשה. ובחורות ויתרו יותר. בחורות בכלל מוותרות יותר, ואני חושבת שהן סבילות גם יותר. למשל, יצאנו לפעולה, לעיר, וביצענו את הפעולה, ואמרתי: ביצענו פעולה – חוזרים. אז הם [הבחורים] אמרו לא, ננוח קצת. והם נהרגו. מהיער באנו לבצע פעולה להפסיק זרם חשמל ולהפסיק זרימת מים. [...] היינו שני בחורים ושתי בחורות. היינו צריכים לנתק את החשמל ואת הזרם מים וללכת הביתה. הביתה, לעיר. זה קשה, כי זה ארבעים קילומטר. אז הם התעקשו ואמרו, מה אכפת לך – אני הייתי אחראית על הפעולה – מה אכפת לך אם ננוח. אמרתי לא, קיבלנו לבצע פעולה וזהו, ואז חוזרים. אז אנחנו חזרנו והם לא באו ונהרגו. [...] זה שוני במבנה. בחורה בגלל אוכל לא היתה אף פעם נשאת. בגלל אוכל, בגלל מים. הם היו יותר חזקים. [אבל] זה לא פיזי, זה נפשי. צמא? כל אחד צמא. בנוסף זה לדעת אפילו היא [אשה] יותר מוסרית. נניח, אם עליי מוטל תפקיד לבצע משהו, אז מבחינה מוסרית אשה יותר תעמוד בזה. [...] נניח לא להשאיר מישו בדרך, לבצע בכל מקרה, בכל תנאי. נאמנות. זה תכונות מאוד בסיסיות במלחמה. זה יתרון, על כל פנים מה שאני התנסיתי עם בחורות".⁸⁸ חווקה פולמן-רבן: "לא רק בשואה, גם בחיים שלנו, הנורמליים, לנשים יש יותר כוח סבל. קודם כל, הן יולדות. עצם הלידה זה משהו. גברים לא היו עומדים בזה. היו מפסיקים לעשות ילדים. זה איזשהו מבנה כזה".⁸⁹

"האוחזת בנשק" הוצגה בעיתונות התקופה כבעלת יוזמה, אמיצת לב ונועזת, עשויה ללא חת: היא "הצטיינה באומץ לב למופת ובהעזת גיבורים", סופר על קשרית; "פנים אל פנים הביטו בפני המוות ובת-צחוק על שפתייהן", נכתב ב-1952 על קשריות, וב-1954: הן "גילו מסירות אומץ לב אגדי כמעט [...] כמה פעמים הציצו לעיני המות [...] מצטיינות בהעזה יוצאת מגדר הרגיל". הן הוצגו כנשים שידעו לשמור על כבוד המחותרת ולפעמים גם על כבודן כנשים; כזו היתה האשה באושוויץ שהשפילה את הגרמני כשהשליכה לעברו חזייה וחספה אקדח. היא שמרה על

⁸⁸ שיחה עם ויטקה קובנר. בברגן בלזן כתבה חנה לוי-הס ביומנה: "יש פה עניין הטורד את מנוחתה לחלוטין: אני מבחינה בכירור שהגברים חלשים מהנשים, ושכוח ההתנגדות שלהם ירוד מבחינה גופנית ולעיתים קרובות אף מבחינה מוסרית. אין הם שולטים בעצביהם, ופעמים רבות מופיעה אצלם אולת-יד כזאת, עד כי נכמרים הרחמים עליהם. הרעב משווה לפרצופים ולתנועותיהם הבעה הרבה יותר מבעייתיה מאשר לפני הנשים. אצל רבים מהם מכריעים או הבורות או היעדר כוח-הרצון. פשוט אינם מסוגלים להטיל משמעת על קיבתם. כזוהי גם תגובתם הגופנית על הצמא, העיפות ועל המחסור של מצרכי-יסוד. חסרים הם כוח-הסתגלות וכוח-עמידה בתלאות [...] האם כאלה כל הזכרים? זה הרי לא ייתכן. ומה נאמר על הגברים האיתנים ברוחם בכל הנסיבות ובכל המסות, בתוך מערבולת המאבק, היודעים לסבול ולשתוק בגאווה ולכבוש את יצרם, משום שמדריכים אותם מניעים שהם נעלים על מניעי הקיבה וצרכי הגוף האחרים? ! מובן מאליו: המתרחש לנגד עיני אינו אלא המשכו הטבעי של עבר הדמויות הנמצאות כאן". חנה לוי-הס, יומן ברגן בלזן, ישראל, 1974 (הוצאה פרטית), עמ' 16-17. על יכולת העמידה הפיזית של נשים ביחס לגברים במצב של רעב ראו גם: Proceeding of Sybil Milton in Katz, Ringelblum (eds.), Conference on Women Surviving: The Holocaust, pp. 17-18.⁸⁹ שיחה עם חווקה פולמן-רבן.

שלוות-רוחה: "כאשר דרש השוטר האוקראיני מפרימה נוימן, חברת בית"ר, להסיר את מעיל הפרווה שלבשה בטרם יירה בה, חטפה את הרובה מידי הפורע: היא היתה זריזה וחזקה, ובתנופה אחת ניפצה את גולגלתו. שעה קלה שררה תדהמה בקרב חבורת הרוצחים"⁹⁰. זו, סיפר אחיה, יצחק נוימן, "היתה אומרת לי בכל פעם שנפגשנו: אין תקוה לחיים; אבל זכור – צריך למות כמו בן אדם! אינני יודעת מה יביא היום הבא, מה תביא השעה הבאה, אבל אם יהיה צורך למות – הרי יחד עם הרוצח!". כמו לוחמים מזוינים אחרים נשאה כמוסת רעל (ציאנאלי) למקרה שתיתפס.⁹¹

צחוקה של הנערה, שחזר ונשנה בתיאור "האוחזת בנשק", לנוכח אכזריותם ועוצמתם של הכוחות הגרמניים היה סמל לפער בין כוח הנשק הפיזי שבידי האויב שהתקרב – יותר כוח אדם, יותר כלי נשק ואמצעי לחימה – לבין עוצמת הנשק הערכי שאחזו היהודים הלוחמים שהמתינו להם, שהתגלם ברוח הלחימה. "לא אשכח את המחזה לעולם", סיפרה לובטקין בוועידת יגור, "בקבוצתי היו 30 איש, וכל ציודנו – שני רובים, אקדחים ורימונים, ובכל זאת אנו עומדים נגד צבא עצום וטנקים. בחורה צעירה מהקבוצה, תמר, פרצה בצחוק: 'אין דבר, הפעם ישולם להם כגמולם, הפעם לא יוליכנו כצאן לטבח. ואם כי ניהרג, הרי זה יעלה להם ביוקר רב'."⁹²

ויטקה קובנר: "אני אספר לך, להבין מה זה פרטיזנות. היה כפר שהיה בקצה היער ושם חיו סתם גויים. ואחד היה המקשר שלנו. אני הייתי מפקדת, אז כל פעם היינו נפגשים בבית הזה שם. שילמו לו בוודקה או משהו. יום אחד אני יושבת שם עם כל החברה, והיינו פרטיזנים מהגדוד שלנו, והפרטיזנים הרוסים החליטו לקחת להם נשק. [...] והשפילו אותם בנוכחות הגוי הזה, האיכר. [...] הבחורים לא העיזו להתגונן ולקחו להם את הנשק. אז התנפלתי עליהם ואמרתי אתם לא תיקחו, והוצאתי אקדח. והם היו יותר חזקים ולקחו לי בכוח את האקדח, ממש בכוח. לקחתי סוס, [...] ואמרתי עכשיו ניסע למפקד חטיבה. אמרו לי, את לא תגידי מה לעשות. אם ככה, אני נוסעת לבד. נסעתי, והוא למחרת הכריח אותי להחזיר לי את הנשק. המפקד אמר, אתה כמו ידיך תחזיר את הנשק. זה לא הכוח. אומץ, לדעתי, זה לא לבצע פעולה, רק להחליט לעשות. אני לא יכולתי לסבול ששני בחורים [...] נותנים את עצמם, לוקחים להם נשק והם עומדים, כמו בגטו. ממש הרגזו אותי נורא. אני אחר כך הייתי ממש גיבורה של הערב. [...] זה לדעתי יותר אומץ מאשר לפוצץ רכבת. [...] אני אומרת שעוז זה לא לפוצץ רכבת, אני ככה חושבת, יותר אומץ לעשות מה

⁹⁰ דבורוצקי, "האשה בתנועת ההתנגדות"; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; אוירבך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2; בלומנטל, "בתי ברמן", על המשמר, 29 במאי 1953, עמ' 3; "על היער", דבר השבוע 17 (577), 25 באפריל 1957, עמ' 4-5; גיזה ור, "כך ברחו ונפלה באושוויץ ה'לויפערין' מאלה צימטבוים הי"ד", הברוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3. עוד ראו: מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ב, 6 (19), פברואר 1951, עמ' 71; חיים פרימר, "עם פרוץ המרד בגיטו וארשה", הארץ, 8 באפריל 1956, עמ' 2; "היציאה מן הגיטו", דבר, 5 במאי 1959, עמ' 3.

⁹¹ "מה מיום: עדי הכבוד והמרד", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 2; "במלאת עשר שנים למרד הגיטאות הופיע" (מודעה), על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 5; כרמלי, "נותר פתרון יחיד – להתקומם", דבר, 11 ביוני 1961, עמ' 3; "במו ידיה המיתה בית"ר צעירה את רוצח אחיה", חרות, 5 במאי 1959, עמ' 3; "12 הבית"רים האחרונים שנפלו עם גיטו ורשה", חרות, 22 באפריל 1960, עמ' 3; נקדימון, "שחקנית היאטרון יהודיה הניפה את נס המרד במשרפות", חרות. עוד ראו: גוטמאן, "המחותרת היהודית באושוויץ", ידיעות בית לוחמי הגטאות, עמ' 48.

⁹² לובטקין, ועידת יגור, עמ' 39.

שאני עשיתי פה מאשר לפוצץ רכבת. האומץ זה לא לבצע פעולה אלא לעמוד על הזכויות שלך. זה היה תגובה רפלקסיבית. לא תכננתי, לא ידעתי מה יהיה. ואני לא נלחמתי על שום דבר: רק על כבוד. אמרתי, הם לא ישפילו אותי".⁹³

7. מחוספסת וענוגה: החזות החיצונית של "האוחזת בנשק" כאינדיקציה לתפישת

הנחיתות האינהרנטית של נשים

המאפיינים שהובלטו בתיאור חזותה החיצונית של "האוחזת בנשק" היו נשיותה, שבריריותה, עדינותה ורכותה. אלה נגדו את אופי הפעולות שביצעה וכך העצימו את דימויה כגיבורה. תיאור מראה גופתה של פרטיזנית ששמה לא נזכר, שהיתה מוטלת על השלג הוצג בניגוד לפעולות החמושות, הגבריות, להן היתה שותפה, מזכיר את גופה של שלגיה חסרת ההכרה: "ריסיה הכבדים לאים מדי בשביל להתרומם ולגלות כחול-עיניה", כתבה חברתה לנשק הפרטיזנית חיה לזר, "השפתים, שנחרטו כאילו בידי אמן, קמוצות. רק השער הארוך והחלק מתנענע עם משב-רוח, וחושף חור קטן שחור ברקתה השמאלית. אין סימן לדם ואין דמיון לפצע, פשוט חור שקוטרו אינו עולה על היקף האצבע הקטנה. נראה שאפילו שר המנת לא רצה להשחית יופי זה. הכדור שפגע ברקה חדר אל תוך המוח ויצא מן העורף, שם הפצע ניכר, אולם השער הארוך מסתיר את הפגם. היא תוסיף להיות יפה גם בעולם אחר".⁹⁴

ככלל, הסיפורים על "האוחזת בנשק" בעיתונות כללו תיאור של חזותה החיצונית והדגשת הטראנספורמאציה שעברה בתקופת השואה שהוצגה תמיד כזמנית והסתיימה במותה או עם תום המלחמה. עצם החברות במחתרת לוחמת, הוסבר, היא ששינתה את המראה החיצוני שלה: לא ענוגה ורגשנית ששיערה קלוע בצמות, אלא לוחמת מחוספסת, תקיפה ותוקפנית, אוחזת באקדח וברימון ומסתירה את שיערה. בבריחתה מן המחנה מלה צימטבאום לבשה בגדי גבר;⁹⁵ ניוטה טייטלבוים מגטו ורשה היתה "בלונדינית יפה להפליא עם צמות ארוכות, שסיימה את לימודיה בפדגוגיה וחבבה מוסיקה, תיאטרון, פרחים ושירה, [ש]נעשתה לוחמת קרת רוח, שאגדות סופרו עליה בורשא עוד בימי הכיבוש. רבים מעסקני המחתרת הפולנית בורשא מזכירים אותה בזכרונותיהם ביראת כבוד. גם הגסטפו ידעה אודותיה וחיפשה אותה בעקשנות".⁹⁶

תיאורים אלה לא היו תיאורים של ה"נערה" – בת-זוגו של הצבר, פלמחניקית בחאקי, בעלת צמות, ולא

תיאורים של הצבר עצמו, הנער בחאקי, יפה הבלורית; אמנם גם כאלה נמצאו, אך הם היו מועטים והתייחסו לימים

⁹³ שיחות עם ויטקה קובנר.

⁹⁴ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; חיה של (לזר), "כרית אדומה למראשותיה של תמרה", חרות, 18 בנובמבר 1960, עמ' 3.

⁹⁵ גיזה וו., "כך ברחו ונפלה באושוויץ ה'לויפערין' מאלה צימטבוים הי"ר", הבוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3.

⁹⁶ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר.

שלפני השואה, בדרך כלל בזמן ההכשרה, אז הוצגה כמרושלת אך חנינית, שלא הקפידה על לבוש ותסרוקת. שיערה של לובטקין "היה כמעט תמיד פרוע" והיא "לבושה בפשטות, מצטנעת",⁹⁷ צניעות שאפיינה אותה כל חייה.⁹⁸ תיאור מראה של רובוטה בימיה הראשונים באושוויץ הוא בלתי ייאמן: "שערותיה הגזוזות [ראשה גולח כמו של הנשים האחרות] שיוו לה מראה של ילדונת. בעלת קומה בינונית היתה, שמנמונת [!] וחייכנית, ובמזגה הטוב עודדה את רוח כל הנשים שבקירבתה" – כאילו לא מדובר על אושוויץ.⁹⁹

החזות החיצונית, כמו תכונות האופי, היו כסות דקה לנשיותה הפרמננטית; אם שרדה, בתום המלחמה שבו סממניה הנשיים להיות הדומיננטיים בתיאור המראה החיצוני שלה. אם מתה, הובלטו בהספד. "הייתי בת עשרים וארבע, נראיתי כנראה כבת 18 או 17", סיפרה חייקה גרוסמן על ביקורה בלונדון באוגוסט 1945. "[...] גם לוחמת, גם אשה – יחידה ממין נקבה במשלחת, וגם נראית כנערה. מתי היא הספיקה לירות בגרמנים? [...] מה גדולה היתה אכזבתם של העיתונאים כשבתשובה לשאלתם בדבר גילי עניתי, כי אני בת 24. הם חשבו כי לפני נערה בת 18. אחר כך שאלו אותי, כמה גרמנים הרגתי כמו ידי. פה הרגשתי כי אזלה לי התחמושת ומלאי הסבלנות התרוקן כליל. אינני זוכרת בדיוק איך יצאתי מכל אלה". במהלך שהותה שם נערכה לכבודה קבלת פנים בביתה של רבקה זיו, נשיאת ויצ"ו. "זכורים לי דברי הפתיחה של גב' זיו הנכבדה. היא הזכירה לנשים שהוזמנו לאירוע יוקרתי זה, כי רק לפני ימים אחדים היתה בלונדון משלחת של לוחמים מברית המועצות כביטוי של רצון טוב ויחסי שותפות בין בעלות הברית. 'הראיתם, היתה שם בחורה רוסית, לוחמת? איך היא נראתה? גדולה, מגושמת, פנים גסות היו לה, וראו את הלוחמת שלנו: שברירית, פנים עדינות...'. כן, יותר לא הקשבתי. כמעט מתי מבושה".¹⁰⁰

פועלה המזוין של "האוחזת בנשק" זכה להערכה לנוכח מוראות השואה ולא פחות מזה, בזכות יכולתה לבלבל את הגרמני ולהפוך את מה שנתפש כנחיתות המגולמת במין הביולוגי ליתרון. הצלחתה להשתמש, אפילו באופן זמני, בנחיתות זו הגבירה את ההוקרה. זה נעשה בשני אופנים: אחד, באמצעות הדגשת נשיותה, הפנימית

⁹⁷ דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, 1 ביולי 1979, עמ' 15. לדיון בתיאור לבוש חברות המחתרת המזוינת בגטו על פי כתביהן ראו: שחורי, "חברות המחתרת בגיטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית", ילקוט מורשת, עמ' 32-33.

⁹⁸ יעל צוקרמן, הבת: "אמנם כל הבתים [בקיבוץ] היו מרוהטים אז בצניעות רבה כי לא היה, אבל אפשר היה לראות שזה בכלל לא מדבר ללבה. הבית היה נזירי [...] לא בגדים, לא רהיטים, לא קישוטים. [...] רק אחרי הרבה שנים, היינו יחד באיזה סמינר חינוך של הקיבוץ המאוחד [...] היא הלכה בלי איפור ובלי תכשיטים, אבל כשהיא היתה במקומות האלה היא היתה ככה מוסיפה איזה של או צעיף, משהו על הצוואר, משהו קצת יותר מתייפיף ואנשים נמשכו אליה [...] אני זוכרת את התמונה הזאת שעמדתי מהצד וראיתי את הקוקטיות הזאת קצת שאף פעם לא היה לה שום ביטוי בחיים היומיומיים". אהובה פריד: "כשהיה משפט אייכמן, היא באה להתייעץ איזה שמלה היא תלבש למשפט. איך בכלל עלה על דעתה לשאול דבר כזה? מה פתאום היה לה אכפת? והיא אמרה תראי, אני מייצגת שם אלפים מאחורי, ואני צריכה להיות בסדר". צביה: ציפור כחולה (סרט), בימוי: אילת הלר, עריכה: רבקה יוגב, תסריט: רבקה יוגב, אילת הלר, הפקה בפועל: שלי שדות, ישראל, 1998 (להלן: צביה: ציפור כחולה).

⁹⁹ שילנסקי, מודלמאן, עמ' 117.

¹⁰⁰ גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 133-134, עמ' 138, עמ' 137. בעקבות פגישתו עם קורצ'אק, עם בואה לארץ, כתב יהודה (יוקרה) הלמן: "עיני היו נשואות אל פני הנערה, נמוכת קומה, בעלת עיניים מבריקות נסוכות עצב וגעגוע". יהודה הלמן, "עם רוזיקה במחנה עתלית", רוזיקה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 121. ראו גם: י. נודד, "סביב המדורה", התנועה לאחדות העבודה, 19 בינואר 1945, עמ' 5.

והחיצונית, ושני, באמצעות הסוואת נשיות זו. לעתים "האוחזת בנשק" עצמה הבליטה את המראה החיצוני והשתמשה בתכונות נשיות מסורתיות כדי למלא משימה: היה זה, כאמור, כלי הנשק העיקרי של קשריות שעל פי רוב הבריחו אקדח או רימון אך לא הפעילו אותם אלא את מראן החיצוני ואת קסמיהן – האישי והנשי. בסופו של דבר למילוי המשימה נדרשו קודם כל מראה חיצוני מתאים (ארי) ומרכיבים אישיותיים, כמו זריזות, נחישות, קסם אישי ותושייה. "אם צריך להתוודע אל נהג רכבת גרמני, כדי שאפשר יהיה לנסוע ברכבת אל מחוץ לגוברניה, אשר שמה יכולים לנוע רק אנשים בעלי תעודות מעבר, נעשה הדבר בפשטות, כאילו מקצוען הוא", סופר על הקשריות.¹⁰¹ דוידזון כתבה על שיפר-רופאיין: "נכנסה אל הרובע, ורודה ומזהירה, וחיוך על שפתיה: לבושה יפה, בידה ילקוט-מסע חדש. צעדה בבטחה המיוחדת לה [...] מי שראה אותה בקרון-רכבת משוחחת בחן מפתה עם השכנים מימין ושמאל, או בעברה את רציפי ההמתנה בתחנות הרכבת, עטורת חיוכים שופעי רמזים, הרי יכול לחשוך בה בכל: כי היא נוסעת לבקר את ארוסה, או שהיא מתכוונת לבלות אי שם בנעימים את ימי חופשתה, ואפילו יד לה בעסקי השוק השחור [...] העמידה עצמה ראשונה לתפקיד מקשר בתנועה, בנסיעותיה המרובות סללה לה דרך ברוב יופיה וחניה, שנתברכה בהם אשת-חיל כובשת לבבות ומרוצה מעצמה. בני לויתיה המקריים ודאי לא עלה על לבם, כי הלה מעבירה נשק. תחת מעיל הספורט הגולש ברשלנות מעל שכמה, היו תלויים שני אקדחים – ובילקוטה החדש על זרועה – שלושה אקדחים ומספר מחסניות עם כדורים". קובנר: "אם לא היתה דומה מספיק לגויה, היה עליה לשנות את צורתה החיצונית. [...] היית צריכה לצאת בהסוואה. אז היה צריך להיות דומה קצת. אני למשל לא דומה בכלל, אז צבעתי את השיער והיתה לי מין הליכה כזו. הליכה יותר חשובה ממראה".¹⁰² גרוסמן: "בסופו של דבר באותם ימים היו לי שתי זהויות. שני שמות. אחרי הכל, חשוב מכל היה הפרצוף שלא הסגיר את יהדותי. לא 'חשדו' בי לפי המראה, לא בזמן המחירת וגם לא אחריה, כשנסעתי ברכבות, מהן לעיתים קרובות הוציאו את 'חשודים' ורצחו אותם".¹⁰³ לעתים היה לה כינוי: לוחמת גטו ורשה רגינה פודן נקראה "לילית".¹⁰⁴ לא ברור מה היה מקורו של כינוי זה, שאחת האסוציאציות שלו היא לילית המינית, הקטלנית והשולטת, אנטיטזה לחורה האמהית, הכנועה והנשלטת. אם נצא מנקודת הנחה שלמשמעות זו היה חלק, כינוי זה יכול לשמש אינדיקציה נוספת להערכת "האוחזת בנשק"

¹⁰¹ קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; קרמיש ציטט מכתביו של רינגלבלום; שיחה עם חווקה פולמן-רבן; שיחה עם הלה שיפר-רופאיין.

¹⁰² שיחות עם ויטקה קובנר.

¹⁰³ דוידזון, יומנה של יוסטינה, עמ' 21-22, עמ' 39-40 (על שיפר-רופאיין). גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 121. ראו גם: ברזל, עד כלות ומנגב, עמ' 45-49; גיבורים ונואשים, עמ' 111-117.

¹⁰⁴ פודן היתה מקשרת בין הפלוגות שלחמו בשטח שולץ-טבנס ודיווחה על התקדמות הפעולות. הכינוי ניתן לה בקן השומר הצעיר. קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; "פוראן ראגינה (לילית)", חורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 382-383. פודן כוננה "לילית" גם ב-2003 (גיבורים ונואשים, עמ' 112). ב-29 באפריל 1943 סייעה פודן לחלץ קבוצת לוחמים שברחו מהגטו. היא חזרה לגטו דרך תעלות הביוב כדי לחלץ לוחמים נוספים, נתפסה ונורתה למוות. היתה בת עשרים ואחת במוותה. על פודן ראו גם: ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 146.

כנחושה, קרת רוח ואפילו אכזרית באופן זמני, כפי שכינוי אינו הדבר האמיתי; אחרי המלחמה לא היה בו צורך עוד, שכן הישראליות, ובכלל זה "האוחזות בנשק", היו "חוות".¹⁰⁵

"האוחזות בנשק" לא ראתה עצמה גיבורה, סיפרה קורצ'אק במפגש עם בנות הארץ שתועד בדבר הפועלת; היא סיפרה להן על ראשל מרקוביץ (ראשקה), "צעירה, כבת עשרים [...] שארגנה פלוגה מזויינת [...] שלמדה בעצמה להשתמש בנשק [...] שנעשתה סמל לכל הגאטו. [...] לא נמצאו צעיר או צעירה שחשבו על קרב, על התנגדות – שלא ראו את ראשקה, שלא ראו בה את הסמל לדבר זה. [...] העבודה הזאת נעשתה בשבילה דבר המובן מעצמו. והרי כל דבר שהיא עשתה היה מעשה גבורה. והיא לא הבינה כלל שזה מעשה גבורה. וכך הן היו כולן".¹⁰⁶

ב. "האוחזות בנשק" כמייצגת גבורה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה:

היבטים פוליטיים ומגדריים

הצגתה של אשה בשואה כ"אוחזות בנשק" עמדה בבסיס הערכתה בחברה היישובית ואחר כך הישראלית כגיבורה בתקופת השואה; לאלה נוספו היותה ציונית ולרוב זיקתה לתנועת הפועלים. ההוקרה להשתייכות למחתרת מזוינת ולהשתתפות בקרב אפיינה תרבויות לאומיות מודרניות אחרות;¹⁰⁷ אחיזה בנשק היתה אות לנוכחותם של כוח פיזי וחוסן נפשי, אומץ לב, גאווה, נחישות וקשיחות; היא ביטאה ערך עליון בסולם הערכים של היהודי החדש שעמד במרכז הפרויקט הלאומי היהודי שביסודו יהודים שהיו מסוגלים להגן על עצמם מבחינה פיזית, תמונת ראי למצב בגלות, ובמילותיו של מאכס נורדאו, "נחדש, איפוא, את הקשר אל המסורות עתיקות-הימים שלנו: נהיה שוב גברים עמוקי-חזה, דרוכי-אברים, עזי-מבט".¹⁰⁸ כפי שמראה אניטה שפירא, מקורו של רעיון ההגנה העצמית במשמעות אחיזה בנשק בקרב התנועה הלאומית היהודית נמצא בראשית המאה העשרים: פוגרום קישניב (1903)

¹⁰⁵ למושג לילית ומשמעותיותו במחקר הפמיניסטי ראו: אריאלה פרידמן, "על פמיניזם, נשיות וכוח של נשים בישראל", דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן ואחרות, מין מגדר פוליטיקה, תל-אביב, 1999, עמ' 32-37; ניצה אברבנאל, חווה ולילית, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, 1994. ב-1961 נכתב בדבר הפועלת: "אנו הנשים, שאף פעם לא נבין ואף פעם לא נשלים עם נפילת בנים וריעים במלחמה, חייבות לדעת גם את משקלה של הצעקה החנוקה, של ההתנגדות המושקת, של הכניעה באין-מוצא, תוך גודל-נפש, לגורל המחייב את יקירינו להיות לוחמים. אנו חייבות לדעת את ערכה של התרומה הנדרשת מידי חוה – אמם של הבל ושל קין גם יחד". רבקה גורפיין, "גיבורה אילמת", דבר הפועלת כז, 4-3, מרץ-אפריל 1961, עמ' 118.

¹⁰⁶ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8. עוד על מרקוביץ ראו: אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 239; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 128.

¹⁰⁷ George Mosse, The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity, New York & Oxford, 1996; אניטה שפירא,

חבר היונה, תל-אביב, 1992.
¹⁰⁸ מאכס נורדאו, "יהדות השירים (1900)", כתבים ציוניים א, ירושלים, תשט"ו, עמ' 187.

הביא למהפכה בתגובת הנוער היהודי במזרח אירופה על מעשי שפטים, והפואמה "בעיר ההריגה" של חיים נחמן ביאליק סימנה את ראשית ההתארגנות של יהודים לשם הגנה עצמית.¹⁰⁹

לכאורה, לא ניכרו בשיח הציבורי הישראלי באותם ימים הבדלים בין "האוטונומי בנשק" על בסיס מין; הערכה ניכרה ללוחמה מזוינת באשר היא, גם בהקשר של המאבק המזויין בגטאות וביערות בתקופת השואה, תוך הדגשה שחזרה ונשנתה שאלה היו "בחורים ובחורות", "נערים ונערות", "אחינו ואחיותינו", "חברינו וחברותינו", כולם וריאציות על "נערה ונער" מהפואמה "מגש הכסף" של נתן אלתרמן שפורסמה לראשונה בדבר בדצמבר 1947 על צברים שמתו במהלך פעולה מזוינת להגנה על הארץ ולהקמת המדינה;¹¹⁰ בעקבות ידיעות על מותן של צביה לובטקין וטוסייה אלטמן במרד גטו ורשה כתב על "נערה עבריה", שאחזה בנשק לבושה שמלה לבנה, סמל לבתוליות ולתום.¹¹¹ אך כמו פרויקטים לאומיים אחרים, מראים חוקרים כג'ורג' מוסה ופולה היימן,¹¹² גם הפרויקט הלאומי היהודי היה פרויקט גברי; כן הארץ היה גבר: חזק וגאה ולא חלש וכנוע.¹¹³

דומיננטיות רעיון האחיזה בנשק בזהות הציבורית ניכרת גם ברטוריקה של פמיניסטיות ישראליות: בכוחה של התנגדות מזוינת להוכיח שנשים שוות לגברים; כתבים פמיניסטיים בני התקופה הביאו את סיפוריהן של נשים שבימי המדינה שברוך ובמלחמת העצמאות ביצעו פעולות מזוינות. הצלחתן הוצגה כאינדיקציה ליכולת של כלל

¹⁰⁹ אניטה שפירא, ברל, א, תל-אביב, תש"ם, עמ' 32; שפירא, חרב היננה, עמ' 433-462. מרד הגטאות הוצג כאנטיזה לפוגרום קשינב: יצחק גרינבוים, "חמשים שנה לפרעות קשינב – ומרד הגטאות", על המשמר, 17 באפריל 1953, עמ' 3. קידוש האחיזה בנשק מתבטא במקורות רבים בני התקופה, ביניהם בדבריו של יצחק טבנקין לפני עדותה של לובטקין ביגור ב-1946 ("דברי פתיחה", ועידת יגור, עמ' 11-10) ובתום משפט אייכמן (בעקבות משפט אייכמן, פרקים מתוך הרצאות באפעל, הקיבוץ המאוחד, המרכז הסמינריוני, רמת אפעל, עמ' 9).
¹¹⁰ כאמור, בעיתונות התקופה נפוץ הכינוי "נערה" ביחס לצעירות ציוניות, ובדרך כלל ציוניות סוציאליסטיות, שאחזו בנשק בגטו או ביער: ראו לעיל, ועוד: "ווארשה", 19 באפריל 1943, "העולם הזה", 22 באפריל 1954, עמ' 11; ר.כ., "עם ספרה של רוזיקה", דבר הפועלת יב, 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138; שמואל שניצר, "נקמת הגיטו הגווע", מעריב, 4 במאי 1961, עמ' 3; הרב ד"ר מרדכי נורוק, "ביום זה", הצופה, 30 באפריל 1954, עמ' 5; הרב ד"ר מרדכי נורוק, "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשיו", הצופה, 11 באפריל 1961, עמ' 2; מ. אונגרפלד, "מילא 18 ללאון יוריס", הצופה, 20 באוקטובר 1961, עמ' 5. ראו גם: אממה [כך במקור] ליון, "הם - ואנחנו", דבר הפועלת ט, 11 ביולי 1943, עמ' 83. כינוי זה רווח גם ברשימות "מסביב למדורה" (לדוגמה: שדה, "אברהם מברנוביץ'", כתבים, עמ' 112).
עוז אלמוג מדגים עד כמה היה שכיח הכינוי "נערה" או "נערים" בחיבורים שהנציחו צברים שמתו בקרב, לרוב במלחמת העצמאות ומתייחס גם לאלה מאת אלתרמן (אלמוג, הצבר, עמ' 192-199).

¹¹¹ "נערה עבריה" פורסם בדבר בתחילת יוני 1943. להשוואה בין "נערה ונער" ב"מגש הכסף" ל"נערה עבריה" ראו: יחיעם ויץ, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי עיתונות הקיבוץ המאוחד ומפא"י", דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1939-1945, תל-אביב, 2002, עמ' 204.

¹¹² Mosse, *The Image of Man*, 1996; פולה היימן, האשה היהודייה בסבך הקדמה, ירושלים, 1997, עמ' 115-120.

¹¹³ לפרויקט הלאומי היהודי כפרויקט גברי ראו: דניאל בוירן, "נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי", תיאוריה וביקורת 11, חורף 1997, עמ' 123-144. לפי אמנון רובינשטיין הצבר המיתולוגי הוא דמות גברית, במינו ובהתנהגותו. אמנון רובינשטיין, "עלייתו ושקיעתו של הצבר המיתולוגי: הצבר העליון והיהודי הגלותי", להיות עם חפשי, תל-אביב, 1977, עמ' 105. עוז אלמוג קובע כי המושג צברים מתייחס לנשים ולגברים (הוא כתב: בנים ובנות) אבל מתייחס לגברים: הוא מציין כי אף שהצבריות היו חלק אינטגרלי וחשוב מהתרבות הצברית, הרי שהרמות המיתולוגיות של הצבר ודמויות המפתח הדוריות הן בעיקרן דמויות של בנים. לטענתו הסיבה העיקרית לכך היא תפקידה החשוב של המלחמה בעיצוב התרבות הצברית ודמותו המיתולוגית של הצבר. אלמוג, הצבר, הקדמה, הערה 2, עמ' 393. נראה גם, שהאחיזה בנשק כפעולה המבוצעת בידי גברים עומדת ביסוד הטיפולוגיה של יהודית תידור באומל על גיבורים בחברה הישראלית, ובה ארבעה אבות-טיפוס: ביחס לשלושה מהם באומל נקטה לשון זכר ולא רבים (נייטרלי): "הלוחם למען הכבוד היהודי", שם הדגם בולט ביתר הוא הפרטיון ולוחם הגטאות, "החלוץ, עובר האדמה" ו"הישראלי הנלחם על מדינתו ועמו". אב-טיפוס היחיד שמוצג שם באופן שעשוי להתפרש כדגם הכולל גם נשים – שכן אז הניסוח הוא ברבים ועל כן בזכר – הוא "אלה שמסרו את נפשם על קידוש השם". אלה, בניגוד לשלושת האחרים, לא בהכרח אחזו בנשק חם או קר. יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ירושלים ובאר שבע, 2004, עמ' 7-8.

הנשים לתפקד "כמו גברים" ומכאן להיותן זכאיות לשוויון חוקי וחברתי.¹¹⁴ האנלוגיה היתה ברורה: אם הצלחת לאחוז בנשק את זכאית למלא גם תפקידים (גבריים) אחרים בחברה. לרטוריקה כזו היה מחיר: סיפורים אלה הצטרפו לטקסטים של גברים שחיוקו את מיתוס השוויון בין המינים וטשטשו את העובדה שנשים, עוד מראשית ימי היישוב, התקשו מאוד לממש את השוויון כפי שהתחייב מהאידיאולוגיה שלא לדבר על אחיזה בנשק עצמה שהיתה כרוכה במאבקים.¹¹⁵

"האוחזת בנשק" ביצעה פעולות שזוהו כמעשי גבורה בהתאם לסולם הערכים הצברי שהיה, כאמור, גברי במהותו; סוג הכוח שהפעילה, ישיר וגלוי ולא עקיף ונסתר, זוהה עם גברים, וכך גם פעולותיה ותכונותיה. אך אפילו השליכה רימון וירתה באקדח, היתה אשה ללא ערעור ופקפוק: המין הגדיר את מקומה בחברה, "אוחזת בנשק" ככל שהיתה; נחיתותה הוערכה כמוכנית, תוצר של הביולוגיה שאי אפשר לשנותו. פעולותיה בשואה הוצגו תמיד כפעולות שבוצעו בעבר, במציאות שלא תישנה עוד, ונשיותה בהווה הובלטה, למשל באמצעות הדגשת אקט שביצעה שזוהה כנשי, שלא היה מנת חלקו של הצבר (הגבר), כמו בכי.¹¹⁶ עם בואה של לובטקין לארץ התייחסה ליליה בסביץ, מראשי תנועת הפועלות, לדמעותיה של זו, ש"תנועות-ידה התכופות על פניה אומרות לנו כי מוחה היא את דמעותיה".¹¹⁷ לובטקין באמת בכתה אז; היא עצמה העידה שדמעות לא היו "חלק מהאופי שלה": האונייה הגיעה לנמל חיפה באיחור והיא עצמה לא חשבה שמישהו יקבל את פניה שם אבל הנה "חכה קהל רב, ביניהם הרבה מאד חברים שאני מכירה אותם ואני זוכרת רק שהתנשקתי ובכיתי, כן בכיתי", כתבה ליצחק צוקרמן. בקבלת הפנים שנערכה לכבודה במלון בחיפה "אני אמרתי שתי מלים (בדיוק שתי מלים כי לא יכלתי ושוב בכיתי, התאמין?)."¹¹⁸

¹¹⁴ ראו שורה של מאמרים בכתב העת הפמיניסטי האשה במדינה, ביניהם: "שחרור ועצמאות", האשה במדינה א, 2, 4.5.49, עמ' 1; "חנוך לזכויות", האשה במדינה א, 1, 29.3.49, עמ' 2; "ליום העצמאות", האשה במדינה ב, 9 (22), מאי 1951, עמ' 89-90. רשימות ברוח דומה הופיעו בביטאון הפועלות: בבה אידלסון, "חמש שנים למדינת ישראל: תנועת הפועלות בבנין המדינה", דבר הפועלת יט, 3-4, מרץ-אפריל 1953, עמ' 54-56; ליליה בסביץ, "מאבק החברות על שיתוף בשמירה", דבר הפועלת כא, 5, מאי 1956, עמ' 116-119; "בנות ב'שורה'", דבר הפועלת כז, 3-4, מרץ-אפריל 1961, עמ' 91-93. עוד ראו: שוריקה, "האשה בכוחות המתנדבים", על המשמר, 25 במרץ 1955, עמ' 3; יוסף גלילי, "אגדה שהיתה למציאות ומציאות שהיתה לאגדה", על המשמר, 3 במרץ 1958, עמ' 2 (על קיילה גלעדי מ"השומר").

¹¹⁵ אחד מאלה היה רשימה על לוחמות הפלמ"ח מאת יצחק שדה. "קריאה לחברות", זרובבל גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח א, הקיבוץ המאוחד, תשט"ז, עמ' 289. כפי שמראה טלילה קוש-זהר, קריאה ביקורתית בספר הפלמ"ח – שרק טקסטים מועטים בו מתייחסים מפורשות לנשים בארגון – מגלה שספר זה מייצג את הקול ההגמוני וחושפת את המציאות שבה פעלו הנשים שהתגייסו לפלמ"ח, שהיה ארגון גברי במהותו ושחבריו היו גברים. טלילה קוש-זהר, "היא לא הלכה בשדות", חנה נוה, עודד מנדה-לוי (עורכים), "יום קרב וערבו, והבוקר שלמחרת: ייצוגה של מלחמת העצמאות בספרות ובתרבות העברית בישראל", סבן 5, תשס"ב, עמ' 305. יעל פלדמן קוראת את ספרה של נתיבה בן-יהודה (בין הספירות, ירושלים, 1981) קריאה פמיניסטית ומגלה שם טקסט חתרני, המערער על קיומו של מיתוס השוויון בין המינים בפלמ"ח. יעל פלדמן, "שוויון המינים או אפליה מגדרית? הטריטוריה של הפלמ"ח מאת נתיבה בן-יהודה", מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים, תשס"ב, עמ' 175-188.

¹¹⁶ אלמוג, "אל ספור, אל בכות בעת כזאת!": חוסן נפשי ואיפוק רגשי", הצבר, עמ' 334-338.

¹¹⁷ ליליה בסביץ, "על החוף", ולו רק הד..., תל-אביב, 1981, עמ' 52.

¹¹⁸ מכתב של צביה לובטקין לאנטק צוקרמן, 29 במאי 1946. באדיבות משפחת צוקרמן, קיבוץ לוחמי הגטאות. בסביץ כתבה גם על הדמעות שנקו בעיני משתתפים אחרים בקבלת הפנים ללובטקין, אז נשמע "שיר הפרטיזנים" מפי ניצולה. הבכי שם התאפשר על ידי אשה: אחרי השיר אמרה רחל כצנלסון-שו"ר כי "במעמד זה יש מקום לדמעות – ואל נבוז לדמעות – יש מקום לשירה, לתפילה, אולם לא למלים", אז, כתבה בסביץ, "מודה לה כל אחד בלבו ונותן חופש לדמעות". בסביץ, "על החוף", ולו רק הד..., עמ' 52.

"האוחזת בנשק" היתה אשה שבימי השואה ביצעה פעולות וגילתה תכונות שזוהו באופן מסורתי עם גברים: סתירה זו היתה ביטוי אחד לשניות שאפיינה את נוכחותה בשיח הציבורי בארץ; ביטוי אחר נמצא באופן הערכתה כגיבורה: מצד אחד, כגבוהה ונישאה, בלתי מושגת, מצד אחר, כפי שהיה במקרה של לובטקין, כ"אחת העם".¹¹⁹ דוגמה לשניות זו אפשר למצוא בנוהג לכנות אותה בשם הפרטי, שרווח בעיקר בביטויי הפועלים דבר, על המשמר, למרחב ודבר הפועלת, לרוב במאמרים אך גם בדיעות; נוהג זה התייחס לנשים: גברים, כמו מרדכי אנילביץ', נזכרו בשמותיהם המלאים ולפעמים בשם המשפחה בלבד. לובטקין, קורצ'אק, גרוסמן, פלוטניצקה, אלטמן ואחרות היו שם "צביה", "רוז'קה", "חייקה", "פרומקה" ו"טוסייה".¹²⁰ גם "האוחזת בנשק" שהיו בעלות זיקה פוליטית לשמאל הציוני נהגו כך.¹²¹ בעיתונות הפרטית (מעריב, העולם הזה, לאשה), בעיתונות הימין (חרות, הבוקר), בעיתונות הבלתי תלויה (הארץ), בעיתונות הדתית-לאומית (הצופה) ובביטויים חרדיים (שערים, הקול) הן הוצגו בדרך כלל בשמות מלאים: במעריב נוסף לרוב התואר גברת. גם חרות הצמיד לשמה של "אוחזת בנשק" ממפלגה יריבה פנייה זו: בעמודי החדשות היה זה על פי הנוהג המקובל; במאמרים לעתים כתרגיל רטורי, בדרך כלל במסגרת התקפה על

¹¹⁹ עם בואה לארץ שדה כינה את לובטקין "אחת העם". י. נודד, "סביב המדורה", לאחדות העבודה, 2 ביוני 1946, עמ' 4. היא ראתה את עצמה כחלק מכלל הקורבנות, העמך, ובמילותיה, "אחת משה מיליונים". "האוחזת בנשק" העידו על כך במכתבים אישיים ובהופעות פומביות. ראו למשל: לובטקין, ועידת יגור, עמ' 13, עמ' 46-47, עמ' 48. ראו גם בדבריה של הלה שיפר-רופאייזן בצאת שנה למותה של לובטקין. לדמותה של המחותרת הלוחמת בגיטאות פולין: יום עיון לזכרה של צביה, בית לוחמי הגטאות, 1981.

¹²⁰ דוגמאות אלו רבות ותקצר היריעה מלהציג את כולן. ל"צביה" ראו למשל: י. אשד, "מלחמת היהודים", מבפנים, ט, ב, יוני 1943, עמ' 224; שולמית קרל, "עם צביה", דבר הפועלת יב, 6-5, 26 ביוני 1946 עמ' 62; "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: מ"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "אלוף משה כרמל: שליח מהנהגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 1; חיים פרימר, "עם פרוץ המרד בגיטו וארשה", הארץ, 9 באפריל 1956, עמ' 2; חגי, "מה אומרים? כנתת הפסים", למרחב, 25 בינואר 1960, עמ' 2; "מה מיום: עדי הכבוד והמרד", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 2; "העדים צביה ואנטק", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6. "רוז'קה": ר.כ., "עם ספרה של רוז'קה", דבר הפועלת יב, 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138; "רוז'קה בעצרת זכרון השואה: 'לא לשכוח ולא לתת לשכוח', על המשמר, 19 באפריל 1955, עמ' 4; "עצרות-זכרון לקרבנות השואה", הבוקר, 9 באפריל 1956, עמ' 4 (שם דווח על דברים שנשאה "הפרטיזנית רוז'קה" [נכך במקור]); "עצרות זכרון ב'לוחמי הגיטאות', ביד מרדכי ובהר הזכרון בירושלים – במלאת י"ג שנים למרד", למרחב, 9 באפריל 1956, עמ' 4. על "טוסייה" (אלטמן) ו"פרומקה" (פלוטניצקה) ראו למשל: "חנצ'ה ופרומקה", דבר הפועלת י, 12-11, 31 בדצמבר 1944, עמ' 199-197; טוביה בוז'יקובסקי, "הכוח שליכד והדריך", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 6; יוסף קרמיש, "האשה היהודיה בתקופת השואה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 2 (על פלוטניצקה); נחמה גינוסר, "לחברה: דפים מן ההגדה", על המשמר, 22 באפריל 1962, עמ' 3. "לחייקה": קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; "האמת היא בכל זאת, כי התמרדו!", על המשמר, 25 ביוני 1961, עמ' 6. ראו גם הכיתוב תחת תמונתה של ויטקה קובנר, אבא קובנר ורוז'קה קורצ'אק בשלהי המלחמה שפורסמה ב-1961 בשבועון העולם הזה: "ביום השיחורר: ויטקה, קובנר ורוז'קה" ("סופו של איציק", 10 במאי 1961, עמ' 7). גם בגיבורים ונאשים, אלבום יציא לאור במלאת 60 שנה למרד גטו ורשה, נזכרות הנשים בדרך כלל בשמותיהן הפרטיים והגברים – בשמות המשפחה, במיוחד בפרק "לוחמות ללא חת" (עמ' 108-117).

נוהג זה הלחל גם למחקר, כנראה כדי לשקף את רוח התקופה. ראו למשל: גוטמן, בעלטה ובמאבק; כרזל, עד כלות ומנגד; פורת, מעבר לגשמי; יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, ירושלים, 1994; קראי, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת; שלו, טוסייה; ש"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה"; שימשי, "לונקה וטמה – קשריות מובילות בתנועת 'דרור' כפולין הכבושה", נשים ומשפחה בשואה, עמ' 129-155; ראו גם באנציקלופדיה של השואה, למשל בערך "רובוטה, רוז'ה" (כרך ה, עמ' 1124).

¹²¹ בנאום שנשאה בעצרת הזיכרון שנערכה ביום הזיכרון לשואה ולגבורה תשט"ו בקיבוץ יד-מרדכי דיברה גרוסמן על "מרדכי אנילביץ', טוסייה ויוסף קפלן, פרומקה ומרדכי טנבוים". לשון דומה נקטה בנאום בטקס הממלכתי בהר הזיכרון בכ"ז ניסן בתשכ"ח. גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1955, תיק נאומים ועצרות ביד מרדכי 1955-1993, תיק 95-10.69 (1), ארכיון גרוסמן. ראו גם בנאום שנשאה בקיבוץ יד-מרדכי ב-1950: "גיבורי יד-מרדכי וקיבוץ לוחמי-הגיטאות מתיחדים עם זכר גיבורי מרד גיטו וארשה", דבר, 20 באפריל 1950, עמ' 2; עוד ראו: חייקה גרוסמן, "נאום בהר הזכרון", 1 במאי 1962. תיק משפט אייכמן 1961-1963, 95-6.69 (5), ארכיון גרוסמן; גרוסמן, "נאום בוועידת הפועלות השמינית". ראו גם בטקס מספרה של גרוסמן (ראו שם התייחסות לטוסייה אלטמן), פורסם בעל המשמר במלאת עשור למרד גטו ורשה (חייקה גרוסמן, "בבית הגיטאות", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 3). בספר להבות באפר נהגה קורצ'אק לכנות את הנשים בשמותיהן הפרטיים. ראו גם בדבריה בנן שמואל ובדבריה במועצת הפועלות ב-1945: קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 12; "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8-10. גם לובטקין נהגה כך. ראו למשל: "אחרונים על החומה", ועידת יגור, עמ' 15-16, 25, 26-27, "נערות במערכות הגיטו", דבר הפועלת יב, 6-5, 26 ביוני 1946, עמ' 63. ראו גם בספריהן של לוחמות הגטו והפרטיזניות, למשל: הרשקוביץ, בנודדים ובמחתרת; גרוסמן, אנשי המחתרת.

הופעתה הציבורית. כאשר היה מדובר על "אוחזת בנשק" מבית"ר היא הוצגה בחרות בדרך כלל בשמה הפרטי.¹²² רוז'ה רובוטה ומלה צימטבאום לא זוהו עם תנועה פוליטית מסוימת, על אף שבנועריה השתייכה רובוטה לשומר הצעיר; במשפט אייכמן, עם פריצתן לשיח הציבורי, רובוטה היתה כמעט תמיד "רוז'ה" וצימטבאום – "מלה" (או: "מאליה").¹²³

נראה שמקורו של הנוהג לכנותן בשמותיהן הפרטיים באורח חייהן של "האוחזות בנשק" שהיו דמויות ידועות בציבור: אלה היו מזוהות עם מפלגות השמאל הציוני (מפ"ם ואחדות העבודה-פועלי ציון), בימי השואה היו חברות בתנועת נוער חלוצית, ואחריה – חברות קיבוצים; בכל המקומות האלה הסתפקו בשם הפרטי (צביה) או בכינוי (חייקה, רוז'קה, חווקה). אולי דיבור זה, עליהן ובפיהן, האיץ את תהליך אימוצה של "האוחזת בנשק" לחיק הצבריות והיה צעד נוסף בדרך לזיהויה כ"אחת משלנו". הן עצמן הסכימו עם הסגנון הבלתי אמצעי; מבחינת שם המשפחה הן שמרו על שמותיהן מבית אבא: קורצ'אק לא עיברה את שמה וכמו אחרות המשיכה להזדהות גם בשם הנעורים. נראה שהן עצמן לא חשו צורך לשנות את שם המשפחה כדי להפוך עבריות: אולי גם מפני שפועלן בשואה כבר הכשיר אותן לזאת.¹²⁴ אפשר לראות בזה גם אקט פמיניסטי: התייחסות באמצעות שם משפחה היא התייחסות באמצעות גבר, שכן זו מזהה אותן לפי בית-אב; התייחסות באמצעות השם הפרטי איפשרה להן להציג את עצמן כבלתי תלויות, כאינדיבידואל.

במקרה אחד הקנתה הפנייה בשם הפרטי ממד מיתי: כינויה של פולין בקודים של המוסד לעליה ב' ואחריים

היה "צביה".¹²⁵ בשנים הראשונות אחרי השואה, בשנות החמישים וגם בימי משפט אייכמן "צביה" היתה מלה

¹²² כך פלה פינקלשטיין היתה "פלה" (למשל: חיים לזר, "בית"רי הגיטאות עמדו במבחן", חרות, 5 באפריל 1953, עמ' 5; פלה פ., "בחשכת אושוויץ הבהיק מצות צהורות", חרות, 24 באפריל 1962, עמ' 4). הכינוי "גברת" רווח בחרות לנוכח עדותה של צביה לובטקין במשפט אייכמן. "גברת" בהקשר שלה ראו למשל: "עצרת יום-הזכרון לחללי שואת אירופה ביער הקדושים", הארץ, 30 באפריל 1954, עמ' 8; "כך סבל, גסס, מרד והושמד גיטו וורשה", מעריב, 3 במאי 1961, עמ' 1, "נפתח מושב יד ושם", שחרים, 17 בינואר 1960, עמ' 4.¹²³ על "רוז'ה" (רובוטה) ראו למשל: גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר; שמואל שניצר, "תחנה סופית ושמה – מוות", מעריב, 4 ביוני 1961, עמ' 2; "נקמה" – צוואתה של גבורת המחתרת שהוצאה להורג באושוויץ", הצופה, 4 ביוני 1961, עמ' 2. על מלה (או: מאלה) צימטבאום ראו למשל: "המרד ופיצוץ הקרמטוריום", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10, "השופטים בכו כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9; גורי, "כוחם של תפוחי אדמה", מול תא הזכוכית, עמ' 128.

¹²⁴ ראו: אלמוג, הצבר, עמ' 148-152, עמ' 332-334. לפי אלמוג, לובטקין, גרוסמן וקורצ'אק לא היו מיוחדות בכך: שם עברי היה טעון סמליות והיה אלמנט מרכזי בפרקטיקה של קליטת העולים החדשים, אך רבים מהצעירים שנקלטו במסגרות הצבריות שמרו על שמותיהם הפרטיים והמשפחתיים המקוריים. אלמוג, שם, עמ' 148-152 (על עברות השמות), עמ' 332-334. ההחלטה לשמור על שם המשפחה המקורי לא היתה נחלת נשים בלבד: בביוגרפיה של קובנר מסופר כי לקראת נסיעתו לארגנטינה בן-גוריון הציע לו להחליף את השם, "קובנר ענה שבשום פנים ואופן לא יעשה זאת ולא יחליף את שם משפחתו בן מאות השנים, ואם יתעקשו – לא ייסע. שמו היה בעיניו אחד משורשיו בגולה בה נולד ואתה הוקיר, ממנה בא ואלה נסע. נראה שבן-גוריון ויתר". פורת, מעבר לגשמי, עמ' 297.

¹²⁵ ראו למשל במכתביה של גיזי פליישמן מסלובקיה לארץ (גיזי פליישמן, גבורה וקרבת", הארכיון הציוני המרכזי, חטיבת ויצ"ו, F49/1961, "קטע ממכתבה של גיזי פליישמן אל מרכז 'החלוץ' ביוני 1948 [תעודה 98], בתוך ליווייה רוטקירן, תורבן יהדות סלובקיה: תיאור היסטורי בתעודות, ירושלים, תשכ"א, עמ' 231) ובמכתב של נציגי ועד ההצלה בקושטא מיוני 1943: "מכתב מוניה פורמנץ ומנחם בדר, קושטא, אל משה דאקס ויוסף קורניאנסקי, ברטיסלובה", דינה פורת, יחיעם ויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945, ירושלים, תשס"ב, עמ' 173. אחרי שחזרה לוורשה נזכר שמה כקוד לכינוי האזור שהיה תחת הכיבוש הגרמני, סמל ליהודי פולין. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 34; דינה פורת, הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב, 1986, עמ' 68; טוביה פרילינג, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות ההצלה השואה, א, שדה בוקר, ירושלים ובאר שבע, תשנ"ח, עמ' 318, עמ' 322. ראו גם: "נערה עבריה", גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, עמ' 69.

נרדפת לגבורה קלאסית בשואה, מלת קוד לתגובה שזוהתה באופן אבסולוטי כתגובה ראויה של יהודים לגרמנים. "משפחתה של צביה" היה פירושו – תנועת החלוץ בא"י העובדת, ו'ארצה של צביה' פירושו ארץ-ישראל", אמר יצחק גרינבוים באזכרה שערכה הסוכנות היהודית ביוני 1943 טרם נודע שהיא בחיים;¹²⁶ בימים הסוערים שבאו אחרי הכרעת הדין של השופט ד"ר בנימין הלוי במשפט הדיבה נגד מלכיאל גרינוולד הוצגה כמופת להתנהגות יהודים נבחרים בניגוד לאלה שד"ר ישראל קסטנר נתפש כמייצגם;¹²⁷ קיבוץ לוחמי הגטאות נודע כבר בימים הראשונים כ"קיבוץ של צביה ויצחק".¹²⁸ ההספדים שנישאו לה – בתחילת קיץ 1943 ובקיץ 1978 – בנו אותה כסמל לאומי והנציחו אותה כאמצעי ייצוג ראשון במעלה, אולי לא רק מבין הנשים, לגבורה מזוינת בשואה. בגיליון יוני 1943 של כתב העת מבפנים, שרובו הוקדש למרד גטו ורשה, הודפס השיר "צביה" מאת זרובבל (גלעד); באחד מביטאוני הקיבוץ המאוחד סופר על "צביה האגדית, מופיעה בכל מקום: בין מוקדים וגרדומים, בכוזה לסכנה, היא עוברת מגיטו לגיטו, מקשרת, מארגנת, מביאה את דבר התנועה, מעוררת לפעולות [...] צביה – השם הזה נעשה שם נרדף למחתרת החלוצית, לתנועה החלוצית בפולין הכבושה, ליהדות פולין, הכלואה בחומות וורשה, לובלין ובגדרי התיל של מחנות-מות. היא היתה הרוח החיה בעלילת הגבורה של הקוממיות החלוצית, של כוח החיים העצום שנתגלה ביהדות הנטבחת ושל היכולת שנתגלתה בפעולה המשותפת הגדולה ולבסוף – בהתגוננות הגבורה של מעטים וכבולים נגד הרבים, העריצים והרוצחים".¹²⁹ בשיר "נערה עבריה" חיזק אלתרמן את הפיכתה לסמל: "הם ראוך, הם ראוך, נערה עבריה/ גם בליל היאוש והמרד/ עת משחר הגחת וכרעת כצביה/ כצביה סחרחרה ומסנוורת".¹³⁰ על לוח השיש שעל קברה בקיבוץ לוחמי הגטאות חקוקה רק מלה אחת: "הכיתוב על המצבה זה הבחירה של אבא שלי", הסביר שמעון צוקרמן, הבן; "הוא החליט שצביה זה מסמל את הכל, בלי שם משפחה. זה מה שהוא רצה, וכמובן כיבדנו את זה. ולא צריך לפאר. צביה זה היה מוסד וככה זה יישאר".¹³¹

¹²⁶ "אזכרה לחללי הגיטו", דבר, 15 ביוני 1943, עמ' 2.

¹²⁷ "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטיק וצביה, אך הם סירבו", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 1.

¹²⁸ עדות נינה (נחמה) שמולביץ, "הגרעין ע"ש פרומקה ביגור", צביקה דרור (עורך), קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, 2005, עמ' 15; פולמן-רבן, לא נפרדתי מהם, עמ' 209-218; שיחה עם חווקה פולמן-רבן; צביקה דרור בשיתה אתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אוקטובר 2005 (להלן: שיחה עם צביקה דרור). זיהויו של הקיבוץ עם "צביה ויצחק" נטען סמליות עם הולדת ילדיהם של לובטקין וצוקרמן: שמעון צוקרמן הוא הבן הבכור של הגרעין ביגור, יעל צוקרמן היא הבת הבכורה של קיבוץ לוחמי הגטאות. עוד ראו: בסביץ, "על החוף: לבואה של צביה לובטקין", ולו רק הד..., עמ' 51-53; י. טבנקין, "דברי פתיחה", ועידת יגור, עמ' 11; י. בן-אהרן, "אחרונים על החומה", ועידת יגור, עמ' 13; רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 276.

¹²⁹ זרובבל, "צביה", מבפנים ט, ב, יוני 1943, עמ' 243; צרור מכתבים (203) 138, 22 ביוני 1943, מופיע אצל ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 195. גם תיאור זה ממחיש את היותה סמל, שכן אין לו אחיזה של ממש במציאות: לובטקין לא היתה קשרית. שיחה עם חווקה פולמן-רבן. בספר בנדודים ובמחצות כתבה רניה הרשקוביץ: "בהיותי בורשה נוכחתי כי צביה כמעט שאינה יוצאת החוצה. קלסתר פניה – שמי ביותר". רניה, דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, גיליון מיוחד לזכר צביה לובטקין, יולי 1978, עמ' 32.

¹³⁰ על "נערה עבריה" ראו: מרדכי נאור, "המשורר והשואה: עיון בשירי שואה וגבורה ב'רגעים' וביטור השביעי' לנתן אלתרמן", דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1939-1945, תל-אביב, 2002, 256-257; רבינוביץ, מבפנים, עמ' 276, 278.

¹³¹ שמעון צוקרמן בראיון לסרט צביה: ציפור כחולה.

1. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי ביישוב ובמדינה מתום מלחמת העולם השנייה ועד פרוץ הוויכוח על השילומים (1945-1952)

מעיתונות התקופה עולה שביסוד החותם שהטביעה "האוחזת בנשק" על הצברים שהלחימה המזוינת היתה אלמנט מרכזי בעולמם נכחו במהלך כל התקופה, אקדח, רובה ורימון ממשיים. "אין קרב בלי נשק", קבעה עורכת דבר הפועלת בעקבות להבות באפר; הנשק, כתב יוסף קלוזנר באותו עניין, עמד במרכז מסכת הגבורה של הצעירים בגטו והגבורה בשואה צמחה מהצעירים שקראו למרד והתכוננו לפעולות מזוינות. לוחמי הגטאות היו "קבוצת צעירים המעזים להשתלט על חייהם ומותם, המבררים את דרכם בבהירות אכזרית, מתוך מחיקת כל ברירות אחרות ושונות מזו שבחרו מרצונם: להחזיר לגיטו, ליהודי המושפל, את כבודו האנושי באקט של התגוננות אחרונה, ללא אשליית נצחון, ללא צורך באמונה כלשהי בהכרעה, ללא התפנקות שבהרגשת קורבן". הנשק היה האמצעי ליצור יהודים שונים (חדשים) בגטו, "טיפוס מופלא של צעיר וצעירה יהודים המעזים לחיות ולחלום על מוות לפי בחירתם בתוך גיטו נדון לכליה"¹³². דברים ברוח דומה נכתבו בימי משפט אייכמן.¹³³

אחת מהופעותיה הציבוריות הראשונות של מחברת להבות באפר היתה בפני לוחמי פלמ"ח. היה זה ביום בו נשבעו לנשק. קורצ'אק אמרה שהיתה זו אחת הפגישות המרגשות בחייה. היא דיברה אתם יידיש; הם לא הבינו מלה. בתיווכו של "הזקן" הודגש המכנה המשותף – הנשק, הקשיים בהשגתו וחשיבות השמירה עליו, שנטענו במשמעות סמלית. הרשימה – "רוז'קה" – בה תיעד יצחק שדה את המפגש, נפתחה במלים אלו:

"- הפעם על מה ?

- על נשק.

- האם אפשר ?

- אפשר [...]

- מה יסופר על הנשק ?

- על קדושת הנשק !

- על קדושת הנשק ?

- על קדושת נשק - המגן !

¹³² ר.ב., "עם ספרה של רוז'קה", דבר הפועלת יב, 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138; י. א. קלוזנר, "איך צמחה הגבורה", רוז'קה: לחימתה, הגנתה, דמותה, עמ' 150; רבקה גורפיין-אוכמני, "הלוחמת שהיתה לסופרת", שפ, עמ' 147; ראו גם: גורפיין, "לחברה: הלוחמת", על המשמר; דוידזון, יומנה של יוסטינה, עמ' 40-41, עמ' 68; שדה, "אחת העם", כתבים, עמ' 120.

¹³³ לנוכח עדות לובטקין במשפט זה כתב גורי: "אמרת 'אל הנשק' ובאה צביה [...] ומספרת על אקדחים שמספרם נפל ממספר אצבעותיהם של חברי המפקדה, על רובה אחד, על צרור רימונים ומספר 'בקבוקי מולוטוב'. על חומר-נפץ הנשקל בזהב ובנפש". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 47 (פורסם בלמרחב ב-5 במאי 1961). עוד ראו: אניטה שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם, ירושלים, תשס"ב, עמ' 11; שפירא, חרב היונה, עמ' 453.

- ספר...

- לא אני המספר, היא סיפרה.

- מי היא?

- רוז'קה, שבאה אלינו מווילנה."

שדה: "היא הביטה סביבה, אל פניו של כל אחד מאיתנו – ואמרה: אתם תבינו אותי היטב. הנשק – אמרה – החיה אותנו, עשה אותנו מחדש לאנשים חיים חדורי כוח-רצון, עם תוכנית-מלחמה, נושאי תקווה: אם לא לחיים, הרי למות בקרב עם כל לוחמי בית ישראל בכל החזיתות, עם כל לוחמי רעיון התחיה. עתה יכולנו לחשוב על קידוש שמו של עם ישראל על-ידי עמידה, על-ידי מלחמה, על-ידי נקמה. ובאמת, חברים, קדוש היה הנשק הזה, שכן לא לרצח ולא להשתלטות וגם לא להתנשאות אדם על אדם הוכן... למטרה טהורה הוכן, ואמצעי טהור היה". האחיזה בנשק היתה כלי מרכזי בהכשרת יהודים באירופה לצברים, הסביר ללוחמי הפלמ"ח; השמחה בתום השלמת פעולה מזוינת לא היתה רק בזכות עצם הצלחת הפעולה אלא משום שהיתה הוכחה לעמידה במבחן, קבע: "רוז'קה סיפרה על 'מסיבה' אחרי הפעולה – בתוך הגיטו, והם מוקפים אויבים זורים, ולא מובנים אף לבני עמם. האוחזים בנשק ידעו גם לשמוח... וככה, חברים – אלה דבריה – הרגשנו אותו ערב כאילו ביניכם אנחנו, כאילו הגענו למחוז חפצנו, כאילו בארץ-ישראל אנחנו".¹³⁴

א. "פלמחניקית מהגולה" ו/או בת הארץ: הדיסוננס הכפול שיצרה "האוחזת בנשק" הפעולות שביצעה והתכונות שגילתה "האוחזת בנשק" בתקופת השואה תאמו את מערכת הערכים של הצבר ובאותו זמן יצרו דיסוננס כפול, שמקורותיו במשמעויותיהם של המקום הגיאוגרפי בו התרחשה אחיזה זו בנשק ושל המין הביולוגי של מי שאחזו בו. מקורו של הדיסוננס בהערכה שהתגלתה בחברה היישובית ואחר כך הישראלית כלפי "האוחזת בנשק". בה בעת היא עצמה חיזקה דימוי זה. הקטסטרופה של השואה הוכיחה את צדקתה של הציונות ההרצליאנית שהעמידה במרכז את רעיון הטריטוריה כפתרון לשאלת היהודים באירופה ומאז פולמוס אוגנדה (1903) את ארץ-ישראל כמרכז המפעל הציוני. אחרי

¹³⁴ י. נודד (שדה), "סביב למדורה", התנועה לאחדות העבודה, 19 בינואר 1945, עמ' 5. ההדגשות במקור. "לאור להבות באפר", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 47. קורצ'אק חלקה עם חיים וייצמן את רשמיה מהפגישה עם הפלמחניקים: במהלך הפגישה, סיפרה, שאל אותה: "נו, ומה דעתך על הנוער שלנו בארץ? בהיסוס רב אמרתי – כיצד אוכל לדעת ואני איני מדברת עברית והם אינם יודעים יידיש. פתאום זכרתי את דמויותיהם של האנשים הצעירים שרק שעות ספורות לפני-כן ביליתי במחיצתם והוספתי – נדמה לי שזה נוער שעליו התפללנו שם בגולה. הוא אמיץ, בריא... וייצמן הפסיק אותי ואמר: 'יא, זיי זענען געזונד, זייער געזונד (כן, הם בריאים, בריאים מאוד) והוסיף: 'אבער מיר קענען זיך נישט ערלויבן צו זיין אזוי געזונד...' (אבל אין אנו יכולים עדיין להרשות לעצמנו להיות כה בריאים...)". "פגישתי עם וייצמן", שם, עמ' 125. עוד ראו: ברורמן, "קשרים מופלאים", שם, עמ' 246, פורת, "בסליחה ובחסד", נלקוט מורשת, עמ' 31, הערה 33.

מלחמת העולם השנייה עמד בבסיס לקח השואה חוסנה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי.¹³⁵ ביסודה של השקפה זו עמד רעיון "שלילת הגלות", שעניינו אבחנה בין היהודים שנמצאו מחוץ לארץ-ישראל – שנתפשו כגלותיים ועל כן פאסיביים, כנועים וחלשים ובמידה מסוימת כנשים – לבין בני הארץ, שהוערכו כאנטיזדה להם – ארצישראלים אקטיביים, גאים וחזקים, ואי לכך כגברים. לפי אותו רעיון, האחרונים ראו בראשונים כל מה שהם אינם: אחיזה בנשק וזההה כפעולה צברית השייכת לכאן, לארץ, ולא כפעולה גלותית שבוצעה שם, בגלות. המין הביולוגי של "האוחזת בנשק" יצר אף הוא דיסוננס, שכן היו אלה נשים שבימי השואה פעלו במרחב לא-נשי ונקטו בפעולות לא-נשיות. הכפלה זו העצימה את ההוקרה שרחשו להן: הן היו נשים, שבחברה היישובית ואחר כך הישראלית לא היה מצופה מהן לבצע פעולות מזוינות, לא להצליח בביצוען, בוודאי לא להיות טובות יותר מהגברים, ולא רק זאת – להיות נכונות להקריב את חייהן לשם השלמתן. בעצם קיומה ערעה "האוחזת בנשק" על משהו מרעיון "שלילת הגלות"; זו, שתויגה כשייכת למין החלש, ביצעה אקטים חזקים (צבירים, גבריים) במקום גיאוגרפי שהוערך כחלש (הגולה).¹³⁶

לסתירות אלה – הנוגעות למקום הגיאוגרפי ולמין – נמצאו שני פתרונות עיקריים. אחד העריך את "האוחזת בנשק" כ"אחת משלנו", השני הבליט את עליונותו של היישוב על פניה, כמי שבמידה מסוימת מייצגת את הגולה ועל כן נחותה ממנו. בשני המקרים הועלתה על נס והוקרה זו היתה אמצעי להוקרתו של היישוב את עצמו. "האוחזת בנשק" שהשתייכה לתנועה חלוצית, בעיקר סוציאליסטית, היתה "פלמחניקית מהגולה". היא אמנם פעלה שם אבל מערכת הערכים שלה, שגובשה בתנועת הנוער הציונית, בדרך כלל החלוצית, היתה מכאן; מעשיה הוערכו בהתאם לעולם המושגים הצברי והיא הפכה לאמצעי ייצוג. במכתב פרטי סיפרה קורצ'אק על מפגשיה עם שדה: "בזכרוני עולות פגישות רבות עם 'הזקן', קטעי שיחות ואותה פשטות ובלתי-אמצעיות שהיתה אופיינית לו כל-כך. כמה אסירת תודה אני לו... למעשה הוא שהכניסני לאותה האווירה של הפלמ"ח, לאותם הימים של ארץ

¹³⁵ במידה מסוימת אפשר לומר בזהירות שהשואה מימשה במהירות ובאינטנסיביות את הסצנריו שחזתה "הציונות הקטסטרופאלית". שפירא, ברל, ב, עמ' 670; שפירא, חרב היונה, עמ' 435-438; אניטה שפירא, "השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הציונות כ, 1996, עמ' 250; פרילינג, חץ בערפל, ב, עמ' 927; ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 113-116, יחיעם ויץ, "יישוב, גולה ושואה", יהדות זמננו 6, תש"ן, עמ' 142-144. ראו גם: דן הורוביץ, משה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר, תל-אביב, 1990, עמ' 160-166.

¹³⁶ ברעיון "שלילת הגלות" נמצא ממד מגדרי: הצברים היו בעלי תכונות שווהו באופן מסורתי עם גברים; הגלותיים היו בעלי תכונות שווהו באופן מסורתי עם נשים. במובן זה מודל מערכת היחסים בין גברים לנשים שבנתה סימון דה בובואר מתאים גם למערכת היחסים בין הארצישראלים ל"גלותיים" ובמיוחד לאלה מביניהם שעברו את השואה: הראשונים הם המוחלט (גברים), האחרונים הם ה"אחר" (נשים), ושניהם מהווים שלמות ששני מרכיביה חיוניים זה לזה (סימון דה בובואר, המין השנן, ישראל, 2001, עמ' 17). לכך מתקשר אחד המאפיינים של מערכת היחסים בין גברים לנשים לפי וירגיניה וולף: האשה היא אספקלריה המאשרת בעבור הגבר את זהותו, כשהיא מזכירה לו כל הזמן את מה שאינו (וירגיניה וולף, חדר משלך, ישראל, 2004, עמ' 45-46). עוד ראו: דניאל בויארין, הבשר שברוח, תל-אביב, 1999. ל"שלילת הגלות" בעיני מנחליה, דור העלייה השנייה, ובעיני מנחליה, הנוער בן הארץ, ראו: שפירא, ברל, עמ' 670-671. עוד לדיון ברעיון "שלילת הגלות" ראו: אליעזר שביד, "שתי גישות לרעיון 'שלילת הגולה' באידיאולוגיה הציונית", הציונות ט, 1984, עמ' 21-44; אמנון רז-קרקוצקין, "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' התרבות הישראלית", חלק ראשון, תאוריה וביקורת 4, סתיו 1993, עמ' 55-23, חלק שני, תאוריה וביקורת 5, סתיו 1994, עמ' 132-113; גרעון שמעוני, "בחינה מחדש של 'שלילת הגלות' כרעיון ומעשה", אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס, עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 45-63; שמואל אלמוג, "החלוץ המטפורי מול 'הזקנה הגלותית'", עידן הציונות, עמ' 91-108; אניטה שפירא, "לאן הלכה 'שלילת הגלות'", אלפיים 25, 2003, עמ' 9-54.

לוחמת והכל התחיל במלים הראשונות שאמר: 'אנחנו נהיה ידידים – גם אני פארטיזאן...'¹³⁷. ויטקה קובנר: "הוא מאוד העריץ אותנו. היינו ידידי נפש. [...] הוא אימץ אותנו. [...] אנחנו היינו הפלמחניקים שם. הוא היה ממש חבר טוב שלנו, רק בגלל זה שהיינו לוחמים"¹³⁸. חווקה פולמן-רבין: "התקבלתי בזרועות פתוחות בקיבוץ-המאוחד ועל ידי שליחים לשעבר ומפקדים בפלמ"ח. העניקו לי כבוד השמור ללוחמת מ'שם'. השומעים בלעו כל מילה שלי. קיבלתי טיפול-יתר, לקחו אותי לאירועים ולטיולים בארץ. [...] היו לי פגישות עם מפקדים בפלמ"ח. יצחק שדה אירח אותי בכיתו בשדרות רוטשילד. הוא לקח אותי בגי'פ שלו לבקר בעמדות ההגנה בקו התפר בין יפו לתל-אביב [...] למרות שפגשתי את יגאל אלון בקונגרס [הציוני הכ"ב ב-1946 בשווייץ], הייתי ממש מהופנטת כשהוא, כאן, בארץ ישראל, לחץ את ידי בחום – בחור יפה, זוהר, כזה כפי שתיארתי לעצמי את הצבר ה'גזעני'¹³⁹. בדברים שנשא אחרי הנאום הבלתי נשכח של לובטקין ביגור (1946) הציג יצחק טבנקין את מרד גטו ורשה כחלק בלתי נפרד מההוויה הארצישראלית: "ועידתנו לא היתה יכולה להיפתח אחרת, מאשר בפגישתנו זו עם הגולה [...] שמענו אתמול את העדות, את עדותנו", אמר.¹⁴⁰ "האוחזת בנשק" היתה אז מעין אחות לנשק לצבר: גם היא הנערה על מגש הכסף, כתב על המשמר; בתחילת שנות הששים פורסם בדבר לילדים "שיר לפרטיזנים" מאת קוראה בת שתיים עשרה וחצי, שגיבוריו "נערה ונער" שיצאו לנקום את רצח היהודים בשואה ומצאו את מותם.¹⁴¹

הצטרפות "האוחזת בנשק" ליושבים סביב המדורה, הממשית והמטפורית, והדגשת הקשר בין הארגונים המזוינים בגטאות והפרטיזנים לבין הזרוע הצבאית של היישוב המאורגן בארץ תרמו להכשרתה כצבר. דחיקה והדחקה של החוויות הקשות מנשוא שעברה סיעו להבליט את קווי הדמיון בינה לבין הפלמחניקים. זו היתה צעירה, פחות או יותר בגילם, רווקה ללא ילדים, חברת תנועה חלוצית שעברה הכשרה. עלייתה והצטרפותה הפיזית

¹³⁷ י. נודר, "דלת הארץ נפתחת מבפנים", מסביב למדורה, עין חרוך, תש"ו, עמ' 55; "הרהוריה של אס (מכתבים לצסיה רוזנברג)", ר'ו'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 221; ברורמן, "קשרים מופלאים", שם, עמ' 245. על הוקרתו של שדה את "האוחזת בנשק" בגטאות ראו במיוחד במחזה פרי עטו "התפקיד" בקובץ המחזות לוחמים, הקיבוץ המאוחד, 1952, ובהקדמה של ישראל גלילי לקובץ זה. פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 16; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 232. כעבור שנים אמרה קורצ'אק: "תמיד היה לי ברור שאני מסמלת את התנועה שאיננה. זה לא היה יחס אישי אלי", ר'ו'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 120. על מקומו של הפרטיזן בדימוי העצמי של לוחמי הפלמ"ח ראו: שפירא, "השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הצינונות, עמ' 252-253. מולי ברוג מביא דוגמה נוספת לטרמינולוגיה שמטרתה להמחיש את ניכוס הפעולות המזוינות באירופה לבניית היישוב בארץ: המושג "מרד" ביחס למעשי ההתנגדות המזוינים במרד גטו ורשה נולד בארץ; לוחמי גטו ורשה כינו אותו "התקוממות" או "לחימה" או "התגוננות" ולא "מרד". המושג "מרד" היה בעל משמעות בעולם המושגים הארצישראלי, ובכינוי הפעולה המזוינת שנעשתה בגטו ורשה "מרד" היתה קביעה ערכית. מראש מצדה עד לב הגיטו: מיתוס כהיסטוריה, דוד אוחנה, רוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, תל-אביב וירושלים, תשנ"ז, עמ' 217. כפי שמעיר ברוג, הניצולים שהקימו קיבוץ כינו אותו "לוחמי הגטאות" ולא "מורדי הגטאות" (שם, עמ' 221). עוד על הבחירה בשם זה לקיבוץ ראו: קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 60-62.

¹³⁸ שיחות עם ויטקה קובנר.

¹³⁹ קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 17; פולמן-רבין, לא נפרדתי מהם, עמ' 163-164; שיחה עם חווקה פולמן-רבין.

¹⁴⁰ יצחק טבנקין, "עם העדות", ועידת יגור, עמ' 59. ניכוסה של העדות להוויה הארצישראלית היתה בבחינת הדגשת צדקתה של דרך ואישוש אידיאולוגיות שכבר היו קיימות: שפירא, חרב הינה, עמ' 436-438; ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 208-209; אלמוג, הצבר, עמ' 143-137.

¹⁴¹ י. נודר, "נשק מגן", מסביב למדורה, עמ' 89-92 (על "אחותנו ר'ו'קה"), שדה, "אחת העם – צביה לובטקין", כתבים, עמ' 119 (על "אחותנו צביה"), ראו גם בדבריו של אברהם תרשיש על לובטקין, מצוטט אצל ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 208. ראו גם: ר'ו'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 142-143. "נערה" בצירוף "נערה ונער" בתחילת שנות הששים ראו: "קוראינו כותבים: שיר לפרטיזנים", דבר לילדים, לא/40, 20 ביוני 1961, עמ' 833; גינוסר, "דפים מן ההגדה: מגש הכסף", על המשמר.

להתיישבות העובדת נתעכבו בשל המלחמה באירופה. "כשיגשה למדורה חשנו עוד משהו, חשנו שהיא אחת מאתנו, שכבר ארצישראלית היא, של ארץ ישראל העובדת, הלוחמת. היא אחת מאתנו כאן וגם בגולה. שלנו היא, של כולנו, של עם ישראל", כתב שדה בעקבות המפגש עם לובטקין; "צביה היא בתוכנו ואתנו", אמר יצחק בן-אהרן ביגור. שניהם קראו לה "אחותנו".¹⁴² בהתאם לגישה זו צורפה "האוחזת בנשק" לקבוצה מצומצמת של לוחמות מזוינות שפעלו בארץ אשר בחייהן, כמו מניה שוחט מהשומר, ובדרך כלל במוותן, כמו לוחמת הפלמ"ח והטייסת זהרה לויטוב וכמו שרה אהרונסון מניל"י, צורפו לפנתיאון היהודי-הלאומי.¹⁴³ ב-1958 הגדירה עורכת דבר הפועלת את לוחמות הגטו והפרטיזניות היהודיות כחלק מ"השרשרת הארצישראלית" שראשיתה בשומר ואחר כך ההגנה ובכך הפכה אותן, אולי הראשונות שצורפו לפנתיאון זה על אף שפעלו בחוץ לארץ, לישראליות.¹⁴⁴

פתרון אחר היה ניכוס ההתארגנות המזוינת באירופה והערכתה כפעולה שהולדה ביישוב המאורגן שהוערך כפטרון של לוחמי הגטאות.¹⁴⁵ ראיית המאבק המזוין בגטאות כתוצר הרוח ששרתה קודם כל על בני הארץ בבואם לאחוז בנשק בוטאה למשל בשיווקו של ספר מלחמות הגטאות כ"בנו" של ספר הפלמ"ח. המודעות שפורסמו בלמרחב הדגישו את הקשר בין השניים: ב-1956 הוצע ספר מלחמות הגטאות כפרס לקוראי העיתון, שהוצג להם כ"ספר המשך" לספר הפלמ"ח.¹⁴⁶ באותה שנה הציעה הוצאת הקיבוץ המאוחד שלושה ספרים בהנחה: ספר

¹⁴² י. בן-אהרן, "אחרונים של החומה", ועידת יגור, עמ' 12; שדה, "אחת העם", כתבים, עמ' 122. זו כמוכן בשום אופן לא היתה "אחותי על החוף" החלשה והנרפית עליה כתב שדה במקום אחר; עם הגעתה לארץ פורסמה בעמוד הראשון של ביטאון צעירי מפא"י אגרת ברכה לרגל בואה: "לצביה לובטקין [...] ברכה לבואה למולדת. הפי שרשים בעמל וקרקע הארץ". "בשער", שוב משמרת, 31 במאי 1946, עמ' 1. ¹⁴³ על שוחט ראו: "מאניה שוחט – לגבורות", על המשמר, 23 באוקטובר 1959, עמ' 7-8; רחל ינאית-בן-צבי, "מניה שוחט לגבורות", דבר הפועלת כה, 11, נובמבר 1959, עמ' 292; "מניה שוחט איננה", על המשמר, 19 בפברואר 1961, עמ' 1-2; ר., "מניה שוחט", דבר הפועלת כז, 2, פברואר 1961, עמ' 43; "דמות ראשונית: מניה שוחט", למרחב, 8 במרץ 1961, עמ' 3; י. זרובבל, "מניה שוחט", למרחב, 20 במרץ 1961, עמ' 2. על לויטוב ראו: ר.כ., "ספר זהרה", דבר הפועלת יח, 1, ינואר 1952, עמ' 17-18; משה אסוסקין, "הטייסת הראשונה בישראל", הבוקר, 13 ביולי 1953, עמ' 2; "כתבי זהרה לביטוב", הבוקר, 22 באפריל 1955, עמ' 5; יהודית וינקלר, "זהרה של זהרה לביטוב", חרות, 17 באוגוסט 1960, עמ' 3. על אהרונסון ראו: "36 שנה לנפול שרה אהרונסון בגבורה", חרות, 29 בספטמבר 1953, עמ' 3; "מול ההשתקה", חרות, 30 בספטמבר 1953, עמ' 6; "זכרון-יעקב מזכירה גבורה", הבוקר, 11 באוקטובר 1953, עמ' 3; זאב ז'בוטינסקי, "אגדת שרה", חרות, 26 בספטמבר 1956, עמ' 3 (זהו כמוכן פרסום מאוחר, ז'בוטינסקי נפטר ב-1940); "ז'אן ד'ארק העבריה", הבוקר, 9 באוקטובר 1957, עמ' 3; "הטרדיה של ניל"י ולקחה", חרות, 15 באוקטובר 1957, עמ' 2; פרופ' יוסף קלוזנר, "מדוע שנואה עליהם שרה", חרות, 6 בדצמבר 1957, עמ' 3; משה סמילנסקי, "מי ידע את שמה?", הבוקר, 25 באפריל 1958, מוסף יום העצמאות, עמ' 20; "כשעם גיטו הפך לעם ממלכתי", הבוקר, 16 במאי 1958, עמ' 2; יעקב יערי, "מנהיגי הפועלים והישוב הרשמי נלחמו במחתרת נ.י.ל.", חרות, 12 באוקטובר 1960, עמ' 3; ד"ר ישראל אלדר, "ניל"י בלב ובליל לב", הבוקר, 1 באוקטובר 1961, עמ' 3. לבחינה וניתוח דימוי הגבורה של שרה אהרונסון ועל התקבלותה כגיבורה בציבור הישראלי ראו במחקרה של בילי מלמן, "אגדת שרה: מיגדר, זיכרון וארץ-ישראליות 1917-1990", ציון סה, ג, 2000, עמ' 343-378.

¹⁴⁴ רחל כנצלסון-שור, "בת לדור לוחם", דבר הפועלת כד, 4, אפריל 1958, עמ' 105. גם שדה השתמש ב-1948 במושג שרשרת כדי לקשור את הלוחמים המזוינים בתקופת היישוב עם לוחמים מזוינים בעבר הרחוק: כך ארגון ההגנה הוא "יורשה החוקי והטבעי של המסורת העברית הקדומה – התנ"כית, החשמונאית, הבר-כוכבאית. הוא המשך, הוא חוליה בשרשרת ארוכה של כיבוש מדבריות, של מלחמת דוד וגלית (מעטים מול רבים) של מחנה גדעון והמתנדבים (כל רך לבב ילך לביתו) ושל בעלי השורשים בתרבות הלאומית (כמו תלמידיו של רבי עקיבא, בצבא בר-כוכבא). והנה, לעינינו, הולכת ומתהווה מציאות אגדתית היונקת מאגדת המציאות הקדמונית". שדה, "השרשרת", כתבים, עמ' 81-82. על "אוחזים בנשק" בתקופת השואה, במיוחד במרד גטו ורשה, כתוליה ב"שרשרת" גבורה ארצישראלית ראו: שפירא, ברל ב, עמ' 669-670; שפירא, חרב היננה, עמ' 454-455.

¹⁴⁵ יחיעם ויץ מזהה ביחס ללוחמים המזוינים ממד נוסף: בו זמנית הם היו איום ועוררו חרדה, פן התנועה החלוצית בגולה – זו שנחרבה בשואה, זו שמנהיגיה באו לארץ – תערער את ההגמוניה של ארץ ישראל העובדת. ויץ, מודעות ותוסר אונים, עמ' 210, ויץ, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי עיתונות הקיבוץ המאוחד ומפא"י", העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה, עמ' 198. ¹⁴⁶ לספר מלחמות הגטאות וספר הפלמ"ח ראו: "שלושה ספרים – שלוש מצבות", מעריב, 30 באפריל 1954, עמ' 8; "כיצד לחמו מעטים מול רבים במלחמת הגטאות", למרחב, 1 ביוני 1956, עמ' 7; "פרס 'למרחב' לקוראיו", 27 במאי 1956, עמ' 1.

הפלמ"ח, ספר מלחמות הגיטאות וכתבים אחרונים ליצחק קצנלסון.¹⁴⁷ "אולי הנערות האלו ואולי וארשה המתגוננת כולה לא היתה לולא אנחנו פה, לולא התחנכו הם על עמידתנו בימי המאורעות, על חמישים הנקודות, אשר הקימונו אז, על חללי תל-עמל וחניתה, על עליה לדרום ולצפון, לביצות החולה ולמדבר באר-שבע. אולי הם לא היו בלעדינו. ואולי תעזור לנו ההכרה הזאת להתגבר על היתמות הודאית לא רק יום, כי אם גם מחר", נאמר בפתיחת מושב מיוחד של מועצת הפועלות שנתכנס בקיץ 1943 לציין את זכר לוחמות גטו ורשה שנהרגו במרד; "זאת ניחשנו וידענו", נכתב במשמר ב-1946, "בלעדינו פה לא היו הם שם".¹⁴⁸ דברים ברוח דומה אמר טבנקין ב-1952 בעצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות: "מתוכנו הם באו, מתורת בניינו והגנתנו, מתוך היהודים הרואים את גאולתם בעבודה ובאדמה, בשותפות ובאחוזה. הם חונכו לארץ, לעבודה ולשלום, והרימו את נס המרד והמלחמה בגולה. הערכים היהודיים והאנושיים היו ליסוד נשקם. הם אשר עשו את חלוצי העבודה והיישוב ללוחמי הגטאות והיערות".¹⁴⁹

בדברים שנשאה בקבלת הפנים שארגנו חברי הוועד הפועל ללובטקין ביום בואה לארץ פנתה אליה גולדה מאיר, אז מאירסון, בגוף שני. הפנייה לא היתה אישית: מאיר ראתה בלובטקין סמל ולא אשה פרטית; היה זה תרגיל רטורי שנועד לחזק את הקשר בין ה"פלמחניקים מהגולה" לבני הארץ. "כדי להקל על עצמנו יצרנו לנו במשך השנים האלה תיאוריה, שעמידתכם שם היא תוצאה והמשך של דרך אחת. קשרנו אותה לעמידתנו אנו בתקופות שונות בחזיתות מלחמה קשות", הסבירה. בתוך כך המחישה את חוסר ההבנה של חברי היישוב את המציאות שכפה הכיבוש הגרמני: "[...] גם אנחנו ניסינו להילחם בשנים אלו, ולדעתי, בהצלחה מסוימת. ניסינו להוכיח, שיהודים יכולים להתקומם לא רק כאשר נשקפת להם סכנה פיזית, סכנת השמדה, אלא גם נוכח מזימות להשמיד בדרך עדינה יותר את תקוות-העם".¹⁵⁰ האנלוגיה בין הלחימה המזוינת המאורגנת באירופה לבין הלחימה המזוינת המאורגנת ביישוב היתה גם נחלת לוחמי הגטאות שנשאו עיניהם לארץ.¹⁵¹ היה כאן ניסיון לנחמה: אמנם קרה אסון שם, אך כאן נמשך בניין הארץ; היה זה עוד ניסיון של "המדינה בדרך" להתמודד עם השואה. דומה גם שבין מקורותיה של הקבלה זו נמצאת גם שאיפתם של שני הצדדים לגשר על הקונפליקט שנוצר בין הגוון הרדיקלי של רעיון "שליטת הגלות" (כמעט "שנאת גלות", כפי שניסח זאת באותה שנה משה טבנקין) לבין ההתנגדות המזוינת באירופה: בני

¹⁴⁷ "בחיל, בכ"ח וברוח" (מודעה), למרחב, 29 בנובמבר 1956, עמ' 1. הוצאתו לאור של ספר מלחמות הגטאות היה גם ביטוי למערכת היחסים הטעונה ששררה בין לוחמי הגטאות והפרטיזנים מקרב הקיבוץ המאוחד לבין אלה מהקיבוץ הארצי (השומר הצעיר), שארבע שנים מאוחר יותר הוציאו ספר משלהם (ספר הפרטיזנים היהודים). פורת, מעבר לגשמי, עמ' 310-311.

¹⁴⁸ רבקה גורפיין, "לגבורות הגיטו וארשה: מושב מועצת הפועלות", דבר הפועלת ט, עמ' 82-83; גורפיין-אוכמני, "הלוחמת שהיתה לסופרת", רוד'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 148 (פורסם לראשונה במשמר ב-30 באוגוסט 1946).

¹⁴⁹ יצחק טבנקין, "לזכור ולהזהיר!", על המשמר, 25 באפריל 1952, עמ' 2.

¹⁵⁰ מלבד לובטקין, שתי "אוחזות בנשק" אחרות, שלא נשארו בחיים, הוצגו גם הן כסמל לגבורה בשואה: פרומקה פלוטניצקה וטוסייה אלטמן היו סמל לעומדים בראש המוני היהודים שנרצחו, אמרה מאיר באותו מעמד. גולדה מאיר, "והנה את בינינו: דברים בועד הפועל בקבלת פנים לצביה, מאי 1946", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, גליון מיוחד לזכר לובטקין, עמ' 16-15. הדברים מצוטטים גם בירחון נעמת, יולי-אוגוסט 1978, עמ' 52. מאיר חזרה על כך ב-1958 בעצרת זיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות אז דיברה באופן כללי על "דור לוחם גדול ברוח של נכונות והקרבה עצמית" מבלי להבחין בין לחימה מזוינת בארץ לבין לחימה מזוינת באירופה.

¹⁵¹ למשל בדברי יצחק קצנלסון בימי מרד ינואר בגטו ורשה. לובטקין, "מרד ינואר 1943", על המשמר, 16 בינואר 1953, עמ' 5.

היישוב ככוונה לקרב אליהם את המעטים שפעלו ברוח הערכים המקומית ו"האוחזים בנשק" שביקשו להתקרב אל בני היישוב – אימצו אותם במטרה לחזק את השורות בימי המאבק להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. מצד שרידי הלוחמים שהגיעו ארצה מדובר על ניסיון כן להתקרבות; מצד חברי היישוב כנראה שלא היה מדובר עדיין ביכולת אמיתית להכיל את אירועי השואה ולהפנים אותם.¹⁵²

ההשתייכות לקולקטיב ציוני ובעיקר חלוצי וסוציאליסטי הוערכה בקרב האליטה היישובית כאמצעי הכרחי שאיפשר לחברי התנועה להשתתף במרד מזוין ובהכנות לו. ב-1946 קבע טבנקין: "הרוח היא שהשיגה את הנשק"; בוועידת יגור אמרה לובטקין: "יכולנו לעמוד בגיטו כאשר עמדנו רק מפני שהיינו תנועה, קולקטיב, משום שכל אחד מאתנו ידע שאין הוא בודד. כל יהודי הועמד בדרך מול גורלו, יחיד ועזוב – לעומת האויב הכביר. אך אנחנו עמדנו מהרגע הראשון ועד הסוף כקולקטיב, כתנועה. הרגשה זו – שיש תנועה, שיש ציבור אנשים הדואגים איש לרעהו, שיש דרך משותפת – היא שאיפשרה לכל אחד מאתנו לעשות מה שעשינו".¹⁵³ בינואר 1945 הסבירה קורצ'אק: "נעשה לנו ברור, שהדרך שלנו מוכרחה להיות דרך של התנגדות, הדרך הלאומית, הדרך הסוציאליסטית [...] חברים שלנו, אנשי התנועה, היו אלה אנשים פשוטים מהקן, מהקיבוץ, אנשים אשר לא גילו שום דבר מיוחד, ואנשים אלה צמחו, עברו את עצמם ואת יכולתם [...] אלה הם ערכים לא רק של אנשים אלא ערכים של תנועה, כי תנועה אשר הוציאה מקרבה אנשים כאלה, אין זה מקרה שהם כאלה כאשר הנם".¹⁵⁴

קולקטיב ציוני סוציאליסטי, הסבירה ליליה בסביץ שהיתה גם אחת משליחי היישוב למחנות העקורים בגרמניה, היה הכוח שהניע את המרד המזוין: "עצנת העם היהודי והחינוך לקוממיות – העלה את חברי 'החלוק' למדרגת גבורה", כתבה עם בואה של לובטקין לארץ.¹⁵⁵ אלה שהדגישו את חשיבותה של התנועה ככוח שהניע את הצעירות לנקוט בפעולה חמושה הדגישו את המרכיב הסוציאליסטי באידיאולוגיה שהחזיקו: "עבור המרד היה הצורך בציונות החלוצית, זאת אשר את דמותה בפולין עיצבו כל התנועות אשר היו בתוכה: על 'הקיבוץ המאוחד' ועל 'השומר הצעיר' ועל 'גורדוניה' [...] והם אותתו לנו תחת הכתובת הידועה: יערי-טבנקין. ידענו, כי אל תנועתם-הורתם הם מאותתים", אמרה אמה לויין-תלמי ב-1943.¹⁵⁶ למרות שרודה רבוטה לא הבריחה חומרי נפץ במסגרת

¹⁵² אניטה שפירא, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", ההליכה על קו האופק, תל-אביב, 1997, עמ' 327. ציטוט מדברי משה טבנקין ראו אצל ויץ, מורעות וחוסר אונים, עמ' 78. ראו גם: אלמוג, הצבר, עמ' 138-139, משה טבנקין, "משמעותו החינוכית של המשפט", בעקבות משפט אייכמן, הקיבוץ המאוחד, המרכז הסמינריוני רמת-אפעל, עמ' 22-27. על פירוש תנועת הקיבוץ המאוחד את המושג "שליחת הגולה" ראו אצל ויץ, מורעות וחוסר אונים, עמ' 76-80. לובטקין הביעה זאת גם בנאום ביגור, או הפרידה בין הגבורה המיוצגת בסיפור האחיזה בנשק של חבריה ושלה לבין כלל היהודים שם, לכאורה ללא התנגדות (ראו: לובטקין, ועידת יגור, למשל בעמ' 27, 48).

¹⁵³ טבנקין, "עם העדות", ועידת יגור, עמ' 62; לובטקין, ועידת יגור, עמ' 47-48, ראו גם בעמ' 16.

¹⁵⁴ קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 2-3, עמ' 12.

¹⁵⁵ בסביץ, "אל החוף", ולו רק הד..., עמ' 53. לבסביץ השליחה ראו: עיריית קינן, לא נרגע הרעב, תל-אביב, 1996, עמ' 203.

¹⁵⁶ אממה [כך במקור] לויין, "הם – ואנחנו", דבר הפועלת. כשנודע בטעות על מותן של השתיים במרד הגטו היתה אלטמן עדיין בין החיים (לובטקין, ועידת יגור, עמ' 43; על נסיבות מותה ראו: שלו, טוסייה, עמ' 194-196). עוד על הדגשת חלקו של הרעיון הסוציאליסטי בקרב

חברות בתנועת נוער, כאשר בחרה מערכת "לחברה", המדור לנשים של על המשמר, להקדיש לה רשימה נפרדת נזכרה חברותה בעבר בשומר הצעיר.¹⁵⁷ בפגישה עם בנות הארץ, שבועות ספורים לאחר הגעתה, בחרה קורצ'אק לחתום את דבריה בהדגשת השתייכותה של "האוחזות בנשק" לתנועה חלוצית: "כל המעשים טובים בדם ובגבורה, רצופים פעולות נועזות ועבודה יומיומית. וכל זה היסטוריה הוא, ולא היסטוריה, אלה הם ערכים שאנחנו יצרנו אותם. ומה היתה דמותה של האשה שם, במדרגתה היפה ביותר – הגבוהה ביותר – דבר זה צריכות לזכור אלה שהן כאן, אלה שאליהן הן היו קרובות בלבן – כמה פעמים חשבו שם על הארץ, ומה היא הארץ. כי סוף סוף היו כל אלה בחורות בעלות חינוך חלוצי, שהיו שייכות לתנועת נוער, בחורות שהיו קשורות בעמך קשר חזק כל כך, ועל-כן גדלו ועלו להיות מן הדמויות היפות ביותר בעמך".¹⁵⁸ לובטקין אמרה ביגור: "למדנו, שאין לנו לסמוך על זולתנו, אלא על עצמנו, על הצעירים האלה אשר רצה הגורל כי עליהם יוטל התפקיד לעמוד במערכה על כבוד ישראל, לא מפני שהיו יותר חכמים, יותר נבונים, אלא מפני שהיו אנשי תנועה אשר גם בימים כתיקונם דרשה את האדם כולו, מפני שהשתייכו לתנועה חלוצית אשר נבנתה על הגשמה אישית. ואם בימים רגילים התבטא הדבר במעבר לחיי עבודה, במהפכה הזאת בחיי הנוער היהודי, הרי עתה, בתנאים האחרים, צריכה היתה הגשמה עצמית זו להתבטא במלחמה על חיינו, בשמירה על כבוד העם, על גאוה יהודית ואנושית, בעמידה עם נשק ביד". ועוד אמרה: "אין זה נכון, וזה גם מכאיב מאוד, כאשר חושבים שעמידתו של הנוער בתוך האסון שהתרגש עלינו היתה ענין של יחידים, של יצחק או צביה או מרדכי או פרומקה. כולנו חיינו וחיים בהכרה זו, שאין לדעת מה היה גורלנו – לולא היינו חברים לתנועה, לולא ספגנו מילדותנו את הערכים אשר אתם נתתם לנו [...] רק בכוח החינוך שקיבלנו יכולנו כך לעבור את הזמן הזה כפי שעברנו".¹⁵⁹

בפועל באו "האוחזות בנשק" מתנועות שונות והקולקטיב שאיגד אותם לקראת ביצוע פעולה מזוינת כלל גם חברי תנועות שלא היו חלוציות ולא היו סוציאליסטיות כמו בית"ר, וחברי תנועות לא-ציוניות כמו הבונד. לעתים לא היו חברות תנועה כלל. כעבור שנים סיפרה פלה פינקלשטיין (שבשיק), קשרית בארגון הצבאי הלאומי (אצ"י) וחברת בית"ר בגטו ורשה שהיתה כשנה וחצי אסירה באושוויץ, על שיתוף הפעולה בין אסירות יהודיות במחנה,

בני הנוער הציוניים ככוח שאיפשר את ההכנות למרד וביצועו ראו: רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 278 ("האם כל המון בית-ישראל חי ונהג כפי שהוא נהג לפני עליית הציונות, לפני הציונות-הסוציאליסטית, לפני החזון והמעשה של תנועת הפועלים העברית בארץ, לפני היות 'החלוץ' ? האם לא פתחנו דף חדש בתולדות העם, האם לא יצרנו טיפוס יהודי חדש?"). אותם דברים השמיע טבנקין גם ביגור (טבנקין, "דברי פתיחה", ועידת יגור, ע' 10). למאמרים וכתבות בעיתונות המציגים "אוחזות בנשק" בגטאות כמשתייכות לתנועה מסוימת ראו למשל: חיים לזר, "בית"רי הגיטאות עמדו במבחן", חרות, 5 באפריל 1953, עמ' 5 (לוחמות הגטו הבית"ריות), גינוסר, "לחברה: אחריתנו גיבורות התהילה", על המשמר (כביטאון מפ"ם שייצג גם את השומר הצעיר, הודגשה השתייכותן של "האוחזות בנשק" לתנועה זו), חיים לזר, "מה שלא נודע ברבים ממרד גיטו ורשה", חרות, 10 בספטמבר 1961, עמ' 6.

¹⁵⁷ גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר; גוטמאן, "המתחרת היהודית באושיביץ", ידיעות בית לוחמי הגטאות, עמ' 48.

¹⁵⁸ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 10.

¹⁵⁹ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 28, עמ' 47. בשתי הופעות ציבוריות אלה הדגישו לובטקין וקורצ'אק את חשיבות עצם קיומו של היישוב כעבור חברי תנועות הנוער החלוציות באירופה בתקופת השואה; הדברים היו נטולים האשמות, ואפילו שאלות, כלפי מרכזי התנועות בארץ וראשיהן. חשבון הנפש בא אחרי שנים: גרוסמן "כמעט וידוי" בילקוט מורשת.

כולן חברות תנועות נוער. שיתוף זה נבע מהערכים המשותפים מעצם היותן חברות בקולקטיב מאורגן באשר הוא, ביניהן הרצון והצורך להתחלק עם הכלל, הסבירה; "לנו היה, מבחינה חברתית ומכל מיני בחינות אחרות, קל יותר מאשר לאלה שלא היו בתנועות נוער. כי אנחנו היינו מכל מיני תנועות, מהשומר-הצעיר, מבית"ר, מגורדוניה... שם לא היה הבדל. למה? – כי אנחנו רצינו את זה".¹⁶⁰

ב. "חבר, חייל ומצביא" בשואה, אשה בהווה: הרטוריקה של טשטוש המין הביולוגי והדגשתו

בדומה לטשטוש הישגי האשה האינדיווידואלית – לחימתה המזוינת בגטו או ביער – לטובת הבלטת הישגי הקולקטיב, עומעם המין הביולוגי של "האוחזת בנשק" לנוכח פועלה בתקופת השואה. פעולותיה בעבר סופרו לרוב בלשון זכר, ניסוח שהדגיש את האלמנטים הגבריים כמו כוח פיזי, אקטיביות ומנהיגות שהיו אבן יסוד בהערכתה כגיבורה בתקופת השואה. הוקרתה בהווה, בעיקר אם שרדה, הזכירה כל העת את היותה אשה; כך בשעת חירום היתה מסוגלת להיות לוחמת מן המעלה הראשונה אך כשחלפה השעה הציפייה היתה שתחזור לתפקידיה המסורתיים. לעתים מתקבל הרושם שזה היה במטרה להעצים את ההישגים של מי שמתוקף המין הביולוגי הוערכה כמי שמתבעה אינה מסוגלת לנקוט בפעולה מזוינת; כך אם בכל זאת עשתה זאת, היא ראויה להוקרה מיוחדת.

סביר להניח שהבחירה בלשון זכר היתה מטעמים של תקינות השפה ולא היתה כאן כוונה לייחד דווקא את הדיבור על המין; ייתכן גם, שהמטרה היתה להאדיר את פעולותיה ביחס לכלל המתנגדים המזוינים, נשים וגברים, ולא להבליט את הישגיה של "אוחזת בנשק" זו או אחרת ביחס לנשים בלבד. כך נהג לויבה לויטה בתארו את רשמיו מן הפגישה עם לובטקין ב-1946 כשכתב ש"צמחה בתבונתה ובצירוף נאמנותה ויחסה לאדם – היתה לאיש המרכזי של התנועה". ספרה של קורצ'אק להבות באפר, כתבה כצלסון-שז"ר, עורכת דבר הפועלת, הינו "תעודה לאדם שכתב אותו, לסגולות רוחו היקרות".¹⁶¹ עם זאת נראה שהשימוש בלשון זכר היה כמעט הכרחי בהבנייתה כסמל לאומי והפיכתה מאשה פרטית לאמצעי ייצוג לגבורה בשואה. סמל הגבורה – ולא רק מבחינה האיטימולוגית –

¹⁶⁰ אצילי, "האיגוד הצבאי היהודי (אצ"י) בגיטו וארשה", ילקוט מורשת, עמ' 182. עוד על פינקלשטיין ראו: ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 205.

¹⁶¹ "מכתב של ל. לויטה למשפחתו בעין-חרוד משליחותו בפולין לאחר המלחמה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, 21 ביולי 1978, עמ' 12; ר.כ., "עם ספרה של רוזיקה", דבר הפועלת יב, 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138. ניסוח דומה ראו ברשימה בעל המשמר ובה דיוקנה של לויטה מאגון, לוחמת גטו וילנה, ש"הוטל עליה להיות המקשר המרכזי בין העיר והגיטו". "לחברה: לויטה מאגון", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2. "פרומקה [פלוטניצקה]", סופר בדבר בתשי"ד, "היתה השליח הראשי של מרכז החלוצי בורשא". קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר. ראו גם בדבריה של קורצ'אק עם הגיעה ארצה, כשסיפרה על ההתארגנות המזוינת של השומר הצעיר בוילנה: "היה לנו ברור, שהדרך שלנו מוכרחה להיות דרך של התנגדות, הדרך הלאומית, הדרך הסוציאליסטית, הדרך העקבית של איש שלנו, של איש התנועה". קורצ'אק, הנועד הפועל, עמ' 2. עוד ראו ברשימה על בתיה טמקין-ברמן, מחברת יומן במתנת (הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תש"ט), שם נזכרה כ"לוחם באותה תקופה של אפלה וחורבן". חיה סלוצקה-קסטין, "על סף הכליון", קול העם, 28 בספטמבר 1956, עמ' 3.

בחברה הישראלית היה זכר, גבר; השתתפותה של לובטקין בפעולה המזוינת הידועה ביותר של יהודים כנגד הגרמנים במלחמת העולם השנייה הפכה אותה כפי גברים, שאולי מבלי לשים לב עמעמו את הסטטוס המיני והמגדרי שלה, לגבר: בוועידה ביוגור יצחק בן-אהרן הציג אותה כ"שליח" קומץ המורדים בתקופת השואה; אברהם הרצפלד כינה אותה "עד חי שניצול מבין המיליונים והביא לנו את הדברים כמו שהם, כהויותם"; במקום אחר תוארה כ"סמל לאותו 'החלוקין', הלוחם והמגשים, שהעז למרוד".¹⁶² היא היתה "חבר, חייל ומצביא", כתב שדה בתחילת יוני 1946.¹⁶³ לשון דומה נקט דבר ביחס לגוסטה דוידזון: "הפרקים מבארים לנו את נפש הלוחם, היודע מה בינו ובין כלל הנידונים ליפול קורבנות, הנכנעים למזלם, ואשר אם יצילו נפשם הרי רק את נפשם הצילו ולא את נפש הכלל".¹⁶⁴

"האוחזות בנשק" בחרו לדבר על עצמן בלשון זכר: גרוסמן ראתה עצמה כ"אדם שראה את עמו מובל לשחיטה, אדם שהשתתף באירגון ההתנגדות המזוינת בגיטאות, לחם ואינה לו המקרה להישאר בחיים". ביטוי יוצא מהכלל נמצא ברשימה על יומנה של יוסטינה שפורסמה בכתב העת ידיעות יד ושם: כמו בדבר, גם כאן סיפקה "אוחזות בנשק" סיבה לכתיבה על גבורה בשואה במשמעות התנגדות מזוינת אך הפעם לא היה זה לוחם (גבר) אלא אשה שכן לא סופר שם על אקט מזויין שביצעה אלא על אקט המבטא חולשה ועל כן נשי: "מיטב צעירינו, מעולי הפארטיזאנים שלנו, נפלו בטרם הגיעו לשדה-המערכה, לפני שעלה בידם לעמוד מול האויב ולגלות את גבורתם ונשקם בידם... על דבר זה בוכה יוסטינה, שידעה מקרים אלה מניסיונותיה. היא הרגישה, שהיא עצמה וחוג חבריה ראויים לשם פארטיזאנים, שהרי הם השקיעו יותר כוחות, מרץ וכישרון בשאיפה לזכות במעמד של פארטיזאנים מאשר אחרים, שזכו לו בפועל". הדגשת המין הביולוגי של יוסטינה נבעה מהחשיבות שהוקנתה לה כמתעדת את קורותיה של המחותרת היהודית הלוחמת ופחות כ"אוחזות בנשק" בעצמה.¹⁶⁵

גם לובטקין השתמשה בלשון זכר בתארה את פעולותיהן המזוינות של הנשים בגטו, אך כתרגיל רטורי: נראה שבעיניה היו "האוחזות בנשק" שוות ערך לגברים, אך במטרה לשקף נאמנה את פועלן נקטה לשון זכר. אחרי שהוטמע הרושם "גילתה" לשומעים את המין הביולוגי של הגיבורים: "מי יקנה נשק אצל הגרמנים? מי יבדוק מעט דינאמיט דרך חומות הגטו? מי ילך, חגור אקדחים, דרך הגבול – אל 'הרייך' אל 'השטחים המזרחיים'? מי ידע למות עשר מיתות ביום ולחייך אל המוֹת? מי יחוש ויחלק פקודות מהמרכז אל הנקודות, מחברים לחברים? פקודות – אל הנשק! לקרב! הנה ניצבים לפני צלליהן, הנה אני רואה אותן בעיני רוחי – חיילים פשוטים, קשים, ללא רתיעה, ללא

¹⁶² לובטקין, ועידת יגור, עמ' 12-57. האכסניה הידועה לעדות זו היא ספרה של לובטקין בימי כיליון ומרד. י. בן-אהרן, "אחרונים על החומה", ועידת יגור, עמ' 13; א. הרצפלד, "עם העדות", ועידת יגור, עמ' 57.

¹⁶³ שדה, "אחת העם", כתבים, עמ' 119. מצוטט גם בדפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, גליון מיוחד לזכר לובטקין, עמ' 17.

¹⁶⁴ עמנואל בן-גוריון, "יומנה של יוסטינה", דבר, 19 במאי 1953, עמ' 4.

¹⁶⁵ חייקה גרוסמן, "למען האמת לא אחשה", על המשמר, 8 ביולי 1955, עמ' 3; בלומנטל, "גבורה ללא דוגמא", ידיעות יד ושם, עמ' 5.

רחמים, מוכנים לכל קפיצה אל התהום. מירה, ריסיה, פראניה, טוסייה, אינקה, רבקה, לאה, חנצה'ה... ושוורות שורות. את כולן ידעתי".¹⁶⁶ בתרגיל רטורי דומה השתמשה בנאום ביגור, אז תיארה את משימות הקישור בלשון זכר: "כל שיצא מן הגיטו ועבר את רחובות העיר עד הרכבת, היה עובר שבעה מדורי גיהנום. היה נדמה לו שכל אחד מסתכל בו. אם מראה פניך עצוב, מכירים בך שיהודי אתה; אם מישוהו מביט עליך בחוצפה, ואתה ברגע של חולשה מוריד את העינים – דינך נגזר, ברור שיהודי אתה". כשסיימה לתאר את מכשולי המוות בדרכים סיפרה לקהל מי באמת מילאו את המשימות: פרומקה פלוטניצקה, ליונקה קוזיבורדסקה, טמה שניידרמן ואחרות, ש'היו במשך כל השנים הללו מקשרות בין גיטו לגיטו, בין מקום למקום, עברו הנה ושוב עשרות פעמים [...] אין לתאר כלל את עבודתנו, את ארגון המרד ואת המרד גופא, בלי הבחורות המקשרות האלו".¹⁶⁷

הרטוריקה של בנות הארץ היתה שונה. בכתבה על "אוחזות בנשק" ביערות הפכה מערכת דבר הפועלת את המלה פרטיזנית ל"לוחמת היהודייה ביער" צירוף שגימד מעט את הפעולות המזוינות שביצעה. החשיבות שהעניק ביטאון תנועת הפועלות לנשים שבימי השואה מילאו תפקידים שנתפשו כנשיים בלטה במיוחד במקרה בו אותה אשה מילאה גם תפקיד בעל אופי אלים (גברי) וגם תפקיד בעל אופי שאינו אלים (נשי). אז ככל שתפקידה הגברי צומצם וטושטש, תפקידה הנשי הורחב והודגש. גרוסמן וקורצ'אק נזכרו ברשימה על ספר הפרטיזנים היהודים אך היה זה הודות לפעולתן החשובה בתיעוד ובמסירת המידע בעדות פומבית ו/או בספר; אמנם פרידה מזיא היתה חברת המחתרת בסוסנוביץ, אבל רשימה פרי עטה שהופיעה כאחת משתי הרשימות המרכזיות שהוקדשו לנושא השואה בשנת 1960, התמקדה בחוויה שעברה כששימשה מנהלת מעון תינוקות; בכתבה שפורסמה בקיץ 1961 טושטש תפקידה של צעירה והובלט מראה החיצוני הנשי: למרות חברותה בתנועת התנגדות מזוינת היא תוארה כיפת תואר, קטנת קומה ועדינה.¹⁶⁸ היה זה בהתאם למדיניות הכללית של העיתונות בכואה לעסוק בסיפורים על נשים שביצעו פעולות וגילו תכונות שבאופן מסורתי לא מוערכות כנשיות.¹⁶⁹

¹⁶⁶ לובטקין, "נערות במערכות הגיטו", דבר הפועלת יב, 5-6, 26 ביוני 1946, עמ' 63. עוד ראו בביקורת בדבר על ספר הפרטיזנים היהודים, שהעמידה במרכז את "הלוחם היהודי" – ואפילו לא את "הלוחמים היהודים" – ללא התייחסות ספציפית לנשים למרות ששתיים מבין עורכי הספר הן נשים (גרוסמן וקורצ'אק). מס"א, "ספר הפרטיזנים היהודים", דבר, 19 בספטמבר 1958, עמ' 5. התייחסות לאשה כ"לוחמת" ולא כ"לוחם" נדירה: ראו למשל במודעה שפורסמה מטעם הוצאת הקיבוץ המאוחד, במסגרתה ראה אור יומנה של יוסטינה, אשר נכתב ככלא "על-ידי לוחמת אצילת-נפש" ("במלאת עשר שנים למרד הגיטאות הופיע", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 5); היה לזר, "יומן המשפט: בפרוץ מרד הגיטאות", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 1.

¹⁶⁷ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 17.

¹⁶⁸ רבקה גורפיין, "הפרטיזן היהודי", דבר הפועלת כה, 2, פברואר 1959, עמ' 50-51. להצגת גרוסמן כ"פארטיזן" ראו גם: דוד הנגבי, "על ספרה של חייקה גרוסמן", הדים, 2, אוקטובר 1950, עמ' 67. פרדקה מזיא, "צוררה של הילדה", דבר הפועלת כו, 4, אפריל 1960, עמ' 79-78; רחל מינץ, "נערותינו הקטנות", דבר הפועלת כז, 9-8, אוגוסט-ספטמבר 1961, עמ' 261; במקום אחר גיבורת הסיפור לא היתה צעירה חברת מחתרת בצרפת אלא דווקא מי שאירחו אותה בליל סדר שהתנהל במחבוא (רחל מינץ, "בספרות ובאמנות: ליל סדר במחתרת", דבר הפועלת כג, 4, אפריל 1957, עמ' 103-104).

¹⁶⁹ הדגשת תכונה שבאופן מסורתי מזוהה עם נשים בתיאור פועלה של אשה שפעלה במרחב גברי לא היתה ייחודית לטיפול בנושא השואה ובלטה בכל עיתונות התקופה, במיוחד בעיתונות הנשים. לפי דינה גורן אין זה מקרי: הבחירה להדגיש תכונה או תכונות נשיות מאפינת את גישתה של עיתונות הנשים ככלל לאשה המחזיקה במקצוע או בתפקיד גברי. בבסיסה של גישה זו שאיפה לאזן בין מקצועה או תפקידה

המתנגדים המזוינים בשואה היו אמצעי ייצוג לגילויי גבורה בשואה בקרב החברה היישובית, אך בהופעותיהן של נשים היתה עוצמה מיוחדת, שמקורה בנורמה המקובלת: הן אחזו בנשק, פעולה שבחברה גברית כמו החברה היישובית לא הוערכה כפעולה שנשים צריכות ואולי אפילו מסוגלות לבצע; הן גילו תכונות, כמו כושר מנהיגות, קור רוח, אומץ לב וקשיחות, שלא היו מזוהות כנשיות. "בעמידתן עד תום, קידשו את כבוד ישראל וכבוד האדם וכבוד האשה", נכתב בגילוי דעת של מועצת הפועלות ב-1943. להבנת הפועלות, הפעולות והתכונות שביצעו וגילו "אוחזות בנשק" היו טעונות גם מסר פמיניסטי שתרם למאבק הנשים להיחלצות ממקומן בחברה; מסר דומה הועבר באופן הצגתה של מועצת הפועלות את נסיבות מותן של "האוחזות בנשק", אז אומץ להן דימוי גברי: אלה, נכתב, "נפלו בשואה"; לא נרצחו, לא נטבחו, לא הושמדו ואפילו לא נהרגו, אלא נפלו כחיילים בקרב, כמו גברים. ניסוח זה רווח לא רק בביטאון נשים זה ומופיע לאורך כל התקופה בעיתונות לגוניה, כולל עיתונות ילדים.¹⁷⁰

ג. "אנחנו פה": "האוחזות בנשק" מספרת על השואה עם בואה לארץ

הפרקטיקה של ההוקרה להתנגדות מזוינת בשואה כללה הופעות פומביות של "אוחזות בנשק" ברחבי הארץ. לעתים היה זה במסגרת כינוסים פוליטיים כמו אסיפות וועידות של תנועות ומפלגות; לפעמים דיברו בפני חברי קיבוצים. הראשונה שנודעה היתה רוז'קה קורצ'אק שהגיעה לארץ בדצמבר 1944.¹⁷¹ בראשית 1945 נאמה בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בקיבוץ גן שמואל, הרצתה בפני מועצת הפועלות ונשאה דברים בוועידה הששית של ההסתדרות. היא היתה "האשה הראשונה שהצליחה לפלס לעצמה את הדרך ארצה עוד תוך המלחמה עם בשורת ההשמדה והגבורה, עם ההמנון 'אנחנו פה', שנשתלב אחר כך לתוך חיינו, עם הזכרון הרענן של הלהבות שהפכו אפר, עם צוואת לוחמים ומושמידים". הופעתה היתה שונה מהציפיות: "התפלאנו לראות לפנינו נערה צעירה היודעת

לבין דימויה הנשי, וזאת באמצעות הקצאת כמחצית מהכתבה להדגשת תכונותיה הנשיות, למשל הציטינות כעקרת בית ואמהות למופת. דינה גורן, "העולם היפה של עיתונות הנשים", אותות 62, 1984, עמ' 20. ראו לדוגמה בכתבות בדבר הפועלת על חובשות קרבות בצה"ל שגילו אומץ לב וגם רוך וחוס אמהיים: צביה כצנלסון, "חובשת קרבית", דבר הפועלת כה, 1, ינואר 1959, עמ' 11; עפרה אליגון, "עזה, מרושקה, זהבה וחיה", דבר הפועלת כו, 2-3, פברואר-מרץ 1960, עמ' 45-46.

¹⁷⁰ "לגבורות הגיטו וארשה: מושב מועצת הפועלות", דבר הפועלת ט, 6-7, 11 ביולי 1943, עמ' 82; "מחצית היובל ליום הפועלת בארץ", דבר הפועלת כו, 2-3, פברואר-מרץ 1960, עמ' 37. עוד אזכורים לפועל זה בהקשר של "אוחזות בנשק" ראו למשל: מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ב, 6 (19), פברואר 1951, עמ' 71; "תערוכת השואה היהודית", הבוקר, 23 באפריל 1952, עמ' 2; חיים לזר, "בית"רי הגיטאות עמדו במבחן", חרות, 5 באפריל 1953, עמ' 5; קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; "נשי ישראל מברכות את וועידת האמהות העולמית", על המשמר, 31 במאי 1955, עמ' 2; "אל היער", דבר השבוע 17 (577), 25 באפריל 1957, עמ' 4 (על הפרטיזנית סוניה מדיסקר); גיזה ווי, "כך ברחו ונפלה באושוויץ הלויפערין" מאלה צימטבוים הי"ד", הבוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3. לעיתונות הילדים ראו: "הצורר איכמן בדין", דבר לילדים לא/31, 18 באפריל 1961, עמ' 637; "היום – עשור למרד הגיטאות", הבוקר לילד ולנוער (150), 12 באפריל 1953, עמ' 3.

¹⁷¹ דינה פורת מראה כיצד זמן קצר לאחר בואה רווחה ביישוב הדעה כי קורצ'אק היתה הראשונה שמסרה עדות על השתרחש ומסבירה את הסיבות לתפישתה של זו כ"עדה הראשונה". פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 16-18. קורצ'אק לא היתה הראשונה שסיפרה על השואה: כפי שמראה פרילינג, עדויות נתקבלו מניצולים שנמנו עם "קבוצת החליפין" שהגיעה לארץ בנובמבר 1942, והותירו רושם עז. פרילינג, תץ בערפל א, עמ' 94-95, 110. על המפגש בין קורצ'אק לאליטה היישובית ראו גם: חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים, 1994, עמ' 48-49. גם בשנים הבאות הוצגה כ"עדה הראשונה" (שסיפרה על ההתנגדות המזוינת): בוועידת הפועלות הציגה אותה דבורה דיין כ"ראשונה אשר הביאה דבר השואה והתקוממות הפארטיזנית לוועידת ההסתדרות בתום המלחמה". "וועידת הפועלות דנה על מעמד החברה בקיבוץ", על המשמר, 23 בנובמבר 1955, עמ' 1.

לחיך, להתיידד, לדאוג דאגות קטנות – נערה אנושית כל כך", נכתב בעקבות הופעתה בפני הפועלות; הפער בין הציפיות למציאות הומחש גם באמצעות הניסוח שהבדיל בין המינים: "היינו מוכנות למצוא אדם נוקשה, מר, הזר לחיים הפשוטים, אדם שידרוש כופר ושילומים בעד שנות אימים ומאבק ומוות – בחיים נוחים וקלים". "חיותה" של לוחמת הגטו הומחשה באמצעות זיהויה כאשה (גם) בהווה: זו נראתה לה רכה ומתוקה, חברותית, חייכנית ואופטימית, צעירה שאמהותה, כלומר חייה, עוד לפני.¹⁷²

קורצ'אק סיפרה גברי ועשתה זאת במתכונת גברית: היא העמידה במרכזו חבורת צעירים שהתכוננה לקראת ביצוע מעשה מרד בכוח הזרוע. הנשים שהזכירה מוקמו בשני קטבים: גברי – בסיפורי ההתנגדות המזוינת, שהתמקדו בפעולות כמו הטמנת מוקשים ושימוש בנשק חם – ונשי – בסיפור על אשה בשואה שעברה חוויה שמבחינה ביולוגית וחברתית היא ייחודית לנשים. רוב הנשים שנזכרו בדבריה היו "אוחזות בנשק" כמוה, וזוהו בשם פרטי. במרכז סיפור על אלמונית שנרצחה, שנזכר בתחילת הדברים, עמד הגוף: "היה גוף של אשה, אשר עמדה ללדת. תחת השפעת האש נתחמם גוף האשה ונפל ממנה הילד לתוך האש ונשרף יחד עם האשה". בהמשך התייחסה שלוש פעמים לנשים שלא היו חברות תנועה (למשל, השומר הצעיר) והציגה אותן כחסרות ישע, חולשה שמקורה באי השתייכותן לקולקטיב כמו תנועת נוער או ארגון מחתרת.¹⁷³ התייחסויותיה לנשים שלא השתתפו בהתנגדות המזוינת או בהתארגנות לקראתה היו על בסיס ביולוגי: בנאומה לא הופיעה אף אשה שביצעה פעולה של התנגדות שלא היתה התנגדות מזוינת או סיפור על אשה שביסודו לא עמדה חוויה ביולוגית מיוחדת לנשים כמו הריון. סיפורה של ההרה שימש כמשל למצבו של העם היהודי בימי השואה והיה בעל אופי מטלטל שנועד גם כדי לזעזע את המאזינים; היא עצמה לא היתה עדה לו.¹⁷⁴

בדבריה הדגישה את הטעיות הגרמנים ואכזריותם מצד אחד ואת חוסר האונים של היהודים ותקוותם לחיים מצד שני; נראה שהדגשות אלה, שנמצאו בעיקר בפתחה, נועדו להטעים את ייחודה של ההתנגדות המזוינת ואת ייחודם של חברי התנועה שלה, השומר הצעיר, וכדי להדגיש את החשיבות הערכית של פעולותיהם שמבחינה צבאית היו כמובן חסרות סיכוי. "לא אתאר לכם באורח כרונולוגי את ההתפתחות, כי רעיון ההגנה, של הכנת התגוננות קם עוד אז, כאשר בשביל כל היהודים עוד לא היה ברור, שישמידו אותם, אנחנו הבינונו את משמעותה של ההשמדה". בהתאם לאווירה, חלק משמעותי הוקדש לעניין הנשק: "בהיותנו בגיטו הבאנו נשק, נשק אשר חברים גנבוהו אצל הגרמנים, נשק אשר הובל בתנאים כאלה, אשר אינכם יכולים לתארם לפניכם, הביאו דרך תעלות תת-

¹⁷² גורפיין, "לחברה: הלוחמת", על המשמר. עוד על ההופעה בגן שמואל ראו: פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 16-20.
¹⁷³ קורצ'אק, תוועד הפועל. לאוחזות בנשק במסגרת המחתרת: עמ' 4, 5, 7, 12 (על גרוסמן), לנשים: עמ' 1-2 (על ההרה), 5, 6.
¹⁷⁴ שם. על התעלמות מסיפוריהן של נשים בשואה שלא עסקו בחוויות הייחודיות לנשים (הריון, לידה ואמהות) ראו: שרה הורוביץ, "נשים בספרות השואה: לעורר את זכר הטראומה", בשביל הזיכרון 16, אוקטובר 1996, עמ' 29.

קרקעיות, בעגלות-חול שתחתיו מכוונת ירייה. היתה זו גבורה יומיומית [...] זו היתה עבודת יום-יום, גבורת יום-יום, העברת נשק יומיומית, הוצאת ביוליטין מחדשות הראדיו, אמונים יומיומיים עם נשק. לא אשכח לעולם את הפקודות אשר ניתנו: 'כל חבר חייב להכיר כל כלי שבו יפעל, כל כדור מוכרח לפגוע במטרה'". סיוע אפשרי לכוחות היהודים המאורגנים כמו גם אוזלת ידם הומחשו באמצעות דיבור על כלי הנשק – היא ציינה את מספר הכלים וכמות הכדורים, עמדה על חשיבותו של הידע שנדרש כדי להפעילם ועמדה על אוזלת היד לנוכח חסרונו.¹⁷⁵

נאומה המגויס היה בעל משמעות פוליטית: לכל אורכו היא הדגישה את השתייכותם התנועתית (ציונים, חלוצים, השומר הצעיר) של "האוחזים בנשק" ואת היותם ראשונים להגיב באופן "ראוי" לרצח ההמוני. "נעשה לנו ברור, שהדרך שלנו מוכרחה להיות דרך של התנגדות, הדרך הלאומית, הדרך הסוציאליסטית [...] בשעה שקם אירגון הפארטיזאנים הראשון בוילנה עדיין לא שמעו על פארטיזאנים בשום מקום אחר. זה היה בו בזמן, כשנדמה היה, שהשלטון הגרמני לא יוכה, כשנדמה היה שכל נסיון של התנגדות [חמושה] יישאר רק בגדר של נסיון". כשדיברה החליפה לעתים את כינויים של חברי המחתרת הלוחמת בגטו ואחר כך ביער מ"לוחמים" או "פרטיזנים" ל"שומרים" (חברי השומר הצעיר) והדגישה את נחישותם כאוונגרד התנועה החלוצית באירופה: "אין זה אולי מקרה, שדווקא קבוצה של חברים שלנו, של צעירים מהשומר הצעיר, אשר רוח הקרב מילאה את לבם ביותר, החליטו לעקור הלאה, ללכת יותר מזרחה, והלכו עם מעט הנשק שבידם". ועוד אמרה: "אנשים של השומר הצעיר, אלה אשר אחר-כך ראו אותם כטובים ביותר, האחראיים ביותר, בתור אלה אשר אינם מפחדים, אשר אינם נרתעים, ואלה אשר אחר-כך ביער, לא הופיעו בתור יחידים 'שומרים' אלא בתור גרעין של השומר הצעיר, ואלה אשר הכירו את האנשים שלנו, את הבחורות שלנו, ידענו כי אלה חברות של השומר הצעיר, אליהן היה האמון הרב יותר [...] הם כבשו נשק מידי הגרמנים והרגו גרמנים, והם היו אלה, אשר בקרב ההמונים נשאו את רעיון המלחמה וההתנגדות".

גם בהתאם לרוח הערכים שנשבה בקהל בחרה להדגיש את המוות ההירואי בפעילות המזוינת, אולי מתוך הנחה שאופן מותם של הלוחמים יתרום להכשרתם כדמויות מופת: "שם ביער ידעו גם כן, כי אנחנו הראשונים בכל מקום, ועובדה היא, שמספר הקורבנות הרב ביותר היו שומרים וזהו המוכיח ביותר, ואלה אשר נספו במילוי תפקידים, בהעברת חוזרים, תעודות, גם אלה היו שומרים, אלא שהביאו בעיקר נשק לגיטו היו אף הם שומרים; אלה שהיו הנשמה של כל הפעולה, אשר עברו יום-יום, עשרות אנשים, עשרות פקודות, עשרות רימונים וכדורים – אלה היו

¹⁷⁵ קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 4-2.

האנשים של התנועה [...] אלה אשר על כתפיהם החזיקו את כל המלחמה, ואשר נפלו הראשונים באופן כה הירואי, כה אנושי עמוק. כי המוות שלהם, לא בחזית המלחמה, הוא נעלה יותר משל מישהו במלחמה".¹⁷⁶

הופעתה בפני חברות מועצת הפועלות שהתקיימה כעבור שבועות אחדים היתה שונה. אז באו נשים לשמוע אותה והיא מצדה השמיעה סיפורים על נשים, כולם על "אוחזות בנשק". "אני רציתי להיפגש אתכן כדי לספר לכן, דוקא לכן, מה היה מצבה ומה היתה דמותה של החברה בכל המאורעות הללו. [...] לא אספר לכן על הדברים הכלליים [הגבריים], שכבר סיפרתי אותם במקום אחר" (הכוונה כנראה להופעה בגן שמואל). היא רצתה לספר לנשים על נשים, אולי מתוך הנחה שסיפורים אלה יעניינו אותן יותר וכנראה משום החשיבות הגדולה שראתה בהשמעת סיפורים אלה – סיפורים שאולי לא היה סיפק בידה לספר כפי שרצתה בהופעותיה הפומביות עד אז, שהיו בפני קהל שרובו היה גברים – ואולי מתוך הנחה שיש להפקיד סיפורי נשים אלה – על השמעתם והנחלתם לדורות הבאים – בידי נשים שמודעות לחשיבותם. בהופעתה בפני הנשים הרבתה להשתמש במלה "אני"; אמנם דברי ההקדמה הקצרים היו בגוף ראשון רבים אך בתוך זמן קצר זנחה את ה"אנחנו" וסיפרה למאזינות מה חשבה, מה הרגישה ועל מה היא חושבת עתה. היא לא דיברה על עצמה; במרכז דבריה עמד פועלן של נשים ספציפיות – גרוסמן, קובנר, מרקוביץ, מאגון ואחרות – ומחשבותיה ורגשותיה שלה לנוכח השמעת הסיפורים בהווה. נראה שבין מטרות השמעת סיפורים אישיים אלה היתה עצם השמעתם; כפי שעשתה במקומות אחרים, גם כאן באה לספר על קורות היהודים בשואה, אבל לא פחות מזה להוכיח שתיפקודה של האשה בשואה במרחב הפעולה הגברי האולטימטיבי (שדה הקרב) לא נפל מזה של הגבר. אפשר להציג את אחת ממטרות הנאום כמטרה פמיניסטית, שכן לכל אורכו היא הדגישה את הביצועים שהפגינו "האוחזות בנשק" שהציטינו אף עלו על אלה של הגברים, אולי גם כדי ללמוד על הפוטנציאל של נשים בחברה בכלל: "אני לגמרי אוביאקטיבית [כך במקור] בספרי על החברה במאורעות אלה, משום שהאמת עצמה חזקה כל כך, שאין צריך ליפות אותה, ומשום שאילו בא חבר שעבד עמנו יחד – היה אומר לכן מה שאני אומרת, ואפשר עוד יותר", אמרה בפתיחת דבריה. כשסיפרה על פועלן של "האוחזות בנשק" ביערות ציינה: "הבחורה קלעה לא גרוע מן הבחור; שגם רגע אחד לא ראו אצלה הרגשה של פחד; שלא ראו אותה מתבלבלת – היא היתה לא גרועה, ואולי אפילו טובה מכל הבחורים שהיו עמה". מצד שני, דברים אלה כאמור היו נחלת הופעתה בפני נשים בלבד: לגברים לא סיפרה זאת, בוודאי שלא בהרחבה.¹⁷⁷

כשנה וחצי אחרי קורצ'אק הגיעה צביה לובטקיין ארצה. היא היתה דמות ידועה ביישוב, בעיקר מאז הידיעות המוטעות על מותה ועל מות טוסיה אלטמן במרד גטו ורשה. בתש"ג דיווח דבר כי "שתי ז'אן ד'ארק של תנועת

¹⁷⁶ שם, עמ' 2, 4, 11-12.
¹⁷⁷ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8-10.

המחתרת החלוצית הציונית בפולין [...] נפלו על הגנת הגיטו הווארשאי". מאיר יערי כתב: "גיבורות המחתרת וראשיה נפלו חללים".¹⁷⁸ הזמת הידיעה על מותה הפכה ממשית במאי 1946 כשהגיעה לנמל חיפה. "הולמים הזכרונות במוח כמו מכונה, ולפני העינים מתיצב הערב בו הספדנו אותך ביגור... ואחר כך – מה רבה היתה השמחה כשנמסר מפה לאוזן בלחש כי ניצלת", נכתב; "חזרתה אל החיים" היתה נדבך במיתוס הגבורה בשואה שייצגה בחייה החדשים בארץ. ביחס כלפיה ניכרה יראה, והגיגונים מזכירים פולחן דתי: "חרדנו לבשר איש לאחיו את הבשורה, שמא זה יזיק לך. ליווינו אותך בתפילותינו כי תישארי בחיים. והנה – זכית את זוכינו אנחנו. ובאנו לכאן לחזות בנס ולחוש אותו". היא אמנם ישבה "סביב המדורה", אך בה בעת הוערכה כמורמת מעם. "ציפינו לה", כתב שדה, "כסמל היתה לנו, כאילו קמה לנו לתחייה". הוא תיאר: "ראינוה עצורה מאוד, נשיית מאד, פרופיל ברור, פשוט כפרופיל על פני קמיע או מדליה [...] הבחנתי, כי צביה יודעת סוד, הגלוי אך למעטים, ליחידי סגולה. היא יודעת את הדרך הפשוטה והקצרה בין מחשבה והגשמה". עם בואה פרסם ביטאון לאחדות העבודה את תמונתה בעמוד הראשון: "צביה באה. יקר ועז השם [...] ערגת ימים ושנים, טרופי-סער וענות נשאנו בחובנו לקראת אותה היום בו נפגש עם האחות הגדולה, בת הפדות, סמל הגבורה הישראלית, אחרונה למלחמת הנואשים [...] והיה לנו השם סמל האזעקה לפדות מהמרי הצורב. צביה חוזרת [...] באה אל חיק משפחתה המקבלת את האחות האמיצה בהולם לבבות של רבבות רבבות מבני הישוב [...] צביה באה".¹⁷⁹ רשמים אלה עומדים בניגוד בולט למכתבו של יצחק (אנטק) צוקרמן, חברה לחיים: המכתב מיום ששה ביוני 1946, כשבוע לאחר בואה לארץ, מוען לצבילה; לא היתה זו צביה "האחות הגדולה" אלא צביה קטנה (צבילע) – צעירה ששרדה את השואה וזקוקה להגנה ולתמיכה. "נרגש קראתי היום בעתונות הארץ על בואך", כתב לה מוורשה. "לא את כתבת את השורות ההן, אבל הבינותי לנפשך, מפסוקי הדברים שהשמעת, מהלא כתוב. כל היום אני נושא בו תמונתך: על ספון הספינה את עומדת, בעינים עצומות, בחרדת לב ותוגה, מול השמש. המבינים לך חברים וידידים?".¹⁸⁰

דומה שחבריה וידידיה בני הארץ לא הבינו; נראה שלא היו רגישים דים לצרכיה של האשה שעוד לפני שהגיעה פיזית לארץ אומצה לחיקן של תנועה קיבוצית (הקיבוץ המאוחד) ותנועה פוליטית (אחדות העבודה) והיתה לסמל. ביום בואה התקיימו קבלת פנים חגיגית שארגנו חברי הוועד הפועל בחיפה וישיבה בה השתתפו כארבעים חברים, כולם אנשי אחדות העבודה, שם התבקשה לספר מהנשמע בתנועה בפולין ובארצות שעברה בדרכה לארץ.

¹⁷⁸ הציטוטים מתוך שלו, טוסייה, עמ' 208-209.

¹⁷⁹ שדה, "אחת העם", כתבים, עמ' 119-120; בסביץ, "על החוף", ולו רק הד..., עמ' 52-53. הדברים מצוטטים גם בדפים: 'זמן קיבוץ לוחמי הגיטאות, גליון מיוחד לזכר צביה לובטקין, עמ' 14; "צביה", לאחדות העבודה, 16 במאי 1946, עמ' 1; בשחזור את מעמד עדותה ביגור סיפר יצחק בן-אהרן: "[היא] עמדה בודדה בתוך הים הזה, שכל הפנים האלה מכוונים אליה. פה ושם היה גם איזה בכי, התייפחות. לא אצלה. והיא עמדה שם כמלכה. כאילו הציבור הזה קד קידה והוא נופל לרגליה. מן הרגשת קדושה. מפגש כזה, אי רצינולי". צביה: ציפור כחולה.¹⁸⁰

¹⁸⁰ מכתב אנטק (יצחק) צוקרמן לצביה לובטקין, 6 ביוני 1946. באדיבות משפחת צוקרמן, קיבוץ לוחמי הגטאות.

בערב הביא אותה טבנקין לקיבוץ בית-אורן. "ניגש אלי טבנקין ואמר, מה אתה אומר יוסקה, אני יש לי רעיון. לפני שהיא תספר, לפני שהיא תופיע, לקחת אותה למקום סתר, ואני רוצה שהיא תספר לנו", סיפר יוסקה רבינוביץ; "הם היו במלון בחיפה ויעברו על החומר", מספר צביקה דרור. "אני יודע מיודקה הלמן מגבת, שסיפר שהיו דברים שלפעמים צביה לא זכרה והם הזכירו לה". "שיח-צביה" היה זה, הגדיר רבינוביץ, וכך תיאר: "שיחה נסערת, נקטעת ומתמשכת כאחת; ללא סדר ומשטר אך בשטף בלתי פוסק. כאובים ועזים קלחו הדברים. מפעם לפעם הם קוטעו באתנחתות של אנוחות. בעברית ובאידיש סיפרה ובדמעות, על הגיהנום, ועל אזלת-היד הנוראה, על האסונות והמכשולים ועל האכזבות; ועל החברים והחברות היקרים והאהובים ביותר, אחים ואחיות, שנפלו ונספו בגבורה עילאית; על הבדידות האיזומה, כפולה ומכופלת, ועל הכמיהה אלינו; ועל שעות-יאוש כשאל פעורה, סיפרה, שעות בהן ביקשה לשים קץ לכל היסורים ועל הרגשת היתמות והשכול הנורא שהיקפם. מדי פעם שבה ושאלה בקול מרוסק: 'על מה נשארתי בחיים?'".¹⁸¹ בשיחות פרטיות דיברה על הקושי הגדול להמשיך את החיים שליווה אותה כל חייה: "דעי, יקירתי, לא חלמתי אף פעם, שהגורל דווקא יבחר בי לשרוד, כשהטובים והיקרים ביותר ניספו", כתבה לחברתה חווקה פולמן-רבן. "האמיני לי יקירתי שזה רק מקרה ששרדתי. האלוהים עדי, שלא השתדלתי במיוחד שזה יקרה. להיפך. עוד היום אני כועסת על הגורל האכזרי שהשאיר אותי, כי מה שווים חיינו בלי כל אלה שנפלו? יחד עם זאת יקירתי, למרות שכל כך קשה, אני נושכת את שפתי, בוכה בלילות – וביום עובדת. אני מייצעת לך לעשות אותו דבר".¹⁸² יעל צוקרמן, בתה של לובטקין: "יש את הסיפור המפורסם שהם יצאו מתעלות הביוב, כשקאז'יק [שמחה ראטהייזר] אומר לה תעלי, נוסעים, הגיעה משאית אחת והיא אומרת לא. והיא אומרת לו אם אתה עולה על המשאית אני יורה בך והוא אמר לה תירי. והיא אמרה אני לא עוזבת, יש פה קבוצה מאחוריי. והוא אמר לה תירי, והיא הבינה שאם הם מחכים עכשיו לקבוצה השנייה גם אלה וגם אלה ימותו. והיא עלתה על המשאית והם נסעו. ואני בטוחה במאה אחוז, ואני שמעתי ממנה, שהיא הלכה עם זה כל חייה, בידיעה שהיא השאירה קבוצה מאחור".¹⁸³

בשבועות הבאים היה סדר יומה עמוס מאוד; כולו נקבע בידי אחרים. שיא הופעותיה אז היה בוועידה ביגור. החשיבות שראו הוותיקים בשמיעה והשמעה מכלי ראשון את סיפור ההתנגדות המזוינת של חברי התנועה באירופה בתקופת השואה ובראשם מרד גטו ורשה דחקה את ההתחשבות ברגשותיה; עד כמה קשתה עליה הפרידה מחבריה

¹⁸¹ סבין, נלו רק הד... עמ' 51; צביה: ציפור כחולה; רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 279; שיחה עם צביקה דרור.

¹⁸² "צביה לובטקין (צלינה), וארשה, לאווה (חווקה) פולמן (רבן), בשוודיה", עדות יב, אפריל 1995, עמ' 166-167.

¹⁸³ שיחה עם יעל צוקרמן. היא לא היתה היחידה מבין "האוחזים בנשק" שחשה כך: לפני הנסיעה לארץ התקיימה בלודז' פגישה לרגל הפרידה ממנה, בה השתתפו שרידי הפעילים מתנועת דרור ושליחי הקיבוץ-המאוחד מהארץ. סיפרה שרה נשמית-שנר: "עשינו עם עצמנו חשבון-נפש מצפוני. הנימה העיקרית היתה, שיש לנו חוב מוסרי כלפי חברינו, אלה שפעלו ולחמו עמנו שכם-אל-שכם ולא שרדו כמונו. הרגשה של האשמה עצמית מילאה את לבנו, בכחינת 'מדוע זה דווקא אני שרדתי?'". עדות שרה נשמית-שנר, בתוך: קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 10.

בפולין? עד כמה היה בכוחה לשחזר את החוויות להן היתה שותפה ועדה בימי השואה? עד כמה היתה מסוגלת לספר כאן על מה שקרה שם? התשובות לשאלות אלה חלקיות בלבד, אך ממכתביה האישיים ומדברי קרובים לה ברור שכל זה היה כרוך בקשיים אותם ביקשה להצניע. "הנני מוכרחה 'להזכיר' לי בכל פעם שהנני בארץ ישראל כי מאז בכלל הנני חיה כמו ב'יריד'. ואני כולי מבבלת מהפגישות, שיחות ובעיקר מהדאגה הרבה למנוחתי ולהבראתי וכו'", כתבה לצוקרמן. "לא פללתי שיחס החברים אלי יהיה כזה. בלי גוזמא מתייחסים אלי כאל דבר קדוש. לו היו יודעים כמה שמזיק לי הדבר ואיזה כאב, כאב ממש הם גורמים לי בזה, ודאי שלא היו עושים ככה וזה מקטן ועד גדול. עוד בהיותי בלודז' אמרתי וכן חשבתי שלא אקבל 'מרות', לא אצא להבראה, לא אדבר, לא אופיע וכו' וכו'. לא יכולתי לעמוד בזה פה, כי קודם כל, כל דבר הנוגע אלי 'האם להשכיב אותי או להעמיד' יעורר נכוח רב וכל המנהיגים של הקבוץ עם טבנקין בראש עוסקים בזה. ולכן החלטתי לא להתערב בכלל ולשמוע בקולם. אני מרגישה שאני כותבת עליהם בטון מעליב, אבל לא התכוונתי לכך, כי יודעת אני ומעריכה שזה מתוך חברות עמוקה נובע, אבל זה מעיק מאד מאד".¹⁸⁴

היא לא יצאה נגד החלטות התנועה: זו היתה חלק ממנה והיא היתה חלק מן התנועה, שהיתה לה בית; היא עצמה רמזה על אופי מערכת היחסים הזו בפתיחת הנאום ביגור: "יש לי רצון עז בפגישה זו עם חברים לספר, לשוחח, כשם שהבת הנפגשת עם ההורים מספרת על אשר עבר עליה ורוצה שישמעו אותה".¹⁸⁵ הימים הראשונים בארץ לא היו קלים: בדומה לצבר שלא יאה לו לחשוף את רגשותיו בפומבי, כפי שכתבה לפולמן-רבן, הרשתה לעצמה לבכות רק כשהיתה לבדה: היא גילתה את לבה במכתב לצוקרמן וביקשה ממנו לשמור על כך בסוד. "הנה כתבתי לך באופן כרונוולוגי על זה שעבר עלי במשך ה-5 ימים שאני בארץ ואני מתבישת בפניך שהמכתב הראשון מהארץ הוא כזה (אבקשך מאד לא להראות לאף אחד). אבל מה אעשה ואת הארץ עוד לא ראיתי ואני כולי מבולבלת ומטומטמת. מכל פגישה יש לי 'מצב רוח' לפני ואחריה ולכן תפלה בלב שכל ה'קונצים' האלה יגמרו כבר ואוכל לנסות להתחיל מחדש ואולי אז אוכל גם לסדר יותר את רשמי ורגשותי. אבל זה ודאי לא כל כך מהר יהיה. כי לפני הועידה החליטו שלא אצא לבקר את הקיבוצים, כי לא רוצים שאספר בכל קיבוץ לחוד ואח"כ אגיע לוועידה [ביגור] א אויסגעפאמפעטע [מרוקנת, סחוטה]. ויש בזה מן הצדק. אני גם כן רוצה בזה, כי אולי אחרי הוועידה אהיה פטורה מ'לשוחח' בכל קיבוץ לחוד. הוועידה תתקיים ב-2 ליוני והגמר ב-14 ורק אז אתחיל לטייל בארץ. יוצא שכל זה ימשך עוד כששה שבועות וזה מרגיז אותי". היא סברה, בצניעותה האופיינית, שהתנועה גייסה אותה להשמעת סיפורי

¹⁸⁴ מכתב לובטקין לצוקרמן, 29 במאי 1946. על קבלת פנים דומה העידה רניה הרשקוביץ, גם היא מן העדות הראשונות שהופיעו בפני בני נוער, חברי קיבוצים ולוחמי פלמ"ח. שפירא, חרב היונה, עמ' 450.

¹⁸⁵ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 13. דברים ברוח דומה אמרה גולדה מאירסון (מאיר) בקבלת הפנים ללובטקין בחיפה: "היתה לנו הרגשת הורים שחינכו וגידלו ילדים, שהגיעו למעשים יפים וכבירים שהם עצמם אינם ראויים להם". גולדה מאיר, דברים בישיבת הוועד הפועל, מאי 1946, מצוטט בדפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, חוברת מיוחדת עם מותה של צביה לובטקין, קיץ 1978, עמ' 15.

ההתנגדות המזוינת ובראשם סיפור המרד בוורשה מפני שהמספרים הפוטנציאליים האחרים היו עדיין באירופה. אולי היה זה כך, אך מעמדה הבכיר בתנועה ובמפקדת אי"ל, אישיותה, קסמה האישי, הכריזמה שלה, העברית שלה וגם היותה אשה היו מרכיבים חשובים להפקת הופעה רבת רושם. "בכלל עשיתי רע מאד לפי דעתי שיצאתי בלעדיך", כתבה לצוקרמן; למרות שהיתה דמות מרכזית במעשי המרד, שפעלה מתוך הגטו ולא היתה כמוהו בצד הארי, העדיפה להישאר מאחורי הקלעים: "קודם כל באם היינו באים יחד היית אתה מדבר ואני שותקת".¹⁸⁶ הוא הבין ללבה: "מבין אני יפה לנפשך כשאנו קוראים בעתונות הארץ שהופעת פה ושם, אצל קרובים ורחוקים (ואולי כולם קרובים) במסיבות וחגיגות בנשפים ובהרצאות", כתב, "אבל זה הרי עוד מעט יעבור וישתקט ותוכלי להתחיל את חיך בלי 'פוץ' [פאר] ותשואות".¹⁸⁷

לובטקין לא הצליחה לפגוש את מי שכמהה אליו: אחת מהם היתה אחותה הצעירה אותה לא ראתה מאז 1938. אהובה פריד (לובטקין): "ב-1943] קיבלתי הודעה שצביה לא הצליחה לצאת מהתעלות והיא נהרגה [...] ונסעתי לאזכרה של צביה. היתה אזכרה כמו שהיה אז מקובל. דיברו, נאמו. אני מתביישת קצת להגיד, זה בכלל לא עניין אותי ולא היה אכפת לי, אם היא גיבורה, לא גיבורה, מה שאני ידעתי באותו רגע שהיא היתה האחרונה שנשארה לי מהמשפחה וגם היא מתה. [הודיעו לי] ממזכירות הקיבוץ המאוחד. הם סיפרו לי. וכשהגעתי הביתה לקיבוץ אמרו לי: יש לך אורח. ונכנסתי לחדר וזה היה אחי. הוא בדיוק ברח מהצבא הפולני. זה כל כך טיפוסי ליהודים – הולכים להלוויות, חוזרים ומוצאים את האח. הוא לא ידע עליה בכלל שום דבר. אפילו מה שאני ידעתי הוא לא ידע, כי הוא היה עם הצבא הפולני. זה היה בסוף המלחמה, כשהם יצאו כולם מן התעלות. [...] אחרי זמן מה באו להודיע לי, שיש טעות, שהיא חיה. את לא יודעת אם להאמין. שאלתי עוד פעם – זה בטוח? פעם אחת כבר קברתי אותה, אז... אני גם הייתי די צעירה. זה שאמרו, אבל היא היתה הגיבורה, הכול לא היה שווה לי. מה שלי היה חשוב זה שהיא איננה". במאי 1946 עמדה בנמל חיפה: "את מכירה את הביטוי שאת נעמדת והרגליים מסומרות? אני עמדתי שם וראיתי אותה על האונייה, ולא יכולתי לזוז. זה רגע נורא מרגש. אחרי שנים שאת לא רואה אף אחד מהמשפחה. ופתאום אני רואה אותה, אחרי שכבר קברתי אותה. היא כמובן לא יכלה לבוא אלי, קודם כל נסעה למסור דין וחשבון לתנועה. איך את מעלה בדעתך בכלל שמשוהו בא לפני יגור? דין התנועה הוא דבר מקודש ביותר. קודם רואים את התנועה ומוסרים דין וחשבון. בוודאי שהתחבקנו. אבל זהו. היא התחבקה שם עם עוד מיליון ורבע

¹⁸⁶ מכתב לובטקין לצוקרמן, 29 במאי 1946.

¹⁸⁷ מכתב צוקרמן ללובטקין, 21 ביוני 1946.

אנשים. וגם אני ואחי היינו שם. ותיכף היו ההרצאות, ותיכף אחרי זה היא נסעה ליגור ושם היא שלושה ימים דיברה. ואחרי זה התראינו".¹⁸⁸

נראה שממרחק הזמן קתה תחושת הזרות שאפיינה את ימיה הראשונים: "לא אשכח את ימי הראשונים בארץ", סיפרה שנים מאוחר יותר. "שלושה ימים ושלושה לילות הסתגר אתי טבנקין בבית המרגוע שבבית-אורן, כדי לשמוע, להקשיב לסיפורי. היה לי פחד רב מפני הפגישה עם הארץ, עם עולם אחר, אחרי העולם של השואה. פחד – להסביר איך נשארים בחיים שרידים של עם גדול, של תנועה מפוארת. פחד מפני הקושי של אי ההבנה בין שני עולמות, של מי שבא משם ומי שנפגש עם החיים כאן. שלושת הימים ושלושת הלילות של סיפורי, של שיחתי עם טבנקין – היו כולם בסימן של קשב עז, של הזדהות. נדמה לי, שעוד לא פגשתי מלבדו אדם שכל כך הזדהה עם מה שקרה שם הזדהות אישית, אנושית, שכל כך צמא היה לדעת כל פרט ופרט על כל אדם, על כל איש תנועה, על כל יהודי. זה הפליא אותי. זה היה זמן לא רק אחרי גמר המלחמה. איזו ידיעה רחבה היתה לו כבר אז. שאלתי מניין שאב האדם את הידיעה הזאת? והבינותי כי מתוך עניין-חיים הוא קלט כל מלה, כל רחש משם, וכששוחחתי אתו, לא חשתי שאני מדברת אל אדם אשר לא היה שם אתנו באותם הימים, ליהפך, בטוחה הייתי שאני מדברת עם אדם שחי את זה בעצמו, כאילו היה אתנו שם".¹⁸⁹

נאומה ביגור היה גולת הכותרת של הופעותיה הראשונות בארץ ואולי בכלל, להוציא משפט אייכמן ב-1961. אפשר לקבוע כי היתה זו ההופעה הידועה ביותר של מי מבין "האוהזים בנשק", נשים וגברים, בפני קהל ארצישראלי בתקופת היישוב. היא החלה לשאת דברים בפתיחת הוועידה, בשמונה ביוני 1946. הכסאות והספסלים שהוצבו באוהל לא הספיקו: קהל רב ישב על האדמה. לפי הערכת משמר מנה הקהל כמעט שלושת אלפים איש ואשה; לפי דבר היו שם למעלה מארבעת אלפים חברים.¹⁹⁰ היא עמדה במרכז אוהל עשוי בד יוטה, על במה מאולתרת, משמאלה נמתחה הכרזה "לקראת הספינות הבאות" ודיברה במשך שעות. היא סיפרה על קורותיה של התנועה בפולין ובעיקר בוורשה. סיפרה על פעולותיהם הציבוריות, החברתיות והתרבותיות, בשנים הראשונות למלחמה, על ההחלטה להתארגן לקראת מרד מזוין, על ההכנות לו, על "מרד ינואר" – סדרת פעולות מזוינות שביצעו בינואר 1943 – ועל המרד שפרץ בערב פסח באותה שנה. היא סיפרה על הפעולות החמושות הנואשות, על

¹⁸⁸ שיחה עם אחובה פריד. במכתב ששלחו לובטקין וצוקרמן לארץ ביקשה לובטקין להודיע לאחותה שהיא בחיים. "מכתבים מהחלון בפולין להסתדרות בארץ", חורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 153.

¹⁸⁹ צביה לובטקין, "שנה להסתלקותו של טבנקין: כאילו היה אתנו שם". תיק צביה לובטקין, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות. בראיונות שנתן ב-1999-2000 פקפק מארק אדלמן בכנות דבריה ביחס לכוח שהעניקה עצם המחשבה על החברים בארץ לכושר הישרדותם בגטו. "אני יודע שהיא אמרה כך בוועידת הקיבוץ-המאוחד בשנת 1946 או 1947. היא היתה מוכרחה להגיד כך!". אנקה גרופיני/סקה, "לכל זה אין שום משמעות: שיחה שניה עם מארק אדלמן", סחור סחור: שיחות עם לוחמים מגטו וארשה, ישראל, 2002, עמ' 222. עוד על אדלמן ראו: חנה קרל, להקדים את אלהים, ירושלים, 1981.

¹⁹⁰ "עלילת הגבורה של מרד גיטו וורשה נגולה מחדש בוועידת הקיבוץ המאוחד", משמר, 9 ביוני 1946, עמ' 4; "כל השבת סיפרה צביה את פרשת המאבק וההשמדה", דבר, 9 ביוני 1946, עמ' 1.

פעולותיהם הנועזות של חברים ועל מותם במהלך המרד, לפניו ואחריו, תיארה את המסע הבלתי אפשרי בתעלות הביוב וסיפרה על ההתארגנות להמשך ההתנגדות המזוינת ביער. צביקה דרור: "האנשים היו מוקסמים. אני זוכר את עצמי; כשנגמרה הישיבה רצתי ברגל לסניף הנוער העובד בקריית-חיים, אספתי את כל הסניף וכולם נדחפו, מאתיים חניכים, ודיווחתי בהתלהבות יתרה". לאחר מותה כתב גורי: "כמכות אש לא רק בקרב אנשי הקיבוץ, חניכי התנועה, שעלו ארצה לפניו, אלא גם בקרב צברים רבים, שעיצבו זהותם הנפשית בשנים ההן".¹⁹¹ הקהל האזין בדריכות: "על אף החום הקשה והצפיפות לא רפתה המתחיות ולא פחת מספר השומעים. כל האזנים היו קשובות וכל העינים היו נטויות אל הגיבורה היהודית בת דורנו, שסיפרה על פרשת האימים והכליון של יהדות אירופה", דיווח דבר.¹⁹²

בדומה לסיפורים שהשמיעה קורצ'אק בגן שמואל, גיבורי הסיפור ביגור היו צעירים מזוינים; גם כאן הנשק – הדרכים להשגתו, העברתו והשימוש בו – היה אחד הצירים סביבם ציר נעה העלילה. נאומה לא הרחיב בדבר התנגדות לא-מזוינת: היא עצמה התייחסה בהרחבה למשמעות האחיזה בנשק בקרב חברי אי"ל ועמדה על חשיבותה בהוכחת שליטתו של אי"ל בגטו. כמות הנשק החם היתה מדד להיקפו הפוטנציאלי של המרד המאורגן – היא לא דיברה על לוחמה פיזית ספונטנית, למשל בבעיטות ובאגרופים – "אילו היה לנו די נשק וציוד בעל איכות גבוהה (היו לנו אקדחים, מעט רובים ו'סטנים', רימונים ופצצות מתוצרת עצמית ובקבוקי-מולוטוב) – היו משתתפים אתנו במרד אפריל לא מאות, אלא אלפים", העריכה.¹⁹³

לובטקין דיברה על התארגנות חסרת סיכוי לקראת פעולה חמושה שכשלונה מהבחינה הצבאית היה ידוע מראש: לרגעים נדמה שלא היה זה סיפור על אירועים שהתרחשו בפולין בימי השואה אלא סיפור פלמחניקי, ארצישראלי; מלבד עוצמתו, תחושה זו עשויה להיות אחד ההסברים ליכולתם של המאזינים להקשיב לה במשך זמן כה ארוך. אמנם היא תיארה את מציאות החיים הקשה בגטו ובשום אופן לא חסכה בתיאורי השפלה ורצח ועל כן במידה זו או אחרת סיפוריה היה "סיפור שואה" ולא רק "סיפור גבורה", אך העיקר לא היה התיאורים הקשים אלא הפעולות המזוינות. כשהיא דיברה על חוסר אונים, כניעה, השפלה ורפיון הרוח היה זה כהקדמה לסיפור ההתארגנות למרד והמרד עצמו. מבחינת המאזינים לסיפורים הקשים היה "סוף טוב" בדמות קרב כלשהו.

הנאום ביגור היה בעל משמעות פוליטית חזקה: היתה זו הוועידה הראשונה שקיים הקיבוץ המאוחד אחרי הפילוג הרשמי במפא"י. אחת ממטרותיו היתה הצגת מרד גטו ורשה כאחד משיאי הגשמת האידיאולוגיה של

¹⁹¹ שיחה עם צביקה דרור; שיחה עם חיים גורי; גורי, "צביה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, גליון מיוחד לזכר לובטקין, עמ' 38; שיחה עם צביקה דרור.

¹⁹² "כל השבת סיפרה צביה את פרשת המאבק וההשמדה", דבר, 9 ביוני 1946, עמ' 1.

¹⁹³ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 30, 39.

התנועה, בין היתר כדי לבנות את מעמדה הציבורי של אחדות העבודה כיישות נפרדת ממפא"י בתנועת הפועלים וביישוב. כפי שהראה יחיעם ויץ, בנאומה זה ביטאה לובטקין את רוחו של הקיבוץ המאוחד, שראה עצמו כחיל החלוץ של הציונות הסוציאליסטית, תנועה שלא היתה רק תנועת התיישבות אלא היתה לה אחריות לאומית לעיצובה של החברה היישובית ואחר כך הישראלית המתגבשת.¹⁹⁴ במרכז סיפורה הועמדו "התנועה וחבריה, אשר על ידי חבריו ושליחיו של הקיבוץ הזה התחנכו, ועל ערכיו חיו ונפלו". יותר מפעם אחת התייחסה למגוון התנועות שחבריהן נכללו בארגון היהודי הלוחם, אך גיבוריו, תרתי משמע, היו חברי דרור שהוצגו כמחוללי המרד ומנהיגיו. נאומה הסתיים בשרטוט מצבה של יהדות מזרח אירופה אחרי המלחמה ובקריאה לאחדות השורות.¹⁹⁵ בדברים שנשא לפני הופעתה הסביר טבנקין שהסיפור שישמעו עוד מעט הוא הוכחה חיה לקיומם של יהודים חדשים שהציונות והסוציאליזם נר לרגליהם: "בנבכי נפשנו בערה הצפיה לבשורה של מרד והתקוממות בגולה. חרדנו: אם גם איש תנועתנו בגולה, תנועת האדם הישראלי החדש, איש 'החלוץ', הפועל והסוציאליסט היהודי, חי את גורל-האימים הזה באותה הפסיביות של ההולך לטריבליאנקה – הרי זה היה לנו כמשפט, כמבחן חמור. ועל כן גדולה צפייתנו לעדות לבשורת הזאת, לשמע ההגבה הפעילה".¹⁹⁶ עצם ההתרחשות של המעשה המזוין היא שהיתה בעלת ערך: "עם כל הכאב הנורא – נשמנו לרווחה" – שחזר רבינוביץ את התחושה שרווחה עוד בקיץ 1943 – "כמו נזדקפה הקומה. הציפוננו רגשי גאווה והודיה אין-קץ, עם היגון העמוק. כאילו נמלאה בכך איזו הבטחה, איזו שבועת אמונים חלוצית". אחת השאלות ששאל טבנקין את לובטקין עם הגיעה לארץ היתה "ההיתה לכם באותה עת איומה גם הכרת ערך המעשה שלכם? כלומר, ההיו להם גם רגעים של נחמה ואושר, בעמדם עם נשקם בידם מול ההורגים?".¹⁹⁷

בנאומיהן התייחסו קורצ'אק ולובטקין לעצמן כאל חלק מקבוצה: היתה זו הקבוצה ממנה באו – המחתרת הלוחמת באירופה – והקבוצה אליה צורפו והצטרפו בארץ. היה בכך ביטוי לתפישתן את עצמן כחלק מקולקטיב בו ה"אנחנו" גבר על ה"אני", תפישה שרווחה גם בקרב המאזינים. לובטקין הקדימה לעדותה דבר-מה אישי: "הרגשות

¹⁹⁴ ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 208 (על לובטקין) עמ' 22 (על תפישתה של תנועת הקיבוץ המאוחד את עצמה ואת תפקידיה). ויץ מתייחס למשמעות הפוליטית של הדברים ביגור: הדברים שנשאה על התנועה החלוצית ועל חשיבות אחדותה ביחס לעצם קיומו של מרד גטו ורשה הפכו לעניין מרכזי בוויכוח על דיוקנו של החלוץ תוך הדגשת עליונותו של המשתתף לקיבוץ המאוחד. שם, עמ' 209.

¹⁹⁵ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 13, 28, 32, 56. דברים דומים השמיעה קורצ'אק בגן שמואל. קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 10.

¹⁹⁶ טבנקין, "דברי פתיחה", ועידת יגור, עמ' 10-11. כעבור שנים אמר רבינוביץ: "אנחנו חברי הקיבוץ, בעיקר אלה שהיו שליחים, טענו בתוכנו בשיחות – לא ייתכן שהחבר'ה האלה לא הרימו נשק ביד. זה לא ייתכן, מפני שאם זה באמת כך, אז כל מה שחינכנו, וכל מה שהשקענו - - - אנחנו האמנו שאנחנו יצרנו אדם חדש, יהודי חדש! [...] באקט של המרד הם הצילו את ההיסטוריה של העם היהודי. יש בהיסטוריה של העם היהודי שמאות חברים נפלו עם נשק ביד. אין הליכה כצאן לטבח". צביה: ציפור כחולה. דברים דומים נשזרו בדברי קורצ'אק בינואר 1945, כשהטעימה את ההחלטה של חברי תנועת הנוער לאחוז בנשק: "אותה שעה, כשאנו בגיטו כבר ערכנו תוכניות של התקפה, עדיין לא שמעו דבר על התארגנותם של פארטיזאנים פולניים או בני אומות אחרות. והיו אלה פארטיזאנים מקרב יהודי הגיטו בתקופת עוצמתם של הגרמנים, כאשר חרדו מכל נקיפת אצבע של גרמני, ובזמן זה בהיותנו עדיין בגיטו, אנחנו אשר הורדנו את הרכבת הגרמנית הראשונה סמוך לוילנה". קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 4.

¹⁹⁷ סבביץ, ולו רק הד..., עמ' 51; צביה: ציפור כחולה; רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 279. ראו גם: פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 448.

שונות וסותרות תוקפות אותי בפגישה זאת אתכם. 12 שנה חלמתי על הפגישה הזאת אתכם. רבים מכם, ודאי, זוכרים עדיין מה היתה לכם הפגישה עם הארץ, עם החברים, עם הקיבוץ, עם הבית. ואינכם יכולים לתאר לעצמכם מהי פגישה זאת לי, כשנוסף לכל עברו שש שנים כאלו [...] לא שיערתי מעולם שאפגש אתכם כיחידה ממיליונים [...] על כן, חברים, כה קשה עלי דיבור דוקא במסיבה זו". דברים אלה היו יוצאי דופן בעדותה, שרובה היה "אנחנו" תוך שהיא ממקמת את עצמה, בדומה לקורצ'אק בהופעתה בפני גברים ובשונה ממנה כשזו הופיעה בפני נשים – כחלק מהקבוצה במסגרתה פעלה. "אין בכוונתי לספר על עצמי", אמרה לובטקין, "אלא בעיקר על התנועה ועל חבריה"¹⁹⁸.

ייתכן שזולת הדיבור בגוף ראשון רבים שהיה אופייני לתקופה ומלבד צניעותן של השתיים, היה בכך ביטוי גם לאופן תפישתן את מקומן בקבוצה שנבע מהיותן נשים; לפי פסיכולוגיות פמיניסטיות אשה תופשת את מקומה בחברה באופן שונה מהגבר: בעוד שהגבר מציב סולם היררכי של יחסים חברתיים וארגוניים, האשה יוצרת מארג של קשרים וממקמת את עצמה בתוכו ולא בראשו או סמוך לראשו. כנשים "האוחזות בנשק" התייחסו לעצמן במסגרת פעולות הקושרות אותן לזולת ומדרו את הקשר ביניהן לבין האחרים כפונקציה ליכולתן להושיט להם עזרה. בהופעותיהן אלה הגדירו לובטקין וקורצ'אק את עצמן באמצעות התקשרות לאחרים: לתנועה הקיבוצית (הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי) לתנועה הפוליטית (אחדות העבודה, השומר הצעיר), לקיבוץ (לוחמי הגטאות, עין החורש)¹⁹⁹.

כשולובטקין גמרה לדבר אמר אברהם הרצפלד: "לא למדנו עדיין את הפרק הזה בשלמותו ובהיקפו המלא, כשם שלמדנוהו היום"²⁰⁰. הוא נפל על צווארה וצעק צביה, צביה, צביה, אורים ותומים, אורים ותומים [במילעיל]; זו היתה הפעם הראשונה שהסיפור נשמע בעוצמה כזו, אומר חיים גורי, "זה בא כמו סכין בלב"²⁰¹. הופעתה לא היתה ההופעה הציבורית הראשונה של מישהו מחברי דרור בפני חברי הקיבוץ המאוחד: בינואר 1944 דיבר יוסף קורנינסקי מדורר ומפעילי החלון בפולין בפני באי הוועידה הי"ד של הקיבוץ המאוחד בקיבוץ גבעת ברנר וסיפר על

¹⁹⁸ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 12-13. כפי שמראה נעימה ברזל ביחס ללובטקין קשה מאוד לבודד מן המקורות את ה"אני" מה"אנחנו", מפני שבימי המלחמה היתה לעתים המייצגת המובהקת של התנועה. ברזל נסמכת על המכתבים שכתבה בשם התנועה. עם זאת, מכתביה האישיים, כדוגמת אלה שכתבה בימיה הראשונים בארץ, מלמדים אותנו על רגשותיה. ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 34. עוד לעניין ה"אנחנו" והדיבור בגוף ראשון רבים ראו: אלמוג, הצבר, עמ' 177; אורית רוזין, מנוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיבידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2002.

¹⁹⁹ קרול גיליגן, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תל-אביב, 1995, עמ' 49-84. ראו גם: אריאלה פרידמן, באה מאהבה: אינטימיות וכוח בזהות הנשית, תל-אביב, 2001, עמ' 31-35. על פי התיאוריה של ננסי צ'ודורו: Nancy Chodorow, "Family Structure and Feminine Personality", in M.Z. Rozaldo, L. Lamphere (eds.) Women, Culture and Society, Stanford University Press, 1974; יעל רנן, אלות וגיבורים: מיתוסים על גבולות הכותל, תל-אביב, 2001, עמ' 9. ראו גם אצל גיליגן, בקול שונה, עמ' 34. ייתכן שבכך יכול להימצא הסבר נוסף להיעדרותן של הנשים מתפקיד ראש הארגון הלוחם.

²⁰⁰ א. הרצפלד, "עם העדות", ועידת יגור, עמ' 57; אחרי שנים אמר רבינוביץ כי "עדותה של צביה היתה העדות הראשונה הישירה והכוללת ביותר, ששמענו בארץ על מה שקרה". רבינוביץ, "צביה", מבנים, עמ' 278, 280. דברים ברוח דומה על ההופעה בוועידה ביגור אמרה עדנה סולודר ביום העיון "באנו להקים כאן בתי חיים" (במלאת שישים שנה לבואה של צביה לובטקין ויזחק [אנטק] צוקרמן לארץ), בית לוחמי הגטאות, 18 בדצמבר 2006.

²⁰¹ שיחה עם חיים גורי.

השואה וגם על מרד גטו ורשה. אך התחושה היתה שהיא היתה הראשונה; התרגשותו של הרצפלד היתה ביטוי עז לתחושה זו. כעבור שנים סיפר רבינוביץ: "הטילו עליי לשבת עם צביה ולשוחח אתה ולספר לה מה היה בצד הזה, הצד שלנו. והיא בכל פעם שאלה, את זה אתם יודעים, את זה אתם יודעים, ושוב פעם הגיעה לתודעה שאנחנו לא יודעים שום דבר. טבנקין פתח את הוועידה בדברים שנס קרה לנו. שהגיע אדם נושא העדות. וזה אדם שבא מתוך הלב של הפעולה, של המרד". גורי: "ידעו כבר את האמת. אבל מפיה לשמוע את החשבון הזה, פרטי פרטים, אלפי אנשים ישבו. לא שמעת זכוב, לא שמעת – והקשיבו".²⁰²

כידוע, לא היתה זו הפעם הראשונה שאשה סיפרה על מעשי התנגדות מזוינת של יהודים מאורגנים בימי השואה: קורצ'אק עשתה זאת שנה קודם בוועידת ההסתדרות והותירה רושם רב. גם היא וגם לובטקין היו "אוחזות בנשק" שסיפרו וייצגו סיפור של גבורה בשני מובנים: הן פעלו בגולה, החלשה, הפאסיבית, הדוויה, והן היו נשים. אך קורצ'אק היתה מהשומר הצעיר ובאותם ימים נעשה מאמץ להכדיל את ייחודה של כל תנועה ולא את המאחד.²⁰³ בכל אופן, הרושם שהותירה לובטקין היה עז במיוחד. חברו לכך מספר גורמים. היה זה בזכות תוכן הנאום ומבנהו – דברי לובטקין נוסחו מתוך הנחה שהקהל שמולה אינו יודע כמעט דבר על קורות היהודים במזרח אירופה בימי השואה ובתוכם הארגון היהודי הלוחם בשואה (הנחה שהיתה לה אחיזה במציאות) ואילו קורצ'אק, מתקבל הרושם, דיברה אל מאזיניה בגובה העיניים והניחה לעתים שהמבינים מבינים.²⁰⁴ היה זה גם בזכות המעמד ובזכות הזמן שהוקצב לנואמת; לנאום ביגור היו יחסי ציבור טובים יותר: היה זה נאום שחיכו לו, ובין מאזיניה היו צעירים ארצישראלים רבים. לובטקין דיברה שעות על גבי שעות: הנאום נמשך גם ביום הבא של הוועידה, ואילו זמנה של קורצ'אק היה קצוב.²⁰⁵ היה זה גם בזכות דימויה של הדוברת בשיח הציבורי היישובי באותו זמן: לובטקין היתה דמות כמעט מיתולוגית ש"חזרה מן המתים", תרתי משמע. ייתכן גם שהגיל הכרונולוגי השפיע: כשקורצ'אק הגיעה ארצה היא היתה כמעט בת עשרים וארבע, לובטקין התקרבה לשלושים ושתיים. למרות ששתיהן התאימו להגדרה הערכית "נערה" – שתיהן היו רווקות צעירות ללא ילדים – לובטקין הוערכה כבכורה או בוגרת יותר, "אחות

²⁰² על הוועידה הי"ד של הקיבוץ המאוחד ראו: ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 3-4; לרבינוביץ וגורי: צביה: ציפור כחולה.
²⁰³ שרידי השומר הצעיר ודרור ביקשו להתאחד אחרי המלחמה: היה זה אחד הלקחים שהפיקו ממה שעבר עליהם; אך רעיון האיחוד התרסק לנוכח התגובות לו בקרב ראשי התנועות בארץ. שפירא, "מפגש היישוב עם שארית הפליטה", ההליכה על קו האופק, עמ' 325-354, ראו במיוחד בעמ' 338-347; ברזל, עד כלות ומנגב, בעיקר בעמ' 124-132.
²⁰⁴ פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 17-18.
²⁰⁵ בוועידת ההסתדרות שהתקיימה בתחילת 1945. "זמן רב חיכיתי שתוענק לי רשות הדיבור, בלי להעלות על הדעת שמאחורי הקלעים מתנהל ויכוח, על חשבון מי אדבר – על חשבון הוועידה או על חשבון הזמן המוקצב למפלגה שלי – דבר שהתברר לי רק אחר כך, הרבה יותר מאוחר. ישבתי אפוא באולם הוועד-הפועל הישן ברחוב אלנבי והקשבתי, מבלי להבין הרבה [...] בסוף קראו בשמי – נדמה לי שיושב-ראש הישיבה אמר גם כמה מלים. הכינו אותי קודם, שיש לי כך וכך דקות". רוזיקה קורצ'אק במכתב אישי לשבתי טבת (1980). ראו: רוזיקה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 213.

גדולה". כרונולוגית אכן היתה כזו: לא רק ביחס לקורצ'אק אלא גם לעומת מרבית "אוחזות בנשק" אחרות בשואה, סביר שגם תפקידה הבכיר באי"ל תרם לזאת.²⁰⁶

לא פחות מכל אלה, עמדה לזכותה של לובטקין הלשון: בניגוד לקורצ'אק שנשאה את דבריה ביידיש, היא דיברה עברית. הקשר שלה עם הקהל הצברי, העברי, היה בלתי אמצעי, ללא תיווכם של מתורגמנים. אך הדיבור בעברית היה בעל משמעויות שחרגו מעצם השימוש בלשון שהיתה לשונם של מאזיניה הארצישראלים. היתה זו שפה משותפת לא רק מבחינת הלשון המובנת, אלא גם מבחינה ערכית ומבחינה מגדרית. מבחינה ערכית, העברית שבפיה הנואמת ביגור היתה סמל לעולם מושגים משותף. היא היתה "עברית בעברית" – היא סיפרה לקהל עברי על פעולה עברית (אחיזה בנשק) בעברית: זה היה משהו שהיה בכוחו לעניין את הנערים והנערות, שמצאו בסיפור ערך שהיו מקודשים גם להם – אחיזה בנשק. "זו היתה עברית נהדרת", מספר גורי; הלוחמים המזוינים "היו גם שם והם היו גם פה, הם היו בעצם – כל ההבדל היה בין אחד שעלה ארצה שנה קודם ונשאר בחיים. הם באו מאותה שכבה, מאותו חינוך, מאותו המגזר, מאותה עברית. מבית הספר העברי של רשת תרבות. הם היו קשורים בגלל שפה. השפה זה מחסום נורא, והם באו ועברית בפיהם".²⁰⁷ מבחינה מגדרית, השפה שבפיה היתה חזקה, שפה של גברים, בניגוד ליידיש שבפי קורצ'אק שהיתה חלשה, שפה של נשים,²⁰⁸ שפות שהיו, כפי שכתב אלטרמן, אחיות, אבל ההיררכיה ביניהן היתה ברורה,²⁰⁹ ועל פי הערתו של דוד בן-גוריון שהוצאה מהקשרה ועוררה סערה גדולה שאולי האפילה על הדברים שהשמיעה קורצ'אק שם, "שפה זרה וצורמת".²¹⁰

²⁰⁶ לובטקין נולדה בתשעה נובמבר 1914. קורצ'אק נולדה ב-21 באפריל 1921. לכך נקשר גם דימויה של לובטקין כמעין אִם בתנועה: במודעת האבל מטעם תנועת דרור נכתב כי תנועה זו "אבלה ודואבת על מותה של אם התנועה, צביה לובטקין צוקרמן ז"ל" (דבר, 13 ביולי 1978) בגיליון המיוחד של בולעטין אונדווער וועד (ספטמבר 1978) היתה "די מאמע פון די געטא" (אם הגטו). תיק צביה לובטקין, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות. להערכת לובטקין ו"אוחזות בנשק" אחרות כאמהיות ראו בפרק השני: האם והבת.²⁰⁷ שיחה עם חיים גורי. לעניין העברית ראו גם בדיוקן דור תש"ח ששרטט דן הורוביץ, תכלת ואבק, ירושלים, 1993, עמ' 24.

²⁰⁸ במחקרה הבלשני-מגדרי העוסק במערכת היחסים בין העברית והיידיש מניחה נעמי זידמן ששתי השפות בנויות בתבנית בינארית – גברי ונשי – ומערכת היחסים שהן מקיימות היא מערכת יחסים שבמסגרתה שני החלקים נדרשים לקיומה של השלמות. Naomi Seitman, A Marriage Made in Heaven: The Sexual Politics of Hebrew and Yiddish, Berkeley & London, 1997 ("Toward a Reading of Hebrew-Yiddish Internal Bilingualism", pp. 1-10); עוד בעניין זה: פולה היימן, "תולדות עם ישראל באספקלריה של המגדר", רינה לוי מלמד (עורכת), הרימי בכוח קולך, תל-אביב, 2001, עמ' 151.

²⁰⁹ בימי משפט אייכמן התייחס אלטרמן לעברית וליידיש כשתי שפות המבטאות את הווייתו של העם: ביום הראשון למשפט נמסר בשידורי קול ישראל כי שידור הדיונים מהאולם יתחדש אחרי ההפסקה שם; ההודעה שודרה בעברית ואחר כך ביידיש: "יפה עשו המשדרים שנתנו את ההודעה באידיש מיד, לאחר העברית [...] האידיש, הענפה והשופעת והמוכה והמדוקרת שבכל בני הגולה, קיבלה את הפסוק הזה מידי העברית כמתת שאין נעלה ונוראת-הוד ממנה. מעולם לא נראו שתי הלשונות הללו כאחיות יותר מאשר ברגע זה, כשהאחת אוחזת מאזני-משפט וחרב-משפט וקמה לעשות דין לה ולאחותה העולה באוב. בתולדות שותפותן ומריבותיהן ומלחמותיהן של שתי הלשונות הללו לא היה רגע עמוק ונשגב מן הרגע הזה". נתן אלטרמן, הטור השביעי: כתבים, ג, עמ' 501-502. ההדגשה במקור.

²¹⁰ קורצ'אק, "מכתב אל שבתי טבת", רו"קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 213, לתיאור האירוע ראו: פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 14-15, ראו גם: שגב, המיליון השביעי, עמ' 164-165, פרילינג, חץ בערפל, עמ' 940. לדעתה של חייקה גרוסמן אירוע זה מדגים את יחסו של בן-גוריון לשואה ולניצוליה: "הכל היה כפוף לבניית מדינה יהודית עברית. יחסו לגולה קומם אותי מאז ומתמיד. יתכן וברבות הימים הוקהו העוקצים [...] עיקרם של הדברים: הגולה ויהודי הגולה הם שפלי ברך, ממש אבק אדם. הגולה לא הצמיחה ואינה יכולה להצמיח לוחמים. גם אין צורך בלחימתם. הגבורה ניתנה לבני הארץ. הדברים כתובים שחור על גבי לבן ותמיד הוציאו אותי מן הכלים". גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 141. יחסו של בן-גוריון לשואה ולקורבנותיה – שורדים ונספים – נדון רבות במחקר. ראו: טוביה פרילינג, "עיוותי הסטריאוטיפ של בן-גוריון והשואה", עיונים בתקומת ישראל, 7, תשנ"ז, 219-238; פרילינג, חץ בערפל; אניטה שפירא, "ההיסטוריה של המיתולוגיה – קווים להיסטוריוגרפיה על אודות בן-גוריון והשואה", אֶלפיים, 18, 1999, עמ' 24-53; שגב,

ד. "פשוט ילדה טובה הייתי": "האוחזת בנשק" כמקבלת דין התנועה

אמנם האשה שעמדה על הבמה בוועידת יגור שידרה נחישות, קשיחות ועוצמה, אך נראה שבתוך תוכה צביה לובטקין חשה אחרת. להופעתה המונומנטלית קדמו לבטים ואפילו חיבוטי נפש. השמעת החוויות שעברה קשתה עליה מאוד. לכך נוספה הרתיעה מפני דיבור בפומבי. "צביה כל כך פחדה מההופעות הפומביות ואמרה להשתמש מכל זה. אבל, כתמיד, ודאי הכריעה הרגשת החובה", כתב לויטה, שהיה מראשוני השליחים של הקיבוץ המאוחד לפולין מיד לאחר המלחמה, דמות מרכזית בקיבוץ המאוחד, לאחר שנפגש עמה. רבינוביץ סיפר: "כמה חרדה צביה לפני עלותה על הבמה, איך חששה מעילגות שפתיים, מדלותן של מלים שבפיה – והנה, בעמדה מול קהל האלפים הדרוך, כאילו נגעה צרפת-האש על שפתיה וכל המטען הנפשי הכבד והלוהט כמו הותך אל חרצובות הסיפור בארכיטקטוניקה פנימית של שלבי ההתפתחות, ושטף גלים-גלים הנשברים תוך אנחות"²¹¹. היא כתבה לצוקרמן: "ההנך מתאר לך? לו היה כלב מלקק את לבי היה משתגע. אינני יודעת באמת מה אני אגיד שם [ביגור]. זה גוזל את מנוחתי ואם כי נדמה לי שהצלחתי כבר להחדיר בין החברים שמכירים אותי רק מאזכרות שאני לא יודעת לדבר, זה לא עוזר לי ואני גם לא יכולה לעמוד בפני הטענות הצודקות. היכולה אני לא להופיע בוועידת הקבוץ? במועצת הפועלות ומועצת ההסתדרות? אשתדל כמובן עוד להשתמש מכמה הופעות, אם כי במצב כזה בארץ, סרובי להשתתף מתקבל בפוליטיקה שאינני רוצה בגוף זה או אחר להופיע מכיון שרק הקיבוץ 'חוטף' אותי"²¹². החשש מהופעה פומבית היה מנת חלקה גם בשנים הבאות: לעתים, כשהיתה מתבקשת לשאת דברים, אמרה: "בת-ישראל פשוטת-עם אני, שהאסון הגדול שבא על עמי עשני בעל-כרחי ל'אדם חשוב'"²¹³. "היא היתה אדם נורא ביישן", אומרת יעל צוקרמן, הבת; "היא היתה צריכה להופיע פה [בקיבוץ] באסיפה. אני רואה אותה נרגשת ולחוצה. אני הייתי שואלת אותה [...] אמא, את מדברת אלף פעמים ביום – עדיין? עדיין, חרדת קהל. אני באמת חושבת שהיא לא יכלה לראות את עצמה. [...] אני חושבת שבלבה זה לא התאים לה, היא לא אהבה את זה, היא לא הרגישה נוח עם זה, זה לא היה היא"²¹⁴.

בחדר של לוטקין וצוקרמן בקיבוץ לוחמי הגטאות התקיימה מעין "שבעה" מתמשכת: שוב ושוב השמיעו סיפורים על השואה, נזכרו, בכז, והרבה פעמים צחקו. גורי: "הם היו יושבים ומספרים זכרונות. זה היה נורא משונה.

²¹¹ "מדינה: היהודים האחרונים", המילון השביעי, עמ' 101-169; דינה פורת, "בן-גוריון ושואת יהודי אירופה", הצינונת י"ב, תשמ"ז, 1987, עמ' 293-314; ויץ, מודעות וחוסר אונים; שטאובר, "יחסו של בן-גוריון להנצחת השואה והמרד", חלקת לדור, עמ' 64-70.
²¹² "מכתב של ל. לויטה למשפחתו בעין-חרוד משליחותו בפולין לאחר המלחמה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, 21 ביולי 1978, עמ' 12; רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 280.
²¹³ מכתב לובטקין לצוקרמן, 29 במאי 1946. לובטקין שיתפה את מאזיניה ביגור בחשש זה: "חברים שמכירים אותי מכבר, מלפני המלחמה, יודעים כי אין כוחי בביטוי גדול", אמרה (לובטקין, ועידת יגור, עמ' 13).
²¹⁴ רבינוביץ, "צביה", מבפנים, עמ' 277. לניחוח ההכנות להופעתה בוועידת יגור ראו: אורלי לובין, "האמת שבין מסגרות האמת: אוטוביוגרפיה, עדות, גוף ואתר", אדרת לבנימין: ספר היוכל לבנימין הרשב, א, 1999, עמ' 133-149.
²¹⁴ שיחה עם יעל צוקרמן.

מה היו זכרונות הנעורים שלהם בתקופה ההיא. המון פעמים היו פורצים בצחוק [...] היו יושבים לילות. בעצם, זה אף פעם לא נגמר. צביה ניסתה להיקלט בארץ [...] ניסתה להיות בסוכנות, בקיבוץ המאוחד, לעבור מרמת הפעילות שהיא היתה שמה [לכאן], וזה לא הלך. הם נשארו שם. לפי דעתי גם צביה וגם אנטק נשארו שם".²¹⁵ יעל צוקרמן: "אולי הדבר הכי בולט בילדותי זה הסיפור הזה של העלייה לרגל. כל השבוע הם היו עסוקים, ששי שבת – הימים של הילדים וששי בלילה היה הלילה היחיד שהיינו ישנים בבית – היה מלא אורחים. אני חושבת שעד שהגל הזה עבר והוא היה המון שנים, אני חושבת שבאמת מבפנים היא לא הצליחה להבין מה זה הסיפור הזה. כלומר, היא כן הבינה, אבל היא לא חגגה את זה, היא לא נהנתה מזה. [...] כל מי שעלה במדרגות כבר הסתכל בתוך הסלון והיא היתה רואה את האנשים שמגיעים. לא היו טלפונים. פשוט היו נוחתים [...] אני חושבת שהיא באמת סבלה מזה. היא לא נהנתה מזה. היא באמת סבלה [...] אני שמעתי אותה פעם אומרת: מה עושים כזה עניין מלוחמי גטו ורשה? כולו – אני לא זוכרת את המספר – מאתיים אנשים, קצת ירינו בקצת רובים? זה לא שהיא באמת התכוונה שלא היתה משמעות או ערך למה שהם עשו. אבל זה היה הניסיון שלה לא לסבול באמת את הסיפור של הניפוח, ההאדרה הזאת. היא לא התכוונה שזה לא בעל ערך, אבל זו היתה התייחסות שלה. ממה כן לעשות עניין? לפי דעתי – וזה דברים שאני מבינה בדיעבד – אנחנו היינו העניין, שמעון ואני [ילדיה] היינו עניין".²¹⁶ אהובה פריד, האחות: "היא מאוד רצתה להיות ישראלית. אני לא חושבת שהיא חשבה שהיא גיבורה. באמת שלא. [כש]היא עבדה בלול והיא היתה צריכה תרנגולות חולות או להרוג או לתת למטבח, בהתחלה היא לא יכלה לעשות את זה. ואני לא הבנתי, מה קשה לך לעשות את זה עם תרנגולת? [...] היא נורא רצתה להיות אחרי זה. היא נורא רצתה להיות פה, אני חושבת. היא לא נתנה לעצמה להישאר יוצאת שואה. אני חושבת שאחרי שהיא גמרה לדבר, את השלושה ימים האלה ביגור, אני חושבת שהיא שמה נקודה. אני לא בטוחה, אבל אני חושבת ככה. [גם] משפט אייכמן לא עבר עליה סתם ככה, זאת היתה חזרה לזמן ההוא. [...] אני חושבת שאת אף פעם לא יכולה לגמור עם זה, [למרות ש]לא היה לה מספר על היד שיוכיר לה כל הזמן".²¹⁷

לובטקין לא היתה "האוחזת בנשק" היחידה שקיבלה את דין התנועה במחיר אישי: פעמיים נמנעה חייקה גרוסמן מלהשתמש בסרטיפיקט שהיה לה עקב החלטות שקיבלו חברי ההנהגה הראשית של השומר הצעיר. "למה קיבלתי מרות ב-1939 ואחר כך ב-1941 כשהמאכלת היתה על הצוואר? [...] לא הצלחתי לפענח עד היום את סוג

²¹⁵ שיחה עם חיים גורי; שיחה עם חווקה פולמן-רבן; חווקה פולמן-רבן בפאנל "מפגש לוחמים" ביום העיון "באנו להקים כאן בתי חיים" (במלאת שישים שנה לבואם של צביה לובטקין ויצחק [אנטק] צוקרמן לארץ), בית לוחמי הגטאות, 18 בדצמבר 2006.

²¹⁶ שיחה עם יעל צוקרמן.

²¹⁷ שיחה עם יעל צוקרמן; שיחה עם אהובה פריד.

המשמעת הזאת", כתבה אחרי שנים.²¹⁸ ערכי התנועה הוטמעו בה והיא לא סתה מהם, לא בתקופת השואה, גם כשעלתה על הפרק אפשרות להציל בן משפחה באמצעות סרטיפיקט, ולא בשנים הבאות, כשנתבקשה למלא תפקיד ציבורי מטעם התנועה ולא בחייה האישיים. שלמה לובטקין, שהיה בעברו פעיל בית"ר, פגש את אחותו במהלך המלחמה, כנראה בווילנה, וביקש ממנה עזרה בהשגת אישור עלייה: "הוא ביקש ממנה סרטיפיקט, רישיון לעלות, ושהיה באפשרותה לתת, והיא אמרה בפשטות, אתה לא חבר תנועה", מספרת אהובה פריד, האחיות. "היא כבר לא אמרה לו, שאתה גם בית"רי – אבל אתה לא חבר תנועה, ואני לא יכולה לתת לך סרטיפיקט של חבר תנועה. ומי שהיה שם בחוץ לארץ, יכול היה להינצל ובגלל זה לא ניצל – לא שכח".²¹⁹ יעל צוקרמן: "אני עוד זוכרת את ההתלבטות בבית כשהציעו לה להיות מועמדת לכנסת מטעם הקיבוץ המאוחד. היא לא רצתה. אחת הטעויות שהיא עשתה זה שהיא הסכימה בלחץ של טבנקין להיות חברה בהנהלת הסוכנות. זה היה פוליטי והוא רצה שתהיה נציגות של הקיבוץ המאוחד אז היא הלכה והיתה חברה בהנהלת הסוכנות. היא סבלה שם נורא [...] אני זוכרת אותה מקטרת לאבא, שאמר: נבקש רשות מטבנקין לפרוש. דין התנועה היה כל כך מופנם בתוכה, שהיא באמת הבינה שאם טבנקין מבקש ממנה ללכת אז זאת שליחות. כי זה באמת ייעוד וזה לטובת הקיבוץ, הקיבוץ המאוחד ואחדות העבודה פועלי ציון. ובשביל זה עושים". היא לא יצאה כנגד רעיון הלינה המשותפת בקיבוץ, למרות הקושי: "אני בטוחה שבמאה אחוז היא לא חשבה שאני צריכה לישון איתם בבית. לא היה ערעור על העיקרון. הלב שלה תמיד היה במקום הנכון. הסכנה עם התיאוריות האידיאולוגיות הן שהן מעוותות את הלב, שהן נמצאות יותר גבוה מההרכב האנושי ואנשים עושים דברים אכזריים נורא בשם דברים גדולים, ערכים. ואני חושבת שבכל פעם שהיתה התנגשות כזו בין דברים באמת אנושיים לבין אידיאולוגיה אני בטוחה שהיה לה קשה נורא, כי היא באמת האמינה בכל לבה באידיאולוגיות האלה".²²⁰

הצעתו של חיים וייצמן לשלוח את רוז'קה קורצ'אק זמן קצר לאחר בואה לארץ למסע בארצות הברית כדי לספר ליהודים שם על השואה נדחתה בידי הקיבוץ הארצי בנימוק שזו עדיין לא הייתה שורש בארץ ובמיוחד בקיבוץ. חייקה גרוסמן, ששמעה על כך מפי וייצמן בלונדון ב-1945, נדהמה: "בשיחותי הרבות עם יערי וחזן בלונדון משום מה לא העליתי את הנושא. לא שאלתי ולא מחיתי נגד קוצר ההשגה, נגד הקטנוניות והסטריאוטיפים בהבנת המציאות. מדוע שתקתי?", כתבה אחרי כחמישים שנה. "אין לי הסבר. אולי בגלל היותי עדיין בלתי מעורבת בענייני הארץ. אולי תמימות ואי הבנת גודל התהום הפעורה ביני לבינם". כעבור שנים סיפרה קורצ'אק: "החליטו

²¹⁸ גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 107.

²¹⁹ שיחה עם אהובה פריד.

²²⁰ שיחה עם יעל צוקרמן.

במזכירות הקיבוץ הארצי שאני לא יכולה לנסוע [עם וייצמן לארצות הברית], מכיוון שאינני מספיק מורשת בארץ ובקיבוץ. אני מודה לאלוהים שיש לי אופי כזה, שאני צחקתי. אך חשבתי לעצמי: מה שוויצמן מבין, הם לא מבינים. אותי לא שאלו אם אני רוצה או לא – אני בכלל לא קיימת. לא שאלו אם אני מסוגלת למלא את השליחות הזאת או לא – גם זה לא עניין אותם. ממה פחדו? שאני ארד לארצות-הברית?".²²¹

הפער בין הצעתו של וייצמן לצרף אליו צעירה שעברה את השואה והשתתפה בלחימה המזוינת לבין הנימוק של חברי הנהגת הקיבוץ הארצי ממחיש יפה את השקפות העולם המנוגדות: הקיבוצניקים זיהו בקורצ'אק נכס תנועתי שהיה בראש ובראשונה מקומי, ארצישראלי, ציוני ולא פחות מזה, סוציאליסטי; להבנתם לוחמת הגטו והפרטיזנית לשעבר, שהעברית שבפיה עדיין לא היתה שוטפת, תוכל לנסוע רק אחרי שתתערה בחיי הקיבוץ; דומה שלא היה זה מתוך דאגה ורצון כנים לאפשר לצעירה שעברה את השואה להתנתק מן החיים הציבוריים ולהתחיל לבנות את חייה. לו היו שולחים אותה, היה בכך פוטנציאל לבניית דמות מופת, שתנוכס לתנועה ותתפקד כגיבורה מטעמה, ואת זה אולי החמיצו.²²² לאחר שנים סיפרה קורצ'אק משהו שעשוי להמחיש את היחס אליה: "ידיד אחד [...] שאל במכתב איך רוז'קה מתאקלמת, כתבו לו: 'איזו בחורה זאת! תאר לך, היה גיוס לתפוחי-עץ. כל האנשים הלכו לגיוס והיא לא הלכה'. זה נכון, אני לא הלכתי לגיוס. לא ידעתי שיש גיוס. אף אחד לא אמר לי. אולי חשבו שאני בכלל נולדתי חברת-קיבוץ, אבל אני רק הגעתי". אולי קורצ'אק הוערכה עם בואה כ"אחת משלנו", חברת קיבוץ, ללא עוררין, ואולי היה זה חוסר סובלנותם של חברי הקיבוץ, ובמילותיה של קורצ'אק: "עכשיו כבר מותר לצחוק, אבל זה כל-כך אופייני לחברי קיבוץ".²²³ בכל זאת רצוי להסתייג ולומר שבהחלט יכול להיות שהעיתוי לא היה מוצלח: אולי דווקא היותה של זו מי שהוערכה כעדה הראשונה – כאמור, אם לא כרונולוגית לפחות מבחינת הדומיננטיות – ומראשוני היהודים שעברו את השואה שסיפרו עליה ליישוב היה בעוכריה מבחינה זאת. בכל אופן, זה לא הפריע לה להמשיך להופיע ברחבי הארץ. ממרחק הזמן סיפרה: "כשהגעתי ארצה, חשבתי שיש לי עוד משהו לעשות שם, ואם לא – אז צריך לעשות פה. מה צריך לעשות? צריך לספר על מה שאירע! ומול זה עמדו חברים

²²¹ גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 134-136. רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 120. לשחזור של קורצ'אק את הפגישה עם וייצמן ראו: שם, עמ' 123-126. במהלך חייה חזרה גרוסמן על הסיפור, אולי כמשל ליחס היישוב לשואה ולניצולים. ראו: "דרכו של הנוער אל המרד", ילקוט מורשת מג-מד, אוגוסט 1987, עמ' 158; "למה להפר שותפות?", ילקוט מורשת נ, אפריל 1991, עמ' 46. עוד ראו: פורת, "בסליחה ובחסד", ילקוט מורשת, עמ' 14-15.

²²² שפירא, חרב היונה, עמ' 451; יבלונקה, "מה לזכור וכיצד?", עידן הציונות, עמ' 304.

²²³ רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 120. דברים שעשויים להתפרש באופן דומה כתב גורי ביום בו העידה לובטקין במשפט איימן, אז ביטא ניסיון לאמפתיה ולא פחות מזה את הריחוק מ"האוזים בנשק" כמי שבאו משם: "הם עולים על דוכן העדים, אחד, אחת, זה אחר זה. נותרו האחורונים של המרד. אני מכיר את חלקם היכרות אישית. שניים-שלושה – הם חברי. כעת לקריאת שמש בית המשפט, הם עוברים אותנו. אנו רואים אותם בגודל טבעי ממרחק עשרות מטרים לכל היותר, אך הם אינם שלנו. הם אינם חברינו. הם זרים. הם לא מאכן. הם שם". גורי, "למה נירא מוות", מול תא הזכוכית, עמ' 43 (פורסם בלמרחב ב-5 במאי 1961).

וידידים טובים מאוד, שאמרו לי: אבל את צריכה להתחיל להשתרש בארץ, את צריכה להתחיל להיות כמו כולם, את לא יכולה לחיות כל הזמן רק בעבר".²²⁴

עם תום המלחמה היתה "האוחזת בנשק" חברת התנועה גיבורה שכל תנועה פוליטית רצתה לנכס לעצמה: "באותם ימים היתה רגישות רבה לנושא המרד", כתבה גרוסמן. "כל תנועה רצתה להבטיח את חלקה באירועים טרגיים ודרמטיים של אותו קרב חסר תקווה, חסר מוצא, כאשר הדבר האחרון שניתן היה עוד להגן עליו היה למות בקרב על הטריטוריה היהודית היחידה – סימטאות הגיטו ולא בתאי הגזים של טרבלינקה". בכינוס הציוני הראשון אחרי המלחמה שנערך בלונדון באוגוסט 1945 חיפשו מאיר יערי ויעקב חזן אחרי גרוסמן, האשה היחידה במשלחת נציגי הניצולים לכינוס. "השמועה על בואנו התפשטה בין באי הכינוס במהרה. מאיר יערי וחזן חיפשו אותי, אך משום מה לא ידעו מתי ובאיזו רכבת אני מגיעה. לצערם לא היה גבול. הם היו בטוחים שה'מפא'יניקים' חטפו את חייקה. יערי וחזן תבעו בכל תוקף שהמארגנים יעבירו אותי לגור בפנסיון הקטן, בו השתכנו הם עצמם, כדי להיות קרובים וכדי למנוע 'כיבושים' מצד ה'מפא'יניקים". גרוסמן עברה לאותו הפנסיון. "הבינותי וכיבדתי את רצונם, גם אם הרגשתי קצת כבולה ומנותקת מיתר חברי המשלחת מפולין. פשוט ילדה טובה הייתי". ליחסיה עם הנהגת התנועה נלוו אי נוחות מצד יערי וחזן: "היא התבטאה מצדם בשניים: אי בטחון מה יצא ממני (כנראה גם מאחרים ששרדו), שמא נתנתק מהם, ומאידך – רצון עז לקרב, לכבד, אמביוולנטיות קיצונית של ממש [...] היתה התרגשות מצדם. התרגשות וחשדנות. כן, כבר אז. שמא אחמוק מידיהם לקומוניזם רחמנא ליצלן, או שמא איחטף ע"י ה'מפא'יניקים".²²⁵

החיבוק הגדול שהעניקה האליטה היישובית ואחר כך הישראלית ל"אוחזת בנשק" לא היה חיבוק של שאר בשר שגילה שרידים ממשפחתו שאיכשהו נותרו בחיים ואימץ אותם אל לבו ללא תנאי, אלא חיבוק של הורה שקדם לו בירור אֵם הבת וחבריה פעלו בהתאם למצופה. ממרחק הזמן כתבה גרוסמן על אהבה שהיתה תלויה בדבר ועל כן לא גילמה אימוץ כי אם ניכוס. ב-1945 כתבה למאיר אורקין על חוויותיה מלונדון: "בציניות ראויה לציון תיארתי את פגישתי הראשונה עם הנציגים של יהדות העולם ושל היישוב בארץ שרצו לעשות ממני 'גיבורה לאומית'. הם עוררו בי צחוק מר".²²⁶ כחמישים שנה אחרי השואה, בנאום בעצרת ביד-מרדכי, דיברה על עצמה: "צוללת אני לתוך

²²⁴ קובנר, שהגיעה ארצה אחריה, סיפרה: "[אמרו ש]רוז'קה לא עובדת בכלל. מדברים עליה נורא. כולם עובדים והיא מדברת. היא נוסעת לדבר. היא לא עובדת, לא ממלאת יום-עבודה, לא קמה בבוקר" ר'נו'קה: לחימתה, הגנתה, דמותה, עמ' 119. חנה יבלונקה רואה בקורצ'אק דוגמה אופיינית לדיבור המאסיבי והאינטנסיבי של "אוחזים בנשק" שהגיעו ארצה, ומאבחנת: "דומה שלא היתה דרך לסכור את פיהם". יבלונקה, "מה לזכור וכיצד?", עידן הציונות, עמ' 301.

²²⁵ גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 133, 140. בסופו של דבר השואה לא הביאה לשינויים בהשקפות העולם וביקורת אידיאולוגיות בסיסיות, ואף השינויים שהתחוללו במפלגות בשנים האחרונות לתקופה ביישוב לא בשואה מקורם. שפירא, ההליכה על קן האופק, עמ' 325-354.

²²⁶ גרוסמן, "המרד צמח מן הוודאות של החיסול", ילקוט מורשת מז, נובמבר 1989, עמ' 98.

הזכרון, מחטטת בדפים שהצהיבו. אני בודקת את עצמי [...] עלי להודות: ימים אלה מעלים מתהום הנשייה את המרה השחורה הישנה [...] הגעתי הנה בראשית מלחמת השחרור, השארתי מאחורי את קברות האחים ואת הקרב שהיה אבוד מראש [...] מקובלת אצלנו שיגרת הדיבור על קיומנו 'מן השואה לתקומה', כאילו מובנים הדברים מאליהם. אמנם נעים חיינו בין שני הקטבים אלה וביניהם נבנה גשר. יום יום אני על הגשר הזה, כאשר כל מטעני עצמדי".²²⁷

הנה כי כן, בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים תיפקדה "האוחזת בנשק" כמספרת, עדה מכלי ראשון על ההתנגדות המזוינת של יהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה: הופעותיהן הציבוריות הגדולות של אלו מביניהן שעברו את השואה התקיימו בתקופה זו; באותם ימים הועלו הסיפורים על הכתב. בין הידועים היו ספרה של הרשקוביץ בנדודים ובמתרת (1945) וספרה של קורצ'אק (1946). באותה שנה כונסו הדברים שנשאה לובטקין בוועידה ביגור בקובץ אחרונים על החומה. ב-1950 פורסם ספרה של גרוסמן אנשי המתרת. בשנות החמישים הן מיעטו לספר על השואה: כתבים נוספים פורסמו בשנות החמישים, אך אלה היו מועטים – בין הידועים מביניהם היה יומנה של יוסטינה מאת דוידזון דרנגר שהופיע בעברית ב-1953. שנות החמישים הביאו איתן שינוי בייצוגה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי אז ביססה את מעמדה שנוצר בשנים קודמות.

2. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים

הוויכוח הציבורי שפרץ בראשית ינואר 1952 בעקבות הדיון בכנסת בדבר משא ומתן עם גרמניה המערבית לקבלת שילומים מסמן את ראשיתה של תקופה חדשה באופן ייצוגה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי, במהלכה חלה התפתחות. גם בשנים האחרונות ליישוב ובשנים הראשונות למדינה ייצגה "האוחזת בנשק" את התגובה הראויה של יהודים באירופה למדיניות הכיבוש הגרמני בתקופת השואה תוך הדגשת האוריינטציה הפוליטית שלה; ההבדל נמצא באופן תיפקודה כאמצעי ייצוג. בשנים הראשונות אחרי השואה ובשנים הראשונות למדינה הונחה התשתית למעמדה הציבורי כפרסונה וככתב סמכא בנושא מתוקף הפעולות שביצעה והתכונות שגילתה בתקופת השואה שזיהו אותה כגיבורה.²²⁸ בשונה מהשנים האחרונות ליישוב והשנים הראשונות למדינה, אז שימשו "אוחזות בנשק" כמשמיעות סיפורי ההתנגדות המזוינת,²²⁹ בשנות החמישים די היה בעצם נוכחותן הפיזית

²²⁷ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1993. תיק בעצרות ביד מרדכי 1993-1955, 10.69-95 (1), ארכיון גרוסמן.

²²⁸ ראו למשל: "מכתב גלוי לצביה לובטקין", קול העם, 16 בינואר 1956, עמ' 2; "פרטיונים ולוחמי מחתרת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1. ראו גם בשורת ידיעות ובכתבות בעיתונים על השתתפותן בעצרות זיכרון ממלכתיות ותנועתיות שהתקיימו ב"ער הקדושים", ביד ושם ובקיבוצים לוחמי הגטאות ויד-מרדכי (הערה מס' 6 לעיל).
²²⁹ לרוב היו אלה קטעים מרשימות פרי עטן שפורסמו בעבר או רשימות על לוחמת גטו שקובצו לספר שהופיע אחרי מותה. ראו למשל: "ההולכים והמורדים", קול העם, 18 באפריל 1952, עמ' 3 (קטעים מספרה של גרוסמן אנשי המתרת), צביה לובטקין, "מרד ינואר 1943

בכדי לייצג גבורה בשואה. זה קרה בעיקר במהלך ויכוחים ציבוריים: הראשון היה הוויכוח על השילומים; בין האחרים היו ויכוחים בנושא חימוש גרמניה, עסקת הנשק הישראלית-גרמנית ויחסי ישראל-גרמניה בכלל, בין היתר על רקע גילויי האנטישמיות באירופה, הסערה הפוליטית שהתחוללה בעקבות משפט גרינוולד (פרשת קסטנר) ונושא הנצחת השואה בארץ.

אם כן, שנות החמישים היו שנות ביסוס מעמדה הציבורי הרם של "האוחזת בנשק". ההוקרה הגיעה מכל שכבות הציבור, מספרת יעל צוקרמן, בתה של צביה לובטקין; גם חברי כנסת וגם עמך: "אמרו לי שאמא שלי גיבורה – ודאי. לקראת נסיעה בשליחות לארצות הברית היא הלכה לקנות לה קצת שמלות, כי באמת לא היה לה מה. היא הלכה לתופרת ולקחה אותי אתה. הייתי בת שמונה או תשע. ובכל הזמן הזה שהתופרת לוקחת לה את המידות והן מתכננות את השמלה, התופרת כל הזמן אומרת: 'את יודעת מי זאת אמא שלך? את יודעת שאמא שלך חלוצה? את יודעת שאמא שלך גיבורה?'²³⁰. בשונה מנשים אחרות שנתפרסמו אז בדרך כלל בזכות קשרי נישואין לגבר מצליח,²³¹ שמותיהן של "אוחזות בנשק" לא נקשרו לגברים אתם בחרו לחיות: כאמור, חייקה גרוסמן ורוז'קה קורצ'אק שמרו על שם נעוריהן; כזכור, לובטקין וצוקרמן, שהיו הזוג המפורסם ביותר מבין ניצולי השואה בארץ, לא נישאו מעולם בטקס דתי. לפעמים אפילו הוא הוצג כ"בעלה" ולא היא כ"אשתו".²³²

בגוטו, על המשמר, 16 בינואר 1953, עמ' 3, 5 (קטע מספר דרור, עין חרוד, 1947); "אכן, נפלאים היו האנשים האלה", קול העם, 20 בפברואר 1953, עמ' 3-4 (מאנשי המתחרת); חייקה גרוסמן, "בבירת הגיטאות", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 3 (מאנשי המתחרת); עמנואל בן-גוריון, "יומנה של יוסטינה", דבר, 19 במאי 1953, עמ' 4; "התנועה הפארטיזנית בגיטו קובנה", הבוקר, 17 באפריל 1956, עמ' 2, דוד י. זכאי, "ידיעות" של בית לוחמי הגיטאות, הצופה, 17 באפריל 1956, עמ' 2 (קטעים מזיכרונותיה של שרה נשמית שפורסמו בגיליון האחרון של ידיעות בית לוחמי הגיטאות); ד. י. זכאי, "עם הספר והאפר...", הצופה, 27 במאי 1960, עמ' 5 (על יומנה של יוסטינה). יוצאים מן הכלל הם טקסטים בודדים מאת ניצולות על פעולות מזוינות, ואלה היו: אוגניה מלצר-שנברג, "עשר שנים למרד הראשון", הבוקר, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2-3 (רשימה מאת של חברה שישבה עם דוידזון ["יוסטינה"] בבית הכלא, פורסמה גם בספר מלחמות הגיטאות, עמ' 323-326), רבקה ליבסקינד-קופר, "ט"ו שנים למחתרת גיטו קראקא", דבר, 27 בדצמבר 1957, עמ' 10 (בעדותה במשפט אייכמן היא סיפרה על המחתרת היהודית המזוינת בקרקוב ועל חד הפיצוץ בבית הקפה "ציגאנריה"), "12 הבית" רים האחרונים שנפלו עם גיטו ורשה", חרות, 22 באפריל 1960, עמ' 3 (לא צוין שם המחברת). לעתים סיפרו "אוחזות בנשק" סיפור על השואה שלא כלל פעולה מזוינת. למשל: פלה פ., "בחשכת אושוויץ הבהיקו מצות צחורות", חרות, 24 באפריל 1962, עמ' 4.

²³⁰ שיחה עם יעל צוקרמן.
²³¹ ככלל, עיתוני התקופה לא ההתייחסו לאשה כאינדיווידואל: הם בחרו לכתוב על נשים שהיו קשורות לגברים ידועים (כמעט תמיד בקשר נישואין). ב-1957 וב-1958 הופיעו במעריב המדור "סדר נשים" מאת העיתונאית תקוה ויינשטוק: כמעט כל הנשים שרואיינו שם היו "נשים של", כמו רעיותיהם של ראשי עיריות ("סדר נשים: מרת מרים לבנון", 8 בנובמבר 1957, עמ' 7; "גב' אטל אגרון", 29 בנובמבר 1957, עמ' 7), סופרים ("גברת מרים בורלא", 6 בדצמבר 1957, עמ' 10), פרופסורים ("גב' וירה בקי", 22 בנובמבר 1957, עמ' 10) ופקידים בכירים ("גברת לביאה ארנון", 10 באפריל 1958, עמ' 7). ראו גם: "הגב' נעמי ווארהאפטג – עורכת דין", הצופה, 19 בינואר 1960, עמ' 3, "הטובות ל... טייסים", מעריב, 16 במרץ 1962, עמ' 19 (על נשות קברניטי מטוסי נוסעים). במהלך כל התקופה כתבות שכללו את דיוקן של נשים שהיו ידועות בציבור הופיעו כמעט תמיד במדורים לנשים (כדוגמת "פינת האשה" בהבוקר, "בחוג המשפחה" בהצופה, "לאשה ולבית" בהארץ, "לאשה ולמשפחה" במעריב, "האשה מה אומרת?" ואחר כך "לבית ולמשפחה" בדבר) או בעיתוני נשים (דבר הפועלת, לאשה, עולם האשה).

²³² קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר. בהארץ למשל נכתב: "גב' צביה לובטקין ובעלה, יצחק (אנטק) צוקרמן: זוועות גורלם של לדי גיטו וורשה – הועלו אתמול במשפט", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 1, היא "בין מנהיגי הארגון היהודי הלוחם בגיטו ורשה ובמטה המרד בעיר" והוא "בעלה [...] עמד לצידו של מרדכי אנילביץ' בראש המרד היהודי בגיטו ורשה". "העדים צביה ואנטק", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6. כך גם בקול העם; על פי דיווח בדבר לובטקין היא שמסרה את התיאור העיקרי של מרד גטו ורשה ("תיאור של גילויי המרי והגבורה היהודית – בעדויות משפט אייכמן", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 1). בתקציר קורות חייהם של העדים כפי שהופיעו בכרכי העדויות נכתב ליד תמונתו של צוקרמן כי הוא בעלה של לובטקין, אך ליד תמונתה לא צוין שהיא אשתו – כנראה היה זה מפני שהיא העידה לפניו.

ההערכה לה זכו תרמה לסלילת הדרך לתפקידים ציבוריים אחרים, בקיבוץ ומחוץ לקיבוץ, בשליחות התנועה: לובטקין היתה פעמיים מזכיר קיבוץ לוחמי הגטאות (ב-1948 בימי הגרעין ביגור, וב-1956-1957) – אשה יחידה שבאותה תקופה מילאה את תפקיד המזכיר ויחידה מכולם שמילאה אז את התפקיד פעמיים – היתה פעילה במזכירות הקיבוץ המאוחד וחברה במוסדות התנועה וההסתדרות. היא היתה מופקדת על תיק הנוער והחלוץ בהנהלת הסוכנות היהודית, שובצה במקום הראשון ברשימת מועמדות אחדות העבודה-פועלי ציון והבלתי מפלגתיים לוועידת הפועלות השביעית שהתקיימה בנובמבר 1955. במערכות הבחירות בהן השתתפה אחדות העבודה-פועלי ציון כרשימה נפרדת – אחרי הפילוג במפ"ם ולפני החבירה למערך – נכללה לובטקין ברשימת מועמדי המפלגה לכנסת: לקראת הבחירות לכנסת השלישית (יולי 1955) במקום החמישה עשר, ולקראת הכנסת הרביעית (1959) והחמישית (1961) באופן סמלי (במקום ה-117). בין 1966 ל-1968 היתה מופקדת על תיק הנוער והחלוץ בהנהלת הסוכנות היהודית במסגרת המערך.²³³

הקרובים לה מדגישים את צניעותה, שהתבטאה גם בקושי הגדול למלא תפקידים ציבוריים. יעל צוקרמן, הבת: "היא יכלה להיות כל מה שהיא רצתה. כל מה שהיא לא עשתה נבע מזה שהיא לא רצתה. אמא שלי נעשתה מנהיגה בתוקף הנסיבות. [...] היא לא התפתתה אחרי האגו. זה נורא נעים שאומרים לך, תשימי את עצמך ברשימה, בואי תהיי חברת כנסת. אני זוכרת אותה אומרת, בתור חברת כנסת אני אהיה אחת מ-120 ולא הכי טובה שבהם. גם לא המוצלחת שביניהם. אין לי מה להציע". אהובה פריד, האחות: "אני שמחתי שצביה לא רצתה להיות חברת כנסת. מה זה היה נותן לה? זה כבר לא בשבילה. או קטן מדי או גדול מדי. זה לא משתדך לי ביחד. זה כל מיני גינונים, כל מיני דברים שזרים לה, עם לבוש, עם התנהגות, עם 'שלוש גברת'".²³⁴ קורצ'אק היתה פעילה במחלקה לחברה בקיבוץ הארצי, כיהנה כמזכיר עין-החורש (1958) ושובצה במקום סמלי (107) ברשימת מפ"ם לכנסת הרביעית. ממרחק הזמן סיפרה ויטקה קובנר שהציעו לקורצ'אק לשמש נציגת מפ"ם בכנסת, "אבל נראה לי שזו לא היתה הצעה תקיפה במיוחד. אני מסכימה שרוז'קה בהחלט היתה מתאימה להיות חברת כנסת. היא היתה מייצגת אותנו

²³³ רשימת המועמדות לוועידת הפועלות השביעית, למרחב, 6 במאי 1955, עמ' 10, "15 המועמדים הראשונים של אה"ע-פוע"צ בבחירות לכנסת", למרחב, 26 ביולי 1955, עמ' 1; "מועמדי אחדות העבודה – פועלי ציון לכנסת הרביעית", למרחב, מוסף "אנחנו", עמ' 6, רשימת המועמדים לכנסת החמישית: מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון ובלתי מפלגתיים, למרחב, 28 ביוני 1961, עמ' 2. יצחק צוקרמן היה במקום ה-13 ברשימת המועמדים לכנסת החמישית. בשנים 1963-1965 כיהנה בפעם השלישית כמזכיר הקיבוץ. "תחנות בנתיב חייה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, יולי 1978, עמ' 41. עוד על פעילותה הציבורית בשנים הראשונות למדינה ראו: ברזל, עד כלות ומנגר, עמ' 190-194. אני מודה לפרופ' יחיעם ויץ על עזרתו בנושא זה.

²³⁴ שיחה עם יעל צוקרמן; שיחה עם אהובה פריד. יונת סנד: "אני לא חושבת שהיא ראתה את עצמה כמנהיגה. היא ראתה את עצמה כחיבת לשאת את התפקיד שהיסטוריה הטילה על כתפיה. והיא לא יכולה להשתמט מזה, היא לא יכולה להתחמק מזה ולהתכחש לזה. יחד עם זה היה לה חוש פרופורציה נדיר, שהכתיב לה את חוסר החשיבות העצמית, חוסר החשיבות של ה'אני' שלה. והיא לא עשתה שום דבר כדי שיוכרו אותה". צביה: ציפור כחולה. גורי: "מה ציפור ממנה? שהיא תחזור להיות מנהיגה של תנועת העבודה בארץ? לעמוד בראש הקיבוץ המאוחד? [...] היא היתה, במצב שנוצר בגטו ורשה בפולין בזמן השואה, היא עשתה את שלה, הגיעה לעמדת המנהיגות הזאת. לעשות עוד דיבידנד מזה פה? בהנחה שהיה היתה צביה או מגיע לה להיות יור"ר הסוכנות או חברת כנסת? זה מצחיק". צביה: ציפור כחולה.

כבוד. כאב מאוד לרוז'קה שפעם הוציאו אותה ממרכז מפ"ם. היתה תקופה שהחליטו: לא מוכרחים שיהיה ייצוג כל-כך גדול לפארטיזאנים; די שאבא [קובנר] וחייקה גרוסמן יהיו, והוציאו את רוז'קה. אשר לכנס – לרוז'קה לא היו אמביציות כאלה ולידידיה הכי קרובים גם אמרה שלהצעה זו השיבה בשלילה".²³⁵ גרוסמן שימשה כראש המועצה האזורית געתון, מזכיר סניף מפ"ם בחיפה ובבחירות לכנסת הרביעית שובצה ברשימת מפ"ם (במקום ה-46).²³⁶

א. "אלה הם ערכים שאנחנו יצרנו אותם": "האוחזת בנשק" כציונית, חלוצית, סוציאליסטית באופן כללי, "האוחזת בנשק" שזכו להבלטה יתרה בשיח הציבורי הישראלי במהלך שנות החמישים היו נשים שנשארו בחיים, עלו ארצה, היו מסוגלות לספר על פעולות חמושות של יהודים בשואה והיו בעלות זיקה לתנועת הפועלים. "הפלמחניקים מהגולה" היו לא רק בעלי ערכים משותפים אלא בעלי אוריינטציה פוליטית דומה; בכל התקופה לא נמצא ולו מקרה אחד של "אוחזת בנשק" שזכתה להוקרה מיוחדת ולא היתה בעלת אוריינטציה לתנועת העבודה. למרות שבימי השואה ביצעו פעולות וגילו תכונות שהיו דומות לאלו שביצעו וגילו לוחמות גטו ופרטיזניות מתנועת הפועלים, השוני האידיאולוגי והפוליטי בהווה – בדומה למין הביולוגי – היה זה שהכריע; הצבתה של חרות מחוץ לגבולות הממלכתיות דחק החוצה גם "אוחזת בנשק" מהימין שהיה להן פוטנציאל להפוך לדמויות ידועות ברמה הלאומית. בין אלה היו חיה לזר (שפירא), פרטיזנית ביערות וילנה ופלה פינקלשטיין, קשרית אצ"י בגטו ורשה שהשתתפה במרד. הן היו "אוחזות בנשק" לכל דבר ועניין אך השתייכותן הפוליטית לא איפשרה לקולותיהן לחרוג משוליים אלה. לזר היתה דמות מוכרת בימין החילוני: היא פעלה לתיאור ולהנצחת חלקה של תנועת בית"ר במעשי ההתנגדות המזוינת בשואה, במיוחד במרד גטו ורשה, כתבה וערכה ספרים שעיקרם סיפורי ההתנגדות המזוינת אז, היתה כתבת חרות, ובימי משפט אייכמן כתבה לפעמים את המאמר היומי מאולם המשפט.²³⁷ גם בשנות החמישים זיהו הוותיקים את מקורה של ההתנגדות המזוינת בגטאות באידיאולוגיה שהנחתה את חברי תנועות הנוער הציוניות החלוציות ובעיקר הסוציאליסטיות: המרד נתפש כהתנגדות שנעורה בזכות האידיאולוגיה שהנחתה את הציונים בארץ שדגלו בסוציאליזם. פתרון הדיסוננס שהתעורר לנוכח המקום (הגולה) בו

²³⁵ רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 6; "רשימת מועמדי מפ"ם לבחירות לכנסת הרביעית", על המשמר, 30 באוקטובר 1959, עמ' 3. קורצ'אק שימשה מזכיר הקיבוץ גם ב-1972-1973 וב-1980-1981 והיתה ממקימי מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ. "ויטקה קובנר – ובוזה היא היתה מיוחדת", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 83.

²³⁶ גרוסמן נבחרה לכנסת ב-1969. "רשימת מועמדי מפ"ם לבחירות לכנסת הרביעית", על המשמר, 30 באוקטובר 1959, עמ' 3. עוד ראו: ברזל, עד כלות ומנגב, עמ' 226-233; שלו, חייקה.

²³⁷ לזר השתתפה בעריכת הספרים חורבן ומרד (תל-אביב, תש"י) ו**בימים ההם** (תל-אביב, תשכ"ח) והגליון המיוחד למלאת חמישים שנה למרד גטו ורשה: "הארגון הצבאי היהודי (I.I.I.) במרד גיטו וארשה: 50 שנה למרד 1943-1993", מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים (כתב עת), כו, ח (7). לתולדות חייה ראו: פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים לח, יב 1 (86), פברואר 2004, עמ' 7-13; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 219. פלה פינקלשטיין בשיחה אתי, מושב נורדיה, דצמבר 2004 (להלן: שיחה עם פלה פינקלשטיין). עוד ראו: אצילי, "האיגוד הצבאי היהודי (אצ"י) בגיטו וארשה", ילקוט מורשת, עמ' 173-182; חיים לזר ליטאי, מצדה של וארשה, תל-אביב, תשכ"ג, עמ' 221-223; יאיר שלג, "צייר הקלסטרונים המשטרתי פתר עוד תעלומה: איך נראה מנהיג מרד בית"ר בגטו וארשה?", הארץ, 1 בדצמבר 2004, עמ' 16.

התרחשה ההתקוממות המזוינת נמצא גם עתה במושג "פלמחניקים מהגולה" שיצר מכנה משותף ערכי בין הלוחמים בארץ לבין הלוחמים בחוץ לארץ: היהודיה שאחזה בנשק במרד גטו ורשה זוהתה כחלוצה, בדרך כלל – שכן לא כל התנועות החלוציות היו סוציאליסטיות, למשל עקיבא – בעלת זיקה לתנועת העבודה. חלק מהיסודות לכך הונחו בדבריה של קורצ'אק עוד ב-1945: "כל המעשים טבולים בדם ובגבורה, רצופים פעולות נועזות ועבודה יומיומית. וכל זה היסטוריה הוא, ולא היסטוריה, אלה הם ערכים שאנחנו יצרנו אותם".²³⁸ דבר הביא קטעים מהדוחות שכתב יורגן שטרופ, מפקד הכוחות שדיכאו את מרד גטו ורשה, שם ציין הגרמני את התנועה אליה השתייכו הנשים החמושות: "זו הפעם הראשונה נראו חברות הארגון היהודי הלוחם של הנשים (תנועת חלוצים)".²³⁹

"כוחו של המרד בדבר יהודי מאוד – אהבת ארץ ישראל. כוחו בדבר מובן מאוד – אמונה בסוציאליזם. כוחו בדבר מקובל מאוד – תנועת-נוער חלוצית", נאמה חברת הכנסת (מפ"ם) אמה לויין-תלמי בעצרת בקיבוץ יד-מרדכי בכ"ז ניסן תשי"ט (1959) והזכירה לקהל את מה שידע: אנליביץ', המפקד, שדמותו הנישאה היתה מפוסלת בקיבוץ, היה חבר השומר הצעיר. החלוציות, הסבירה, "היא שנשאה גשר בין הגולה והארץ, בין אידיאה למעשה, ממנה שאבו המורדים שם ואותו ציוו לנו במותם".²⁴⁰ האידיאולוגיה הציונית והערגה לארץ-ישראל הוצגו ככוח שהניע את הצעירים לנקוט בפעולה מזוינת: "הרוח שהניעה את מפרשי המרד היתה הנוער היהודי, חברי תנועות הנוער החלוציות שנשאו עיניהם לארץ ישראל – ארץ החלומות על חיים יפים וחדשים מן המסד ועד הטפחות", כתב על המשמר באביב 1957; החינוך הציוני סוציאליסטי הכשיר את הקרקע לצמיחת המרי המזוין, הסבירה רבקה קופר, לוחמת מגטו קרקוב: "נוער זה, שחונך לחלוציות, לשוין סוציאלי, לעליה ולבנין מולדת, לאהבת הטוב והיפה – לא עמד בו הכוח להביט בשוין נפש בהשמדת עמו על זקניו, נשיו וטף". בעצרת זיכרון ב-1956 שנערכה בלוחמי הגטאות אמר אלוף משה כרמל, בתש"ח מפקד חזית הצפון, דמות מרכזית בקיבוץ המאוחד ובאחדות העבודה-פועלי ציון ושר התחבורה דאז: "לא מקרה הוא שרעיון ההתנגדות בשל בקרב התנועה החלוצית, שהיוותה גם את הגרעין בקרב הארגון היהודי הלוחם. רוח ההקרבה וערכי הנאמנות והמסירות שטופחו בתנועה, הם שהצמיחו את

²³⁸ "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 10.

²³⁹ על פי דו"ח יורגן שטרופ מיום 21 באפריל 1943 (מרד גטו ורשה בעיני האיוב, עמ' 145). ד"ר יוסף קרמיש, חוקר השואה ובאותם ימים מנהל הארכיון של יד ושם, סיפר על כך בשתי כתבות שפורסמו בדבר בכ"ז בניסן: ב-1954 צייט מדו"ח שטרופ: "בעת ההתנגדות בנשק היו הנשים מזוינות בדיוק כגברים. חלק מהן היו חברות בתנועה החלוצית" (קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר). בכתבה שפורסמה ב-1959 צוטטו שאלות לשטרופ ותשובותיו. בתשובה לשאלה "אילו סוגים של יחידות-קרב יהודיות היו קיימות? לפי מה היו מבדילים ביניהן?", ענה: "גם הנשים הופעלו בקרב. בענין זה דובר על תנועת חלוצים". "תשובות שטרופ לד"ר י. קרמיש", דבר, 5 במאי 1959, עמ' 3. סימוכין להתייחסותו הספציפית של הגרמני בנושא הזהות הפוליטית של "אוהדות בנשק" במרד גטו ורשה נמצא בעיתון הימין החילוני, שציין גם הוא כי שטרופ זיהה יחידות נשים לוחמות שבאו מקרב החלוץ: "אין עוד גיטו יהודי בורשה", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 3.
²⁴⁰ אמה לויין-תלמי, "אשרי המחנכים, שתלמידם להם מופת", על המשמר, 8 במאי 1959, עמ' 7. השתייכותו התנועתית של אנליביץ' היתה מקור לויכוחים פוליטיים, בין היתר בין מפ"ם, חרות ומק"י. עוד ראו: גרוסמן, "למען האמת לא אחשה", על המשמר.

הכרת הגאון הלאומי, הדבקות בעם ונכונות-הקרב שבאו לביטוי עז כזה".²⁴¹ בעיתונות נשמעה גם ביקורת: במאמר שפורסם בדבר לרגל הופעתו של ספר הפרטיזנים היהודים נטען שמרבית הסיפורים שעניינם לחימה מזוינת של יהודים ביערות שפורסמו בספר היו על מי שנלחמו ביחידות יהודיות מאורגנות תוך הבלטת חלקן של התנועות החלוציות הציוניות; ביטאון מק"י מחה על ההתמקדות בסיפורי הפרטיזנים שבאו מהשומר הצעיר והשתקת סיפורים אחרים. ביקורת זו לא היתה בעלמא: הכתבות והמאמרים בעיתונות שסיפרו על פרטיזנית יהודייה שלא היתה בעברה חברת תנועת נוער חלוצית היו מעטים מאוד.²⁴²

גם הימין החילוני ניכס את מעשי המרד המזוין בגטאות וביערות: בפרפראזה על הכינוי "פלמחניקיות מהגולה" אפשר לתמצת את הרוח שנשבה שם כ"ביתרים מהגולה". בדומה לשמאל הציוני שקשר בין לוחמי הגטו לפלמ"ח הדגיש הימין את הזיקה האידיאולוגית בין הלחימה המזוינת בגטו ורשה ב-1943 לבין הפעולות החמושות של ארגוני הפורשים בארץ שהוצגו כמרד נגד הבריטים: "לא מקרה הוא, שאחיהם של אלה שהניפו את נס המרד במולדת, היו הראשונים שהניפו את נס המרד בפסח תש"ג בין חומות גטו ורשה. ובמלחמתם, שאין משלה לגבורה ולהוד-מלחמה, ובמותם מות גבורה וכבוד, הצילו את כבוד ישראל ואת נצח ישראל".²⁴³

"האוחזות בנשק" עצמן שבאו מהתנועות הציוניות החלוציות הסוציאליסטיות חיזקו את האוריינטציה הפוליטית של הלוחמים המזוינים; היה זה ביטוי נוסף לגיוסן והתגייסותן לתנועה. לובטקין אמרה ביגור: "אולי הדבר היחיד שעדיין החזיק אותנו בחיים הייתם אתם – הארץ, הישוב, תנועת הפועלים, הקיבוץ, הבית. איני יכולה לתאר לכם, מה היה הבית הזה לנו. אין בכך משום הגזמה אם אגיד, שגם אותם היחידים והמעטים שנשארו בחיים – רק הודות לכם נשארו בחיים. [...] רק ההרגשה שבכל זאת שם, בארץ הרחוקה, ישנם חברים, ישנו הבית החושב עלינו, הדואג לנו, – רק ההרגשה הזאת החזיקה אותנו בחיים". שנים אחר כך, עם פטירתו של טבנקין, כתבה: "לא אגזים אם אומר שטבנקין בתורתו, באישיותו, קבע את דרכי בחיים בשואה – מרחוק. באותם הימים, הנוראים, כשלא ידענו את דרך, שאלנו את עצמנו: מה טבנקין היה אומר, מה טבנקין היה עושה? כיוונו את עצמנו לפי תורתו. [...] ואם היה מרד בגיטו, והיו מלחמות יהודים, הרי אין ספק שגם את זאת ינקנו מתורתו: אי אפשר היה לעבור את התקופה הזאת, להישאר בחיים – לולא האמונה הגדולה שבכל זאת, ולמרות הכל, עם ישראל חי. וכאמור, גם זה

²⁴¹ חיה ליפשיץ, "לחברה: המעיין ממנו שאבר", על המשמר, 23 באפריל 1957, עמ' 2; רבקה קופר-ליבסקינד, "ט"ו שנים למחתרת גיטו קראקא", דבר, 27 בדצמבר 1957, עמ' 10; משה כרמל, "מן המרד – נשאב לעוז!", למרחב, 9 באפריל 1956, עמ' 2.

²⁴² מס"א, "ספר הפרטיזנים היהודים", דבר, 19 בספטמבר 1958, עמ' 5; ש. עמרם, "אל נא תאמר כי זו דרכי האחרונה", קול העם, 24 באוקטובר 1958, עמ' 4; ש. עמרם, "על כרך ב' של 'ספר הפארטיזנים'", קול העם, 21 בנובמבר 1958, עמ' 5. היה זה אך טבעי, שכן עורכי הספר היו חברי השומר הצעיר וספר זה היווה במידה מסוימת תשובה לספר מלחמות הגטאות של הקיבוץ המאוחד. ראו גם: ח. גוטליב, "קדיש ביער", הצופה, 31 באוקטובר 1958, עמ' 5.

²⁴³ צבי אורבך, "המוקד, הגרדום והמרד", תרות, 11 באפריל 1952, עמ' 4. ראו גם במאמר של לזר מ-1962, או סיפרה על הקהילה היהודית הראשונה שמרדה (במשמעות מרד מזוין) ועשתה זאת בפיקודו של איש בית"ר. חיה לזר, "בפיקוד מפקד בית"ר מרדה הקהילה היהודית הראשונה בפולין נגד הנאצים", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, עמ' 49-51 (פורסם בתרות ב-7 באוקטובר 1962).

בזכותו".²⁴⁴ "למרד הגיעו דווקא אותם חדורי חזון הלאומי והסוציאלי", קבעה גרוסמן בנאום ב-1959 בעצרת ביד-מרדכי. על הדפים עליהם הודפס הנאום ציינה בכתב יד את השתייכותם התנועתית של לוחמי הגטאות: "לא יהודים אחרים – לא גזע אחר ושונה שרק תו הסבל טבוע בדמו – התגאו צעירים ישראל", נדפס, והיא הוסיפה: "התגאו ילדי השומר הצעיר"; "כך היו אלה צעירים יהודים גאים על יהדותם אם כי ידעו את העם את שגיבותו וחולשותיו, הם היו חדורים חזון גדול של תחיית העם", נדפס, והיא כתבה: "וסוציאליזם לוחם"; "[...] אידיאלים סוציאליים גדולים היו ללוחמים. אידיאלים של אחוות עמים ושלוש".²⁴⁵ בכ"ז ניסן תשי"ד (1954) בטקס ביער הקדושים דיברה לובטקין על "הנוער החלוצי שנפל במרד, מפני שמיאן להיכנע ולהשבר ולא נתפתה לדרכי מרמה ושקר בהצלחה".²⁴⁶ ב-1962, אז חל יום הזיכרון לשואה ולגבורה באחד במאי, אמרה גרוסמן: "רק המרד בגטו היה החזון, החלום, הערך, אותו נשאה ובצעה החיות היהודית ותנועתה הלאומית והסוציאליט המשחררת".²⁴⁷

מקורותיו של המרד המזוין נמצאו בידיעה הוודאית שחיסולו הסופי של הגטו קרוב מאוד ומתוך ההכרה שהבחירה היתה בין מוות למוות: בין מוות ראוי – בהתאם לרוח הערכים החדשים, הארצישראלים – לבין מוות בזוי – ברוח מערכת הערכים הישנה, הגלותית.²⁴⁸ אחיזה בנשק היתה אחיזה בכבוד הלאומי; "נשק-המגן" לא היה נשק שתפקידו לנצח מבחינה צבאית – השימוש באקדח וברימון היה לשם שמירת הכבוד ובראש ובראשונה על ידי מוות בכבוד, בבחינת תמות נפשי עם פלישתים.²⁴⁹ הכבוד היה הכבוד הלאומי, שכן המוות, שאמנם היה אינדיווידואלי, ייצג ערכים כלליים: "אף בחלומם לא יכלו לתאר לעצמם שמץ של תכלית למלחמתם זולתי אחת: למות מות גבורים!", נכתב בחרות ב-1952. ההערכה נשארה בעינה גם בימי משפט אייכמן: לנוכח עדותה של לובטקין ביאר מעריב ש"לא לנצח ביקשו, אלא לשפוך דם נאצי. לא לחיות, אלא למכור את חייהם ביוקר. לא לצאת

²⁴⁴ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 13; לובטקין, "שנה להסתלקותו של טבנקין: כאילו היה אתנו שם", תיק צביה לובטקין, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות. אין ספק שמקור הסופרלטיבים מעצם אובדן אדם קרוב, אך הרוח העולה מן הדברים ברורה.

²⁴⁵ גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1959. תיק נאומים בעצרות ביד מרדכי 1955-1993, 10.69-95 (1), ארכיון גרוסמן. עוד על השתלבות רעיון הסוציאליזם ברעיון המרד המזוין ראו בנאומה של גרוסמן ביום הזיכרון לשואה ולגבורה תשט"ו בעצרת ביד-מרדכי: "הם נשאו בנפלים את תקומת העם", על המשמר, 20 באפריל 1955, עמ' 4.

²⁴⁶ "עצרת יום-הזכרון לחללי שואת אירופה ביער הקדושים", הארץ, 30 באפריל 1954, עמ' 8.

²⁴⁷ גרוסמן, נאום בהר הזיכרון, 1 במאי 1962, תיק משפט אייכמן 1961-1963, 6.69-95 (5), ארכיון גרוסמן. עם העמקת היריבות הפוליטית, בדרך כלל לקראת בחירות לכנסת, נזכר הימין החילוני כמי שלא אחז בנשק בימי השואה. הם לא לחמו בגטו, אמרה גרוסמן באסיפה של מפ"ם לקראת הבחירות לכנסת השלישית, הם לא בנו את הארץ – "מחפשת אני בספר הזכרונות שלי אנשים מ'חרות' והציונים הכלליים ואינני מוצאת מהם אנשים שהיו באותם הימים בין לוחמי מלחמת הגיטאות". חייקה גרוסמן, נאום בחירות לקראת הבחירות לכנסת השלישית, 1959. תיק נאומים הקשורים בשואה 1952-1990, 10.69-95 (4), ארכיון גרוסמן. ראו גם: "ייתנו המוני העם אמנם במפלגתם של מ. אנילביץ וחבריו" – ת. גרוסמן, "על המשמר", 10 ביולי 1955, עמ' 1.

²⁴⁸ על דימוי המוות כמרכיב מרכזי בהתהוות החברה היישובית ואחר כך הישראלית כקהילת לאום ראו: זרטל, האומה והמוות.

²⁴⁹ כפי שמראה יחיעם ויץ "תמות נפשי עם פלישתים" היה ביטוי רוח בעיתונות היהודית בארץ בימי השואה. ביטוי זה ביטא קוד התנהגות שבבסיסו תמונת ראי למה שנתפש כתגובתם של רוב היהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה (המתמזה בביטוי "כצאן לטבח"). מטרות, הסביר, "להבליט את ההבדל בין המוות לגולה למוות בארץ". ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 167-168. ראו גם: ויץ, "דימוי העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי עיתונות הקיבוץ המאוחד ומפא"י", העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה, עמ' 204-203. ישראל גוטמן מציין שהלחימה בגטאות לא היתה בבחינת "תמות נפשי עם פלישתים" במוכח זה שהיתה ספונטנית וקצרה, שכן למרידות המזוינות קדמו תוכניות, התארגנויות והיערכות שלקחו זמן. גוטמן, בעלטה ובמאבק, עמ' 181.

לחפשי, אלא להפרד מן החיים בליווי מספר רב ככל האפשר מן האויבים".²⁵⁰ בדצמבר 1952 כתבה אוגניה מלצר-שנברג, חברתה של דוידזון (יוסטינה) לתא בבית הכלא: "לא נחפור קברנו כמו ידינו ולא נתפשט ערומות ולא תהיה אפסות ידים ועמידה ללא תנועה, יהיה אחרת! [...] התלהבות התעוררה בלבבות של האסירות [...] בשעת ההעברה, כאשר יצעדו אותנו [...] על מנת להטעין אותנו על המכוניות ולהסיע אותנו לגבעת פלשוב למקום ההשמדה, יתקלו במכשול בלתי צפוי מראש [...] מהסמטא לפני בית הכלא נתפרץ בכוון מוצא הרחוב, למקום של תנועה רגילה, הגרמנים יתחילו לירות וירדפו אחרינו. אחרי כן יהרגו אותנו ברחובות העיר, וכל העיר תדע שלא הלכנו כצאן לטבח יובל. כל העיר תדבר על זה, שנשים יהודיות העיזו למרוד בגלוי לפני נותן ובשורה הזאת עלולה להתפשט למרחקים. התהילה הזאת רצינו להנחיל במוותנו. [...] לא – הצלה, לא היתה בגדר האפשרות, רק ההפגנה התועה הזו היתה עוד לפנינו – ואחרי כן הסוף. ואף על פי כן היינו כולנו חדורות התלהבות אמיתית ביותר. אם רק נצליח, יהיה טעם למוותנו".²⁵¹

לובטקין וקורצ'אק הסבירו זאת כבר בשנים הראשונות אחרי השואה: השאיפה למוות ראוי נבעה מהוודאות של חיסול הגטו ולא רק מרוח הערכים של התנועות החלוציות. ההחלטה לנקוט בפעולה מזוינת נתקבלה אחרי שהיה ברור שהגטו אבוד, ובמקרה של גטו ורשה, רק אחרי שאי"ל ביסס את שליטתו שם. דברים דומים כתבה בקרקוב דוידזון מעקיבא. כולן ראו חשיבות בבסיס האידיאולוגי של הקבוצה שהתארגנה לפעולה מזוינת, וזאת בהיותה ציונית וחלוצית, אך ראו את הזרז בהכרה שהחיסול הסופי של הגטו קרוב מאוד. ההחלטה לאחוז בנשק התקבלה "בזמן הקשה ביותר, חסר התקווה ביותר, כשהיה נדמה שאין עוד בכלל שום מוצא, כשהיו מחכים למוות יום-יום, וכבר היינו מוכנים בשלימות לאבדן ולא ידענו רק איך נאבד – אותה שעה פרצה מעומק-העמקים, בכל הכוח שבלב-האדם, הצעקה ההיא, הצעקה האנושית-העמוקה, הלאומית-העמוקה, היהודית-העמוקה – הקריאה להתקוממות. הקריאה לנקמה", הסבירה קורצ'אק ב-1945, "נעשה ברור, כי התנגדות משמעה מוות, ואז החלטנו למוות, אבל כמו אנשים".²⁵² לובטקין סיפרה ב"גור: גרמני תפס יהודי בעל פיאות וזקן, העמיד אותו אל קיר, ציווה עליו להרים את ידיו וירה לא בו אלא באויר. היהודי היה בטוח שיורים בו. כך חזר הדבר שלוש פעמים. עמדנו מרחוק מורתחים. אמרנו זה לזה: אנחנו 120 איש, ושם גרמני אחד, נרד ונהרוג אותו. כזו היתה התגובה הראשונה

²⁵⁰ אורבך, "המוקד, הגרדום – והמרד", תרות; שניצר, "נקמת הגיטו הגווע", מעריב. ראו גם: יהודה נחשוני, "יום מרד הגיטאות", שערים, 10 באפריל 1953, עמ' 3; "וילנה", קטעים מתוך ראיון מוקלט עם חיה לזר, 1989, בתוך: פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, חוברת לזכר חיה לזר, עמ' 14.

²⁵¹ אוגניה מלצר-שנברג, "עשר שנים למרד הראשון: לזכרה של טובה דרנגר (יוסטינה)", הבוקר, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2. הנשים פעלו לפי התוכנית ורובן נהרגו. הסיפור פורסם גם בספר מלחמות הגטאות (אוגאניה [כך במקור] מלצר-שנברג, "מרד האסירות", עמ' 323-326). על מלצר-שנברג ראו: יחיאלי, "עקיבא": צמיחתה התפתחותה ולחמתה בשנות השואה, עמ' 267.

²⁵² "מדברי רוז'קה", ברב הפועלת יא, עמ' 8; קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 2. דברים דומים השמיעה קורצ'אק בעצרת של הקיבוץ הארצי בתשט"ו: "מרד הגטו לא היה מעשה ייאוש [...] הם [משתתפי המרד המזוין בגטאות] רצו למוות כלוחמים חפשיים. עצם המאבק היה להם גאולה". "שוב נשקפת סכנה לקיומנו", על המשמר, 24 באפריל 1955, עמ' 4.

של הלב. אבל זה לא היה כל כך פשוט [...] ידענו שאם נהרוג גרמני אחד – יפלו בפעולת עונשין אלפי יהודים בגיטו. ומכיון שלא ידענו עדיין שצפוי חיסול כללי, פקפקנו אם מותר לנו לקבל על עצמנו אחריות לחיי אלפי יהודים – והנה אולי תשובה פומבית מוקדמת לשאלה שריחפה באולם בית העם בימי משפט אייכמן והופנתה כלפי קורבנות בשואה שלא אחזו בנשק, יהודים חיים ומתים, "מדוע לא מרדתם?" – עם חלוף הזמן, הסבירה, המצב השתנה: "בסוף 1941 כל עבודתנו בתנועה עברה מעתה לפסים אחרים לגמרי [...] מעתה הפנינו את כל פעולתנו לענין ההתגוננות. חובה עלינו לראות את האמת כמו שהיא. רוצים לחסל אותנו, ואין לנו אלא להתארגן להגנה ולמלחמה על כבודנו, על כבוד ישראל [...] שוב לא נמות כך, בלא התנגדות". במשפט אייכמן שאל אותה התובע גרעון האוזנר: "כאשר פתחתם במרד, ידעתם מה יהיה הסוף, היה לכם סיכוי לנצח בקרב?". והיא הסבירה: "לא היה לנו סיכוי לנצח בקרב. זה היה ברור. זה היה עוד באפריל 1943 [...] היה ברור לנו שאין סיכוי לנצח במובן המקובל של המלה". השאיפה למות בכבוד, כגיבורים, הנחתה מאז את התארגנות פעולות המחתרת, שביסודה, אמרה קורצ'אק, "הרצון הזה במוות אישי יפה, במוות שיהיה בו גם משום נקמה וגם משום הצלת כבוד העם".²⁵³ גרוסמן הסבירה: "המרד צמח מן הוודאות של חיסול הגיטו בכל מקרה ולא כל-שכן במצב ששרר בחזית (1942-43) כשלא נשקפה שום אפשרות להרוויח זמן מול שיטות ההערמה של הנאצים. [...] הבחירה היתה לא בין חיים בדיכוי ובהשפלה לבין מוות בכבוד, אלא בין מוות שהנאצים הכינו לך לבין מוות שאתה עדיין יכולת לבחור בו. ואולי גם זה אינו מדוייק. הבחירה הזאת לא עמדה בפני המוני הכלואים בגיטאות ורק יחידים, מאורגנים כמונו, יכלו לתכנן את אופן מותם".²⁵⁴ "שמע, האם תאמין כי מרד שלנו, ואפילו העז ביותר, ערכו יותר מערך של סמל?" שאלה דוידזון את בן זוגה (הוא השיב לה: "בלי ספק").²⁵⁵ כל עוד אפשר היה להציל, לא הוצאה לפועל תכנית של מרד מזוין מאורגן. כזו היתה ההחלטה הקשה מנשוא שנתקבלה בקרב חברי המחתרת הלוחמת בגטו וילנה אחרי פרשת ויטנברג, שבסופו של דבר לא מרדה.²⁵⁶

²⁵³ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 18-20, 28, 48; עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 259. דברים ברוח דומה כתבה רניה הרשקוביץ בספרה בנדודים ובמחתרת (עמ' 68).

²⁵⁴ גרוסמן, "המרד צמח מן הוודאות של החיסול", ילקוט מורשת, עמ' 101.

²⁵⁵ דוידזון, יומנה של יוסטינה, עמ' 25, ראו גם בעמ' 45. ביומנה תיארה חייקה קלינגר את ההחלטה להתארגן לקראת פעולה מזוינת, שנתקבלה אחרי הגירוש הגדול בגטו בנדין: "ברור היה לנו שאין בכוחנו לעמוד כנגד הגרמנים. אלא שיהיה זה מוות ראוי-לשמו, לא בתאי-הגאזים, לא בבתי-המרחץ הקוטלים בגאז או בחשמל, אלא בשדה הקרב". קלינגר, מיומן בגיטו, עמ' 85. בסוף שנות השבעים כתבה גרוסמן: "דרך זו של לחימה עם נשק ביד לא באה לנו אלא לאחר שהצענו לתוך התהום. התהום היתה פעורה לרגלינו ולא היה לנו לאן לסגת. ידענו שאין לאן לסגת". חייקה גרוסמן, הקדמה לקובץ לוחמת נשים, תל-אביב, 1979, עמ' 5.

²⁵⁶ פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 443-444, 448; על פרשת ויטנברג ועל ההחלטה לא למרוד ראו: קורצ'אק, להבות באפר, עמ' קצב-קפט, פורת, מעבר לגשמי, עמ' 132-145, במיוחד בעמ' 149-150. יהודה באואר מראה כי ארגוני המחתרת בגטאות החלו בהתארגנות לקראת פעולה מזוינת רק אחרי האקציה הראשונה, וקובע: "מעולם לא פרצו מרידות בגטאות כל עוד היה שביב של תקווה להישאר בחיים. הן פרצו רק אחרי שבקעה ההכרה כי ממילא ייהרגו הכל". זאת בניגוד לכל שאר המרידות במלחמת העולם השנייה, שהיו בניויות על ההנחה שיש סיכוי כלשהו להצלחה (באואר, השואה: היבטים היסטוריים, עמ' 121-122). לטענתו של דן מכמן, התנגדות פעילה, ובכללה מזוינת, התרחשה בשלב מאוחר יותר מפני שהיתה תולדה של שינוי בתפישה (מכמן, "התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה", השואה וחקרה:

כמו בשנות הארבעים, ההשתייכות לקולקטיב הוצגה כתנאי הכרחי לקיומה של התנגדות מזוינת לגרמנים: עצם השגתו של כלי נשק כלשהו, אקדח למשל, היתה כרוכה בהתארגנות. לצד ההשתייכות לקולקטיב הודגשה הזיקה האידיאולוגית והפוליטית, כמעט תמיד, כאמור, לתנועת העבודה; לעתים נזכר אורח החיים הקיבוצי כמודל שאיפשר את המרד. "האופייני ביותר לגבי אלה שהניפו את נס המרד לא היה רק הרעיון הציוני-סוציאליסטי, אלא קודם-כול אורח-החיים הקיבוצי", טען טוביה בוז'יקובסקי. [...] בייחוד בימים הקשים ביותר נתגלתה המיסגרת הזאת כיציבה יותר מעל המיסגרות החברתיות האירגוניות האחרות, היהודיות והלא-יהודיות כאחת. כל סערות התקופה לא יכלו להפריד בין קולקטיב אנושי זה".²⁵⁷ היתה בכך משמעות פוליטית: הצגת הקשר בין רעיון הקיבוץ לבין ההחלטה על מרד מזוין כקשר של אידיאולוגיה ופרקטיקה הדגישה את צדקת הדרך של תנועת הפועלים שהוכחה גם בימי השואה. אבל הכשרת הקרקע לקראת פעולה מזוינת היתה תולדה של השתייכות לתנועה לאומית, לאו דווקא פועלית; זו, שקדמה לשואה, היתה יכולה לאפשר מאותה "ודאות של החיסול" פעולה מזוינת ולא אחרת, אך בכל זאת הוצגה רוב הזמן כנחלתן של התנועות הציוניות סוציאליסטיות.

גם בביטאונים חרות ומק"י היתה נוכחותן של "אוחזות בנשק" שהשתייכו לתנועות השוליים הפוליטיים דלה: מערכות עיתונים אלה העדיפו להתייחס ל"אוחזות בנשק" שכבר היו ידועות, ואלה היו בעלות זיקה לשמאל הציוני. השתית שהניחה תנועת הפועלים אחרי המלחמה – לנוכח מרד גטו ורשה ובמיוחד בטקסי הזיכרון ללובטקין ולטוסיה אלטמן ובהופעותיהן הציבוריות של "אוחזות בנשק" – היתה בעלת ערך לא רק לשם הבלטת חלקן של התנועות החלוציות אלא לשם עמעום תרומתן של תנועות אחרות ופגעה בפוטנציאל השמעת סיפורי "אוחזות בנשק" מקרב הרוויזיוניסטים והקומוניסטים, שלא לדבר על חברות תנועות לא-ציוניות. בשנות החמישים בית לוחמי הגטאות פעל; מספר ביטאונים תנועת הפועלים היה גדול יותר (דבר, על המשמר, למרחב, דבר הפועלת) ביחס לביטאונים קבוצות אחרות. זרמי תנועת הפועלים אף החזיקו בהוצאות ספרים – הקיבוץ המאוחד, ספריית פועלים – כלי להפצת סיפורי האחיזה בנשק משורותיהם וסיפורים על השואה בכלל.²⁵⁸ אפילו השליכו רימון וירו באקדח, לא חדלו "אוחזות בנשק" רוויזיוניסטיות וקומוניסטיות להיות חברות ארגונים שהיו מזוהים עם האופוזיציה; הפעילות

²⁵⁷ המגשה, מינוח וסוגיות יסוד, תל-אביב, 1998, עמ' 174-177). ראו גם: פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, עמ' 450, קרמיש, "ראשית המרי", מרד גיטו וארשה בעיני האויב, עמ' 21-24.

²⁵⁸ טוביה בוז'יקובסקי, "הכוח שליכד והדריך", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 6. בנימין גרינבוים זיהה ב-1947 את רעיון המרד המזוין כתגובה של יהודים למדיניות הכיבוש הגרמני במלחמת העולם כרעיון סוציאליסטי שביסודו הקולקטיב: "הרעיון היסודי והנשגב של הסוציאליזם – רעיון הקולקטיב, שרק בו הפתרון לבעיות הפרט, בא כאן לידי ביטוי מושלם ביותר. וכוחו היה רב עד שהשרה מרוחו גם על אלה שהדוקטרינה הסוציאליסטית היתה זרה להם" כתב ברשימה על להבות באפר. בנימין גרינבוים, "להבות באפר" לרוז'קה", הדים, 1, ינואר 1947, עמ' 88-89. עוד על חשיבות הקולקטיב המאורגן (כתנועת נוער) בהכנות ובביצוע מעשי המרד המזוין ראו: פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, עמ' 448.

²⁵⁸ שיחה עם צביקה דרור. בנדודים ובמתנת, אומר דרור, היה בתרמילו של כל פלמחניק. לובטקין הזכירה את ספרה של הרשקוביץ בנאומה ב-1946, מתוך הנחה שמאזיניה קראו אותו. לובטקין, ועידת יגור, עמ' 44. בהוצאת ספרית פועלים (של הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר) ראו אור ספרים נוספים על השואה שלא התמקדו רק במעשי התנגדות מזוינת, כמו אנשים ואפר ונשים בלשכת הגיהנום.

האינטנסיבית להנצחת חלקה של בית"ר במרד גטו ורשה, שבין השוקדים עליה היתה חיה לזר, התבטאה בעיתונות בעיקר בחרות²⁵⁹ ולא בעיתונים לא-מפלגתיים כמו מעריב והארץ.²⁶⁰

ב. "הצורך במוות קולקטיבי יפה": "האוחזת בנשק" כלוחמת מצדה

לצד הניכוס לפלמ"ח התקיימה אנלוגיה בין האחיזה בנשק בשואה לבין סיפור עמידתם ומותם של לוחמי מצדה שאומץ ביישוב כמודל לגבורה ארצישראלית, לצד סיפורי המכבים, מרד בר-כוכבא ותל-חי.²⁶¹ העלילות היו דומות²⁶² וההערכה ניוזנה מאותם ערכים ואולי גם מהרעיון שהועלה ב-13 בספטמבר 1942 בגטו ורשה להתאבד ומההתאבדות הקולקטיבית בכונקר במילא 18 בימיו האחרונים של המרד.²⁶³ בשיר על לובטקין כתב זרובבל: "זכר אזכר את קולך:/ קול חרישי ובוטח, / בזמרך את השיר/ בנפש נסערת:/ 'מחול מסדה מתלקח - -' [...]. איך יואר עתה הכל/ באור אימים וחרדות! /- /קולך חרישי היה לזעק-אש/ פולח לבבות:/ 'מחול מסדה מתלקח - /- /מעל לחרבות, /מעל לנרמסים, /על-פני גופך המט /- /קולך גואה מתוך הלהבות, /קולך נורא-הוד, גובר:/

²⁵⁹ לכתבות ומאמרים בחרות על הרוויזיוניסטים במרד גטו ורשה ראו: "לבושים בחולצות בית"ר נלחמו בקרב האחרון על גיטו ורשה", חרות, 19 באפריל 1957, עמ' 3; חיים לזר, "הארגון הצבאי הלאומי במרד גיטו ורשה", חרות, 24 באפריל 1959, עמ' 3; אבידן משיח, "כך לחמו וכך נפלו בית"רים בגיטו ורשה", חרות, 19 בפברואר 1960, עמ' 3; י. שמואלי, "3 המעגלים' שסגר על גיטו ורשה", חרות, 6 ביולי 1961, עמ' 2; פרץ לסקר, "הארגון הצבאי הלאומי הרים הראשון את נס המרד בוורשה", חרות, 24 באפריל 1962, עמ' 3.

²⁶⁰ שיחה עם פלה פינקלשטיין; לזר ליטאי, מצדה של ורשה; לזר ליטאי, חורבן ומרד; לזר, בימים ההם; לסקירה על אצ"ל, הארגון הצבאי היהודי (ZZW: Zydowski Związek Wojskowy) ראו: "אגוד צבאי יהודי – אצ"ל", האנציקלופדיה של השואה א, עמ' 10-11. סיפורו של אצ"ל (אגוד צבאי לאומי) בגטו ורשה נשמע מאוחר יותר, בעיתונות ובמחקר: כזו היתה היוזמה ב-2004, שהוביל משה ארנס, לשרטט את דיוקנו של פאוול פרנקל, מראשי בית"ר בגטו ורשה (שלג, "ציייר הקלסטרונים המשטרתי פתר עוד תעלומה: איך נראה מנהיג מרד בית"ר בגטו ורשה?", הארץ). בשנים האחרונות נחשף חלקה של אצ"ל במרד גטו ורשה וחלקם של הרוויזיוניסטים בפעולות ההתנגדות המזוינות בשואה בכלל. ראו: מריאן אפלבוים, בחזרה לגטו ורשה, ירושלים, 2003; משה ארנס, "מרד גטו ורשה – הערכה מחדש", יד ושם קובץ מחקרים לג, 2005, עמ' 77-111. על הדיון ההיסטוריוגרפי בנושא ראו גם מעל דפי ילקוט מורשת: משה ארנס, "הארגון הצבאי היהודי" אצ"ל, ילקוט מורשת פ, נובמבר 2005, עמ' 27-50, ישראל גוטמן, "איך עושים היסטוריה", שם, עמ' 51-83.

²⁶¹ תניכי תנועות נוער בארץ הכירו את סיפור מצדה ועלו להר. בין התנועות היו הנוער העובד, המחנות העולים והשומר הצעיר: לשתי האחרונות נקשרו שמותיהן של לוחמות גטו ידועות כמו לובטקין, גרוסמן וקורצ'אק. שפירא, חרב היונה, עמ' 421-433. על מצדה והשואה בזכרון הקיבוצי הישראלי ועל הקשר המשתנה ביניהן ראו: יעל זרובבל, "מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות", אלפים 10, 1994, עמ' 42-67. על שכחות הכינוי "שרידי מצדה" ללוחמי הגטו בעיתונות בארץ-ישראל בתקופת השואה ראו: חנה זיינפלד, "מרד גיטו ורשה בראי העיתונות בארץ-ישראל אפריל-מאי 1943", דינה פורת, מרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1945-1939, תל-אביב, 2002, עמ' 136, 141-143. לאנלוגיה לסיפורי המכבים ובר-כוכבא ראו: "בחולצות בית"ר בקרב האחרון", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 3. בר-כוכבא כמודל נזכר גם בכתבי נורדאו ("יהדות השרירים"): "בר-כוכבא' היה גיבור, שלא ידע מפלות. כשהניצחון פנה לו עורף, ידע למות. בבר-כוכבא נתגלמה בפעם האחרונה בהיסטוריה העולמית היהדות מחושלת במלחמה, הששה לקראת נשק. אם מישהו מעמיד את עצמו תחת הסיסמה של בר-כוכבא, משמע, ששאפת-כבוד אצורה בלבו". נורדאו, כתבים ציוניים, עמ' 187-188. עוד ראו אצל זרטל, האומה והמוות, עמ' 23-77.

²⁶² לאלמנטים המשותפים ולהבדלים בין סיפור מצדה לסיפור מרד גטו ורשה ראו: ברוג, "מראש מצדה עד לב הגיטו", מיתוס וזכרון, עמ' 204-203, עמ' 219-220.

²⁶³ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 27-28, עמ' 13. על ההתאבדות בסוף המרד ראו: שם, עמ' 42, וגם: "נתאבד כלנו ולא ניפול בידי הגרמנים", גיבורים ונאשים, עמ' 189. בין התומכים בהתאבדות היתה גם לובטקין. צוקרמן סיפר על כך במשפט אייכמן וגילה שהוא היה זה שהתנגד לכך: "אנו היינו לוחמים, חלוצים, אנו נשארנו בחיים. זו היתה בושח. התבישנו בפני עצמנו [...]. אחרים אמרו שצריך לעשות אקט אחרון לקחת בניזין נופט, לשרוף את הגיטו ולעלות אתו בלהבות [...]. אני הייתי האדם שהתנגד לזה. לא רכשתי באותו ערב הרבה כבוד". עדות צוקרמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 272-273. לובטקין רמזה על כך בעדותה: "אני לא הייתי שייכת לאופטימיסטים בגיטו", אמרה. עדות לובטקין, שם, עמ' 251. ב-1974 אמר צוקרמן: "כשאני מנסה להעריך לאחור את גישת החברים שלי, אני חושב שהיה היתה רגשית מיסודה ואני רחוק מאוד מלבטלה. כשאדם מחליט לאבד את עצמו לדעת, האם הוא מחליט כך ברגע של גבורה, של חולשה? אינני יודע. אולי, גם גבורה וגם חולשה. בכל זאת, כשיושבת קבוצת חברים ושוקלת מעשה כזה, היא צריכה לדעת – אם להשתמש באסוציאציה היסטורית – האקט שאותו הם רוצים לבצע אין לו כל דמיון למצדה. לו היה מתבצע – היה נשאר ללא הד, ללא השפעה. לפי הרגשתי, היה בהצעת ההתאבדות משום מתן סיוע לגרמנים. זה היה כמו הודעה לכל היהודים שנשארו בחיים: תאבדו את עצמכם לדעת!". צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 185. עוד על רעיון ההתאבדות ב-1942 ומשמעותיותו ראו: ברול, עד כלות ומנגד, עמ' 39.

'מחול מסדה מתלקח / ו-בו-ער - -'. התאבדות הועלתה על נס ללא ערעור ופקפוק כשהיה מדובר על לוחמים מזוינים ולא על יהודים אחרים בשואה, כמו משפחות שהלכו יחד לתא הגז; היה זה אות לשמירה על הכבוד האישי והלאומי: לפי גרסה אחת טוסייה אלטמן בחרה לקפוץ מגג כדי לא ליפול בידי הגרמנים.²⁶⁴

בדבר היתה גוסטה דוידזון מייצגת סיפור מצדה: יומנה, אותו כתבה בבית הכלא על נייר טואלט שאספו חברותיה, ראה אור בפולין ב-1946. בשנות החמישים נזכר לראשונה בביטאון הציונים הכלליים הבוקר; "יוסטינה" השתייכה לתנועת עקיבא המזוהה עם מפלגה זו.²⁶⁵ בשנת 1953 הופיע יומנה של יוסטינה בתרגום עברי. דבר כתב שזהו יומנה של "אחת מגיבורות עמנו", מי שחיברה מסמך בעל משמעות היסטורית "משל כאילו נשאר לנו עדות מישרין מאנשי מצדה, כתובה, לפני פרשת הגבורה האחרונה שהנציחה את שמם". סיפורה, בעיקר לנוכח העובדה שהמספרת לא שרדה, הוצב כ"עדות חיה" מן המצדה וגבורתה – שמשמעה הפגנת כוח, קור רוח ואומץ לב – כהוכחה נוספת לכך שלא כל היהודים הלכו "כצאן לטבח" ובכל זאת היו מי שהצילו את כבוד העם.²⁶⁶ ניסיון לאמץ את מודל מצדה – שכרך גבורה ויאווש – התבטא בשיח הציבורי היישובי בימי מלחמת העולם לנוכח האפשרות שהגרמנים יכבשו גם את הארץ.²⁶⁷

גם "האוחזים בנשק" עצמם הזכירו את סיפור המצדה כדוגמה למוות ראוי: בעיתון של תנועת דרור מיום תשעה ביוני 1942 נכתב: "רוח מעשינו, יום יום, צריך להיות רוחה של מצדה". מוות כמו מוות מצדה היה ראוי; מוות ארצישראלי, אנטיתזה למוות גלותי ("כצאן לטבח"), שסיפק לא רק את הרצון של הלוחמים ב"מוות אישי יפה" אלא את הצורך של החברה היישובית ואחר כך הישראלית ב"מוות קולקטיבי יפה".²⁶⁸ קורצ'אק עצמה הצטרפה לטיול של אחת ממחלקות הפלמ"ח למצדה; זה היה רעיון של יצחק שדה: "בחושיו הרגישים תפס מה ביקור במקום זה יעניק לאחת כמוני. ואולי היו לו גם כוונות חינוכיות נוספות. איני יודעת, אך שמחתי שאוכל להיות באתר ההיסטורי, שבימי הגיטו והמאבק היו לוחמיו לנו לסמל ומופת. את נאומו האחרון של אלעזר בן-יאיר ידעו

²⁶⁴ זורבל, "צביה", מבפנים ט, ב, יוני 1943, עמ' 243. ההדגשות במקור; שלו, טוסייה, עמ' 206. הוקרה לבחירה של "אוחזת בנשק" לא ליפול בידי גרמנים בוטאה במחזה "התפקיד" כשאמרה לוחמת לחברתה: "אעלה לקומה הרביעית ואקפוץ למטה. לא אפול חיה ליריהם". שדה, "התפקיד", לוחמים, עמ' 18.

²⁶⁵ מלצר-שנברג, "עשר שנים למרד הראשון", הבוקר, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2-3.

²⁶⁶ בן-גוריון, "יומנה של יוסטינה", דבר, 19 במאי 1953, עמ' 4. במובן מסוים יוסטינה התאבדה, שכן הסגירה עצמה לגרמנים לאחר שאהובה נתפס (ראו לעיל). עוד על גבורתה – שנקנתה בהשגת נשק – של המחתרת בקרקוב כפי שתועדה ביומנה ראו: י. טבנקין, "עם העדות", ועידת יגור, עמ' 62. להשוואה בין מרד גטו ורשה למצדה ראו גם: אממה לוי, "הם – ואנחנו", דבר הפועלת ט, 11 ביולי 1943, עמ' 83, ד"ר יצחק שוורצברד, "מסדה – ורשה – ירושלים", הבוקר, 6 באפריל 1956, עמ' 4-5.

²⁶⁷ שפירא, חרב היונת, עמ' 424-425; שגב, המיליון השביעי, עמ' 62, זרובבל, "מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות", אלפיים, עמ' 52-52.

²⁶⁸ עמ' 55; ברוג, "מראש מצדה עד לב הגיטו", מיתוס וזכרון, עמ' 218. הציטוט מתוך גיבורים ונואשים, עמ' 72. ראו גם: שלום גרייאק (סטיפאן), "לקח המרד", על המשמר, 10 באפריל 1953, עמ' 3. ממצא זה, כמו גם דבריה של קורצ'אק בעקבות הצטרפותה לטיול מחלקת פלמ"ח למצדה (להלן), עומדים בסתירה לאלה שמביא ברוג, מהם הוא מסיק כי לוחמי הגטו לא הכירו את סיפור מצדה ולכן הכרוניקה שלו לא יכלה לשמש להם מודל לגבורה (ברוג, "מראש מצדה עד לב הגיטו", מיתוס וזכרון, עמ' 216); "מדברי רוז'קה", דבר הפועלת, עמ' 8; קורצ'אק, הוועד הפועל, עמ' 2.

רבים מאתנו בעל פה²⁶⁹. האנלוגיה בין מעשי המרד המזוין בשואה לפרשת מצדה נמצאה גם בביטאון הימין המתון²⁷⁰ ובוטאה גם שנים מאוחר יותר: בתשכ"ג פרסם לוחם הגטו חיים לזר ספר על קורות הארגון הצבאי היהודי במרד גטו ורשה וקרא לו מצדה של וארשה²⁷¹. עם זאת באותם ימים השמיעה חרות גם עמדה אחרת: "ניסו להשוות את מרד הגיטו לעלילת מסדה [כך במקור]. אולם, קשה להעביר קו משוה בין שתי עלילות אלה, הדומות רק בטרראגדיה שבהן, המאפיינת את שתיהן; בסופם המר של המורדים בשני המקרים. אולם, אל לנו להתעלם מהעובדה שבמבצר מסדה – ובמבצר מדובר ולא בגיטו, – ניצבו גבורי מלחמה, אשר עמדו בעיצומה של מלחמה לחרות מולדתם, עברים עזי נפש ונכוני-קרב, אשר כל תכונותיהם הבריאות של לוחמים גבורים נתמזגו בהם, ובמותם הריהם רק סיימו פרשה נפלאה של מלחמת גבורה, ואשר רק בדרך זו ראו את הסוף-של-כבוד, היאה לגבורי מלחמה, ותחת ליפול בידי אויביהם העדיפו ליפול על חרבותיהם. ואולם, מורדי הגיטו – מנין באו ונתלקטו בין חומות הגיטו – לא במבצר – וניצבו במערכה נגד המרצח האיום? – הלא הם שרידים שבורים ורצוצים, שנותרו לפליטה בהמון-עם רב, שנשחט ונשרף לאחר שהותן בקרבו כל התכונות של אדם נורמלי ובודאי כל התכונות של לוחם". ואף על פי כן, הצליחו; הם התעלו על המציאות שכפה הכיבוש הגרמני.²⁷²

ג. גיבורה לאומית או גיבורה תנועתית: טשטוש הזהות הפוליטית של "האוחזת בנשק"

מחד גיסא והבלטתה מאידך גיסא

בהופעותיהן של "האוחזות בנשק" שנודעו בציבור, כולן, כאמור, בעלות זיקה לתנועת העבודה, לפעמים טושטשה זהותן הפוליטית. ערפולה או הדגשתה נעשו בהתאם לתפקיד שנקראו למלא, פעם כנושאות "דבר הלוחמים" בטקס ופעם כנואמות בעצרת מחאה. טשטוש הזהות הפוליטית לא היה במטרה ליצור קיבוץ או מיזוג של סיפורי ההתנגדות המזוינת של חברי תנועות משמאל ומימין; בדומה לרעיון כור ההיתוך שלא קיבץ ולא מיזג גלויות אלא פעל למחוק אותן, היה זה במטרה לצקת את סיפור המרד בדמותה ובצלמה של תנועת העבודה. באפריל 1955 הציגה חברת הכנסת לשעבר יהודית שמחוני (מפא"י) את לוחמת הגטו והפרטיזנית כשתים מבין הדמויות

²⁶⁹ קורצ'אק, "פגישה עם וייצמן", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 124. היא לא ביקרה בהר במסגרת אותו טיול, שכן נקראה לפגישה עם וייצמן.

²⁷⁰ ד"ר יצחק שוורצברד, "מסדה – ורשה – ירושלים", הברק, 6 באפריל 1956, עמ' 4.

²⁷¹ חיים לזר ליטאי, מצדה של וארשה. עוד ראו: זרובבל, "מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות", אלפיים, עמ' 55.

²⁷² אורבך, "המוקד, הגרדום – והמרד", חרות. היתה זו "גבורה יוצאת מגדר הרגיל וההתנגדות ההירואית שגילו אחרוני היהודים בגיטו ורשה. זו היתה גבורה והתנגדות הגובלת עם יאוש ממש. אבל גבורה אשר הפכה את נושאה לדמויות עילאיות"; "אין עוד גטו יהודי בורשה", חרות, 11 באפריל 1952, עמ' 3. דברים ברוח דומה כתבה שרה שטרן-קטן במלאת ארבעים שנה לשחרור אושוויץ: "מסירות נפשם וגבורתם [של הלוחמים המזוינים בגטאות] לא באה למען מטרה והישגים מלחמתיים כלשהם. גם אין להשוותה למעשה ההתאבדות ההירואית של אנשי מצדה, שבחלו בחיי עבדות, שהרי להם לא היה סיכוי לחיות, אפילו בתוך עבדות. זאת היתה מלחמה אבודה של המושמד בכוח נגד המשמיד, בכחינת תמות נפשי עם פלישתים או למען הדיוק – ימותו פלישתים עמי". שרה שטרן-קטן, "הגבורה האמיתית בשואה", זכור, י, 1988, עמ' 149.

המרכזיות המהוות את שיאה של תנועת הפועלות ובהבל פה הפכה את כולן, רוויזיוניסטיות ואנטי פשיסטיות, ציוניות ולא ציוניות, לחברות תנועת העבודה.²⁷³

במסגרת הצגתה של "האוחזת בנשק" כגיבורה שמייצגת קבוצה טושטשו היבטים רבים של חייה הפרטיים: בשנות החמישים לא נזכרו הביוגרפיה שלה, חייה האישיים בשואה, הקשרים חברתיים – להוציא אלה במסגרת ארגון המחותרת המזוינת – בימי השואה, שלא לדבר על עולם הרגשות שלה; אלה הופיעו לעתים נדירות. כנראה שהמחיר של כרטיס הכניסה ושל תעודת ההצטיינות הציונית (הגברית) שהיה ברשות "האוחזת בנשק" נגבה בדמות התעלמות מהיבטים אחרים של חייהן בשואה, וזאת בשונה מהעניין שגילתה העיתונות בתולדות חייהם של "אוחזים בנשק" (גברים) כמו מרדכי אנילביץ'. רגשותיהן לא היו רלוונטיים לסיפורים אלה, שמעצם היותם סיפורים על התנגדות מזוינת ובהתאם לרוח התקופה שקידשה חוסן רגשי והעריכה את היכולת להסתיר כאב (כמו החנקת דמעות) לא אפשרו ביטוי לרגשות. הוותיקים בהחלט שאלו על השואה, אך אלה לא היו שאלות אישיות; "האוחזות בנשק" באו להשמיע את הסיפור של הקבוצה – התנועה, המחותרת, החולייה הלוחמת.

הסבר להיעדר סיפורה האישי של "האוחזת בנשק" נמצא בנסיבות הופעותיה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים, בדרך כלל בנאום בעצרת או באסיפה, למשל במסגרת הוויכוח המתמשך בדבר היחסים עם גרמניה וגם במהלך פרשת קסטנר. בניגוד לשנות הארבעים ולשנות המדינה הראשונות, בשנות החמישים לא היה צורך בהשמעת סיפור התנגדות מזוינת בשואה כדי לבסס ולאשש אידיאולוגיות קיימות ועל כן גם לא נוצרה קונסטלציה במסגרתה יכלה "אוחזת בנשק" להביא את סיפורה האישי;²⁷⁴ מעצם השתייכותה לארגון יהודי הפכה למייצגת דרך התגובה (המזוינת) שבחר שתויגה כגיבורה בשואה. כל זה נבע גם מחוסר היכולת של הישראלים בשנות החמישים להכיל את מוראות השואה: באותם ימים השואה היתה אירוע קרוב מאוד מבחינה כרונולוגית שניצב בצילה של חברה בהתהוות שבראש מעייניה עמד פרויקט קליטת העלייה. בעבור הישראלים שעברו את השואה, בכלל זה "האוחזים בנשק", השואה לא נסתיימה: הישראלים שלא עברו את השואה על בשרם לא הכירו אותה די; ובמילותיה של גרוסמן, "הייתי יכולה לסכם את המתח הרעיוני והפסיכולוגי בין אבא קובנר באותה תקופה לבין התנועה או ליתר חידוד בין אבא קובנר למאיר יערי כך: בשביל אבא קובנר המלחמה לא נסתיימה עם נפילת הבונקר של היטלר בכרכסטגאדן. אצל מאיר יערי לעומת זאת היא לא התרחשה במהותה ובמשמעותה האמיתית".²⁷⁵

²⁷³ יהודית שמחוני, "עשרים שנה ל'דבר הפועלת': 'דבר הפועלת ותנועת הפועלות', דבר הפועלת, כא, 4, אפריל 1955, עמ' 81. דברים דומים אמרה רחל כצנלסון ב-1943 כשדימתה את לוחמות גטו ורשה כחברות בתנועת הפועלות. רחל כצנלסון, "לגבורות הגיטו בוארשה", דבר הפועלת, עמ' 82-83.

²⁷⁴ קונסטלציה כזו יכלה להיווצר כש"אוחזת בנשק" נפטרה: כך היה במקרה של בתיה טמקין-ברמן שיומנה מתקופת השואה הופיע כספר (יומן במחותרת, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תש"ז) כשלוש שנים אחרי מותה.

²⁷⁵ גרוסמן, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת, עמ' 142, 149.

ביסוד המגמה לטשטש את זיהויה של "האוחזת בנשק" עם מפלגה עמד הרצון להפוך את סיפור הגבורה שייצגה לסיפור לאומי ואת גיבורותיו למובילות. בינואר 1952 השתתפו גרוסמן, לובטקין וקורצ'אק בעצרת מחאה נגד משא ומתן עם גרמניה שיום ארגון הלוחמים האנטי-נאציים ונערכה בשיתוף הוועד למען השלום בישראל, ונודעה בעיתונות כעצרת מחאה של "הפרטיזנים ולוחמי גטאות". "ללוחמי גטאות ופרטיזנים זכות מוסרית ראשונה להביע את דעתם בנושא, כי הם מדברים בשמם של מיליונים יהודים שנרצחו ע"י הנאצים", הסביר עולה מפולין לכתב על המשמר; בידיעה הודגשה שותפות הגורל בין היהודים באירופה הכבושה בימי השואה לבין ציבור הישראלי בכללו, ש"בעניין זה [מו"מ עם גרמניה המערבית] נעלמו כמעט חילוקי הדעות המפלגתיים". הנואמים זוהו עם מפלגות, ביניהם לובטקין שהוצגה במעריב כחברה באחדות העבודה. עצרות דומות התקיימו בראשית 1960 במחאה על גילויי אנטישמיות בגרמניה, שם נכללו "אוחזות בנשק" בין "נציגי הפרטיזנים" ו"לוחמי הגטאות".²⁷⁶ ככל המקרים הן הוצגו כמי שמובילות עתה מאבק שעניינו הכבוד הלאומי. בעבורן לא היה זה מאבק חדש, הוסבר; הן כבר השתתפו במאבק בימי השואה. הכיתוב לתמונתה של גרוסמן שהתלוותה – לצד צילום ישן של לובטקין מוועידת יגור – לדיווח הנרחב בעל המשמר על עצרת מחאה נגד השילומים ציטט את קריאתה להתנגד למשא ומתן עם גרמניה כדי לא לבייש את זכר "המורדים הגיבורים" בישראל. "הכנסת היא נציגת העם כולו – גם לאלה שישנם ולא להאלה שאינם", אמרה לובטקין באותה עצרת. "אלה שאינם, לעולם לא היו נותנים יד למחילה לנאצים. גם אנו לא ניתן".²⁷⁷ רוח דומה – לא נשכח, לא נסלח, נזכור, נמשיך להילחם להגנה על הכבוד הלאומי – נשבה גם בנאוניהן בעצרות המחאה על חימוש גרמניה ועסקת הנשק,²⁷⁸ ובטקסי זיכרון. "עלינו לזכור מי עולל לנו זאת, כפי שעלינו לזכור מי עזר לנו", אמרה לובטקין בקיבוץ לוחמי הגטאות במלאת תשע שנים למרד גטו ורשה. היא חזרה על כך בעצרת ממלכתית שהתקיימה כעבור שנתיים: "שני דברים איחדו את אחינו בלכתם בדרכם האחרונה, וזו בעצם

²⁷⁶ א. קובנר ובנקובר מסתייגים, מעריב, 7 בינואר 1952, עמ' 1; "עצרת פרטיזנים ולוחמי-גיטאות תמחה נגד מגע עם בון", על המשמר, 1 בינואר 1952, עמ' 1; "תכונה לקראת עצרת-המחאה של לוחמי המחרת", על המשמר, 3 בינואר 1952, עמ' 1; "פרטיזנים ולוחמי מחרתת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "המוני העם מביעים מחאתם נגד המו"מ הפושע עם ממשלת בון הניאו-נאצית", קול העם, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "עצרת פרטיזנים בחיפה נגד המו"מ עם גרמניה של בון", קול העם, 14 בינואר 1952, עמ' 3; "יש להכות בנאצים בראשית צמיחתו", למרחב, 24 בינואר 1960, עמ' 1; "עשרת אלפים בהפגנה אנטי-נאצית בתל-אביב", הבוקר, 24 בינואר 1960, עמ' 2; "ווארשה, 19 באפריל 1943", העולם הזה, 22 באפריל 1954, עמ' 10. לעמדתם של "האוחזים בנשק" בשאלת השילומים וההבדלים בינה לבין עמדת מפ"ם בכללה ראו אצל פורת, מעבר לגשמי, עמ' 291.

²⁷⁷ "פרטיזנים ולוחמי מחרתת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "היום יחל הדיון על המו"מ עם הניאו-נאצים", על המשמר, 1 בינואר 1952, עמ' 1. לובטקין להימנות על משלחת שיצאה לכנסת לעשות נפשות לעמדתן. "פרטיזנים ולוחמי מחרתת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1, "היום יחל הדיון על המו"מ עם הניאו-נאצים", על המשמר, 1 בינואר 1952, עמ' 1.

²⁷⁸ "לא שכחנו, לא נשכח את ההרס שהביאה גרמניה לעמנו ולעולם", על המשמר, 12 בדצמבר 1954, עמ' 1; "לוחמות הגיטאות צ. לובטקין וח. גרוסמן קוראות למחאה נגד חידוש היוהרמאכט", למרחב, 6 במרץ 1955, עמ' 4; חייקה גרוסמן, "נקרא לזכרונות וילמדונו", על המשמר, 22 באפריל 1960, עמ' 7; "אבא קובנר: דור השואה לא ישלים עם עיסקת-הנשק", על המשמר, 19 ביולי 1959, עמ' 6; "עצרות המוניות נגד עיסקת הנשק", קול העם, 19 ביולי 1959, עמ' 4; "מפ"ם תובעת שיתוף-אמת בפעולה היומיומית של מועצת הפועלות", על המשמר, 12 בינואר 1960, עמ' 4. עוד על הרטוריקה של מפ"ם נגד השילומים בהקשר של הפגיעה בזכרון השואה הישראלי ראו: יחיעם ריץ, "מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון, 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001, עמ' 130-132.

צוואתם: לנקום ולזכור, לזכור ולא לשכוח מה שעוללו לנו [...] צריך לזכור, כי הדרך לעצמאות מובילה דרך 'יער הקדושים'²⁷⁹.

מעמדן הרם איפשר להן לבקר את יחסם של הישראלים לשואה: "אנו יודעים טעמו של מספר עגול אחד: של ששה מיליונים. אין הוא עגול ואין הוא מופשט כלל וכלל. ההרוגים – לכל אחד משהו שהוא שלו שהוא היקר מכל, שהוא עצמו ובשרו", אמרה גרוסמן בעצרת ב-1959 ובכך יצאה כנגד תפישת קורבנות השואה כמסה אחת.²⁸⁰ רעיון "שליטת הגלות" איפשר להן להתקבל לשורות הפלמ"ח אך זה לא הפריע להן לצאת כנגדו: אין כאן ואין שם; יש אתה בחרתנו, אך זה מכל העמים ולא מכל היהודים, טענה גרוסמן כל חייה: בנאום שנשאה בהר הזיכרון בכ"ז ניסן תשי"ח (1958), כשהתייחסה למחוללי המרד המזוין בגטאות, אמרה: "לא נוער אחר, לא גזע שונה, לא יהודי כפוף, שרק תו הסבל טבוע בדמו. היה זה אותו הנוער, אותם חלוצים צעירים בגינם קמה עצמאות ישראל".²⁸¹ וב-1959 ביד-מרדכי: "המעלים שמם של הלוחמים משאיר לנוער זכר של עם נדכא, נטבח שפל ברך. זהו הפתח לשחצנות ולהתנשאות הכנעניות והשוביניזם – פה מוצאים הם הצדקה להתנתקות מהעם המפוזר בין יבשות וימים, להתנתקות מערכי תרבותו בעבר ומצרכיו הלאומים בעתיד".²⁸² ממרום מעמדה כגיבורה יצאה נגד ההפרדה הפשטנית בין "יהודים ישנים" ל"יהודים חדשים", צברים: "פתאום נערים יהודים בגולה, שכחו שיש להם אלוהים בשמיים, והם רצו לשנות את ההיסטוריה של העם היהודי. איפה שהוא, הלוחמים האלה קילקלו את התמונה: מרד בגטאות – במקום יהודים הגונים שיילכו וימותו על קידוש השם", קבעה ממרחק הזמן; בוויכוח "על שתי הדרכים" שנתחדש עם פרסום רשימות על היודנראט שנמצאו בעזבונו הספרותי של אלתרמן התקוממה על ההפרדה בין חברי היישוב היהודי בארץ ישראל לבין היהודים – ציונים או לא – מחוץ לה. "אין לי עניין לפגוע במיתוס כלשהו. אבל 'מגש הכסף' כלום לא היה מיתוס? אומר אלתרמן: כן, אבל זה היה פה. פה בארץ-ישראל זהו מקומו של האתוס הלאומי ואילו שם, בגולה – שם המקום להישרדות בכל מחיר של יחידים ושל ציבורים. [...] לגולה נאה היודנראט וליישוב

²⁷⁹ כאן דיברה לובטקין כגיבורת שואה לאומית, למרות שההקשר הפוליטי נמצא ברקע הדברים, מכיוון שהיתה מראשי התנגדים לקשר בין ישראל לגרמניה המערבית, נושא שהעסיק אז את הכנסת והובלט בעיתונים. "בעצרת קיבוץ לוחמי-הגיטאות: אם יחודש הטבח, בנו יתחילו", על המשמר, 23 באפריל 1952, עמ' 1; "עצרות זכרון ביום השנה ה-9 לנפילת גיטו ורשה", הבוקר, 23 באפריל 1952, עמ' 4; "בעצרת השואה והגבורה הוכרו על ראשית פעולת 'יד ושם'", דבב, 30 באפריל 1954, עמ' 1. דברים דומים אמרה ב-1946. לובטקין, ועידת יגור, עמ' 49. על הציווי הפומבי לזכור את השואה בתקופה ראו: דליה עופר, "50 שנים של שיח ישראלי על השואה: מאפיינים ודילמות", דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 305-306. ראו גם: עדי אופיר, סופיותו של הפתרון ואינסופיותו של האבדן, השואה בהיסטוריה היהודית, עמ' 675-676.

²⁸⁰ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1959. תיק נאומים בעצרות ביד מרדכי 1955-1993, 10.69-95 (1), ארכיון גרוסמן. כשנתיים אחר כך, באפריל 1961, הסביר כתב למרחב את מה שהוא זיהה כאדישות הישראלים לפתיחת משפט אייכמן: "לפני יומיים ב-11 לחודש הועמד אייכמן לדין על השמדת 6 מיליון יהודים. והארץ לא חרדה ולא זעה. משום שאייכמן יועמד לדין על רציחת 6 מיליונים. 6 מיליונים זה מספר ולא יותר [...] על הפרק בבית-הדין תעמוד הסטטיסטיקה. 6 מיליון. ועל סטטיסטיקה עוברים לסדר היום". "יהושע", מצעד העדים, למרחב, 13 באפריל 1961, עמ' 3. לתפישת הקורבנות כמסה ראו: שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 96-97.

²⁸¹ גרוסמן, נאום בהר הזיכרון, 1958. תיק נאומים על השואה 1946-1969, 10.69-95 (3), ארכיון גרוסמן. עוד ראו: חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001, עמ' 254.

²⁸² גרוסמן, נאום ביד מרדכי, 1959.

בארץ-ישראל – הלחימה ההירואית ויצירת המיתוס הלאומי... לי אין שני עמים: האחד המתאים ל'שם' והאחר המתאים ל'כאן'. לא היו לי ולא יהיו לי".²⁸³ הן הביעו עמדה גם בסוגייה של הנצחת השואה במדינת ישראל ואף ביקרו את רשות הזיכרון הממלכתית. כך נהגה גרוסמן בראשית שנות הששים כשביקרה את פעילות יד ושם וכשהדגישה את עליונותו של המרד המזוין כגילוי גבורה בשואה.²⁸⁴

בהזדמנויות אחרות הובלטה זהותן הפוליטית: היה זה במסגרת הופעות ציבוריות שעניינן הצגת התנועה או המפלגה והתקפה על תנועות או מפלגות יריבות. לרוב היה זה באסיפות עם, שם נאמו. בניגוד למאמר בעיתון שבאותם ימים לא פעם התפרש על עמוד שלם, מתוקף המעמד הדברים היו קצרים, חדים ולעתים פשטניים. ההופעה הציבורית המשמעותית הראשונה מאז הקמת המדינה היתה במסגרת המחלוקת על השילומים, אז ייצגו את דרך הגבורה שהתגלמה במעשי המרד המזוין והועמדה מול דרך ה"שואה" שהתגלמה בפעולות היודנראטים, במסגרת התקפותיה של מפ"ם את מפא"י שבכיריה היו בתקופת השואה מנהיגי היישוב. "סוגי האנשים שדיברו בגיטאות, כפי שמדברים עכשיו, על 'תועלת' ו'תכלית' – סופן היה שהובלו כצאן לטבח", חתמה גרוסמן את נאומה בעצרת נגד משא ומתן עם גרמניה; האנלוגיה (מפא"י כגלגול של יודנראט) היתה ברורה לשומעים. באסיפת מחאה בחיפה אמרה: "קשה לי לדבר על צוואתו של מרדכי אנילביץ', אלא אם-כן נאבקים ולוחמים. אולם דבר אחד ברור: אלה שהצביעו בכנסת בעד מו"מ עם גרמניה נאצית להם אין חלק בצוואה זו".²⁸⁵ בנאום בעצרת ביד-מרדכי בכ"ז ניסן תשי"ג (1953) חידדה רוז'קה קורצ'אק את האנלוגיה בין אחיזה פיזית בנשק כאקט של שמירה על הכבוד שלפיה יוצג נאמנה בידי מפ"ם, לבין שילומים כאקט של השפלה אותו זיהתה עם מפלגת השלטון (מפא"י): "גם הקרבן עצמו שוכח ומשכח. אכן, יש מי שרוצה להשכח, ונדע על כן: תהום רובצת בין היד האוחזת ברימון ובין היד

²⁸³ חייקה גרוסמן, "לוחמי הגיטאות בפרספקטיבה היסטורית", עדות, 1993, עמ' 193, 104; גרוסמן, "המרד צמח מן הוודאות של החיסול", ז'קוט מורשת, עמ' 104. כפי שהראתה שפירא, לפי רעיון הכנעניות, שרווח ביישוב בשנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים, היישוב המתגבש בארץ עתיד היה להיות אומה מקומית שקשורה לעמי המזרח הקדום ותרבותיהם ושתתקיים במנותק מהעם היהודי בתפוצות ומהמסורת שהתפתחה עם. שפירא, "השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הצינונות, עמ' 248-249.

²⁸⁴ גרוסמן מחתה אז נגד מה שהיא כינתה "חוסר הפעילות של יד-ושם" בקשר לגילויי הניאו-נאציזם בגרמניה ("ח. גרוסמן: יפורסם החומר!", על המשמר, 18 בינואר 1960, עמ' 4) וכנגד ניסיון לערער על בלעדיות המרד כגילוי גבורה בשואה (חייקה גרוסמן, "יש לעשות את החשבון ההיסטורי עם הנאציזם", על המשמר, 14 באפריל 1961, עמ' 3). היא הדגישה כל חייה את חשיבותו של המרד המזוין בסיפור קורות היהודים באירופה בימי השואה וציינה את היקפו הרחב, גם בקרב "סתם יהודים" (שלא היו חברי תנועה). "מי שיסכם את העובדות יגיע בהכרח למסקנה, שבקרב היהודים לחמו רבים", אמרה במסיבת עיתונאים שנערכה לרגל ספר הפרטיזנים היהודים בשנת 1958 ("20 אלף פרטיזנים יהודים לחמו בנאצים במלחמת העולם השנייה", למרחב, 18 בספטמבר 1958, עמ' 4, "20 אלף יהודים נושאי נשק לחמו בגיטאות וביערות", דבר, 18 בספטמבר 1958, עמ' 2, "הופיע 'ספר הפרטיזנים היהודים'", קול העם, 18 בספטמבר 1958, עמ' 4). כמו כן השמיעה ביקורת גם ביחס למקומה של השואה במערכת החינוך הישראלית, ראו לדוגמה: "ח. גרוסמן: בתה"ס חייבים למצות את לקח השואה", על המשמר, 2 בפברואר 1960, עמ' 4.

²⁸⁵ "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1, "ההחלטה להושיט יד לניאו-נאצים אינה זהה עם רצון העם", על המשמר, 13 בינואר 1952, עמ' 1, 4. למאמר מוקדם שהבחין בין "דרך השואה" ל"דרך המרד" תוך טעינת שתייה במשמעויות פוליטיות (היודנראט כ"סוכן האויב" מול החזית האנטי פאשיסטית הנלחמת בגבורה) ראו: י. בן-חיים, "אף זה מלקח השואה והמרד", קול העם, 18 באפריל 1952, עמ' 3, "נילחם לחזית-עם נגד שיתוף ישראל במחנה האלטו-נאצי: ניאבק למניעת שואת מלחמה!", קול העם, 19 באפריל 1953, עמ' 1.

המושטת לשילומים".²⁸⁶ בקיץ 1959 נאמה לובטקין באסיפה בחיפה מטעם אחדות העבודה-פועלי ציון נגד עסקת הנשק; קורצ'אק נאמה באסיפה של מפ"ם בתל-אביב. כך נהגה גם כנציגת מפ"ם במהלך ועידת הפועלות השמינית; טיעונים דומים נגד עסקת הנשק השמיעה לובטקין באותה ועידה, כחברת אחדות העבודה. שתיהן השתתפו, כנציגות תנועותיהן, גם בסערה שפרצה נוכח גילויי האנטישמיות באירופה בסוף שנות החמישים.²⁸⁷

תיפקודן של "האוחזות בנשק" כאמצעי ייצוג לעמדה של מפלגה בולט במיוחד לנוכח הפער שנמצא לעתים בין העמדות הנחרצות שהשמיעו בהופעות הציבוריות לבין הפעולות בבית. לובטקין, שלפי העיתונות היתה אחת המתנגדים הבולטים לשילומים ולפיצויים מגרמניה, עשתה נפשות בקרב חברי קיבוץ לוחמי הגטאות, כמעט כולם ניצולי שואה, לקבל פיצויים שיתועלו לצרכי הקיבוץ. היא עצמה סירבה לעשות כן אך לחצה על אחרים להגיש בקשות וכמזכיר הקיבוץ טיפלה בניירת. חבר אחד סיפר: "מוסדות הקיבוץ ראו לעצמם כמשימה להגדיל את מספרם של מקבלי הפיצויים. היו פונים אל חברים, שלפי עצת עורכי הדין היו זכאים לכאורה, ומשכנעים אותם לקחת שילומים". היות שמדובר היה בטובת הכלל, נענו חברים, התגברו על הבחילה, העידו וחתמו. אולם לא כולם. היו חברים שהתנגדותם היתה עקרונית, וקשה היה לכפות עליהם, מה גם שהיו ממלאים תפקידים – כאלה שלא לקחו בעצמם שילומים בגלל עקרונות אידיאולוגיים ומוסריים – והם הפעילו לחץ על זולתם. פה ושם הייתה התפרצות: 'כשאתה תיקח – גם אני אקח!'".²⁸⁸ לדעתה של יעל צוקרמן התנהלותה זו של אמה מלמדת על אופיה: אשה פרקטית שהתמקדה בעתיד והעמידה את הקיבוץ בראש סדר העדיפויות. "יש סולם ערכים אחד שאומר אני לא לוקחת כספים מהגרמנים, אבל סולם ערכים שני אומר הקיבוץ הוא הדבר הכי חשוב, התקומה פה היא הכי חשובה. אני לא אקח אבל למען הקיבוץ עדיף את הערך של הקיבוץ על הערך של הכבוד".²⁸⁹ כמו תמיד, הקבוצה עמדה בראש מעייניה: ב-1953 באה לראיין אותה העיתונאית רות בונדי, ניצולה בעצמה, שהכינה כתבה לדבר השבוע במלאת עשר שנים למרד גטו ורשה. הן נפגשו בלול. "לשכוח? איך אפשר? אני רוצה להשאיר תקופה זו לנגד עיני

²⁸⁶ מאיר בן-גור, "בלוחמי-הגיטאות וביד-מרדכי העלו 3 רבבות את זכר המרד", על המשמר, 13 באפריל 1953, עמ' 4. לנאום המלא ראו: "לחיות אחרת, למות אחרת", רו"ק: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 171-172. דברים דומים אמרה בנאום ביד-מרדכי ב-1955, שם הדגישה את היותם של לוחמי הגטו "חניכי התנועות החלוציות, חניכי תנועתנו" (השומר הצעיר). עמ' 174-175.

²⁸⁷ "אספות חברים ואוהדים נגד מכירת נשק יהודי לצבא הגרמני", למרחב, 2 ביולי 1959, עמ' 1; "רו"ק קורצ'אק: הצילו את כבוד העם החי", על המשמר, 12 ביולי 1959, עמ' 4. ראו גם: "ראשי מרד הגיטאות מכריזים: לא יקום הבטחון בהתיידרות עם רוצחי עמנו", על המשמר, 9 באוגוסט 1959, עמ' 6; "מפ"ם תובעת שיתוף-אמת בפעולה היומיומית של מועצת הפועלות", על המשמר, 12 בינואר 1960, עמ' 4. לובטקין הציגה את הסתייגות אחדות העבודה-פועלי ציון להצעת ההחלטה של הוועדה המדינית של הוועד הפועל הציוני בעניין האנטישמיות. "אחה-ע-פוע"צ קוראת להתגוננות יהודית ולעליית יהודי גרמניה", למרחב, 5 בינואר 1960, עמ' 1. עוד על הקריאה לנוער להתגוננות אקטיבית ראו: "10,000 איש הפגינו בתל-אביב במאוחד נגד האנטישמיות הנאצית ועיסקת-הנשק", קול העם, 24 בינואר 1960, עמ' 4.

²⁸⁸ קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 89-90. הכוונה ב"ממלאי תפקידים" גם ללובטקין; שיחה עם צביקה דרור.
²⁸⁹ שיחה עם יעל צוקרמן. במידה רבה היה זה גם ביטוי להתנהלותו של הקיבוץ המאוחד מאז הפילוג במפ"ם (1954) בשאלת יחסי ישראל-גרמניה. אלון גן, "פרחים לגרמניה? כתמים וסדקים בבית הזכוכית", ישראל 9, אביב 2006, עמ' 109-142, בעיקר בעמ' 114-116. כמעט מיותר לציין שקיבוץ לוחמי הגטאות לא היה היחיד שחבריו קיבלו פיצויים אישיים, החלטה דומה – לפיה הפיצויים תועלו לכלל הקיבוצי – נתקבלה בקיבוץ הארצי (השומר הצעיר). כפי שמראה תום שגב, ישראלים בודדים סירבו לקחת את הפיצויים שהגיעו להם. שגב, המיליון השביעי, עמ' 208.

לימים יבואו – עונה צביה לשאלה, האם לבן אדם לא קשה לחיות, כשהוא חוזר שוב ושוב לעבר, לימים של מרד ושואה. צביה, לבושה מכנסי חקי ואפודה, לצוארה מטפחת אדומה, מניחה את המטאטא בו היא מנקה את אחד הלולים בקיבוץ לוחמי הגיטאות. 'לספר לך על גיטו וארשה? עכשיו בשעת העבודה?'²⁹⁰

במהלך משפט גרינוולד-קסטנר, שהיה לכתב אשמה נגד קסטנר ונגד מפא"י, הודגשו השתייכותן המפלגתית של "האוחזות בנשק" ונבדלותן ממפלגת השלטון. באסיפות ובנאומים פוליטיים הן ייצגו את עמדות מפ"ם ואחדות העבודה-פועלי ציון: הוויכוח "על שתי הדרכים" שפרץ בעקבות "ליום הזכרון והמורדים" בטור השביעי של אלתרמן בדבר מיום כ"ז ניסן תשי"ד (30 באפריל 1954) חיזק את מעמדן כגיבורות: הן היו מודל חי לדרך הראויה מבין השתיים, יודנראט או מרד. בנאום שנשא עם פרסום פסק הדין במשפט גרינוולד העמיד אלוף משה כרמל את דרכו של קסטנר כאנטיזה לדרכם של לובטקין וצוקרמן: למרות שיכלו להציל את עצמם באמצעות שליח (כרמל טען שהיה זה שליח מטעם קסטנר), הם בחרו להישאר.²⁹¹ כשבועיים לאחר מכן גרוסמן העמידה את קסטנר כמייצג דרך השתדלנות שהוצגה כמאפיינת את היודנראטים וכאנטיזה למחתרת המזוינת: "משפט קסטנר שב והוכיח, וביתר תוקף, את הדבר שהיה ידוע לנו, לאנשי המחתרת המזוינת והמורדים בגיטאות עוד בשנת 1941: כל נסיון הידברות עם הנאצים הפאשיסטים, הבשיל פרי באושים [...] קסטנר הסגיר, הפקיר, השלה [...] בזכות ההבנה שהבינונו את מהות 'ההידברות' עם הנאצים, בזכות המלחמה שלחמנו ביודנראטים עוד ב-1941 – נושאים אנו ראשנו ברמה". לנימוק טענתה שעל קסטנר לעמוד לדין גייסה את עברה כלוחמת גטו: "[...] כך אומר לי המצפון. נראה לי, שכך אומר המצפון לכל אדם שראה את עמו מובל לשחיטה, אדם שהשתתף באירגון ההתנגדות המזוינת בגיטאות, לחם ואינה לו המקרה להישאר בחיים".²⁹²

בוויכוחים ציבוריים אלה לא חזרו "האוחזות בנשק" על סיפור השואה שהשמיעו בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים; לא היה בכך צורך: השתתפותן בפעולה מזוינת היתה ידועה ומעמדן הציבורי כגיבורות היה מבוסס, לפחות בקרב מפלגותיהן. באסיפות המחאה כנגד חימוש גרמניה הן הוצגו כמי שמוכנות, כאן ועכשיו, לצאת ללחום פעם שנייה נגד גרמניה. כלוחמת בעברה הנהיגה "האוחזות בנשק" מאבק חדש: בינואר 1960, לנוכח

²⁹⁰ רות בונדי, "הגיטו שמרד", דבר השבוע, 9 באפריל 1953, עמ' 4.

²⁹¹ "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 1. דברים אלה עוררו ויכוח שהתנהל בעיתונות וביטא גם הוא את חריגתו של משפט גרינוולד מאולם בית המשפט והפיכתו ל"משפט קסטנר" שזעזעה את המערכת הפוליטית. חילופי הדברים הופיעו בעיקר בדבר – שבאופן כללי יצא להגנתו של קסטנר – ולמרחב, ביטאון אחדות העבודה-פועלי ציון. ראו בגיליונות דבר ולמרחב מסוף חודש יוני 1955 ובגיליון הבוקר, שהביא את עמדתו של שר המשפטים פנחס רוזן ("מי מזייף את ההיסטוריה?"), הבוקר, 1 ביולי 1955, עמ' 3). בנאומו הדגיש כרמל את הבחירה של לובטקין להישאר בפולין, שנודעה עוד בתקופת היישוב. ראו בהרחבה: ויץ, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי עיתונות הקיבוץ המאוחד ומפא"י", העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה, עמ' 209; פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 441-442.

²⁹² גרוסמן, "למען האמת לא אחשה", על המשמר. גם ברטוריקה של הימין נפוצה ההשוואה בין "דרכו של היודנראט" לדרכה של הממשלה. ראו למשל: "בשערי חרות: בנוסח מיידנק", תרות, 16 ביולי 1956, עמ' 1 (שם כונתה החלטת ממשלה שביסודה הבלגה "הווי מיידנקי" תוך השוואת חבריה ל"זקני הגיטו" ש"היו אחראים להליכה בנוסח 'כצאן לטבח'").

הסערה שפרצה לנוכח גילויי אנטישמיות באירופה קראה לובטקין להתגוננות יהודית בגרמניה, בעיקר על ידי עלייה; קריאה דומה השמיעה שרה נשמיט-שנר בעצרת מחאה על גילויי אנטישמיות וניאו-נאציזם שהתקיימה כשבועיים מאוחר יותר. לקריאה ליהודים בגרמניה להגר לישראל נוספה קריאה לאחוז בנשק: "בואו הנה, עזבו את אדמת גרמניה הטמאה, ועד שתוכלו לעזוב, היערכו למערכת התגוננות אקטיבית נגד הניאו-נאציזם המתחדש. הנאצים אינם מבינים שפה אחרת זולת 'דם תחת דם'", אמרה; "אנו נקרא לכל פזורי עמנו להיערך להתגוננות אקטיבית נגד הנאצים באשר הם".²⁹³ במרכז הבמה עמדו "האוחזות בנשק" שנשארו בחיים: מתות, כמו אלטמן ופרומקה פלוטניצקה, לא שותפו במאבקים ציבוריים אלה וכמעט שלא נזכרו במהלכם. למאבקים אלה גויסו המתנגדות המזוינות שנשארו בחיים: לובטקין, גרוסמן, קורצ'אק וגם נשמיט-שנר.²⁹⁴ עוצמתן באה להן ממעמדן הציבורי המבוסס ומעצם נוכחותן הפיזית: בניגוד לסמלים אחרים של גבורה, של נשים ובכלל, הן היו בחיים: הן דיברו וקולן הדהד.

כאמור, טיעוניהן ומקור הלגיטימציה של "האוחזות בנשק" היו גבריים מפני שפעולותיה בתקופת השואה היו מזוינות; היותה אשה העצימה את ההופעה שלה. המקור למידת האומץ וכושר השכנוע שהפגינה קורצ'אק ב-1955 כשנאמה בעצרת מרד הגטאות של הקיבוץ הארצי הוצג בעל המשמר כנובע מעצם היותה לוחמת גטו, ואם היתה לוחמת גטו, אין ספק שניחנה באומץ לב וכריזמטיות – גם אלה תכונות המזוהות באופן מסורתי עם גברים.²⁹⁵ מקור הלגיטימציה להביע באופן פומבי עמדה בעניינים מדיניים (גבריים) שונים – כמו חימוש גרמניה, יחסים דיפלומטיים בין גרמניה לישראל ועסקת הנשק – היה בתפקיד הגברי שמילאה בימי השואה. כלוחמת מזוינת לשעבר יכלה לטעון בשם "שרידי לוחמים" או "ראשי לוחמי הגטו" מפני שהיתה אחת מהם. כך למרות שהיתה אשה נתפשה כמי שיש להחשיב את עמדתה בסוגיות שקשורות למדיניות חוץ וביטחון. "אנחנו מרדנו [...] ורק בכוחו של המרד הזה חיינו בתוך הגיטו חיים של בני-חורין וחברינו הלכו למוות עם נשק ביד לא כקורבנות אלא כלוחמים", אמרה קורצ'אק בעצרת; אירועים כאלה הפריזו מעט בתפקידן במחתרת: במודעה שעניינה הפגנה נגד זיון גרמניה הוצגה גרוסמן כ"מפקדת גיטו ביאליסטוק".²⁹⁶

²⁹³ לובטקין ראו: "אחה-ע-פוע"צ קוראת להתגוננות יהודית ולעליית יהודי גרמניה", למרחב, 5 בינואר 1960, עמ' 1; "להתגונן! – קורא הועה"פ הציוני", למרחב, 6 בינואר 1960, עמ' 1; "עשרת אלפים בהפגנה אנטי-נאצית בתל-אביב", הבוקר, 24 בינואר 1960, עמ' 1. לנשמיט-שנר ראו: "עצרת מחאה נגד אנטישמיות וניאו-נאציזם נערכה בחיפה", למרחב, 20 בינואר 1960, עמ' 4; שרה נשמיט, "צל-הקרב הבינלאומי", למרחב, 3 בפברואר 1960, עמ' 4. ראו גם: שרה נשמיט, "החינוך הגרמני ניוון מ'הגבורה הנאצית'", למרחב, 17 בינואר 1962, עמ' 2.

²⁹⁴ סיפורי "אוחזות בנשק" שמתו מות גבורה הופיעו בשנות החמישים בעיתונים, לרוב במדורי הנשים, כרשימות קצרות שעניינן דיוקנה של "אוחזות בנשק". למשל: "לחברה: ליה מאגון", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר.
²⁹⁵ שוב נשקפת סכנה לקיומנו", על המשמר, 24 באפריל 1955, עמ' 4.

²⁹⁶ קורצ'אק, "המאבק עצמו הוא הנצחון", רו"ק: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 175. ראו: "צביה לובטקין: אם יקום העם יוכל לקרוע את רוע הגזירה", למרחב, 5 ביולי 1959, עמ' 2; "רוז'קה קורצ'אק: הצילו את כבוד העם החי", על המשמר, 12 ביולי 1959, עמ' 4; "אבא קובנר: דור השואה לא ישלים עם עיסקת-הנשק", על המשמר, 19 ביולי 1959, עמ' 6 (מנאום לובטקין בעצרת מחאה). גרוסמן, נאום ביד

בסוף שנות החמישים התבסס מעמדה של "האוחזת בנשק" מקרב תנועת הפועלים כמייצגת גבורה בשואה ועומעמה השתייכותה התנועתית ו/או המפלגתית. עם חלוף השנים השמיטה העיתונות, המפלגתית והפרטית, את זיהויה הפוליטי והסתפקה בציון שמות בלבד; סגנון זה רווח בעיתונות המפלגתית וגם בהארץ, מעריב ולאשה. טשטוש השתייכותה הפוליטית התרחשה במקביל להלאמתו של מרד גטו ורשה: סדרת פעולות מזוינות זו זוהתה יותר כלחימה כלל יהודית-לאומית ופחות כמאבק של תנועה. בסוף שנות החמישים אפשר להציג את אי"ל פחות כארגון כללי ויותר, כפי שאפשר לכנותו באופן אנכרוניסטי כ"ארגון ממלכתי"; למרות שבמסגרתו שיתפו פעולה חברי תנועות שונות – בעיקר ציוניות-סוציאליסטיות – ניכרה בקרב קבוצות אחרות תחושה שהן נדחו בידי הקבוצה הדומיננטית. זאת אף על פי שעוד בשנים הראשונות אחרי השואה, במסגרת המאמץ של השמאל הציוני להדגיש את עליונותן בסיפור המרד, בעיקר בגטו ורשה, סופר שתנועות הנוער הציוניות סוציאליסטיות חברו לצעירים מהימין. ביגור תיארה לובטקין אחדות כלשהי בין המפלגות השונות, אך לא נעדרה ממנה נימת התנשאות, בעיקר ביחס לרוויזיוניסטים: "אמרנו, שגם אם נפתח בפעולת התגוננות ומרד בעצמנו, אין אנו רוצים שזה יהיה ענינה של תנועה אחת בלבד, של הנוער החלוצי, אלא שזה יהיה ענין כללי יהודי. מצאנו לנחוץ להתקשר עוד הפעם עם המפלגות, וקודם כל עם המפלגות הציוניות: פועלי ציון – צ.ס., פועלי ציון שמאל, אחר כך הצטרפו אלינו גם הציונים הכלליים, גם הקומוניסטים ולבסוף, אחרי מאמצים רבים – גם ה'בונד'. חיפשנו קשרים עם הרביזיוניסטים, כי לא יכלנו לתאר לעצמנו שהנוער הרביזיוניסטי, אשר דגל תמיד במלחמה, יהיה מחוצה למרד. היה זה קשה למדי, כי לא הכרנו את האנשים, אך חיפשנו וגם מצאנו". בתארה את התארגנות הכוחות ערב המרד סיפרה על "איחוד השורות" אך לא הזכירה את בית"ר: "עד אפריל [1943] נכנסו לארגון הלוחם כל המפלגות הפוליטיות הציוניות-סוציאליסטיות והציוניות, וגם ה'בונד', הקומוניסטים, וכמובן הנוער החלוצי". בסוף הדברים אמרה: "אמרו לי כאן, שאני מזכירה שמות חברים ואינני אומרת לאיזו תנועה השתייכו. אודה על האמת: אינני מחשיבה ביותר דבר זה יש שמות, שאני עצמי שכחתי מאיזו תנועה הם. היו תקופות, כשכולנו, תחילה רק אנחנו ו'השומר הצעיר', ואחר-כך גם כל שאר התנועות החלוציות, היינו בתנועה אחת, עם מרכז אחד ודאגה כללית ומשותפת לאנשים". בהמשך פירטה את שמות התנועות. כך היה גם בעדותה במשפט אייכמן, אז תיארה את אחדות השורות בין חברי תנועות הנוער בגטו ובהמשך הדגישה את "החינוך החלוצי" כבסיס האידיאולוגי שאיפשר את המרד המזוין.²⁹⁷

מרדכי, 1955, תיק נאומים ועצרות ביד מרדכי 1955-1993, תיק 10.69-95 (1), ארכיון גרוסמן; "טקס-התייחדות בהר-הזכרון", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 2; גרוסמן, "נאום בחירות לקראת הבחירות לכנסת השלישית 1959", תיק נאומים הקשורים בשואה 1952-1990, 10.69-95 (4), ארכיון גרוסמן. לגרוסמן כ"מפקדת גיטו ביאליסטוק" ראו: "עצרת-הפגנה נגד הקמת הוורמכט הנאצי!", קול העם, 19 בדצמבר 1954, עמ' 1.
²⁹⁷ לובטקין, ועידת יגור, עמ' 28 (על גיוס חברי תנועות, כולל בית"ר), עמ' 39, 48-49; עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 253. דחיקת חלקם של חברי בית"ר במרד גטו ורשה התבטאה גם בספר שהוציא בית לוחמי הגטאות לרגל ששים שנה למרד, שם נכתב בכותרת

הוקרה רבה כלפי "האוחזת בנשק" נמצאה בקרב קבוצות שוליים, ביניהן רוויזיוניסטים, קומוניסטים וגם חרדים: אלה ייחסו חשיבות רבה למרד גטו ורשה ותייגו אותו כמעשה גבורה בשואה. הופעותיהן של "אוחזות בנשק" בחרות ובקול העם מלמדות שהימין החילוני והקומוניסטים שמו להם למטרה – כל קבוצה בדרכה – להשתתף באופן פעיל בסיפור המרד. הרוויזיוניסטים טענו שלחברי בית"ר היה חלק נכבד במרד גטו ורשה וכתבו על כך בחרות;²⁹⁸ ביטאון מק"י הדגיש את הקשר בין גיבורי השואה הידועים בציבור כמו לובטקין, צוקרמן, קובנר, גרוסמן וקורצ'אק, לבין התנועות האנטי-פאשיסטיות ומחו על מה שהם תפשו כהשתקת הקשר בין דמויות ציבוריות אלה לבין הקומוניסטים: "הם משתיקים את העובדה כי הגיטו הלוחם קיבל את העזרה הממשית היחידה מהקומוניסטים הפולניים, מארגון פ.פ.ר. ומן 'הגברדיה העממית' [...] הרי צביה לובטקין, סטפאן גרייק ועסקנים ציוניים-סוציאליסטיים אחרים חבים את חייהם לקומוניסטים הפולניים אשר עזרו להם", כתב אברהם ברמן בקול העם באפריל 1959.²⁹⁹ לפי ביטאון פועלי אגודת ישראל שהטעים את "החלק הפעיל שלקחו מנהיגי היהדות הדתית במרד ובהכנתו המוקדמות", מרד גטו ורשה היה אקט רווי משמעויות שמקורן במסורת היהודית, שלנוכח המציאות הקשה התגלתה גם בקרב "האוחזים בנשק" שרובם לא היו יהודים מאמינים.³⁰⁰

לקראת סוף שנות החמישים זוהה מרד גטו ורשה כשיא המאבק המזוין של יהודים בשואה, לכאורה בלי הבדל השקפה פוליטית – ציונים ולא-ציונים, סוציאליסטים, קומוניסטים ורוויזיוניסטים וגם סתם יהודים – נגד הגרמנים ונתפש כאירוע בעל חשיבות לאומית: הדגשת הדומיננטיות של חברי תנועות כמו דרוור והשומר הצעיר במרד זה חיזקה את השיח הדומיננטי בארץ וחזקה על ידו. האנלוגיה בין המורדים המזוינים באירופה לבין הזרם הדומיננטי בשיח הציבורי בארץ רווחה ברטוריקה של נואמים שהדגישו את הקשר בין הלוחמה המזוינת של "האוחזים בנשק"

אחת כי "הרביזיוניסטים סירבו להצטרף לארגון הלוחם" וסופר שהיה זה למרות שאניליביץ' רצה לצרף אותם (עמ' 97), ובכותרת אחרת: "בית"ר החליטה לא להצטרף לארגון הלוחם", אז הוסבר כיצד למרות חילוקי הדעות ושאלת מקומו של הסוציאליזם באידיאולוגיה החליטו חברי הבונד להצטרף לאי"ל ואילו הבית"רים העדיפו "להישאר בחוץ" (ציבורים ונואשים, עמ' 75). הטיפול בסיפור בית"ר במרד הגטו נעשה בפרק נפרד ("מתחרת בית"ר", שפ, עמ' 103-107). לגרסת בית"ר ראו: לזר ליטאי, מצדה של וארשה, עמ' 101-109 ("מעש בית"רים מול כעס ההיסטוריון"), עמ' 196-199 ("על היחסים בין המתחרות"). לפי פרליס חלקם של הקומוניסטים והבונדיסטים במרד המזוין בגטאות היה רב; פחות מזה היה חלקם של הרוויזיוניסטים (תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, עמ' 447).

²⁹⁸ ראו במאמרים שפורסמו בחרות בשנות החמישים, בעיקר ביום השנה לפרוץ המרד ("יד בניסן) וביום הזיכרון לשואה ולגבורה (כ"ז ניסן). למשל: אורבך, "המוקד, הגרדום – והמרד", חרות; חיים לזר, "בית"רי הגיטאות עמדו במבחן", חרות, 5 באפריל 1953, עמ' 5; "איך נפלו גבורים", חרות, 26 במרץ 1956, עמ' 5. ביטאון זה לא היה היחיד שהשמיע סיפור התנגדות מזוינת זה, שפורסם גם בהעולם הזה: "ווארשה, 19 באפריל 1943", העולם הזה, 22 באפריל 1954, עמ' 10.

²⁹⁹ אברהם ברמן, "למען האמת ההיסטורית", קול העם, 17 באפריל 1959, עמ' 3. לובטקין ציינה זאת ביגור, שם סיפרה כי הגוש האנטי-פאשיסטי בגטו ורשה כלל את הקומוניסטים, פועלי ציון שמאל, פועלי ציון צ.ס., השומר הצעיר ודרור. לובטקין, נעידת יגור, עמ' 21 (לאזכור נוסף בהופעה ביגור בנוגע לעזרה של הקומוניסטים לכוחות היהודים הלוחמים ראו: שפ, עמ' 49). עוד על הדגשת חלקם של האנטי-פאשיסטים במרד גטו ורשה ראו במאמרים שפורסמו בקול העם, במיוחד ביום השנה לפרוץ המרד: י. בן-חיים, "אף זה מלקח השואה והמרד", קול העם, 18 באפריל 1952, עמ' 3, וגם: "נילחם לחזית-עם נגד שיתוף ישראל במחנה האטלנטו-נאצי: ניאבק למניעת שואת מלחמה!", קול העם, 19 באפריל 1953, עמ' 1 (מדבריה של ח"כ אסתר וילנסקה על "החזית האנטי-פאשיסטית בגטו"); פ. הרצברג, "צוואתם של מורדי גטו וארשה", קול העם, 19 באפריל 1956, עמ' 3.

³⁰⁰ בשערים בוטאה התפישה הכללית של הזרם הדתי לפיה השואה היתה אחד משרשרת פורענויות לאורך הדורות. למשל: יהודה נחשוני, "יום מרד הגיטאות", שערים, 10 באפריל 1953, עמ' 3; "מרד גיטו ורשה באורו הנכון", שערים, 27 במרץ 1953, עמ' 3; "השואה", שערים, 5 במאי 1959, עמ' 3. השתתפותם של חברי אגודת ישראל נזכרה בקצרה בעדות לובטקין ביגור (לובטקין, נעידת יגור, עמ' 29).

באירופה לבין זו של הצברים, חברי תנועת העבודה. "אי אפשר לומר על הדור הזה שזה דור נכנעים, זהו דור לוחם גדול ברוח של נכונות והקרבה עצמית", אמרה גולדה מאיר בכ"ז ניסן תשי"ח (1958), "ורוח זו של הלוחמים בגיטאות נגד העריץ, היא אשר הביאה להקמת מדינת ישראל כי זה היה דור אחד. על מרד הגבורה, עקוב הדם, של לוחמי הגיטאות יש להמשיך ולספר ולא להשכיח. זהו פרק נפלא בתולדות העם, תודות לו אנחנו קיימים ויחד צועדים היום".³⁰¹

מחיקת זהותם הפוליטית של "האוחזים בנשק" עוררה מחאה: קורא למרחב כעס על השמטת השתייכותם התנועתית של לוחמות ולוחמים יהודים – ביניהם אנליביץ' ודידזון – מרשימות שעניינן פרטיהם האישיים, שהופיעו בחוברת שהפיק יד ושם לבני הנוער. "כל מי שקרא משהו על האנשים האלה יודע ששייכותם התנועתית היה לה חלק לא מבוטל בדרך אל פסגת גבורתם. כל אחד מהם משמה ומכוחה של תנועתו הגיע לדרך שעליה באנו לספר לתלמידינו, ומדוע נעלים זאת מהם? אינני סבור כי נצליח לעצב את דמויותיהם של גבורים לאומיים אם נטשטש את מהותם [...] איזה טעם ואיזה חוש היסטורי מכתוב טשטוש זה? כלום כך נציב יד ושם לגיבורינו?".³⁰²

כשבאה לתאר את פעולותיהם של הלוחמים המזוינים בשואה, ולא פחות מזה את אופן מותם, שאלה ניצולה מושג מעולמו של היהודי החדש הנופל על משמרתו: "שם, בפנים, בין המתים – היה עוד פצוע שלא מת, שחי, עד שמעל לקבר-האחים, הבלתי-מכוסה עדיין, עלה בטוהר ובבהירות ראש צעיר, כירח בחשכת-הליל", כתבה רחל אורבך בדבר במלאת חמש עשרה שנה למרד גטו ורשה; בכוחו של האוקסימורון ברשימה הזו לסדוק משהו בדימויו של הצבר החסון והשוזף, הקשוח והחזק: "זרוע רכה של צעיר הושטה והשליכה רימון-יד למרחק. ושוב הופיעה יד לבנה רזה, מחזיקה בקבוק חומר-נפץ עטוף בנייר-עתון. הנער והנערה ממגש-הכסף...".³⁰³

גם "האוחזות בנשק" הדגישו בנאומיהן את ערכו של מרד מזויין כאירוע לאומי המזוהה עם הערכים של תנועת העבודה: מרד הגטו הוא אחד משורת התארגנויות של יהודים במאבק להקמת המדינה, קבעה גרוסמן ב-1959, יחד עם אניות המעפילים, דרך הפלמ"ח, ההגנה וצה"ל; כולם "בונים ומגינים". בעצרת ממלכתית בכ"ז בניסן תשכ"ב (1962) אמרה: "רק המרד בגטו היה החזון, החלום, הערך, אותו נשאה ובצעה החיות היהודית ותנועתה הלאומית והסוציאלית המשחררת. היא הרציפות ההיסטורית, היא החוליה המקשרת בין גולה לגולה, בין גלות למדינת ישראל [...] הנרחיק עדות על הגבורה היהודית עד למגילות הגנוזות? [...] הירחיקה בנים נדוד לתקופת המקרא כדי

³⁰¹ "המונים רבים נתכנסו בקיבוץ לוחמי-הגיטאות", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 1; "עצרות זכרון ביום השואה", הארץ, 18 באפריל 1958, עמ' 2. דברים דומים השמיעה חברת הכנסת אמה לויין-תלמי בעצרת ביד-מרדכי ביום הזיכרון לשואה ולגבורה תשי"ט, אז קשרה את קורות קיבוץ יד-מרדכי בימי מלחמת העצמאות למרד גטו ורשה: "[...] להוכיח, כי מרד גיטו וארשה היה לא סוף, כי אם בראשית, כי לא לשוא שם נפלו הנופלים". אמה לויין-תלמי, "אשרי המחנכים, שתלמידם להם מופת", על המשמר, 8 במאי 1959, עמ' 7.

³⁰² בנימין כצנלסון, "קוראינו כותבים: זהותם של לוחמי הגטאות", למרחב, 8 במאי 1960, עמ' 5.

³⁰³ רחל אורבך, "רגע של דממה", דבר, 18 באפריל 1958, עמ' 3.

לשאוב רק משם השראה לדורנו?³⁰⁴ הפעם הדגישה את הערכים האוניברסליים של המרד המזוין בגטאות: "מרד הגטו לא היה מרד לשעה, אלא מרד לדורות נגד כל רשע וכל רשעות שבעולם", אמרה בהר הזיכרון בכ"ז ניסן תשי"ח (1958), וב-1960: ערכו של המרד "כערכה של מלחמות העמים על החופש, הצדק, המוסר ואהבת האדם".³⁰⁵

ד. הפרטיזניות היהודיות כמשל: סיפורי "האוחזת בנשק" ככלי במאבק פמיניסטי המין הביולוגי של "האוחזת בנשק" היה כלי פוליטי גם במאבק פמיניסטי; מטרתו לא היתה להשריש את הפעולה המזוינת כביטוי בלעדי לגבורה בשואה אלא להשמיע סיפור על נשים ולפעמים גם להמחיש באמצעותו את מעמד האשה במדינת ישראל. במהלך 1951 פורסמו בכיטאון האיגוד לשווי זכויות האשה בישראל סיפוריהן של יהודיות בגדודי פרטיזנים סובייטים. רשימה זו היתה היחידה בנושא נשים בשואה שפורסמה בכל ארבע שנות קיומו של האשה במדינה. בשונה מסיפורי ההתנגדות המזוינת שפורסמו בעיתונות, "האוחזת בנשק" לא זוהו עם תנועה פוליטית או מפלגה; נייטרליות זו איפשרה את הדגשת המסר הפמיניסטי של הסיפור, לפיו יכולות האשה לא נופלות מאלה של הגבר. היה זה קטע מספרו של הפרטיזן משה כהנוביץ', שנכתב יידיש וראה אור ב-1948 באיטליה. הקטע הופיע בתחילת 1951 בשני חלקים: הראשון עסק בעיקר בנשים שבישלו, אפו, כיבסו וסעדו, השני עסק בנשים שנקטו בפעולות מזוינות, לרוב כלוחמות בקו הראשון.³⁰⁶

עניינן של הרשימות שפורסמו תחת הכותרת "הפארטיזנית היהודית" היה הוקרתן של "אוחזות בנשק", במקרה זה ביער. המטרה העיקרית של פרסומן היתה עצם השמעתן של סיפור על מתנגדות מזוינת מתוך הנחה שסיפוריהן של נשים בשואה לא קיבלו ביטוי מספק בשיח הציבורי: לפי הערת המערכת, "השתתפות הגבורה של הצעירות היהודיות במלחמת הגיטאות ובגדודי הפארטיזנים שנלחמו בכובש הנאצי, לבטיהן ומלחמתן כנשים, לא הוארה כראוי עד היום".³⁰⁷ בדומה לסיפורים הסמי-צבאיים על נשים שהשתתפו במאבק המזוין בימי היישוב, במיוחד בשנות המדינה שבדרך שרווחה ברטוריקה הפמיניסטית בת הזמן,³⁰⁸ סיפורי הפרטיזניות באו להוכיח שנשים ראויות

³⁰⁴ גרוסמן, נאום בחירות לקראת הבחירות לכנסת השלישית, 1959; גרוסמן, נאום בהר הזיכרון, 1 במאי 1962; דברים דומים אמרה בעצרת ביד-מרדכי בכ"ז ניסן תשט"ו. "יום מרד הגיטאות בארץ", דבר, 20 באפריל 1955, עמ' 2.

³⁰⁵ גרוסמן, נאום בוועידת הפועלות השמינית, ינואר 1960, תיק נאומים על השואה, ארכיון גרוסמן; גרוסמן, נאום בהר הזיכרון.
³⁰⁶ מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה, ב, 6 (19), פברואר 1951, עמ' 69-71; מ. קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה, ב, 9 (22), מאי 1951, עמ' 98-96. הספר ראה אור בתרגום עברי ב-1954: משה כהנוביץ, מלחמת הפארטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל-אביב, תשי"ד (לפרק על הנשים ראו: "האשה היהודית בפארטיזנות", עמ' 324-339). על פי הבוקר ספר זה עשוי להתחבב על הקוראים שכן עניינו "צד אחר לשואה – צד הגבורה". ברוך קרוי, "ספר הפרטיזנים", הבוקר, 28 במאי 1954, עמ' 4.

³⁰⁷ הקדמת המערכת לקאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה, פברואר 1951, עמ' 69.
³⁰⁸ "חנוך לזכויות", האשה במדינה, א, 1, עמ' 2; "שחרור ועצמאות", האשה במדינה, א, 2, 4 במאי 1949, עמ' 1; "ליום העצמאות", האשה במדינה, ב, 9 (22), מאי 1951, עמ' 89-90.

לשוויון אמיתי, גם מבחינה חוקית וגם מבחינה חברתית. הקטע שנבחר נפתח בהצגת נקודת הזינוק הנמוכה של נשים ביחס לגברים, במקרה זה בשדה הקרב, ובעמידה על הקושי הכפול בקרב גרודי הפרטיזנים שנבע מהיותן יהודיות ומהשתייכותן המינית ("הפרטיזנים סברו כי רוב הנשים אינן מתאימות לתפקידי מלחמה") והמגדרית ("מציאותן של נשים בגרוד משפיעה לרעה על כושר הלחימה של הפארטיזנים. הנשים מטות את תשומת הלב מעיקר המלחמה ולעתים מופיעים סכסוכים בין הפארטיזנים בגלל הרצון לזכות בנשים"). כלי הנשק, סממן קלאסי לגבורה, לא ניתן שם לנשים בקלות: כך סופר על פרטיזנית שקיבלה לידיה באופן חריג ביותר – "לאות הוקרה לגבורתה ועוז רוחה" – כלי נשק אוטומטי "שנמסר רק לעתים רחוקות בידי אשה בפרטיזנקה".³⁰⁹

תוצר הלוואי של פרסום הסיפורים היה חיזוק זיהוי הגבורה בשואה עם התנגדות מזוינת מאורגנת (במקרה זה בפרטיזנקה), אך דומה שזו לא נמנתה עם מטרותיו. כאמור, הראשונה היתה עצם השמעת סיפור על נשים בשואה. שנייה היתה עצם השמעת סיפור גבורה של נשים בשואה; שלישית, הסיפור היה הוכחה שנשים מסוגלות לבצע את הפעולה הגברית האולטימטיבית (אחיה בנשק) ועל כן הן שוות לגברים ואפילו עולות עליהן משום שבכוחן לעמוד בקריטריונים שלא הן יצרו. מטרה נוספת היתה להציג את המקום האמיתי של נשים בפרטיזנקה, מי שנדחקו לתפקידי שירות, טיפול וסיעוד והיה עליהן להיאבק כדי להשיג נשק, גם כמשל למעמד האשה במדינת ישראל. לסיפור זה היה פוטנציאל לשמש מעין מראה לישראליות שכן הראה כיצד מקומן של הנשים במסגרת קבוצה זו הוא אינדיקציה למקומן של נשים בכלל בחברה, ובקיצור, "האישי הוא הפוליטי".³¹⁰

אבל למרות ההוקרה הרבה ל"אוחזות בנשק" שכמה מהן היו לדמויות ידועות בחברה הישראלית וסמל לגבורה בשואה, נשים אלה, מתות וחיות, לא פרצו דרך לנשים שבאו אחריהן, למשל במסגרת פתיחת תפקידים קרביים לנשים בצה"ל או ברכישת מקצוע שנחשב גברי. הקמת המדינה אולי יכלה להיות הזדמנות לחשיבה מחודשת על חלוקת התפקידים בין המינים; בפועל, זו צמצמה במידה משמעותית את האפשרויות שעמדו בפני נשים: חיי היום יום במדינת ישראל לא איפשרו להן למלא תפקידים שנחשבו לגבריים, כולל תפקידי לחימה, והריבונות לא איפשרה פעולות של ארגוני מחתרת או חוליות ריגול למען מטרה לאומית בהן נשים יכלו לקחת חלק, כפי שהיה בתקופת היישוב. אשה שבשנות המדינה הראשונות היתה בעלת מקצוע שדרש כישורים שהוערכו כגבריים – כמו יכולת הובלה או כישורים טכניים – היתה קוריוז ועל כן סיפור מעניין לעיתון; בניגוד ל"אוחזות בנשק" שעוררה התפעמות

³⁰⁹ קאגאנוביץ, "הפארטיזנית היהודית", האשה במדינה ב, 6 (19), פברואר 1951, עמ' 71. זו היתה ז'ניה אייכנבוים: היא נהרגה ב-1944, יום לפני שוחרר האזור במהלך נסיגת הגרמנים. עוד על אייכנבוים ראו: י. גראנטשטין ומ. כהנוביץ' "דמויות של לוחמים: ז'ניה (בת – שבע) אייכנבוים", ידיעות יד-ושם 25-26, פברואר 1961, עמ' 37; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 211-212; ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 9.

³¹⁰ "האישי הוא הפוליטי" הוא אחד ממושגי היסוד של השיח הפמיניסטי; מצוקה או בעיה של אשה אחת אינה עניין אישי אלא אינדיקציה למצוקה או בעיה של קבוצה בחברה ועל כן מחייבת פתרון פוליטי. אורית קמיר, פמיניזם, זכויות ומשפט, ישראל, 2002, עמ' 46-47.

והוצגה כמי שלקחה חלק במערך גברי והצליחה להשתלב בו, אשה שהיתה טייסת, דיגת, טרקטוריסטית או שענית הוצגה כאשה שניסתה – ולא הצליחה – לקחת חלק בעולם הגברי. הצגתה לוותה בנימה סלחנית וכמעט תמיד אוזנה בהדגשת נשיותה, בדרך כלל הצטיינותה בסדר וניקיון והשתוקקותה תמידית לטפל באחרים, במטרה להראות שאף על פי כן, היא אשה "נורמלית" ועיסוקה ה"גברי" הוא אפיזודה חולפת.³¹¹

ההבדל בין יחס הישראלים בשנות החמישים ל"אוחזת בנשק" לבין יחסם ל"אוחזת במקצוע גברי" קשור למקום ולזמן בהם פעלו נשים אלה: "האוחזת בנשק" זוהתה כאשה שביצעה פעולות גבריות בעבר ועשתה זאת מפאת המציאות המיוחדת שנכפתה אז. בפעולותיה, שסיומן היה מוחלט – המלחמה נגמרה, היא לא נשארה בחיים – חיזקה את חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים. בעלת המקצוע הגברי היתה פמיניסטית שביצעה פעולות גבריות בהווה ועשתה זאת – כפי שהעידה על עצמה – מתוך בחירה. בניגוד ללוחמת הגטו ולפרטיזנית, הטייסת, הדיגת, הטרקטוריסטית והשענית פלשו למרחב לא להן, ובכך איימו על סדרי עולם בחברה הישראלית שראתה בהן איום במקרה הטוב, ותופעה שולית במקרה הרע.

3. נוכחותה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בימי משפט אייכמן

במובנים רבים משפט אייכמן לא הביא עמו שינוי במעמדה הציבורי של "האוחזת בנשק". גם בימי המשפט הן היו סמל לגבורה בשואה שהיה בעל ממד פוליטי. במובן זה משפט אייכמן כאירוע מרכזי זיקק את תוכן ואופן ייצוגה כגיבורה כפי שזה התבטא בשנים קודמות. גם סיפורי "האוחזת בנשק" במחנה המוות, שפרצו אז לשיח הציבורי הישראלי, חיזקו את מיתוס הגבורה הקלאסית בשואה כשגילו שהיה מקום רחוק יותר מחומת הגטו; בפרפראזה על "אחרונים על החומה", רוז'ה רובוטה ומלה צימטבאום היו אחרונות על פי המשרפה.

³¹¹ למשל: רבקה אלפר, "הטרקטוריסטית", דבר הפועלת, יא, 5, מאי 1953, עמ' 104-107; גבריאל שטרסמן, "מאות גברים, 8 נשים", מעריב, 3 בנובמבר 1954, עמ' 3 (על נשים במפעלי ים המלח); א.י. רושם, "הטרקטוריסטית", למרחב, 17 ביולי 1955, עמ' 2; שלמה בן-יעקב, "מן ההווה: סבתא-דוקטור-למדעי-הטבע", חרות, 4 בנובמבר 1955, עמ' 4; "הדיגת היחידה על הכנרת", העולם הזה, 10 במאי 1956, עמ' 11-10; "רותי, נהגת המשאית", העולם הזה, 11 בפברואר 1959, עמ' 11-10; ברוריה אבידן, "האשה המכניעה תזמורות", לאשה, 31 במרץ 1959, עמ' 14; "עזה, מרושקה, זהבה וחווה", דבר הפועלת, כו, 2-3, פברואר-מרץ 1960, עמ' 48-51 (על דיגת, מלחית בצי הסוחר, מנהלת מחסן לחומרי בניין ורופאה מוצנחת בצה"ל); מרים שיר, "המדים הולמים אותן", דבר הפועלת, כז, 8-9, אוגוסט-ספטמבר 1961, עמ' 168-169; עדית, "משהו חדש בנוף הישראלי: שוטרות התנועה", הבוקר, 4 באוקטובר 1960, עמ' 3 (הכתבה נפתחה במלים: "בעוד 3-4 חודשים עלולים הגברים היושבים מאחורי ההגה לקבל זעזוע קל"); ג. שרוני, "רועת הצאן מקיבוץ מגל", מעריב, 19 במאי 1961, עמ' 8; "האשה שתפקידה לייעץ לנשים-לקוחות הבאנק", הבוקר, 7 בספטמבר 1961, עמ' 4 (בכותרת המשנה סופר: "גם גברים מתיעצים אתה"); "אין דוור – יש דוורות", מעריב, 2 במרץ 1962, עמ' 19; "לחברה: על מעשה בחרט(ת), אם ל-4 ילדים, ועוד", על המשמר, 11 במרץ 1962, עמ' 3; שרה ברקאית, "התריסר שהעיוז", דבר הפועלת, כח, 7, יולי 1962, עמ' 222 (על צעירות שלמדו מסגרות מכנית).

"האוחזת בנשק" הופיעה במשפט אייכמן בשני אופנים. כמספרת, בעל פה – כמו צביה לובטקין – ובכתב – כמו גוסטה דוידזון (יומנה של יוסטינה)³¹², וכגיבורת סיפור שהושמע במסגרת עדות אחרת. מבין עשרים ושתיים הניצולות שהעידו במשפט עדויותיהן של ארבע עסקו בהתנגדות מזוינת: לובטקין, שסיפרה על גטו ורשה ועל המרד המזויין שם, רבקה קופר, שסיפרה על המחתרת היהודית בקרקוב, הלה שיפר-רופאייזן, שהיתה קשרית בגטו קרקוב, ופרידה מזיא, שהיתה חברת המחתרת היהודית בסוסנוביץ ובין היתר עסקה בהשגת כלי נשק. סיפורי "אוחזות בנשק" אחרות נזכרו בעדויות ניצולים שבתקופת השואה אחזו בנשק: כאלה היו יצחק צוקרמן שהזכיר את דוידזון, אבא קובנר שסיפר על ויטקה קובנר ועל ליזה מאגון וישראל גוטמן שסיפר על רבבוטה. "אוחזות בנשק" נזכרו גם בעדויותיהם של ניצולים שלא נמנו עם "האוחזים בנשק": רעיה כגן שסיפרה על צימטבאום וד"ר אהרון ביילין שסיפר על האשה שבעקבות סירובה להתפשט בפני גרמני חטפה את אקדחו וירתה.³¹³

גם בימי משפט אייכמן המשיכה פעולה מזוינת להיחשב תגובה ראויה של יהודים לגרמנים בשואה³¹⁴ והשגת נשק נחשבה לגולת הכותרת.³¹⁵ בסוף שנות החמישים וב-1960 וב-1961 "יום הזכרון לשואה ולגבורה" היה דה פקטו "יום הזכרון לשואה ולמרד (המזויין)". אמנם על פי החוק כ"ז בניסן היה "יום הזכרון לשואה ולגבורה" אך כינויו "יום השואה והמרד" ולעתים "יום המרד והשואה" רווח מאוד בעיתונות, להוציא החרדית.³¹⁶ אמנם עוד

³¹² יומנה של יוסטינה לא הוצג במשפט כיומן אישי (כמו זה של אנה פראנק) אלא כיומנה של המחתרת היהודית בקרקוב, ובכל מקרה לא זכה לה ציבורי רחב. במהלך עדותה של רבקה קופר הגיש התובע לשופטים עותק מהספר, וסיפור נזכר בעדות צוקרמן. לדיווחים בדבר אזכורו במהלך משפט אייכמן ראו למשל: "עם ישראל חי!" היתה תשובת מורדי הגיטאות", 4 במאי 1961, הבוקר, עמ' 2; "ראשי הלוחמים בגיטאות וארשה וקראקוב מעידים על מאבק הגבורה וההתקוממות נגד הכובש הנאצי", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 4. בלמרחב ובחירות כונה בטעות "יונה של יוסטינה" ("מאה אלף ילדים חוסלו", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4, "מאה אלף ילדים מגיטו ורשה מצאו את סופם המר בתאי הגאזים", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 2. כנראה שהטעות נפלה בידיעה שנתקבלה בשתי מערכות העיתונים מסוכנות עת"ם. גם בבית המשפט נפלה טעות: האזנר קרא לו "זכרונות יוסטינה" (עדות צוקרמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 269).

³¹³ הירשימות כאן הן על פי סדר הופעת העדים במשפט. לתמלילים ראו: משפט אייכמן: עדויות, כרכים א-ב, ולפרוטוקול: היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: תיק פלילי מס' 61/40 בבית המשפט המחוזי בירושלים (פרוטוקול), תשעה כרכים, ירושלים, תשכ"ב. עוד על הפרופיל הקבוצתי של העדים ראו: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 104-105. גרוסמן וקורצ'אק לא העידו במשפט. לפי יבלונקה היתה גרוסמן היחידה מהקבוצה הבולטת של "האוחזים בנשק" שנדחתה, להשערתה כנראה מתוך מגמה לאיזון פוליטי בבחירת העדים או מתוך רצון מודע להנציח את סיפור מרד גטו ורשה כפי שסופר מפי לובטקין וצוקרמן. יבלונקה, שם, עמ' 134-135. דומה שהמגמה לאיזון פוליטי סבירה יותר: בעדויות הניצולים במשפט נשזרו סיפורים על התנגדות במתכונת מזוינת, גם בגטאות (כדוגמת קרקוב), גם ביערות וגם במחנות; נראה שלנוכח זימונו של קובנר שהיה, כמו גרוסמן, חבר השומר הצעיר ומפ"ם, אולי החליט האזנר לוותר על זו.

³¹⁴ בימים הראשונים למשפט תוארה בלמרחב שיחה דמיונית בין אב לבנו הפעוט: בתשובה לשאלתו של הילד סיפר האב כי הגרמנים הרגו את אמו (סבתו של הילד). "היית צריך לבקש מהחברים רובה ולהרוג את הגרמנים הרעים", אמר הילד. "לא היו לי אז חברים עם רובים", ענה האב, שדמענות חנקו את גרונו. יהושע, "מצעד העדים", למרחב, 13 באפריל 1961, עמ' 3. ברשימתו "מול תא הזכוכית" בלמרחב מיום 19 באפריל 1961 כתב גורי על "שלושה שלושה עיתונאים צרפתיים נקלעו ביום-הזכרון [לשואה ולגבורה] לבית-ספר עברי בירושלים, ואצו להבריך לעיתוניהם את הסיפור הבא: המורה רשמה על הלוח - - - "יום הזכרון", וסיפרה לילדים במלים אחרות את שאמר התובע אתמול והיום [נאום הפתיחה של האזנר במשפט אייכמן]. קמה ילדה בת שלוש-עשרה, צמותיה על כתפיה, ושאלה: 'אז מדוע לא בא הצבא שלנו לעזור להם?'". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 18.

³¹⁵ ראו למשל בהודעתה של לובטקין ללשכה 06 (וגם בעדותה במשפט), שם חזרה והדגישה את הקושי הרב להשיג נשק בגטו ואת האקדחים הספורים שהיו ברשות אי"ל. הודעת לובטקין-צוקרמן, מסמכי לשכה 06.

³¹⁶ למרות שב-1953 נקבע ב"חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם" כי כ"ז בניסן יהיה מדי שנה "יום הזכרון לשואה ולגבורה" שונה שמו של היום בעיתונים השונים בהתאם להשקפה פוליטית. ביטאני השמאל הצינוי הדגישו באופן טבעי את המרד המזויין: ב-1958 ציינו על המשמר ולמרחב את היום כיום השנה למרד הגיטאות ("ט"ו שנים למרד הגיטאות", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 7; "חמש עשרה שנה למרד הגטאות", למרחב, 18 באפריל 1958, עמ' 3). גם ב-1959, לאחר שנתקבל חוק מיוחד ("חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה"), כינה אותו ביטאון אחדות העבודה-פועלי ציון "יום הזכרון לשואה ולמרד" וב-1961 "יום הגבורה והשואה" ("ביום הזכרון לשואה ולמרד", למרחב, 5 במאי 1959, עמ' 2; "ליום השואה והמרד", למרחב, 22 באפריל 1960, עמ' 5; "נזכור תועבת-הרצח וקדושת-המאבק", למרחב, 14 באפריל 1961, עמ' 1). כך נהג גם ביטאון מפ"ם ("יום הזכרון לשואה ולמרד הגיטאות", על המשמר, 5 במאי 1959, עמ' 3, "עצרות

בתקופה שקדמה למשפט אייכמן נשמעה מחאה על ההתמקדות בסיפורים המזוינים ועל ההתעלמות מה"שואה" שתפקדה לרוב כמעין כותרת כללית לדרכי ההתמודדות המגוונות של יהודים בשואה עם מדיניות הכיבוש הגרמני שלא כללו פעולה מזוינת או התארגנות לקראתה,³¹⁷ אך כאז כן במשפט אייכמן, "התנגדות" היתה פעולה מזוינת. מרד גטו ורשה היה שיא המאבק ההירואי; בזכות לחמיו, אמרה שרת החוץ בכ"ז ניסן תשכ"א, שחל בימים הראשונים של משפט אייכמן, "נהפך יום זה לא רק ליום של מספד ובכי, כי אם ליום של גאווה וקוממיות".³¹⁸ גם בדבר לילדים גבורה בשואה היתה אחיזה בנשק: ביום פתיחת משפט אייכמן נכתב שם שהגיבורים היו מי ש"אגרו נשק, למדו להשתמש בו, התארגנו ביחידות צבאיות. בבוא השעה, כאשר הגרמנים עמדו לחסל את הגיטו ויושביו, הם התיצבו מעטים מול רבים, דלי נשק מול חיילים חמושים במיטב הציוד. דפי גבורה ותפארת רשמו היהודים האלה". באותו גליון נדפס גם כרוז המורדים בגטו וילנה, בו השמיע קובנר לראשונה את הציור שהפך מטבע לשון – "לא נפשוט צווארינו כצאן לטבח! יהודים, התגוננו בנשק!". בהתאם לזיקה הפוליטית של העיתון סופר ש"אמנם, לא כולם האמינו לדברי הנאצים. היו כאלה – ובעיקר חברי תנועות הנוער הציוניות ואנשי תנועת-העבודה – אשר הזהירו את היהודים וקראו אותם להתנגדות, למרד". מסר דומה הועבר בחוברת מטעם מפקדת קצין חינוך ראשי

המונים ביום השואה והמרד", על המשמר, 25 באפריל 1960, עמ' 1). בביטאון ההסתדרות, ביטאון הציונים הכלליים, ביטאון הקומוניסטים וביטאון חרות נמצא בכ"ז ניסן נוסח דומה ("ליום השואה ומרד הגיטאות", דבר, 8 באפריל 1956, עמ' 2, "15 שנה למרד גיטו וארשה", דבר, 18 באפריל 1958, עמ' 3; "יום זכרון לשואה ולמרד", הבוקר, 30 באפריל 1954, עמ' 3, "15 שנה למרד גיטו וארשה", הבוקר, 17 באפריל 1958, עמ' 2, "13 שנה למרד גיטו וארשה", קול העם, 13 באפריל 1956, עמ' 3; "13 שנה למרד גיטו וארשה", חרות, 26 במרץ 1956, עמ' 5). זיהוי ההתנגדות המזוינת כגבורה בשואה רווח גם בעיתונות הבלתי תלויה: ב-1954 דווח בהארץ כי "ביער הקדושים" התקיימה "עצרת יום-הזכרון לחללי שואת אירופה" ("עצרת יום-הזכרון לחללי שואת אירופה ב'יער הקדושים", הארץ, 30 באפריל 1954, עמ' 8). ב-1956 היה זה "יום השואה והמרד" וגם "יום הזכרון הלאומי לחללי השואה ולגיבורי המרד" (ראו בדבר המערכת הקודם לפרסום הטקסט מאת חיים פרימר, "עם פרוץ המרד בגיטו וארשה", הארץ, 8 באפריל 1956, עמ' 2). העיתונות החרדית נהגה אחרת: כך בכ"ז ניסן תשי"ח היה זה "יום השואה והחורבן של יהדות אירופה" (שערים, 17 באפריל 1958, עמ' 3), בתשי"ט: "יום הזכרון לקדושי השואה" (שערים, 5 במאי 1959, עמ' 1) וב-1961: "ליום זכרון השואה" (שערים, 13 באפריל 1961, עמ' 2). העיתונות החרדית לא התעלמה מכ"ז בניסן, אך להבנתה – בעיקר עד 1959, אז התקבל חוק מיוחד בדבר יום הזכרון לשואה ולגבורה – ראתה בעשרה בטבת "יום השואה" והתייחסה למרתף השואה בהר ציון כמקום עלייה לרגל. בדבר היחס לשואה לפי העיתונות החרדית ראו: Ruth Ebenatein, "Remembered Through Rejection: Yom Hashoa in the Ashkenazi Haredi Daily Press 1950-2000", *Israel Studies* 8, 3, pp. 141-167; לעניין עשרה בטבת ראו גם: רוני שטאובר, "היזכור בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזכרון לשואה", איטיה שפירא (עורכת), *מדינה בדרך: התבונה הישראלית בעשורים הראשונים*, ירושלים, 2001, עמ' 193-200; עוד על הנצחת הזרם החרדי בארץ את השואה ראו: שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 441. מעריב היה העיתון הגדול היחיד שהקפיד על הנוסח המדויק: מאז 1953 צוין בו היום כ"יום הזכרון לשואה ולגבורה" או פשוט "יום הזכרון" ("לקראת יום הזכרון לשואה ולגבורה", מעריב, 26 באפריל 1957, עמ' 16; "ביער הקדושים ביום הזכרון", מעריב, 19 באפריל 1955, עמ' 3).

³¹⁷ הביקורת הושמעה תוך גילוי הבנה לנטייה להתרכז בסיפורי גבורה אלה והנצחת האדרתם, והופיעה בכל העיתונים שנבדקו כאן. "דומני כי החלוקה בין שואה לגבורה אינה מוצדקת", כתב ההיסטוריון נחמן בלומנטל ב-1954, "הקורבנות אשר הלכו לעקידתם בלי להתקומם, האם לא היה קידוש-השם שלהם רצוף גבורה פנימית, שעתים היא למעלה מגבורת קרב? ובכל זאת, 'תרמופיל' ו'מסדה' שלנו בגיטאות ובגודרי הפארטיזנים הוא המושך את לבנו ביותר בתקופה שלאחר השואה. אותם אנו רוצים לראות רשומים בדברי הימים ומתוארים בספרות". בלומנטל, "ספר על הפרטיזנים", על המשמר, 18 ביוני 1954, עמ' 5. ראו גם: "הרב ד"ר מרדכי נורוק, 'ביום זה', תצופה, 30 באפריל 1954, עמ' 5; ניסן גורדון, "שאלות ותשובות בגיטו", שערים, 26 ביוני 1959, עמ' 5; "מיום ליום: השואה נבעה מתנאי הגולה", הארץ, 24 באפריל 1960, עמ' 2.

³¹⁸ "היינו שמחים ועליים ביודענו שבעד חיינו ישלם האויב מחיר יקר", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 2; מירה לביא ושלמה גינסור, "יומן המשפט: בא היום!", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 1; "על המשמר: המשפט והלקח", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 1; "נזכור תועבת-הרצח וקדושת-המאבק", למרחב, 14 באפריל 1961, עמ' 1, "סיכומי של שבוע: האימה והגבורה", למרחב, 5 במאי 1961, עמ' 3.

בצה"ל: "לא כל יהודי גיא-השוואה הלכו, ולא בכל מקום, כצאן לטבח. הם גם התנגדו ולחמו"; הדוגמאות ל"התנגדות ולחימה" המשיכו להיות התנגדות חמושה ולוחמה מזוינת.³¹⁹

גם השקפת העולם ביחס למעמד האשה נשמרה: אחיזה בנשק על ידי אשה נחשבה חריגה וכמו בשנים קודמות חריגות זו היתה כלי רטורי שמטרתו להעצים את הפעולות המזוינות של יהודים בתקופת השואה. סיפור פעולתה הנועות של ויטקה קובנר שמיקשה רכבת הוצג בעדותו של אבא קובנר כסיפור אולטימטיבי להישגיהם של "האוחזים בנשק". מקור הרושם העז שעורר הסיפור קשור כמובן לאישיותו של העד ולעצם הפעולה, אך גם למין הביולוגי ולהשתייכות המגדרית של מי שביצעה אותה.³²⁰ המרד המזוין כאקט חסר סיכוי הודגם לא פעם באמצעות העמדה של אשה אחת מול הגרמנים: הדגשת היותה אשה, מי שלא מצופה ממנה להפעיל כוח פיזי ו/או לעמוד בעינויים פיזיים – העצים את הפער. "כלום נברא האדם אשר יכול לעמוד בעינויים הס"ס – ולהחריש? ועל אחת כמה וכמה – נערה?", השתאה עיתונאי מעריב כשהקשיב לסיפורו של העד ישראל גוטמן על רובוטה; "רוז'ה רובוטה מול הימלר, מול אייכמן", כתב גורי לנוכח אותה עדות. אשה מול גבר.³²¹

כמו בשנות החמישים גם בימי משפט אייכמן לעתים טושטשה האוריינטציה הפוליטית של "האוחזת בנשק" ולעתים הודגשה. העמסום ניכר מעל דוכן העדים: לפי תמלילי העדויות אפשר לחשוב שהמשפט הסיר מחיצות פוליטיות או לכל הפחות סדק אותן; לפי העיתונות, בעיקר בביטאוני האופוזיציה, ברור שהממד הפוליטי היה משמעותי. בעדותה אמרה לובטקין: "קראנו לכל הנוער היהודי, לכל תנועות הנוער להתארגן [...] כולן נענו [...] מהימין הקיצוני ועד השמאל הקיצוני".³²² מעריב הבלית זאת: "בני-נוער אלה – סיפרה גב' צביה לובטקין – נמנו עם

³¹⁹ אליעזר, "לזכור – ודבר לא לשכוח", דבר לילדים לא/30, 11 באפריל 1961, עמ' 615; "כרוז המרד בגיטו וילנה", שם, עמ' 622-623. לקחו של משפט: בעקבות פס"ד במשפט אייכמן, הוצאת מטכ"ל, קצין חנוך ראשי אגף הסברה, 1961, עמ' 17. בהרצאה באפעל עם תום משפט אייכמן דיבר טבנקין על לקח השואה כפי שעלה להבנתו מהמשפט; כרגיל העלה על נס את המורדים המזוינים והזכיר את שמות העדים שהשתייכו למפלגות השמאל הציוני (לובטקין, צוקרמן, קובנר, שלום חולבסקי). "ההתנגדות שהיתה, הראתה שכן היה אופק-של-הצלה וחלק צעיר מן העם ניצל בזכות מלחמתו. הם-הם שהצילו לדורות את הצו המוחלט המוטל על כל יהודי, על כל אדם – לא להפקיר את החיים! יש להילחם [לחימה מזוינת] ולסכן את האויב – שישלם ביוקר בעד מעשיו; בכל תקופה ובכל מקום, לכל רע – יש להתנגד בכוח [פיזי] ממש. גם בלי נשק ביד – עצם ההתנגדות היא נשק, ויוצרת נשק!". טבנקין, בעקבות משפט אייכמן, הקיבוץ המאוחד, המרכז הסמינריני רמת-אפעל (תדפיס מתוך מבפנים 2-3, אפריל 1962), עמ' 9.

³²⁰ להבלטת סיפור פעולתה של קובנר (פיצוץ הרכבת) בעיתונות במסגרת הדיווח על העדות ראו: "הרכבת הגרמנית הראשונה פוצצה בליטא ע"י אשה היושבת באולם הזה", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 7; "בתנאים שהיו, מופלא שמרדו", למרחב, 5 במאי 1961, עמ' 2; "עדויות על חורבן קהילות סוסנוביץ, וילנה, ביאליסטוק וקובנה ועל מאבק הגבורה של הפרטיזנים היהודים", דבר, 5 במאי 1961, עמ' 3; "אמא, אפשר כבר לבכות?", הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 10; "אשה יהודיה פוצצה את הרכבת הגרמנית הראשונה בליטא", חרות, 5 במאי 1961, עמ' 2. ראו גם: שולמית אלוני, "אורות בצל הגרדום", דבר הפועלת כז, 5 מאי 1961, עמ' 134. חרות ראתה בבחירתו של קובנר להבליט את סיפורה המזוין של אשתו אקט פוליטי שמטרתו לא לסמל את הצלחותיהם של כלל הלוחמים החמושים בגטאות באמצעות סיפור של אשה אלא למחוק את סיפורי הגבורה המזוינת של כלל הלוחמים שם ולהבליט את הישגי תנועתו בלבד. א. רמבה, "תשובה מאונס לאבא קובנר", חרות, 26 במאי 1961, עמ' 2.

³²¹ שניצר, "תחנה סופית ושמה – מוות", מעריב, 4 ביוני 1961, עמ' 2; גורי, "אחינו גיבורי התהילה", מול תא הזכויות, עמ' 113 (פורסם בלמרחב 4-ביוני 1961).

³²² עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 250. צוקרמן סיפר שהמחתרת הקיפה את כל תנועות הנוער היהודיות, ש"כמעט ללא יוצא מן הכלל, עשו את מלאכתן נאמנה" (הוא לא פירט את שמות התנועות). עדות צוקרמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 267. בעדותה הרגישה לובטקין שליהודים שהתארגנו לקראת מרד מזוין עמד חינוכם החלוצי. עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 253. מבחינה זו היו אלה דברים דומים לאלה שנשאה ביוגר (ראו לעיל).

כל תנועות-הנוער היהודיות, מן הימין הקיצוני ועד השמאל הקיצוני, חילוניים ולא חילוניים כאחד". המחאה ניכרה בביטאוני חרות ומק"י, ברוח דומה לזו שנשבה שם בשנות החמישים: חרות יצאה נגד השתקת חלקה של בית"ר במרד גטו ורשה וטענה שעל גיבורה כלובטקין, שנבחרה לספר על מרד זה, לכלול בסיפורה את הלוחמים מכל גווי הקשת הפוליטית, במיוחד הרוויזיוניסטים שחשו מנודים; מק"י הדגישה את זיקתם האידיאולוגית של המתנגדים המזוינים לארגונים אנטי-פאשיסטיים ולתנועה הקומוניסטית.³²³

ערפול האוריינטציה הפוליטית של "האוחזת בנשק" בימי משפט אייכמן קשור לאופי המשפט כאירוע לאומי שאחת ממטרותיו היתה להציג אפוס רחב יריעה על חורבן יהדות אירופה בימי מלחמת העולם השנייה, לכאורה בלי הברדל מפלגתי או תנועתי. יעד זה היה בעל אופי ממלכתי ועניינו היה ליצור, באמצעות השמעת סיפורי שואה מגוונים, לכידות בקרב חברת המהגרים היהודית בארץ. כמוכנים רבים לכידות זו היתה למראית עין, שכן לא כל הקבוצות באו שם לידי ביטוי במידה הראויה: העד ד"ר דוד וודובינסקי, שהוצג בבית המשפט על ידי התובע כ"מפקד הארגון הצבאי הלאומי בוורשה", לא התבקש לדבר על חלקה של בית"ר בפעולות המזוינות שם; לנוכח עדותו כתבה הפרטיזנית לשעבר חיה לזר, עיתונאית חרות באולם בית העם: "הושלך הס. אנשים לא האמינו למשמע אוזניהם. ארגון צבאי לאומי בגטו ורשה? האומנם לא טעה התובע? הייתכן?! פיות נפערו, האוזניים הוטו כאפרכסת. שאלה אילמת, זועקת בתוך הדממה שנשתררה באולם מתנשאת בחלל האולם. אבל הנה מנענע הד"ר וודובינסקי בראש השיבה שלו, לאות חיוב. נכון – אני הייתי מפקד אצ"ל בגטו ורשה. הכיצד, הייתכן, האומנם הייתה לאצ"ל שלוחה בגטו הגבורה? לא היתה זו שלוחה רשמית. ידו של הארגון הצבאי היהודי בארץ ישראל לא השיגה באותם ימים את היבשת עקובת הדמים. אך היו אלה אחיהם לדעה ולרעיון של לוחמי החופש במולדת. הבית"רים שנשארו בשבי האויב והצר הקימו ארגון משלהם, כאשר סגרה עליהם המפלצת הנאצית בתוך סמטאות הגטו הוורשאי ולא יכלו עוד להגיש אל אחיהם לנשק על אדמת המולדת".³²⁴ כמו ביטאוני השמאל, גם היא הבליטה את סיפור האחיזה בנשק של עד שזוהה עם המפלגה;³²⁵ זו היתה עוד הזדמנות להדגיש את הקשר בין שם לכאן (גם)

³²³ כך סבל, גסס, מרד והושמד גיטו וורשה", מעריב, 3 במאי 1961, עמ' 1. לחרות ראו למשל: חיה לזר, "יומן המשפט: בפרוץ מרד הגיטאות", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 1, "חבל שאבא קובנר לא הזכיר את גדול הלוחמים יוסף גלזמן וחבריו", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 1; המאמרים "את אשר צביה לובטקין ואנטק צוקרמן לא ספרו במשפט", בגיליונות חרות (5 במאי 1961, עמ' 2; 9 במאי 1961, עמ' 3; חיים לזר, "מה שלא נודע ברבים ממרד גיטו ורשה", חרות, 10 בספטמבר 1961, עמ' 6). לקול העם ראו למשל: "ראשי ההתנגדות בגטו ורשה מסרו עדותם", קול העם, 4 במאי 1961, עמ' 1. בפתחת הידיעה תואר כיצד "על דוכן העדים עלו צביה לובטקין, יצחק צוקרמן, ד"ר אברהם ברמן ואחרים מביין ראשיה ופעיליה של המחותרת היהודית האנטי-פאשיסטית בוורשה". ראו גם במכתב למערכת קול העם בעקבות דברים שנשאה שרה נשמית-שנר בעצרת האחד במאי ב-1962, שחל בכ"ז ניסן, אז לדעת הכותב לא יצאה כנגד הקשר המתהדרק בין מדינת ישראל לגרמניה המערבית על משמעויותיו. הנס לברכט, "לא לשכוח ולא לסלוח!", קול העם, 2 במאי 1962, עמ' 2.

³²⁴ חיה לזר, "בשערי חרות", חרות, 8 ביוני 1961, עמ' 3 (וגם: פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, חוברת לזכר חיה לזר, עמ' 70-72).

³²⁵ כך היה כאמור בחרות לנוכח עדות וודובינסקי, וגם בקול העם שהבליט במיוחד את עדותו של אברהם ברמן במשפט. "עדות הח' א. ברמן", קול העם, 4 במאי 1961, עמ' 1.

בקרב הימין החילוני. הטעות של האוזנר – מדובר היה על אצ"י (אגוד צבאי יהודי) ולא אצ"ל – יכולה ללמד על היעדרם של הרוויזיוניסטים מהסיפור המקובל על-אודות מרד גטו ורשה – גם שם, כמו כאן, הודר הימין. למרות שהעדויות על מרד גטו ורשה, שנשמעו שבועות אחדים קודם לכן, כמעט שלא עסקו בחלקה של בית"ר במרד וייצגו את השמאל הציוני, וודובינסקי לא זומן לספר על אחיזה בנשק של הימין שם אלא על מוראות המחנות. הוא נקרא להעיד אחרי אברהם לינדווסר שהועסק בטרבלניקה בניקוי שיני זהב שנעקרו מגופות, ולפני יחיאל דינור (ק. צטניק). "על הגטאות, ועל מרד גטו ורשה שמענו בפרשות הקודמות שבכתב באישום. כעת אנו עומדים בפרשת המחנות, בשלב התחתון של התופת הנאצי, לכן עובר התובע לפרשות ה'אקטואליות', ושואל את העד על תחנתו הבאה בדרך הייסורים", כתבה לזר בחרות. "[...] לא היתה לר"ר וודובינסקי הזדמנות להרחיב את הדיבור על גטו ורשה, כי הרי הוא זומן לעדות על פרשת המחנות. אך ברדתו מדוכן העדים, סובבהו עשרות עיתונאים, נדחקו סביבו ושאלוהו: אנה, ספר לנו על הארגון הצבאי הלאומי בגטו ורשה. אכן עוד יסופר הסיפור".³²⁶

מערכות ביטאוני המפלגות שעם חבריהן נמנו "אוחזות בנשק" ידועות בחרו להדגיש את היותם של לוחמי הגטאות והפרטיזנים שנבחרו להעיד במשפט "חלוצים" מבלי להזכיר את השתייכותם המפלגתית (מפ"ם או אחדות העבודה-פועלי ציון) או התנועתית (הקיבוץ הארצי או הקיבוץ המאוחד). "הכוח שהניע את המרד והפעילו היה כוחו של הנוער היהודי שצמח מתוך התנועה החלוצית" – כתב למרחב בעקבות עדות לובטקין – "זרעוני החינוך החלוצי, שנטמנו בלבות טובי הנוער היהודי, הצמיחו גבורה גדולה זו של מרד הגיטאות, שאין למצוא לה אח ודוגמה בתולדות האנושות". כך נהג באותו היום גם על המשמר. שני העיתונים לא הזכירו את אחדות העבודה-פועלי ציון או מפ"ם ולא הקיבוץ הארצי או הקיבוץ המאוחד. לובטקין – שגם היא הבדילה בעדותה את "הנוער היהודי" שעמד לו "חינוכו החלוצי" מבין כלל המורדים המזוינים³²⁷ – היתה שם "אוחזות בנשק" לאומית ולא תנועתית; תיג דומה ניכר גם בעיתונות הימין.³²⁸ ייתכן שהיה בכך ביטוי להשתלטות של תנועות השמאל הציוני על

³²⁶ עדות דוד וודובינסקי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1114-1121. חיה לזר, "מפקד הארגון הצבאי הלאומי", חרות, כ-1963 ראה אור לראשונה ספרו של וודובינסקי, אנחנו לא נושענו. המהדורות בעברית יכולות ללמד על התקבלות הרוויזיוניסטים: הספר הודפס לראשונה בעברית ב-1970 בהוצאת מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים בישראל. המהדורה השנייה, מורחבת ומתוקנת, הופיעה ב-1986 בהוצאת יד ושם. ³²⁷ בעדותה במשפט אמרה: "אם אתם תשאלו אותי, למה אנחנו האמנו [כי היהודים עתידים להירצח], האם היינו יותר חכמים? האם היינו יותר גיבורים? לא אגיד זאת. עמד לנו הנוכח החלוצי, שגם בימים רגילים לא פחדנו להסתכל לגורל היהודי בעיניים ולראות אותו כמו שהוא. אותו הנוער האמין מתוך השקפת עולמו ומתוך חנוכו האישי – אין לי הסבר אחר, כי היו הרבה יהודים חכמים בוורשה וגם גיבורים, ובכל זאת לא האמינו". עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 253. היא אמרה זאת גם בהודעה ללשכה 06. הודעת לובטקין-צוקרמן, מסמכי לשכה 06. כזכור, דברים ברוח זו אמרה ביגור. עוד על עמדתו של השמאל הציוני ובמיוחד התנועות הקיבוציות ביחס לשואה ראו אצל יחיעם ויץ, המכנה גישה זו כ"פטרונית-אפורופסית" ביחס לזכרון השואה: יחיעם ויץ, "בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 6, תשנ"ו, עמ' 271-287.

³²⁸ "מה מיום: עדי הכבוד והמרד", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 2; "על המשמר: המשפט והלקח", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 1; "כאשר הוברר כי צפויה השמדה תפס הנוער נשק ביד", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; אלוני, "אורות בצל הגרדום", דבר הפועלת. גם בדיווח בעיתונים דבר, חרות, והצופה על עדותה לא צוינה זהותה הפוליטית. בדבר הוצגה כ"חברת קיבוץ לוחמי הגיטאות שבגליל, אשר היתה באותם הימים חברת מפקדת המרד" ("תיאור של גילויי המרי והגבורה היהודית – בעדויות במשפט אייכמן", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 1). מערכות חרות והצופה זיהו אותה כ"חברת קיבוץ לוחמי הגיטאות". "נגולה עלילת ההוד והגבורה של מרד גטו ורשה", חרות, 4 במאי

סיפור ההתנגדות המזוינת המאורגנת בשואה, שברצונן איפשרו השמעת קולות של יהודים מזוינים שהשתייכו לתנועות לא ציוניות ו/או לא סוציאליסטיות וברצונן התעלמו מהם.³²⁹ היעדרה של עדות שתציג נאמנה את השתתפותם של בית"רים במרד מזויין בשואה ודאי תרמה לכך, כמו גם הניסיונות החוזרים והנשנים של ביטאוני הימין והשמאל הקיצוניים להבליט את חלקם של הרוויזיוניסטים מזה והקומוניסטים מזה במרד גטו ורשה.

א. העדות בקיבוץ והעדות באולם בית העם: המשך תיפקודה של "האוחזת בנשק" כמספרת כמו בשנים הראשונות אחרי השואה גם בימי משפט אייכמן תיפקדה "האוחזת בנשק" כמספרת: אז היתה זו החברה היישובית, במשפט אייכמן – החברה הישראלית. כאז כן במשפט סיפוריהן האישיים נשמעו לעתים רחוקות, למרות שלא פעם נכתב שהן ראויות ליותר מזה; בהתייחסו לקשריות כתב גורי בלמרחב על "הנערות האלה, ה'ארויות' למראה, שטרם נכתב סיפורן".³³⁰ הן עצמן המשיכו לתפקד כאמצעי ייצוג: כפי שניסחה זאת רוז'קה קורצ'אק, "תמיד היה לי ברור שאני מסמלת תנועה שאיננה".³³¹

כמו בשנות הארבעים גם במשפט אייכמן "האוחזת בנשק" סיפרה על קבוצה ונקטה בדרך כלל גוף ראשון רבים. בעדותה במשפט תיארה לובטקין את קורות יהודי ורשה בימי המלחמה והתמקדה במרד. ככל שהתקדם הסיפור מהבחינה הכרונולוגית עברה ללשון רבים. המעבר מ"אני" ל"אנחנו" נמצא גם בשאלות של האוזנר: היא התאימה עצמה אליו והוא התאים עצמו לסיפור שהביאה לבית המשפט.³³² במוכן זה לא שינתה מדרכה מאז בואה

1961, עמ' 1, "עדותה של צביה לובטקין", הצנפה, 4 במאי 1961, עמ' 3. זאת בניגוד לזיהויה הפוליטי של קופר, עדה אחרת באותו היום, שזוהתה כחברת עקיבא (יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נרות שבת דלקו באושוויץ", הצנפה, 4 במאי 1961, עמ' 3). מעריב יצא מכלל זה: אמנם בכותרת המשנה סופר שלובטקין היא "מראשי ההתקוממות", אבל בהמשך נמסר שהיתה מפעילות "החלוץ". "כך סבל, גסטו, מרד והושמד גטו ורשה", מעריב, 3 במאי 1961, עמ' 1.

³²⁹ כך היה למשל באביב 1962, כשנה אחרי פרק העדויות במשפט אייכמן, כשהופיע בלמרחב קטע מספר של חברת הבונד בוורשה, קשרית שמילאה התפקידים שונים גם בא"ל. ולאדקה (פייגל פלטל-מינדז'וויץ'), "נתיבי הנשק החשאי לגטו ורשה", למרחב, 1 במאי 1962, עמ' 5. פעילותה המזוינת של יהודייה בשואה שהשתייכה לבונד כמעט לא נזכרה עד אז: בכיתה נרחבת בדברך על לחימתן – המזוינת והלא מזוינת – של נשים בגטו ורשה בימי השואה (קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר) ובכתבה על פעולות להשגת נשק לקראת המרד שם, אז נזכר שמה ותפקידה (אחד השליחים המיוחדים מן הגטו לצד הארי) אך לא השתייכותה לבונד: יוסף קרמיש "נשק המגן", דבר, 18 באפריל 1958, עמ' 3. קרמיש הזכיר אותה בספרו מרד גטו וארשה בעיני האויב (עמ' 45-46). פעילי הבונד נזכרו בקצרה בעדות לובטקין ביגור. לובטקין, ועידת יגור, עמ' 28, 29. על השתתפות חלקה של הבונד ובאופן ספציפי מארק אדלמן, מראשי מרד הגטו בוורשה, ראו: זרטל, האומה והמוות, עמ' 56-59. עדות לשינוי שהתחולל מאז אפשר למצוא בספר (בפורמט אלבומי) שהוצא לאור על ידי בית לוחמי הגטאות ב-2003 בו מופיע בפתחת הספר ובסיומו ציטוטים מאת ולאדקה, כפי שהופיעו בספרה שראה אור בעברית בתשכ"ח (משני עברי החומה, בית לוחמי הגטאות). גיבורים ונואשים, עמ' 9, 205. לסיפורה בתקופת השואה ראו: גיבורים ונואשים, עמ' 116-117, 162, 203.

³³⁰ גורי, "למה נירא מוות", מול תא הזכוכית, עמ' 48. ב-1959 כתב יוסף קרמיש מיד ושם: "הנערות הגבורות חיקה, פרומקה והאחרות – זה נושא המצפה לעטו של סופר-אמן [...] אלמוניות ועלומות-שם רשמו הנשים היהודיות גם בפרק זה דף של גבורה יהודית, הטעונה עדיין שיבוץ בתעודות וחיקרה". קרמיש, "הלוחמת היהודית", דבר; יוסף קרמיש, "האשה היהודיה בתקופת השואה", הבוקר, 5 במאי 1959, עמ' 2. דברים ברוד דומה כתבה חיה לזר ב-1968: פרסומי מוויאון הלוחמים והפרטיזנים, חוברת לזכר חיה לזר, עמ' 59.

³³¹ רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, עמ' 120.

³³² דוגמאות לפניותיו של האוזנר לעדה בגוף ראשון יחיד ראו: עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 242, 245, 260, ובגוף ראשון רבים: שם, עמ' 248-256, 259. לדיבור העדה בגוף ראשון יחיד ראו: שם, עמ' 243-247 ובגוף ראשון רבים: שם, עמ' 246, 248-261. הפנייה והדיבור בגוף ראשון רבים בעת סיפור המרד בולט בעדותה של לובטקין בהשוואה לעדותו של צוקרמן, שהירבה להשתמש בגוף ראשון יחיד. עדות צוקרמן, שם, עמ' 273-279.

לארץ: כמו ביגור גם במשפט אייכמן הפתיחה כללה התייחסות אישית שלה, מה אני ראיתי, אך העיקר היה הקבוצה, מה אנחנו עשינו; כך היה גם כשמסרה הודעה ללשכה 06.³³³

הכנותיה של לובטקין לקראת הופעתה במשפט אייכמן מזכירות במידת מה את הכנותיה לוועידה ביגור ב-1946: בשני המקרים הדברים שתספר תוכננו מראש והיא לא ששה להופיע. "עד כמה שזכור לי, עד כמה שידוע לי, נסע אליהם הביתה לקיבוץ לוחמי הגטאות סגן ראש לשכה 06, אפרים הופשטר, לשכנע אותם שיבואו להעיד", מיכאל גלעד (גולדמן) שהיה חוקר לשכה 06 אשר הופקד על מדור פולין, הארצות הבלטיות, ברית המועצות (השטחים הכבושים שם) ומחנות ההשמדה. "עד כמה שזכור לי, בפנייה הראשונה הם [לובטקין וצוקרמן] לא הסכימו. הם כנראה לא התלהבו באופן מיוחד מהרעיון".³³⁴ ההבדל בין ההופעות היה בניסיון שצברה בעמידה מול קהל ובשנים שעברו: לובטקין של 1946, כמעט בת שלושים ושתיים, פחות מחודש בארץ, היתה שונה מזו של 1961, אשה כמעט בת ארבעים ושבע, אם למתבגרים, אישיות מרכזית בקיבוץ לוחמי הגטאות, בקיבוץ המאוחד, באחדות העבודה-פועלי ציון ובציבור בארץ. השנים שחלפו הפכו אותה מ"נערה" לאשה. היא ידעה לספר סיפור: ברגעי השיא של העדות במשפט, כשתיארה את הפעולות הראשונות של המרד המזוין, הרימה את קולה והוסיפה נופך דרמטי, למרות שלא בכך היה צורך: הקהל ממילא היה מרותק.³³⁵

הופעתה של לובטקין במשפט אייכמן היתה בעיקר עדות במובן של השמעת סיפור מכלי ראשון (testimony), ופחות עדות במשמעות של הצגת ראיות (evidence). סיפור מרד גטו ורשה שירת בעיקר מטרה שלא היתה משפטית: באופן כללי, היה חיוני כדי להוכיח שלא כל היהודים "הלכו כצאן לטבח". אולי גם על רקע זה הסתייגה משטרת ישראל מזימונה לעדות, בין היתר מפני ש"קיימת סכנה שהעדות תעבור לפסים מפלגתיים";³³⁶ אולי משום כך גביית ההודעה על ידי לשכה 06 נגבתה ממנה בשלב מאוחר יחסית, כחודשיים לפני פתיחת המשפט.³³⁷ עם עלייתה לדוכן הזהיר אב בית הדין, שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, את התובע לכל יגלוש לפירוט רב מדי

³³³ הודעת לובטקין-צוקרמן, מסמכי לשכה 06. היא מעולם לא תיקנה ל"אני": ביום עיון שהתקיים באביב 1980 לכבוד בימי כליון ומרד אמר יהודה (יודקה) הלמן: "מוטיב אחד עובר כחוט השני בכל הספר. צביה מספרת: ...התרוצצו בדרכים כמטורפים תוך סכנת נפש מתמדת ברצוננו לקבץ נדחי התנועה. היינו עושים ימים ולילות ברכבות ונוסעים מעיר לעיר כדי למצוא את כתובתו או שמו של חבר... חברים סיפרו על חוגי נוער של התנועה שמורגש בהם רצון עז לליכוד השורות. נתמלאנו מרץ לחידוש הפעולה ולהגברתה... וכן הלאה וכן הלאה. האני צביה, אינו קיים! כאילו נעלם! כאילו נשחק ונמחק! קיים רק האנחנו. ואנחנו? העדים המעטים החיים שחיו את הימים ההם, יודעים יפה מאד שצריך היה להיאמר ולהכתב: התרוצצו בדרכים מטורפת לקבץ נידחי התנועה... עשיתי ימים ולילות ברכבות כדי למצוא את כתובתו או שמו של חבר... אחזיק מעמד ואתקיים! ... וכן הלאה [...]"הזהות המוחלטת של האני עם האנחנו הפך לאחד הסגולות התרומיות שלה. האנחנו זהו הקיים, זהו הממשי! זהו הנצח!". יודקה הלמן, "צביה – קווים לדמותה", יום עיון: בימי כליון ומרד, עם הופעת ספרה של צביה לובטקין, יד טבנקין (אפעל), בית לוחמי הגטאות, מאי 1980, עמ' 5-6. ההדגשות במקור.

³³⁴ מיכאל גלעד (גולדמן) בשיחה איתי, גבעת שמואל, מאי 2006 (להלן: שיחה עם מיכאל גלעד [גולדמן]).
³³⁵ ראו למשל: "מוראות מלחמת הגיטו והוד גבורתו בפני בית-המשפט", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 4; "היינו שמחים ועליונים ביודענו שבעד חיינו ישלמו מחיר יקר", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; "סבלו, מאבקו והשמדתו של גיטו וארשה", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6; "זוועות הנאצים – ומרד גיטו ורשה", שערים, 4 במאי 1961, עמ' 3. שיחה עם צביקה דרור.

³³⁶ לחוות הדעת של משטרת ישראל ראו: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 135-136.
³³⁷ ההודעה נגבתה בשבעה בפברואר 1961. הודעת לובטקין-צוקרמן, מסמכי לשכה 06.

של סיפור המרד: "איננו מצייירים פה תמונה. אם התמונה מצויירת אגב מהלך המשפט – מה טוב; אבל יש לנו כתב אישום וכתב האישום מהווה את המסגרת למשפט. אני בטוח שזה ברור לאדוני לא פחות מאשר לי". במהלך העדות הורה לו לזרוז את העדה: "אני חושב שאנחנו צריכים להתקדם".³³⁸ היה זה בהתאם לגישה הכללית שלו כלפי עדויות הניצולים במשפט, שערכך נשקל בהתאם למידת הרלוונטיות לסעיפי האישום. ממרחק הזמן אומר לנדוי שעדותה של לובטקין היתה "אחת העדויות החשובות שהובאו בפניי. יחד עם זה, היום אני מבין שהיא היתה מאוד מושפעת מהיותה אשת מפלגה. [את] זה לא עד כדי כך הבנתי אז".³³⁹ כצפוי, מערכת דבר יצאה להגנתו של האוזנר: "השיקול המשפטי הטהור אינו, ואינו צריך להיות, השיקול המכריע במשפט הזה [...] אייכמן אינו יושב בדד על ספסל הנאשמים, אלא יחד אתו יושבת שם כל הכנופיה הפושעת של המנהיגות הנאצית [...] על כן צריך משפטו לפרוש לפני השופטים ולפני דעת-הקהל את יריעת הענות היהודית לכל ארכה ועומקה. זה אמנם דורש זמן, אך אין לחרוד יותר מדי לזמן. [...] אין כל הכרח לנהל את המשפט הזה עם 'סטופר' ביד".³⁴⁰

מצפייה בקטע מהעדות מתקבל רושם כאילו לובטקין נעזרה בטקסט כלשהו שהיה מונח לפניו; זה לא היה מקובל, ומי שזומנו לעדות בדרך כלל לא הורשו לעלות לדוכן כשהם מצוידים בניירות שהכינו מראש.³⁴¹ רוב הזמן דיברה ללא הפרעה: היועץ המשפטי המזעזע לקטוע את דבריה בשאלות.³⁴² הדברים היו מוכרים: "זה חומר שהיא כבר סיפרה עליו. חלק מהדברים שהיא אמרה במשפט אייכמן היא אמרה ביגור", אומר גורי שנכח באולם.³⁴³ נקל לשער שהדברים שהשמיעה היו מוכרים להאוזנר, שכן תואמו ביניהם מראש: לובטקין וצוקרמן נפגשו עם האוזנר יותר מפעם אחת לפני המשפט, בין היתר כדי להתכונן לעדויותיהם, כפי שהיה גם במקרים של עדים אחרים. הם

³³⁸ עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 256. השוו: היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן, פרוטוקול ישיבה 25, יז באייר תשכ"א (3.5.61), כרך 3, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 2. בעניין זה ראו גם אצל שגב, המיליון השביעי, עמ' 333. חילופי דברים אלו פורסמו גם בעיתונות. ראו: "מוראות מלחמת הגיטו והוד גבורתו בפני בית-המשפט", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; "ברבות הימים מעטו אבידות הגרמנים ורבו אבידות היהודים", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; "היינו שמחים ועלויים בידענו שבעד חיינו ישלם האוייב מחיר יקר", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 2; "ראשי הלוחמים בגיטאות וארשה וקראקוב מעידים על מאבק הגבורה וההתקוממות נגד הכובש הנאצי", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 3; "קול ענות גבורה – במשפט אייכמן", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 3. זו לא היתה הפעם היחידה בה קטע אב בית הדין את סיפורו של עד בטענה כי אינו רלוונטי למשפט (ראו למשל: ליאון וולצ'ק וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 212, 214). לגישתו של האוזנר ביחס למשפט אייכמן ממרחק הזמן. ראו: גדעון האוזנר, "עשרים שנה למשפט אייכמן", משואה ט, אפריל 1981, עמ' 16-22, במיוחד בעמ' 17, שם הסביר: "ראיתי כתפקידי, בהקשר זה, לקדם באמצעות המשפט את תודעת השואה, למען תפוש את המקום הראוי לה בתודעה הלאומית לאורך ימים". ראו גם בספרו משפט ירושלים, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תש"ם.

³³⁹ נשיא בית המשפט העליון לשעבר, השופט העליון בדימוס משה לנדוי בשיחה אתי, ירושלים, אוגוסט 2006 (להלן: שיחה עם משה לנדוי). לגישתו של לנדוי לעדויות במשפט ראו: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 153-155.

³⁴⁰ דבר היום: מהו הנושא של משפט אייכמן? "דבר", 5 במאי 1961, עמ' 1. ראו גם: אלטרמן, "מהי רלוונטיות", הטור השביעי, עמ' 511-509.

³⁴¹ למעט עדים שנעזרו במפות לשם תיאור אירוע מסוים. שופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בך בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006.

³⁴² עדות צוקרמן, שהתקיימה מיד אחרי זו של לובטקין, התאפיינה בתשובות קצרות יותר. כנראה בעקבות הערתו של לנדוי, הרבה האוזנר לפנות לעד ואף אמר לו "תרשה לי להדריך אותך בשאלות" (עדות צוקרמן, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 268). בעדות "אוחז בנשק" שהתקיימה למחרת שוב התבקש האוזנר ע"י בית המשפט "להדריך את העד" (עדות קובנר, שם, עמ' 341). עוד על הערות השופטים בהקשר זה ראו: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 155.

³⁴³ שיחה עם חיים גורי.

'עשו חזרה', מסביר צביקה דרור שנכח באחת הפגישות האלה.³⁴⁴ לובטקין וצוקרמן גם היו בין אלה שסייעו להאזנר ולצוותו לאתר עדים פוטנציאליים מקרב הניצולים.³⁴⁵ רמזים להכנות נמצאים בתמליל: לדוגמה, כשהזכירה את מדיניות הגרמנים ביחס לפעילות חברתית ותרבותית של יהודים בגטו, קטע אותה האזנר: "על הפעולה התרבותית ועל בעיות התרבות נשמע מעד אחר [רחל אורבך], גברת לובטקין. אבל ממך אני רוצה לשמוע על המסגרת החוקית של הגזירות". כשהגיעו לסיפור מרד ינואר אמר: "היתה פעולה אחת בינואר 1943. על זה לא נדבר, על זאת אשאל את יצחק [צוקרמן]".³⁴⁶

השוואה בין הדברים שאמרה באולם לפי הסרט לתמליל בכרכי העדויות מגלה הבדלים, ברוב המקרים זעירים, כמו תיקונים לשוניים המתבקשים בעת העברת דברים שהושמעו בעל פה לדפוס. אך במקרה אחד היתה זו שאלה, שכפי הנראה היה על האזנר להשמיע: בפועל, העדה היתה זו שהשמיעה אותה, השיבה עליה בעצמה והמשיכה הלאה. לנוכח האמצעים הטכנולוגיים שהיו אז, אולי נפלה טעות אנוש בתמלול. כך או כך, אי התאמה זו מסוגלת להמחיש את מרכזיותה של לובטקין כעדה במשפט: במהלך תיאורה את השבועות והימים שקדמו לערב פסח תש"ג (1943) סיפרה מה אמרו לוחמי אי"ל, ששלטו אז בגטו, ליהודי הגטו שעות ספורות לפני פרוץ המרד. על פי התמליל האזנר שאל אותה: "מה אמרתם באותו לילה ליהודים?", והעדה השיבה: "אמרנו באותו לילה ליהודים שכל מי שיש לו נשק יצא למלחמה" ומכאן החלה לתאר את פעולות ההתנגדות המזוינת. לפי הסרט האזנר כלל לא השמיע שאלה זו: "מה אמרנו באותו לילה ליהודים? אמרנו באותו לילה ליהודים שכל מי שיש לו נשק יצא למלחמה", שאלה העדה והשיבה בעצמה.³⁴⁷

ב. "האוחזת בנשק" כמייצגת גבורה בשואה במשפט אייכמן: מושא להערצה ואובייקט

לביקורת

עדותה של צביה לובטקין במשפט אייכמן היתה יוצאת מן הכלל וביטאה את ההוקרה לגבורה בשואה כמעשה

מרד מזוין והדגישה את הניגוד בין ה"גבורה" החמושה לבין ה"שואה" הנרפית. הופעתה ענתה על הציפיות: "מרד

³⁴⁴ האזנר לא שם מלים בפיה, קבע: "לא האזנר ולא אלוהים יכלו להגיד לצביה מה להגיד". שיחה עם צביקה דרור.

³⁴⁵ אחת היתה הלה שיפר-רופאיזן שנתבקשה לספר על המחתרת בגטו קרקוב. שיחה עם הלה שיפר-רופאיזן; שיחה עם צביקה דרור. עוד על ההכנות למשפט ומעורבותם של לובטקין וצוקרמן ראו: שגב, המיליון השביעי, עמ' 322-323. עוד על סיוע בית לוחמי הגטאות לצוות התביעה: אמנון דרור, "תחילה נפתח את פיו", למרחב, 27 במאי 1960, עמ' 3; "בית לוחמי הגטאות לעזרת 'לשכה 06'", הארץ, 22 ביוני 1960, עמ' 5. עוד ראו: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 85, 95.

³⁴⁶ עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 244, 256. כך היה גם ביחס לניצולים אחרים שזומנו להעיד: תמיד היה סיכום עקרוני מי יספר על מה. שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן); שיחה עם השופט גבריאל כך.

³⁴⁷ ראו: עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 256. השור: היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן, פרוטוקול ישיבה 25, יז באייר תשכ"א (3.5.61), 3, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 37. לקטעי העדות המוסרטת ראו: ארכיון הסרטים היהודיים ע"ש סטיבן שפילברג, Eichmann Trail, 1961, Session 25, Testimony – Zivia Lubetkin Zuckerman on the Matters of the Warsaw Ghetto, HEB, VT EI 287 [1, 2]. עותק מקטע זה של העדות נמסר לי באדיבותה של יעל צוקרמן.

פעם בפעם שאלנו את האוזנר: מתי כבר נגיע אל פרק המרד? כתב גורי בלמרחב. [...] מחר יהיה יום מיוחד במינו, אמרו אנשים. ואנו חיכינו להופעתם. בעל המשמר הכותרת היתה "בא היום!"; "ציפינו ליום הזה. גברה עלינו אנחת אין-האונים של העם המובל לטבח. קשה, קשה היה לשאת את הפחד וההשלמה... היום שמענו את הזעקה הגדולה. לא היתה זו זעקת אימה ושכול. היתה זו זעקת קרב! קרב נואש, קרב אבוד. קרב שדינו נחרץ בטרם הגיחו לוחמיו אל היעדים. אך – קרב של כבוד. היום רווח לנו, צביה ואנטק....". ובהצופה: "בעל ואשה. יצחק צוקרמאן [כך במקור] וצביה לובטקין, משרידי הלוחמים בגיטו ווארשה, הרימו לפנינו מחדש את הפרק המסך מעל הפרק ההירואי ששמו מרד גיטו ורשה".³⁴⁸

עדותה היתה רבת רושם: היא היתה גיבורה שזוהרה לא הועם גם לנוכח הופעתה בשר ודם. כשנקראה לדוכן עבר רחש. "רוח חדשה עברה אתמול בנעימת העדויות [...] בניגוד לתאורים המזעזעים של הובלת אלפים ורכבות כצאן לטבח, שעברו עד כה כחוט השני כמעט בכל העדויות, נשמעה הפעם נימה של התקוממות ומרי [...] אירת הדיכאון, שאפפה את המשפט למשמע תיאורי הזוועות למיניהם, פינתה את מקומה לתחושה של התרוממות רוח", דיווח כתב סוכנות הידיעות עת"ם שדיווחו נשלח לכמה מערכות עיתונים. "אנחה של הקהל, כימעט [כך במקור] של שימחה, נפלטה מלב הקהל כאשר החלה צביה לובטקין, בעיניים דומעות ובעברית מליצית, לתאר את הרגע הגדול כאשר פתחו לוחמי הגטו באש על הנאצים", סיפר העולם הזה, ובמעריב: "מול אדולף אייכמן עמדו אתמול עדים מסוג חדש. לא דוברי החנוקים והשרופים, אלא נציגיהם ושרידיהם של האנשים אשר עמדו בקרב עם קלגסי הס.ס. ושפכו את דמם והראו להם את נחת זרוע הנקמה היהודית. והיה זה יום גדול במשפט הנורא, יום שבו זקפנו בגאווה את ראשינו המורכנים, יום שבו הבטחנונו אחרת אל האסיר האדיש שבכלוב הזכוכית. פתאום נראה בעינינו עלוב מאד, פשוט מאד".³⁴⁹ בתיאורי "צבע" אלה, המזכירים את הרשמים מיום בואה ארצה ומהופעתה ביגור ב-1946, הוערכה כגיבורה; אז, כבמשפט אייכמן, היתה גדולה מהחיים.³⁵⁰ מבחינה זו שמרה לאורך כל התקופה על דימוי אחיד, עקבי ויציב.

³⁴⁸ גורי, "למה נירא מוות", מול תא הזכוכית, עמ' 44-45 (פורסם בלמרחב ב-5 במאי 1961). מירה לביא ושלמה גינוסר, "יומן המשפט: בא היום!", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 1; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: בלהבות גיטו וורשה", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3.
³⁴⁹ "משפט אייכמן: אפילה בצהריים", העולם הזה, 10 במאי 1961, עמ' 10; שניצר, "נקמת הגיטו הגווע", מעריב (ההדגשות במקור); "מוראות מלחמת הגיטו והוד גבורתו בפני בית-המשפט", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; "דם גרמני ניגר ברחובות גיטו ורשה", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 1; "הדרו"ח היומי ממשפט אייכמן: ראשי הלוחמים בגיטאות וארשה וקראקוב מעידים על מאבק הגבורה וההתקוממות נגד הכובש הנאצי", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 3; מ.ד., "דבר היום", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 1 (שם נכתב שיום עדות זה "הצית זיק אור בחושך וצלמוות האופפים את המשפט הזה"); "היינו שמחים ועליזים כיודענו שבעד חיינו ישלם האויב מחיר יקר", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 2; "נגולה עלילת ההוד והגבורה של מרד גיטו ורשה", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 1; "מרד גיטו ווארשה בפני כס המשפט", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3-2; "זוועות הנאצים – ומרד גיטו ורשה", שערם, 4 במאי 1961, עמ' 3; גבריאל שטרן, "יומן המשפט: כבו מדורות ל"ג בעומר", על המשמר, 7 במאי 1961, עמ' 1.

³⁵⁰ השוואה בין הידיעות שפורסמו בעמודים הפנימיים של מרבית העיתונים על עדות לובטקין מגלה נוסח אחיד: בכל המקרים – בהתאם לנוהג שרווח אז – שלא לפרסם את שם מחבר/ת האייטם – לא הופיע "ביי ליינ". במקרה של סיקור עדות לובטקין בעיתונים הארץ, דבר, על המשמר, למרחב, הבוקר, חרות, הצופה ושערם, כמו גם בסיקור עדויות אחרות, המקור היה סוכנות עת"ם. השופט בדימוס, עיתונאי

בהתאם למדיניות הסיקור את העדויות קטעים מעדותה הודפסו בעמודי החדשות. בעמודי הפובליציסטיקה העיסוק בעדותה היה אמצעי להבעת עמדה ביחס אליה וביחס למה שייצגה, בעיקר בהקשר הפוליטי. העיתונאים ראו בה מייצגת פן דומיננטי בזכרון השואה והנצחתה בארץ וגם, כפי שנראה בעיתוני הנשים, מייצגת מקומן ותפקידיהן של נשים בחברה. באמצעות עדותה גילו כותבי מאמרים הוקרה ל"אוחזים בנשק" וביקרו את יחסם של הישראלים לשואה ולניצוליה. ההוקרה כלפיה חצתה מפלגות ובמידה רבה תפקדה כאלמנט מאחד: היתה זו התכנסות של קבוצות שונות סביב דמותה של מי שכבר ביססה את מעמדה כגיבורה לאומית. אף לא אחת מן הביקורות, מימין משמאל, שללה את עצם היותה סמל לגבורה בשואה. ביטאוני האופוזיציה לא התעלמו ממנה, להפך: הם התייחסו אליה כמעין "אחת משלהם", אולי רצו לומר, "אחת משלנו", של "כולנו". התייחסות זו יכולה ללמד על התייחסותן של קבוצות אלה לעצמן: למרות שנחקרו מחוץ לגבולות הממלכתיות ולא חדלו לתקוף את הקונסנזוס, הן ראו עצמן חלק ממנו.

חרות התייחסה ללובטקין כאובייקט לביקורת בנושא הצגת התנועות החלוציות, ובעיקר הסוציאליסטיות, כמובילות ולעתים כמחוללות הבלעדיות של מעשי המרד המזוין. חרות תקפה את עדותה שבעיניה סימלה את השתקת פועלם של המתנגדים המזוינים הרוויזיוניסטים בשואה ובאופן ספציפי במרד גטו ורשה. מן המאמרים בחרות מתקבל רושם שזו לא היתה לא אופוזיציה שלחמה נגד הזרם הדומיננטי בין היתר באמצעות הצגת אלטרנטיבה לסיפור המקובל, אלא אופוזיציה שלחמה להיכלל בזרם זה. המאמרים לא גימדו את חלקן של התנועות החלוציות במרד גטו ורשה אלא דרשו להשמיע את קולם המושק של הרוויזיוניסטים שלא הופיעו כעדים במשפט. ימים אחדים לאחר עדותה הופיעו בחרות מאמרים תחת כותרת הגג "את אשר צביה ואנטק לא ספרו בבית המשפט" בהם סופר על גבורתם של לוחמי בית"ר בוורשה: "הגברת צביה לובטקין, בעדותה שלשום במשפט אייכמן, עשתה כבר 'מעשה חסד' והזכירה שהיה קיים בוורשה ארגון צבאי לאומי של הצה"ר ובית"ר. אך גם היא גילתה רק טפח קטן מאד וכיסתה את רוב הטפחים מפרשת הגבורה של הבית"רים בבירת פולין שהיו מאורגנים ב'ארגון הצבאי היהודי' [...] מהי הסיבה, אשר גרמה להקמתו של ארגון היהודי לוחם נוסף ועצמאי בתוך כתלי הגיטו? את הקולר יש לתלות בצווארה של הנהגת הארגון הראשון (זה שאליו היו שייכים צביה לובטקין ואנטק צוקרמן), אשר לא רצתה לקבל את בית"ר בתור הסתדרות לתוך ארגון השורות הכללי".³⁵¹ "עדויות של צביה לובטקין נוגדת את האמת", כתב חיים לזר אחרי שהסתיים פרק העדויות במשפט. גם הוא הדגיש את פועלם של חברי בית"ר במרד הגטו וכינה אותם "לוחמי הארגון הצבאי הלאומי". חיה לזר היתה מאופקת ומתוחכמת יותר: "אין זה חשוב אם

לשעבר, גבריאל שטרסמן בשיחה אתי, רעננה, יוני 2004. מכאן שהאלמנטים המשותפים וההבדלים בנושא כסוי העדויות בעיתונים אלה ניכרים בעיקר בכותרות, שכן אלה נוסחו בידי כל מערכת ומערכת.
³⁵¹ "את אשר צביה לובטקין ואנטק צוקרמן לא ספרו בבית המשפט: הארגון הצבאי הבית"רי במרד גטו ורשה", חרות, 5 במאי 1961, עמ' 2.

נורתה היריה מן העמדה ברחוב מילה 18, עמדת חברי החלוצין, או ברחוב מורנובסקה 7, מקום בו ניהלו קרב מר ליד חומות הגיטו הבית"רים מוררשה – באותו היום עמדנו נערים ונערות מול הסבל והיאוש". העיקר היה הדגשת חלקם של הבית"רים; בבסיס הרטוריקה שלה עמדה ההנחה כאילו הפרטים – באיזו פעולה השתתפו, מתי, מי ירה ראשון – חשובים פחות מעצם העניין: "העדה צביה לובטקין סיפרה על הטנק הגרמני שנשרף בעת המרד בגיטו ורשה", חתמה, "היא לא זכרה בדיוק מאיזו עמדה הותקף הטנק. אך לנו עדות מהימנה ביותר כי הטנק נשרף בככר מורנובסקה, שבה היתה עמדת הבית"רים".³⁵²

אנשי חרות כעסו על לובטקין; זו בפירושו לא היתה התקפה אישית. בעצם הופעתה כאישיות פוליטית היא ייחסה את מעשי המרד המזוין לחברי תנועות מסוימות; היעדרה של עדות שתביא את סיפורי הגבורה של הימין החילוני באותו המרד עשויה היתה לתקן עוול זה. לדעתם, כגיבורה לאומית היה עליה לגלות אחריות ולספר את מה שהם תפשו כ"כל האמת". מבחינתם, כפי שנכתב במאמר המערכת של חרות, "צעירים יהודים, גברים ונשים, בני כל המפלגות והזרמים, הרימו את נס המרד [בגטו ורשה] בעמדם מול פני הכליון, ובגבורה עילאית הראוייה שתיזכר לדורי-דורות גבו מן הרוצחים את חובם".³⁵³ יכול להיות שהקטנוניות של לובטקין ה"גדולה" שלא התעלתה על היריבויות פוליטיות ה"קטנות" היתה זו שהרגיזה אותם יותר מכול. עורך חרות אייזיק רמבה כתב: "בנשימה עצורה האזנו כולנו לעדויותיהם של צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן על מרד הגיטו בוורשה [...] והנה הזדמנות מצויינת יש לעדים הללו לגלות את תפארת אחדותנו הלאומית, לא לרחף בעולמות של דמיון, אלא לספר את האמת לאמיתה, כפי שהיתה, שבמרד הגיטו השתלבו ידי אחים יהודים מעל הזרמים ומכל המפלגות, שבית"רים נלחמו כאריות ממש כאחיהם ב'החלוצין', שצעירי 'הנוער הציוני' והנוער הדתי הקריבו את חייהם כאחיהם מ'השומר הצעיר' ומ'דרור', שהעם היהודי שהובל לטבח הציל את כבודו על-ידי נעריו ונערותיו, בלי הבדל כרטיס-המפלגה. אך ראו

³⁵² חיים לזר, "מה שלא נודע ברבים ממרד גיטו ורשה", חרות, 15 בספטמבר 1961, עמ' 4; חיה לזר, "יומן המשפט: בפרוץ מרד בגיטאות", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 1. ההדגשה במקור. מגמה זו המשיכה להנחות את לזר בכתיבתה על השואה גם בשנים הבאות, כשערכה את הספר בימים ההם... אין יענע טעג... (ירושלים, 1968). לרגל עשרים וחמש שנה למרד הגטאות בחרה להשמיע את קולותיהם של משתתפים שונים במעשי המרד המזוין, ממפלגות שונות: כך אחת הרשימות היתה מאת לובטקין ("הימים האחרונים של גיטו ורשה", עמ' 21-25), ואחרת מאת שלום (סטפן) גראייק ("ההכנות למרד גטו ורשה", עמ' 15-20) שהדגיש שם את נבדלותם של חברי בית"ר מקבוצות הארגון היהודי הלוחם שכללו חברי תנועות שונות (דרור, השומר הצעיר, גורדוניה, עקיבא, הנוער הציוני, פועלי ציון צ.ס., פועלי ציון שמאל, פ.פ.ר. [הקומוניסטים] וקבוצות של הבונד – עמ' 17). הטקסטים שבחרה שיוו לקובץ אופי ממלכתי: כך נהג גם חיים לזר בטקסט פרי עטו בקובץ, שהתעלם מהשתייכותם התנועתית (הפוליטית) של "האוחזים בנשק" בוורשה ("ייחוד באסון וייחוד בגבורה", עמ' 26-39). מותר להניח שאחד משיקולי העריכה הושפע מהגופים שעמדו מאחורי הוצאת הקובץ לאור (הפרציה העולמית של יהודי פולין וארגון פרטיזאנים, לוחמי מחתרת ומורדי גיטאות בישראל) שלא היו גופים בעלי אוריינטציה למפלגה מסוימת.

³⁵³ "בשערי חרות: הפחד אף מפני הביטוי 'מרד'", חרות, 29 במרץ 1961, עמ' 2. דברים ברוח דומה פורסמו באפריל 1953 בעיתון הבוקר, בהתייחס לביקור של גולדה מאיר (אז מאירסון) בארצות הברית. באירוע למען ההסתדרות נשאה דברים בהם התייחסה לכלל הלוחמים המזוינים בגטאות. "שרת העבודה של מדינת ישראל תיארה את התקוממות גיטו ורשה לא כמיבצע יהודי-כללי, אלא כאחד המפעלים של ההסתדרות". האם ישנה זכות לאישיות רשמית במדינת ישראל, ותהא מנהיגת מפלגה אשר תהי, להשתדל להקנות רושם שגיבורי הגיטו בוורשה, יהודים מכל המפלגות והזרמים, חרדים וחפשים, ציונים ובונדאים, רביזיוניסטים ואנשי מפ"ם, אגודאים ופולקיסטים, אשר חרפו את נפשם למות על כבודו של העם היהודי ואשר גילו גבורה פיסית ורוחנית עילאית, סמל ודוגמא לדורות הבאים, שכל אלה הזדקקו לאישור של הועד הפועל של ההסתדרות ברחוב אלנבי או מבית-ברנר בתל-אביב? האם אין בדברים אלה, שנשמעו ברבים, מחילול זכרם של גיבורים וקדושים?". "מרד הגיטו בעיני היבסקים – ובעיני גב' גולדה מאירסון...", הבוקר, 24 באפריל 1953, עמ' 2.

נא ראו את צרות-העין, את הקנאה הקטנונית, את החשבונות הפעוטים, כאילו לא הדין הגדול עם רוצחי-עמנו אלא חישובי בחירות מנחים את העדים! כאילו כפאה שד מגלה צביה לובטקין במשפט אחד שגם ארגון צבאי של יהודים לאומיים שפך את דמו למען כבוד האומה. וכאילו לא ידעה דבר על עוז-הנפש של בחורי-בית"ר והצה"ר". רמבה תקף גם את אבא קובנר, בין היתר באשר להבלטת סיפור פעולתה המזוינת של אשתו – הוא סיפר בבית המשפט כי "הרכבת הגרמנית הראשונה פוצצה בליטא ע"י אשה היושבת באולם הזה" – וטען שהעד התעלם מפעולותיהם של אחרים, ביניהם "פרטיזנית אחת, חיה שפירא [לזר] היה שמה, שהלכה יחד עם וויטקה קובנר לבצע את מעשה החבלה הזה [...] רק 'השומר הצעיר' צריך להיזכר כאן. רק אבא קובנר ואשתו ויטקה. ואילו אנשי בית"ר ואפילו ה'בונד' [...] – הם מלהזכיר". גם כאן היתה זו התקפה על "אוחז בנשק" כאמצעי ייצוג. בעקבות מכתב תגובה שהתקבל במערכת חרות מאת קובנר, נדרש רמבה שוב לנושא: הפעם יצא כנגד בחירת העדים במשפט, שהונעה לדעתו על ידי שיקולים פוליטיים. "עוד לפני שהגברת צביה לובטקין ומר אנטק צוקרמן ומר אבא קובנר עמדו על הבמה הזאת, – וכולנו ידענו שהם ייקראו להעיד – לא חלפה אף לשמינית-הדקה במוחנו המחשבה לשאול מדוע הם הוזמנו להעיד, הם ולא אחרים".³⁵⁴ בספטמבר 1961, למעלה מחודשיים לאחר שהסתיים פרק עדויות הניצולים במשפט, פורסמו בחרות שתי כתבות על מרד גטו ורשה, להן הקדימה המערכת הערה: "בפרק-גבורה מופלא זה [מרד גטו ורשה] של אחינו יש פרשה אחת, שבמתכוון התעלמו ממנה מסיבות פוליטיות-פנימיות".³⁵⁵ ממרחק הזמן מספרת "האוחזות בנשק" פלה פינקלשטיין שהיתה חברת בית"ר בגטו ורשה: "היה כנס פעם, של לוחמי גטאות, והייתי מוזמנת והייתי שם וכולם דיברו אתי, והיא [לובטקין] לא רצתה להיפגש אתי. זה היה בתל-אביב. כנס שלהם, של קיבוץ לוחמי הגטאות. אבל היא לא רצתה להיפגש אתי. רק בגלל כל הדברים האלה. הרי הם רצו להכחיש, כל הזמן הכחישו, [אמרן] שרק הם מורדים. זה כך היה. זה פוליטיקה כזו היתה. [...] חברי הקיבוץ [לוחמי הגטאות] ידעו את כל הסיפור שלי. אני סיפרתי להם, שצביה ואני עבדנו יחד. שאספנו כסף יחד. שהלכנו פה ושם. היא לא רצתה לשמוע את האמת, על הארגון שלנו. פוליטיקה, בטוח. הם לקחו הכל על עצמם. פעם כתבו עלי שאני יצאתי דרך צינוורות ביוב? לא כתבו".³⁵⁶

גם מערכת הארץ, שראתה עצמה "בלתי תלויה", הביעה ביקורת באמצעות טיפול בעדות לובטקין, אז יצאה נגד מה שהיה לדעתה הבלטה מוגזמת של סיפורי מעשי המרד המזויין, צמצום הגדרת המושג "גבורה" לכדי אחיזה

³⁵⁴ "את אשר צביה לובטקין ואנטק צוקרמן לא ספרו בבית המשפט: הארגון הצבאי הבית"רי במרד גטו ורשה", חרות, 5 במאי 1961, עמ' 2; א. רמבה, "יומן המדינה: ענוותנותו של אבא קובנר", חרות, 8 במאי 1961, עמ' 2. א. רמבה, תשובה מאונס לאבא קובנר", חרות, 26 במאי 1961, עמ' 2.
³⁵⁵ חיים לזר, "מה שלא נודע ברבים ממרד גטו ורשה", חרות, 10 בספטמבר 1961, עמ' 6. עוד ראו: חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל-אביב וירושלים, 2001, עמ' 132-133.
³⁵⁶ שיחה עם פלה פינקלשטיין.

בנשק והדחקה סיפורי השואה האחרים. הידיעה והכתבה על העדות הבליטו את סיפוריהם של חסרי האונים: האוזנר התכוון לערוך "יום של מרד גטו ורשה וארגוני המחתרת היהודיים", כתב הארץ, אבל סיפור הילדים בגטו, שנשמע אגב גם בעדותה של לובטקין, גנב לו את ההצגה; הכותרת של הידיעה על עדותה היתה "זוועות גורלם של ילדי גיטו וורשה – הועלו אתמול במשפט". המרד נדחק לסוף כותרת המשנה. למחרת היתה הכותרת: "ההשמדה והמרד בגיטאות של פולין וליטא – בעדויות מזעזעות במשפט" (ולא "המרד וההשמדה").³⁵⁷ גם הצופה התרשם במיוחד מהסיפור על הילדים: "מכל עדות במשפט נשאר נקודת אחת או שתיים ואינה זזה מהזכרון זמן רב. מעדותה של לובטקין, נשארה לי נקודה אחת כזו. כיצד משפחות שלימות ישבו על מדרכות הגיטו, נפוחי רעב, וכיצד הילדים, 'האויבים הגדולים של הרייך', סובכו והתחננו, 'א שטיקעלע ברויט', ולא היה מי שיתן להם חתיכת לחם".³⁵⁸

מערכת לאשה ראתה בהופעתה של לובטקין במשפט הוכחה לשיפור מעמדן של הנשים בישראל: הנשים בשואה פתחו את רשימת הנשים שבלטו לדעת המערכת בסדר היום הציבורי במהלך תשכ"א (1960-1961); ראשונה היתה לובטקין. בהופעתה הבלתי נשכחת במשפט אייכמן תרמה זו, כך לאשה, לשיפור מסוים במעמד האשה בישראל: "הסופראג'יסטית – הלוחמת-לשיווי-זכויות – לא קמה השנה בישראל. לא נמצאה אשה אשר עשתה את המעשה הגדול, שיכתיר אותה בתואר זה. אלא, שלמעשה, לא היה כלל צורך באשה מעין זו. כי האשה הישראלית, הלכה וכבשה את מקומה בכל שטחי-החיים, התגלתה כמועילה בהם, לא פחות מן הגברים [...] במאורע המרכזי העיקרי של השנה – במשפט-אייכמן – נטלה האשה הישראלית תפקיד מרכזי. היו אלה דווקא הנשים, דוגמת צביה לובטקין, שזיעזעו את דעת הקהל בעולם וחישמלו את יושביו הקבועים של 'בית-העם' בירושלים".³⁵⁹

ג. "ניכר בה מדי פעם שהיא נאבקת בדמעות": הדגשת נשיותה של "האוחזת בנשק"

במשפט אייכמן

לפי העיתונות צביה לובטקין בכתה במהלך עדותה במשפט אייכמן; לפי עדויותיהם של אנשים שנכחו באולם המשפט, ספק אם אכן היה כך. רושם דומה מתקבל מהקטע שנותר מהתייעוד היוזואלי.³⁶⁰ לא היתה זו התפרצות שחייבה את הפסקת העדות כמו שהיה במקרה של יחיאל דינור (ק. צטניק) ועדותה נמשכה בשטף, אך היו אלה

³⁵⁷ הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 1; הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 1. למאמר היומי ראו: ברוך בר, "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 2. טיפול הארץ בעדות לובטקין היה בהתאם למדיניות הכללית של המערכת שיצאה נגד ההתמקדות בסיפורים המזוינים. ראו למשל: "מיום ליום: השואה נבעה מתנאי הגולה", הארץ, 24 באפריל 1960, עמ' 2.
³⁵⁸ יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: בלהבות גיטו וורשה", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 1. גם בדבר לילדים הובלט סבל הילדים בשואה כפי שנשמע במשפט אייכמן בעדויות "האוחזים בנשק"; לנוכח קהל הקוראים ההתמקדות הילדים היתה טבעית, אך במקרה זה מטרות היתה גם להעצים את הפעולות החמושות: "עדויות במשפט אייכמן על גבורת מורדי הגטאות", דבר לילדים לא/34, 9 במאי 1961, עמ' 701.
³⁵⁹ "אילו כולן היו כמותן", לאשה, 5 בספטמבר 1961, עמ' 3. שתי נשים אחרות שנזכרו בהקשר זה היו רעיה כגן וגיזי פליישמן.
³⁶⁰ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן); שיחה עם גבריאל כך; ארכיון שפילברג, Testimony – Zivia Lubetkin Zuckerman

דמעות, או רמז לדמעות, שעוררו עניין. בדבר היה זה בפתחת הידיעה על העדות, כמו היה זה הדבר החשוב ביותר; במעריב פורסמה תמונה גדולה בה היא נראית כמותה דמעות. כתב הבוקר ציין שהיתה "צמוקה, חיוורת ונרגשת [...] ניכר היה שהיא חיה מחדש את הימים ההם, היא משתדלת להבליג על כאבה על-ידי לגימת מים מהכוס שלפניה". אם לא נזכרו דמעות, תואר אופן דיבורה: בעיתון אחד נכתב על "קולה העצור", בשני על "קול שקט ומאופק"; בעיתון אחר נמסר שהיא "סיפרה בהתרגשות" על אחיזתם של צעירי הגטו בנשק, רביעי זיהה בדבריה "נימה רגשנית ותקיפה". אחר כתב שדיברה "בקול שקט, בהתרגשות עצורה, כשניכר בה מדי פעם שהיא נאבקת בדמעות".³⁶¹ הבכי לא גרע מהרושם שעוררה ולא הפחית מעוצמת דימויה כגיבורה בתקופת השואה, להפך, וזאת מפני שהיא היתה אשה: הבכי כאקט נשי, לא גברי, לא צברי, תרם ליכולתם של הישראלים לאמץ לחיקם ואפילו להעלות על נס אשה שביצעה פעולות שמנוגדות לחלוטין ל"טבע" האשה. הדמעות, אם היו ואם לא, הזכירו לציבור שלמרות שמדובר על סיפור על פעולות גבריות, מולם עמדה בכל זאת אשה; הבכי היה הוכחה שהפעולות המזוינות שביצעה שייכות לעבר – ובלשונו של דבר, היא ייצגה "תקופה שחלפה".³⁶²

התיאורים בעיתונות מתחילת מאי 1961 מזכירים את רוח הרשימה שהופיעה ביוני 1946 בדבר הפועלת על העדות ביגור: כתבת ביטאון הפועלות סיפרה אז על קולה העצור של לובטקין והתייחסה לחוסר הביטחון שגילתה; כזו היתה הנימה גם ברשימה "אל החוף" שכתבה אז ליליה בסביץ.³⁶³ ב-1946 רשמים אלה היו נחלת נשים; ב-1961 העיתונות כולה יכלה לחשוף אותם בלי לפגום בדימויה הציבורי של לובטקין כגיבורה בתקופת השואה. השינוי ניכר גם בלשון: כזכור, ביגור ננקטה ביחס אליה לשון זכר, אז הוצגה כ"שליח", "לוחם", "ערד", "ניצול"; העיתונות עסקה אז בסיפור שהשמיעה ובה כסמל – "הגיבורה היהודית בת דורנו" – ולא ראתה בה, כפי שהתבטאו נשים, בשר ודם.³⁶⁴ כל הידיעות, הכתבות והמאמרים מראשית מאי 1961 נקטו תמיד לשון נקבה.

הנה כי כן, בימי משפט אייכמן נשחק משהו בדימויה של לובטקין כסמל; ערכה של עדותה במשפט לא היה בחשיפת מידע חדש על השואה אלא בגילוי אנושיותה של אגדה. ייתכן ששינוי זה בהתייחסות להופעתה הפומבית

³⁶¹ על הדמעות ראו: משה תבור, "יומן המשפט", דבר, 4 במאי 1961, עמ' 4, שניצר, "נקמת הגיטו הגווע", מעריב (כתצלומו הנלווה למאמר). תיאור של גילויי המרי והגבורה היהודית – בעדויות במשפט אייכמן, דבר, 4 במאי 1961, עמ' 1; "כך סבל, גסס, מרד והושמד גיטו וורשה", מעריב, 3 במאי 1961, עמ' 1; סבלו, מאבקן והשמדתו של גיטו וארשה, הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6; "דם גרמני ניגר ברחובות גיטו ורשה", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 1; "עדויות על מרד-הגבורה בוארשה – במשפט הצורר", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 1; גרשון הל, "שריפה ממזרח וממערב", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 2; "הדים ממשפט הצורר: אדם מול תולעת", קול העם, 4 במאי 1961, עמ' 1; "משפט אייכמן: אפילה בצהריים", העולם הזה, 10 במאי 1961, עמ' 10.

³⁶² תבור, "יומן המשפט", דבר.
³⁶³ שולמית קרל, "עדות אמת", דבר הפועלת יב, 5-6, 26 ביוני 1946, עמ' 62; בסביץ, "אל החוף", נלוו רק הד, עמ' 51-53.
³⁶⁴ בדברי בן-אהרן והרצפליד, לפני ואחרי העדות בוועידת יגור (ראו לעיל). ראו גם בדיווח דבר על הנאום ביגור: "כל השבת סיפרה צביה את פרשת המאבק והשמדה", דבר, 9 ביוני 1946, עמ' 1.

של "אוחזת בנשק" זו יכול לשמש אינדיקציה לשינוי כללי בתודעת השואה של הישראלים שהחלו מאז לרחות את הדיכטומיה בין גבורה בתקופת השואה במשמעות אחיזה בנשק לבין "שואה" במשמעות של חורבן ופאסיביות.

ד. "שקט מוחלט שרר באולם": פריצתה של "האוחזת בנשק" באושוויץ לשיח הציבורי מעצם היותו אירוע שאיפשר השמעת סיפורים חדשים על השואה משפט אייכמן איפשר את חשיפתם של סיפורים חדשים על נשים שבתקופת השואה אחזו בנשק בזירה אחרת – מחנה המוות. עד אז סיפורי התנגדות מזוינת במחנות כמעט לא נשמעו בשיח הציבורי: לא בנאומים בעצרות זיכרון³⁶⁵ ולא בעיתונות שמיעטה מאוד לעסוק בהם. העיסוק הנרחב בנושא השואה בימי המשפט איפשר את השמעת סיפורי גבורתם ולא פעם את תיוגם של מחולליהם כגיבורים בתקופת השואה.³⁶⁶ "בהרבה מקומות ניסו לעשות סבוטז'ים וחבלות בעבודה", סיפרה רבקה קופר, חברה במחתרת המזוינת בגטו קרקוב ואסירה באושוויץ, בעדותה כמשפט אייכמן. "גם באושביץ [כך במקור] לא הלכנו לפי הצו, גם באושביץ ניסו לקלקל ולהפריע בכל מקום שיכולנו. אני מציינת זאת מפני שמקומו של המרד [המזויין] בתולדות השואה הוא קטן באופן יחסי, אבל המאמץ שנעשה על-ידי אלה שהתמרדו היה למעלה מהמשוער". "גיבורה אלמונית", כתב גורי בלמרחב על רוז'ה רובוטה; עמיתו בהצופה כתב: "אגדות רבות נרקמו מסביב לנשים גבורות באושוויץ, שהגישו עזרה, השתתפו במחתרת, ואף ברחו. מעט מאגדות הנשים האללו באושוויץ שמענו אתמול באולם בית-העם".³⁶⁷

במשפט אייכמן בלטו שני סיפורים של נשים שאחזו בנשק במחנה: רובוטה ומלה צימטבאום. עד אז, סיפוריהן כמעט שלא נשמעו. "שאלתי את עצמי: מדוע אין עושים פומבי לדוגמת גבורה זו?", נכתב ב-1956 במדור "לחברה" בעל המשמר על רובוטה, "[...] גבורה בלתי רגילה של נערה יהודיה במעגל התחתון של התופת המודרנית – באושביץ?".³⁶⁸ התשובה לשאלה נעוצה קודם כל במשמעות ובמשמיעים הפוטנציאליים את סיפוריהן: רק מעט מבין העדים לפעולותיהן נשארו בחיים, ורובם, כניצולי המחנות, לא ייצגו את הגבורה האולטימטיבית בשואה. הן עצמן לא נשארו בחיים ולא הותירו אחריהן כתבים כמו יומן אישי שהיה להם פוטנציאל להפוך לטקסט מכונן.

³⁶⁵ יוצא מהכלל היה נאום של שרה נשמית-שנר בעצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות בכ"ז ניסן תש"ך (1960), בו הדגישה שיהודים גילו התנגדות מזוינת גם במחנות מוות, בין היתר באושוויץ. "אלפים השתתפו בטקסי 'יום השואה'", הבוקר, 25 באפריל 1960, עמ' 4.

³⁶⁶ ראו למשל: "לא כולם הלכו כ'צאן לטבח יובל", חרות, 13 באפריל 1961, עמ' 2, ברשימה שסיכמה את פרשת התביעה במשפט אייכמן סופר לקוראי דבר לילדים: "סיפור העדים: גם בתוך גיא צלמוות זה, כאשר יהודים מוכים בגוף וברוח, כשעשו את אשר ציוו עליהם וקיבלו עליהם את מר גורלם בשתיקה, פרצו מדי פעם התמרדויות. היהודים התנפלו על מעניהם, בכל הבא ליד, הרגו בהם והיה כאלה אף הצליחו להימלט. כך ידוע על התמרדות של אחת קבוצות אשר עברה ליד המשרפות באושוויץ". אליעזר, "השבוע במשפט: תמה פרשת התביעה", דבר לילדים, לא/39, 13 ביוני 1961, עמ' 801.

³⁶⁷ עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 305-306; גורי, "אחינו גיבורי התהילה", מול תא הזכוכית, עמ' 113; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נשים באושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 1.

³⁶⁸ גורפיין, "לחברה: רוז'ה רובוטה", על המשמר, 3 ביולי 1956, עמ' 2. מאמרה נכתב, כאמור, בעקבות רשימה שפורסמה באותה שנה בכולטין בית לוחמי הגטאות (גוטמאן, "המחתרת היהודית באושביץ", ידיעות בית לוחמי הגטאות). לנוכחותן הדלה של צימטבאום ורובוטה בשיח הציבורי לפי עיתונות התקופה ראו לעיל, הערה 8.

למרות שסיפוריהן לא סוקרו בהבלטה יתרה כמו אלה שהשמיעו לוחמות הגטו, משפט אייכמן היה להם במה ולעתים הניע את העיתונות להעמיק את העיסוק בנושא: כך ביוני 1961 פרסם דבר כתבה בה הובא בהרחבה סיפורה של רובוטה.³⁶⁹

סיפורי "האוחזת בנשק" באושוויץ היו סיפורים על פעולות אלימות שתרמו לחיזוק הגדרת המושג גבורה בשואה כלוחמה מזוינת. תכונותיה דמו לאלו של לוחמת הגטו והפרטיזנית: אמיצת לב ונועזת, נחושה וקשוחה, לוחמת גאה שעמדה על נפשה; עלילות הסיפורים היו דומות וכך גם נסיבות המוות. העיוניים לא שברו את רובוטה; גם כשגורלה נחרץ המשיכה צימטבאום לנסות לשלוט בו: היא הספיקה לסטור לאיש הס"ס וניסתה להתאבד.³⁷⁰ הסיפור הופיע בכל העיתונים; נוסח דבריה האחרונים השתנה מעט: מעריב, קול העם והבוקר כתבו שאמרה לו: "אני אמות כגיבורה ואתה תגווע ככלב!"³⁷¹; פעם צוטטו הדברים בגרמנית (באותיות עבריות): "דו וויסט קרעפירען ווי איין הונד!"³⁷². נשים שהיו עדות להוצאתה להורג הדגישו את השמירה על הכבוד: "לא יכולנו יותר, התחלנו לבקש חנינה. מלה התרגשה, הסתכלה עלינו בכוז: לפני מי אתן מתחננות. אסור להשפיל את עצמנו בפני רוצח", כתבה ניצולת אושוויץ.³⁷³ האם באמת אמרה "אני אמות כגיבורה ואתה תגווע ככלב"? האם אכן היו מילותיה האחרונות? זה לא היה חשוב: חשובה היתה ההשפעה של הדברים שענתה על הצורך בגבורה, בדומה לצורך ששירתו דברים שאמרו או לא אמרו גיבורים אחרים, כמו יוסף טרומפלדור בתל-חי.

מהעיתונות ומעדויות הניצולים במשפט אייכמן עולה שמטרת שמיעתם והשמעתם של סיפורי "האוחזת בנשק" במחנה היתה שונה מזו של "האוחזת בנשק" בגטו וביער. לפחות עד המשפט "האוחזת בנשק" בגטו וביער ייצגה את התגובה הראויה של יהודים למדיניות הכיבוש הגרמני: הלוחמה המזוינת הוצגה כפעולה שנתאפשרה הודות להשתייכות לקולקטיב שהיה קודם כל ציוני, כמעט תמיד חלוצי וברוב המקרים סוציאליסטי. סיפורי "האוחזת בנשק" שנשמעו והושמעו בסוף שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים היו טעונים מסר פוליטי חזק. סיפורי "האוחזת בנשק" במחנה – שגם בהם אפשר לזהות מסר פוליטי אך לא כה מובחן כמו במקרים של לוחמות

³⁶⁹ היה זה במסגרת ראיון עם יהודה לאופר, ניצול אושוויץ, שסיפר על כך: כרמלי, "נותר פתרון יחיד – להתקומם", דבר, 11 ביוני 1961, עמ' 3. לסיפורו של לאופר ראו: יהודה לאופר, "ממידנק ואושביץ", אנשים ואפר, עמ' 183-193.

³⁷⁰ "המרד ופיצוץ הקרמטוריום", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10.

³⁷¹ ג. שטרסמן וי. חריף, "הנשים צבטו את לחייהן כדי להינצל ממנגלה", מעריב, 9 ביוני 1961, עמ' 23; "הדים ממשפט הצורר: אני אמות כגיבורה – ואתה תגווע ככלב!", קול העם, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "השופטים בכו כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9. במקום אחר: "אני אמות כיהודיה ואתה – תיפח רוחך ככלב נבזה". גיזה ור, "כך ברחו ונפלה באושוויץ ה'לויפערין' מאלה צימטבאים היי"ד", הבוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3.

³⁷² ש.פ.
³⁷³ שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 47. חיה קרוין, ניצולת אושוויץ, כתבה: "הנה, היא, מלה, מרימה את ידה, היד ששומר-ראשה שחרר לרגע, כשסובב את ידה השנייה לאחור. היא ממקרת בידה הפנויה את כל כוחותיה. מנין לה הכוחות האדירים הללו? היא סוטרת לו על פניו. הוא נצבע בדם, דמה שלה. לא יכולנו לשער איך עשתה זאת, מהיכן הצליחה להשיג סכין גילוח כדי לחתוך בו את ורידיה? אבל אני ידעתי. הרי כמו אוזני שמעתי איך הבטיחה לעצמה לא לתת 'להם' את הסיפוק הזה, להיות מובלת אל מותה, כמו הנערות החלושות מבלוק 25. היא תבחר בעצמה את אופן מותה!". קרוין, קחי אותי איתך!, עמ' 60-70.

הגטו, לפחות לא עד אז – הושמעו קודם כל לשם השמעתם: לספר לישראלים סיפורים שלא הכירו. והם הקשיבו: "שקט מוחלט שרר באולם, כאשר ישראל גוטמן סיפר על תלייתן הפומבית של ארבע הנערות. כל האסירות רוכזו ב'אפל-פלאץ' [מגרש המיפקדים] כאשר 4 הנערות הובאו אל הגדרום. מלותיה האחרונות של רוז'ה רובוטה היו: 'נקמה!'".³⁷⁴

ככל שהשאלה "למה לא התנגדתם?" ריחפה בחלל בית העם והופנתה מדי פעם באופן ישיר לעדים, כך הוכשרה הקרקע להוקרת "האוחזות בנשק" במחנה. היועץ המשפטי הפנה את השאלה לעדים שאיש מהם לא זומן לספר על התנגדות חמושה; הידועים היו ד"ר משה בייסקי ויעקב גורפיין. למה לא התנגדתם, שאל אותם, מדוע לא מרדתם? גם כך רצה להציג את המציאות הבלתי נתפשת של חיים במחנה,³⁷⁵ אך בעצם השימוש במלים "התנגדות" או "מרד" שפורשו באופן בלעדי כפעולות מזוינות תרם לחיזוק ההגדרה הרווחת למושגים אלה: הנה גם אז די היה לדבר על התנגדות או מרד בכדי שהכול יבינו שהכוונה לפעולה אלימה. בכך חיזק את ההשקפה המקובלת, לפיה מרד פירושו אקט מזוין שהוא ללא ספק מעשה גבורה בשואה. טרמינולוגיה זו היתה גם נחלת העדים,³⁷⁶ ונשמרה לפחות בתקופה הראשונה אחרי המשפט: "לא רק גיטו וארשה התקומם, התקוממו מחתרות הגיטאות במקומות רבים, ואף בפחות נשק ואמצעים משהיו בוארשה", נכתב בחוברת של צה"ל מדצמבר 1961; כל הסיפורים שהוצגו בהקשר זה היו על גילויי התנגדות מזוינת: "התקוממו כלואי הגיטאות [...] והיתה התקוממות במחנה-המוות טרבלינקה [...] היתה אף התקוממות של אנשי ה'זונדרקומנדו' באושוויץ, עובדי המשרפות פוצצו את הכבשנים. היו פריצות אל היערות [...] מעשי גבורה אישיים היו ללא-ספור. מהתנקשויות-התאבדות במרצחים, ועד זריקת-רימון או יריקה בפני איש הס"ס ממש על פתח מתקן-ההשמדה".³⁷⁷

³⁷⁴ סיפור זה פורסם בכל העיתונים. למשל: "התקוממות-הגיבורים באושוויץ נגולה במשפט-אייכמן", קול העם, 4 ביוני 1961, עמ' 4; "נקמה" – צוואתה של גבורת המחותרת שהוצאה להורג באושוויץ", הצופה, 4 ביוני 1961, עמ' 2; גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 112-113. ³⁷⁵ שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם, עמ' 13. לשאלותיו הישירות את גורפיין ובייסקי ראו: עדות יעקב גורפיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 163, עדות משה בייסקי, שם, עמ' 185. האמון שנתנו היהודים בכך שלא יושמדו נשזר גם בעדויות אחרות: ראו בעדויות ניצולי המחנות מרכזי ז'ורבסקי (חלמנו), קלמן טייגמן (טרבלינקה) וברכה לינדוסר (טרבלינקה): משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1072, 1094, 1109. האזונור סיפר שהפנה לבייסקי את השאלה המפורשת מפני ש"היה האיש הנכון להסביר את הסבילות לכאורה של האסירים, ככל שניתן בכלל להסביר התנהגות אדם בגיהינום. לא אמרתי לשופט בייסקי מראש כי אציג לו שאלה זו. רציתי את תשובתו הספונטנית". הוא תיאר את תגובת העד: "שאלתי הלמה בו כמכת אגרוף. עוית כאב הופיעה בפניו. האיש החזק והנמרץ, שתיאר במשך שעה ארוכה ללא סימני התרגשות חיצוניים את הזועות שעברו עליו וסירב להעיד בישיבה, ביקש כעת שיוגש לו כיסא. צר היה לי לעולל לו זאת. 'מדוע לא הזהרת אותי מראש?' טען בפני אחר-כך. צידוקי היה בתשובה שבאה מפיו – ללא הכנה, מרוסקת בחלקה, בקול חנוק, קשה לקליטה, אך חושפת אמת אנושית באופן המשכנע ביותר ששמעתי אי-פעם. בתשובתו העלה ד"ר בייסקי את המשפט לשיא חדש". גרעון האזונור, השואה בראי המשפט, תל-אביב, 1988, עמ' 254-255.

³⁷⁶ בעדותו סיפר ליאון ווליצ'ק-וולס על "התמרדות זעירה" (האזונור כינה אותה "התמרדות קטנה") בה היהודים יידו אבנים וזרקו עצים על אנשי הס"ס. עדות ווליצ'ק-וולס, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 201-202. האזונור ביטא גישה זו גם בנאום הסיכום, אז אמר כי את "שיר הפרטיזנים" – המזוהה עם אחיזה בנשק – השימיעו יהודים בדרכם לתאי הגאזים, וציטט מהשיר. היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 105. כך גם בספרו שפורסם אחרי שנים: האזונור, "היהודים יורים", השואה בראי המשפט, עמ' 254-292.

³⁷⁷ לקחו של משפט: בעקבות פס"ד במשפט אייכמן, הוצאת מטכ"ל, קצין חנוך ראשי, אגף הסברה, 1961, עמ' 17-18.

לנוכח הידע החדש שהושמע במשפט אייכמן, שביסודו ניסיון לשרטט את מציאות החיים האיזומה של יהודים באירופה הכבושה בימי השואה שלא האמינו שמדובר על רצח שיטתי של העם³⁷⁸ ושכלל תיאורים של סדר היום במחנות, נבטה לבסוף ההכרה שהתקוממות מזוינת היתה כמעט בלתי אפשרית שם.³⁷⁹ ניצולים שהעידו במשפט ערערו על הרלוונטיות של השאלה "מדוע לא מרדתם" במובן של התקוממות בכוח הזרוע, גם ביחס למחנות. זה הביא להערכה עצומה כלפי מי שאף על פי כן ניסו לבצע פעולות כאלה ולפעמים הצליחו, כפי שהיה באושוויץ, בטרבלינקה ובסוביבור. במובן זה ההערכה לרובוטה וצימטבאום יכולה ללמד על תהליך שראשיתו במשפט אייכמן: לא רק לשמוע על השואה אלא גם להקשיב. כשביקש גורי להמחיש את הלוחמה חסרת הסיכוי של היהודים הוא לא התייחס ל"אוחזים בנשק" מורשה אלא ל"אוחזת בנשק" מאושוויץ (הוא כתב: "רוז'ה רובוטה מול הימלר, מול אייכמן"); בעצרת יום הזיכרון לשואה ולגבורה ביד-מרדכי ב-1965 אמרה חייקה גרוסמן: "אנו מרכינים ראשינו בפני צלם האדם שנשתמר בפני הרוח האנושית הבלתי נכנעת, בפני הקרבנות, בפני המורדים במחנות, בפני עמוד התלייה עליו הועלתה רוז'ה רובוטה לגרדום על מעשי ההברחה של גרגרי חומר נפץ לעובדי המשרפות. לעומת אסיר אושביץ היינו אנו, לוחמי הגיטו והפארטיזנים, בני חורין".³⁸⁰

עם זאת ברור שההערכה שרחשו הישראלים ל"אוחזת בנשק" במחנה לא התקרבו לזו שרחשו כלפי "האוחזת בנשק" בגטו וביער. סיבה אחת נובעת מהאינדיווידואליות הכמעט טוטאלית שאפיינה את פעולותיה: היה זה סיפור על אשה פרטית שלא היתה חברה בתנועת נוער ולא היתה בעלת זיקה למפלגה מסוימת; לא היה זה סיפור על גבורת קולקטיב אלא על גבורתה של יחידה, שלא היתה "אחת משלנו" ולא בעלת ממד מיתי. סיבה שנייה קשורה לעיתוי השמעת סיפורה במשפט אייכמן: סיפורי "האוחזת בנשק" במחנה הושמעו בעדויות שנמסרו לקראת סוף פרק התביעה. סיפורה של צימטבאום הושמע ביום שהוצג בכמה עיתונים כ"יום האשה באושוויץ" (באותם דיונים העידו

³⁷⁸ סיפורה לובטקין בעדותה: "שאלנו את עצמנו לא פעם: הם משפילים אותנו, הם מדכאים אותנו, האם הם חושבים באמת להשמיד את כולנו? לא האמינו [...] היהודים לא האמינו. למה לא האמינו? מן הטעם הפשוט. קשה היה להאמין, קשה היה לתאר, שאכן עם שלם יושמד. על מה ולמה? לא האמינו". עדות לובטקין, **משפט אייכמן: עדויות**, א, עמ' 253. דברים דומים אמרו העדים חיים בהרנדט ורב פריבר. בהרנדט גורש מגרמניה לשטח הגנרל גוברנמנט. בחקירתו שאל השופט הלוי: "כאשר הסתחרת, כאשר הלכת לדירה אחרת כדי לא להשלח, לא ידעת ולא חשבת שהמשלוחים הם למוות?" העד ענה: "לא, עד כדי כך לא חשבתי [...] חשבתי ששולחים אותנו למחנה ריכוז ופחדנו שלוקחים אותנו. אבל על מוות לא חשבתי". עדות חיים בהרנדט, **משפט אייכמן: עדויות**, א, עמ' 403. פריבר סיפר על סוביבור: "אנשים לא האמינו [...] שיש בכלל השמדה. ידענו שרוצחים, נכחנו מקודם באלפי מקרים, אבל השמדה טוטלית – בזאת לא האמינו בשום אופן". עדות דב פריבר, **משפט אייכמן: עדויות**, ב, עמ' 1029.

³⁷⁹ גורי, **מול תא הזוכית**, עמ' 45; "דבר היום", **דבר**, 4 במאי 1961, עמ' 1; יהושע גלבוש, "600 אלף – מול 150", **הארץ**, 26 במאי 1961, עמ' 2. עוד ראו בחוברת של צה"ל מ-1961: "השאלה המכאיבה ביותר, שהידהרה בחללו של העולם היהודי משך 16 שנה, מאז תום מלחמת-העולם השנייה ועד משפט-אייכמן, כמעט שלא נשאלה בקול ובמפורש. אבל היא היתה קיימת וביקשה מענה: מדוע הלכו היהודים כצאן לטבח? ששה מיליון איש! מדוע לא התנגדו? מדוע לא התקוממו? מדוע לא לחמו? [...] במשפט הועלו השאלות הללו ע"י התובע והשופטים. העדים ניסו להשיב. הם סיפרו כי ההשמדה הפיזית באה כשלב אחרון בשרשרת ארוכה של ייסורים ללא-נשוא, ולא פעם, כי אם אלפי פעמים, בא המוות כגאולה. הם סיפרו כי לא היה לאן להתפרץ, שהרי בכל מקום היתה הסביבה עויינת. כי הקרבנות הגיעו אל תחנתם האחרונה לאחר שאיבדו את כבודם, את כוחם הפיזי, את קרבת בני-משפחותיהם, את אמונתם באדם ובאלוהים ובתכלית החיים. כי – במקרים רבים אחרים – טיפחו בהם המשמידים עד סף המוות את התקווה הכוזבת, שציות ישאירם בחיים. כי במקרים בודדים נפתח פתח לפרוץ החוצה, להתנגד, להילחם, אבל הדבר היה ממיט מוות מיידי על היתר, ומי מוכן למלט נפשו במחיר חיי זולתו?". **לקחו של משפט**, עמ' 16-17. ראו גם במסתור של ק. שבתאי, **כצאן לטבח?** (ישראל, 1963), שחקר את המושג התנגדות וההגדרות השונות לו.

³⁸⁰ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי, כ"ז ניסן תשכ"ה (1965), תיק עצרות ביד מרדכי 1993-1955, 10.69-95 (1), **ארכיון גרוסמן**.

בבית המשפט נשים), שהתקיים אחרי כמה משיאיו של המשפט: כחודש אחרי "יום המורדים" (היום בו העידו לובטקין וצוקרמן), כשלושה שבועות אחרי עדותה הקשה מנשוא של רבקה יוסלבסקה, האם שעלתה מבור הגוויות, זמן קצר אחרי התמוטטותו של דינור (ק. צטניק). סיבה שלישית קשורה למשמיעים הפוטנציאליים של סיפוריהן: ל"אוחזת בנשק" במחנה חסרו יחסי הציבור שהיו ל"אוחזות בנשק", בעיקר מהשמאל הציוני; מי שהשמיעו את סיפוריהן היו אסירים לשעבר. ל"אוחזת בנשק" מאושוויץ שמתה לא היה סיכוי מול "האוחזת בנשק" מוורשה, מקרקוב, מוילנה שנשארה בחיים. בסופו של דבר, אמנם לרובוטה וצימטבאום היה משפט אייכמן הופעת בכורה, אך גם בשנים הבאות הן נותרו גיבורות אלמוניות.³⁸¹

ה. המסר האנטי-פמיניסטי שבלקח השואה הלאומי כפי שהתבטא בייצוגה של "האוחזת בנשק" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה "האוחזות בנשק" שבאו לארץ לא ערערו על חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים; כך היה גם בקרב אלה מהן שבחרו באורח חיים שיתופי.³⁸² הן נישאו וילדו ילדים; גם אם מילאו תפקידים ציבוריים, עיסוקיהן העיקריים היו נשיים מסורתיים, שביסודם הזנה, טיפול וחינוך. צביה לובטקין עבדה במטבח הקיבוץ ובלול; ויטקה קובנר עבדה בגן הירק, היתה מורה ואחר כך פסיכולוגית; חווקה פולמן-רבן היתה מורה, כך גם שרה נשמית-שנר ובתקופה מסוימת גם חייקה גרוסמן. ההשתתפות בפעולה המזוינת, הגברית, היתה נחלת העבר: "האוחזת בנשק" לא השאירה כל סימן בלתי-אקטואלי בלבושה – בהופעתה – של 'גיבורה מקצועית' של עברה".³⁸³

"האוחזות בנשק" זכו להערכה גם מפני ש"ויתרו על כבוד ומנוחה, על חיים נוחים שאפשר להשיגם גם בארצנו היודעת עומסים בעול ללא-ליאות ומתפרקים ממנו ללא אחריות", נכתב במדור הנשים של על המשמר ב-1956. "הן קיבלו על עצמן את עול ההגשמה האפורה המתחדשת יום-יום, ההגשמה הקשה והדורשת וויתורים. כאילו באמת

³⁸¹ לפי יהודית תידור באומל רובוטה נודעה בארץ ב-1991 עם חניכת אנדרטה ביד ושם לזכר ההתקוממות באושוויץ. Judith Tydor, "The Jewish Heroine During the Holocaust", *Double Jeopardy*, London & Portland, 1998, p. 148. נולדה בבבלגיה. בבית באנטוורפן בו גרה קבעה הממשלה לוח זיכרון וקראה את הרחוב על שמה. גיזה וו., "כך ברחת ונפלה באושוויץ הילופיערין" מאלה צימטבאים הי"ד", הבוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3. ראו גם: שרשבסקי, "מלה מאנטוורפן", קרני אור במחשכי התופת, עמ' 49-38. באומל מכנה אותה "גיבורה מקומית" (בבלגיה), שם היא מופיעה בשתיים מתוך 36 האנדרטות לזכר השואה. באומל, "חגרה בעוז מתניה", דפים לחקר השואה, עמ' 198, pp. 148-149. Baume, *Double Jeopardy*.

³⁸² דוגמה מאלפת נמצאת בזיכרונות מימי הקמתו של קיבוץ לוחמי הגטאות: מרים הורביץ, הבחורה היחידה בקבוצת החלוצים, הופקדה על המטבח. היא היתה מודעת לתדמיתו של התפקיד וידעה שהוא מיועד לה: "הם רעבים, עלתה בי מחשבה, האם אוכל ואצליה להשביע את רצונם, ובעיקר את קיבתם? [...] בין ארוחה לארוחה חשבתי כל הזמן מה להאכיל את החברים. הייתי חסרת ניסיון בבישול. אבל הבחורים גילו הבנה, ואפילו כששרפתי את האוכל, הם שיבחו אותו בידועם שאם יעירו לי, אפרוץ בבכי מר. בבוקר הייתי קמה ראשונה ומעירה את הבחורים. התה כבר היה מוכן. הם עבדו כל-כך קשה ובמסירות כזו. ולי היו רגשות אשם, על שאני עובדת פחות מהם. בסך הכל הכנתי להם אוכל עלוב, זה כל מה שידעתי...". "ההתנחלות בגליל המערבי – סמריה", קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 34. על חלוקת התפקידים בין המינים בהתיישבות העובדת ראו: דבורה ברנשטיין, אשה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז; הנרי ניר, "מה העיק עליהן? האשה בהתיישבות העובדת בתקופת היישוב", מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים, תשס"ב, עמ' 162-174.

³⁸³ שיחות עם ויטקה קובנר; שיחה עם חווקה פולמן-רבן; שיחה עם יעל צוקרמן; חייקה גרוסמן, חוברת לזכרה; יהודה אריאל, "בית לוחמי הגיטאות לעזרת 'לשכה 06'", הארץ.

היה זה כה פשוט להמיר את הנשק, את המתח הגבוה של קרב, את אלף ההצצות בעיני המוות, את הייאוש הצומח ומשתלב עם הגבורה – ליום העמל ולחיי הקיבוץ. על כך הן יקרו לנו לבלי שיעור. על השלב החדש הזה של גבורה בו הן עומדות יום יום, גבורת הכיבוש העצמי לחיי הגשמה³⁸⁴; לא עוד גבורה שכללה פריצה למרחב חדש ונקיטה בפעולות לא להן, אלא גבורה של יום קטנות, המתנהלת במרחב הפרטי. זה היה נכון גם ביחס לאלה שלא נשארו בחיים; הדגשת התפקידים הנשיים המסורתיים ניכרה גם בדרך בה בחרה תנועת הפועלות להנציח את זכר הנשים שנהרגו במרד גטו ורשה: ב"הקמת בית הספר המקצועי – להכשרת הנערה העובדת, לחינוכה לעבודה ולעמידה"³⁸⁵. הישראלים הוקירו את חצייתה המגדרית של "האוחזת בנשק" מפני שזו הוצגה כזמנית: סיפוריה, שהיו סיפורים על אשה שפעלה במרחב לא לה, הציגו אותה באור חיובי, כ"מיוחדת" ולא כ"סוטה". בהופעותיה בשיח הציבורי הודגשה ארעיותה של פריצה זו, שהוערכה כאפיזודה חולפת: אמנם בימי השואה היא פעלה כמו גברים, אבל אחריה "חזרה" להיות אשה: הדיבור על העבר הדגיש אלמנטים גבריים (כמו כוח פיזי וחוסן נפשי) תוך נקיטה בלשון זכר ("מצביא", "חבר"), הדיבור על ההווה הטעים את נשיותה (כמו הבלטה חסרת פרופורציה של דמעות ושימוש בלשון נקבה)³⁸⁶.

הצגת "האוחזת בנשק" כ"לוחם" (כמו גבר) ולא כ"לוחמת" (אשה) איששה את זהותה של החברה היישובית ואחר כך הישראלית כחברה ששמרה על חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים.³⁸⁷ דומה שההערכה הרבה לנשים שלכאורה התגברו, תרתי משמע, על נחיתותן האינהרנטית שנבעה מהמין הביולוגי תרמה להנצחת מעמדן של נשים בחברה בכלל. ההוקרה ל"אוחזות בנשק" לא ביטאה בשום שלב שינוי כלשהו בחשיבה של הישראלים: נשים המשיכו להיחשב כיולדות, כמטפלות, כמזינות וכמחנכות.

אירוני לגלות שדווקא לקח השואה הלאומי שביסודו ביצור קיומה של מדינת ישראל מבחינה פיזית, לקח שלהנחלתו תרמה גם "האוחזת בנשק" עצמה, היה אחד הגורמים שאיפשרו את ההערכה העמוקה והבלתי מסויגת שחשו כלפיה הישראלים. אמנם החברה הישראלית ראתה ורואה בשואה אירוע מכונן בתולדותיה, אך אירוע זה, במהלכו נשים נהגו כמו גברים, כאילו תם ונשלם עם הקמת מדינת ישראל: נשים שהתנהגו כגברים – בארץ ישראל ובגולה – התקבלו מתוך ידיעה שפעולותיהן התרחשו בימים בהם לעם היהודי לא היתה מדינה משלו. בדומה

³⁸⁴ גורפיין, "לחברה: הלוחמות", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2.

³⁸⁵ "לגבורות הגיטו בוארשה: מושב מועצת הפועלות", דבר הפועלת ט, 7-6, 11 ביולי 1943, עמ' 82.

³⁸⁶ "אתנו היית – אמא, מזכירה, לולנית, מבשלת, חשבונאית. היית רעיה", ספר צביקה דרור ללובטקין ב-1978. "אתנו היית לאם. כאן היית בסוף ימין, זכית להיות סבתא לאיל [...] האדמה הזאת ידעה אותך, כאמא של שמעון ויעל, כרעיה ליצחק". צביקה דרור, "כאחות בכירה", דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, גליון מיוחד לזכר לובטקין, עמ' 5.

³⁸⁷ מבחינה זו היחס ל"אוחזת בנשק" לא היה שונה מהיחס לנשים שהיו חברות בארגונים חמושים בארץ בתקופת היישוב: ביטוי אחד נמצא בכתביו של יצחק שדה, כשסיפר על פגישה מחודשת עם צעירה שבעבר היתה חבלנית בפלמ"ח. שדה, "אימהות: הנערה", כתבים, עמ' 79.

ללוחמות בשורות השומר, ניל"י, ההגנה והפלמ"ח, האצ"ל והלח"י, "האוחזת בנשק" ביצעה פעולות מזוינות בימי המאבק הלאומי לקראת מדינה: לעתים נפלה על משמרתה, כשרה אהרונסון וטוסיה אלטמן; אם שרדה, כמניה שוחט וצביה לובטקין, הודגשה האחיזה בנשק כאקט ששייך לעבר.³⁸⁸ פעולותיה המזוינות נתפשו כפעולות שבוצעו בימים שלא ישובו עוד.

"האוחזת בנשק" המשיכה לתפקד כאמצעי ייצוג לגבורה בשואה גם בשנים הבאות; גם שנים אחרי מותה, תיפקדה צביה לובטקין כסמל לגבורה הארצישראלית, המקומית: הדיווחים על טייסת הקרב הראשונה של חיל האוויר סימנו את הצעירה המצטיינת כ"נכדה של", נצר לגבורה.³⁸⁹ "אין זו פרידה", אמר יצחק בן-אהרן בקיץ 1978 כשצביה לובטקין הובאה למנוחות, "שהרי אם יפרד עם לוחם ויוצר זה מעליך – הוא עשוי להיפרד מעצמו, מחזונו, מעצם קיומו. [...] היית האוד שניצל, והיית ללפיד שמאיר למפעלנו ולמדינתנו". וחיים גורי תמצת: "רק מותה הוא שלה. כל השאר הוא אלמות".³⁹⁰

³⁸⁸ באמצעות התבוננות בנשים באגודת השומר מראה מרגלית שילה כיצד כדי ליצור "עברי חדש" נדרשה האשה העבריה להיות "לא חדשה", כלומר להמשיך למלא תפקידים מסורתיים. מרגלית שילה, "האשה העבריה החדשה – פנים רבות לה: השומרת כמקרה מבחן", *ביקורת ופרשנות* 34, קיץ תש"ס, עמ' 7-17.

³⁸⁹ צבי אלוש ונח קליגר, "דור שלישי לגבורה", *ידיעות אחרונות*, 14 ביוני 2001, עמ' 9. דוגמה אחרת היא הוויכוח שהתעורר בחיפה בסוף 1980 בדבר בקשתם של תושבי רחוב "שאריה הפליטה" בשכונת דניה לשנות את שם הרחוב ל"צביה לובטקין". מאז נקבע השם (בשנת 1975) פנו התושבים לעירייה בנימוק כי יש ביניהם ניצולים, אשר שמו של הרחוב מעורר בעבורם קושי רגשי. יו"ר ועדת השמות העירונית הסכים לשנות, בתנאי שיהיה זה "תחליף ראוי". בסופו של דבר השם "שאריה הפליטה" נשאר, ובשכונה אחרת נקרא רחוב על שם "צביה ויצחק". על הבקשה ועל המחאה – מצדם של ארגוני ניצולים ואחרים – ראו בדיווחי *מעריב* בני הזמן: "רחוב צביה לובטקין יבוא במקום רחוב שאריה הפליטה" (2 בנובמבר); "דורשים דיון מחודש על 'שאריה הפליטה'" (4 בנובמבר), "נסיון לשכוח את שרידי השואה" (מכתב למערכת מאת יו"ר ארגון שאריה הפליטה, ברגן בלון בישראל, 13 בנובמבר), "מבקשים לא לקרוא שם הרחוב ע"ש צביה לובטקין" (מכתב בשם ועדת ההנצחה, בית לוחמי הגטאות, 18 בנובמבר).

³⁹⁰ יצחק בן-אהרן, "מדברי הפרידה על הקבר", *דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות*, גיליון מיוחד לזכרה של צביה לובטקין, עמ' 4-3. הדברים הופיעו גם בירחון *נעמת*, יולי-אוגוסט 1978, עמ' 52; גורי, "צביה", *דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות*, גיליון מיוחד לזכרה של לובטקין, עמ' 38. לאחר מותה אמר יוסקה רבינוביץ: "המוות חתם את מסלול החיים שלה. אך מסלול זה אינו שלה בלבד אלא שם העם והתנועה כולה". רבינוביץ, "צביה", *מבפנים*, עמ' 282.

פרק שני: האם והבת

“מרגישה אני חובה להזכיר במעמד זה משהו מיוחד שהיה בשנות האסון: את הנשים והאמהות והילדים [...] נשמור ונדע לתת ביטוי מיוחד לאותה התנכרות ולאותה אכזריות שפגעה לא רק בגוף אלא גם בנפש של מיליוני נשים [...] תפעם במחוקקים הרוח המיוחדת של אותה גבורה, של אותה ההקרבה המיוחדת של האם, שהחזיקה בידיה את הילד והלכה על קידוש השם” (חברת הכנסת בבה אידלסון)¹

“היום, כמעט שכחנו מהי משמעותה האמיתית של גיבורה, של גיבורה אמיתית. וברוב להטנו לשכוח, אצנו להמיר את כתרה הסמוי והנצחי של זו – בכתרה הזוהר והצעקני של גיבורת היום: כל נערה החושפת שיניים בחיוך אוילי מעל טורי הרכילות, וכל ילדונת הנישאת לבעל מיליון מחו"ל. ובכל זאת, טוב להזכר. מי שפוגש באשה קטנה ועירנית בשם לנה קיכלר, או מי שקורא את קורות מבצעה המופלא, נזכר לפתע במשמעותה הפשוטה והיסודית של המלה 'גיבורה': זוכה וחש במעשה גבורה-של-ממש. נזכר, חש ומתרגש” (עולם האשה)²

דמות האם בשואה ודמות הבת בשואה היו שכיחות מאוד בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן: סיפוריהן נשמעו והושמעו תדיר במרכז ובשוליים, בשמאל ובימין, בקרב החילוניים, הדתיים-לאומיים והחרדים, גברים ונשים. שני הטיפוסים ייצגו קורבנות וגבורה ותיפקדו כסמל לסבל היהודים באירופה הכבושה בימי מלחמת העולם השנייה וכאמצעי להמחשת אכזריותם של הגרמנים: האם עזת הנפש שהיתה נכונה להקריב את חייה למען ילדיה, הבת התמזה וחסרת הישע. אם נשארנו בחיים ובאו לארץ היו סמל לתקומת העם היהודי אחרי השואה: האם באמצעות נישואין ולידת תינוקות חדשים, הבת על ידי אימוץ סממנים – כמו מגורים בקיבוץ,

¹ חברת הכנסת בבה אידלסון, “חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953 (קריאה ראשונה)”, דברי הכנסת 14, ירושלים, 1953, עמ' 1337.

² רחל חלפי, “לנה העיזה להלחם במות”, עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6.

שם עברי, סגנון לבוש ושליטה בעברית ללא מבטא – שיכלו להראות שהיא נוצקה, בלשונו של דוד בן-גוריון, ב"דפוס של אומה מחודשת".³

עוצמת הופעותיהן של האמהות בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה באה להן ממי שהיו תחת חסותן. סיפורי הילדים בשואה היו סיפורי האמהות בשואה, ולהפך; ב-1953, כשהביא את "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם" לכנסת, הציג שר החינוך והתרבות פרופ' בן-ציון דינור את אחד מתפקידיה של רשות הזיכרון הלאומית: איסוף שמותיהם של הקורבנות לפנקס ש"יעלה אותם, זקנים וזקנות, אבות ואמהות עם עוללים בחיקן". ב"נזכור" כתב אבא קובנר על אם ותינוקה: "נזכור [...] את האשה שחיבקה תינוקה אל לבה/ וזרועותיה צנחו/, את התינוק שאצבעותיו מגששות אל פטמת האם/ והיא כחולה וצוננת".⁴

בתקופת השואה, כמו בימים רגילים, הילדים היו תלויים בהוריהם, לרוב באם; כך גם כשלא נזכרה במפורש בסיפור על ילדים בשואה בהחלט נכחה בו: נסיבות חייה אז, כמו בימים רגילים, הכתיבו את נסיבות חייהם וגורלם היה משותף.⁵ אם לא נמצאה לצדם התעוררה השאלה מה עלה בגורלה, ובעקבותיה שאלות נוספות: האם וכיצד ניסתה להציל את חייהם? האם הקריבה חייה למענם? האם נשארה בחיים? בהנחה ששרדה, האם חיפשה אחרי ילדיה? האם מצאה אותם? האם באה לארץ? האם הקימה משפחה חדשה? בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן המחישו תשובות לשאלות כאלה את ממדי החורבן באירופה ובמידה מסוימת גם את התחדשות העם במדינת ישראל. במקרה שנרצחה וילדיה נשארו בחיים התייחס סיפור האם לגורל הילדים שהגיעו לארץ תוך התמקדות בהתערותם בחברה הישראלית כביטוי לתקומת העם; במקרה שנשארה בחיים וילדיה נרצחו המשיכו הילדים המתים להיות נוכחים גם כשילדה תינוקות חדשים; במקרה שלא יכלה – נפשית או פיזית, מבחירה או שלא מבחירה –

³ בן-גוריון כתב: "את כל הציבור הרב והמנומר הזה מוטל עלינו להתיך מחדש, לצקת אותו בדפוס של אומה מחודשת. עלינו לעקור המחיצות הגיאוגרפיות, התרבותיות, החברתיות והלשוניות המפרידות בין החלקים השונים ולהנחיל להם לשון אחת, תרבות אחת, אזרחות אחת, נאמנות אחת, חוקים חדשים ומשפטים חדשים". דוד בן-גוריון, חזון ודרך, א, תל-אביב, 1962, עמ' 30-32.

⁴ בן-ציון דינור, "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת, 14, עמ' 1312; אבא קובנר, "נזכור", א. באומינגר, נ. בלומנטל, י. קרמיש, הילד והנער בשואה ובגבורה, ירושלים, 1965, עמ' 157, ראו גם: "נזכור" בתוך: אבא קובנר, מגלות העדות, ירושלים, 1993, עמ' 181. בשיר על העם היהודי שנהרג כתב יצחק קצנלסון על "אבות ואמהות וילדיהם בחיק, יחד אם וגם עולל". ב"נזכור" משלה כתבה רחל אורבך על אמהות: "העלו נא בלבבכם את האמהות שהובילו את בנות-טיפוחיהן למות כמו לחופה. העלו נא את כל האמהות של כל הבנות ובנים! את האמהות...". רחל אורבך, בתוצות ורשתה, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 188.

⁵ נוכחותה של האם קריטית להמשך חייהם של ילדיה – תמיד וגם בימי השואה – כתב על המשמר ב-1959: בלעדיה הילדים לא מסוגלים להבין את סדרי העולם, במיוחד לנוכח הזוועות. "מדף הספרים: 'ילדים בלשכת הגיהנום'", על המשמר, 19 בספטמבר 1958, עמ' 5. ראו גם במחקרים על נשים ומשפחה בשואה בקובץ: אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006.

⁶ ככלל, העיתונות הכללית (לא עיתונות הנשים) מיעטה להביא את סיפוריהן האישיים של ניצולות שבעקבות התעללויות שעברו בימי השואה הפכו עקרות או את סיפוריהם האישיים של יהודים שהיו קורבנות לניסויים רפואיים במחנות. העיתונות טיפלה בנושא באמצעות דיווח על משפטים של פושעים גרמנים שהועמדו לדין בחוץ לארץ. חלק מהדיווחים עסקו בעדויות שנתנו ניצולים בבתי משפט בארץ שהועברו באופן רשמי לבתי המשפט הרלוונטיים בגרמניה. בין העדים היו נשים, ובמקרים מסוימים נשים שהיו קורבנות למעשי פשע כאלה. הידוע מכולם בשנות החמישים היה משפטו של קרל קלאוברג מאושוויץ, בו העידו ישראליות שהיו קורבנות להתעללויותיו ומאז לא יכלו ללדת. "עדויות על נסיונותיו של הפושע ד"ר קלאוברג בעיקור נשים", הארץ, 1 באוקטובר 1956, עמ' 4; "רופא מעיד על נסויי עיקור נשים ע"י הנאצים באושוויץ", הארץ, 2 באוקטובר 1956, עמ' 4; "נמשכות עדויות הנשים שעוקרו", דבר, 2 באוקטובר 1956, עמ' 4; "נשים רבות מתו לאחר הזריקות שבוצעו על-ידי ד"ר קלאוברג", הבוקר, 3 באוקטובר 1956, עמ' 4; חגי, "מה אומרים? ד"ר קרל קלאוברג"

ללדת או לאמץ הוערכה כאשה חשוכה, חסרה, בעלת פגם שאין לו מזור, נקודה שהודגשה במיוחד בעיתונות הנשים.⁷

ברוב המוחלט של סיפורי האמהות בשואה ובמרבית הסיפורים על הילדים בשואה שהופיעו בעיתונות אז נעדר הגבר – בן הזוג והאב. לא נמצאו הסברים מה קרה לו. בנאום הפתיחה הארוך של התביעה במשפט אייכמן, שבין תפקידיו היה להדגים ולהמחיש את אכזריות הגרמנים שייצג הנאשם, לא הזכיר גדעון האוזנר את האבות; הוא סיפר על אמהות שחיבקו את ילדיהן כשצעדו למשאית או לקרון, על "אמהות המשתגעות מצער ואימה" לאחר שילדיהן נחטפו, על אמהות שהבריחו ילדים מהגטו, על אם שסירבה להיפרד מתינוקה ועל אם שעוללה נרצח לנגד עיניה. בנאום שילב ציטוט משירו של שמריהו קצ'רגינסקי ששרה אם לבנה שנפתח במלים "שקט שקט, בני, נחרישה, כאן צומחים קברים".⁸ כך נהג גם בנאום הסיכום בו הזכיר את סיפוריהם של אם ובנה הפעוט שנקברו בשלג ושל ילדה כבת חמש שידיה ורגליה קפאו ונכרתו; "הסתכלו נא בעיניהם של הילדים, הביטו נא בפעוטות שהפחד הנורא בעיניהם", 'האזינו לקריאות הנואשות: מאמע ראטוועט' [אמא, הצילין].⁹

היעדר הגבר קשור למציאות חייהן של משפחות יהודיות רבות בארצות הכיבוש הגרמני במלחמת העולם: במקרים רבים האב נלקח ראשון או חדל לתפקד ועול ההישרדות הוטל על האשה. כפי שמראות דליה עופר ולינור ג' וייצמן, חלוקת התפקידים בין נשים לגברים בגטאות היתה ביטוי להמשכיות של חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים; היה זה המשך להתמודדותן של משפחות עם מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני וגם בגרמניה מאז עליית היטלר לשלטון.¹⁰ כשהגיעה משפחה למחנה נשאר הילדים – בדרך כלל אם בני ארבע עשרה ומטה – עם

וד"ר X, למרחב, 3 באוקטובר 1956, עמ' 2. ראו גם: ד"ר מ. דבורצ'קי, "הפושע הנאצי קלאוברג יוזם ניסויי הסטריליזציה ההמונית", *הבקר*, 9 בדצמבר 1955, עמ' 4.

⁷ לקראת משפט אייכמן פורסמה בלאשה כתבה על ניצולה שעברה הפלה במחנה ומאז לא יכלה להיכנס להריון. העיתונאית ניסתה לחתום את הכתבה בנימה אופטימית: היא שאלה אם ברצונה בבעל וב"חיי משפחה וחברה עירניים" וקיבלה תשובה חיובית. מדוע לעולם לא תהיה מאושרת? "ילדים – לא! השאלה לא נשאלה והתשובה מובנת מאליה". שרה צור, "אייכמן הפרטי שלה", *לאשה*, 29 בינואר 1961, עמ' 12-13, 26. בגליון מאי 1961 עסק מאמר המערכת של *במת האשה* (ביטאון ויצ"ו) במשפט אייכמן: ראשון מבין סיפורי השואה שנזכרו היה ההתעללויות בנשים שעוקרו. "חברה יקרה", *במת האשה*, 4 מאי 1961, עמ' 3.

⁸ *היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הפתיחה*, ירושלים, תשכ"א (להלן: *משפט אייכמן: נאום הפתיחה*), עמ' 55, 73, 82, 115, 84, 120. השיר נקרא גם "פונאר": ש. קצ'רגינסקי, "פונר", *יצחק צוקרמן*, משה בסוק (עורכים), *ספר מלחמות הגטאות*, הקיבוץ המאוחד, 1954, עמ' 571. יוצא מהכלל היה שיר של אב לבנו הקטן המת שפורסם בקובץ *אנשים ואפר*; האב כאב את מות הילד ואת מות אמו של הילד (אשתו). מ. שנקר, "שיר-ערש", *ישראל גוטמן בהשתתפות קבוצת חברים אסירים, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנאו*, מרחביה, 1958, עמ' 255-256.

⁹ *היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום*, ירושלים, תשכ"ב (להלן: *משפט אייכמן: נאום הסיכום*), עמ' 19-20; *האוזנר: אייכמן הוציא את עצמו על ידי זוועת מעשיו מכלל חברת בני האדם*, *חרות*, 14 בדצמבר 1961, עמ' 2.

¹⁰ Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), *Introduction to Women in the Holocaust*, New Haven & London, 1998, pp. 1-12. להתמודדות עם מציאות חיים זו ולניסיונות לקיים את סדרי החיים הקודמים ראו במאמרה של אסתר פרבשטיין על כתביה של פנינה וייס לבית קרמר, אשתו של אחד מחברי מועצת היהודים בגטו ורשה שהיתה אז אם לפעוט ולתינוקת. אסתר פרבשטיין, "מבט מקרוב אל היודנט: זיכרונותיה של פנינה וייס – אשת חבר היודנט הראשון בוורשה", *יד ושם קובץ מחקרים*, לג, תשס"ה, בעיקר בעמ' 60-62. ראו גם: דליה עופר, "אסטרטגיות של נשים במאבק לחיים בתקופת השואה", אסתר הרצוג (עורכת), *נשים ומשפחה בשואה*, ישראל, 2006, עמ' 27-44; אירית דובלון-קנבל, "מווסטרכורק לרוונסבריק – סיפורה של קבוצת משפחות", אסתר הרצוג (עורכת), *נשים ומשפחה בשואה*, ישראל, 2006, עמ' 66-67; לאה באליינט, "גבורתן של אימהות יהודיות בהצללת ילדיהן", אסתר הרצוג (עורכת), *נשים ומשפחה בשואה*, ישראל, 2006, עמ' 184-186. להתמודדותן של נשים עם מדיניות השלטון הגרמני בשנות השלושים ראו: Marion Kaplan, "Keeping

אמותיהם; האב והבעל נשלח לצד ימין, לעבודה. בעיתונות פורסמו כתבות שתיארו את מאבק הקיום של נשים שבעליהן נעדרו בהן נתגלתה הערכה רבה למאבקן היומיומי, במיוחד אם היו מטופלות בילדים קטנים.¹¹ כתבות ומאמרים מאת גברים הציגו את האם והילדים כמי שבהיעדר הבעל "נשארו לבדם" (כמאמר השיר של קצ'רגינסקי, "לבלי שוב הלך לו אבא, ועמו האור"); בתוך כך האם הוצגה כמי שהוטל עליה תפקיד שלא הורגלה אליו: במקום הבעל והאב, היתה למפרנסת העיקרית. "גבורת האשה בגיטו היתה גדולה מזו של הגבר וסבלה היה גדול מסבלו", הסביר ב-1960 ד"ר אהרן פרץ, רופא מגטו קובנה. בעדותו במשפט אייכמן סיפר: "בדרך כלל בגיטו היו לוקחים בהתחלה ביחוד את הגברים, ובגיטו נשאר מספר גדול של נשים. כל אשה היתה יותר בסכנה מאשר הגבר, כי לא היה מי שיגן עליה". אחד הפתרונות היה יצירת קשר עם גבר חדש, במיוחד כדי להתחלק במשימה העיקרית – השגת אוכל – ולא, למשל, יצירת קשר עם נשים אחרות, כפי שהיה במחנות.¹² "משפחה שבראשה עמדו בעל או אב, היתה מובטחת ומוגנת יותר", כתב פרץ, "נשים שאיבדו את בעליהן, היו נצמדות לגבר בודד, והיו מחפשות ומוצאות הגנה בזרועותיו הגבריות. וכך זווגו עשרות זיווגים חדשים, כדין או שלא כדין, זוגות שהיו חיים יחד ועומסים שכם אחד את המשא הכבד".¹³ כעבור שנים כתב האוזנר: "אומץ לבה וכושר סבלה של האשה היהודיה בגטו עלו על כל דמיון. גורלה היה אכזרי משל בעלה. לעתים קרובות נשארה לבדה עם הילדים כשהבעל גורש. היה עליה לעבוד כגבר ולקיים בית בתוך הגיהנום".¹⁴ לפעמים הקשר בין האם לילדים הוערך יותר מהקשר בין האב לילדיו ועל כן

Calm and Weathering the Storm: Jewish Women's Responses to Daily Life in Nazi Germany, 1933-1939", Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven & London, 1998, pp. 39-54.

¹¹ לוי שאלית, "גג מחבוא בטוח", *חרות*, 7 במרץ 1952, מוסף לספרות, אמנות וחנוך, עמ' 3 (על ביילקה, שעבודתה היתה הובלת צואה בעיר כשהיא נוהגת בעגלה: "לאמתו של דבר נמסרה עבודה זו לבעלה, אך היא היתה אשת חיל, ואמיצה ממנו"); בתיה אייזנשטיין, "נשים בגיטו", *דבר*, 12 באפריל 1953, עמ' 2; יוסף קרמיש, "הלוחמת היהודיה בגטו ורשה", *דבר*, 30 באפריל 1954, עמ' 2; מרים בירדמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", *דבר*, 13 בנובמבר 1959, עמ' 3; שמחה בונם אורבאך, "אפוס של גבורה", *הצופה*, 29 ביולי 1960, עמ' 5; "עדויות על השמדת יהודי וילנה וסוסנוביץ", *הארץ*, 5 במאי 1961, עמ' 6. לסיפורים דומים בעדויות משפט אייכמן ראו: עדות גוסטב מ. גילברט, *היועץ משפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות ב, ירושלים, תשכ"ג* (להלן: *משפט אייכמן: עדויות ב*), עמ' 850 (בצטטו למשל מדו"ח פגישתו עם ורדולף הס בבית הכלא בנירנברג אחרי המלחמה), עדות מרטין פלדי, *שם*, עמ' 798; עדות ארנסט אבילס, *שם*, עמ' 705; עדות דב פריבר, *שם*, עמ' 1027, עדות משה בהיר, *שם*, עמ' 1047. ראו גם: רניה הרשקוביץ, *בנודים ובמחצות*, הקיבוץ המאוחד, תש"ה, עמ' 5. עוד ראו בסיפור חייה של חיה לזר, בו סופר כי "החיים בגטו שכרו אותו [את האב] ועול ההישרדות הוטל בעיקר על האם" ("קורות חייה", חוברת מיוחדת לזכרה של חיה לזר, *מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים: פרסומים לח, יב 1* [86], פברואר 2004, עמ' 9) ובספרה האוטוביוגרפי של פרידה מזיא שם סיפרה על אמה שבהיעדר האב היתה "בעלת מרץ וכוח רצון, מסוגלת לקרב הרים זה לזה". פרידה מזיא, *רעים בסער, ירושלים, תשכ"ד*, עמ' 69. לכתבות ורשימות בעיתונות שתיארו הפרדה בין נשים וילדים לגברים בכניסה למחנה ראו: "אייכמן לא יסבול שפקודותיו תופרנה", *הבוקר*, 26 במאי 1961, עמ' 2; "המובלים לטבח שימשו כ'שעשועים' לרוצחים", *הבוקר*, 6 ביוני 1961, עמ' 2; "שואת יהודי בודפשט, אוז'הורוד ומונקץ' נגולה בפני בית המשפט בירושלים", *חרות*, 26 במאי 1961, עמ' 1; חיה לזר, "כתום הפרק הראשון במשפט אייכמן", *חרות*, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

בגטאות לודז' וורשה נמצאו יותר נשים מגברים: -123, *Women in the Holocaust*, Michal Unger, "Women in Ghetto Lodz", *Women in the Holocaust*, pp. 143-167. *Ibid.*, pp. 143-167. Dalia Ofer, "Gender in Ghetto Diaries and Testimonies", *Ibid.*, pp. 142. עוד על פועלן של נשים בגטאות ובמחנות בהיעדר הגברים ראו: רחל הורדה, "האישה היהודייה בפולין מראשית הכיבוש ועד הגירוש לגטאות", *יד ושם קובץ מחקרים לב, תשס"ד*, עמ' 325-352; פליציה קראי, "הנשים בגטו קרקוב", *ילקוט מורשת*, עא, אפריל 2001, עמ' 109-129.
¹² יהודית תידור-באומל, "קבוצת ה'צנטרשאפט' כרוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית במחנות", *דפים לחקר תקופת השואה*, י, תשנ"ב, עמ' 107-127.

¹³ אהרן פרץ, *במחנות לא בכז, רמת-גן, 1960*, עמ' 34-35; עדות ד"ר אהרן פרץ, *משפט אייכמן: עדויות א*, עמ' 376. במחקרה חשפה דליה עופר צדדים פחות חיוביים ל"זיווגים" אלה: למשל, על בעלים שעובו את נשותיהם וילדיהם לטובת חיים עם צעירות. Ofer, "Gender in Ghetto Diaries and Testimonies", *Women in the Holocaust*, p. 163.
¹⁴ גרעון האוזנר, *השואה בראי המשפט*, תל-אביב, 1988, עמ' 249. האוזנר כתב את הדברים בהקשר לעדותו של ד"ר פרץ במשפט אייכמן.

פרידתה מהם כמכאיבה יותר: "הטרגדיה הגדולה ביותר בחיי הגיטו ובאבדנו היתה זו של האשה-האם", כתבה ב-1953 בתיה איזנשטיין-קשב, ניצולה ועיתונאית דבר;¹⁵ "הן סבלו יותר, היות והרוצח הגרמני קלע במזיד ובכוונה תחילה בעוקצו הפסיכי בלבבות הנשים, בנקודת חייהן ובישותן הכי חשופה ומכאיבה, בנקודת אימהותן", כתב שלמה אשכנזי בספרו גיבורות בישראל (תשכ"ב), "אם רב היה סבלם ופחדם של האבות, פי כמה גדל צערן של האמהות, ממש נלאו מנשוא [...] לא נכנס לזיווג כעבד מי גדול יותר, כאב אבא או כאב אמא. נכון אולי שלכל אבא הילד שלו הנהו כמין המשך דורות, כמין בטחון לאל-תמותה, ערך מטפסי-פסיכי, לעומת זאת לאם הילד הנהו חלק אורגאני ביולוגי של כל ישותה והווייתה, וכאבה במוכן זה יותר חריף, יותר מחוריד, יותר מגובש", טען.¹⁶

פרק זה נחלק לשלושה חלקים. שני הראשונים עוסקים בשני היבטים עיקריים של דמות האם. האחד מתייחס לאם הביולוגית, אשה שבימי השואה היתה אם או הרתה אז. השני מתמקד באשה שבימי השואה תיפקדה כאם, בדרך כלל לילדים, שלא היו צאצאיה הביולוגיים. זו מכונה כאן "האמהית". עניינו של החלק השלישי הוא דמות הבת בשואה תוך התייחסות נפרדת לבת שנרצחה ולתיפקודה כאחד הסמלים לקורבנות בשואה ולבת שנשארה בחיים והגיעה לארץ ולתיפקודה כאחד הסמלים לתקומת העם היהודי.

א. קווים לדמותה של האם בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה

מרבית הסיפורים על האם בשואה שהופיעו בעיתונות התקופה עסקו בפרידה מהילדים; כשמסרה אותם למשפחה נוצרית או למנזר, כשהועלו לרכבת או למשאית, כשנרצחו לעיניה – נורו, נחנקו, נקרעו לגזרים, הושלכו לשלג, נזרקו לאש, הוטחו בכותל – וכאשר הוכנסה אִתם לתא הגז. היה זה ביטוי לתפישה החברתית הבסיסית בדבר הקשר ביניהם, שניתוקו הוערך, אוניברסלית, כהתאכזרות ראשונה במעלה. בוולוז'ין כפו הגרמנים על נשים להשליך את ילדיהן לאש; בלודז' "חטפו ילדים מזרועות אמותיהם"; באושוויץ "את התינוקות היו משליכים לאש חיים לעיני האמהות"; "ב'אקציות' של חיסול חלקי נלקחו תכופות הילדים מן האמהות, והיו מעמידים את האמהות בקבוצה אחת ואת הילדים היו מספחים אל קבוצה שניה. בהרבה מקרים לקחו מאם ילד אחד, והשאירו לה את השני [...] הגרמנים לא נתנו לילדים לזוז מהמקומות שהוקצו להם והאם האומללה, רצה מילדה האחד למשנהו, אוברת עצה

¹⁵ איזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2. להצגת סיפורי האמהות בשואה כסיפורים קשים ביותר ראו גם: מ.ב. קליינמן, "דף עגום מיומן", שערים, 3 ביולי 1953, עמ' 3.

¹⁶ שלמה אשכנזי, גיבורות בישראל, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 186. גבורת האמהות הוטעמה ברשימה בהצופה על גיבורות בישראל, אז בחר הכתב להתייחס לפרק שעסק בחוויות נשים בשואה. מ. אונגרפלד, "גיבורות בישראל לש. אשכנזי", הצופה, 3 בנובמבר 1961, עמ' 3.

מבלי לדעת אצל מי מהם עליה להישאר".¹⁷ מידע נוסף כמעט לא נמסר: ברוב המקרים לא סופר בת כמה היתה, מה משלח ידה והיכן גרה; לפעמים לא היה ברור כמה ילדים היו לה בדיוק. לרוב הביאו העיתונים את שמה הפרטי בלבד; השם המלא הופיע בדרך כלל כשדווח על איחוד המשפחה בארץ, כשאהם וילדה, בדרך כלל בת, מצאו זו את זה.¹⁸ סביר להניח שהפרטים נעדרו מפני שלא היתה די אינפורמציה; בסופו של דבר דומה שדווקא היעדר פנים ושמות ספציפיים תרמו להבניית סיפור האם וילדיה בשואה כמיתוס.

האם בשואה הוצגה כאשה חזקה, פעילה ויוזמת. עיקר פועלה היה להשיג מזון; לשם כך סיכנה את חייה.¹⁹ בימי השואה הורחב תפקידה אל מעבר לגבולות המשפחה הביולוגית: היא המשיכה להכין את האוכל ולהגיש אותו, ובמקומות המחבוא הזינה גם מסתתרים אחרים. "האמהות הן שיצרו בפינות הדחוסות והמזוהמות של 'דירות' הגיטו כברת-בית, מקום מיפלט. האמהות הפשוטות הן שהכינו ממנת-הרעב את התבשיל החם ברוב אהבה ודאגה"; הן

¹⁷ רוז'קה קורצ'אק, להבות באפר, מרחביה, 1946, עמ' קג; הרשקוביץ, בנדודים ובמחתרת, עמ' 3-4, 38; עדות הנריק רוס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 220; רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947, עמ' רג; אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2.
¹⁸ לכתבות ורשימות על אמהות אלמוניות ראו: "הגיע קץ המשטר הזה", חרות, 9 בינואר 1952, עמ' 2; רבקה, "ילדה מספרת: חזרתי אל עמי", חרות, 28 במרץ 1952, עמ' 4; רבקה קטיקובסקי-פינסקי, "מי ינקום?", דבר, 10 באפריל 1952, עמ' 3; משה זיפי, "על קברה של עיריית", הצופה, 8 באוקטובר 1952, עמ' 3; ש. נוי, "הסבתא הורשתה לבקר ולראות את נכדה...", הבוקר, 27 באוקטובר 1952, עמ' 4; ד"ר ב. רייכר, "איכה אבדו יהודי רומניה", הצופה, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2; יחיאל אופיר, "ביום השואה", שערים, 10 באפריל 1953, עמ' 3; מאיר בוסאק, "בגיהנום", הצופה, 10 באפריל 1953, עמ' 5; אריה שרניץ, "שרידי השבט", הבוקר, 12 באפריל 1953, עמ' 2; אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2; מ.ב. קליינמן, "דף עגום מיומן", שערים, 3 ביולי 1953, עמ' 3; י. בן-שלום, "אלה שנשארו בחיים...", שערים, 9 באפריל 1956, עמ' 2; חסיה דרורי, "פצעי העבר", דבר הפועלת כב, 6 יוני 1956, עמ' 167; ברוך וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3; אהרון כרמי, "כיצד ברחתי מרכבת-השמדה", הארץ, 28 באפריל 1957, עמ' 2; מרי יציב, "עם עולים", דבר, 22 בנובמבר 1957, עמ' 4; הרב דוד הולנדר, "יתומים יהודיים בבתים נוצריים בפולין", שערים, 13 בדצמבר 1957, עמ' 4; י. גראנאטשטיין, "בימים ההם...", הצופה, 17 באפריל 1958, עמ' 2; י. גראנאטשטיין, "אמא בבית בתה...", הצופה, 18 באפריל 1958, עמ' 5; הרב אלטר מאיר, "גויה הצילה בת ישראל, התגיירה ונישאה לאבי הילדה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 2; ש. שבת, "השריפה הגדולה בגיטו ווארשה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 3; ד"ר אליעזר ירושלמי, "בני הרבנים מציטוביאן", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 2; עליזה יונגרייז, "על ילדים", דבר, 31 ביולי 1959, עמ' 5; יצחק נימצוביץ, "הבת סירבה לחזור לפולין...", הבוקר, 31 במרץ 1961, עמ' 10; מרים מאיר, "בחוג המשפחה: נשים צדקניות אלמוניות", הצופה, 3 באפריל 1961, עמ' 3; גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורך היהודים מול המנורה"; המוקד של גוויית", הבוקר, 3 במאי 1961, עמ' 2; מרדכי ארציאלי, "היהודים בגולה לא ידעו איך למות", הארץ, 19 במאי 1961, עמ' 9; "כשצומצמה מנת הרעב של 4 סנטימטר לחם ליום אירוע בברגן-בלזן 14 מקרים של אכילת אדם", הבוקר, 11 במאי 1961, עמ' 4. לאמהות אלמוניות בעדויות משפט אייכמן ראו: עדות יעקב גורפיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 160; עדות נוח זבלודוביץ, שם, עמ' 166; עדות לייאן ווליצ'ק-וולס, שם, עמ' 213; עדות יוסף בושמינסקי, שם, עמ' 230-231.
לכתבות ורשימות שהביאו את שמותיהן הפרטיים בלבד ראו: לוי שליט, "כל הבן הילוד... וכל הבת...", חרות, 9 באפריל 1952, עמ' 6; הרב אלטר מאיר, "מימות השואה: מירלה ובונם – אותה ואת בנה", שערים, 31 ביולי 1952, עמ' 3; ז. יאיר, "נקמתה של פייגה", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3; הרב אלטר מאיר, "בשנות השואה", הצופה, 12 באפריל 1953, עמ' 3; שרה גליקסברג-ליברמן, "סיפורה של יהודיית", חרות, 24 בינואר 1958, עמ' 5; אפרים ממש, "תחיה", הצופה, 10 בינואר 1960, עמ' 2.
לכתבות ורשימות שהציגו את האמהות בשמות מלאים ראו: חיים ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; ט. בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הוריי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; יוסף לפיד, "שיר הפרטיזנים מזהה את הבת האבודה", מעריב, 3 בפברואר 1958, עמ' 3; "בעזרת שיר-ערש אידי הכירה בת אובדת את הוריה, מהם נחטפה על ידי הנאצים", חרות, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "מצאה את הוריה לאחר 14 שנה", קול העם, 4 בפברואר 1958, עמ' 3; ט. בן-שלמה, "בת מצאה את אביה לאחר 17 שנות פרידה", הצופה, 17 בפברואר 1958, עמ' 4; "יתומה מצאה את הוריה", הארץ, 1 באפריל 1958, עמ' 3; משה שי, "קלרה צוקר מצאה את הוריה", חרות, 1 באפריל 1958, עמ' 4; "יוצאי טארנוב, עזרו לי להיודע מי אני!", קול העם, 1 באפריל 1958, עמ' 4; ארנון מגן, "דבורה קליין שחזרה להיות קלארה צוקר", למרחב, 14 בספטמבר 1958, עמ' 22; אורבאך, "סיפורה של אם שכולה", הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ' 4; ש. שילה, "ימים נוראים בגיטו לוצק", על המשמר, 11 באוקטובר 1959, עמ' 4; מ. רייקובסקי, "מעוללות השואה: תודה לאל, גם לי יש כבר בית...", הבוקר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מצאה את בתה שהופקדה בידי נוצרים בימי השואה", דבר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; ד"ר א. ירושלמי, "אם על בניה", למרחב, משא, 14 באפריל 1961, עמ' א; יצחק נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17.

¹⁹ הרב אלטר מאיר, "מימות השואה: מירלה ובונם – אותה ואת בנה", שערים, 31 ביולי 1952, עמ' 3; רחל אורבך, "זיכור", דבר, 22 באפריל 1952, עמ' 2; יוכבד בת-רחל, "להגנת האמהות והחיים", למרחב, 3 ביוני 1955, עמ' 4. ראו גם: הרשקוביץ, בנדודים ובמחתרת, עמ' 19-20. עוד ראו: קראי, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת, עמ' 110-112; Unger, "Women in Ghetto Lodz", Women in the Holocaust, pp. 123-142.

"שומרות עד לרגע האחרון את גחלת הבית לילד – בגיטאות, ביערות, במחנות".²⁰ אָם שהשיגה לבנה ביצה שילמה על כך בחייה,²¹ אחרת הצניעה בשיערה גבישי סוכר בשביל הבת, שלישית החביאה על גופה פרוסת לחם.²² היא חסכה מפיה: "כדי לתת לנו לאכול – לא אכלה כמעט", סיפר בן. "אמא כמעט ולא טעמה ממנת המזון שלה. היא דאגה לי, לכל אגווע לנוכח עיניה ונתנה לי את מרבית מנתה. אין פלא שהיא נחלשה וחלתה בטיפוס", סיפרה בת על הימים בברגן-בלזן עם אמא. כשהיו באושוויץ שמרה בקנאות על ההיגיינה של בתה: "כל בוקר אמא שלי הפשיטה אותי עירומה ורחצה אותי במי קרח. הייתי צורחת. זה מה שהחזיק אותי בחיים". אחרת דאגה שבנותיה יתלבשו היטב ולפני שנפרדו קראה: "זייט געזונט! לשמור על הבריאות, ילדות! לא ללכת יחפות! לשמור על הנעליים!".²³

כל פעולותיה היו מכוונות להגנה על הילדים, גם במחיר פרידה מהם או במחיר חייה. בכאב גדול מסרו אמהות את ילדיהן להשגחת משפחות נוצריות: "במשך שעה ארוכה עקבו בעיניים דומעות אחרי הילדים שסובבו בלי הרף את ראשיהם הקטנים אל אמהותיהם, בלי לדעת לאן מובילות אותם הנשים הזרות".²⁴ אָם דחקה את בתה דרך חלון הבונקר; אחרת דחפה את בנה מחלון רכבת נוסעת.²⁵ בזמן סלקציה ניסתה לשוות לבתה מראה מבוגר מכפי גילה כדי שתישלח לעבודה וכך אולי תישאר בחיים: היא צבעה את שפתיה ולחייה של הילדה, חבשה מטפחת על ראשה והנעילה לה נעליים עם עקבים.²⁶ אָם עקרה את שני הזהב שלה לאחר ששמעה כי בכסף תוכל להציל את בנה שנלקח

²⁰ נחמה גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; ב.מ., "לחברה: שיר האמהות בעשור", על המשמר, 21 באפריל 1958, עמ' 3. ראו גם: לוי שאלית, "יום חנוכה בגיטו", חרות, 19 בדצמבר 1952, עמ' 6; ק. צטניק, "תפילה באושוויץ", חרות, 8 במאי 1959, עמ' 3.

²¹ עדות פרידה מזיא, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 314; שמואל שניצר, "אמא, כבר מותר לבכות?", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 2; צ. נח, "יש דין...": מאמע מען קען שוויץ ויינען? שערס, 5 במאי 1961, עמ' 1; "עדויות על השמדת יהודי וילנה וסוסנוביץ", הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 5.

²² עדות רבקה יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 418; "עדויות אחרונות על חיסול יהודי מזרח אירופה", הארץ, 9 במאי 1961, עמ' 6; "אייכמן תיכנן וביצע מצעד המות של יהודי בודפשט", הבוקר, 2 ביוני 1961, עמ' 7.

²³ עדות פריבר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1027; "ילדות במחנה ברגן-בלזן תחת שלטונה של קאפו!", לאשה, 22 באוגוסט 1956, עמ' 4; רינה יעקבזון (רייס) בשיחה אתי, רמת-גן, דצמבר 2005, (להלן: שיחה עם רינה יעקבזון [רייס]); ח. סלוצקה-קסטין, "הנעליים הצהובות (סיפור)", קול העם, 23 ביוני 1961, עמ' 5.

²⁴ על ילדים שאמותיהן מסרו אותן למשפחות נוצריות ראו למשל: ז. יאיר, "נקמתה של פייגה", שערס, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3; הרב אלתר מאיר, "בשנות השואה", הצופה, 12 באפריל 1953, עמ' 3; "אשה יהודיה הביאה לישראל ילדה יהודיה שחינכה ונצלה מהשואה", הצופה, 12 באוגוסט 1956, עמ' 4; הרב דוד הולנדר, "אבות מחפשים את ילדיהם האבודים בפולין", הצופה, 22 בנובמבר 1957, עמ' 4; הרב דוד הולנדר, "יתומים יהודיים בבתים נוצריים בפולין", שערס, 13 בדצמבר 1957, עמ' 4; הרב אלטר מאיר, "גוי הצילה בת ישראל, התגיירה ונישאה לאבי הילדה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 2; מרים בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 13 באוקטובר 1959, עמ' 3; "נערה יהודיה שניצלה ע"י רוזן פולני", שערס, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; ר. רועי, "ניצלה מהנאצים ע"י רוזן פולני וחונכה כנוצריה", הבוקר, 19 בפברואר 1960, עמ' 10; "ילדה שאומצה על-ידי פולנים בימי השואה – תורה לעמה ובאה לישראל", על המשמר, 19 בפברואר 1960, עמ' 1; "דראמה של ילדה יהודיה ניצולת השואה", קול העם, 21 בפברואר 1960, עמ' 3. ראו גם בעדות ד"ר יוסף מלקמן במשפט אייכמן: משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 454.

²⁵ עדות יוסף בושמינסקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 231. על קפיצה מרכבת נוסעת ראו: רות אור (ארליך), "ברכבת", דבר הפועלת כז, 12 בדצמבר 1961, עמ' 425; עדות גורפיין, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 162. ראו גם בסיפורה של הילדה מאשה קפלן: "התחילו הצעירים מקפצים מתוך הקרונות ואחריהם הדהדו יריות. זה נפגע וזה ניצל. אמרה אמא אלי ואל אחיותי: 'ילדותי! הצלנה עצמכן! אתן צעירות! קפוצנה מתוך הקרון!'". בנימין טננבוים (ליקט וערך), אחד מעיר ושניים ממשפחה, מרחביה, 1947, עמ' קנ.

²⁶ עדות צביה לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 255; "סבלו, מאבקו והשמדתו של גיטו וארשה", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 6. ראו גם: אסתר לוריא, "יהודיות בשעבוד", מרחביה, 1945, עמ' 9-10; הודעתה של אסתר לוריא-שפירא "לשכה 06", 1386 (שוטף) 4/בבכ-1, מסמכי לשכה 06, ארכיון כתבי היד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: מסמכי לשכה 06); איריבך, בחוצות ורשה, עמ' 105; מימי השואה והגבורה, יד ושם, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשט"ו, עמ' 13. גם אבות נהגו כך: אב הלבשי את בנו במעיל הגשם הארוך שהיה לו, "כדי שאראה יותר גדול". עדות נחום הוך, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1219. שמואל הורוביץ ניסה לשכנע קצין ס"ס כי

למחנה.²⁷ אם לבן בוגר הורתה לו לרשום בתעודה שברשותו את שמה של אשתו ולא את שמה שלה: משמעות הדבר היתה שתישלח למוות.²⁸ בכניסה לתאי הגז החביאו אמהות את תינוקותיהן בערימות הבגדים: הן חששו שה"חיטוי" הצפוי יזיק לילדים; לעתים התינוקות נשארו בחיים.²⁹

1. לא בידיים ריקות: החיבוק ככלי נשק והחיק כמקום מסתור

האם, כאמור, פעלה לבדה: לפעמים הוצגה כמי שפעולותיה הודרכו "על פי חוש";³⁰ אמצעי הלחימה העיקרי שלה היה הגוף: בזרועותיה סוככה על הילדים ואימצה אותם אל לבה ובאגרופים וברגליים הלמה ובעטה. "האמהות שכחו את הפחד ולחמו עם הגרמנים – הן התקיפו אותם ו[נ]אבקו", סיפרה ניצולה, "ראיתי כשאשה אחת בהתקפה היסטרית התנפלה על קצין ס.ס. וסרטה בצפורניה את פניו".³¹ החיבוק הציל חיים: בתאי גז חיבקו אמהות את ילדיהן ולעתים מנעו מאדי הרעל להגיע לריאותיהם הקטנות – לא פעם סופר כיצד אחרי פתיחת הדלתות נמצאו על הריצפה ילדים חיים. "את רק לוחצת אל גופך את הגוף הצנום, החור הזה, לסוכך עליו מפני החיים הללו ומפני המנת כאחד", סיפרה אם. "אמהות מיואשות נתהדקו בשארית אונן לעולליהן, כאילו היו מסוגלות להגן על חיי הפעוטות שלהן". אמהות הלכו לתא הגז עם פעוטות בזרועותיהן. הגדולים הלכו בעצמם והחזיקו בידיהן.³² "הן נושקות עכשיו לילדים – לב אם אינו יודע סבלנות, אז היא נושקת את ילדה לאורך כל הדרך", העיד ניצול שהיה אסיר הזונדרקומאנדו באושוויץ; "בתא-הגאזים שכבתי בזרועות אמי. היא הביטה בי במבט טרוף מלא יאוש ואני פחדתי להישיר

בנו כשיר לעבודה כחיט. עדות שמואל הורוביץ, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 413. עוד ראו: Ruth Bondy, "Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau", Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, p. 324.

²⁷ ברוך בר, "נקודות במשפט: למה לא מרדתי?", הארץ, 2 במאי 1961, עמ' 2; יצחק דיש, "אמא", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 2. גם אבות עשו זאת: יהודה בקן סיפר על אביו שעקר את שיני הזהב שלו ונתן אותן לבנו כדי שיחליף אותן בלחם. עדות יהודה בקן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1138. בעדותה במשפט אייכמן סיפרה עדה ליכטמן: "כדי להשקות ילד, צריך היה לשלם בטבעות ובתכשיטים". עדות עדה ליכטמן, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 148.

²⁸ עדות ד"ר מרק דבורוצקי, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 325-324. ראו גם: "חורבנה של יהדות ווילנה וטראגדיית הפארטיזאנים היהודים", הצופה, 5 במאי 1961, עמ' 2; "הדו"ח היומי ממשפט אייכמן: עדויות על חורבן קהילות סוסנוביץ, וילנה, ביאליסטוק וקובנה ועל מאבק הגבורה של הפרטיזונים היהודים", דבר, 5 במאי 1961, עמ' 11; "עדויות על השמדת יהודי ווילנה וסוסנוביץ", הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 5.

²⁹ הקומנדנט מאושוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס (עריכה, הערות ומבוא: צבי שניר), בית לוחמי הגטאות, תשכ"ה, עמ' 132; גדעון גרייף, "בכינוי בלי דמעות...": עדויותיהם של אנשי הזונדרקומאנדו היהודים מאושוויץ, ישראל, 1999, עמ' 51.

³⁰ מעריב כתב: "איך שלבן של אמהות ניבא להן, כשנכנסה המכונית הגרמנית הראשונה לגיטו, והרמקול אשר עליה הכריז שכל אשר ייצא מפתח ביתו יירה – איך שלבן ניבא להן שהפעם המדובר בדבר היקר להן מכל, בתינוקות... עוד לא הוזכרה המלה 'ילדים', וכבר אמר להן האינסטינקט האמהי מה עומד להתרחש". "הנאצי זכר כי בראש קבר-האחים מוטלת אשה המחזיקה פרחים בידה", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 23. ראו גם: שניצר, "אמא, כבר מותר לבכות?", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 2; צ. נח, "יש דין...: מדוע הלבשת לי בגדי שבת?", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 1. ועוד: רומן פריסטר, "טבע דומם (סיפור)", על המשמר, 18 באפריל 1956, עמ' 5.

³¹ הודעתה של ליאונה נוימן ל"לשכה 06", 1366 (שוטף), 44ב/כ-1, מסמכי לשכה 06.

³² רות אור (ארליך), "ברכבת", דבר הפועלת כז 12, דצמבר 1961, עמ' 425; משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 73; עדות קלמן טייגמן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1105. ראו גם: ליובה קלוט לודוב, "ילדות במחנה-נשים", זכור י, תשמ"ט, עמ' 232-234; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 186.

ולהסתכל בעיניה", סיפרה ילדה.³³ במשפט אייכמן סיפר ניצול אושוויץ: "אני זוכר שילדה בת 10 יצאה מתוך ערימה של מתים, אינני יודע איך הצליחה לצאת משם".³⁴ כשעמדו הגרמנים בפתח בונקר נמצאה אם "כשהיא מחבקת את שני ילדיה". את בנה הקטן "ליטפה בעיניה החולמות". ברגעים האחרונים לפתח את הבת ולחצה אותה אל לבה.³⁵ אמהות החזיקו את הילדים – שניים, שלושה וארבעה – על הידיים ורצו אחרי המשאית עליה הוטענו יהודים. מי שנפלה נורתה. אם החזיקה את בנה בן השלוש, הטמפרטורה היתה עשרים ושתיים מעלות מתחת לאפס. "היא ניסתה להגן עליו מפני הכפור כמעט בגדיה ולבסוף כרעו שניהם ונשארו בשלג".³⁶

האם עודדה, ניחמה והרגיעה. "אל תבכה מלאכי, אמא נמצאת על ירך [...] אנא, אל תבכה", אמרה לבנה כשישבו ברכבת; "כלום לא יקרה, כלום לא יהיה, תישן, תישן...". הרגיעה את הילד שהניח ראשו על כף ידה ונרדם. בדרך לאושוויץ ישבו בפנית הקרון אם ובנה: "שלאף מיין קינד" (שן, בני) אמרה לו. במקום המחבוא "אמא השתדלה לשעשעה; היתה מספרת לה בלחש סיפורים יפים, התקינה לה שוב ושוב בובות". הסתירה את פחדה "כדי שברגעים האחרונים לא יתחמץ לבו של הילד" ולא בכתה בנוכחות הילדים.³⁷ ילדה בגטו ורשה פרצה פתאום בבכי והתרפקה על אמה: המון האדם סביב הבהיל אותה. האם אמרה: "אל תבכי, הרי אבא מת, נמות גם אנחנו".³⁸ לעתים ניסתה להסיח את דעתה: בחדר לפני תא גז עמדו אם ובתה כבת חמש, "מאחר שהן המתינו זמן רב, היתה הילדה חסרת סבלנות, הציקה לאמה ושאלה כמה זמן עליהן להמתין עוד ומתי כבר יסעו. האם שידלה אותה כשדמעות בעיניה – היי ילדה טובה, עוד מעט ניסע אל סבתא ואל סבא, עלינו רק להתרחץ תחלה, אח"כ נתלבש יפה ומיד ניסע... – אך הילדה לא נרגעה [...] מתוך פחד, שמא תעורר הילדה את כעסם של אנשי הס"ס השומרים, שהיו מכים באכזריות גם את הילדים, אמרה האם – רקדי עוד לפנינו עוד ריקוד ואחר כך לא יארך כבר הזמן וניסע אל הסבתא".³⁹ במחקרה הביאה אירית דובלון-קובל מעדותו של ניצול שסיפר כיצד אמו עזרה לו להתגבר על פחדיו (הוא היה אז כבן שבע): "לא היו לי פחדים. קוראים לזה האינדוקטרינציה שלה, שאני הסתכלתי על כל הסביבה הזאת, של כל

³³ גרייף, "בכינו בלי דמעות...", עמ' 67. על תינוק חי בתא גז ראו: גרייף, שם, עמ' 160 (בעדותו של שלמה דרגון); זושה מינץ, טנבוים (ליקט וערך), אחד מעיר ושניים ממשפחה, עמ' קעא.

³⁴ עדות גדליה בן-צבי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1235. הילדה נורתה.

³⁵ משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 84; נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17; אליעזר הירושלמי, "במה אמא לא היתה טובה?", למרחב, משא 16, 18 באפריל 1958, עמ' א; עדות אבא קובנר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 336; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 194.

³⁶ עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 420; משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 19.

³⁷ י. ל. גירשט, "אותיות פורחות", שערים, 3 בינואר 1958, עמ' 5; עדות זאב ספיר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 805; ש. שילה, "ימים נוראים בגטו לוצק", על המשמר, 11 באוקטובר 1959, עמ' 3; הירושלמי, "במה אמא לא היתה טובה?", למרחב, 18 באפריל 1958, עמ' א; פרץ, במחנות לא בכנו, עמ' 26; אורבאך, "סיפורה של אם שכולה", הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ' 4.

³⁸ האלאנה שאראשאווסקה, "שמונה-עשר בינואר 1943", הארץ, 5 במאי 1959, עמ' 4.

³⁹ גרשום הרפנס, "השוואה קמה לתחייה", שערים, 19 בינואר 1961, עמ' 2. סיפור כזה הופיע אצל אוטא קראוס ואריך קולקא, בית-חרושת למות – אושוויץ, ירושלים, 1960 ונוכר גם אצל אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 191-192, הערה 9. סיפור דומה נזכר במשפט אייכמן: עדות ווליצ'ק-וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 206, ראו גם: גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורר היהודים מול ה'מנורה': המוקד של גוריות", הבוקר, 3 במאי 1961, עמ' 2.

אלה, גם במחנות, כמוקיונים... יש לי הרגשה או שזה מה שאמא הצליחה להשתיל את זה בתוכי, שלא להתייחס ברצינות... שזה עולם לא רציני".⁴⁰

בהגיעה לטרבלינקה "התיצבה אשה אחת עם שני ילדיה, נערים [...] האשה יפה, אולם הפחד נשקף מתוך עיניה. היא מחזיקה את הילדים, על ידה מרגיעתם, מנחמת ומבטיחה להם, שעוד מעט והכל יתברר והם ישובו הביתה אל אבא. היא מלטפת ומנשקת אותם [...] והאשה צועדת, יחד עם כולם, למות". באביב 1961, עם פתיחת משפט אייכמן, הביאה מערכת דבר הפועלת קטע משירו של אברהם סוצקובר "אמי": "האמן, הישועה בקרוב-בימינו, /- ירך האחת אחושנה על מצח/ ירך השניה על אזני מגוננת/ לבל יגיענה קולו של הרצח".⁴¹ ברשימותיו כתב מפקד אושוויץ רודולף הס: "השגחתי בנשים שניכר בהן שהן יודעות או מנחשות את הצפוי להן, ובעוד אימת המוות בעיניהן, מצאו בלבן די כוח לשחק עם ילדיהן ולהרגיעם".⁴²

אמהות ביקשו רחמים והתחננו להצלת ילדיהן, בדרך כלל תינוקות. התחנונים הוערכו כניסיון נואש להצלת חיים ולא כהתרפסות בפני הגרמנים. כלב ס"ס זינק לעבר אשה שאחזה בתינוקה שיילל. היא הוצאה מן השורה. איש הס"ס פקד עליה להשליך את התינוק. "הוא כיוון תת-מקלע דרוך והאשה נפלה לרגליו. 'לא', התחננה, 'לא אתן את ילדי', וגוננה על התינוק. 'קומי, קומי, דבר לא יאונה לך, עוד מעט תקבלי לאכול', עודד אותה [...] בעודו שולח מבטי חמלה וארגעה לעבר האשה, פילח צרור כדורים את האויר וריטש את גופות התינוק והאם".⁴³ בעדותו במשפט אייכמן סיפר אבא קובנר: "בחצות הלילה, ראיתי בחצר ממול [...] נגרת על ידי שני חיילים אשה שהחזיקה משהו בזרועותיה. אחד האיר את פניה בפנס, שני גרר אותה וזרקה על המדרכה. ברגע זה נשמט מזרועותיה תינוק. אחד מן השניים – זה שעם הפנס דומני – נטל את התינוק, הניפו מעל ראשו. האשה נכרכה סביב מגפו וביקשה רחמים. הוא נטל את התינוק, הניפו והטיח ראשו בכותל חזור והטח".⁴⁴ נשים שילדו במחנות שולחו עם התינוקות לגז, סיפרה

⁴⁰ דובלון-קנבל, "מוסטטרבורק לרוונסבריק", נשים ומשפחה בשואה, עמ' 82. מציאות מדומה כזו, במקרה זה על ידי האב ובהיעדר האם, היא אחד הצירים שהניעו את העלילה בסרט החיים יפים (איטליה, 1997), בניסיונותיו של האב להגן על בנו. לניסיונות להגן על הילדים ולעזור להם להתגבר על הפחד באמצעות הסחת דעת ראו גם: באליוט, "גבורתן של אימהות יהודיות", נשים ומשפחה בשואה, עמ' 187.

⁴¹ "ממוראות השואה", חרות, 11 בספטמבר 1952, עמ' 1; אברהם סוצקובר, "אמי (קטע)", דבר הפועלת כז 3-4, מרץ-אפריל 1961, עמ' 117 (נוסח עברי: אברהם שלונסקי).

⁴² הקומנדנט מאשוויץ מעיד, עמ' 132.

⁴³ "יהודים אלה שמנים, הם טובים לתעשיית סבון..." מעריב, 3 במאי 1961, עמ' 5; נפתלי לביא, "שואה כזאת אין שוכחים", הארץ, 13 באפריל 1961, עמ' 5. ראו גם: הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

⁴⁴ עדות קובנר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 337-338. ראו גם: גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורר היהודים מול ה'מנורה': נרות שבת באושוויץ", הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 2; "חורבנה של ירושלים דליטא", שערים, 5 במאי 1961, עמ' 8; "אמא, אפשר כבר לבכות?", הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 10.

עדה במשפט אייכמן.⁴⁵ מפקד אושוויץ כתב: "עד הייתי כאשר אחת הנשים, בשעת סגירת התא, ניסתה לדחוף החוצה את ילדיה בקוראה בבכי: 'החיו נא לפחות את ילדי האהובים'".⁴⁶

אם היתה מוכנה לנשק את ידו של השוטר האוקראיני כדי שירפה מילדיה; אחרת התחננה שישבו לה לפחות ילד אחד. סיפור זה של אם שנדרשה לבחור אחד מילדיה פורסם בתקופה בווריאציות שונות: "פעם אחת העזה אם אומללה להפיל תחנונים לפני המפקד הנאצי שיחוס עליה וישיב לה לפחות אחד משלושת הילדים שנחטפו ממנה והועלו על מכונית המשא. המפקד האכזרי השמיע כלפי האשה גערה מרושעת אך הרשה לה לעלות על האוטו ולבחור לה אחד משלושת ילדיה... האם האומללה חגרה עוז ואומץ ובשארית כוחותיה טפסה על המכונית [...] אבל כאן תפסוה שלשה זוגות ידיים ענוגות ורכות של התינוקות, אשר נצמדו בכל כוחותיהם אל גופה המרתת והרועד של האם הבוכה. נצבט לבה של האם השכולה ונתעלפה מרוב יסורים והיא הוסעה יחד עם ילדיה ישר למחנה השמדה". בעדותו במשפט אייכמן סיפר ניצול: "אמא ששלושה מילדיה לקחו, נגשה לאוטו וצעקה: תן לי את ילדי. והוא שאל: כמה הם ילדיך? היא ענתה שלושה. והוא אמר: אחד את יכולה לקחת. היא עלתה על המכונית, שלושת הילדים הושיטו ראשיהם אליה, וכל ילד רצה ללכת עם האם. האם לא יכלה לבחור [...] אמא שניה נתלתה על המכונית ולא נתנה לה לנסוע, וכלב נשך אותה. [...] אם אחת הלכה עם שני ילדים – וזאת ראיתי מחלוני – וביקשה שהגרמנים יחזירו לה ילד אחד. הוא לקח את הילד בכתף וזרק לה. סצינות כאלה היו כל יום".⁴⁷

2. "שימותו כגבורים יחד אתי...": נחישותה של האם שלא להיפרד מילדיה

בעיתונות התקופה הופיעו סיפורים רבים על נשים בשואה שגילו גבורה בכך שסירבו להציל את חייהן במחיר פרידה מהילדים. המשותף להם היה האינסטינקט האמהי על כל מרכיביו, שהתבטא למשל בהגנה באמצעות הגוף ובהקרבה עצמית. דחף זה הועמד במרכז הסיפור והעלה את האם על נס; ההוקרה התבצעה גם מהכיוון ההפוך, באמצעות סיפורים על אמהות שפעלו בניגוד לדחף זה והתכחשו לילדיהן. "יצאה מירלי לחפש מזונות, ובדרכה נתפשה לקרונות המות [...] ובראות בונמל בנה הגדול, שאמא טרם שבה למרות שעבר כבר זמן רב מאז יצא מביתה, לכו ניבא לו רעות ויצא גם הוא כשראו אחיו ואחיותיו שבונם יצא הלכו גם הם אחריו [...] ארבעתם יצאו לרכבת ההשמדה כדי לראות את אמם [...] ארבעתם פשטו ידיהם לקראת אמם שתקח אותם אתה, וקולם המשווע היה שובר

⁴⁵ עדות אלישבע סנש, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 788. ראו גם: אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2.

⁴⁶ הקומנדאנט מאושוויץ מעיד, עמ' 133.

⁴⁷ פ. פלקסר, "והרשעה כעשן תכלה", שערים, 19 בספטמבר 1955, עמ' 3; עדות פרץ, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 373. לווריאציות נוספות ראו: מאיר בוסאק, "בגיהנום", הצופה, 10 באפריל 1953, עמ' 5; ש. שילה, "ימים נוראים בגיטו לוצק", על המשמר, 11 באוקטובר 1959, עמ' 3; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 187-188.

לב. יצא אחד משומרי הרכבת ואמר לילדים אני יכול להחליף את אמכם באחד מכם [...] לא חפצה מירלי לצאת ולהכניס את בנה תחיתה".⁴⁸

גם כשהיה לה סיכוי לשרוד לבדה – כצעירה שלעתים נחשבה למי שמסוגלת לעבוד – לא עזבה את הילדים.⁴⁹ כתבה רות בונדי בספרה האוטוביוגרפי: "לקראת הסלקציה באו האמהות אליי לבקש עצה: מה לעשות? לעזוב את ילדיהן? להישאר עמם? מה היית עושה את? ניסיתי להתחמק: 'אינני יודעת. הרי אין לי ילד משלי'. אבל הן לא הירפנו. ובכל זאת? אמרתי להן: 'אני חושבת שאילו היה לי ילד קטן, הייתי נשארת איתו'. והן הנהנו: זה מה שהתכוונו לעשות בלאו-הכי, ממני ביקשו רק אישור לנכונות החלטתן [...] כעבור שבוע חוסל מחנה המשפחות [בבירקנאו], וכל הנותרים בו הובאו לתאי הגז [...] במשך שנים כירסמה בי האחריות הנוראה שלקחתי על עצמי. הרי האמהות היו צעירות, ואלמלא נשארו עם ילדיהן היה להן סיכוי להינצל, להקים משפחה חדשה. אבל אין חיים במחשבה על ילד שנעזב בשעתו הקשה? אחרי שנולדה בתי חזרתי ושאלתי את עצמי: האם הייתי נשארת עמה כדי לחבק אותה בתא הגז? ואישרתי לעצמי שוב ושוב: לא הייתי עוזבת אותה".⁵⁰ הרהורים דומים היו גם מנת חלקם של "אוחזים בנשק" שאחרי השואה היו להורים: כשלושים שנה מאוחר יותר בנאום שנשא בעצרת זיכרון לשואה אמרה חייקה גרוסמן: "לא עוזבת אותי המחשבה, מה הייתי עושה אני לו ילדותי היו בטרנספורט, לא רק אמא? האם יכולתי לעזוב לנפשן וללכת לקרב האחרון?".⁵¹

⁴⁸ הרב אלתר מאיר, "מימות השואה: מירלה ובונם", שערים, 31 ביולי 1952, עמ' 3. הבכור גרר אותה החוצה ועלה לרכבת. האם, "שהיתה נדהמת", "התאוששה וראתה בצרת נפשה, והספיקה עוד לצרוח [...] פרח לבה ומתה על המקום כי אחותה השבץ". בהן הצליח לקפוץ מהרכבת. הוא נשאר בחיים. שפ.

⁴⁹ יחיאל גרונשטיין, "נשמה מפוצלת...", שערים, 30 במרץ 1953, עמ' 7; גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2; י. גראנאטשטיין, "אמא בבית בתה...", הצופה, 18 באפריל 1958, עמ' 5; בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 11 בספטמבר 1959, עמ' 3; דב גולדשטיין, "הטראגדיה של לייבוש קורנוואסר ושתי נשיו", מעריב, 21 בינואר 1960, עמ' 2; עפרה אליגון, "עזה, מרושקה, זהבה וחיה", דבר הפועלת כו 2-3, פברואר-מרץ 1960, עמ' 51; נימצוביץ, "הבת סירבה לחזור לפולין...", הבוקר, 31 במרץ 1961, עמ' 10; עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 418. ראו גם: Lidia Rosenfeld Vago, "One Year in the Black Hole of Our Earth Planet: A Personal Narrative", Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, p. 274; "הפתרון הסופי בהכנה: הודיע אייכמן ב-1941", הבוקר, 14 במאי 1961, עמ' 5; עדות אסתר גולדשטיין, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1206-1207; "מעשי גבורה והקרבה של נשים", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 7; "סלקציה" לצלילי תזמורת", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; ד"ר א. ירושלמי, "אם על בניה", למרחב, משא 15, 14 באפריל 1961, עמ' 2; בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 27 בנובמבר 1959, עמ' 3. ראו גם: גניה בורנשטיין, "הילד שבקיר", זכור ט, 1988, עמ' 95. עוד ראו: אנשים ואפר, עמ' 245.

⁵⁰ רות בונדי, שברים שלמים, תל-אביב, 1997, עמ' 48-49. שתיים מבין שש מאות האמהות לילדים קטנים התייצבו לסלקציה: כל השאר נשארו עם ילדיהן והלכו למות יחד אתם, סיפרה: Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau, Bondy, Women in the Holocaust, p. 324. על מחנה המשפחות באושוויץ ראו: נילי קרן, "מחנה המשפחות באושוויץ-בירקנאו", ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, תשס"ג, עמ' 427-443, שמעון אדלר, "צריף הילדים במחנה המשפחות בבירקנאו", יד ושם קובץ מחקרים כד, תשנ"ה, עמ' 227-252.

⁵¹ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי (1985) תיק בעצרות ביד מרדכי 1955-1993, 10.69-95, חייקה גרוסמן – ארכיון אישי, גבעת חביבה (להלן: ארכיון גרוסמן). דברים דומים אמר יצחק (אנטק) צוקרמן בסוף שנות השישים: "בעין זעומה הסתכלנו בידידינו המבוגרים אשר התרצצו לסדר כביכול את 'ענייניהם הפרטיים', למצוא מקום עבודה 'פרודוקטיביות' אשר עתיד היה לשמור עליהם ועל בני משפחתם מגירוש. נמרצים היינו, קשוחים היינו, ראינו רק עניין אחד לפנינו, רק מטרה אחת – המאבק בגרמנים. לימים [...] כבר פה בארץ, כשיצאתי באחד מימי האביב לטייל בשדות הקיבוץ ולידי בני בכורי הפעוט, עלתה פתאום מחשבת סרק במוחי – הגיטו, האקציה, אני ופעוטי ילדי – מה הייתי עושה?". מצוטט אצל דן מכמן, יחיעם ויץ, "בין 'עמידה' ל'התנגדות'", בימי שואה ופקודה, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1983, עמ' 71.

ב"מאלינות" (מקומות המחבוא) בגטאות ילדים בדרך כלל לא היו רצויים: בכיים עלול היה להסגיר את המסתתרים. משפחות עם ילדים קטנים, שבראשן עמדה לרוב אם לבדה, חיפשו מקומות מסתור אחרים. סיפרה ניצולה: "בצוק העתים הפכו לפעמים גם היהודים עצמם לשונאי הילדים. הללו, ביחוד התינוקות, היו יסוד בלתי-רצוי, ואפילו מסוכן [...] הם עמדו 'להלשין' כל רגע על קיומו של המחסה, אם בבכי ואם בהשמעת קולות סתם [...] בתקופת הכנת המחסים היו אומרים גלויות למשפחות עמוסות ילדים, כי לא יכניסו אותם לשותפות במחסה, כי אין ברצונם לסכן את חייהם בגלל חיי ילדים זרים, שבין כך ובין כך אין להציל אותם, כי סופם ש'ילשינו' [...] אם היו בגיטו אנשים, שהשלו את עצמם בתקוה, כי המחסה יוכל להציל אותם מ'אקציה', לא זכו הנשים-אמהות אפילו לאשליה כזאת".⁵² כשבכו תינוקות ופעוטות במחבוא המשיכו אמותיהם לחבקם וניסו להסותם; הניסיונות הסתיימו לא פעם במוות כשאמהות חנקו את הילדים.⁵³ ניצולה סיפרה על מחבוא שהתגלה "בגלל תינוק רעב שהחל מתייפח. האנשים במרתף ניסו לחנוק את הפעוט, אך היה כבר מאוחר מדי". אחרת הסבירה: "לילדים בתוך המחבוא נותנים סמי ארגעה שלא יבכו, אך כל שיעול שלהם מעורר גל צעקות מהמבוגרים אשר מפחדים שמא יתגלו [...] חשבנו [...] מה יהיה אם אחד הילדים הקטנים יתחיל לבכות ולפי קולו יכירו ויבואו לבית זה – לחפש? באותו לילה אף אחד לא עצם עין".⁵⁴ צעירה תיארה: "ברגע של מתיחות החל פתאום תינוק אחד לבכות. אמו כיסתה מהר את פי התינוק, אך בשום אופן לא הצליחה להשתקו. הבחנו איך הגרמנים נעצרים ומקשיבים, ואז חנקה האם כמו ידיה את תינוקה. כל זה קרה במשך שניות אחדות. בשתיקה הפנינו כולנו את עינינו אל האם האומללה, שהבינה כי באותו רגע תלויים חיינו בה ובתינוקה. היא עצמה ניתקה את פתיל חייו של תינוקה הגועה בבכי, כדי להציל את חייהם של קרוב לשלוש מאות איש. לאחר שהרחיקה את ידיה מן התינוק המושק – התעלפה".⁵⁵

אמהות צעדו עם ילדיהן למרחקים ברעב ובשלג. סיפרה אם: "הייתי בגיטו וורשה תשעה חדשים, וברוב עמל ותלאה הצלחתי לצאת משם, בלי כסף, בכל מדרך כף-רגל הייתי מוכרחה לשלם כופר; 160 קילומטר נשאתי את ילדתי, לנתי בשדות, הלכתי תשעה ימים". אם לבת שנתיים נשאה אותה על כפיים דרך הגבול, "שבועות וחודשים, ימים ויליות", "בדרכים לא דרכים".⁵⁶ אם וילדיה נמלטו מביתם: יצאו מהבית במהירות, לעתים באישון לילה. אחרת

⁵² איזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2.

⁵³ מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 12. ב-1961 סופר על אב שחנק את בנו לעיני האם ושני הילדים האחרים. נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הברוק, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17.

⁵⁴ מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 12; הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

⁵⁵ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 29 בספטמבר 1959, עמ' 3. לסיפור דומה ראו: רומן פריסטר, "טבע דומם (סיפור)", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 5-6; דב שילנסקי, מוזלמאן, תל-אביב, 1961, עמ' 136-137. עוד על אמהות שחנקו תינוקות ראו: קראי, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת, עמ' 113; אניטה טרסי, "משפחות בתקופת השואה כמוקדי הכרעה והתנהלות אקטיבית", אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 56.

⁵⁶ חיים ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שעים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; ש. אנגל, "יאנושה רוקדת בחג העצמאות", דבר, 5 במאי 1957, עמ' 4.

הסתתרה עם בתה, בת שלוש, ובנה, בן שנה וחצי, במנזר שם נמצאה גם גיטתה, אם לשלושה שכרעה ללדת. ארבעים יום אחרי הלידה נאסרה. אחרי כחודשיים נפטרה התינוקת.⁵⁷

אם השליכה עצמה לפני הרובים שלא ירצחו ילידה; אחרת הלכה אתם לרחבת האיסוף. בדרכה לאומשלגפלאץ החביאה את תינוק תחת בגדה: לאחר שנתגלה סירבה להיפרד ממנו ונורתה עמו.⁵⁸ אמהות הסתירו את ילידה הפעוטים בצריף במחנה; כשנודע על כך לראש הבלוק נאספו הילדים ונורו.⁵⁹ באקציה האחרונה הצליחה חיה, אמה של רחל, להתחבא: "עם רדת הערב, בראותה כי האנשים שנלקחו בשעות הבוקר לעבודה לא חזרו, ידעה מה קרה להם [...] היא לקחה אותה ואת אחיה ובליל חורף בשלג עמוק היא עברה אתם למקום מחבוא אחר בעיירה". אם הושלכה יחד עם ילידה לבור; גבר אמר לאשתו: משפחתנו, המטופלת בשלושה ילדים, צפויה ללכת למוות. הוא הציג בפניה ברירה: אם יישארו כולם יחד, ימותו כולם. אם ייפרדו, "סיכוי קל לכל אחד שידלג על פני מתרס המוות". אבל אשתו "רוצה בהיותנו יחד, גם אם פירוש הדבר למות".⁶⁰ ברכבת שנסעה לטרבלינקה התנגדה אם לניסיון בריחה: "אין שום הצלה... אין לאן לברוח, ועם מי ישאירו את ברכה'לה ואת מלכה'לה? ... [...] רק ביחד... עד הנשימה האחרונה". אם לבת שש סירבה לקפוץ מרכבת שנסעה לאושוויץ: היא חששה שבתה תיפצע ולא תשרוד את הדרך הארוכה בשלג.⁶¹ גרמני תפס אם שהחזיקה פעוט: היא "החלה לבקש רחמים אצל רוצח זה שיירה בה וישאיר את התינוק בחיים. מעבר לגדר עמדו פולנים והרימו ידיהם ברצונם לתפוס את הילד והיא נסתה למסור להם את הילד. אז לקח איש הס.ס. את התינוק בידיו, ירה באם וקרע את התינוק 'כמו שקורעים סחבה' [...] האם שהיתה פצועה אנושה התקרבה בזחילה [...] ככה גוועו שניהם יחדיו".⁶² הורים סירבו להצעה של ידידים נוצרים להפקיד בידיהם את הבת מחשש שימירו את דתה;⁶³ אם אמרה לבנה כי אם אחד מילדיה יישאר בחיים מכיוון שחי בין גויים "מוטב שימות יהודי מאשר שיחיה בתור משומד".⁶⁴

⁵⁷ עדות סמואל, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 479; עדות ד"ר חולדה קמפניאנו, שם, עמ' 483-485. ראו גם: גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורר היהודים מול המנורה: אצלנו זה לא יקרה...", הבוקר, 12 במאי 1961, עמ' 2; "מאבק אייכמן נגד איטליה, דניה ושוודיה בשל הפרעותיהן בביצוע הפתרון הסופי", הבוקר, 12 במאי 1961, עמ' 7; "עדויות, מסמכים ותצהירים על לחצו של אייכמן וכנופיתו לחיסול יהדות דניה, נורווגיה ואיטליה", דבר, 11 במאי 1961, עמ' 3.

⁵⁸ אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2; לביא, "שוואה כזאת אין שוכחים", הארץ, 13 באפריל 1961, עמ' 5; חסיה דרורי, "פצעי העבר", דבר הפועלת כב 6, יוני 1956, עמ' 167.

⁵⁹ מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 13.

⁶⁰ אפרים ממת, "תחיה", הצופה, 10 בינואר 1960, עמ' 2; פרץ, במחנות לא בכך, עמ' 25. בהודעה ללשכה 06 סיפר אברהם אביאל: "זוכר אני היטב את הלבטים של אבא. אבא ז"ל טען שכל אחד מאתנו חייב להשתדל לנסות לברוח ליער, לנסות להסתתר בין גויים מכרים, לנסות ויהי מה. כי בין כה וכה אין לנו כבר מה להפסיד. אם כל אחד ינסה את מזלו, ואולי ינצל משהו מהמשפחה. אבל נשב יחד, הרי כולנו נהרג ונשמד [...] זוכר אני איך אבא דבר על לבנו שאנו הילדים נלך לבד ואז הוא ינסה להוציא את אמא, שלבד לא רצתה בשום אופן ללכת, האמת היא שאמא פחדה גם לשלוח אותנו לברד". הודעתו של אברהם אביאל ל"לשכה 06", 1249 (שוטר), 38-42/בפ, מסמכי לשכה 06.

⁶¹ אהרון כרמי, "כיצד ברחתי מרכבת-השמדה", הארץ, 28 באפריל 1957, עמ' 2; שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

⁶² "איך חוסלו יהודי לבוב", הצופה, 3 במאי 1961, עמ' 2. הסיפור הושמע בעדות בושמינסקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 230-231. ראו גם: משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 9.

⁶³ הרב א. מאירי, "על שחיטת ילדינו", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3. סיפורים על ילדות שהוריהן העדיפו שימותו כיהודיות ולא יחיו כנוצרות הופיעו מדי פעם בעיתונות החרדית שנבדקה כאן; זו גילתה אהדה להחלטת ההורים ובה בעת עסקה בהתרת מסירתה של ילדה כזו

אם הרעילה את עצמה ואת ילדיה כדי למות כבני חורין. "דאגתי למנת רעל שלא תגע בילדי יד טמאה, שימותו כגבורים יחד אתי..." סיפרה אם לבת אחת עשרה ולבן תשע. "האם האומללה חובקת את ילדיה בזרועותיה ולוחשת להם: הגיע הזמן להפרד מעל אדמת הדמים אוכלי אדם, וכי לא טוב המות מידי אמא ממות בידי טמאים? האם מאכילה את ילדיה מסם המות, נוטלת לעצמה וצונחת מתה על גופותיהם הקרות". הורים בלעו מנת רעל ונתנו לַבן: "המנה שהספיקה כדי להמית את הילד, לא הספיקה להורים. בהתעוררם, מצאו את ילדם מוטל מת בחיקם. הם פתחו בריצה לעבר גדר המחנה ונורו". לעתים הרעל לא פעל: במשפט אייכמן סיפר ניצול על אשה שבעלה הזריק לה ולעצמו רעל; היא נשארה בחיים ומאוחר יותר נורתה. בנוותיהם נשארו לבד. בעדות אחרת סיפרה ניצולה על משפחות שלמות שהתאבדו "כי הרי לא היה בלב האנשים האומץ לגרור ילדיהם עמהם". אם אמרה: "אני גמרתי ואומר בנפשי. לא אתן אותו [את הבן] חי לילדיהם. אני אדאג לכך שישן בשקט, שלא יסבול, שלא יכאיבו לו".⁶⁵

אחרי שילדיה נרצחו ביקשה האם את נפשה למות. "בחלון הקומה הרביעית של בית בווער הופיעה אם יהודייה שהיתה אחוזת טירוף כמעט מרוב פחד ושני ילדיה לציידה. היא זרקה למטה אחד שנהרג במקום. הילד השני שהיה נבהל היה דבק באמו [...] אחרי מאבק בין האם והילד, על הלהבות שכבר ליחכו אותם, נפלו שניהם על המדרכה".⁶⁶

לאחר שקפץ הבן מהרכבת ונורה, סיפרה ניצולה, "את מבקשת להתעלף, את מיחלת לרגע של אבוד החושים כדי לא לחוש בכאב האיום הצורב בחזה, את זעקתך הנבלעת בתוך קולות הבכי והצעקה שבקרונך. איש אינו שם לבו אליך. הגלגלים ממשיכים לשקשק את המנונם: למות, למות, למות...". אחרי שנרצחה הבת כתבה האם: "אין ברצוני לחיות אם תפארתי איננה יותר [...] כאשר הנבל יתקע בי את כדוריו – לא ארגיש מאומה, כי בקרבי מת כבר הכל". אחרי שהצליחה לצאת מבור הגוויות ובו בתה "חשבתי שיפתח הקבר ואפול גם אני אל תוכו [...] האדמה רעדה ואני חפרתי בידי, בקשתי להיכנס אל תוך הקבר הזה. חפרתי בכל כוחותי אולם הקבר לא נפתח עוד".⁶⁷

ילדי נוצרים. גם בכך קשרה את רצח היהודים באירופה במלחמת העולם השנייה לשרשרת מעשי החורבן לאורך הדורות. בשערים הופיעו בשנות החמישים סיפורים על נשים בימי הביניים שרצחו את הילדים כדי שלא יפלו בידי נוצרים: אלה פורסמו בעיקר בתשעה באב או בעשרה בטבת. ראו למשל: "בנות ישראל האמיצות: הנהרגות והנשחטות על קידוש השם", שערים, 21 ביולי 1953, עמ' 3.

⁶⁴ הודעת אביאל, מסמכי לשכה 06. בהודעה ללשכה 06 סיפרה לוריא: "היו ויכוחים בלי סוף בין יהודי הגטו [קובנה]. חלק היה בדעה שעל ההורים לעשות את הכל בכדי להציל את הילדים והחלק השני טען שאין להוציא ילד מההורים ולמסור אותו לשונאים היכן [ש]יתחנך לשנא את עמו". הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

⁶⁵ "לא נשכח, לא נסלח", חרות, 14 בספטמבר 1956, עמ' 3; צ. נח, "יש דין...: מאמע מען קען שוין וינען?", שערים, 5 במאי 1961, עמ' 1. פרץ סיפר על כך בעדותו במשפט אייכמן (משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 376) ובספרו (במחנות לא בכנ, עמ' 71). עדות ד"ר משה בייסקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 178-179. עוד על הרעלת ילדים בידי הוריהם ראו: חנה סלוצקה-קסטין, "צוואתם זועקת אלינו מן האדמה!", קול העם, 17 באפריל 1959, עמ' 5. גם העדה הילדגארד הנשל סיפרה במשפט אייכמן על התאבדות על ידי בליעת רעל: משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 493. ראו גם: מזיא, רעים בסער, עמ' 128. על אם שהרעילה תינוקה ראו גם: שילנסקי, מוזלמאן, עמ' 223-224.

⁶⁶ ד"ר ש. שבת, "השריפה הגדולה בגיטו ווארשה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 3. על אמהות שילדיהן נחטפו ראו גם אצל אוירבך, בחרות ורשה, עמ' 44.

⁶⁷ רות אור (ארליך), "ברכבת", דבר הפועלת כז 12, דצמבר 1961, עמ' 425; ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 422.

לעתים הוצג הכאב העצום כסבל שיוצר ובורא ולא ממת ומכחיד, כמו חבלי לידה: "לב האם היהודיה, הידוע לשם ולתפארת בעולם כולו, לא רק נרפה אלא עוד נחשל ונפלד פי כמה בתקופת אימה ופחד-בלהות זו"; אחרי שנורתה והושלכה לבור "חשבתי שאני מתה, אבל בכל זאת, עם כל מותי, אני מרגישה משהו [...] הרגשתי שאני יכולה לנוע, שאני חיה [...] נאבקתי ונאבקתי שלא אחנק [...] אני, בשארית כוחותי, עולה למעלה [...] יצאתי".⁶⁸ "היא עמדה על מצבה, שגזר עליה השכול לעולמים, והיא יודעת שחייה ניטלה משמעותם, שאין לה בשביל מי לעמול, אך בעל כרחה היא חייה", סופר על אשה שאיבדה את בתה ובנה; "אני אתגבר איכשהו גם על זה, הפעם אסון אמיתי", כתבה צעירה להוריה לאחר שבנה הקטן מת בגטו.⁶⁹

לעתים רחוקות סופר על אמהות שנטשו את ילדיהן, בדרך כלל תינוקות: ב-1946, בוועידת הקיבוץ המאוחד ביגור, סיפרה צביה לובטקין על הרעב הגדול בגטו ורשה, אז "אירע שאם מוכת-רעב אכלה את בשר ילדיה". היא ציינה זאת כדי להמחיש את מציאות החיים הנוראה שם; בכוחו של סיפור כזה היה גם להציג את הניתוק האכזרי של אם מילדה גם כשיא של התאכזרות ודה-הומניזציה שכפו הגרמנים.⁷⁰ בקובץ אנשים ואפר (1958) מאת ניצולי אושוויץ הובא סיפורה של אם שהתכחשה לבנה הקטן: "הנה אשה – צעדיה מהירים, דרכה אצה לה, קדחתנית. אחריה רץ ילד קטן, פניו פני-מלאך, מלאים ועגולים כתפוח. רץ הילד ואינו יכול להשיג את אמו. הוא מושיט ידיו וצועק: 'מאמא, מאמא, קחי את ילדך, אשה!' 'אדוני, אין זה ילדי, לא שלי הוא!' צועקת האשה בקול היסטרי, בורחת ומליטה פניה בידיה. רוצה היא להתעלם, להימנות עם אלה אשר לא יוטענו על מכוניות-המשא, עם אלה שם ההולכים ברגל, עם אלה אשר יישארו בחיים. צעירה היא, בריאה, יפה, היא רוצה לחיות. אך הילד רץ אחריה וצועק בקול: 'אמא, אמא, אל תברחי!' 'לא שלי הוא, לא, לא שלי!' גינוי האם, גם אם לא היה מפורש, חיזק את הנורמה לפיה על אם להקריב עצמה למען ילדיה. בספרה האוטוביוגרפי שהופיע בתשכ"ד כתבה פרידה מזיא: "אירע, שמרוב ייאוש וזנחו הורים צעירים את ילדם, כדי להינצל. הקטן נלחץ אליהם בבכי ובצעקות: אמא! אמא! ... ואילו היא העמידה פני זר. לא רצתה להודות בקשר שבינם, שכן היא צעירה וסיכוייה להישאר או להישלח לעבודה עדיין עומדים לה, ואילו ילדה הופך אותה ל'בלתי-פרודוקטיבית', מיותרת".⁷¹

⁶⁸ ז. נח, "יש דין...: מדוע הלבשת לי בגדי שבת?...?", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 1; עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 418.

⁶⁹ "גולה מירא – מכתב", ילקוט מורשת 1, נובמבר-דצמבר 1963, עמ' 83.

⁷⁰ צביה לובטקין, "אחרונים על החומה", הוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, תש"ז, עמ' 20. במשפט אייכמן סופר על אכילת בשר אדם בברגן בלזן ובבירקנאו. עדות מלקמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 462 (ברגן בלזן). עדות בקון, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1144 (בירקנאו). לדיווחים על כך בעיתונות ראו למשל: "כשצומצמה מנת הרעב של 4 סנטימטר לחם ליום אירעו בברגן-בלזן 14 מקרים של אכילת אדם", הבוקר, 11 במאי 1961, עמ' 4. ביומן שכתבה בימים בהם היתה אסירה בברגן בלזן סיפרה חנה לוי-הס על מקרי אכילה של בשר אדם באחד הצריפים. חנה לוי-הס, יומן ברגן בלזן, ישראל, 1974 (הוצאה פרטית), עמ' 123. היומן ראה אור לראשונה ב-1946, ובעברית ב-1963.

⁷¹ תדאוש בורובסקי, "יום בהאצינדה", אנשים ואפר, עמ' 272; מזיא, רעים בסער, עמ' 92.

בשנות החמישים אמהות בשואה שנטשו את הילדים הוצגו כמקרים חריגים ביותר: "כשם שהיו אמהות שנאבקו על הליכה למות יחד עם ילדיהן, כן היו גם אמהות אשר דאגו קודם כל להציל עצמן", כתבה ניצולה ב-1959 וסיפרה על אמהות שהשאירו תינוקות בעריסות וברחו. אחרת העידה: "שם, באושוויץ, עקרו לנו שיניים. את הכל עשו מה שהם רצו. והמטרה: ליטול מהאשה היהודיה את כבוד האשה והאדם. כן, היו כאלו אשר הושפעו. היו כאלו, אשר רבו עם ילדיהן על כל פרור לחם קטן. היו כאלו, שקיוו להציל את עצמן על ידי מסירת הילדים למשרפות [...] אבל כאלו היו יחידות, בודדות. הרוב נשאר חזק ונקי".⁷² נערה ניצולת אושוויץ תיארה: "לשמאל, למשפחה, הולכים הזקנים, החולים, הילדים. אמהות צעירות שתינוקותיהן בידיהן הולכות אף הן לעבר זה. לימין – למחנות-עבודה – הולך הנוער. כמה אמהות, בראותן את המתרחש, משליכות את ילדיהן ועוברות אל הנערות [...] אני עוצמת את עיני. רוצה ואיני יכולה להסתכל בעולם זה האכזרי". ניצול שבתקופת השואה היה נער סיפר: "חייב אני להודות, כי נמצאו אמהות שנהגו אחרת. הן השאירו את ילדיהן והתייצבו בין הטורים של הנערות הצעירות. אל-נא נחשוב זאת לחטאת. באותם הרגעים היינו כולנו כחיות-פרא. כל אחד רצה להציל את חייו ולוא לזמן קצר".⁷³ נשים שלא נאבקו כשילדיהן נלקחו מהן הוצגו כמי ששותקו מפחד, כהיסטריות, כמשוגעות: במקרים כאלה עמידתן מנגד הוצגה כביטוי לאכזריות הגרמנים שהיתה כה גדולה עד שהצליחה לדכא את האינסטינקט האמהי. "שתיהן, האם והבת, נראו אומללות ביותר, כמעט ולא שמעתי שהוציאו הגה מפייהן. הן דרכו על הכביש, בזהירות ובפחד, פן תבלע אותן האדמה. נדמה לי שהן היו היחידות – חסרות יוזמה. הן לא ידעו איך התגלגלו לגיטו זה, ובכלל איך נותרו בחיים. גורלן נמסר ברצון בידי שוביהן. רק הבת היתה נאנחת מדי פעם וזורקת צמתה על הכתף. נראה שבועמק נפשה הקטנה התקוממה על מר גורלה"; ובמקום אחר: "האמהות חסרות-הישע ציפו בקוצר-רוח לסוף [...] מסרו על מקרים רבים שנשים יצאו מדעתן".⁷⁴

⁷² "לא נשכח, לא נסלח", חרות, 14 בספטמבר 1956, עמ' 3; בידרמן, "שנות ילדתי בגיטו וארשה", דבר, 29 בספטמבר 1959, עמ' 3; "צוואת מיליוני הקדושים", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3. ראו גם: חייקה קלינגר, מיומן בגיטו, מרחביה, 1959, עמ' 79. בראיונות שקיימה יהודית תידור באומל סיפרו לה ניצולות שראו או שמעו על נשים שבזמן סלקציה התחבאו מילדיהן כדי לנסות להישאר בחיים. ג'ודי באומל, "מגדר ולימודי השואה", רינה לוין מלמד (עורכת), הרימי בכוח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי היהדות, ישראל, 2001, עמ' 164. וגם: Judith Tydor Baumel, "Can two walk together if they do not agree?" Reflections on Holocaust Studies and Gender Studies, Women, summer 2002, vol. 13, no. 2, pp. 203-204. כפי שמציינת באומל, סיפור דומה הופיע בספרו של תדאיוש בורובסקי על אגם באושוויץ שהתכחשה לבנה שרץ אחריה בכבי כדי לנסות להציל את עצמה. Tadeusz Borowski, This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen, New York, 1967, p. 43.

⁷³ טנגבוים (ליקט וערך), אחד מעיר ושניים ממשפחה, עמ' קפו (סיפור הנערה) עמ' קסא (סיפור הנער).
⁷⁴ שילה, "ימים נוראים בגיטו לוצק", על המשמר, 11 באוקטובר 1959, עמ' 3; אייזנשטיין, "נשים בגיטו", דבר, 12 באפריל 1953, עמ' 2. ראו גם: הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06. סיפור דומה הופיע ב-1955 בחוברת של יד ושם ומשרד החינוך והתרבות ובה פרקי עדות: אחד מהם תיארו אקציה בגטו לודז'. "האמהות אינן מהינות להניע בידיהן [...] היתכן הדבר שאמהות לא תתנפלה בחימה שפוכה על הגברים, תתפוסנה בגרונותיהם ותחזקנה בילדיהן בשארית כחן? אשה אומללה! מדוע לא תתגונני? הרי צפרנים ארוכות וחדות לך! הרי זרועות-גבר פיתחת לך בעבודה קשה. מדוע אינך סוטרת לאכזרים בפרצופם? מדוע אינך נאחזת ברגליהם כדי שפילו? אָם, אָם, איך יעמוד בך כוחך לראות כיצד נשא עוללך המסכן לקרון ואינך מתנפלת לבין הגלגלים מתחת לפרסות הסוסים? מאומה, מאומה לא התרחש מכל אלה. האם כה עגמומה, כה נרצצה הנשמה? כה תש הלב? כמעט ואינו פועם עוד. הרעב שחקך לעפר, עד דק, עד דכא. אמהות הגיטו: איזה המון מטומטם ואילי אתן, שאינכן מסוגלות עוד למות למען עצמכן ובשריכן!". מימי השואה והגבורה, עמ' 15-17. דברים דומים כתבה

3. "היא אמרה לי שאני צריך להבטיח, להשבע [...] שאם שאר בחיים – אעלה ארצה":

האם כמנחילה ערכי תקומה

פעולות שונות שביצעו אמהות בתקופת השואה בסמוך לפרידתן מהילדים הוצגו כפעולות לשמירת הרוח היהודית והרעיון הציוני והקנייתם לדור הבא. בין אלה היו קריאותיה של אם לשמור על ערכי הדת ולבוא לארץ ישראל. סיפורים כאלה היו בגדר משלים שלקחם חיזוק אמונה ולא דווקא תיעוד, ועל כן המידע ביחס לגיבוריהם – האם והבן או הבת – לרוב לקה בחסר. כאלה היו סיפורים שפורסמו בעיתונים כמו הצופה ושערים שמטרתם העיקרית הייתה לשרת את האמונה הדתית וסיפורים שפורסמו בעיתונות החילונית שהיו אמצעי להנחלת אידיאולוגיה ציונית. "שבורה ורצוצה נפרדה האם וכסתה את פני הילדה בדמעות חמות, בהזירה את הבת, להסתיר את מוצאה היהודי בפני כל זר, אבל בלבה פנימה תזכור את אבא ואמא היהודים שלעולם לא ישכחוה".⁷⁵ אם נתנה לבן סידור: "ממש ברגע פרידתם האחרון בשעת חיסול הגיטו [...] עיניה העמוקות כבו עתה לפתע, הספיקה עוד לדובב את שפתותיה המאובנות כלפי בנה, כשתחבה תוך כדי כך לידיה את סידור התפילה הקטן: - זכור נא, בני, את משאלתה האחרונה של אמך! בכל אשר תפנה, לא תשכח לשמור באמונה את יהדותך; לא תשכח אף פעם אחת לקרוא 'שמע ישראל' [...] דבר אחד החזיק את נשימתו ואת נשמתו כאחד, הוא מישש תמיד בכיסו והרגיש בסידור הקטן, שהושיטה לו אמו ברגע האחרון".⁷⁶ במשפט אייכמן סיפר עד על אמו שעל סף תא הגז אמרה לו ולאחיו: "ילדים, תגידו שמע ישראל, נמות כיהודים"; עורכים רבים בחרו לשלב את קריאתה זו בכותרת.⁷⁷

רוז'קה קורצ'אק כשתיארה אקציה: "מוליכים למגרש נער צעיר. אף הוא ברשימה. הוא חיגר. הילד צולע בקושי בטבורו של הרחוב ומצעק: אמא! אמא! את רואה כל זאת ושוקת! – ואמו הולכת אחריו וממרת בכי". קורצ'אק, להבות באפר, עמ' קכח.
⁷⁵ הרב אלטר מאיר, "גויה הצילה בת ישראל, התגיירה ונישאה לאבי הילדה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 2.
⁷⁶ י. ל. גירשט, "אותיות פורחות", שערים, 3 בינואר 1958, עמ' 5. לסיפורים דומים על אבות ובנים ראו: "גזירת כיבוד אב", שערים, 13 באפריל 1961, עמ' 2. קטע זה צוטט בעיתון מתוך ספר מלחמות הגיטאות (מרדכי שטריגלר, "מגונן על אביו", עמ' 496); "ד"ר שז"ך, "מאגדות השואה", הבוקר, 6 באפריל 1956, עמ' 4; אבידן משיח, "במרתף-השואה בהר-ציון", חרות, 1 במאי 1962, עמ' 3.
⁷⁷ עדות אביאל, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 391. סיפור זה נזכר גם בנאום הפתיחה של התביעה במשפט אז הציג האזנר את היהודים שגורשו למותם כ"אב ואם מקדשים את השם, מבקשים ילדיהם לומר עמהם: 'שמע ישראל'; וכך יצאה נשמתם" (משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 81). לדיווחים ולמאמרים על עדות אביאל ראו: "בדרך הייסורים אל המוות אמרה האם לילדיה: 'אמרו שמע ישראל – ונמות כיהודים!'", מעריב, 7 במאי 1961, עמ' 6; "צעדו לקראת המוות וקראו 'שמע ישראל'...", דבר, 7 במאי 1961, עמ' 3; "ילדים, אמרו שמע ישראל ונמות כיהודים", הבוקר, 7 במאי 1961, עמ' 4; "אמור שמע ישראל, נמות כיהודים", הצופה, 7 במאי 1961, עמ' 1, ראו גם במאמר היומי מאולם בית העם: יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: שמע ישראל", הצופה, 7 במאי 1961, עמ' 1; עוד ראו: "ד"ר ש. שבת, "השריפה הגדולה בגיטו ווארשה", הצופה, 5 במאי 1959, עמ' 3; "משפט אייכמן בירושלים: היום ה-16", למרחב, 7 במאי 1961, עמ' 4; "נגולו מוראות הטבח ביהודי הארצות הבלטיות", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 2; נח, "יש דין... ראדין...", שערים, 7 במאי 1961, עמ' 1. הסיפור פורסם בהבלטה יתרה בכתב העת בית יעקב. "כך קידשה את השם עיירתו של 'החפץ חיים'", בית יעקב, 28 תשרי תשכ"ב, עמ' 25. לפי עדויות אסירי הזונדרקומאנדו הקריאה "שמע ישראל" נשמעה מתאי הגז לעתים קרובות. גרייף, "בכינוי בלי דמעות...", עמ' 254, 306. ראו גם בעדויותיהם של ניצולי טרבלינקה ואושוויץ במשפט אייכמן: עדות טייגמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1104, עדות יוסף קלינמן, עמ' 1128, עדות בן-צבי, עמ' 1235. ביומנה האישי הביאה חייקה קלינגר מעדות ניצול חלמנו שסיפר על קריאות "שמע ישראל" שבקעו מתאי הגז ועל כתובות "שמע ישראל" שנכתבו על הקירות בחדר בו נצטוו יהודים להתפשט. קלינגר, מיומן בגיטו, עמ' 54. ראו גם: אוירבך, בתוצות ורשה, עמ' 195.

אמהות הנחילו צו לחיות בארץ; "היא אמרה לי שאני צריך להבטיח, להשבע [...] שאם אשאר בחיים – אעלה ארצה. ואני הבטחתי לה וקיימתי את המצווה הזאת", העיד ניצול אושוויץ במשפט אייכמן.⁷⁸ "כל הלילה דברה אליה אמא, כי היא בטוחה שעוד תראה חיים ותנצל מהמות הבטוח", סופר על אם לילדה כבת שבע. [...] אמרה לה האם – תשארי בחיים. עליך לדאוג בכל הדרכים לעזוב את ארץ הגויים ולבוא לארץ ישראל. רק תבואי ותבני את חיך שם, תזכירי את שם אמא שלך על בת שתולידי שם".⁷⁹ נערה סיפרה שבזכות חלום בו הושיטה לה אמה המתה מיץ תפוזים מארץ-ישראל הצליחה להישאר בחיים: "אם היה משהו שהחזיק אותי בחיים – היה זה החלום שפעם אגיע לארץ ישראל. באחד הימים חליתי בטיפוס. באה המפקחת על המחנה ואמרה: 'אם היא לא תצא מחר לעבודה, נשלח אותה'. ופירוש הדבר היה שישלחו אותי למשרפה. באותו ערב עמדו לידי אחותי ועוד שתי חברות [...] ואני לא ידעתי שבאו להיפרד ממני מכיוון שלמחרת לא אהיה עוד בחיים. באותו לילה חלמתי שאמא לידי ובידה בקבוק מיץ מארץ-ישראל. והיא אומרת לי: שתי, בתי, שתי, בתי, מארץ ישראל המיץ, מיץ תפוחי-זהב. שתיתי ושתיתי. בבוקר קמתי ויצאתי לעבודה... ולבסוף הגעתי לארץ".⁸⁰ סיפר ניצול: "היינו בגיטו. אחר כך מסרה אותי אמא למנזר. בכתה ואמרה: 'תחפשי בארץ ישראל! המלחמה נגמרה ואמא לא שבה, ואני במנזר. לילה אחד – פתאום נתגלתה אלי אמי בחלום ואשמע את קולה: 'תחפשי בארץ-ישראל!' ברחתי מבעד לחלון, קפצתי מבעד לגדר וחיפשתי אנשים ההולכים לארץ-ישראל. הראו לי על אנשים המזמרים בלילות. 'חלוצים', קוראים להם 'קיבוצניקים'. יחד עמהם אני נוסע, לחפש את אמא שלי בארץ ישראל".⁸¹

4. "את אמא לא הכרתי": חזותה החיצונית וקולה של האם

הופעותיהן של האמהות בשואה בעיתונות התקופה כללו לעתים תיאור ויזואלי שעיקרו לרוב נשים חלשות ועלובות שהזיקנה קפצה עליהן. האם הוצגה כרזה ושחוחה, יחפה לבושה בלואים, שיערה פרוע; פעמים בגדיה הוכתמו דם. היולדות תוארו כחלושות במיוחד: "השד היה יבש ומצומק כלימון שסחטוהו עד-תום".⁸² מבטה נוגה,

⁷⁸ עדות ד"ר אהרון ביילין, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1164.

⁷⁹ ממוט, "תחיה", הצופה, 10 בינואר 1960, עמ' 2.

⁸⁰ שושנה הראלי, "חברות מספרות על עצמן", דבר הפועלת כב 1, ינואר 1957, עמ' 13.

⁸¹ ד"ר מ. דבורזצקי, "הצלב – וצלב הקרס", הצופה, 17 באוגוסט 1956, עמ' 4.

⁸² רבקה קטיקובסקי-פינסקי, "מי ינקום?", דבר, 10 באפריל 1952, עמ' 3; אוירבך, "יזכור", דבר, 22 באפריל 1952, עמ' 2; ישעיהו שטיגל, "בסימטת מתים", דבר, 22 באפריל 1952, עמ' 2; פריסטר, "טבע דומם (סיפור)", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 5; לביא, "שואה כזאת אין שוכחים", הארץ, 13 באפריל 1961, עמ' 5; "עדויות על השמדת יהודי וילנה וסוסנוביץ", הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 6; ישראל אלדר, "עם האם והבת בבית המשפט", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 3.

“עיניה שופעות צער כה תהומי ותווי פניה מלאים כל כך הרבה שכול ואלמנות, עד שהיא נראית בעיניך כעטופת יגון כולה, מעין רחל המבכה על בניה”.⁸³

אובדן הילדים הפך אותה ל“ישישה” ש“עיניה נפוחות, אך לא היו בהן עוד דמעות. שערותיה הלבינו, כולה רעדה, רגליה כשלו”.⁸⁴ “היא הזדקנה ונראתה כמו סבתא מרוב בכי”, סיפרה בת; כשחזרה כדי לקחת את בתה מהמנזר הילדה לא זיהתה אותה: “את אמא לא הכרתי, לפני היתה מוטלת אשה זקנה בעלת שערות שיבה, גונחת מכאבים [...] אמא כאילו באה מעולם רפאים”.⁸⁵ לרגע ראתה באמה סבתא: “משניגשה אנה אל אמא ראתה לפני אשה זקנה שכולה שיבה. לא היתה זאת היא, לא היתה זאת אמא שלה, אלא סבתא ריזול. אנה לטשה את עיניה ופלטה זעקה: ‘סבתא ריזול! סבתא ריזול! אני מפחדת!’. ‘מה את צועקת?’ – התרגשה אמא והתאמצה להרגיע אותה. ‘אבל סבתא ריזול הלא איננה. הרי היא מתה מזמן’. אנה נשתתקה [...] איך זה קרה שהחליפו לה את אמא שלה. הנה היא עומדת לפני עם שערות שיבה מסביב לעיניים ולפה קמטים”.⁸⁶ ניצולה סיפרה: “פני אשה אחת עוררו את תשומת לבי. קשה היה לקבוע את גילה. במבט ראשון נראתה כבת 50 [...] ‘אני מוילנה’ – אמרה האשה, ‘היה לי בעל ושני ילדים קטנים’. ‘בת כמה את?’ רציתי לדעת. היא גיחכה במרירות: ‘לא תאמיני לי, אין איש רוצה להאמין לי שאני בת 30’”.⁸⁷

האם לא הוצגה כמי שדיברה: היא זעקה, נאנחה וגנחה, “לחשה בקול רופף”, השמיעה “אנקת כאב”, ייללה, צעקה וצרחתה. קולה “חנוק ומתחנן” ו“דיבורה קטוע”. לעתים תואר כ“היסטרי” והיא – “אחוזת טירוף כמעט מרוב פחד”. לפעמים “עשתה רושם של אשה שדעתה נטרפה עליה”.⁸⁸ אמהות שילדיהן הובלו לרכבת לבלז’ץ “פתחו ביללות ובבכיות”.⁸⁹ בכייה הועמד לעתים מול שתיתקו של האב, שכמצופה מגבר שמר על איפוק וכלא את כאבו. במקרה אחר הוצגו גניחות הבכי שלה כניגוד לאב שדמם.⁹⁰

⁸³ אורבאך, “סיפורה של אם שכולה”, הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ’ 4. על הדימוי של רחל המבכה בניה והשורשים של דמות האם ראו: Judith Tydor Baumel, “Rachel Laments Her Children: Representation of Women in Israeli Holocaust Memorials”, Double Jeopardy: Gender and The Holocaust, London & Portland, 1998, pp. 219-220.

⁸⁴ שרה גליקסברג-ליברמן, “סיפורה של יהודית”, חרות, 24 בינואר 1958, עמ’ 5.

⁸⁵ רינה מן, “אנה פראנק החיפנית”, לאשה, 10 באפריל 1960, עמ’ 19; ברוך וויניצקי, “דיאנה”, חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ’ 3.

⁸⁶ ח. סלוצקה-קסטין, “הנעליים הצהובות (סיפור)”, קול העם, 23 ביוני 1961, עמ’ 5. ראו גם: אפרים מנט, “נרות חנוכה בבונקר”, הצופה, 27 בדצמבר 1959, עמ’ 2.

⁸⁷ אסתר לוריא, “מרשימותיה של ציירת”, דפים לחקר השואה והמרד, מאסף שני, פברואר 1952, עמ’ 103.

⁸⁸ צבי פיגנבוים, “בעצם כ”ז ניסן תש”ב”, הצופה, 30 באפריל 1954, עמ’ 5; וויניצקי, “דיאנה”, חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ’ 3; אהרון כרמי, “כיצד ברחתי מרכבת-השמדה”, הארץ, 28 באפריל 1957, עמ’ 2; גירשט, “אותיות פורחות”, שערים, 3 בינואר 1958, עמ’ 5; אורבאך, “סיפורה של אם שכולה”, הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ’ 4; שילה, “ימים נוראים בגיטו לוצק”, על המשמך, 11 באוקטובר 1959, עמ’ 4. על הטירוף: ד”ר ש. שבת, “השריפה הגדולה בגיטו ווארשה”, הצופה, 5 במאי 1959, עמ’ 3; “עדויות על השמדת יהודי וילנה וסוסנוביץ”, הארץ, 5 במאי 1961, עמ’ 6; עדות יעקב גורפיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ’ 160; עדות בייסקי, שם, עמ’ 191; עדות דבורצ’צקי, שם, עמ’ 325; עדות קובנר, שם, עמ’ 336; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ’ 192-193.

⁸⁹ הל, “המוקד של גוויות”, הבוקר, 3 במאי 1961, עמ’ 2.

⁹⁰ משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ’ 120; אורבך, “זכור”, דבר, 22 באפריל 1952, עמ’ 2; יחיאל גרנטשטיין, “נשמה מפוצלת...”, שערים, 30 במרץ 1953, עמ’ 7.

לעתים הועמדה חזותה החיצונית העלובה כתמונת ראי לחזות צאצאיה שנשארו בחיים ובאו לארץ. במחבוא בגטו אמר בן אחת עשרה: "אני נשבע לך כי עבור נעבור את השואה... עוד תזכי ותראי, אמי היקרה, כי עוד אהיה... כן, אהיה קצין בחיל-הים... קצין חיל-הים בצי היהודי". אחד מיושבי אותו המחבוא סיפר על כך ב-1957; היה זה אחרי שפגש במקרה בנמל חיפה צעיר לבוש מדיום של חיל-הים ש"העלה על שפתיו חיוך קונדסי". זה היה אותו הילד, "נער-הגטו [שהיה ל]בחור נאפד-בגבורה"⁹¹. במקום אחר סופר על ניצולת אושוויץ שהפקידה את בנה בידי משפחה פולנית. אחרי המלחמה נמסר לה שהבן מת; ימים אחדים אחרי שהתאבדה נודע שהיתה זו ידיעת שווא. הבן גדל והיה ל"קצין צעיר ומוכשר של חיל התעופה הישראלי, שהקים בחריצותו ובמסירותו, בנאמנותו ובאומץ לב – מצבה לאמו ולא לפי אמהות אחרות"⁹².

5. "אמי חשה פחד מהול בטיפה של גאווה": אמותיהם של הלוחמים המזוינים

אמהות לצעירים שהצטרפו לארגונים לוחמים מזוינים נפרדו מילדיהן. גילן הכרונולוגי ומצבן המשפחתי בדרך כלל לא איפשרו להן להצטרף למחתרת או לצאת עם הבנים והבנות ליער.⁹³ "האמהות היהודיות – מהן שלא נותר להן אלא לחרוד ולדאוג, לבנים ולבנות, שהיותן שרירות בבדידות, ובסבל, בלי לדעת דבר על מאבקם, מהן שהבינו את המאבק ואף סייעו לו", סופר על אמותיהן של "אוחזות בנשק" בגטאות.⁹⁴ הן לא עצרו מבנותיהן ומבניהן להצטרף לכוחות המזוינים.⁹⁵ בימי משפט אייכמן הודפס בדבר הפועלת השיר "הדמעה השלישית" לאבא קובנר ש"סיכם בכמה משיריו גם את חשבוננו המורכב של דורו עם האם היהודיה – דור אשר הלך מאמו ומביתו כדי למלא את שליחותו, אך תמיד נשא אתו את ההכרה, כי דמעתה של האם משוקעת במסד חיינו".⁹⁶

⁹¹ י. נמדורף, "כמו סיפור-פלא", דבר, 20 בנובמבר 1957, עמ' 5. קורות האם לא נזכרו. סיפור דומה הופיע בלאשה, אז סיפרה ניצולה על הימים במחנה והזכירה "ילד יהודי [...] המשרת היום כקצין בכיר בצה"ל, [ש]היה מסכן את חייו מדי לילה [...] [כש]נהג למלא קופסת-מזון, לזחול מתחת לגדר המחושמלת ולהעיף את הקופסה לעברנו". מן, 104 ימים בחור של קיר, לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 13.

⁹² שרה גליקסברג-ליברמן, "סיפורה של יהודית", חרות, 24 בינואר 1958, עמ' 5.

⁹³ ויטקה קובנר בשיחות אתי, קיבוץ עין החורש, אוגוסט 2003 (להלן: שיחות עם ויטקה קובנר). אחת מהיוצאות מכלל זה היא רוזליה (רוז'יה) פולמן, אמה של חווקה פולמן-רבן לוחמת אי"ל. חווקה פולמן-רבן: "היא היתה – אני אפילו לא יודעת בדיוק – היא עברה באיזה מטבח. היו לה תעודות: כל אחד היה צריך איזשהו כיסוי. היא היתה בתור פולנייה. אמא שלי אפילו היתה במחתרת. היא היתה בצד הארי. כבר לא היו לה שני בנים ובעל. היא לא ידעה אם אני חיה או לא. היא באה לצביה [לובטקין]. היה לה קשר עם צביה ויצחק [צוקרמן]. אחרי המרד [באפריל 1943], כשהם היו בצד הארי, היא אמרה גם אני רוצה לעשות משהו [...] היו אנשים, היו יהודים מוסתרים בכל מיני מקומות והיה מין מוסד כזה, שקיבל כסף מאנגליה, היה משהו, בשביל לחלק לאלה – כי אלה שהסתתרו היו צריכים כסף, או לשלם לפולנים או... אי אפשר היה. והיא הלכה להסתובב, זה נורא היה מסוכן, ללכת להסתובב שם, לאנשים שמסתתרים, זה נורא מסוכן, והיתה מביאה את הכספים. היא רצתה". חווקה פולמן-רבן בשיחה אתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אפריל 2005 (להלן: שיחה עם חווקה פולמן-רבן).

⁹⁴ גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2.

⁹⁵ חיה לזר, "מיליה 18' לליאון יוריס – חלול זכרם של מורדי גטו וורשה", חרות, 10 בספטמבר 1961, עמ' 5.

⁹⁶ רבקה גורפיין, "על שלשה שירים", דבר הפועלת כז 6, יוני 1961, עמ' 208. קובנר הביע את הפרידה מאמו בשירים נוספים: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל-אביב, 2000, עמ' 158. ויטקה קובנר: "אני איבדתי את כל המשפחה, אבל אני לא הייתי בזה. [...] לא הייתי צריכה להחליט פה או פה. ואבא, כל החיים שלו הוא לא הפסיק לכתוב ולדבר על זה איך הוא השאיר את אמא שלו. למרות שהיא לא יכלה לעבור ליער. אבל זה אכל אותו. הוא ידע שהוא משאיר אותה. היא הייתה זקנה במושגים או שלנו. לא היו מקבלים אותה ליער. אבל עובדה שזה אכל אותו עד סוף החיים. [...] בסוף של מפתח צלל [מאת אבא קובנר] יש תמונה כזאת [...] בתוך הגטו היתה

הצטרפות לכוח מזוין מאורגן חייבה ניתוק פיזי מבית ההורים: בחוברת לזכר הפרטיזנית חיה לזר סופר ש"עד יומה האחרון ייסר אותה המצפון שלא נפרדה מהוריה, שלא דאגה לגורלם, שלעולם למעשה לא נודע לה מה קרה להם באותם ימים"⁹⁷. ב-1965 סיפרה חייקה גרוסמן: "אמי היתה צמאה, עת הובילו אותה בקרון משא למאידנק וחברי חפץ כדור אחרון באגרופו, עת ירתה בו כדת יורים נאציים ליד קיר-הלוחמים בגיטו. אמי שאלה אותי: לאן בתי? עת עמדה דחוסה בין 30,000 נדונים למשלוח מהגיטו וחברי דחקו בי: לכי! כאשר הם עצמם ירו מרובים ואקדחים מול תותחים מטוחים להמון במבואות הגיטו. אמי חשה פחד מהול בטיפה של גאוה"⁹⁸. אחרי פלישת הגרמנים לפולין עזבה רוז'קה קורצ'אק את בית ההורים: "יום אחד מצאתי את עצמי מהלכת ברחוב ועמי בחור ממזכירות 'החלוץ', משוחחים על המצב. פתאום מעברו השני של הרחוב ראינו שני גרמנים הסוחבים יהודי ובכוח תולשים את זקנו. היהודי זב דם וזה היה נורא. התרגשתי מאוד. באתי להורים ואמרתי: אני לא נשארת כאן, אינני יכולה לשאת את זה. לאן? מה פירוש הדבר? – שאלו. אמרתי: אלך לחפש את התנועה. זו היתה הסיסמה שלי. היו שמועות שהתנועה מתרכזת במזרח. עם מי תלכי? – שאלה אמה [...] אבא אמר, שאלך עם אחיו שמואל, שחזר מן הצבא הפולני [...] החלטנו להגיע לווארשה. [...] אמא עמדה על הסף ואמרה: אני לא אראה אותך יותר". בארץ, באחת מהופעותיה הציבוריות, ניגש אליה אדם שסיפר לה שהיה עם אמה במחנה: "אמך דיברה עליך וקיוותה שתישארי בחיים. יכולתי להציל את אחותך, אבל היא אמרה, שלא תעזוב את אמה". קורצ'אק סיפרה זאת בענייניו: כמו בעיתונות התקופה, לא תיארה את תחושותיה; במקרה של רוב "האוחזות בנשק" קרוב לוודאי שנאמנותן המוחלטת לתנועה, שנוצרה עוד לפני המלחמה ובאה לידי ביטוי גם בארץ, סייעה להן בהתמסרותן לביתן החדש.⁹⁹

קבוצה. היתה העדה והיה המנהיג. ואז בא חיסול הגטו והם החליטו לעזוב, לצאת ליער. ואז מצד אחד עומד המנהיג, מצד אחד עומדת הקבוצה ואחר כך ההמון שרוצה להצטרף אבל זה מאוחר מדי. ואז מי שהולכים ליער [הם] רק הצעירים ורק הגברים. יש שם שיח בין אמא ובת. האמא מתחננת שהבת תיקח אותה ליער והבת אומרת אני לא יכולה. אז היא אומרת בסדר, תני לי תער, כדי שהיא תתאבד. אז המפקד אומר לה ועכשיו את תאספי את כתונת הטבולה בדם וכל חייך תלכי עם זה. זה מאוד מאפיין. זה רדף אותו כל החיים [...] לי לא היתה דילמה כזאת: אימרה של שלום עליכם, טוב לי שאני יתום. נשארת לבוד. אבל הוא – לא רק הוא, כל הזמן. יש חברים שעד היום זה מייסר אותם. איך הם נשארו בחיים איך הם עזבו את המשפחה, עזבו את הגטו". שיחה עם ויטקה קובנר. על קובנר ואמו רוזה גם בהקשר של מפתח צלל (1950, נוסח שני ב-1965) ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 158, 164, עמ' 375.

⁹⁷ "קורות חייה", לזכרה של חיה לזר, מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים: פרסומים, עמ' 10. באוקטובר 1959 פורסמה בעל המשמר רשימה מאת שמואל שילה (שולמן) שהיה נער בגטו לוצק: "עזובה וגלמודה נשארה היא בחדר, בין עשרות אנשים מתרוצצים ונואשים. יצר החיים דחפני למעלה למעלה: טיפסתי על המדרגות בלי להביט לאחור, בלי לזרוק מבט אחד לאמי. האמנתי בכל לבי שאמצא איזה חור להסתתר ואחזור לקרוא לה. מסביב לבית, בקומה השנייה או השלישית עברתי חלון שהוביל לעליה משונה שהקיפה את הבית. כשחדרנו לשם הבחנו בכמה צעירים שפתחו פתחים מתחת לרצפת העץ. חיש מהר שילשלנו את עצמנו לאותם החורים. [...] רק בזמן שמצאתי את עצמי חבוי, נזכרתי באמי המחכה לי למטה [...] רצתי לכיוון החלון... ואבוי לעיני! שוטר אוקראיני, נמוך קומה ושמן, עומד על-יד החלון ומרביץ לכל איש המנסה לעבור [...] יותר לא ניסיתי לצאת. טוב היה לי שם. את אמי הפקרת. לא מוכן הייתי לסכן את מחבואי, כדי להציל את אמא שלי... אכן, בן נאמן הייתי לך אמי! עד היום אבוש ואכלם. אולי אמצא נחמה זעירה בזאת שכולם ייקראו את סיפורי ויידעו שאני, שמואל שולמן, זנחתי את אמי, דבורה שולמן – כדי להציל את עורי [...] יצר החיים גבר על אהבת אמי". שילה, "ימים נוראים בגיטו לוצק", על המשמר, 11 באוקטובר 1959, עמ' 4.

⁹⁸ חייקה גרוסמן, נאום ביד מרדכי, כ"ז ניסן תשכ"ה (1965). תיק בעצרות ביד מרדכי 1955-1993, 95-10.69 (1), ארכיון גרוסמן.
⁹⁹ "בית אבא-אמא", רוז'קה: לחימתה, הגותה, דמותה, מורשתה, 1988, עמ' 10, 13. ראו גם: דינה פורת, "בסליחה ובחסד" המפגש בין רוז'קה קורצ'אק לבין היישוב ומנהיגיו 1944-1946, "ילקוט מורשת נב", אפריל 1992, עמ' 9-33.

6. "אם את רוצה לחיות, תני את הילדים שלך לאמך": קווים לדמותה של הסבתא

הכתבות, הידיעות והמאמרים שהביאו את סיפוריהן של הסבתות בשואה הופיעו בעיתונות התקופה לעתים נדירות; ברוב המקרים גיבורותיהם היו נשים ספציפיות, אז סופר כיצד טיפלו בנכדים בשעה שהמהות נעדרו ולעתים התייחסה לפעולות שביצעו להצלחתם.¹⁰⁰ במקרים אחרים היה מדובר על אלמונית שהוצגה כסמל למצוקת היהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה. מעת לעת נזכרו בעדויות משפט אייכמן, כשניצולה סיפרה על נכדה וניצול על סבתו.¹⁰¹

בהיעדרה של האם, זמני או סופי, לא פעם מילאה הסבתא את מקומה; הסבתא, שמפאת גילה הוערכה כמי שאינה מסוגלת לעבוד ועל כן דינה מוות מייד, והנכדים נשארו יחד: בכך הועתק תפקיד האם לסבתא, אם בעצמה. סיפר ניצול: "הגיטו הואר [...] הבונקרים התמלאו והבתים נטרקו. אני ואשתי החלטנו לשלוח לבונקר רק את הילדים ואת החמות, ואנחנו נשאר בחוץ".¹⁰² עם הגיעה למחנה החזיקה אם את בתה התינוקת; בן החמש נאחו בשולי שמלתה. "מסרי את הילדים לאמך", אמר הס"ס. "היא אמרה: לא, הם שלי, אני לא אמסור אותם. היה ויכוח. אחר-כך הוא קרא לאסיר בבגדי אסירים שיתרגם לה אולי בידיש, אולי היא תבין יותר טוב. אז הוא אמר לה: אם את רוצה לחיות, תני את הילדים שלך לאמך. היא אמרה: לא, הם שלי, אני לא אמסור אותם. אז בא איש הס"ס, לקח את הילדה הקטנה ומסר אותה לאמי, ואת הבן גם כן לקח בכוח". כולם נרצחו. ניצול אושוויץ העיד: "הבחנתי כי גם בין הנשים עשו איזו חלוקה. הנשים היותר צעירות הלכו לחוד בלי ילדים או ילדות והנשים היותר זקנות הלכו בקבוצה אחרת [...] קרה לפעמים שאחד אמר לאשה צעירה: 'מסרי את הילד לסבתא ואת תלכי לעבוד'".¹⁰³

סבתות הוצגו כנשים חזקות שהצליחו להגן על הנכדים. הן גילו תושייה: "הגסטאפו הגיעה בשעה שמונה בבוקר וערכה מיון של האנשים. הנשים והזקנים להשמדה ואילו הצעירים הבריאים לעבודה. ואז לקחו את בתיה שלנו יחד עם סבתא שלה", סיפר אבא של ילדה שניצלה. "העובדה, שבתיה נלקחה יחד עם הסבתא, שהיתה אשת חיל היא שעודדה אותם [את האם והאב]. ואמנם מסרה הסבתא את בתיה הקטנה בת הארבע לידי משפחה נוצרית

¹⁰⁰ העיתונות הזכירה סבתות שנשארו בחיים כשנאבקו בארץ על חזקה על הנכדים בבית המשפט. ב-1952 סופר על סבתא שטיפלה בנכד, אחרון מכל משפחתה. בימי השואה החביאה אותו אצל מכרים נוצרים ו"נדרה נדר להביאו בין יהודים במדינת ישראל". אחרי המלחמה הגיעה אתו לארץ. אחרי זמן קצר מסרה אותו לידי משפחה ישראלית. לטענתה היה זה הסדר זמני, אך ההורים החדשים שהיו חשוכי ילדים לא הסכימו לוותר עליו. בית המשפט גילה אהדה לסבתא – על טענות האב שסיפר שנאלץ להרחיק אותה מהילד כי "לא נתנה מנוח לילד והיתה מראה לו את תמונותיהם של הוריו שנרצחו ע"י הנאצים", העיר השופט שטוב עשתה הסבתא כי על הילד לדעת שהיו לו הורים ומי היו – אך החליט להשאיר את הילד בביתו החדש. נוי, "הסבתא הורשתה לבקר ולראות את נכדה...", הבוקר, 27 באוקטובר 1952, עמ' 4.

¹⁰¹ עדות פרלה מרק, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 672; עדות אלכסנדר ברודי, שם, עמ' 780.

¹⁰² קליינמן, דרך עגום מיומן, שערים, 3 ביולי 1953, עמ' 3; מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, עמ' 13.

¹⁰³ עדות גולדשטיין, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1206-1207; עדות פלדי, שם, עמ' 798; "מצעד המוות של יהודי בודפשט", חרות, 2 ביוני 1961, עמ' 2; "מעשי גבורה והקרבה של נשים", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 7; משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 115. ראו גם: עדות אביבה פליישמן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 969;

שהחליטה לאמץ אותה כבת 'בגלל יפיה ומראה הנהדר'...¹⁰⁴ הסבתא גילתה תעצומות נפש: על סף הבור, כשהאם לא יכלה לאחוז בתינוק, היא עשתה זאת: "האשה, כסופת שיער, החזיקה את התינוק בזרועותיה ושרה לו משהו".

היא דגדגה אותו; הקטן צהל. האוזנר שילב סיפור זה בנאום הפתיחה במשפט אייכמן.¹⁰⁵

לצד נשים אלה, שסיפוריהן הובאו – מפי קרובים להן או מפיהן – כסיפורים אישיים של נשים שלא פעם זוהו בשם מלא, תיפקדה הסבתא כסמל לחורבן: אז היתה אלמונית "רועדת מזקנה" ו"מתפחת", רגליה "קפואות, גוססות" וקולה "חלש ורועד". באופן סמלי איבדה את דרכה בעולם וביקשה עזרה מהנכד: "מה אעשה, ושכחתי את משקפי בבית... אינני רואה דבר!..." [...] הרשלי, נכדה בן השבע, מנחמה בקול צלול ומלא אומץ: - 'אל דאגה, סבתה, מחר ארוץ להביא את המשקפים! אינני מפחד מהגרמנים! תראי, אביאם אליך'...". הילד – צעיר, צלול, אמיץ וחזק, לימים גבר – תמונת ראי לסבתא – זקנה עיוורת, מפוחדת ורועדת – היה נכון להראות לה את הדרך, הממשית והסמלית.¹⁰⁶ במקום אחר הועמדה סבתא, שהוצגה כאשה נואשת, מול נכדות אמיצות: "לא תפסתי איך הזקנה הקרובה לגיל שבעים יראה כל כך את המוות, בעוד נינה ואני, שעדיין לא מלאו לנו עשרים שנה, הבטנו פני המוות בלא פחד. היצמדות זו לחיים מצאתי לא רק בסבתי, אלא בכל הזקנים שנשארו בגיטו. הם לא יכלו להשלים עם המחשבה על מוות לא-טבעי ובעקשנות רבה לחמו להאריך חייהם לפחות ביום אחד, או אפילו שעה אחת".¹⁰⁷

הסבתא כמוסד משפחתי תיפקדה גם כסמל למצבם המשפחתי של ישראלים רבים בשנות החמישים שלא היו להם סבתות וסבים;¹⁰⁸ כמו דמות הסבא, הסבתא ציינה מסורת, המשכיות ורציפות ואובדנה היה סמל לכריתת השורשים גם במובן הלאומי. לטיעונו נגד משא ומתן לשילומים גייס חבר הכנסת אלימלך רימלט (הציונים הכלליים) את הוריו: "בני הקטן בא אלי ושאל, כמה נקבל בעד סבא וסבתא? – כי שני הורי נרצחו", אמר בכנסת. הסבתא היתה גם אמצעי להנחלת לקח השואה שרווח אז; גורלה המחיש מה קרה ליהודים כשלא היתה להם מדינה. יומיים אחרי שנפתח משפט אייכמן סיפר כתב למרחב: "היום אמר לי בני הפעוט: היתה לך אמה כשהיית קטן?"

¹⁰⁴ "מראה נהדר" היה כמובן ארי: עיני הילדה היו ירוקות, שיערה בלונדי. בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הורי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "מצאה את הוריה לאחר 14 שנה", קול העם, 4 בפברואר 1958, עמ' 3; פרץ, במחנות לא בכך, עמ' 53.

¹⁰⁵ איש ה.ס.ס. עמד ועישן במנוחה בין רציחת משלוח יהודים אחד למשנהו, מעריב, 16 בנובמבר 1959, עמ' 5; "עדות על גבורה יהודית מפי המרצחים עצמם", דבר, 24 באפריל 1960, עמ' 3; משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 79.

¹⁰⁶ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 11 בספטמבר 1959, עמ' 3; רבקה קויטקובסקי-פנחסיק, "הם באו לגיטו...", דבר, 8 באפריל 1956, עמ' 2. בדומה לסבתא זו תיפקד הסב כסמל לחורבן: היא היתה עיוורת; הוא – ראש המשפחה, בעל סמכות עליונה – לא האמין למראה עיניו: "לקראת ערב הופיעו הגויים מהכפרים הסמוכים ואמרו, מאחר ששמענו שהגרמנים הורגים ביהודים, אולי מוטב שתברחו, תתפזרו ותתחבאו", סיפרה צעירה. "שאלנו את סבא מה לעשות. נמלך בדעתו, נמלך גם בדעת אחריים, הרב, השוחט ונכבדים אחרים. החליטו ואמרו שלא נברח, כי לא יתכן הדבר, כי יתכן שצעירים אחדים יוקחו לעבודה, אבל הריגה לא תתכן [...] ראינו גרמנים נכנסים לעיירה [...] כל היהודים, כאשר שמעו זאת, החלו רצים ומבקשים להחבא. אמר הסב: אתם, הילדים הקטנים, ברחו אף אתם, ואני אשאר לי לא יאונה כל רע". עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 417. לעתים השאיר חפץ, בדרך כלל תשמיש קדושה, שהבאתו ארצה נטענה סמליות. וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3.

¹⁰⁷ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 25 בספטמבר 1959, עמ' 3.

¹⁰⁸ סיפרה שרה נשמיט-שנר, ממייסדות קיבוץ לוחמי הגטאות: "הילדים שלנו, שלא הכירו סבא וסבתא, התקשו להבין מהי זקנה [...] ילדינו גדלו מבלי שהמונחים סבא וסבתא הומחשו להם. כשתמי נתקלה בפעם הראשונה בסבא של מיישהו שהגיע לביקור בקיבוץ, היא שאלה איך זה שהיטלר לא הרג אותנו". צביקה דרור (עריכה), קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, לוחמי הגטאות, 2005, עמ' 182.

היתה לי. עניתי. ואיפה היא? הגרמנים הרגו אותה. למה? כי הגרמנים היו רעים. אז היית צריך לבקש מהחברים רובה ולהרוג את הגרמנים הרעים. לא היו לי אז חברים עם רובים, עניתי, והדמעות חנקו את גרוניי".¹⁰⁹

ב. האם כמייצגת קורבנות בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים

פוליטיים ומגדריים

סיפוריהן של אמהות בשואה הופיעו בעיתונות התקופה ובעדויות משפט אייכמן לעתים קרובות;¹¹⁰ שכיחות זו משקפת את הלכי הרוח המקובלים בחברה הישראלית בנוגע לתפקידיהן של נשים שהשתקפו בעיתונות לא רק ביחס לשואה.¹¹¹ הסיפורים פורסמו בעמודי החדשות, למשל בדיווחים על נאומים שנישאו בעצרות לזכר השואה, באסיפות פוליטיות ובנאומים בכנסת, ובעמודים הפנימיים, לקראת ובמהלך כ"ז בניסן ועשרה בטבת וכימות השנה האחרים. הם הובאו בגוף שלישי ובגוף ראשון, לעתים כראיון אישי. לפעמים הופיעו תמונותיהן.

באופן כללי אפשר לחלק את הידיעות, הכתבות והמאמרים הרבים על אמהות בשואה בעיתונות או לשני סוגים: כאלה שהביאו את סיפוריהן של אמהות אלמוניות וכאלה שהביאו את סיפוריהן של אמהות שהוצגו בשם מלא. הכתבות והמאמרים על האלמוניות היו בדרך כלל סיפורים טעוני רגשות עזים שעיקרם הרגע בו נקרעו הילדים מאמם; לעתים עיקר הסיפור היה המוות המשותף. ברוב המקרים הם לא סיפקו מידע על האם מעבר לשמה הפרטי, אם בכלל. כך היה גם ביחס לילדים.¹¹² מבחינה מסוימת היה זה בניגוד לאופי האכסניה של הסיפור: עיתון כפי שאנו מכירים אותו אמור להביא לקוראים מידע רב ואמין ככל האפשר על גיבורי הידיעות והכתבות שבו ואם לא, להקדים הערה מאת המערכת בה נמסר שהפרטים שמורים אצלה או לכל הפחות להוסיף לצד הכותרת את המלה "סיפור" כדי שהקוראים ידעו שמדובר על פיקציה. אבל בשנות החמישים, אז רוב העיתונים לא היו מסחריים, סיפור כזה פורסם

¹⁰⁹ אלימלך רימלט, "השילומים מגרמניה", דברי הכנסת 10, ירושלים 1952, עמ' 897. "אני מקווה שזה היה רק משל כשדיברת על בנך", אמר לו שר התחבורה דוד צבי פנקס (שם, עמ' 927); יהושע, "מצעד העדים", למרחב, 13 באפריל 1961, עמ' 3.

¹¹⁰ הממצא הכמותי בדבר דמות האם בשואה בעיתונות התקופה דומה לממצאיה של יהודית תידור באומל שבדקה את דמות האשה באנדרטות לזכר השואה בישראל: לפי באומל דמות האם – מחבקת תינוק, אוחת בידם של ילדיה ו/או בהריון מתקדם – היא הטיפוס השכיח ביותר מבין נשים בשואה באנדרטות לזכר השואה בארץ. Baumel, *Double Jeopardy*, pp. 213-214. שכיחות זו מתבטאת גם באופן הנצחת נשים באנדרטות בישראל לזכר מי שמצאו את מותם בפעולות צבאיות ("נופלים"): לפי הטיפולוגיה של באומל הדמות הנפוצה ביותר מבין דמויות הנשים שהופיעו בהנצחה הפלסטית היו אמהות צעירות. יהודית תידור באומל, "היינו שם אתם": הנצחת נשים באנדרטות לזכר הנופלים במדינת ישראל", מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, ירושלים, 2001, עמ' 444-445.

¹¹¹ ראו בפרק המבוא, הערות 36-46.

¹¹² רשימות שכללו את סיפור חייה של אם לפני שאיבדה את ילדיה היו נדירים ובין העיתונים שנבדקו במחקר נמצאו בעיקר בביטאון פועלי אגודת ישראל שערים ובביטאון הדתי-לאומי הצופה, ביניהם סיפור האם שבנה מילט אותה מהרכבת (הרב אלתר מאיר, "מימות השואה: מירלה ובונם – אותה ואת בנה", שערים, 31 ביולי 1952, עמ' 3) וסיפורה של פייגה שהפקידה את בתה למשפחה נוצרית שמסרה את הילדה לגרמנים (ז. יאיר, "נקמתה של פייגה", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3). ראו גם: הרב אלתר מאיר, "בשנות השואה", הצופה, 12 באפריל 1953, עמ' 3; ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; י. בן-שלום, "אלה שנשארו בחיים...", שערים, 9 באפריל 1956, עמ' 2; אורבאך, "סיפורה של אם שכולה", הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ' 4.

בעיתון גם במטרה להנחיל מסר ולא רק לשם השמעה גרידא של סיפור מרתק שעוצמתו גם בחשיפת הפרטים האישיים של גיבוריו. הממצאים מאשרים זאת: נוהג זה רווח בעיקר בביטאוני מפלגות כמו על המשמר וחרות ובצופה ופחות בעיתונים מסחריים כמו מעריב ולאשה. בעיתונות המפלגתית עיקר הסיפור לא היה השאלה אם קרה או לא אלא מה הלקח שצריך ללמוד ממנו; במקרים כאלה האם תיפקדה באופן מובהק כאמצעי ייצוג, למשל כמייצגת ההווייה הגלותית שהועמדה מול זו הארצישראלית¹¹³ או, כפי שהיה בעיקר בעיתונים החרדים שנבדקו כאן (שערים, הקול, בית יעקב), מופת להתנהגות ראויה של נשים בימי חורבן במהלך הדורות.¹¹⁴ ככלל נראה שההנחה של מערכות העיתונים היתה שבמציאות החיים האיזומה של היהודים באירופה הכבושה סיפורים כאלה בהחלט יכלו להתרחש;¹¹⁵ בעיתונות הדתית והחרדית היה זה בעיקר כדי לפאר שם שמיים, במקרה של החילונית כדי לחזק את המסר הצינוני וגם כדי להביא לקוראים סיפור מעניין, בדרך כלל לקראת וביום הזיכרון הלאומי ולפעמים גם בעשרה בטבת ובתשעה באב.

ידיעות וכתבות שהציגו אמהות בשואה בשמותיהן המלאים ולעתים גם בתמונה פורסמו בעיקר בימי משפט אייכמן, לרוב בדיווחים על עדויות נשים שבימי השואה היו אמהות. בשונה מהסיפורים על האלמוניות שהתאפיינו בתיאור גילויי רגשות, הידיעות והמאמרים על העדות התמקדו בפעולות שביצעו; היה זה דיווח נאמן על הופעותיהן בבית המשפט אז נציגי התביעה הנחו אותן לספר על פעולות – למשל, ביקשו דוגמאות למעשי רצח – על מצבים – שאלו על רעב, צפיפות, מחלות, רצח המוני – ולא על תחושות. היה זה לנוכח המקום בו השמיעו את הדברים – בית המשפט – נסיבות הופעתן שם – הן זומנו להעיד בנושאים שונים, להוציא מקרה אחד האמהות לא נמנתה עמם – והאופן שבו השמיעו אותו – חקירה שמטבעה לא איפשרה להן לדבר באופן חופשי. הקריטריונים לבחירת ניצולים להעיד במשפט לא התייחסו להורות בימי השואה: הנרייטה סמואל זומנה להעיד כאלמנתו של הרב הראשי של הקהילה היהודית בנורבגיה ומתוקף מעמדה זה לספר על קורות היהודים שם, שכמחציתם נרצחו וכמחציתם, ביניהם היא וילדיה, ניצלו במבצע מיוחד של המחתרת האנטי-נאצית שעזרה להם לברוח לשוודיה.¹¹⁶

¹¹³ ברשימה שפרסם הבוקר כחודשיים לאחר פתיחת משפטו של אייכמן הציג ד"ר ישראל אלדר (שייב), מהסמנים הימנים של הפוליטיקה הישראלית, איש בית"ר בפולין וממנהיגי לח"י בארץ ועורך סלם, את אמו ובתו; הנשים, המתה והחיה, תיפקדו כסמלי השואה והתקומה: האם הגלותית פצועה, חלשה, עלובה וזקנה, הבת הארצישראלית חיילת בצה"ל, בריאה, חזקה וקורנת. ההנגדה בין אמו לבתו, ממשיות – אלדר עלה ארצה ב-1941, כל משפחתו נרצחה – או מטפוריות היו חלק מהרטוריקה שלו שם: ביושבו באולם בית העם, חתם, "מימיני אמי בדמיה, דמי גלות גויים, משמאלי בתי במדיה, מדי צבא ישראל וקר לי וחס לי, וקר לי מדמיה של אמי וחס לי ממדיה של בתי". ישראל אלדר (שייב), "עם האם והבת בבית המשפט", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 3. המסר העיקרי של אלדר כאן היה ברוח לקח השואה הלאומי המקובל, שביסודו חוסנה של מדינת ישראל. על השואה בכלל ומשפט אייכמן באופן ספציפי ככלי להנחלת לקח זה ראו אצל חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001, עמ' 254-255. ראו גם: תום שגב, המיליון השביעי: ישראל והשואה, ירושלים, 1991, 311-312, 469-471.

¹¹⁴ למשל: "בנות ישראל האמיצות: הנהרגות והנשחטות על קידוש השם", שערים, 21 ביולי 1953 (ט' באב תשי"ג), עמ' 3.

¹¹⁵ כך לפי באומל ביחס לסיפור "התשעים ושלוש" (ראו בפרק השלישי: המתנגדת ברוחה) ולדעתו גם ביחס לסיפורים אחרים על נשים בשואה שבפרסום סיפוריהן בעיתונים הושארו באלמוניות.

¹¹⁶ שופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בכך בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006. להלן: שיחה עם השופט גבריאל בכך.

שש מבין עשרים ושתיים הנשים שהעידו במשפט אייכמן היו בימי השואה אמהות. אלה היו, לפי סדר הופעתן, רבקה יוסלבסקה שסיפרה על רצח בתה ועל עלייתה שלה מבור המתים, סמואל, ד"ר חולדה קמפניאנו שהסתתרה עם שני ילדיה הפעוטים, בדרך כלל במנזרים, ולקחה תחת חסותה את ארבעת אחייניה, פרלה מרק שחיה בגטו צ'רנוביץ עם בתה וחתנה, מרגיט רייך מבודפשט שנשארה בעיר עם ילדיה אחרי שבעלה נלקח לאושוויץ והאנזי בראנד שנשארה בבודפשט עם שני ילדיה, בני ערוכה בידי אייכמן.¹¹⁷ לבד מיוסלבסקה, שביסוד עדותה עמד סיפור של אם שהמחיש בצורה קשה ביותר את מדיניות הרצח ההמוני ובאופן ספציפי את פשעי האינזאצגרופן,¹¹⁸ אף אחת מהעדות-האמהות לא התבקשה לספר בעדותה על חוויותיה כאם בשואה: בראנד נשאלה על פרשת ניסיונות ההצלה של יהודי הונגריה ועל המשא ומתן עם אייכמן בעיקר בנושא העסקה "סחורה תמורת דם"; קמפניאנו על גורל יהודי איטליה;¹¹⁹ סמואל ומרק זומנו להעיד מתוקף קשר נישואין לגבר בעל מעמד: מרק כאלמנתו של הרב הראשי של יהודי צ'רנוביץ. מותר להניח שלו נשארו בעליהן בחיים היו הם ולא הן מזומנים לעדות: הצופה הציג אותן כרבניות "המאירות באור יקרות את דמותם של הרבנים";¹²⁰ הארץ מצא את עיקר עדויותיהן במסירות הנפש שגילו הבעלים. הן עצמן תפקדו כמשמיעות הסיפורים ולא כגיבורותיהם: במרכז עדותה של רייך עמדו המכתבים שהשליך בעלה מהרכבת שנסעה לאושוויץ;¹²¹ כשמסרה את הודעתה ללשכה 06 קוטלגה הודעתה במסמכי משטרת ישראל כ"הודעתה של מרגיט אשת יעקב רייך".¹²² הבוקר ובעל המשמר היתה ד"ר קמפניאנו "בתו של פרופ' קאסוטו".¹²³ ההתעלמות מסיפורי האמהות היתה בולטת: "איש לא שאל את העדה אם לכה שתת דם כשבעלה לא חזר, ואם כירסמה הדאגה את נפשה, ומה הרגישה כשנשארה לבדה עם שלושת הילדים הקטנים, גלמודה, מופקרת, נטולת הזכות האלמנטארית לנשום ולחיות", הבחין מעריב לנוכח עדותה של סמואל; "איש לא שאל אותה מה היה עומק הפצע בלבה, וכמה שנים עברו עד שהתחיל מגליד, וכמה דמעות שפכה בלילות. איש לא שאל למספר אנחותיה

¹¹⁷ לתמליל עדויותיהן של אמהות אלה ראו: עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 416-422; עדות סמואל, שם, עמ' 475-480; עדות קמפניאנו, שם, עמ' 481-489; עדות מרק, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 669-674; עדות רייך, שם, עמ' 790-792; עדות האנזי בראנד, שם, עמ' 910-935.

¹¹⁸ מיכאל גלעד (גולדמן), מחוקרי לשכה 06, בשיחה אתי, גבעת שמואל, מאי 2006 (להלן: שיחה עם מיכאל גלעד [גולדמן]).

¹¹⁹ שנים אחרי המשפט כתבה קמפניאנו את סיפור אמהותה בשואה, שפורסם כספר ב-1981; היא תיארה שם את מה שלא סיפרה במשפט: כיצד אם צעירה לשני פעוטות המטופלת בארבעה ילדים נוספים ביניהם תינוקת, הצליחה לנוע בין מקומות מסתור. רוב הספר עוסק בפתרונות שמצאה ובהיחלצותה ממצבים בלתי אפשריים. "מתוך ארבעת ההורים לשישה ילדי נשארתי אני יחידה, אשה צעירה, מחוסרת כל נסיון בחיים, עם אחריות כה כבדה, עם כאב ודאגה כל כך עמוקים בלב", כתבה; דפי הספר, העירה באפילוג, זרועים בכאב של אם המגוננת על ילדיה. היא כתבה אותו בעבור ילדיהם של חמישה מבין ששת הילדים שהצליחו לשרוד והגיעו לארץ. חולדה קמפניאנו, לדור אשר לא ידע: קורותיה של אם צעירה בשנה גורלית בגולת איטליה, קבוצת יבנה, תשמ"א, עמ' 22, 70.

¹²⁰ "הקמת הגיטו בצ'רנוביץ והגירושים לטראנסניסטריה", הצופה, 24 במאי 1961, עמ' 2; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: האצולה היהודית בגבורתה", הצופה, 25 במאי 1961, עמ' 1.

¹²¹ ראו למשל: חביב כנען, "נקודות במשפט: לדמותם של הרבנים", הארץ, 12 במאי 1961, עמ' 2; "עדות אלמנת הרב הראשי בצ'רנוביץ", על המשמר, 24 במאי 1961, עמ' 2.

¹²² הודעתה של מרגיט רייך ל"לשכה 06", 1128 (שוטף), 188-44/14, מסמכי לשכה 06.

¹²³ "מאבק אייכמן נגד איטליה, דניה ושוודיה בשל הפרעותיהן בביצוע 'הפתרון הסופי'", הבוקר, 12 במאי 1961, עמ' 7, "בת פרופ' קסוטו על יהודי איטליה", על המשמר, 12 במאי 1961, עמ' 5.

ולממדי יגונה. את כל אלה הסתירה עמוק בישותה. ברשות-היחיד הפרטית ביותר שלה.¹²⁴ ההתעלמות מחוויות האמהות בשואה לא היתה אופיינית לעדות: כך היה גם כאשר להופעתם של ארבעה עדים שבימי השואה היו אבות.¹²⁵

הניצולים שהעידו במשפט השמיעו סיפורים שנצטרפו לתמונה אחת, אמר האוזנר בנאום הסיכום שלו: "איש איש מהם סיפר על אותו הקטע מן האסון הגדול שהוא נתבקש להשמיע באזניכם עד שנצטרפה התמונה לבלהה גדולה".¹²⁶ סיפורי האמהות היו קשים מנשוא ובהחלט יכלו להיות קטעים בעלי עוצמה מאותה התמונה; כזה היה הרושם באולם: "הוא [האוזנר] לא תופס שאסור לו", הביא חיים גורי בלמררחב ממה ששמע סביבו לנוכח עדות יוסלבסקה; "זה קשה לשמוע", העיר האוזנר בעצמו כשחקר אותה.¹²⁷ לפעמים העיתונאים התקשו לדווח לקוראם של סיפורי האמהות קשים במיוחד לא היתה הסיבה לנוכחותם המצומצמת במשפט: התביעה לא פסלה סיפור, לא של אשה ולא של גבר, בנימוק שהוא מזעזע מדי, מסביר השופט העליון בדימוס גבריאל בכך, אז סגן פרקליט המדינה ואיש צוות התביעה.¹²⁹ מדוע בכל זאת הוצנעו סיפורי האמהות? לפי חיה לזר, פרטיזנית לשעבר ועיתונאית חרות, פשוט לא היה מי שיספרו אותם: כחודשיים לאחר פתיחת המשפט בדקה ומצאה שרוב העדים הם "גברים בגיל ארבעים ומעלה, כלומר שאז לפני 16-18 שנים היו הם גברים חסונים במחצית העשרים שלהם, שרק זה עתה הקימו להם משפחות והשאירו בצד שמאל נשים צעירות ותינוקות בזרועותיהן".¹³⁰ מבחינה סטטיסטית הצדק עם לזר, אבל לרשות התביעה עמדו עדויות פוטנציאליות נוספות של נשים שבימי השואה היו אמהות. מבדיקת המסמכים של לשכה 06 עולה שבידי החוקרים בהחלט היו סיפורים של ניצולות שבימי השואה היו אמהות שגיבורותיהם היו נכונות לספר על כך בהרחבה.¹³¹

¹²⁴ עדות סמואל, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 475; שניצר, "הטיפות הבודדות שמהם מורכב ים-של-דמעות", מעריב, 12 במאי 1961, עמ' 2.

¹²⁵ ראו בעדויות זינדל גרינשפן (משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 45), עדות פלדי (שם, עמ' 798), עדות מיכאל פאדחלבניק (שם, עמ' 1068) ועדות אלפרד אופנהיימר (שם, עמ' 1162). פאדחלבניק סיפר מיוזמתו כי כשראה את גופות אשתו ושני ילדיו רצה להתאבד. עדות פאדחלבניק, שם. כשחקר על ידי השופטים סיפר אופנהיימר מיוזמתו כיצד ביום הולדתו נודע לו על מות הבן. עדות אופנהיימר, שם. יוצאת מכלל זה היתה עדות מרטין פלדי שסיפר על בתו הפעוטה שהתרחקה אל מותה (ראו בהמשך).

¹²⁶ משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 7.

¹²⁷ חיים גורי, "שמלת השבת של מרתה", מול תא הזכוכית, ישראל, 2001, עמ' 52; עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 422.

¹²⁸ "על עניין התינוקות איני יכול לספר", כתב גורי לנוכח עדות זבלודוביץ. גורי, "תלמידיו של מלאך-המוות", מול תא הזכוכית, עמ' 38. העד סיפר על "אשה שהחזיקה תינוקת בת חודשים מספר על ידיה. התינוקת התחילה לבכות. אחד מאנשי הס"ס פנה אליה ואמר 'תני לי בבקשה את הילד'. היא התנגדה, אבל הוא אמר זאת בצורה אדיבה והיא מסרה את התינוקת בפחד. הוא לקח את התינוקת בידי וזרק אותה עם המצח על הכביש, והתינוק גמר את חייו. האם אפילו לצעוק לא יכלה". עדות זבלודוביץ, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 172. כך היה גם לנוכח עדותה של רבקה יוסלבסקה (ראו להלן).

¹²⁹ הוא עצמו זוכר כיצד הכינו בעבור בית המשפט סרט על קורות היהודים בשואה: כך ביקש לשבץ בסרט קטע בו נראו יהודים במחנה ווסטרבורג בהולנד. "אמרו: יחסית זה לא מזעזע כל כך, הנה אנשים מחייכים, ולבושים בסדר". בעיניו היה זה אמצעי נוסף להמחשת פשעי הגרמנים והזוועות שהוצגו בקטעים רבים אחרים בסרט. שיחה עם השופט גבריאל בכך.

¹³⁰ חיה לזר, "כתום הפרק הראשון במשפט אייכמן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

¹³¹ בעדותה על גירוש יהודי אתונה סיפרה אידה אנזאל מסלוניקי על גורל שני בניה: היא נאסרה, ובמהלך חקירתה "לקחו לי את הילד [כבן תשע] והחלו מכים אותי באכזריות". היא ובנה נאסרו במרתף אחרי עינויים, ובסופו של דבר גורשה יחד עם בנה לאושוויץ. "בתחנת

העדר סיפורי האמהות נבע מחוסר מודעות: "לא חשבנו על זה", אומר מיכאל גלעד (גולדמן) שהיה חוקר בלשכה 06 ובמהלך המשפט עוזרו של האוזנר. "לא היו די נשים במשפט אייכמן. זה לא בכוונת מכוון. פשוט לא היינו מודעים לזה. [...] בנוגע לאמהות, אני חושב שכאן היתה שגיאה. המטרה היתה להוכיח את אשמתו של אייכמן. כל הדברים האחרים היו חשובים, אבל הם נשמעו אם העד הרחיב את הדיבור על דבר מסוים או אם נשאל לגביו. בעדותו סיפר [ד"ר מרק] דבורז'צקי על אמא שלו, שהקריבה את חייה למען כלתה ובנה, וזה היה מיוזמתו. האוזנר שאל אותו על כך בעקבות ההודעה שדבורז'צקי מסר במשטרה. היתה כאן הדגשה מיוחדת של אם שמקריבה עצמה למען בנה. יכול מאוד להיות שהיה צורך בעוד מקרים כאלה. מצד שני, אם נחפש דברים שהיו צריכים להיות במשפט ולא היו תמיד נמצא; צריך גם לקחת בחשבון את האפשרות המוגבלת שהיתה בידי התביעה להרחיב את יריעת המשפט מעבר לאייכמן: השופטים לא נתנו".¹³² המועמדים לעדות נבחנו קודם כל ביחס לאמינות הסיפור, מסביר כך; הוא עצמו טיפל בעיקר בעדים שסיפוריהם היו בעלי קשר ישיר לנאשם. הקריטריון הראשון, להוציא אמינות הדברים,¹³³ היה הרלוונטיות להוכחת אשמתו של אייכמן: עדיפות ניתנה למי שהיו מסוגלים לספר דבר מה שעשוי היה לשפוך אור על פעולה שאייכמן ביצע, נפגשו עם אייכמן או הביאו סיפור שהיה בכוחו לסתור משהו שאייכמן אמר, כפי שהיה למשל בקשר לפרשת הונגריה.¹³⁴ מעבר לכך נבחנה הרפרזנטטיביות וגם "שזה מראה משהו לא רק שיכול היה לקרות לאיזה משפחה אלא שזה מסמל את מה שהיה ומתאר את הפעילות הכללית של הגרמנים או משהו רגשי, [...] ואחר כך מה שיכול להראות את ההתנגדות היהודית, איך היהודים התמודדו, ודאי אם היה לנו איזה דבר של הצלת יהודים", אומר כך. "עד כמה שאני זוכר לא היו לנו עוד סיפורים ממש כמו רבקה יוסלבסקה. אני מתאר לעצמי שרוב הנשים שהיו בסיטואציה כזאת נהרגו. זה היה נס שהיא נשארה בחיים. זה שהיא יכלה לתאר [מה עבר עליה] [...] אני לא נתקלתי בעוד איזו שהיא עדות חיה של אדם אמין וחי ובריא שיכול להעיד, כפי שהיא עשתה זאת".¹³⁵

אושביץ לקחו לי את בני", סיפרה. היא נשארה בחיים ואחרי המלחמה התאחדה עם בעלה ועם בנה השני שהתחבאו בנפרד. העדות נגבתה על ידי מרים נוביץ באתונה ב-2 במרץ 1959. עדות אידה אנזאל, 206 (שוטף), די/44-1, מסמכי לשכה 06.¹³² שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן). דבורז'צקי סיפר בעדותו על מעשה הגבורה של אמו, שהקריבה חייה למען חיי כלתה. עדות דבורז'צקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 324-325.¹³³ כך: "היו אנשים שהזיכרון שלהם כבר לא היה כל כך טוב. אנשים שאמרו שהם ראו את אייכמן, ואם היה עד אחד שמתחבר שזה לא יכול להיות, זה היה משליך על יתר העדויות. אנחנו מאוד הקפדנו שלא תהיה עדות אחת שאפשר יהיה לתקוף אותה, מבחינת האמינות [...] אני בעיקר הקפדתי אישית לבוא לכל עד ולהיות בטוח, [לגבי מין] שהעיד על אייכמן אישית. מה שנגע לפרופריה זה היה חשוב וזה היה חיוני, ומה קרה בכל מחנה ומחנה, באושוויץ, בבלז'ץ, ואיך היה בסוביבור, במיידאנק, זה כן חשוב עניינית אבל לא כל כך משנה פרט זה או אחר כשזה לא נגע אישית לאייכמן". שיחה עם השופט גבריאל כך.¹³⁴ ההודעות הראשונות שגבבו חוקרי לשכה 06 מניצולי שואה היו הודעות מניצולים שראו את אייכמן והיו מסוגלים לספר על פעולות שביצע ו/או הוראות שנתן. ביניהן הודעה של ניצול בירקנאו שבמהלך ביקור של הס"ס צחצח לאייכמן את המגפיים. מסמכי לשכה 06, 35 (שוטף) 41/43-4-43/41 וניצול שהיה עד לביקור של קבוצת קציני ס"ס ובהם אייכמן בסוביבור (13 [שוטף], 42/41-1). להודעות נוספות של ניצולים שסיפרו שראו את אייכמן ראו למשל הודעות מס' (שוטף) 95 (7/44-4), 96 (41/43-3), 189 (אג/43-8), 244 (14/44-28), 278 (4/41-1), מס' 356 (14/44-39), מס' 357 (4/42-7), מס' 379 (47/40-1). מסמכי לשכה 06.¹³⁵ שיחה עם השופט גבריאל כך.

ממרחק הזמן נראה שבמשפט אייכמן סיפוריהן האישיים של אמהות בשואה היו בגדר פוטנציאל שמומש אך במעט: מותר להניח שאילו נציגי התביעה הנחו את סמואל, קמפניאנו, מרק, רייך ובראנד לספר על חוויותיהן כאמהות בשואה היה בכוחה של התביעה להרחיב ולהעמיק את "תמונת הבלהה הגדולה", וקרוב לוודאי שהיו נענות. מעיתונות התקופה ומעדויות משפט אייכמן עולה ששנים שבימי השואה היו אמהות היו נכונות לשתף את הישראלים בסיפוריהן ושבהחלט היה עניין לשמוע סיפורים כאלה. כמו ניצולים אחרים, גם הן נענו לפניית לשכה 06: חוקרי המשטרה פנו לרכבה יוסלבסקה לאחר שקראו את העדות שמסרה ליד ושם; לחוקר שבא לביתה הראתה את הצלקות בראש ובורוע.¹³⁶ למרות שלקתה בלבה הגיעה לבית המשפט וסיפרה את הסיפור.¹³⁷ כשעמדה על הדוכן הצביעה על הצלקת בראש ושיתפה את המאזינים במה שעובר עליה בהווה: "עד היום, כשעוברת אני ליד מזרקת מים, אני חושבת על הדם שהוקז [מהבור]", אמרה.¹³⁸ נכונותה בפירוש לא היתה יוצאת דופן: ניצולות שנשאלו אז על חוויותיהן כאמהות בשואה סיפרו על כך בגילוי לב. נראה שלא במקרה היה זה בתיווכן של נשים, ששמעו את הדברים ותיעדו אותם:¹³⁹ בקיץ 1960 פורסם בלאשה ראיון אישי עם האנזי בראנד שהוקדש לסיפורה תוך התייחסות לחוויותיה כאם בתקופת השואה, אז סיפרה על הבכי, הדאגה, הפחדים והחרדות לגורל בניה שעם פלישת הגרמנים להונגריה היו בני שש וארבע.¹⁴⁰ באביב 1959 הופיע בעולם האשה ראיון אישי עם קתרין סנש, בו תיארה את הקושי האישי להתמודד עם אוכדן הבת.¹⁴¹ בחורף 1961 פורסם בלאשה ראיון עם ניצולה שגורשה למחנה כשהיא הרה: "עווית של כאב חולפת על פניה כשהיא מדברת ב'אותו אסון': היא מניחה את ידיה על בטנה ואומרת: 'אני חולה, מאז אני חולה. כשהובאתי למחנה לא ידעתי שאני הרה. הייתי תמימה. במשך חדשים מספר לא הבנתי את פשר מצבי. אחר כך – פחדתי לספר", אמרה. בעקבות ההפלה שעברה שם, בחודש הששי, הפכה עקרה; היא סיפרה לכתבת בפתחות רבה על ניסיונותיה להתמודד עם המצב.¹⁴² כחודש לפני פתיחת משפט אייכמן פורסמו בלאשה ראיונות נוספים עם ניצולות: אחת סיפרה שם על מות בנה במחנה, אחרת על אוכדן בתה הקטנה.¹⁴³

¹³⁶ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן); רחל אירבך, "עדים ועדויות במשפט אייכמן", ידיעות יד ושם 28, דצמבר 1961, עמ' 39. לפי יבלונקה יוסלבסקה יזמה את הפנייה. יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 128.

¹³⁷ בזיכרונותיו כתב האוזנר: "כשביקר אצלה ברמת-גן שליח מטעמי וביקשה שתעיד התעלפה. משפחתה הציעה שנוותר על הופעתה כי היא חולת לב. סוכם שתעשה בכל זאת מאמץ לבוא". האוזנר, השואה בראי המשפט, עמ' 84-85.

¹³⁸ עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 422.

¹³⁹ כך היה גם במסגרת פועלן של רחל אירבך מיד ושם ומרים נוביץ מבית לוחמי הגטאות שפעלו ללא ליאות לתיעוד השואה, גם – בעיקר במקרה של אירבך שהיתה מנהלת המחלקה לגביית עדויות ביד ושם – באמצעות גביית עדויות מניצולים. על אירבך ונוביץ ראו בפרק השלישי: המתנגדת ברוחה.

¹⁴⁰ ברוריה אבידן, "S.O.S מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 25. על בראנד ראו בפרק הרביעי: נושאת התפקיד.

¹⁴¹ בלה אלמוג, "צער החיים הגדול ביותר – צערם של הורים שכולים", עולם האשה, 18 במאי 1959, עמ' 3.

¹⁴² צור, "אייכמן הפרטי שלה", לאשה, 29 בינואר 1961, עמ' 12-13.

¹⁴³ מן, "ראיתי את אייכמן עומד מולי", לאשה, 12 במרץ 1961, עמ' 12-13; מן, "104 ימים בחור של קיר", לאשה, 19 במרץ 1961, עמ' 13-12.

1. "אנקת כאב של אם יהודית אומללה, יש בה לזעזע את כל מי שזיק אנושי בקרבנו":

האם כסמל לסבל היהודים בתקופת השואה

סיפורה של האם בשואה עורר זעזוע ואלם; לפי עיתונות התקופה דמותה היתה אחד הסמלים לגורל העם היהודי באירופה בימי השואה. בתור שכזו הופיעה בשיח הציבורי בימים של סערת נפש לאומית, כפי שהיה ב-23 במאי 1960 כשנודע על מעצר אייכמן בישראל: "בין רגע חולפת כך מחשבה הנוטלת את נשימתך, רוצח זה, רוצחם של ששה מיליון יהודים, רוצחם של אמך הזקנה ושל אחיותיך וילדיה נמצא כאן בהישג ידך!", כתב מעריב באותו היום.¹⁴⁴ סיפורה האישי היה סמל לאוזלת היד של העם היהודי ולשטניות הגרמנים שהועמדו זו מול זו, מקבילות ל"הם" ו"אנחנו":¹⁴⁵ "הם היו מסוגלים לומר לאם, אשר שלושת ילדיה נחטפו מחיקה, והיא רצה אחר מכוננית החוטפים, חולת-אהבה-ודאגה, והתחננה שיחזירו לה את פעוטותיה, - הם היו מסוגלים לומר לה: 'כמה היו לך? שלשה? אחד מהם את יכולה לקחת'. והאם עלתה על המכוננית, ותלתה את עיניה לסירוגין בבכור, ובאמצעי, ובקטן שבהם, ופרכה את אצבעותיה, ותלשה את שערות ראשה, ולא יכלה, לא יכלה בשום פנים ואופן לגזור דין מוות על שניים מהם, ולבסוף השאירה את שלשתם בידי התליינים. כן, הם ידעו את חולשותינו. והם היו מסוגלים לעשות דבר כזה בחיוך על שפתיים. ואילו אנחנו איננו יכולים לשמוע על כך בעיניים יבשות".¹⁴⁶ עם פסק הדין במשפט אייכמן כתב הארץ: "המשפט חקק מחדש בלבבות שכורים ולראשונה בלבבות חלקים את דמות האם שהוטל עליה לבחור מי מילדיה עוד לא יוכל לטבח ודמויות שכמותה בכוח ובבהירות".¹⁴⁷ היא היתה סמל ליחסי הכוחות, יהודים מול גרמנים, כתב האוזנר כעשרים שנה אחרי המשפט: "בירושלים עמדה מול תא הזכוכית האשה הקטנה והשברירית, בלב פצוע אך בראש מורם והוא, גברתן האלימות לפנים, השפיל מבטו ולא העז להסתכל בפניה".¹⁴⁸

¹⁴⁴ ד.ג., "מן היציע: הרגע הגדול", מעריב, 24 במאי 1960, עמ' 2; שבתי טבת, "נקודות במשפט: סופה של מסה", הארץ, 17 בדצמבר 1961, עמ' 2.

¹⁴⁵ כך בסיפור על אם ובתה בחדר ההתפשטות לפני תא הגז: קלילותה וקוצר רוחה של הילדה וניסיונות האם להסתיר את המוות הצפוי הוצגו כניגוד לשטניות הרוצחים. הרפנס, "השואה קמה לתחייה", שערים, 19 בינואר 1961, עמ' 2. ב-1953 פירסם הבוקר סיפור על אם ותינוקה שנשרפו חיים, בעוד הגרמנים צופים במחזה באדישות. "בקומה הראשונה ראיתי צל של אשה עם תינוק אשר ברחה מפני האש לקומה השנייה, כאשר הגיעו הלהבות לקומה השנייה, ברחה לקומה השלישית וככה עד לקומה הרביעית. כאשר הגיעו הלהבות עד הגג, שמעתי צעקות קורעות את הלב, צעקות של האמא עם התינוק ביחד. למטה עמדו אנשי ה'ס.ס.' ושמרו שאף אחד לא יצא מהבית. לא יצא אף אחד!". אריה שרניץ, "שרידי השבט", הבוקר, 12 באפריל 1953, עמ' 2.

¹⁴⁶ שניצר, "אמא, כבר מותר לבכות?", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 2. הדברים נכתבו בעקבות עדות אהרן פריץ (עדות פריץ, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 373, ראו גם: פריץ, במחנות לא בכך, עמ' 56). ספרה של אוירבך בחוצות ורשה נפתח ברשימה שכתבה ב-1948, שם תיארה את אכזריות הגרמנים והתייחסה באופן ספציפי לאמהות: "[...] והוא לא ויתר אף על משורת הדם של התינוק הפעוט ביותר, זה שיונק עדיין את חלב אמו". אוירבך, בחוצות ורשה, עמ' 14. ב-1943 כתבה על הילדים הנרצחים – "הרכים והרכים מאד, שעודם בזרועות יולדתם, המחייכים לכל דבר של מה-בכך, העושים 'קו-קו' מאחורי גבה של האם לעוברי-אורח המזדמנים להם. הקוראים 'זה, זה', ו'דיאו דיאו', המנענעים ידיהם הזערערות 'פא-פא'! [...] ואלה הנעימים מכל נועם, בני שתיים-ארבע, העגלגלים ככדורי המוך, כאותם גוזלות רכים, אשר מקרוב בקעו קליפתם, המתנדנדים על רגליהם השמנמנות-רופפות". אוירבך, שם, עמ' 77-78.

¹⁴⁷ טבת, "נקודות במשפט: סופה של מסה", הארץ, 17 בדצמבר 1961, עמ' 2.

¹⁴⁸ האוזנר, השואה בראי במשפט, עמ' 29. לא היתה זו הפעם היחידה בה הועמדה אשה אחת לנוכח המנגנון הגרמני שהוצג כגברי: לנוכח עדותו של ישראל גוטמן שסיפר על השתתפותה של רוי'ה רובוטה בהכנות למרד הזונדרקומאנדו באושוויץ כתב גורי: "רוי'ה רובוטה מול המילר, מול אייכמן". גורי, "אחינו גיבורי התהילה", מול תא הזכוכית, עמ' 113. על רובוטה ראו בפרק הראשון: האוחזת בנשק.

סיפור האם שילדיה נקרעו ממנה היה בהיר וכואב; כוחו היה בפשטותו: הוא איפשר להציג את מצוקת היהודים בשואה באמצעות סיפור קצר ואיום. בתערוכה בתל-אביב שנערכה ב-1952 על ידי פעילי בית לוחמי הגטאות מצא כתב על המשמר פסל עץ בגובה קומת אדם והוא "אשה כפותה לעץ וילדה הפעוט מחבקה, מבקש מפלט וישע בחיק אמו; ואין האם יכולה להושיע, שכן כפותה היא לעץ, ושמה כבר שבקה חיים..." ; "היום נעלה לנגד עיני העולם כולו שיירות ילדים יונקי-שדיים שנקרעו מזרועות אמותיהם", אמרה שרה נשמית-שנר – פרטיזנית לשעבר, מחברת הילדים מרחוב מאפו (עין חרוד, 1958) – כשנשאה את דבר הלוחמים בעצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות ב-1961; "בכל פינות הארץ הפרידו בין הדבקים: השליכו תינוקות לתוך הקרונות ואת האמהות הטביעו בביצות", נכתב בהצופה, "אנקת כאב של אם יהודית אומללה, יש בה לזעזע את כל מי שזיק אנושי בקרבו, והאדם שנאקה זו הגיעה לאזניו לא ישכחנה כה מהר ימים מרובים". במקום אחר הוצגה האם כמי ש"כל הטראגדיה הלאומית מדברת מתוך גרונה".¹⁴⁹ הבחירה להשתמש בסיפור האם וילדיה היתה גם חלק מהרטוריקה של הפושע: בחיבורו (שכתיבתו הסתיימה כנראה בפברואר 1947) ניסה מפקד אושוויץ רודולף הס להצטייר כאנושי, בין היתר באמצעות התייחסות לאמהות וילדיהם: "בצינה חייב הייתי להסתכל בהיכנס אמהות עם ילדים צוחקים או בוכים אל תאי-הגאז. היו שם, פעם, שני ילדים שנשתקעו במשחקם ואמם לא הצליחה בשום אופן לנתק אותם ממנו [...]. את המבט המשווע לרחמים של האם, שידעה בלא ספק את הצפוי לה, לא אשכח לעולם [...]. כלילות בחוץ, ליד המשלוחים, ליד תאי-הגאז או המשרפות, נאלץ הייתי תכופות להרהר באשתי ובילדי, אבל בלי לשייכם שייכות רבה-יותר לאותו תהליך. גם מפיהם של בעלי-המשפחה, העובדים אצל המשרפות או הקברות הפתוחים, הייתי שומע כזאת. מי שראה את הנשים והילדים בלכתם אל תאי-הגאז היה מהרהר מבלי-משים במשפחתו שלו".¹⁵⁰

תצלומים וציורים הופיעו בעיתונים; אלה, שפורסמו ביום הזיכרון לשואה ולגבורה ולנוכח משפט אייכמן, היו בעלי ממד מיתי ומילאו תפקיד בעיצוב תודעת השואה בהקשר הלאומי כסמל אולטימטיבי לסבל היהודים ואכזריות הגרמנים ובשימור סטריאוטיפים של ייצוג האשה. בתמונה אחת נראו נשים עירומות עומדות בטור וילדים עירומים בזרועותיהן: בכ"ז ניסן תש"ך (1960) פורסמה התמונה בקול העם מעל הכיתוב: "אחד ממחזות-האימים: אמהות ופעוטותיהן בזרועותיהן מובלות אל תאי-הגאזים". בספטמבר 1960 הופיעה התמונה בהעולם הזה לרוחב שני

¹⁴⁹ יהויקים כוכבי, "להזכיר, להנך ולהתריע...", על המשמר, 22 במאי 1952, עמ' 2; "נוכח תועבת-הרצח וקדושת-המאבק", למרחב, 14 באפריל 1961, עמ' 1; ד"ר ב. רייכר, "איכה אבדו יהודי רומניה", הצופה, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2; אורבאך, "סיפורה של אם שכולה", הצופה, 18 בספטמבר 1959, עמ' 4; פרץ, במחנות לא בכור, עמ' 26.

¹⁵⁰ שם, עמ' 135, 137. צבי שנר, שהקדים מבוא לרשימותיו של הס שפורסמו בעברית כתב ססיפורי האמהות שם היו "ברכתו של בלעם": "אנו מוצאים בתיאוריו גם שורות המעידות על גבורתה הרוחנית של האשה היהודית על סף המוות". צבי שנר, מבוא הקומנדנט מאושוויץ מעיד, עמ' XIII. קטעים אלה הופיעו גם באנשים ואפר, ראו בעמ' 314.

עמודים.¹⁵¹ באפריל 1961, יומיים אחרי פתיחת משפט אייכמן, פורסמה שוב בקול העם תחת הכותרת: "לא נשכח! לא נסלח!". בכתבה סופר שאלה "אמהות יהודיות ועולליהן מובלים למשרפות המוות".¹⁵² בגיליון הבוקר מיום פתיחת משפט אייכמן הופיע בעמוד הראשון תצלום גדול של אשה כפופה, חבושה מטפחת, צועדת עם שתי ילדות לאורך גדר חשמלית; תחתיה הופיע הכיתוב "אל תאי הגאז". תמונה זו פורסמה גם בחוברת שהפיץ בתשכ"ב מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה ובה הודעת ראש הממשלה על מעצר אייכמן, נאום הפתיחה של התביעה במשפט, כתב האישום ולשון "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" והיתה לאחת התמונות הידועות של יהודים בשואה. בצילום אחר שהופיע בחוברת זו נראית צעירה מגוננת בגופה על ילדה, ומאחוריה חייל זקוף המכוון רובה. "אכן קשיחות..."¹⁵³ היה הכיתוב. בכ"ז ניסן תשי"ג (1953) הופיע במדור "הבוקר לילד ולנוער" של הבוקר צילום אנדרטה לזכר השואה בה נראים אם וילדה; באותה שנה פורסם שם סיפור בהמשכים על "הילד שנגזל מאמו": הרשימה לוותה באיור של אשה כפופה, חבושה מטפחת ולבושה מעיל, שאחזה תינוק.¹⁵⁴ בכ"ז ניסן תשי"ז (1957) הופיע בדבר ציור של אלכסנדר בוגן על "המשפחה האחרונה בגיטו", במרכזו אשה, חבושה מטפחת ולבושה מעיל ארוך, אוחזת בצרור קטן ובו תינוק. שני ילדים נוספים היו צמודים אליה.¹⁵⁵

במרבית העדויות במשפט אייכמן סיפרו העדים על אמהות וילדיהן המתים; להוציא עדות רבקה יוסלבסקה, היה זה מפי היועץ המשפטי ומפי עדים ולא מפי אשה שסיפרה על עצמה בעצמה. היה זה ברוח הכתבות על האמהות האלמוניות שהופיעו בעיתונות בשנות החמישים אז תפקדו כסמל למצוקת היהודים תחת הכיבוש הגרמני. במשפט אייכמן היה האפקט חזק יותר מפני שסיפורים אלה שולבו בנאומים הדרמטיים של היועץ המשפטי וזכו לסיקור נרחב בעיתונות. "הפרדתם בכח מאמותיהם המנסות להסתירם, רציחתם כשהם נזרקים ממכוניות משא במחנות, קריעתם לגזרים לעיני האמהות, חבטת ראשי הפעוטים בקרקע, זריקתם באויר ותפישתם על חוד הפגיון, הם פרקי הזוועות האימים ביותר בכל פרשת הדמים", אמר האוזנר בנאום הפתיחה, שם חתם את הסקירה על הרצח ההמוני בציטוט משיר הערש "פונאר"; השיר, הסביר, ממחיש משהו מהזוועה: "חוששני כי אין בפי מלים מתאימות לתיאור כולל של מעשי האימים. ניתן נא למשורר השואה והפרטיזנים, שמרקה קצ'רגינסקי, את רשות הדיבור: 'שקט, שקט, בני, נחרישה/ כאן צומחים קברים./ השונאים אותם נטעו/ פה מעברים/ אל פונאר דרכים יובילו/ דרך

¹⁵¹ "לא שכחנו", קול העם, 24 באפריל 1960, עמ' 2; "העד אינו", העולם הזה, 21 בספטמבר 1960, עמ' 8-9. תמונה זו נבחרה מבין כשלוש מאות תמונות שהופיעו בספר לא שכחנו שיצא לאור באותה שנה בפולין (בהוצאת "ברית הלוחמים לחופש ולדמוקרטיה").

¹⁵² "לא נשכח! לא נסלח!", קול העם, 13 באפריל 1961, עמ' 2.

¹⁵³ "צלב הקרס לדין בישראל", הבוקר, 11 באפריל 1961, עמ' 1; משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 159, עמ' 149.

¹⁵⁴ "הבוקר לילד ולנוער: היום – עשור למרד הגיטאות", הבוקר, 12 באפריל 1953, עמ' 3; "הבוקר לילד ולנוער: הילד שנגזל מאמו", הבוקר, 31 באוקטובר 1952, עמ' 3; "הבוקר לילד ולנוער: החיפושים אחר הבן האובד", הבוקר, 2 בנובמבר 1952, עמ' 3; "הבוקר לילד ולנוער: הבן האובד הוחזר לאמו", הבוקר, 3 בנובמבר 1952, עמ' 2.

¹⁵⁵ ד"ר נתן עק, "שנים ששרדו", דבר, 28 באפריל 1957, עמ' 2.

אין לחזור. / לבלי שוב הלך לו אבא, / ועמו האור. / שקט בני לי, / מטמוני לי, / אל נככה בכאב, / כי בין כה וכה בכיינו / לא יבין אויב. / גם הים גבולות וחוף לו, / ענותנו זאת - / היא בלי גבולות / היא בלי גבולות...".¹⁵⁶ בחרות ציינה חיה לזר שהשיר נכתב "עבור אמהות בגיטו שעדיין נותרו תינוקות בזרועותיהן" והזכירה לקוראים שהשיר נחתם בנימה אופטימית, אז "[...] כפי שמוריקים השדות מדי אביב, כן יזרח אור הגאולה על פני התינוק בזרועות אמו".¹⁵⁷

האוזנר השמיע את סיפורי האמהות מפני שעמד על עוצמתם; קרוב לוודאי שהיה זה כדי לשרת שתי מטרות: משפטית, במטרה להרשיע את הנאשם, וזאת בהתאם לגישה הכללית של התביעה שבחרה להביא תיאורים נרחבים של מעשי הפשע של הגרמנים בשואה,¹⁵⁸ וחברתית, במטרה לעורר בקרב המאזינים, בעיקר הצעירים, הזדהות עם הקורבנות, שבמקרה של הישראלים היו בשר מבשרם.¹⁵⁹ ככלל, ברור שפרשת האם וילדיה היתה מרכזית ביותר בסדר היום של התביעה, שנציגייה הנחו את העדים להשמיע סיפורים על האמהות. "תאר את ההפרדה הזאת, כאשר הילדים הופרדו מהאמהות, מה היה?", ביקש היועץ המשפטי מיעקב גורפייך; לנח זבלודוביץ אמר: "אתה זוכר מקרה של תינוק יהודי? ספר מה אתה זוכר". העד סיפר על תינוקת שנלקחה מזרועות אמה ונרצחה לעיניה; יוסף בושמינסקי, שסיפר על אכזריותו של איש גסטאפו, נשאל: "האם אתה זוכר עוד סצינה אחת [...] עם אשה ותינוקת בת שנה – שנה וחצי?"; לאחר שיוסף רוניק סיפר על הוצאת גוויות לשם שריפתן שאל האוזנר: "ראית אם עם תינוק באחד הקברים?". העד ענה: "היתה זו תמונה איומה. כשחפרנו אחד הבורות, אחד הקברים ראינו ילד בן 3 או בן שנתיים מונח על גבי אשה, על גבי אִם". העד קלמן טייגמן שבהיותו בטרבלניקה נצטווה לעקור מגופות את שיני הזהב נתבקש לספר על טרנספורט של ילדים; ורה אלכסנדר הודרכה לספר על ילדים שהובלו להריגה באושוויץ; לצביה לובטקין הגיש האוזנר אלבום ושאל: "כך ניראו הילדים בגיטו?"; במהלך עדותו של הנריק רוס הוגשו לבית המשפט תמונות שצילם העד בגטו לודז': הראשונה היתה "ילד שגורש בשנת 1941"; כשתיאר אברהם קרסיק את הוצאת הגוויות מהבור חקר היועץ המשפטי: "מצאתם גוויות של ילדים?". בהמשך, כשסיפר שמצא גוויות שעל זרועותיהן קשורים סרטים ועליהם מגן דוד בירר: "אמהות, ילדים?". העד הסביר: "בקבר זה היו רק נשים וילדים. גברים לא היו בכלל [...] בזמן שגילינו את הקבר הזה ראינו למעלה אשה אחת ששכבה עם תינוק ביד וילדה קטנה

¹⁵⁶ משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 55, עמ' 84 (שיר הערש).

¹⁵⁷ חיה לזר, "שקט, שקט, בני נחרישה...", חרות, 21 באפריל 1961, עמ' 4, עמ' 6. השיר במלואו פורסם בין היתר ביד לשואה ולמרד, הקרן הקיימת לישראל, ירושלים, תשי"ג, עמ' 79. השיר נכלל בספר לימוד של משרד החינוך והתרבות שראה אור ב-1965, אסופה של טקסטים מימי השואה על ילדים ומאת ילדים. ש' קיוצ'רגינסקי, "שקט, שקט, בני, נחרישה", באומינגר, בלומנטל, קרמיש, הילד והנער בשואה והגבורה, עמ' 156.

¹⁵⁸ שיחה עם השופט גבריאל בך; שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן).

¹⁵⁹ הזדהות זו התעוררה גם לנוכח העובדה שהישראלים היו חייבים להקשיב, שכן קורבנות השואה היו חלק מהם. כפי שכתב גורי בעקבות עדותו של מוריץ פליישמן: "אינני רוצה לשמוע את האיש הזה, הנמוך, השבור, המספר ומאריך ומספר על יסוריו, על חליו, על עלבונו, על צהלת האספסוף למראה אנשי קהילתו [...] אינני רוצה לראותו ואינני רוצה לשמוע אותו. [...] אבל בכוח בל-ישוער הוא תופס, מוריס פליישמן, בצווארוני, כמו אומר לי: שב ושמע, עד הסוף [...] וגם אלה חלק ממך, אני אומר לעצמי. ככולם לדרוש ממך לשבת עד הסוף. אתה לא תברח מכאן [...] הוא מגיע אלי הסיפור הזה". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 33; שיחה עם חיים גורי.

בצד ותינוק אחד על הגב, קשור בכד". ד"ר משה בייסקי סיפר על הפרדת הילדים מאמותיהם לצלילי שירי ערש שבקעו מרמקולים בפלשוב; אברהם אביאל סיפר על רצח המוני של יהודי ראדין: הוא תיאר את ממדי הבור, הפקודה להתפשט והיריות: האוזנר שאל אותו: "ילדים, נשים?"; עיקר עדותו של ד"ר אדולף ברמן היה חי הילדים בגטו ורשה: "אתה זוכר פגיעות מכוונות במיוחד נגד ילדים מצד יחידות גרמניות?" שאל אותו; "אני שומע עד היום הזה את הבכי של הילדים, אני שומע את הזעקות: 'מאמע, מאמע! אמא, אמא! רעטע, רעטע [צ"ל ראטע, ראטע], הצילו!". ליאון וליצ'ק-ולס נדרש: "אתה זוכר פרשה של איש אשר ביקש להרגיע את בתו?" העד ענה שהוא זוכר מקרים רבים כאלה. ז'ורז' וולרס סיפר על הילדים בדראנסי – "לא היו ישנים כל הלילה. היו מתעוררים, בוכים, נגשים, קוראים בשמות אמהותיהם [...] מתעוררים, מעוררים זה את זה ופותחים בקול בכי גדול [...] זה היה איום" – ועל נשים הרות; ד"ר אהרן פרץ סיפר על רצח יהודי קובנה. במהלך עדותו אמר התובע: "ספר לנו משהו על הילדים בגיטו קובנה". פרץ סיפר על ה"קינדר אקציה" (אקצית הילדים) שם.¹⁶⁰

הקהל בבית העם היה מזועזע;¹⁶¹ כך היה גם בספסלי הסנגוריה: דיטר ויכטנברוך, עוזרו של הסנגור ד"ר רוברט סרוויצ'וס, גילה את לבו בפני גבריאל בך וסיפר לו עד כמה החרידו אותו הסיפורים על האמהות והילדים ששמע באולם.¹⁶² הטלטלה השתקפה בכותרות שניסחו מערכות העיתונים לדיווחים שהביאו הכתבים מטעמן או לאלה שהתקבלו מסוכנות עתי"ם ובעיקר במאמרים מאולם המשפט. "מה קרה לעדים היום? מדוע החליטו כולם לספר ולספר על הילדים?", כתב גורי בלמרחב; "ד"ר יוזף בוז'נינסקי [בושמינסקי] מספר על אשה מגיטו פשמישל, שביקשה כי יחוננו את ילדה ויהרגו אותה תחתיו [...] מה קרה היום לעדים האלה? חשבנו כי לא יספרו יותר על הילדים. גמרנו עם הילדים! היועץ המשפטי כבר סיפר את סיפור הילדים. מדוע חוזרים הם אל הילדים? העוד נשאר ילדים? באיזה שנה עומדים אנחנו?"¹⁶³ עמיתו מהצופה כתב: "בספרות הזוועות בעולם לא נמצאים פרקים כאלה;

¹⁶⁰ עדות גורפיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 160; עדות זבלודוביץ, שם, עמ' 172; עדות בושמינסקי, שם, עמ' 230; עדות רוניק, שם ב, עמ' 1016; עדות טייגמן, שם, עמ' 1093; עדות ורה אלכסנדר, שם, עמ' 1215; עדות לובטקין, שם א, עמ' 247; עדות רוס, שם, עמ' 221; עדות אברהם קריסקי, שם, עמ' 365-364; עדות בייסקי, שם, עמ' 191; עדות אביאל, שם, עמ' 391; עדות ברמן, שם, עמ' 290-296 (הציטוט מעמ' 292); עדות ולס, שם, עמ' 206; עדות פרץ, שם, עמ' 327-374. על אקצית הילדים בקובנה ראו גם: הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06. ז'ורז' וולרס סיפר בבית המשפט על הורים וילדיהם, על אף שלא ראה את המחזה כמו עיניו – כפי שהעיר אב בית הדין השופט משה לנדוי לתביעה. עדות וולרס, שם, עמ' 434, ראו בהרחבה בעמ' 432-436. האוזנר התייחס לרצח הילדים גם בנאום הסיכום והזכיר חלק מהעדים הנ"ל: משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 54-55 (עדויות ברמן, דבורז'צקי, פרץ ו-וולרס).

¹⁶¹ וולרס, דיווח גורי בלמרחב, "נושא את דבריו אל מול אולם נפוח-עיניים, בגלל הילדים...". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 57 (פורסם ב-12 במאי 1961).

¹⁶² שיחה עם השופט גבריאל בך.

¹⁶³ גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 41, 119, 62. גורי התייחס לעניין הילדים ברשימה על נאום הפתיחה של האוזנר: "בכתב-האישום 40 אלף מלים! איזה חלק למסור לקורא?", כתב ומסר בעיקר על החלקים בנאום שהתייחסו לילדים ולמשפחות שנרצחו. שם, עמ' 13-16. לנוכח עדותו של וולרס שסיפר על ילדי דראנסי כתב: "אני סבור, שהילדים אלה עתידים ללוות תמיד, כמו כוכב-לכת זוהר, את בני-האדם. אני סבור, שבני האדם לא יוכלו לעולם להשתחרר מהמעונים האלה, וגם כאשר לא נחשוב עליהם, נזכור כי אנו חיים לאחר שנודע לנו מה עשו להם". שם, עמ' 62. בקול העם נכתבו דברים דומים: "סבלות ילדים הם בלי לספק מן הפרקים המחרדים ביותר בתולדותיו האפלות של הנאציון. מליוני ילדים, בני כל אומות אירופה, חיייהם נגזלו מהם וגם הללו ששרדו בחיים, ילדותם נגזלה מהם ע"י הכובש הנאצי, שמלחמה מיוחדת היתה לו בילדים". י.ל., "באספקלריה של יומני ילדים", קול העם, 18 באפריל 1962, עמ' 3.

הם הופיעו לאור העולם רק בין קירות 'בית העם'." 164 גם ממרחק הזמן, כשהתייחס לעדויות שצרכו את נפשו, דיבר גורי על העדויות שכללו סיפורים על ילדים והוריהם. 165

על אף שעדותה של עדה ליכטמן לא עסקה בגורלם של ילדים – בעדותה שולב סיפור על ילד שביקש למות לפני סבו – מעריב הבלית את הדברים ונתן בכותרת ציטוט מ"על השחיטה" של ביאליק ("נקמת דם ילד קטן"); 166 משפטים שאמרו ילדות לאמותיהן צוטטו בכותרת הראשית: כזו היתה שאלתה המפורסמת של הילדה האלמונית מעדותו של אבא קובנר: "מאמע, מען קען שוין ווינען?" (אמא, מותר כבר לבכות?) ושאלתה של הילדה מרתה יוסבלסקה: "אמא, מדוע הלבשת לי בגדי שבת? הלא למוות אנו הולכים". 167 "גוויית תינוקת ליד גוויית אמה", היתה הכותרת בקול העם לנוכח עדות רזניק, "שפתותיהן צמודות בנשיקה אחרונה". זו היתה גם הכותרת המאמר היומי מהאולם. 168 בעקבות עדות יוסבלסקה כתב על המשמר: "ניצבת מחדש לעינינו בכל אימתה האנושית הטראגדית הקולקטיבית של עם מובא להרג, של מליונים אשר הוכרעו לטבח". לנוכח עדותה של פרלה מרק כתב שערים: "מובן שלא חסר הסיפור האינדיבידואלי המחריד, בכל עדות שואה שהושמעה בבית המשפט שמענו 'סיפור קטן', מעין טרגדיה בתוך טרגדיה. הפעם היה זה בנה של העדה ששימש נושא ל'סיפור' שהחריד את באי בית המשפט והזיל דמעה מעיני רבים". 169 כחודש אחרי פתיחת המשפט הקדיש חרות רשימה לאם; היתה זו רשימה תרתי משמע, שכן הציגה שורת מצבים: "האם עומדת במחנה ומחזיקה בעוללה, מאמצת אותו אל לבה. [...] היא דוחפת את בנה בכוח מחלון הרכבת [...] סותרת את פי בנה, מחניקה את קולו לכל יישמע... אמא עומדת עם בנה בתור להיירות. יש בידה עוד מעט מים והיא מקרבת את הכלי לפיו היבש של בנה [...] לוחשת לו: 'בני, אל נא תבכה'". 170

164 יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: הילדים", הצופה, 10 במאי 1961, עמ' 1.

165 שיחה עם חיים גורי.

166 שמואל שניצר, "המשפט: נקמת דם ילד קטן", מעריב, 30 באפריל 1961, עמ' 2.

167 למשל: שניצר, "אמא, מותר לבכות?", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 2; צ. נח, "יש דין...: 'מאמע מען קען שוין ווינען?' [כך במקור]", שערים, 5 במאי 1961, עמ' 1; "אמא, מותר כבר לבכות?" – שאלה ילדה בת 4, הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 1; "אמא, מדוע הלבשת אותי בגדי שבת אולי מובילים אותנו למוות?", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 5; צ. נח, "יש דין... 'מדוע הלבשת לי בגדי שבת?...'"; שערים, 9 במאי 1961, עמ' 1; עוד ראו: "ביסקויט אכול למחצה שמר הילד בכיסו זה בשביל אמא", אמר לפני הישאלה למוות, הבוקר, 10 במאי 1961, עמ' 4; "ז'אק הקטן שמר ביסקוויט בשביל אמו", למרחב, 10 במאי 1961, עמ' 4; גורי, "שמלת השבת של מרתה", מול תא הזכוכית, עמ' 50.

168 "גוויית תינוקת ליד גוויית אמה", קול העם, 6 ביוני 1961, עמ' 1; "הדים ממשפט הצורר: הנשיקה האחרונה", קול העם, 6 ביוני 1961, עמ' 1.

169 "על המשמר: אמיתות הטבולות בדם", על המשמר, 12 במאי 1961, עמ' 1; צ. נח, "יש דין...: 70 אלף יהודים ב-35 דקות...", שערים, 24 במאי 1961, עמ' 1. מרק סיפרה על בנה, נגן צ'לו, שניגן בתזמורת אושוויץ ונלקח למשפחה. עדות מרק, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 673. ראו גם: "ממשלת רומניה שיתפה פעולה ברדיפת יהודים אך הרשתה עליה", הצופה, 24 במאי 1961, עמ' 2; "עדות אלמנת הרב הראשי בצ'רנובויץ: 70 אלף יהודי העיר לטרנסניסטריה", על המשמר, 24 במאי 1961, עמ' 2; ג. שטרסמן וד. גולדשטיין, "בן-הרב ניגן בצ'לו על סף תא-הגאז...", מעריב, 23 במאי 1961, עמ' 1; ג. שטרסמן וד. גולדשטיין, "טראנסניסטריה – קברה של יהדות רומניה", מעריב, 24 במאי 1961, עמ' 5; ראו גם בדיווח הצופה על עדותו של וולס, שסיפר על אם לחינוק: "איך חוסלו יהודי לבוב", הצופה, 3 במאי 1961, עמ' 2; "אייכמן חיבר תכנית גירוש יהודי רומניה להשמדה", הבוקר, 24 במאי 1961, עמ' 4. הבוקר פורסמה לצד הדיווח תמונה של תזמורת האסירים שליוותה בנגינתה את רצח האסירים.

170 יצחק דיז, "אמא", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 2.

סיפורי האמהות וילדיהן היו חזקים עד כדי כך שפורסמו בהבלטה שעלתה על סיפורי ההתנגדות המזוינת: לא פעם בחרו מערכות עיתונים להבליט את מצוקת הילדים בגטו ורשה על חשבון מעשי המרד המזוין שם. היה זה לנוכח עוצמת סיפורי האמהות: בעוד שסיפורי הלוחמים המזוינים בגטאות וביערות היו תלויי זמן ומקום, סיפורים בעלי אוריינטציה פוליטית ברורה שביסודם שמירה על הכבוד הלאומי באמצעות הפעלת כוח, סיפורי האמהות היו סיפורים אוניברסליים, קמאיים, חוצי גבולות ותקופות, נטולי הקשר פוליטי מובהק, ובבסיסם היחסים הראשוניים של כל אדם: אם וילדה. בדיווח נרחב על אחד מימי הדיונים הקדים הצופה את סיפורי ההורים והילדים לסיפורי הלוחמה המזוינת: בכותרת המשנה קדמו כיתובים כ"בשורת פונאר מפי האשה מן הבור", "האשה או האם? – הברירה האינדיבידואלית", "מי רוצה להיות אבא שלי?" – תחינתו של ילד בודד" לסיפורי הפרטיזנים.¹⁷¹ הבוקר דווח בהבלטה על "סיפורו של אדם שנדחף החוצה ע"י אמו מתוך רכבת הנוסעת ולאחר טלטולים רבים הגיע לישראל" ועל "התעללויות אכזריות של הנאצים בתינוקות, שהוטחו ארצה לעיני אמותיהם". לזר כתבה בחרות על "האם היהודיה, פרועת השער, מסתובבת סחור סחור על מדרכת הגיטו, עם תינוקה שגווע מרעב בזרועותיה" עליה סיפר העד דבורז'צקי.¹⁷² במאמר המערכת של ביטאון ויצ"ו מחודש מאי 1961 הומחש האובדן באמצעות הדגשת התפקידים המסורתיים: "אלה שנרצחו, נטבחו ונשרפו חיים לא היו מספרים, כל אחד ואחד מהם היה הבן האחד האהוב, הרעיה האחת והיקרה, האב האחד הנערץ. כל אחד מעשרות אלפי זוגות הנעלים שנמצאו במחסנים היה שייך לאיש חי, כל שמלה לאשה שידעה אהבה וצחוק ואשר רצתה ללדת ילדים ולגדלם".¹⁷³

הסיפורים על האמהות, האבות והילדים המחישו את ממדי האסון; אלה נתפשו, לצד עדויות שהתייחסו באופן ספציפי לאייכמן, כעדויות מעמיקות על שורש מוראות השואה שהיו כנראה חיוניות לא פחות להוכחת סעיפי האישום. בעדותו, שנפתחה בסיפור הידוע על הילדה ששאלה את אמה אם מותר לבכות, סיפר קובנר כיצד חזה ברצח תינוק לנגד עיני אמו: "זכר תינוק זה גילה לי משהו מן הזוועה אשר מעיני ומעיני רבים עוד היתה נעלמת – הזוועה שבשיטה", אמר.¹⁷⁴ זעזוע סדרי העולם בעקבות מדיניות הכיבוש הגרמני התבטא במשפחה, אומר גורי; אחרי למעלה מארבעים שנה הוא חוזר לעדותו של ווליצ'ק-ולס: "הוא העיד כמעט שעתיים. ובדקתי בעדות ולא מצאתי לא תואר ולא תואר הפועל. זה דבר כמעט בלתי אפשרי. הכול היה פעלים. על האקציה, שהעיר הולכת

¹⁷¹ היה זה ביום בו מסרו דבורז'צקי, מזיא וקובנר את עדויותיהם. הילד ששאל "מי רוצה להיות אבא שלי" נזכר בעדותו של דבורז'צקי (עדות דבורז'צקי, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 328), שרשם את הילד בתעודה שהיתה ברשותו כדי להציל את חייו. "חורבנה של יהדות ויילנה וטראגדיית הפארטיזאנים היהודים", הצופה, 5 במאי 1961, עמ' 2. ראו גם בכותרת בהארץ ל ידיעה בה דווח על עדויותיהם של לובטקין וצוקרמן במשפט אייכמן: "זוועות גורלם של ילדי גיטו ווארשה – הועלו אתמול במשפט" (4 במאי 1961, עמ' 1). ראו גם במאמר היומי: ברוך בר, "נקודות במשפט: כל בן הילוד היאורה תשליכוהו", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 2. המרד המזוין נזכר בסוף כותרת המשנה. ¹⁷² "בלוט הונד! יירו בו! הסלוהו!", הבוקר, 2 במאי 1961, עמ' 1; "חיה לזר", "שתי מנגינות ותהום עמוקה מפרידה ביניהן", מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים: פרסומים, עמ' 92, פורסם בראשונה בחרות, 24 בפברואר 1961; דיש, "אמא", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 2. ¹⁷³ "חברה יקרה", במת האשה, 4, מאי 1961, עמ' 3. ¹⁷⁴ עדות קובנר, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 338.

ומתרוקנת, וביום ראשון לקחו את דוד בנימין ודודה גיטה ואת השוחט ואת הגבאי הזה ואת האחיות ההן ואת הגיסים ההם, ואז הוא קורא לאבא שלו, והוא נער צעיר, והוא אומר אבא, מה עושים. אז הוא אומר לו, בני, הגיעו ימים כאלה שאב אינו יכול להשיא עצה לבנו. והיות והעולם בנוי שהבן הוא השואל והאב, הניסיון, הוא המשיב, [...]. ככה העולם בנוי, זה היה רגע – [ו]לא היה [שם] שום תיאור של זוועה – זה הגדרת סוף הציוויליזציה".¹⁷⁵

2. "סבלן האילם": נוכחותה החרישית של האם בשואה שנשארה בחיים

בשנים הראשונות למדינה המשיכו ישראלים רבים, ותיקים וחדשים בארץ, לחפש בני משפחה: העיתונות דיווחה על אמהות שמצאו את ילדיהן, לרוב בנות, בין היתר באמצעות המדור לחיפוש קרובים.¹⁷⁶ באופן טבעי האם היתה אחת הדמויות המרכזיות בסיפור שנמהלו בו שמחה, כעס ועצב, אך כתבות כדוגמת זו שהופיעה בעולם האשה, שם הובאו בהרחבה חיפושיה הנואשים של האם אחרי בתה בהקשר של פגישתן המחדשת, היו נדירות.¹⁷⁷ העיתונאים העדיפו להתרכז בהווה, באיחוד המשפחה, ומיעטו להתייחס לסיפורי חייהן של הגיבורות.¹⁷⁸ היה זה במסגרת הניסיון למצוא נחמה: איחוד של האם וילדה סימל איחוי, החלמה ותיקון, במיוחד על רקע סיפורים בלתי נסבלים שתיארו את קריעת האם מילדיה. התעלמות מהסיפור האישי של האם ניכרה לא רק בהקשר של השואה: העיתונות הציגה את הסיפורים האישיים של אמהות שאיבדו בשואה בנים ובנות באופן דומה להצגת סיפורים

¹⁷⁵ שיחה עם חיים גורי. וולס סיפר: "היתה זו הפעם הראשונה שראיתי את אבי בוכה. הוא בכה ואמר: אינני יודע, זמן כזה עובר עלינו שאב אינו יודע מה לעוץ לבנו. אם אעוץ לך דבר אחד ולא ייצא מזה טוב – ארגיש רגש אשמה כל הימים, ואם אעוץ דבר אחר – הוא הענין. עליך להחליט בעצמך וללכת בדרךך". עדות וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 204.

¹⁷⁶ למשל: "פגישה נרגשת בין אם ובתה", שערים, 30 באוגוסט 1954, עמ' 4; "אם ובת משרידי השואה, נפגשו", קול העם, 30 באוגוסט 1954, עמ' 4; ר. רועי, "ניצלה מהנאצים ע"י רוזן פולני וחונכה כנוצריה", הבוקר, 19 בפברואר 1960, עמ' 10; "נערה יהודיה שניצלה ע"י רוזן פולני", שערים, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; "דראמה של ילדה יהודיה ניצולת השואה", קול העם, 21 בפברואר 1960, עמ' 3. עוד על איחוד משפחות, כתוצאה מחיפושים עצמאיים ובזכות המדור לחיפוש קרובים, ראו: "אב מצא את בתו ואשה את אחותה – אחרי 14 שנה", למרחב, 6 בספטמבר 1955, עמ' 4; "מדור לחיפוש קרובים מפגיש בין אחיות", הצופה, 7 בספטמבר 1955, עמ' 3; "אשה עגונה מצאה בעלה האבוד", מעריב, 27 בפברואר 1957, עמ' 4; מ. עין-רואי, "שרידי פלא", דבר, 23 באוקטובר 1957, עמ' 2; "בת אוכרת נמצאה אחר 18 שנים", על המשמר, 17 בפברואר 1958, עמ' 4; ט. בן-שלמה, "בת מצאה את אביה לאחר 17 שנות פרידה", הצופה, 17 בפברואר 1958, עמ' 4; ש. ליש, "אב גילה את בתו ואחות את אביה", חרות, 12 באוגוסט 1958, עמ' 3; מ. אהרוני, "בת מצאה את אביה ואחיה האבודים", הצופה, 28 ביוני 1959, עמ' 3; י. שיוור, "בני משפחה שנפרדו בפולין לפני 19 שנה התאחדו שוב השבוע", דבר, 20 באוגוסט 1959, עמ' 3; "אב מצא את בנו לאחר שנאלץ לעזבו בעודו תינוק בימי השואה", קול העם, 17 בנובמבר 1959, עמ' 4; "אשה מפולין מצאה את בעלה בעזרת שדור ב'קול ישראל'", הבוקר, 20 בינואר 1960, עמ' 4; מ. רינקובסקי, "מעוללות השואה: תודה לאל, גם לי יש כבר בית...", "הבוקר", 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מצאה את בתה שהופקדה בידי נוצרים בימי השואה", דבר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "אם מישראל פגשה בבורשה את בנה שלא ראתה 18 שנה", חרות, 10 ביולי 1960, עמ' 4; חיים פיקרש, "בזכות חתונתה של יתומה", הצופה, 29 בספטמבר 1961, עמ' 4; "מצאה את אביה לאחר 20 שנה", קול העם, 9 בינואר 1962, עמ' 4; אורה שמיר, "סיפור יהודי", קול העם, 19 בינואר 1962, עמ' 3.

¹⁷⁷ אפרת ארד, "מי היו הוריי?", עולם האשה, 24 ביולי 1960, עמ' 3.

¹⁷⁸ ראו למשל: "משפחה שלמה מת"א הוטסה לארה"ב להופיע בטלביזיה בתכנית 'אלה חייך'", הצופה, 9 בפברואר 1956, עמ' 4; תמר אבירד, "בתיה מצאה את הוריה", לאשה, 11 בפברואר 1958, עמ' 4-5; ט. בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הורי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "בעזרת שיר-ערש אידי הכירה בת אוכדת את הוריה, מהם נחטפה על ידי הנאצים", חרות, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "יתומה מצאה את הוריה", הארץ, 1 באפריל 1958, עמ' 3; משה שי, "קלרה צוקר מצאה את הוריה", חרות, 1 באפריל 1958, עמ' 4 (על נערה שמצאה את הוריה בעזרת העיתון לעצטע-נייעס); "יוצאי טארנוב, עזרו לי להיודע מי אני!", קול העם, 1 באפריל 1958, עמ' 4; משה שי, "קלרה צוקר מצאה את הוריה", חרות, 1 באפריל 1958, עמ' 4; חיים פיקרש, "אחרי 15 שנות חיפושים מצאו את בתם האבודת", הצופה, 13 ביוני 1960, עמ' 4; מ. רינקובסקי, "מעוללות השואה: תודה לאל, גם לי יש כבר בית...", הבוקר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מצאה את בתה שהופקדה בידי נוצרים בימי השואה", דבר, 23 ביוני 1960, עמ' 4.

אישיים של אמהות שאיבדו בנים ובנות בפעולה צבאית בארץ. בשני המקרים הן תיפקדו כסמל, כמעט שלא התבקשו לספר את סיפורן האישי ולרוב לא נמצאה התייחסות ספציפית להתמודדותן היומיומית עם האובדן.¹⁷⁹

הכתבות על איחוד המשפחות היו אופטימיות; הן לא חשפו את הפחד, החרדות וחוסר הוודאות של אם שנאלצה להיפרד מבתה ואת רגשותיה של בת שלא פעם חשה נטושה, תחושות שהעיבו על המפגש המחודש.¹⁸⁰

באביב 1958 דווח בהארץ על צעירה שמצאה את הוריה: בדיעה הובא סיפור האב שלא חדל להאמין שהבת חיה. האם נזכרה בשולי הידיעה כשסופר כיצד עם הפגישה המחודשת ביקשה לקרוא לבתה בשמה המקורי.¹⁸¹ ב-1961 פורסמה בהבוקר כתבה על אב שבשעה שהיה עם בני משפחתו במחבוא בגטו, המית את בנו, אז בן שנה וחצי, מפני שלא חדל לבכות וסיכן את המסתתרים. האם והבן הבכור, אז בן חמש, נכחו בראיון. האם סיפרה לכתב כיצד היתה עדה לרצח של יהודי אחד ולא דיברה על הפעוט המת: הכתב לא ציין אם העדיפה לא לדבר על כך וגם לא מסר אם ביקש ממנה לספר והיא סירבה; אולי לא העז לשאול.¹⁸²

בכתבות וידיעות אחרות האם לא נזכרה כלל: בקיץ 1957 פורסם בדבר סיפורה של תינוקת בת יומה שנמסרה להשגחת ידיד נוצרי וכשבגרה הגיעה לחיות בישראל, וזאת ללא כל התייחסות לאם שנפרדה מהתינוקת שעות ספורות אחרי הלידה; לא סופר אם נשארה האם בחיים.¹⁸³ בקיץ 1952 דיווח מעריב על ניסיונות של אב ליצור קשר עם בתו: עם פרוץ המלחמה השאירו אותה, והיא כבת שש, אצל הסבתא, נמלטו מגרמניה והגיעו לארץ. הבת שרדה

¹⁷⁹ ביחס לאם שאיבדה את בנה או בתה בארץ היו אלה כתבות שסיפרו על אם "השולחת את בנה הקטן למקלט ואת לבה אל הבכור שבשדה המלחמה", על "אמהות היודעות כל כך לחכות... ורשימות "לאם השכולה – באשר היא שם" כפי שהיה ביחס לאם בשואה, גם זו לא היתה אם בשר ודם, בעלת שם ופנים, ואם צוטטה לרוב וזהתה כ"אמא של". ראו למשל: "אמא", הבוקר, 29 באפריל 1952, עמ' 2; י. שהם, "האם השכולה", שערים, 4 ביוני 1954, עמ' 4; יוסף ויניצקי, "אגרת לאם שכולה", חרות, 16 ביולי 1954, עמ' 2; רבקה גורפיין, "באלה הימים", דבר הפועלת כא, 10-11, אוקטובר-נובמבר 1955, עמ' 246; "לאשה: מי היא האם השכולה?", קול העם, 11 בנובמבר 1956, עמ' 3; ברכה חבס, "הדי שליחות אחת", דבר הפועלת כב, 11, נובמבר 1956, עמ' 285-286; דבורה וורהפט, "לחברה: הגדולה שבגבורות", על המשמר, 3 בדצמבר 1956, עמ' 3; אורי קיסרי, "אמהות שכולות", מעריב, 5 במאי 1957, עמ' 5; י. וויניק, "תהלה לך, אמא!", הבוקר, 4 באוקטובר 1957, עמ' 3; "סבלן של אמהות שכולות", למרחב, 4 בנובמבר 1957, עמ' 2; אורי קיסרי, "אם שכולה חוגגת עצמאות", הארץ, 21 באפריל 1958, עמ' 3; יצחק זיר-אב, "טוב למות בעד ארצנו!": אל אמו של נער עברי", הבוקר, 25 באפריל 1958, עמ' 20; י. וויניק, "בימי חג, בשעה שתעמדי, אם עבריה, בתפילה...", הבוקר, 25 באפריל 1958, עמ' 20; מוסף יום העצמאות תשי"ח, עמ' 27; יהודית וינקלר, "העם התאבל וחגג – והצבא חזר לעמדותיו", חרות, 11 במאי 1962, עמ' 4. לצד הדיווח על זכייתה של רבקה גובר, שאיבדה שני בנים במלחמת העצמאות, בתואר "אם השנה", הביאה מערכת דבר הפועלת את "האם השלישית" לנתן אלתרמן מתוך כוכבים בחוץ ("האם השלישית", דבר הפועלת כז, 6, יוני 1961, עמ' 206). לא היתה זו הפעם היחידה שדבר הפועלת פרסמה שיר על אם שכולה, ראו גם: רחל נגב, "האמהות אינן שוכחות", דבר הפועלת כו, 5, מאי 1960, עמ' 121. לרשימות וכתבות שהביאו מדברי אם שכולה אלמונית ראו: "הרהורי אם שכולה", חרות, 10 באפריל 1953, עמ' 3; חיה, "לחברה: לאם השכולה – באשר היא שם", על המשמר, 7 במאי 1957, עמ' 2.

¹⁸⁰ אחד מסיפורי השואה שהלמו בו, מספר גורי, הוא של שרה ודיטה גרליץ: ההורים החביאו את הבת בבית פולני, והשאירו לה מכתב. מכתבה של האם, אומר גורי, הוא "אחד הנוראים ביותר בספרות השואה. [...] זה גם כן בעל עוצמה, ודאי לא אלגורית, אבל מטפורית. האשה שהבת לא סלחה לה. [...] הן נשארו בחיים, עלו ארצה. באיזה שהוא מקום היא לא סלחה לה שהיא עזבה אותה. היא [האם] מנסה להסביר לה, היא הצילה אותה [...] פתאום כל ספרות העולם, ליד מכתב כזה, רומן שקיבל פרס נובל לא שווה שום דבר. [...] זה שהאשה כותבת את זה [...] זאת הנקודה, שהאם כתבה את זה. היא האחראית. [...] יכול להיות שבת לא יכולה לסלוח על זה". שיחה עם חיים גורי. למכתב האם לבתה ראו: צבי בכרך (עורך), אלה דברי האחרונים: מכתבים מן השואה (תעודה מס' 90), יד ושם, 2003, עמ' 253-254.

¹⁸¹ "יתומה" מצאה את הוריה", הארץ, 1 באפריל 1958, עמ' 3. הילדה סירבה. לכתבות נוספות על אמהות שילדיהן נמצאו שלא מסרו פרטים על האמהות ראו: "משפחה שלמה מת" א הוטסה לארה"ב להופיע בטלביזיה בתכנית "אלה חייך", הצופה, 9 בפברואר 1956, עמ' 4; שליט, "כל הבן הילוד... וכל הבת...", חרות, 9 באפריל 1952, עמ' 6.

¹⁸² נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים כבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17.

¹⁸³ אריאלה ראובני, "נוצרי הציל תינוקת יהודיה מידי הנאצים והביאה לארץ", דבר, 14 באוגוסט 1957, עמ' 6.

את טרזיינשטאדט ואחרי שהות במחנה עקורים הגיעה לארצות הברית. היא לא ידעה שהוריה חיים. האב איתר אותה ושלה לה מכתב, אבל היא סירבה לחדש את הקשר. כתב מעריב שהביא את הסיפור גילה אהדה לאב ש"היה משוכנע שאם רק יראה את הנערה, אם רק ידבר אתה פנים אל פנים, הוא יוכל להסביר. היא תבין שלא הוא אשם בסבלה, שלא הוא הפקיר אותה, ושלא חדל להתעניין בגורלה". בכתבה לא נזכרה האם, האשה שהשאירה את בתה ויצאה עם בעלה למסע שסופו לא ברור; גם המאמצים לאיתור הבת הוצגו כפעולות של האב לבדו.¹⁸⁴

בתחילת 1958 פורסמה בלאשה כתבה בת שני עמודים בה תועדה פגישה בין נערה להוריה: ברברה (בתיה) גלפרין, שנמסרה בימי המלחמה להשגחת משפחה נוצרית בפולין גילתה את יהדותה במקרה והחליטה לחיות בארץ. מדריך עליית הנוער הצליח לאתר את ההורים שהיו בטוחים שבתם מתה. הם הגיעו לארץ אחרי המלחמה ונולדו להם שני בנים. מערכת לאשה שיבצה את הכתבה בפתיחת הגליון: גיבוריה היו האב, המדריך והבת; הכתבת מסרה פרטים על-אודותיהם והביאה ציטוטים מדבריהם, לא כן ביחס לאם, פאולה גלפרין, שאפילו שמה הפרטי לא נזכר והיא זוהתה כ"אם", "אמא" או "גברת גלפרין". הכתבת התייחסה אליה כאשר זו ביצעה שתי פעולות "אמהיות": פיזמה שיר ערש ואסרה על הנערה לצאת למרפסת מחשש שתצטנן; בכך "נכנסה מיד לתפקידה האינסטינקטיבי".¹⁸⁵ כך נהגו גם כתבים אחרים שהביאו את סיפור המשפחה.¹⁸⁶ קרוב לוודאי ששוליותה של האם, שהתבטאה בכל הכתבות, היתה שיקוף של הפגישה עם העיתונאים: ייתכן שאף אחד לא ראיין אותה לא מפני שלא התעניינו בה או חשבו להתעלם מסיפורה – סיפור אם שהתאחדה עם בתה הוא ללא ספק סיפור עיתונאי ממדרגה ראשונה – אלא מפני שהיא עצמה מיעטה לדבר בהשוואה לאב, למדריך עליית הנוער וגם לבת שסיפקו את הפרטים: ייתכן גם שהיתה נרגשת מאוד, אולי העדיפה לתת למישהו אחר להשמיע את הסיפור ואולי פשוט לא שלטה היטב בעברית. משפחת גלפרין זכתה לתשומת לב תקשורתית לא שגרתית בהשוואה לסיפורים על איחוד משפחות לאחר השואה: הפגישה הראשונה התקיימה בדירה פרטית; פגישה שנייה התקיימה בבית סוקולוב בתל-אביב. במסיבת העיתונאים סופר לכתבים שהבת הכירה את אמה לאחר שהאם שרה לה שיר שנהגה לשיר לה כשהיתה פעוטה. כך, ולא באמצעות הצלבת מידע ואיתור סימנים מזהים, אוחדה המשפחה, כתבו העיתונים; סיפור זה העלה את ערכו של המפגש המחודש כסיפור עיתונאי והעורכים בחרו לפרסמו בהבלטה. יחד עם זאת, כמעט כל עיתון הציג גרסה שונה לשיר של האם: לפי הצופה וקול העם היה זה "שיר יהודי", בתרות "שיר עממי בידיש", כתבי הבוקר ולאשה מסרו

¹⁸⁴ האב לא יצא את הארץ למרות שגייס את הכסף לכרטיס – הימים היו ימי הצנע ויציאותיהם של אזרחים לחו"ל הוגבלו. ה. בן-עדי, "האיש ששכל את בתו פעמיים", מעריב, 3 באוגוסט 1952, עמ' 2. בתשי"ד סופר על אב שאיבד את בתו: גם אז לא נזכרה האם, גם לא סיפור מותה, אם לא שרדה. צבי פינגנבוים, "בעצם כ"ז ניסן תש"ב", הצופה, 30 באפריל 1954, עמ' 5-6.

¹⁸⁵ אבידר, "בתיה מצאה את הוריה", לאשה, 11 בפברואר 1958, עמ' 4-5.

¹⁸⁶ ראו למשל: בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הוריי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "בעזרת שיר-ערש אידי הכירה בת אובדת את הוריה, מהם נחטפה על ידי הנאצים", תרות, 3 בפברואר 1958, עמ' 4.

שמדובר על "שיר ערש" ועיתונאי מעריב יוסף (טומי) לפיד, ניצול בעצמו, דיווח שהיה זה לא פחות מ"שיר הפרטיזנים": "כלום את לא זוכרת?" – שאלה שוב האשה. 'לא יודעת' – ענתה הנערה בלחשה. 'ואידיש?', 'אינני מבינה מלה'. 'וגם את זה את לא זוכרת?' שאלה האשה ביאוש והתחילה לזמזם בהתרגשות: 'זאג ניט קיינמאל אז דו גייסט...' ברגע זה כאילו הוסר מסך של אפלה מעל הנערה, עיניה האירו.¹⁸⁷ לצד השאלה הלא פתורה איזה שיר היה זה – נעימת שיר הפרטיזנים רחוקה מנעימת שיר ערש – אין ספק שמעריב הצליח להעצים את הדרמה בכך שטען את המפגש בין האם לבת בסמליות והפך אותו לסיפור שמייצג את העם; הבת לא זכרה מה קרה מאז, דווח, אבל שיר הלוחמים עורר בה זיק. גם הלשון היתה בעלת משמעות: האם שרה ביידיש, הבת – בעברית. כמעט מיותר לציין שלא פאולה ולא ברברה (בתיה) גלפרין השתתפו בפעולת התנגדות מזוינת לגרמנים בימי השואה. הילדה היתה כבת ארבע; אף לא אחת מן הכתבות הרבות שפורסמו בעיתונים על איחוד הגלפרינים התייחסה לסיפור חייה של האם: לו היתה פאולה גלפרין חברה בארגון מחתרת מזוינת כלשהו היה המידע מוצא דרכו לעיתונים שבאותם הימים הוקירו מאוד את מי שבימי השואה אחזו בנשק. הנה כי כן, ב-1958 היה "שיר הפרטיזנים" נחלת אם ובתה; סיפור כזה, שלפחות בחלקו לא תאם את המציאות, הוא ביטוי מובהק להפקעתו של סיפור אישי לטובת הצגת גיבורותיו כדמויות דמות לאומית בעלות תפקיד בתודעת השואה שהיתה בעלת מאפיינים לאומיים חזקים וביסודה הוקרה מוחלטת לאחיזה בנשק ולמסירותה המוחלטת של אשה לאמהותה.

3. "ההסכם הזה – הוא פגיעה ברגשות הלב של כל אם": נוכחותה של האם בשואה

בסערות ציבוריות

בדומה לטיפוסים אחרים של נשים בשואה גם האם נכחה בעיתונות בהקשר של מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות שהסעירו את הציבור בארץ; סיפורה התאים מאוד לנאומים שנישאו באסיפות עם ובכנסת שמטבעם להיות קצרים וקולעים, והיה כלי רטורי יעיל להנחלת מסר. היה זה סיפור שמאזינים – כבנות וכבנים, כאמהות וכאבות – יכלו להזהות אתו: היו בו מאפיינים אוניברסליים – סיפור נורא על אשה שילדיה נקרעו מעליה – ומאפיינים יהודיים – ילדיה נגזלו ממנה מפני שהיא, ועל כן ילדיה, היתה יהודיה.

¹⁸⁷ בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הורי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "מצאה את הוריה לאחר 14 שנה", קול העם, 4 בפברואר 1958, עמ' 3; "נערה חזרה לחיק משפחתה לאחר 13 שנות פירוד", הבוקר, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; אבידר, "בתיה מצאה את הוריה", לאשה, 11 בפברואר 1958, עמ' 4-5; יוסף לפיד, "שיר הפרטיזנים מזהה את הבת האבודה", מעריב, 3 בפברואר 1958, עמ' 3. זיהוי בן משפחה באמצעות שיר שהשמיע נמצא באחד מסיפוריו של י"ד ברקוביץ, "אל הדוד באמריקה", בו הגיבור (לוי אחיטוב) יוצר קשר עם יתום (בנימין) כבן שמונה. הדוד חושב שהילד הוא בן אחותו (רחל), והילד יודע שיש לו דוד באמריקה. הדוד לוקח את הילד לביתו ומתייחס אליו כאחיין; הזיהוי הוודאי מגיע כשהילד "פושט ידיו לפניו כמו בתחנונים, נושא עיניו למעלה ושר ברגש רב שיר ידוע לאחיטוב מימי ילדותו, אשר שרה תמיד רחל אחותו בהיותה קטנה". י"ד. ברקוביץ, "אל הדוד באמריקה", כתבי י"ד. ברקוביץ, כרך שני, תל-אביב, תשי"א, עמ' ריט-רכו.

העיתונות לא נהגה לייחס את סיפורי האם בשואה למפלגה או לתנועה פוליטית. דמותה נכחה בוויכוחים ציבוריים לרוב כסמל למצוקת היהודים בשואה ובשונה מ"האוחזת בנשק" דמותה לא נקשרה לנשים מסוימות. להוציא שני מקרים, בשנות החמישים ניצולות שבימי השואה היו אמהות והופיעו בציבור לא הוצגו כאמהות בשואה. מקרה אחד מתייחס להופעתה של אלמונית באסיפת עם; בדצמבר 1954 דיווח קול העם ש"אשה, מניצולי מחנות ההשמדה, ששיכלה את חמשת ילדיה" היתה אמורה לפתוח עצרת מחאה נגד חימוש גרמניה שהתקיימה בתל-אביב; המשטרה פיזרה את המפגינים ולכן זו הספיקה "רק להוציא מפיה את המשפט הראשון". שמה לא נזכר בידעה.¹⁸⁸ שני הוא הופעתה המרשימה של קתרינה סנש כעדה מטעם ההגנה במשפט גרינוולד ביוני 1954.

העיתונאים הציגו את קתרינה סנש כאמה של מי שמעמדה כגיבורה לאומית כבר היה מבוסס: הם דיווחו בהרחבה על עדותה במשפט, שם תיארה את ניסיונותיה להגיע אל בתה האסורה. מידת ההדגשה את חלקן של ד"ר ישראל קסטנר בכשלוך השתנתה בהתאם לזיקה הפוליטית של כל עיתון, לעמדתו כלפי מפא"י ובאופן ספציפי כלפי קסטנר שבאותם ימים הצגתו כנאשם כמשפט ולא כעד קרמה עור וגידים:¹⁸⁹ "בכל ימי המשפט הארוך והגדול הזה לא היו שעות-קדושה שכאלה, שעות-דממה שכאלה כשעות עדותה של אם עבריה זו, למודת-היסורים", כתב עיתונאי מעריב שלום רוזנפלד שגם כתב ספר על המשפט; הוא ראה בסנש "אם עבריה" וציין בהערכה כיצד שמרה על קור רוח גם כש"דמעות חונקות את גרונה". "הדמות הזאת, הצורה הנאצלת של הדברים שאמרה הביעו גדלות שכזאת, זוך-נפש שכזה עד שמעבר לצד המשפטי-הוכחתי שבעדותה היא נחרתה בלב כל הנוכחים במעמד זה כחוויה אנושית מרטיטה".¹⁹⁰ הופעתה של סנש בבית המשפט היתה רבת רושם גם מפני שהיא הביאה לבית המשפט את בתה, חנה סנש, וגם מפני שבמרכז עדותה עמד סיפור על אם ובת. קתרינה סנש תפקדה שם כנציגת הבת, סמל לדרכם של גיבורים; בפרפראזה על שם ספרו של יואל פלגי, הצנחן ששב, תיאר רוזנפלד כיצד "רוח גדולה באה

¹⁸⁸ "התקפת-דמים של המשטרה בחיפה על הפגנה נגד הוזהרמאכט הנאצי", קול העם, 13 בדצמבר 1954, עמ' 1. עוד על השתתפות נשים שעברו את השואה – לא אמהות – בהפגנות ראו: "בל יינתן נשק בידי מענינו!", קול העם, 9 ביולי 1959, עמ' 2-3 (הפגנה נגד עסקת הנשק) וגם: ס. פריסקי, "הנה, כאן הרשיון החוקי!", קול העם, 21 בינואר 1955, עמ' 3.

¹⁸⁹ לדיווחים בעיתונות על עדותה של קתרינה סנש במשפט גרינוולד ראו: "אמה של חנה סנש מוסרת עדות במשפט", על המשמר, 15 ביוני 1954, עמ' 1; "אמה של חנה סנש מספרת על פרשת מאסר בתה והוצאתה להורג במשפט קסטנר-גרינוולד", הצופה, 15 ביוני 1954, עמ' 3; "אמה של חנה סנש – על פרשת מעצר בתה", הבוקר, 15 ביוני 1954, עמ' 4; "פרשת חנה סנש נגולה ע"י אמה בביה"ד", שערים, 15 ביוני 1954, עמ' 4. על סנש במשפט ראו: יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים, 1995, עמ' 186-181. על מקומה ומעמדה של חנה סנש כדמות הירוואית בשיח הציבורי הישראלי ראו במחקרה המקיף של יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2004. בהקשר לעדות סנש במשפט גרינוולד ראו: שם, עמ' 154-155.

¹⁹⁰ שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינוולד-קסטנר, תל-אביב, תשט"ו, עמ' 150, 161. היה זה ברוח השיר שכתבה חנה סנש לאמה עוד ב-15 בינואר 1940 בהיותה בנהלל: "מנין למדת למחות דמעות? / לשאת הכאב בחשאי? / בסתר לבך להטמין התלוונה / הסבל, הבכי, הדוי... [...] הטבע כלו רועש וגועש / פורץ כל גדר וצורה... / מנין השקט הזה בלבך? / מנין למדת גבורה?". חנה סנש, "לאמי", משה ברסלבסקי (עורך), חנה סנש: יומנים, שירים, עדויות, תל-אביב, 1994, עמ' 210. להצגת דמותה האצילית ולתיפקודה כ"אם עבריה" ראו גם במחזה "דרכה של חנה" של יצחק שדה, לוחמים, עמ' 33-58.

אותו יום לבית-הדין בירושלים, ועמה צנחה-ירדה עלינו רוחה המופלאה של אותה נערה".¹⁹¹ היא תיפקדה שם כאם שניסתה לעשות כל שיכלה כדי להגן על בתה, וזו הקריבה את חייה למען העם. כחמש שנים מאוחר יותר באה ככתבת עולם האשה לראיין את סנש; הפגישה נקבעה ליום כ"ז בניסן. הכתבת עצמה יראה מפניה: "ביום זה, בו מתייחדת האומה עם קדושיה – היה משהו מן החוצפה להטריד את האם", כתבה והציגה את סנש האם כ"אשה גבוהה קומה, ששיבה זרקה בשערה, דמות אצילה", אמה של מי "שהציתה לבבות ונשרפה [...] סמל מקודש של הקרבה עילאית ועמידה איתנה. עמוד-האש ההולך לפני המחנה ומאיר את דרכו".¹⁹² גם בדרמה משפט קסטנר ששודרה בטלוויזיה הישראלית ב-1994 היתה קתרינה סנש דמות בעלת משמעות: סצנת העדות שלה בבית המשפט, אז הטיח בה קסטנר האשמות, עוררה סערה ציבורית והגיעה לדיון בבג"ץ; גם אז, כמו בשנות החמישים, תיפקדה כמייצגת הלכי הרוח שרווחו בחברה היישובית ואחר כך הישראלית שהוקירה את הפעולות הכושלות של הצנחנים וביזתה את ניסיונות ההצלה של העסקנים בבודפשט שבחלקם, בניגוד לצנחנים, הצליחו.¹⁹³

להוציא שתי אלה, בהופעותיה בעיתונות התקופה בהקשר הפוליטי נשארה האם בשואה אלמונית; העיתונאים והמערכת הם שיצרו את ההקשר הפוליטי. תמונת הנשים והילדים העירומים העומדים בטור שפורסמה ב-1960 בשבועון העולם הזה ליוותה כתבה גדולה על קסטנר: הכיתוב היה ברוח עמדת המערכת ביחס לפועלו של מי שכביכול הסתיר מפני היהודים בהונגריה את דבר הרצח ההמוני: "נשים יהודיות עם ילדות ותינוקות, בדרך לתאי-הגאזים באושוויץ, בהאמינן שהן הולכות להתקלח". זו דוגמה לשימוש ציני בייצוג ויזואלי של דמות האם בשואה

¹⁹¹ רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 162. ספרו של פלגי רוח גדולה באה ראה אור בראשונה ב-1946. ראו גם: ויץ, האיש שנרצח פעמיים.

¹⁹² אלמוג, "צער החיים הגדול ביותר – צערם של הורים שכולים", עולם האשה, 18 במאי 1959, עמ' 3.

¹⁹³ דמותו של קסטנר האשימה את חנה סנש בבגידה, האשמה שלא נמצא לה תימוכין במקורות. סצנה זו עמדה במרכז דיון בבג"ץ ובסופו של דבר הושמטה למרות שבית המשפט העליון קבע שאין צורך בזה. בסצנה האחרונה בפרק השני בקלטת משפט קסטנר אמרה דמותו של קסטנר את הדברים הבאים: "איך את בכלל מעיזה לבוא אלי בטענות? מי בכלל ביקש מן הבת שלך לבוא לבודפשט? מה היא חשבה לעשות? הרי בגלל הפזיזות שלה והיהירות של אלה ששלחו אותה, היא חצתה את הגבול כמו טירונית, ונתפסה כעבור חמש דקות. ומה הייתי צריך לעשות ברגע שנודע לי שהיא בכלא? מה? להפסיק את כל פעולות ההצלה של יהודי בודפשט ולרוץ אל הגרמנים ולהתחנן שיצילו אותה? לו הייתי מקריב כמה אלפי יהודים כדי להציל אותה זה היה בסדר? זה מה שהייתי צריך לעשות כדי לרצות אתכם? אבל היא מתה, ולכן היא גיבורה. ואני עומד כאן היום חי, ולכן קוראים לי בוגד, משתף פעולה...". בתסריט המקורי כתוב כך: "קסטנר: 'איך את מעיזה לבוא אלי בטענות? מי בכלל ביקש מן הבת שלך לבוא לבודפשט? מה היא חשבה לעשות? הרי בגלל הפזיזות שלה והיהירות של מי ששלח אותה, היא חצתה את הגבול כמו טירונית, ונתפסה כעבור חמש דקות. ואני אגיד לך מי גילה למשטרה ההונגרית שפלגי וגולדשטיין עומדים להגיע אלי. היא! הבת שלך. חנה סנש הגיבורה! היא נשברה בחקירה שלה וגילתה הכל. אני מתאר לעצמי איזה עינויים היא עברה. אף אחד לא היה עומד בעינויים כאלה. אבל לא בגללי נעצרו פלגי וגולדשטיין. אלא בגללה!'. קתרינה סנש: 'לא נכון!'. קסטנר: 'ומה הייתי צריך לעשות כשנודע לי שהיא בכלא? וגו'". השו: קלטת משפט קסטנר, דרמה בשלושה פרקים, תסריט: מוטי לרנר; במאי: אורי ברבש; מפיק: יוסי בסון, הטלוויזיה הישראלית, רשות השידור, 1994 (הסצנה המצונזרת). מוטי לרנר, משפט קסטנר (תסריט), ירושלים, 1994, עמ' 91 (התסריט המקורי), ההדגשה אינה במקור. לפסק דין בבג"ץ ראו: גיורא סנש נגד רשות השידור, בג"ץ 6162/94, פ"ד נג (3) 817. לדימויים המשתנים של סנש וקסטנר בעקבות הדרמה הטלוויזיונית ראו: דן לאור, "חנה סנש וישראל קסטנר: דימוי ודימוי שכנגד", בשביל הזכרון, 20 פברואר 1996, עמ' 16. ראו גם: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 353-352.

כדי להצביע על שיא האשמה: היה זה במטרה להמחיש את עמדתה החד משמעית של מערכת העולם הזה שהציגה את קסטנר באופן בוטה כמשתף פעולה.¹⁹⁴

סיפור האם בשואה היה כלי רטורי שכיח בנאומים בנושא השילומים: המחייבים והשוללים, שדיברו בשם הקורבנות, התייחסו לא פעם לבני משפחה, אמיתיים או מדומים, ביניהם אמהות. במהלך הדיון הסוער בכנסת בינואר 1952 דיבר מנחם בגין (חרות) על "האב הזקן" שהושלך לנהר ועל "האם הזקנה" ש"לנגד עינינו נרצחה".¹⁹⁵ בפתיחת הודעתו לכנסת בנושא עמד בן-גוריון על ממדי החורבן והתייחס ספציפית לעינויי האם: סיפורה קשה מנשוא ועל כן עומד מעל הוויכוח הפוליטי, הסביר, תוך שניכס אותו סיפורה לצרכים לאומיים ופוליטיים. חורבן יהדות אירופה בימי מלחמת העולם השנייה, אותו המחיש באמצעות האם, היה כאב שאי אפשר למחוק אותו, טען, אך אין פירושו של הכאב הזה התעלמות מהבטחת הקיום של האומה וביצור המקום בו נולדים ויולדו תינוקות חדשים; היה זה במטרה להוכיח שמדינת ישראל צריכה וחייבת לתבוע שילומים על הרכוש היהודי שנגזל. "למעלה מ-6 מיליונים יהודים הומתו בעינויים, ברעב, בהרג ובחנק המוני. רבים נשרפו ונקברו חיים, לא ריחמו על זקנים, נשים וילדים, ותינוקות נגזלו מזרועות אמותיהן והוטלו לתוך הכבשנים [...] פשע בעל ממדים עצומים ואיומים כאלה אין לו כפרה בשום פצוי חמרי. כל פיצוי שהוא, ויהא גדלו כאשר יהיה, אין בו שילומים על אבדן חיי או כפרה על סבל ויסורים של אנשים ונשים, ילדים, זקנים וטף", הסכים. שר התחבורה דוד צבי פנקס (המזרחי) בתמך במשא ומתן אמר: "אם זאב יטרוף ילד ותישאר הכתונת המלוכלכת בדם, האם לא תוציא האם את הכתונת הזאת מפי הזאב כדי שזכרו יישאר לה? עלינו להוציא את הכתונת הזאת. אנו חייבים להציל את הרכוש הישראלי ולהשקיעו במדינת ישראל".¹⁹⁶ יצחק רפאל (הפועל המזרחי) גייס את האמהות והילדים בבואו לחייב: יעד השילומים, הסביר, הוא הצלה של ילדים יהודים חיים; בהקשר זה התייחס לילדים בארצות האיסלאם. דברים ברוח דומה השמיעה שרת העבודה גולדה מאירסון (מאיר).¹⁹⁷ המחייבים התייחסו להיעדר כפרה על רצח האמהות ובה בעת שינעו את

¹⁹⁴ "הערד איננו", העולם הזה, 21 בספטמבר 1960, עמ' 8-9. היה זה אחד משיאי התקפות השבועון את קסטנר מאז תחילת משפט גרינוולד (1954) שנמשכו גם אחרי הרצח במרץ 1957. ראו: "מציל יהודים או משתף פעולה?", העולם הזה, 11 במרץ 1954, עמ' 3-7; "איש השנה: ישראל קסטנר", העולם הזה, 27 בספטמבר 1954, עמ' 5-8, עמ' 17, ראו גם שער הגיליון; "ס.ס. הטהור", העולם הזה, 8 במרץ 1956, עמ' 3; אורי אבנרי, "פסק-הדין", העולם הזה, 15 בינואר 1958, עמ' 3. על אורי אבנרי והעולם הזה בהקשר לפרשת קסטנר ראו: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 161-165, עמ' 276-277.

¹⁹⁵ מנחם בגין, דברי הכנסת, 10, ירושלים, 1952, עמ' 907.

¹⁹⁶ דוד בן-גוריון, "השילומים מגרמניה: הודעת ראש הממשלה", דברי הכנסת, עמ' 895-896; שר התחבורה ד.צ. פנקס, "השילומים מגרמניה", שם, עמ' 927 (בגין אמר לו: "עם זאב אין מנהלים משא-ומתן!" [שם]). עוד על הרצינות והתכליתיות שאפיינו את טיעונו של בן-גוריון בוויכוח זה ראו: יצחק גלעד, דעת הקהל בישראל על יחסי ישראל-גרמניה 1949-1965, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1984, עמ' 448, נעימה ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון בדיונים בשאלת הפיצויים והשילומים מגרמניה בשנות החמישים", יד ושם קובץ מחקרים, כד, תשנ"ה, עמ' 216-217.

¹⁹⁷ יצחק רפאל, דברי הכנסת, 10, עמ' 903; גולדה מאירסון, שם, עמ' 932. היו חברי-כנסת שהתנגדו למהלך רטורי זה. פנחס לבון (מפא"י) אמר: "אני חייב להגיד לחברי הכנסת הנכבדים, בדיון זה שהיה [...] ובוודאי גם בהמשכו – ישנה התחרות רבה בציון וזוועות אושכנזיים ומיידאנק וכו', וכל אחד ידבר בשם האב והילד והאם וכו' וכו'. באיזו זכות מוסרית אתם הופכים את 6 מיליון הטבוחים למנופול בשביל עמדה מסויימת? באיזו זכות? האם קיבלתם הרשאה מהם? האם אמרו לכם מה הם חושבים? מי מכריע? – החיים מכריעים!". פנחס לבון,

סיפוריהן לטובת דרישה לתמורה; כך היה בקרב השוללים שגם הם הכירו בהיעדר כפרה על רצח האמהות אך הניעו את הסיפורים לכיוון הפוך. מהלך דומה ושונה זה מלמד בשני המקרים על הפוליטיזציה של סיפורים קשים ביותר על השואה תוך ניסיון להעניק להם משמעויות חדשות כדי להשיג מטרה פוליטית ולנגח את היריב.

בגילוי דעת נגד שילומים העמידה חרות את "אמהותינו השרופות" בראש קורבנות השואה; "בל יוליכוכם שולל כי כספי דם אמהותינו יושיעוכם מן המצוקה". כך היה גם במאמר המערכת היומי בחרות שקשר בין הטרגדיה המשפחתית – אובדן האם – לטרגדיה הלאומית: "ההסכם הזה – הוא פגיעה ברגשות הלב של כל אם". בנאום בירושלים דיבר בגין על "אמהותינו הטבוחות ותינוקותינו שהובלו במיליונים לטבח [...] תינוקות נקרעו מזרועות אמותיהן ונשלחו אלי כבשן ואש".¹⁹⁸ בתום הפגנה סוערת יצא כתב חרות אל הרחוב הירושלמי: רוב הנשים והגברים שראיין היו ניצולים. הטרגדיה האישית הקנתה להם לגיטימציה להביע עמדה כנגד ההסכם, קבע; בין הסיפורים שהביא בלטו סיפורים על נשים, בעיקר אמהות. הוא הביא מדברים שאמר שוטר אחד לחברו: "מה, אנחנו כלי שרת, אתנו יש אפשרות לעשות את הכל? אותנו ישלחו כדי להטיל רימונים על יהודים? גם אני, שרעייתי הצעירה עם תינוקה בין זרועותיה נרצחה, אצטרך להשתמש באותן השיטות שבהן השמידו את משפחתי?". ברחוב אחר "עמדה אשה, אשר שיכלה את בנה במלחמת השחרור ואת בעלה בשואת אירופה", ומחתה על "הספסרות בדם ששת המליונים".¹⁹⁹ כך היה גם בצד השני של הקשת הפוליטית, ביטוי נוסף לברית הבלתי רשמית שנכרתה מדי פעם בין שתי מפלגות האופוזיציה: באוגוסט 1961 פורסמה בקול העם רשימה מאת ק. צטניק (יחיאל דינור) תחת הכותרת "שילומים": "בדרכה אל הקרימאטוריון ראתה אמה שלי את פני. אני יודע זאת. הן גם אני, בדרכי אל הקרימאטוריון

"השילומים מגרמניה", דברי הכנסת 10, עמ' 908; בנאומיהם יצאו גם ח"כ מיכאל חזני (הפועל המזרחי) ושמוחה בבה (הציונים הכלליים) נגד הדיבור בשם הניצולים. שם, עמ' 928, 941.

¹⁹⁸ "אזרחי המולדת!", חרות 11 בספטמבר 1952, עמ' 1; "השליטים חתמו – רשות ההתנגדות לעם", חרות, 11 בספטמבר 1952, עמ' 1; מנחם בגין, "לא היתה כחרפה הזאת", חרות, 11 בספטמבר 1952, עמ' 1. ראו גם בקריאת הביניים של יוחנן בדר (חרות) בכנסת: "מה אתה מצפה: לקבל משילומים אלה בשביל מפלגתך ובשביל קופתך? תאמר בגלוי, שאלה הם הנימוקים שלך". יוחנן בדר [ליצחק רפאל], דברי הכנסת 10, עמ' 902. ראו גם: ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון", יד ושם קובץ מחקרים, עמ' 214.

הוויכוח על השילומים והוויכוח הכללי על יחסי גרמניה-ישראל היה אמצעי לאיחוד שורותיה של חרות המפוצלת, שבבחירות לכנסת השנייה השיגה בסך הכל שמונה מושבים בכנסת (לעומת הכנסת הראשונה, אז היו לה 14 מושבים). כפי שמראה יחיעם ויץ, הוויכוח על השילומים היה הזדמנות לשים קץ למשבר הפנימי בתנועה וכלי לליכוד חבריה. יחיעם ויץ, "מתחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון 10, עמ' 134-135, יחיעם ויץ, "בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 6, 1996, עמ' 271-287. ראו גם: ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון", יד ושם קובץ מחקרים, עמ' 215.

¹⁹⁹ "הגיע קץ המשטר הזה", חרות, 9 בינואר 1952, עמ' 2. בקיץ 1959, בעיצומה של הסערה בנושא עסקת הנשק, פורסמו בעל המשמר כתבות דומות: תוצאות משאל רחוב בנושא הביא גם מדברי ניצולים, ובראש המדור מכתבים למערכת פורסם מכתב מחאה של אשה ש"כאחת הניצולות מהשואה הגדולה אשר פקדה את עמנו" הביעה מחאה על העסקה. "עודני זוכרת היטב את האכזריות, הסאדיזם וחוסר כול רגש אנושי שאיפיינו את הגרמנים מבצעי שואת עמנו [...] כאחת, אשר נותרה במקרה בחיים, יחידה ממשפחה עניפה, איני יכולה להבליג ולעבור בשתיקה על כך", כתבה. "מישאל-בזק של 'על המשמר' על המשבר הממשלתי ועיסוקת הנשק עם גרמניה", על המשמר, 10 ביולי 1959, עמ' 3; ד. בודנשטיין, כפר-אביגדור, "מכתבים למערכת: זעקת אחת הניצולות", על המשמר, 9 ביולי 1959, עמ' 3.

[כך במקור], את קלסתר-פניה של אמא שלי ראיתי. אמא, עתה רוצים לתת לי כסף תמורתך. עדיין איני יודע מה סכום

מאקים גרמניים משלמים תמורת אם שרופה".²⁰⁰

היבט נוסף של ניצול סיפור האם לצרכים פוליטיים היה גיוס סיפורים קונקרטיים על אמהות ממשיות: לסיפורים אלה היה ערך רב מפני שהבליטו את ההיבט האישי ואת השתתפותם של פוליטיקאים בסיפור קשה זה. אמותיהם של אנשי ציבור נזכרו בנאומיהם בשאלת יחסי ישראל גרמניה; בנאום שנשא באסיפה שנערכה ביולי 1959 ביפו במחאה על עסקת הנשק דיבר אבא קובנר על אמו: "הוא תיאר את מעשה הרצח האיום של 120 נשים, ביניהן אמו שלו – והרעים: 'מפקד משמר הרצח הזה עודנו חי! ואתו עוד בחיים כל הקצונה הנאצית!'". כתב על המשמר, שם הודפסו הדברים באותיות מודגשות.²⁰¹ בגיליונות ראש השנה ויום הכיפורים תשכ"א (1961) פורסמו בקול העם רשמיו של חבר-הכנסת מאיר וילנר (מק"י) מביקורו בעיר הולדתו וילנה, אז תחת שלטון סובייטי. בין היתר בא למוזיאון שנבנה על יד פונאר שם נרצחו אמו ושתי אחיותיו וביקר בבניין בו שכנה הגימנסיה תרבות; הוא סיפר לקוראים על אחות בית הספר שפגש, יהודייה מקובנה שאיבדה בשואה את בנה ובעלה. הם שוחחו "על הידידות בין ממשלת בן-גוריון וממשלתה שואפת הנקם של מערב גרמניה [...] היא מדברת על כך בזעם ובהתרגשות רבה. נזכרת שוב בבעלה, בבנה האבודים ועיניה התמלאו דמעות. צריך הייתי להרגיעה". כשהתייחס לאמו ואחיותיו קשר זאת לעסקת הנשק: "כאן בפונאר נטבחו אמי גניה, אחיותי צביה ומיכל. דמי רותח בקרבי בחושבני כי בן-גוריון וחבריו לממשלת ישראל נותנים הכשר יהודי, כביכול, לחידוש מכונת המלחמה הניאו-נאצית במערב גרמניה. המאיימת על שלום העולם והנושאת בחובה סכנה מוחשית להשמדה מחודשת של העם היהודי". בהמשך עמד על מאבקה של מק"י ש"ממלאת תפקיד פאטריוטי ואנושי גדול במאבק להגנת הכבוד הלאומי שלנו, במאבק נגד מחללי זכרם של מיליוני הטבוחים היהודים", ביניהם, חזר, אמו ואחיותיו.²⁰²

בעשרה בטבת תשי"ד (1954) פירסם ביטאון פועלי ישראל מכתב של אם שבתה נרצחה בשואה: "אין ברצוני לחיות בלי יקירי. אולם הייתי רוצה להינקם, לשלם מידה תחת מידה [...] אם אחי יישארו בחיים, הריני מבקשם כי ינקמו מידה כנגד מידה; יחתכו בסכינים את בשרם כדי שדמם יגר כנחל – כדי שנבלים כאלה יעברו מן

²⁰⁰ רות לוביץ, "הנשים במלחמה ללחם ושלוש", קול העם, 6 במרץ 1952, עמ' 3; ק. צטניק, "WIEDERGUTMACHUNG (שילומים)", קול העם, 18 באוגוסט 1961, עמ' 4. הקטע פורסם בהשעון. ראו גם: "לא נשכח ולא ניתן להשכיח!", קול העם, 6 בינואר 1952, עמ' 1.

²⁰¹ "אבא קובנר: דור השואה לא ישלים עם עיסקת-הנשק", על המשמר, 19 ביולי 1959, עמ' 6. על קובנר ואמו רוזה ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 158, 164, עמ' 375.

²⁰² מאיר וילנר, "לזכור ולא לשכוח (ביקור בוילנה הסובייטית)", קול העם, 21 בספטמבר 1960 (ערה"ש תשכ"א), 30 בספטמבר 1960, (יום הכיפורים) עמ' 2. בתגובה כתב הבוקר, ביטאון הציונים הכלליים: "[ב]וילנה הקומוניסטית שקמה על חורבנה של וילנה היהודית מוצא הכותב ניחומיו [...] 'כאן בפונאר' [כך במקור] נטבחו אמי גניה, אחיותי צביה ומיכל [וגו'] [...] טוב שזכרוננו של וילנר קצר. דמו היה רותח עוד יותר, אילו נזכר שבן בריתו של היטלר היה סטלין, ולפני שישאל החלה לצייד בנשק את גרמניה המערבית חתמו מולוטוב וריבנטרופ ברית צבאית שעמה החלה מלחמת העולם השנייה והפלישה לפולין. ולכן חבר וילנר: לזכור ולא לשכוח." "מבקר עד בקר: לזכור ולא לשכוח", הבוקר, 2 באוקטובר 1960, עמ' 2.

העולם פעם ולתמיד". המכתב, גילה הכתב, הגיע למערכת שערים באמצעות אמה של אם צעירה זו, שחיה בניו יורק. "היודע אתה [...] מה הניעני לכתוב אליך על פרשת המכתב המזועזע?" – הסבירה לכתב שערים – "לרוצחים ההיטלריסטיים, שעינו בעינויי תופת מאות-אלפי חוה'לות ופראד'לות, והמיתום במיתות משונות-איומות - גם-כן לא נסלח? מתרועעים כבר איתם, על כי יש להם מוחות חריפים. [...] הרגש נא את שברון לבי ופרסם את מכתבה של בתי...".²⁰³ גם ביטאון הימין הקיצוני סלם ביטא עמדה פוליטית באמצעות מכתב של אם, ממשית או מטפורית: בתשי"ג פורסמו שם שני מכתבים שנשלחו לצעירה ישראלית. אחד מאחיה, שאחר כך נהרג בפעולת פיצוץ בתי הזיקוק בחיפה ושני מאמה, ניצולה שנמצאה באיטליה. המערכת הוקירה את נכונות האם שעברה את השואה להקריב את חיי הבן למטרה לאומית והבליטה את דרישתה לנקמה באמצעות הצטרפות הבן לארגון מחתרת מזוינת. "אומר לו לבו היהודי הטהור ומצפוני: 'לך! נקום!' כי גם אם הוא יציל אותנו אין זה עוד הכל [...]. היש לכם מושג כמה נקמה יש לנקום? הוא צריך לנקום את נקמת הורינו, אחיותינו, משפחותינו. הוא צריך לנקום את נקמת הנפשות האלו שעוד היום אובדות ומתענות [...] הוא ויתר על הכל ויצא לנקום את נקמתנו ואת נקמת העם היהודי. אני גאה בו".²⁰⁴ סיפורים כאלה היו משל להתנהגות ראויה של יהודים, ניצולים ולא ניצולים, אחרי השואה; גם כאן היה שימוש במושגים כמו כבוד לאומי, נקם ושילם, שרווחו מאוד במהלך הוויכוח על יחסי ישראל-גרמניה, אז האם בשואה הוצגה כמי שגילתה נאמנות לאותו כבוד לאומי, אם לא בעצמה אז באמצעות פרי בטנה אותו היא שולחת, כאן כאם ישראלית לבן ישראלי, להילחם למענו.

הפוליטיזציה של סיפור האם בשואה בלטה במהלך הוויכוח הציבורי על השילומים יותר מכול ויכוח ציבורי אחר שעסק בשואה בשנות החמישים. ויכוח זה היה יותר מכול ויכוח על זהות: המחלוקת העמידה משקעים מן העבר, שאלות של כבוד לאומי ונקמה בצורת חרם מול מבט אל העתיד, בניין המדינה שהיתה נתונה אז, לנוכח הגל הראשון של העלייה הגדולה, במשבר כלכלי ונקמה בדמות שיקומו של העם היהודי בארצו דווקא באמצעות כסף גרמני. בשונה מסערות ציבוריות אחרות בשנות החמישים שנקשרו לשואה, כמו פרשת קסטנר, לוויכוח זה לא היו גיבורים קונקרטיים: הפוליטיקאים היו צריכים להמציא אותם. הדינמיקה והרטוריקה של הוויכוח חייבה שיתוף של

²⁰³ ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3.

²⁰⁴ המכתב של האם נמצא יעיל גם למטרה נוספת בעבור כתב העת האופוזיציוני: באמצעות האם הובעה ביקורת על שליחי היישוב במחנות העקורים; הפעולות הצבאיות של בנה הוצגו כ"טהורות" לעומת ההתנהלות היישוב: "חייבים לבוא מן הארץ יותר סופרים ועתונאים. השליחים אינם מביאים תועלת רבה, הם משתיקים את הכל [...]. שכחי את הכל אך דבר אחד אבקש ממך: אם תדברי פעם עם משה אמרי לו שהוא לא טעה, טבעו והרגשתו לא רמו אותו. היי גאה על כך. הוא לא עזב אותך על מנת לרוץ כמו רבים אחרים לארצות אחרות, להתרוצץ בפולניה הסוציאליסטית השותתת דם ושם רגמו אותו במחנות באבנים. מצפוני של משה טהור". הדברים, שהבחינו בין דרך התגובה של היישוב המאורגן לדרך ארגוני המחתרת שפרשו ממנו, פורסמו בסלם כשנה לפני שנפתח משפט גרינוולד-קסטנר אז העמיד שמואל תמיר איש הימין הקיצוני את דרך התגובה שייצג קסטנר – שהוצגה כגלונית, שתדלנית – כאנטיתזה לתגובה הארצישראלית. "אם ובנה", סלם, ג, י ("ל"), טבת תשי"ג, עמ' 25-26. מגמה זו בוטאה בסלם גם במאמרים שעסקו במשפט גרינוולד-קסטנר, למשל: ש. אבינועם, "על משפט קסטנר – סיכום-ביניים", סלם, ה, י"ב (ס), ניסן תשי"ד, עמ' 28.

דמויות שיגויסו להטיית הכף, ואלה נמצאו בדמות האוניברסלית ביותר של קורבן השואה שלא היתה א-פוליטית ממנה ובמהלך הוויכוח על השילומים כנראה שלא היתה פוליטית ממנה – האם.

הוויכוח על יחסי ישראל-גרמניה לא היה הוויכוח היחיד בשנות החמישים בו תפסה דמות האם תפקיד מרכזי: חברי הכנסת התייחסו לסיפור האם בשואה גם בדיונים שעסקו בהנצחת השואה בארץ, במיוחד בדיונים שקדמו לחקיקת "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם" ב-1953 ו"חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה" ב-1959, שענינו את הפרקטיקה של הנצחת השואה בידי המדינה. בדברים שנשאה בדיונים אלה הדגישה חברת הכנסת בבה אידלסון (מפא"י) את חלקן של הנשים בשואה וקראה להקדיש תשומת לב לחוויותיהן הייחודיות. ב-1953 אמרה: "מרגישה אני חובה להזכיר במעמד זה משהו מיוחד שהיה בשנות האסון: את הנשים והאמהות והילדים, ילדי יהודים רכים, שבשרם שימש לעשיית סבון. נשמור ונדע לתת ביטוי מיוחד לאותה התנכרות ולאותה אכזריות שפגעה לא רק בגוף אלא גם בנפש של מיליוני נשים [...] תפעם במחוקקים הרוח המיוחדת של אותה גבורה, של אותה ההקרבה המיוחדת של האם, שהחזיקה בידיה את הילד והלכה על קידוש השם".²⁰⁵ בדיון ב-1959 עסקו חברי הכנסת בין היתר במושג הגבורה שנזכר בשמו המוצע של יום הזיכרון: חברות הכנסת אמה תלמי ממפ"ם ורות הקטין מאחדות העבודה-פועלי ציון – מפלגות אליהן השתייכו "אוחזים בנשק" שהיו לדמויות נודעות בציבור הישראלי כמו גרוסמן, קובנר, לובטקין וצוקרמן – הציגו הסתייגויות: תלמי הציעה שהיום ייקרא "יום הזכרון לשואה ולמרד הגיטאות" או "יום הזכרון לשואה ולמרד", הקטין הציעה: "יום הזכרון לשואה, לגבורה ולמרד". המרד המזוין הוא ביטוי רם ונישא לגבורה בתקופת השואה, מושג רחב שפנים רבות לו ועל כן צריך להציג אותו בנפרד, הסבירו.²⁰⁶ "האם גם אנחנו מבקשים להשכיח כי היה מרד, מרד במלוא מובן המלה, ולא רק גבורה?!", קראה תלמי; "כן, היתה זו לא רק שואה; זה היה מרד, מרד של בודדים נגד רבים וחזקים, אשר הוסיף דף מזהיר בתולדות עם ישראל [...] אין להשכיח את המרד", סיכמה הקטין. שתיהן התכוונו למרד מזוין: הקטין דיברה על כך אחרי שסיפרה על מרד גטו ורשה ועל פועלים של קיבוץ לוחמי הגטאות וקיבוץ יד-מרדכי בשטח ההנצחה.²⁰⁷ אידלסון ממפא"י חשבה אחרת:

²⁰⁵ חברת הכנסת אידלסון, "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 14, עמ' 1337.

²⁰⁶ האבחנה של תלמי והקטין בין "שואה" לבין "גבורה" לבין "מרד" בדיון בכנסת ב-1959 מרמזת על שינוי מסוים בהגדרת המושג גבורה בימי השואה; עניין המרד המזוין זכה להוקרה מיוחדת, אך גם אז לא נתפש כגילוי הגבורה היחיד בתקופת השואה. בלשון החוק שנתקבל נאמר: "כ"ז בניסן הוא יום הזכרון לשואה ולגבורה, מוקדש, מדי שנה בשנה, להתייחדות עם זכר השואה שהמיטו הנאצים ועוזריהם על העם היהודי ועם זכר מעשי הגבורה ומעשי המרד בימים ההם". "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה – תשי"ט-1959", ספר החוקים 280, ירושלים, 1959, עמ' 112. הקטין ותלמי חזרו על כך גם בדברים שהשמיעו בכנסת במרץ 1961, בדיון לתיקון "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה". "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה (תיקון) תשכ"א-1961 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 31, ירושלים, תשכ"א, עמ' 1266-1267 (הקטין), עמ' 1267-1268 (תלמי). הניסיון לצרף את המלה "המרד" בהקשר של השואה והגבורה נכשלה גם כעבור שנים: כפי שמספר תום שגב, ב-1980 כשתיקנה הכנסת את חוק חינוך ממלכתי וניסחה את היסודות עליהם יושבת החינוך במדינת ישראל נוספה גם "תודעת זיכרון השואה והגבורה". ההצעה לכתוב במקום "השואה והגבורה" "השואה והמרד" לא התקבלה. שגב, המילון השביעי, עמ' 437.

²⁰⁷ באותה תקופה יזמו תלמי והקטין דיון בכנסת בנושא התודעה היהודית. הדיון התקיים שבועות אחדים לאחר שקיבלה הכנסת את "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה". בביקורתה על תוכנית הלימודים לכיתה ח' תבעה תלמי להבליט את סיפור המרד המזוין בגטאות. "ראיתי בתכנית הזאת של שנת 1959 כתוב 'פולין' ועל יד 'פולין' כתוב 'השואה'. וזה נכון. היתה שואה, וצריך לדעת זאת. אך לא די בכך. כי בתוך

"אינני חושבת שגבורה היתה רק באלה שמרדו [מרד מזוין]. גבורה היתה גם באלה אשר ללא מוצא הלכו כפי שהלכו לכבשנים, בתוכם אמהות עם ילדיהן על זרועותיהן; גם המרד הפנימי של היחיד, וגם המרד המאורגן [...] גבורה זו היא מושג הרבה יותר רחב מאשר מרידת המאורגנים בלבד. היא כוללת את המורדים למיניהם, היא כוללת הן גבורה אישית והן גבורת הכלל". סיפורי האמהות שירתו את אידלסון בכואה להראות כי לגבורה בשואה פנים שונים: לשם כך דיברה על חוויה נשית פר אקסלנס – אמהות – שתפקדה כמעין קוטב למאבק המזוין, אקט שמזוהה באופן מסורתי עם גברים. הדברים שהשמיעה בכנסת היו חלוציים בזכות התוכן שלהם, בזכות המקום בו השמיעה אותם – בית המחוקקים – ובזכות תפקידה בו – חברה מן המניין ולא דוברת מזדמנת. בחירתה להדגים את הגדרתה את המושג גבורה בתקופת השואה באמצעות התייחסות לניסיון של אמהות היתה בחירה פמיניסטית, קודם כל בעצם התייחסותה לנשים בשואה בדיונים אלה בכנסת, ולא פחות מזה, בהגדרה הרחבה שנתנה למושג גבורה בשואה: שום חבר או חברת כנסת לא עשו זאת באופן כזה.²⁰⁸

4. "לנשי ישראל, חשבון נפרד, מיוחד במינו, עם הנאציזם וזוועות המלחמה": האם

בשואה בהופעותיהן הציבוריות של נשים בארץ

הופעותיה של האם בשואה שולבו במגוון רחב של נאומים פוליטיים של גברים ונשים שהזכירו אמהות בכלל – לאו דווקא בהקשר ישיר לשואה – בעיקר נאומים שנישאו בפני נשים, למשל ביום האשה הבינלאומי, בוועידות הפועלות ובכינוסי ארגון אמהות עובדות. היחס לציבור הנשים בישראל כאמהות רווח בקרב דוברים משני המינים: בנאומיו שנקשרו למעמד האשה ובנאומיו בפני נשים נהג בן-גוריון לכנות את ציבור הנשים בישראל "אמהות"; כך ב-1951 במהלך דיון על חוק שיווי זכויות האשה וכך ב-1961, אז הסביר ש"כוח הגבורה של הנוער בארץ נובע בעיקר מן האם העבריה". בכנס "הדסה" ב-1958 דיבר על המשימה של היהודיות באמריקה: לעודד את הבנים

השואה היה פרק לעצמו – הגבורה. בתוך השואה היה פרק לעצמו – המרד. ועל המרד לא כתוב בתכנית הזאת. ויש במרד הרבה מאד כדי לקרב את הנוער היהודי אל העם היהודי [...] האם במקרה החוק שקיבלנו אותו – חוק השואה והגבורה – אינו נושא את המלה 'מרד' בכותרתו?" ("התודעה היהודית", דברי הכנסת 30, ירושלים, 1959, עמ' 2183-2184). תלמי לא התייחסה לזהות הפוליטית של הידועים מבין המשתתפים ב"מרד גטאות" זה כנראה מפני שאחת ממטרותיה היתה להנחיל את הסיפור – שגיבוריו הידועים וזהו עם מפלגות השמאל הציוני – לתוכנית הלימודים הממלכתית ובכך לזהות את ה"מרד" עם קבוצה מסוימת (זו שהיא עצמה ייצגה בכנסת). מניעה הפוליטיים היו ברורים: בהמשך הדיון אף העיר חבר הכנסת אהרן יעקב גרינברג (מפד"ל): "חברת-הכנסת תלמי דיברה על מרד וגבורה. יש בכך פוליטיקה. אנשים חושבים, כי היה מישהו, מאן דהוא, או כמה אנשים שלהם, שהם היו אנשי המרד". שם, עמ' 2194.

²⁰⁸ "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג – 1953 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 14, עמ' 1337; "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט – 1959", דברי הכנסת 26, ירושלים, 1959, עמ' 1387-1388. בהביאו את החוק לכנסת לקריאה שנייה ושלישית בחר גם חבר הכנסת ברוך אזניה (מפא"י) להרחיב את הגדרת גבורה בתקופת השואה: "זכר גבורתו של היהודי שהוכרע לטבח, גבורתו לכל צורותיה, גבורתו הנפשית, גבורתו הפיזית, יכלתו להרים נס מרד בגטו, ביערות בהם נלחמו פרטיזנים". "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט – 1959 (קריאה שנייה וקריאה שלישית)", שם, עמ' 1993.

לעלות ארצה.²⁰⁹ פרסומי הג"א בימי מלחמת סיני הבדילו בין אמהות (נשים) לכלל האזרחים (גברים): האזרח התבקש לדאוג למיגון הבית – ההוראות נוסחו בלשון זכר – האמהות התבקשו להשגיח על הילדים ולהרגיע אותם.²¹⁰ לנוכח חורבן יהדות אירופה הוטעם תפקידן של הנשים במדינה: "השוואה הגדולה בגולה, השמדת מיליון ילדים יהודים עם אבדן ששה מיליון מבני עמנו – שיוו לאמהות אצלנו משמעות נוספת: המשך הקיום לעם", נכתב ב**למרחב** ב-1955, "האמהות אצלנו הועמדה מחדש במבחן [...] כפו עלינו מלחמה, והאמהות שלנו נתנו בגאון ויגון את מיטב-הקרובן: בניהם ובנותיהם".²¹¹

זיהוי ציבור הנשים בישראל כאמהות קשור למרכזיותה של האמהות בחיי הישראלית; כישוריהן הביולוגיים הקנו להן לגיטימציה להתערב בעניינים לאומיים: ההתייחסות לנשים במדינה כציבור של אמהות זיהה אותן כקבוצה שממלאה פונקציה חיונית ביותר: לידת הדור הבא.²¹² הפנייה לנשים כאמהות הדגישה את ייעודן בחברה ויכלה ליצור אחידות ולכידות, אפילו זמנית, בקרב ציבור המגוון מבחינה דתית, כלכלית, פוליטית, חברתית ותרבותית. הנשים עצמן מיעטו להתייחס לעצמן כ"נשים" ופחות מזה כ"אזרחיות"; גם הן העדיפו את הכינוי אמהות,²¹³ סטטוס שנתן להן לגיטימציה להשמיע את טיעוניהן במסגרת ויכוחים ציבוריים בנושאים שמזוהים באופן מסורתי כגבריים כמו מדיניות חוץ, כמו יחסי ישראל-גרמניה, וביטחון, למשל עסקת הנשק. ב-1956 הסבירה עורכת המדור "לחברה"

²⁰⁹ ראו למשל: מרים שיר, "האשה מה אומרת? רוח האמהות בועידת הפועלות", **דבר**, 22 בנובמבר 1955, עמ' 3. על בן-גוריון ראו: ראש הממשלה ד. בן-גוריון, "חוק שיווי זכויות האשה (קריאה ראשונה)", **דברי הכנסת**, 9, ירושלים, 1951, עמ' 2131; "כוח הגבורה של הנוער בארץ נובע בעיקר מן האם העבריה", **דבר**, 3 באוגוסט 1961, עמ' 1; ב. יהושע, "ב.ג. מטיף לאמהות יהודיות", **מעריב**, 15 ביוני 1958, עמ' 7, ראו גם בנאומו בועידת מחצית היובל של ארגון אמהות עובדות: "דודי בן-גוריון: אל כינוס אמהות עובדות", **דבר הפועלת**, כא, 1, ינואר 1955, עמ' 6-8. גם ניצגי האופוזיציה התייחסו לנשים כ"אמהות": ב-1955 יצאה מערכת **חרות** כנגד מדיניות הביטחון של הממשלה ובתרגיל רטורי פנתה "אל האם העבריה" וקראה לאמהות למחות ("חרות: אל האם העבריה", **חרות**, 24 ביולי 1955, עמ' 2).

²¹⁰ המודעה לאזרחים פורסמה בעיתונים ב-31 באוקטובר: ראו למשל ב**הבוקר** (עמ' 4) וב**למרחב** (עמ' 4). במדור הנשים של **הבוקר** המשיכו לטפל בנושא: בתחילת נובמבר הופיע ראיון עם פסיכיאטר שיעץ לאמהות כיצד להסביר לילדים "בכל הנוגע לענייני השעה". "פינת האשה: 'אמא, מה זאת מלחמה?', **הבוקר**, 4 בנובמבר 1956, עמ' 3. ראו גם: עדנה, "פינת האשה: לקח הימים האלה", **הבוקר**, 22 בנובמבר 1956, עמ' 3.

²¹¹ יוכבד בת-רחל, "להגנת האמהות והחיים", **למרחב**, 3 ביוני 1955, עמ' 4.

²¹² רחל אלבוים-דרור, "האשה הציונית האידאולוגית", יעל עצמון (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית**, ירושלים והקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 101-103. ביולי 1949 סיפר יצחק שדה על פגישתו עם אשה שנפצעה בקרב בהרי ירושלים: "אותה הדמות כמעט שהיכרתי קודם: גבוהה, תמירה, מוצקה, גמישה [...] אך משבייכתייה לשלום היא עמדה לידי, ראיתי עייפות-מה כרוכה במבט עיניה, וגם עצב ודאגה. כזאת לא היכרתי קודם". הוא שאל למצב בריאותה. "הרופא הצבאי אמר, שאני 'חברמן', גוף חזק מאוד ואין סכנה". אם כן, אמר, הכל בסדר; "לא הכל בן-אדם, הרי נפצתי בכטן [...] תבין, בן-אדם, אשה אני, ואני, אני מיועדת להיות אם. בריאותי הכללית אינה מדאיגה אותי אולם... היא לחצה את ידי בחווקה. הצצתי לתוך עיניה וראיתי דאגה עמוקה שוכנת בהן, כמעט ילדונה היא. על הכיס העליון תלוי לה הסמל: שתי שיבולים וחרב. כמעט ילדונה, ואיזה עומק של דאגה, דאגה לחיים, לעתיד! ... נזכרתי בימים הראשונים לעבודתה במשק. [...] היא אהבה להתעסק בפעוטים ופעוטות ואלה סובבוה כאפרוחים את האם הדוגרת. כנראה, שלכך נועדה מאז ומתמיד – להיות אם ילדים". יצחק שדה, "הפצוזה", צביקה דרור (עורך), **כתבים: מסביב למדורה, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט**, עמ' 80.

²¹³ בדיווחי העיתונים על אסיפות של ארגוני נשים והפגנות מחאה של נשים הוצג ציבור הנשים כ"אמהות" או "עקרות בית". לקריאות ארגוני נשים בישראל לאמהות ראו למשל: "אנו רוצים בחיים, אנו רוצים בשלום", **על המשמר**, 23 בנובמבר 1952, עמ' 1; "משלחת מישראל יוצאת היום לוועידת נשים דימוקרטיות", **על המשמר**, 8 בפברואר 1955, עמ' 4; אממה לוי-תלמי, "תעלה קריאה מושתפת של אמהות – לשלום!", **על המשמר**, 14 בפברואר 1955, עמ' 2; "אלין אם בישראל!", **קול העם**, 29 במאי 1955, עמ' 2-3; "קול קורא לאמהות העולם", **על המשמר**, 1 באוגוסט 1958, עמ' 2; עדיה, "פינת האשה: נציגת ישראל – בתנועת האמהות הבינלאומית", **הבוקר**, 13 באוגוסט 1958, עמ' 3. להצגת הנשים הישראליות כ"אמהות" או "אמהות בישראל" ראו למשל: "קולן של אמהות בישראל במאבק על השלום ועל זכויות האשה", **על המשמר**, 15 ביוני 1953, עמ' 2; "כאשה, כאם, כחברה", **דבר הפועלת**, כא, 1, ינואר 1955, עמ' 25; אממה לוי-תלמי, "לחברה: עם וועידת האמהות", **על המשמר**, 18 ביולי 1955, עמ' 2; "לאשה", **קול העם**, 3 ביוני 1956, עמ' 3; דובה יפה, "בשם החיים שאנו נותנות...", **קול העם**, 15 ביולי 1958, עמ' 2-3.

של על המשמר מה הניע נשים בשואה להצטרף לארגונים מזוינים: לא כבוד לאומי, לא קידוש עקרון ההגנה העצמית ולא הרצון לפעול ברוח ערכיו של היהודי החדש אלא כשירותן "לתת חיים". בימים רגילים כשירות זו נתנה להן לגיטימציה לפציפזם ולקריאה לפעול למען השלום; מציאות החיים בשואה הניעה אותן בליט ברירה לפעול למען אותו שלום באמצעות אחיזה בנשק. "דומה, כי הימים שבישרו את אבדן-החיים, עוררו באשה, שהיא נותנת חיים, את כל כוחותיה הרדומים, את כל חיוניותה וכוח-סבלה והעמידה עמידה של כבוד בשורות הלוחמים".²¹⁴

הרטוריקה של ארגוני הנשים בארץ שהיו קשורים רשמית לגופים או מפלגות פוליטיות – כמו מועצת הפועלות, ארגון אמהות עובדות, ארגון נשים דמוקרטיות (אנד"י), נשי חרות ונשי המזרחי – היתה על-מפלגתית: הדיבור היה "בשם החיים שאנו נותנות". ב-1956 סופר במדור הנשים של על המשמר: "נשים נקפו וגיבורות מזהירות קמו לנו: נשים בהגנה, נשים בגיטו, נשים במדי מלחמה [...] נשים גיבורות – חלוצות בכיבוש השממות, בכיבוש הביצות, בבנייה, הלוא תהיה זו הגדולה בגבורות של אם בישראל לזעוק זעקה גדולה אל אמהות העולם כולו שלא ילמדו עוד בניהן לרצוח איש את רעהו". בשנת העשור למדינה נכתב שם על משימתן של הנשים במדינה שהוגדרו "החברות-האמהות": "בטויית החוט הצנוע והעמוק של חינוך הילדים [...] ילדי הארץ הזאת, פרי בטןן של האמהות".²¹⁵ במובן זה היתה בכך הפנמה של הגישה שהגבילה נשים, תחמה את מרחב הפעולה שלהן לבית, הגדירה את תפקידיהן בחברה כילדות, מטפלות ומחנכות ודיכאה ניסיונות אמיתיים להשתחרר.

בינואר 1952 הגיעו למשרד ראש הממשלה מברקי מחאה כנגד השילומים: המברק מטעם אנד"י היה "בשם רכבות נשים ואמהות בישראל". ביום האשה הבינלאומי באותה שנה מנה קול העם את הישגי הנשים בשנה החולפת, בהם מחאת הנשים, ביניהן ניצולות, נגד משא ומתן עם גרמניה: "אמהות שכולות ונשים אבלות, אלפי נשים, נושאות מספרים מקועקעים על זרועותיהן, הפגינו נגד המו"מ המחפיר". מכתבים מטעם אנד"י נשלחו גם במחאה על חימוש

²¹⁴ גינוסר, "לחברה: אחיותינו גיבורות התהילה", על המשמר, 9 באפריל 1956, עמ' 2. "אויבו הראשי של המוות הוא האמהות – מקור החיים", כתב שדה ביולי 1949 (שדה, "אימהות", מסביב למדורה, עמ' 78). בספר גיבורות בישראל נכתב שהאמהות היתה זו שהדריכה את הצעירות בבואן להצטרף לארגונים מזוינים. "כל תגובתן וכל השתתפותן של הנשים היהודיות בהתנגדות, במרד ובפארטיזניות הוכתבה במדת-מה מהעקת [כך במקור] משקל רגשי זה, ובכל זאת ואולי מפני כן היה חלקן בהתנגדות ניכר ורב. ואיכות גבורתן אינה נופלת, ולפעמים אפילו עולה, על זו של הגברים". אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 186-187. על האמהות ומקומן של אמהות בהקשר זה בהגות פמיניסטית ראו: Sara Ruddick, Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace, New York, 1989.

²¹⁵ בבה אידלסון, "אל כינוס אמהות עובדות: שליחות האם בישראל", דבר הפועלת כא, 1, ינואר 1955, עמ' 8-10; דבורה וורהפט, "לחברה: הגדולה בגבורות", על המשמר, 3 בדצמבר 1956, עמ' 3; ב.מ., "לחברה: שיר האמהות בעשור", על המשמר, 21 באפריל 1958, עמ' 3; עור על האמהות כמתנכות הדור הצעיר במקורות בני התקופה ראו: אורי קיסרי, "האמות לא אכלו בוסר", הארץ, 6 במרץ 1953, עמ' 3; ברכה חבס, "המורה", דבר הפועלת כב, 2-3, פברואר-מרץ 1956, עמ' 57; הרצליה רו, "עם ילדינו: הרהורים ערב יום העצמאות", דבר הפועלת כב, 4, אפריל 1956, עמ' 88; הרצליה רו, "עם ילדינו: בצוק העתים", דבר הפועלת כב, 11, נובמבר 1956, עמ' 298-299; "בן גוריון על תפקידי האשה בקליטת העלייה ובחינוך הדור", הארץ, 9 בספטמבר 1957, עמ' 4; מ. טרופר, "האם המחנכת", הצופה, 22 באפריל 1962, עמ' 2. דיבור זה לא היה אופייני רק לעניינים ציבוריים שהיו קשורים לנושא השואה ולא רק לתקופה זו: דוגמה לכך היא ארגון "ארבע אמהות" שפעל בשנות התשעים להוצאת צה"ל מלבנון. שתיים מהפעילות, זהרה ענתבי וארנה שמעוני, אמרו: "ההתחלה היתה הרחם. הרחם אמר איזה בזבוז. איזה כאב. זה כמו שהשיר אומר: נוטפים טללי נעורים עבריים. [...] ואז מופיעות העוצמות. והעוצמות האלה בלתי ניתנות לעצירה. כי האמהות היא הדבר היחיד שיכול לנצח צבא" (ענתבי). "כשהאשימו אותנו, את ארבע אמהות, שאנחנו פועלות מהרחם, אמרנו שאנחנו פועלות גם מהשכל וגם מהרחם. למדנו את העניין. עשינו ניתוח רצינולי. אבל עבדנו גם מהרחם. ידענו שצעתק הרחם היא זו שתבטיע. כי הרחם הוא המקום שנותן חיים" (שמעוני). ארי שביט, "הפעם זה אחרת, הפעם אין ברירה", הארץ, המוסף השבועי, 28 ביולי 2006, עמ' 20 (ענתבי), עמ' 16 (שמעוני).

גרמניה. הארגון פנה בקריאה ל"כל אם ואשה לפנות לראש הממשלה". בפברואר 1955 פורסם גילוי דעת במדור "לאשה ולאם" בקול העם שקרא ל"אמהות כאשר הן שם" לצרף קולן למחאה על חימוש גרמניה (המערבית) "בשם אהבת האם המאגדת את כולנו". הוועידה העולמית של נשים דמוקרטיות שעתידה היתה להתקיים ביולי 1955 הוצגה כ"מקום מפגש לכל האמהות" ובראשן "האמהות שאינן יכולות לשכוח את זוועת המלחמה". בין הסיסמאות בעצרת נשים במחאה על החימוש היו: "אנו הנותנות חיים – נתאחד להגנתם!", "תהא שאיפתן של האמהות – למדיניותן של הממשלות!".²¹⁶ ב-1959 פרסמו חברות מפ"ם קול קורא בנושא עסקת הנשק: "ברגשי זעם וכאב קיבלו אמהות ונשים בישראל את הידיעה על ההחלטה על ייצור הנשק למען גרמניה-המערבית", כתבו.²¹⁷

בין הנואמות בפני נשים היו "אוחזות בנשק"; בנאומים אלה דיברו על האמהות ולא על המרד המזוין: "לנשי ישראל חשבון נפרד, מיוחד במינו, עם הנאציזם וזוועות המלחמה", אמרה חייקה גרוסמן במרץ 1955 בעצרת נשים לרגל יום האשה הבינלאומי. "לאשה – האם היהודיה, ענין מיוחד במלחמה זאת נגד זיונה של גרמניה הנאצית. האשה שראתה ברצח ילדיה, ילדיה לא בקרב נפלו, כי היכן נלחמו תינוקות רכים. לאשה הזאת – חשבון מיוחד". הנשים בישראל צריכות למחות על חימוש גרמניה כאמהות, אמרה אז צביה לובטקין; מי ששולח נשק לגרמניה שולח אותו גם למדינות ערב ומאיים על עתיד ילדינו, הסבירה.²¹⁸ בנאומיהן בפני נשים הציגו ניצולות אלה פנים אחרות ל"אוחזות בנשק": המתנגדות המזוינות הוצגו כמי שהשליכו מנגד גם את האפשרות ללדת. נימוק כזה הושמע אך ורק בפני נשים, בנאומים באירועים של ארגוני נשים, באיגרות, במאמרים שפורסמו בעיתונות לרגל יום האשה הבינלאומי או יום הילד ובמדורים לנשים בעיתונים. "חברותי, שנפלו במרד הגיטאות וביחידות האנטיפאשיסטיות של הפארטיזנים לא זכו להיות אמהות", כתבה גרוסמן באיגרת לרגל פתיחת הכינוס של ועידת

²¹⁶ "אסיפות נשים מוחות על איומי-טרור של ראש הממשלה נגד מק", קול העם, 17 בינואר 1952, עמ' 4; רות לוביץ, "הנשים במלחמה ללחם ושלום", קול העם, 6 במרץ 1952, עמ' 3; "מאות מכתבים לראש הממשלה בתביעה למחות נגד החייאת הוורמאכט", קול העם, 12 בינואר 1955, עמ' 1; "לאשה ולאם: קול קורא לוועידה עולמית של אמהות", קול העם, 27 בפברואר 1955, עמ' 3; "עצרת נשים בת"א חובעת מהממשלה למחות נגד קימום הוורמאכט", קול העם, 6 במרץ 1955, עמ' 1; ר. לוביץ, "אנו הנותנות חיים – נתאחד להגנתם!", קול העם, 11 במרץ 1955, עמ' 3; רות לוביץ, "תהא שאיפתן של האמהות – למדיניותן של הממשלות!", קול העם, 9 במרץ 1956, עמ' 2. ראו גם: גילוי דעת במדור "לאשה ולאם", קול העם, 24 באפריל 1955, עמ' 3; "הנותנות חיים – להגנתם", קול העם, 15 ביוני 1956, עמ' 3; דובה יפה, "בשם החיים שאנו נותנות...", קול העם, 15 ביולי 1958, עמ' 3-2; "הפרדיצה העולמית של נשים על משפט-אייכמן", קול העם, 7 במאי 1961, עמ' 2.

²¹⁷ "לא נמכור!", על המשמר, 2 ביולי 1959, עמ' 1. לפעולות ציבוריות נוספות של נשים שזיהו את עצמן כ"אמהות" ראו: "אנו רוצים בחיים, אנו רוצים בשלום", על המשמר, 23 בנובמבר 1952, עמ' 1 (על עצרת נשים למען השלום שהתקיימה בתל-אביב בה נשאה דברים המשוררת לאה גולדברג); "תנועת הנשים מתעוררת", קול העם, 31 בדצמבר 1952, עמ' 3; "מכתב קבוצת אמהות לנשיא: אנו רוצות לגדל את בנינו למען החיים ולא למען המוות", קול העם, 7 במאי 1953, עמ' 4; "קולן של אמהות בישראל במאבק על השלום ועל זכויות האשה", על המשמר, 15 ביוני 1953, עמ' 2; "לאשה ולאם: נגן על השלום!", קול העם, 1 בנובמבר 1953, עמ' 3; "תזכיר אמהות לכנסת בתביעה לקיים את חוק החינוך חובה וחנים", קול העם, 3 בנובמבר 1953, עמ' 4; "משלחת מישראל יוצאת היום לוועידת נשים דימוקרטיות", על המשמר, 8 בפברואר 1955, עמ' 4; אממה לויין-תלמי, "תעלה קריאה משותפת של אמהות – לשלום!", על המשמר, 14 בפברואר 1955, עמ' 2; אממה לויין-תלמי, "לחברה: עם וועידת האמהות", על המשמר, 18 ביולי 1955, עמ' 2; "קול קורא לאמהות העולם", על המשמר, 1 באוגוסט 1958, עמ' 2; "לחברה: כולנו לעצרת ההמונים", על המשמר, 25 באפריל 1962, עמ' 2 (קריאה ל"חברות בעיר ובכפר, עקרות-בית ואמהות" להגיע להפגנה כנגד "התכנית הכלכלית החדשה").

²¹⁸ נאום חייקה גרוסמן, 1955, כנראה ביום האשה הבינלאומי, תיק זיון גרמניה, 95-10.69 (4), ארכיון גרוסמן. ראו גם: "לוחמות הגיטאות צ. לובטקין וח. גרוסמן קוראות למחאה נגד חידוש הוורמאכט", למרחב, 6 במרץ 1955, עמ' 4.

האמהות העולמית ב-1955, "וודאי גם הן רצו לזכות באושר האמהות. לוויתתי כחברותי לנשק את עמי הנטבח בתופת הנאצי ואף זכיתי להיות אם בישראל, בה מתקבץ עמי המעונה. קול חברותי שנפלו שם זועק לוועידה של האמהות". באותו מעמד כתבה רוז'קה קורצ'אק: "אנו, האמהות היהודיות, שלחמנו נגד הנאצים בשורות מורדי הגיטאות והפארטיזנים, נושאות בקרבנו את זעקת הנשים – בנות עמנו ובנות עמים אחרים שילדיהן הומתו נוכח עיניהן וידן קצרה מלהושיע [...] אנו, שזכינו לחזור למולדתנו ולבנות את חיינו מחדש, לא שכחנו – בלטף את ראשי ילדינו – את בכי האמהות ההן. הן הושמדו".²¹⁹ בקריאה לנשים לפעול למען השלום כתבה ב-1956 שרה נשמית-שנר: "מאשרת את, אם, שלא צעדת באותן שנים בדרכי פולין וליטא. זרם פליטים נע בדרכים ומעל ראשיהם חג אווירון גרמני, מנמיך רדת, וזורע מוות. ומצד, מתחת לאילן, שם ניסתה למצוא מחסה לעצמה ולילדה, שוכבת אם יהודיה. עדיין פקוחות עיניה לרווחה, ותינוק מוצץ את שדה המת... [...] הגידי, אם יהודיה, לבנך: זרועים כל דרכי אירופה גופות ילדינו... [...] מתדפקים עתה השכול והיתמות על שערי ארצנו. אך לא יצעד אויב מעדנות בדרכינו! כי לא יסתתרו בנינו בבונקרים ובמחילות-עפר".²²⁰

כמו בשיח הפוליטי הכללי, גם במקרה של ציבור הנשים המאורגן בלט גיוס הקול האמהי לקידום עמדות פוליטיות: בשונה מהדיונים בכנסת, להוציא דבריה החשובים של אידלסון, הן דיברו על עצמן, כאמהות לילדיהן הפרטיים וכמי שיולדות ומחנכות את דור העתיד של המדינה. הרטוריקה שלהן הציגה אותן כאמהות מדומות בתקופת השואה, למרות שאז היו רווקות ללא ילדים: במובן מסוים מידת כוחן והשפעתן של נשים כלובטקין, קורצ'אק, גרוסמן ונשמית-שנר כאמהות, בימי השואה בפוטנציה ובשנות החמישים בפועל, היתה רבה אפילו ממידת כוחן והשפעתן כ"אחוזות בנשק", דימוי שכבר הקנה להן מעמד של גיבורות בשואה, אם לא גיבורות לאומיות; היה זה בעיקר לנוכח קהל של נשים שנושא האמהות דיבר אליו יותר מפריצה זמנית למרחב גברי בדמות השתתפות בכוח מאורגן מזוין בגטו או ביער, שכן בניגוד לאחזתן של נשים בנשק, אמהות היא נצחית.

²¹⁹ לברכותיהן של קורצ'אק וגרוסמן בוועידת האמהות העולמית ראו: "נשי ישראל מברכות את וועידת האמהות העולמית", על המשמר, 31 במאי 1955, עמ' 2. לקריאות ברוח דומה ראו בקריאה מאת ארגון נשים דמוקרטיות (שהיה מזוהה עם השמאל) נגד מו"מ עם גרמניה ("אספות נשים מוחות על איומי-טרור של ראש הממשלה נגד מק"י", קול העם, 17 בינואר 1952, עמ' 4) ובקריאה מאת חברות מפ"ם, שהתנגדו לעסקת הנשק הישראלית-גרמנית. "לא נמכור!", על המשמר, 2 ביולי 1959, עמ' 1.

²²⁰ שרה נשמית, "לזכור – ולא לסלוח", למרחב, 1 ביוני 1956, עמ' 4.

ג. האם כמייצגת גבורה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים

פוליטיים ומגדריים

1. "משא האימים של אשה פשוטה, אחת-העם": גבורתה של האם שעלתה מן הבור
סיפורים על האם בשואה נשמעו והושמעו בעיתונות לפני משפט אייכמן: ביניהם היו גם סיפורים על ניצולות
שאיבדו את ילדיהן בשואה, באו לארץ והקימו בה משפחה חדשה;²²¹ אך אלה היו שונים מהופעתה של רבקה
יוסלבסקה במשפט אייכמן, שהיתה בעלת עוצמה מיוחדת.²²² עוצמה זו באה לה מהסיפור – אשה שהצליחה לעלות
מבור המתים בו נמצאה גופת בתה, להישאר בחיים ולהקים משפחה חדשה – ומהחשיפה העצומה שקיבל. הפרסום
הנרחב בא בזכות המעמד: משפט אייכמן כבש את הכותרות הראשיות ואת עמודי הדעות. "דממת מוות השתררה
באולם בתום עדותה", דיווחו סוכנויות הידיעות; עדותה, כתבו הצופה ושערים, היתה "שלב מחריד עד כדי אימה".
"בשעת עדותה של רבקה יוסלבסקה היינו כסהרורים", סיפרו כתבי על המשמר.²²³ הבוקר פירסם את תמונתה בעמוד
הראשון. תחת תמונתה כתב דבר: "קמה מן הקבר"; "העט אינו רוצה לחזור על הדברים, שפרשה רבקה יוסלבסקה
בפני השופטים", נכתב בידיעה.²²⁴ "מי ששמע את סיפורה לא יתפלא על הלב שנחלש לפתע עם שחזור המאורעות",
כתב שערים. "הפלא הוא כיצד המשיך לפעום שם מאחורי גופות ההרוגים בבור הגדול שבתל השחיטה".²²⁵
בעדותה סיפרה יוסלבסקה על עצמה; היא הביאה את קורות משפחה אחת בעיר פובוסט. עד משפט אייכמן
היתה אלמונית. עדותה נמשכה כשעה וחצי; היא דיברה יידיש. הדברים תורגמו סימולטנית: מי שלא הבינו את
השפה הצטיידו, כנהוג באולם, באוזניות. לפי התוכנית שגיבש צוות התביעה היתה אמורה להעיד סמוך מאוד לצביה
לובטקין ויצחק צוקרמן, במסגרת טיפול התביעה בנושא פולין. שני הסיפורים תפקדו כהיבטים שונים של גבורה
בשואה ותקומה אחריה: המרד כסיפור גבורה שביסודו אחיזה בנשק וסיפור האם שעלתה מן הבור, באה לארץ
וילדה בנים, כסיפור גבורתו של העם, אוד מוצל שקם מאפר. היתה זו עדות שחיכו לה, תרתי משמע: בראשית מאי

²²¹ ב-1952 הביא חרות סיפור על אם שארבעת ילדיה נרצחו; היא נשארה בחיים וסיפורה נחתם בלידה נוספת. "כשנה אחרי השיחרור
נולדה לחנה בת ותקרא את שמה על שם בתה הבכורה". שליט, "כל הבן הילוד... וכל הבת...", חרות, 9 באפריל 1952, עמ' 6.

²²² לפי חנה יבלונקה היתה עדות יוסלבסקה אחת משתי העדויות הזכורות ביותר מהמשפט: השנייה היא עדות ק. צטניק. יבלונקה, מדינת
ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 126.

²²³ שלמה גינוסר וגבריאל שטרן, "יומן המשפט: נייר ודם", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2; "השלב המחריד באימתו – יומו האחרון
של הגיטו", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 3; "תיאורים מחרידים על השמדתם של יהודי רוסיה הלבנה ואוקראינה", הצופה, 9 במאי 1961,
עמ' 2.

²²⁴ "הגברת רבקה יוסלבסקה", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 1; "אייכמן יזם את גירושי היהודים מצרפת לאושוויץ", דבר, 9 במאי 1961, עמ'
3; משה תבור, "יומן המשפט", דבר, 9 במאי 1961, עמ' 3.

²²⁵ נח, "יש דין...: 'מדוע הלבשת לי בגדי שבת?...?'", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 1.

1961 לקתה יוסבלסקה בלבה והעדות נדחתה.²²⁶ עם עלייתה לדוכן הביעו השופטים חשש לשלומה: "שבי ותדברי בשקט עד כמה שאפשר", אמר אב בית הדין, שופט בית המשפט העליון משה לנדוי.²²⁷ "התרגשות עזה אחזה ביושבי בית-המשפט כאשר נקראה לדוכן העדים גב' יוסבלסקה, שהחלימה בינתיים מהתקפת הלב שמנעה בעדה להעיד כמתוכנן ביום ו' שעבר", מסרו העיתונים. "היה זה שיא במסכת העדויות על מזרח אירופה", כתב הצופה; "דומה שהתביעה הולכה אותנו אט-אט. הביאה עדים שעמדו על סף המוות וניצלו. [...] ואילו היא, רבקה יוסבלסקה, הופיעה מתוך הבור. היא ניצלה לא מצרפני המוות, אלא מהמוות עצמו, מתוך בור המתים בו התגוששו פצועים, גוססים, בצד הטבוחים". ובעל המשמר: "עלתה לדוכן העדים אשה חלושה וחיוורת, בעלת קומה ממוצעת, וסיפרה דברים שאין תודעת אנוש מסוגלת לקולטם [...] יוסבלסקה באה לבית-המשפט מתוך קבר-אחים, פשוטו כמשמעו". אופן דיבורה, דיווח דבר, "נטול כל פאתוס מלאכותי".²²⁸

סיפורה צרב את נשמתם של הישראלים; לפי מעריב היה זה משום שלראשונה היו מסוגלים לשאתו: "אפילו רק כדי לשמוע אותה היה מאמץ על-אנושי, שרק לב יהודי מעונה ודמעה יהודית שטרם יבשה יכלה לקלוט אותו".²²⁹ "האולם בכה", דיווח; "קהל המאות נחנק בדמעותיו. דומה היה שעוד מעט קט, והמתח האופף אותו יהיה רב מדי, ומשהו יתפקע שם במערכת העצבים הקולקטיבית של כל המאות הללו, השומעים ואינם יכולים להאמין, מקשיבים ואינם מסוגלים לקלוט".²³⁰ "גברים לא עצרו בעד דמעתם", כתב חרות, "ה'זקנים' הרכינו ראשם כדי שלא יראו אותם ב'קלקלתם' – כאשר הם חשים יחד עם רבקה יוסבלסקה את החורבן". "גם בשבת ראיתי בדמיוני את סילוני הדם שאותם תיארה האשה בעדותה", סיפר עיתונאי לעמיתו מהארץ, "בסיום השבוע, כאשר הטיל עלי העורך איזו משימה הקשורה בהיערכות המפלגות לבחירות, לא הבנתי תחילה על מה הוא סח".²³¹

²²⁶ ישעיהו אביעם, "הוטב לעדה שקבלה התקפת-לב", מעריב, 7 במאי 1961, עמ' 1; "אמרו שמע ישראל – ונמות כיהודים!", מעריב, 7 במאי 1961, עמ' 6; "נגולו מוראות הטבח ביהודי הארצות הבלטיות", חרות, 7 במאי 1961, עמ' 1; "מוראות הטבח ההמוני ביהודי הארצות הבלטיות במשפט הצורר", שערים, 7 במאי 1961, עמ' 1; "הדים ממשפט הצורר", קול העם, 8 במאי 1961, עמ' 2.

²²⁷ לנדוי: "זאת העדה שהיתה חולה ביום השישי? האם נבדקה על ידי רופא?". האוזנר: "היא הופיעה אתמול פה ואמרה שהיא מסוגלת לתת עדות, אני שוחחתי אתה". אב בית הדין: "והרושם שלך שהיא יכולה לתת עדות?". האוזנר: "הרושם שלי הוא שהיא יכולה לתת עדות, אם בית המשפט ירשה לה לשבת". אב בית הדין: "בוודאי". המשפט של אדולף אייכמן (פרוטוקול) א, ירושלים, 2003, עמ' 438.

²²⁸ "עדויות אחרונות על חיסול יהודי מזרח אירופה", הארץ, 9 במאי 1961, עמ' 6; "תיאורים מחרידים על השמדתם של יהודי רוסיה הלבנה ואוקראינה", הצופה, 9 במאי 1961, עמ' 2; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: ירד המסך", הצופה, 10 במאי 1961, עמ' 1; שלמה גינוסר וגבריאל שטרן, "יומן המשפט: נייר ודם", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2; "משפט אדולף אייכמן בירושלים: היום ה-17", למרחב, 9 במאי 1961, עמ' 4; משה תבור, "יומן המשפט", דבר, 9 במאי 1961, עמ' 3.

²²⁹ "יומן מעריב: והיה אם יבואו העדים", מעריב, 11 במאי 1961, עמ' 8; חביב כנען, "נקודות במשפט: באש ובמים", הארץ, 9 במאי 1961, עמ' 3; "עדויות אחרונות על השמדת יהודי פולין ומזרח-אירופה", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2; "אייכמן יזם את גירושי היהודים מצרפת לאושוויץ", דבר, 9 במאי 1961, עמ' 3.

²³⁰ "תיאורים מחרידים על השמדתם של יהודי רוסיה הלבנה ואוקראינה", הצופה, 9 במאי 1961, עמ' 2; שמואל שניצר, "מבור-המתים – לחיים חדשים", מעריב, 9 במאי 1961, עמ' 2; "נסתיימו העדויות על השמדת היהודים במזרח אירופה", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 3.

²³¹ "רשמים מן המשפט: עודם חיים את החורבן", חרות, 9 במאי 1961, עמ' 2; עמוס בן-ורד, "הנסיין הקשה של משפט אייכמן", הארץ, 1 ביוני 1961, עמ' 2.

רבקה יוסלבסקה עלתה מן הבור הממשי והסמלי: היא נשארה בחיים, הגיעה לארץ, נישאה וילדה בנים. סיפורה הוצג במשפט כסיפור העם; מה עבר עליה אחרי שעזבה את בור המתים? זאת לא סופר בבית המשפט. האוזנר הביא את הכרוניקה: "עבר שם איכר [...] הוא ריחם עליך ונתן לך אוכל והצטרפת לקבוצת יהודים ביער והיית אתם עד שבאו הסובייטים [...] ועכשיו את נשואה ויש לך שני ילדים". העדה אישרה והעדויות הסתיימה.²³² העיתונים הם שהבליטו את המעבר מחורבן לתקומה: "רבקה יוסלבסקה, שלדידי היא מסמלת, בטראגדיה האישית המחרידה שלה, את כנסת ישראל כולה, חזרה ומצאה את תשוקת-החיים [...] קמה לחיים חדשים ונישאה בשנית וילדה שני ילדים. והמוות נוצח..." כתב מעריב. "לאחר מה שעבר עליה, באותו מעמד, ראתה את המשך החיים כאסון... אבל היא נשארה בחיים, נישאה מחדש והקימה בית בישראל", העריך שערים.²³³ "יותן לנו להביע את הפליאה העזה ביותר למראה אשה פשוטה זו, שילדה בשנית שני ילדים הגדלים תחת אור שמש של ישראל; מה עצום כוחם של החיים", כתב על המשמר.²³⁴ "אתמול עמדה על דוכן העדים במשפט אייכמן הגברת רבקה יוסלבסקה וזעקה בתיאוריה על חיסול יהודי פובוסט. למען הדיוק, היא לא עמדה על דוכן העדים אלא ישבה, ותוך מאמצים נפשיים ופיזיים מסרה את עדותה", התרשם הבוקר, "[...] זכר הזוועות שעברו עליה חרות היטב על פניה עד היום הזה, למרות חייה המחודשים בארץ כשהיא הפכה להיות שוב לאם לשני ילדים".²³⁵ הצופה ולמרחב פתחו את הדיווח במצבה המשפחתי הנוכחי: "גב' יוסלבסקה נשואה ואם לשני ילדים". בלמרחב הצמיד גורי את זעקתה כשישבה על הקבר בשעת לילה – "מדוע נותרתי אני בחיים? מה חטאי ומה פשעי? אנה אפנה? אין לי איש" – למשפט בו חתם האוזנר את העדות: "ועכשיו את נשואה ויש לך שני ילדים".²³⁶ בכך קשר את רצח הבת, סמל הקורבנות, לתקומתה של האשה הזו, שהתאפשרה באמצעות לידת תינוקות חדשים, בנים, ישראלים.

יוסלבסקה לא היתה היחידה שסיפורה במשפט נחתם בפירוט מצבה המשפחתי בהווה;²³⁷ אימות הפרטים האישיים של העדים היה עניין פורמאלי, אך לא פעם הודגשו פרטים אישיים מסוימים, כפי שהיה במקרה של

²³² עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 422.

²³³ שמואל שניצר, "מבור-המתים – לחיים חדשים", מעריב, 9 במאי 1961, עמ' 2; נח, "יש דין...: מדוע הלבשת לי בגדי שבת?...?", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 1.

²³⁴ גינוסר ושטרן, "יומן המשפט: נייר ודם", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2.

²³⁵ גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורך היהודים מול ה'מנורה': בגיהנום של מטה", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 2.

²³⁶ "תיאורים מחרידים על השמדתם של יהודי רוסיה הלבנה ואוקראינה", הצופה, 9 במאי 1961, עמ' 2; "משפט אדולף אייכמן בירושלים: היום ה-17", למרחב, 9 במאי 1961, עמ' 4; גורי, "שמלת-השבת של מרתה", מול תא הזכוכית, עמ' 52.

²³⁷ בעדותו סיפר ד"ר בייסקי על אשה שנשארה בחיים אחרי שקבוצת אנשים והיא בתוכה הובלה למוות בפלשוב. הוא נקב בשמה, ציין את כתובתה ומסר שהיום "היא אם לשני ילדים בתל-אביב" (עדות בייסקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 189). כך היה גם בעדותו של צבי הירש פחטר (הוא סיפר על צעדת המוות והגעתם של חיילי הצבא האדום. בסיומה של העדות בירר אב בית הדין: "איפה אתה גר כיום?" [בארץ]. עדות צבי הירש פחטר, שפ, עמ' 157). כשחקר את הנרייטה סמואל ביקש ממנה כך לספר לבית המשפט בני כמה היו ילדיה כשברחה אתם מנורבגיה לשוודיה ("ילדי היו אז בני 3, 9, ו-10 שנים", אמרה). לפני שירדה מהדוכן שאל אותה לנודי היכן היא גרה היום; כך עשה כך כשסיים לחקור את קמפניאנו אז ציין שהיא גרה בקיבוץ ומשמשת מורה למתמטיקה.

יוסלבסקה, לשם הבלטת הממד הסמלי של הסיפור,²³⁸ כפי שזה תומצת בכותרת במעריב: "מבור המתים – לחיים חדשים". המשגה זו היתה ביטוי לניכוס סיפורה לצרכים לאומיים והצגתו כסיפורו של העם היהודי בימי חורבן ובימי מדינה: בהמשגה אחידה זו, שהתבטאה בכל העיתונים, נשמע רחש לבו של העם; בו בזמן עוצבה דמותו של רחש הלב הזה.

בנאום הסיכום של התביעה הקדיש האוזנר ליוסלבסקה פרק מיוחד: "גורלה של רבקה יוסלבסקה – גורל עמנו", אמר. "רבקה יוסלבסקה מקפלת בדמותה את כל התרחשויות כולן, את כל מה שאירע לעם הזה. היא נורתה, היא כבר היתה בין המתים בבור הקבר; הכל משך אותה מטה מטה, לעבר המוות. פצועה ודוויה, בכוחות שלא יאומנו, עלתה מן הקבר. פצעי גופה הגלדו אך לבה שסוע וקרוע לעולם. היא מצאה לה מחסה במדינתה, בנתה ביתה ושיקמה חייה מחדש. היא סיכלה את מזימת הרשע; רצו להמיתה – והיא מביאה לעולם ילדים חדשים. על העצמות ניתנו גידים ובשר עלה וקרם עליהן עור ורוח חיים באה בקרבם. רבקה יוסלבסקה מסמלת את העם היהודי כולו". הארץ ציטט את היועץ המשפטי; דבריו, נכתב, "היו אחד מרגעי השיא של יום אתמול. באולם עברה מעין אוושת התרגשות, כמו באותם הימים הגדולים של העדויות המזעזעות". בפסק הדין ציטטו השופטים באריכות מעדותה.²³⁹ כעשרים שנה אחרי המשפט כתב האוזנר: "המוני העם היהודי שנשמדו הסתמלו בדמותה של אשה פשוטה, רבקה יוסלבסקה, שנורתה בראשה והושלכה לקבר האחים, בין גוויות הוריה, אחותה ובתה. היא עלתה אחר-כך לארץ, נישאה והביאה לעולם שני צברים. אישיותה סימלה את מותו ותחייתו של העם היהודי".²⁴⁰

ההערכה ליוסלבסקה התגלתה בעיקר בזכות יכולתה להשמיע את הסיפור בפומבי, יכולת שהועצמה לנוכח הקושי של הישראלים לשמוע אותו. "על אותו דוכן-העדים, שם ישבה גב' יוסלבסקה וסיפרה באידיש פרשת השמדה, שאפילו כדי לספר אותה דרושה היתה גבורה", כתב מעריב.²⁴¹ היא היתה גיבורה בזכות הפעולות שביצעה אחרי שאיבדה את בתה: עלייה לארץ, הקמת משפחה חדשה, לידת בנים והיכולת לספר על מה שעברה. היושבים

²³⁸ כך צוין בעדותה של קמפניאנו כי היא בתו של חוקר המקרא פרופ' דוד קאסוטו וגרה בקיבוץ; מיד אחרי שהתבקש העד זאב ספיר לחשב את מספר האנשים שנורו בעורפם במחנה בשלזיה עלית ולהעריך את מספר אנשי הס"ס שהיו שם נשאל: "מה מקצועך עכשיו?". ספיר אמר שהוא מחנך ומורה בעליית הנוער; לקראת סיום עדותו של וולס אמר האוזנר: "נדמה לי שכאשר הצגתיך אתמול בפני בית המשפט, האם לא שכחתי את העובדה שזכית בפרס מדעי השנה?". עדות קמפניאנו, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 489; עדות זאב ספיר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 808-809, עדות וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 215.

²³⁹ משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 105-106; י. טירה, "נקודות במשפט: המישקע של המשפט", הארץ, 9 באוגוסט 1961, עמ' 2; משפט אייכמן: פסק הדין, עמ' 140.

²⁴⁰ השואה בראי במשפט, עמ' 28. הוא כתב גם: "היא עלתה לארץ ושיקמה כאן את חייה", כשהסימן לשיקום היה הולדת בנים. האוזנר, שם, עמ' 86. בכך ביטא את ההשקפה שקידם השלטון במדינת ישראל לפיה קורבנות השואה היו כולם ציונים או ציונים בפוטנציה. גישה זו בוטאה בוויכוח על השילומים, אז אחד מהנימוקים בעד פתיחת משא ומתן עם גרמניה היה ביסוס מעמדה של מדינת ישראל כנציגה הבלעדית של העם היהודי. ויץ, "מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון, עמ' 124. נימוק זה תאם את התפישה שרווחה אז, לפיה מדינת ישראל היא המופקדת על הנצחת זכר קורבנות השואה. שם. ראו גם בדבריו של יעקב חזן (מפ"ם) בכנסת בדיון על מו"מ לשילומים בינואר 1952: "אנו, מדינת-ישראל, שהננו היורש היחידי של ששה מיליונים, ושעמדנו לקבל אפילו חוק שהם יהיו לאזרחי מדינת-ישראל – אנו נטהר את השרץ הזה?". יעקב חזן, "השילומים מגרמניה", דברי הכנסת 10, עמ' 901. ובדבריו של דינור בכנסת בעניין "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם". דברי הכנסת 14, עמ' 1313.

²⁴¹ "יומן מעריב: והיה אם יבואו העדים", מעריב, 11 במאי 1961, עמ' 8.

באולם בכו, דיווחו הכתבים, והיא – "את דמעותיה היא חונקת".²⁴² לאחר שתיארה את יציאתה מהבור סיפרה כיצד יצאה ממנו צעירה מפרפרת. "נקצר, גברת יוסלבסקה", קטע אותה האוזנר; "זה קשה לספר וקשה לשמוע". הוא רצה להתקדם – גם בשל הנחיות השופטים שלעתים מזומנות הורו לו להדריך את העדים ולא להניח להם לדבר בשטף – ואולי הגיב לרחש באולם; חלק מהיושבים קמו ויצאו החוצה, דיווח גורי בלמרחב. הוא הפסיק לרשום: "מאוחר יותר נודע לי מהסטנוגרמה, כי באה אחרי בתה וכי נותרה חיה ועלתה והתרוממה לאחר זמן [...] לא אני בראתי בחלומי את רבקה יוסלבסקה. כאשר יוצאים אנו מבית-המשפט אל היום האפור, אל הרוח הנושבת, אומר לי עורך-דין אחד צעיר: 'זה שגעון להביא עדים כאלה. האוזנר יהפוך את כולנו לאבנים. הוא לא תופס שאסור לו'.²⁴³ "אסור לו" מפני שסיפורה גילם את שיא הזוועה, שגם אם הישראלים היו איך שהוא מסוגלים לשמוע אותו, הם לא היו יכולים לשאת אותו והרגישו צורך עז לדחוק אותו, למחוק אותו ("יהפוך את כולנו לאבנים"). הסיפור הבלתי נסבל הזה, שהישראלים היו מוכרחים לסבול אותו ולסבול באמצעותו ולא יכלו לברוח ממנו היה סיפור על אם. אמנם כוחו היה גם בכמה מעליה הושמע, אבל לפני הכול כוחו היה בגיבורה: אם שלא יכלה למלא את שליחותה, שלא יכלה להציל את ילדתה, שחזתה במותה והיה עליה לצאת מהקבר, פשוטו כמשמעו, ולחיות באמצעות לידת תינוק חדש.

בהופעתה במשפט אייכמן היתה יוסלבסקה סמל חי שאפשר לראות ולשמוע; כתבי על המשמר רצו לגעת בה: "אלמלא בושנו היינו קמים מן הכסא המרופד, קרבים אל סמל מהלך זה של סאת-יירורים גדושה, כדי למשש את כנף בגדה, לנגוע בידה – האם אמת, נכון הדבר? האם אשה זו בחיים היא?".²⁴⁴ היא העידה אחרי שהושבעה, באופן רשמי וגם סמלי: סיפורה חשף את האמת הנוראה על גורל היהודים בשואה ואת מציאות חייהם של מי ששרדו. במובן זה סיפורה היה אחד מאלה שחוללו שינוי במשמעות המושג "ששה מיליון" בציבור הישראלי כולו.²⁴⁵ "סיכום שנת 1941 – 400 אלף. אבל שנת 1942 אינה מביישת את קודמתה. בין 1.9.42 ל-1.12.42 מסתכם הקציר ב-363,211

²⁴² משה תבור, "יומן המשפט", דבב, 9 במאי 1961, עמ' 3; "רשמים מן המשפט: עודם חיים את החורבן", תרות, 9 במאי 1961, עמ' 2. ²⁴³ גורי, "שמלת השבת של מרתה", מול תא הזכוכית, עמ' 52. עוד על עדות יוסלבסקה בעיתונות: "משפט אייכמן: אפילה בצהריים", העולם הזה, 10 במאי 1961, עמ' 10; חביב כנען, "נקודות במשפט: באש ובמים", הארץ, 9 במאי 1961, עמ' 3. לפי הארץ יושבים בקהל נהגו לצאת מהאולם מדי פעם לנוכח הדברים הקשים שהשמיעו העדים. ימים ספורים לפני עדות יוסלבסקה דווח: "האולם אינו מלא. הירושלמים אינם נוהרים לבית המשפט. בבתי הקפה אומרים לך, שאינם יכולים לשמוע עוד, שאין כוח לעמוד בכל הסבל הזה. הם ממשיכים ללגום קפה [...] המלצריות ממשיכות לגבות כספים והצופים שיבואו מחר לאולם בית המשפט, ממשכיכים לשמוע את הרכילות הירושלמית האחרונה". "נקודות במשפט: מסמך 1363 – קשה לארגן פוגרום", הארץ, 7 במאי 1961, עמ' 3.

²⁴⁴ גינוסר ושטרן, "יומן המשפט: נייר ודם", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2. ²⁴⁵ ב-1951 כתב ישראל אלדר: "כדי לתפוש את כל עומק האסון והחרפה שבחורבן הגולה, אין אנו צריכים ביום הזכרון דוקא להתיחד התיחדות מופשטת עם מספר של 'ששה מיליון', מספר שאינו אומר לתחושה כלום. דיינו אם יתיחד כל אחד ואחד מאתנו עם אחד מקורב או אחד אלמוני". אלדר, "בין גלות מלכותית ומדינה גלותית", סלם ג, ב (כ"ו), סיון תשי"א, עמ' 3. דברים ברוח דומה הובאו בדבר הפועלת באפריל 1960 מפי נער שביקר במוזיאון לוחמי הגטאות: "'ששת המיליונים לא ירדו עדיין אל בין דפי הנייר המאובקים של העבר. אך לי, ולרבים כמוני, הם מין מושג מופשט, שאינו אומר הרבה". רחל אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כו 4, אפריל 1960, עמ' 78. יומיים אחרי פתיחת משפט אייכמן נכתב בלמרחב: "אינני יודע מדוע, זה משונה, אבל נדמה לי שרק עכשיו אני מתחיל לתפוס למה הארץ אינה מזדעזעת בימי הדין. לפני יומיים ב-11 לחודש הועמד אייכמן לדין על השמדת 6 מיליון יהודים. והארץ לא חרדה ולא זעה. משום שאייכמן יועמד לדין על רציחת 6 מיליונים. 6 מיליונים של מספר, ולא יותר [...] על הפרק בבית הדין תעמוד הסטטיסטיקה. 6 מיליון. ועל סטטיסטיקה עוברים לסדר היום". יהושע, "מצעד העדים", למרחב, 13 באפריל 1961, עמ' 3. על ששה מיליון כמסה בשיח הציבורי ראו: אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 96.

[...] הגברת רבקה יוסילבסקה נקראת לספר על סיפור אשה אחת מתוך המספרים האלה", כתב גורי. "אלמלא רבקה יוסילבסקה לא הייתי יודע מה קרה בשבת, בעיירה בשם פובוסט-זגורדסקי באיזור פינסק, שהיא נולדה שם, שאביה היה סוחר עורות מנכבדי העיר, שהיו לה שתי אחיות, חיה ופיגה, ואח בשם משה, שהיא נישאה בשנת 1934 ומנישואים אלה נולדה לה ילדה בשם מרתה. אלמלא רבקה יוסילבסקה לא הייתי יודע מה קרה ביום השבת בראש חודש אלול 1942, בו נצטוו היהודים להתאסף ולהשאיר הכל בבתיהן, ולא לקחת אוכל ומשקה, אבל לקחת את הילדים. היא רצה אחרי המשאית המלאה (שכנים ומכרים) ומרתה על זרועותיה, עד שהגיעו למקום".²⁴⁶

לנוכח עדותה כתבו כתבי על המשמר: "מראשית המשפט מטרידה אותנו שאלה: האין הוא מערער את כל מערכת המושגים שלנו? ומה באשר לנוער? כיצד יגיב עתה נוער ישראלי למקרא 'בעיר ההריגה'? כיצד הבינונו אנו את מילותיו של ביאליק: 'מעשים נוקבים את המוח ויש בהם כדי להמית את רוחך ואת נשמתך מיתה גמורה עולמית'? וכיצד אנו קוראים זאת היום, לאחר משא האימים של אשה פשוטה, אחת-העם?!"²⁴⁷ "אחת-העם" היא כינוי לאשה בשואה שהוערכה כגיבורה: כך כינה יצחק שדה את צביה לובטקין בבואה לשבת בתש"ו סביב המדורה של לוחמי הפלמ"ח הצעירים.²⁴⁸ ב-1961 בחרו כתבי על המשמר לכנות כך את יוסילבסקה; אפשר שכאן נמצא אחד הביטויים לשינוי בתודעת השואה של הישראלים שלמדורת השבט שלהם צורפה והצטרפה גיבורת שואה חדשה.

2. "בעזרת אלהים ייוולד תינוק מת": על גבורתה של ההרה

אחת הפנים הרווחות של האם בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה היתה האם לעתיד, שהיתה בה אמהיות על אף שילדה עדיין לא נולד. סיפורה של ההרה היה הרבה פעמים סמל למצוקת העם היהודי בשואה: בעיתונים הופיעו סיפורים על נשים שהתעקשו להמשיך את ההריון על אף הסכנות;²⁴⁹ עם בואה לארץ בחרה רוז'קה קורצ'אק לפתוח את הנאום בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בסיפור על גופת אשה בהריון שהושלכה לאש. היא לא ראתה את המחזה; סיפר לה על כך יהודי מקובנה. "למראה הזה אמר היהודי, כי אין זאת השמדה רק של

²⁴⁶ גורי, "שמלת השבת של מרתה", מול תא הזכוכית, עמ' 50.

²⁴⁷ גינוסר ושטרן, "יומן המשפט: נייר ודם", על המשמר, 9 במאי 1961, עמ' 2.

²⁴⁸ י. נודד, "סביב המדורה", לאחדות העבודה, 2 ביוני 1946, עמ' 4.

²⁴⁹ "אמא, מותר כבר לבכות?" – שאלה ילדה בת 4, ה**בוקר**, 5 במאי 1961, עמ' 1; צ. נח, "יש דין...: מאמע מען קען שוין ויינען?", **שערים**, 5 במאי 1961, עמ' 1; לביא, "שואה כזאת אין שוכחים", **הארץ**, 13 באפריל 1961, עמ' 5; בתיה אייזנשטיין, "10 שנים למרד הגטאות: נשים בגיטו", **דבר**, 12 באפריל 1953, עמ' 2; שושנה שגב, "מה הרגישו הילדים בדרכם לתאי הגזים", **הארץ**, 13 באפריל 1961, עמ' 5; י. טירה, "נקודות במשפט: כיצד נהרגו היהודים של עגנון", **הארץ**, 2 ביוני 1961, עמ' 2.

אלה אשר ישנם, אלא גם של אלה אשר יבואו".²⁵⁰ ב-1953 סיפר חרות על אשה בשואה שהחניקה את זעקות כאבי הלידה: הולד היה קטן וחלש. היא קראה לו ישראל.²⁵¹

היחס לגורל העובר המחיש את מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני והאיסור ללדת – את גורל העם. "ההודעה עשתה רושם קשה על רוב תושבי הגטו", סיפרה ניצולה מגטו קובנה. "אמנם מעטים [כך במקור] היו הנשים שהיו מעונינות בתנאים כאלה ללדת ילדים, אך שיאסרו על נשים ללדת הרי זה העלבון העמוק ביותר שאפשר היה לתאר".²⁵² הריון בחודשים מתקדמים סיכן את האשה: לפי הוראות הגרמנים, נשים שלא הפסיקו את ההריון נרצחו. תנאי החיים בגטו לא איפשרו תזונה ראויה ולידה עלולה היתה להחליש אותה מאוד. הישרדות עם תינוק – יצור מוגבל וחסר אונים שדורש טיפול אינטנסיבי ועלול בבכיו להסגיר את מקום המחבוא – היתה כמעט בלתי אפשרית; ניסיונות להצילו היו עלולים להיות כרוכים בפרידה ממנו, למשל באמצעות הפקדתו בידי נוצרים.

סיפור ההרה היה המחשה נוספת למידת אכזריותם של הגרמנים, שדיכאו את האינסטינקט האמהי. לעתים הציפייה היתה שיוולד תינוק מת: "בלובלין היו נשים צעירות רבות מאבדות את אורחן והיו, איפוא, מקרים רבים שנשים הרות לא ידעו על הריונן", סיפרה ניצולה ב-1959, "את הרגשתן הרעה ייחסו לנסיבות הכלליות [...] רק בחודש השביעי להריונה נועצה ברופא והלה גילה לה את האמת המרה. אגב כך התרה בה להיזהר מאוד, כי אם תפיל עתה, קיימת הסכנה שהתינוק יוולד חי והבטיח, כי אחר חודש יגרום ללידה מוקדמת והוא מקווה, כי בעזרת אלהים יוולד תינוק מת". בספרו במחנות לא בכך (תש"ך) סיפר ד"ר אהרן פרץ, גינקולוג מגטו קובנה: "אך סרתי מעם היולדת אחרי הלידה או הניתוח, ומיד החלו מתעופפות במוחי המחשבות כעורבים שחורים: על מה כל אלה? לשם מה השתדלתי לחלץ מרחם אמו את הילד דווקא חי?".²⁵³ בעדותו במשפט אייכמן סיפר: "קיבלנו אישור מהגרמנים שרק אלה שהן בחודשים השמיני והתשיעי להריון יורשו ללדת ולא יותר. עמדנו בפני בעיות קשות, כי להפסיק הריון בחודשים הששי והשביעי זה דבר קשה ומסוכן [...] הניתוחים היו נעשים בתנאים קשים, במטבח, בצפיפות איומה. והיו קרבנות [...] היו נשים שהראו סימני גבורה ולא רצו בשום אופן להפסיק את ההריון. מובן מאליו שבמקרים כאלה עודדנו אותן, אף על פי שאני עכשיו מרגיש עצמי אשם".²⁵⁴ סיפורי ההרות נזכרו במשפט גם בעדויות אחרות: בברלין, סיפרה הילדגארד הנשל, עוכב גירושן של נשים שעמדו ללדת; "אם היה סביר שהלידה

²⁵⁰ רוז'קה קורצ'אק, דברים בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, קיבוץ גן שמואל, 3 בינואר 1945, מסמך A990, ארכיון מורשת, עמ' 2-1.

²⁵¹ "מותו של תינוק", חרות, 5 באפריל 1953, עמ' 5. ראו גם: ד"ר א. ברמן, "יהא כל בית – מבצר!", קול העם, 13 באפריל 1961, עמ' 2.

²⁵² הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

²⁵³ בירדמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 13 בנובמבר 1959, עמ' 3; פרץ, במחנות לא בכך, עמ' 21.

²⁵⁴ עדות פרץ, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 371-372. ראו גם: פרץ, במחנות לא בכך, עמ' 35-37.

תיאורע במשך הנסיעה – השאירו אשה זו והיא ילדה במקום. לאחר ששה שבועות שולחה עם ילדה". סמוך לעדותה הגיעה התביעה מסמכים מטעם "מחלקת הבריאות" בטרזיינשטאדט ובהם הוראה להפסיק את כל ההריונות.²⁵⁵

האשה ההרה הוערכה כגיבורה בתקופת השואה בזכות נחישותה להמשיך את ההריון; היה זה אות לניצחון האינסטינקט האמהי. שורשי ההערכה העמוקה נבעו מנכונותה להקריב את חייה ומתיפקודו של ההריון כסמל להמשך קיומו של העם; היתה זו פעולת התנגדות למדיניות הכיבוש הגרמני שפעלה להכחדתו.²⁵⁶ סיפור ההרה עורר חזרה למקורות: הפקודה להפסקת ההריונות ורצח ההרות הוצגה כגזרת פרעה מודרנית: "בשנת תש"ב חדשו את גזרת פרעה מלך מצרים כל הבן היילוד – וגם כל הבת – הכל חייבים מיתה. נשים הרות מצוות לחדול מהריון, ואלו אשר תכנסנה מאותו יום ואילך להריון – אחת דינן: יש להסגין לגרמנים";²⁵⁷ במקרה אחר הוקבלה ההרה לרחל אמנו. במשפט אייכמן הועלו על נס: חרות דיווח בכותרת על "גבורת נשים הרות" ומעריב מסר: "נעשה סידור להפסקת הריונות בחדשים האחרונים. תנאי הניתוחים היו קשים, והיו גם קרבנות. היו גם נשים, שגילו גבורה רבה וסירבו להפסיק את הריון".²⁵⁸ בעיתונים שנבדקו כאן לא נמצא אף לא סיפור אישי אחד על אשה שהחליטה להפסיק את ההריון; אפשרות זו נזכרה אך ורק בקשר להחלטה לא להפיל: כך הוקרה להרה נבעה גם מדיחית מי שבחרה אחרת. הרוב, ציינה ניצולה שנאמה באסיפת עם, נשאר "חזק ונקי".²⁵⁹ היה זה ברוח האתוס הישראלי אז שעודד את הילודה וראה בהפלה אקט שלילי.²⁶⁰

סיפוריהן של הרות וילדות בגטאות ובמחנות הופיעו בעיתונות לפני משפט אייכמן ופורסמו גם בזיכרונות ועדויות של ניצולים ובספרים על השואה.²⁶¹ עם זאת, לנוכח היותו של משפט אייכמן אירוע כה מרכזי, נדמה

²⁵⁵ עדות הנשל, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 496; "הנשים במחנה טרויאנשטאט נצטוו להפסיק הריון", חרות, 19 במאי 1961, עמ' 1; "פקודה להפסקת כל ההריונות", למרחב, 19 במאי 1961, עמ' 4.

²⁵⁶ Sara Horowitz, "Women in Holocaust Literature, Engendering Trauma Memory, Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 372. שסיפרה לה, כחודש ימים לפני פרוץ מרד גטו ורשה, שהיא בחודש השביעי. "היתה זו אשה זריזה ואני סבורה, שיכלה להפסיק את ההריון בעוד-מועד, אילו רצתה בכך. אגב, היא אמרה לי בפירוש, כי מוכרחה היא להביא לעולם את הילד, על אפס ועל חמתם של הגרמנים". בתיה טמקין-ברמן, יומן במחתרת, הקיבוץ המאוחד, תש"ז, עמ' 141.

²⁵⁷ שליט, "כל הבן היילוד... וכל הבת...", חרות, 9 באפריל 1952, עמ' 6. ראו גם: בר, "נקודות במשפט: כל בן היילוד היאורה תשליכוהו", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 2.

²⁵⁸ "ההשמדה והמרד בגיטאות", הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 2; "סיפור-אימים על הפסקת לידות וגבורת נשים הרות", חרות, 5 במאי 1961, עמ' 1; "הנאצי זכר כי בראש קבר-האחים מוטלת אשה המחזיקה פרחים בידה", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 23.

²⁵⁹ "צוואת מיליוני הקדושים", שערי, 9 בינואר 1956, עמ' 3; פסיה שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, בני ברק, 1968, עמ' 61-62. בעדות שנתן שנים אחרי השואה סיפר יעקב זילברברג על אשתו שנכנסה להריון כשהיו בגטו ורשה, בתחילת 1942. "היא רצתה להפיל בגלל המצב ורצתה ללכת אתי למיילדת. אך אני שיכנעתי אותה שלא לבצע את ההפלה. קיווינו שהמלחמה תיגמר בהקדם". היא הגיעה לאושוויץ כשהיא בחודשי ההריון הראשונים. התינוק, אם נולד, לא שרד: זילברברג סיפר שבארץ נולדו לו שני ילדים. גרייף, בכיננו בלי דמעות..., עמ' 349.

²⁶⁰ עידוד ילודה ודהיית הפלות בוטאו בעיתונות התקופה בידיעות ובמאמרים בנושא; ראו במבוא, הערה 42.

²⁶¹ לסיפורים על נשים הרות בכתבי ניצולים בתקופה ראו למשל: כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' קיב, קנב; ישראל גוטמן בהשתתפות חברים אסירים, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנא, מרחביה, 1957, עמ' 334. על תינוקות במחנות ראו: Rosenfeld Vago, "One Year in the Black Hole of Our Earth Planet", Women in the Holocaust, p. 281; אירנה שצ'לצקה, "הנשים", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 401, הלנה קוביצה, "הילדים", שם, עמ' 418.

שסיפוריהן פרצו לשיח הציבורי הישראלי במהלכו ולא לפני כן. עדותה של אביבה פליישמן היתה כנראה השיא: היא סיפרה על שלוש נשים שילדו במחנה על הרצפה מול פנס הס"ס. היא השמיעה אותו לראשונה במהלך עדותה במשפט: בהודעה ללשכה 06, שם תיארה את גירוש היהודים מבודפשט במהלך 1944 עד השחרור בפברואר 1945, לא הזכירה את היולדות; האוזנר ביקש שתרחיב בנושא לאחר שציינה שבין המגורשים היו הרות.²⁶² "ברחתי מבית-הדין ואליו", כתב גורי; "אוי לי אם אומר ואוי לי אם לא אומר. חזרתי לשם אל עדותה של הגב' אביבה פליישמן, [...] היו שלוש נשים הרות. בהגיע יום הלידה כרעו ללדת על רצפת הבטון. שם, בקצה הגיחנום. [...] אוי לעינים שראו כל זאת!". "סיפורה של הגב' פליישמן הוא שיא חדש בין הררי הזוועה", כתב הארץ; "הדבר המבחיל ביותר הוא – ההתעללות בנשים הרות. חוק ידוע גם אצל חיות-בית וחיות-טרף, כי יש 'חסינות' לנושאות הריון בפני כל אלימות. אך לא כלפי בני האלימות הנאציים".²⁶³ הבוקר וחרות דיווחו על עדותה בהרחבה; כשירדה מהדוכן, דיווח הבוקר, "עבר רחש באולם"; דבר סיפר על בכי בקהל.²⁶⁴

סיפורי ההרות שהתעקשו להמשיך את ההריון הוערכו כסיפורי גבורה משום שביסודם עמדה דבקותה של אם בילדיה, במקרה זה בתינוקות שעדיין לא נולדו; ההוקרה לאשה ההרה בתקופת השואה התבססה על נכונותה, שהוצגה כמחללת, להקריב את עצמה למען ילד שלא נולד ועל רקע נחישותה ותעצומות הנפש שלה; מבחן התוצאה והשאלות האם בסופו של דבר נולד התינוק חי והאם נשאר בחיים, היו רלוונטיים פחות וכמעט שלא נזכרו.

3. "הוא רצה ללכת עם אמא": גילויי המסירות לבני המשפחה כמעשה גבורה בתקופת

השואה

האם בשואה היתה גיבורה; הישראלים הרכינו ראש בפני אם זו, שאמנם, כלשון ביטאון אחדות העבודה-פועלי ציון, המפלגה שהעלתה על נס את חבריה "האוחזים בנשק", לא היתה גיבורה בשואה במובן המקובל אך בהחלט היתה ראויה להוקרה מיוחדת.²⁶⁵ כזכור, בימי משפט אייכמן ההגדרה למושג ההתנגדות בשואה התייחסה קודם כל לזו המזוינת: אמנם בנאום הפתיחה הציג האוזנר פנים שונים להתנגדות אבל כששאל את העדים "מדוע לא מרדתם"

²⁶² עדות אביבה פליישמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 974. הודעתה של אביבה פליישמן ל"לשכה 06", 854 (שוטר), 159-44/74, מסמכי לשכה 06.

²⁶³ גורי, "קולר האשמה", מול תא הזכוכית, עמ' 106; טירה, "נקודות במשפט: כיצד נהרגו היהודים של עגנון", הארץ, 2 ביוני 1961, עמ'

²⁶⁴ עדות אביבה פליישמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 974; "אייכמן תיכנן וביצע מצעד המות של יהודי בודפשט", הבוקר, 2 ביוני 1961, עמ' 7; "מצעד המוות של יהודי בודפשט", חרות, 2 ביוני 1961, עמ' 2; שלמה גינוסר, "יומן המשפט: מצעד המוות", על המשמר, 2 ביוני 1961, עמ' 7; "המגורשים פתחו בצעקות אימים: הצילו!", דבר, 2 ביוני 1961, עמ' 11. ראו גם: משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 86.

²⁶⁵ בת-רחל, "להגנת האמהות והחיים", למרחב, 3 ביוני 1955, עמ' 4.

— שאלה שהטרידה את הישראלים, בעיקר את הנוער²⁶⁶ — כוונתו היתה להתנגדות בכוח פיזי.²⁶⁷ בימי משפט אייכמן הישראלים הסכימו: האם היתה גיבורה בתקופת השואה, ובמקרה שלה התנגדות בנשק חם או קר לא היתה רלוונטית. "האמהות לא יכלו להציל", כתב הארץ במאי 1961; מי שחטף את הילדה מרתה יוסלבסקה מזרועות אמה הוצג כמלאך המוות, שהמאבק נגדו אבוד מראש.²⁶⁸ כמובנים רבים במשפט אייכמן התממש הפוטנציאל של סיפורי האמהות להמחיש לישראלים את ממדי החורבן ולגרום להם לנסות להזדהות אתו, כפי שהיה ביתר שאת בעדותה של יוסלבסקה: עם פתיחת המשפט התייחס ד"ר מרק דבורז'צקי לסיפורה של האם כבעל פוטנציאל להציג פן להתנגדות; בדיון על הוראת השואה בבתי הספר שנערך בכנס מנהלים ומורים אמר: "על השאלה החוזרת ונשנית בדברי הילדים 'מדוע לא התקומם העם נגד צורריו' [...] לדעתו יש לספר בפרוטרוט על גלויי גבורה אישיים בזמן ההוא (למשל, ספורים על אמות [כך במקור] גבורות שבחרו ללכת עם ילדיהם לבתי הגזים ולא להפרד מהם)".²⁶⁹

סיפורי האם בשואה הציגו פנים נוספים להתנגדות ואיפשרו לעדים הניצולים להתמודד עם שאלה שהעסיקה את הישראלים: מדוע כה מעטים התנגדו באמצעות גילוי כוח פיזי?²⁷⁰ בבית המשפט הם סיפרו על מרד מזוין שפרץ במקדים שונים,²⁷¹ על השפלות, התעללות ורצח, על תחושות אובדן וייאוש, על תשישות הגוף ורפיון הרוח והציגו את המנגנון הגרמני שדיכא ניסיונות להתנגד. בתיאורים אלה נשזרו, כאמור, בעידוד התביעה, סיפורים על משפחות, בעיקר על אמהות. האוזנר שאל את העד ליאון וליצ'ק-וולס: "אמור נא לי: הרי לא היו שומרים רבים, ואלפיים איש היו הקרבנות. מדוע לא ביקשו להתנגד, לעמוד בפני רוצחיהם, לפחות לפגוע בהם? מדוע הלכו בשקט

²⁶⁶ "הנוער? — הם מעניינים בעיקר במרד הגיטאות ובתנועת הפרטיזנים. רק קשה להם להבין דבר אחד, והם חוזרים ושואלים את אותה השאלה שוב ושוב: למה לא עמדו כל יהודי הגולה על חייהם בנשק ביד? — צא והסבר", אמר צבי שניר, מנהל בית לוחמי הגטאות, לרות בונדי, עיתונאית וניצולת שואה בעצמה שראיינה אותו במלאת עשר שנים למרד גטו ורשה. רות בונדי, "הגיטו שמרד", דבר השבוע 15 (351), 9 באפריל 1953, עמ' 5. גישתו של הנוער לשואה העסיקה את העיתונות בימי המשפט: ראו למשל, פינחס רוזנבלט, "נוער השולל את עבר עמו", הארץ, 6 באפריל 1961, עמ' 2; יעקב אשמן, "ילדי ישראל ומשפט אייכמן", הארץ, 28 באפריל 1961, עמ' 3; שלמה גרוסנברג, "משפט אייכמן ולקחו לנוער הישראלי", שערים, 22 במאי 1961, עמ' 3; ש. עמרם, "על מוקד השנאה", קול העם, 23 ביוני 1961, עמ' 4; "תלמידי שביעיות ומשפט אייכמן", הארץ, 1 בינואר 1962, עמ' 5; "ילמד הנוער ממשפט אייכמן להילחם נגד חידוש המיליטריזם הגרמני!", קול העם, 4 באפריל 1962, עמ' 4. לנוער ולמשפט ראו: יבלונקה, "הישראלים הצעירים: הנוער ומשפט אייכמן", מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 194-206; אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב, 1992, עמ' 457.

²⁶⁷ כנאום הפתיחה הציג האוזנר אופני התנגדות שונים, כמו הקמת מפעלי סעד וחינוך. עם זאת, במרכז התייחסותו שם לנושא ההתנגדות בכללה הקדיש את מרבית דבריו לזו המזוינת בגטאות, במיוחד בוורשה; כך היה גם כשחקר את העדים ד"ר משה בייסקי ויעקב גורפיין שנשאלו מדוע היהודים לא התנגדו (בכוח). משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 176-194 (בייסקי), 158-164 (גורפיין).

²⁶⁸ בר, "נקודות במשפט: כל בן הילוד היאורה תשליכוהו", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 2; כנען, "נקודות במשפט: באש ובמים", הארץ, 9 במאי 1961, עמ' 3. ניצול אושוויץ הסביר: "הם הרי לא היו יכולים להגן על עצמם. לא היה להם כלום. היו שם תינוקות, בני חודש, חודשיים, שלושה חודשים, נשים, זקנים. האם הם יכלו להתגונן?". אחר קבע: "לאיש לא היה סיכוי להינצל, לא הוא ולא משפחתו [...] האפשרות להימלט משם לא היתה קיימת. אני חוזר ואומר — לא היתה קיימת". גרייף, "בכינוי בלי דמעות...", עמ' 123, עמ' 331.

²⁶⁹ שגב, "לאשה ולבית: 'מה הרגישו הילדים בדרכס לתאי הגזים'", הארץ, 17 באפריל 1961, עמ' 5. דברים דומים נכתבו במדור "לאשה ולמשפחה" בחרות, ראו: "הילדים והמשפט", חרות, 12 ביוני 1961, עמ' 3. ב-1953 אמר חבר הכנסת שלום זיסמן (הציונים הכלליים): "אולי חטאנו בזה שדיברנו על מיליונים ולעינינו ראינו חטיבות עצומות של בני-אדם, המון אפור של נרצחים, ראינו את היער ולא ראינו את העצים? [...] אילו היינו מעלים את פרשת היחיד, של אחותי עם ילדיה הקטנים [...] אולי יש למצוא את פשר התאבנותם של רגשותינו בעובדה שנאמנו נאומים, ערכנו מחאה וכתבו בעיתונים על מספרים, על מיליונים, ולא על אנשים ושמות". חבר-הכנסת שלום זיסמן, "חוק זכרון השואה והגבורה — יד ושם, תשי"ג-1953 (המשך דיון)", דברי הכנסת, 14, עמ' 1348-1349.

²⁷⁰ נתן אלטרמן, "השאלה האמתית", הטור השביעי: כתבים, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 516-517.

²⁷¹ עדות צוקרמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 262-271 (גטאות); עדות ישראל גוטמן, משפט אייכמן: עדויות ב, בעיקר בעמ' 1011-1009 (ארשוויץ).

להירצח? ". העד נתן שתי תשובות. אחת התבססה על עולם המושגים המוכר למי שלא עברו את השואה, אז דיבר במספרים: הוא הסביר שלא הובלו בכל פעם אלפיים איש למוות, אלא "קבוצות-קבוצות, כל משאית לחוד, 40-50 בכל משאית. לעומת 40-50 איש אלה היו השומרים רוב מכריע". השנייה חשפה את המציאות הנוראה באמצעות סיפור על אמהות: "לא היה כבר ערך לחיים, לא היה להם אכפת למות. הם רצו שהענין ייגמר וחסל. הנה למשל כאשר באו נשים עם ילדים בקבוצות אלה קרה לא אחת שהנשים היו משליכות את ילדיהן למוקד הבורע וקפצו לתוכו בעצמן אחרי הילדים בטרם נורו, בטרם נרצחו ביריות. ולדוגמה, אם קרה מקרה שאם אחת עם ילדה ירקה ורוקקה בפניו של איש הס"ד – נלקח הילד מידה וראשו נופץ אל העץ ואחר כך הושלך לאש. אולם האם עונתה, תלו אותה על רגליה לעיני כל האחרים והאחרות. זאת ראו הנשים ולא ביקשו להתנגד".²⁷²

ניצולים שהעידו במשפט אייכמן סיפרו שנערים וגברים צעירים הלכו אל מותם מפני שהחליטו להישאר עם בני המשפחה. חלק סיפרו על הקשר לאם. קלמן טייגמן היה כבן עשרים כשהגיע עם אמו לטרבלינקה: "צעקו לנשים ללכת שמאלה ולגברים ללכת ימינה. אני לא רציתי להינתק מאמי כל כך מהר". משה בהיר שהיה בסוביבור הסביר: "יכולתי בנקל לברוח, כי השמירה לא היתה כל כך גדולה. גם אבי שעמד שם [...] ביקש ממני שאברח. אמרתי שאני רוצה ללכת עם אמי".²⁷³ לנוכח עדותו כתב דבר: "הכל שמים לב לדברים הנוראים שבמשפט אייכמן, אבל אין רבים מקשיבים ל'קול דממה דקה' המתנשא ועולה [...] אותו 'נער מסוביבור' משה בהיר סיפר דבר שכדאי שיקשיבו לו במיוחד: הוא ביקש ללכת עם אמו, שהלכה, כמובן, למוות; אלא שאיש ס.ס. דחף אותו בכוח לצד השני – לעבודה במחנה המוות, ולפי שעה – לחיים. מאות ואלפים ביקשו ללכת ביחד עם האמהות, האבות, האחים, האחיות והילדים. והם הלכו [...] והנה עוד נקודה אחת למסכת הטראגית: 'מדוע הלכו כצאן לטבח?'²⁷⁴ מרדכי אנסבכר היה כבן חמש עשרה כשהגיע עם אמו לטרזיינשטאדט; לאחר זמן חלתה בדיזנטריה. בעדותו במשפט סיפר: "ראיתי שהיא כבר לא דיברה. [...] אמרתי לה: אמי, הנה באתי, אני רוצה לדבר אתך. והיא אומרת: לא ילדי, אין צורך [...]

²⁷² עדות וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 213. ראו גם: משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 120. בשיחותיו עם ניצולים שהיו בזונדרקומאנדו שאל גרעון גרייף שאלה דומה: "האם ניצב שומר ליד הדלת, כדי שאיש לא יימלט מאולם ההתפשטות?" יוסף זקר הסביר שאי אפשר היה לברוח; כששוחח עם ליאון כהן שאל: "האם התקוממתם כששמעתם על כך? (כי אתם מיועדים להיות 'זונדרקומאנדו') האם ניסיתם להעביר את רוע הגזירה?", כהן: "להתקומם? נגד מי? לאחר שנכנסנו אל הבלוק, נעלו עלינו הגרמנים את הדלת, וזהו!". גרייף, "בכינו בלי דמעות...", עמ' 115 (זקר), 329 (כהן). דברים ברוח דומה הובאו באנשים ואפר שחיברו אסירים מאושוויץ (מרחביה, 1958), שם צוטט אסיר זונדרקומאנדו: "מדוע אינכם מורדים? אתם יודעים היטב שבעקבות הנסיון הראשון להתנגד יירו בכולנו ממכונות ירייה". אנשים ואפר, עמ' 104. ישראל גוטמן, חוקר השואה, ניצול, הסביר: "הציפיה כי אנשים יתקוממו יסתערו על מעניהם ורוצחיהם, יכו בהם באגרופיהם וינשכו אותם בשיניהם – היא מובנת מנקודת-ראות של אדם הקנאי למהותו האנושית ולחירותו. על-פי-רוב לא היתה שום אפשרות לממש את התגובה הזאת. הקרבן ראה את המדים רק מרחוק ומהמדים לא נשקף אדם אותו ניתן לתקוף, אלא מכונת-יריה המכוונת אליו ודורכה לפעולה. את הגירוש והשילוח למוות ביצעו אנשים מועטים, אך כלי-ההרג היו יעילים ורבים". ישראל גוטמן, בעלטה ובמאבק: פרקי עיון בשואה ובהתנגדות היהודית, ישראל, 1985, עמ' 261.

²⁷³ עדות טייגמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1091; עדות בהיר, שם, עמ' 1046.

²⁷⁴ ק.ש., "רצה ללכת עם אמה", דבר, 15 ביוני 1961, עמ' 2.

אמרתי לה: 'לא אעזוב אותך בשום אופן, אנו חיים יחד'".²⁷⁵ פרידה מזיא סיפרה: "היו שהלכו ביודעין למוות, כי לא רצו להיפרד מהילדים, והלכו נוער שרצו לתמוך ברגע האחרון בהוריהם". האמהות ידעו מה צפוי לילדים, אמרה צביה לובטקין, אך "המשפחות הלכו יחד". שלום חולבסקי הסביר: "צריך להבין שהיו הרבה מעצורים אז, בשביל יהודים להגיע ליער". בין הסיבות שמנה היו "קשרי משפחה הדוקים ביותר". ההורים הלכו עם הילדים, אמר גם לסלי גורדון שתיאר כיצד הועלו משפחות לקרונות; הסביר גם הנריק רוס: "כאשר גמרו את עבודתם בשעה 5.00, היו האנשים ממהרים למשפחותיהם, אל ילדיהם ואל נשיהם, לבקש אותם שילכו יחד אתם". ועוד סיפר: "ראיתי משפחות שלימות, אנשים רזים שבמשך הלילה היו מתים עם הילדים". לתא הגו נכנסו יחד.²⁷⁶ המשפחות נשארו יחד, סיפר גם העד אברהם אביאל שהלך עם אמו ואחיו לגיא ההריגה: "ילדים, נשים, משפחות משפחות. כל משפחה הלכה יחד". בהודעה ללשכה 06 אמר: "אין זה פשוט לברוח עם משפחה וילדים קטנים ומצד שני איזה ראש משפחה יהודי ואבא יוכל להפקיר את בני ביתו וינסה להציל רק חייו. וכך אפשרו קשרי המשפחה ההדוקים להקל על הצורך את המלאכה".²⁷⁷

בעדותו במשפט הסביר יעקב גורפיין כיצד שברו הגרמנים את רוחם של היהודים: "כאשר הילדים הופרדו מהאמהות, ההורים מהבנים, הנשים התחילו לבכות ולילל שישאירו אותם במקום היות ואנחנו עובדים. אז הם אמרו שזה שום דבר, רק מעבירים אותם למקום מגורים אחרים, וכעבור שבוע ימים נוכל להתאחד". וולס העיד: "מחשבותיהם של האנשים היו מלאות דאגה וצער על משפחותיהם. באותה שנה, בשנת 1943, כבר לא נותרו רוב המשפחות בחיים. האדם שהובא הנה היה כאילו האחרון ממשפחתו, ולא היה אכפת להם על החיים". בעדותו תיאר פנחס פרוידהגר את המשא ומתן עם אייכמן ועוזריו ואמר גם: "קציני ס"ס, ובמיוחד [הרמן] קרומי, טענו והבטיחו כי שולחים אותם לעבודה לגרמניה. על כל שאלה שאנחנו שאלנו היה לו תירוץ. שאלנו: איך אפשר לשלוח אנשים ישישים עם ילדים, עם כל המשפחה. אמרנו לו שבקישטראצה [מחנה] אפשר עוד להבין, שלחו אנשים בגיל עבודה,

²⁷⁵ אנסבכר הגיע לאושוויץ. אמו עלתה על הטרנספורט הבא ומאו לא ראה אותה. עדות מרדכי אנסבכר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 519-515. ב-1954 סופר בקול העם על נער מגטו טרוזין שנרצח לאחר שנתפס כשהוא כותב מכתב לאמו. "גיטו טרוזין", קול העם, 6 באוגוסט 1954, עמ' 3. על צעירות במחנות עבודת כפייה שסירבו לעזוב את אמותיהן – גם כשהיה ברור כי היעד הוא מחנה מוות – ראו: Felicja Karay, "Women in the Forced-Labor Camps", Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, p. 304. בטרזין הצטרפו נשים וגברים אל יקיריהם שנועדו להישלח, ביניהם בנות ובנים להוריהם. Bondy, "Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau", Women in the Holocaust, p. 321.
²⁷⁶ עדות מזיא, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 313, עמ' 317; עדות שלום חולבסקי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1245; עדות לסלי גורדון, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 987; עדות רוס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 223, 219; עדות לובטקין, שם, עמ' 255; בספרה שראה אור כשלוש שנים אחרי המשפט כתבה פרידה מזיא: "כאשר דרייר [הגרמני] היה מפריד בין בני המשפחה ושולח את הילדים לגירוש ומצווה על ההורים להישאר, היו הללו מתחננים להרשות להם למות עם ילדיהם. היו בנים צעירים, שלא היו מוכנים להיפרד מהוריהם הזקנים ורוצים לתמוך בהם בדרכם האחרונה". מזיא, רעים בסער, עמ' 92.
²⁷⁷ עדות אביאל, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 391; הודעת אביאל, מסמכי לשכה 06.

אבל כאן [לאושוויץ] שולחים את כולם. והוא אמר: לא, זאת שיטה גרמנית לשלוח אנשים יחד עם המשפחה, מפני שאז הם עובדים יותר טוב, לא מתגעגעים למשפחה".²⁷⁸

דבריהם אלה של הניצולים נשמעו בשנים קודמות וגם בשנים הבאות;²⁷⁹ בשונה ממשפט אייכמן, אז הופיעו בזה אחר זה ועדויותיהם סוקרו בהרחבה באמצעי התקשורת השונים, בשנות החמישים היו אלה גילויים מינוריים יותר, אך בהחלט באותה רוח. בספר בחוצות ורשה הופיעה רשימה שחיברה רחל אוירבך ב-1944: "יש גם לזכור שלרבים מבין הנופלים, בשעת האקציה הראשונה, מחמת התרופפותן של תגובות-מגן אלו או אחרות, היה במנות, ולעתים קרובות בכניעה מרצון, או בהתיצבות לקריאת התליינים, גם משום צו ההצטרפות לדרך שבה הלכו, תחילה או בעת ובעונה אחת, האנשים הקרובים והיקרים להם ביותר. כמה מן האבירות האלמונית היה בתופעה הזאת! כמה מקרים ידועים לי עצמי, שאנשים אשר יכלו להציל את נפשם, הלכו למות, ובלבד שלא יעזבו לנפשו אדם קרוב [...]. בתקופה כאשר עדיין לא היה כל סימן למאבק או להתנגדות, היתה גם התגובה הטבעית של מות סולידרי עם חוג קרובי-הנפש, או גם עם הכלל, האהוב במיוחד באותה שעה של אֶחָת-גורל – תגובה אצילה יחידה".²⁸⁰ במאמר ארוך שפורסם בדבר בקיץ ב-1958 הראתה הכתבת בתיה איזנשטיין-קשב, ניצולת שואה, כיצד הצגת היהודים שנרצחו כמי ש"הלכו כצאן לטבח" מלמדת על חוסר הבנה מצד הישראלים את המציאות שכפו הגרמנים ואת קוד ההתנהגות המקובל של היהודים שם שיש להעלות אותו על נס. הדבקות בכני המשפחה ראויה להערכה לא פחות מהשתתפות בפעולה מזוינת, קבעה: "יחסם של בני עמנו למוות בתוך השואה רחוק היה כרחוק מזרח ממערב ממצבו של הצאן המובל לשחיטה [...] היתה זאת סולידאריות לנוכח המוות. סולידאריות עם הורים זקנים, רעיה וילד, אח ואחות. סולידאריות זו, היא ששיתקה ברוב המקרים את שריריהם של אנשינו. והיא היא שהובילה אותם 'כצאן' [...]."

²⁷⁸ עדות גורפיין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 160, 164; עדות וולס, שם, עמ' 213, 214; עדות פרוידגור, שם, עמ' 755. ברשימותיו של רודולף הס נמצא: "תהליך המיון ליד הסוללה היה עשיר בתקריות. קריעת המשפחות, ניתוק הגברים מן הנשים והילדים, מיד הכניסו התרגשות ומהומה גדולה במשולח כולו [...]. המשפחות רצו להישאר יחד ויהי מה. וכך היו הממויינים רצים חזרה אל משפחותיהם, או שהאמהות עם הילדים חתרו להגיע אל אישהן או ילדיהן הגדולים שנבחרו לעבודה. [...] כפי שכבר אמרתי כמה פעמים, מצטיינים היהודים בחוש משפחתי מפותח ביותר. הם דבקים זה בזה כספחת". הקומנדנט מאושוויץ מעיד, עמ' 133.

²⁷⁹ ישראל גוטמן הסביר: "אנשי הגיטו הרבים, שאיבדו את הקשר עם החוץ ונזנחו על-ידי העולם, לא יכלו להצטרף למאבק ולהיות נכונים לקרבן הנדרש מהם. חלק נכבד ביותר מהם היה מטופל במשפחות ומבחינתם אימוץ הדרך של הלוחמים היה זהה עם נטישת היקרים להם, החלשים והתלויים בהם. נכון שלא היה ככוחם להציל את בני משפחותיהם, אך בהיצמדותם אליהם עד רגיעהם האחרונים היתה משום הקלה בקבלת הדין או השלמה עם הגורל הן לתומכים והן לנתמכים. הרצון והנכונות להיות בחד בכל מחיר, לא להיפרד, לדבוק איש ברעהו עד כלות – גם הם עדות מרשימה לנאמנות ואצילות אנושית". גוטמן, בעלטה ובמאבק, עמ' 260-261. על המשפחות ראו גם: מרדכי אליאב (עורך), אני מאמין: עדויות על חיייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 45. ניצול הוונדרקומאנדו סיפר: "אני עדיין רואה זאת לנגד עיני. אל תוך ה'מקלחות' הביאו משפחות שלמות יחד [...] שם, בפנים, כל בני המשפחה נעמדו יחד [...] נשים, ילדים, גברים. הם נאחזו זה בזה. הפעוטות הוחזקו בידי אמותיהם, צמורים לחזה. יחד הם הלכו למוות". זקר אצל גרייף, בכינו בלי דמעות..., עמ' 128. ראו גם בעדויותיהם של האסירים שאול חזן ואליעזר איזנשטיין: "כולם היו שם יחדיו, משפחות שלמות. משפחה שלמה, שכבה על גבי שכבה, תמיד היו כולם ביחד" (שם, עמ' 304), "אל החצר הפנימית של המשרפה הגיעו משפחות שלמות, והן גם נכנסו יחד אל החדר כדי להתפשט" (שם, עמ' 256).

²⁸⁰ אוירבך, בחוצות ורשה, עמ' 130.

הדיבורים [...] על עם שלם שהלך כצאן לטבח הם לא רק שקר מוסכם מבייש, אלא, מה שחשוב הרבה יותר, פטפוט מסוכן [...] הגיעה השעה לעקור את השקר המוסכם הזה משרשו".²⁸¹

את ספרו השנוי במחלוקת הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה: מחקר על גורמי מישיגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945 (1977) בחר ש.ב. בית-צבי להקדיש לגורלה של בת השוחט מטיקטין שבעלה עזב אותה ואת ילדיה והצטרף לארגון מזוין. סיפורה היה בעבורו אמצעי להוכיח את הישראלים שהאדירו את האחיזה בנשק בתקופת השואה (כפי שהיא מיוצגת בדמות בעלה של בת השוחט) ושפטו באכזריות את האחרים (כפי שהם מיוצגים בדמות בת השוחט). "שום בן-אדם בעולם אין לו רשות לפסוק הלכה מוסרית בין בתו של השוחט הטיקטיני לבין בעלה. במיוחד נכון הדבר לגבי מי שלא היה בעצמו בגיטו. בשבילנו, היהודים, שניהם קדושים, הם וילדיהם. אין אנו מוסמכים לשפוט אותם או להגיד כיצד היה עליהם לנהוג זה כלפי זה בתוך הזוועה הלא-אנושית, שבה הם נמצאו", טען. לנוכח רוח הספר, רובו ככולו טענות נוקבות כנגד התנועה הציונית, שנבעו בחלקן מיחסה לשואה ולקורבנותיה,²⁸² בחירתו להקדיש אותו לגורל האם בשואה דווקא לא היתה אקט חתרני; זו ביטאה במידה רבה את הלכי הרוח שרווחו בקרב הישראלים עוד בשנות החמישים ביחס לגורל נשים כמו בת השוחט: לא שפטו אותן, לא כינו אותן "כצאן לטבח" ושמעו את סיפוריהן בראת כבוד ובהולם לב.

²⁸¹ בתיא איינשטיין-קשב, "האומנם כצאן לטבח?", דבר, 4 ביולי 1958, עמ' 2.
²⁸² ש.ב. בית-צבי, הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה: מחקר על גורמי מישיגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945, תל-אביב, 1977, עמ' 383-384. בית-צבי טוען שהחל מסיומו של משבר אוגנדה (1905), אז החליטה להתמקד בארץ ישראל כפתרון הבלעדי לבעיית היהודים באירופה, הונחתה התנועה הציונית על ידי אידיאולוגית שלילת הגלות. לדעתו מחדלי ההצלה של התנועה בתקופת השואה נעוצים ביצרה (ולא בטבעה) של התנועה מאז הקונגרס הציוני השביעי לדחות את הדאגה ליהודי הגולה במידה שאין העניין נוגע לישראל באופן בלתי אמצעי ולהתרכז בפרויקט הציוני (ארץ ישראל). על התזה של בית-צבי ראו: דינה פורת, "ההיסטוריוגרפיה של היישוב והשואה", ישראל גוטמן, גרעון גרייף (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 460-461. ראו בדיון בכתב העת אלפיים: אניטה שפירא, "ההיסטוריה של המיתולוגיה – קווים להיסטוריוגרפיה על אודות בן-גוריון והשואה", אלפיים 18, 1999, עמ' 34-40, יוסף גרודז'נסקי, "הקוסמטיקה של השואה: הערת שוליים לנרטיב של תנועת העבודה", אלפיים 20, 2000, עמ' 107-116, שבת טבת, "היסטוריוגרפיה לא היסטוריוגרפית", שפ, עמ' 117-128. ראו גם: אברהם לורברבוים, "האמנם 'השתקה' עמוקה?" המידע וההתייחסות לשואה בעיתונות העברית בשנת 1942", דינה פורת, מרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939-1945, תל-אביב, 2002, עמ' 102-131.

ד. קווים לדמותה של "האמהית" בימי השואה בשיח הציבורי הישראלי

בתקופה

1. "אימת המלחמה בדמה. אהבת ילדים בליבה": "האמהית" בתקופת השואה כתחליף

לאם שנעדרה

המשותף לנשים המכוננות כאן "אמהיות" הוא הפעולות שביצעו והתכונות שגילו בתקופת השואה שביסודן הזנה וטיפול, סיעוד וחינוך, חום ורוך, רחמים ודאגה, כלפי מי שלא היו קשורים אליהן מבחינה ביולוגית ולא אומצו על ידן באופן רשמי.²⁸³ בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן היה מדובר על "אמהיות" לילדים; בשנים עברו התבטאה ההערכה לנשים שגילו אחריות והושיטו עזרה לזולת באמצעות כינון "אמהות". כאלה היו "האוחזות בנשק" צביה לובטקין ופרומקה פלוטניצקה; כינון "אמהות" הטעים את השתייכותן הביולוגית לעומת חצייתן את המגדר בימי השואה כשהצטרפו לארגון מזוין, והבליט את הנשיות שלהן. ב-1943 כתב לויבה לויטה: "כאשר שאלתי פעם חברה מקיבוץ קילץ – 'מה עם צביה? איך צביה אצלכם? – קבלתי את התשובה: 'היא כִּאֵם לְנו'. והיא עוד נערה בת 20-22". בשיר "צביה" כתב זרובבל (גלעד): "[...] בקבוץ השלך הס/ רק את עוד ערה: לאור העשית רודה את הפת./ לילה היה. וקולך הרונון/ על פני הישנים ירחף/ כנשימת אם..."²⁸⁴ "נהגו לקרוא לה אמא", סיפר יצחק (אנטק) צוקרמן על פלוטניצקה;²⁸⁵ בדבר הפועלת נכתב על "פרומקה – יונקת ממעינות העצב, מעינות האמהות. [...] 'מאמע!' – כך קראו לה."²⁸⁶ ביגור סיפרה לובטקין: "היה ידוע בקרב הציבור היהודי בוורשה:

²⁸³ במקרה אחד סופר על אשה שאימצה ילד: בעדותו במשפט אייכמן סיפר ד"ר יוסף מלקמן שבדרכם למחנה גירוש פגשו הוא ואשתו צעירה כבת תשע עשרה, אם לפעוט בן גילו של בנם. בעלה נרצח. הם, שהחזיקו בניירות, הציעו שתפקיד את הילד בידיהם. "הצענו לה שאנחנו ניקח את הילד, משום שחשבנו שיהיה תוקף לניירות האלה של הרשימה לעליה לארץ ישראל והילד יירשם על שמנו והיא תשאר כמה שהיא תשאר [...] האשה הזאת נשלחה מיד בטרנספורט לסוביבור [היא] לא תזרה, אבל הילד נשאר אצלנו". עדות מלקמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 456. לדיווחים בעיתונות על הסיפור ראו למשל: "כשצומצמה מנת הרעב של 4 סנטימטר לחם ליום אירעו בכרגז-בלון 14 מקרים של אכילת אדם", הבוקר, 11 במאי 1961, עמ' 4; "הציל תינוק שעתה ידריך 'השומר הצעיר' בהולנד", על המשמר, 11 במאי 1961, עמ' 2; "התעללות ביהודי הולנד", למרחב, 11 במאי 1961, עמ' 4.

²⁸⁴ ל. לויטה, עין-חרוד, יוני 1943, דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, יולי 1978, עמ' 28 (ההדגשה במקור); זרובבל, "צביה", מבפנים ט, ב, יוני 1943, עמ' 243. לוחם גטו שפגש בה אחרי המלחמה סיפר: "צביה טיפלה ודאגה לנו כִּאֵם". יעקב פוטרמילך, דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגיטאות, יולי 1978, עמ' 35. ישראל לויך, שפגש בה בוורשה והוא כבן עשר, העיד: "מה שהרגשתי בה זה לא את הלוחמת, לא את המנהיגה, אלא את האשה, את האמהות. ולא רק בדיבורים: בחיך, בליטוף". ישראל לויך בפאנל "מפגש לוחמים", יום העיון "באנו להקים כאן בתי חיים" (במלאת ששים שנה לבואם של צביה לובטקין ויצחק [אנטק] צוקרמן לארץ), בית לוחמי הגטאות, 18 בדצמבר 2006. יעל צוקרמן, בתה: "אני שואלת את עצמי מה היה התפקיד היחיד של אמא בארגון היהודי הלוחם ואני מוכנה לתת את ראשי שהיה לה תפקיד מאוד אימהי ונשי שם. אנשים טענו תמיד שאת אמא אוהבים ואת אבא מעריצים וקצת יראים ממנו. היה בה משהו נורא רך, נשי ומקבל. וכן נורא פשרן". יעל צוקרמן בשיחה אתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אוגוסט 2004. אחרי מותה ב-1978 מודעת האבל של תנועת דרוו הציגה אותה כ"אם התנועה". תיק צביה לובטקין, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות. עוד על לובטקין בהקשר זה ראו: אפרת קנטור, דרכי כינונו ומהות רכיביו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004, עמ' 212-213.

²⁸⁵ צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 51.

²⁸⁶ "חנצפה ופרומקה", דבר הפועלת י, 11-12, 31 בדצמבר 1944, עמ' 199. דברים ברוח דומה על פלוטניצקה ראו אצל מזיא, רעים בסער, עמ' 62-63.

במקום זה [בבית ברחוב דז'ילנה 34] שוכנת קבוצת חברים נאמנים שהגיעו הנה בימי המלחמה, ויש אֵם בגיטו – פרומקה, – אשר אפשר לבוא אליה והיא תעזור.²⁸⁷

“האמהית” פעלה בגטאות, בצד הארי ובמחנות; היא טיפלה בילדים שהוריהם נעדרו, איתרה מקומות מחסה – במנזרים, בבתי יתומים, אצל משפחות נוצריות – והכריחה אותם לשם, לפעמים על גופה. אחרי השואה “אספה אותם כפטוריות עזובות” ו”התמסרה כולה יום ולילה להצלת ילדינו-יתומינו”. היא חיבקה וליטפה, הגנה והזינה, הדריכה וחינכה, טיפלה וסעדה; “הוציאה את הילדים-השלדים שנמצאו חיים בדרך נס במיידנאק ובאושבינצ'ים [...] היא צירפה אליהם ילדים מהיערות, מהבונקרס, מהמנזרים, ממשפחות נוצריות. פתחה בשבילם בתי חינוך, בתי הבראה והתחילה לאט-לאט להעבירם לישראל.”²⁸⁸

משחר נעוריה אהבה ילדים; אהבה זו הניעה אותה לבחור במקצועות נשיים מסורתיים כמו הוראה, חינוך, טיפול, עבודה סוציאלית ורפואת ילדים. “הייתי מורה” – סיפרה לנה קיכלר-זילברמן – “ואת יעדי ראיתי בחינוך ילדים”. היא עצמה שימשה בזמן המלחמה מטפלת לשתי ילדות. הרצון והצורך להציל ילדים גברו לנוכח מדיניות הכיבוש הגרמני: “אימת המלחמה בדמה. אהבת ילדים בליבה. אדם בעל שאר-רוח וכוחות נפשיים לא רגילים.”²⁸⁹ בתקופת השואה עמד לה מקצועה בכואה להציל: “כל חייה היו קודש לעבודה צבורית רפואית”, סופר על ד”ר טובה שמחוביץ, רופאה מוורשה. “היא שיסדה את המעון לילדי אמהות עובדות בוארשה, מעון שהיה בית חינוך ובית מחסה לילדים אחרי הפלישה הגרמנית, עד שהוצאו משם להשמדה... היא שיסדה את בית-החולים לילד היהודי בוארשה, ועבדה בו ועוד בשני בתי חולים אחרים עד אשר הוצאו גם משם הילדים ל’אומשלג-פלאץ’”. הכשרתה הפדגוגית של קיכלר-זילברמן סייעה לה כששיקמה “שורה ארוכה של ילדים סחופים ודוויים, מוכים ומעונים, ילדי הורים טבוחים, שחוויות היסורים והאימה מלוות אותם בכל נדודיהם; בכוח האהבה חושפת המחנכת גם ממעבה חשכה זו ניצוצות של אור וחסד.”²⁹⁰

“האמהית” דאגה לצרכים פיזיים בסיסיים: מצאה קורת גג, השיגה מזון ופריטי לבוש. “יום כוסו רחובות גיטו וארשה גוויות ילדים מתים, קרבנות רעב ומחלות. והיא נלחמה במנות זה ובמחלות. היא הוציאה אותם מהבתים

²⁸⁷ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 16.

²⁸⁸ זיסקינד כרמל, “לנה – בכנס עם ‘ילדיה’”, על המשמר, 4 במאי 1962, עמ' 7; א. שפטל, “לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד”, דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; מרים שיר, “האשה מה אומרת? צוואת האם של ילדי הגיטו”, דבר, 18 בינואר 1955, עמ' 3; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 195-196 על פוגאצקי ראו גם: ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 145.

²⁸⁹ תקוה וינשטוק, “מאה ילדים – ואמם”, מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; י. איזנברג, “הילד היהודי בתקופת השואה”, הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; “לזכר נעדרים: צילה גרינברג”, דבר, 27 ביולי 1959, עמ' 5; חלפי, “לנה העיזה להלחם במות”, עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6; אורבאך, “אפוס של גבורה”, הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; כרמל, “לנה – בכנס עם ‘ילדיה’”, על המשמר, 4 במאי 1962, עמ' 7; מרים בת עמי, “אמא של מאה ילדים ועוד ילדה”, למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4.

²⁹⁰ שיר, “צוואת האם של ילדי הגיטו”, דבר, 18 בינואר 1955, עמ' 3; ד”ר י. סבירוני, “רומן השואה”, דבר הפועלת כה 8, אוגוסט 1959, עמ' 218; יהודה שהמי, “ספרים: מאה ילדים שלי”, דבר, 10 ביולי 1959, עמ' 6; שלמה, “לנה קיכלר מספרת”, למרחב, 3 בפברואר 1960, עמ' 2; כרמל, “לנה – בכנס עם ‘ילדיה’”, על המשמר, 4 במאי 1962, עמ' 7.

הנגועים ונתנה להם מחסה בחדרים נקיים, מזון וחינוך. לא לחינם קראו לה 'אם לילדי הגיטו', סופר על שמחוביץ. "פעם מצאה תינוק חי בין בלויי הלבוש של גווית אמו המתה, ומילטה אותו במעילה הרחב אל בית היתומים הקאטולי", סופר על קיכלר-זילברמן. הכומר סירב לקבל את התינוק הנימול: "איך את מעזה לדרוש, שאסכן מאתיים ילדים נוצרים בגלל ילד אחד יהודי?", שאל אותה; היא שכנעה אותו לקבל את הילד.²⁹¹ מלכה פוגאצקי מקובנה הבריחה תינוקות ופעוטות מהגטו לבתי נוצרים: "את הילדים הרכים היתה מרדימה לעתים בזריקה, כורכת אותו מסביב לגופה, מתחת למעילה הרחב, ויוצאת עמם דרך השער הראשי, כאילו הולכת לעבודה. שומרי השער היהודים ידעו זאת ועזרו לה לחצות את השער".²⁹² היא האכילה את הילדים ורחצה אותם. "היה צורך ממש להילחם על כל פרוסת לחם לילדים, על כל שמיכה לכסות את מערומיהם".²⁹³ בדראנסי נשים טיפלו בילדים במסירות אין קץ: "[הן] היו מיועדות לשילוח [לאושוויץ]. אך כל משולחת נתפס מקומה על ידי אחרת שטרם שולחה. נשים אלה היו משכימות עם שחר לפני האחרים והאחרות ומתפזרות לחדרים אלה, אשר בכל חדר היו בו כ-120 ילדים אלה על היצועים המלוכלכים, הן היו מנסות לתקן בגדיהם ולנקות את הילדים. לא היה בידיהן סבון, לא היו בידיהן לבנים. את מלאכתן הן היו עושות בממחטות שלהן בעזרת המים הקרים. כשהיה מגיע המרק למאכל, לא היו כפות. בכל המחנה לא היו כפות למאכל זה. ואז היו נותנות את המרק ומחלקות אותו בקופסאות שימורים ישנות, וקופסאות דקות אלה והמרק היו חמים מדי, הילדים לא היו יכולים להחזיק את הקופסאות ביד. הילדים ברובם לא ידעו להרים קול ולומר, לא קיבלנו עדיין, לא הגיעה אלי מנת. כל הדברים האלה היו על שכם הנשים. בכל זה טיפלו נשים אלה".²⁹⁴

היא גייסה כוחות כדי להרגיע את הילדים על סף המוות: כשעלתה לרכבת עם הילדים אמרה סטפנה בלצ'נסקה, המחנכת הראשית בבית היתומים של יאנוש קורצ'אק, ש"הם נוסעים לטיול, שסוף סוף יראו את השדות

²⁹¹ חוה רזילי, "לאשה ולבית: אמה ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; סבירוני, "רומן' השואה", דבר הפועלת כה 8, אוגוסט 1959, עמ' 218; חוה רזילי, "100 הילדים של לנה קיכלר", מעריב לנוער, 18 באוגוסט 1959, עמ' 10-11; חלפי, "לנה העיזה להלחם במוות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6. לסיפור התינוק ראו: לנה קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, ירושלים, 1961, עמ' 15-13. ראו גם: אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 201. כנראה שזה לא היה מקרה יחיד: בסרט מאה ילדים שלי (2003) סיפר יוסי לאור, מילדיה של קיכלר-זילברמן: "לנה מעט מאוד סיפרה לי... שאני מגטו ורשה, ושהוציאו אותי ומצאו אותי מתחת לגוויה של אמא שלי, ברחוב". קיכלר-זילברמן נתנה לו את השם ויטול. מאז בא לארץ שמו יוסי. מאה ילדים שלי (סרט), בימוי: עמליה מרגולין, אושרה שוורץ; תסריט: עמליה מרגולין, אושרה שוורץ, עינת גלזר זרחין; הפקה: מוש דנון, JSC, ישראל, 2003. עוד על הסרט ראו: שירי לב-ארי, "כורכת ההצלה של לנה", הארץ, 6 בפברואר 2004, חלק ד (גלריה), עמ' 4, נח קליגר, "כל ילדיה", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 15 בפברואר 2004, עמ' 23.

²⁹² שירי, "האשה מה אומרת? צוואת האם של ילדי הגיטו", דבר, 18 בינואר 1955, עמ' 3; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 195-196. על פוגאצקי ראו גם: ויכסלפיש, נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, עמ' 145.

²⁹³ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; א. שפטל, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; לוי שליט, "תמרה – אם הגיטו", חרות, 3 ביולי 1953, מוסף לספרות, אמנות וחנוך, עמ' 6; מרים שי, "האשה מה אומרת: אמהות הגיטו", דבר, 30 באפריל 1957, עמ' 9; אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 202.

²⁹⁴ עדות וולרס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 433. ראו גם: משפט אייכמן: נאום הפתיחה, עמ' 94. על פועלן של נשים ברוונסבריק ששימשו תחליף אם ליתומה כתב ארבע ראו: רושל ג' סיידל, "אסירות פוליטיות יהודיות במחנה הריכוז רוונסבריק", אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 169.

והיערות, את הפרחים שהם אף פעם לא ראו בגיטו. וחיוך, חיוך קל היה על שפתייה".²⁹⁵ היא מצאה בשבילם בובות, צעצועים וספרים שכן "המזון הנפשי אף הוא הכרחי".²⁹⁶

בימי השואה ואחריה דיברה עם הילדים על הארץ: "בכוח מרצה החזירה לילדים אובדי דרך את זיק התקוה והאמונה לחיים", סופר על שרה שטרנפלד; אחד האמצעים היה הנחלת ערכים לאומיים. היא "חוללה נפלאות בתקופת השואה: הצילה בסכנת נפשות, עשרות ומאות מבני הנוער. חינכה והדריכה אותם ליצירה, לאהבת החיים, ועליה לארץ", "לציונות, לאהבת הארץ ולרוח של 'ואהבת לרעך כמוך'". בגטו לודז' ארגנה רבקה צסלר את הילדים לשיר בצוותא: "שירה אדירה, בעברית, שירים על ארץ-ישראל, על שדות, ירק והפרחת השממה. לבסוף – שרנו את 'התקווה'".²⁹⁷

כושרה כאם הוערך ביכולתה להעניק אהבה לילדים: "הרגשתי שהם ילדי [...] אכלתי וישנתי אתם יומם ולילה, וכל ילד בא אלי כמו אל אמו. אני הייתי להם אב ואם כאחד. נקשרתי אליהם והם נקשרו אלי", אמרה קיכלר-זילברמן.²⁹⁸ באהבתה שלא היתה תלויה בדבר סיפקה את צורך הקיום הבסיסי. אהבת האם הוצגה כאלמנט משקם ומבריא: "יש לחנך מחדש את הילדים האלו, שמאורעות האימים השחיתו אותם, זרעו שממה בלבותיהם, יש לטעת בהם אמון בחיים ובבני אדם, אהבה לעמם ולערכיו, ובעיקר להעניק את הוויטאמין היקר, ששמו אהבת האם [...] אהבתה הזכה כבודלח הפכה אבק אדם זה לבני אדם בעלי משקל ובעלי שיעור קומה, הרכיבה מחדש שברי כלים אלו ועשתה מהם כלים מפוארים".²⁹⁹

כינויה "אמא" בפי הילדים התאפשר בין היתר בגלל היעדרן הפיזי של האמהות הביולוגיות ובגלל גילם של הילדים שלעתים הופרדו מאמותיהם בגיל צעיר מאוד ולא תמיד זכרו אותן. פריצי צוקר שהקדישה את חייה לבני נוער בטרזיינשטאדט כונתה "האם השניה"; שמחוביץ היתה "אם לילד הגיטו" וקיכלר-זילברמן "אמא" או "אמא-לנה".³⁰⁰ "הייתי אולי קשורה אליה ביותר מכל הילדים. הייתי קטנה וחלשה והיא היתה לוקחת אותי תמיד לחדר

²⁹⁵ עדות ברמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 293.

²⁹⁶ רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; נחמן בלומנטל, "לזכר נעדרים: בתיה ברמן", על המשמר, 29 במאי 1953, עמ' 3.

²⁹⁷ א.ד. סתית, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; רבקה צסלר, "כך נפרדתי מהילדים שלי בגיטו", על המשמר, 1 ביוני 1961, עמ' 4; "אייכמן ב-1941: הפתרון הסופי בהכנה", הבוקר, 14 במאי 1961, עמ' 5.

²⁹⁸ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; נ.ג., "לזכר נעדרים: אניה הילמן-שושני", על המשמר, 18 במאי 1952, עמ' 2; וינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; בת עמי, "אמא של מאה ילדים ועוד ילדה", למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4.

²⁹⁹ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5.

³⁰⁰ "אייכמן ב-1941: הפתרון הסופי בהכנה", הבוקר, 14 במאי 1961, עמ' 5; שיר, "האשה מה אומרת? לנה קיכלר", דבר, 4 במאי 1955, עמ' 4; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; שיר, "האשה מה אומרת: אמהות הגיטו", דבר, 30 באפריל 1957, עמ' 9. ראו גם: קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 201-202, 312, 402-403.

שלה. וכשהיינו מגיעים למקום עם לינה הייתי ישנה אתה. קראתי לה אפילו אמא. לא כל הילדים קראו לה אמא. אהבתי אותה מאוד והייתי קשורה אליה מאוד. את הורי אפילו לא הכרתי", סיפרה ניצולה שהיתה ילדה אז.³⁰¹

חזותה החיצונית תוארה כהתגלמות הנשיות: רכה וענוגה, עדינה וחיננית, מבטה רך, קולה מלטף, עיניה "חמות" ו"טהורות". פניה "כפני אחות רחמנייה" ולבה "לב יהודי חם". "אותות הימים הטביעו חותמם הקשה עליה, אך לא הפחיתו מיופיה ומאצילותה".³⁰² בחזותה "לא ניכרו המרץ והעוצמה שעמדו לה". כשנדרשה להגן על הילדים גילתה תקיפות וקשיחות כ"לביאה ממש": "האשה העדינה, שלבה פועם בחפזה שעה שהיא נכנסת לדירה זרה, שאין מאחוריה ארגון ומפלגה, נעשית בעת הצורך בעלת מרפקים; טוענת בפני שליטים ומושלים; מגייסת כספים ומעוררת אהדה אף בקרב מתנכרים; עושה ימים כלילות על יד ילדים חולים ומגינה על 'בנותיה' פליטות המנזרים היורקות שעה שהן שומעות את השם יהודי...".³⁰³

אם נשארה בחיים המשיכה לתפקד כתחליף מסוים לאם הביולוגית: היעדרה הסופי של זו וחסרונה של דמות דומיננטית אחרת בחיי הילדים, שעם בואם לארץ בדרך כלל נשלחו למסגרות חינוכיות בהתיישבות העובדת איפשרו זאת. "הם באים לגב' קיכלר עם בעיות של המשך למודים, סדור בעבודה ואף בחירת בן-זוג. היא השושבינית הראשית בחתונותיהם, והיא גם העדה ראשית בעניין הפיצויים המגיעים להם מגרמניה. עדיין הם קוראים לה 'אמא' והיא מכנה אותם 'ילדי'".³⁰⁴ "אני מאושרת שאני רואה אותם כך", אמרה קיכלר-זילברמן ב-1962: "אני זוכרת איך נראו ב-1945 ו-1946. אני שולבת בתוך חייהם והם משולבים בתוך חיי [...] אני שמחה מאוד שהם הגיעו ושמחה מאוד להכיר את... הנכדים שלי".³⁰⁵

היא הקדימה את צרכיהם ורצונותיהם של הילדים שהיו תלויים בה לצרכיה, רצונותיה ושאיפותיה שלה: אחרי הלחמה "היא עוברת על יד הועד היהודי של שארית הפליטה, ולפניה מתגלה אחת התמונות המחרידות: ריכוז של ילדי יהודים, מוכי נגעים וחולי, חורבות אדם – והיא אינה יכולה כבר להיפרד מהם", סופר על קיכלר-זילברמן,

³⁰¹ אורה דרור, "לנה תכניס אותי לחופה", מעריב, 26 באפריל 1962, עמ' 6. לא תמיד זה היה כך: כך סופר במעריב כי "יש עולה הטוען לאבהות על אחד הילדים – והלה ממאן להכירו וילדה קטנה אחת דורשת מלנה במפגיע 'אמא'. תקוה ויינשטוק, "אמא-לנה מכנסת ילדיה", מעריב, 29 באפריל 1955, עמ' 7; לנה קיכלר, "מירה", דבר הפועלת כה, 9-10, אוגוסט-ספטמבר 1959, עמ' 266-267. ראו גם: רותי גרדל-קרו, "מאה ילדים, אמא אחת", מעריב, 9 באוגוסט 1987.

³⁰² שיר, "האשה מה אומרת? לנה קיכלר", דבר, 4 במאי 1955, עמ' 4; צביה כהן, "לנה קיכלר – אם השנה", דבר, 25 בדצמבר 1962; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; חלפי, "לנה העיזה להלחם כמות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6; בת עמי, "אמא של מאה ילדים ועוד ילדה", למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4. גם בכתבות שפורסמו בעיתונות מאוחר יותר היה התיאור דומה. למשל: תקווה ויינשטוק, "גי'ן פונדה כלנה קיכלר?", מעריב, 28 בפברואר 1986.

³⁰³ שפטל, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; י. איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; ד"ר דב ירון, "מאה ילדים שלי", דבר, 11 באוגוסט 1959, עמ' 2; שהמי, "ספרים: מאה ילדים שלי", דבר, 10 ביולי 1959, עמ' 6; ויינשטוק, "אמא-לנה מכנסת ילדיה", מעריב, 29 באפריל 1955, עמ' 7; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5.

³⁰⁴ ויינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3.

³⁰⁵ דרור, "לנה תכניס אותי לחופה", מעריב, 26 באפריל 1962, עמ' 6. בתה של אחת הבנות כינתה אותה סבתא. ויינשטוק, "גי'ן פונדה כלנה קיכלר?", מעריב, 28 בפברואר 1986; עשי ויינשטיין, "100 ילדים שלה", מעריב, 2 במאי 1968.

"ודווקא באותם הימים היא נפגשת עם הפרופיסור שלה מימי לימודיה במכללה הפולנית המפורסמת. וזה מזמין אותה להיות אסיסטנטית שלו מתוך הכרה בכושרה המדעי, אף מציע לה עבודה מדעית רבת עניין. לנה קיכלר עומדת על סף התגשמות חלומותיה מימי נעוריה, צפוייה לה קריירה מדעית רבת חשיבות. בטחון כלכלי, עמדה מכובדת, עבודת-יצירה נותנת סיפוק וענין בחיים – והיא מוותרת על זה, על אושרה הפרטי, על שיקום חיים, כי נפשה שבויה בידי ילדי ישראל עלובים אלו. עד מהרה היא נצמדת לפעוטים אלו, וכאן מתחילה עבודת חייה".³⁰⁶ הילדים "מצאו בה אם נאמנה, שידעה לא פעם לוותר על אשרה הפרטי למענם, כי חשבה תמיד על ילדיה אלה".³⁰⁷

2. "היא ראתה בכל אחד ואחת מהם את בתה שנשמדה": האמהיות כאמצעי להתמודדות

עם מות הבת הביולוגית

חלק מ"האמהיות" היו נשים שאיבדו את ילדיהן הביולוגיים. לעתים שרדו יחידות ממשפחתן. האובדן, היעדר האם והבדידות הוערכו ככוח שהניע אותן לטפל באחרים, עבודה תובענית שהעסיקה אותן ונתנה לקיומן משמעות. "סוד כמוס הוא לרבים, מאין כוחות על-אנושיים לה, לאחר שעברה מחנות השמדה, ראתה זוועות ואימים ואף שיכלה בת יחידה שהיתה קשורה אליה באלף נימים. כאם אוהבת, את כל אהבתה נתנה להם. ראתה בכל אחד ואחת מהם את בתה שנשמדה", סופר על שרה שטרנפלד.³⁰⁸ "בהיותה שרויה בתוך סביבה של 'אצולה' מושחתת, אנוכית וחדורה שמחה ליהודי ולבה היה מלא כיסופים לנפש קרובה, לתנחומי אם, ליד מלטפת, למילת חיבה, נוכחה מיד עם תום המלחמה ועם 'השחרור' שעולמה חרב כליל, והיא נשארה גלמודה ועזובה [...] אביה ואמה הומתו במיתות משונות, ילדה הפעוט נספה, אחותה רבת החן ומלאת רוח התעוזה, ששיתפה פעולה עם הפרטיזנים נהרגה שלשה ימים לפני כניסת הצבאות הרוסים לפולין בגלל בגידה; הוסף לזה עוד את הכאב נוכח ההתנהגות האנוכית של בעלה, שעזב את אשתו ואת ילדו, שלא יהיו לו למעמסה על הצלת עצמו – והנה הרקע לתמוטה הנפשית [שלה]".³⁰⁹

אמהותה הביולוגית בעבר טושטשה לטובת הדגשת פועלה בהווה. הטרגדיה של קיכלר-זילברמן – בתה מתה ובעלה נטש – נזכרה לעתים רחוקות: העיתונים התמקדו בהישגיה בטיפול וחינוך ילדיה החדשים. יוצאים מהכלל היו עיתוני נשים ועיתון נוער. בקיץ 1959 פורסם בדבר הפועלת קטע ממאה ילדים שלי בו סיפרה כיצד ראתה בילדה שפגשה את דמות בתה המתה: "מרת ארנה קראה עכשיו בקול מעל פסת-הניר המלכלכת: 'מירה (מרים) מוזנר,

³⁰⁶ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5. ראו גם: חלפי, "לנה העיזה להלחם במות", עולם האשה, 22 בנובמבר

1959, עמ' 7; מינה רצון, "אמא של 100 ילדים", מעריב לנוער, 20 באפריל 1982, עמ' 9.

³⁰⁷ איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8.

³⁰⁸ סתית, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; שפטל, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9

בדצמבר 1954, עמ' 3.

³⁰⁹ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5.

נולדה 20 באוגוסט 1940 בלבוב'. השמות הפרטיים של הוריה לא נמסרו. '20 באוגוסט 1940? האם לא היה זה יום הולדתה של בתי שלי? והרי גם היא נולדה בסנטוריום בלבוב, וקראתי שמה מרים... אלי שבשמים, הכל מתאים - - גם הגיל, גם המין; וגם התאריך! ורק הדבר האחד הזה אינו מתאים, שילדתי שלי מתה...". בראיון למעריב לנוער תיארה בגילוי לב את היכרותה עם אותה מירה³¹⁰ שנזכרה תכופות במאה ילדים שלי.³¹¹ לעולם האשה סיפרה באופן יוצא דופן על מות אחותה.³¹²

הטיפול בילדים עזר לה להתמודד עם מות הבת: היא רצתה לשוב ולהיות אם, ילדים חיפשו את אמותיהם ומצאו אותה,³¹³ ובאימוצם שיקמה את זהותה כאשה. הטיפול האינטנסיבי עזר להסיח את הדעת, להועיל לילדים ונראה שלא פחות מזה, לחבק ילדה שקראה לה אמא. במקרה של אם ובת הועצמה זהות זו: הגשמת הכמיהה לבת חדשה היתה כינון מערכת יחסים ראשונית שיכלה להוות צעד ראשון לחיים חדשים. "מה הציל אותי באמת, לאורך זמן, היה גילויים של הילדים", סיפרה קיכלר-זילברמן כעבור שנים. "הייתי רזה וחולה, אבל המגע עם הילדים נסך בי כוחות. הילדים האלה – אלימים, רעבים, נלחמים על פרוסת לחם ועל צלחת מרק, שלא ראו אושר ולא ידעו מה שמם – להם אני חבה את חיי".³¹⁴ היא גייסה למפעלה אמהות שאיכרו בשואה את ילדיהן הביולוגיים: "אמרת להן: הנה אנו עומדות פה אמהות שכולות המתאבלות על ילדיהן, בלי כלום – בלי משען בחיים, בלי מטרה, בלי חשק לחיות... ומצד שני, ילדים יתומים, חולים ואומללים. הנה ניצור משפחה חדשה, משפחה של מאה ילדים ועשר אמות [כך במקור], נטפל בהם כילדינו, נרפא אותם, נחזיר אותם לחיים. נעשה אותם שוב ילדים ככל הילדים. נעזרם להזדקף ובזכות זאת נבנה גם אנחנו".³¹⁵

³¹⁰ קיכלר, "מירה", דבר הפועלת כה, 9-10, אוגוסט-ספטמבר 1959, עמ' 267; רוזלי, "100 הילדים של לנה קיכלר", מעריב לנוער, 18 באוגוסט 1959, עמ' 10-11. לאזכור ולרמזים על קורותיה של קיכלר לפני שהיתה לאם חלופית ראו: איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; "מאה ילדים שלי", הצופה, 4 במרץ 1960, עמ' 5; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; מרים מ., "בחוג המשפחה: אמם של 100 ילדים וילדה אחת", הצופה, 1 בינואר 1962, עמ' 3. ראו גם: אשכנזי, גיבורות בישראל, עמ' 199 (שם סופר בטעות שהיה לה בן). לכתבות מאוחרות שהביאו בהרחבה את סיפורה האישי ראו: רצון, "אמא של 100 ילדים", מעריב לנוער, 20 באפריל 1982, עמ' 9; וינשטיין, "100 ילדים שלה", מעריב, 2 במאי 1986; חיים נגיד, "לנה קיכלר: מתעדת השואה של הילדים", מעריב, 9 באוגוסט 1987.

³¹¹ ראו: קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 15, 29, 46, 73, 125, 151, 194, 394. על הילדה מירה ראו: שם, עמ' 190-196, 328-327, 395-396, 402-403. קיכלר-זילברמן כתבה על מות הבת הביולוגית גם בספרה בית אמי (ירושלים ותל-אביב, 1987), עמ' 215-219.

³¹² חלפי, "לנה העיזה להלחם במוות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 7.

³¹³ ב-1957 סיפרה שרה נשמית על ילדה בת שבע, "פניה חיוורים מאוד ועינים לה גדולות ועצובות. לעולם לא ראיתי מחייכת. כשהייתי מלטפת את ראשה – היתה שואלת: אולי את אמא שלי? הרוצה את להיות אמא שלי? וכך היתה פונה לכל אחת, שגילתה לה שמן של חיבה". שרה נשמית, "נזכור – ולא נסלח", למרחב, 31 במאי 1957, עמ' 4.

³¹⁴ וינשטיין, "100 ילדים שלה", מעריב, 2 במאי 1986.

³¹⁵ רוזלי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3. ראו גם: קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 215.

ה. "האמהית" כמייצגת תקומה לאחר השואה בשיח הציבורי הישראלי

בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים

סיפורי "האמהיות" היו סיפורים על נשים שהעמידו במרכזם מופת של גילוי תכונות וביצוע פעולות שזוהו באופן מסורתי עם נשים ושהגדירו, יותר מכול מרכיב זהותי אחר, את הנשיות; לפי מחקר השואה הפמיניסטי היו אלה פעולות נשיות מובהקות שביסודן יצירת משפחה חלופית כאמצעי להתמודד עם המצוקה.³¹⁶ ביומונים הופיעו הסיפורים אודותיה בדרך כלל במדורים לנשים: קרוב לוודאי שעורכי היומונים, כולם גברים, ראו במדור זה – שנערך ונכתב בידי נשים בעבור נשים – אכסניה טבעית לפרסומם. מטעם העיתון הגיעו נשים לראיין אותן, ביניהן העיתונאיות תקוה ויינשטוק (מעריב) חוה רזילי (הארץ) ומרים שיר (דבר). פרסום סיפורה בספר – מאה ילדים שלי של קיכלר-זילברמן – והופעותיה הציבוריות לקידומו סיפקו סיבות נוספות לפרסומו, הפעם גם במדור הספרותי ולפעמים בשולי עמודי החדשות.³¹⁷ הצגתה באופן מפורש כגיבורה נמצאה פעם אחת, ולא במקרה בעיתון נשים: בנובמבר 1959 הציגה מערכת עולם האשה את קיכלר-זילברמן כגיבורה בתקופת השואה.³¹⁸

בשונה מהאם הביולוגית "האמהית" לרוב לא שותפה בוויכוחים ציבוריים שנקשרו לנושא השואה כמו שאלת יחסי ישראל-גרמניה: למרות שסיפורה, כמו סיפור האם הביולוגית, היה בעל פוטנציאל לגיוס לכל כיוון רק לעתים רחוקות נקשרה כתבה על "אמהית" לנושא שנזכר בכותרות הראשיות אז שימש כאמצעי להצגת עמדה פוליטית; בכל המקרים היה זה בעיתונות המפלגתית. בסוף 1959 עסקה העיתונות בגילויי האנטישמיות הגואה באירופה, בעיקר בגרמניה המערבית: ברשימה על מאה ילדים שלי שפורסמה אז בהבוקר הודגשו גילויי האנטישמיות בהם נתקלו קיכלר-זילברמן וילדיה באירופה; בקיץ 1961 כתב קול העם על מאה ילדים שלי: "לצערינו לא השכילה ולא טרחה לנה קיכלר לאזן את התמונה ע"י הבאת סיפורים של ילדים שחזרו לפולין השסועה והחרבה לבושי-מדים אפורים והם משיבים מלחמה שצרה ללאומנים ואנטישמים כאחד". כתבות ומאמרים כאלה היו נדירים ביותר אז, ולכן מסוגלים ללמד על הכלל: בדומה לאם הביולוגית גם "האמהית" לא זוהתה עם מפלגה או ארגון פוליטי, לא בימי השואה, ואם נשארה בחיים גם לא בפועלה, שעיקרו גידול ילדים, בשנים שבאו. אם זכתה להערכה רשמית היה זה מטעם מוסד ממלכתי: ב-1962 זכתה קיכלר-זילברמן באות אשת הנשיא ובאות "אם השנה" מטעם ארגון נשים

Sybil Milton, in Esther Katz, Joan Ringelheim (eds.), Proceeding of Conference on Women Surviving: The ³¹⁶

Holocaust, New York, 1983, p. 19.

³¹⁷ ב-1962 נזכרה גם קלרה אשר-פינקווף, מחברת ילדי כוכבים (1962) ר. גובר, "קלרה אשר-פינקווף – אם 'ילדי הכוכבים'", דבר

הפועלת כח 11, נובמבר 1962, עמ' 374-375.

³¹⁸ חלפי, "לנה העיזה להלחם במות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6.

עבריות. רחל שז"ר, לאה גולדברג ורבקה גובר נשאו דברים בטקס; כלת הפרס לא דיברה פוליטיקה אלא על "המשמעות העמוקה של האמהות המזמנת לאשה להתנסות בתחושת הנצחיות"³¹⁹.

בימי משפט אייכמן סיפורי "האמהית" כמעט לא נשמעו: אשה כזו לא הופיעה במשפט כעדה. בעדויותיהם סיפרו שני גברים על גילויי "אמהיות" של נשים: ז'ורז' וולרס סיפר על מסירותן של נשים לילדים בדראנסי וד"ר יוסף מלקמן על פעוט שמצא מחסה אצלו ואצל אשתו.³²⁰ הסבר לנוכחותן הדלה במשפט נמצא באופי סיפוריהן: סיפורי "האמהיות" לא היו על נשים שהצטיינו בתפקידים שיוחסו בעיקר לגברים – הן לא אחזו בנשק – ולא היו סיפורים על התעללות, השפלה ורצח; סיפוריהן לא יכלו להתחרות בסיפורי האם הביולוגית, כמו זה של רבקה יוסלבסקה או סיפורי היולדות מול פנס הס"ס.

מקורה של ההוקרה הרבה ל"אמהיות" בחלוקת התפקידים בין המינים שהיתה מקובלת בחברה; "האמהית" הצליחה למלא את מקום האם הביולוגית באופן כמעט מושלם: אמנם היא לא ילדה את הילדים אך הטיפול בהם ושיקומם, ששיאו בהבאתם לארץ, הוערכו כלידה מחדש. הערכתה כ"אשה אגדתית", "יחידה במינה", "כמעט היינו קוראים לה – 'קדושה'", נבעה בעיקר מהעובדה שהיא לא היתה האם הביולוגית; היעדרו של קשר דם העלה אותה על נס: מחויבותה לילדים היתה מבחירה³²¹ וזו הוצגה כטוטאלית.³²² היא זכתה להערכה מפני שהצטיינה בגילוי תכונות שהוערכו כטובעות בכל אשה: רכות, טוב לב, חסד ורחמים; "באיטליה ישנם מחנות של ילדים שהתחנכו בשנות המלחמה. חינוכם על הרג והשמדה. מופקרים. דרושים שליחים", נכתב בסוף 1945 בדבר הפועלת. "היש לתאר מה יכולה לעשות שם אשה? אילו יכלה להגיע אליהם אם מהארץ! אתן הרי כל כך הרבה יכולות לאהוב לדאוג לשביר, לפליט הגהינום! בכך עוד שמורות מידות אנוש. רק אתן תוכלנה להיות אמהות לילד עזוב ומיותם".³²³ היה זה ברוח ההערכה שנתגלתה לנשים נוצריות שבתקופת השואה הסכימו להחזיק בילדים יהודים ובכך הצילו אותם: "כשתשאל אותן מה ראו להציל ילדה יהודיה, שהלא ידוע היה מה צפוי למי שעושה מעשה חסד, בסדום ועמורה של ימי המלחמה; הן רק נדות בראשן ואומרות: 'וכי יכלה אשה לעשות אחרת?'", נכתב ב-1961 במדור

³¹⁹ איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; ש. עמרם, "ילדים הפוקחים עיני מבוגרים", קול העם, 7 ביולי 1961, עמ' 4; נגיד, "תעודת 'אם השנה' נמסרה ללנה קיכלר", מעריב, 26 בדצמבר 1962.

³²⁰ עדות וולרס, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 433: לדיווחים בעיתונות ראו למשל: "נשים מיועדות לאושוויץ טיפלו בילדים", הצופה, 10 במאי 1961, עמ' 2; "מסירת נשים שנועדו לאושוויץ", חרות, 10 במאי 1961, עמ' 2; "עדויות ומסמכים על ההשמדה במערב-אירופה – יום צרפת", על המשמר, 10 במאי 1961, עמ' 2. לעניין מלקמן ראו לעיל, הערה 283.

³²¹ שפטל, "לזכר נעדרים: שרה (סלה) שטרנפלד", דבר, 9 בדצמבר 1954, עמ' 3; אריה אביב, "תקומה היתה לו...", הבוקר, 6 באוקטובר 1954, עמ' 4; וינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6.

³²² במאה ילדים שלי סיפרה קיכלר-זילברמן כיצד דחתה הצעת נישואין: "אינני אוהבת שום אדם, חוץ מן הילדים", אמרה לרופא ד"ר ראפל, שאמר לה: "לא! דבר זה לא יוכל להבין שום גבר, ולא יוכל לקבלו! כל אשה כמהה לחיי-אושר עם גבר ולילד משלה. זה יעודה הטבעי של כל אשה!". קיכלר-זילברמן אמרה לו: "המלחמה משנה לפעמים את יעודה של האשה. וגם יעודי שלי נשתנה". קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 352. באפילוג לספר חזרה וציינה כיצד קיבל אותה בעלה כ"אם" למאה. "ידעתי למה אני צפוי" אומר הוא בנעימה של חשיבות ושחוק, "ונשאתי אותך לאשה עם מאה הילדים שלך". קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 450.

³²³ תנה ז., "מקיבוץ בגיטו ליטא עד לקיבוץ במולדת", דבר הפועלת, יא, 10-11, 16 בדצמבר 1945, עמ' 168.

"בחוג המשפחה" של הצופה. בניגוד להן, אך תוך כדי חיזוק אותו סטריאוטיפ, הוצגה תגובתן של נשים – ולא גברים – נוצריות למעשי התעללות ורצח של יהודים כהוכחה לאדישותו של העולם למצוקת היהודים באירופה בתקופת השואה: "לא אמין ולא אסלה להם לעולם", סיפרה ניצולה להארץ. "חדשים רבים הוציאו אותנו מידי בוקר לעבודה והעבירו קבוצה של שלדים חיים דרך רחובותיה של עיירה גרמנית קטנה. הם ראו איך בועטים בנו. איך מכים אותנו ואיך יורים בנו. הם ראו איך אנו נראים. אבל לוא רק פעם אחת, פעם בודדת אחת, הייתי רואה אשה מפנה את ראשה לראות את הזוועה, לוא רק ראיתי פעם אחת זקנה מצטלבת, כשנפל אחד מאתנו ומת, הייתי מאמינה שלא יבש בהם כל רגע אנושי. אבל לא ראיתי כזאת מעולם".³²⁴

1. "גאותה: שכל 'ילדיה' כמוהם כילדי-הארץ לכל דבר": ההוקרה ל"אמהית" כמכשירה

צברים

סיפורי "האמהית" היו ברוח התהוותה של החברה הישראלית החדשה; הם היו אופטימיים: ההורים מתו אבל הילדים שרדו ובאו לבנות את חייהם בארץ. סיפור "האמהית" וילדיה היה, כפי שתמצתה כתבת מעריב ב-1959, "אפופיאה מזעזעת שהחלה בפולין ונסתיימה ב'הפי אנד' בישראל".³²⁵ בעוד שהאם הביולוגית היתה סמל למצוקת היהודים בתקופת השואה, "האמהית" היתה סמל לתקומה אחרי החורבן. ילדיה נשארו בחיים ובאו לארץ; רצח ילדים בשואה הוצג כרצח "תקנת המחר של האומה, שהאוייב שפך במיוחד את חמתו עליהם להכרית את עתידו של ישראל, את כל מלחמת הגבורים שלהם עם העצמה המזויינת של רשעי העולם על חייהם ועל כבודם". אלה שנשארו בחיים היו "סחופים ודוויים, מוכים ומעונים, ילדי הורים טבוחים, שחוויות היסורים והאימה מלוות אותם בכל נדודיהם". "האמהית", שפעלה באקלים לפיו אמהיות יכולה להיות אמצעי לתיקון ולשיקום יתומים וקליטתם בחברה, הפכה אותם לישראלים.³²⁶

סיפורי "האמהית" לא מזעזעים; על כל פנים, פרקים אלה בחייהן, כאמור, כמעט לא הופיעו בעיתונים. כוחם היה בנחמה הלאומית שסיפקן. העיתונאיות שבאו לכתוב על לנה קיכלר-זילברמן הדגישו את המטמורפוזה שעברו הילדים, מיהודים לישראלים, מגלותיים לצברים. הן מצאו סממנים חיצוניים לשינוי: בחזותם – מחיורים וחלשים לשופים וחזקים – במצבם המשפחתי – מיתומים בודדים לילדים במשפחות מאמצות ואחר כך הורים בעצמם – ובמקצועות שרכשו – הבנים קצינים בצה"ל, מהנדסים ונהגים, הבנות גננות, מטפלות ועקרות בית. המסקנה היתה

³²⁴ מרים מאיר, "בחוג המשפחה: נשים צדקניות אלמוניות", הצופה, 4 באפריל 1961, עמ' 3; "נקודות במשפט: מסמך 1363 – קשה לארגון פוגרום", הארץ, 7 במאי 1961, עמ' 3.

³²⁵ ינישטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6.

³²⁶ אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; סבירוני, "רומן השואה", דבר הפועלת כה 8, אוגוסט 1959, עמ' 218.

שהילדים שוקמו: מתששים, חלשים, מושפלים וחולים הפכו ל"זקופי גו ושזופי פנים, גלויי פנים ומישירי מבט". אמנם לא כולם תיכף "נראו כצברים" דיווחה כתבת מעריב אך כשיתבגרו אין ספק שכך יהיו, קבעה. בין אלה שבגרו מצאה "חיילים, אלחוטאי באוניה, טייס, אחיות, גנות, אמהות לילדים [...] גאוותה [של קיכלר-זילברמן]: שכל 'ילדיה' כמוהם כילדי-הארץ לכל דבר", התרשמה; "יחסי-הקרבה ביניהם הדוקים מאשר בין אחים". רושם דומה קיבלה כתבת הארץ. כתבת עולם האשה תיארה אותם כ"צעירים גבורים ורחבי-כתף, צעירות חייכניות ורעננות. איש, אם היה מזדמן לאותו כינוס 'משפחתי', לא היה מאמין כי פעם היו אלה ילדים-ללא-אם, ילדים רעבים, ילדים על-סף-מוות". בין דרכי ההתקבלות היתה הקרבת החיים למען ביטחון הארץ ובניינה: הבוקר הזכיר ש"אחדים מבין בני הנוער הזה אף השתתפו כאן במלחמת השחרור שלנו". כתבת למרחב ציינה ש"רבים מהם התחתנו, ואחרים גויסו לצבא [...] השתתפו במלחמת השיחרור, ושניים מהם נפלו במבצע סיני". ב-1962 דיווח דבר שהיום הילדים הם "חברי קיבוצים ומושבים, פקידי ממשלה גבוהים, מורים ומהנדסים, טייסים וקציני צבא, אחיות מוסמכות ופקידות [...] הקימו משפחות משלהם ונתברכו בילדים".³²⁷

מאה ילדים שלי היה רב-מכר: שתי המהדורות הראשונות אולו בתוך חצי שנה.³²⁸ ההנהלה הארצית של פועלי אגודת ישראל שילבה פרק מתוכו ב"עלון למדריך" ליום הזיכרון לשואה ולגבורה; בקיץ 1959 פורסם פרק בחרות; קטע הודפס גם בדבר הפועלת. קיכלר-זילברמן הופיעה בציבור, בין היתר בקיבוצים שם האזינו לה גם ילדי המשק; ב-1962, כשכ"ז בניסן חל באחד במאי, הזמינה ועדת אחד במאי של מועצת פועלי רמת-גן וגבעתיים את הציבור להרצאתה "ילדי ישראל בימי השואה והגבורה".³²⁹ בעיתונים הוערך ספרה כמקור היסטורי חשוב: "מעטים מסוגו הופיעו אצלנו בשנים האחרונות והוא שופך אור על התקופה הקשה ביותר בחיי עמנו בגולה", כתב הבוקר. "אם

³²⁷ רזילי, "לאשה ולבית: אמה ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; חלפי, "לנה העיזה להלחם במות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 7; איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; בת עמי, "אמא של מאה ילדים ועוד ילדה", למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4; "נתכנסו ילדי 'לנה קיכלר'", דבר, 24 באפריל 1962, עמ' 5. כתבה קיכלר-זילברמן: "כולם גבוהי-קומה, רחבי-כתפיים, יפים; מדיהם תואמים להם להפליא. הילוכם קל, גמיש, טבעי – הריני מסתכלת בהם והגאוה ממלאה לבי ועוברת על גדותיו [...] בזרם חם וצוהל הם שוטפים ונכנסים אלי הביתה, ממלאים כל חדר ופינה. מביטים בי עשרות זוגות עיניים מבריקות, צוחקים טורי-שיניים צחורים, מבהיקים כארד ברכיים, זרועות וצווארים, מן הכותנות הלבנות נודף ריח של נקיון. כל הקבוצה, רעננה וטהורה, נכנסה אל ביתי [...] מראה החדרים כמראה גן פורח וכמראה שדה תבואה, ומראה הילדים כמראה שיבולי-זהב המכות גלים בנשוב בהן הרוח [...] כולם בחורים חסונים, בריאים ויפים". קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 451-455.

³²⁸ חוה רזילי, "מה היו הבסטסלרס בישראל?", דבר, 4 במרץ 1960, עמ' 7. מאה ילדים שלי לא היה הספר הראשון שהופיע בארץ על ילדים בשואה, אך נוכחותם של אחרים בעיתונות היתה דלה יחסית, על אף ההערכה כלפיהם. ילדי השואה לד"ר אליעזר ירושלמי – מנהל הגימנסיה בשבלי, ליטא, מורה ומחנך – תואר בהצופה כ"נסיון ראשון המגלה את פינת הילד היהודי שבתוך השואה והאבדן, פינה בלתי-נודעת כמעט, שרק הדים קלושים ממנה הגיעו לספרות השואה הכללית על צורותיה השונות". ד. י. זכאי, "אותיות ונקודות: 'זמלאה הארץ רעה'", הצופה, 26 במאי 1961, עמ' 5. באותה התקופה ראה אור גם כאגמונים בסער (הוצאת אל"ף, תשי"ח) מאת משולם עד, ניצול שואה, שתיאר את קורותיו של ילד יהודי בן שתיים עשרה מלודו' שהצליח להינצל. הסופר לטיבים בעל המשמר היו דומים לאלה של מאה ילדים שלי: "הנך קורא בו בנשימה עצורה וללא הפסקה. הנך בולע את השורות ואת הפרקים, כאילו עשוי אתה בחפזונך להשיג את מלאך המוות ברדיפתו אחרי תינוקות של אבא-אמא". "מדף הספרים: 'ילדים בלשכת הגיהנום'", על המשמר, 19 בספטמבר 1958, עמ' 5. ראו גם: ס. נחום, "השואה בעיני ילד יהודי", למרחב, "משא" 51, 12 בדצמבר 1958, עמ' א.

³²⁹ "יום השואה בתנועה", שערים, 25 באפריל 1960, עמ' 3; לנה קיכלר-זילברמן, "אני מבקרת את ילדי במנזר", חרות, 17 ביולי 1959, עמ' 5; "יום שבתון וזכרון השואה והגבורה (מודעה)", למרחב, 27 באפריל 1962, עמ' 8; קיכלר, "מירה", דבר הפועלת כה, 10-9, אוגוסט-ספטמבר 1959, עמ' 266-267.

חשובה לנו כל תעודה, כל עדות חדשה, המגלה לנו טפח חדש מהעלילה הדרמטית האחרונה של דברי ימי ישראל, על יסוריה אין קץ ועל המאבק ההירואי שבה לשמירת הצלם האלוקי של הקיום היהודי [...] משנה חשיבות לאותם הדפים, ספוגי דם ודמעות, המעלים לפנינו את פרשת ההכחדה של ילדי ישראל", כתב הצופה. "ספר אמיתי, מזעזע, ונפלא", נכתב בעולם האשה. "זכות המחברת היא בגילוי פנים אחרות ואספקטים חדשים לעמידת אחינו המובלים לבטח והמעטים המאוששים שנצלו", הסבירה כתבת הארץ. רחל ינאית בן-צבי המליצה: "כל אחד חייב לקרוא את הספר של לנה קיכלר, כמו יהודי אדוק הקורא בתפילה"³³⁰.

"הספר מתאר את השואה, אך אינו שוקע בה, הוא מוציאנו ממנה. הוא אופטימי", הסבירה קיכלר-זילברמן את סוד הפופולריות שלו; כך סברו גם המבקרים: "ערכו העיקרי הוא בתיאור מצבו האומלל של הילד היהודי לאחר השואה והפעולה שנעשתה, כדי לשקמו ולהצילו מצפוני היאוש והאבדון", הסביר הבוקר; "כל זה אינו פרי דמיון של סופרים [...] מאת הילדים של לנה נמצאים בארץ, מהם תופסים מקום חשוב בשטחי חיים שונים כבעלי מקצועות, כרופאים, כמהנדסים, כקצינים בצבא, כולם חדורי זיקה למולדת, הרגשת אחריות, נאמנות לעמם ולקניניו הסטוריים, ואת כולם מאחדת אהבה עזה לאמם הקוליקטיבית, ללנה", כתב הצופה, "[...] עם תום הקריאה אופפת אותך רוח אופטימית, רוח של תקווה ושל נחומים. [...] המחברת-המחנכת הוכיחה במעשיה מה ניתן לעשות בקצת רצון טוב, ברכוי של אהבה, בלב רחום...". דברים ברוח דומה הופיעו בידיעות יד-ושם: "עם כל הטראגיות שבשנות חייהם הקצרות, היו הילדים הללו לקרן אור עולה וחותרת לקראת עתיד מקווה, טוב יותר, של עמנו. [...] אין סיוס לספר זה. המשכו בחיי גבוריו ומצילתם, אשר נמצאים אתנו במדינת ישראל"³³¹. לצד היותו סיפור אופטימי כוחו של מאה ילדים שלי היה בזמינותם של גיבוריו: האשה והילדים חיו בארץ, התכנסו מדי שנה והעיתונאים יכלו לדבר איתם ולתעד את השינוי שעברו. לפי יהודית תידור באומל מאה ילדים שלי היה אחד הספרים היחידים על השואה שפורסמו אז בארץ ובו סיפורי ילדים וסיפורי נשים:³³² אולי גם בכך אפשר להסביר את הצלחתו, שכן היה זה סיפור על ילדים שאחרי התופת שעברה עליהם נמצאו במקומם הטבעי, בחיק אמא, כלשהי, וסיפור על ניצולה שהשתקמה באמצעות אמהות חדשה.

³³⁰ איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; חלפי, "לנה העיזה להלחם במות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 7; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; וינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6.

³³¹ כהן, "לנה קיכלר – אם השנה", דבר, 25 בדצמבר 1962; איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; לאה נעמי הלל, "עוללים שאלו לחם – פורש אין להם", ידיעות יד-ושם 22-21, כסלו תש"ך, עמ' 32-33.

³³² יהודית תידור באומל, "חקר האשה והמשפחה בתקופת השואה: סקירה היסטוריוגרפית", יהדות זמננו 9, תשנ"ה, עמ' 51-54; Double; Baumel, Jeopardy, p. 44.

רשמים דומים הובעו בעיתונות בעקבות הספר הילדים מרחוב מאפו שראה אור ב-1958: לפי ידיעות יד ושם היה זה "סיפור ראשון שנכתב בארץ ושנושא: השואה". למרות שהיה בדיוני – המבקר הצביע על אי דיוקים ביחס לתיאורים שעסקו בגטו קובנה והביע הסתייגות מהאתר המרכזי בו התרחש הסיפור, שלא היה הגטו אלא מקומות מסתור שונים סביבו – נמצאה בו תרומה חשובה: בכוחו היה לקרב את הצעירים לשואה באמצעות הזדהות עם הגיבורים, בעיקר עם שמואליק. כל זה לא היה מובן מאליו בעבור המחברת שרה נשמית-שנר, פרטיזנית לשעבר שבתקופת השואה פעלה גם להצלת ילדים, מחנכת בקיבוץ לוחמי הגטאות; היא לא חשבה שסיפור על ילדים בשואה יעניין את הצעירים שהתעניינו בסיפורי הלחימה המזוינת.³³³ ב-1955 חשבה להשליך את כתב היד: לפני כן שלחה אותו ללאה גולדברג שליוותה אותה בתהליך הכתיבה. "עכשיו גמרתי לקרוא את הספר וגם הפעם נהניתי ממנו מאד", כתבה לה המשוררת בפברואר 1956, "אך ברצוני להעיר לך כמה הערות יסודיות. את טועה לחשוב, כי ספר לילדים הוא זה. זהו ספר על ילדים ומשיתפרסם יהיה קהל קוראיו בעיקר נוער וגם מבוגרים [...] אין גם שום צורך שיהיה זה ספר לילדים". בעקבות המכתב, שכלל הערות מפורטות ביחס לסגנון, החליטה להמשיך בכתיבה.³³⁴

לדעתה של כתבת דבר הפועלת, הילדים מרחוב מאפו היה בעל חשיבות לאומית: כוחו בהצגת מציאות החיים של יהודים בחוץ לארץ, במיוחד באירופה בתקופת השואה. "המשימה של קליטת העליה מחייבת לקרב את ילדי הארץ אל סבלו של הילד בגולה, ומבחינה זו אין כתקופת השואה". הספר עשוי היה למצוא דרך אל לב הצברים הצעירים משום שנשמית-שנר לא סיפרה על רצח, הסבירה: "הגרמנים אינם מופיעים בסיפור באופן ישיר, ואין בו גם תיאורים של זוועות"; במרכז הסיפור גילויים של אומץ לב, תעוזה ותושייה, ממש סיפורי הרפתקאות בעלי אופי צברי. הכתבת שיבחה את המחברת ש"השכילה לסיים את הסיפור ב'הפי-אנד', כרצוי לקרוא הצעיר", כפי שהיה גם במאה ילדים שלי: "[...] הילדים מרחוב מאפו ניצלו אחרי כל תלאותיהם, ונרמזו על עלייתם הקרובה לישראל. הנאמנות והגבורה באים אפוא על שכרם. לצעירים נשקף עתיד חדש, גם אם את הוריהם לא ימצאו עוד".³³⁵

מאה ילדים שלי והילדים מרחוב מאפו יכלו להיתפש כספרי ילדים או כספרים לילדים; יחד עם זאת, הם בפירוש היו ספרים למבוגרים. הסיפורים על הילדים, במקרה שהיו עדות (מאה ילדים שלי) ובמקרה שהיו פיקטיביים

³³³ כפעילה מרכזית בבית לוחמי הגטאות וכאחראית על הסברת תקופת השואה לילדים ולבני הנוער שבאו לבקר במוזיאון ידעה נשמית-שנר לספר שבני הנוער "מתעניינים בעיקר בגבורה, בצד הרומנטי של התקופה". היא התכוונה לסיפורי הלוחמה המזוינת. אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כה, 4, אפריל 1960, עמ' 77. על נשמית-שנר ראו: "שרה נשמית שנר לבית דושינצקי", צביקה דרור (ראיין וערך). דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים, כרך א, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, עמ' 153-177.

³³⁴ מכתב לאה גולדברג לשרה דושינצקי (נשמית), 7 בפברואר 1956, תיק 12656, ארכיון בית לוחמי הגטאות. כתב היד הועבר לגולדברג ביוזמתה של ציפורה, בת-דודתה של נשמית-שנר. הספר נכתב במהלך שמונה שנים: היא החלה לכתוב בסתר. שותפת הסוד היחידה היתה בת הדודה. ב-1958, אחרי שילדה את בנה השלישי, השלימה נשמית-שנר את כתב היד. שרה נשמית-שנר, "התקופה האיומה הזאת", קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, עמ' 210. בימי משפט אייכמן ביקש בנימין תמוז עורך עיתון הילדים הארץ שלנו מנשמית-שנר לכתוב סיפור על השואה, שפורסם בעיתון בהמשכים. "זה קרה לאביך ולאמך, בני", תיק 12657, ארכיון בית לוחמי הגטאות.

³³⁵ ד"ר עזריאל שוחט, "הילדים מרחוב מאפו", ידיעות יד-ושם 17-18, טבת תשי"ט, עמ' 20; שולמית קרל-אמיתי, "דבר לא לשכוח", דבר הפועלת כה, 4, אפריל 1959, עמ' 100. ביטאון הפועלות כלל ספרים על ילדים בשואה ברשימת הספרים המומלצים לקריאה. ביניהם היה למשל מארבע כנפות הארץ לברכה חבס. "תנו להם לקרוא", דבר הפועלת כו 5, מאי 1960, עמ' 121.

(הילדים מרחוב מאפן), היו סיפורים שגם מבוגרים יכלו לקרוא אותם ולהזדהות אתם. לנוכח גלי ההגירה, קהל הקוראים הפוטנציאלי היה גם המבוגרים שלא תמיד שלטו בעברית על בוריה, ובמיוחד ניצולי השואה שהיו ברובם צעירים ויכלו אולי להזדהות עם קורותיהם של גיבורים אלה.

2. "חששתי שלא אוכל לדבר על גבורה של ילדה קטנה": "האמהית" מגדירה גבורה

בשואה

כניצולה וכמי ששמעה והשמיעה את סיפוריהם של ילדים בשואה ניסחה "האמהית" הגדרה משלה למושג גבורה בתקופת השואה; העיתונאים ציטטו את לנה קיכלר-זילברמן כשהציעה מועמדים משלה לתואר גיבורי ישראל; לדעתה, כתב הארץ, צריך להציב בישראל יד ל"גיבורים האלמוניים הקטנים", הילדים.³³⁶ בראיון לדבר ב-1955 אמרה טובה שמחוביץ: "רבות כתבו על לוחמי הגיטאות האלמוניים במאבקם נגד הצורר הנאצי, אבל מעט הזכירו את הגבורה העילאית, שגילו ילדי ישראל הקטנים במעשיהם הנועזים, כדי להציל את האוכלוסיה הנצורה [...] הילדים היחפים והרעבים האלה, בהם היתה לעתים כל תקות גיטו וארשה. הם חדרו לכל חור בחומה, הסתננו דרך השער הסגור [...] מתחת לאפם של שומרי השער נמלטו אל הרובע הארי ומשם הבריחו מיצרכי מזון לרעבים. לא אחד מהם נפגע על סף השער בכדור האויב, אבל השאר לא נבהלו, אלא הוסיפו ללחום את מלחמת החיים והמות [...] אי-הסופר שירקום את מסכת חייו של מבריה הגיטו הקטן, של הלוחם הקטן". כתבת דבר ציינה שהיתה זו צוואתה של "אם ילדי גיטו"; כעבור שנתיים, ברשימה במדור לנשים לרגל יום השואה והגבורה תשי"ז (1957) חזרה על המסר: "למעטים ידועים פרקי הגבורה של ילדים, מבריהי מזון לגיטו במצוד, וילדים לוחמי גיטו ואף ילדים שחיו חיי פרטיזנים ביערות".³³⁷

עד פרסום מאה ילדים שלי הציגה העיתונות את פועלם של ילדים בשואה כגילויי גבורה בכתבות במדורים לנשים, ביניהם "האשה מה אומרת?" בדבר, "לאשה ולבית" בהארץ ו"בחוג המשפחה" בהצופה. עם הצלחתו של הספר פורסמו סיפורים על ילדים ש"הגניבו לחם לגטו"; הצילו אחים ואחיות קטנים מהם, ולא פעם מסרו נפשם על חיי הוריהם" שהשמיעה קיכלר-זילברמן בהופעותיה ברחבי הארץ. בראיון לרגל הספר אנו מאשימים (מרחביה, 1960) צוטטה במעריב: "אנו, שעברנו את אימי היטלר, איננו נזקקים להוכחות; ראינו כמו-עינינו, כי לא היו כמעט

³³⁶ רזילי, "לאשה ולבית: אמה ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3. בכך חזרה על האמירה המיוחסת לליאון ברנסון, עסקן ועורך דין יהודי מפולין, לפיה אחרי המלחמה יש להקים אנדרטה לילד אלמוני, המבריה הקטן. מכמן וויץ, "בין 'עמידה' ל'התנגדות'", בימי שואה ופקודה, עמ' 26.
³³⁷ שיר, "צוואת האם של ילדי הגיטו", דבר, 18 בינואר 1955, עמ' 3; שיר, "האשה מה אומרת: אמהות הגיטו", דבר, 30 באפריל 1957, עמ' 9.

עיר, עיירה, גיטו או בונקר, קרון, דרך, שביל, שלא נתגלו שם דוגמאות ומופתים של גבורה יהודית עילאה בנסיבותיה". בסמינר למורים של יד ושם, דיווח שערים, תיארה "מעשי גבורה עילאיים ואומץ לב כל יתואר של נערים ונערות אשר הבריחו בזרועותיהם תינוקות ופעוטות אל מעבר לגבול ההשמדה". בביטאון הדתי-לאומי סופר על "גבורתם של אלו, של הילדים ו'אמם' כאחד". כתב הצופה ראה במאה ילדים שלי "אפוס של גבורה" ואת אנו מאשימים העריך כ"עדות של ילדים לוחמים וגיבורים [...]. במידה מסויימת על-פי מהותה ותכנה, אפשר לראותה כהמשך העדות של הפרטיזנים ומורדי-הגיטאות". בימי משפט אייכמן פורסמו קטעים מאנו מאשימים במעריב לנוער.³³⁸ לדעת קול העם "ילדי לנה קיכלר" נשארו בחיים "בזכות מעשי הגבורה שלהם" שנגלו באנו מאשימים; היתה זו "גבורה בלתי-אמצעית, יומיומית", כתב ביטאון מק"י ביולי 1961. ובלמרוב: "היא מסבירה לנו, ומתכוונת יותר לעצמה, כי הדברים והמעשים נוראי ההוד שעברו עליה אינם נותנים לה מנוח ואינם מרפים ותובעים ממנה לגלות, להסיר את הלוט ולספר על הגבורה שגילה כל העם בצורות שונות ובמעמדים שונים. והיא, לנה, מדגימה את ההתנגדות ואי-הכניעה שהתבטאו גם בדברים הקטנים לכאורה".³³⁹ מגמה זו לא נמשכה בימי משפט אייכמן: מבדיקת העדויות עולה שמרבית הסיפורים על ילדים שנזכרו שם היו על אלמונים חלשים שרעדו, בכו, קראו קריאות נואשות או נאלמו ובסופו של דבר נרצחו.³⁴⁰ בהתאם לרוח הכללית גילוי גבורה בשואה היה השתתפותם בפעולה מזוינת; כך שאל האוזנר את העד אברהם ברמן: "ראית את הילדים שלקחו חלק במלחמות הגיטו? [...]. ראית את הגיבורים הקטנים האלה?". העד השיב בחיוב. "רציתי לספר על זה משהו", אמר; הוא סיפר על "נוער וילדים יותר גדולים" שהתגייסו למחתרת היהודית הלוחמת.³⁴¹

ניצולות שלדעתן סיפורי הגבורה של הילדים לא הובלטו דים ניסו לקדם את הכלתם בהגדרת גבורה בתקופת השואה ולא תמיד בהצלחה: פרידה מזיא, שזומנה להעיד במשפט אייכמן כדי לספר על התארגנות המחתרת בסוסנוביץ לקראת פעולות מזוינות, רצתה לספר שם על גבורתה של ילדה אחת שפגשה כשימשה אחות במעון תינוקות בגטו; היא כתבה על כך בגיליון אפריל 1960 של דבר הפועלת. אחרי עדותה במשפט סיפרה למעריב: "היתה לי הרגשה של אחריות כבדה כשיצאתי למסור את עדותי, אבל גם של חרדה. ראיתי איך מצמצמים ומקצרים

³³⁸ ירון, "מאה ילדים שלי", דבר, 11 באוגוסט 1959, עמ' 2; רזילי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; חוה רזילי, "ספרא וסייפא: תשעה ילדים מעידים", מעריב, 2 ביוני 1961, עמ' 14; "עכשיו כבר מותר לבכות!", מעריב לנוער, 16 ביוני 1961, עמ' 2-3.
³³⁹ רזילי, "תשעה ילדים מעידים", מעריב, 2 ביוני 1961, עמ' 14. ראו גם: "אם – ולה 200 ילדים...", על המשמר, 15 במאי 1960, עמ' 3; "ייערכו כנסים חינוכיים להנחלת לקח השואה", שערים, 17 בנובמבר 1960, עמ' 3 (על כנס זה ראו גם: "מורים-לעתיד כונסו ליום-עיון ב'יד ושם'", על המשמר, 10 בנובמבר 1960, עמ' 4); אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; שיר, "צוואת האם של ילדי הגטו", דבר, 18 בינואר 1955, עמ' 3; עמרם, "ילדים הפוקחים עיני מבוגרים", קול העם, 7 ביולי 1961, עמ' 4; שלמה, "לנה קיכלר מספרת", למרוב, 3 בפברואר 1960, עמ' 2.
³³⁹ שיר, "האשה מה אומרת? לנה קיכלר", דבר, 4 במאי 1955, עמ' 4; רזילי, "אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3.
³⁴⁰ ראו למשל: עדות ליכטמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 148; עדות רוס, שם, עמ' 220; עדות דבורזצקי, שם, עמ' 329.
³⁴¹ עדות ברמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 292, 294.

רוצים להיות 'רילבאנטיים', וחששתי שלא אוכל לדבר על גבורה – על גבורה של יום-יום, גבורה של עצם המשך-הקיום [...] על גבורה של ילדה קטנה. ילדה שנקרתה בדרכי ברחוב. כפופה תחת צרור כבד, ושאלתי אותה מה מעשיה. ובמקום לדבר מסרה לי את חבילתה. היה זה צרור חי. אחר-כך סיפרה לי, שאמא שילחה אותה עם התינוק והיא הלכה והלכה עשרות קילומטרים, בלא מזון ומים – ואת הפיקדון החי נשאה על גופה הכחוש ולא הניחה אותו מידה – עד שמצאה אותי והרגישה שיכולה היא למסור לי אותו. על גבורה של ילדה בת עשר כזאת, שבעיני היא סמל עמידת-הגבורה – על זה ועל עוד כמה מיליוני גבורות כאלה, אולי שישה מיליונים – על כל זה אי-אפשר לספר במשפט, כפי שהסביר לי גדעון האוזנר בפגישה המוקדמת שהיתה בינינו. הוא אמר, שישאל ואני אענה – בקיצור ולעניין, כי לא יתנו לי להרחיב את הדיבור. וזה כואב מאוד.³⁴² היא עצמה המשיכה להשמיע את הסיפור: ב-1962 נכלל בספרה חברי הקטנים ובתשכ"ה נבחר לפתוח פרסום של משרד החינוך והתרבות ובו סיפורים על קורות ילדים בגטאות.³⁴³

3. "הוא היה אב למאות ילדים כאחת": על האלמנטים המשותפים וההבדלים בין

"האמהיות" לגברים שגילו אבהיות/אמהיות בתקופת השואה

בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן פורסמו בעיתונות סיפוריהם של גברים שביצעו פעולות דומות לאלה של "האמהיות". בשערים סופר על אלכסנדר זאב ברגמן, ניצול שניהל ברומניה שני מוסדות בהם נמצאו ילדות וילדים שנשארו בחיים: "הח' ברגמן היה מארגן בחסד עליון. לא היה זה מהדברים הקלים לארגן קבוצות נוער שהיו רגילות לחיות ללא כל משמעת, אך הוא מצא לשון משותפת עם כל אחד ואחד. ידע איך להתחבב עליהן. וזאת היתה גדלותו. מבט שלו דיו היה להושיב כל אחד על מקומו. [...] גם על דאגה ללבוש ולנקיון לא פסח. הוא דאג להם דאגת אב לבנו עם ההבדל היחידי שהוא היה אב למאות ילדים כאחת". ב-1960 הגדירה מערכת ביטאון פועלי אגודת ישראל את פועלו כגבורה בשואה.³⁴⁴

³⁴² אהרן דולב, "למה לא התקוממתם? אילו ראה אותו היועץ המשפטי אז – לא היה שואל השאלה", מעריב, 19 במאי 1961, עמ' 21. חיים גורי כתב: "ובעודו עומד לסיים את דבריו העד האחרון, מודיע התובע, כי 'אנו מוצפים במאות בקשות לבוא ולהעיד' ואב בית הדין מודיע, כי גם בית-המשפט מוצף במאות בקשות, ואתה יודע, כי לכל אחד מהמבקשים יש סיפור שאי-אשר שלא לספר אותו, כי לפני דלת התביעה עומד תור ארוך מתגודד וצווח של נזעקים אל ראש התור, של 'מה אתם יודעים?' של 'לא שמעתם מה עשו לי' של 'מה עשו לנו' - - - אתה זוכר עדים מתחננים: 'עוד מאורע אחד, כבוד השופט, עוד מקרה - - -', כן, אתה זוכר את העדויות המקוצצות בלית ברירה, או את אזהרת אב בית-הדין, כי בית-המשפט יאלץ להתאכזר ולהקפיד על המסגרת - - -". גורי, "היין והסוד", מול תא הזכוכית, עמ' 134-135. לפרסום הסיפור בדבר הפועלת ראו: פרדקה מזיא, "צרוחה של הילדה", דבר הפועלת כו, 4, אפריל 1960, עמ' 78-79.

³⁴³ פרידה מזיא, "מרים – אמא קטנה", חברי הקטנים, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב; "מרים – אמא קטנה", ליום הזכרון לשואה ולגבורה, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, ניסן תשכ"ה, עמ' 9-5.

³⁴⁴ דוד פלד, "הם רצו להשאיר יהודים", שערים, 19 בספטמבר 1956, עמ' 5.

כמו "האמהיות" גם יאנוש קורצ'אק (ד"ר הנריק גולדשמיט) חיבק וליטף, הרגיע וניחם. "הסופר והמורה הגדול הפך בגיטו לאגדה והוא נערץ על-ידי הכל בשל האהבה הגדולה, שבה טיפל ביתומי הגיטו", כתבה ניצולה בדבר ב-1959, "מעריציו הרבים בצד הארי הציעו בלי הרף את עזרתם להצילו, אך הוא דחה את כל ההצעות האלה, נשאר עם ילדיו, דאג להם כאב ויחד אתם הלך למות. בעמדי בשורה בכיכר עקבתי אחרי ד"ר קורטשאק, כשהוא מתקדם עם הילדים לעבר קרונות-המשא. אם ילד התייפח, מיהר הוא אליו, ליטף את ראשו והשתדל להרגיעו [...] דאגתו האחת היתה שהילדים לא הספיקו להתלבש כהלכה כאשר הוצאו לפתע למקום הגירוש".³⁴⁵ ב-1958 הובא סיפורו בחרות: "נאצים מתרוצצים ברחובות, רודפים אחרי ילדים וצדים אותם [...] מרחוק מתגלה פתאום לפני עיני הילדים בן-אדם לבוש בגדי אזרחים. והנה הוא רץ, חוצה את השדה ומתקרב לעבר הילדים. שמחה לא תשוער תוקפת את התינוקות. – הדוקטור בא! קורצ'ק! קורצ'ק! קצין גרמני שולף את אקדחו וצועק בקול זועם לעומת הבא: מי אתה, יהודי? כיצד באת לכאן? [...] אל תכעס לויטנאנט – משתדל קורצ'ק להרגיעו [...] אין ברצוני לחזור הביתה. עולמם של התינוקות האלה הוא גם עולמי. [...] רצוני להיות עמהם גם בנסיעתם האחרונה [...] שתי ילדות קטנות – האחרונות במחנה – נאחזו באין-אונים בקרון ולא יכלו לעלות. קורצ'ק ליטף את שערותיהן הפרועות, נטלן על זרועותיו ויחד עמהן עלה בפנים קורונות לתוך הקרון. שם הקיפוהו הילדים, כמבקשים אצלו מחסה. הוא לא נתן להם לספר על חוויותיהם, אלא פתח בשיר. מיד ענו לו התינוקות בשיר [...] דלתות הרכבת נסגרו בחריקה".³⁴⁶

בניגוד לכתבות על לנה קיכלר-זילברמן, הכתבות על קורצ'אק, שהיה דמות מוכרת ומוערכת ביישוב עוד לפני השואה,³⁴⁷ לא התייחסו אליו כהורה. היא היתה "לנה" או "אמא-לנה",³⁴⁸ הוא – "רופא, סופר, מחנך, עובד סוציאלי, הוגה דעות", "הומניסט ולוחם, מחנך מעולה ואוהב ילדים", "מורה ומחנך". בחוברת יד לשואה ולמרד שהפיקו משרד החינוך והתרבות ויד ושם והופצה בתשי"ג הוצג באופן יוצא מהכלל כמי שהקנה לילדים "חינוך והשכלה

³⁴⁵ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 18 בספטמבר 1959, עמ' 3. כך העיד גם אברהם ברמן בבית המשפט: "עם ישראל חי! היתה תשובת מורדי הגיטאות", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 1.

³⁴⁶ ירחמיאל ויינגרטן, "יאנוש קורצ'אק היה עם ילדיו גם בנסיעתם האחרונה", חרות, 10 באפריל 1958, עמ' 3. ראו גם: האנה מורטוקוביץ-אולצ'אקובה, "דרכו האחרונה של יאנוש קורצ'אק", ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 319-323 ובעדותו של ישראל גוטמן על אחותו גניה, מילדי קורצ'אק: ישראל גוטמן, "יאנוש קורצ'אק – קווים לדמותו", ללקוט מורשת, כה, אפריל 1978, עמ' 17-18. עוד ראו: ד"ר יוסף קרמיש, "בעקבותיו של קורצ'אק ועמו יחדיו: על המחנכים שלא נטשו את תלמידיהם בדרום האחרונה", משואה ד, אפריל 1976, עמ' 54.

³⁴⁷ קורצ'אק ביקר בארץ לפני המלחמה, שהה גם בקיבוץ עין חרוד והותיר רושם רב על החברים. "כל אחד מאתנו יודה בפני עצמו שדבר-מה חדש, רענן, נפל לנשמתנו ומעתה ילווה אותו בכל פגישתו עם הילד", אמרה ליליה בסביץ במסיבת הפרידה בקיבוץ (ב-1934), "לידבר-מה" זה קשה גם לתת הגדרה. רק ברור שבכל מקרה של מגע חשוב עם הילד – נרגיש מעין רטט מיוחד ונדע לתת לו שם – קורצ'אק". ליליה בסביץ, "ליאנוש קורצ'אק", ולו רק הד... תל-אביב, 1981, עמ' 36-38. בעל המשמר פורסמו מאמרים שהעמידו במרכז את משנתו הפדגוגית ששובצו במדור "לחנוך": יוסף ארנון, "סיפורי הילדים של קורצ'אק", על המשמר, 3 בפברואר 1958, עמ' 2; "יאנוש קורצ'אק: 80 שנה להולדתו – 15 שנה להרצחו", על המשמר, 15 באוגוסט 1958, עמ' 7; "יאנוש קורצ'אק", על המשמר, 29 באפריל 1962, עמ' 3.

³⁴⁸ למשל: ויינשטוק, "אמא-לנה מכנסת ילדיה", מעריב, 29 באפריל 1955, עמ' 7; וינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; רוזלי, "אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; חלפי, "לנה העיזה להלחם במות", עולם האשה, 22 בנובמבר 1959, עמ' 6-7; בת עמי, "אמא של מאה ילדים ועוד ילדה", למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4; רוזלי, "100 הילדים של לנה קיכלר", מעריב לנוער, 18 באוגוסט 1959, עמ' 10-11; שלמה, "לנה קיכלר מספרת", למרחב, 3 בפברואר 1960, עמ' 2; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; דרור, "לנה תכניס אותי לחופה", מעריב, 26 באפריל 1962, עמ' 6; כהן, "לנה קיכלר – אם השנה", דבר, 25 בדצמבר 1962.

וטיפול אבהי".³⁴⁹ לקורצ'אק, "הדוקטור", נקשרו תכונות שבאופן מסורתי מזוהות כתכונות של גבר, אב: איתן וסמכותי, מעורר אמון ומקריין ביטחון, מי שבזרועותיו, מדומות או ממשיות, הילדים בטוחים ומוגנים; לקיכלר-זילברמן, "אמא-לנה", נקשרו תכונות נשיות: רכה ורגישה, מערסלת ומנחמת, מי שבחיבוקה המוגבל העניקה לילדים תחושה שהם בטוחים ומוגנים.³⁵⁰ סטריאוטיפים אלה חוזקו למרות שלא עמדו במבחן המציאות: קיכלר-זילברמן בפירוש גילתה סמכותיות, נחישות, אמון וביטחון; בעבור הילדים היא היתה דמות איתנה.

מאמרים וכתבות הדגישו את ציוניותו של קורצ'אק: בסימפוזיון שנערך ב-1958 בקיבוץ לוחמי הגטאות סיפרה צביה לובטקין כיצד חברי התנועה החלוצית בגטו ורשה למדו מכתביו על הארץ וכי באותן שנים "היה כבר בעיני כל, יהודי – ואפילו ציוני". ב-1960 העלה תיאטרון הילדים המאוחד את המחזה "המלך מתיא הראשון". הספרייה בבית לוחמי הגטאות נקראה על שמו; כעבור שנתיים הוחלט על הנפקת בול לזכרו: בתזכיר שנשלח לממשלה מטעם הוועדה המיוחדת להנצחת שמו נכתב כי "תהלוכה זו [של קורצ'אק והילדים] ואישיותו של קורצ'אק הפכו להיות אגדה וסמל לקידוש השם ולמסירות נפש ולאהבת-ישראל ומן הראוי שמדינת ישראל תנציח כראוי את שמו של המחנך והסופר הדגול הזה".³⁵¹ סיפורו נשמע במשפט אייכמן בעדותו של ברמן; גם שם הוצג כמחנך דגול וכמי שהיה מסור לילדיו עד הסוף.³⁵²

³⁴⁹ ארנון, "סיפורי הילדים של קורצ'אק", על המשמר, 3 בפברואר 1958, עמ' 2; "יאנוש קורצ'אק: 80 שנה להולדתו – 15 שנה להרצחו", על המשמר, 15 באוגוסט 1958, עמ' 7; "פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק", הברקר, 13 באפריל 1962, עמ' 8; פרץ מרקיש, "במצעד הדורות", משא 18 (134), למרחב, 26 באפריל 1954, עמ' ב; צ.ב., "יאנוש קורצ'אק", יד לשואה ולמרד, ירושלים, תשי"ג, עמ' 35. בטקסטים מחקריים מאוחרים הוא כבר כונה אב: ראו למשל אצל גוטמן, "יאנוש קורצ'אק – קווים לדמותו", נלקט מורשת, עמ' 13.

³⁵⁰ חלוקת תפקידים זו בין ההורים במשפחה נמצאה בעיתונות, תוך הטעמה כי חריגה של הגבר או של האישה מתפקידיהם כאב או כאם היא אלמנט שעלול לפגוע בילדים שכן הוא מאיים על שלמות המשפחה. בנובמבר 1959 פורסם בדבר הפועלת מאמר על האב במשפחה, שהפריד בין האם, עמה מקיים הילד קשר "רגשי יותר", לבין הקשר עם האב, בו "הילד מכיר הכרה ברורה [...] כבדמות המסמלת כוח ודעת, המבטאה את הצדק ואת ההתמצאות בעולם האנשים והדברים, המגלמת את יכולתו להתגבר על הקשיים [...] האב משמש בעיני הילד דוגמה ומופת שבהתאם לה עליו לכוון את התנהגותו ושאליה הוא שואף להגיע". איילה גרוספלד, "עם ילדיו: האב במשפחה", דבר הפועלת כה, 11, נובמבר 1959, עמ' 290. בשני מאמרים שפורסמו בקיץ 1953 בחרות הוצג האב כסמכותי, חכם וחזק, בעל השפעה מכרעת על ילדיו, שהיא רבה לאין שיעור מזו של האם, והאם כדמות רכה ומגוננת שאינה בקיאה בהלכות העולם שמחוץ לגבולות הבית; כל זאת מתוך הנחה ש"התפקידים של האב ושל האם משלימים ומאזנים זה את זה". ד"ר מייס, "תפקידו של האב במשפחה המודרנית", חרות, 6 ביולי 1953, עמ' 3, ד"ר מייס, "האם הרוצה להיות גם אב", חרות, 7 ביולי 1953, עמ' 2. לעניין זה ראו בהרחבה: חנה נוה, "לב הבית, לב האור", על אהבת אם ועל מורא אב: מבט אחר על המשפחה, תל-אביב, 2004, עמ' 105-176.

³⁵¹ אריה בוכנר, "יאנוש קורצ'אק", השואה והמרד, ההסתדרות הכללית ומשרד החינוך והתרבות (חוברת פנימית), מרץ 1963, עמ' 3; מימי השואה והגבורה, עמ' 10; "סימפוזיון על קורצ'אק בקיבוץ לוחמי הגטאות", למרחב, 7 באפריל 1958, עמ' 3; "יצירת קורצ'אק: על הבמה", למרחב, 24 בדצמבר 1959, עמ' 2; צדוק אשל, "הארכיטקטית מקיבוץ לוחמי הגטאות", למרחב, 19 ביוני 1960, עמ' 4; על הבול ראו: "פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק", הברקר, 13 באפריל 1962, עמ' 8; "1962 – שנת יאנוש קורצ'אק", למרחב, 29 במרץ 1962, עמ' 3.

³⁵² ש. [האוונר] אתה זוכר את יאנוש קורצ'אק צועד בראש תהלוכה?

ת. כן, אני זוכר היטב. אחד מהמוסדות האלה שאותם הובילו אומשלגפלץ היה המוסד הזה למופת ולדוגמה, בית היתומים של יאנוש קורצ'אק. זו היתה תהלוכה מזועזעת.

אב בית הדין: ראית זאת בעיניך?

ת. כן. הוא הלך בראש תהלוכה ועל ידו שני ילדים קטנים [...] הם צעדו יחד עם המון יהודים שאז נתפסו בבלוקדה הזאת, במצור האיום הזה ברובע הזה. כשהם באו לאומשלגפלץ היו שם שוטרים מסוימים שרצו לשחרר את יאנוש קורצ'אק. הוא היה מאד ידוע ואהוב [...] אז הוא אמר שהוא לא רוצה להיפרד מהילדים שהוא חונך אותם. הדאגה היחידה של יאנוש קורצ'אק אז היתה שהילדים שנאלצים לרדת, לאחר הקריאות שאני זוכר עד היום הזה: 'אלע הערונטער, אלע הערונטער, שנעלער, ארויס' את זה לא אשכח, את ה'אלע הערונטער'; או הדאגה של יאנוש קורצ'אק שהילדים לא הספיק להם זמן להתלבש, הם היו יחפים [...] כמובן שלאחר שהוא סירב, אחרי כמה שעות הכניסו אותם לקרונות מוות, וזו היתה הדרך האחרונה של המחנך הגדול הזה".

נשים שכתבו מאמרים על קורצ'אק ופועלו הבלויטו את רגשותיו כלפי הילדים ואת חזונו החינוכי: הוא "היה שקוע בדאגה לילדים אשר נמצאו בביתו וילדים רבים אחרים אשר קיבל על אחריותו", כתבה עדה הגרי בלמרחב, "נחלש מאד אך רק באופן פיזי, ברוחו התחזק. הוא היה איתן מאד". כמו האמהות שנשאו בעול ההישרדות היומיומי כך גם קורצ'אק: "למרות האסון המתקרב ובא, או אולי דוקא בשעת האסון, מחשבתו ורגשותיו פעלו ביתר חיוניות [...] מצבי רוח משתנים כה אופייניים לאדם הרגיש הזה, אשר שוב ושוב הצליח הודות לרצונו החזק, לחזור למסלול חייו היום-יומיים למילוי החובות הקשות שנשא על שכמו". בחרות תיארה אותו חיה לזר כאדם "נמוך קומה" ו"חלוש גוף", בעל "כף יד עדינה", שקומתו וכוחותיו הפיזיים הדלים העצימו את גדלות נפשו; כמו האמהות פעל כדי להשיג מזון ("איננו נרתע מלחזור על הפתחים ולאסוף לחם למען ילדיו"), העניק וביטא אהבה ("הוא מקיף אותם בחומה של אהבה ומסירות נפש") ולא עזב אותם.³⁵³

קורצ'אק הוצג כגיבור בתקופת השואה בזכות בחירתו שלא להיפרד ממי שלא היו ילדיו הביולוגיים. הוא לא היה היחיד מבין המחנכים שעשה זאת אבל היחיד מביניהם שנודע בציבור הישראלי ושמו היה מוכר עוד לפני השואה. סטפה וילצ'ינסקה, אם הבית של בית היתומים שניהל שהלכה גם היא עם הילדים, כמעט שלא נזכרה בכתבות על קורצ'אק; ביום הזיכרון לשואה ולגבורה תשי"ז (1957) הוקדשה לפועלה רשימה קצרה במדור הנשים בדבר שם הוצגה כ"יד ימינו של יאנוש קורצ'אק, המחנך הדגול של היתומים היהודים בפולין". ברמן הזכיר אותה בעדותו במשפט אייכמן כ"מחנכת הראשית" שהלכה אחרי קורצ'אק שהוביל את השיירה.³⁵⁴ בקובץ יד לשואה ולמרד מ-1953 תוארה הליכתו בראש קבוצת הילדים – מן הבית אל קרונות הרכבת שהובילה אותם למחנה המוות – כ"מעשה גבורתו האחרון". הוא היה גיבור מפני שנשאר עם ילדיו והלך למוות "זקוף קומה, מלא שאט-נפש לרוצחי העמים". צעדו זה היה "מחאה חיה נגד העריצות של חיות-האדם". כך גם בקובץ שהוציאה הוועדה הבינ-קיבוצית במדור להווי ומועד של ההסתדרות, שם תואר כמי ש"נלחם בגבורה על דמות האדם והחברה". מעשה גבורתו נזכר בדיון בכנסת על חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, אז אמר שר הפנים ישראל בר-יהודה (אחדות העבודה-פועלי ציון) כי "בעצם ההליכה לטבח לא היתה גבורה" אבל קורצ'אק, הוסיף – ובכך ביטא את העמדה של

עדות ברמן, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 293. בעדותה הזכירה לובטקין את קורצ'אק: היועץ המשפטי קטע אותה – "עוד ידובר עליו", אמר. עדות לובטקין, שם, עמ' 255.

³⁵³ עדה הגרי, "קורצ'אק וישראל", למרחב, משא 35, 1 בספטמבר 1961, עמ' א-ב; חיה לזר, "בראש מאתיים ילדים צעד יאנוש קורצ'אק – אל האלמוות", מוזיאון הלווחמים והפרטיזנים: פרסומים, עמ' 46-48. הרשימה פורסמה בראשונה בחרות כ-3 באוקטובר 1962.

³⁵⁴ בעדותו סיפר ברמן: "מורים, מחנכים, רופאים, פסיכולוגים, אחיות וכו' וכו', כולם כולם נהרגו, יחד עם הילדים". עדות ברמן, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 293-294. על וילצ'ינסקה ראו: מרים שיר, "האשה מה אומרת? אמהות הגיטו", דבר, 30 באפריל 1957, עמ' 3; יעקב זוק, "סטיפה – אם הילדים", מבפנים, כ, 1-2, ספטמבר 1957, עמ' 140-143. ברשימה מ-1945 ציינה אוירבך: "כמוהו עשו רבים. מורים ומורות פשוטים וענפים אשר לא עזבו את הילדים והלכו עמהם למות מרצונם. עד הרגע האחרון מילאו חובתם, הרגיעו וניחמום. הם היו אב ואם לילדים שחסרו אבא ואמא ללוותם לדרך המָנָת". אוירבך, בחרות ורשה, עמ' 144. על וילצ'ינסקה ראו גם אצל קרמיש, "בעקבותיו של קורצ'אק ועמו יחדיו", משואה ואצל גוטמן, "יאנוש קורצ'אק – קווים לדמותו", ילקוט מורשת, עמ' 15-16.

השמאל הציוני בסוגיית הגבורה בשואה – "שהלך כפי שהלך עם ילדי בית-ספרו – היתה בהליכתו גבורה, אף על פי שלא לחם".³⁵⁵

אפשר למצוא אלמנטים משותפים לייצוגו של קורצ'אק ולייצוגה של האם הביולוגית בעיתונות התקופה: שניהם לא עזבו את הילדים והיו נכונים להקריב עצמם; בשני המקרים הסיפורים עסקו בנסיבות מותם ופחות בסיפור חייהם. למרות שקורצ'אק לא מת בקרב הוא הוערך כגיבור ("אף על פי שלא לחם"), וזאת מבלי לערער על זהותו. במובנים רבים ההערכה כלפיו היתה תוצאה של ניכוס הזהות האמהית על ידי גבר, רעיון שנתמך וקודם בעיתונות ובעדויות הניצולים במשפט אייכמן. במובן זה הרחבת מושג הגבורה בתקופת השואה להקריבה עצמית למען ילדים – פעולה שהיתה שייכת בעיקר לנשים-אמהות – התאפשרה גם באמצעות גילוי הוקרה לגבר.

ו. קווים לדמותה של הבת בימי השואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה

סיפורים על ילדים בשואה פורסמו בעיתונות כסיפורים על ילדים אלמונים וכסיפורים על ילדים שנזכרו בשמות מלאים ולעתים אף פורסמו תמונותיהם. אלה הופיעו כסיפור אישי או כסיפור על קבוצה כדוגמת ילדי לנה קיכלר-זילברמן, תלמידיו של יאנוש קורצ'אק והילדים בטרזיינשטאדט.³⁵⁶ כמו סיפורי האמהות גם סיפוריהם לימדו שגורלם נקבע בהתאם לנסיבות חיי הוריהם, לרוב האם לבדה:³⁵⁷ בגטו ריגה, למשל, הופרדו הנשים מהגברים; הילדים נשארו עם הנשים. כאמור, כך היה גם במחנות.³⁵⁸

³⁵⁵ "יאנוש קורצ'אק", יד לשואה ולמרד, עמ' 35; "אזכרה והתייחדות: על ערב השואה והגבורה", השואה והמרד, עמ' 4; "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה, תשי"ט-1959 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת, 26, עמ' 1390. ראו גם: קרמיש, "בעקבותיו של קורצ'אק ועמו יחידיו", משואה, עמ' 54.

³⁵⁶ על ילדי קיכלר-זילברמן ראו: ויינשטוק, "אמא-לנה מכנסת ילדיה", מעריב, 29 באפריל 1955, עמ' 7; ויינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; רוזלי, "לאשה ולבית: אמא ל-100 ילדים", הארץ, 31 באוגוסט 1959, עמ' 3; בת עמי, "אמא של מאה ילדים ועוד ילדה", למרחב, 20 בדצמבר 1959, עמ' 4; שלמה, "לנה קיכלר מספרת", למרחב, 3 בפברואר 1960, עמ' 2; אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; דרור, "לנה תכניס אותי לחופה", מעריב, 26 באפריל 1962, עמ' 6. על ילדי קורצ'אק ראו: ויינגרטן, "יאנוש קורצ'אק היה עם ילדיו גם בנסיעתם האחרונה", חרות, 10 באפריל 1958, עמ' 3; ארנון, "סיפורי הילדים של קורצ'אק", על המשמר, 3 בפברואר 1958, עמ' 2; "יאנוש קורצ'אק: 80 שנה להולדתו – 15 שנה להרצחו", על המשמר, 15 באוגוסט 1958, עמ' 7; "פולין: מחנות המוות וגולדשמיט-קורצ'אק", הבוקר, 13 באפריל 1962, עמ' 8. על ילדי טרזיינשטאדט ראו: "תערוכה מיצירות ילדי גיטו טרזיינשטאט", שערים, 3 בספטמבר 1959, עמ' 4; חגי, "הילדים המתים מטרזיינשטאט", למרחב, 18 בספטמבר 1959, עמ' 3; "תערוכת ציורים מגיטו טרזיינשטאט נפתחה בת"א", על המשמר, 9 באוקטובר 1959, עמ' 4; "נפתחה תערוכת ציורי הילדים היהודיים מגיטו טרזין", קול העם, 7 בספטמבר 1959, עמ' 4; "תערוכת ציורי הילדים בגיטו טרזין נפתחה אתמול בתל-אביב", קול העם, 8 באוקטובר 1959, עמ' 4. על טרזיינשטאדט ראו גם: טרזיינשטאט, תל-אביב, 1948; רות בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, תל-אביב, 1981.

³⁵⁷ בין אלה היו ברטה שהתחבאה עם אמה בדיר חזירים של איכר פולני, חוה ואמה שהתחזו לאריות, חנה'לה ואמה ש"עברו יחד ארצות רבות, נדרו ממקום למקום, לא נפרדו זו מזו אף ליום אחד". ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4, 17; אליגון, "עוזה, מרושקה, זהבה וחווה", דבר הפועלת כו 2-3, פברואר-מרץ 1960, עמ' 51; גראנאטשטיין, "אמא בבית בתה...", הצופה, 18 באפריל 1958, עמ' 5.

³⁵⁸ עדות אליעזר קרשט, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 382; עדות אבלס, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 705; עדות פלדי, שם ב, עמ' 798. ראו גם בעדות שמואל הורוביץ (שם, עמ' 412), בעדות פריבר שסיפר על הפרדת נשים מגברים בסוביבור (שם ב, עמ' 1027) ובעדות בהיר (שם, עמ' 1047). ובעיתונות: "אייכמן לא יסבול שפקודותיו תופרנה", הבוקר, 26 במאי 1961, עמ' 2; "שואת יהודי בודפשט, אוי'הורוד ומנוק'ן נגולה בפני בית המשפט בירושלים", חרות, 26 במאי 1961, עמ' 1; הירושלמי, "במה אמא לא היתה טובה?", למרחב, משא 16, 18 באפריל 1958, עמ' א.

בשנות החמישים פורסמו בעיתונים סיפורים על ילדים ניצולים שבגרו, באו לארץ ומצאו בה קרובי משפחה. גיבורי הידיעות והכתבות היו בדרך כלל בנות שבימי השואה נמצאו בבית נוצרים או במנזר³⁵⁹ לשם התקבלו ביתר קלות גם מפני שיהדותן לא ניכרה בגופן.³⁶⁰ במשפט אייכמן ניכר שינוי: רוב העדים הניצולים שסיפרו על חוויותיהם האישיים כילדים בשואה היו גברים.³⁶¹ הסיפורים הבולטים על הבנות שנזכרו בעדויות אלה הושמעו בדרך כלל מפי ההורים – רבקה יוסלבסקה סיפרה על בתה וד"ר מרטין פלדי סיפר על בתו.³⁶² סיפורים על בנות והוריהן, אם או אב, שולבו מדי פעם בעדויות: יוסף בושמינסקי סיפר על ילדה שהוסתרה אצל משפחה פולנית; כשהתגלתה כל המשפחה נרצחה.³⁶³ עדה ליכטמן סיפרה על רצח אביה; אביבה פליישמן ואסתר גולדשטיין סיפרו על מות אמותיהן.³⁶⁴

בדומה לסיפורי האם הביולוגית גם סיפורי הבנות, במיוחד כשהיה מדובר על ילדות ותינוקות, המחישו את מצוקת היהודים ואת אכזריות הגרמנים בשיאן. כאלה היו כתבות בהן סופר על רצח ילדה במיטתה ותינוקת בעגלתה.³⁶⁵ ב-1960 סיפר ניצול: "בת ארבע אוזת בשמלת אמה וצועדת בין האם לבין הסבתא. האם סבורה, כי ילדתה מוסתרת כך. אולם אצבעו של האדם העליון שולחת אותה שמאלה [...] התערבות של איש ס.ס. – בעיטה של

³⁵⁹ "מאמצת בתו מסרבת להחזירה", הבוקר, 15 באפריל 1952, עמ' 6; רבקה, "ילדה מספרת: חזרתי אל עמי", חרות, 28 במרץ 1952, עמ' 4; "נוצריה שאמצה ילדה בהונגריה עלתה ארצה ומסרבת להחזירה לאב", חרות, 16 באפריל 1952, עמ' 6; יאיר, "נקמתה של פייגה", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3; י. פפר, "שלוש נשים מספרות", הבוקר, 20 בספטמבר 1953, עמ' 2; חיה בורשטיין, "הבוקר לילד ולנוער: ההרואי 'בטבת'", הבוקר, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; "אשה יהודיה הביאה לישראל ילדה יהודיה שחינכה ונצלה מהשואה", הצופה, 12 באוגוסט 1956, עמ' 4; וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3; ר.מ., "לימין הנרדפים", דבר הפועלת כג 4, אפריל 1957, עמ' 83; מרי יציב, "עם עולים", דבר, 9 באוגוסט 1957, עמ' 2; ראובני, "נוצרי הציל תינוקת יהודיה מידי הנאצים והביאה לארץ", דבר, 14 באוגוסט 1957, עמ' 6; ש.ל. שניידרמן, "מאבקה של אם יהודיה על בתה", דבר, 13 בנובמבר 1957, עמ' 2; הרב דוד הולנדר, "אבות מחפשים את ילדיהם האבודים בפולין", הצופה, 22 בנובמבר 1957, עמ' 4; מרי יציב, "עם עולים", דבר, 2 בדצמבר 1957, עמ' 4; הרב דוד הולנדר, "יתומים יהודיים בבתי נוצריים בפולין", שערים, 13 בדצמבר 1957, עמ' 4; גליקסברג-ליברמן, "סיפור של יהודית", חרות, 24 בינואר 1958, עמ' 5; בן-שלמה, "בת מצאה את אביה לאחר 17 שנות פרידה", הצופה, 17 בפברואר 1958, עמ' 4; עמוס בן-ורד, "אביב מעדולם", הארץ, 23 באפריל 1958, עמ' 7; "בתיה הוחזרה לחיק עמה", מעריב, 27 במאי 1958, עמ' 5; "לאשה ולבית: דיילת אל-על" – ראשונה", הארץ, 2 ביוני 1958, עמ' 3; בידרמן, "שנות ילדותי בניטו וארשה", דבר, 13 באוקטובר 1959, עמ' 3; ישעיהו אביעם, "דיירי הבונקר מארחים ברמת-גן את מצילים הנוצרי מפולין", מעריב, 28 באוקטובר 1959, עמ' 7; "נערה יהודיה שניצלה ע"י רוזן פולני", שערים, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; מ. רינקובסקי, "מעוללות השואה: תודה לאל, גם לי יש כבר בית...", הבוקר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מצאה את בתה שהופקדה בידי נוצרים בימי השואה", דבר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מי היו הורי?", חרות, 8 ביולי 1960, עמ' 8; ארד, "מי היו הורי?", עולם האשה, 24 ביולי 1960, עמ' 3; "מי מכיר, מי יודע?", דבר, 25 באוגוסט 1960, עמ' 4; מ. גרסנפלד, "נערה יהודיה כלואה במנזר בהולנד", הצופה, 3 בפברואר 1961, עמ' 4; מרים מאיר, "בחוג המשפחה: נשים צדקניות אלמוניות", הצופה, 3 באפריל 1961, עמ' 3; "נערה יהודיה שנחטפה ע"י נוצרים, חזרה להולנד עם חוטפתה ותובעת ירושתה", שערים, 29 בנובמבר 1961, עמ' 1; דרוו, "לנה תכניס אותי לחופה", מעריב, 26 באפריל 1962, עמ' 6; "זיכור" בהר הרצל; ניטעה 'שדרת חסידי אומות העולם', למרחב, 2 במאי 1962, עמ' 1.

³⁶⁰ ד"ר זופיה בהמרבלר, רופאה מטוסנוביץ, מסרה את בתה להשגחת משפחה נוצרית. היא סיפרה: "את בתי מסרתי למשפחה פולנית לפני כניסתנו לגיטו, אך את בני הקטן לא הסכימו לקחת פחדו שיגלו את מוצאו". מזיא, רעים בסער, עמ' 128.

³⁶¹ ביניהם היו משה בהיר, יוסף קליינמן ויהודה בקון שהיו כבני ארבע עשרה כשנמצאו במחנות, גדליה בן-צבי שהיה אז כבן שש עשרה ונחום הוך שהיה כבן שתיים עשרה (בהיר בטרבליניקה, קליינמן, בקון והוך באושוויץ, בן-צבי במיידאנאק ובאושוויץ). ראו: משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1045-1054 (בהיר), 1124-1132 (קליינמן), 1133-1133 (בקון), 1224-1229 (בן-צבי) 1218-1223 (הוך).

³⁶² על יוסלבסקה ובתה ראו לעיל; על פלדי ובתו ראו בהמשך.

³⁶³ עדות בושמינסקי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 233. לסיפורים על בנות בעדויות ראו: צבי הרש פחטר, שם, עמ' 152; עדות וולס, שם, עמ' 202, 206, 210.

³⁶⁴ עדות ליכטמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 146; עדות אביבה פליישמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 971-972; עדות גולדשטיין, שם, עמ' 1206.

³⁶⁵ לביא, "שואה כזאת אין שוכחים", הארץ, 13 באפריל 1961, עמ' 5; נימצוביץ, "חנק את בנו הפעוט כדי להציל עשרות יהודים בבונקר", הבוקר, 28 באפריל 1961, עמ' 4.

מגף מסומר, צריחת הילדה קורעת את השקט של צהרי היום בתחנת הרכבת בירקנאו. [...] אפילו אני, שלד חצי מת, ידי מתכווצות לאגרוף. [...] אין זה שהזמן מרפא את כל הפצעים. אני רוצה לברוח מהזיות הזכרונות, מגוויות חברי, מזעקות, מאותה ילדה יהודיה קטנה".³⁶⁶

עדותו של אבא קובנר במשפט אייכמן נפתחה, בהדרגת התובע, בסיפורה של ילדה שהיתה סמל. "אולי תרשה לי לשאול בהתחלה את השאלה הסופית: מה ראית כאשר נכנסת ב-13.7.44 לאותו מקום, ירושלים דליטא וילנה?", שאל האוזנר; העד סיפר: "הגעתי לרובע של הגיטו. איך להגיד? – ראיתי מדבר של כתלים, רחובות מרוקנים. והנה כאשר הגעתי לרחוב אחד, פתאום רצה לקראתנו אשה, והאשה החזיקה בזרועותיה ילדה [...] היא פרצה לקראתנו והתחיל בקול היסטרי לספר. מה שהבינתי מדבריה היה שהיא והילדה שהיתה נראית כבת 3, אבל בודאי היתה כבת 4 ומעלה, היו במחבוא בכרך למעלה מ-11 חודש. איך הן יכלו להיות בכרך זה ולעבור 11 חודש לא הבינתי. היא דיברה בשטף. פרצה בבכי מר ונורא. באותו רגע הילדה שבזרועותיה, שהיתה נראית כאילמת, פתחה פיה ואמרה: 'מאמע, מען דארף שוין ווינען?', 'אמא, המותר כבר לבכות?'. הוסבר לנו, שהיא שיננה לה, לתינוקת, 11 חודש שאסור לה לבכות כאשר היא רעבה, כיון שישמע מישהו בחוץ ויגלו אותן. עכשיו, כאשר היא שמעה את אמה בוכה, היא שאלה את השאלה. אני יכול לספר עוד דברים שראיתי, אבל שאלה זו של ילדה אפשר אומרת יותר מכול".³⁶⁷

הבכי, שהאיסור עליו היה שיא האכזריות והתרתו היתה שיא האנושיות, היה שמור לשתי נשים; סיפור זה הכיל בו בזמן את שיא האכזריות ואת שיא האנושיות, שהתגלמו בשתי הדמויות, אם ובת. העיתונות פרסמה את הסיפור בהרחבה, כאילו הופיע לראשונה: עוד ב-1945 פורסם בדבר השיר "אמא, מותר כבר לבכות?" שכתב נתן אלתרמן בעקבות פגישתו עם קובנר.³⁶⁸ ב-1961 הביא קובנר את הסיפור שמאחורי השיר: הילדה שכבשה את בכייה המחישה את המציאות הנוראה שכפו הגרמנים ופרץ דמעותיה – את השחרור. הבוקר ציטט זאת בכותרות העמוד הראשון והפנימי; שערים כתב: "מען קען שויין ווינען... אפשר כבר לבכות... עת לבכות לאלה שלא בכו באותם הימים ולא היה שבוך אז ולא בכו מאז...". הבוקר זיהה בדמעותיה שמחה; עם בוא הלוחמים, הסביר מעריב, "האיר עליה שחר הגאולה" ולכן השתחררו דמעותיה.³⁶⁹ בנאום הסיכום חזר האוזנר על הסיפור: האיסור על הבכי, אמר, מסמל

³⁶⁶ "ראיתי את אייכמן שולח ילדה יהודיה לתאי הגזים", קול העם, 22 באוגוסט 1960, עמ' 2.

³⁶⁷ עדות קובנר, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 336.

³⁶⁸ כשנפגשו ב-1947 סיפר זאת קובנר לאלתרמן, שבעקבות הדברים כתב את "אמא, מותר לבכות?" שפורסם בטור השביעי בדבר ב-19 באוקטובר 1945, עמ' 2. על המפגש בין אלתרמן לקובנר ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 233; נתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס (ההדיר, ביאר והוסיף אחרית-דבר: דן לאור), תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 19-22. ראו גם: מרדכי נאור, "המשורר והשואה: עיון בשירי שואה וגבורה בר'געים" ובי'טור השביעי' לנתן אלתרמן", דינה פורת, מרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה 1939-1945, תל-אביב, 2002, עמ' 260-261.

³⁶⁹ שניצר, "אמא, מותר לבכות?", מעריב, 5 במאי 1961, עמ' 2; נח, "יש דין...: מאמע מען קען שויין ווינען?", שערים, 5 במאי 1961, עמ' 1; "עדויות על השמדת יהודי וילנה וסוסנוביץ", הארץ, 5 במאי 1961, עמ' 6; "מוטב ליפול כבני חורין מאשר לחיות בחסד המרצחים", על המשמר, 5 במאי 1961, עמ' 7; "אבא קובנר מספר על בכייה של תינוקת", דבר, 5 במאי 1961, עמ' 11; הל, "תיק פלילי

את שיא הסבל בימי השואה.³⁷⁰ בתשכ"ה פורסם הסיפור בחוברת מיוחדת של משרד החינוך והתרבות: בחוברת זו עובד קטע מהעדות והוצג כסיפור שמושמע מפיו של "חבר, איש אמיץ מאוד, חיל ותיק, שהשתתף במלחמת השחרור שלנו, פה בארץ, והיה קצין חשוב"; כשסיים לספר גם בכה גם הוא.³⁷¹

הסיפור על דמעות הילדה הביא לשחרור דמעותיהם של אחרים: במשפט אייכמן גם לישראלים וגם לניצולים היה מותר כבר לבכות; קולות בכי נשמעו באולם כל העת.³⁷² "הרשה-נא לי להביע את תודתי לך על ששחררת את דמעותי אשר היו עצורות בתוכי במשך כל אותן השנים מאז נפרדתי בחפזון מהורי ושוב לא חזרתי לראותם", כתבה צעירה להאזנר עם פתיחת המשפט; "היה זה בקיץ 1942 ובערב לפני הגירוש ואני אז ילדה בת 9. באה אלינו מכרתנו, נוצריה, כדי להיפרד מאתנו והיא לבקשת הורי המיואשים לקחה אותי ובעזרתה ובעזרת רבים אחרים ניצלתי. עברתי מאז גלגולים רבים... לבי נתכוון מכאב אך מעולם לא הוזלתי דמעה. ורק בשמעי את נאום התביעה שלך זזו ממחוגי השעון אחורה ופרצו הדמעות – דמעות הילדה היתומה.... לכן מודה אני לך, אדוני התובע – על שעזרת לי ולרבים כמוני – לבכות".³⁷³

1. "אני קטנה ואני יכולה לעלות ולרדת בקפיצה אחת": על אומץ-לבה ועוז-רוחה של

הבת

רוב הידיעות, הכתבות והמאמרים בעיתונות התקופה שהביאו את סיפורה של הבת בשואה לא ציינו את גילה הכרונולוגי המדויק והסתפקו בכינוי "ילדה" או "פעוטה". היה זה במטרה להמחיש את הפעולות הנועזות שביצעה ואת אומץ הלב שגילתה לנוכח גילה. "חנה'לי היתה ילדה טובה. פעוטה זאת רצה כל היום עם מעשה סדקית כדי להביא קצת פרנסה הביתה, כולם אהבוה כי היתה נחמדה ויעלת חן, פקחית ובעלת דעת כמבוגרת", סופר ב-1952.³⁷⁴

בת כמה היתה אז? לא ברור וכנראה פחות חשוב, שכן הגיל הכרונולוגי לא חפף את הגיל המנטלי: "בת כמה היא הילדה, שלנגד עיניה נרצחו הורים ואחים? בן כמה הוא אותו ילד שלעיניו נפשטו ונאנסו נערות צעירות, אמהות?",

40/61 – צורר היהודים מול ה'מנורה': נרות שבת באושוויץ, הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 2; "אמא, מותר כבר לבכות?" – שאלה ילדה בת 4, הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 1; "אמא, אפשר כבר לבכות?", הבוקר, 5 במאי 1961, עמ' 10. במשפט אייכמן סופר על ילד במצב דומה: בעדותו סיפר מלקמן על כבן עשר ש"היה כלוא במשך שנה שלמה בחדר צר, אסור היה לו לדבר בקול רגיל – ואני לא מדבר על קול רם. אסור היה לו ללכת כמו שילד הולך פן ישמעו אותו השכנים [...] כשאמרנו לו שאין צורך לעשות זאת והוא הבין שהכל כאן מובן, הוא התחיל לרוץ סביב מגרש הילדים כל הזמן, לא יכול היה לעצור, וצעק בקול גדול כי כל השנה אסור היה לו לדבר וללכת ברגל". עדות מלקמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 459.

³⁷⁰ משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 12.

³⁷¹ "אמא, מותר כבר לבכות?", ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 20-22.

³⁷² שיחה עם חיים גורי; שיחה עם השופט גבריאל בך. ראו גם בדיווחים בעיתונות ובתמונות שם, למשל בגיליון העולם הזה, 16 באפריל 1961, עמ' 8-9. על גולדה מאיר שמחתה דמעות (בלווי תמונה) ראו: "לא אוכל לעמוד בזה", דבר, 2 במאי 1961, עמ' 4. על דמעות בעיני השופטים ראו: גרשון הל, "שריפה ממזרח וממערב", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 2, "השופטים בכר כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9.

³⁷³ שלום רוזנפלד, "תורה ששחררת את דמעותי...", מעריב, 15 במאי 1961, עמ' 2.

³⁷⁴ א.מ., "מן החיים בגיטו לודז'", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3.

כתבה שרה נשמית-שנר ב-1957; בנימין טננבוים כתב ב-1947 על "בנים רכים, שמצחם חרוש קמטי זיקנה וחותרם צער ובינה בקלסטר פניהם"; רחל אורבך כתבה על "אדם מבוגר בן תשע", שלו "פנים של יהודי זקן" ועל "גבר בן שש".³⁷⁵ נסיבות החיים תחת הכיבוש הגרמני הפכו את הילדים לזקנים: לנה קיכלר-זילברמן סיפרה על "ילדה קטנטונת חיוורת ורזה עד כדי פחד [...] פרצופונה היה מתוח ומקומט, כמו אצל זקנה". כשחיבקה אותה חיבוק אמהי חזרה להיות ילדה: "המתחות שבפניה נתרופפה לאט לאט [...] הילדה לא פקחה את עיניה, אבל הקמטים שעל פניה התיישרו מעט".³⁷⁶ במשפט אייכמן סיפרה צביה לובטקין: "בתקופות הקשות ביותר של הרעב היו משפחות שלמות שעיקר מפרנסיהן היו ילדים מגיל 7 עד 11, כי גיל 12 כבר נחשב בגיטו לאדם מבוגר". בעדותו במשפט זה אמר ד"ר אהרן פרץ: "הילד היהודי היה מבוגר לפני זמנו. אנו תמיד התפללנו איך ילד בגיל 3-4 הבין את כל הטררגדיה של המצב [...] התפללנו על הבגרות הזאת של הילדים".³⁷⁷ על אף גילה ראתה דברים נכוחה: "אמא, מדוע הלבשת לי את בגדי השבת, הרי ליריות ולמוות מובילים אותנו", שאלה כשגורשו מהגטו לגיא ההריגה;³⁷⁸ "אף לא בכתה", סופר על ילדה שהוחבאה בתרמיל, "הבת-יחידה המפונקת, שלמענה לא היה דבר יקר בעולם, הקשיחה בשלוש שנות הגיטו והגיבה כאדם מבוגר ובשל. התפעלתי מהתנהגותה האמיצה".³⁷⁹

ילדות השליכו נפשן מנגד ויצאו להשיג אוכל לבני המשפחה. "מניה, שהיתה כבת 7 בלבד בפרוץ המלחמה, לא ידעה כלל פחד. בזכות מראה ה'טוב' (הלא-יהודי 'טיפוס') היתה עוברת יום-יום לצד הארי של העיר, מברחה מזון, סוחרת בסכרין, מפרנסת את כל משפחתה". ילדה כבת חמש יצאה מהבונקר להביא חלב ונערה יצאה עם אחיה להשיג אוכל להורים שבמחבוא.³⁸⁰ לעתים הביאה אוכל ליושבי בונקר שלם.³⁸¹ כבת שמונה "השתתפה בכל כוחותיה הקטנים במאבק על הקיום: פעם, בהסתתר כל המשפחה במרתף, נזכרו פתאום כי סיר נשאר על האש, דבר אשר היה

³⁷⁵ נשמית, "נזכור – ולא נסלח", למרחב, 31 במאי 1957, עמ' 4; טננבוים, פתח דבר לאחד מעיר ושניים ממשפחה, עמ' ה; אורבך, בחוצות ורשה, עמ' 24; רחל אורבך, "ליום מורדי הגיטאות", דבר הפועלת טו, 4, אפריל 1950, עמ' 89.

³⁷⁶ קיכלר-זילברמן, מאה ילדים שלי, עמ' 154.

³⁷⁷ עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 249; עדות פרץ, שם, עמ' 372. ראו גם: פרץ אופוצ'ינסקי, "ילדים זקנים בגיטו", למרחב, 1 ביוני 1961, עמ' 2.

³⁷⁸ עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 420; "אמא, מדוע הלבשת אותי בגדי שבת אולי מובילים אותנו למוות?", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 5; "אמא למה הלבשת אותנו בבגדי שבת? אולי מוליכים אותנו למוות?", למרחב, 9 במאי 1961, עמ' 4. דבריה של מרתה יוסלבסקה פתחו את הרשימה היומית מאולם בית המשפט בבוקר: גרשון הל, "תיק פלילי 40/61 – צורר היהודים מול ה'מנורה': בגייהנום של מטה", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 2. הבוקר ציטט בכותרת גם את דבריו של ילד אחר שנזכר בעדותו של וולרס שהעיד למחרת. ראו: "ביסקויט אכול למחצה שמר הילד בכיסו: 'זה בשביל אמא', אמר לפני הישלחו למוות", הבוקר, 10 במאי 1961, עמ' 4.

³⁷⁹ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 29 בספטמבר 1959, עמ' 3. על ילדים שהוחבאו בתרמילים ובחבילות ראו גם: קראי, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת, עמ' 113.

³⁸⁰ רזילי, "תשעה ילדים מעידים", מעריב, 2 ביוני 1961, עמ' 14; שאראשווסקה, "שמונה-עשר בינואר 1943", הארץ, 5 במאי 1959, עמ' 4; א.מ., "מן החיים בגיטו לודו", שערים, 28 בדצמבר 1952, עמ' 3; גרנטשטיין, "נשמה מפוצלת...", שערים, 30 במרץ 1953, עמ' 7.

³⁸¹ לסיפור האיש של בת שהביאה אוכל לבני משפחתה ראו גם: טננבוים, אחד מעיר ושניים ממשפחה, עמ' כא. שאראשווסקה, "שמונה-עשר בינואר 1943", הארץ, 5 במאי 1959, עמ' 4. על השינוי בחלוקת התפקידים במשפחה בגטו ראו: טרסי, "משפחות בתקופת השואה כמוקדי הכרעה והתנהלות אקטיבית", נשים ומשפחה בשואה, עמ' 50-51.

מוכיח לגרמנים כי נמצאים בני אדם בבית. התעוררה השאלה, מי יעלה לקומה העליונה כדי לכבות את האש. יואשה אמרה 'אני אלך [...] בעצם אני קטנה ואני יכולה לעלות ולרדת בקפיצה אחת'."³⁸²

לעתים תיפקדה כמעין אם שנייה, לרוב לאחיה הקטנים; פעמים ניחמה את אמה: "אל תבכי, אמא, אל תבכי. זה יעבור, אמא, ונוסיף לחיות".³⁸³ לפני שהוכנסו לתא הגז הפשיטה כבת שמונה את אחיה ולזונדרקומאנדו אמרה: "סור מכאן, רוצח יהודי! אל תשים כפך הנוטפת דם יהודים על אחי החמוד. אני עכשיו אמו הטובה ובורעותי הוא ימות".³⁸⁴ היה זה ברוח הפואמה של יצחק קצנלסון על העם היהודי שנהרג: "[...] עוד ילדה ראיתי, כבת חמש שנים/ היא כלכלה אחיה הפעוט ממנה, והוא בוכה, חולה האח/ בתוך ריבה קלושה טבלה פרורים של לחם מצנמים/ וברוב חכמה אל פיו הבריחה... זכו עיני לראות בכך! / לראות האם, האם בגיל חמש, בכלכלה אותו, לשמוע את שיחה/ בדברה אליו. אמי, אחת במלוא תבל, היא לא השכילה כה בהמצאתו. / זו מחתה דמעו בצחוק, הבליעה אל לבו שמחה, / ילדה בישראל! שלום-עליכם לא היטיב בזה ממנה לעשות".³⁸⁵

תיאור תפקידיה של הבת כתחליף לדמות הבוגרת שנעדרה או חדלה לתפקד ופעולותיה כמזינה, כמטפלת וכמנחמת שימשו גם הם כאמצעי להמחשת המצוקה של היהודים, אכזריות הגרמנים ופשעיהם כנגד האנושות; היפוך התפקידים, אומר חיים גורי, הוא העדות למוראות השואה יותר מכול תיאור פלסטי של רצח:³⁸⁶ ימים בהם האם לא היתה מסוגלת להזין את ילדיה ולעטוף אותם, לתת להם אוכל, לחבק אותם, ולפיקח על בתה, שעדיין אינה אשה, לעשות זאת במקומה.

2. "הכרתי את הילדה וידעתי את קורות כובעה...": לבושה של הבת כסמל להיקף החורבן

ועומק האובדן

הכתבות והמאמרים בעיתונות התקופה על הבת בשואה סיפרו על ילדה יפהפייה: בעלת תלתלי זהב או "שיער קטיפה שחור", עיניים מרהיבות ושיניים "מלבינות כפנינים"; פניה, "כפני מלאכים", רגליה חטובות ולחייה

³⁸² תנה סלוצקה-קסטין, "צוותאם זועקת אלינו מן האדמה!", קול העם, 17 באפריל 1959, עמ' 5.
³⁸³ גרנטשטיין, "נשמה מפוצלת...", שערים, 30 במרץ 1953, עמ' 7. על כבת אחת עשרה שתיפקדה כאם לאחיה הקטנים ראו: הרשקוביץ, בנדרים ובמחותרת, עמ' 40-42. סיפורים דומים סופרו גם על אבות ובנים, למשל על בן במחנה שהתחנן בפניו אביו הבוכה, "אל תבכה אבא, אל תבכה". אחרי כן נתן לו לחם ונקניק שהשיג. מרדכי שטריגלר, "אב ובנו", הילד והנער בשואה והגבורה, עמ' 147. עוד על ילדים שטיפלו באחיהם ראו אצל מזיא, רעים בסער, עמ' 97.
³⁸⁴ אנשים ואפר, עמ' 354; מארק בר, מגילת אושוויץ, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 222. מצוטט גם אצל: גרייף, "בכינו בלי דמעות...", עמ' 38.
³⁸⁵ יצחק קצנלסון, "הראשונים", יד לשואה ולמרד, עמ' 18, צוטט מ"השיר על העם היהודי שנהרג", כתבים אחרונים ת"ש-תש"ד, הקיבוץ המאוחד, תשי"ג. תרגם מ"ז וולפובסקי. השיר פורסם גם בספר מלחמות הגטאות (עמ' 88-87). ראו גם: "הראשונים", הילד והנער בשואה והגבורה, עמ' 146. להתייחסות לילדה-האם בת החמש ראו גם: ח. סלוצקה-קסטין, "אזכרה שהיא אזהרה: על יצחק קצנלסון [כך במקור] ושירתו", קול העם, 20 במאי 1960, עמ' 5.
³⁸⁶ שיחה עם חיים גורי.

מתוקות.³⁸⁷ אור חיוכיה, הביא קול העם משירו של אלכסנדר פן, "באש ובמים עמד".³⁸⁸ ברשימה בשערים על השעון לק. צטניק נכתב: "כשפתחתי את העמוד הראשון שוב לא יכולתי להניח את הספר מידי, עד שהגעתי לתחונניו האחרונים של ק.צטניק' שביקש רק 'שערה אחת בודדה מתלתלי אחותו הזהובים'".³⁸⁹

לרוב התמקדו סיפורי הבנות שנרצחו בפריט בודד, בדרך כלל פריט לבוש, שהיה סמל להיקף החורבן ועומק האובדן; מידותיו המחישו את ממדי הקורבנות ביחס לרוצחים וסימלו את חוסר הישע של העם. במוזיאון בית לוחמי הגטאות גולם גורל הילדים ב"סינר פרום, הרקום בתמימות, וזוג נעליים קטנטנות".³⁹⁰ "עולה בזכרוני ילדה קטנטנת, שבוכה היתה בחצר שלנו בשעת המצור, ה'אקציה', מפני שרצתה לקחת עמה בדרך לטרבלינקה את כובעה הסרוג הכחול, המקושט בפיף קטן", כתבה רחל אורבך בעל המשמר ב-1952. "הכרתי את הילדה וידעתי את קורות כובעה...".³⁹¹ כבת ארבע הופרדה מהוריה: "מכוננית המשא נעה והרוח העיפה מראשה את כובעה הקטן". האב שמר על הכובע "ושנים, שנים רבות, חיפש לפי סימן היכר זה את בתו שנעלמה, כי המעיל שלבשה עת נלקחה היה עשוי מאותו ה בד". אחרי המלחמה הגיע למחנות: "היה בלובלין, במיידנק. חיטט ברשימות, חיפש בין הגופות, נכנס למחסנים: שמא ימצא את מעילה של הילדה על פי דוגמת הכובע שהיה בידו".³⁹² כשחזרה לדירת הוריה בגטו מצאה נערה את הכובע של אחותה: "מתוך הארון הפתוח הציצה כאילו בעיניים מופחדות הכובע הגדולה של אחותי הצעירה האניה, שגורשה יחד עם ההורים", כתבה ברשימה שפורסמה בדבר, "התמונה שנתגלתה הרעידתני. נזכרתי איך שמרה אמא, שהאניה הקטנה לא תקלקל את הכובע הגדולה והמפוארת, שקיבלה במתנה ליום הולדתה. תפסתי את הכובע, לחצתיה אל חזי ופרצתי בכי רם".³⁹³

כך היה גם במשפט אייכמן: מרתה יוסלבסקה הושלכה לבור לבושה בגדי שבת;³⁹⁴ יוסף רוניק העיד כיצד חפר באחד הבורות ומצא פעוט מונח על גבי אמו; "הילד נעל נעליים לבנות והיה לבוש חלוק לבן". "בית המשפט יזכור את תיאור גווית האם שעליה שכב גופו של תינוק בן שנתיים בחלוק לבן ונעליים לבנות", חזר האוזנר לסיפור בנאום

³⁸⁷ ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; נפתלי לביא, "שואה כזאת אין שוכחים", הארץ, 13 באפריל 1961, עמ' 5; רחל אורבך, "יזכור", דבר, 22 באפריל 1952, עמ' 2.

³⁸⁸ אלכסנדר פן, "נר לנשמת... (1947)", קול העם, 10 באפריל 1953, עמ' 4; ליברמן, "מכתב מגיא ההריגה", שערים, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3; גרשון הל, "באמת, קשה לדעת...", הבוקר, 14 בספטמבר 1960, עמ' 2.

³⁸⁹ ל. נפתלי, "שעונו המעורר של ק.צטניק", שערים, 21 בספטמבר 1960, עמ' 4. קטע זה פורסם בקיץ 1961 גם בקול העם. ק. צטניק, "WIEDERGUTMACHUNG (שילומים)", קול העם, 18 באוגוסט 1961, עמ' 4.

³⁹⁰ אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כו, 4 אפריל 1960, עמ' 78.

³⁹¹ רחל אורבך, "נהי החפצים הדוממים", על המשמר, 25 באפריל 1952, עמ' 2.

³⁹² לפיד, "שיר הפרטיזנים מזהה את הבת האבודה", מעריב, 3 בפברואר 1958, עמ' 3; בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הוריי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "נערה חזרה לחיק משפחתה לאחר 13 שנות פירוד", הבוקר, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "בעזרת שיר-ערש אידי הכירה בת אובדת את הוריה, מהם נחטפה על ידי הנאצים", חרות, 3 בפברואר 1958, עמ' 4.

³⁹³ בירדמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה", דבר, 18 בספטמבר 1959, עמ' 3.

³⁹⁴ עדות יוסלבסקה, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 420.

הסיכום.³⁹⁵ אברהם ברמן הביא לדוכן העדים צעיף אדום קטן וזוג נעלי ילדים: הבוקר וחרות דיווחו על כך בכותרת בעמוד הראשון, מעריב הבליט את הסיפור במסגרת מיוחדת, הבוקר פתח כך את הידיעה הראשית וקול העם את המאמר היומי: "נעל, נעל-ילדים קטנה הרטיטה אתמול את הלבבות וחישמלה את האווירה באולם בית-המשפט. נעל קטנה של ילד שנאספה בשדות-טרבלינקה זמן קצר אחרי השחרור – עדות מחרידה בפשטותה האילמת על מה שנותר מ-120,000 ילדים יהודיים בווארשה. היה זה הרגע הדראמטי ביותר אתמול". כאשר הציג ברמן ביד את הנעליים "אנחות ובכי עצור נשמעו משורות הקהל והעתונאים". גם הכומר ד"ר היינריך גריבר סיפר במשפט על נעלי ילדים: "נשלחו אלינו לדכאו בגדיהם של אנשים שהומתו בגאז [...] היה שם דבר שבמיוחד פגע בעמקי נשמתו. זה היה כאשר הגיעו לראשונה נעלי ילדים. אנו הגברים שראינו הרבה בחיינו נאבקנו עם עצמנו ועם דמעותינו. ואחר כך – עוד ועוד נעלי ילדים הגיעו אלינו. זה היה אחד הדברים הקשים ביותר של אותה התקופה והעת, המרים ביותר".³⁹⁶

במשפט אייכמן סיפר ד"ר מרטין פלדי על בתו הפעוטה, לבושה במעיל אדום, שהלכה והתרחקה; למרות שלא נקרא לבית המשפט כדי לספר על משפחתו – הוא זומן לספר על הטעיית האסירים היהודים שנדרשו לכתוב גלויות כאילו הם בואלדזה, אתר נופש באוסטריה, זה היה עיקר התצהיר שנתן ללשכה 06³⁹⁷ – זה היה הסיפור שעמד במרכז עדותו. בבית המשפט תיאר את קורות יהודי אוז'הורוד בקרפטו-רוסיה שב-1938 סופחה להונגריה; פלדי היה עורך דין במקצועו, קצין לשעבר בצבא האוסטרו-הונגרי והצ'כי, נשוי ואב לשניים. גבריאל בך, שחקר אותו מטעם התביעה, הציג לו שאלות שנגעו לחיי היהודים באוז'הורוד בימי הכיבוש והנחה אותו לתאר את תנאי החיים בגטו. בין היתר ביקש ממנו לספר על אכזריותו של אחד מקציני הז'נדרמריה ההונגרית, מי ש"רק אחרי המלחמה נודע לי שהוא היה יד ימינו של אייכמן".³⁹⁸

יהודי אוז'הורוד גורשו לאושוויץ: משפחתו הועלתה על הטרנספורט האחרון, סיפר פלדי ותיאר את פרידתו מאשתו וילדיו. נציג התביעה או השופטים לא קטעו אותו. "אמרו לנו:³⁹⁹ הגברים ימינה עם הילדים למעלה מגיל 14 שנים, והגברות שמאלה עם הילדים ועם הילדות. והן, הנשים, כבר התחילו ללכת ואנו עוד עמדנו ופתאום נעלמו

³⁹⁵ עדות רוזניק, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1016; משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 61.
³⁹⁶ עדות ברמן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 294; עדות גריבר, שפ, עמ' 571. לדיווחים בעיתונות ראו: "עם ישראל חי! היתה תשובת מורדי הגיטאות", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 1; "מאה אלף ילדים מגיטו ורשה מצאו את סופם המר בתאי הגזים", חרות, 4 במאי 1961, עמ' 1; "נעלי הילד", מעריב, 4 במאי 1961, עמ' 5; בר, "נקודות במשפט: כל בן הילוד היאורה תשליכוהו", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 2; "הדים ממשפט הצורך: אדם מול תולעת", קול העם, 4 במאי 1961, עמ' 1; "זוג נעלי ילדים ממחנה טרבלינקה זיזעו אולם בית-המשפט", קול העם, 4 במאי 1961, עמ' 1. ימים אחדים לאחר עדותו פורסם בקול העם מאמר של ברמן על הילדים בשואה: ד"ר אברהם ברמן, "גורל הילדים היהודים בגיטו וארשה", קול העם, 12 במאי 1961, עמ' 3. אולי בהשראת הנעליים שהראה ברמן פורסם אחרי כמה שבועות הסיפור "הנעליים הצהובות" בו נעליים היו הפריט היחיד שנשאר בידי בת ששרדה. ח. סלוצקה-קסטיין, "הנעליים הצהובות (סיפור)", קול העם, 23 ביוני 1961, עמ' 5. ראו גם: אהרן מגד, "מסכת השואה והנחמה", השואה והמרד, עמ' 11.
³⁹⁷ הודעתו של מרטין פלדי ל"לשכה 06", 668 (שוטף), 113-44/14, מסמכי לשכה 06 (להלן: הודעת פלדי, מסמכי לשכה 06); עדות פלדי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 798-799. לעניין הגלויות מ"ולדאה" ראו גם בהודעתה של אחותו ללשכה 06: הודעתה של סוזן שטראוס, 809 (שוטף) 147-44/14, מסמכי לשכה 06 ובהודעתה של בלנקה קורושי ללשכה 06, 810 (שוטף), 148-44/14, מסמכי לשכה 06.
³⁹⁸ עדות פלדי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 793-796.
³⁹⁹ בהודעה ללשכה 06 סיפר פלדי שמי שניהל את הסלקציה היה "ד"ר מנגלה בעצמו". הודעת פלדי, מסמכי לשכה 06.

כמעט. אני עמדתי עם בני שהיה רק בן 12. כאשר הגענו והלכנו הלאה, הגעתי פתאום לאיזה בן-אדם. לא ידעתי מי זה. הוא היה לבוש במדי הצבא הגרמני, אלגנטי, והוא שאל אותי מה המקצוע שלי. ידעתי שזה לא מקצוע סימפטי עורך-דין ולכן אמרתי לו כי אני קצין לשעבר. הוא הסתכל בי ושאל: בן כמה הילד? ברגע זה לא יכולתי לשקר ואמרתי לו: בן 12. ואז הוא אמר: 'ואיפה האמא שלך? רוץ אחרי האמא'. אשתי פנתה שמאלה. אני המשכתי והלכתי אחר כך ימינה וראיתי את הילד איך הוא רץ. חשבתי בלבי, איך הוא יוכל למצוא את האמא שלו. הלא כל כך הרבה נשים ואנשים, אבל ראיתי את אשתי. איך הכרתי בה? הילדה שלי היתה לבושה באיזה מעיל אדום או יותר נכון על המעיל היתה נקודה אדומה. הנקודה האדומה היתה הסימן שאשתי נמצאה שם. והנה, נעשתה תמיד יותר קטנה ויותר קטנה הנקודה. אני הלכתי ימינה ולא ראיתי אותם יותר מעולם".⁴⁰⁰

נציג התביעה נאלם: כך היה אז כבן שלוש וארבע, אב לפעוטה; בחורף האחרון קנו לה הוריה מעיל אדום. אב בית הדין רמז לו בתנועת יד להמשיך. ממרחק הזמן כך אומר שהופעתו של פלדי היתה בלתי נשכחת גם בעבורו: אחרי למעלה משלושים שנה, עם פרישתו מבית המשפט העליון, צפה בקלטת וידאו שתיעדה את החקירה. "תיארת לעצמי שהמצלמה היתה על העד, אבל משום מה, תוך כדי פתאום המצלמה היתה עליו ורואים שאני ככה מסתכל למרחק ופתאום לא מדבר יותר. לנדוי עשה לי סימן להמשיך, והמשכתי".⁴⁰¹ גורי, אז כתב למרחב, מציין עדות זו כאחת העדויות שצרכו את נפשו: "זה שובר אותי גם היום", הוא אומר, "זו עדות שהמון פעמים ממוטטת אותי".⁴⁰² גם אב בית הדין דאז, שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, זוכר את הרושם הרב שעורר הסיפור.⁴⁰³

מציאת הפריט של ילדה או ילד העצים את הטרגרדיה: במשפט אייכמן סיפרה העדה ליאונה נוימן שעבדה בחיטוי בגדים של יהודים כיצד "השמיע איש לטבי קול זעקה, כאשר החזיק בידו את המעיל המגואל בדם של בתו הקטנה שנורתה".⁴⁰⁴ בקיץ 1962 ביקרה כתבת מעריב באושוויץ: "זה עתה היינו ליד חלון-זכוכית קטן. שם ראינו בגדי תינוקות. חולצות זעירות של עוללים, מוצצי-גומי, בובה קטנה, צעצוע 'קשקשן' [...] את דברי המדריכה כבר

⁴⁰⁰ עדות פלדי, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 798. בהודעה במשטרה לא סיפר על בתו במעיל האדום, ומסר כי "ד"ר מנגלה שאל על גילי ומקצועי, ושלחני לצד שמאל להיכן שהגיעו האסירים שמסוגלים היו לעבוד. את אשתי ביחד עם שני ילדי הקטנים הוא שלח לצד ימים ואותם לא ראיתי יותר". הודעת פלדי, מסמכי לשכה 06.

⁴⁰¹ שיחה עם השופט גבריאל בך. נראה כי השתהותו אמנם היתה ארוכה מספיק כדי שאב בית הדין ירמוז לו בתנועת יד להתקדם, אך קצרה מכפי שהקהל ישים לב לכך: השתהות זו לא דווחה בעיתונות, אינה משתקפת מתמליל החקירה כפי שהוא מופיע בכרך העדויות ולא נזכרת בפרוטוקול. עדות פלדי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 798; היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן (פרוטוקול), ישיבה 53, 25 במאי 1961, כרך 6, ירושלים, תשכ"א, עמ' 42.

⁴⁰² שיחה עם חיים גורי. גורי הזכיר את הסיפור ברשימה בלמרחב בתום נאום הסיכום של התביעה כשהתייחס לעדים ולסיפוריהם הקשים שהושמעו. גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 229, עמ' 233. הוא הזכיר שוב את הסיפור במסה שפורסמה באלפיים (חיים גורי, "על ספרים ומה שביניהם", אלפיים 14, תשנ"ז, עמ' 14). קטע מעדות פלדי הופיע בהבלטה גם בספר אני מלחמת אורחיים (עורך: דני הורוביץ, ישראל, 2004, בעמ' 275). ילדה לבושה אדום המתרחקת ונעלמת בתוך המון יהודי אפור היתה אחת הסצנות בספר ובסרט רשימת שינדלר (Schindler's List, 1993, במאי: סטיבן שפילברג, תסריט: סטיבן זאליאן). תומס קנילי, רשימת שינדלר, ירושלים, 1994, עמ' 110-111.

⁴⁰³ נשיא בית המשפט העליון לשעבר, שופט בית המשפט העליון בדימוס משה לנדוי, בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006.

⁴⁰⁴ עדות נוימן, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 406; עדות פלדי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 798; "גורלם המר של שרידי היהודים בווינה", שערים, 9 במאי 1961, עמ' 3; "אמא, מדוע הלבשת אותי בגדי שבת אולי מובילים אותנו למוות?", הבוקר, 9 במאי 1961, עמ' 5; "אב מכיר מעיל בתו שהנאצים הרגו", למרחב, 9 במאי 1961, עמ' 4.

איני מסוגלת לקלוט. כאילו ממרחקים אני שומעת משהו על מידת החום ששררה בקרמטוריום, על הספק של 3,000 איש ליום. עוברת כמוטומטמת-חוישים אצל קיר-המוות לידו נרצחו 20 אלף איש... נזכרת פתאום במוצץ הגומי של התינוק...". בקיץ 1960 ביקר כתב הבוקר בפולין: בתחנת רכבת ראה ילדה שאחזה בובה. "[הבובה] הזכירה לנו הרבה ילדות קטנות, שנפרדו מצעצועיהם לעולם, כשעשו את דרכן האחרונה בפסי רכבת אלה... ואולי אפילו הובילן אותו קטר שזה עתה ראינוהו?...".⁴⁰⁵ אם נשארה בחיים המחיש החפץ את מה שעברה: ב-1962 הביא קול העם את סיפורה של קבוצת ילדים שניצלו; אחרי השחרור הגיעו לפרנקפורט, שם קיבלו מתנות. "ילדה קטנה הסתכלה בפני הבובה, מתנתה, פרצה בבכי מר וקראה: 'למה נותנים לי ילד מת לשחק בו?'".⁴⁰⁶

מעבר לרושם הרב שעוררו בגדי הילדים והנעליים הקטנות בבית המשפט ויכולתם לתפקד כאמצעי להמחשת הקטסטרופה ואכזריות הגרמנים שרצחו ילדים, הזעזוע לנוכח חפצים אלה היה חזק גם לנוכח תפקודם של בגדי ילדים בתרבות הישראלית בתקופה כביטוי לקשר העמוק בין האם לילדיה. בשנות החמישים האמהות יצרו בעצמן את הפריטים הללו, ובכך טענו אותם בקשר רגשי. במדורי הנשים ביומונים ובעיתונות הנשים פורסמו באופן קבוע כתבות שהדריכו נשים כיצד לתפור ולסרוג שמלות, שכמיות, בגדי תינוקות ותחפושות לפורים; היה זה חלק מההדרכה הכללית לטיפול בבני הבית.⁴⁰⁷ בתחילת שנות החמישים היה זה תולדה של "הצנע", אך מגמה זו נמשכה גם עם ההתאוששות הכלכלית. לפי העיתונות, כולל המסחרית, בגדי ילדים הופקו בראש ובראשונה בבית, אם לא על ידי האם אז אצל התופרת, ולא נקנו בחנות.⁴⁰⁸ אם טובה היתה מי שבישלה ותפרה כמו ידיה: כך טיפלה בהם ושמרה על בריאותם; מבחינה זו לא היו מתאימים מבגדי ילדים המיומנים כדי להמחיש את הפרתם של סדרי עולם בימי השואה.

⁴⁰⁵ תמר אבידר, "לכבות את שלהבות השנאה...", מעריב, 3 באוגוסט 1962, עמ' 4; גרשון הל, "בעקבות הרכבות ההן...", הבוקר, 4 בספטמבר 1960, עמ' 2.

⁴⁰⁶ אנה זגריס, "ילדי מלחמת-העולם השניה", קול העם, 16 בפברואר 1962, עמ' 30.

⁴⁰⁷ הדוגמאות רבות מאוד; ראו במדורים "פינת הבית והמשפחה" ו"לחברה" (על המשמר), "פינת האשה" (הבוקר), "האשה מה אומרת" ו"לביט ולמשפחה" (דבר), "לאשה וילד" ו"לאשה ולאם", קול העם, למשל בפינה "מה ואיך לבשל", "לביט ולעקרת-הבית" (למרחב, בעיקר בפינה "עשי זאת בעצמך" ובפינה "מתכון"), "בחוג המשפחה" (הצופה, למשל בפינה "המטבח" ו"מה נבשל" ובפינה "מאם לאם") "לאשה ולמשפחה" (חרות, בעיקר בפינה הקבועה "התפריט"), "לאשה ולבית" (הארץ) ובמדור "זה ביתי ואנוהו" (דבר הפועלת, בעיקר במדורים "פינת הסריגה", "איכלו ויערב לכם"). במסגרת הערכת הנשים (האמהות) כאמונות על החינוך בבית מרבית המתכונים שהתייחסו לילדים עסקו במאכלי חג, ובפורים גם בתפירת התחפושות. ראו למשל: "לאשה ולמשפחה: סעודת פורים", חרות, 22 בפברואר 1956, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: חגיגת חנוכה לילדים", חרות, 8 בדצמבר 1958, עמ' 3; "בחוג המשפחה: תחפושות לפורים", הצופה, 10 במרץ 1959, עמ' 3; "לביט ולעקרת הבית: תחפושות של רגע אחרון", למרחב, 22 במרץ 1959, עמ' 4; "לביט ולעקרת הבית: הכיני תחפושת לפורים", למרחב, 29 בינואר 1961, עמ' 4; "פינת הבית והמשפחה: לאו דווקא סופגניות", על המשמר, 29 בנובמבר 1961, עמ' 3.

⁴⁰⁸ ראו למשל: צלה זרחי, "פינת הבית: מכנסי ילדים", דבר הפועלת יח, 10, אוקטובר 1952, עמ' 181; צלה זרחי, "פינת הבית: ראשית הסריגה – צעיף וכובע לתינוק", דבר הפועלת יט, 1, ינואר 1953, עמ' 14; "לאשה ולמשפחה: 'חליפה דב' לתינוק", חרות, 11 בפברואר 1954, עמ' 3; רבקה סמו, "פינת הסריגה: סוודר לילד", דבר הפועלת כא, 10-11, אוקטובר-נובמבר 1955, עמ' 272; "לאשה ולמשפחה: בגדי ילדים", חרות, 11 באפריל 1956, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: סינר לילדה", חרות, 25 בדצמבר 1957, עמ' 3; "רשות היחיד: רעיון טוב – איך להאריך שמלת ילדה", מעריב, 16 בינואר 1959, עמ' 16; "בחוג המשפחה: אנו מכינות ריבה", הצופה, 17 באוגוסט 1959, עמ' 3; "לביט ולעקרת-הבית: חצאית לילדה", למרחב, 24 ביולי 1960, עמ' 3.

ז. הבת שנשארה בחיים כמייצגת תקומה לאחר השואה בשיח הציבורי הישראלי

בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים

מרבית הידיעות והכתבות בעיתונות התקופה שעסקו בנערות וצעירות שנשארו בחיים הביאו את סיפוריהן של אלה מהן שמצאו בית במסגרת ההתיישבות העובדת, לרוב בקיבוץ. גם אם הגיעו ארצה עם אחד ההורים, בדרך כלל האם, בנו את חייהן החדשים בנפרד.⁴⁰⁹ ככלל, בסיפורים אלה לא נמצאה התייחסות לסבל האמהות שהופרדו כאן מילדיהן,⁴¹⁰ וחוויותיהן של הבנות פורסמו בקשר לאירוע שהתרחש בהווה: כאלה היו ניצולות שנמנו על בוגרי קורס אזרחי או צבאי, החזיקו במקצוע לא שיגרתי או השתתפו בתחרויות "מלכת היופי של ישראל" ו"צברית השנה" שארגנו לאשה והעולם הזה ו"מלכת הדיילות" מטעם חברת התעופה הלאומית. העיתונאים הדגישו את השינוי החיצוני: ביוני 1960 הביא מעריב את סיפורה של ניצולת השואה זהבה אנג'ל, דיילת אל על: כשהיתה בת ארבע עשרה הגיעה ארצה ולמדה בכפר הנוער בן-שמון. בימי עבודתה כדיילת נבחנה להשתתפות בסרט אקסודוס: "קשה מאד היה להכיר את הדיילת החיננית בשעה שעמדה מאופרת לקראת צילומי המבחן", סיפר הכתב, "לא עוד מבריקה רעננה וצעירה, אלא ממש פליטה מפליטות השואה הנמצאת על אנייה שהשלטונות אינם מתירים את הפלגתה מנמל קפריסאי לחיפה. הרבה עמלו על זהבה עד שהביאוה לידי כך – לבושה שמלת-סחבות, נעולת נעלים 'זוועתיות' ושערה המסודר כרגיל בקפידה, מפוזר ופרוע כיאה לאשה שעברה שבעה מדורי גיהנום. והיא עברה את המבחן בהצלחה, בהיותה אותה שעה אולי היחידה מכל הניצבים שם, שנחנתה בפועל ממש במה שצולם לשם סרט".⁴¹¹

לעתים קרובות פורסמו הסיפורים בגוף ראשון: בעשרה בטבת תשי"ד (1954) הופיעה במדור "לילד ולנוער" של הבוקר רשימה פרי עטה של כבת ארבע עשרה: לפי הקדמת המערכת זו "נצלה מצרפני הנאצים וחיתה בבית משפחה נוצרית בפולין וראתה כמו עיניה מחזות זוועה שלא הובאו כאן מגודל זוועתם. כיום נמצאת היא בארצנו,

⁴⁰⁹ עליית הנוער דאגה קודם כל לילדים יתומים מאב ואם, אך פניות של הורים שביקשו שילדיהם ייקלטו במסגרת זו לא נדחו. שלמה בר-גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפליטה 1945-1955, ירושלים, 1999, עמ' 97. כפי שמראה חנה יבלונקה, רוב הילדים שהגיעו ארצה מאירופה אחרי השואה במסגרת עליית הנוער היו יתומים מאב ואם, והם היו רוב בקרב הילדים ובני הנוער שנקלטו במסגרת עליית הנוער. חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים, 1994, עמ' 196 (הנתונים מתייחסים לשנים 1946-1947: בשנים הבאות מספר הניצולים ירד ביחס לעולים מארצות האיסלאם, ראו אצל בר-גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת, עמ' 101). כשהבת נקלטה במסגרת ההתיישבות העובדת, בקיבוץ או בפנימיה, האם חיה בדרך כלל בעיר. שיחה עם רינה יעקבזון (וייס); שרקה ויץ בשיחה איתי, כפר-הנוער בן-שמון, מרץ 2004. אם היתה מבוגרת יותר הצטרפה לקיבוץ או לגרעין של קיבוץ חדש שעלה על הקרקע והאם נשארה לחיות בעיר. שיחה עם חווקה פולמן-רבן.

⁴¹⁰ התייחסות אחת נמצאה בכתבה בדבר הפועלת מסוף המלחמה, שם סופר על אם: "באה הנח עם ילדה בן החמש, היא מצאה את מקומה בבית-החלוצות. הילד – בראש-פינה. ההפרדה הזאת עלתה לה בדמים. היא התגעגעה ולא השלימה. אחרי השתדלויות רבות העבירו את הילד לפרדס-חנה. כל תקותה שתוכל להתראות עם בנה תכופות, בגלל קרבת המקום. והנה, התאכזבה מר: הודיעו לה שרק פעם בחודש תוכל לראותו. הסאה מלאה [...] 'לא אוכל יותר בלי הילד'. האשה ישבה ובכתה, בכתה על חייה ההרוסים. לא דמעות היו אלה, כי אם דם, דם לבח הדואב". איטה ינאית, "עם העולות בבית-החלוצות", דבר הפועלת יא, 2-1, 27 בפברואר 1945, עמ' 17.

⁴¹¹ ראובן בן-צבי, "הדיילת היתה לפליטה...", מעריב, 30 ביוני 1960, עמ' 6.

לומדת בבית-ספר ומבלה עתותיה ככל ילדה אחרת בת-גילה, אך זכרון העבר לא מש מזכרונה".⁴¹² ב-1959 פורסמו בדבר זיכרונותיה של מרים בידרמן שבפרוץ המלחמה היתה כבת שתיים עשרה. הרשימות הופיעו פעמיים בשבוע במשך כארבעה חודשים; החל מהפרק השני נוספו להן כותרת קבועה ("שנות ילדתי בגיטו וארשה") ותמונה של המחברת. עם פרסום הרשימה הראשונה באוגוסט 1959 הציג אותה דבר כך: "בזכרונותיה מעלה היא לפני הקורא מחרוזת מנומרת של מאורעות בלתי-ידועים לציבור הרחב בחיי היום-יום של הגיטו ושל המחנות. רחובות וכיכרות של וארשה היהודית שאיננה עוד, קמים לתחיה ולפני עין הקורא עובר פסיפס עשיר וחי של אנשים שונים, במיוחד צעירים, שבהם נתקלה בימי המרד בגיטו ובנדודיה על פני המחנות".⁴¹³ היא סיפרה גם על הימים באושוויץ ובראוונסבריק. בתום המלחמה היתה כבת שמונה עשרה. היא חיה בוונצואלה וב-1960 הגיעה עם בעלה וילדיה לארץ. "אולי לא היתה עוד בעתוננו סדרה שעוררה בציבור-הקוראים הדים כה מרובים, כה נרגשים כתיאור קורותיה של אותה נערה יהודיה, שעברה שבעה מדורי גיהנום הנאצי ויצאה בשלום", דיווח דבר כחצי שנה אחרי פרסום הסדרה. "תכתבו לי איפה אפשר למצוא אותה, כי אני רוצה להביע לה רגשותי בעצמי", כתבה קוראת, בת מושב ותיק.⁴¹⁴

סיפורה של הבת שנשארה בחיים סיפור היה מגויס; גיבורת הרשימה שפתחה את הקובץ מסביב למדורה (1946) היתה ילדה: "הוא עמד עם בתו, בת השש, בקהל היהודים", כתב יצחק שדה לפלמחניקים, "[...] במכונת היריה קצרו בהם עד אחד [...] הוא כיסה בגופו את הילדה והיא לא ניזוקה. הוא נפצע קשה. כאשר התעורר שמע את הילדה מיבכת: אבא, אבא'לה קום, קום אבא [...] ענה האיש לילדתו: אינני רוצה לקום, אינני רוצה לחיות. אמרה הילדה לאביה: אבל אני רוצה לחיות. אני, אבא... ובכוח רצונה של הילדה קם האב. תלאות הרבה וגלגולים רבים עברו עליהם ולבסוף זכו ועלו לחוץ המבטחים של ארץ-ישראל".⁴¹⁵ הילדה תיפקדה ככוח המניע והיתה סמל לתקומה; הסיפורים בעיתונות, שגם מהם לא נעדר פאתוס, היו ברוח דומה: סיפורים מגויסים על בת, ממשית או מטפורית, שצורפה והצטרפה לפרויקט בניין הארץ ולא פעם סימלה בחזותה החיצונית את הצלחתו.

⁴¹² חיה בורשטיין, "הבוקר ילד ולנוער: הרהורי י' בטבת", הבוקר, 16 בדצמבר 1953, עמ' 3. כתבה קצרה שפורסמה באפריל 1955 במדור "לאשה ולאם" הביא קטע מיומנה של ילדה בגטו ורשה שנמצא בפולין, מבלי לספר אם הילדה נשארה בחיים. נינה פניאבה, "לאשה ולאם: מיומנה של ילדה בגיטו ורשה", קול העם, 24 באפריל 1955, עמ' 3.
⁴¹³ בידרמן, "שנות ילדתי בגיטו וארשה" (הקדמת המערכת), דבר, 28 באוגוסט 1959, עמ' 3. ראו בגיליונות דבר בחודשים ספטמבר-דצמבר, בימים שלישי וששי.
⁴¹⁴ בידרמן כתבה בפולנית. סיפורה פורסם בעברית בדבר וביידיש בפוןווערטס בארצות הברית. "מרים בידרמן בישראל", דבר, 11 ביוני 1960, עמ' 3. הפרקים קובצו לספר נעורים בצל המוות, תל-אביב (אין שנת הוצאה).
⁴¹⁵ י. נודד [יצחק שדה], מסביב למדורה, עין חרוד, תש"ו, עמ' 8.

1. "נוצקה בדפוס של אומה מחודשת": התיקון שעברה הבת שנשארה בחיים

כאמור, לפי העיתונות רוב הילדות והנערות ניצולות השואה שהגיעו לארץ, בדרך כלל לבדן, מצאו את מקומן במסגרת ההתיישבות העובדת; מעריב דיווח שמרבית הילדים הניצולים לא היו מועמדים לאימוץ במסגרת משפחות נורמטיביות אלא צורפו לחברת ילדים בקיבוץ, "בעיקר משום התנאים הנוחים לערך, בהם חינכה, גידלה והכשירה עליית הנוער תחת לחץ מאנשים המבקשים ילד לאימוץ, הרי נמנע המפעל ברוב המקרים ממסירת ילד לאימוץ גם מתוך זהירות מפני סיכוכים שונים בעתיד וגם ברצותו לשמור על העקרון של חינוך הילדים בחברת ילדים המתכוננת לחיי חקלאות משותפים", כלומר, הגשמת האידיאולוגיה הציונית.⁴¹⁶ המדריכות הוצגו כמי שאמורות לתפקד כתחליף אם – "המורות והמדריכות נבחרות במיוחד כדי שתהיינה בעלות רגש ויחס אמהי למען להבין לרוח היתומות ולתת להן את הדבר העיקרי החסר להן בחיים – חיבת ההורים" – וכדמות מחנכת. קליטתה בהתיישבות העובדת תוארה כסיפור הצלחה והיא "התאקלמה חיש מהר".⁴¹⁷

בעיתונים הופיעו כתבות על בנות שבימי השואה חיו במנזרים או בבתי נוצרים; הכותרות סיפרו על בת שחזרה הביתה לא רק במובן של חזרה למשפחה הביולוגית וליהדות אלא באמצעות ההחלטה להפוך ישראלית: כך הוצגה כמי ש"הוחזרה לחיק עמה", "בת ששבה לגבולה" ש"מצאה סוף סוף את מקומה ומולדתה". יתומה צוטטה: "חזרתי אל עמי", אחרת אמרה: "חזרתי אל עמי ומולדתי, אני מאושרת".⁴¹⁸ בתחילת 1960 הביאה העיתונות את סיפורה של נערה שגדלה אצל משפחה פולנית; כשהיתה כבת חמש עשרה גילתה לה אם המשפחה שהיא יהודיה. "אחרי שנים כה רבות של צפייה למחר טוב יותר, נמצאתי שוב בין אחי ואחיותי", ציטט דבר, "אחרי שנים רבות כל כך של

⁴¹⁶ לפי יבלונקה הקיבוצים הוערכו כמערכת המתאימה ביותר לקליטת הילדים והנוער מקרב שארית הפליטה הן בשל העלות הנמוכה יחסית למסגרות אחרות והן בשל תפישתו של הקיבוץ כאמצעי יעיל להכשרתם כעברים. יבלונקה, אחים זרים, עמ' 198. ילדים שלא היו יתומים היוו בעיה בעבור עליית הנוער כמסגרת קולטת פוטנציאלית שכן המטרה היתה לקלוט, לעניין זה בקיבוצים, את הילדים ולא את ההורים. עמ' 201.

⁴¹⁷ ל. בת-אסתר, "למי שייכת הילדה?", מעריב, 25 באפריל 1952, עמ' 2. ראו גם: מרי יציב, "עם עולים", דבר, 22 בנובמבר 1957, עמ' 4; ד.י., "לזכר נעדרים: מרגלית ריבאק", על המשמר, 4 בדצמבר 1957, עמ' 2; שי, "קלרה צוקר מצאה את הוריה", חרות, 1 באפריל 1958, עמ' 4; בן-רוד, "אביבה מעדולם", הארץ, 23 באפריל 1958, עמ' 7; "נערה יהודיה שניצלה ע"י רוזן פולני", שערים, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; רועי, "ניצלה מהנאצים ע"י רוזן פולני וחונכה כנוצריה", הבוקר, 19 בפברואר 1960, עמ' 10; ר. פלא, "בית היתומות הכללי בבנינו החדש", שערים, 21 בספטמבר 1956, עמ' 3; בן-שלמה, "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הורי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; צ. בן-נתיב, "אי-שם על גבול המזרח: 'אבאלה', בוא השתולל", למרחב, 27 בינואר 1956, עמ' 3. על הילדים מבין הניצולים ראו: יבלונקה, אחים זרים (על הנוער ראו בעיקר בעמ' 209-224); על קליטת הילדים הניצולים במסגרת עליית הנוער ראו: בר-גיל, מחפשים בית מוצאים מולדת, בעיקר בחלק שני ("המפגש עם ארץ ישראל", עמ' 93-182), יבלונקה, אחים זרים, עמ' 196-224.

⁴¹⁸ י. ניאי, "בתי ה הוחזרה לחיק עמה", מעריב, 27 במאי 1958, עמ' 5; "ילדה שאומצה על-ידי פולנים בימי השואה – חזרה לעמה ובאה לישראל", על המשמר, 19 בפברואר 1960, עמ' 1; מ. עין-רואי, "בת שבה לגבולה", דבר, 20 באוגוסט 1957, עמ' 2; "הסיפור האגדתי שהחזיר נערה לחיק עמה", למרחב, 19 בפברואר 1960, עמ' 1; ט. "ילדה מספרת: חזרתי אל עמי", חרות, 28 במרץ 1952, עמ' 4; "אני חוזרת לעמי, מולדתי ובית הורי", הצופה, 3 בפברואר 1958, עמ' 4; "יהודית סתיו", לאשה, 9 ביוני 1959, עמ' 7. ראו גם: ח. קורן, "בת ישראל אני!", בית יעקב, 8, טבת תש"ך, עמ' 16. במקביל המשיכה העיתונות לרווח על ילדים שלא חזרו ל"חיק עמם": אלה פורסמו בעיקר בעיתונות הדתית והחרדית. למשל: "עשרת אלפים ילדים יהודים יתומי השואה נמצאים עדיין בידי נכרים", הצופה, 4 בינואר 1960, עמ' 1. ידוע היה סיפורם של האחים רוברט וג'וראלד פינאלי שהופקדו בידי אביהם ככנסייה. בתום מאבק שניהלה דודתם הישראלית הגיעו לארץ. "ילדי פינאלי – הפינאלה", העולם הזה, 2 במרץ 1960, עמ' 7; א. הלפרין, "פינאלי במהדורה חדשה", הקול, 26 באפריל 1957, עמ' 2.

מישחק קומדיה הרגשתי את עצמי פה כי אני הוא אני עצמי. נמצאתי במשפחה שלי⁴¹⁹. בכ"ז ניסן תשכ"ב (1962) השתתפה בעצרת הזיכרון המרכזית צעירה שבהיותה תינוקת נמסרה להשגחת אוקראינית. האם נרצחה, הבת והאב עלו ארצה; היום, דיווח למרחב, היא חיילת בצה"ל⁴²⁰.

הוכחות לקליטתן נמצאו בסממנים חיצוניים כמו אימוץ שם עברי וחזות צברית, שליטה בעברית, נישואין ולידת תינוקות ובחירה במקצוע נשי מסורתי. בת ארבע עשרה החליפה את תליון הצלב שעל צווארה במגן דויד ואת שמה מגיזלה לגזית; צעירה ביקשה מחבריה בקיבוץ בנגב לקרוא לה דינה ולא דיאנה; עם הגיעה לארץ "למדה על מעשי הגבורה וקידוש-השם של עמנו במשך הדורות" ועתה היא דוברת עברית; צעירה שימי ילדותה עברו עליה במנזר הוכשרה כמורה לתנ"ך⁴²¹. היא כבר לבושה בסרפן, וחרוזי עץ זית מקשטים את צווארה, התרשם הארץ מניצולה צעירה, "שערה הבלונדי ארוך, פרוע, כשל צברית" והעברית שבפיה "שוטפת לא פחות". יאנושה בת השש עשרה, פעוטה בימי השואה, התגוררה עם הוריה במעברה ליד כפר-סבא: היא שקדה על לימודיה ודיברה עברית טובה. ב-1957 סיפר דבר כיצד השתלבה במעגלי הרוקדים בחג העצמאות: "ברעם של מחיאות כפיים מתקבל זוג רוקדים חדש: יאנושה חובקת את זרועו של עובדיה משכונת התימנים [...] שתי פאותיו המסולסלות מועפות לכל עבר"⁴²². סיפורה היה מופת להצלחתו של כור ההיתוך: הריקוד המשותף, שנשען סמליות גם בזכות המועד (יום העצמאות), היה כלי להסרת המחיצות התרבותיות ורמז על הקמת משפחה עתידית שילדיה יתויגו כישראלים, ולא כאשכנזים או מזרחיים, סימן להשלמתו של תהליך קיבוץ הגלויות שהיה בעצם מחיקתן.

הניצולות הצעירות למדו סיעוד, תפירה ושרטוט ועבדו כאחיות, מבשלות ותופרות ובהתיישבות העובדת גם מדריכות ואקונומיות⁴²³; כגננות וכמטפלות נמשכו ל"צברים" הפעוטים, אשר נולדו במקום, וכאילו כרתו ברית עם

⁴¹⁹ "את יהודיה, ואני הצלתי אותך", הארץ, 19 בפברואר 1960, עמ' 2; "הסיפור האגדתי שהחזיר נערה לחיק עמה", למרחב, 19 בפברואר 1960, עמ' 1; "נערה יהודיה שניצלה ע"י רוזן פולני, שערים, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; ר. רועי, "ניצלה מהנאצים ע"י רוזן פולני וחונכה כנוצריה", הבוקר, 19 בפברואר 1960, עמ' 10; "הצללה דרמטית של ילדה יהודיה מפולין", חרות, 19 בפברואר 1960, עמ' 8; "דראמה של ילדה יהודיה ניצולת השואה", קול העם, 21 בפברואר 1960, עמ' 3; ראו גם: יוסף לפיד, "שיר הפרטיזנים מזהה את הבת האבודה", מעריב, 3 בפברואר 1958, עמ' 3; מ. רינקובסקי, "מעוללות השואה: תודה לאל, גם לי יש כבר בית...", הבוקר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; "מצאה את בתה שהופקדה בידי נוצרים בימי השואה", דבר, 23 ביוני 1960, עמ' 4; גניה סילקס, "פגישה עם הילדים שלי", דבר, 15 באפריל 1952, עמ' 3.

⁴²⁰ "יזכור" בהר-הרצל: ניטעה 'שדרת חסידי אומות העולם', למרחב, 2 במאי 1962, עמ' 1. שמה של החיילת הוא אירית אוסיפוב.
⁴²¹ וינשטוק, "מאה ילדים – ואמם", מעריב, 28 באוגוסט 1959, עמ' 6; אריאלה ראובני, "נוצרי הציל תינוקת יהודיה מידי הנאצים והביאה לארץ", דבר, 14 באוגוסט 1957, עמ' 6; וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3; "נשים לומדות עברית", למרחב, 6 ביולי 1955, עמ' 2; אביעם, "דיירי הבונקר מארחים ברמת-גן את מצילים הנוצרי מפולין", מעריב, 28 באוקטובר 1959, עמ' 7. ראו גם: "אילה הראל נבחרה כמלכת הדיילות בעולם", הבוקר, 2 ביוני 1958, עמ' 1, "שבעה מתוך מיליון: וידוי בפני הכומר", העולם הזה, 26 באפריל 1956, עמ' 11.

⁴²² בן-רוד, "אביב מעדולם", הארץ, 23 באפריל 1958, עמ' 7; סילקס, "פגישה עם הילדים שלי", דבר, 15 באפריל 1952, עמ' 3; אנגל, "יאנושה רוקדת בחג העצמאות", דבר, 5 במאי 1957, עמ' 4.

⁴²³ "חמשים וחמש בנות", דבר, 29 במאי 1952, עמ' 3; "המתור למכור נשק לגרמניה? לא יכופר הדם", הארץ, 29 ביוני 1959, עמ' 2; סילקס, "פגישה עם הילדים שלי", דבר, 15 באפריל 1952, עמ' 3; "לזכר נעדרים: ורדה (ולדה) גליקסמן", דבר, 4 בפברואר 1957, עמ' 3; "הם עלו בחודש מאי", דבר, 23 באפריל 1958, עמ' 36-37; עמוס בן ורד, "...בימי הראשונים של המדינה הגיעו...: המשרטטת", הארץ, 23 באפריל 1958, עמ' 6; ר. פלא, "בית היתומות הכללי בבנינו החדש", שערים, 21 בספטמבר 1956, עמ' 3; "ענת לביא", לאשה, 9 ביוני

שמש הנגב היוקדת אשר שזפתם מכף רגלם ועד קדקדם".⁴²⁴ גם כשהצטרפו למחתרת הוטעמה נשיותן: הרשימה בחרות לזכר פנינה פדרמן, ניצולה שהקימה משפחה בארץ ונהרגה במהלך פעולה של האצ"ל, הציגה אותה כרעיה וכאם לשניים ולבסוף כחיילת שהשתתפה בפעולות "לצדו של בעלה". כזו היתה גם דינה (דיאנה) שנקלטה בקיבוץ: בימים מטפלת ובלילית "לקחה הסטן בידה ויצאה למשמרת לילה".⁴²⁵ ההוקרה הרבה נבעה מהמהירות בה בנתה את חייה בהתאם לנורמות: אם ועקרת בית שלא שאפה לעשות קריירה; אם המצב הכלכלי מחייב יצאה לעבודה, בדרך כלל במשרה חלקית ובמקצוע נשי מסורתי.⁴²⁶ זו היתה הדרך העיקרית לצלוח את התיקון שנדרש, הוסבר: כך סופר על ניצולה ש"לומדת עכשיו בביה"ס לגנות בירושלים. היא עסוקה הרבה – מדברת עברית טובה ועובדת בגן ילדים". הפיכתה לישראלית שיחררה אותה, הסביר דבר ב-1952, מ"כל התסביכים הקודמים".⁴²⁷

הכתבות על בנות שעברו את השואה התייחסו בחיוב למה שזוהה כסירוב לדבר על מה שעברו; השתיקה הוערכה כביטוי לרצון עז להתמקד בעתיד: לא נמצאה כל התייחסות לקשייהן האישיים לספר לאחרים מה עבר עליהן ולא לקושי, אם היה, לשמוע את סיפוריהן. "התזכרו את פסח בצרפת? שואלת לנה [קיכלר], [...] איך גנבנו את הגבול לצ'כיה: חמשה דרכונים חסרו לנו והחבאנו את הקטנים בתרמילי גב ובמכס התרוצצנו כך ששבע פעמים ספרו אותנו – ותמיד יצא מספר אחר... זוכרים? 'לא! אינני רוצה לזכור!' מתפרצת נערה".⁴²⁸ ב-1952 סיפר דבר על נערות שסיימו קורס מטפלות של משרד הבריאות, ביניהן ניצולה: "בימי המלחמה היתה בבירת הנאציזם. יש לה אי-רצון גמור ומוחלט לשוב לאותם הימים. ויש לה גם אי-רצון כלפי פרסומה [...] בקושי הסכימה לדבר אתי. רצונו של אדם – כבודו. איני כותב על רותי ולא כלום". השכחה היתה חלק בלתי נפרד מהשיקום, התרשם הבוקר: "טבעי הוא הדבר, שלא קל היה להשכיח מלבו את זוועות העבר", כתב על ילדי קיכלר-זילברמן. עם זאת התעוררו ספקות מסוימים: "הספר מסתיים במלים: 'בוא יום והם יבנו את ביתם במולדת החדשה. אז ישכחו את סבלות העבר. האומנם ישכחו?'", נכתב בדבר הפועלת על הילדים מרחוב מאפן.⁴²⁹ ניצולות הביעו דעה שונה: הדיבור על העבר היה הכרחי לשם בניית העתיד, הסבירה קיכלר-זילברמן להצופה: "הקו החינוכי שלי היה, לאחר שאספתי את

1959, עמ' 8; בן-צבי, "הדיילת היתה לפליטה...", מעריב, 30 ביוני 1960, עמ' 6; "יתומה" מצאה את הוריה, הארץ, 1 באפריל 1954, עמ' 3; "מאה ילדים שלי", הצופה, 4 במרץ 1960, עמ' 5.

⁴²⁴ בן-נתיב, "אי-שם על גבול המזרח: 'אבא'לה, בוא להשתולל!", למרחב, 27 בינואר 1956, עמ' 3; ר. פלא, "בית היתומות הכללי בבנינו החדש", שערים, 21 בספטמבר 1956, עמ' 3; וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3; בן-ורד, "אביב מעדולם", הארץ, 23 באפריל 1958, עמ' 7; "מאה ילדים שלי", הצופה, 4 במרץ 1960, עמ' 5.

⁴²⁵ "זכרון לנופלים: הרעיה, האם והחיילת", חרות, 7 במרץ 1954, עמ' 3; וויניצקי, "דיאנה", חרות, 30 בנובמבר 1956, עמ' 3.

⁴²⁶ ראו למשל: "הם עלו בחודש מאי: הבלונדינית מצ'כיה", דבר, 23 באפריל 1958, עמ' 37-36.

⁴²⁷ סילקס, "פגישה עם הילדים 'שלי'", דבר, 15 באפריל 1952, עמ' 5.

⁴²⁸ ויינשטוק, "אמא-לנה מכנסת ילדיה", מעריב, 29 באפריל 1955, עמ' 7. ראו גם: י.ל. יונתן, "אנה פראנק' בקיבוץ בגליל", דבר, 26 בספטמבר 1958, עמ' 5.

⁴²⁹ "חמשים וחמש בנות", דבר, 29 במאי 1952, עמ' 3; י. איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8; שולמית קרל-אמיתי, "דבר לא לשכוח", דבר הפועלת כה 4, אפריל 1959, עמ' 100.

הילדים, להשכיח מלבם את המראות הנוראים, שראו ועברו. זאת בגלל סיבה אחת: מאז שהגענו לבית הילדים בזאקופנה, לא היה נושא אחר לשיחה בין הילדים לבין עצמם ועם המבוגרים שעסקו עמם, אלא – כיצד 'סילקו' עוד צלחת מרק במחנה, כיצד ראו מעשי זוועה שונים – מחומר כזה ניזונה נשמתם. החלטתי שזה לא ייתכן [...] זמן מה נדמה היה לי, כי הצלחתי להשכיח. לחיות את ההווה ולתכנן את העתיד. עד שיום בהיר אחד, כאשר הילדים כבר הראו סימני בריאות, הם היו שבעים ולבושים, כהרף עין צץ בי רעיון אחד – ושיניתי את הקו החינוכי שלי – להשכיח? לא. זה אסור! באיזה זכות? ע"י השכחה מכוונת זו יחסר פתאום קטע שלם מחיי העם. הווה ועתיד חייבים בתשומת לב אך גם העבר חייב להיזכר וזוהי גם חובה לאלה שלא זכו". דברים דומים אמרה למעריב.⁴³⁰ העיסוק בשאלת הזיכרון והשכחה בהקשר של הבנות שעברו את השואה היה פן אחד לדילמה שעיקרה מה לזכור מן השואה וכיצד: במישור הלאומי היה זה בהקשר ללקח השואה שביסודו גורל עם שאין לו מדינה וההכרח לבצר את קיומה; במישור האישי היו אלה השאלות מה וכיצד לזכור, אם אפשר בכלל למנף את העבר לטובת התחלה חדשה.⁴³¹

עיסוק בעבר זכה להערכה בהנחה שבנתה בארץ חיים חדשים: ב-1954 פורסם ספרה של דוניה רוזן ידידי היער, שעברה את השואה במחבוא בבית אוקראינית וביער. הספר, כתב מעריב, "ראוי לעמוד ליד יומנה של אנה פראנק" בזכות קווי הדמיון ביניהם:⁴³² בשני המקרים היה זה סיפורה של "ילדה בודדה מול פני אלף סכנות, מול חיות-טרף והיער הגואל". בתוך כך הדגיש ש"דוניה ניצלה מהגיהנום, עלתה לארץ כמעפילה – והיא לומדת כיום באוניברסיטה העברית". בתשכ"ה הודפס קטע מידידי היער במקראה של משרד החינוך והתרבות.⁴³³

סיפורה של בת שעלתה מהבור בו נמצאה אמה המתה פורסם בעיתונות כשהילדה בגרה והפכה לאם: "הובאו כחמישים יהודים, נערכו בשורות של חמישה-חמישה והתינוקות על אימותיהן", סיפרה האשה שהיתה אז כבת שבע לחצופה. 'לרדת לבור – נפלה פקודה – להשתטח על האדמה!' גם אני, אמא ואחי. [...] טרטור כלי ירייה שם קץ לחיי אמי [...] גופה כיסה אותי כולי ולא הרגשתי עוד שום דבר. ערמות של הרוגים נערמו על אמא שלי והלילה ירד. [...] לאט לאט יצאתי מתחת גופה של אמא ומסחבות של לבנים שהורדתי מגופה הקרובה אלי חבשתי את פצעיי.

⁴³⁰ מרים מ., "בחוג המשפחה: אמם של 100 ילדים וילדה אחת", לחצופה, 1 בינואר 1962, עמ' 3; רוזן, "תשעה ילדים מעידים", מעריב, 2 ביוני 1961. ראו גם: עמרם, "ילדים הפוקחים עיני מבוגרים", קול העם, 7 ביולי 1961, עמ' 4; "באספקלריה של יומני ילדים", קול העם, 18 באפריל 1962, עמ' 3. חשיבות השמעת הסיפור לשם ההתוודעות עם השרשרת ניכרה גם בקרב נציגי הממסד: למרות שהחליט להשאיר ניצול אצל הוריו המאמצים ולא להחזירו לאחזקת סבתו גילה השופט אהדה כלפי הסבתא שסיפרה לילד על הוריו שנרצחו ואמר שטוב עשתה מפני שעל הילד לדעת מי היו הוריו. נוי, "הסבתא הורשתה לבקר ולראות את נכדה...", הבוקר, 27 באוקטובר 1952, עמ' 4.

⁴³¹ על חוסר היכולת של נשים שעברו את השואה כילדות לספר על מה שעברו ראו במחקרה של רונית לנטין על ניצולות מטרנסניסטריה: רונית לנטין, "שורות מספרות את טרנסניסטריה", אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 257-282. על הדחקה הסיפורים על השואה ראו: איריס מילנר, "השיכחה הטובה": ייצוג ההדחקה בספרות הדור השני לשואה, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1995.

⁴³² ספרה של רוזן עלה במהלך הוויכוח על דימויה הציבורי של אנה פראנק בארץ, ראו בפרק השלישי: המתנגדת ברוחה.

⁴³³ ד. ל., "דוניה והיער", מעריב, 21 במאי 1954, עמ' 9; דוניה רוזן, "מתוך יומני", הילד והנער בשואה והגבורה, עמ' 227. דוניה רוזן, ידידי היער, ירושלים, תשי"ד.

עמדתי על רגלי ובשארית כוחותי רצתי ליער הסמוך".⁴³⁴ הילדה נשארה בחיים, הגיעה לארץ נישאה וילדה שני בנים ובת, לה קראה תחיה, על שם אמה חיה. "אמא שנפרדה ממני בבור ההריגה ציוותה לי את החיים [...] עתיד מזהיר של חיי מחר בארץ ישראל". למרות שהילדה נולדה בתחילת כסלו ציינה את יום הולדתה מדי שנה בשבת שאחרי העשרה בטבת.⁴³⁵

2. "בת ישראל גאה": הבת כמייצגת העם היהודי ומדינת ישראל, המקרה של מלכת היופי סיפוריהן של נערות שילדותן עברה עליהן בגטאות, במחנות או במקומות מסתור שונים הובלטו בעיתונות כשגיבורותיהם היו מועמדות לתארים שעניינם כבוד ויקר מקומיים וייצוג מדינת ישראל בעולם. אלה פורסמו בעיקר בעיתונות הנשים ובמדורי הנשים ביומונים. הצגת המועמדות לתואר כמו "מלכת היופי של ישראל" של לאשה כללו את פרסום תמונותיהן והצגת פרטיהן האישיים; כך היה גם במהלך תחרות "צברית 56" של העולם הזה.⁴³⁶ שתיים מבין המועמדות לתואר "צברית 56" היו ניצולות: תמר צלינקר, בת שבע עשרה, מ"ילדי טהרן" ש"אחרי הקמת המדינה נפגשה עם הוריה, שעלו מפולין, אותם לא זכרה כמעט. עם הוריה דרה בראשון-לציון, ושם היתה חניכת הנוער העובד. היתה בהכשרה בקיבוץ אלונים, אולם נאלצה לעזוב ולחזור כדי לעזור למשפחתה. היא משלימה את לימודיה התיכוניים בכתב ולומדת ציור שאיפתה להיות מורה לציור". על המועמדת איזיס פיסטינר, בת שבע עשרה, נכתב ש"שנות מלחמת העולם השניה הביאו רק סבל רב [...] מכל זכרונות ילדותה המרים מתבלט לעיניה רק זכרון עבודתם המופלאה של הרופאים והאחיות, העוסקים בהצלת חיי-אדם. איזיס החליטה להקדיש גם את חייה להקלת סבלם של הבריות. רק בעלותה ארצה ניתן לה להתחיל בהגשמת שאיפתה זו. היא עברה קורס חובשים בגדנ"ע ובמגן דוד אדום, משרתת כאחות מתנדבת בתחנות עזרה ראשונה [...] חושבת לשרת כחובשת קרב". כך היה באותו שבועון כשהוצגו המועמדות לתואר "מלכת המים" ב-1959, אז תחת תמונת המועמדת הופיעו תולדות חייה

⁴³⁴ ממת, "תחיה", הצופה, 10 בינואר 1960, עמ' 2. סיפור דומה הופיע באחד מעיר ושניים ממשפחה, עמ' נה.
⁴³⁵ ממת, "תחיה", הצופה, 10 בינואר 1960, עמ' 2. קיום צוואתה של האם הוצג לעתים ככוח שהניע את הבת לחיות: מרים יהב כתבה את ספרה בתי אולי את בעקבות מילותיה האחרונות של אמה: "בתי, אולי את תשארי בחיים ותספרי". "אולי כדי להשיע את הזעקה באושוויץ, נשארה מרים בחיים", הארץ, 30 בינואר 2005, חלק א, עמ' 9.
⁴³⁶ בסוף 1955 הכריז העולם הזה על תחרות "צברית 56" בה תיבחר צעירה שתזכה בתואר "הצברית של השנה". כ"יסוד לבחירה ישמש כושרה של המועמדת לייצג את הטיפוס הישראלי החדש, מבחינת דרך-חייה, שאיפותיה, רמתה המוסרית והופעתה החיצונית". הפרס: אלף לירות שיוקצבו להשתלמות הזוכה בארץ והתקדמותה באותה הדרך ששימשה יסוד לבחירתה כ"צברית 56". בין שמונה עשר השופטים – ביניהם עורכי דין, קומפוזיטור, כדורגלן ומערכת העיתון – היו ארבע נשים, כולן אמניות הבמה (שחקנית, רקדנית, פסנתרנית וזמרת). בטופס ההתמודדות היה על המועמדת לספק מידע על מקום הלידה, שנת העלייה, השכלה, שירות צבאי, משלח יד ותחביבים ובנוסף היה עליהן למלא שאלון בו התבקשה לספר על יחסה לבית ולבני המשפחה, סגנון הלבוש ומקומות הביילוי המועדפים ועתידה, בין היתר על נישואין וחשיבותם. 48 צעירות הגיעו לשלב הסופי. בתואר זכתה אופירה ארז, בת עשרים מתל-אביב, מורה, חיילת וכתבת בביטאון הנח"ל. "צברית 56", העולם הזה, 29 בדצמבר 1955, עמ' 10-12; "שאלון לבנות הדור הצעיר", העולם הזה, 19 בינואר 1956, עמ' 19; "כך נבחרה הצברית", העולם הזה, 15 במרץ 1956, עמ' 10-11. על "צברית 56" כאקט פטרייטי של השבועון ראו: נועם יורן, "העולם הזה", תאוריה וביקורת 12-13 (חמישים לארבעים ושמונה), 1999, עמ' 137-143.

בקיצור: אירן איינהורן "נולדה בצרפת והסתתרה שם בימי המלחמה, אחרי שהתיממה מאמה. אחרי המלחמה באה ארצה עם עליית-הנוער, התמחתה כאחות, ובשעת שרותה בצה"ל ניצלה את זמנה הפנוי כדי ללמוד דוגמנות".⁴³⁷

סיפורי ההצלחה של ניצולות ביטאו את האידיאולוגיה הציונית: בקיץ 1958 השתתפה דיילת אל על אילה הראל בתחרות בינלאומית וזכתה בתואר "מלכת הדיילות". בימי השואה נמצאה במנזר בפולין, משם הוברחה למנזר באנגליה. אביה נרצח, אמה שרדה, מצאה את הבת – אז כבר כבת שלוש עשרה – וגילתה לה שהיא יהודייה. ב-1951 הגיעה הראל לקיבוץ גן-שמואל, שירתה בצה"ל כפקידה ואחרי השחרור עבדה כמטפלת. מאוחר יותר הצטרפה לקורס דיילות אוויר. היומונים דיווחו על הזכייה ומדורי הנשים ראינו אותה: בדבר, הבוקר, הארץ וחרות לוו הכתבות בתמונתה בסיכת אל על ששילבה כנפיים ומגן דויד. בהבוקר נוסף הכיתוב "מן הצלב למגן דוד". כתבת חרות העריכה את קורותיה כ"מופלאים וטיפוסיים למאורעות שעברו על כלל העם היהודי".⁴³⁸

מערכת לאשה הקדישה עמוד שלם לכל מועמדת לתואר "מלכת היופי של ישראל"; במקרה של מועמדת שהיתה ניצולה הועמדו חוויותיה בשואה במרכז הכתבה, ולא, כמקובל, תחביבים ותוכניות לעתיד. ב-1959 שתיים מן המועמדות לתואר היו ניצולות: הרשימה שליוותה את תמונתה של המועמדת יהודית סתיו הביאה את סיפור ילדותה בגטו וקורותיה במחבוא בבית משפחה נוצרית שם "במשך שנתיים ימים לא ראתה אף קרן שמש אחת". לתחרות הגיעה שבועות אחדים לאחר שבאה לארץ. "ליהודית יש שיער אדמוני ופנים ילדותיים-חמודים, שאינם מעידים במאומה על ילדותה רבת-הפחדים". אביה גורש לאושוויץ והיא נשארה עם אמה בגטו ורשה. כשהיתה כבת שלוש החביא אותה דודה בשק תפוחי אדמה: "התינוקת המפוחדת הצטנפה בתוך השק, רועדת ושוקת. גם בשעה שניגש חייל גרמני ומישש בכידונו את השק, לא הפליטה הפעוטה מלה וניצלה". הכתבה נחתמה בנימה אופטימית: "עתה הפכה יהודית לעולה חדשה, אחת מני רבות, הפוסעת את צעדיה הראשונים בארץ [...] היא חזרה הביתה".⁴³⁹

יותר ממחצית הכתבה שפורסמה לצד תמונותיה של המועמדת ענת לביא הביאה את סיפור היתומה שאיבדה את אביה בגטו ואת אמה במחנה, מצאה מסתור בכית נוצרים וחיה עם דודיה בישראל. שמה המקורי לא נזכר. התערותה בארץ הומחשה גם באמצעות יחסה לגברים; לביא סיפרה שהיא מעדיפה את הצבר: "לדעתה, קיים ניגוד כולט בין הבחור הפולני לבין הישראלי. הצבר נאה יותר בחיצוניותו, וגילוי הלב שלו הוא מן המפורסמות. מאידך, יתכן

⁴³⁷ "סדרת מועמדות חמישית", העולם הזה, 16 בפברואר 1956, עמ' 20; "סדרת מועמדות שמינית", העולם הזה, 8 במרץ 1956, עמ' 20; "מועמדות לתחרות מלכת המים", העולם הזה, 22 ביולי 1959, עמ' 20.

⁴³⁸ "לאשה ולבית: דיילת אל-על – ראשונה", הארץ, 2 ביוני 1958, עמ' 3; "אילה הראל נבחרה כמלכת הדיילות בעולם", הבוקר, 2 ביוני 1958, עמ' 1; "דיילת אל על – במקום הראשון בתחרות בינלאומית בארה"ב", דבר, 2 ביוני 1958, עמ' 6; "אילה הראל – ראשונה בהתחרות לדיילות", חרות, 2 ביוני 1958, עמ' 4. לראיונות במדורים לנשים ראו: עדית, "פינת האשה: בחזרה מן המערכה", הבוקר, 11 ביוני 1958, עמ' 3; "לאשה ולמשפחה: אילה הראל – מלכת הדיילות", חרות, 16 ביוני 1958, עמ' 3; "מלכת הדיילות של אל-על" במסע מפורא בין שבטי אינדיאנים", חרות, 15 באוקטובר 1958, עמ' 4. היום אילה הראל חיה בארצות הברית.

⁴³⁹ "יהודית סתיו", לאשה, 9 ביוני 1959, עמ' 7.

שהפולני עדין יותר ויחסו לאשה מצועצע, אך לא תמיד פיו ולבו שווים". כשהחלה לעבוד כדוגמנית שולב סיפור השואה שלה גם בכתבת דיוקן בעולם האשה. בשנת 1960 הוצג בלאשה סיפורה של המועמדת לתואר מלכת היופי גילה גולן כסיפור ש"מהווה ללא ספק חומר גלמי לדרמה ספרותית מזעזעת": היא "אינה יודעת מי היו הוריה, היכן נולדה ומה אירע למשפחתה. רק ערפילים עוטפים את זכרונות-ילדותה". כבת שלוש מסרו אותה הוריה להשגחת משפחה נוצרית, והיא אינה יודעת מה היה שמה האמיתי ומי היו הוריה. בארץ התחנכה באחד ממוסדות עליית הנוער. גם כאן הסתיים הסיפור בתקווה לעתיד: "הנערה גבוהה הקומה ודקת הגזרה אינה מקוננת על מר-גורלה, העובדה שהיא מצויידת במטען גדול של אופטימיות, מתגלה כשהיא אומרת: 'עלי לבנות חיים חדשים, משפחה חדשה, החיים זורמים ללא הפסק'".⁴⁴⁰ באותה שנה זכתה גולן בתואר סגנית מלכת היופי של ישראל והיתה סגנית "מיס עולם"; היא חיה בארצות הברית ובין היתר שיחקה גם בסרטים בקולנוע.

ניצולה שזכתה בתואר במסגרת התחרות הביאה את לאשה לעסוק בהרחבה בנושא השואה: העיסוק נעשה בהתאם לעבודה העיתונאית המקובלת בעיתון, שבשנות החמישים היתה חריגה: באותה תקופה מיעטו העיתונאים, בעיקר היומיים ובמיוחד המפלגתיים שבהם, לפרסם ראיונות אישיים, בוודאי לא עם מי שלא החזיקו בתפקיד ציבורי, על אחת כמה וכמה נשים. מערכת לאשה התמקדה בסיפורים אישיים של השואה שחשפו את המרואיניות בשמות מלאים ולא פרסמה אותם דווקא ביום הזיכרון לשואה ולגבורה.⁴⁴¹

ב-1956 זכתה רינה וייס בתואר סגנית מלכת היופי של ישראל ונבחרה לייצג את המדינה בתחרות מיס עולם שהתקיימה אותה שנה בלונדון, שם זכתה במקום השני. וייס, ילידת קושיצה שבצ'כוסלובקיה, הגיעה לארץ ב-1949 עם אמה; היא היתה אז כבת שתיים עשרה ונשלחה לחברת נוער בקיבוץ דגניה ב'. הכתבה בלאשה היתה מונולוג; וייס, התרשמה הכתבת, סיפרה שם על "פרשת חייה המיוחדת במינה, כשהבעת פניה הופכת להיות מבוגרת בהרבה". הצעירה סיפרה בין היתר על המסע לברגן בלזן: "בדרך מסענו אל המחנה זכור לי מומנט איום, שחוששתי שלעולם לא אהיה מסוגלת לשכחו: עברנו ליד מגרש גדול וחרוש, שעשן קל התאבק מתוך אדמתו. שמעתי קולות ככי חרישים ואנחות חנוקות הבאות כאילו ממרחקים. ריח של שיער שרוף עמד באויר. לאחר מכן סופר לנו כי באותו מקום נורו מאות יהודים, לאחר שחפרו את קברותיהם בעצם ידיהם. חלק מהאנשים שנקברו היו

⁴⁴⁰ "ענת לביא", לאשה, 9 ביוני 1959, עמ' 8; בלה אלמוג, "הדוגמנית היא קודם כל אשה", עולם האשה, 13 בדצמבר 1959, עמ' 3.
⁴⁴¹ עוד על ייחודו של לאשה בכלל ומקרב עיתונות הנשים בפרט ראו: חנה הרצוג, "עתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגור?", קשר, 28 נובמבר 2000, עמ' 49; שלומית רובין, מגמות של מסורת ושינוי בעתונות נשים בישראל, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך בספרנות, האוניברסיטה העברית, יוני 1987, עמ' 38-45. ראו גם: "כך היינו", לאשה, 11 באוקטובר 2004, עמ' 16; סוניה ליידין, "לאשה" – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמי ומציאות", קשר, 28 נובמבר 2000, עמ' 38.

עדיין חיים, בהכרה מלאה. הם נקברו חיים וזעקותיהם בקעו ממש מתוך האדמה. הגרמנים שלחו אש בשדה כדי להמיתם בחנק. כיום, כאשר אני חשה בריח שיער חרוך – עוברת בי צמרמורת”⁴⁴².

הופעתו של סיפור כזה בעיתונות טרם משפט אייכמן נדירה בזכות אופי הכתבה: היה כאן ביטוי לסיפור שואה אישי של אשה שזוהתה בשמה, פורסמה תמונתה וסיפורה הובא בגוף ראשון. היא סיפרה את הסיפור מתוך עמדת כוח: סגנית מלכת היופי של ישראל, צעירה יפת-תואר, מצליחה, ולא “אוד מוצל”. היא עצמה גילתה ביטחון עצמי כשתיפפה את הקוראים במראות, בקולות ובריחות ובצלקות שנותרו בנפשה. הסיפור פורסם בהבלטה: עצם פרסומו המחיש את כוחו של כור ההיתוך שהפך ילדה ניצולה לצעירה ישראלית, כמו גם המקום בו פורסם, שבועון נשים שראה עצמו כמשתתף בעיצוב הזהות הישראלית על היבטיה הסטריאוטיפיים. זאת לצד השיקול המסחרי: סיפורה של וייס היה מרתק. היא עצמה ביטאה זאת: בדברים שנשאה עם קבלת התואר בתחרות מיס עולם הציגה את עצמה כנציגת הנוער הישראלי.⁴⁴³ “כתבו עלי כי פתאום היה סיפור”, היא אומרת ממרחק הזמן; “מה אפשר לכתוב על ילדה בת שמונה עשרה, תשע עשרה, עשרים? משהו בנוסח, תראו איפה היא היתה, ותראו איפה היא היום”. מאז, על אף הפניות, סירבה להתראיין בנושא; “אני עד לפני כמה זמן בכלל לא יכולתי לדבר על זה”⁴⁴⁴.

בחלוף הזמן נעלמה וייס הניצולה לטובת וייס הישראלית: עם נסיעתה לתחרות בלונדון הפך סיפורה האישי למעין אגדה שגיבוריה גבר אמיץ ונערה יפה. בלונדון היא פגשה, ביוזמת העיתון הבריטי דיילי מירור, את אחד ממפקדי הכוחות ששחררו את ברגן בלזן. שליחת לאשה תיארה בהרחבה את המפגש בינה לגנרל ש”הציל אותה מציפורני הנאצים” והציגה את וייס כמעין לכלוכית שהיתה לנסיכה: “המכוננית המבהיקה עשתה את דרכה לאורך חוצות לונדון. המסע נראה לרינה ארוך-ארוך, ורוחה קצרה מלחכות [...] השעה היתה חמש בהגיע המכוננית לבית הגנרל [...] הוא חייך בלחצו את ידה של רינה. אני הסתכלתי אך בה לבדה. היא השתדלה לעצור בעד רגשותיה. ואם כי המחנק נתן אותותיו בגרונה, הרי לא נצנצה דמעה בעיניה. אבל, לבטח בכתה בתוכה פנימה”. הגנרל, דיווחה הכתבת, “היה חביב ואבהי”. השיחה היתה קצרה; “מאחר שעצוב מדי לשקוע בזכרונות כאלה, עברנו כולנו לנושאים מציאותיים יותר: ישראל, תחרות היופי, וכמובן – מזג האוויר”⁴⁴⁵ דיילי מירור לא היה היחיד שהתעניין: עברה של וייס עורר את סקרנותם של נציגי התקשורת העולמית; בעצם ימי שהותה בלונדון נערך מבצע סיני. הרושם שעוררה כנציגת ישראל היה כביר, היא משחזרת: “בתחרות בלונדון הייתי צריכה לדבר. בגלל האנגלית העילגת שלי

⁴⁴² “ילדות במחנה ברגן-בלזן תחת שלטונה של קאפו!”, לאשה, 22 באוגוסט 1956, עמ' 4. ריח של שיער שרוף מצמרר אותה עד היום, היא אומרת ממרחק הזמן. שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

⁴⁴³ “רינה שלנו סגנית מיס עולם”, לאשה, 23 באוקטובר 1956, עמ' 3.

⁴⁴⁴ שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

⁴⁴⁵ תמר ארנון, “נשיקה לגנרל בשם אלפי ניצולי ברגן בלזן!”, לאשה, 16 באוקטובר 1956, עמ' 2; נורית רוזנבאום, “שבעה ימים לפני המועד הגדול!”, לאשה, 4 בדצמבר 1956, עמ' 3-4, 15.

עשיתי את זה קצר ולעניין – אמרתי שאני שמחה להיות פה ולייצג את המדינה ותודה על האירוח and to all the Jewish people I want to say one word – Shalom! המלה 'שלום' עשתה את האימפקט. ישראל אז היתה משהו". אחרי התחרות גרה בבית דודתו של אבא אבן; בעיתונים סופר בהערכה שדחתה את ההשתלבות בעולם הזוהר לטובת גיוס לצה"ל⁴⁴⁶ ובכך הציגה את סדרי העדיפויות של הישראלית: קודם תרומה לאומית, אחר כך, אם בכלל, הגשמת השאיפות הפרטיות. כך היה גם במקרה של מלכת הדיילות הראל, אז דיווחה העיתונות ש"ויתרה על "קריירה מפוקפקת בהוליבורד" לטובת עבודה בחברת התעופה הישראלית הלאומית.⁴⁴⁷

בכתבות הבאות שפורסמו בלאשה על וייס כמעט לא נזכר עברה בשואה; כך היה גם במדורי הנשים ביומונים. בכתבה שהופיעה בדצמבר 1956 במדור "פינת האשה" בהבוקר נזכר כמעט כדרך אגב כי בלונדון פגשה את "הגנרל האנגלי ששחרר אותה".⁴⁴⁸ כך היה גם בדיעות שפורסמו בעיתונות על אירועים בינלאומיים בהם השתתפה הראל אחרי זכייתה בתואר.⁴⁴⁹ במקרה של וייס היה לפחות פעם אחת פוטנציאל לסיפור עיתונאי מעניין שמצא לו מקום בעמודי החדשות: כאמור, בתחרות מיס עולם היא זכתה במקום השני; במקום הראשון זכתה נציגת גרמניה. מנחה התחרות התעניין, דווח בלאשה, אם וייס, כישראלית וכניצולת שואה, מביעה התנגדות להכרת הגרמנייה; וייס ענתה שלא. אחרי הזכייה ביקשה הזוכה, בנוכחות העיתונאים והצלמים, לקשור קשרי ידידות עם מיס ישראל; הצלמים ביקשו שהשתיים יחליפו נשיקות. עברה של מיס ישראל בשואה והמפגש עם מיס גרמניה במסגרת תחרות בינלאומית הביאה את דבר לעסוק בתחרות מלכת היופי, לשם שינוי לא כאובייקט לביקורת:⁴⁵⁰ בדיעה סופר שוייס

⁴⁴⁶ "חזרתי כדי לשרת בצ.ה.ל.", לאשה, 20 בנובמבר 1956, עמ' 10. במדור לנשים של הבוקר זכתה להערכה מפני ש"למרות ההצעות מעולם הקולנוע ומעולם האופנה ויתרה על כל 'האפשרויות' ומיהרה לשוב ארצה על מנת למלא את חובתה ולהתגייס לצבא". עדנה, "פינת האשה: גם היא בדיפלומטים...", הבוקר, 6 בדצמבר 1956, עמ' 3. שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

⁴⁴⁷ "לאשה ולבית: דיילת 'אל-על' – ראשונה", הארץ, 2 ביוני 1958, עמ' 3.

⁴⁴⁸ עדנה, "פינת האשה: גם היא בדיפלומטים...", הבוקר, 6 בדצמבר 1956, עמ' 3. "אילה הראל 'מלכת הדיילות' זכתה בפרס 20.000 דולר", חרות, 19 ביוני 1958, עמ' 4.

⁴⁴⁹ לכתבות על וייס שלא הזכירו את סיפור השואה ראו: עדנה, "פינת האשה: גם היא בדיפלומטים...", הבוקר, 6 בדצמבר 1956, עמ' 3; "חזרתי כדי לשרת בצ.ה.ל.", לאשה, 20 בנובמבר 1956, עמ' 10; "15 שנה ושתיים עשרה מלכות יופי", לאשה, 13 בפברואר 1962, עמ' 7; לכתבות על הראל שלא הזכירו את עברה בשואה ראו: "דיילת 'אל-על' הוכתרה למנהיגת שבט אינדיאני", הצופה, 15 באוקטובר 1958, עמ' 4; "אילה הראל 'מלכת הדיילות' זכתה בפרס 20.000 דולר", חרות, 19 ביוני 1958, עמ' 4.

⁴⁵⁰ בעיתונות המפלגתית פורסמו מאמרים שזוללו בתחרות זו: שושנה הראל, "האם יפה תחרות היופי?", דבר הפועלת יח, 7, יולי 1952, עמ' 119-118; "האשה מה אומרת? מלכת היופי מחפשת חתן...", דבר, 25 במאי 1953, עמ' 3; עמי נרב, "הנאוות והשחורות", על המשמר, 22 ביוני 1955, עמ' 2; מרים שיר, "המאבק למען היופי", דבר, 19 ביוני 1956, עמ' 3; "תחרות יפהפיות על... נסיעה לאמריקה", חרות, 22 ביוני 1956, עמ' 3; עדינה אלמוג, "הדוגמנית – או מה מחיר האושר?", חרות, 25 בינואר 1957, עמ' 4; מרים שיר, "האשה מה אומרת? שוב – מלכות יופי...", דבר, 11 ביוני 1957, עמ' 3; צביה בן-שלום, "איך (כמעט) נבחרתי למלכת-יופי", על המשמר, 26 ביוני 1958, עמ' 3; מרים הלוי, "על סינדרלה ומלכת היופי", על המשמר, 18 באוגוסט 1958, עמ' 4. מדי פעם הוצעו אלטרנטיבות ל"מלכת היופי"; אף אחת מהן לא היתה לשם שחרור האשה ממקומה ותפקידיה בחברה הישראלית: ב-1956 הציגה כתבת דבר את תחרות "אם השנה" (שיר, "המאבק למען היופי", דבר, 19 ביוני 1956, עמ' 3), ב-1957 הציגה קוראת למרחב לקיים טקס חלוקת פרסים לישראליות יהודיות שהצטיינו בתחומי פעילות שונים, כמו "גננת צעירה במעברה הפושטת דמות גלותית מילדי עולים", עובדת סוציאלית המטפלת בניצולי שואה, "החיילת הניצבת בשער הארץ כתף אל כתף עם החייל" (דבורה סגל-קריית, "קוראינו כותבים: יופי ואופי", למרחב, 1 ביולי 1957, עמ' 3). ב-1957 התקיים דיון בעניין הנוק החינוכי שמסבה תחרות "מלכת היופי" ששודר בקול ישראל, אז הועלתה הצעה לקיים תחרויות אחרות, ביניהן ל"תושבת מעברה או ישוב עולים, שהצליחה לכוון פינה נאה באמצעים דלים" ול"עקרת הבית הטובה" ("האם יש לערוך תחרויות למלכות יופי בארץ?", חרות, 15 בינואר 1957, עמ' 3). ב-1958 אכן התקיימה תחרות "עקרת הבית הישראלית" אך זו היתה אפיוודה חולפת ולא תחרות מסורתית כמו מלכת היופי של לאשה המתקיימת גם היום.

סירבה לנשק את הגרמנייה: "כאשר הציעו לה להתנשק עם מלכת-יופי הגרמנית, עלתה לפני תמונת מחנה-ריכוז, בו בילתה את שנות ילדותה, והיא שהכריעה בהחלטתה השלילית. – לא היה לי כלום נגד הצעירה הנחמדה שעמדה על ידי, אך מי יודע? אולי מישהו מהקרובים שלה היה נאצי, ושלח מישהו מבני-עמי לתא-ההשמדה? – הרהרתי. לא רציתי לעורר שעורריה ולתת 'חומר' לעתונאים ולצלמים, על כן עניתי, שאעשה זאת ברגע האחרון לפני הצילום... עמדנו יחד... הצלם צילם, והרגע המסוכן עבר בשלום... הנשיקה לא נתנה". לפי הידיעה הבחינה וייס בין גרמנים לנאצים, בין "מיס גרמניה" הצעירה, האחרת, ש"לא היה לי כלום נגדה" לבין נאצים, אבחנה אותה ביקשה מפא"י לקדם; המדור "פינת האשה" בהבוקר התמקד בפגישה של וייס עם מיס מצרים.⁴⁵¹

מחיקת סיפור השואה של וייס הושלמה בנימוקים להכתרתה כאחת מ"נשי השנה" של לאשה לשנת 1956, שם הוצגה כ"שגרירת-מופת לארצנו בחו"ל" ש"בכל מקום הופיעה כבת ישראל גאה ומתמצאת. בבוא שעת המבחן הלאומי ידעה לעמוד גם בו: היא שיסעה מסע מסחרר באירופה כדי לשוב ארצה ולהיות נכונה לקראת גיוס".⁴⁵² למרות שהיה כאן פוטנציאל לסיפור שואה ותקומה – עברה של וייס באירופה בימי מלחמת העולם לנוכח הצלחתה שם כנציגה של מדינת ישראל – סיפור השואה שלה לא נזכר עוד. היא עצמה חדלה להתראיין. ייתכן שהשיקולים המסחריים הכריעו, אולי היתה תחושה שהסיפור העיתונאי מוצה. בפברואר 1962 נזכרו קורותיה במשפט אחד: "נערה זו יודעת להתהלך, להצטלם, לעורר רושם. החיים בברגן-בלזן חישלו את רינה, ילידת צ'כוסלובקיה, שהתייתמה מאביה והגיעה לישראל עם אמה". מרבית הכתבה יחדה לחייה בהווה כ"נשואה לתעשיין ואם לשניים". היום רינה וייס היא רינה יעקבזון, כמעט בת שבעים; שנה אחרי הזכייה הכירה את בעלה, רם יעקבזון, דור חמישי בארץ, קצין בצה"ל שהיה לאיש עסקים מצליח. היום היא אם לשלושה וסבתא לשמונה. מאז שנפטרה אמה, אמרה כששוחחנו, לא נשאר לה אף אחד.⁴⁵³

⁴⁵¹ מ.ש., "מעשה בנשיקה", דבר, 5 בדצמבר 1956, עמ' 2; עדנה, "פינת האשה: גם היא בדיפלומטים...", הבוקר, 6 בדצמבר 1956, עמ' 3. ראו גם: "נשיקה לגנרל בשם אלפי ניצולי ברגן-בלזן!", לאשה, 16 באוקטובר 1956, עמ' 2. על האבחנה בין "גרמנים" לבין "נאצים" בוויכוחים בעניין יחסי ישראל גרמניה ראו: נעימה ברזל, "הכבוד, השנאה והזיכרון", יד ושם קובץ מחקרים כד, תשנ"ה, עמ' 219.

⁴⁵² "יפהפית השנה: רינה וייס", לאשה, 4 בפברואר 1957, עמ' 18.

⁴⁵³ "15 שנה ושתיים עשרה מלכות יופי", לאשה, 13 בפברואר 1962, עמ' 7; שיחה עם רינה יעקבזון (וייס).

פרק שלישי: המתנגדת ברוחה

"ביום שתלו עליך את המספר, הרגשת בכל חושיך, שהורידוך מהגדולה שהשם בן אדם מקנה לבעליו [...] בנפשך פנימה התגברו כוחות חזקים, שפלטו להם דרך להראות את השם למרות המספר החיצוני. סגולותיו של האדם לא נרדמו, אלא נתגלו בכל זהרם, ונתחממו באורם אלה, שהמספר התחיל לקרום עור ועצמות בנפשותיהם פנימה בהיותך נוכחת בקרב שנערך בין המספר ובין השם שמחת בכל נימי נפשך, כשעלה בידך ללוות בדרכו את המנצח התמידי, הבלתי מנוצח ושמו בן אדם" (פסיה שרשבסקי-יאזין)¹

המאפיין המשותף למגוון הנשים המכונות כאן "המתנגדות ברוחן" בתקופת השואה (להלן: "המתנגדות ברוחן") נמצא במטרת פועלן בימי השואה כפי שזו הוצגה בעיתונות העברית בארץ בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים ובעדויות הניצולים במשפט אייכמן: שמירה על הרוח היהודית והאנושית, של עצמן ושל אחרים, לנוכח האמביציה למחוק את צלם האדם היהודי. ביניהן היו נשים שבשבתן בגטאות תיעדו בכתב ובציור את מה שראו, שמעו וחשו, אסירות במחנות שהקפידו לשמור על מצוות הדת ועל חרות הרוח ונשים שכתבו יומנים אישיים. הפעולות שביצעו והתכונות שגילו הוצגו כגורמים שטענו אותן ואת הסובבים באנרגיות חדשות שאיפשרו את המשך מאבק ההישרדות היומיומי. פעולות אלה היו גילויי התנגדות: אמנם לא זו הקלאסית, המזוינת, אבל בלי ספק היא בה מעבר להגדרתם של דן מכמן ויחיעם ויץ את המושג "עמידה" כפעולה אקטיבית לצורך קיום;² בתוך כך העריכו הישראלים כמה מהן כגיבורות בתקופת השואה. סיפורים על "מתנגדים ברוחם" שגילו גם התנגדות חמושה הוצגו כסיפורים שעיקרם אחיזה בנשק; כאלה היו הסיפורים על תנועות הנוער בגטאות, לרוב אלה שהושמעו מפי "אוחזים בנשק" עצמם, אז הוערכה "ההתנגדות ברוח" כשלב מוקדם למרד המזויין,³ מעין עזר כנגדו.⁴

¹ פסיה שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, בני-ברק, 1968, עמ' 22.

² לדיון במושג "עמידה" בהקשר של היהודים בתקופת השואה ולקשר שלו למושג "התנגדות" ראו: דן מכמן, יחיעם ויץ, "בין 'עמידה' ל'התנגדות'", בימי שואה ופקודה, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1989, עמ' 11-18, 120-125. מכמן וויץ מציגים פעולות שמוגדרות כאן כ"התנגדות ברוח" כ"עמידה תרבותית ורוחנית" (שם, עמ' 35-41) ולא כגילויי התנגדות מובהקים (אלה הם הפעולות המזוינות). עור על המושג "עמידה" ראו במאמרים בקובץ העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי שואה, ירושלים, תש"ל.

³ ראו למשל בעדותה של צביה לובטקין ביגור (1946), בעדותה במשפט אייכמן ובהודעה ללשכה 06. צביה לובטקין, "אחרונים על החומה", הוועדה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, תש"ז, עמ' 12-57 (להלן: לובטקין, נעידת יגור); עדות צביה לובטקין, עדות צביה לובטקין, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות (להלן: משפט אייכמן: עדויות) א, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 249-250; הודעתה של צביה לובטקין-צוקרמן ל"לשכה 06", 1448 (שוטרף), 4ב/כ-10, מסמכי לשכה 06, ארכיון כתבי היד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: מסמכי לשכה 06).

⁴ זאת ברוח המקום של נשים בחברה כפי שהמשיגו אותו והוגות פמיניסטיות: כמשלימות וכמאשררות מקומם של גברים. סימון דה-בוואר, המין השני, תל-אביב, 2001, עמ' 9-27; וירגיניה וולף, חדר משלך, ישראל, 2004, עמ' 45-46.

"המתנגדת ברוחה" היתה דמות שכיחה בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן. סיפוריה הופיעו בעיתונים בשני אופנים: בגדר עדויות ובחזקת משלים. הראשון, שרווח בעיתונות החילונית, התייחס בעיקר לנשים ספציפיות שהוצגו בשמות מלאים.⁵ אלה היו קטעים מרשימות שכתבו בימי השואה, כמו ימנה של נערה מאת אנה פראנק (תל-אביב, 1953) שהודפסו במעריב, רשימות במדור הספרותי לרגל הופעתם של כתביהן כספרים, כמו מיומן בגיטו לחייקה קלינגר (מרחביה, 1959), כתבות על פועלן, כמו אלה שפורסמו בדבר ובקול העם על בתיה טמקין-ברמן שהקימה ספרייה בגטו ורשה, רשימות פרי עטן על ניצולים שחיו בארץ – הבולטת היתה רחל אוירבך, אז מנהלת המחלקה לגביית עדויות ביד ושם – ומאמרים שחיברו, כמו אלה של ניצולת אושוויץ פסיה שרשבסקי-יאזין שהופיעו בשערים. לפעמים פורסמו ראיונות עמן בנושא פעילותן להנצחת השואה בארץ: אלה היו ראיונות עם אוירבך, מרים נוביץ, מהפעילים המרכזיים בבית לוחמי הגטאות, והציירת אסתר לוריא (שפירא), שציוריה מגטו קובנה ומהמחנות שטוטהוף ולייביץ הוצגו בתערוכות בארץ. לצד התיעוד הופיעו בעיתונות סיפורים על "התנגדות ברוח" שהתאפיינו בהיעדר מידע קונקרטי על גיבורותיהן וגיבוריהם ועל מקום ההתרחשות ובמסר אחיד שיסודו חזוק האמונה הדתית.⁶ אלה פורסמו בעיקר בהצופה הדתי-לאומי ובביטאונים חרדיים אך גם בעיתונות החילונית. בין אלה היו סיפור שפורסם בהצופה על אשה שרגעים לפני הגירוש הציבה על אדן החלון נר נשמה ובעקבותיה הלכו נשות העיירה; האורות הטעו את הגרמנים שעם ערב חזרו לשם והופצצו בידי מטוס חולף, וסיפור על נערה במחנה פלוני שארגנה סדר פסח לאסירות שהופיע בדבר.⁷

⁵ הטקסטים שכתבו ויצרו נשים בזמן השואה הנוכרים בפרק זה הם אך ורק אלה שקיבלו ביטוי כלשהו בעיתונות התקופה שנבדקה כאן, ולא כלל הטקסטים מאת נשים בימי השואה וראו אור במהלך תקופה זו.

⁶ דינה פורת, "שותפיו של עמלק": האשמות החרדים (האולטרה-אורתודוקסיה האנטי-ציונית) בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה", הציונות יט, 1995, עמ' 313-314. הצורך בתיעוד ניכר למשל בהקדמה לקובץ אני מאמין: עדויות על חייהם ומוותם של אנשי אמונה בימי השואה (ירושלים, תשכ"ה), שנועד להשלים את החסר ואולי להיות לציבור המאמין מה שהיו אנתולוגיות כדוגמת ספר מלחמות הגיטאות (תשי"ד) וספר הפרטיזנים היהודים (תשי"ח) לציבור החילוני. במבוא כתב העורך, מרדכי אליאב: "עובדה [...] מצערת [...] שמחובתנו לציינה [היא כן] בכלל הספרות העצומה שנתפרסמה עד היום [על השואה] לא ניתן ביטוי הולם לגילויים שנבעו מתוך חיי אמונה ודיקות בתורה ובמצוות", כתב. "לא נעשה עד כה שום ניסיון ללקט את כל החומר העצום המפוזר באלפי תיאורים וזכרונות, על המעשים שהיו ביהודים מאמינים ושומרי מצוות ועל עמידתם בימי השואה וההרג [...] אנו מקווים שקובץ זה ימלא את תפקידו בהעמקה של תודעת השואה". מרדכי אליאב (עורך), מבוא לאני מאמין, עמ' 10, עמ' 15. למרות זאת כתבים רבים בקובץ, כולל במהדורה החדשה משנת תשמ"ז (1987), לא היו תיעוד כדוגמת קטעים מספרו של מרק דבורזצקי ירושלים דליטא במרי ובשואה (תל-אביב, 1951) ("יום הרבנים", אני מאמין [תשמ"ז], עמ' 21), קטעים מהקובץ אנשים ואפר (מרחביה, 1958) מאת ניצולים מאושוויץ ("עם ישראל יחיה לעד!", אני מאמין, עמ' 47) וקטע מעדות במשפט אייכמן ("כפרה לעם ישראל", אני מאמין, עמ' 70-71), אלא סיפורי מעשה שפורסמו בשנים עברו בימונים ובכתבי עת, בעיקר דתיים וחרדיים, ובקבצים כדוגמת ניצוצי גבורה למשה פראגר (תל-אביב, תשי"ג), וזאת מבלי להבחין בינם לבין תיעוד. על הספרות ההיסטורית החרדית העוסקת בשואה ראו: מאיר סומפולינסקי, "המוסדות היהודיים בעולם וביישוב בראי ההיסטוריוגרפיה של היהודים החרדים על השואה", ישראל גוטמן, גדעון גרייף (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות וריונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 497-516.

⁷ ד"ר שו"ך, "נרות נשמה", הצופה, 21 בדצמבר 1958, עמ' 2; חנה זמר, "הגדת שברים", דבר, 18 באפריל 1962, עמ' 2. סיפור דומה הופיע בניצוצי גבורה מאת פראגר (עמ' ס-סג). ב-1953 דבר הביא סיפור על נערה במחנה שהחלה לשיר "איך וויל אהיים" (אני רוצה הביתה): "ועשה לו השיר כנפיים בציבור, והכל החלו לשיר אחריה 'איך וויל אהיים' ורבים לא עצרו כוח ופרצו ביללה, יללת ארבעה-עשר אלפים חדלי ישע וחדלי אונים. והקול נשמע בבית ה.ס.ס. וחשבו שמרידה פרצה כאן ושירי מרד מושרים בבלוקים, ומיהרו לקלוע בכמונות ירייה דרך החלונות והשתיקו את הקהל". ע.ב.ג., "ערים ואמהות", דבר, 20 בפברואר 1953, עמ' 3. הסיפור הופיע במקור בספר הזיכרון לקהילת לומזה שראה אור באותה שנה. "עוללות: 'איך וויל אהיים'", יום-טוב לוינסקי (עורך), ספר זיכרון לקהילת לומזה, הוצאת ארגון עולי לומזה בישראל, תשי"ג, עמ' 96.

סיפורי "התנגדות ברוח" שולבו במשפט אייכמן בעיקר בעדויות ניצולים שתיארו פעילות תרבותית וחינוכית בגטאות וקיום חג ומועד שם ובמחנות והזכירו יומנים אישיים, כמו יומנה של יוסטינה מאת גוסטה דוידזון דרנגר ויומנה של נערה.⁸ שתי עדויות במשפט העמידו במרכזן "התנגדות ברוח", שתיהן מפי נשים: אסתר שילה סיפרה כיצד עודדה את חבריה בגטו לודז', רחל אוירבך סיפרה על הפעילות החינוכית והתרבותית בגטו ורשה ועל ארכיון "עונג שבת", מפעלו של ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום.⁹

לפרק זה ארבעה חלקים. הראשון משרטט קווים לדמותה של "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים. השני הוא דיון בהיבטים הפוליטיים והמגדריים בתפקודה של "המתנגדת ברוחה" כמייצגת קורבנות השואה, שהיה, לפי המקורות, פן מרכזי בדמותה בשיח הציבורי במהלך כל התקופה. עניינו של החלק השלישי הוא הזיקה בין דמות "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן לבין מושג הגבורה בתקופת השואה. באופן כללי הישראלים לא העריכו "התנגדות ברוח" כגילוי גבורה בשואה, להוציא שני מקרים: ההוקרה המיוחדת לפסיה שרשבסקי-יאזין והבניית נסיבות מותן של "התשעים ושלוש" כגילוי גבורה. החלק האחרון מוקדש לאנה פראנק, אז "המתנגדת ברוחה" הידועה ביותר בארץ, ועניינו שתי השקפות עיקריות ביחס לדימויה: הצגתה כגיבורה יהודית ולפעמים כגיבורה יהודית-לאומית, והמחאה על כך.

⁸ בעדויותיהם שם סיפרו לובטקין וד"ר מרק דבורז'צקי על פעילות תרבותית וחינוכית בגטו ורשה: עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 249-250; עדות ד"ר מרק דבורז'צקי, שם, עמ' 329. יומנה של יוסטינה נזכר בעדות רבקה קופר (שם, עמ' 304-305) והוגש אז לבית המשפט כראייה. רשימת המוצגים שהוגשו לבית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי 40/61, ירושלים, 30 באוגוסט 1961, עמ' 30 (היומן סומן כ-259). יומנה של נערה נזכר בעדות ד"ר יוסף מלקמן. עדות מלקמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 459.

⁹ ד"ר עמנואל רינגלבלום (1900-1944), יליד בוצ'אץ', היה דוקטור להיסטוריה שהתמחה בהיסטוריה של יהודי פולין. הוא חי בוורשה והיה פעיל בקהילה היהודית בעיר. מ-1933 עבד במוסדות העזרה וההצלה של הג'וינט בפולין. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התחיל לכתוב יומן אישי. בתקופת השואה הקים ארכיון חשאי בשם "עונג שבת" שפעל במחתרת כמטרה לתעד את חיי קהילת יהודי ורשה. חומרי הארכיון נטמנו בארגזי מתכת וכדי חלב, וחלקם, כולל יומנו, נמצא אחרי המלחמה. ראו: עמנואל רינגלבלום, "עונג שבת", יצחק צוקרמן, משה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגטאות, הקיבוץ המאוחד, 1954, עמ' 48-62; רחל אוירבך, "עונג שבת", בחוצות ורשה, תל-אביב, תשי"ד, עמ' 158-162; רחל אוירבך, "עמנואל רינגלבלום – גורל ושליחות", צוואות וארשה, תל-אביב, 1985, עמ' 143-148. לתרגום יומנו לעברית: עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גיטו וארשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942, (מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש, ישראל שחם), ירושלים, 1992.

על רינגלבלום ומפעלו ראו: ישראל גוטמן, מבוא לרינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' ז-יח ובקובץ המאמרים ישראל גוטמן (עורך), עמנואל רינגלבלום, האדם וההיסטוריון, ירושלים, תשס"ה, במיוחד במאמרים: ישראל גוטמן, "עמנואל רינגלבלום: היסטוריון וזמנו", עמ' 78-108, חוי בן-ששון, "עמנואל רינגלבלום: האדם וכתביו מהגירוש למרד הגטו", עמ' 168-187. עוד על רינגלבלום ראו: ישראל גוטמן (עורך), "עמנואל רינגלבלום וארכיון עונג שבת", מגניזה לצינוני דרך היסטוריים, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 13-118; רעיה כהן, "ייעוד ותיעוד בתפיסתו של רינגלבלום", מגניזה לצינוני דרך היסטוריים, עמ' 35-46; דניאל בלטמן, "יומנו של ע' רינגלבלום", ילקוט מורשת אוקטובר 1993, עמ' 283-275. על "עונג שבת" ראו: יוסף קרמיש, "על הארכיון המחתרתי 'עונג שבת'", משואה טו, 1987, עמ' 159-167; רותה סקובסקה, "שתי צורות המרי בגטו ורשה – שני תפקידיו של ארכיון רינגלבלום", יד ושם קובץ מחקרים כא, 1991, עמ' 153-175, Raya Cohen, "Emmanuel Ringelblum: Between Historiographical Tradition and Unprecedented History", Emanuel Melzer, David Engel (eds.), Gal-Ed: On History of the Jews in Poland, XV-XVI, Tel-Aviv, 1997, pp. 105-117. עונג שבת – הארכיון של גטו ורשה", מגניזה לצינוני דרך היסטוריים, עמ' 57-67; דינה פורת, "צוות עונג שבת, מטרתו והישגיו", מגניזה לצינוני דרך היסטוריים, עמ' 69-81. אביהו רונן, "להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה": עמנואל רינגלבלום ומאבקו בהשמדת הזיכרון", זמנים 81, חורף 2002-2003, עמ' 62-75.

א. קווים לדמותה של "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה

1. "לשמור שהנשמה היהודית לא תתנוון": פועלה של "המתנגדת ברוחה" להישרדות

הרוח האנושית ולשמירה על ערכי התרבות

"הפאסיסטים יכולים להרוג אותנו. זה קל", אמרה דמותו של הרמן קרוק במחזה גטו מאת יהושע סובול; אבל אנחנו, פה בגטו, הוכחנו שבדבר העיקרי הם נכשלו: הם לא הצליחו לשלול מאתנו את צלם האדם. את השאיפה לרוחני. לאמת, לטוב וליפה. הם אסרו עלינו להכניס פרחים לגטו, ואנחנו מגישים איש לרעהו עלי שלכת. אולי אלה הפרחים הכי יפים שבני-אדם הגישו מימיהם"¹⁰. זה, בתמצית, הנחה את "המתנגדת ברוחה": היא הבריחה פרחים לגטו; ובלשונו של גדעון האוזנר כשחקר את העדה רחל אוירבך במשפט אייכמן: משימתה היתה "לשמור שהנשמה היהודית לא תתנוון"¹¹.

נשים השתתפו בפעילות חינוכית ותרבותית בגטאות: בתחילת המלחמה החשיבות בהתארגנות תנועות הנוער בוורשה היתה לשם ההתכנסות כשזו היתה אסורה, במסגרתה התנהלה פעילות תרבותית ענפה, הסבירה צביה לובטקין: "ארגנו את הנוער, וכמובן שזה היה אחד הדברים שיכולנו איך שהוא, בתנאים אלה, לא לאבד את צלם האדם [...] ואם הצלחנו בנוער זה, שעל אף מחשבותיו במשך היום היו נתונות לפרוסות לחם, להפיח רוח חיים, הרי היה זה מעשה גדול". כניוס של האקדמיה העברית בגטו לודז' שהתקיים לרגל יום השנה לפטירת הרצל ויום השנה לפטירת ביאליק הצטלמו צעירים; נערה האיצה בהם לחייך ואמרה: "תרימו ראשכם. על אף הרעב, הקור ועל אף העוני וההשפלה נעלה חיוך על שפתותינו, כדי שנוכל להרים את המורל שלנו ולהאמין במחר טוב יותר. יתכן ומחר יבוא החופש ונהיה משוחררים"¹². אחרת סבבה ברגל בעירות ליטא "כדי לעודד את היהדות הדאבה בכיבוש הנאצי"¹³.

נשים הצילו ספרים וכתבי יד מכליה: עם הקמת הגטו בוילנה אספו ספרים – התנ"ך, כתבי ברנר ויל"ג ושירת

רחל – "כדי שלא יאבד צלם אלהים"¹⁴. הרבנית רייזל שטרן הצילה כתבי יד של החת"ם סופר: היא החביאה אותם

¹⁰ יהושע סובול, גטו, ישראל, 1984, עמ' 87. הרמן קרוק, איש הבונד, היה ממארגני אגודת הסופרים, ספרית הגטו וארכיון הגטו בוילנה. הוא ריכז קבוצת אנשים שגבתה עדויות ואספה מסמכים. כתב יומן אישי שנכתב במקורו ביידיש וכוונתו יצחק ארד, "הארכיון המחתרתי בגטו וילנה", מגניזה לציוני דרך היסטוריים, עמ' 151-155. על קרוק ראו גם: דבורז'צקי, ירושלים דליטא במרי ובשואה, עמ' 249-250. ליומנו ראו: הרמן קרוק, טאגבוך פון ווילנער געטא, ניו יורק, 1961, Herman Kruk, The Last Days of the Jerusalem of Lithuania (ed. Benjamin Harshav), New Haven, 2002.

¹¹ עדות רחל אוירבך, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 285. בספרה להבות באפר (מרחביה, 1946) סיפרה רוז'קה קורצ'אק על שתי צעירות שבפסח 1942 הבריחו פרחים לגטו וילנה: "אורה מופלאה בחדר. מה רבים האור והלובן הזרועים על השולחנות הארוכים, הערוכים ופרחים. פרחים חיים בגטו". קורצ'אק, להבות באפר, עמ' עד.

¹² עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 250-251; עדות אסתר שילה, שם, עמ' 227. ערבי זיכרון להרצל וביאליק התקיימו גם במקומות אחרים: על ערב זיכרון בבניין ראו: אצל חייקה קלינגר, מיומן בגיטו, מרחביה, 1959, עמ' 28.

¹³ "חברות כותבות: אחרי הסמינריון", דבר הפועלת, כ, 3-2, פברואר-מרץ 1954, עמ' 49.

¹⁴ חנה ז., "מקיבוץ בגיטו ליטא עד לקיבוץ במולדת", דבר הפועלת, יא, 11-10, 16 בדצמבר 1945, עמ' 166.

על גופה "ובמאמצים עליליים נשאה את המשא הכבד".¹⁵ במחנה ויטאל בצרפת פגשה מרים נוביץ, חברת תנועת התנגדות צרפתית שהתחזתה לרוסיה נוצרייה, את המשורר יצחק קצנלסון; הם התיידדו והיא גילתה לו שהיא יהודייה. הוא הפקיד בידיה מכתביו.¹⁶ זמן קצר לפני שנרצח אמר לה: "הזכירי! אל תתני לשכוח את אשר נעשה כאן. הקימי מצבות, תערוכות, ספריות – לזכר של אלה שהובלו אל המוות כצאן!". היא נשארה בחיים, באה לארץ והיתה מהפעילים בבית לוחמי הגטאות שנקרא על שם המשורר.¹⁷

בגטו ורשה בתיא טמקין-ברמן המשיכה להפעיל את הספרייה: בכך יצאה "לא רק כנגד התנקשות הגרמנים בחייהם, אלא אף בתכנם האנושי ובדמותם המוסרית של המוני היהודים הנדונים למוות". היא הקימה ספרייה לילדים, "אחד המוסדות היפים והחמים שבגיטו ורשה. באי הספרים היו מן הנפגעים ביותר [...] הם ניספו עוד קודם לכן מרעב, תשישות ומגיפות. אך ניצוץ של יופי ואהבה האיר בחייהם הקצרים הודות לספרייה של בתיא".¹⁸ העיתונות הציגה את פרויקט הצלת הספרים כביטוי למאבק לשמירה על צלם אנוש.¹⁹ הצלת הספרים נטענה גם במשמעות לאומית: ברמן הוצגה כמי שהשתתפה בשמירה על שלמותו של ארון הספרים היהודי כשאחרי המלחמה

¹⁵ "ריזיל [כך במקור] שטרן ע"ה", הקול, 17 בדצמבר 1957, עמ' 1. במשפט אייכמן סיפר העד ברוך דובדבני על פעולת הצלה דומה והביא לבית המשפט את הספר אש קודש ובו דרשותיו של הרב קלונימוס קלמיש שפירא בגטו ורשה שנשמרו בארכיון רינגלבלום. עדות ברוך דובדבני, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 297. לקטעים מכתבי הרב שפירא ראו: אליאב (עורך), "אש קודש – אימרות טהורות", אני מאמין, עמ' 202-204. על הרב קלונימוס שפירא כמנהיג ראו: דן מכמן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה, 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1987, עמ' 157.

¹⁶ לייב מורגנטאו, "תערוכה לכבוד שירת-השואה של יצחק קצנלסון", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 2; נתן עק, "לתולדות המהדורה הראשונה של 'השיר על העם היהודי שהורג'", התועים בדרך המוות: הווי והגות בימי הכליון, ירושלים, תש"ך, עמ' 161-165. המשורר, הסופר, המחזאי והמתנחל יצחק קצנלסון (1886-1944) חי עד פרוץ המלחמה בעיקר בלודז', משם ברח לוורשה. ב-1943 הועבר עם בנו למחנה ויטל ואחרי כשנה גורש לאושוויץ. קצנלסון, כתבים אחרונים: ת"ש-תש"ד, הקיבוץ המאוחד, תש"ז; על כתביו האחרונים ראו שם, עמ' 443; יצחק קצנלסון: כתבים, חמישה כרכים, בית לוחמי הגטאות, 1988, במיוחד בכרך ה: כתבים אחרונים בגטו ורשה ובמחנה ויטל. על קצנלסון ראו גם: יהיאל שיינטוך, "קצנלסון, יצחק", ישראל גוטמן (עורך ראשי), האנציקלופדיה של השואה, ה, ירושלים ותל-אביב, 1990, עמ' 1105-1106; "יצחק קצנלסון – 60 שנה להרצחו", דפים לחקר השואה, יח, 2004, עמ' 259, "יצחק קצנלסון והלוחמים", מדברי חווקה רבן בכינוס לרגל 60 שנה למרד גיטו ורשה, בית לוחמי הגטאות, 8 באפריל 2003, שם, עמ' 260-262.

¹⁷ יעקב העליון, "השגרייה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14; רחל אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כד 4, אפריל 1960, עמ' 76-77; מורגנטאו, "תערוכה לכבוד שירת-השואה של יצחק קצנלסון", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 2. ראו גם: "קצנלסון, יצחק", מלך נוישטט (עורך), חורבן ומרד של יהודי ורשה: ספר עדויות ואזכרות, תל-אביב, 1947, עמ' 441-442. מרים נוביץ (1908-1990) נולדה ביורטישקי והתחנכה בוויילנה. אחרי שסיימה את הלימודים בגימנסיה למדה שפות בפאריס. בימי מלחמת העולם השנייה הצטרפה למחתרת הצרפתית פרומט נאסיונל (חזית לאומית) וערכה את ביטאון הנשים של המחתרת. בזכות שליטתה ברוסית הפכה לסוכנת מודיעין. "צרפתים שראו אותי נוסעת במכונית עם גרמנים צעקו אחרי: יצאנית", סיפרה. במהלך עבודתה במחתרת פעלה להצלת יהודים: השיגה תעודות מזויפות ומצאה מקומות מסתור בכפרים. ביוני 1943 נאסרה ובאוגוסט אותה שנה הובאה למחנה ויטאל, שם פגשה את קצנלסון. נוביץ היתה נשואה לצייר יוסף קאסטל, ועל כן פורסם בטעות כי בשם זה נולדה (העליון), "השגרייה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14. היתה האוצרת הראשונה של המוזיאון לאמנות בבית לוחמי הגטאות. היום נקראת הגלריה לאמנות שם על שמה. ראו גם: עק, "מעשה הגבורה של מרים נוביץ", התועים בדרך המוות, עמ' 146. "מרים נוביץ", צביקה דרוו (ראיין וערך), דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים (להלן: דפי עדות), ב, עמ' 499-518; "מרים נוביץ: ליום השלושים", ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות.

¹⁸ רחל אורבאך [כך במקור], "בתיא ברמן (עם עלותה לארץ)", דבר הפועלת טז, 6, יוני 1950, עמ' 131; רחל אורבאך, "פאני באסיה", דבר, 7 ביוני 1953, עמ' 2. ראו גם: "חיי התרבות בגיטו", קול העם, 13 באפריל 1956, עמ' 3.

¹⁹ רקבה גורפיין, "יומנה של בתיא ברמן", על המשמר, דף לספרות ולאמנות, 31 באוגוסט 1956, עמ' 1. בתיא טמקין-ברמן (1907-1953) נולדה וגדלה בוורשה. אחרי לימודיה בתיכון למדה ספרנות והיתה המנהלת של אחד הסניפים של הספרייה העירונית בוורשה. תקופה קצרה השתייכה לשומר הצעיר והיתה חברה בפועלי ציון שמאל. בגטו ורשה המשיכה להפעיל את הספרייה, פעלה למען יהודים שנודקו לתעודות וסייעה בכסף, בלבוש ובמוון, בין היתר באמצעות התקשרות עם פולניות. הגיעה לארץ ב-1950 והיתה ספרנית בבית ספר עממי. נחמן בלומנטאל [כך במקור], "ציונים לדמותה", בתוך בתיא ברמן, יומן במחתרת, הקיבוץ המאוחד, תש"ז, עמ' 233-237; אורבאך, "הספר בגיטו", בחוצות ורשה, עמ' 167-171; אורבאך, "הספרנים", צוואות ורשה, עמ' 215-222; ובעיתונות התקופה: י.ט., "בתיא ברמן: שלושים למותה בלא עת", קול העם, 28 במאי 1953, עמ' 2; ל.ט., "בתיא ברמן (שבעה למותה)", על המשמר, 8 במאי 1953, עמ' 5; נחמן בלומנטל, "לזכר נעדרים: בתיא ברמן", על המשמר, 29 במאי 1953, עמ' 3; רחל אורבאך, "פרקי מסירות-נפש", דבר, 26 באפריל 1957, עמ' 5; "בתיא ברמן: 5 שנים למותה", קול העם, 11 במאי 1958, עמ' 2.

"עמלה לקומם חיי רוח יהודיים, ללכד את שרידי האינטליגנציה היהודית במיפעלים משותפים. אסיפות, הרצאות, שיחות – כל אלה נערכו בזכותה של האשה הזאת [...] ראינו אותה בעבודתה הגדולה בספריה היהודית [...] עם הארגונים הגדלים והשקים המלאים והערימות הגדולות של ספרי קודש, מתזורים, דברי-עיון יהודיים [...] מה רבה היתה דאגתה להצלחתם – ומה גדולה היתה שמחתה כל פעם כשהיתה מקבלת רשות להעביר משלוחים כאלה ארצה, לספריה הלאומית של האוניברסיטה [העברית בירושלים]".²⁰

אחת מדרכי ההתנגדות של נשים בשואה למציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני היתה תיאור מה שראו, שמעו והרגישו בכתב ובציור. מפעל התיעוד המרכזי היה "עונג שבת" בגטו ורשה,²¹ שעם צוותו נמנתה רחל אורבך, סופרת, מתרגמת ופובליציסטית שבימי השואה היתה אחראית על המטבח העממי ברחוב לשנו בגטו זה.²² בעיתונות התקופה היתה האשה היחידה שנזכרה בהקשר של עונג שבת, על אף שלא היתה האשה היחידה בצוות.²³ המסמך הראשון שחיברה היה תיעוד המטבח. בימי השואה גבתה עדויות: הידועה ביותר היתה עדותו של אברהם קו'פיצקי שברח מטרכליניקה.²⁴ "רינגלבלום, כשם שמצא אותי לפעולות עזרה בעבודת המטבח כך אחרי כן הוא קרא אותי לעבודה הזאת", סיפרה בעדותה במשפט אייכמן. [...] הוא רתם אותי לעבודה מאותה נקודת תצפית מיוחדת במינה, ממקום שראיתי קהילות גולים שלמות נבנות ומתות ובמקומן באים חדשים, שראיתי משפחות שלמות באות והולכות ואחרות באות שוב, לתאר את כל זה. כדבר ראשון הוא דרש ממני שאכתוב על יצירת סופרים אשר חיים בגטו. אבל באותו מצב נפשי שהייתי באותו זמן אזי הדבר הראשון שאני כתבתי היתה מונוגרפיה של מטבח עממי.

²⁰ גורפיין, "לזכר נעדרים: בתיאור ברמן", על המשמר, 29 במאי 1953, עמ' 3. ראו גם: אורבך, "פאני באסיה", דבר; "חיי התרבות בגטו", קול העם, 13 באפריל 1956, עמ' 3.

²¹ עונג שבת מוערך כמרכזי והחשוב מבין הארכיונים היהודיים שהתקיימו תחת הכיבוש הגרמני בימי השואה. לארכיונים יהודיים אחרים ראו: גוטמן, "ארכיונים יהודיים בתקופת השואה במזרח אירופה ובמערבה", מגניזה לציוני דרך היסטוריים, עמ' 180-121. על רינגלבלום והארכיון ראו בהערה 9 לעיל.

²² רחל אורבך (1903-1976) נולדה בגליציה. היא למדה פילוסופיה והיסטוריה כללית באוניברסיטה בלמברג. בשנות העשרים פרסמה מאמרים בפולנית וביידיש וב-1929 ייסדה וערכה כתב עת ביידיש לספרות, אמנות ותרבות. ב-1933 עברה לחיות בוורשה שם המשיכה לפוסט מאמרים בנושאי ספרות, תרבות, תיאטרון, חינוך ופסיכולוגיה ומילאה תפקידים שונים במערכות כתבי עת ביידיש ובפולנית. בימי מלחמת העולם השנייה השתתפה במפעל "עונג שבת" ובמפעלי העזרה העצמית. במרץ 1943 עברה לצד הארי שם המשיכה לכתוב כרוניקות שחלק מהן פורסמו אחר כך בספרים (בחוצות ורשה, צוואות וארשה). על עבודתה בארכיון ראו: אורבך, צוואות וארשה, עמ' 176-149. על המטבח העממי ראו: עדות רחל אורבך, תיק 0.33/1187, ארכיון יד ושם. אחרי המלחמה היתה פעילה באיתור ארכיון רינגלבלום בוורשה ופעילה בוועדה ההיסטורית היהודית בלודז' ואחר כך בוורשה. ב-1950 הגיעה לארץ וב-1954 מונתה לתפקיד מנהלת מחלקת גביית העדויות ביד ושם, עמה המשיכה לקיים קשר גם אחרי שיצאה לגמלאות. בימי כהונתה כראש המחלקה ביד ושם נפתחו למעלה מ-3,400 תיקי עדויות וכתבי זיכרונות, להם נוספו למעלה מעשרת אלפים תעודות אישיות וצילומים ויותר מאלף עדויות מוקלטות. על חייה ופועלה של אורבך לפני מלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה ראו: קרי פרידמן-כהן, "רחל אוערבאך: ראשי פרקים לחקר חייה ויצירתה", חוליות 9, קיץ 2005, 297-304. לחייה ופועלה בארץ ראו במאמרו של בעז כהן, הזיכרון הכואב: רחל אורבך וזכרון השואה הישראלית (להלן: כהן, הזיכרון הכואב) ששלח אליי באדיבותו (יתפרסם באנגלית: Boaz Cohen, "Rachel Auerbach, Yad", Polin 20, 2007, Vashem, and Israeli Holocaust Memory) וגם: יוסף קרמיש, "רחל אורבך ופועלה", אורבך, צוואות וארשה, עמ' 15-7. עוד על אורבך ראו: David G. Roskies, The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe, Philadelphia, New York & Jerusalem, 1989, pp. 459-464, 624.

²³ ראו במחקרה של דליה עופר על צציליה סלפאק: דליה עופר, "נקודת ראותה מבעד למבטי: צציליה סלפאק מספרת על נשים בגטו וארשה", ילקוט מורשת עה, אפריל 2003, עמ' 111-130. על סלפאק ראו גם: אורבך, צוואות וארשה, עמ' 54-59.

²⁴ רחל אורבך, "לומפען קומאנדר: מפרשיות טרכליניקה", על המשמר, 28 בספטמבר 1952, עמ' 3-4; עדות אורבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 287. ראו גם אצל פרידמן-כהן, "רחל אוערבאך: ראשי פרקים לחקר חייה ויצירתה", חוליות, עמ' 301-302. אורבך הרבתה להזכיר עדות זו בכתביה המאוחרים. למשל: רחל אורבך, "חשבוננו עם העם הגרמני", מולך ח, 46, פברואר 1952, עמ' 265. לרשימות על המטבח העממי ראו: אורבך, בחוצות ורשה, עמ' 17-28, עמ' 49. לקטע מעדות קו'פיצקי על טרכליניקה ראו: שם, עמ' 203-206.

ותוכן הרפורטג'ות שלי היה כמובן קצת כלכלי ומה שבישלנו, מה שקיבלנו מהגרמנים, אבל בעיקר הטיפוסים, אנשי העם שעברו דרך המטבח". הם כתבו בהנחה שרשימותיהם יום אחד תתפרסמה, בדומה לכתבים בעיתון, הסבירה: "היתה כרוניקה ורפורטג'ה ומאמרים". חלק מהרשימות הופיעו בשנות החמישים בספרה בחוצות ורשה (תשי"ד) ובעיתונים בארץ.²⁵

אסתר לוריא ציירה את מה שראתה בגטו קובנה. היא הגיעה לארץ בשנות השלושים ועשתה חיל כציירת; כעבור שנים אחדות נסעה ללמוד אמנות באנטוורפן.²⁶ לקובנה הגיעה בקיץ 1939 כדי לבקר בני משפחה ואחרי שפרצה המלחמה לא יכלה לחזור. העיתונאים הציגו אותה כ"ציירת ישראלית [ש]נשארה תקועה – בגהינום".²⁷ בציורים תיעדה את מה שראתה, בין היתר לבקשת היודנראט. ביולי 1943 כתב אברהם תורי על אסיפה של אנשי תרבות ואמנים בגטו קובנה: "הנשמה בוכה על דיכוי וטבח, ואילו הרוח היהודית מוסיפה להתקיים כבעבר. היום, בעת המסיבה, הוארו לרגע פני המשתתפים בה לנוכח היצירות של אסתר לוריא על הגיטו. הוכחה נוספת לאי כניעתה של הרוח היהודית בכל הזמנים והנסיבות".²⁸ לפני שחוסל הגטו החביאה את הציורים, חלקם בארכיון הגטו ואחרים בכדים שהוטמנו באדמה; בצדו השני של כל ציור כתבה כמה מלים וציינה את התאריך המשוער בו נוצר. היא ציירה מכתב למי שימצאו את הכדים בו ביקשה להעביר את הציורים למוזיאון תל-אביב.²⁹ מקצתם נמצאו אחרי השחרור. כאסירה במחנה לייביץ הוטל עליה לחדש את מספר האסירה ומגן הודד שהיטשטשו על הבדים ששימשו סרטי שרוול לאסירות היהודיות. חלק מהזמן ישבה בחדר החולות וציירה בעט ובקיסמי עץ על שאריות בדים ועל נייר אריזה של חבילות צמר גפן. בקיץ 1945 חזרה ארצה. באותה שנה הופיע הספר יהודיות בשעבוד ובו רישומיה.³⁰ עם שובה תיעדה את חוויותיה בכתב שם סיפרה על הרצון העז שפעם בה כאמנית להמשיך לצייר, על אוכל שהשיגה בתמורה לציורים ועל דרכי ההתנגדות הפרטית שלה: בגטו ציירה גם בעבור גרמנים; לפי דרישותיהם רשמה

²⁵ עדות אורבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 286-287. בספר בחוצות ורשה נכללו קטעים מיומן וכוונות שכתבה על פי הזמנתו של רינגלבלום ב-1941 וב-1942 (יומן), רשימות שכתבה החל מ-1943 כשנמצאה בצד הארי בוורשה (כרוניקות) ורשימות מפולין אחרי המלחמה. אורבך, "על הספר", בחוצות ורשה, עמ' 5-6. לרשימותיה שפורסמו בעיתונות בארץ ראו: "אילן בגיטו", על המשמר, 26 במרץ 1956, עמ' 12 (הרשימה פורסמה גם בצוואות וארשה, עמ' 255-261). על עבודתה בעונג שבת ראו: אורבך, צוואות וארשה, 149-176. על הנחיותיו של רינגלבלום את צוות עונג שבת ראו: אצל רונן, "להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה", זמנים, עמ' 67.

²⁶ אסתר לוריא-שפירא (1913-1998) גדלה בריגה ולמדה עיצוב תפאורות בבריסל. ב-1934 באה לארץ ובין היתר עסקה בעיצוב תפאורות לתיאטרון והשתתפה בהכנות לעדלאידע בתל-אביב. היא נסעה לקיבוצים וציירה את נופי הארץ. ב-1937 נפתחה תערוכה ראשונה שלה בקיבוץ גבע. ב-1938 זכתה בפרס דיזונגוף של עיריית תל-אביב. ב-1939 נסעה לבלגיה ולמדה באקדמיה לאמנות באנטוורפן. ב-1946 זכתה שוב בפרס דיזונגוף על הרישום "נערה בטלאי צהוב" מגטו קובנה. אסתר לוריא, "מרשימותיה של ציירת", דפים לחקר השואה והמרד, מאסף שני, פברואר 1952, עמ' 91-115; הודעתה של אסתר לוריא-שפירא ל"לשכה 06", 1386 (שוטף) 4/כב-1, מסמכי לשכה 06 (להלן: הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06); אברהם תורי, גטו יום יום: יומן ומסמכים מגטו קובנה, (עריכה מדעית: דינה פורת), תל-אביב, 1998, עמ' 362-367.

²⁷ "הם יעמדו על דוכן העדים במשפט הצורר", מעריב, 5 בפברואר 1961, עמ' 3; יונה כהן, "הם ספרו לנו...", הצופה, 7 במאי 1959, עמ' 2.

²⁸ תורי, גיטו יום-יום, עמ' 367.

²⁹ הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

³⁰ "אסתר לוריא", פנינה רוזנברג, דיוקן האישה בשואה בראי האמנות, בית לוחמי הגטאות, 2002, עמ' 38-40; לוריא, "מרשימותיה של ציירת", דפים לחקר השואה והמרד, עמ' 93, 103-104 (על התערוכה בגטו), 104-105 (על הטמנת הציורים בכדים); הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

פורטרטים וציירה תמונות נוף. רישומי הפורטרטים איפשרו היפוך תפקידים, אז לזמן קצוב היתה כשולטת: "פעם הזמין אותי אחד המהנדסים הגרמנים לחדרו [...] הוא ישב לפני כל-כמה שדרשתי. גרם לי תענוג לסובב אותו לימין ולשמאל ככל אוות נפשי". מחאתה התבטאה גם בזה שלא חתמה על הציורים: "היתה זו צורת המחאה היחידה שיכולתי לבטאה שעה שנאלצת הייתי לתת את יצירותי לידי האויב".³¹

כתיבה היתה דרך התמודדות אישית עם המצוקה שכן איפשרה גילוי רגשות ופורקן מתחים: כלי הכתיבה והנייר היו חפצים יקרים שעצם השמירה עליהם עזרה להתמודד עם המציאות; הכתיבה עצמה הזרימה אדרנלין. במאי 1944, "תחת מטר אש והפצצות, בדירות ארעיות, בחדרים בלתי מוסקים של החורף הפולני ובתוך ים של דאגות", החלה ברמן לכתוב יומן. "כתבתי כדי לתעד", הסבירה: "אם אין לי כשרון יהיה לדברים לפחות ערך דוקומנטרי". ב-1953 ראה היומן אור כספר.³² עם בואה לאושוויץ החלה האסירה ורה אלכסנדר לכתוב: "[כתבתי] רישומים שונים על מאורעות וחיי המחנה. רישומים אלה רשמתי בסלובקית והצלחתי להחביאם בחלקם במשך כל תקופת שהותי במחנה וכך אח"כ במחנות לאחר שנשלחתי מאושביץ למקומות אחרים". לקראת עדותה במשפט אייכמן צירפה את הרישומות להודעה שנתנה ללשכה 06.³³

2. "החלטנו ש'סדר' יהיה – ויהי מה!" : פועלה של "המתנגדת ברוחה" לשמירה על ערכי

הדת

בעיתונות התקופה הופיעו סיפורים על נשים שהקפידו בגטאות ובמחנות על קיום מצוות.³⁴ בגטו קרקוב שמרו שבת, הדליקו נר חנוכה ובפורים קראו במגילה: "לא פסחנו על אף חג [...] היתה בנו השאיפה לשמור על כך כעל

³¹ לוריא, "מרישומיה של ציירת", דפים לחקר השואה והמרד, עמ' 96. סיפור דומה סיפרה פאניה פנלון, שהיתה אסירה בתזמורת אושוויץ: בתשובה לשאלת יוזף קראמר, מפקד מחנה אושוויץ II, מה חסר לה בעבור התזמורת, ביקשה עיפרון. "אני מושיטה לו עפרון, לא חשוב איזה, אחד המסומן 'תוצרת אנגליה': לפחות ימחץ אותי בגלל משהו ממשי. הוא מחזיק אותו, מסתכל בו, עינו הכחולה-ירקרקת אינה מביעה דבר [...] הוא יוצא עם שני קציניו [...] אנהת-רווחה כללית. עדת חרגולים יורדת עלי: איזה עפרון הראית לו? [...] את משוגעת קצת! [...] אני חושבת שזה מצחיק מאוד, שדחפתי לו מתחת לאף 'תוצרת אנגליה'. אם לגז – אז לגז, לפחות לצחוק לפני זה...". פאניה פנלון, תזמורת על תנאי, תל-אביב, 1981, עמ' 100-101. התנגדות אחרת ביטאה בעיבוד לשיר לכת שניגנה התזמורת: "פוקסטרוט מפורסם, שנכתב על ידי יהודי אמריקאי; הודות לי צועדות פלוגות העבודה לקצב מוסיקה יהודית, המוכרת לפעמים גם לאסירות. [...] עסיסי עוד יותר היה מראה הנאה שנהנו מן החלק הראשון של הקונצ'רטו לכינור של מנדלסון, מלחין אסור בגרמניה ובארצות הכבושות [...] אנתנו מחליפות חיוך של שותפות לדבר עבירה. בכל זאת, הסכנה היא רצינית, אבל איזו הנאה היא לראותם מתמוגגים בהאזנים למוסיקה המוחרמת! רגעים טובים, קצרים, קצרים מדי...". פנלון, שם, עמ' 126.

³² טמקין-ברמן כתבה את היומן בין מאי 1944 לינואר 1945. במקורו נכתב פולנית. בסוף 1952 ערכה את הדברים בעצמה, הוסיפה הסברים ומסרה את כתב היד לבית לוחמי הגטאות כדי להתקינו לדפוס. היא נפטרה לפני שהמלאכה נשלמה. בלומנטאל, "ציונים לדמותה", ימן במחתרת, עמ' 233-237; "הקדמה", שם, עמ' 5-6. גורפיין, "יומנה של בתיה ברמן", על המשמר, 31 באוגוסט 1956, עמ' 1.

³³ הודעתה של ורה אלכסנדר ל"לשכה 06", 329 (שוטף) 13-42/בכ41, מסמכי לשכה 06.

³⁴ סיפורים על נשים היו חלק מכלל הסיפורים שהופיעו תדיר בעיתונות התקופה כולה, בעיקר הדתית-לאומית והחרדית, על נחישותם של יהודים באירופה בתקופת השואה לשמור על חג ומועד. אלה מחזקים את ממצאיה של אסתר פרבשטיין שמראה כי בעדויותיהם הרבו ניצולים להציג את ההתמודדות עם מדיניות הכיבוש הגרמני באמצעות סיפורים על חגים ומועדים. אסתר פרבשטיין, בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים, תשס"ב, עמ' 373-374. על קיום מצוות הדת בתקופת השואה ראו גם: דן מכמן, "חיי היומיום של היהודי הדתי בתנאי השואה", השואה וחקרה: המשנה, מינוח ומושגי יסוד, תל-אביב, 1998, עמ' 211-223. לסיפורים אלה בעיתונות התקופה ראו למשל: הרב אלתר מאיר, "סוכה באושוויץ", הצופה, 3 באוקטובר 1952, עמ' 5; ש. ל. שניידרמן, "תמונה על המרד בגטו

הגחלת האחרונה".³⁵ בגטו וילנה שתי נשים לימדו תנ"ך. בערבי ששי התכנסו צעירים בבית אחת מהן והיו "חיים את חווית השבת והדלקת הנרות, דבר בלתי שכיח אז בגיטו".³⁶ באותו הגטו קמה תנועת נשים לשמירה על השבת וערכי היהדות. הן נהגו להתפלל בצוותא ואמרו פרקי תהילים. בשבת למדו את פרשת השבוע. "במשך הזמן גדל חוג ה'זויבער בית המדרש' [...] פעמים הוזמנו גם גברים להרצות".³⁷

נשים ערכו את שולחן הפסח בגטו. "קרן האור היחידה היו החגים", כתבה ניצולה. "הם היו קיימים לא כלפי חוץ, אלא בתוך הלכות פנימה. [...] ממוזגים בתוך הדם והעורקים, בתוך הזכרונות של המסורת הנצחית, בגעגועים ובכמיהה אחרי חיי החופש. [...] מנות הרעב של הלחם הוחלפו במצות. היו אלה מצות עבות, אפויות לא כשורה, קשות וכבדות כאבנים. כל מי שאכל אותן צפוי היה לרעב במשך שבוע ימים וגם לקלוקל קיבה ובכל זאת בחר בהן הרוב".³⁸ במחנות נשים היו "כותבות לעצמן לוחות כדי לדעת תאריכי שבת וחגים". אשה הביאה שופר לגטו טרוזינשטאדט.³⁹ "ביום הכיפורים החלטנו לצום", סיפרה ניצולה על ימים במחנה, "ביקשנו מהמפקד לתת לנו הקלה בעבודה ביום זה והסברנו לו שאנו צמות בחג זה. על כך השיב שהוא אוסר על הנשים לצום ואם יודע לו על מי שהי[ת]ה צמה יענישה קשה. למרות זאת רוב הנשים במחנה צמו ועבדו אולי קשה יותר מכל יום כדי לא לעודד תשומת לב ובערב בגאנה הודענו אחת לשניה שקיימנו את חגנו".⁴⁰ באושוויץ התפללו, ביום הכיפורים צמו ובפסח מסרו את הלחם לאסירות פולניות.⁴¹ נדרשו לכך כוחות גוף ונפש; היתה זו גבורה: "הקשבתי לשיחתן של אידה

וורשה, "שערים", 3 בנובמבר 1952, עמ' 2; אליהו שופט, "לי ולא לו...", שערים, 30 במרץ 1953, עמ' 7; יוסף, "אני מאמין", שערים, 21 ביולי 1953, עמ' 2; שלמה יהלומי, "נקמתו של יהודי", הצופה, 22 בינואר 1954, עמ' 4; שבע גלאס, "נר חנוכה בבונקר", הצופה, 24 בדצמבר 1954, עמ' 5; הרב אלתר מאיר, "חנוכה בברגן-בלזן", שערים, 24 בדצמבר 1954, עמ' 4; הרב אלתר מאיר, "עם ניגון כל נדרי", שערים, 19 במאי 1955, עמ' 2; י. י. דויטש, "ימים נוראים במחנה הסגר בגרמניה", הצופה, 16 בספטמבר 1955, עמ' 5; ישראל מאיר לאו, "לנוכח הנרות", שערים, 4 בדצמבר 1956, עמ' 2; הרב אלתר מאיר, "שמחת תורה באושביץ", הצופה, 5 באוקטובר 1958, עמ' 2; "מעשים נפלאים במחנה אושביץ", שערים, 21 בספטמבר 1960, עמ' 18; "אגודת ישראל בשנות השואה", בית יעקב, 37, סיון תשכ"ב, עמ' 32. ³⁵ עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 303.

³⁶ חנה ז., "מקיבוץ בגיטו ליטא עד לקיבוץ במולדת", דבר הפועלת יא, 10-11, 16 בדצמבר 1945, עמ' 166. כך היה גם בגטו קרקוב: בכל בית שני שם היה חדר שבו הוסתר ספר תורה והתנהלו תפילות תוך שמירה מבחוץ. עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 302, "זוועות גורלם של ילדי גיטו ווארשה – הועלו אתמול במשפט", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 3.

³⁷ דבורי צקי, "החיים הדתיים בגיטו ווילנא", הצופה, 17 באפריל 1958, עמ' 2. ראו גם: אליאב (עורך), אני מאמין, עמ' 103.

³⁸ שרה גליקסון-ליברמן, "זכרונות והרהורים בליל-הסדר", תרנו, 4 באפריל 1958, עמ' 7. על פסח בהיחבא ראו גם: רחל מינץ, "בספרות ובאמנות: ליל סדר במחתרת", דבר הפועלת כג, 4, אפריל 1957, עמ' 104.

³⁹ י. שוהם, "כך עושים אצלנו יד ושם", שערים, 29 במאי 1953, עמ' 3; "כיצד לנהוג ביום הכיפורים בעבודת הכפיה?", הצופה, 11 באוקטובר 1959, עמ' 5.

⁴⁰ הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

⁴¹ עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 303-304; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נרות שבת דלקו באושוויץ", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3; "זוועות גורלם של ילדי גיטו ווארשה – הועלו אתמול במשפט", הארץ, 4 במאי 1961, עמ' 3; יהודה נחשוני, "הנסיכה במאורת השדים", שערים, 6 בינואר 1956, עמ' 3; יהודה נחשוני, "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת כב, 2-3, פברואר-מרץ 1956, עמ' 66. על קיום מצוות הדת באושוויץ ראו גם: ישראל גוטמן בהשתתפות קבוצת חברים-אסירים, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנאו, מרחביה, 1958, עמ' 85-86. על תפילה באושוויץ ראו גם: יהודה רזמיוש, "כך התפללנו באויסשביץ", שערים, 9 בספטמבר 1953, עמ' 7. למורכבות נושא התפילה בימי השואה, למשמעויותיה ועל תפילות כמקורות היסטוריים ראו: יהודית תידור באומל, "קול בכיות": השואה והתפילה, רמת-גן, 1992, במיוחד עמ' 12, 19-20, 61-62. על תפילות במחנות ראו אצל באומל, שם, עמ' 37-39.

ורבקה'לה היושבות מאחורי, שתיהן דאגו לשמונת הימים שיצטרכו לשבת בלא לחם. במעמקי נשמתי התפלאתי לקנאתן ואדיקותן בדת, בתנאי המחנה".⁴²

נשים שמרו על חג ומועד כדי להיאחזו בחיים; עצם ההתארגנות הפיחה תקווה וחיידה את תחושת הזמן. הפסח נחוג "לא משום שכך דרשה הדת; באותם ימים היו דיני הדת משהו מופשט, מופשט מאד", הסבירה ניצולה. "היהודים בגיטו אכלו מצה על מנת להדגיש את נאמנותם למסורת ואת תקוותם, על אף הכל".⁴³ כשהגענו לאושוויץ, העידה ניצולה, מצאנו בין האסירים כמה מכרים: "אחד הדברים הראשונים שביקשנו מהם היו שני זנבות של נרות. בליל שישי התאספנו על המדף העליון בבלוק שלנו. היינו אז 10 עד 12 בנות. [...] הדלקנו את הנרות והתחלנו לשיר בשקט שירי שבת". הן הקפידו על כך: "לא היה לנו לחם, לפעמים לא היה מה לשותת, אבל את הנרות השגנו איכשהו".⁴⁴ באושוויץ נשים התארגנו לקראת הפסח: "בערוב היום, כאשר חזרה 'קומנדו קנדה' [קבוצה שעסקה במיון חפציהם של הקורבנות], הגניבו עמם למחנה חבילות קטנות של מצות והגדות פסח בלויות", העידה ניצולה. "התעוררנו כמחלום בלהות. מראה המצות הזכיר לנו כי בימים אלה יחוגו אחינו בעולם החופשי את חג החרות. [...] את הדומיה המעיקה מפסיקה אחת מאתנו כשהיא קוראת בהתלהבות – הנה נערוך 'סדר' משלנו! פחד תוקף אותנו. היתכן?! ואם יתפסו אותנו? ומה נאכל? ומהיכן ניקח את היין לקדש את החג? [...] אותו לילה אף אחת מאתנו לא עצמה עין. [...] למחרת, כאשר נפגשנו במקום העבודה, היתה לכל אחת מאתנו תכנית מוכנה. החלטנו ש'סדר' יהיה – ויהי מה! את מנת הלחם הזעומה נחליף במצות. נאמץ את שארית כוחותינו, נעבוד מעל ל'נורמה' ואז נקבל תוספת מזון, אותה נחליף ב'מטעמים' הדרושים לנו לכבוד החג. [...] לבסוף הגיע הערב המיוחל. התאספנו על האצטבה העליונה שבבלוק. היינו עשר בנות. בחרנו את השמיכה הבהירה והנקה ביותר ופרשנו אותה על הקרשים. כל אחת מאתנו הוציאה מצרורה את ה'מטעמים' שהצליחה להשיג במשך היום. [...] אחת הבנות קראה ב'הגדה'. הנוזל הממותק שנקרא באושוויץ 'יין' נמזג ברטט לפחיות המרק, כאילו היו אלה גביעי כסף. האושר על שזכינו להמשיך במסורת המקודשת במחשכי אושוויץ נמהל ביגון ובסבל התהומי שהיה מנת חלקנו היום יומית. אולם כאשר הגענו למלים 'לשנה הבאה בירושלים', נדלק בלבנו שביב של תקווה... אולי?! אולי ייתכן הדבר?".⁴⁵

⁴² רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947, עמ' קמט. פאניה פנלון סיפרה: "ליהודיות מעלה גדולה, ראויה לכבוד. הן מסרבות לאכול נקניק בטענה שאינו כשר. כאשר גוועים ברעב, זה מעשה גבורה. ראיתי אותן מנדבות את מנת-הלחם שלהן כדי להשיג בדל-נר ליום-כיפור. בפלוגות העבודה נעשית שמירת המצות צורה של התאבדות". פנלון, תזמורת על תנאי, עמ' 160-161. לסיפור דומה על צום יום הכיפורים באושוויץ ראו: שרה שטרן-קטן, "הגבורה האמיתית בשואה", זכור י, 1988, עמ' 150-151.

⁴³ גליקסון-ליברמן, "זכרונות והרהורים בליל-הסדר", חרות, 4 באפריל 1958, עמ' 7.

⁴⁴ עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 303.

⁴⁵ פלה פ., "בחשכת אושוויץ הבהיקו מצות צחורות", חרות, 24 באפריל 1962, עמ' 4. הכותבת היא פלה פינקלשטיין, מלוחמת אצ"י המזוינות בגטו ורשה שהיתה אסירה באושוויץ. עוד על ליל סדר באושוויץ ראו: שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 35-36.

ב. "המתנגדת ברוחה" שנשארה בחיים כמייצגת קורבנות השואה בשיח הציבורי

הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים

1. "הכוונה וודאי איננה ליצור ספרות, אלא לקיים נדר, למלא פקודה": הצגת פועלה של

"המתנגדת ברוחה" כפעולה למען הקולקטיב

הידיעות, הכתבות והמאמרים בעיתונות התקופה שעסקו ב"מתנגדות ברוחה" העמידו במרכזם את פועלה כבעל תרומה חשובה בעבור החברה הישראלית בבואה להכיר את חיי היהודים באירופה בימי השואה וכבעלי ערך בעבור מחקר השואה שעשה את צעדיו הראשונים, ולא כדרך התנגדות או התמודדות של אשה אחת עם מציאות החיים שכפה הכיבוש הגרמני. חיבורים שכתבו הוצגו כחומר לבניין הדיוקן הלאומי של החברה המתהווה: יומנה של אנה פראנק הוערך כמסמך שבכוחו להמחיש את האובדן שנגרם לעם היהודי ולאנושות, "דוגמה קטנה נוספת לכשרונות הצעירים שנקפדו במלחמה האכזרית";⁴⁶ רחל אירבך ומרים נוביץ זכו להוקרה בזכות תרומתן העכשווית: העיתונות דיווחה באופן שוטף על פועלן ביד ושם ובכית לוחמי הגטאות.⁴⁷ יומנים שכתבו הוצגו כיומניהן של קבוצות – תנועה, מחתרת – ולא כיומנים אישיים: יומנה של יוסטינה הוצג כסיפור המחתרת בקרקוב.⁴⁸ גישה זו ניכרה גם ביחס לגברים: למרחב הציג את פרץ אופוצ'ינסקי, עיתונאי וסופר יידי מוורשה, כאחד מחברי עונג שבת ש"הניחו כתבים למשמרת לדורות יבואו"; כשראינה את הצייר יהודה בקן הנחתה אותו כתבת הבוקר: "רצוני לשמוע ממך לא את אשר עבר עליך במחנות המוות, אלא את אשר עבר עליך עם שובך לחיים"; הכתבה עסקה בחייו אחרי המלחמה וכמעט לא הביאה את סיפור השואה שלו.⁴⁹ כך היה גם כאשר לעמנואל רינגלבלום שכתביו צוטטו תדיר, בעיקר בכתבות שפורסמו ביום הזיכרון לשואה ולגבורה, אך סיפורו האישי הופיע לעתים רחוקות.⁵⁰

התייחסות לחיבורים שנכתבו בזמן השואה כמסמכים בעלי ערך בעיקר בעבור מי שקוראים אותם מצויה גם

במחקר: מחקרים על אוספים וארכיונים יהודיים מתקופת השואה מציגים את מפעלי התיעוד בעיקר בהקשר של

⁴⁶ "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18.

⁴⁷ על אירבך ראו: אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כד 4, אפריל 1960, עמ' 76-77; עמנואל בן-גוריון, "בקורת ספרים: בחוצות וארשה", דבר, 18 ביוני 1954, עמ' 6; יעקב פייכמן, "בחוצות ורשה" – לרחל אירבך, דבר, 9 באוגוסט 1957, עמ' 5; גורפיין, "בחוצות ורשה" לרחל אירבך, דבר הפועלת כ, 6, יוני 1954, עמ' 146. על נוביץ ראו: מורגנטאו, "תערוכה לכבוד שירת-השואה של יצחק קצנלסון", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 2; העליון, "השגירה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14; "הובאו תעודות נוספות על השואה", חרות, 3 במרץ 1961, עמ' 8; "הביאה סרטים וספרים על ההשמדה הנאצית", קול העם, 3 במרץ 1961, עמ' 8.

⁴⁸ אוגניה מלצר-שנברג, "עשר שנים למרד הראשון: לזכרה של טובה דרנגר (יוסטינה)", הבוקר, 28 בדצמבר 1952, עמ' 2. דוידזון (יוסטינה) מעקיבא, חברת המחתרת המזוינת בקרקוב, כתבה על גבי נייר בית שימוש שהשיגו חברותיה האסירות. היומן נמצא אחרי המלחמה במסגרת הדלת של התא. ב-1946 פורסם בפולנית וב-1953 בעברית. על דוידזון ראו גם בפרק הראשון: האחות בנשק.

⁴⁹ הקדמת המערכת לפרץ אופוצ'ינסקי, "ילדים זקנים בגיטו", למרחב, 1 ביוני 1961, עמ' 2; מרים טל, "האמן שיוצרו באושוויץ הוגשו אתמול לבית המשפט", הבוקר, 8 ביוני 1960, עמ' 4. על יצירתו של בקן ראו: בתיה ברוטין, "מחויף לגדר": אמנים ניצולי שואה יוצרים בצל הדחייה של הממסד האמנותי בישראל בשני העשורים הראשונים, יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה ומשרד הביטחון, 2000, עמ' 362, 364.

⁵⁰ רינגלבלום כמתעד ראו: י. זרובבל, "עמנואל רינגלבלום, היסטוריון הגיטו הבורער", על המשמר, 2 באפריל 1954, עמ' 3; מרק דבורז'צקי, "ספרות וסופרים בגיטאות", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 5; "אפוס מתוך קברות הגיטו", הצופה, 25 ביולי 1958, עמ' 5; להתתייחסות לסיפורו האישי ראו: א. ברמן, "הם שרויים אתנו", על המשמר, 18 באפריל 1952, עמ' 3.

תרומתם להווה. הדגש הוא על החשיבות בעבור הקוראים בבואם להכיר את התקופה ולחקור אותה ופחות לעצם הכתיבה כגילוי התנגדות של יחידים.⁵¹ לפי ישראל גוטמן מפעלי תיעוד אלה "מהווים תשתית עובדתית אותנטית בעלת ערך לא ישוער לשחזור התמונה ההיסטורית ולחקר התקופה. על סמך החומר הזה אנחנו מנסים להתמודד עם האתגר של כתיבת תולדות השואה על כל היבטיה ולשלב במכלול ההיסטוריה היהודית [...] החומר שאספו והכינו במסירות קומץ אנשים בתנאי שבי וכליון מאפשר לנו היום לכתוב פרק רב חשיבות בהיסטוריה היהודית"; כך טען גם ביחס ליומנים שנכתבו בתקופת השואה, ביניהם זה של רינגלבלום: "בנוסף לערכם התיעודי הראשוני היומנים הם גם מקור אותנטי ומוסמך לעבודת ההיסטוריון".⁵² עמדה דומה הציג גדעון גרייף במחקרו על אסירי הזונדרקומאנדו ש"מציבים לנגד עיניהם מטרה נעלה: להשאיר לדורות הבאים מסמך כתוב, שינציח את היהודים הנטבחים לנגד עיניהם, וימנע את היעלםם בלי השאר זכר וסימן"; הוא העריך ש"הדאגה לתיעוד ההיסטוריה עוברת בכתיבים [אלה] כחוט השני".⁵³

מחקרים מעטים מעמידים את עצם הכתיבה או הציור בזמן השואה במרכז, ובתוך כך את מחבריהם ולא דווקא את הקהל, ומגדירים את הכתיבה או הציור כגילוי התנגדות מפורש. אחד הוא מחקרה רב החשיבות של רחל פלדחי ברנר Writing as Resistance שדן בהתנגדות של ארבע נשים למדיניות הכיבוש הגרמני באמצעות התבוננות ביצירותיהן האוטוביוגרפיות וניתוח משמעותיותהן כביטוי למאבק על הישרדות הרוח האנושית ובשמירה על ערכי תרבות והומניזם. המחקר מתבסס על ההנחה שכתובתן בזמן השואה, בידיעה ברורה מה צפוי להן, היא גילוי מובהק של התנגדות לפתרון הסופי: היתה זו התנגדות נשית של נשים שנסכה בהן כוח ותחושת שליטה.⁵⁴ מחקר נוסף המתייחס ליצירה בתקופת השואה כהתנגדות (המכונה "spiritual resistance") הוא זה של אלן ס' פיין,

⁵¹ במאמר על שואת יהודי פולין בהיסטוריוגרפיה היהודית הציג שלמה נצר את עונג שבת קודם כל כמפעל שהחומר שנאסף בו נועד לשמש "עדות לרצח העם היהודי ואוסף מקורות לשימוש חוקרי התקופה" ואחר כך כביטוי ל"רצון העמידה, הרצון להתקיים ולשרוד" של היהודים שהשתתפו בו. שלמה נצר, "שואת יהודי פולין בהיסטוריוגרפיה היהודית", ישראל גוטמן, גדעון גרייף (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 94.

⁵² גוטמן, מגניזה לציוני דרך היסטוריים, עמ' 7; ישראל גוטמן, "יומנים", האנציקלופדיה של השואה ב, עמ' 546. במאמרו מתייחס אביו רונן למפעלו של רינגלבלום כ"אקט של מאבק נגד השמדת עם והשמדת העבר בעת ובעונה אחת"; מאבק ולא התנגדות; רונן, "להבריח את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה", זמנים, עמ' 64, 75. כזו היא הגישה הרווחת ביחס ליומנו של רינגלבלום שמוערך בעיקר כמסמך שמתעד את קורות היהודים בגטו ורשה. חוקרים שדנו ביומנו התייחסו ליומנו ושאר כתביו כאל מקשה אחת: לפי חוקרים, מי יותר ומי פחות, היה היסטוריון שחשיבות רשימותיו נובעת מניסיונו המקצועי, מי שמודע לערכן של תעודות ולמשקלן של עדויות תוך יכולת להבחין בין מידע אמין למידע לא אמין. ראו: יוסף גורני, "דברי פתיחה: ההיסטוריון היהודי כאינטלקטואל מבפנים", עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון, עמ' 73-77. על פי רוב מתייחסים החוקרים לכלל כתביו מבלי להבחין במפורש בין הרשימות לעונג שבת לבין הרשימות ביומן. ראו למשל במבוא של גוטמן לתרגום העברי לרינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה, עמ' ז-יח, ובמאמרו של הנ"ל "עמנואל רינגלבלום: היסטוריון וזמנו" בקובץ עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון.

⁵³ גדעון גרייף, "בכינוי בלי דמעות...": עדויותיהם של אנשי הזונדרקומאנדו היהודים מאושוויץ, ישראל, 1999, עמ' 58-59. אחד הכותבים ניסח את הדברים כמכתב למי שימצאו אותו אחרי המלחמה; זאת הן כשאיפה לספר על מה שקרה והן כדרך התמודדות אישית. שם.

⁵⁴ המחקר של פלדחי ברנר עוסק בארבע נשים: אדית שטיין, סימון וייל, אנה פראנק ואטי הילסום. Rachel Feldhay Brenner, Writing as Resistance: Four Women Confronting the Holocaust, Pennsylvania, 1997. "Meaning of (Resistance)", עמ' 4-9. על פראנק כמתנגדת ראו גם: Rachel Feldhay Brenner, "Writing Herself Against History: Anne Frank's Self-Portrait as a Young Artist", Hyman A. Ezner, Sandra Solotaroff-Ezner (eds.), Anne Frank: Reflections on Her Life and Legacy, Chicago, 2000, p. 86.

המתמקד ביצירות ספרותיות שנכתבו אז.⁵⁵ נימה דומה עולה מסיפור חייה של שרלוטה סלומון, ציירת שנרצחה באושוויץ; הביוגרפיה מרי לוונטל פלסטינר כתבה: "בכל פעם שהפחד העתיק את נשימתה, מילאה ההתבוננות הפנימית את ריאותיה מחדש [...] [היא] השקיעה עצמה במאבק של הישרדות באמצעות תיעוד, שהיה לאמצעי ההתנגדות האחרון שהיה בידי הקורבנות. יותר מכל מסמך או דיווח שנתגלו עד כה, משקפת יצירתה [...] חיים בצל ההונאה מבעד לעיני האמנית [...] סיפור שראשיתו [...] ב'לא ידעתי דבר מכל זה', מוליך להכרה ולהבנה – לפתע היא ידעה'. הקורבן – האמנית – חשפה את הסודות, התמודדה עם האמת שנחשפה והעניקה לה מקום בולט. היא תיעדה את חייה בצורך מודעות לחשיבותה המכרעת של הידיעה".⁵⁶

בבואה לטפל בכתיבים של נשים מתקופת השואה שנמצאו אחרי המלחמה וראו אור כספרים הציגה עיתונות התקופה את המחברות לא כסופרות אלא כמספרות, נשים בעלות השכלה שהיו מסוגלות לכתוב ובכך למלא משימה לאומית: הרשימות מימי השואה נחשבו לרוב לעדות לקורות קבוצה או יחידה שבכוחן לייצג את סיפורו של העם, והמניע לכתוב או לצייר הוערך לא פעם כמעין מימוש חובה ולא כטקסטים שנוצרו מרצון וצורך של נשים וגברים שטבעו בהם חותם ייחודי והיו אישיים מאוד, כפי שציינו לא פעם "מתנגדות ברוחן" עצמן.⁵⁷ זה בלט במיוחד במקרה של אוירבך שכתבה כרוניקות בעבור פרויקט של היסטוריון (עונג שבת) והמריצה אחרים לתעד.⁵⁸ "היא חיתה את הגיטו, ראתה אותו – ועליה למצוא את הדרך למילוי שליחותה: יש לספר – יש לגלות, להסדיר, לפענח [...] זהו הנושא שלה – וממנו לא תמוש", נכתב בדבר הפועלת; ובעל המשמר: "מילוי תפקידה – להעיד בפני האנושות, בפני ההיסטוריה [...] כי לשם כך, כאילו שמר עליה הגורל. [...] הסופרת עשתה את שהוטל עליה ואת

Ellen S. Fine, "Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival", Randolph L. Brahm (ed.), *Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, New York, 1990, pp. 79-95.

⁵⁵ מרי לוונטל-פלסטינר, *מציירת את חייה: שרלוטה סלומון בצל הנאצים*, כפר-סבא, 2003, עמ' 244, 270. הציירת שרלוטה סלומון, ילידת 1917, מתה ב-1943 באושוויץ והיא בחודש החמישי להריגה. לסיפור חייה ראו: לוונטל-פלסטינר, *מציירת את חייה*; Mary Felstiner, "Charlotte Salomon's Inward Turning Testimony", Geoffrey H. Hartman (ed.), *Holocaust Remembrance: The Shapes of Memory*, Oxford, 1994, pp. 104-116. ציוריה הוצגו לראשונה ב-1961 במוזיאון סטרליק באמסטרדם. ב-1962 הוצגו בתל-אביב ובקיבוץ עין חרוד. ב-1963 ראה אור ספר ובו שמונים רפרודוקציות של יצירותיה. ב-1965 הוצגו הציורים בברלין. לוונטל-פלסטינר, *מציירת את חייה*, עמ' 259.

⁵⁷ ברמן, *יומן במחתרת*, עמ' 7; בשבעה בנובמבר 1942 כתבה אנה פראנק: "מי מלבדי ינחם אותי? כי לעתים קרובות אני זקוקה לנחמה, לעתים קרובות אינני חזקה די הצורך. אני נכשלת יותר משאני מצליחה. אני יודעת זאת ומנסה מפעם לפעם, כל יום מחדש, לתקן את עצמי [...] יש לי אידיאלים משלי, ורעיונות ותכניות משלי, אך עדיין איני יודעת לבטאם. אכן, כה רבות המחשבות העולות בלבי בערב, כאשר אני לבדי, או גם שעות היום, כאשר אני מוכרחה לשאת אנשים שהיו לי לזר, ושמפרשים תמיד את כוונתי שלא כהלכה. לכן אני חוזרת לבסוף תמיד אל יומני. הוא נקודת-המוצא והוא נקודת-הסיום, כי קיטי סבלנית תמיד, ולא אבטיח שעל אף הכל אחזיק מעמד, אמצא את דרכי ואבלע את דמעותי". בששה עשר במרץ 1944 כתבה: "הדבר הנחמד ביותר הוא, לדעתי, שמותר לי לפחות לרשום מה שאני חושבת ומרגישה, שאם לא כן הייתי נחנקת לגמרי". פראנק, *יומנה של נערה*, עמ' 44, 149.

⁵⁸ אוירבך פנתה לציירים בגטו: "דיברנו על לבם ועוררנום שיציירו פרצופיהם של האנשים נפוחי הרעב, של הילדים הרוכלים ברחובות, ועוסקים בהברחה". בתחילת המלחמה עודדה במאי צעיר "לשוטט ברחובות הגיטו ולקבוע בזכרונו את מראה-עיניו. לאגור חומר לסרט הגדול, שבדין יהיה להתקינו בבוא היום, כדי להראות לעולם [...] חלילה להם להחמיץ את ההזדמנות שאינה משתכחת ללמוד-לדעת ולקבוע לדורות חזיונות, שעינו של שום אמן בשום אומה בעולם עדיין לא ראתה דוגמתם. המדובר היה בהשארת-הנפש ובהשארת-הדמויות, בתעודות אמנותיות מעמיקות על סבלות-האנוש שעלו על כה מדמה". רחל אוירבך, "כך נספו הציירים", *אורלוגין* 3, יולי 1951, עמ' 225-226. הדברים נכתבו ב-1943. ראו: אוירבך, *בתוצות ורשה*, עמ' 155-156. על בתיא טמקין-ברמן סופר ש"הניעה רבים להעלות על הכתב את זכרונותיהם מהימים ההם. את לבה מילאה חרדה גדולה לפרקי חיים אלה אשר ייעלמו וימחקו לבלי שריד ועל-ידי התעודות והרשימות למיניהן ביקשה לעמוד בפרץ ולהציב להם מצבה". בלומנטאל, "ציונים לדמותה", בתוך ברמן, *יומן במחתרת*, עמ' 235.

שהטילה היא על עצמה – במיטב הנאמנות.⁵⁹ פועלה בשואה נקשר לפועלה בארץ: במשפט אייכמן הציג האוזנר את עונג שבת כ"יסודות המחקר של 'יד ושם'".⁶⁰ "כאשר רשמה בתיה טמקין-ברמן רשימותיה המקוטעות, ונאחזה בבעייה זו או אחרת, היא לא ראתה את עצמה בחינת היסטוריון או סופרת. היא מילאה אחת החובות החמורות במערכת חובותיה, שהעמיסה על עצמה", כתב על המשמר.⁶¹ צבי שנר מבית לוחמי הגטאות שמטעמו ראה היומן אור אמר שמדובר על "תעודה היסטורית" וראה בו מקור חשוב לתיעוד פעולות אי"ל (הארגון היהודי הלוחם).⁶² על המשמר הציג את חייקה קלינגר כמי שהוטל עליה לספר את סיפורה של קבוצה והתייחס אליה כמתווכת: "ואם מחליט משהו, למרות הכל, לנצל את הפסקת הנשימה הראשונה המזדמנת ולכתוב ולמלא מחברת אחרי מחברת, הרי הכוונה וודאי איננה ליצור ספרות, אלא לקיים נדר, למלא פקודה, להוציא לפועל צוואה [...] חייקה לא כתבה סיפור, אלא מסרה עדות".⁶³ כך היה גם ביחס לגברים, למשל בדיעות, כתבות ומאמרים שעסקו ביומניהם האישיים של דוד רובינוביץ ומשה פלינקר.⁶⁴ במובן זה ההערכה לטמקין-ברמן ולקלינגר מזכירה את ההערכה לניצולות

⁵⁹ רבקה גורפיין, "רחל אוירבך – עם בואה לארץ", דבר הפועלת טז, 2, פברואר 1950, עמ' 50; גורפיין, "בחוצות ורשה" לרחל אוירבך, דבר הפועלת כ, 6, יוני 1954, עמ' 146; גורפיין, "בחוצות ורשה" לרחל אוירבך, על המשמר, 6 ביוני 1954, עמ' 5. גורפיין שמרה עם אוירבך על קשרי ידידות. בתחילת שנות הששים כתבה לה: "בוודאי שאת נאמנה לעצמך וליעורך בעמך על משמר הזכרון. אני בכל זאת מאחלת לך מפנים טובים בחיים שיעניקו לך תמורה בעד האתמול לו את כה נאמנה". מכתב מרבקה גורפיין (ללא ציון שנה), ארכיון רחל אוירבך, תיק התכתבויות 1961-1964, P.16/41, ארכיון יד ושם. גורפיין תרגמה את צוואות וארשה לעברית.
⁶⁰ עדות אוירבך, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 287. כשהביא שר החינוך והתרבות בן-ציון דינור את "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם" לכנסת, הציג את החוק בין היתר כהמשך לפעולות התיעוד של יהודים תחת הכיבוש הגרמני בתקופת השואה. דליה עופר, "50 שנים של שיח ישראלי על השואה: מאפיינים ודילמות", דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 299.

⁶¹ גורפיין, "יומנה של בתיה ברמן", על המשמר, דף לספרות ולאמנות, 31 באוגוסט 1956, עמ' 1.
⁶² "ערב אזכרה לבתיה ברמן עם הופעת ספרה 'יומן במחתרת'", קול העם, 5 באוקטובר 1956, עמ' 8 (שנר). היה זה בהמשך להצגת היומן בספר מלחמות הגטאות (תשי"ד) כמסמך שבכוחו לגולל את הפרק האחרון בתולדות יהדות ורשה במלחמת העולם (בתיה ברמן, "מן הימים האחרונים", ספר מלחמות הגטאות, עמ' 278-286), ברוח התכתובת שהתנהלה בין בית לוחמי הגטאות להוצאה לאור של הקיבוץ המאוחד לקראת הוצאת יומן במחתרת כספר אז הוצג כ"תעודה אנושית ודוקומנטארית חשובה [...] לא רק חוויות של יחיד הנרדף עד צוואר עיי הגרמנים, אלא גם – ובעיקר – מעלה פרשיות מהחיים הציבוריים היהודיים במחתרת" (מכתב מאת בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למערכת הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד, חטיבת אוספים, מסמך 2870, ארכיון בית לוחמי הגטאות) וברוח ההקדמה ליומן במחתרת שהציגה את עצם כתיבת היומן כפעולה למען אחרים: "בתיה טמקין-ברמן גילתה בכל תקופת פעולתה בגיטו ומחוצה לו, בצד הארץ, חוש היסטורי מובהק. היא נמנית עם אותם אנשי-ציבור בימי הגיטו, שהיתה להם הערכת-אמת ותחושת-אמת לחשיבותה של הדוקומנטאציה של התקופה. הרגשת חובה לגבי הדורות הבאים, וצורך נפשי להציב יד ללוחמים ידועים ואלמונים, ולאותם מן העם הפולני, שעזרו ליהודים נרדפים – שני אלה עצורים בה כאש, מאירים את מעשיה ומכוונים את דרכה" (הקדמת המערכת לברמן, יומן במחתרת, עמ' 5-6).
⁶³ יהודה וייס, "מדף הספרים: יומנה של חייקה", על המשמר, 15 במאי 1959, עמ' 5; קטע מהיומן פורסם בתום המלחמה: קלינגר, "חברות בגיטו", הדים, יולי 1945, עמ' 39-40.

⁶⁴ יומנו של פלינקר התגלה בפולין בסוף שנות החמישים: כבן שש עשרה ברח מהולנד לבלגיה עם משפחתו ונרצח באושוויץ. אחיותיו מצאו את מחברות היומן בבית בבלגיה, ואלה הגיעו ליד ושם בתיווכו של ש"י עגנון וראו אור כספר הנער משה (ירושלים, 1958). לכתבות על היומן בעיתונות ראו: רבקה גובר, "אם ילד השעשועים", דבר, 10 במאי 1961, עמ' 5; "הנער משה" יומנו של נער שכתב מרשמיו על סף התהום", הבוקר, "הבוקר לילד ולנוער", 15 באוגוסט 1958, עמ' 6; אסתר טרסי, "הנער משה", דבר הפועלת כד, 7, אוגוסט-ספטמבר 1958, עמ' 245; "יומנו של נער", על המשמר, 24 באפריל 1958, עמ' 11. הנער משה נכלל ברשימת הספרים המומלצים לתלמידי כיתות ז-ח לפי דבר הפועלת ("עת לקרוא", דבר הפועלת כד, 7, יולי 1958, עמ' 191). לרגל יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשכ"א פורסם בירחון זה קטע מהספר ("מיומן הנער משה פלינקר", דבר הפועלת כז, 3-4, מרץ-אפריל 1961, עמ' 115). קטע מהיומן נכלל גם בחוברת זעף ולהט: פרקי קריאה ליום הזיכרון לשואה ולגבורה בהוצאת יד ושם בתש"ך עמ' 20-23. ראו גם: אליאב (עורך), אני מאמין, עמ' 198-201. יומנו של דוד רובינוביץ נמצא ב-1960. קטעים ממנו הודפסו בפברואר אותה שנה במעריב ("יומנו של דוד רובינוביץ", 11 בפברואר 1960, עמ' 2; "...ובעקבות ההתעללות – גירוש מן הכפר", 15 בפברואר 1960, עמ' 6; "לקחו לנו את הכל – וגם את אבא...", 17 בפברואר 1960, עמ' 6). ביוני 1960 פורסמה בעל המשמר סדרת כתבות "בעקבות יומנו של דוד רובינוביץ" (3 ביוני 1960, עמ' 3; 5 ביוני 1960, עמ' 2, 9 ביוני 1960, עמ' 2). עוד ראו: "מוראות השואה בפולין – בעיני נער יהודי", למרחב, 10 בפברואר 1960, עמ' 2; "נמצא יומן של נער יהודי משנות השואה", על המשמר, 10 בפברואר 1960, עמ' 2; "יומן מזועזע על זוועות הנאצים, שנכתב ע"י נער בן 12 – נתגלה ופורסם בפולין", קול העם, 10 בפברואר 1960, עמ' 4; מאריה יארוחובסקה, "מיומנו של הילד דוד רובינוביץ", על המשמר, 12 בפברואר 1960, עמ' 4-3; "יומן נוסף של ילד יהודי – קורבן גטו לווד" – יפורסם בווארשה", קול העם, 3 במרץ 1960, עמ' 4.

שבשליחות תנועותיהן סיפרו ליישוב ואחר כך לישראלים על השואה. ההבדל נמצא בעיתוי: הן כתבו בימי השואה; אחרות, כרוזקה קורצ'אק וחייקה גרוסמן, כתבו אחרי שבאו לארץ.

העיתונות התייחסה לציורים מימי השואה שהוצגו בתערוכות בארץ כתעודות שבכוון להביע את ממדי החורבן; אקט הציור נטען משמעות בעבור הקהל. העיתונאים ראו בציירת מספרת: לפי דבר הפועלת ציוריה של שרה גליקסמן-פייטלוביץ היו "תעודות" מימי גיטו לודז'.⁶⁵ בהקדמה לאלבום עדות חיה (תל אביב, 1958) כתב משה שרת שיצירותיה של לוריא "הן מאותן תעודות הזמן הראויות לשמש לאומה זכרון מקודש ונוקב על דור אחרון".⁶⁶ בעקבות האלבום כתב למרחב: "כך יכול לעבוד רק אדם היודע את הגבלותיו והמבין, ברגעי צלילות של אסון, כי לא הוא ולא רגשותיו ואף לא יכולתו האמנותית הם העיקר וכי עליו להנציח בדחיפות, באותם האמצעים הזעומים שבידיו, את שעניו רואת – בטרם יוכל ל'אי שם', ממנו אין חוזרים. [...] בכל התמונות מורגשים הכנות, הנאמנות והרצון ליצור תמונה ברורה ומוכנת".⁶⁷ ההתייחסות לציורים כעדות הקהה את הערכתם כיצירות אמנות: "אי אפשר לגשת גישה בקרתית גרידא אל חמשה-עשר הרישומים שביומן תיאור-דווי זה", כתב ד"ר חיים גמזו בהארץ, "אין לדרוש ממי שמצייר בחטיפה, הרושם בגניבה, שהרישום יהא מעובד כדבעי; דווקא בהיוליותו ובבלתי אמצעיותו צפונה האמת שלו", קבע והעריך שרישומיה הם בראש ובראשונה "תעודות אנושיות".⁶⁸ גם לפי דבר והצופה היה לציורים בעיקר ערך תעודתי.⁶⁹ דברים דומים הופיעו במעריב בכתבה על תערוכה של שרלוטה סלומון.⁷⁰ כך היה גם ביחס לגברים: "רוב הציורים מן היער והגיטו אינם חורגים מתחום הבינוניות, אף-על-פי שמורגשים בהם חוש הסתכלות של צייר ואף תחושת התנועה", כתב על המשמר ב-1955 על ציוריו של אלכסנדר בוגן; דברים דומים הופיעו ב-1958 בהצופה.⁷¹ ציורים מימי השואה הוגשו לבית המשפט במהלך הדיונים במשפט אייכמן: בין אלה היו רישומיו של יהודה בקון וציורים של סופיה רוזנשטראוך על אושוויץ.⁷² הצגה מפורשת של היצירה עצמה כאקט התנגדות ניכרת רק כעבור שנים.⁷³

⁶⁵ מרים שיר, "ציירת הגיטו", דבר הפועלת כה, 4, אפריל 1959, עמ' 112. משלוש עשרה התמונות שציירה בגטו שלוש הובאו לשוודיה, שש נרכשו על ידי יד ושם ושלוש נשארו במוזיאונים בפולין. אחת אבדה. הן הוצגו בתערוכות: בתל-אביב בביתן האמנים ובחיפה בבית שאגאל. שם.

⁶⁶ משה שרת, הקדמה ללוריא, עדות חיה, תל-אביב, 1958, עמ' 3.

⁶⁷ שומרון צפוני, "עדות חיה מגיטו קובנה", משא 51, למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' ב.

⁶⁸ ד"ר חיים גמזו, "תעודות אנושיות", אסתר לוריא, רישומים: נשים במחנה עבודה, תל-אביב, 1962, עמ' 10. הרשימה פורסמה בהארץ ב-21 בספטמבר 1945 ("רשימות אמנותיות").

⁶⁹ לייב מורגנטוי, "חורבן יהדות אירופה בתערוכת ציירים בחולון", דבר, 11 במרץ 1960, עמ' 11; "העם בישראל התיחד עם זכר ששת המליונים", הצופה, 6 במאי 1959, עמ' 1.

⁷⁰ רחל אנגל, "ספרא וסייפא: אפר גופותינו לא יכלה לעולם", מעריב, 20 באפריל 1962, עמ' 14. ציוריה של סלומון הוצגו או בבית דיזנגוף בתל-אביב.

⁷¹ נתן גרוס, "צייר פארטיזן", על המשמר, 7 בינואר 1955, עמ' 6; י. גראנאטשטיין, "דרכו האמנותית של צייר פארטיזן", הצופה, 18 ביולי 1958, עמ' 5.

⁷² עדות יהודה בקון, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1133-1153. ציוריה של רוזנשטראוך הוצגו במהלך עדותה של ורה אלכסנדר במשפט אייכמן. עדות ורה אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1217; רשימת המוצגים שהוגשו לבית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי

לצד ההכרה הגורפת בערך של הכתיבה והציור כמקורות, גילתה העיתונות הערכה מסוימת לפעולות אלה כגילויי התנגדות ואפילו גבורה בשואה. "האמנות איננה ביטוי לשכליות צלולה, אלא דרכה בא לידי ביטוי הרגש שבאדם", כתב הצופה בעקבות ההצגה "יומנה של אנה פראנק" בהבימה.⁷⁴ בכתב העת החרדי בית יעקב הוערך הציור "הנערה עם הטלאי הצהוב" של לוריא כאקט של התנגדות: "הגרמנים ימח שמם חשבו לציין זה אות-קלון, אך הנערה למרות מבטה המיאש איננה נראית שחוחת-גו. להיפך, זקופה היא להפליא, ודומה כאילו רצתה הציירת להדגיש שדוקא אות זה נשא על ידי הנערה, כתעודת-כבוד, כסמל היכר להשתייכותה לעם היהודי".⁷⁵ למרחב התייחס לקושי האישי של הציירת להמשיך לצייר בגטו;⁷⁶ מבקר הארץ מצא ברישומיה עדות למצוקה אישית.⁷⁷ כך היה גם ביחס לגברים: "רגשותיו גאו וגעשו בנפשו הפצועה, והוא חיפש להם פורקן, ביטוי מוחשי, כדי להשתחרר מן המתח הנפשי העצום שנאגר בלבו הדווי, ואז החל [...] לשלוח ידו בציור", כתב חרות על הימים שעשה יהודה בקון בטרזנישטאט, "דחף אותו משהו בלתי מוגדר". אחרי שהוריו נרצחו "לא עמד לו הכוח לבכות [...] ואז נטל שוב את נירות האריזה שהשיג מאי שם [...] ועל פני הניר הגס, בעזרת עפרון מוכרת, צייר בקדחתנות רישום אחר רישום, בהם הטביע את מלוא כאבו הצורב, את רגש העלבון המצליף כמכת שוט על הגב החשוף, את ביטוי תקוותו כי חלום הבלהות יסתיים וכי ישוב לחיות וליצור", ובהעולם הזה: "כדי להתגבר על פחדיו עבר על איסור מפורש: הוא צייר ציורים".⁷⁸ דברים דומים כתב הבוקר ב-1961 על הצייר והגרפיקאי יעקב צים שזכה במקום הראשון בתחרות להוצאת "בול השואה והגבורה".⁷⁹

מרבית מחברי הכתבות והמאמרים שהתייחסו ליצירותיהם של "מתנגדים ברוחם" כמבטאים מאבק הישרדות היו נשים, ניצולים ו/או מי שהכירו את היוצרים באופן אישי. אויגן קולב, מנהל מוזיאון תל-אביב דאז וניצול שואה, כתב על לוריא: "גם בחרדות הגיטו המשיכה בשלה, ויצרה את ציורי הגיטו שלה: רישומי-עט ותמונות בצבעי-מים

40/61, עמ' 80 (ספר הציורים סומן כ-ת/1346). בבית המשפט אמר האזנר שלא ידוע מי היתה הציירת: דבב, חרות וקול העם ציינו את שמה ודיווחו שהציורים הגיעו לידי התביעה באמצעות אליהו דובקין ("עדותה של 'קאפו' – שעזרה לעצירות", הבב, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "אלף נערים יהודיים סירבו להיכנע לתליינים הנאצים באושוויץ", קול העם, 9 ביוני 1961, עמ' 1). על רוזנשטראוך ראו גם: דוד רפ, "זופיה מאושוויץ היא נעמי מלוחמי הגטאות", הארץ, 21 באוגוסט 2005, חלק ב, עמ' 2.

⁷³ כך במודעה על התערוכה "שרלוטה סלומון: 'חיים? או תיאטרון?' שהוצגה ב-2006 ביד-ושם הוצגו יצירותיה כ"יצירות הקוראות תגר על תיאטרון החיים האכזר בו נרצחה האמנית באושוויץ".

⁷⁴ "יומנה של אנה פראנק" בהבימה", הצופה, 25 בינואר 1957, עמ' 6. דברים דומים השמיע צבי שר בכינוס חוקרי שואה שהתקיים ביד ושם ב-1968. צבי שר, "על מפעלי תיעוד כגילוי של עמידה יהודית בתקופת השואה", העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי שואה, ירושלים, תש"ל, עמ' 151-152.

⁷⁵ א. מרגלית, "תמונות, הקוראות אלינו: זכור!", בית יעקב, 4 אלול תשי"ט, עמ' 12.

⁷⁶ צפוני, "עדות חיה מגיטו קובנה", למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' ב.

⁷⁷ גמזו, "תעודות אנושיות", רישומים: נשים במחנה עבודה.

⁷⁸ "צייר-השואה הצעיר ביותר בעולם", חרות, 5 ביוני 1959, עמ' 5; "ציורים מן הגיהנום", העולם הזה, 17 במאי 1961, עמ' 12.

⁷⁹ הלל זיידל, "צייר 'מוזלמנים' במחנות וזכה לקבל פרס בולי השואה", הבוקר, 12 בנובמבר 1961, עמ' 3.

המעידים על כוחה הנפשי שאיפשר לה להתגבר על המחסור והאימה אשר סביבה".⁸⁰ ניצול שהכיר את חייקה קלינגר כתב: "ימנה הוא קודם-כל מסמך אישי-אנושי של זעם נגד הרוצחים, זעקת כאב של הנרצחים".⁸¹ עם הופעתו של יומן במחתרת שיתפה כתבת קול העם את הקוראים בפגישתה הראשונה עם ברמן אחרי המלחמה: לדעתה היה זה יומן אישי מאוד; כך נהגה גם בכתבתה על הספר חלף עם האש, ימנה של נעמי ש"ץ-ויינקראנץ מוורשה.⁸² ב-1962 הציג קול העם את היומן שכתבה פעילת מק"י חנה לוי-הס בברגן בלזן כעדות חשובה מעצם היותו הוכחה ליכולתה של אשה אחת לשמור שם על צלם אנוש; את ההקדמה לקטעים מן היומן שהודפסו בעיתון כתב בעלה שהתייחס לעצם הכתיבה כאקט שהעיד על אומץ לב "המצטרף לכל אותה מסכת גדולה של גילויי גבורה מצד יחידים ואלמונים במחנות המוות והנאצים".⁸³ ב-1963, במלאת עשר שנים למותה של בתיה טמקין-ברמן, יצא ספר לזכרה בהוצאה פרטית ביוזמת חברים. במרכזו עמדה האשה הפרטית: מחברי הרשימות, רובן נשים, שרטטו קווים לדמותה, הביאו את סיפורה האישי ולרוב כתבו בגוף ראשון.⁸⁴

פעולות ש"מתנגדות ברוחן" ביצעו בימי השואה והיו ברוח ערכים מקובלים בחברה הישראלית זכו להוקרה מיוחדת. דבר החשיב את בחוצות ורשה של אוירבך בין היתר מפני שהביא בהרחבה את סיפור המרד המזוין ותיאר את מסעם של ניצולים לארץ.⁸⁵ המודעה של ההוצאה לאור הציגה את הספר כ"מתאר את ההשמדה ואת ההתקוממות של יהודי ורשה בתקופת הכיבוש הגרמני". שתיים משלוש הביקורות במודעה הבלויתו את הפעולות החמושות: "על רקע קודר מבהיק באור יקרות האקט האחרון, המרד של הנוער היהודי, שאין דומה בזהרו ובטראגיות שלו" (דבר); "מרד הגיטו ניתן במלוא היקפו לא רק על פני השטח, כי אם בהעלאת אפוס המאבק העל-אנושי של חפצי-חיים, במחילותיה של וארשה התת-קרקעית ובתעלות הכיבוש" (על המשמר).⁸⁶ ביוני 1956 שלח צבי שטרן מכתב לד"ר אברהם (אדולף) ברמן וסיפר לו שבית לוחמי הגטאות פועל להוצאת ימנה של אשתו המנוחה כספר "מתוך רצון

⁸⁰ א. קולב, הקדמה ללוריא, עדות חיה, תל-אביב, 1958, עמ' 5.

⁸¹ שמואל רון (ריונצוויג), "עם הופעת 'יומן הגיטו' של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם, 21-22, דצמבר 1959, עמ' 21.

⁸² חוה סלוצקה-קסטין, "על סף הכליון", קול העם, 28 בספטמבר 1956, עמ' 3; חוה סלוצקה-קסטין, "צוואתם זועקת אלינו מן האדמה!", קול העם, 17 באפריל 1959, עמ' 5. ימנה של ש"ץ-ויינקראנץ נמצא בסוף המלחמה בידי הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי במוסקבה. אחד מחברי הוועד, אפרים קגנובסקי, החזיר את הרשימות לפולין והקדים מבוא לספר שפורסם בפולנית ב-1947. ב-2003 הופיע היומן בתרגום לעברית. נעמי ש"ץ-ויינקראנץ, חלף עם האש (עורכת: בלה גוטמן), ירושלים, תשס"ג.

⁸³ אברהם הס, "פתח דבר לדפים מיומן ברגן-בלזן", קול העם, 18 באפריל 1962, עמ' 3. ראו גם: "דפים מיומן ברגן בלזן", קול העם, 30 באפריל 1962, עמ' 4 (חלק שני). לוי-הס כתבה את ימנה בשפה הסרבית-קרוואטית. היומן ראה אור לראשונה ב-1946 ביוגוסלביה בחמישים עותקים. ב-1961 ראה אור בצרפתית ובגרמנית. בפברואר 1963 פורסם לראשונה בעברית בהוצאת ארגון הלוחמים האנטי-נאציים בישראל. לוי-הס, יומן ברגן-בלזן, ישראל, 1974, עמ' 4-5.

⁸⁴ הקדמת המערכת לברמן, יומן במחתרת, עמ' 6; לזכרה של לוחמת: לבתיה טמקין-ברמן, תל-אביב, 1963. עשר מבין ארבע עשרה הרשימות בקובץ חיברו נשים.

⁸⁵ בן-גוריון, "בקורת ספרים: 'בחוצות וארשה'", דבר, 18 ביוני 1954, עמ' 6.

⁸⁶ "ליום מרד הגיטאות" (מודעה), על המשמר, 19 באפריל 1955, עמ' 4. השלישית, שפורסמה בניו-יורק, התייחסה לספר כמסמך היסטורי חשוב: "כל היסטוריון אשר יאמר לרשום את הולדות המרטירולוגיה שלנו בזמן האחרון, לא יוכל לפסוח על ספרה של רחל אוירבך, שימשם לו מקור ותעודה". שם, נושא ההתנגדות המזוינת – ההתארגנות והמרד המזוין עצמו – תפסו כשליש מהספר בחוצות ורשה (עמ' 215-305). פרקים אלה נכתבו אחרי המלחמה. לתיאור דומה של הספר של אוירבך ראו גם "הספר העברי לשנת תשי"ד", לוח הארץ לשנת תשט"ו 1954/55, עמ' 89.

להנציח פרשה מאלפת של מחתרת יהודית בווארשה הכבושה.⁸⁷ אסתר שילה זומנה להעיד במשפט אייכמן כדי לספר את סיפורו של תצלום ששרד בו נראים צעירים ענודים טלאי זהוב על רקע תמונות של הרצל וביאליק; היועץ המשפטי ביקש מהעדה להסביר מדוע חייכו למצלמה, והיא סיפרה שעודדה אותם. האוזנר הגיש את התמונה לבית המשפט ואמר: "זה כל מה שרציתי מהעדה הזאת". עיתונאי על המשמר שראיין את שילה שיבח את הסיפור המנחם: "על רקע החיוך המלבב – תודה לאסתר".⁸⁸

הוקרה רבה נתגלתה גם בהקשר של המוטיבציה לתעד ולספר, בימי השואה ואחריה: נוביץ הוצגה כ"לוחמת חריפה במנסים להשכיח את אשר עשה עמלק הגרמני בעמה", כתב מעריב, מי ש"נלחמת בכל כוחה, בכל השפעתה, בכל סממן מעורר, נגד שכחה נעימה זו"; הוא התרשם מחזותה החיצונית והעיר שהיתה לבושה שחורים, "צבע האבל".⁸⁹ על המשמר כתב: "כבוד ויקר לאשה הזאת על מלאכתה רבת-היגיעה ועצומת-הערך!".⁹⁰ קלינגר הוצגה כמי שהיתה "מחויבת להישאר בחיים" כדי לספר את סיפור התנועה ולא רמז על סיפורה האישי, בשואה ואחריה: "כל החבורה היתה שותפה לדאגה אחת: שחייקה עם יומנה תישאר בחיים! [...] [היא] השתייכה למעטים ש'נדונו לחיים' למען העיד וספר. בכל תנועה היו מעטים שנבחרו לתפקיד זה. עד כמה שידוע לי, היו ה'נדונים לחיים' מערערים כרגיל על 'פסק דין' זה [...] כך גם חייקה".⁹¹

קשה לקבוע אם ההתייחסות הרווחת ל"מתנגדות ברוחן" כמתעדות ולא כמתנגדות פר אקסלנס נבעה מהצגתן כך או מהאופן שבו הן ראו את עצמן; כפי שעולה מהחיבורים שכתבו בימי השואה ובכתבות וברשימות עליהן בעיתונות נראה שלשני המקורות היה מקום. בשמונה נובמבר 1944 כתבה טמקין-ברמן ביומנה: "פעמים רבות הן גמרתי ואמר שלא לשקוע בהרהורי סרק, ולתאר עובדות של ממש. העובדות, עתידות לשמש חומר רב-ערך, לא כן ההרהורים [...] בעיקר קשה הדבר לאשה כמוני, שמעודי לא נשאתי את לבי למלא תפקיד של היסטוריון-סינתטיקן, ומה שביקשתי לא היה אלא לתרום את חלקי הדל לעבודה הקולקטיבית [...] נתיישבה דעתי [...] צריכה אני לשקוד להעלות ככל האפשר דברים מן הנשיה".⁹² אורבך כתבה: "הרי צורך היה שיישאר לפחות עד אחד למפלה, שלא יהיה נצחוננו של האויב שלם, שלא יוכל אי-פעם להסתיר את מעשי-הרצח שלו". בראיון לעל המשמר אמרה:

⁸⁷ מכתב צבי שנו לר"ר א. ברמן מיום 12 ביוני 1956, מחלקת אוספים תיק 2870, ארכיון בית לוחמי הגטאות.
⁸⁸ בתמונה בכרכי העדויות נראית שילה מציגה לבית המשפט את התמונה. עדות שילה, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 227. שלמה גינסור, "יומן המשפט: הזעקה – והחיוך", על המשמר, 3 במאי 1961, עמ' 1.
⁸⁹ העליון, "השגרירה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14.
⁹⁰ מורגנטאו, "תערוכה לכבוד שירת-השואה של יצחק קצנלסון", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 2.
⁹¹ קלינגר, מיומן בנישן, עמ' 107; רון (רוזנצוויג), "עם הופעת 'יומן הגיטו' של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם, 21-22, דצמבר 1959, עמ' 21. לסיפור מותה של פלוטניצקה ראו גם: רניה הרשקוביץ, בנדודים ובמחצת, הקיבוץ המאוחד, תש"ה, עמ' 129-130; לוי אריה שריד, "האחיות הלוחמות פרומקה וחנצ'ה פלוטניצקה", קול נכי המלחמה 170, 2000, עמ' 20.
⁹² ברמן, יומן במחצת, עמ' 21, 128-129, 164.

"נותרתי לחיות כדי להעיד, זה תפקידי".⁹³ "אשה נלהבת ובלתי רגילה", התרשמה כתבת דבר הפועלת שבאה לראיין את נוביץ, "פותחת את דבריה ומכריזה מיד: 'איך לי כל מטרה אחרת בחיים, אלא להעשיר את המכון עוד ועוד ולהנציח את זכרון המעונים. נדמה לי כי רק לשם זה נשארתי בחיים [...] לעתים שואלים אנשים – איך אני יכולה להיות כל כך הרבה שנים בעולם שכולו חושך ואכזריות. הם חושבים שאני איזה פינאן פסיכית".⁹⁴ בהקדמה ליהודיות בשעבוד הדגישה לוריא שהנשים בספרה הן "דמויות המציאות"; בהקדמה לרישומים: נשים במחנה עבודה (1962) התייחסה ל"רצוני העז להעלות על הנייר את כל אשר ראיתי". ב-1959 הסבירה שציירה "כדי למסור עדות לדורות הבאים [...] וכיון שלא היו מצלמות בנמצא – היתה הדרך היחידה לצייר את מראה העיניים והרגשות שבלב". היא חזרה על כך בהודעה שנתנה ללשכה 06.⁹⁵ דברים ברוח דומה אמר יהודה בקון בראיון שנתן באותה שנה לחרות.⁹⁶ כך גם בעדויות משפט אייכמן: הנריק רוס, שהיה צלם בגטו לודז', סיפר כי מלבד הצילומים שנדרש לצלם על ידי היודנראט לפי צווים של הגרמנים "הייתי עושה צילומים גם ברחובות, ביניהם גם צילומים שאסור לעשות [...] כאשר שמעתי וראיתי שהגיטו עומד להתחסל, החבאתי את הקלישאות בחביות [...] בנוכחות כמה מידידי, כדי שאם נמות ואחד ישאר בחיים, שהצילומים ישארו בשביל ההיסטוריה".⁹⁷

לעתים רחוקות ניסו, ללא הצלחה, להשתחרר מזיהוים כניצולים בהקשר ליצירותיהם, כפי שהתבטא למשל בהצגתו המתמדת של בוגן כ"צייר פרטיזן"⁹⁸ וכפי שמראה גדעון עפרת, גם במקרה של שרלוטה סלומון.⁹⁹ לקראת

⁹³ אורבך, בחוצות ורשה, עמ' 8, עמ' 121; גורפיין, "בחוצות ורשא" לרחל אורבך, על המשמר, 6 ביוני 1954, עמ' 5. ראו גם: פיכמן, "בחוצות ורשה" – לרחל אורבך, דבר, 9 באוגוסט 1957, עמ' 5; בן-גוריון, "בקורת ספרים: 'בחוצות ורשה'", דבר, 18 ביוני 1954, עמ' 6.
⁹⁴ אדיב, "מצבת השואה והמרד", דבר הפועלת כד 4, אפריל 1960, עמ' 76-77. כעבור שנים אמרה: "מכירים אותי בעולם כמי שדובר בו רק ענין אחד שמתעניין רק בסיפור אחד, כשם שיש סופרים המכונים סופר של ספר אחד, כך גם אני אדם העוסק בענין אחד – אני חיה בכדי שלא ישכחו מה שעשו לנו...". כל חיי, אמרה כמה שנים לפני שנפטרה, הוקדשו לקיום ההבטחה לקצנלסון: להזכיר, לא לתת לשכוח, להקים גלעד לזכר אלה שנרצחו; לפני מותה ביקשה: "אני מבקשת שבאישוהו מקום יהיה כתוב כדי שאנשים יידעו: הייתי נאמנה עד הסוף לצוואתו של יצחק קצנלסון שביקשני לאסוף את הדמעות של העם היהודי". "מרים נוביץ", דפי עדות, עמ' 517-518; "מרים נוביץ": ליום השלושים, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות.

⁹⁵ לוריא, יהודיות בשעבוד, מרחביה, 1954, עמ' 7; לוריא, רישומים: נשים במחנה עבודה, עמ' 11; "קדיש" המוני לקרבת השואה, הארץ, 6 במאי 1959, עמ' 1; "העם בישראל התיחד עם זכר ששת המיליונים", הצופה, 6 במאי 1959, עמ' 1; "המוני העם התייחדו עם זכר השואה והגבורה", קול העם, 6 במאי 1959, עמ' 4; הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.
⁹⁶ "צייר-השואה הצעיר ביותר בעולם", חרות, 5 ביוני 1959, עמ' 5.

⁹⁷ עדות הנריק רוס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 221. עדים אחרים הציגו את הצורך לספר כאמצעי במאבק לשרוד: כשסיפר על רצח המוני במחנה יאנובסק נשאל ליאון ווליצ'ק-וולס: "הנה שמענו שראית את כל בני משפחתך מתים לפניך. כיצד היה לך העוז לעמוד, כיצד עמדת בכך והמשכת?". הוא אמר: "הרגשנו שעלינו – על מישוהו – להישאר בחיים, כדי להגיד לדורות ולספר לעולם, ולעמוד בפני מזימתם של הנאצים שביקשו להרוג את כולנו. היה רצון עז שבכל זאת ישאר מישוהו בחיים. וכפי שאומר להלן לא היה זה ענין אישי, שישאר זה או אחר, אלא שישאר בחיים האדם המסוגל להשאר בחיים ולהגיד את אשר יש להגיד. אם היה אדם אחד כזה, היו מוכנים חבריו ועמיתיו למות ולהיהרג, ובלבד שיכסו, יגנו ויחפו על האחד הזה שיאריך חיים ויצא ויספר סיפורו לעולם". עדות ליאון ווליצ'ק-וולס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 207. ניצול טרבלינקה אברהם לינדווסר אמר בעדותו: "לאחר שנודע לי תפקידי [ניקוי שיני זהב של מתים], לא יכולתי לעמוד בזאת. ניסיתי להתאבד. הייתי כבר תלוי על התגורה. הוריד אותי יהודי אחד [...] הוא התחיל להטיף לי מוסר ואמר, שאמנם העבודה שאנחנו עוסקים בה היא עבודת גנאי [...] אבל צריך להתגבר וצריך לעשות מאמצים למען יישאר לפחות מישוהו שיוכל לספר על הדבר הזה שנעשה כאן". עדות אברהם לינדווסר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1111.

⁹⁸ גרוס, "צייר פארטיזן", על המשמר, 7 בינואר 1955, עמ' 6; גראנאטשטיין, "דרכו האמנותית של צייר פארטיזאן", הצופה, 18 ביולי 1958, עמ' 5.

⁹⁹ לפי עפרת "למרות השם הגדול שעשתה אמנותה של שרלוטה סלומון ברחבי העולם – בספרים, במאמרים ובמחקרים, ובעיקר בתערוכות במיטב המוזיאונים במערב ובמזרח [...] דבקה בה זהות הקורבן היהודי". ציוריה הוצגו במוזיאונים יהודיים, כמו המוזיאון היהודי באמסטרדם (1972). ב-2001 הוצגו במוזיאון היהודי בניו יורק. כל זאת על אף שציוריה, הוא מדגיש, "אינם אמנות שואה", גם אם חדר

משפט אייכמן נשקלה האפשרות שלוריא תעיד: בשלושה בפברואר 1961 בא לביתה בתל-אביב חוקר לשכה 06; בהשוואה להודעות ניצולים אחרים הודעתה היתה ארוכה במיוחד: לצד סיפורה האישי תיארה לפרטים את קורות יהודי קובנה.¹⁰⁰ במקביל התראיינה למעריב במסגרת כתבה על ניצולים שעתידיים להעיד במשפט. לכתב סיפורה שהיא מעדיפה לא להעיד: "אני ציירת ארצישראלית", אמרה, "והגיע הזמן שאחדל להיות 'ציירת הגיטו'".¹⁰¹ בסופו של דבר לא זומנה: ייתכן שהיה זה מפני שלא ששה לכך וקרוב לוודאי מפני שכבר נמצא מי שיספר על יהודי קובנה (ד"ר אהרן פריץ).

2. "השגרירה של דור-ההשמדה": תפקודן של "מתנגדות ברוחן" שנשארו בחיים

כמשמיעות סיפורים אישיים על השואה

בעוד ש"האוחזים בנשק" ייצגו אופן התנגדות שמבחינה מספרית היה נחלת מעטים, "המתנגדות ברוחן" ייצגו מגוון דרכי התמודדות של יהודים רבים באירופה הכבושה בתקופת השואה.¹⁰² לפי עיתונות התקופה רווחה תחושה שהן היו שייכות לעם ולא מורמות ממנו; העיתונות הציגה אותן כנציגות הרוב מבין הקורבנות, מי שהן עצמן פעלו להוכיח שלא היה רוב דומם. נשים אלו רצו להביא את סיפורי השואה לידיעת הישראלים ולתודעתם, ולהוציא אורבך לא התייחסו לעצמן כדוברות ציבור הניצולים.¹⁰³ מעריב כינה את נוביץ "השגרירה של דור-ההשמדה", שערים הציג את פסיה שרשבסקי-יאזין כמי שהביאה את "דעת השרידיים"¹⁰⁴ ועל המשמר התייחס לאורבך כמייצגת

הצל הנאצי לתוכם". עפרת, "החיים כחזיון תיאטרילי", אחרית דבר ללוונטל-פלסטינר, מציירת את חייה עמ' 275. ב-2006, כאמור, הוצגו ציוריה ביד ושם.

¹⁰⁰ הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06.

¹⁰¹ "הם יעמדו על דוכן העדים במשפט הצורר", מעריב, 5 בפברואר 1961, עמ' 3. בתיה ברוטין מסכמת את מחקרה על אמנים ניצולי השואה בקביעה לפיה "מעטים האמנים ניצולי השואה שפרצו את מחסום הדחיייה והוכרו על-ידי הממסד [...] ההכרה באה להם מכיוון שהשאירו מאחור את התנסותם בשואה וזו לא היתה חלק באמנותם". ברוטין, "מחרוזת לגרר", בריתים של שתיקה, עמ' 368. לוריא, שלא נכללה במחקר זה, אולי לא היתה "ציירת שואה" או "ציירת גטו" קלאסית שכן נודעה בארץ כציירת עוד לפני המלחמה וזוהי כאן; עם זאת יצירותיה זיהו אותה ככזו וגם בהתייחסויות לאמניות בשואה, ניצולות ונספות, היא תופסת מקום מרכזי. רוזנברג, דיוקן האישה בשואה בראי האמנות, בית לוחמי הגטאות, 2002.

¹⁰² כך למשל, מיצירותיה של לוריא, ציין למרחב, נעדרו "דמויות של מנהיגים או גיבורים-פרטיזנים. הצעיר המתמרד והנלחם על כבודו ועל חייו, זה המעורר בנו את נימי גאווותנו – זה אינו מופיע כאן [...] לעינינו רק איש ההמון האלמוני, שאינו נוטל את גורלו בידיו, זה שהמאורעות סוחפים אותו לעבר סופו". צפוני, "עדות חיה" מגיטו קובנה, "משא" 51, למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' ב.

¹⁰³ באיטליה הרצתה לוריא בפני חיילים עבריים ובקיץ 1945 נפגשה בארץ עם אנשי רוח שעודדו אותה להעלות את הדברים על הכתב. אברהם שלונסקי הציג לה את עזרתו. "הודות ליוזמתו", סיפרה, "החלטתי להעלות על הנייר את זיכרונותיי". עדות לוריא, 0.3/637, ארכיון יד ושם; הודעת לוריא-שפירא, מסמכי לשכה 06. על הצגתה של אורבך את עצמה כדוברת ציבור הניצולים ראו במאמריה: "חשבוננו עם העם הגרמני", מולך ח, 41, דצמבר 1951, עמ' 66; "עדויות", דבר, 4 בנובמבר 1955, עמ' 5; "אל תסירו את הטליתות..." דבר, 13 באפריל 1961, עמ' 3. זה בלט במיוחד במאמרים בנושא הוויכוח על אופיו של המחקר ביד ושם, שפרץ בין ההיסטוריונים הניצולים שראו ביד ושם מוסד עממי לבין חוקרים שראו בו מוסד מחקרי אקדמי. אורבך, "על מה נטוש המאבק ביד-ושם?", דבר, 7 באוקטובר 1958, עמ' 3. על הוויכוח ראו: "החלטות המועצה העולמית הרביעית (מושב שני)", עמ' 3 (392) AM.1, ארכיון יד ושם; בעז כהן, "קשיי הלידה של חקר השואה בישראל", יד ושם קובץ מחקרים לג, 2005, עמ' 168, 184-187; שטאובר, "ראשית דרכו של יד ושם כמוסד מחקר", הלקח לדור, עמ' 171-181.

¹⁰⁴ העליון, "השגרירה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14; שרשבסקי-יאזין ע"ה, "דעת השרידיים", שערים, 23 בדצמבר 1956, עמ' 3.

עמדת הניצולים בוויכוח על השילומים מגרמניה.¹⁰⁵ אי הבהירות ביחס לאוריינטציה הפוליטית שלהן תרמה לזאת: אמנם מהכתבות על "המתנגדות ברוחן" לא נעדר גוון פוליטי, אך נושא זה לא עמד במרכז:¹⁰⁶ כתבים ורשימות של "מתנגדות ברוחן" לא הוצגו ולא הוערכו כפוליטיים¹⁰⁷ והפעילות של אורבך ונוביץ לא הוערכה כפוליטית.¹⁰⁸ כך היה גם בהופעותיהן של "מתנגדות ברוחן" במשפט אייכמן.¹⁰⁹ במידה רבה היה זה שיקוף נאמן של המציאות: "המתנגדות ברוחן" לא היו דוברות של תנועות פוליטיות, בשונה מרוב "האחוזות בנשק". היה זה קודם כל מפני ש"המתנגדות ברוחן" עצמן בדרך כלל לא היו דמויות מרכזיות בתנועה או ארגון פוליטיים ולעתים אפילו לא היו חברות בהם. רוב החיבורים שכתבו בזמן השואה לא הביאו את סיפורה של קבוצה מוגדרת מבחינה פוליטית; הסיפורים שלהן והסיפורים שהשמיעו היו כלליים ועל כן הוערכו כסיפורים שמשוגלים לכל היותר להציג עמדות רווחות בקרב ציבור הניצולים ולא להבליט את דרכה של תנועה אחת.

בעיתונות בלטה מאוד אורבך ונוביץ: אורבך פרסמה מאמרים שעסקו בעבודתה ביד ושם ובעיתונים פורסמו קטעים מבחוצות ורשה.¹¹⁰ העיתונים דיווחו על תערוכות שנוביץ יזמה¹¹¹ ועל מסעותיה באירופה משם הביאה לבית לוחמי הגטאות תעודות, סרטים ויצירות אמנות.¹¹² רשימות פרי עטה הופיעו בלמרחב.¹¹³ אורבך ונוביץ לא היו

¹⁰⁵ גורפיין, "בחוצות וורשא" לרחל אורבך, על המשמר, 6 ביוני 1954, עמ' 5. לאורבך כנציגת הניצולים ראו גם: י. שוהם, "כך עושים אצלנו יד ושם", שערים, 29 במאי 1953, עמ' 3.

¹⁰⁶ ברשימה על יומנה של טמקין-ברמן שפורסמה בעל המשמר ב-1956 נזכרה האנטישמיות בפולין ומקורותיה לפי הביטאון (גורפיין, "יומנה של בתיה ברמן", על המשמר, דף לספרות ולאמנות, 31 באוגוסט 1956, עמ' 1); קול העם הציג את לוי-הס כאשה בעלת "אמונה אופטימית ולוחטת [...] לא מעט בהשפעת גבורתם של חיילי הצבא הסובייטי וכל יתר הלוחמים האנטי-פאשיסטיים האמיצים, אשר הקריבו דמם ונפשם למען להחזיר לנו את אור החיים". הס, "פתח דבר לדפים מיומן ברגן-בלזן", קול העם, 18 באפריל 1962, עמ' 3.

¹⁰⁷ יומנה של אנה פראנק היה יומנה של נערה ובחוצות ורשה הוערך כמעין ספר זיכרונות קולקטיבי. הצופה מצא בו עיר שאבדה: "הנה רחוב פאנקה שש עברתי במערכת 'הצופה' [...] הנה גן קראסנסקי, בו נודמנתי עם פרישמן [...] הנה רח' לשנו, בו גר יעקב כהן וגם אני גרתי שנה שלמה [...] אין פינה שאינם קשורים בה זכרונות נעורים יקרים". פיכמן, "בחוצות ורשה" – לרחל אורבך, דבר, 9 באוגוסט 1957, עמ' 5.

¹⁰⁸ זאת על אף שבית לוחמי הגטאות השתייך לקיבוץ לוחמי הגטאות מהקיבוץ המאוחד: ייתכן שהיה זה מפני שהמוסדות המרכזיים להנצחת השואה של הקיבוץ הארצי (השומר הצעיר) עדיין לא קמו – בית מורשת קם בתחילת שנות הששים, בית לוחמי הגטאות היה פעיל עוד בשנות החמישים – ומפני שעד 1954 מרבית הניצולים שנודעו בציבור השתייכו לאותה המפלגה (מפ"ם). ב-1954 התפצלה מפ"ם לשתי סיעות: מפ"ם (שהמשיכה לייצג את הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר) ואחדות-העבודה פועלי ציון (שהיתה מזוהה עם הקיבוץ המאוחד). פלג אחר מצא את מקומו במק"י. על מוסדות ההנצחה הראשונים ראו: נילי קרן, השפעות מעצבי דעת הקהל מחד-גיסא ומתחב השואה מאידך גיסא על התפתחות הדין החינוכי ותכניות הלימוד בנושא השואה בכתי הספר העל-יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948-1981, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1985, עמ' 58-59, 109-112. על בית לוחמי הגטאות והקמתו ראו: אפרת קנטור, דרכי כינונו ומהות רכיביו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004, עמ' 250-254. על בית מורשת ראו: עדי פורטוגו, "ראשיתה של 'מורשת'", ילקוט מורשת פ, נובמבר 2005, עמ' 13-25; דינה פורת, "מאיר יערי ואבא קובנר: תפיסות קוטביות של לאומיות ויהדות בעקבות השואה", דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 348-352; קרן, השפעת מעצבי דעת הקהל, עמ' 59-60, 112.

¹⁰⁹ סיפור הדלקת נרות השבת באושוויץ שהביאה קופר לא התייחס לזהותן הפוליטית של גיבורותיו; היעוץ המשפטי הזכיר שאסתר שילה "למדה בבית-ספר עברי והיתה חברת תנועת נוער ציונית" אך לא פירט באיזו תנועה מדובר, וכך גם העיתונות שדיווחה על עדותה.

¹¹⁰ "היום הראשון למאבק", הבוקר, 30 באפריל 1954, עמ' 3; "כך החל המרד", מעריב, 30 באפריל 1954, עמ' 8; "עם קשה עורף", דבר, 7 במאי 1954, עמ' 4; "לקראת גיוס דעת העולם", דבר, 9 בדצמבר 1955, עמ' 3; "מצבה למורדי הגיטאות", חרות, 5 במאי 1959, עמ' 3.

¹¹¹ "תצוגת אמנות השואה והמרד", למרחב, 6 באפריל 1956, עמ' 4; העליון, "השגוריה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14; אביגדור לוי, "אמנות בגיטו", מעריב לנוער, 26 באפריל 1960, עמ' 14.

¹¹² העליון, "השגוריה של דור-ההשמדה", מעריב; "הובאו תעודות נוספות על השואה", חרות, 3 במרץ 1961, עמ' 8; "הביאה סרטים וספרים על ההשמדה הנאצית", קול העם, 3 במרץ 1961, עמ' 8.

הניצולות היחידות שכתבו לעיתונים על השואה, אך היו היחידות מביניהן שעסקו בהנצחתה באופן אינטנסיבי גם מחוץ לעיתון.¹¹⁴ אוירבך כתבה בקביעות לדבר, שעם העורך שלו, חיים שורר, שמרה על קשרי ידידות,¹¹⁵ ולעל המשמר; מאמר שלה הופיע גם בדבר השבוע.¹¹⁶ ברשימותיה שימשה מעין מתווכת בין הניצולים לישראלים שלא עברו את השואה: היא הקשיבה, רשמה ושלחה למערכת; בתוך כך ניסתה להמחיש את ממדי החורבן באמצעות סיפור אישי.¹¹⁷ במאמרים אחרים תיארה את העבודה בסניף התל-אביבי של יד ושם וסיפרה על הניצולים שבאו אליו: ב-1955 סיפרה על ניצול בירקנאו ש"בא למשרד יד ושם" לרשום את השמות [...]. היה מעוניין שיקשיבו לסיפורו כיצד נשאר בלי משפחה.¹¹⁸ ברשימות אחרות תיארה את תהליך העבודה על ספרי זיכרון לקהילות שחרבו, וזאת על רקע העיסוק הכללי של העיתונות בספרים וחבורות כאלה;¹¹⁹ היוזמה באה מלמטה, הסבירה, ובכך מלמדות

¹¹³ לרשימות מאת נוביץ ראו: "מכתב מפאריס: משפטם של אנשי ס.ס.", למרחב 11, א, 11 באוקטובר 1954, עמ' 227; "איגרת מפאריס: מכתבי הנידונים למוות", למרחב 13, א, 27 באוקטובר 1954, עמ' 298-299; "עשר שנים לשחרור מחנה ברגן-בלזן", למרחב, 25 באפריל 1955, עמ' 2; "ביקור במחנות-המוות השוממים", למרחב, 19 בספטמבר 1956, עמ' 2; "תערוכות תמונות מאוסף בית לוחמי הגיטאות", למרחב, 24 באפריל 1960, עמ' 3. לראיון עם נוביץ בנושא פעילותה במוזיאון ראו: "מרים נוביץ", דפי עדות, עמ' 514-518. על פועלה ראו גם: שטאובר, הלכת לדור, עמ' 237-238.

¹¹⁴ ניצולות אחרות שכתבו מאמרים וכתבות על השואה היו עליזה יונגרייז מדבר, בתיה איזנשטיין-קשב שכתבה לדבר, בטרם והצופה וחייה לזר שכתבה בחרות. יוצאת מהכלל היתה רות בונדי, מדבר – כתבת, עורכת ("לא לנשים בלבד") ובעלת טור ("ידיה טובה") בדבר השבוע – שבאותה תקופה מיעטה מאוד לעסוק בנושא השואה. העורכים לא ביקשו ממנה לכתוב על כך, היא אומרת: "ראשית כל אני רצינית להיות ישראלית, רצינית להיות מעורה בחיים לאו דווקא פוליטיים, רצינית נושאים שידברו, רצינית קשר שוטף עם הקוראים. ואני חושבת שבוהו כן הצלחתי [...] גם לא כל כך רצינית לחזור לשואה. במשפט אייכמן החלטתי שכשיהיה לי הכוח ויהיה לי הידע אני אכתוב ספר על השואה בשביל הישראלים, שיבינו איך זה התגלגל. כי כאן הרי לא הבינו, גם היום לא, אבל אז בכלל לא". כעבור עשרים שנה ראה אור ספרה אדלשטיין נגד הזמן (תל-אביב, 1981) על יעקב אדלשטיין, זקן-היהודים הראשון של גטו טרוזינשטאדט. עבודתה בעיתון היתה אחת הסיבות להחלטתה להסיר את המספר שקועקע על זרועה. בונדי: "התחלתי לעבוד כעיתונאית, ואז את באה עם המספר ואז הוא [המרואיין] אומר מה, היית באושוויץ? אני רוצה להיות זאת ששואלת, אני לא רוצה שהוא יידע עלי יותר ממה שאני יודעת עליו. זו היתה הסיבה". רות בונדי בשיחה אתי, רמת-גן, יוני 2004.

¹¹⁵ ראו בתיק התכתבות עם חיים שורר, ארכיון אוירבך, P.16/72, ארכיון יד ושם.

¹¹⁶ אוירבך כתבה לעל המשמר גם בנושאים אחרים: היו אלה כתבות שתיארו את חייהם של עולים ("שכני התימנים", 6 בינואר 1952, עמ' 2, "האם ובתה", 11 בפברואר 1952, עמ' 2; "עולים חדשים מכים שורר", 20 ביוני 1952, עמ' 3) וחיי יום-יום בשכונה חרדית ("מאה שערים", 16 בינואר 1953, עמ' 3). לרשימה בדבר השבוע ראו: "טור ראשון: יום השואה והמרי", דבר השבוע, 17 באפריל 1957, עמ' 2.

¹¹⁷ ראו למשל: רחל אוירבך, "מה שהיה שם, לא יהיה כאן...", על המשמר, 12 בדצמבר 1952, עמ' 3; אוירבך, "אילן בגיטו", על המשמר, 26 במרץ 1956, עמ' 12.

¹¹⁸ אוירבך, "עדידות", דבר, 4 בנובמבר 1955, עמ' 5.

¹¹⁹ למשל: אברהם טננבאום-ארוזי, "העיר התעשיתית בגיטו", הבוקר, 2 במאי 1952, עמ' 4; י.ל. ברוך, "סופה של ווילנא", הבוקר, 6 ביוני 1952, עמ' 2; צבי הרב, "קהילת ייקאטרינוסלב", הצופה, 29 בדצמבר 1952, עמ' 2; מ. אונגרפלד, "ספרי זכרון", הצופה, 6 במרץ 1953, עמ' 5; מ. אונגרפלד, "ספר זכרון ליהדות לטביה", הצופה, 3 באפריל 1953, עמ' 5; אריה אביב, "יריד בעיירה", שערים, 10 באפריל 1953, עמ' 5; מרדכי חלמיש, "זכר המתים לא נשכח", על המשמר, 23 בספטמבר 1953, עמ' 3; ישראל גוטמן, "יש למצות את הלקח", על המשמר, 29 באפריל 1954, עמ' 2; א. ברזיזינסקי, "עשר שנים לחיסול קהילת לודז'", הבוקר, 31 באוגוסט 1954, עמ' 2; ד. אביצור, "קהילת גורדונה", הצופה, 9 במאי 1955, עמ' 3; י. שהם, "דפי היסטוריה לזכר עולם", שערים, 28 באוקטובר 1955, עמ' 4; ספר בוטשאש, "הצופה, 1 ביוני 1956, עמ' 5; "קהילת לובלין", הצופה, 7 בפברואר 1958, עמ' 6; מנחם בן-אריה, "מפעל להנצחת יהדות ליטא", שערים, 27 באפריל 1958, עמ' 2; ש. עמרם, "מלודי' לאושוויץ ובחזרה", קול העם, 31 באוקטובר 1958, עמ' 4; י. גרפונקל, "קובנה היהודית בחורבנה", שערים, 17 באפריל 1959, עמ' 2; אב-קלמן בלאט, "פנקס קהילת בנדין", הצופה, 27 בנובמבר 1959, עמ' 5; הרב דוד הלחמי, "פנקס בנדין", שערים, 27 בנובמבר 1959, עמ' 4; א. מאירי, "ספר קראקא", שערים, 27 בנובמבר 1959, עמ' 5; מ. יהודה, "עשרים שנה לטבח בוקרשט", תרות, 20 בינואר 1961, עמ' 4; ד"ר מ. דבורז'צקי, "חקר תקופת השואה", הצופה, 22 באפריל 1960, עמ' 4; מיכאל אסף, "ספרים: כיצד הושמדה קהילת לודז'", דבר, 28 באוקטובר 1960, עמ' 8; יצחק שושני, "על ספר הזכרון לקהילת אוסטרו-מאזוביצק", על המשמר, 31 במאי 1960, עמ' 6; דוד שטוקפיש, "עם בעל זכרון", על המשמר, 11 ביוני 1961, עמ' 3.

רשימותיה על מידת העניין שהישראלים גילו בנושא גם בימים שקדמו למשפט אייכמן ועל הרצון והצורך לעסוק בשואה: "הערכתי לפעולה הדוקומנטרית וההיסטוריוגרפית הזאת והתפעלותי ממנה גדלות מיום ליום".¹²⁰

הן קראו לניצולים שחיו בארץ לספר על השואה ולישראלים שלא עברו את השואה להקשיב; להשמעת הסיפורים על השואה ולשמיעתם היתה בעיניהן משמעות לאומית ואישית.¹²¹ הן דיברו גם כשחשו שלא רוצים לשמוע: "אנשים חוששים מפני!", סיפרה נוביץ למעריב, "הם יודעים, שבכל נושא שיחה אמצא את הדרך לנושא הגיטו, אדבר על המשרפות, על השמדה, על אמני הגטו – בקיצור, על כל דבר, שריח שנות 1939-1945 נודף ממנו. הם מחייכים אלי באדיבות, מזמינים אותי להכנס – ומרמזים לילדיהם להסתלק לחדר השני, שלא ישמעו חלילה... מציעים לי בנימוס כוס תה ומיחלים לרגע שאפרד מהם. מה יש? יותר נחמד לשוחח על התפריט החדש, המודפס בעיתון, או על התופרת הנפלאה שהשיגה השכנה מן הקומה השלישית. למה לדבר על דברים כל כך לא נעימים? מדוע לזעזע את הילדים?".¹²² באחת מהופעותיה הפומביות אמרה פסיה שרשבסקי-יאזין: "האם צריכים אנחנו לדבר? האם מותר לאוודים המוצלים מהאש לספר על כל הזנעות שעברו עלינו ועל כל הרפתקאות שקרו לנו? [...]. האם כדאי להעביר את פצעי הנפש שלנו מרשות היחיד לרשות הרבים? – שאלה זו שאלתי אותי ביני לבין עצמי. אבל באה התשובה: פה ישנו ענין אחר והוא מבטל את השאלה מראש. לנו, לניצולים, נמסרה צוואה גדולה וקדושה, ומוטלת עלינו חובה ומצווה לקיימה, למרות כל הקשיים, למרות הכל ולמרות היסוסים פסיכולוגיים מבפנים. [...]. צוואה גדולה ממליוני יהודים, אשר היא מבוטאה רק בציווי אחר המכיל שתי מלים: 'הודיעו הכל!' [...]. למי? – לספר ולדבר ליהודים!".¹²³

¹²⁰ אוירבך, "ספרי-זכרון", דבר, 12 בינואר 1958, עמ' 3 (ראו גם: "ספרי זכרון", ארכיון אוירבך, ארכיון יד ושם P.16/69); אוירבך, "עדויות", דבר, 4 בנובמבר 1955, עמ' 5; רחל אוירבך, "ספרי יזכור – תנועה עממית", דבר, 4 באפריל 1958, עמ' 4. החשיבות הרבה של איסוף חומר על השואה ושימורו והנצחתו גם באמצעות ספרי זיכרון נזכרה גם במאמרים אחרים, למשל: פ. פלקסר, "מגילות-השואה", הצופה, 29 באוגוסט 1952, עמ' 6. לרשימת ספרי הזיכרון שראו אור בתקופה ראו: דוד בס (ליקט וערך), "רשימת ספרי הזכרון שיצאו בין 1943 ל-1972", שם, עמ' 223 ואילך. הדיון בעדויות וזיכרונות על השואה כמקור היסטורי הוא רחב ביותר; למאמרים בנושא ראו: מגדל פייקאז', "על ספרות העדות כמקור היסטורי", כיוונים 20, אוגוסט 1983, עמ' 129-157; אברהם ויין, "ספרי הזיכרון כמקור לחקר תולדות קהילות ישראל באירופה", יד ושם קובץ מחקרים ט, תשל"ג, עמ' 209-222; שושנה פלמן, "בעידן העדות: שואה של קלוד לנצמן", זמנים 40-39, 1991, עמ' 4-27; Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimonies: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York & London, 1992; Orly Lubin "Holocaust Testimony, National Memory", Nancy K. Miller, Jason Tougas (eds.), *Extremities: Trauma, Testimony, and Community*, Illinois, 2002, pp.131-142; Robert Braun, "The Holocaust and Problems of Historical Representation", *History and Theory* 33 (2), May 1994, pp. 172-197.

¹²¹ זו היתה גם דעתו של דבורצקי: ב-1953 צוטט בשערים: "בדברנו על הגיטאות אסור לנו להעמיד זה מול זה רק את עשרות אלפי

מורדי הגיטאות ולוחמי היערות מצד אחד ואת מאות המנוולים, שוטרים ואנשי קפו [כך במקור] מצד שני, אלה לא נותנים עוד תמונה שלימה מהיקף המאורעות כי בגיטאות הלא היו מיליוני העם היהודי, סתם יהודים סובלים ונאבקים בעד חייהם ובעד האדם שבהם. ואתם צריך החוקר לזכור בבואו להבין את התקופה והתרחשויותיה". י. שוהם, "כך עושים אצלנו 'יד ושם'", שערים, 29 במאי 1953, עמ' 3. ראו גם אצל כהן, *הזיכרון הכואב*.

¹²² העליון, "השגרירה של דור-ההשמדה", מעריב, 31 במאי 1960, עמ' 14.

¹²³ שרשבסקי-יאזין, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 60-61. ראו גם: "תעודת הקלון של המאה ה-20", *השבועון הארץ ישראלי והד ירושלים*, 16, 27 בדצמבר 1945, עמ' 3. הציווי לספר על מה שאירע לעתים כניסיון להסביר מדוע נשארו בחיים נמצא גם בדברי ניצולים אחרים (ראו לעיל, הערה 97). בהודעה ללשכה 06 אמר אברהם אביאל: "לדאבון לבי הגדול נשארת רק אני ערירי ולברי. אינני יודע איזו זכות עמדה לי שנסארת בחיים מתוך לוע החיה הטורפת. [...] אולי זכותם של הקדושים עמדה לי שאגיע לכאן כדי שאשמש להם לפה ועד

הן גבו עדויות מניצולים: נוביץ החלה בכך חודשים ספורים אחרי תום המלחמה, והמשיכה בארץ.¹²⁴ עדויות שגבתה בשנות החמישים שימשו אחר כך את לשכה 06.¹²⁵ בתקופת השואה גבתה אורבך עדויות במסגרת עונג שבת, אחרי המלחמה בפולין, ובארץ – כמנהלת המחלקה לגביית עדויות ביד ושם. היא הדריכה את עובדיה להנחות את הניצולים להתרכז בנושאים שהמידע שהיה בידי יד ושם ביחס אליהם לקה בחסר ולעתים חיפשה ניצולים ששילוב בין סיפוריהם עשוי לשפוך אור על נושא שהגדירה מראש.¹²⁶ היה זה בהתאם למדיניות הכללית של רשות הזיכרון.¹²⁷ עם בואה לארץ פורסמה רשימה בדבר הפועלת בה כתבה: "נחזור ונעלה את הדברים מתחילתם. נדונים למוות היו אחינו אצל היטלר בגיטו. אל תעצמו עיניכם, אל תאטמו אזניכם, אל תבקשו להימלט מן הצער";¹²⁸ היתה זו קריאה לכל הישראלים, כולל ניצולים. תיעוד השואה, בעיקר על ידי גביית עדויות, היה מפעל חייה: "אצלנו כל שנה אייכמן", אמרה ביוני 1960 לקהל הרחב שבא, עם ההתעניינות הגוברת בשואה לנוכח מעצרו של אייכמן בארץ, לשמוע הרצאה על פעילות יד ושם; עדויות הניצולים, הסבירה להם, הן "מעין התחדשות לעם: התרוממות מעל לקבר המונים. מצד אחד המדינה ומצד השני התחדשות פנימית". היא כינתה את המחלקה לגביית עדויות "מפעל [ה]פסיכיהגינה העממית" שאיפשר "התפרקות מהתוכן הטראגי [...] מחאה ובכי".¹²⁹

הממצאים שהתקבלו מהעיתונות שנבדקה כאן מראים במפורש שסיפורים אישיים על השואה הושמעו באופן אינטנסיבי גם בשנים שקדמו למשפט אייכמן: לא פעם היה זה בתיווכן של "מתנגדות ברוחן" שהניעו ניצולים לספר על מה שעברו ואת הישראלים לשמוע אותם. פועלן זה, כפי שהשתקף והתבטא בעיתונות, יכול ללמד משהו על הנכונות בציבור הישראלי כולו לשמוע ולהשמיע סיפורים על השואה שלא היו בהכרח סיפורים מזוינים ועל מקומו

חי. הסבר אחר לכך אין לי". הודעתו של אברהם אביאל ל"לשכה 06", 1249 (שוטף), 38-42/בפ3, מסמכי לשכה 06 (להלן: הודעת אביאל, מסמכי לשכה 06).

¹²⁴ בין היתר כתבה ספר על סוביבור שהתבסס על עדויות. בביקורה שם אחרי המלחמה ליקטה חפצים אישיים של קורבנות והביאה אותם לארץ. חלק מהעדויות בספר היו עדויות של ניצולים ממשפט האגן (משפט פושעי המלחמה שהיו בסוביבור שהתקיים בהאגן ב-1966) (1965). חלק גבתה בעצמה. סוביבור: מחנה האבדון והמרד, תל-אביב, תשל"ט.

¹²⁵ במרץ 1959 נוביץ גבתה עדויות מניצולי שואה מיוון, רודוס ומבולגריה. היא נפגשה עמם באתונה. העדויות הועתקו ותויקו למאגר המסמכים של לשכה 06: עדות אידה אנואל, 206 (שוטף), 1-44/ד4, עדות יוסף ויטאל, 207 (שוטף), 4-43/ד4, עדות יהודה פרחיה 209 (שוטף) 2-44/ד4, עדות מוריס בנבנישתי, 247 (שוטף), 13-43/ד4, עדות משה פסח, 246 12-43/ד4, עדות נסים אלקלעי, מס' 248 (שוטף) 14-43/ד4. חוקרי לשכה 06 השתמשו גם בעדויות שגבתה בתחילת שנות החמישים. ראו: עדות ומון גאלאנטר, 208 (שוטף) 3-44/ד4 (העדויות נגבתה ב-1952). איש מהם לא זומן להעיד במשפט אייכמן.

¹²⁶ "ארגון הפעולה של גביית העדויות והוראות לעוסקים בה", ארכיון אורבך P.16/92, ארכיון יד ושם. ראו גם: כהן, הזיכרון הכואב; קרמיש, "רחל אורבך ופועלה", צוואות וארשה, עמ' 13-14. היא התייחסה גם לבעיות המתודולוגיות: אורבך, "ארגון הפעולה של גביית העדויות והוראות לעוסקים בה", ארכיון יד ושם; אורבך, "ספרי יזכור – תנועה עממית", דבר, 4 באפריל 1958, עמ' 4.

¹²⁷ בתשט"ו הציג מסמך רשמי של יד ושם את גביית העדויות – באמצעות איסוף רשימות מימי השואה ואחריה ואיתור ניצולים "למען יעלו על הכתב את מה שהם יודעים, או כדי לרשום את העדויות מפיהם" – כמפעל חשוב ואת העדויות כ"מקור חשוב ביותר לתולדות תקופת השואה". יד ושם: תפקידים, אירגון, פעולות, ירושלים, תשט"ו, עמ' 12. באותה שנה הוכרו ביד ושם על תחרות כתיבת זיכרונות מתקופת השואה: הכותבים התבקשו "לרשום עובדות, שמות, מספרים ותאריכים רק במידה שהכותב בטוח בהם מזכרונו האישי ולצרף לחיבורו כל חומר שיש בידו מתקופת השואה. לזוכים הוכטחו פרסים כספיים". תחרות כתיבת זכרונות מימי השואה והגבורה", דבר, 13 ביוני 1955, עמ' 3; "תחרות בכתיבת זכרונות מימי השואה והגבורה", שערים, 14 ביוני 1955, עמ' 3.

¹²⁸ רחל אורבך, "ליום מורדי הגיטאות", דבר הפועלת טז, 4, אפריל 1950, עמ' 89. אורבך, בחצות ורשה, עמ' 187.

¹²⁹ הופעה במועדון "אליהו", ארכיון אורבך, תיק משפט אייכמן P.16/41, ארכיון יד ושם; ראו גם: אורבך, "עדויות", דבר, 4 בנובמבר 1955, עמ' 5; קרמיש, "רחל אורבך ופועלה", צוואות וארשה, עמ' 14.

של ציבור הניצולים בחברה הישראלית, שבאותה תקופה בהחלט לא היה מושקע ופאסיבי; הן עצמן העידו שמצאו כאן "אוזן קשבת [ו]לב פתוח".¹³⁰ במשפט אייכמן כל זה לא נוצר מחדש אלא בא לידי ביטוי בעוצמה רבה יותר.¹³¹

ג. הזיקה בין דמות "המתנגדת ברוחה" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה לבין מושג

הגבורה בתקופת השואה: היבטים פוליטיים ומגדריים

1. על כוחם של תפילה בצוותא וחיבוק מנחם: "התנגדות ברוח" כהתנגדות נשית

עיתונות התקופה מלמדת ש"המתנגדות ברוח" נגעו ללבם של הישראלים אך לא הרטיטו את נפשם; הם הוקירו את יצירותיהן כיוון ששימשו הוכחה לכך שיהודים גילו כושר עמידה והצליחו לשמור על צלם אנוש אבל לא העלו אותן על נס ולא הציגו אותן כגילויי התנגדות מובהקים. בשונה מ"האוחזות בנשק" או האמהות שלא בגדו באמהותן "המתנגדות ברוח" לא נחשבו לנשים חזקות, גאות ונחושות במיוחד; להוציא שני מקרים סיפוריהן לא הוערכו כסיפורי גבורה והן לא תויגו כגיבורות.

סיפורי "ההתנגדות ברוח" לא התקבלו כסיפורי גבורה בשואה מפני שזוהו, ברוח חלוקת התפקידים בין המינים בחברה הישראלית, כסיפורים נשיים, וזאת ללא קשר מובהק למין הביולוגי של גיבוריהם. מבחינה מספרית סיפורי "המתנגדות ברוח" שהופיעו בעיתונות לא עלו באופן משמעותי על סיפורי "המתנגדים ברוחם" שפורסמו שם.¹³² רק לעתים בלט היבט מסוים של "ההתנגדות ברוח" ביחס לאחד המינים: בקרב כותבי יומנים נמצא יתרון מספרי לנשים¹³³ ויומניהם של הנערים משה פלינקר ודוד רובינוביץ הוערכו ביחס ליומנה של נערה.¹³⁴ מצד אחר מרבית

¹³⁰ "אזכרה לפסיה שרשבסקי ז"ל", הצופה, 10 בפברואר 1956, עמ' 7; "צוואת מיליוני הקדושים", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3. ראו גם: שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 61.

¹³¹ מתוקף תפקידה ביד ושם היתה איריבך שותפה להכנת חומר הראיות עם לשכה 06 ואחר כך צוות התביעה בראשות האוזנר. מתוך העדויות במחלקה שלה גיבשו החוקרים רשימה ראשונית; כחמישית מהניצולים שהעידו במשפט נבחרו על סמך חומר שסיפקה. איריבך, "עדים ועדויות במשפט אייכמן", ידיעות יד ושם, 28 דצמבר 1961, עמ' 35-36, 38; כהן, הזיכרון הכואב. מיכאל גלעד (גולדמן) בשיחה אתי, גבעת-שמואל, מאי 2006. לפי חנה יבלונקה גביית העדויות מהניצולים מהגטאות והמחנות במזרח אירופה קיבלה מפנה חשוב אחרי שסגן מפקד לשכה 06 נפגש עם איריבך. חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001, עמ' 114-115. לפי תום שגב מרבית הניצולים שהעידו במשפט נבחרו להעיד בעקבות רשימת העדים שהציעה איריבך להאוזנר. תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים, 1991, עמ' 320-321. ראו גם: כהן, הזיכרון הכואב.

¹³² לכתבות על "מתנגדים ברוחם" ראו למשל: א. ברמן, "הם שרויים אתנו", על המשמר, 18 באפריל 1952, עמ' 3. (על רינגלבלום); שלמה אבן-שושן, "נחלת יצחק קצנלסון", על המשמר, 30 באפריל 1954, עמ' 5 (על קצנלסון); י. גרטנשטיין, "אברהם סוצקובר", הצופה, 29 באוקטובר 1954, עמ' 5; מרק דבורז'צקי, "ספרות וסופרים בגיטאות", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 5; מ. צינוביץ, "רמי"ם בישיבת 'תורת חיים' בווארשה", הצופה, 22 באפריל 1960, עמ' 4; יצחק נימצוביץ, "מטוס מיוחד בא ליצרות ליטא להעביר הפרטיזן סוצקובר למוסקבה", הבוקר, 23 בפברואר 1962, עמ' 4.

¹³³ בין אלה בלטו יומניה של פראנק, דוידזון (יוסטינה), טמקין-ברמן, קלינגר ולוי-הס. יתרון מספרי זה נמצא בעיתונות גם ביחס לנשים שאחרי השואה כתבו ספרים שראו אור בארץ. ד. ל., "דוניה והיער", מעריב, 21 במאי 1954, עמ' 9 (על דוניה רוזן, ידידי היער, ירושלים, תשי"ד), כתבות שפורסמו בדבר בעקבות הסדרה שפורסמה שם ב-1959, "שנות ילדותי בגטו ורשה" מאת מרים בידרמן, שראתה אור כספר נעורים בצל המוות (תל-אביב, אין שנת הוצאה), ביניהם "מרים בידרמן בישראל", דבר, 11 ביוני 1960, עמ' 3 וידיעות, כתבות ומאמרים על ספריה של לנה קיכלר-זילברמן מאה ילדים שלי (ירושלים, 1959) ואנו מאשימים (מרחביה, 1960). ביניהם ד"ר י. סבירוני, "יומן" השואה", דבר הפועלת כה 8, אוגוסט 1959, עמ' 218; שמחה בונם אורבאך, "אפוס של גבורה", הצופה, 29 ביולי 1960, עמ' 5; י. איזנברג, "הילד היהודי בתקופת השואה", הבוקר, 6 בנובמבר 1959, עמ' 8. לאלה נוספות רשימות על ספרים מאת "אוחזות בנשק" שבמידה רבה היו "יומנה של תנועה" בתקופת השואה, כמו: רבקה גורפיין, "עם 'בנדודים ובמחצות' לרניה", דבר הפועלת, יא, 4-5, 20 ביוני 1945, עמ' 83

הכתבות שעסקו בשירה בזמן השואה התייחסו לגברים.¹³⁵ יתרון מסוים לנשים נמצא במשפט אייכמן: שתי העדויות שהעמידו במרכזן "התנגדות ברוח" היו עדויות שהשמיעו נשים.¹³⁶

אופי פעולות "ההתנגדות ברוח" והמקום בו בוצעו היו נשיים: כתיבת יומן אישי, ציור, פעילות תרבותית וחינוכית, תפילה וקיום מצוות היו פעולות למען הנפש, הרגש; למרות שהיו גילויים חריפים של התנגדות למדיניות הגרמנים באירופה בימי השואה והיו בפירוש מאבק, לא היו פעולות לחימה טיפוסיות (גבריות). "ההתנגדות ברוח" התגלתה בחדרי חדרים, בסתר: גם לנוכח צווי השלטון הגרמני וגם מפני שמעצם טבעה כללה פעולות שמתבצעות בהיחבא, כמו כתיבת יומן אישי.¹³⁷ סיפורים על "מתנגדות ברוח" זוהו כסיפורים של נשים גם מתוקף המין הביולוגי של הגיבורים וברוח התפקידים שהוטלו על נשים בחברה היהודית: סיפור "התשעים ושלוש" התייחס לחוויה נשית (בתולים); ההערכה לפסיה שרשבסקי-יאזין בוטאה ברוח ייעודה של האשה: היא היתה "אמא לכל הפליטים במחנה ההשמדה"; ביסוד גילוי "התנגדות ברוח" של יהודיות באושוויץ עמד תפקיד שלפי ההלכה מוטל על נשים (הדלקת נרות שבת). חלק מ"המתנגדות ברוח" מילאו בתקופת השואה תפקידים שזוהו באופן מסורתי כתפקידים של נשים: אורבך ניהלה מטבח; במסגרת תפקידיה במחתרת נוביץ ערכה את עיתון הנשים של המחתרת ופעלה במסווה של מורה.¹³⁸ גם מנהיגותה היתה בעלת סממנים נשיים: "המתנגדת ברוחה" לא היתה מפקדת של קבוצה

(על בנדודים ובמחתרת להרשקוביץ), ר.כ., "עם ספרה של רוז'קה", דבר הפועלת יב, 9, 18 בספטמבר 1946, עמ' 138; (על להבות באפר לקורצ'אק).

¹³⁴ פלינקר הוצג במעריב כ"אח לאנה פראנק" (ד"ר נתן עק, "אח לאנה פראנק", מעריב, 4 ביולי 1958, עמ' 15); כך גם הבוקר, דבר ודבר הפועלת (רבקה גובר, "אם ילד השעשועים", דבר, 10 במאי 1961, עמ' 5; "הנער משה", דבר הפועלת כד, 7, אוגוסט-ספטמבר 1958, עמ' הבוקר, "הבוקר לילד ולנוער", 15 באוגוסט 1958, עמ' 6; אסתר טרסי, "הנער משה", דבר הפועלת כד, 7, אוגוסט-ספטמבר 1958, עמ' 245). בלמרחב הושווה יומנו של רובינוביץ לזה של פראנק ("למרחב: יומנו של נער יהודי מימי השואה", למרחב, 11 בפברואר 1960, עמ' 2) בעל המשמר היה "יומנו של נער" ("יומנו של נער", על המשמר, 24 באפריל 1958, עמ' 11) והצופה "מעין אנה פראנק שני" ("יומנו של נער יהודי, מעין אנה פראנק שני, נתגלה בפולין", הצופה, 10 בפברואר 1960, עמ' 1). לכתבות על יומנים אלה ראו בהערה 65 (לעיל). להשוואה בין היומנים של פלינקר ופראנק, שניהם פרי עטם של מתבגרים יהודיים בהולנד, ראו: James E. Young, Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation, Indiana University Press, 1988, p. 27.

¹³⁵ מרבית הכתבות בעיתונות שהתייחסו למשוררים בתקופת השואה עסקו ביצחק קצנלסון ואברהם סוצקובר. למשל: שלמה אבן-שושן, "נחלת יצחק קצנלסון", על המשמר, 30 באפריל 1954, עמ' 5; מרק דבורצ'קי, "ספרות וסופרים בגיטאות", על המשמר, 18 באפריל 1958, עמ' 5; לייב מורגנטאו, "הערוכה לכבוד שירת-השואה של יצחק קצנלסון", על המשמר, 24 באפריל 1960, עמ' 2; י. גרטנשטיין, "אברהם סוצקובר", הצופה, 29 באוקטובר 1954, עמ' 5; חיה לזר, "פואימה על החורבן והתקומה", חרות, 2 ביוני 1961, עמ' 5 (על סוצקובר); יצחק נימצוביץ, "מטוס מיוחד בא ליערות ליטא להעביר הפרטיזן סוצקובר למוסקבה", הבוקר, 23 בפברואר 1962, עמ' 4.

¹³⁶ אלה היו שילה ואורבך. פעולות "התנגדות ברוח" נזכרו בעדויות ניצולים אחרים: עדות דבורצ'קי, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 329-326; עדות פרץ, שם, עמ' 375-376; עדות מרדכי אנסבכר, שם, עמ' 514, עדות דובדבני, שם, עמ' 299.

¹³⁷ אנה פראנק כתבה לקיטי הבדיינית, חברה לה מספרים את כל הסודות; בתחילת היומן כתבה על הצורך ב"ידידה אמיתית", שאפשר "להתקרב [אליה] קצת יותר, לפתוח את סגור לבי [...] רוצה אני שיומן זה יהיה לי הידידה; אקרא לה קיטי. איש לא יבין דבר ממה שאספר לקיטי". היא לא נתנה לאחרים לקרוא ביומן והתירה לאחותה לקרוא קטעים בתנאי שזו תרשה לה לקרוא ביומנה שלה. פראנק, יומנה של נערה, עמ' 9-30 (מסרבת), 40 (מתירה למרגוט). חייקה קלינגר הסכימה לפרסם את היומן רק אחרי מותה; במובנים רבים יומנה היה אישי מאוד: אמנם נקטה בו לשון רבים (אנחנו) אך לעתים קרובות כתבה בלשון יחיד, חלקה את תחושותיה וסיפרה על התאהבותה ועל הקושי הנפשי להשתלב בארץ (קלינגר, מיומן בגיטו, עמ' 17, 43, 103-101, 111-112, 119-126, 127-135, 147-148). טמקין-ברמן סיפרה על רגעים בהם היתה עצובה ומדוכדכת (ברמן, יומן במחתרת, עמ' 11-12), על פחד (שם, עמ' 18, 54, 80) וייאוש (עמ' 74) וציינה שבכתה (עמ' 15).

¹³⁸ ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר, 6 בפברואר 1956, עמ' 3; "מרים נוביץ", דפי עדות, עמ' 502-503.

מאורגנת בפעולה שהתחילה ונגמרה בנקודות זמן פחות או יותר מוגדרות, אלא עמדה במרכז רשת של קשרים. לפי מחקר השואה הפמיניסטי מנהיגות כזו היתה בעלת ערך במאבק להישרדות.¹³⁹

להקשר הכללי של השמעת הסיפורים על "ההתנגדות ברוח" היה חלק בהצגתה כהתנגדות בעלת אופי נשי: לא פעם, בהופעות ציבוריות, בעיתונות החילונית ובעדויות משפט אייכמן הוצגה "התנגדות ברוח" כהשלמה להתנגדות המזוינת בעלת הסממנים הגבריים. היה זה מפני שבקרב חברי תנועות הנוער "ההתנגדות ברוח" קדמה מבחינה כרונולוגית להתארגנות לקראת המרד המזוין שנחשבה לשיא.¹⁴⁰ היה זה בהתאם ל"חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם" שנתקבל ב-1953 בו הוצגו ההתנגדות המזוינת ו"ההתנגדות ברוח" כזו אחר זו: הראשונה כ"מסכת גבורה" והשנייה – "מאבק נשגב ומתמיד".¹⁴¹ מגמה זו רווחה גם בקרב "מתנגדות ברוח" שהציגו את "ההתנגדות ברוח" כרקע או כשלב מקדים לפעולות החמושות.¹⁴² זה ניכר גם כשמנגדות מזוינות גילו גם "התנגדות ברוח": בבסיס ההוקרה ל"אוחזות בנשק" שכתבו יומנים לא עמדה האחיזה בעפרון.¹⁴³

מעמד זה של "ההתנגדות ברוח" בשיח הציבורי הישראלי בתקופה, לפי העיתונות, קשור לקושי הטבעי להעריך את חשיבותן ותורמתן של פעולות "ההתנגדות ברוח" ביחס לדומיננטיות של כל פעילות אקטיבית ברורה ומובחנת, וגם למקומן של נשים בחברה. הדבר דומה לקושי להעריך במידה הראויה את עבודת הבית כעבודה ממשית ולבחירה לכנות את מי שעשו אותה "עקרות בית" – תואר שבמידה רבה מרוקן מפעולותיה משמעות פרודוקטיבית – ולא "עובדות בבית".¹⁴⁴ בשונה מהעבודה מחוץ לבית שהיא מוגדרת, ברורה ומתוגמלת וכדומה

¹³⁹ רשת כזו מכונה במחקר גם "משפחה חלופית" ("non-biological family"). ראו: Joan Ringelheim, "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research", Judith Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Michigan, 1991, pp. 243-262; Fine, "Women Writers and the Holocaust", *Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, p. 81; Sybil Milton in Esther Katz, Joan Ringelheim (eds.), *Proceeding of Conference on Women Surviving: The Holocaust*, New York, 1983, pp. 18-19; יהודית תידור באומל, "קבוצת ה'צנטרשאפט' כדוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית במחנות", דפים לחקר תקופת השואה י', 1993, עמ' 107-127. על הדימויים השונים של מערכת יחסים (נשים לעומת גברים) ראו: קרול גיליגן, *בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה*, תל-אביב, 1995, עמ' 49-84.

¹⁴⁰ בעיתונות ראו: א. ברמן, "הם שרויים אתנו", על המשמר, 18 באפריל 1952, עמ' 3; חיים גורי, "למה נירא מוות", מול תא הזכוכית, ישראל, 2001, עמ' 48; "עדויות הלוחמים במשפט", מבפנים כג, 4, יולי 1961, עמ' 344-353. בהופעתה בוועידת הקיבוץ המאוחד ביגור הציגה לובטקין את הפעילות התרבותית והחינוכית כפעילות שהפכה עם הזמן ל"בסיס של הארגון הלוחם [המזוין]". לובטקין, *ועידת יגור*, עמ' 16, 20. כך היה גם בעדותה במשפט אייכמן. עדות לובטקין, *משפט אייכמן: עדויות א*, עמ' 248-249. רבקה קופר, שתיארה בעדותה במשפט אייכמן את הפעילות החינוכית שיוזמו חברי תנועות הנוער בקרקוב, נשאלה על פעילות המחותרת היהודית המזוינת שם. עדות קופר, שם, עמ' 304-305. ראו גם בעדותה של פרידה מזיא שנקראה לספר על המחותרת היהודית בסוסנוביץ (עדות פרידה מזיא, שם, עמ' 311). גם בשתי העדויות המרכזיות על גטו וילנה קדם סיפור הפעילות התרבותית לסיפור ההתארגנות המזוינת: ראשון העיד דבורצ'צקי שסיפר בין היתר על התיאטרון ועל בית הספר בגטו וילנה ועל שירה וספרות שם, אחריו העיד אבא קובנר שסיפר על ההתארגנות החמושה. עדות דבורצ'צקי, *משפט אייכמן: עדויות א*, עמ' 329; עדות קובנר, שם, עמ' 339-352.

¹⁴¹ "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953" חלק I, סעיפים קטנים 5-6, ספר החוקים 132, ירושלים, 1953, עמ' 144.

¹⁴² כך אוריבך ראתה את עדותה במשפט אייכמן כעדות שאמורה להשלים את הסיפור של לובטקין וצוקרמן, "תוספת מיוחדת על גבורתם הנפשית ועל השמדתם של אנשי רוח". ארכיון אוריבך, תיק משפט אייכמן, P.16/41 *ארכיון יד ושם*.

¹⁴³ זאת בניגוד להתייחסות לאלכסנדר בוגן שהוצג בהצופה כמי שאחז בו בזמן ברובה ובמכחול. גראנאטשטיין, "דרכו האמנותית של צייר פארטיזאן", *הצופה*, 18 ביולי 1958, עמ' 5.

¹⁴⁴ לפי עיתונות התקופה משימת אחזקת הבית הוטלה על הנשים בלבד: כמעט בכל יומן הופיע מדור רבו עצות לניהול משק הבית שפנה לנשים, כמו "לבית ולעקרת הבית" בלמרחב, "לבית ולמשפחה" בהארץ ו"לאשה ולמשפחה" בחרות. בעמודי החדשות הוצגו עקרות הבית כציבור שהוא על טהרת הנשים: "החלטת הממשלה לקצץ ביבוא מזון מעוררת התנגדות האמהות ועקרות הבית", *קול העם*, 28 באוקטובר

לעבודה בבית שהיא יומיומית, סיופית ואינה מזכה את עובדיה בשכר, סיפורי "המתנגדות ברוחן" היו על פעולות התנגדות נטולות אמצעים ברורים שתוצאותיהן אינן מוחלטות. כמו הנשים שעובדות בבית גם "המתנגדות ברוחן" לא פעלו כלפי חוץ (במטרה לתקוף גרמנים) אלא כלפי פנים (כדי להגן על יהודים): המטרה לא היתה חיסול איום חיצוני אלא חיזוק אלמנט פנימי, שמירה על צלם אנוש. ההנחה היתה שחיזוק הרוח נסך כוח בגוף. בסיפורי "המתנגדות ברוחן" לא נכח אויב ספציפי כמו כוח גרמני מסוים שיש לנטרל עם כניסתו לגטו כפי שהיה בוורשה, מיקוש רכבת כפי שהיה במקרה של הפרטיזנים שבאו מגטו וילנה או חיסול אנשי ס"ס והרס משרפות כפי שהיה במרד הזונדרקומאנדו באושוויץ. בסיפוריהן לא הוגדרה משימה מסוימת, כמו השגת אקדח או הברחת פגז תחת המעיל. בניגוד לפעולות אחרות שתוצאותיהן היו ברורות – הכוח הגרמני חוסל, הרכבת פוצצה, חומר הנפץ הגיע ליעדו, התינוק נמצא במקום מבטחים יחסי – קשה היה לעמוד על התוצאות וההשלכות של פעולות ה"התנגדות ברוח" ולכמת את הישגיהן. אלה היו פעולות שלא תמיד נמצאו מלים מתאימות כדי לתאר את משמעותן ולא היה קל להפוך אותן לסיפור עיתונאי מעניין, שכן מטבען היו דרמטיות פחות, בוודאי בהשוואה לסיפורים על האחיזה בנשק והסיפורים על ההורים והילדים.

לא מפתיע לגלות, אם כן, שעל פי רוב מי שגילו הערכה רבה לפעולות "ההתנגדות ברוח" ותייגו אותן כפעולות התנגדות שלא פעם הצילו חיים היו נשים. כשקיבלתי דרישת שלום מחברה, סיפרה פסיה שרשבסקי-יזנין, "הבשורה כ"כ שמחני שלא הרגשתי עייפות [...] היתה לי הרגשה שהחלפו כוחותיי, כאילו הוזרם בי דם חדש. עירוי אנושי זה החלים אותי, היטיב את מצב רוחי והכשיר אותי לקראת הבאות בלי פחד". ב-1948 ראה אור בהוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל הספר טרזינשטאט; בהשראת הניצולות – הנקה פישל, ליזה וורצל, אדית אורנשטיין וגרטה וינר – שכתביהן קובצו לספר זה, הוצגה בהקדמה עמידתם של היהודים שם כמעשה גבורה: "צדקו מאד הנקה וליזה בציינן: 'במחנות אחרים, למראה המוות הודאי העדיפו האנשים להתקומם ולמות בגבורה ולא להמתין עד שיוכלו לטבח. לעומת זה אנו [גיטו טרזינשטאט] עדיין לא היינו שרויים בממלכת ההשמדה הישירה. סברנו שבתנאים הנתונים עשינו את כל מה שיכול להיות בעל ערך קיים בשביל העתיד". ועשייה זאת היה בה משום מלחמת גבורה בלתי-פוסקת על צלם-האדם, על הנפש [...] לא גבורת נואשים כבגיטו וארשה, אלא גבורת נאחזים בקצה

1952, עמ' 3; בת-שבע כצנלסון, "המחוקקים ועקרת הבית", הארץ, 20 בינואר 1953, עמ' 3; חמדה גלעדי, "הרהורי עקרת-בית", חרות, 4 באוגוסט 1953, עמ' 3; "אזהרה לעקרות-בית על ריבה חשודה כמורעלת", מעריב, 2 בינואר 1958, עמ' 1; "חזית מלוכדת של עקרות-בית נגד ייקור המיזרכים", על המשמר, 10 במרץ 1959, עמ' 4; "עקרות-הבית תובעות משר-האוצר לבטל ההיטלים", על המשמר, 4 באפריל 1961, עמ' 4. על עקרות הבית בתקופה ועל מידת השפעתן כסקטור ראו: אורית רוזין, "המאבק על ה'צנע': עקרות הבית והממשלה", ישראל, 1, אביב תשס"ב, עמ' 81-118.

קצה של תוחלת לשם התגברות על הייאוש".¹⁴⁵ בהודעה ללשכה 06 סיפר אברהם אביאל על אמו ש"הלכה בראש מורד ושפתיה דובבו: שמע ישראל, ואמרה גם לנו להגיד אחריה – שמע ישראל, נמות כיהודים על קדוש השם". הוא לא ראה בזה התנגדות, שכן "כל המחנה הגדול הלך בשקט מבלי שנשמעה צעקה, או יללה, אפילו הילדים הקטנים לא בכּו. אינני יודע למה ומדוע: כאילו לא היתה כל התנגדות נפשית".¹⁴⁶

עיתונות התקופה מגלה עד כמה התקשו הישראלים לעמוד על חשיבותם הרבה של כתף תומכת ושל חיבוק מנחם בגטו ובמחנה, לנסות לתאר לעצמם עד כמה תרמה משימה משותפת לא מזוינת – בדמות השגת מצרכים לעריכת סדר פסח – להצלחתן של נשים באושוויץ לעבור את היום, ולהעריך את כוחם של כתיבה וציור להצלת נפשות – בראש ובראשונה נפש היוצרים – ולא דווקא ביחס לעצמם, כמי שקראו וראו אותם אחרי השואה. גם מבחינה זאת הקדים נתן אלתרמן את זמנו, כשכתב בימי משפט אייכמן כיצד "מתוך אותו עולם נכרי ונורא, עולם תקופת השואה, עלו בעדויות שבבית-הדין, גם קולות ומראות אחרים [...] אפילו מעשי יומיום פשוטים של עזרה הדדית, של טיפה, של הושטת יד לתמוך בכושל ובנופל, מקבלים על רקע האימה ההיא את המשמעות העילאית של עצמת לב האדם וגדלותו. [...] אורם של מעשים כאלה ודיבורים כאלה הוא גדול לא מפני האפלה שסביבם. אותה חשכת-אופל מוחלטת מבליטה לא רק את ערכם היחסי אלא דווקא את ערכם המוחלט, הנכון, הנצחי. זכרונות הרחמים והאומץ והמסירות שבקעו מתוך עדויות החרדה שבמשפט גם הם נכס ומורשת".¹⁴⁷ בניגוד לסיפורי ההתנגדות המזוינת שתיארו עולם דומה לעולם שהחברה היישובית ואחר כך הישראלית הכירה ובשונה מהסיפורים קורעי הלב על ההורים והילדים, שייצגו סצנות אוניברסליות, סיפורי "ההתנגדות ברוח" דרשו היכרות עמוקה יותר עם מציאות החיים של היהודים באירופה הכבושה בימי השואה. כדי להוקיר התנגדות זו ואפילו לתייגה כגבורה בשואה היה על הציבור הישראלי לא רק לשמוע סיפורים על השואה אלא גם להקשיב להם ולנסות להכיל אותם, יכולת שהחלה להתפתח בימי משפט אייכמן.¹⁴⁸

¹⁴⁵ שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 22, 23-24; פתח דבר לטרזינשטאט (עורך: יהודה רוניצ'נקו) תל-אביב, 1947 (עמודים לא ממוספרים). בחוברת לזכר טמקין-ברמן כתבה בלה רוטנברג: "האם היתה גיבורה? – בעיני אלה, אשר יקראו את דברי הימים של אותה התקופה, ללא ספק תיראה כזו". בלה רוטנברג ("ואנדה"), "על בתי ברמן", לזכרה של לוחמת, עמ' 36. מגמה זו נמשכה גם בשנים הבאות: הספר הרוח שגברה על הדרקון, שהביא את קורותיהן של חניכות ומדריכות בית יעקב בתקופת השואה, הציג את גיבורותיו כמי שנאבקו בגרמנים כשהן "חמושות בנשק האמונה ובערכי חסד". פרל בניש, הרוח שגברה על הדרקון, ירושלים, 1993, עמ' 10.

¹⁴⁶ הודעת אביאל, מסמכי לשכה 06.

¹⁴⁷ נתן אלתרמן, "קלסטר-הפנים", הַטוֹר הַשְּׁבִיעִי: כְּתָבִים ג, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 526. ההדגשות במקור.

¹⁴⁸ ביטוי מאוחר להגדרת פעולות אלה כהתנגדות מובהקת נמצא למשל בפרסומי בית לוחמי הגטאות, שם הוצגו יצירותיהם של אמנים מתקופת השואה כ"התנגדות בעפרון ובמכחול". בית לוחמי הגטאות: גליון מידע, 20, פסח תשס"ה, עמ' 6.

2. "תסלחו לי שאני לא יכולה במלה אחת": הופעתה של רחל אירבך כעדה במשפט

אייכמן כתשליל ייצוג הגבורה בשואה בשיח הציבורי הישראלי

הופעתה של רחל אירבך כעדה במשפט אייכמן מסוגלת ללמד על דרך השלילה מה הפך נשים מסוימות גיבורות בתקופת השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים ובתחילת שנות השישים. אירבך זומנה לבית העם כדי לספר על "התנגדות ברוח" בגטו ורשה,¹⁴⁹ ובמהלך העדות ספרה בחוצות ורשה הוגש לבית המשפט.¹⁵⁰ למרות ההזדמנות הבלתי חוזרת להשמיע סיפורים על השואה, דווקא היא, אחת הניצולות הבולטים שפעלו לתיעוד השואה בארץ, לא הצליחה להבהיר מה היתה עוצמתה של "התנגדות ברוח", לא כל שכן לתייגה כגילוי גבורה בשואה. שלושה גורמים חברו לכך: תוכן העדות ועיתויה ומידת הרפרזנטטיביות של העדה, כפי שהתבטאו בדינמיקה של העדות וסיקורה בעיתונות.

הבעיה העיקרית בסיפורים שהשמיעה אירבך בעדותה היתה מה שלא היה בהם: לא סיפורים קשים על השפלה והתעללות ולא תיאור מסחרר על יהודים חמושים שראו "דם גרמני ניגר ברחובותיה של ורשה" שהושמעו בעדויות קודמות.¹⁵¹ העדות שלה לא כללה אף סיפור אישי שיכול היה להמחיש את מצוקת היהודים ואכזריות הגרמנים.¹⁵² היא דיברה על מפעלי הסעד, תיארה את פעילות המטבח העממי, סיפרה על ערבי ספרות ושירה; בין היתר ניסתה ולא הצליחה להעמיד את "ההתנגדות שברוח" כשוות ערך לזו מזוינת.¹⁵³ גרעון האוזנר, שחקר אותה, חיפש את הדרמה ולא מצא: "האם אפשר להגדיר את המצב כך שעל סף הכליון היתה חדות יצירה יהודית בפולין?", שאל; "זה היה מדהים ועצום עד כמה הדבר הזה התפתח", אמרה, "כי כל אותו ריכוז של המוני אנשים וכל הסבל הגדול, כל האינטנסיביות והדרמטיות של החיים האלה גרם אצל היוצרים לאיזו התעלות של הראיה

¹⁴⁹ בכרכי העדויות הוצגה אירבך כמי ש"סיפרה לבית המשפט על מצבה התרבותי והרוחני של יהדות ורשה לפני המלחמה" וכמי ש"תיארה את הפעולות התרבותיות והחינוכיות שנוהלו בגיטו בימי הכיבוש הנאצי, במגמה לשמור על רוח האדם היהודי באותה תקופה חשוכה". הקדמה לעדות אירבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 282. במהלך עדותה לובטקין באותו הבוקר אמר האוזנר: "על הפעולה התרבותית ועל בעיות התרבות נשמע מעד אחר". עדות לובטקין, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 243. הכוונה היתה לאירבך.

¹⁵⁰ עדות אירבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 283. להגשתו לבית המשפט (סומן כ-ת/257), ראו: רשימת המוצגים שהוגשו לבית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי 40/61, עמ' 30.

¹⁵¹ בעדותו סיפר מוריץ פליישמן כיצד הצטווה רב לשפוש מדרכות בחומצה (עדות פליישמן, משפט אייכמן: עדויות א עמ' 95); יעקב גורפיין תיאר הפרד ילדים מאמותיהם בזמן הגירוש מסנוק (עדות גורפיין, שם, עמ' 160); ד"ר משה בייסקי תיאר התעללות פיזית ונפשית במחנה פלאשוב (עדות בייסקי, שם, בעיקר בעמ' 181-189), ליאון ווליצ'ק-וולס סיפר על יהודים שהועסקו בשריפת גופות וטחינת עצמות (עדות וולס, שם, בעיקר בעמ' 207-209). לתיאור המרד ("דם גרמני ניגר ברחובותיה של ורשה") ראו בעדות לובטקין, שם, עמ' 257.

¹⁵² סיפור כזה עשוי היה להיות סיפורו האישי של רינגלבלום, אך בסופו של דבר הושמע בקיצור בתחילת העדות.

¹⁵³ בעדותה הציגה אירבך את "ההתנגדות ברוח" ואת ההתנגדות המזוינת כנובעות מאותו מקור: כשסיפרה על מפעלי הסעד שאל האוזנר מה היו האמצעים לארגון מפעלים אלה. לפני שסיפרה כי המימון הגיע בעיקר מהג'וינט אמרה: "רציתי לומר שזה לא היה אותו דבר כמו היודנראט". אב בית הדין משה לנרדי התערב: "מי אמר שזה היה אותו דבר?". אולי להבנתו היתה זו הערה שלא מן העניין, אבל לאירבך היו לפחות שתי סיבות להשמיע אותה. אחת, כדי לתת עדות אמת: עונג שבת אכן תיפקד כחידה אוטונומית והיה מנותק מהיודנראט. שנייה, במטרה לזהות את דרך הפעולה של מפעלי הסעד והתרבות כחלק ממכלול "התגובה הראויה" של יהודים לגרמנים בשואה – כמו חברי המחתרת המזוינת. בהמשך מצאה לנכון להדגיש את ההתגייסות הכללית של חברי תנועות שונות שסדקה את המחיצות הפוליטיות. עדות אירבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 284-285). לעניין שתי הדרכים ראו: נתן אלטרמן, "יום-הזכרון והמורדים", דבר, 30 באפריל 1954, עמ' 2. דן לאור, "עוד על שתי הדרכים", נתן אלטרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט, 114-155; שטאובר, "יודנראט ומחתרת – הפולמוס הציבורי", הלקת לדור, עמ' 115-134.

טרגית והם באותו זמן כתבו ויצרו, גם מוסיקה חדשה נוצרה, והעלו וטיפחו כשרונות חדשים". הוא חזר ושאל על פעולות שבוצעו; אב בית הדין, שופט בית המשפט העליון משה לנדוי, התערב: "גב' אוירבך, את נשאלת איזה פעולות אתם עשיתם כדי למנוע התנוונות תרבותית?". העדה התקשתה, ובצדק; הסיפור היה מורכב מכדי לפשט אותו מעל דוכן העדים: "תסלחו לי שאני לא יכולה במלה אחת". הוא לא ויתר: "תשובה לשאלה, זה מה שאנחנו רוצים". התובע היה מרוכך יותר: "תני לנו תיאור, בבקשה". האזנר רצה דוגמאות שימחישו את מצוקת היהודים לנוכח אכזריות הגרמנים, לעניין זה בגטו ורשה: היא סיפרה על קונצרטנים, הרצאות ונשפים ספרותיים¹⁵⁴ כדוגמאות להמשך קיומם של חיי התרבות והרוח היהודיים בגטו זה. על רקע היכרותם החסרה של הישראלים את מציאות החיים של היהודים באירופה בתקופת השואה, לעניין זה בגטאות, תיאורים אלה לא עוררו ולא יכלו לעורר רושם מיוחד, בוודאי לא להיחשב גילויי התנגדות; במידה מסוימת ייתכן שהעדות שלה הביאה לתוצאה הפוכה: במקום להראות עד כמה היה זה בלתי אפשרי לקיים חיי רוח בגטו התקבל רושם שתנאי החיים בגטו היו קשים, אבל לא עד כדי שידכאו את חיי התרבות והרוח.

בעיה אחרת היתה עיתוי השמעת הסיפור. אוירבך שובצה להעיד מיד אחרי צביה לובטקין ויצחק צוקרמן, שעדויותיהם נמשכו כל הבוקר, כל אחת כשעה וחצי. אוירבך נקראה להעיד אחרי הפסקת הצהריים ועדותה נמשכה כחצי שעה. אחריה זומן ד"ר אברהם ברמן שסיפר על הילדים בגטו ורשה: עדותו עוררה עניין רב בקרב העיתונאים בין היתר לנוכח נעלי ילדים שהציג.¹⁵⁵ באופן טבעי הכתבים כמעט התעלמו מאוירבך: כפי שהיה בשנים עברו, "התנגדות ברוח" לא יכלה להתחרות בזו המזוינת. לובטקין וצוקרמן וסיפורי הילדים בשואה היו גיבורי הדיווחים והמאמרים מאולם המשפט: זה ניכר גם בביטאוני המפלגות, כמו דבר, על המשמר, הבוקר וחרות, במיוחד בלמרחב וקול העם, ביטאוני אחדות העבודה פועלי ציון ומק"י אליהם השתייכו, בהתאמה, לובטקין וצוקרמן וברמן, וגם במעריב והארץ.¹⁵⁶

בעיה נוספת קשורה למידת הרפרזנטטיביות של אוירבך. תרמו לכך אישיותה, קשייה בעברית וההערות של אב בית הדין שבלי ספק ערערו את ביטחונה העצמי.¹⁵⁷ היא לא הפגינה כשרון רטורי והעדות לא היתה קוהרנטית.

¹⁵⁴ עדות אוירבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 285-287.

¹⁵⁵ לובטקין נקראה לדוכן בתשע ורבע והעידה עד כחמש דקות לפני אחת עשרה; צוקרמן הוזמן מיד אחריה. עדותו נקטעה עקב הפסקת חשמל באולם ונמשכה עד אחרי השעה אחת. אוירבך זומנה להעיד בערך בשלוש וחצי וסיימה את העדות מעט אחרי ארבע. היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן, פרוטוקול ישיבה 25, יז באייר תשכ"א (3.5.61), כרך 3, ירושלים, תשכ"ב.

¹⁵⁶ לדיווחים ומאמרים על העדויות מאותו היום ראו: "קול ענות גבורה – במשפט אייכמן", הבוקר, 4 במאי 1961, עמ' 3, 5; "יומן המשפט: בא היום!", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 1. לדיווחים על עדות אוירבך במשפט ראו: "מרד הגיטאות בפני כס המשפט", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3; "התעוררות על סף הכיליון", למרחב, 4 במאי 1961, עמ' 4; "רחל אוירבך מעידה על פעולות הסעד והתרבות בגטו וארשה", על המשמר, 4 במאי 1961, עמ' 2.

¹⁵⁷ לנדוי העיר לה שלוש פעמים: עדות אוירבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 284, 285, 288.

השפות העיקריות שלה היו יידיש ופולנית; עד אותה שנה לא הרצתה בעברית¹⁵⁸ ולמרות שיכלה להעיד בשפה אחרת, כפי שהיה במקרה של עדים אחרים, כנראה שלא עשתה זאת.¹⁵⁹

אורבך חשה שעשו לה עוול; היא תלתה את הכישלון בגורמים החיצוניים: העיתוי ושאלות התובע והערות השופטים שלא איפשרו לה, לדעתה, לדבר באופן חופשי. "שאלתי מתי תבוא עדותי ואמר לי מר האוזנר: אחרי צביה ואחרי ההפסקה של 11. ואולם אף הבטחה זו לא קוימה", כתבה במכתב אישי. "[...] נודע לי, שאחרי צביה בא אנטק... ברגע זה התמרדתי וביקשתי ממר האוזנר לשחרר אותי. הסברתי לו שאחרי תיאור המאורעות הדראמטיות [כך במקור] של המרד ע"י יצחק צוקרמן אין כבר כל מקום לחזור למה שהיה קודם. [...] חשבתי שיום זה מוקדש כולו לגיטו וארשה, שאני אוכל לדבר שעה עד שעה וחצי. לא יכולתי בשום פנים ואופן לנחש שלא יתנו לי לדבר כלל, משום שכבר יודעים 'הכל' על וארשה ואין להם סבלנות לשמוע תוספות [...] ואף על השאלות שהוצגו לי, לא נתנה לי אפשרות לענות כהלכה, משום ששאלה רדפה שאלה [...] ידוע לי אמנם שלא למר האוזנר, ולא לאב בית הדין לא היתה כוונה כלשהי לפגוע בי באופן אישי ובוודאי שגם לא לפגוע ביד-ושם. אולי זו תוצאה של משחק הנסיבות. אך אין זאת משנה את העובדה שאני נפגעתי קשה מאד ושלא בקלות ובמהירות אתאושש מפגיעה שספגתי".¹⁶⁰ התסכול שלה נבע מהפער בין ציפיות למציאות: היתה זו עדות שנמסרה במסגרת מערכת בעלת כללים נוקשים ולא לשם תיעוד או בהרצאה. היא בפירושו לא היתה היחידה שנדרשה לתמצת, לקצר ולהשיב במדויק על השאלות: כך היה במהלך עדויות רבות אז נדרשו העדים להתקדם, לפי הנחייה של אב בית הדין או בהדרכת התביעה.¹⁶¹ במקרה של אורבך, מתוקף פעילותה האינטנסיבית לאורך השנים לתיעוד השואה והנצחתה – בספר, בעיתונים, ביד ושם ובהשתתפותה בהכנות למשפט אייכמן – טבעי היה שהתסכול יהיה רב יותר. דומה שכל זה מתמצה בהערתו האוהדת של לנדוי לפני שירדה מהדוכן: "גברת אורבך, אני רוצה שתביני: יש לך הרבה חומר, יש לך הרבה מה לספר, יש לך הרבה מה לכתוב, ואנחנו מוכרחים להצטמצם במסגרת".¹⁶²

¹⁵⁸ ביוני 1960 הרצתה בתל-אביב וציינה שזו לה ההרצאה הראשונה בעברית. הופעה במועדון "אליהו", ארכיון אורבך, תיק משפט אייכמן P.16/41, ארכיון יד ושם.

¹⁵⁹ עדים במשפט מסרו עדויותיהם בשפות שונות: בין אלה היו וולס (אנגלית), יואל בראנד (גרמנית) ורבקה יוסלבסקה (יידיש). הדברים תורגמו סימולטנית.

¹⁶⁰ ארכיון אורבך, תיק משפט אייכמן P.16/41, ארכיון יד ושם.

¹⁶¹ מיפוי עדויות הניצולים במשפט אייכמן מראה שבמהלך כחמישית מהעדויות דרש אב בית הדין מהעדים לתת תשובה מפורשת או העיר לנציג התביעה בעניין זה. ראו למשל בחקירת העדים צוקרמן (משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 281) וקובנר (שם, עמ' 341, 345). על התסכול שבעדות ראו גם בראיון שנתנה העדה מזיא למעריב (אהרן דולב, "למה לא התקוממתם? אילו ראה אותו היועץ המשפטי אז – לא היה שואל השאלה", מעריב, 19 במאי 1961, עמ' 21). לעניין זה ראו גם: גורי, "היין והסוד", מול תא הזכוכית, עמ' 134-135.

¹⁶² עדות אורבך, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 289.

3. "זועזענו והוקסמנו כאחת": ההוקרה המיוחדת לפסיה שרשבסקי-יאזין

פסיה שרשבסקי-יאזין היתה "המתנגדת ברוחה" היחידה שהוצגה בכל עיתוני התקופה שנבדקו כאן כגיבורה בתקופת השואה. בעיתונות הדתית-לאומית והחרדית זה היה כמעט מובן מאליה: על רקע הגדרת מושג הגבורה בשואה בעיתונות זו ובאופן ספציפי בהקשר של המחאה שבוטאה שם על צמצום הגדרת המושג לפעולות מזוינות במסגרת ההתקפה הכללית על הציבור החילוני,¹⁶³ סיפוריה של אשה באושוויץ שקיימה שם תורה ומצוות, תמכה, ניחמה ועודדה אחרים היה ללא ספק סיפור גבורה. בעיתונות החילונית תיוגה כדמות מופת היה חריג ביותר.

שרשבסקי-יאזין, ילידת סלונים, היתה חניכה ומורה בבית יעקב בגטו ורשה ואסירה במחנות.¹⁶⁴ כשהגיעה לאושוויץ שמעה שחברה קרובה שלה נמצאת שם: היא מצאה אותה במרפאה ובגלל הפגישה איחרה למפקד ונשלחה לתא הגז. חברה זו הצליחה למלט אותה מהמשלוח בזכות קשרים עם רופאה יהודייה במחנה. מאז החלה לפעול להצלת נפשם של אחרים: היא "הצילה אנשים מגוויעה ברעב, מנעה מהם ליפול בזרועות האויש וחזיקה בקרבם את האמונה". עוז רוחה ואדיקותה הוצגו כמה שהצילו אותה ממוות.¹⁶⁵ שרשבסקי-יאזין הוצגה כ"אשה גבורה", "עטרת גבורה", עוטה "זוהר של גבורה עילאית",¹⁶⁶ בעלת אישיות קורנת וכשרון טרוני, שפעה ביטחון, קסם אישי ואופטימיות.¹⁶⁷ באושוויץ "איפשרה בהקרבה יומיומית להחזיק מעמד בחומר וברוח. ניחמה, עודדה,

¹⁶³ גישה זו התבטאה בעמודי החדשות ובטורי הדעות. בגיליונות הצופה הוצגו דרכי תגובה לא חמושות של יהודים כגילויי גבורה בשואה. ראו למשל: "המאמץ ההירואי של כלואי הגיטאות לקיים תורה ומצוות", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נרות שבת דלקו באושוויץ", הצופה, 4 במאי 1961, עמ' 3. מאמרים בנושא הופיעו בעיקר לקראת ובוים כ"ז בניסן, יום הזיכרון שביסודו המרד המזוין. למשל: יהודה נחשוני, "יום מרד הגיטאות", שערים, 10 באפריל 1953, עמ' 3; "מרד גיטו וורשה באורו הנכון", שערים, 27 במרץ 1953, עמ' 3; יהודה נחשוני, "המרד לא תם ולא נשלם", שערים, 16 באפריל 1954, עמ' 3; הרב א. נויפלד, "מקדשי השם במרד גיטו ורשה", הצופה, 16 באפריל 1954, עמ' 2; יהודה נחשוני, "שם עולם אשר לא יכרת", שערים, 6 באפריל 1956, עמ' 3; יהודה נחשוני, "ליל המרד הנצחי", שערים, 11 באפריל 1960, עמ' 5; יעקב כ"ץ, "האשמת שווא", שערים, 17 באפריל 1960, עמ' 2, א. נתן, "הגבורה לפי השקפת התורה", שערים, 24 באפריל 1962, עמ' 4. חברי כנסת מן המפלגות הדתיות-לאומיות והחרדיות מחו על כך: חבר הכנסת זרח ורהפטיג (הפועל המזרחי), "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה-תשי"ט 1959", דברי הכנסת 30, ירושלים, תשי"ט, עמ' 1345; חבר הכנסת מרדכי נורוק (המפלגה הדתית לאומית), "חוק יום הזכרון לשואה ולגבורה (תיקון) תשכ"א-1961 (קריאה שנייה וקריאה שלישייה)", דברי הכנסת 31, עמ' 1505; יעקב כ"ץ (פועלי אגודת ישראל), "חוק היום הזכרון לשואה ולגבורה (תיקון) תשכ"א-1961 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 31, ירושלים, תשכ"א, עמ' 1315. ראו גם בדברים שהשמיע נורוק בשידורי קול ישראל שפורסמו בהצופה: "גווילים נשרפים ואותיות פורחות", הצופה, 20 במאי 1954, עמ' 2. על גישתו של הזרם הדתי למושג הגבורה בשואה ראו: מנחם פרידמן, "על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 579-607; באומל, "קול בכיות", עמ' 64-89.

¹⁶⁴ לתנועה ולביבליוגרפיה על תולדותיה ראו: פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 606-611.

¹⁶⁵ בניש, הרוח שגברה על הדרקון, עמ' 301-303; נחשוני, "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת כב, 2-3, פברואר-מרץ 1956, עמ' 66.

¹⁶⁶ "ראיתי שמעתי: אם הפליטים", הארץ, 23 בדצמבר 1945, עמ' 2; "אשה גדולה וחכמה", שערים, 31 בינואר 1956, עמ' 3. ראו גם: "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת כב, 2-3, פברואר-מרץ 1956, עמ' 66-67; י. ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר, 6 בפברואר 1956, עמ' 3.

¹⁶⁷ י. בן-חנן, "אשה דגולה", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3; ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר, 6 בפברואר 1956, עמ' 3; "אשה גדולה וחכמה", שערים, 31 בינואר 1956, עמ' 3; נחשוני, "הנסיכה במאורת השדים", שערים, 6 בינואר 1956, עמ' 3.

תמכה ועזרה [...] הזרימה חיים בכל אשר פנתה והיתה לאם ולאחות ולמורה ולמדריכה".¹⁶⁸ בפעולותיה סחפה אחרים ואחרי השחרור גם תפקדה כמנהיגה.¹⁶⁹

הערכתה כגיבורה בתקופת השואה רווחה עם הגיעה ארצה בסתיו 1945; מאז תוארה כ"אשה חזקה" ש"לגדולות נוצרה", "דיירת" מחנה אושוויץ לשעבר [שאינה זקוקה כלל לעידוד ולהתאוששות מצד אחרים אלא להיפך היא 'מוכרת' בטחון בפומבי לכל דיכפין", מי ש"עשתה גדולות למען שקומן של פליטות השואה, שהגיעו ארצה שבורות בגוף ובנפש". בארץ הקימה את בית שרה שנירר בבני ברק, שם נקלטו ניצולות.¹⁷⁰ שערים פרסם את קורותיה והיא כתבה מאמרים בענייני חינוך שפורסמו בביטאון זה¹⁷¹ והופיעה בכנסים ובעצרות. "היתה נואמת מצוינת", סיפר עיתונאי שהכיר אותה.¹⁷² בדומה ל"אוחזות בנשק" הופיעה בפני חברי היישוב: בשונה מהן סיפרה על העמך: היא דיברה על החורבן, ההרס, ההתעללות, ההשפלה, הרצח; היא באה מאושוויץ.

הופעתה הפומבית הידועה ביותר היתה בכיכר הבימה בתל-אביב בדצמבר 1945 בעצרת עם של "מגבית התגייסות והצלה". את המושב פתח יצחק בן-צבי; בין הנואמים היו גולדה מאיר, אז מאירסון, אברהם הרצפלד וד"ר משה סנה. שרשבסקי-יאזין היתה בין אחרוני הדוברים. היא דיברה לקהל הארצישראלי, המקומי; במטרה להמחיש את אכזריות הגרמנים ואת מצוקת היהודים דיברה על מה שהיא עצמה ראתה, שמעה והרגישה: היא עשתה זאת באמצעות השמעת סיפורים על נשים בשואה ותיארה חוויות של נשים באושוויץ. היא סיפרה על נשים לא רק מפני שאלה היו הסיפורים שהכירה, אלא מפני שאלה, להערכתה, לא היו מוכרים למאזינים: "אתם כבר יודעים לא מעט. ומה שאתם יודעים כבר מסוגל הוא לזעזע. אינני רוצה לחזור [...] אני רק רוצה להוסיף מה שכמדומני אינכם יודעים – על יחסם של אותם הערפדים, הומפירים אלינו, אל נשי ישראל. בהתנהגותם של אויבנו כלפי נשי ישראל בלטה השיטה לגזול ממנו את יחס הכבוד לעצמנו [...] התחילו בזה שזרקו אותנו יחד עם הגברים לקרונות המשותפים, לצפיפות וליסורים איומים – ראשית השעבוד המוסרי. ואחר כך המצאות של התעללות אחת נוראה מהשניה. יודעים אתם, שברכת שהובילה אותנו למידנקי [כך במקור], במשך שבוע ימים לא נתנו לנו מים, רק שמן-קיק במקום מים.

¹⁶⁸ נחשוני, "הנסיכה במאורת השדים", שערים; נחשוני, "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת, עמ' 66. ראו גם: "לדמותה", קרני אור במחשכי התופת, עמ' 8-9.

¹⁶⁹ שרשבסקי-יאזין לא היתה היחידה שמתוקף גילוי מנהיגות בימי השואה תפקדה כמנהיגה בקרב ניצולים גם אחרי שהמלחמה נגמרה. חנה יבלונקה, 50 שנה למפגש – ישראלים וניצולים, ילקוט מורשת סה, אפריל 1998, עמ' 94-95. יבלונקה מתייחסת בהקשר זה לשני גברים (צוקרמן וקובנר), אך התייחסותה זו יכולה להיחשב כתקפה גם ביחס לנשים.

¹⁷⁰ נחשוני, "הנסיכה במאורת השדים", שערים; בן-חנן, "אשה דגולה", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3; "אזכרה לפסיה שרשבסקי ז"ל", הצופה, 10 בפברואר 1956, עמ' 7. על פעולות למען ניצולות ראו גם: שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 74-75.

¹⁷¹ "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת, עמ' 67. למאמרים בשערים ראו: "מעין זיכוח" של ימי הביניים, 31 בינואר 1946, עמ' 3; "מכונית הצלב האדום", 7 בפברואר 1946, עמ' 3; "מכתב לשרידינו באשר הם שם!", 14 בפברואר 1946, עמ' 2; "חיים של הצנע לכת", 21 בפברואר 1946, עמ' 3; "נס פורים אישי", 14 במרץ 1946, עמ' 3-4; "שלוש שניתלו", 28 במרץ 1946, עמ' 2; "גירסה דינקותא", 3 ביוני 1946, עמ' 2. במאי 1946 החלה להתפרסם סדרת כתבות פרי עטה בשם "דמויות ממחנה אושוויץ" (פורסמו ב-2 במאי, 16 במאי, 13 ביוני, 27 ביוני, 18 ביולי, 8 באוגוסט ו-5 בספטמבר 1946). חלק מהרשימות נכללו בקרני אור במחשכי התופת.
¹⁷² בן-חנן, "אשה דגולה", שערים.

שם, באושווינצ'ים [כך במקור], עקרו לנו שיניים. את הכל עשו מה שהם רצו. והמטרה: ליטול מהאשה היהודיה את כבוד האשה והאדם".¹⁷³

העיתונות דיווחה בהרחבה על הנאום בכיכר: הבוקר הביא ציטוטים נרחבים מדברי האשה ש"מגוללת פרשה מזעזעת מהשמדת היהודים ומנדודי הניצולים"; הארץ דיווח ש"שיא וועידת 'מגבית ההתגיסות וההצלה' היתה הופעתה של פסיה שרשבסקי [...] רטט עבר בין הנוכחים כשדברי האשה הגבורה, בקולה הערב ובעברית הנפלאה שלה, שהביאה בעקבותיה ממחנות ההשמדה 'המשוחררים' אלפי ניצולים לאיטליה, החלו לעצב בפנינו את תמונת גאטו ווארשה, המתפלל במחתרת לשלום הישוב, את העבר האכזרי, את הדי הפגישה עם נושאי חזון עצמאותנו. משגמרה לדבר פסיה, בת ה-28, לא יכול היה איש מתוך הקהל המגוון, שמילא את האולם, לעצור את דמעותיו. נאומה, המחריד בפשוטו, המזעזע בלבביותו הקפוא דם בעורקים. קשה היה אחר-כך להתרכז בדברי הנואמים האחרים". "אנשים בכו כילדים, אנשים הרכינו את ראשיהם והתייפחו בדמעות כבודת", כתב הצופה. גולדה מאיר חיבקה אותה ובכתה, מסר ידיעות אחרונות: "נשים נופלות על צווארה וגברים מתגאים בה ואומרים: 'בת עירי היא', וקבוצת צירים מפועלי ים המלח מחליטים לרשום אותה בספר הזהב של הקרן הקיימת". משה שרת, שנאם אחריה, קרא לה "אחותנו הטהורה והקדושה". משמר הדגיש את "העברית הנפלאה" שבפיה; "קהל השומעים קם על רגליו והריע ארוכות".¹⁷⁴ ההופעה בכיכר הבימה, כתב יוסף שפרינצק בדבר הפועלת ב-1956, "הפתיעה והרחישה לבבות. זה לא היה נאום, גם לא זעקה של נושאת על זרועה את המספר הארור והקדוש כאחד, זו היתה הכרזה סוערת, חגיגית, של צוואת ששת המיליונים אשר הושמדו... ובצוואה קול ציווי אל החיים, אל ציון המחודשת. והציווי הוא 'אל הניצולים שיהיו מצילים' – שיקדשו את חיי העם ואת בנינה של הארץ הקדושה והאהובה כל כך על פסיה. ובנאום – ביטוי עילאי, אמרי שפר שכמוהם לא שמענו בתוכנו. התגלותה הפתיעה והרטיטה לבבות. ואחר-כך, כשהכרנו אותה מקרוב, היא הקסימה בחן וחסד שבנפשה, בדמותה ובסערת רוחה. מי שהכיר אותה הרגיש שהאשה הזאת נולדה ליעוד נעלה בעמה ובארצה. [...] כולה היתה התעוררות וערות יוזמת".¹⁷⁵ עיתון שהביא מנאומה בכיכר הבימה ליווה את הכתבה בתמונות מדכאו של גופת אשה שהוכנסה למשרפה.¹⁷⁶

¹⁷³ "צוואת מיליוני הקדושים", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3; שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 61-62.
¹⁷⁴ "כנוס מגבית ההתגייסות מעלה את תביעת החייל המשוחרר ואת זעקת ההצלה של שרידנו", הבוקר, 21 בדצמבר 1945, עמ' 2; "ראיתי שמעתי: אם הפליטים", הארץ, 23 בדצמבר 1945, עמ' 2; "בת יעקב מספרת", הצופה, 21 בדצמבר 1945; "אחותינו רוחמה", ידיעות אחרונות, 23 בדצמבר 1945, עמ' 2. ראו גם: "את התביעה הגדולה נקיים, בגוף ובממון!", דבר, 23 בדצמבר 1945, עמ' 1. לציטוטים מן העיתונות על ההופעה בכיכר הבימה ראו גם: "התרשמות הישוב מהופעתה הראשונה בארץ", שערים, 31 בינואר 1956, עמ' 3; שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 135-141.
¹⁷⁵ שפרינצק, "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת כב, 3-2, פברואר-מרץ 1956, עמ' 66. ראו גם: שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 134.
¹⁷⁶ "תעודת הקלון של המאה ה-20", השבועון הארץ ישראלי והד ירושלים, ז, 16, 27 בדצמבר 1945, עמ' 3.

העיתונות החילונית טשטשה את זהותה של שרשבסקי-יאזין כחרדית ולא הציגה אותה כמי שנקשרה למפלגה או ארגון פוליטי, מה שאיפשר ביתר קלות את הוקרתה בקרב הציבור הכללי: "גם מבין החוגים החפשים נדהמים ומשתוממים מאשה נפלאה זו, שאינה מחמיצה שום הזדמנות כדי להפגין קבל עם ועדה את דרך היהדות הצרופה והאמונה הזכה באלקים", נכתב עליה. "כאן בארץ נפגשתי אתה פעמים מספר, ובשוחחי אתה נדהמתי מהרוח הארצישראלית המובהקת שהיתה חדורה בה [...] היא היתה 'חלוצה' במלוא מובן המלה", סיפר כתב שערים.¹⁷⁷ החילונים אימצו אותה, בתנאי שלא תביע בגלוי הזדהות עם הזרם החרדי: אמנם היא "השתייכה ל'אגודת ישראל'", כתב יוסף ברץ, "אולם רחוקה היתה מהזדהות פוליטית אתם". הוא הכיר אותה, סיפר, כשהגיע לאחד ממחנות העקורים באיטליה.¹⁷⁸ שפרינצק כתב: "היא היתה דתית קיצונית; אולם הדתיות הזאת היתה שלה, עצמאית, במקום 'דתית' נכון יותר להגדירה כ'מאמינה'. האמונה קרנה ממהותה, היא היתה אולי הסמל הנאה של המושג 'שלומי אמוני ישראל'. והדתיות הזאת, שהיתה אוניברסלית ועממית כאחד, לקחה שבי גם אם ליבם של בלתי-דתיים. היא היתה ציונית בכוח אמונתה ותקוותה הנלהבת בעתיד עמה. ובכל פעם שאני נפגש במושגים 'בת-עמי' או 'בת-ציון' – דמותה של פסיה עולה לפני". "פסיה היתה כולה אחוזה אהבת ישראל ואמונה שאף על פי שחטא – ישראל הוא".¹⁷⁹ הצופה כתב: "עם השתייכותה למפלגה דתית מסויימת, ידעה לחשוב בקטגוריות כלל-ישראליות". לאחר מותה נערכה אסיפה לזכרה בבית כנסת בתל-אביב, במעמד שר הדתות משה שפירא, יו"ר הכנסת שפרינצק, סגן יו"ר הכנסת בבה אידלסון וחברות ממועצת הפועלות.¹⁸⁰

ההוקרה שביטאה שרשבסקי-יאזין בנאומה בכיכר הבימה לחיילי הבריגדה העברית שנפגשו עם הניצולים על אדמת אירופה היתה כלי רטורי בקרב חילונים וחרדים בבואם להציג את לקח השואה כפי שהם ראו אותה: ב-1953 הציג אותה חבר הכנסת עזרא איכילוב (הציונים הכלליים) כסמל ל"אחדות ישראל". היה זה במהלך דיון על "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם", אז הגיב בין היתר לדבריו של חבר הכנסת יעקב חזן (מפ"ם) שדרש להעמיד ביסוד רשות הזיכרון לשואה ולגבורה את הרוח הציונית-סוציאליסטית; בנאומו הזכיר איכילוב "ערב אחד אדיר-רושם" במהלכו ריגשה אשה אחת את הקהל כשתיארה את מפגש הניצולים עם חיילי הבריגדה; הוא הציג את

¹⁷⁷ בן-חנוך, "אשה דגולה", שערים. דברים דומים נכתבו בביטאון בית יעקב בעקבות המפגש של חניכות ומורות בית יעקב עם חיילי הבריגדה: "שליחי הבריגדה העברית, שחדרו לתוך המחנות על מנת לעודדם ולארגנם, לא לחינם הם התרשמו כל-כך מפגישתם עם הקבוצה החלוצית של 'הבנות' שלנו, עד שהם העבירו את הבשורה הזאת ארצה ישראל: 'אנו מרכינים את ראשיתנו לעוז רוחן ולחוסן אמונתן של הבנות החרדיות!'". "מדי חדש בחדשו: דמות שכבשה את מקומה בתולדות האומה", בית יעקב 10, אדר תש"ך, עמ' 2.

¹⁷⁸ ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר.

¹⁷⁹ שפרינצק, "לזכר נעדרים: פסיה שרשבסקי", דבר הפועלת כב, 2-3, פברואר-מרץ 1956, עמ' 66.

¹⁸⁰ "אזכרה לפסיה שרשבסקי ז"ל", הצופה, 10 בפברואר 1956, עמ' 7.

שרשבסקי-יאזין כסמל לכלל קורבנות השואה ואת החיילים כסמל לתקומתו הלאומית של העם היהודי.¹⁸¹ הזרם החרדי עשה שימוש אחר בהוקרתה לחיילי הבריגדה – החילוניים, הציוניים – במסגרתו הוצגה כמי שנשבתה: בין הרשימות שהביאו מדבריהם של חכמים כנגד הציונות תועד גם מפגש של שרשבסקי-יאזין עם החזון אי"ש (הרב אברהם ישעיהו קרליץ). "פסיה שרשבסקי ע"ה שעלתה כמעפילה, העלתה לפני רבנו החזון אי"ש על נס את אהבת ישראל שגילו יהודים חילוניים לגבי המעפילים"; הוא לא הגיב. "לא עניתי לה, חשבת שלא תקבל מרוב התרגשותה", הסביר; אחרי שיצאה הביא סיפור מעשה שנועד להמחיש את הטענה הכללית לפיה הציונות גרמה לשואה.¹⁸²

במובנים רבים היתה שרשבסקי-יאזין לזרם החרדי ובעיקר לפועלי אגודת ישראל מה שהיתה צביה לובטקין לזרם המרכזי ובעיקר לשמאל הציוני. אמנם בתקופת השואה הן פעלו בזירות שונות – לובטקין בעיקר בגטו ורשה ושרשבסקי-יאזין באושוויץ – אך פעולותיהן ואישיותן היו דומות. כך גם גילן: שרשבסקי-יאזין היתה כבת עשרים ושמונה עם בואה לארץ, לובטקין כבת שלושים ושתיים. שתיהן היו נשים שהשרו ביטחון ואמונה בצדקת הדרך, גילו כושר מנהיגות וביטחון עצמי ועוררו רושם רב. שתיהן הופיעו בפני קהל זמן קצר אחרי שהגיעו לארץ והצטיינו בכך: שרשבסקי-יאזין בדצמבר 1945 בכיכר הבימה בתל-אביב ולובטקין ביוני 1946 בוועידה של הקיבוץ המאוחד ביגור. שתיהן הציגו דרך התנגדות שזכתה להוקרה בקרב מאזיניהן: לובטקין התרכזה בהגנה עצמית באמצעות התארגנות לפעולות מזוינות, רעיון שהיה מקודש בקרב מאזיניה חברי התנועות הקיבוציות, שרשבסקי-יאזין דיברה על הגנה עצמית באמצעות הרוח. שתיהן תיארו את הקמתו של קולקטיב: לובטקין סיפרה על הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, שרשבסקי-יאזין על תא החברים והחברות שלמדו תורה באושוויץ. שתיהן ריתקו את הקהל כשדיברו בעברית טובה: לובטקין ביגור, שרשבסקי בתל-אביב שם "דברה אל העם כאחד האישים הותיקים בישוב [...] היא הופיעה לפני הציבור, בעברית הצחה שלה, בהופעתה רבת-הרושם וריתקה את קהל השומעים בברק מחשבתה ובחדירתה העמוקה לתוך סבך הבעיות שהישוב העברי התלבט בה אותה שעה". זמן קצר אחרי שהגיעה לארץ ביקרה שרשבסקי-יאזין בקיבוץ דגניה: בערב שבת "סיפרה לנו מכל אשר עבר עליה ומה שראתה במחנות ההשמדה. זועזענו והוקסמנו כאחת. למחרת ביקשתי ממנה לספר לילדינו. חששתי לצברים' שלנו שאינם אוהבים נאומים. היא

¹⁸¹ חבר הכנסת עזרא איכילוב, "חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם", דברי הכנסת, עמ' 1352; חבר הכנסת יעקב חזן, שם, עמ' 1332. דבריו של חזן עוררו ביקורת בביטאון המפלגה של איכילוב: "השמאל הכניס נימה מעמדית לדין על חוק זכרון השואה", הבוקר, 19 במאי 1953, עמ' 2-1.

¹⁸² פרידמן, "על מה עשה ה' ככה?", השואה בהיסטוריה היהודית, עמ' 596. המפגש בין שרשבסקי לחזון אי"ש הובא בנספח לספר עקבתא דמשיחא (תל-אביב, תשכ"ב). הציוטים וההפניות כאן הם ממאמרו של פרידמן שהביא במלואו את המעשה שסיפר חזון אי"ש על יהודי זקן ובודד שנפל ביום שלג לתוך בור ושבר את הרגל, ונמצא יהודי שסעד אותו עד שהחלים. אחרי זמן נפגשו השניים; הפצוע הודה למיטיבו והלה סיפר לו שהוא חפר את הבור. חזון אי"ש סיים את סיפורו בנמשל: "כך יש להעריך את אהבת ישראל של החילוניים". שם.

סיפורה שעה ארוכה והם היו רתוקים למקומותיהם. כשגמרה שאלתי את בני הצעיר: 'נו מה, דברה ארוך? – מה ארוך, ענה לי, הלואי והיתה ממשיכה עוד ועוד'".¹⁸³

גם לובטקין וגם שרשבסקי-יאזין השמיעו לקהל מה שרצה לשמוע:¹⁸⁴ ביגור הדגישה לובטקין את תרומתם של בני הארץ ליכולת העמידה של יהודים בשואה; בתל-אביב דיברה שרשבסקי על העזרה – חומרית ורוחנית – שהגיש היישוב לאסירי אושוויץ המשוחררים. כמו לובטקין גם היא לא שאלה מה עשה היישוב למען היהודים באירופה הכבושה בימי השואה; כמו לובטקין חלק מדבריה הוקדש למה שהיא הגדירה כתרומתו החשובה של היישוב לכושר העמידה של יהודים שם: ליכולתם לעבור את היום, בעיקר מהבחינה הנפשית. כמו לובטקין גם היא פנתה לקהל ודיברה בהתרגשות על מה ש"עשיתם אתם". היא סיפרה שבאושוויץ חלתה בקדחת: "רופא אחד, פאסטמן מראדום, רופא גדול, בא והוא ספר לי, שהוא ראה במחסנים תרופות, סממני-מרפא מארץ-ישראל. כן, הוסיף בדמעות: היהודים מארץ-ישראל שולחים להציל ולעזור". היא סיפרה על פעולות ההצלה בהונגריה: "קבלנו דרישת שלום מהיישוב באושוויץ [כך במקור] על ידי יהודי הונגריה. ב-1944 באו יהודים, כל יום משלוח של 20 אלף לקרימטוריום. היו יחידים שניצלו, והם ספרו לנו: אתם יהודי ארץ-ישראל עזרתם, אתם העברתם את היהודים למקומות בלתי מסוכנים. ורק על ידיכם עיכבו את הגזרה בבודאפשט וגם יהודי רומניה ניצלו. אנחנו שמענו את זה ושכחנו על אודות ההווה השחור והאיום". היא דיברה בשבח השליחים מארץ ישראל במחנות העקורים ותיארה את ההתרגשות שאחזה בה עם הפגישה עם חיילי הבריגדה: "האם אתם יכולים לתאר לעצמכם את הפגישה הראשונה עם הבריגדה? אנחנו שלא ידענו, שיש חטיבה יהודית לוחמת, עברית; אנחנו אשר ראינו במשך כל הזמן את מגן-דוד בתור אות צהוב, אות-קלון, - ראינו לפתע את מגן דוד מתנוסס ברחובות איטליה. כן, הם נתנו לנו הכל. הם התמסרו באופן יוצא מהכלל. הם פשטו בגדיהם ונתנו לנו. הם הסירו את נעליהם ונתנו לנו. לא היה דבר יקר בעיניהם שלא נתנו לנו. הכל! הם החזירו לנו את האמון באדם ואת האמון ביהודי. הם הראו לנו את היהודי כמו שהוא צריך להיות".¹⁸⁵

¹⁸³ בן-חנן, "אשה דגולה", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3. על ההופעה בדגניה ראו: ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר, 6 בפברואר 1956, עמ' 3. ראו גם: אזכרה לפסיה שרשבסקי ז"ל, "הצופה", 10 בפברואר 1956, עמ' 7; "צוואת מיליוני הקדושים", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3; שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 61.

¹⁸⁴ בכך לא התייחדו מניצולים אחרים: בעיתונות של הניצולים במחנות העקורים כמעט שלא נמצאה ביקורת מפורשת על היישוב. עירית קינן, לא נרגע הרעב, תל-אביב, 1996, עמ' 178-179, 191-192.

¹⁸⁵ לובטקין, נעידת יגור, עמ' 13; "צוואת מיליוני הקדושים", שערים, 9 בינואר 1956, עמ' 3 וגם: שרשבסקי, קרני אור במחשכי התופת, עמ' 60-71. למפגש בין החיילים לניצולים ראו בספרו של חנוך ברטוב, פצעי בגרות, תל-אביב, תשכ"ה. ראו גם: עדות אהרון חוטר-ישי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1252; חייקה גרוסמן, "לאחר 40 שנה", ילקוט מורשת לט, מאי 1985, עמ' 90. לפי עירית קינן המפגש עם החיילים, שיצרו קשר בלתי אמצעי עם הניצולים וגילו כלפיהם אהווה ולא פטרונות, היה בעל "תרומה שלא תסולא בפז לפריצתו של הרגש הציוני בקרב הניצולים. אמנם אי-אפשר לקבוע בוודאות שהופעתם של החיילים שינתה את יעדיהם של הניצולים, אך אפשר בהחלט לומר שהם מילאו את המושג 'ארץ-ישראל' בתוכן ועשו אותו זהה למושג 'בית ליהודים'. העשייה ללא דיבורים מיותרים, מהירות הפעולה, הדאגה לכל צורכי הניצולים – כל אלה הוסיפו למושג 'ארץ-ישראל' נופך של אמינות, משהו שאפשר לסמוך עליו, חוף מבטחים. נוכחותו של 'צבא יהודי', שהעמיד את כל אמצעיו לעזרת אחיו שניצלו מן התופת, היתה 'החינוך הציוני' הטוב ביותר שניתן היה להעלות על

שתייהן מילאו שליחות, במובן מסוים כנגד רצונן: לובטקין רצתה לבנות את חייה בקיבוץ, לא ששה להופיע בפני קהל והתרחקה ככל שיכלה מפעילות ציבורית;¹⁸⁶ בשלושים למותה של שרשבסקי-יאזין גילה חבר הכנסת בנימין מינץ (פועלי אגו"י): "היתה טרגדיה בחייה של פסיה שרשבסקה [כך במקור]. ההתרחקות מאנשים. מחברה. מחוגים שהיו קרובים לה. שכיבדה ושהעריצה. ההסתגרות בחוג מצומצם. מאד. בוודאי המחלה הממושכת גרמה לזאת [...] אולם לא רק אלה, גם משהו אחר גרם לזאת. [...] מחיצה נסתר תמיד עמדה בינה ובין אנשים אחרים, בפרט אנשים שלא היו שם [...] היא התחילה כאילו בפעולות לאחר עלייתה ארצה, אחרי ה'שחרור'. אולם כל זה היה רק כלפי חוץ. כל זה עשתה תחת לחץ. גם הכתיבה ב'שערים'. גם נאומה בבית הבימה. גם שאר פעולותיה. היא לא רצתה. היא לא יזמה כל אלה. האם חיפשה מנוחה, שבעצמה ידעה, שלא תקבלנה? האם חיפשה התבודדות מהאנשים? האם התיאשה מהכל? האם רצתה לחפש נוחם בהתבוננות, באמונה, ורק ביחידות?". דבר סיפר: "היא] נישאה ויצאה לזמן-מה לארצות-הברית, לא ידעה הרבה ימים טובים. כל מה שעבר עליה במחנות נתן אותות בגופה וסבלה הרבה מחוליה".¹⁸⁷ בשונה מלובטקין "האוחזת בנשק" שרשבסקי-יאזין "המתנגדת ברוחה" נשכחה: למרות ההוקרה המשיכה להיות מזוהה עם הזרם החרדי. נראה כי היה זה בעיקר משום שלא האריכה ימים; ב-1956 נפטרה פסיה שרשבסקי-יאזין והיא כבת שלושים ושמונה.¹⁸⁸

4. "אחר כך אמרו לי שלא היה ולא נברא [...] אגדה כזו": הסיפור על "התשעים ושלוש" לצד פסיה שרשבסקי-יאזין, אשה בשר ודם שברבות הימים נשכחה מן הלב, נשמע בתקופה סיפור "התשעים ושלוש": גיבורותיו היו תשעים ושלוש צעירות, בנות ארבע עשרה עד עשרים ושתיים, שבימי השואה התאבדו כדי לא ליפול קורבן להתעללות מינית ואונס בידי גרמנים. לפי הסיפור בעשרים ושבעה ביולי 1942 גילו הגרמנים שבית הספר בית יעקב בגטו קרקוב ממשיך לפעול במחתרת. הם העבירו את הבנות שמצאו שם לבניין אחר, כנראה בתוך הגטו, שם הוחזקו בחדרים חשוכים במשך קרוב לשבועיים. בתשעה באוגוסט הורשו להתרחץ. משם נלקחו לבניין

הדעת". קינן, לא נרגע הרעב, עמ' 99-100. חנה יבלונקה מצביעה גם על הנייטרליות היחסית של חיילי הבריגדה מהבחינה הפוליטית לעומת זו של שליחי היישוב ולעובדה שחיילי הבריגדה – בניגוד לשליחים – לא ראו עצמם אלטרנטיבה למנהיגות שצמחה בקרב הניצולים ולא ערערו עליה. יבלונקה, "50 שנה למפגש", ילקוט מורשת.

¹⁸⁶ ראו בפרק הראשון: האוחזת בנשק.

¹⁸⁷ בנימין מינץ, "ליום השלושים", שערים, 31 בינואר 1956, עמ' 3; ברץ, "לזכר נעדרים: פסיה (שרשבסקי-יאזין)", דבר, 6 בפברואר 1956, עמ' 3.

¹⁸⁸ בקובץ אני מאמין (תשכ"ה) נזכרו נשים לעתים רחוקות; שרשבסקי-יאזין לא נזכרה כלל. במהדורה מאוחרת של הספר נכללה רשימה מקרני אור במחשכי התופת וקטעים ממאמר שכתב יהודה נחשוני בשערים ("הנסיכה במאורת השדים"). פסיה שרשבסקי, "בזכות גירסא דינקותא", מרדכי אליאב (עורך), אני מאמין: עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, ירושלים, תש"ן, עמ' 74, יהודה נחשוני, "גיבורת הרוח באושוויץ", שם, עמ' 143-145. שרשבסקי נזכרת בקובץ דומה שהופיע ב-1985: יהושע אייבשיץ, בקרובי אקדש: אסופה תיעודית על מעשים של קידוש השם ומסירות נפש בימי החורבן של ימינו, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 362 (שם מובא קטע מקרני אור במחשכי תופת). בקובץ הגבורה האחרת של יחיאל גרנטשטיין (ירושלים, תשמ"ט) שעניינו סיפורי גבורה של חרדים בשואה, כולל נשים, היא לא נזכרת. כך גם במחקר: פרבשטיין, בסתר רעם, עמ' 487-548.

מואר וגדול ובו מיטות. הן נצטוו להתרחץ שוב, בגדיהן נלקחו והן קיבלו כותנות לילה. אחר כך נודע להן שבעוד יומיים יבואו אליהן חיילים גרמנים. הבנות החליטו לבלוע את מנות רעל שנשמרו בידי מנהלת בית הספר שכנראה היתה עמן ומתו. הטקסט שמתאר זאת הוא מכתב עליו חתומה חיה פלדמן מקרקוב שהוצגה כאחת מאותן "תשעים ושלוש". המכתב מוען לאחד מאנשי אגודת ישראל בניו יורק ונודע בארצות הברית ואחר כך בארץ כ"צוואתן".¹⁸⁹

בתחילת 1943 פורסם הטקסט בקרב הציבור היהודי בניו יורק, בין היתר בעיתון הדואר, כסיפור על קידוש השם בימי השואה. ביוזמת אחד מפעילי אגודת ישראל פורסם תקצירו בניו יורק טיימס. בחלק מהגרסאות נכתב שקרה בוורשה ולא בקרקוב.¹⁹⁰ אחרי המלחמה נמצאו שני טקסטים נוספים שהתייחסו לסיפור: אחד שחיברה חנה וייס, ניצולה שחיה בקולומביה, לדבריה היתה עדה להתאבדות הקולקטיבית; שני הביא לארץ יצחק אלברט, ניצול שחי אז בתל-אביב, עותק מהמכתב שהוצג כמסמך שקיבל מידי חייל גרמני אותו פגש אחרי השחרור.¹⁹¹

סיפור "התשעים ושלוש" היה ידוע ביישוב: בפברואר 1943 פורסם בהצופה, דבר והמשקיף,¹⁹² לפי חיים גורי היה זה אחד מסיפורי השואה הראשונים שנשמעו אז: "שמענו שתחת גירוש הגרמנים, מפחד פן תהיינה שפחות מין, הן התאבדו. כבר אז, באמצע המלחמה דיברו על זה. [...] זה לא סיפור שפורסם בדיעבד. [...] אחר כך אמרו לי שהסיפור לא היה ולא נברא [...] אגדה כזו".¹⁹³ הניסיונות להפיץ ולשמר אותו לא באו מהציבור הכללי; בעיתונות החילונית כמעט לא נזכר. פרקטיקת ההנצחה היתה במסגרת הציבור החרדי בארץ, באסיפות עם,¹⁹⁴ אזכרות, מגבית לזכרון¹⁹⁵ ובגילוי דעת שהופץ ב-1943 על ידי הרבנות הראשית בארץ בשמו של "הוועד להגנה על כבוד בת ישראל", בו הוצגו "התשעים ושלוש" כמופת להתעלות נשים דתיות על נשים חילוניות במטרה להבריד בין הציבור המאמין לציבור החופשי, "הכופר בעיקר".¹⁹⁶ לזכר "התשעים ושלוש" התפרסם נוסח לתפילת "אל מלא רחמים" שנשמר גם

Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London & Portland, 1998, pp. 117-118.¹⁸⁹
 לחקציר המכתב בניו יורק טיימס ראו (ההפניות מתוך באומל): "93 Choose Suicide Before Nazi Shame", *New York Times*, 8 January 1943, p. 8 (Baumel, *Double Jeopardy*, p. 135, note 15).
 מבאומל: 20: note. 135, *Double Jeopardy*, p. 135.
¹⁹¹ אלברט תיאר בכתב את המפגש עם הגרמני והמסמך שקיבל ממנו (לדבריו הוא העתיק את הדברים והמסמך המקורי נשאר בידי הגרמני). יצחק אלברט, "צוואה של 93 הקדושות", 0.48/184.3.3, ארכיון יד ושם. עוד על כך ראו: פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 615; על עדות וייס ראו: פרבשטין, שם; pp. 120-121, *Double Jeopardy*, Baumel.
¹⁹² Ibid., p. 119-122. ראו גם: שלמה אשכנזי, נשי ישראל בגבורתן, תל-אביב, תש"ו, עמ' קנה.
¹⁹³ חיים גורי בשיחה איתי, ירושלים, יוני 2006; דינה פורת, הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב, 1986, עמ' 446.
¹⁹⁴ בתחילת מרץ 1943 נערכה בירושלים אסיפת נשים לזכר "התשעים ושלוש": הנאספות כיבדו את זכרון בקימה; באחד הנאומים הושוו לרבי עקיבא. "אספת הנשים בירושלים, לזכר שרה שניר ע"ה ו-93 הקדושות", קול ישראל, 11 במרץ 1943, עמ' ג. בתל-אביב נערכה אזכרה שארגן "הוועד להגנה על כבוד ישראל". בין הנאומים היו הרבניים הראשיים. "גל-עד", הוועד להגנה על כבוד ישראל, הרבנות הראשית, לזכר תשעים ושלוש, תל-אביב, תש"ג, עמ' ב.
¹⁹⁵ בדצמבר 1943 קרא קול ישראל, ביטאון אגודת ישראל בארץ, לציבור לתרום מכספו למגבית לזכר "התשעים ושלוש" שהכנסותיה קודש למימון קליטתם של ילדים עולים. "המפעל למען ילדי ישראל", קול ישראל, 16 בדצמבר 1943, עמ' ב; "צואת 93 הקדושות", קול ישראל, 16 בדצמבר 1943, עמ' ב.
¹⁹⁶ ראו במאמרים וברשימות בחוברת לזכר תשעים ושלוש: עמ' ב, כה, משה מארק, "קדוש השם" (עמ' טו), משה אפשטיין, "אל בכה" (עמ' יח-ט), משה בלויא, "גאווה וקדושה" (עמ' יא), גרינברג, "הוד שבגבורה" (עמ' יג), קלוזנר, "קדושות וטהורות" (עמ' ח), "אל בת ישראל הנבוכה בארץ!" (עמ' לב). דברים דומים פורסמו במאמרים בביטאון קול ישראל (ראו למשל: מרדכי סליפוי, "ציונים", קול ישראל,

אחרי השואה.¹⁹⁷ בקיץ 1946 הונחה בכפר אתא אבן פינה לבית חינוך לתלמידות בית יעקב על שם "התשעים ושלוש".¹⁹⁸ בדומה לתחושות שבוטאו בתנועות הקיבוציות לנוכח הידיעה שחברי התנועות באירופה הכבושה הניפו את נס המרד המזוין ובכך הצילו את כבוד העם, כך ניכרה בגילוי הדעת של הרבנות הראשית מ-1943 אנחת רווחה לנוכח סיפור מותן של הבנות: "נגיד בפה מלא ובהתרוממות נפש: קדוש השם כזה, בדור שכזה, בדורנו אנו, כמעט שלא פיללנו". במאמרו באותה חוברת כתב הרב משה בלויא: "נתנו לנו הבנות הטהורות הללו במיתתן הרבה יותר מאשר היו יכולות לתת לנו בחייהן. בחייהן היו מחנכות מאות ואלפים ובמיתתן חנכו אומה שלמה [...] בנות אלה החזירו את גאונן של ישראל למקומה, עם ישראל לבש עוז וגאווה למשמע גבורת הבנות האלה".¹⁹⁹ סיפוריהן הוקבלו שם לסיפורי גבורה עברית כמו עלילות המכבים²⁰⁰ וההתאבדות במצדה.²⁰¹

בשנות הארבעים סיפור "התשעים ושלוש" לא היה היחיד שתיאר גילוי התנגדות של נערות באמצעות התאבדות: בספרה בנדודים ובמחתרת (תש"ה) סיפרה רניה הרשקוביץ על צעירות שהיו "נשלחות ברובן אל החזית, אל הצבא – מופקרות לבושת [...] חולות במהרה במחלות מיניות, ואז [...] נשרפות חיות או מומתות ביריה": "משהוכנסו [...] אל הקסרקטין והן ראו למה הן צפויות, נתעוררו אחדות מהן והשתערו בכל כוחן על החיילים. הן חטפו את הפיגיונות מידיהם, פצעו אותם ואחר נעצו את הפיגיונות הללו לתוך לבותיהן הן עצמן. אחרות התנפלו על החיילים באגרופיהן הריקים בצעקן, כי כל זמן שעודן בחיים לא תמסורנה את גופן לקלון. כחתולות על זאבים התנפלו על החיילים וניקרו את עיניהם. אף אחת מהן לא רצתה להיכנע".²⁰² כמו "התשעים ושלוש" גם גיבורותיו היו אלמוניות וגם סיפור זה עבר מפה לאוזן; הרשקוביץ ציינה שמקורו ב"איזה חייל [גרמני] הגון" – ושילבה אותו כמעין משל בחלק הראשון של הספר אז תיארה מעשי התעללות, השפלה ורצח.

בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים הופיע סיפור "התשעים ושלוש" בעיתונות התקופה שנבדקה במחקר זה, כולל שני הביטאונים החרדים שערים והקול, לעתים רחוקות מאוד. בביטאון המודיע לא נזכר כלל.²⁰³ ביולי

15 באפריל 1943, עמ' ג' והושמעו בכינוסים ("אספת הנשים בירושלים, לזכר שרה שנירר ע"ה ו-93 הקדושות", קול ישראל, 11 במרץ 1943, עמ' ג'; "כנוס נציגי אגדת ישראל בל"ג בעומר", קול ישראל, 27 במאי 1943, חטיבת קטעי עיתונות, תיק אגו"י 1943-1945, S71/1911, הארכיון הצינוני המרכזי). באוגוסט 1943 פרסם ארגון הנשים על יד ועד טהרת המשפחה בירושלים גילוי דעת בו הזכירו את תשעים ושלוש "הגבורות הקדושות, שמסרו נפשן על קדוש השם" כמופת לשמירתן של נשים על טהרתן. "אחיות, בנות ישראל הטהרנה!", קול ישראל, 26 באוגוסט 1943, עמ' ג'. על סיפור "התשעים ושלוש" כדוגמה לסיפור שמפאר את כלל הציבור החרדי לעומת הציבור החילוני ראו אצל פורת, "שותפיו של עמלק", הצינונות, עמ' 321-322.

¹⁹⁷ יהודית תידור באומל מראה כי בנוסח זה מופיע האזכור המפורט ביותר שמצאה בתפילה כלשהי לשיטות רצח היהודים בימי השואה והיקפו. באומל, "קול בכיות", עמ' 56-57. ראו נוסחי התפילה אצל באומל, שם, עמ' 141-142, 153.

¹⁹⁸ "כפר עטא [אתא] חוגגת את הנחת 'אבן הפנה' של 'בית יעקב'", קול ישראל, 26 יולי 1946, עמ' א.

¹⁹⁹ מארק, "קדוש השם", לזכר תשעים ושלש, עמ' טו; הרב בלויא, "גאווה קדושה", שם, עמ' יא.

²⁰⁰ ש.ז. מוסס, "מגביית ה-93", קול ישראל, 16 בדצמבר 1943, עמ' ב; יהושע לנדוי, "נרות נשמה", קול ישראל, 23 בדצמבר 1943, עמ' ג.

²⁰¹ קלוזנר, "קדושות וטהורות", לזכר תשעים ושלש, עמ' ח.

²⁰² הרשקוביץ, בנדודים ובמחתרת, עמ' 24.

²⁰³ אני מודה לרותי אבנשטיין החוקרת את החברה החרדית והשואה על שיתפה אותי בממצאי מחקרה על המודיע.

1952 הופיע בשערים שיר ל"תשעים ושלוש"²⁰⁴ ובמאי 1954 נזכר בשולי מאמר בקול²⁰⁵. מאמרים ורשימות מאת חניכות ומורות בית יעקב לא הזכירו את הסיפור, גם לא ברמז: לא בגיליונות כתב העת בית יעקב בתקופה, לא בכתביה של פסיה שרשבסקי-יאזין, חניכה ומורה בבית יעקב, ולא בכתבים מאוחרים שסיפרו את סיפוריהן של צעירות בית יעקב בתקופת השואה, כמו ספרה של פרל בניש, הרוח שגברה על הדרך²⁰⁶. המכתב של פלדמן נכלל בקובץ אני מאמין, במהדורות מ-1965 ומ-1987, בשני המקרים בליווי הערה: "לאחרונה היו שעוררו ספיקות באמיתות המעשה ובמהימנות המכתב"²⁰⁷. במקומות אחרים לא נזכר.²⁰⁸

בעיתונות החילונית, כולל העיתונים רבי התפוצה דבר, מעריב והארץ ועיתונות הנשים, הסיפור כמעט לא הופיע, ונעדר גם ממשפט אייכמן. להוציא רשימה קצרה שפורסמה ביולי 1961 בדבר הפועלת והערה במאמר בהבוקר במרץ 1960 לא הופיע בעיתונים חילוניים. בהבוקר הזכיר אותן איש הימין הקיצוני ד"ר ישראל אלדר (שייב), שהציג אותן כחלק "מני מיליונים בנים ובנות שניספו מהן מדעת ומגבורה"; לצדן מנה גם את חנה סנש.²⁰⁹ עיקר הרשימה בדבר הפועלת, שנוסחה כמעין קינה, היה קריאה לשלב את הסיפור באחת מעדויות משפט אייכמן.²¹⁰ הסיפור כמעט שלא נזכר בעיתונות מפני שככל הנראה לא קרה באמת; העיתונות החילונית, שבבואה לעסוק בסיפורים אישיים על השואה התמקדה בדרך כלל בתיעוד, לא עסקה גם בשאלה אם אכן התרחש. בעיתונים החרדיים, בהתאם לתפישה לפיה השואה היא חוליה בחורבן המתמשך שתחילתו בחורבן הבית, שולבו "התשעים ושלוש" ברשימות שקיבצו משלים דומים על נשים שהתאבדו כדי לא ליפול בידי האויב, למשל בימי מסעות הצלב.²¹¹ מעדויות משפט אייכמן נעדר מפני שלא עמד בקריטריון הבסיסי: לא נמצאו די הוכחות לאמיתותו.

²⁰⁴ יוסף, "לתשעים ושלוש", שערים, 25 ביולי 1952, עמ' 5.

²⁰⁵ אברהם מוקטובסקי, "תשעים ושלוש", קול, 14 במאי 1954, עמ' 2.

²⁰⁶ שרשבסקי-יאזין, קרני אור במחשכי תופת; בניש, הרוח שגברה על הדרך, עמ' 10. בקיץ תש"ה הופיע בקול ישראל מכתב עליו היתה חתומה "רבקה האראוויץ, תלמידה של סמינר בית יעקב ומנהיגה של בנות אגדת ישראל בקראקא"; המכתב, שפורסם תחת הכותרת "דרישת שלום ממורות בית יעקב ומנהיגות בנות אגדת ישראל בפולין", לא הזכיר את התשעים ושלוש. מכתב מגרמניה: דרישת שלום ממורות בית יעקב ומנהיגות בנות אגדת ישראל בפולין", קול ישראל, 28 ביוני 1945, חטיבת קטעי עיתונות, תיק אגו"י 1943-1945, S71/1911, הארכיון הציוני המרכזי. על מכתביה של הורוביץ ראו: פרבשטיץ, בסת רעם, עמ' 598-602.

²⁰⁷ אליאב (עורך), אני מאמין, עמ' 51-52. המכתב וההערה הופיעו גם במהדורה מאוחרת על הקובץ, השוו: מרדכי אליאב (עורך), אני מאמין, תשמ"ז, עמ' 58. הערה דומה הופיע ביחס לסיפור על יוסל רקובר, שם נכתב ש"אין זו עדות של ממש אלא יצירה ספרותית". שם, עמ' 307. על רקובר בטקסטים חרדיים על השואה ראו: פורת, "שותפיו של עמלק", הציונות, עמ' 322.

²⁰⁸ ראו לדוגמה בספרו של יחיאל גרנטשטיין, הגבורה האחרת (תשמ"ט) ובו סיפורים על חרדים בשואה: אחד הפרקים הוקדש ל"אשה הדתית-חרדית במבחן הימים הקשים" (עמ' 101-118). שם וביתר הספר לא נזכרו "התשעים ושלוש".

²⁰⁹ ישראל אלדר, "רק בלי פולחן אנה פראנק", הבוקר, 4 במרץ 1960, עמ' 4.

²¹⁰ אלחנן כרמי, "מדוע שכחנו?", דבר הפועלת כו', 7 יולי 1961, עמ' 223; ד. שמעונוביץ, לזכר תשעים ושלוש, עמ' ג.

²¹¹ בעיתונות החרדית נקשר המעשה לפעולות שביצעו יהודיות כדורות קודמים או גילו נאמנות מוחלטת לערכי הדת. בתשעה באב תשי"ג נזכר בקיצור ברשימה בשערים על יהודיות שהתאבדו כדי לא ליפול בידי הנוצרים; רוב הכתבה עסקה בגזירות תנ"ך. "בנות ישראל האמיצות: הנהרגות והנשחטות על קידוש השם", שערים, 21 ביולי 1953, עמ' 3. כתבה זו לא טיפלה בהבדל בין תקופות מוקדמות לימי מלחמת העולם השנייה: בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת עמדה בפני היהודים האפשרות להישאר בחיים במחיר המרת הדת. מותר להניח שהעיתון העדיף לא לעסוק בזה: המטרה העיקרית היתה לשבח את אדיקותן של הנשים. לסיפור דומה ראו: א. מוקטובסקי, "נס המלחמה", קול, 8 בדצמבר 1950, עמ' 2. להקשר הכללי של "התשעים ושלוש" ביחס לסיפורים דומים על נשים בעבר ראו: פרידמן, "על מה עשה ה' ככה?", השואה בהיסטוריה היהודית, עמ' 590-591; pp. 133-134. Baumel, Double Jeopardy.

קרוב לוודאי שהיעדרו מהעיתונות שנבדקה כאן קשור לקהל היעד העיקרי שלו: היה זה סיפור על נשים שנועד לנשים. בהיעדר מקורות כאלה או דומים קשה להעריך את מידת נוכחותו ולנסות לעמוד על הניסיונות להנציח אותו. בסופו של דבר, היה כאן ניסיון לייצר מיתוס, אך לא נמצא מנגנון שהיה מסוגל לשמר אותו ולהנחיל אותו, על אחרת כמה וכמה בקרב הציבור החילוני.²¹² הפרקטיקה היחידה שהחזיקה מעמד היא קריאה בשם רחובות: לבד משדרת התשעים ושלוש בפתח-תקווה ורחוב התשעים ושלוש בשכונת יד-אליהו בתל-אביב, נקראו על שמן מאז רחובות בחיפה (רחוב התשעים ושלוש בוואדי ניסנס), בראשון לציון (רחוב צ"ג בנות) ובהרצליה (רחוב התשעים ושלוש).²¹³

ד. דימויה של אנה פראנק בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים פוליטיים

ומגדריים

דימויה של אנה פראנק בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים מגלה פנים אחרות לדמות "המתנגדת ברוחה" בשיח זה. אנה פראנק לא היתה גיבורה מקומית: סיפורה נודע בארץ כמעט במקביל לפרסומו בעולם, בעיקר בארצות הברית, והופיע בספר מצליח שעובד לתיאטרון ולקולנוע. ככלל, הידיעות, הכתבות והמאמרים מיעטו לעסוק באנה פראנק שבשבתה במחבוא באמסטרדם כתבה יומן אישי ומתה בברגן בלזן,²¹⁴ אלא כתבו על אנה פראנק הסמל. לרוב היה זה באמצעות התייחסות לאופן השמעתו של סיפורה בארץ, בעיקר בהקשר של ההצגה "יומנה של אנה פראנק" בתיאטרון הבימה בבימויו של ישראל בקר על פי המחזה מאת פרנסיס גודריץ' ואלברט הקט שתרגם נסים אלוני. לתפקיד הראשי לוהקה השחקנית עדה טל; הבכורה התקיימה בינואר 1957, וזכתה להצלחה רבה. מאמרים וכתבות אלה ביטאו שתי השקפות עיקריות. האחת ראתה באנה פראנק סמל לגורל העם היהודי בשואה ותרמה מאוד להבנייתה כגיבורה יהודית ולפעמים יהודית לאומית, וזאת באמצעות ניכוס סיפורה כסיפור מכונן בתרבות הישראלית המתהווה וניסוחו מחדש במאמץ להדגיש את האלמנטים היהודיים שבו. ההשקפה השנייה ראתה בסיפורה אחד מכלל הסיפורים האישיים של קורבנות השואה, ניסתה לערער על הצגתו כסיפור יהודי והציעה לו אלטרנטיבות, שלא התקבלו.

²¹² מכתב "התשעים ושלוש" היה אמור להיכלל בחוברת של צה"ל (ענף הרכה והסברה של מפקדת קצין חינוך ראשי) בנושא העמידה היהודית בשואה; בחוברת הודפסו כמה משפטים מהטקסט שמיוחס לחיה פלדמן, תחת הכותרת "צוואת צ"ג קדושות". אחרי חמש שורות הטקסט נקטע, ובניגוד לאחרים אין כל אזכור לו בפרק "הערות והארות" שמתייחס לכל תעודה ומסביר את מקורה ומשמעותה. "יהודי זורח בחלון": קידוש החיים והעמידה בתקופת השואה, קצין חינוך ראשי באמצעות הוצאה לאור של משרד הביטחון, תשל"ו, עמ' 59.

²¹³ הנתונים לפי אטלס הזהב בהוצאת מפה, תל-אביב, 2007.

²¹⁴ לתולדות חייה ראו: David Barnouw, Gerrald Van Den Stroom, *The Diary of Anne Frank: The Critical Edition*, New York, 1989, pp. 1-58. ההקדמה לאנה פראנק, *יומנה של נערה*, תל-אביב, 1999 (הנוסח המלא); "פרנק, אנה", האנציקלופדיה של השואה, ד, עמ' 1008; דינה פורת, "מערכה בת ארבעים שנה – יומנה של אנה פראנק ומכחישי השואה, 1958-1998" *השואה: הייחודי והאוניברסלי*, ירושלים, תשס"ב, עמ' 161-162.

אנה פראנק נודעה בארץ ב-1953 עם הופעת יומנה של נערה בעברית.²¹⁵ בשנות החמישים הספר היה רב-מכר²¹⁶ ופופולארי מאוד בקרב הנוער.²¹⁷ קטעים מהיומן פורסמו במעריב והספר נשלח כפרס למנויי דבר השבוע ואמר.²¹⁸ "יש לי הרושם, ש'יומנה של אנה פראנק' לא היה מגיע לתפוצה גדולה כל כך אילו לא זכה מראש בפרסומת בלתי רגילה בחו"ל, שהדיה הגיעו לישראל", הסביר המו"ל (הוצאת קרני) שמואל כץ, "אין זה גורע מערך הספר כספר, אלא שיש ספרים טובים אחרים שלא זכו לפרסומת גדולה בחו"ל ועל כן גם בארץ אין להם הצלחה".²¹⁹

ב-1955 הועלה המחזה "יומנה של אנה פראנק" בניו יורק.²²⁰ העיתונים דיווחו על הצעירות הישראליות שנבחנו לתפקיד הראשי.²²¹ ב-22 בינואר 1957 התקיימה בהימנה הבכורה ל"יומנה של אנה פראנק", שהיתה לאחת

²¹⁵ יומנה של נערה ראה אור ב-1947 בהולנדית. הגרסה המלאה הופיעה אחרי מותו של אוטו פראנק ב-1980. הקדמה לאנה פראנק, יומנה של נערה, תל-אביב, 1999, עמ' 5-6. העיתונים דיווחו על הפצתו של היומן בעולם: היומן ראה אור בארצות הברית ב-1952 (פריץ קאופמן, "יומנה של אנה פראנק", דבר 29 במאי 1953, עמ' 3). בסוף שנות החמישים תורגם לידיש ("ספרות השואה", שערים, 5 במאי 1959). ב-1961 הופיע בעברית. א. סדומי, "יומנה של אנה פראנק תורגם לערבית בהוצאת תוניסית", למרחב, 1 בנובמבר 1961, עמ' 6.

²¹⁶ "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18; חוה רזילי, "מה היו הבסטסלרס בישראל?", דבר, 4 במרץ 1960, עמ' 7. ב-1960 דיווחה הוצאת קרני על מכירת כ-26 אלף עותקים.

²¹⁷ באוקטובר 1959 יזם מעריב לנוער משאל בקרב תלמידי תיכון ברחבי הארץ במסגרתו התבקשו לספר על ספרים שקראו לאחרונה. יומנה של נערה הגיע למקום השני, אחרי עלובי החיים ולפני מלחמה ושלום. רנה בריגין, "מה קורא הנוער?", מעריב לנוער, 27 באוקטובר 1959, עמ' 4-5. נתונים דומים פורסמו במשאל שערך למרחב בקרב שבעים וששה בני נוער: גם שם הגיע יומנה של נערה למקום השני (אחרי אקסודוס). אמנון דרור, "לא שמעו על מחנות ריכוז ועל תאי גזים", למרחב, 11 במרץ 1960, עמ' 3. במעריב לנוער פורסמו סיפור שכתבה פראנק ("קטי" – סיפור מאת אנה פראנק", מעריב לנוער, 8 ביולי 1958, עמ' 11) וכתבה גדולה שעסקה בגדולה לאחר שהמחבוא התגלה ("ימיה האחרונים של אנה פראנק", מעריב לנוער, 28 באוקטובר 1958, עמ' 11). בתחילת 1959 נערך שם משאל "בעקבות אנה פראנק" בו השתתפו נערות ונערים שכתבו יומנים אישיים. אחת המרואיניות סיפרה שהחלה לכתוב יומן אחרי שקראה את יומנה של נערה. "יומנים אישיים: בעקבות יומנה של אנה פראנק", מעריב לנוער, 17 בפברואר 1959, עמ' 12.

²¹⁸ "פרסים למנויי דבר לשנת 1953", דבר, 29 בדצמבר 1952, עמ' 1; "יומנה של אנה פראנק", מעריב, 26 בספטמבר 1952, עמ' 3.

²¹⁹ רזילי, "מה היו הבסטסלרס בישראל?", דבר, 4 במרץ 1960, עמ' 7. לפי באומל יומנה של נערה היה כה פופולארי משום שכלל את כל האלמנטים של רב מכר: נעורים, אופטימיות, סצנות נוגעות ללב, ומלחמה. Baume, Double Jeopardy, pp. 144-145. ראו גם: יהודית תידור באומל, "חגרה בעוז מתניה: גיבורות השואה בזכרון הקולקטיבי", דפים לחקר תקופת השואה יג, 1996, עמ' 192-191. על הפופולאריות בארצות הברית ראו: Hyman A. Ezner, "The American History of Anne Frank's Diary", Sandra Solotaroff-Ezner (eds.), Anne Frank: Reflections on Her Life and Legacy, Chicago, 2000, pp. 123-138; Alan Mintz, Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America, Seattle & London, 1984, pp. 16-19.

²²⁰ לתפקיד נבחרה השחקנית היהודייה סוזאן שטרסברג; מחליפתה היתה הישראלית דינה פסקין. לדיווחים על ההצגה בניו יורק ראו: "מכאן ומכאן: יומנה של אנה פראנק", מעריב, 1 בינואר 1954, עמ' 9; "אנה פראנק" – על במת ברודוויי, מעריב, 14 באוקטובר 1955, עמ' 13; נחמן מיזל, "יומן אנה פראנק מוצג בברודוויי", למרחב, 28 באוקטובר 1955, עמ' 3; נחמן מיזל, "יומנה של אנה פראנק" על במת ברודוויי, למרחב, 15 ביוני 1956, עמ' 4. על דינה פסקין ראו: "שלוש פנים לדינה", העולם הזה, 30 ביולי 1958, עמ' 10-11. למחזה: The Diary of Anne Frank, Frances Goodrich, Albert Hackett, New York, 1956. על המחזה בארצות הברית: אלן מינג, "משתיקה להבלטה: השואה בתרבות האמריקנית", דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 476-477.

²²¹ בספטמבר 1956 היתה הסטודנטית למשחק דליה פרידלנד אחת משש המועמדות הסופיות לתפקיד בווסט אנד בלונדון; בסוף 1957 שתי ישראליות היו מועמדות לתפקיד הראשי בסרט יומנה של אנה פראנק. בלונדון לוחקה שחקנית מקומית ובינואר 1958 נבחרה מילי פרקינס לתפקיד הראשי בסרט. במאי 1959 באה פרקינס לביקור בארץ, שוקר בהרחבה בעיתונות; בין היתר ביקרה ביד ושם. על המחזה בלונדון ראו: "תרבות ואמנות: אנה פראנק בלונדון", דבר, 14 בספטמבר 1956, עמ' 8. ב-1961, עם העלאתו המחודשת של המחזה בהימנה, לוחקה פרידלנד לתפקיד מיפ חיס. יהושע שגיא, "אייכמן משפיע גם על התיאטרון", הבוקר, 13 באפריל 1961, עמ' 5. על הסרט ראו: "נערות ישראליות מועמדות לתפקיד בסרט 'אנה פראנק'", דבר, 19 בדצמבר 1957, עמ' 4; "צברית – מועמדת לתפקיד אנה פראנק", הבוקר, 18 בדצמבר 1957, עמ' 4; איתן הבר, "ששים נפשות מחפשות תפקיד", חרות, 19 בדצמבר 1957, עמ' 3; "מועמדות לתפקיד 'אנה פראנק', מעריב, 20 בדצמבר 1957, עמ' 11; רן אחי-איתן, "אילנה הופכת אנה", מעריב לנוער, 24 בדצמבר 1957, עמ' 2; "נערת השבוע", העולם הזה, 8 בינואר 1958, עמ' 12; "אמריקאית זכתה בתפקיד 'אנה פראנק'", דבר, 29 בינואר 1958, עמ' 5; יוסף שרוק, "סרט אנה פראנק נולד בספקות ובכאבים", הארץ, 10 באוקטובר 1958, עמ' 6. על פרקינס בישראל ראו: "מילי פרקינס מגיעה לישראל", עולם האשה, 4 במאי 1959, עמ' 29; "כוכבת אנה פראנק תבקר בישראל", הצופה, 4 במאי 1959, עמ' 2; "לאשה ולבית: מילי פרקינס - מגלמת אנה פראנק בסרט עומדת להגיע מחר לישראל", הארץ, 18 במאי 1959, עמ' 3; יורם כרמל, "מסעות 'אנה פראנק' בישראל", עולם האשה, 25 במאי 1959, עמ' 3-5; ברוריה אבידן, "אם אין אני לי – מילי", לאשה, 26 במאי 1959, עמ' 4; "ריקוד הבטן של מילי", העולם הזה, 27 במאי 1959, עמ' 15; "מילי פרקינס בבנייני יד-ושם", על המשמר, 21 במאי 1959, עמ' 3. על הסרט "יומנה של אנה פראנק" ראו: Donson, "The American History of Anne Frank's Diary", Anne Frank: Reflections on Her Life and Legacy, pp. 130-133.

ההצגות הראשונות שעסקו במישרין בשואה שהועלו על בימת תיאטרון עברי בשנות המדינה.²²² דיווחים על הבכורה שובצו בעמודים הראשונים בעיתונים. בקהל ישבו הרמטכ"ל, מזכ"ל ההסתדרות ונספחים לתרבות של צירויות ושגרירויות. נשיא המדינה שלח לתיאטרון הבימה את ברכתו בשם "העם היושב בציון ועם ישראל כולו".²²³ ההצגה היתה הצלחה גדולה: בחודשים הראשונים הועלתה כמעט מדי ערב.²²⁴ העיתונאים חיפשו זוויות נוספות: מעריב ראיין חברת ילדות של פראנק שחיה בירושלים;²²⁵ דבר השבוע פרסם רשימה מאת חבר לכיתה.²²⁶ העיתונות דיווחה בקורת רוח על הצלחת ההצגה בעולם וגילתה עניין רב בתגובות בגרמניה המערבית: היה זה על רקע העניין הכללי ביחסה של מדינה זו לשואה ולמדינת ישראל.²²⁷ מדי פעם נמסר מספר העותקים שנמכרו שם.²²⁸ הכתבות הביאו מרשימותיהם של עיתונאים זרים שהתייחסו לאווירה באולמות בגרמניה וסיפרו שהקהל נשאר במקומו גם אחרי שהמסך הורד ולא מחא כפיים.²²⁹ כתב למרחב ראיין עמית גרמני; "מה אומרים להצגה – היינו תאבים לדעת – הנאצים המושבעים, אלה שהיו שותפים לפשע, בפועל ממש?", שאל. נראה שהתשובה שקיבל

²²² בסתיו 1955 העלה הקאמרי את "בעלת הארמון" מאת לאה גולדברג (בימוי: גרשון פלוטקין). במאי 1958 העלה הבימה את המחזה "חנה סנש" מאת אהרן מגד (בימוי: אברהם אסא). בסוף 1962 הועלה שם "ילדי הצל" מאת בן-ציון תומר בבימויו של ישראל בקר שביים גם את "יומנה של אנה פראנק". לפי בן עמי פיינגולד בשנים הראשונות למדינה טיפל התיאטרון העברי בנושא השואה בשוליים, כפי שהיה למשל במחזה "הוא הלך בשדות". בן עמי פיינגולד, השואה בדרכה העברית, הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 11-13.

²²³ "הנשיא מביע תודה ל'הבימה' לרגל הצגת 'יומנה של אנה פראנק'", קול העם, 21 בינואר 1957, עמ' 2; "אנה פראנק ב'הבימה'", דבר, 23 בינואר 1957, עמ' 1. לאיגרת הנשיא ראו בתוכנייה להצגה "יומנה של אנה פראנק" (תל-אביב, 1957), ספריית יד ושם.

²²⁴ למודעי ההצגות ראו במודעות הבימה בעיתונות, למשל בגיליונות דבר השבוע מחודשים פברואר, מרץ, אפריל ומאי 1957 (בעמ' 9). ב-1959 דיווח הארץ על יוזמה של הבימה לחדש את המחזה המצליח: "הצגת 'אנה פראנק' יכולה, כנראה, לפתור ל'הבימה' בעיה קשה, מאחר שכל ההצגות שהוצגו לאחרונה לא זכו להצלחה קופתית". עם פתיחת משפט אייכמן דיווח הבוקר כי לנוכח ההתעניינות בנושא השואה, הוחלט בתיאטרון הלאומי לחדש מחזות ישנים מצליחים ביניהם "יומנה של אנה פראנק". נתן דונביץ, "כוכבים ומזלות: דינה דורון ב'אנה פראנק'?", הארץ, 12 במרץ 1959, עמ' 2; שגיא, "אייכמן משפיע גם על התיאטרון", הבוקר, 13 באפריל 1961, עמ' 5, "דינה דורון – אנה פראנק", למרחב, 9 באוקטובר 1961, עמ' 2.

²²⁵ ליו גוסנס, היא חנה אלישבע גוסלר שלאחר נישואיה נקראה פיק, סיפרה על החברות ועל המפגש בברגן בלזן. מאז רואינה מדי פעם לעיתונות. "חברה של אנה פראנק – בארץ", מעריב, 22 בינואר 1957, עמ' 4; גבריאל שטרסמן, "ידידותי, אנה פראנק...", מעריב, 23 בינואר 1957, עמ' 3. ראו גם: עמוס בן-ורד, "אנה פראנק היתה ילדה ערה ומושכת", הארץ, 5 בפברואר 1957, עמ' 2. עם פרסום הידיעה על חטיפת אייכמן ביקש על המשמר את תגובתה של "מי שהיתה ידידתה הקרובה של אנה פראנק, אשר זעזעה את העולם ביומנה המפורסם". "תפיסת הפושע – שיחת היום", על המשמר, 25 במאי 1960, עמ' 2. גוסלר פיק נזכרה ביומנה של נערה (עמ' 103-104, 108). היא פרסמה את זכרונותיה בספר: אליסון לסלי גולד, אני זוכרת את אנה פראנק, אור יהודה, 2000. ראו גם: "חנה אליזבת פיק-חוסלאר (ליס חוסאנס)", וילי לינדוואר, שבעת החדשים האחרונים: נשים בנתיב חייה של אנה פראנק, תל-אביב, 1992, עמ' 23-48.

²²⁶ תיארו כוסטר, "אנה חברתי לכתה", דבר השבוע, 31 בינואר 1957, עמ' 14. אשה אחרת שהכירה את פראנק וחיה בארץ היא רחל ואן אמארונגאן-פראנקפורדאר, שנמצאה בצריף משותף בברגן בלזן עם אנה ומרגוט פראנק. לסיפור ראו: לינדוואר, שבעת החדשים האחרונים, עמ' 89-108.

²²⁷ העיתונות הישראלית עסקה בהרחבה בתגובות גרמניה לאירועים שנקשרו לשואה, ביניהם ההצגה "יומנה של אנה פראנק", משפט אייכמן ותודעת השואה שם, בעיקר בקרב הנוער. ראו למשל בדיווחים על התגובות לחטיפת אייכמן: "בין לא תגיש עזרה משפטית", על המשמר, 25 במאי 1960, עמ' 1; "תפיסת הצורר אייכמן מכה גלים ברחבי העולם", שערים, 25 במאי 1960, עמ' 1; "חוצפה גרמנית", חרות, 8 ביוני 1960, עמ' 3; "עתוני גרמניה מרוצים", דבר, 3 ביוני 1960, עמ' 3.

²²⁸ "יומנה של אנה פראנק ב'הבימה'", הצופה, 25 בינואר 1957, עמ' 6; "מרצחי אנה פראנק נמצאים בינינו!", קול העם, 3 בינואר 1958, עמ' 1.

²²⁹ "אנה פראנק בגרמניה", משא 4, למרחב, 25 בינואר 1957, עמ' א; "אנה פראנק בלונדון ובגרמניה", הארץ, 25 בינואר 1957, עמ' 3; "יומנה של אנה פראנק מוצג בגרמניה", דבר, 19 באוקטובר 1956, עמ' 6; "תיאטרון: שושנה בנן המוות", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 19; "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18; יהויקים כוכבי, "אנה פראנק חזרה לגרמניה", למרחב, 12 ביולי 1957, עמ' 4; ראובן מלאכי, "שארית הפליטה בהמבורג", הצופה, 21 בנובמבר 1957, עמ' 2; א. ספיר, "בשולי דברים: אנה פראנק ב'הבימה'", דבר, 13 בפברואר 1957, עמ' 2.

קצת איכזבה אותו: "הנאצים האמיתיים" לא הלכו לראות את ההצגה.²³⁰ דבר הרבה לדווח על תגובותיהם של צעירים מגרמניה המערבית, בעיקר אלה שביקרו בברגן בלזן; בתוך כך הדגיש את רעיון "גרמניה האחרת".²³¹ בסוף 1960 דיווחו העיתונים על עבודתו של הגרמני ארנסט שנאבל שיצא למסע בעקבות פראנק: הוא שוחח עם אנשים שהכירו אותה והתכוון לכתוב רפורטאז'ה; בסופו של דבר עיבד את הסיפור לתסכית ששודר גם בקול ישראל.²³²

העיתונים דיווחו על הנצחת אנה פראנק בארץ: ב-1957 הוכרו על נטיעת חורשה ביער הקדושים. ביוזמת ארגון הדסה הוקמו בתי מגורים לחניכים בכפרי נוער על שמה.²³³ ב-1961 התעתדו איגוד אכסניות הנוער בארץ והמועצה האזורית הגליל העליון להקים בתל-חי את "בית אנה פראנק" במימון כספי תרומות מגרמניה; היוזמה עוררה מחאה בכנסת והיתה ביטוי נוסף לוויכוח הכללי בעניין יחסי ישראל-גרמניה: חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור (חרות) הגישה שאילתא לשר החינוך והתרבות ותבעה לדחות את הרעיון כדי "למנוע את חילול השם של בית ישראל ובת ישראל".²³⁴ בפברואר 1960 ביקר אוטו פראנק בארץ: הוא ייסד כאן קרן להנצחת בנותיו אנה ומרגוט; באותה שנה תרם לקרן מלגות על שמן לצעירים מבין חניכי עלית הנוער. בתחילת שנות הששים העניקה קרן התרבות אמריקה-ישראל ששה פרסי עידוד על שם פראנק לספרות עברית מקורית.²³⁵ דמותה הדהדה בידיעות וכתבות שהביאו את סיפוריהם של ילדים בשואה: בין קורבנות מטוס אל על שהופל מעל בולגריה ב-1955 היתה ניצולה

²³⁰ כוכבי, "אנה פראנק חזרה לגרמניה", למרחב, 12 ביולי 1957, עמ' 4; על התגובות ל"יומנה של אנה פראנק" בגרמניה בתקופה ראו: Alvin H. Rosenfeld, "Popularization and Memory: The Case of Anne Frank", Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Illinois, 1991, pp. 262-270.

²³¹ ב.א.מ., "בשולי דברים: אל קברה של אנה פרנק", דבר, 28 במרץ 1957, עמ' 2. טקס דומה נערך באביב 1958. "בני נוער גרמני על קבר אנה פרנק", דבר, 29 באפריל 1958, עמ' 4. נושא הנוער הגרמני בברגן בלזן נזכר גם בלמרחב: "נובווייה וורמיייה" יומנה של אנה פראנק, למרחב, 21 באפריל 1957, עמ' 4. ראו גם: "יומנה של אנה פראנק באספקלריה סובייטית", הארץ, 5 באפריל 1957, תרבות וספרות, עמ' א. הדברים פורסמו בספר וההכנסות הוקדשו למלגות לסטודנטים מהאוניברסיטה העברית. ב-1959 זכה שנאבל בפרס אונסקי.²³² בסוף 1960 בא לבקר בארץ. "הוא הלך בעקבות אנה פראנק", דבר, 9 באוקטובר 1959, עמ' 3. בעל המשמר הופיע תרגום כתבה עליו שפורסמה בלייף: ארנסט שנאבל, "איך נתפסו אנה פראנק ומשפחתה", על המשמר, 26 בספטמבר 1958, עמ' 4. על הפרויקט של שנאבל ראו גם: "סופה של אנה פראנק", הבוקר, 16 בפברואר 1958, עמ' 2; "הגרמנים נקראים לתרום לקרן סטודנטים ישראלים", חרות, 11 במרץ 1958, עמ' 2; "אנה פרנק – בעקבות ילדה", הבוקר, 15 בדצמבר 1958, עמ' 4; "בעקבותיה של אנה", העולם הזה, 17 בדצמבר 1958, עמ' 17. לספרו ראו: Ernst Schnabel, *The Footsteps of Anne Frank: Spur eines Kindes*, Frankfurt, 1958 (המקור), *Lessons and Legacies*, p. 259. ראו גם: Alvin H. Rosenfeld, "Popularization and Memory", *Lessons and Legacies*, p. 259.

ב-1988 הוקרן בהולנד סרט המתעד את חודשי חייה האחרונים של אנה פראנק על פי עדויותיהן של שבע נשים צעירות שהכירו אותה, רובן בימים במחנות. לעדויות הנשים והתסריט ראו: לינדוואר, שבעת החדשים האחרונים.

²³³ "חורשת אנה פרנק תינטע בישראל", חרות, 23 בינואר 1957, עמ' 4. על בתים בכפרי נוער ראו: "אבן פינה לבתי אנה פרנק", שערים, 5 ביוני 1958, עמ' 1; "נחנכו שני בתים ע"ש אנה פראנק", דבר, 8 בינואר 1960, עמ' 9; "נחנכו לבתי אנה פראנק" בכפר הנוער של פא"י 'שערי אברהם', שערים, 8 בינואר 1960, עמ' 1; "פינת אנה פראנק", הבוקר, 8 בינואר 1960, עמ' 2; "נחנכו לבתי אנה פראנק", על המשמר, 14 בינואר 1960, עמ' 4; "בתי אנה פראנק נחנכו ב'נעורים'", דבר, 14 בינואר 1960, עמ' 4.

²³⁴ סגן שר החינוך והתרבות עמי אסף (וילקומיץ) ממפא"י הסביר שמשרדו מתייחס בחיוב שכן המגמה היא לעודד את החוגים בגרמניה "השואפים לחנך את הנוער לערכים אנושיים מוסריים" וכי ככוונת המשרד לעודד מגעים עם נוער גרמני גם בשנים הבאות. "שאילתות ותשובות", דברי הכנסת, 31, ירושלים, תשכ"א, עמ' 1356.

²³⁵ "הגיע אביה של אנה פרנק", דבר, 29 בפברואר 1960, עמ' 6; "אוטו פרנק תורם 50 אלף דולר למתן סטיפנדריות ע"ש אנה ומרגוט", דבר, 28 במרץ 1960, עמ' 4. עוד על ביקורו ראו: נתן דונביץ', "כוכבים ומולות: אוטו פראנק – לארץ", הארץ, 21 בינואר 1960, עמ' 2. על פרסי אנה פראנק ראו: "פרסים ע"ש אנה פראנק לספרות מקורית", דבר, 12 במאי 1960, עמ' 4; "ארבעה מחברים צעירים זכו בפרס 'אנה פרנק'", דבר, 19 באוקטובר 1961, עמ' 4; "חולקו פרסי אנה פראנק לספרות עברית מקורית", הבוקר, 19 באוקטובר 1961, עמ' 2.

צעירה: "דמותה הטראגית", כתב דבר, "מזכירה את דמות אנה פראנק".²³⁶ ב-1959 פרסם דבר את סיפור חייה של אשה שתיארה את ימי נעוריה בגטו ורשה ובמחנות והציג אותה "כעין אנה פראנק שנשארה בחיים".²³⁷ ב-1960 הובא בלאשה סיפורה של ינינה השלס-אלטמן שבהיותה במחנה ריכוז, והיא כבת שתיים עשרה, כתבה יומן. היא נשארה בחיים וחייה בארץ. "יש אנה פראנק בלתי נודעת", ציינה הכתבת; הכותרת היתה "אנה פראנק החיפנית".²³⁸ כבואה להסביר את סוד ההצלחה של אנה פראנק התייחסה העיתונות למה שלא היה בסיפורה: זה לא היה סיפור על התעללות, רעב או רצח, אך "כמעט כל פרק שבו, על אף התום שבעיסוק עצמי מרוכז, משקף את השואה, ארוג בשואה, מתמודד עם השואה", סברה עורכת דבר הפועלת.²³⁹ סיפורה היה אוניברסלי: כל אדם נאור יכול היה למצוא בו הד רלוונטי ומזעזע לחרפת גרמניה בימי מלחמת העולם בדמות האופטימיות הבלתי-מנוצחת שייצגה הנערה. חרות כתב: "אין ביומן הזה תיאורי זוועות מיוחדים – מלבד הזוועה הגדולה שבאמצע המאה העשרים [...]. [אז] נאלצים אנשים חיים, תרבותיים, להתחבא במשך שנתיים – שנתיים וחצי, בלי לראות את אור השמש ובלו לנשום אויר צח. ודוקא מפני שאין ביומן הזה כל תיאורים מיוחדים, הוא עושה רושם כל כך חזק על הקוראים, רושם הרבה יותר חזק, מאשר עושים ספרים המתארים בפרטי-פרטים את כל האיום והנורא". הבוקר כתב: "ודאי, היו חיות יותר איומות [...]. ספרות השואה מלאה תיאורים יותר עזים ויותר איומים [...]. אבל גם בצורה זו [...] יש די לזעזע".²⁴⁰ דברים ברוח דומה כתב ברונו בטלהיים במאמר שפורסם בנובמבר 1960.²⁴¹

בעדויות משפט אייכמן סיפורה מצא לו מקום משני: לא היה זה משום שהיה ידוע מאוד, שכן במשפט הושמעו גם סיפורים שהישראלים הכירו, כמו סיפור המרד בגטו ורשה; פשוט לא היה מי שיספר אותו במסגרת עדות במשפט. העד ד"ר יוסף מלקמן שנבחר לתאר את קורות היהודים בהולנד הזכיר אותה ואת היומן כשסיפר על יהודים שנמצאו במקומות מחבוא ונתפסו וכשתיאר את מצבו הנפשי של ילד ששהה זמן ארוך במחבוא.²⁴²

²³⁶ שמעון גן, "בשולי דברים: אנה פראנק מפולין", דבר, 8 באוגוסט 1957, עמ' 2. בימי המלחמה נפרדה יהודית טומשוף מהוריה, תושבי פולין, שברחו להונגריה. לאחר שהתאחדה עמם בבודפשט ניצלה כשנסעה ברכבת ההצלה של קסטנר. ב-1945 הגיעה ארצה עם בני המשפחה, ואחרי כמה שנים נסעה ללמוד בכרייטון קולג', אנגליה. שם.

²³⁷ מרים בירמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה (הקדמת המערכת)", דבר, 28 באוגוסט 1959, עמ' 3.

²³⁸ רינה מן, "אנה פראנק החיפנית", לאשה, 10 באפריל 1960, עמ' 18-19. ראו גם: "מעט לעט: אנה פראנק הלא-נודעת", מעריב, 5 בפברואר 1960. יומנה של אלטמן, בעיני בת שתיים עשרה, פורסם בפולנית ב-1946. כתיבה הופיעו בספר שהוציא משרד החינוך והתרבות: מרים ילן-שטקליס, ילדי השואה מספרים: מיומנים של ילדים ובני נוער בימי השואה, ירושלים, תשכ"ו. לצד קטעים מיומניהם של רובינוביץ, השלס-אלטמן, פלינקר ופראנק.

²³⁹ רבקה כצנלסון, "אנה פראנק ב'הבימה'", דבר הפועלת כג', 1 ינואר 1957, עמ' 33. לעמדה דומה: ד"ר חיים גמזו, "יומנה של אנה פראנק – ב'הבימה", הארץ, 26 בינואר 1957, מוסף לתרבות וספרות, עמ' א; ד.ל., "מעט לעט: אנה פראנק", מעריב, 25 בינואר 1957, עמ' 13; קאופמן, "יומנה של אנה פראנק", דבר, 29 ביוני 1953, עמ' 3.

²⁴⁰ יונתן פוגרבינסקי, "יומנה של נערה", חרות, 15 במאי 1953, עמ' 6; "יומנה של אנה פראנק ב'הבימה", הבוקר, 25 בינואר 1957, עמ' 5.

²⁴¹ המאמר פורסם ב-Harper's Magazine, בנובמבר 1960. ראו: Bruno Bettelheim, "The Ignored Lesson of Anne Frank", Surviving and other Essays, New York, 1979, pp. 246-257.

²⁴² עדות מלקמן, משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 459. כ-24 אלף יהודים בהולנד נמצאו במקומות מחבוא שם הסתתרו בעזרת מקומיים. כשני שלישים מהם נשארו בחיים. Yehuda Bauer, History of the Holocaust, United States of America, 1982 p. 243.

1. "יקרה ורגישה", "צעירה ותמימה": הגיל הכרונולוגי והמין הביולוגי בהקרה

המיוחדת לאנה פראנק

העיתונות הישראלית הציגה את אנה פראנק בדרך כלל כ"נערה": לעתים היתה "ילדה" או "קטנה"²⁴³ היה זה מפני שהיומן תיאר תהליך של התבגרות: היא היתה כבת שלוש עשרה כשהחלה לכתוב, כשמתה לא מלאו לה שש עשרה.²⁴⁴ צירוף הגיל הכרונולוגי והמין הביולוגי עמד ביסוד הצגתה כ"מתגדת ברוחה": היותה מתבגרת הדגישה את האופטימיות, שמחת החיים ו"רוחה האמיצה"²⁴⁵. מקום מיוחד היה שמור לאהבת הנעורים.²⁴⁶ היותה ילדה, נערה, אפילו עלמה, העצימה את דימויה כאנטיזה לגרמנים: יוחסו לה תכונות שבאופן מסורתי זוהו כנשיות, כמו חולשה ושביריות, עדינות ורגישות, שהובלטו לנוכח הגיל.²⁴⁷ זה רווח בידיעות ובכתבות שעסקו בהצגה בהבימה אך ניכר גם בכתבות ומאמרים שעניינם קידום מטרות פוליטיות, כפי שהיה בביטאון מק"י שהתנגדה ליחסים המתפתחים בין ישראל לגרמניה המערבית.²⁴⁸

נזכרה גם במהלך עדותה של קופר, אז הגיש היועץ המשפטי את יומנה של יוסטינה ואמר ש"זו היתה אנה פראנק הפולנית". עדות קופר, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 304-305.

²⁴³ אורי קיסרי, "ירושתה של אנה פראנק", הארץ, 15 ביוני 1956, עמ' 3; שמעון זקס, "בעקבותיה של נערה קטנה", למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' 5; "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18; א. ספיר, בשולי דברים: אנה פראנק ב'הבימה", דבר, 13 בפברואר 1957, עמ' 2; ש. איזבאן, "ימיה האחרונים של אנה פראנק", הצופה, 1 במאי 1959, עמ' 5; "אנה פראנק בלונדון ובגרמניה", הארץ, 25 בינואר 1957, עמ' 3; "יומנה של אנה פראנק ב'הבימה", הבוקר, 25 בינואר 1957, עמ' 5; "יומנה של אנה פראנק ב'הבימה", מעריב, 18 בינואר 1957, עמ' 10; ד.ל., "מעט לעט: אנה פראנק", מעריב, 25 בינואר 1957, עמ' 13. ראו גם: ש. גל, "הנערה מאמסטרדם", דבר השבוע, 24 בינואר 1957, עמ' 8-9; "קול נערה בשואה", על המשמר, 1 בפברואר 1957, עמ' 2.

²⁴⁴ העיתונים, במיוחד עיתוני הנשים, התייחסו להתבגרותה: כצלנסון, "אנה פראנק ב'הבימה", דבר הפועלת כג, 1 ינואר 1957, עמ' 33; "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18; א. נהור, "יומנה של אנה פראנק", חרות, 1 בפברואר 1957, עמ' 6.

²⁴⁵ שניצר, "יומנה של אנה פראנק – ב'הבימה", מעריב, 24 בינואר 1957, עמ' 3; קאופמן, "יומנה של אנה פראנק", דבר, 29 ביוני 1953, עמ' 3; ד.ל., "מעט לעט: אנה פראנק", מעריב, 25 בינואר 1957, עמ' 13; "קול נערה בשואה", על המשמר, 1 בפברואר 1957, עמ' 2; זקס, "בעקבותיה של נערה קטנה", למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' 5; "סופה של אנה פראנק", הבוקר, 16 בפברואר 1958, עמ' 2; "מה אירע לאנה פראנק לאחר שסיימה את יומנה", דבר, 17 בפברואר 1958, עמ' 2; "הפינה לילד: על אנה פראנק", קול העם, 19 ביוני 1959, עמ' 6; רנה טרלר, "יומנה של נערה צעירה", חרות, 24 באוקטובר 1952, עמ' 6.

²⁴⁶ "קול נערה בשואה", על המשמר, 1 בפברואר 1957, עמ' 2; "תיאטרון: שושנה בגן המוות", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 19.

²⁴⁷ "המוות אופף את אנה הקטנה מכל צד, אך מטבעה היא אופטימיסטית, וההומור שלה יעיד על כך. היא מרבה לרקום תכנית לעתיד, לאחר המלחמה", נכתב בלאשה ("יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18). הארץ כתב על "הפשטות, התמימות והטוהר" של פראנק (גמזו, "יומנה של אנה פראנק – ב'הבימה", הארץ, 26 בינואר 1957, מוסף לתרבות וספרות, עמ' א). "נערה תמימה, המגששת את דרכה" נכתב בהעולם הזה – קולה "שקט ועדין" ("תיאטרון: שושנה בגן המוות", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 19); בלמרחב: "יקרה ורגישה", "צעירה ותמימה" (נחמן מייזל, "יומן אנה פראנק מוצג בברודוויי", למרחב, 28 באוקטובר 1955, עמ' 3). עוד ראו: "העם: צעקה מעונה", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 7; רבקה צלנסון, "יומן אנה פראנק", דבר הפועלת יח, דצמבר 1952, עמ' 235; "יומנה של אנה פראנק ב'הבימה", הבוקר, 25 בינואר 1957, עמ' 5. ראו גם: קאופמן, "יומנה של אנה פראנק", דבר, 29 ביוני 1953, עמ' 3; ד"ר דוד לאור, "ליד ביתה של אנה פראנק", מעריב, 17 בינואר 1958, עמ' 6; "הפינה לילד: על אנה פראנק", קול העם, 19 ביוני 1959, עמ' 6; "300 שעות בגיטו הדועך", על המשמר, 6 במאי 1960, עמ' 5.

²⁴⁸ הכותרת למאמר מחאה נגד הקשר בין ישראל לגרמניה המערבית שפורסם ב-1958 בקול העם היתה: "מרצחי אנה פראנק נמצאים בינינו!". אזכורה במאמר היה כלי רטורי: אמנם הגרמנים קוראים את יומנה של נערה, המחזה מוצג על במות בגרמניה וצעירים נסעו לבקר בברגן בלזן, אך בשירות החוץ נמצאים פושעים נאצים, רוצה לומר, זו אינה גרמניה האחרת. "מרצחי אנה פראנק נמצאים בינינו!", קול העם, 3 בינואר 1958, עמ' 1. בספטמבר 1959 דיווח קול העם ש"בצרפת נתגלה, כי הגנרל הנאצי האנס שפיידל, שהוא עתה מפקד כוחות היבשה של נאט"ו, הוא-הוא אשר פקד לאסור את משפחת אנה פראנק ולשלחה למחנה-המוות באושוויץ". "הגנרל הנאצי שפיידל – הוא ששלח את אנה פראנק למוות", קול העם, 16 בספטמבר 1959, עמ' 1. ראו גם: "רוצחי אנה פראנק חיים ופעילים בגרמניה המערבית", קול העם, 25 בינואר 1960, עמ' 3. בתחילת 1960 יצא הבוקר נגד פגישתם של דוד בן-גוריון וקונרד אדנאואר; למול "הוקנים" העמיד את הנערה. יצחק זיו-אב, "שני הזקנים ואנה פראנק", הבוקר, 18 במרץ 1960, עמ' 3. כשבועיים אחרי פתיחת משפט אייכמן הביא דבר מכותרת עיתון בתורכיה – "נקמתה של אנה פראנק" – והדפיס את הקריקטורה שפורסמה שם בה נראית ילדה עניקת מכוונת אצבע מאשימה כלפי איש קטן וכפוף. חיים גולדברג, "נקמתה של אנה פראנק", דבר, 28 באפריל 1961, עמ' 5.

מבקר מעריב, שגם תרגם את היומן לעברית, מצא פער בין דמותה כפי שעלתה מהיומן לבין הדמות במחזה: לדעתו המחזה הדגישי יתר על המידה את תכונותיה הנשיות המסורתיות. לפי היומן, הסביר, היא היתה "אמיצה וחזקה", אבל הדמות בהבימה "קיפחה חלק ניכר מעוז רוחה ותקיפות אופיה" והציגה אותה "מפוחדת, היסטורית, חלשה". בהתאמה הועצמה גבריותו של האב: "הוחלט לשנות את דמותו הנאה של אוטו פראנק, אבי הנערה, ולהוסיף לו קווי-גבורה ולווית-עוז". המבקר, שהסתייג מהשינויים, הציג אותם כתיקונים הכרחיים לעיבוד היומן למחזה דרמטי מצליח; לדעתו זה לא פגם בתוצר הסופי: ראשית, ההצגה היתה הצלחה קופתית, שנית, "עדיין נשמרה בו [במחזה] אותה תערובת של שחוק ועצב, תקוה ואימה, אירועים של מה בכך ודברים העומדים ברומו של עולם המחבוא". עם זאת "לא נדע איך היה מגיב אותו קהל אילו הוגשה לו האמת הפשוטה והטובה שרשמה אנה במחברתה".²⁴⁹ השוואה בין היומן למחזה מעלה דוגמאות נוספות שעשויות לחזק את התרשמותו: למשל, במחזה לא נזכרו שאיפותיה שחרגו מן הנורמות המקובלות ביחס לנשים. "אני רוצה להתקדם", כתבה באפריל 1944, "איני יכולה לתאר לעצמי, שאצטרך לחיות כמו אמא, גברת ואן דאן וכל שאר הנשים העושות את עבודתן ואחר כך הן נשכחות. לי דרוש משהו מלבד בעל וילדים". במאי 1944 כתבה: "החלטתי בלבי, שחיי יהיו שונים מחיי נערות אחרות, ושאתר-כך יהיו שונים מחייהן של עקרות בית רגילות". ביולי אותה שנה סיפרה כיצד קילפה תרמילי אפונה: "אני מצחיקה את כולם ומרגישה שאני כמעט מתה מטמטום. עם כל חוט שאני תולשת, גוברת בי ההחלטה שלעולם, לעולם לא ארצה להיות רק עקרת בית!".²⁵⁰ ב-11 באפריל 1944 כתבה: "אם ישאירני אלהים בחיים, אשיג יותר ממה שהשיגה אמא, לא אהיה חסרת-חשיבות, אפעל בעולם ולמען האנושות!".²⁵¹

לעתים הוצגו תכונותיה כתכונות מסורתיות של נשים שלצד נחיתותן הפיזית גילו תעצומות נפש: כוחה התגלה כשתמכה בפטר; תמיכתה בו העצימה את ההערכה כלפיה ובו בזמן לא גרעה מגבריותו של הנער שכשל ברוחו אך לא בגופו.²⁵² כבואה לעסוק בימים בברגן בלזן הדגישה העיתונות את נכונותה להזין אחרים: "היא חילקה את מעט

²⁴⁹ שניצר, "יומנה של אנה פראנק – ב'הבימה'", מעריב, 24 בינואר 1957, עמ' 3. דברים ברוח דומה הופיעו בהעולם הזה בכתבה בנושא האשמה שעלתה בגרמניה לפיה יומנה של נערה מזויף. היה זה בעקבות גרסאות השונות של היומן (כיניהם העריכה שעשתה פראנק בעצמה והגרסה שאישר אוטו פראנק לפרסום). העולם הזה התייחס גם לקטעים שהושמטו מהיומן; בהתאם לרוח העיתון צוטט קטע שלא נכלל ביומנה של נערה שעיקרו שיחתם של אנה ופטר על מין. "יתכן כי פרסום היומן המקורי של אנה היה מפחית את השפעתה המועזעת של היצירה, שהפכה בספר, בתיאטרון ובקולנוע לאחד המסמכים של הדור. אולם הוא היה נותן תמונה נאמנה יותר של הילדה האומללה, שנמקה במחבוא הקטן והושמדה לבסוף בברגן-בלזן". "מה כתבה אנה?", העולם הזה, 28 באפריל 1959, עמ' 9. לטענה בדבר זיוף ראו: "Attacks on the Authenticity of the Diary", David Barnouw, Gerrold van den Stroom (eds.), The Diary of Anne Frank: The Critical Edition, pp. 84-101; פורת, השוואה: הייחודי והאוניברסלי, 172-174.

²⁵⁰ פראנק, יומנה של נערה, עמ' 165, 185, 213.

²⁵¹ שם, עמ' 173. במאי 1944 כתבה על שאיפותיה לנסוע לפאריס וללונדון (שם, עמ' 189). דברים אלה יש לראות על רקע יחסיה של פראנק עם אמא, שלפי היומן לא הצטיינו בקרבה יתרה.

²⁵² "חיאל הלפרן, "אנה פראנק", דבר, 15 בפברואר 1957, עמ' 2. בשניים במרץ 1944 כתבה: "בין השאר אמרתי עוד: 'פטר, מאד מאד הייתי רוצה לעזור לך, התאפשר לי? אתה כאן בין המצרים ואני יודעת, אף כי אינך אומר זאת, שזה איכפת לך מאד'. [פטר:] 'תמיד אשמח לעזרה ממך'". בתשעה עשר במרץ אותה שנה כתבה: "הוא אמר שהוא שמח שהורי הביאו הנה את ילדיהם, ואני אמרתי שאני שמחה שהוא כאן [...] ואני אשמח מאד אם אוכל לעזור לו. 'הן את עוזרת לי תמיד', אמר. 'במה?' שאלתי בתמהון. 'בעליותך!' זה היה הדבר היפה

הלחם – והיא חילקה אותו בצדק. היינו צמאים, כל-כך צמאים, תמיד צמאים. פעם, כשעמדתי להתמוטט מרוב צמא – הופיעה אנה לפתע, וספל-קפה בידה. עד היום אינני יודעת היכן השיגה אותו..."²⁵³

סיפור זה הוצג כסיפור לאומי בין היתר במסגרת ההערכה כלפיה, שבוטאה באמצעות עולם המושגים של ההתנגדות המזוינת: "אנה פראנק מסמלת את הטרגדיה היהודית המיוחדת במלחמת העולם השנייה. היא לא הספיקה להיות לוחמת אנטי-נאצית אקטיבית", כתב למרחב.²⁵⁴ "המחבוא הפך לחזית, שבו התיצבה נערה יהודית למערכה מוסרית גדולה והצטרפה בתודעה גדלה ומעמיקה למלחמת-עמה בת אלפי שנים נגד שלטון הרשע בעולם", התרשם דבר. [...] היא העבירה את שדה-המאבק למעמד אחר והעמידה מול קלגסי היטלר את כוח הרוח והמוסר שבאדם. [...] לא ניתן לאנה פרנק – כפי שהיתה מוכנה לכך – להשתתף במערכה זו כ'חייל בשדה-הקרב' בימי חייה. האם לא התגייסה אליה לאחר שנרצחה על ידי הנאצים? הצגת ה'יומן' שלה והשפעתה הגדולה על המוני אנשים בכל קצווי העולם – האין בדבר נצחון גדול של הרוח והמוסר האנושי, פלא של התגברות רוח האדם אפילו על המוות?".²⁵⁵ ב-1961 כתב למרחב: "ישנם סוגים שונים של גבורה. גבורה של איש-קרב החוסם בגופו את אש האויב, וגבורתה של ילדה קטנה שלמדה בשנותיה הרכות מה פירושה של שנת עמים...". מעריב הציע להקים אנדרטה לזכרה: "אם יש מקום לאנדרטה ברחבה שלפני בנין התיאטרון הלאומי שלנו – לה, לילדה הזאת צריך להקמה. זו ילדה שנפלה – וניצחה"; והכתב התייחס אליה כאל לוחמת, מי שנפלה, בדומה לחייל בקרב, על משמרתה.²⁵⁶

2. "ואין בה אלא מה שהיה בכל אחת הבנות שלנו": הבניית דימויה של אנה פראנק

כיהודייה

בעקבות הצלחתו של הספר והמחזה בעולם הדגישו עיתונאים רבים ש"התעודה הספרותית המפורסמת ביותר מימי השואה"²⁵⁷ היא סיפורם של יהודים ויהודייה חיברה אותה. אחת הידיעות המוקדמות הציגה אותה בשם עברי: באוגוסט 1952 דיווח מעריב על הופעת יומנה של "הנערה חנה (אנני) פרנק" וקרא לתרגמו לעברית בין היתר "בגלל

ביותר שאמר לי". פראנק, יומנה של נערה, עמ' 138, 151. עניין זה מצא ביטוי במחזה בהבימה שם אמר פטר: "אני חושב שאת בסדר גמור. אני רוצה לומר... אילו לא היית כאן, אני לא יודע. זאת אומרת..." (דבריו נקטעו בעקבות כניסתו של דיסל). מערכה שנייה, תמונה 1: למחזה ראו: פרנסיס גודריץ', אלברט הקט, יומנה של אנה פראנק, תל-אביב, 1990, עמ' 76. במחזה מאיר לויין אמר פטר לאנה: "את עוזרת לי [...] בזה שאת עליזה". מאיר לויין, אנה פראנק: מחזה בשלוש מערכות, הרצליה, 1967, עמ' 40. ב-15 באפריל 1944 כתבה על פטר: "אולי אוכל לנחמו אחר-כך; כל כך רוצה אני לעזור לו". יומנה של נערה, עמ' 175.

²⁵³ זקס, "בעקבותיה של נערה קטנה", למרחב, 12 בדצמבר 1958, עמ' 5. ראו גם: ילן-שטקליס, "אנה פרנק", ילדי השואה מספרים, עמ' 42.

²⁵⁴ "הצגת 'אנה פראנק' במוסקבה", "משא", למרחב, 10 בפברואר 1961, עמ' א.

²⁵⁵ הלפרן, "אנה פראנק", דבר, 15 בפברואר 1957, עמ' 2. ב-11 באפריל 1944 כתבה: "בלילה ההוא ידעתי בעצם כי עלי למות; חיכיתי למשטרה, הייתי מוכנה, כמו שהיחיליים מוכנים בשדה-הקרב. רציתי להקריב את עצמי למען המולדת". יומנה של נערה, עמ' 173.

²⁵⁶ הלפרן, "אנה פראנק", דבר, 15 בפברואר 1957, עמ' 2; הצגת 'אנה פראנק' במוסקבה, "משא", למרחב, 10 בפברואר 1961, עמ' א; ד.ל., "מעט לעט: אנה פראנק", מעריב, 25 בינואר 1957, עמ' 13.

²⁵⁷ "יומנה של אנה פרנק" בהבימה, "הצופה", 25 בינואר 1957, עמ' 6.

תוכנו [...] המהווה תעודה יהודית-טראגית".²⁵⁸ עם הופעתו בעברית העריכו אותו דבר וחרות "כזעקה ממעמקי המארטירולוגיה היהודית, אזהרה ועדות לישראל", "תעודת קלון לכל תקופתנו, תקופה שבה נאלץ היהודי באשר הוא יהודי, לבוא במחבואים, ולרעוד מקול עלה נידף, מכל רחש, מכל דפיקה, או חריקת אבנים מתחת צעדי ההולכים אפילו לתומם". ב-1957 הציג נשיא המדינה את היומן כ"תעודה עולמית של השואה היהודית".²⁵⁹ במהלך כל התקופה הוצגה כאחת הקורבנות היהודים בשואה: "אחת מששה מיליוני קרבנות העם היהודי שנפלו בידי הנאצים במלחמת העולם השנייה", נכתב בלאשה; "אחת משלושת המיליונים של ילדי ישראל, שהושמדו באירופה ואחת מששת מיליון היהודים, שעלה עליהם הכורת הגרמני", כתב חרות; "אנה לא היתה אלא אחת הבנות שלנו, ואין בה אלא מה שהיה בכל אחת הבנות שלנו", ציין דבר ב-1959.²⁶⁰

ככל שהסיפור צבר תאוצה – מהדורות חדשות ראו אור והמחזה הועלה על במות ברחבי העולם – הקפידה העיתונות להדגיש ולהבליט את המאפיינים היהודיים ואפילו היהודיים-לאומיים שנמצאו בו, ועם הזמן השתתפה בהבנייתו כסיפור יהודי-לאומי. הופעותיהם של היומן כספר בתרגום עברי ואחר כך כמחזה הסיטו את תשומת הלב מהגיבורה לעיבודו והציגה אותה כסמל לגורל העם. הבחירה לטפל ביומן ואחר כך במחזה שיחורה מעט את העיתונאים מהמחויבות לעובדות; התייחסות לטקסט איפשרה מרחב פעולה גדולה יותר ופתחה מגוון אפשרויות לעיצוב דמותה לא כנערה תחת הכיבוש הגרמני אלא כנערה יהודייה שם. בתקופה כמעט שלא פורסמו כתבות שהציגו אותה ככת למשפחה מתבוללת: יוצאת מהכלל היתה כתבה בהצופה שפורסמה לפני הופעתו של היומן בתרגום עברי בה נכתב ש"חסרה לה נשמה יהודית"; מי שרצתה לחיות בארץ היתה מרגוט, צוין שם.²⁶¹

בראיון לדבר לקראת הבכורה ל"יומנה של אנה פראנק" בהבימה הסביר הבמאי, ניצול בעצמו, כי מטרתו בהצגה "לשקף את העבר וליצור את הקשר עם קרבנות השואה".²⁶² במרץ 1957 שיגרו חברי ארגון הלוחמים האנטי-

²⁵⁸ גרשון סוויט, "המו"לים היסטוריים לשואה...", מעריב, 8 באוגוסט 1952, עמ' 5.
²⁵⁹ קאופמן, "יומנה של אנה פראנק", דבר, 29 ביוני 1953, עמ' 2; פוגרבינסקי, "יומנה של נערה", חרות, 15 במאי 1953, עמ' 6. על איגרת הנשיא ראו: "חורשת אנה פראנק תינטע בישראל", חרות, 23 בינואר 1957, עמ' 4. ראו גם: "הנשיא מביע תודה להבימה" לרגל הצגת "יומנה של אנה פראנק", קול העם, 21 בינואר 1957, עמ' 2. לאיגרת בן-צבי ראו בתוכנייה להצגה "יומנה של אנה פראנק" (תל-אביב, 1957), ספריית יד ושם.

²⁶⁰ "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18; א. נהור, "יומנה של אנה פראנק", חרות, 1 בפברואר 1957, עמ' 6. ק.ש., "בית אנה פראנק והיהודים", דבר, 1 בינואר 1959, עמ' 2.

²⁶¹ "יומן הנערה שהלכה למות", הצופה, 1 באוגוסט 1952, ע' 4. ביומן נכתב: "משאלתי הראשונה אחרי המלחמה היא – להיות הולנדית! אני אוהבת את ההולנדים, אני אוהבת את ארצנו, אני אוהבת את השפה ואני רוצה לעבוד כאן. ואפילו אצטרך לכתוב למלכה בכבודה ובעצמה, לא אנוח עד שאשיג את מטרתי". היא ביטלה את חלומה של מרגוט: "הייתי רוצה לנסוע לשנה לפאריס, ואחר-כך לשנה ללונדון, כדי להשתלם בשפות וללמוד תולדות האמנות. השווי-נא זאת למרגוט – היא רוצה להיות מיילדת בארץ-ישראל!". פראנק, יומנה של נערה, עמ' 173, 189 (על מרגוט). ראו גם בעמ' 197-198.

²⁶² "יומנה של אנה פראנק" בהבימה", דבר, 16 בינואר 1957, עמ' 2; "יומנה של אנה פראנק" – בהבימה", חרות, 17 בינואר 1957, עמ' 3. לימים הסביר בקר שזו היתה משימה בלתי אפשרית בגלל יכולתו המוגבלת של התיאטרון כמדיה להביע את השואה. בקר, יליד ביאליסטוק, היה המנהל האמנותי של התיאטרון היהודי ברובנו ושיחק בתיאטרון היהודי בקייב. ב-1948 הצטרף להבימה. ממרחק הזמן כתב: "המחזות על תקופת השואה היו בפניי אתגר מיוחד... היה עלינו לחפש דרכים ודפוסים שידברו אל לב הצופים שלא היו שם, והיה עלינו לחשוב כיצד נראה בעיניהם של צופים שבאו משם. [...] לא פעם היתה בנו תחושה שאנו עומדים בפני תהום פעורה, ללא תחתית, ללא סוף, שעם

נאצים איגרת להבימה בה הודו לתיאטרון על תרומתו ב"במלחמה נגד השכחה והמשכחים" את השואה.²⁶³ למרות הסתייגויותיהם – בין היתר מאיכות המשחק – והערותיהם – למשל, ביחס לבימוי – הסכימו המבקרים שההצגה חשובה לישראלים: "זו הצגה יפה, וטוב שהועלתה על במתנו. אין ספק שהעם מתחיל לשכוח את השואה, הזמן עושה את שלו וזכרון האדם בנוי כך, שהוא פולט את הבלתי-נעים, וכי כיצד יכולנו להיות אחרת? אבל אסור לנו לשכוח את מאורעות האימים, והצגה זו משמשת מסגרת נאה להתייחדות אתם", כתב הצופה, "הבימה" מביאה לנו הדר ראשון מן השואה הגדולה ואף על כך מגיעה לה תודה"; "אין ספק שמבעד למתרחש על הבמה מנסרים הדי תקופת השואה והדי הטרגדיות המזעזעות שמלאו את כוס יגונותיה. וגם אם לא באה הצגה זו של 'הבימה' אלא להציב יד-ושם לאחת מקרבנות אותה תקופה, לנערה בשם אנה פרנק – ראוייה היא לבוא על הברכה".²⁶⁴

ההצגה "יומנה של אנה פראנק" בהבימה היתה תרגום למחזה שהועלה בניו יורק ב-1955;²⁶⁵ לדעת המבקרים בעיתונות המחזה היה אוניברסלי מדי ולא הדגיש מספיק את הזהות היהודית של המסתתרים. הם תלו זאת בשיקולים מסחריים²⁶⁶ והביעו ציפייה, תוך התעלמות מסוגיית זכויות יוצרים, שהמחזה יעבור שינויים כדי להתאימו לקהל המקומי: "עיבוד יהודי היה בוודאי רצוי לנו יותר. 'הבימה' איננה להקה של ברודוויי ואין הקהל היושב באולם בשרדות בן ציון ותרס"ט דומה לקהל הממלא את אולמות ההצגה בבירות תבל. כאן מדובר בנו, בבשרנו...". כתב הצופה. "מן הטרגדיה של שמונה יהודים, הכלואים במחבוא, עשו טרגדיה פרסונאלית", כתב חרות, "הטרגדיה של המיליונים הושתקה אפוא, והובלטה רק הטרגדיה האישית של יחידים. לתיאטרון האמריקני אין ענין לזעזע את הצופה בטרגדיה של העם היהודי. מוטב לו להתעלם ממנה, כשם שאנחנו נוטים לשכוח אותה... הכמאי ישראל בקר לא ניסה לפרוץ קשר שתיקה זה. גם הוא [...] הותיר לצופה ללמוד בדרך ההיקש את גורלם הדומה של מיליוני אחים".²⁶⁷ מחאה בוטאה גם ביחס להתייחסות ל"יומנה של אנה פראנק" בעיתונות בחוץ לארץ: דבר ולמרחב מחו

כל מה שאנו יודעים ומנסים להראות, לספר ולדבר – אנו אולי מצליחים לרדת לעומקה של תהום זו עוד מדרגה ועוד מדרגה אבל אל האמת האיומה אנשי התיאטרון לא יוכלו להגיע. אין התיאטרון עשוי לכך". ישראל בקר, בימת חיי, תל-אביב, 1979, עמ' יד-טו.
²⁶³ "המשיכו לטפל בכשרונכם הברוך במסורת המפוארת של לוחמי הגיטאות", קול העם, 28 במרץ 1957, עמ' 2.
²⁶⁴ "יומנה של אנה פרנק" ב'הבימה', הצופה, 25 בינואר 1957, עמ' 6; נהור, "יומנה של אנה פראנק", חרות, 1 בפברואר 1957, עמ' 6; לאה פורת, "אנה פראנק" ב'הבימה', למרחב, 1 בפברואר 1957, עמ' 5. לביקורות דומות ראו: גמזו, "יומנה של אנה פראנק" – ב'הבימה', הארץ, 26 בינואר 1957, מוסף לתרבות וספרות, עמ' א; שניצר, "יומנה של אנה פראנק – ב'הבימה", מעריב, 24 בינואר 1957, עמ' 3; "תיאטרון: שושנה בגן המוות", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 19; "קול נערה בשואה", על המשמר, 1 בפברואר 1957, עמ' 2; לאה פורת, "אנה פראנק" ב'הבימה', למרחב, 1 בפברואר 1957, עמ' 5.
²⁶⁵ בין המקור לתרגום נמצא הברל: בתמונה האחרונה במחזה, אז חזר אוטו פראנק לבית באמסטרדם אחרי המלחמה ופגש שם את מיפ, עלעל האב ביומן. בשלב מסוים נשמע קולה של אנה פראנק: "למרות הכל, אני מאמינה שיצר לב האדם טוב מנעוריו". במחזה המקורי אמר האב: "She puts me to shame" ובארץ: "אינני יודע... אינני יודע...". לפי אלווין רוזנפלד הבמאי בקר שינה את הדברים כדי שיתאימו לקהל בארץ. Rosenfeld, "Popularization and Memory", Lessons and Legacies, p. 276.
²⁶⁶ כצנלסון, "אנה פרנק" ב'הבימה', דבר הפועלת כג, 1, ינואר 1957, עמ' 33; קיסרי, "רושחה של אנה פראנק", הארץ, 15 ביוני 1956, עמ' 3; מיידל, "יומנה של אנה פראנק", למרחב, 15 ביוני 1956, עמ' 4.
²⁶⁷ נהור, "ספרות, אמנות, חינוך: יומנה של אנה פרנק", חרות, 1 בפברואר 1957, עמ' 6; "יומנה של אנה פרנק" ב'הבימה', הצופה, 25 בינואר 1957, עמ' 6. גם הביקורות על ההצגה בניו יורק התייחסו לטשטוש הזהות היהודית של המסתתרים לפי המחזה. Rosenfeld, "Popularization and Memory", Lessons and Legacies, pp. 253-255.

על עמעום זהותה היהודית של אנה פראנק בכתבות על המחזה שפורסמו בעיתונים סובייטיים; יותר מכול ביטאו אכזבה, וזאת על רקע היחסים המורכבים בין ברית המועצות לישראל באותה התקופה, גם בהקשר של השבר האידיאולוגי באגף השמאלי של תנועת הפועלים.²⁶⁸

על רקע זה אפשר להבין את התרגשותם של העיתונאים הישראלים לנוכח התמונה במחזה "יומנה של אנה פראנק" שהציגה את חג החנוכה במחבוא: היתה זו מעין הוכחה לזיקתה של אנה פראנק ליהדות ואפילו, מהיותו של חנוכה חג יהודי-לאומי, סוג של עדות שהגיבורה היתה ציונית בפוטנציה. התמונה במחזה עסקה בהכנות לחג, בהדלקת חנוכייה ובשירת "מעוז צור ישועתי" במחבוא. בפועל, אנה פראנק סיפרה על חנוכה תש"ג בקיצור, בעיקר בקשר לחג ניקולאס הקדוש (חג המולד). חנוכה תש"ד לא נזכר ביומן.²⁶⁹ לעיתונאים זה לא הפריע: "נרות חנוכה אלה אינם טכס דתי בלבד, בכל אופן, לא טכס דתי בעיקר", כתב מעריב. "נרות אלה הנם סמל לאותה מסורת של גבורה שהעם היהודי ידע לשמור עליה באלפי שנות קיומו – תוך רדיפות, שחיתות – ופחד מתמיד. זהו סמל של מרד, של התקוממות נגד שלטון זר ומדכא, סמל להקרבה עצמית למען הרעיון והכלל, סמל של נצחון סופי של הצדק על הרשע. ודווקא ברגע של יאוש וחוסר תקווה, בשעה שבחוף צועדים גדודי ה.ס.ו. וחיי כל היהודים תלויים להם מנגד – נדלקים במחבוא-סתר של משפחה יהודית נרות אלה ובהבהובם ההבטחה: מסורת הגבורה לא דעכה, היא חיה, היא קיימת, היא נצחית!..." "תאור הדלקת נרות החנוכה ומסיבת החג תחת צלו של המוות בעליות הסתרים הוא פשוט ומזעזע, אורות החרות בבור צלמוות", התרשם הצופה; בכתבה על המחזה בלאשה הופיעה תמונה מההצגה בה נראו המסתתרים מדליקים נרות.²⁷⁰

בסוף שנות החמישים דיווחה העיתונות על מאבקו המשפטי של הסופר מאיר לויין שגם הוא עיבד את היומן למחזה; לטענתו, גרסתו נפסלה בין היתר משום שהיתה "יהודית מדי": מעריב ראה בו מי שנלחם על "הנקודה הציונית" בסיפור של אנה פראנק.²⁷¹ באותה תקופה הביא צירוף נסיבות לאיסור על המחזה "יומנה של אנה פראנק"

²⁶⁸ רז, "בשולי דברים: 'אנה פראנק' בלי יהודים", דבר, 14 באפריל 1957, עמ' 2; מישה רבינוביץ, "נובויה וורמיה ויומנה של אנה פראנק", למרחב, 21 באפריל 1957, עמ' 4.

²⁶⁹ ביומנה ציינה שחנוכה וחג ניקולאס הקדוש (חג המולד) חלו בזה אחר זה: "לחנוכה לא עשינו הכנות מיוחדות – רק קצת מתנות קטנות, והנרות. מכיוון שיש מחסור בנרות, אין אנו מדליקים אותם אלא לעשר דקות; אך זה מספיק. העיקר הוא שלא יחסר השיר. מר ואן דאן התקין חנוכה מעץ, כך שגם זה מסודר. ערב חג ניקולאס הקדוש, שחל בשבת, היה הרבה יותר נחמד". בשלושה בנובמבר 1943 סיפרה שאביה ניסה להשיג עותק של הברית החדשה. מרגוט שאלה אותו האם הוא רוצה להעניק זאת לאנה לחנוכה, והוא ענה: "אני סבור שחג-ניקולאס הקדוש מתאים יותר לכך [...] ישו אינו מתאים ביותר לחנוכה". בששה בנובמבר 1943 כתבה על ההכנות לקראת החג הנוצרי: "ביחוד אני חשבת: חבל, אם השנה נדלג לגמרי על החג. הקדשתי לענין זה מחשבה רבה, עד שלבסוף מצאתי רעיון מברד מאוד" (אז חיברו פראנק ואביה שיר לכבוד כל אחד מהמסתתרים). בסוף דצמבר 1944 סיפרה על חג המולד ועל מתנה (עוגה ועליה כתוב "שלום 1944", שנזכרה גם במחזה). פראנק, יומנה של נערה, עמ' 53, 99, 104, 108. השו: גודריין' והקט, יומנה של אנה פראנק, עמ' 54-64.

²⁷⁰ . אחיגר, "נרות החנוכה של אנה פראנק", מעריב, 1 בינואר 1960, עמ' 12; "יומן הנערה שהלכה למות", הצופה, 1 באוגוסט 1952, ע' 4; "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 22 בינואר 1957, עמ' 18. תחת התמונה בלאשה נכתב בטעות ש"נרות השבת דולקים במחבוא הסמוי" (בתמונה נראית חנוכייה).

²⁷¹ "לוחם ל'נקודה הציונית' ביומן אנה פראנק", מעריב, 17 בפברואר 1958, עמ' 3. לויין פנה לאוטו פראנק והם חתמו על חוזה. בסופו של דבר הגרסה של גודריין' והקט היתה זו שהועלתה בברודווי ובהבימה. לויין פנה לבית המשפט. המאבק נמשך שנים. לויין פרסם מאמרים

ביידיש, לא רק בארץ, מה שהביא באופו סמלי להדגשת האלמנט היהודי-לאומי – ולא היהודי בלבד – שבו. הזכויות כנראה לא כללו תרגום ליידיש ועל כן בסוף שנות החמישים נבלמו ניסיונותיו של יוסף בולוף להעלות את המחזה בשפה זו. בעשרים ושש שפות הציגו את "יומנה של אנה פראנק", סיפר ביוני 1958 לדבר, לרבות יפנית ותורכית; "כשביקשתי להעלות מחזה זה ביידיש נתקלתי בקושי שאין להעלותו על הדעת – סעיף מפורש אסר להציג באידיש את המחזה היהודי ביותר, המתאר את הטרגדיה הגדולה ביותר של עמנו. [...] לעג הגורל! הלא שפה זו היתה השגורה ביותר בכל מחנות ההשמדה [...] נדרתי נדר למכור את כותנתי שלעורי ולשחרר מחזה זה לבמה היהודית בשפה היהודית". בעזרת ידידים מארצות הברית הצליח לעשות זאת: הצגת הבכורה התקיימה בבואנוס איירס.

בסופו של דבר עלה המחזה ביידיש גם בארץ: הקהל אחד, הביקורת הסתייגה מעט.²⁷²

העיתון היחיד שהציג את סיפורה של אנה פראנק כסיפור שמייצג מצוקה כלל-אנושית היה העולם הזה: בביקורת על ההצגה בהבימה קראה המערכת לציבור הישראלי להפיק מסיפורה לקח אוניברסלי; היה זה ביטוי נוסף לקול השונה שהשמיע השבועון ובאופן ספציפי להשקפת העולם שהניעה את המערכת, שביסודה כנעניות מזה וחיפוש שלום כלפי העולם הערבי מזה.²⁷³ הזיקה הרופפת של הגיבורה ליהדות לא גרעה מעוצמת הסיפור, נקבע שם: "גורלה של אנה פרנק לא היה רק גורל יהודי. הוא היה גורל אנושי. הנערה המעונה יכלה להיות גם בת בודפשט או אלג'יר. היא יכלה אפילו להיות מסתננת צעירה באחד מכפרי המשולש הישראלי. היא יכלה להיות כל אדם העומד בודד וחסר-ישע מול איתני העולם הפוליטי האכזר [...] שום אמת אלוהית, לאומית או חברתית אינה יכולה להצדיק אף את קריאתה של ילדה מעונה אחת. אם אזרחי ישראל יחושו זאת, למראה הטרגדיה הנוראה הצובטת את לבם באולם התיאטרון, הרי שיתעלו לרמה מוסרית שתשמש בסיס איתן יותר לקיומה של המדינה, בטווח הארוך, מאשר חישובי הנוחות הפוליטית של השעה החולפת".²⁷⁴

במעריב בנושא: מאיר לוי, "מכתב גלוי אל אוטו פרנק", מעריב, 5 בספטמבר 1958, עמ' 7-8; מאיר לוי, "אנה פראנק – ומחשבה של זא-זא", מעריב, 18 במאי 1959, עמ' 2. ב-1967 הפיץ בהוצאה פרטית את גרסתו, סיכם את המאבק המשפטי והציג את טענותיו: לוי, אנה פראנק: מחזה בשלוש מערכות. מאוחר יותר כתב ספר על הפרשה: Meyer Levin, The Obsession, New York, 1973. לעמדותיו של לוי ולוויכוח ראו גם: David Barnouw, The Stolen Legacy of Anne Frank, New Haven & London, 1997; Donson, "The American History of Anne Frank's Diary", The Diary of Anne Frank: The Critical Edition, pp. 78-82; Mintz, Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America, pp. 18-19. פורת, "מערכה בת ארבעים שנה", השואה: הייחודי והאוניברסלי, עמ' 170-167.
²⁷² ד. בלקין, "מחוז לאיריש", דבר, 4 ביוני 1958, עמ' 2. לביקורות: "יוסף בולוף ב'אנה פראנק'", הבוקר, 6 ביוני 1958, עמ' 8; ד"ר א. פורשטיין, "בולוף מעלה את 'אנה פראנק'", הצופה, 20 ביוני 1958, עמ' 6; "אנה פראנק בתיאטרון אידי", דבר, 13 ביוני 1958, עמ' 6.
²⁷³ על המצע הרעיוני של העולם הזה ראו: ניצה אראל, בלי מורא, בלי משוא פנים, אורי אבנרי ו"העולם הזה" (1950-1965), ירושלים, 2006; מיכאל קרן, "העולם הזה: אידיאולוגיה ופוליטיקה", קשר, 25 אפריל 1999, עמ' 63-70.
²⁷⁴ "העם: צעקה מעונה", העולם הזה, 30 בינואר 1957, עמ' 7. לפי דליה עופר מאמרים רבים שהופיעו בעקבות יומנה של נערה הדגישו את המשמעות האוניברסלית של גורלה של פראנק (דליה עופר, "50 שנים של שיח ישראלי", השואה בהיסטוריה היהודית, עמ' 311); לפי העיתונות שנבדקה כאן המאמר הנ"ל העולם הזה חריג ויכול לשמש בבחינת יוצא מהכלל שמלמד על הכלל בתקופה. הצגת יומנה של נערה כסיפורה של נערה ולא דווקא כמייצגת גורל העם היהודי בימי השואה ניכרה כעבור שנים: באתר האינטרנט של יד ושם ובאנציקלופדיה של השואה מוצג היום כ"משקף את נפשה של נערה מתבגרת צעירה ורגישה, את אומץ רוחה, את יחסיה עם בני אדם, את תקוותיה ושאיותיה לעתיד ואת אהבתה למין האנושי". אתר האינטרנט של יד ושם, מרכז המידע אודות השואה,

3. "מי היא אנה פראנק זו, זכרונה לברכה? איזה חלק של עמנו המעונה היא מיצגת?" :

האופוזיציה לדימויה של אנה פראנק בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן
ההוקרה המיוחדת שנתגלתה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים כלפי אנה פראנק עוררה ביקורת. לפי
העיתונות דובריה המרכזיים היו שרה נשמית-שנר, פרטיזנית לשעבר, מהפעילים המרכזיים בבית לוחמי הגטאות
ומחברת הילדים מרחוב מאפן, וד"ר ישראל אלדד (שייב), מדוברי הימין הקיצוני ועורך סלם. המחאה שביטאו על
מה שכינה אלדד "פולחן אנה פראנק" העידה על ביסוס המיתוס שלה בשיח זה בתקופה ובו בזמן על שברירותו.
מאמרה של נשמית-שנר הופיע בלמרחב במאי 1957 אז ציינו בהבימה את הצגת המאה של "יומנה של אנה פראנק";
מאמרו של אלדד הודפס בהבוקר במרץ 1960. לא היתה זו ברית בין שתי קבוצות שוליים כפי שהיה לעתים במקרה
של חרות ומק"י בוויכוחים ציבוריים שנקשרו לשואה,²⁷⁵ שכן האכסניות לביקורת לא היו ביטאוני שוליים: המאמר
של נשמית-שנר פורסם בביטאון אחדות העבודה-פועלי ציון וזה של אלדד בביטאון הציונים הכלליים.

נשמית-שנר ואלדד חשבו שהישראלים יצאו מפרופורציה: לא לכבודו של העם היהודי להיגרר אחרי הגויים,
כתבה נשמית-שנר; "האם גם בדברים שהם נוגעים בפצעי נפשנו – שלא הגלילו עדין, ומי יודע אם פעם יעלו ארוכה
– ניגרר אחרי דעת הגויים, אחרי הסנסציה, שהיא באופנה?! [...] זכה יומן זה, שיתורגם לשפות לועז' רבות
ויתפרסם ברבים, ויופיע על קרשי במות. וטעמיהם ונימוקיהם של המו"לים הנכרים אתם. אך האם גם אנחנו היהודים
ניגרר אחרי 'הקרירה' שעשה יומנה של נערה זו?". יומנה של נערה לא עלה על יומנים אחרים שנכתבו בימי השואה,
טענה: "וכי מה הם סגולותיו דווקא של יומן זה, כי נעלהו על מאות יומנים ורשומות, שנכתבו בזמנם ביד רוטטת,
בפרפורי הגסיסה הממושכת, לעיני עולם אדיש? במה עדיף יומן זה על יומנים ועדויות אחרים, המספרים על גורלם
של רבבות ילדים יהודים, על גורלו של עם שלם, אשר הועלה לגרדום? והן עלינו להתחס ליומן זה כאל מיסמך,
כאל עדות, ולא כאל יצירה ספרותית גרידא".²⁷⁶

אנה פראנק היא לא גיבורה יהודית, טענו; הצגתה כסמל העם היהודי בשואה חוטאת לאמת ומחטיאה את
העיקר. הם דחו את תמונת החנוכה במחזה: "כנראה הרגיש המחזאי עצמו בחסרונו של יומן זה כדוקומנט יהודי",

www.yadvashem.org.il ; ליוויה רוטקירכן, "פרנק, אנה", האנציקלופדיה של השואה (עורך ראשי: ישראל גוטמן) ד, ירושלים, 1990, עמ' 1008.

²⁷⁵ כך לדוגמה היה בעמדותיהן של חרות ומק"י ביחס לפרשת קסטנר, השילומים ועסקת הנשק כפי שהופיעו בין היתר בחרות וקול העם. במקרה של שאלת היחסים עם גרמניה תוכן הטיעונים אמנם היה שונה – למשל, מק"י התנגדה להסכם עם גרמניה המערבית בעוד שחרות הביעה התנגדות להסכם עם גרמניה בכלל – אך לא המהות (שתי המפלגות התנגדו ותקפו את מאפ"י). למאמרים דומים בטיעוניהם ובסגנונם ביחס לפרשת קסטנר והוויכוחים בנושא יחסי ישראל-גרמניה ראו למשל: "חרות: למשפט העם!", חרות, 7 ביולי 1955, עמ' 2, ש. בן-יונה, "אל דומי! קסטנר לדין!", קול העם, 22 ביולי 1955, עמ' 3 (קסטנר); "זכור את אשר עשה לך עמלק", חרות, 3 בינואר 1952, עמ' 4; "גילוי דעת: הועדה הפוליטית של מק"י", קול העם, 16 בינואר 1952, עמ' 1 (השילומים); "בשערי חרות: תכנית שפלה כזאת עוד לא ברא השטן!", חרות, 25 ביוני 1959, עמ' 1, "על הפרק: עסקים טמאים – מדיניות פסולה – ממשלה בוגדנית", קול העם, 26 ביוני 1959, עמ' 1 (עסקת הנשק).

²⁷⁶ ד"ר ישראל אלדד, "רק בלי פולחן אנה פראנק", הבוקר, 4 במרץ 1960, עמ' 3; שרה נשמית, "תגובות: הלהציג את אנה פראנק?", משא 21 (137), למרחב, 17 במאי 1957, עמ' 5. המאמר פורסם גם בדפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות 119, 10 במאי 1957, עמ' 3.

כתבה נשמית-שנר. "הן אנה זאת, עם כל הכבוד שלנו לדרך היסורים שלה ולמותה הטראגית, עם כל אהדתנו לקסמה האנושי של ילדה זאת, היודעת כה יפה להתבונן ולנתח מעשיהם של בני-אדם, הרי היא יותר הולנדית מאשר יהודיה. בקיאה היא בשלשלת היחוסין של בית המלוכה ההולנדי, אבל האם שמעה מימיה משהו על מלכות בית-דוד? ולא לשוא שינה המחזאי את הטקסט של היומן ובמקום חגיגת סט. ניקולאס בחג המולד, שזר במחזה את חג החנוכה בליווי שירת 'מעוז'. וספק רב הוא, אם אנה שמעה פעם שירה זה, וידעה מהו...".²⁷⁷ לא היתה זו הפעם הראשונה בה נמתחה בלמררחב ביקורת בנושא: אז התייחסה המבקרת לשיקול המסחרי שהניע את המחזאים לכלול תמונה כזו.²⁷⁸ אלדד חשב שהסצנה היא "זיוף גס ו'קישט' [...] שאינו הולם כלל לא את רוחה של משפחת פראנק המתבוללת לגמרי ולא שום נימה מנימות נפשה של הנערה אנה [...] אין כל הצדקה שגורלה ישמש סמל לעם היהודי שהושמד".²⁷⁹

מה שהצליח להרגיז את נשמית-שנר ואלדד היה בדיוק מה שהפך את אנה פראנק לסמל ואת היומן והמחזה לפופולאריים כל כך:²⁸⁰ "אם נעשה נסיון דמיוני, למחוק מן המצוי את כל העדויות האחרות על ההשמדה ונותיר רק יומן זה (ואולי אין זה דמיוני כל כך, שהרי רבים בעולם בכלל ובגרמניה בפרט, זה הספר היחיד שנודמן להם לקרוא על גורל היהודים), הידע משהו ללמוד ממנו, או מעיבודיו התיאטראליים [...] על ההשמדה, על אושביץ, על ששה מיליונים שהובלו בקרונות מוות, נשברו בגופם ורוחם, הורעבו, הורעלו?", כתב אלדד; "והרי למעשה אין אפילו הרעב שרוי במשפחת פראנק וידידיהם שהצליחו עמם להתחבא".²⁸¹ נשמית-שנר כתבה: "מי היא אנה פראנק זו, זכרונה לברכה? איזה חלק של עמנו המעונה היא מיצגת? [...] אנה אינה מיטלטלת כלילות גשם וכפור, מדיר לרפת [...] אין הילדה יודעת את טעם החיטוט בפחי-אשפה [...] לא הוכתה, לא עונתה, לא התעללו בה בראש חוצות, לא פשטוה ערומה לעיני המון צוהל וצמא-דם. [...] לאשרה, לא ידוע לה הכאב, בהיקרע מחמדיה מבין זרועותיה. היא לא חזתה בעיניה בעיני ומוות של אם ואחות". לדעתה ההוקרה המיוחדת היתה מוצדקת לו המשיכה אנה פראנק לכתוב בברגן בלזן: "אז היה יומנה הופך לדוקומנט, לעדות לסבל של ילד יהודי – אבל דוקא בחלקו השני של היומן, אשר לא נכתב".²⁸² הם הציעו אלטרנטיבות: נשמית-שנר הציעה להבימה להעלות מחזה על פי כתביהן של

²⁷⁷ נשמית, "הלהציג את 'אנה פראנק'?", למרחב.

²⁷⁸ לדעתה של כתבת למרחב התמונה של נרות החנוכה במחבוא היתה מיותרת אלא אם הוכתבה על ידי שיקול מסחרי: "לשם מה – אלא אם כן נועד הדבר לסחוט דמעות מעיני יהודי ניו יורק – המציאו הממחזים תמונת חג-חנוכה ארוכה ורבת פרטים, כולל ברכה על הנרות ושירת 'מעוז צור' נרגשת, שעה שהיומן מעיד בפירוט על תלישות מוחלטת מהמסורת היהודית?". פורת, "אנה פראנק ב'הבימה'", למרחב, 1 בפברואר 1957, עמ' 5.

²⁷⁹ נשמית, "הלהציג את 'אנה פראנק'?", למרחב.

²⁸⁰ ובלשון לאשה: "יומנה של אנה פראנק הוא סיפורה של ילדה-נערה, ומה גם ילדה ברוכת כשרון והומור. על כן המחזה אינו מעיק. הוא פורט על מיתרי הלב, אך מאפשר גם התפרקויות רצופות להקלת המתח". "יומנה של אנה פראנק", לאשה, 4 בפברואר 1957, עמ' 28.

²⁸¹ נשמית, "הלהציג את 'אנה פראנק'?", למרחב; אלדד, "רק בלי פולחן אנה פראנק", הבוקר.

²⁸² נשמית, "הלהציג את 'אנה פראנק'?", למרחב.

נשים כמו ידידי היער לדוניה רוזן, שסיפורה חייה במשפחה נוצרית ואחר כך במחבוא ביער "הוא אופייני לסבלם של המוני ילדים יהודים", יומנה של יוסטינה. אלדרד הציע את יומניהם של הנערים דוד רובינוביץ ומשה פלינקר.²⁸³

ביקורת מאופקת נשמעה גם בעיתונים אחרים: ב-1958 סיפר מעריב על המוזיאון היהודי באמסטרדם משם נעדרה אנה פראנק; "לא שעינם של יהודי אמשטרדם 'צרה', חלילה, באנה ובתהילתה, אך כל זאת – משהו לא נראה בעיניהם כשורה. כאמור, לא קל לרדת לדעתם של יהודים טובים אלו, אך בגלוי-לב הם אומרים, כי לדעתם, ניתן פירסום רב יותר מדי ליומנה של אנה פראנק ולכל פרשת המחבוא שבכית מספר 263 בפרינססראכט". לדעתם יומנה של נערה לא מייצג את היהודים בשואה: "הן כאידיליה נראים הדברים בהשוואה למה שעבר על היהודים במחנות ההשמדה, באושוויץ או בטרבלינקה. ומלבד זה – יומנה של אנה פראנק לא היה היחיד שנשתמר מימי הזוועות. נכתבו יומנים כאלה לרוב. והם נגנזו, לא ניתן להם כל פירסום וכמיסמכים אנושיים והיסטוריים אין הם נופלים בערכם מיומנה של הנערה". רושם דומה קיבל כתב הבוקר שביקר באמסטרדם ב-1960: "בין יהודי הולנד היו כאלה [...] שאין הם רואים בעין יפה את מה שקרוי בפיהם 'פולחן אנה פראנק'. הלא הטרגדיה שלה לא היתה יחידה".²⁸⁴

מחאה הושמעה גם על ידי השוואה בין פראנק לצעירה אחרת; ההשוואה באה להעצים את הגיבורה החדשה ובו בזמן ביססה את מעמדה של פראנק. ב-1959 מצא דבר קווי דמיון בין מרים בידרמן, שסיפורה פורסם בהמשכים בעיתון, לבין אנה פראנק: "כאנה כן מרים היתה בת 12, כאשר פרצה המלחמה, אך סיפור תולדותיה של מרים הוא דראמטי ומזעזע פי כמה, כי עליה עברו שנות המלחמה לא במחבוא של עליית-גג, אלא בגיטאות ובמחנות".²⁸⁵

ב-1954 מצא מעריב את ידידי היער סיפור שמסוגל לייצג טוב יותר את חוויות היהודים באירופה בתקופת השואה בהשוואה ליומנה של נערה; היה זה בזכות מקום המחבוא, שבמקרה של פראנק היה, כפי שציינה גם נשמת-שנר, "אחרי הכל ארמון מלכים" ו"את זוועות השואה לא ראתה בכלל" לעומת רוזן ש"ה'בונקרים' [...] [שלה] היו פרימיטיביים הרבה יותר, מסוכנים יותר". קריטריון אחר היה הזיקה לציונות: "אילמלא מעשה הלשנה, היתה אנה – שחלמה על קריירה ספרותית – מחזיקה מעמד, קרוב לוודאי, עד לשעת השיחרור, יחד עם אבא ואמא, בחסותם של ידידים הולנדיים טובים, והיתה היום כותבת ספרים", בעוד שרוזן "ניצלה מן הגיהנום, עלתה לארץ כמעפילה – והיא לומדת כיום באוניברסיטה העברית".²⁸⁶ לא בטוח שזה היה נכון: "אין לנו מושג מה רבות הן ה'אנות פראנק' בין הצעירות שעלו בעלית-הנוער", אמר ב-1958 אחד מבכירי עליית הנוער לכתב דבר שהביא מפיו סיפור של צעירה

²⁸³ שם; אלדרד, "רק בלי פולחן אנה פראנק", הבוקר.

²⁸⁴ ד"ר דוד לאזר, "ליד ביתה של אנה פראנק", מעריב, 17 בינואר 1958, עמ' 6; אלחנן קרמר, "הבית ברחוב פרינססראכט", הבוקר, 15 בינואר 1960, עמ' 9.

²⁸⁵ בידרמן, "שנות ילדותי בגיטו וארשה (הקדמת המערכת)", דבר, 28 באוגוסט 1959, עמ' 3.

²⁸⁶ ד.ל., "דוניה והיער", מעריב, 21 במאי 1954, עמ' 9.

שבימי השואה נמצאה במחבוא בהולנד, ניצלה וחייה בקיבוץ; הוא סיפר לו על הקשיים של ניצולים שהגיעו לארץ.²⁸⁷

סיפורה של אנה פראנק התאים לישראלים שרצו לשמוע על השואה אבל נרתעו מהזוועות, אבחן אלדד. מההצגה ומיומן נעדרו סיפורים על המוות ההמוני; אלה רצו לברוח מסיפורי הרצח. "יומנה של אנה פראנק זו הופיע ממש כאוצר יקר לכל הרוצים להסיח את הדעת. ומכיוון שפטור בלא כלום אי אפשר, מכיוון שבכל זאת המצפון נובר ומצווה לזכור ולהזכר ולבטא נמצא יומן זה המגיש להם את היטלר כטיפה אחת מרה בכוס מלאה פרויד והומאניות וספרות ואמנות וזה קל יותר לשתייה ולעיכול. ההשמדה והמשמידים הם רחוקים-רחוקים, ואפשר לעסוק בקטנות, אפשר להתענג אף התענגות ספרותית ואמנותית, ולצאת ידי חובת זכירה. והעולם יוצא חובתו", כתב.²⁸⁸

אלדד לא היה היחיד: כרטיס ל"יומנה של אנה פראנק" אינו התמודדות אמיתית עם השואה, טען חרות במאי 1957; ביקור בתיאטרון מצטרף ליתר הריטואלים שמצאו הישראלים כמו נטיעת עץ ביער הקדושים ורישום ב"דף עד". כל אלה הם מעין "יציאה ידי חובה לשם השקטת המצפון, שנעדרת תחושת צער אמיתית [...] המונים באים לחזות בהצגה זו לא כדי להנות ממנה הנאה אסתטית, אלא גם תוך רצון לפרוע חוב". עם זאת ההצגה סימנה לדעתו שלב חדש: הנה סיפור על השואה הפך חלק מהתרבות הפופולארית; הוא חשף את הישראלים לסיפור חיים של יהודים באירופה הכבושה בימי השואה. הנה כי כן, כחמש שנים אחרי פרוץ סערת השילומים, כחודשיים לאחר רצח קסטנר וכארבע שנים לפני משפט אייכמן דווקא הצלחת "יומנה של אנה פראנק" נחשבה גם ל"תזווה רבת משמעות ביחס לפרשת השואה. אין ספק, כי הצגה זו איננה בבחינת התעוררות מצפונית חד-פעמית, אלא צעד ראשון לקראת רביזיה מסוימת [...] הצגת המאה של 'אנה פראנק' היא סימן ראשון להפסקת קשר השתיקה".²⁸⁹

²⁸⁷ יונתן, "אנה פראנק' בקיבוץ בגליל", דבר, 26 בספטמבר 1958, עמ' 2.

²⁸⁸ נשמית, "הלהציג את 'אנה פראנק'?", למרחב; אלדד, "רק בלי פולחן אנה פראנק", הבוקר.

²⁸⁹ נ. אשר, "השואה והתיאטרון העברי", חרות, 3 במאי 1957, עמ' 5-6.

פרק רביעי: נושאת התפקיד

"בישראל לא מאמינים לנו, שכל מה שהתרחש בהונגריה, זה נכון. כאן לא מאמינים שאי-אפשר היה לחולל מרד בהונגריה, שלא היה עם מי ועם מה להילחם. אפשר היה לנקוט רק בדרך העתיקה של היהודי באירופה. להשתדל, לשחד, להתחמק, להערים ולשלם הרבה כסף [...] אני, שהייתי חברת ועדת ההצלה מזמן צאתו של בעלי לקושטא עד לזמן השחרור, עשיתי למעלה מיכולתי. אני לא עברתי קורס להצלת יהודים. בבית-הספר לא למדתי איך לנהל משא ומתן עם אייכמן ובכר. ובכל זאת, ההיסטוריה עוד תפסוק מי היה הצודק. קסטנר, אני ואחרים, או אלה היושבים בישראל ומאשימים אותנו בהאשמות שונות" (האנזי בראנד)¹

"היו מקרים אחרי סלקציה, שנשים היו מופקרות למוות וידעתי לאיזה בלוק הן צריכות להיכנס. השתדלתי, אם כי לא תמיד הצלחתי, להוציא אותן מהשורות. לפעמים הצלחתי להכניס בחורות לקומנדו שיצא מאושיץ לעבודה. זאת לא היתה גבורה מצד, זאת היתה חובתי" (ורה אלכסנדר)²

שני פנים עיקריים לטיפוס "נושאת התפקיד" בתקופת השואה (להלן: "נושאת התפקיד") בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים: האחד מיוצג בדמותה של אסירה במחנה שנבחרה למלא שם פונקציה מסוימת באופן רשמי, כמו קאפו (ראש יחידת עבודה) או בלוק אלסטטה (ראש בלוק [או: הצריף]).³ בהקשר זה הופיעו בעיתונות התקופה ובעדויות משפט אייכמן סיפוריהן של נשים שכולן נודעו בשמות מלאים. הפן השני מיוצג בדמות אשה באירופה הכבושה שהשתתפה בניסיונות הצלה של יהודים באמצעות משא ומתן עם נושאי

¹ ברוריה אבידן, "S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 24-25.

² עדות ורה אלכסנדר, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: עדויות ב, ירושלים, תשכ"ג (להלן: משפט אייכמן: עדויות), עמ' 1211.

³ קאפו (kapo) פירושו ראש יחידת עבודה (קומאנדו) במחנה. "קאפו", האנציקלופדיה של השואה, ישראל גוטמן (עורך ראשי), ירושלים ותל-אביב, 1990, עמ' 1066; דנוטה צ'ך, "מינהל האסירים באושוויץ", ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 341-342. ראו גם: "האסירים-הממונים", ישראל גוטמן בהשתתפות קבוצת חברים-אסירים, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנאו, מרחביה, 1958, עמ' 25. ראש בלוק (blockälteste) היתה אחראית על הבלוק ונמצאה באופן רשמי תחת הבלוק פיהרר (blockführer) שהיתה גרמנייה. Elie A. Cohen, Human Behavior in the Concentration Camp, New York, 1953, p. 23. על המנגנון במחנות ראו: צ'ך, "מינהל האסירים", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, 341-360; Hermann Langbein, "The Self-Government of the Inmates", Against All Hope: Resistance in the Nazi Concentration Camps, New York, 1950, pp. 58-65; W. Glicksman, "Social Differentiation in the German Concentration Camps", YIVO: Annual of the Jewish Social Science, VII, 8, 1953, pp. 145-148; Cohen, Human Behavior, pp. 19-26.

משרות במנגנון השלטון הגרמני. בהקשר זה הופיעו בעיתונות התקופה ובעדויות משפט אייכמן סיפוריהן של שתיים: גיזי פליישמן, ממנהיגי "קבוצת העבודה" בסלובקיה,⁴ והאנזי בראנד, מ"ועדת העזרה וההצלה" בהונגריה.⁵ סיפורים על נשים שמילאו תפקידים ציבוריים בגטאות הופיעו לעתים בעיתונים במסגרת כתבה על חיי יהודים בגטאות שהתייחסה גם לנשים.⁶ היה בכך ביטוי למציאות ההיסטורית שהתקיימה בפועל, שכן ברוב המקרים נשים לא מונו לתפקידים כאלה באופן רשמי: היודנראטים (מועצות היהודים) בגטאות הורכבו מגברים;⁷ בהיעדרם קרה שנשים לקחו את התפקידים הללו על עצמן.⁸ בעיתונות התקופה לא נמצאה כל התייחסות לאשה שהוצגה כחברה

⁴ על קבוצת העבודה ראו: ליוויה רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה: תיאור היסטורי בתעודות, ירושלים, תשכ"א, עמ' 24-26; יהודה באואר, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, ירושלים, תשס"ב, עמ' 104-105; גילה פטרן, האם מאבק על הישרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה 1938-1944, תל-אביב, 1992, עמ' 230, 162-169; גילה פטרן, "קבוצת העבודה", מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 30-78; גילה פטרן, "להציל ככל מחיר: קבוצת העבודה בסלובקיה", ילקוט מורשת עו, תשס"ד, עמ' 81-103; ישעיהו ילינק, "השנים השקטות", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה: הרצאות בכנס מדעי על יהדות סלובקיה בשנים 1942-1945, מורשת ויד-ושם, 1988, עמ' 33-47; ליוויה רוטקירכן, "המשניות במעמדו של המרכז היהודי בסלובקיה", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיננים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, עמ' 185-191; דינה פורת, הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב, 1986, עמ' 329-328; "קבוצת העבודה", האנציקלופדיה של השואה ה, עמ' 1067-1068.

⁵ על ועדת העזרה וההצלה ראו: ישראל קסטנר, האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית בכודפשט, בהוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר ז"ל, אין מקום ושנת הוצאה (להלן: קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה), עמ' 46-47, 60-61. הדו"ח הוגש לקונגרס הציוני ב-1946. כאן מובאות ההפניות לתרגום לעברית (בתרגום בנימין גת-רמון). יואל בראנד, בשליחות נדונים למוות, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 15; באואר, יהודים למכירה?, עמ' 191-222; יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים, 1995, עמ' 13-45; בלה ואגו, "תמורות בהנהגת יהודי הונגריה בימי מלחמת העולם השנייה", הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה, ירושלים, תשל"ו, עמ' 61-76; רוני שטאובר, "ועדת העזרה וההצלה והמנהיגות היהודית בכודפשט ערב הכיבוש הגרמני", הצינונת טז, 1991, עמ' 167-189; Asher Cohen, "Resistance and Rescue in Hungary", David Cesarani (ed.), *Genocide and Rescue*; 1997, pp. 123-134. The Holocaust in Hungary 1944, Oxford & New York, 1997.

⁶ אופיינית היא רשימה שהופיעה בדבר לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשי"ד שם הוסבר כי "השלב הראשון של מדיניות העקירה פגע בשרה הראשונה בגברים, שרבו ביותר קרבנותיהם בעבודת הכפיה ובענייני מחנות העבודה. במסבות האלה תפסו הנשים בכמה וכמה ועדי-בתים בגיטו של ורשא את מקום בעליהן, שהיו נעדרים או נלאו מן היגיעה הרבה". י. קרמיש, "הלוחמת היהודית במרד גיטו ורשה", דבר, 29 באפריל 1954, עמ' 2.

⁷ "איגרת הבזק" של ריינהארד היידריך, ראש משטרת הביטחון, למפקדי "חטיבות הפעולה" (איינזוצגרופן) מיום 21 בספטמבר 1939, היתה ההוראה הראשונה בדבר הקמת מועצות יהודים בשטחי הכיבוש הגרמני שיתפקדו כגופים שייצגו את האוכלוסייה היהודית כלפי שלטונות הכיבוש. לפי "איגרת הבזק" מועצות היהודים תורכנה מגברים בלבד. "בכל קהילה יהודית יש להקים מועצת-זקנים יהודית, אשר תורכב ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנתרו. מועצת-הזקנים תמנה עד 24 גברים יהודים". מצוטט מתוך ישעיה טרונק, יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, ירושלים, 1979, עמ' 19-22. ראו גם בפקודה המיוחדת של האנס פראנק מושל הגנרל-גוברמן מיום 28 בנובמבר 1939. לתקנה של פראנק ול"איגרת הבזק", הדומות בעיקרן, ראו: דן מכמן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1987, עמ' 54-56. לפי הטיפולוגיה של היודנראטים במזרח אירופה של טרונק למרות השוני באופן הקמתם, נמצא קו מנחה: בכל המקרים היו אלה מי שהיו פעילים בחיי הקהילה היהודית – הן במקרה של מינוי על ידי הגרמנים והן במקרה של יוזמה יהודית ליצירת מגעים עם השלטונות הגרמניים. ברוב הגדול של המקרים היו אלה גברים. ישעיה טרונק, "טיפולוגיה של היודנראטים במזרח-אירופה", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיננים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, עמ' 11-12.

⁸ הרוב המכריע של חברי מועצות היהודים בפולין היו גברים, אך בהחלט היו מקרים שנשים היו חברות בהן. כמו כן, היודנראט עצמו היה ארגון מסועף שבין מחלקותיו היו גם מחלקות שטיפלו בנושאי סעד ובריאות, שם נמצאו נשים. נשים היו חברות במועצות היהודים במקומות בהם לא נמצאו גברים (ברחו או נרצחו) וכתוצאה מכך קיבלו עליהן את התפקידים. דוגמה אחת לכך היא היודנראט בוילצ'קה (טרונק, יודנראט, עמ' 36), דוגמה אחרת היא התארגנות הנשים בלז'ו: לאחר רצח הגברים בעיירה הנשים נכלאו בגטו, שם בראש השנה וביום הכיפורים תש"ב (1942) התקבצו בבית המדרש ואחת מהן לקחה על עצמה תפקיד שליח הציבור ועברה לפני התיבה. יוסף רוזין, "טלז", דב לוי (עורך), פנקס הקהילות: ליטא טו, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 312, יחיאל גרנטשטיין, "ראש השנה, ובבית הכנסת שני גברים, וכל השאר - נשים", הגבורה האחרת, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 107. גרנטשטיין הביא את הדברים מספרה של שרה אליצור בירי ובמסתרים (ירושלים, תשמ"ו, עמ' 103-104). אני מודה לד"ר חוי בן-ששון על עזרתה בנושא מועצות היהודים והרכבן.

ביודנראט, לא באופן רשמי ולא באופן בלתי רשמי, ועל כן עיקר הדיון כאן ב"נושאת התפקיד" אינו הדימוי הציבורי של מועצות היהודים וחבריהן בתקופת השואה בשיח הציבורי הישראלי אז.⁹

סיפוריה של "נושאת התפקיד" הופיעו בידיעות, כתבות ומאמרים שעסקו בפרשות ציבוריות. זירת ההתרחשות היתה בית המשפט המחוזי, לשם זומנה כנאשמת או כעדה; כך היה גם ביחס לגברים. בתחילת שנות החמישים דיווחו העיתונים על משפטיהן של ניצולות שהועמדו לדין על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" שאושר בכנסת באחד באוגוסט 1950,¹⁰ ובתחילת 1954 על הופעתה של האנזי בראנד כעדה במשפטו של מלכיאל גרינוולד. בימי משפט אייכמן סיקרה העיתונות את העדויות של בראנד, ורה אלכסנדר שהיתה אסירה ממונה באושוויץ ורעה כגן, שמילאה תפקיד מינהלי במחנה זה מטעם התביעה, השמיעה, במסגרת הידיעות על עדויותיהם של ניצולים אחרים, סיפורים על אסירות ממונות אחרות ודיווחה על פועלה של גיזי פליישמן כפי שעלה ממסמך שהוגש לבית המשפט וכפי שנזכר בשתי עדויות.

הופעותיהם של "נושאי התפקידים", נשים וגברים, בעיתונות התקופה נקשרו למושג הטעון "שיתוף פעולה" של יהודים עם הגרמנים בימי השואה, שהוערך אז באופן פשטני וגורף כנקלה, שפל, בזוי: לא פעם הציגה העיתונות, במפורש וברמז, פעולות שביצעו "נושאי תפקידים" או פעולות שיוחסו להם כאקט שיעדו הצלת עצמם ומקורביהם במחיר הפקרת יהודים אחרים.¹¹ ביחס לגברים היה זה במסגרת תפקידים רשמיים שמילאו בגטאות, לרוב

⁹ הדיון בנושא מקומם של היודנראטים בתודעת השואה של החברה הישראלית הוא רחב מאוד, ולא כאן המקום לעסוק בו: שתי נקודות ציון חשובות בתקופה הנדונה הן הוויכוח "על שתי הדרכים" שפנת נתן אלתרמן בכ"ז בניסן תשי"ד (30 באפריל 1954) והדיון בעקבות טענותיה של חנה ארנדט שפורסמו במאמריה בניו יורק על משפט אייכמן שקובצו לספר Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil, New York, 1963. (ובעברית: חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, ישראל, 2000). על הוויכוח על שתי הדרכים ראו: נתן אלתרמן, הטור השביעי: כתבים ג, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 407-440; נתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, תל-אביב, תשמ"ט (ההדיר, ביאור והוסיף אחרית דבר: דן לאור); יצחק צוקרמן, "בין היודנראטים והלוחמים", עדות, ה', 1990, עמ' 13-19; רוני שטאובר, "יודנראט ומחתרת – הפולמוס הציבורי", הלקת לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים, 2000, עמ' 115-134. על טענותיה של ארנדט ביחס ליודנראטים וחלקם בהשמדת היהודים ראו: עדית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה, אור יהודה, 2002; אניטה שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם, ירושלים, תשס"ב; ליאורה בילסקי, "כעוף החול: ארנדט בירושלים, אלפיים", בשביל הזיכרון, 41, 2001, עמ' 16-23. על ארנדט ראו: זרטל, האומה והמוות, עמ' 179-221 וכן עדית זרטל, "אשה מורדת", הארץ, 17 באוקטובר 2006, חלק ב, עמ' 2. למחקרים על היודנראטים (מבחר) ראו בקובץ דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1954: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, שעסק רובו ככולו במועצות היהודים השונות באירופה הכבושה, במיוחד במאמרו של ראול הילברג, "היודנראט ככלי-שרת ביוזעין או שלא ביוזעין" (עמ' 23-35); אהרון וייס, "המחלוקת בהיסטוריוגרפיה על דמותם של היודנראטים ותפקידיהם", השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1987, עמ' 555-569; מכמן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה: ישראל גוטמן, "ההתנגדות היהודית – שאלות והערכות", השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1987, עמ' 527-554; דן דינר, "מעבר לכל דמיון: היודנראט כסוג של מצב", בשביל הזיכרון, 20, 1997, עמ' 24-32.

¹⁰ לנוסח החוק ראו: "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם תש"י-1950", ספר החוקים, 57, ירושלים, 1950, עמ' 281-285. על הרקע לחקיקתו ותהליך חקיקתו ראו: חנה יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה", קתדרה, 82, תשנ"ז, עמ' 138-148; יחיעם ויץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה, 82, תשנ"ז, עמ' 155-160, 161-160; תום גגב, המיליון השביעי, ירושלים, 1991, עמ' 243-245; זרטל, האומה והמוות, עמ' 89-118.

¹¹ מקור המושג בחברה הלא-יהודית באירופה הכבושה שם אנשי המחתרות האנטי-נאציות נלחמו נגד "משפתי פעולה": כך נהגו גם חברי מחתרות יהודיות, כמו הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. יצחק (אנטק) צוקרמן סיפר שיעקב לייקין, ממפקדי המשטרה בגטו ורשה, הוצא להורג בירייה לאור היום: "מיד אחרי המעשה הודעו על כך במודעה שהודפסה במכונת-כתיבה וזה עשה רושם רב. במודעות היה כתוב בפירוש שהוא הוצא להורג בגלל שיתוף-פעולה עם הצורך". יצחק צוקרמן (אנטק), שבע השנים ההן, בית לוחמי הגטאות, 1990, עמ' 208.

היודנראט והמשטרה היהודית, ובמחנות; ביחס לנשים היה מדובר על בראנד, שדבק בה משהו מדימויו של ד"ר ישראל קסטנר כמשתף פעולה, ועל אסירות ממונות.

נוכחותן של "נושאות התפקידים" בעיתונות התקופה היתה דלה ביחס לנוכחותם של "נושאי תפקידים" (גברים) בעיתונות זו. רוב הנאשמים במשפטים על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" היו גברים. הדיווחים שעסקו במשפטיהן של הנשים ציטטו לעתים מהעדויות בבית המשפט: בתוך כך גילו טפח ממצאיאות החיים של אסירות במחנות המוות וחשפו מעט מסיפוריהן האישיים.¹² כך היה גם במשפטים של גברים.¹³ ככלל, העיתונות לא התייחסה לסיפורי חייהם של הנאשמים מחוץ לפרק הזמן בו שימשו "נושאי תפקידים" ולא יזמה כל עיסוק בו.¹⁴ בשנות החמישים סיפורה האישי של גיזי פליישמן לא הופיע כלל בעיתונות; גיבורי פרשת קסטנר היו גברים: קסטנר, גרינוולד, יואל בראנד, השופט בנימין הלוי, הסגור שמואל תמיר (כצנלסון), התובע ד"ר אמנון תל והיועץ המשפטי לממשלה דאז חיים כהן.¹⁵ אשתו של קסטנר, אליזבט (בודיו), כמעט שלא נזכרה בעיתונים.¹⁶ יוצאת מהכלל היתה כתבה גדולה על האנזי בראנד שפורסמה בקיץ 1960 בשבועון לאשה.¹⁷

עד משפט אייכמן "נושאת התפקיד" היא שיזמה את השמעת סיפור השואה שלה: ב-1947 ראה אור ספרה האוטוביוגרפי של רעיה כגן נשים בלשכת הגיהנום; ב-1960 הופיע השטן והנפש מאת יואל והאנזי בראנד, בו תיארה בראנד בגוף ראשון את חוויותיה בתקופת השואה.¹⁸ בהשוואה לספרים שחיברו ניצולים, ספריהן זכו בעיתונות לתשומת לב מועטה, וזאת גם ביחס ל"נושאי תפקידים", כפי שהיה במקרה של בני הזוג בראנד.¹⁹ שוליותן

עוד על חיסולים וניסיונות ההתנקשות שם ראו צוקרמן, שם, עמ' 178-180 וגם: מכמן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה, עמ' 130; "היודנראט והמשטרה", דני דור (עורך), גיבורים ונואשים: 60 שנה למרד גטו וארשה, בית לוחמי הגטאות, 2003, עמ' 30-33. המושג שיתוף פעולה נכלל גם ברטוריקה של ארגונים פוליטיים בהתנגדותם לכינון יחסים בין ישראל לגרמניה: למשל, מערכת חרות בחרה לנסח את הכותרת לידיעה שעסקה בפעילות מחאה של ניצולים כך: "נכי המלחמה בנאצים נגד שיתוף פעולה עם הגרמנים" (חרות, 27 בדצמבר 1959, עמ' 4).

¹² למשל: "ר"ה טוענת שהצילה נשים ממות", הצופה, 17 בינואר 1952, עמ' 4.

¹³ "פ": הלואי ונשלחתי לאשוויץ", חרות, 13 בינואר 1952, עמ' 4; "הייתי קאפו!", העולם הזה, 19 בינואר 1956, עמ' 11; "קאפו" שהועמד לדין גם בצרפת על שיתוף פעולה עם הנאצים – שוחרר בערבות", קול העם, 12 בינואר 1956, עמ' 4; "דינו של 'קאפו' לבה"מ המחוז [כך במקור]", הקול, 7 בפברואר 1958, עמ' 2.

¹⁴ השמעת הסיפור האישי בעיתונות התאפשרה לנוכח השמעתו בבית המשפט: בידיעות שהופיעו עם הקראת פסק הדין במשפטו של ח"ב הובא סיפורו האישי בשואה ואחריה כפי שהשמיע אותו הסגור בבואו למחות על חומרת העונש. "שוטר-לשעבר במחנה-הסגר נאצי – ל-5 שנות מאסר", על המשמר, 4 במאי 1959, עמ' 3; "קאפו" מן הגרועים ביותר שתלה והסגיר יהודים לנאצים – נידון בישראל ל-5 שנות מאסר", קול העם, 4 במאי 1959, עמ' 4; "הוקל עונשו של ח"ב שנידון על עזרה לנאצים", דבר, 29 ביוני 1959, עמ' 4.

¹⁵ על פרשת קסטנר ראו: ויץ, האיש שנרצח פעמיים.

¹⁶ בודיו קסטנר נתנה ראיון אחד לעיתונות, במלאת עשר שנים לרצח בעלה. דן עופרי, "בעלי אמר רק את האמת!", ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 17 במרץ 1967, עמ' 5. על בודיו קסטנר לבית פישר ראו אצל ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 17-18.

¹⁷ אבידן, "S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 24-25.

¹⁸ רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947; האנזי יואל בראנד, השטן והנפש, תל-אביב, 1960.

¹⁹ קטעים מספרו של יואל בראנד בשליחות נדונים למוות (תל-אביב, תשי"ז) פורסמו בגיליונות סוף השבוע של מעריב בדצמבר 1956 וינואר 1957. ראו: "אתה מוזמן היום אל אייכמן", 7 בדצמבר 1956, עמ' 4; "אם לא תשוב, בראנד, ילכו האנשים לאשוויץ", 14 בדצמבר 1956, עמ' 4; "ימים ולילות של חקירה בכלוב-הזהב הבריטי", 4 בינואר 1957, עמ' 4; "מה נעשה במיליון יהודים? שאל פקיד אנגלי גבוה", 11 בינואר 1957, עמ' 4; "סופה של שליחות: שברון-לב", 18 בינואר 1957, עמ' 4. האנזי בראנד לא נזכרה בהקשר זה. מערכת העולם הזה עסקה ביואל בראנד במסגרת העניין והמעורבות הכללית שגילתה בפרשת קסטנר: אשתו לא נזכרה אז, גם לא בהקשר של השטן והנפש. ראו למשל: יואל בראנד, "אל תחפו על פושעי מלחמה", העולם הזה, 17 בספטמבר 1958, עמ' 3-4 (בתגובה ראו שני

התבטאה גם במדיניות הסיקור את עדויות הניצולים במשפט אייכמן: עדותו של יואל בראנד זכתה להבלטה בהשוואה לעדותה של האנזי בראנד²⁰ וסיפוריה של פליישמן, שהושמע בשתי עדויות של ניצולים מסלובקיה ובמסמך של התביעה, הופיע בקיצור.²¹ נושא האסירות הממונות טופל במשפט אייכמן בעיקר במסגרת הידיעות על עדויותיהן של ורה אלכסנדר ורעיה כגן: אלה פורסמו תחת הכותרת "יום האשה באושוויץ" ועניינן היה הצגת פן ייחודי של קבוצת אסירים (נשים), מה שבמידה מסוימת הבדיל אותן מעדויות קודמות (של גברים) שעסקו באופן כללי בחיי אסירים יהודים במחנות המוות, במיוחד באושוויץ.²²

בידיעות, בכתבות ובמאמרים שהתייחסו ל"נושאות התפקידים" ניכרה ציפייה שבמסגרת תפקידיהן הן עשו כל שביכולתן כדי להציל כמה שיותר יהודים. ציפייה זו היתה רלוונטית במקרה של אסירה ממונה שבמסגרת תפקידיה היתה אחראית על מספר רב של אסירות, כמו בלוק אלטסטה או קאפו. גבול היכולת היה מושג כללי מאוד שהיה נתון לפרשנויות שהושמעו בדיעבד; באופן טבעי לא נעדר מהן ההיבט השיפוטי, שהיה במקרים רבים גם בעל משמעות פוליטית. השאלה העיקרית לא היתה מה עשו "נושאות תפקידים" למען הצלה אלא מה יכלו לעשות ולא עשו; התשובות היו ספקולציות והאשמות שנטענו רגשות עזים. באשר לפרשת קסטנר היה זה בין היתר ביחס לשאלה מדוע היהודים בהונגריה לא הוזהרו מפני הרצח ההמוני ובאשר להרכב רשימת הנוסעים באותה רכבת

מכתבים למערכת מאת יואל בראנד ומלכיאל גרינוולד [מכתבים: מי הסגיר את בראנד?], 23 בספטמבר 1958, עמ' 2]. באחת הכתבות הוצג השטן והנפש כספר שנכתב על ידי "בראנד, יחד עם אשתו האנזי". יואל בראנד, "לחפוס אותו חי!", העולם הזה, 21 בספטמבר 1959, עמ' 5-7. אותה המגמה ניכרה בכתבות: "שרות הבין בישראל ידע על התכנית לרצוח את קסטנר ולא מנע את הרצח", חרות, 5 ביולי 1960, עמ' 1; שלמה נקדימון, "יואל ברנד חושף פרשיות מזעזעות סביב שואת הונגריה", חרות, 6 ביולי 1960, עמ' 2; "ספרו החדש של בראנד – עילה לתביעת פיצויים", חרות, 7 ביולי 1960, עמ' 4; שלמה נקדימון, "העובדות אינן נכונות – אך מהי האמת לא נספר", חרות, 10 ביולי 1960, עמ' 3; שלמה נקדימון, "משה שרת וחבריו ידעו שעומדים לאסרני – ולא שיגרו שליח כדי להזהירני", חרות, 23 ביוני 1961, עמ' 4; "כאשר מאות אלפי יהודים צעדו לתופת ההשמדה – ניהל בן-גוריון מסע תעמולה של מפא"י...", חרות, 30 ביוני 1961, עמ' 4.²⁰ עדות יואל בראנד סוקרה בהבלטה יתרה גם בזכות השמעת סיפור העסקה שנודעה כ"סחורה תחת דם", קורות השליחות לקושטא ובעיקר לנוכח מסמכים חדשים שהציג בפני בית המשפט. שמואל שניצר, "המשפט: אחרי שבע-עשרה שנות שתיקה", מעריב, 31 במאי 1961, עמ' 2; "במשפט הצורך: הבריטים התחמקו מנסיונות הצלה – סירבו להפציץ מחנות-המוות מטעמים 'טכניים'", על המשמר, 31 במאי 1961, עמ' 3; "אידן דחה בקשת וייצמן להפצצת אושוויץ", הבוקר, 31 במאי 1961, עמ' 4; מ.ה., "לשאלות השעה: זכרונות עגומים" (מאמר המערכת), הבוקר, 31 במאי 1961, עמ' 2; שמואל שניצר, "המשפט: סימני שאלה חדשים", מעריב, 1 ביוני 1961, עמ' 2.²¹ פליישמן נזכרה בעדויות ד"ר ארנסט אבסל ואדולף רוזנברג. עדות ארנסט אבסל, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 690-711; עדות אדולף רוזנברג, שם, עמ' 726-733. כשהגישה התביעה את ד"ר קסטנר כראייה ציטט שניצר התביעה קטעים מתוכו שעסקו בפליישמן. החלטה מס' 50 של בית המשפט המחוזי, בתוך המשפט של אדולף אייכמן (פרוטוקול) ב, ירושלים, 2003, עמ' 755-754. הדו"ח סומן כ-ת/237: ברשימת המוצגים שהוגשו לבית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי 40/61, ירושלים, 30 באוגוסט 1961, עמ' 15. לדיווחים על בעיתונות על הקטע מדו"ח קסטנר ראו: "קסטנר – על גיזי פליישמן", הבוקר, 25 במאי 1961, עמ' 4; "גיזי פליישמן עמדה בעוז מול מעניה", למרחב, 25 במאי 1961, עמ' 4; "מות ההקרבה של גיזי פליישמן", שערים, 25 במאי 1961, עמ' 3. על פליישמן בדו"ח עצמו ראו: קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 52, 125-126, 132-134.

²² ישיבות בית המשפט מיום שמונה ביוני 1961 כללו את עדויותיהן של שלוש ניצולות אושוויץ – כגן, אסתר גולדשטיין ואלכסנדר, שהעידו בזו אחר זו. לדיווחים ראו: "פנקסות-הרצח במחנה אושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2; "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נשים באושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "אלף נערים יהודיים סירבו להיכנע לתליינים הנאצים באושוויץ", קול העם, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "ערימות של אלפי גוויות נמצאו במחנות ביום השחרור", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "השושפטים בכו כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9. היום בו העידו הוצג כ"יום האשה באושוויץ" גם בסדרת הספרים השואה והמשפט שראתה אור באותה שנה. ח. ברלס, נ. בלומנטל, ד"ר י. קרמיש, השואה והמשפט: פרשת משפט אייכמן ותקופת השואה (עפ"י הדיונים, עדויות ותעודות) ב, ירושלים, 1961, עמ' XII.

מפורסמת;²³ במקרה של האסירות הממונות עלו שאלות כמו מדוע לא סירבו לתפקיד ועד כמה התאכזרו לאסירות במסגרתן. הן עצמן התקשו להשמיע את סיפוריהן ובתוך כך לענות על שאלות כאלה: למעט בראנד שפרסמה את גרסתה בספר (השטן והנפש) והתראיינה לעיתון (לאשה), הזירה הציבורית במסגרתה התאפשר להן להשמיע את סיפוריהן היתה בית המשפט, כנאשמות (כשהועמדו לדין על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם") וכעדות (במשפט אייכמן). אמנם משפט אייכמן היה במידה רבה במה שאיפשרה להן, כמו לניצולים אחרים, לספר לישראלים על מה שעברו אך גם סיפורים אלה הושמעו ונשמעו במסגרת חקירה אז לא יכלו לדבר באופן חופשי.

שלושה חלקים לפרק זה: במרכז כל אחד דיון בנוכחותה של אשה או קבוצת נשים בשיח הציבורי הישראלי בתקופה במטרה להציג היבטים שונים ביחסם של הישראלים אז ל"נושאת התפקיד", שבכל המקרים עבר שינוי במשפט אייכמן. הראשון עוסק בגיזי פליישמן ובהערכתה כגיבורה בתקופת השואה, הערכה שנבעה מהדגשת התכונות שגילתה, מנסיבות מותה בשואה ומטשטוש פרטי פעולות ההצלה שביצעה אז. עניינו של השני הוא דימויה המשתנה של האנזי בראנד בשיח הציבורי: תיוגה כמשתפת פעולה, שהתעמעם במשפט אייכמן, ותיפקודה, לנוכח עדותה המרשימה במשפט זה, גם כמייצגת גבורה בשואה. החלק השלישי הוא דיון בשני היבטים של דימויה הציבורי של האסירה הממונה, כמשתפת פעולה מצד אחד וכקורבן מצד אחר, ובשינוי שחל בו במשפט אייכמן לנוכח עדותה של ורה אלכסנדר שהקתה את הערכתה כמשתפת פעולה ולרגע הציגה גם אותה כגיבורה בתקופת השואה.

כאמור, עיתונות התקופה הציגה את "נושאות התפקידים" בשמות מלאים: לעתים קרובות צוינו מקום מגוריהן, הגיל והמצב המשפחתי. כך היה גם במקרים של ניצולים שהועמדו לדין על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם". מטעמי צנעת הפרט שמותיהם של אלה מובאים כאן בראשי תיבות בלבד.

²³ יהודה באואר מראה כיצד השאלה מדוע לא הזהיר קסטנר את היהודים לא היתה רלוונטית, שכן רובם ידעו ולמרות הניסיון להזהיר אותם – לא רצו להקשיב. באואר, 'יהודים למכירה?', עמ' 208. לדיון בסוגיית הידיעה וההפנמה ביחס ליישוב ראו: פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 389. עוד ראו: שטאובר, 'ועדת העזרה וההצלה והמנהיגות הציונית בבודפשט ערב הכיבוש הגרמני', הציונות, עמ' 182.

א. דימויה של גיזי פליישמן כגיבורה בימי השואה בשיח הציבורי הישראלי

בתקופה: היבטים פוליטיים ומגדריים

בימי השואה היתה גיזי פליישמן לבית פישר בשנות הארבעים לחייה,²⁴ אם לנערות שהגיעו לארץ לפני המלחמה.²⁵ מאז ומתמיד עסקה בפעילות ציבורית ענפה: היא ייסדה את הסניף הראשון של ויצ"ו בסלובקיה והיתה חברה בהנהגה המרכזית של הסתדרות ויצ"ו, שימשה נציגת התנועה לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית בסלובקיה ואחת מהנציגים הציוניים לג'וינט שם.²⁶ ב-1940 חוסלו הארגונים והמוסדות היהודיים בסלובקיה והוקם מוסד אחד לייצוג היהודים שם שנקרא "המרכז היהודי" (ובקיצור שמו הסלובקי: או.ז'ה., Ú.Ž. - Ústredňa Židov).²⁷ פליישמן שימשה שם בין היתר מנהלת מחלקת ההגירה שטיפלה בקשר עם המגורשים.²⁸ מחלקה זו היתה מרכז לפעילות של קבוצת העבודה. החדר של פליישמן שכן בבניין נפרד מזה של ההנהלה הרשמית של המרכז היהודי ושימש לחברים מקום התכנסות.²⁹ היא היתה בעלת כושר ארגון יוצא דופן, מלאת מרץ ורעיונות ובעיקר תחושת אחריות לגורלם של אחרים: "אותו חוג צר של גברים, שהתרכז סביב אשת-החיל גיזי פליישמן – היה גרעין החבורה", שעיקרה היה "לפעול! להציל! וכל אמצעי שנועד למטרה זו – כשר!".³⁰

²⁴ לפי האנציקלופדיה של השואה היא נולדה ב-1897; לפי מחקרה המקיף של ג'ואן קמפיון על פליישמן, נולדה ב-1892. "פליישמן, גיזי", *Joan Campion, In the Lion's Mouth: Gisi Fleischmann and The Jewish Fight for Survival*, New York & London, 1987, p. 3. במלחמת העולם השנייה, תל-אביב, תשל"ג, עמ' 6, מצוטט גם אצל חנה יבלונקה, "יש לעשות הכל כדי להציל...": גיזי פליישמן, מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה, 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 82.

²⁵ בנותיה של פליישמן היו עליזה (ליצי) ויהודית (גיזי), ילידות 1917 ו-1920. עליזה הרטוך (פליישמן) חיה תקופה מסוימת בארץ והתגוררה בתל-אביב. על בנותיה של פליישמן ראו בהרחבה אצל קמפיון: *Campion, In the Lion's Mouth*, במיוחד בפרק 12 (עמ' 124-111) שם מובאים קטעים ממכתבים שכתבה להן. לראיון עם הרטוך ראו: יבלונקה, "יש לעשות הכל כדי להציל...". מנהיגות בעת מצוקה, עמ' 83. ראו גם: חנה יבלונקה, "גיזי פליישמן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה: הרצאות בכנס מדעי על יהדות סלובקיה בשנים 1942-1945, מורשת ויד-רשם, 1988, עמ' 107. ראו גם: Yehuda Bauer, "The Problem of Gender", *Rethinking the Holocaust*, New Haven & London, 2001, pp. 176-182; Alex Weissberg, *Advocate for the Dead: The Story of Joel Brand*, London, 1958, p. 56; אברהם פוקס, קראתי ואין עונה, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 54-57, הערה 15.

²⁶ קלרה רוזובסקי, "גיזי פליישמן, גבורה וקרבת", חטיבת ויצ"ו, F49/1961, הארכיון הציוני המרכזי; אוסקר נוימן, "גיזי פליישמן", *דבר הפועל*, יב, 31 בדצמבר 1946, עמ' 204. לתולדות חייה לפני מלחמת העולם השנייה ראו: אוסקר (ירמיהו) נוימן, *בצל המוות*, תל-אביב, 1958, עמ' 14-15; *Campion, In the Lion's Mouth*, pp. 3-25; Bauer, *Rethinking the Holocaust*, pp. 172-176; יבלונקה, "גיזי פליישמן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 103.

²⁷ על האו.ז'ה ראו במחקרה המקיף של פטרן, האם מאבק על הישרדות. לפי ליווייה רוטקירכן המרכז היהודי בסלובקיה מוסיף להגדרה הכללת של יודנראט (רוטקירכן, *חורבן יהדות סלובקיה*, עמ' 16-18; רוטקירכן, "המשניות במעמדו של 'המרכז היהודי' בסלובקיה", *דמות ההנהגה היהודית*, עמ' 185-191) לפי גילה פטרן היה זה יודנראט לכל דבר. גילה פטרן, "אדם אציל נפש: אוסקר ירמיהו נוימן", *מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944*, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 106.

²⁸ רוטקירכן, שם, עמ' 187.

²⁹ נוימן, *בצל המוות*, עמ' 25; עדות אבס, *משפט אייכמן: עדויות ב*, עמ' 691; כפרי, *גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה*, עמ' 7; פטרן, האם מאבק על הישרדות, עמ' 162; רוטקירכן, *חורבן יהדות סלובקיה*, עמ' 24-25; רוזובסקי, "גיזי פליישמן, גבורה וקרבת", הארכיון הציוני המרכזי.

³⁰ Stefania Trostlerova, "In Appreciation of a Dear and Noble Friend" (אין ציון שנה), F49/2837, הארכיון הציוני המרכזי; ראו גם: *Campion, In the Lion's Mouth*, pp. 22-23; נוימן, *בצל המוות*, עמ' 92; כפרי, *גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה*, עמ' 6. לפי פטרן היתה פליישמן מופת לפעילי הקבוצה: במחקרה על האו.ז'ה ציינה ש"את פעילי הקבוצה קשרו עבודתן של חברות שנתחזקו בעבודתם המשותפת למען ההצלה. קשרים אלה מנעו אותם מנטישת תפקידם כל עוד נמצא בתוכם אפילו אחד שעדיין האמין בשליחותם. נראה, כי היתה זו גיזי פליישמן בדוגמתה האישית – היא סירבה פעמיים להיענות להצעות לעבור למקום-מיבטחים! – שהכתובה התנהגות זו

פליישמן פעלה להצלת יהודים מסלובקיה מגירוש לפולין ולהברחתם להונגריה; לשם כך נסעה מספר פעמים להונגריה ונפגשה עם ראשי היהודים שם.³¹ היא קישרה בין קבוצת יהודים שהגיעו מסלובקיה להונגריה ובאמצעותה הועבר דואר לתורכיה ולשוויץ.³² בסוף 1942 הגיעה להונגריה כדי לגייס כספים.³³ היא פעלה להפצת מידע שהתקבל בקרב קבוצת העבודה על המצב בסלובקיה ועל הגטאות והמחנות בפולין:³⁴ בין אלה היו מסמך שחיברו שני אסירים שברחו מאושוויץ, אלפרד וצלר ורודולף ורבה (ולטר רוזנברג), הידוע כ"דו"ח ורבה-וצלר" ובו נתונים על מבנה המחנה, המשלוחים ואופני ההשמדה.³⁵

פליישמן היתה מראשי הדוברים במשא ומתן עם הגרמנים למען הצלה המונית של יהודים: צעדים ראשוניים היו באמצע 1941.³⁶ הפעולה הידועה ביותר היה הניסיון להוציא לפועל את "תוכנית אירופה" בתיווכו של דיטר ויסליצני שהגיע לסלובקיה בספטמבר 1940 ושימש שם כיועץ לענייני יהודים וכנציג ה-RSHA (המשרד המרכזי לביטחון הרייך).³⁷ לפי יואל בראנד היא היתה זו שבסוף 1942 העלתה את הרעיון לפנות ישירות לויסליצני,³⁸ ולפי ד"ר אוסקר (ירמיהו) נוימן, שבזמן המלחמה היה יו"ר ההסתדרות הציונית בסלובקיה, מפעילי קבוצת העבודה ועמד תקופה מסוימת בראש האו.ז.ה., "תכנית העזרה וההצלה הגדולה ביותר" [הכוונה לתוכנית אירופה] היתה "יזמתה של גיזי פליישמן".³⁹ בספרו מן המצר הציג הרב מיכאל דב בער וייסמנדל, מראשי קבוצת העבודה וקרוב משפחה של פליישמן⁴⁰ את "תוכנית אירופה" כרעיון שלו, אך מהניסוח ברורה הדומיננטיות של פליישמן: "אחר היסוסים

לקבוצה כולה". פטרן, האם מאבק על הישרדות, עמ' 255. ראו גם: באואר, יהודים למכירה?, עמ' 104; יבלונקה, "גיזי פליישמן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 104.

³¹ קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 51, 59; עדות אבולס, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 700-701; רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 25; כפרי, גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה, עמ' 11-12.

³² עדות יואל בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 872.

³³ עדות אבולס, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 700; נוימן, בצל המוות, עמ' 124-125. ראו גם: פטרן, האם מאבק על הישרדות, עמ' 188.

³⁴ "קטע ממכתבה של גיזי פליישמן אל מרכז 'החלוץ' בז'נווה (תעודה 98)", בתוך רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 231-234.

³⁵ רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 35-37. ראו הדו"ח [מבלי לנקוב בשמות המדווחים] אצל מיכאל דב וייסמנדל, מן המצר, ניו יורק, 1960, עמ' רל-רנב, ראו גם בנספח התעודות (תעודה מס' 1) שם, וגם: נוימן, "דו"ח אושוויץ", בצל המוות, עמ' 166-180; קסטנר,

דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 51. על דו"ח ורבה-וצלר ראו: מירוסלב קרני, "דו"ח ורבה-וצלר", ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 589-606 (לטיפול פליישמן בדו"ח, עמ' 592-593); יהודה באואר,

"הפרוטוקולים של אושוויץ", ילקוט מורשת פ, נובמבר 2005, עמ' 159-167. ראו גם: באואר, יהודים למכירה? עמ' 99-101; טוביה פרילינג, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיגות הצלה בשואה ב, שדה בוקר וירושלים, 1998, עמ' 765.

³⁶ רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 14.

³⁷ על תוכנית אירופה (Europa Plan) ועל מכלול פעולות ההצלה בסלובקיה ראו: נוימן, בצל המוות, עמ' 160-165; וייסמנדל, מן המצר, עמ' 137-138; רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה (על תוכנית אירופה ראו במיוחד בעמ' 30-33); באואר, יהודים למכירה? עמ' 137-138; פטרן, האם מאבק על הישרדות, עמ' 169-192; פוקס, "תכנית אירופה", קראתי ואין עונה, עמ' 77-96; פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 328-346; פרילינג, חץ בערפל א, עמ' 312-349; ישראל גוטמן, מאבק בנתיב הייסורים, ירושלים, 1988, עמ' 189-190.

³⁸ בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 47.

³⁹ על ד"ר אוסקר ירמיהו נוימן ופועלו ראו: גילה פטרן, "ד"ר אוסקר ירמיהו נוימן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה; הרצאות בכנס מדעי על יהדות סלובקיה בשנים 1942-1945, מורשת ויד-ושם, 1988, עמ' 62-64; פטרן, "אדם אציל נפש: אוסקר ירמיהו נוימן", מנהיגות בעת מצוקה, עמ' 102-112. ספרו בצל המוות ראה אור בעברית ב-1956 ושימש את חוקרי לשכה 06 כשעסקו בנושא סלובקיה (ראו עותק בצל המוות בספרייה המרכזית של אוניברסיטת תל-אביב עליו מוטבעות חותמות "משטרת ישראל לשכה 06"). לפי

פטרן ספרו הוא ספר יסוד בתולדות שואת היהודים בסלובקיה, בזכות אמירתו הגבוהה.

⁴⁰ על הרב וייסמנדל ופועלו בימי השואה ראו: וייסמנדל, מן המצר; נוימן, בצל המוות, עמ' 160-161; אברהם פוקס, "הכיצד אינכם מרעידים שמים וארץ? רבי חיים מיכאל דב וייסמנדל", מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001,

הסכימה גם מרת פליישמאן [כך במקור] הי"ד, ומה שהיה נחוץ מאוד".⁴¹ לאחר שקיבלו תשובה חיובית עקרונית החלו השניים בהתכתבות עם ארגונים יהודיים בעולם החופשי, בשוויץ ואחר כך בקושטא;⁴² ברשימה שפורסמה ב-1946 בדבר הפועלת כתב נוימן: "תפקיד זה, של קשירת הקשר עם הארגונים שמחוץ לסלובקיה העמיסה גיזי פליישמן על שכמה ושקדה עליו בלי לאות".⁴³

פליישמן גילתה כושר מנהיגות ותיפקדה כמנהיגה של קבוצת גברים; העיתונות הציגה אותה כאחד מ"מנהיגי היהדות הסלובקית".⁴⁴ בעדותו במשפט אייכמן ציין ד"ר ארנסט אבלס, שבתקופת השואה היה מראשי הקהילה היהודית בברטיסלאבה, ש"מילאה תפקיד של הנהגה בחיי היהודים ולאחר מכן גם תפקיד במאבק ההתנגדות"; בתצהיר שנתן ללשכה 06 המעיט בחשיבותה כשהציג אותה כ"פעילה בארגון ההצלה של יהודי סלובקיה".⁴⁵ במשפט אייכמן הודרך נציג התביעה את העד פנחס פרוידיגר לספר על הקשרים בין ראשי היהודים בהונגריה לראשי יהדות סלובקיה: האישיות הראשונה שהזכיר היתה פליישמן.⁴⁶

בעיתונות התקופה הוצגה פליישמן כמי שפעם אחר פעם סירבה למלט נפשה: באביב 1939 הגיעה ללונדון, שם עשתה למען פליטים; חברים יעצו לה לא לחזור לברטיסלאבה, אך היא דחתה את ההצעה.⁴⁷ עם שחרורה מידי הגסטאפו "הפצירו בה [ידידים] שתעלה מיד דרך הונגריה לארץ-ישראל [...] נעשו כל ההכנות לעלייתה, אך גיזי אמרה כי לא תעזוב את חבריה [...] ביום השלישי לצאתה מן הכלא, ישבה שוב אל שולחן-עבודתה. שוב נערכו תכניות ונעשו פעולות הצלה ועזרה".⁴⁸ בקיץ 1944, "בעוד הקבוצה עסוקה שוב במאמצים להחיש פדות לאחים, הפעם ליהודי הונגריה, ובעוד גיזי עושה שוב לילות כימים בטפלה בכעיות אלה, בא ציר שלוח מידידים באזור פעולתם של הפרטיזאנים כדי להביא את גיזי בדרכי-סתר לשם, למחוז מבטחים [...] גם הפעם לא זזה גיזי

עמ' 94-97; ישעיהו ילינק, "כתב אשמה זועק: הרב וייסמנדל", מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 98-100; פורת, הנהגה במלכוד, בעיקר בעמ' 329-346; באואר, יהודים למכירה 2, עמ' 103-137; דינה פורת, "שותפיו של עמלק": האשמות התרדים (האולטרה-אורתודוקסיה האנטי-ציונית) בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה, הציגונות יט, 1995, עמ' 302-303, 307-308.

⁴¹ ווייסמאנדל, מן המצר, עמ' סד. לשאלה מי הג(ת)ה את רעיון "תוכנית אירופה" ראו גם: יבלונקה, "יש לעשות הכל כדי להציל...",
מנהיגות בעת מצוקה, עמ' 85.

⁴² לתעודות ראו: ווייסמאנדל, מן המצר; רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, עמ' 227-234; יבלונקה, "גיזי פליישמן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 104-105. לקטעים מהתכתובת לקושטא ראו: רוזובסקי, "גיזי פליישמן, גבורה וקרבת", הארכיון הציוני המרכזי. ראו גם: תצהיר של ד"ר שלמה יהודה (ארנסט) אבלס, 32 (שוטף), 40/2-2, מסמכי לשכה 06 (להלן: תצהיר אבלס, מסמכי לשכה 06).

⁴³ נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת.

⁴⁴ "דו"ח של קסטנר התקבל כראיה", חרות, 25 במאי 1961, עמ' 2; "גיזי פליישמן עמדה בעוז מול מעניה", למרחב, 25 במאי 1961, עמ' 4. קסטנר כתב עליה: "אשה צעירה אחת [שהיתה] מנהיגת המאבק". קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 45, עמ' 52. הוא פגש אותה כשנפגש עם ראשי קבוצת העבודה בברטיסלאבה ב-1944. פטרן, האם מאבק על הישרדות, עמ' 250.

⁴⁵ עדות אבלס, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 692; תצהיר אבלס, מסמכי לשכה 06.

⁴⁶ עדות פנחס פרוידיגר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 739.

⁴⁷ Trostlerova, "In Appreciation of a Dear and Noble Friend", הארכיון הציוני המרכזי. פליישמן הגיעה ללונדון עם נוימן במטרה למצוא יעדי הגירה לפליטים באין אפשרות להגיע לארץ. פטרן, "ד"ר אוסקר ירמיהו נוימן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 63.

⁴⁸ נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת; "האם מאבק על הישרדות", עמ' 250. Leonie Schwarz, "In Memoriam of Gisi Fleischmann", 14 בפברואר 1958, ניו יורק. Reina Loew, "Impression from the Eichmann Trial: Heroic Tale of Wizo Leader", הארכיון הציוני המרכזי; F49/2837, Wizo Review, 1961, F49/1961 Emerge in Court", הארכיון הציוני המרכזי.

מהחלטתה, כי תוסיף לעמול ולהילחם לימין אלה שאתם יחד עברה את כל הדרך הסכנה והתלאה".⁴⁹ מצבה המשפחתי נזכר אך ורק במטרה להמחיש את מידת מסירותה לכלל:⁵⁰ אמנם בעצם נאמנותה לארגון, כאן קבוצת העבודה, לא היתה שונה מנשים אחרות שקשרו את גורלן בקבוצה כפי שהיה למשל במקרה של "האוחזות בנשק", אך בשונה מרוב הלוחמות המזוינות פליישמן היתה אם. בספטמבר 1943 כתבה לבתה ליצי (עליזה): "הגורל רצה שאמך תמלא שליחות בשנות הסבל הקשה ביותר של עמנו. עליה מוטל לדאוג לאחינו ולהקל עליהם את דרכם הקשה. על כן, עליך לשאת בשקט ובכבוד את עצב הפרידה בינינו, כי מעל לכל סבל אישי עומד גורל כלל ישראל...".⁵¹

העיתונות הציגה אותה כמי שדבקה במטרה עד מוות, מ"שורת נשים עזות-רוח שהוסיפו לעמוד על משמרתן בשעות שואה למען מלט את הניתן למלט מן האסון".⁵² העיתונאים העדיפו את סיפור מותה על תיאור של פעולות ההצלה שנקטה בחייה שביסודן התקשרות עם נציגי השלטון הגרמני; הערכתה כגיבורה בתקופת השואה ניכרה כסופר על נחישותה, נאמנותה ומסירותה: הכתבות הדגישו כיצד בצעידתה לתא הגז שמרה על זקיפות קומה⁵³ והבליטו את אומץ לבה, למשל כשנעצרה והובאה למחנה סְרָד שם חקר אותה מפקד המחנה ס"ס אלואיס ברונר: "למחרת [הוא] מכריז בפניה [...] כי נכון הוא להשאירה כאן, בתנאי שתגלה לו היכן מסתתרים שרידי יהודי בראטיסלאבה, אבל גיזי, היהודיה הגאה, האמיצה [...] דוחה את הצעתו".⁵⁴ היא השיבה שהיתה מוכנה לגלות לו היתה תורמת בכך להצלת יהודים "אך למען הצלת נפשה היא לא רצתה לגלות",⁵⁵ וגורשה לאושוויץ בפקודה מיוחדת.⁵⁶ בדו"ח מ-1946 כתב קסטנר: "למסע זה התכוונה גיזי לקחת איתה איזמל ופטיש, כדי לנסות לפרוץ מתוך

⁴⁹ נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת; רוזובסקי, "גיזי פליישמן, גבורה וקרבת"; נוימן, בצל המוות, עמ' 212.
⁵⁰ הקטע מתוך דו"ח קסטנר שצוטט במשפט אייכמן התייחס למעשי גבורתה, ביניהם סירובה להצטרף לבנותיה בארץ. המשפט של אדולף אייכמן ישיבה 50 (פרוטוקול) ב, עמ' 754. להערכה דומה לפליישמן על שהמשיכה בפועלה ונרצחה כשהיא רחוקה מבנותיה ראו: Weissberg, Advocated for the Dead, p. 58, 62; נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת; נוימן, בצל המוות, עמ' 189.

⁵¹ רוזובסקי, "גיזי פליישמן, גבורה וקרבת".
⁵² נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת; שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינואלד-קסטנר, תל-אביב, 1955, עמ' 184.
⁵³ למשל: חיים גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 82. רשימתו של נוימן בדבר הפועלת נחתמה כך: "אדם שחזר מאשוונצ'ים [כך במקור] אחרי שחרורו וראה אותה בדרכה האחרונה אל תא-הגאז, סיפר כי לפני בוא גיזי פליישמן בשערי חדר-המוות, זקפה ראשה וצעדה קוממיות, כאשר חיתה, לקראת גורלה". נוימן, "גיזי פליישמן", דבר הפועלת. הוא חזר על כך בבצל המוות (עמ' 237). ב-1958 סיפרה מזכירתה לוני שוורץ, כיצד פליישמן צעדה אל הרכב שעמד מחוץ למשרדי הגסטאפו משם גורשה לאושוויץ: גם אז, תיארה, שמרה על זקיפות קומה. ת"ל "Leonie Schwarz, Memoriam of Gisi Fleischmann", 14 בפברואר 1958, ניו יורק, הארכיון הצינוני המרכזי, חטיבת ויז'ו, F49/2837.

⁵⁴ נוימן, בצל המוות, עמ' 234-236. על ברונר ראו: "בידי ברונר", שם, עמ' 229-248; "ברונר, אלואיס", האנציקלופדיה של השואה א, עמ' 212. בערך זה פליישמן לא נזכרת. בעדויות במשפט אייכמן נזכר ס"ס אחר בעל אותו שם (עדות ז'ורד' וורלס, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 436-437, 439-440, 444, עדות הילדגארד הנשל, שם, עמ' 498).

⁵⁵ "קסטנר – על גיזי פליישמן", הבוקר, 25 במאי 1961, עמ' 4; "גיזי פליישמן עמדה בעוז מול מעניה", למרחב, 25 במאי 1961, עמ' 4.
⁵⁶ קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 176; רוטקיירן, חורבן יהדות סלובאקיה, עמ' 24; פוקס, קראתי ואין עונה, עמ' 57.

הרכבת הנוסעת, אך [...] הוא ציווה לאסור אותה באזיקים, ולהכניס אותה לתוך הקרון של אנשי ה.ס.ס. המלווים. וכך הגיעה לאושוויץ, צולמה, ואחר כך הובלה אל תאי הגאזים.⁵⁷

למרות ההוקרה, בשנות החמישים סיפורה של פליישמן לא פורסם בעיתונות: עיתונים רבי-תפוצה כמו מעריב, הארץ ודבר לא הביאו את סיפורה האישי; כך היה גם בביטאונים המפלגות הקטנות. למרות שבמהלך משפט אייכמן נזכרה בשלוש הזדמנויות – במהלך עדויות ניצולים, עם הגשת דו"ח קסטנר לבית המשפט וחקירת הנאשם על ידי התביעה⁵⁸ – אך גם אז לא הביאה העיתונות את סיפורה ולא עסקה בפעולות ההצלה שהובילה בימי השואה. כנראה היה זה על רקע הגישה הכללית לפעולות הצלה בתקופת השואה באמצעות משא ומתן; ניסיונות להצלה באמצעות התקשרות עם גרמנים היו נושא רגיש מאוד שעמד במוקד הסערה שעורר משפט גרינוולד.

במהלך משפט אייכמן נזכרה פליישמן בשני הקשרים: אחד, שנמצא בעדויות הניצולים ובעדות הנאשם, כהוכחה נוספת לאשמתו של אייכמן, שני, במהלך הגשת מסמך לבית המשפט, אז הוצגה כגיבורה בתקופת השואה. העדים אבלס ואדולף (אדולו) רוזנברג נשאלו על נסיבות גירושה לאושוויץ במטרה להראות שאייכמן טיפל במשלוחים באופן אישי. בעדות אבלס נזכרה כדרך אגב: כשהתייחס לקבוצת העבודה אמר העד ש"ליד המרכז היהודי היתה קבוצת גברים. אולי אני טועה בתיאורי זה כי בראש הקבוצה עמדה אשה, מרת גיזלה פליישמן". כסיפור על "תוכנית אירופה" לא הזכיר אותה. לקראת סוף העדות נשאל: "האם ידוע לך מה קרה לגיזי פליישמן אז ב-1944?". אבלס: "שמענו מפי אנשים חיים לאחר המלחמה משם, כי מיד עם הגיע רכבת השילוח לאושביץ קראו בשמה של גיזי פליישמן. היא התייצבה, פנתה אל האנשים ובירכה את חבריה: שלום לכם ילדים יהודים, ולא נודע עליה עוד דבר".⁵⁹ רוזנברג התבקש לספר על ההוראה המיוחדת לפיה גורשה לאושוויץ; כמו פליישמן גם הוא גורש לשם כמי ש"שיבתו אינה רצויה" [Ruckker unerwünscht R.U.]. התביעה הדריכה אותו להתייחס להוראה בהקשר של פליישמן, אבל הוא עצמו לא יכול היה לספר על כך מכלי ראשון, שכן לא היה עד ראיה; על גורלה נודע לו רק אחרי המלחמה: שתי ניצולות סיפרו לו.⁶⁰ נושא ההוראה המיוחדת, כולל בהקשר של פליישמן, נזכר שוב בחקירת אייכמן, אז התייחס האוזנר לנושא במטרה להראות שבכוחו של סיפור גירושה לאושוויץ להוכיח שהנאשם

⁵⁷ קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 134. לגרסה דומה של הסיפור ראו: Weissberg, Advocated for the Dead, p. 62.
⁵⁸ כאמור, פליישמן נזכרה בעדויות אבלס ורוזנברג; היא נזכרה גם בעדויות ניצולים מהונגריה שעמדו בקשרים עם גרמנים למטרות הצלה. עדות אבלס, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 692, עדות רוזנברג, שם, עמ' 731, עדות פרוידיגר, שם, עמ' 739, עדות יואל בראנד, שם, עמ' 871. לאזכורה בקשר לדו"ח קסטנר ראו: המשפט של אדולף אייכמן, ב, עמ' 755, לאזכורה בחקירת אייכמן ראו: המשפט של אדולף אייכמן, ג, ישיבה מס' 103, עמ' 1496.
⁵⁹ עדות אבלס, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 692, 700, 702 (על "תוכנית אירופה"), עמ' 705 (על גירושה לאושוויץ).
⁶⁰ עדות רוזנברג, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 731-732. על ההוראה המיוחדת ראו גם בהודעתו ללשכה 06. הודעתו של אדולף רוזנברג ל"לשכה 06", 1414 (שוטף) 4 ה/ס-25, מסמכי לשכה 06.

טיפל ישירות בגירוש יהודים;⁶¹ בתוך כך הסתייע בסיפור כדי להדגיש את דבקו המוחלט של אייכמן בביצוע הרצח ההמוני.⁶²

הוקרה משמעותית וכוללת לפועלה של פליישמן נשמעה באולם בית העם לנוכח מסמך שהגישה התביעה לבית המשפט; היה זה אותו דין וחשבון מאת קסטנר, שכמו פליישמן פעל להציל יהודים באמצעות משא ומתן עם הגרמנים. לאחר עדות אבסל הציגה התביעה לשופטים את הדו"ח בבקשה לקבלו כראייה;⁶³ נציג התביעה גבריאל בך, חבר צוות התביעה, אז סגן פרקליט המדינה ולימים שופט בית המשפט העליון, קרא בקול קטע שהתייחס לפליישמן. הקטע שנבחר התייחס לתכונות האופי שלה ולא לפעולות ההצלה: המלים "משא ומתן" או "שוחד" לא נזכרו אפילו ברמז; מי שלא הכירו את סיפורה, ולפי עיתונות התקופה אפשר להניח שמרבית הישראלים לא הכירו אותו, לא יכלו לתאר לעצמם שמדובר על אותו האקט שתויג לא פעם כשפל והיה ידוע בעיקר בהקשר של פרשת קסטנר. "יש כאן בדו"ח הזה כמה קטעים רלוונטיים", אמר בך. [...] אולי אפנה את תשומת לבכם בשלב זה רק לאותם הקטעים שבהם מדבר הדוח על גיזי פליישמן [...] הוא [קסטנר] מתאר את תפקידה של הגברת פליישמן, שבסכנת חיים מתמדת שלחה לחוץ לארץ את הידיעות הראשונות המאומתות של עדי ראייה על השחיטות ההמוניות והשימוש בגז. היא ארגנה את הצלת היהודים הפולניים לסלובקיה, היא נאסרה פעמיים, היא הצליחה להשתחרר, והיא לא שמעה לבקשות הנשנות לברוח מהונגריה ולהצטרף לילדיה בארץ ישראל. היא נשאה בלי פחד במקומה". הוא המשיך: "פליישמן] נאסרה בעת מילוי תפקידה, בזמן שהיא כותבת את הדוח האחרון, שהיה מיועד לחוץ לארץ". בך לא הרחיב מה היה תפקידה, מה היו הדרכים שבחרה בהן, בין היתר כמנהיגת הקבוצה, כדי להציל: לפי התיאור אפשר לחשוב שפליישמן עסקה רק בניסיונות לספר לעולם החופשי על פשעי הגרמנים. והלאה: "בתקופת מאסרה הקצר היא הראתה אותו אומץ לב ואותו בוז למוות, שאפיין אותה במשך כל עבודתה. לגיזי פליישמן מגיע

⁶¹ אייכמן טען ששמע על פליישמן רק במהלך משפטו ו"גם אילו אמרו לי היום שהתערבתי לטובת המקרה של פליישמן, וזה לא היה לרעתי, עלי לומר בכל זאת: לא אוכל להיזכר בשום פרט של עניין זה. לכן עלי לומר: לא הייתי מוסמך כלל לטפל בעניין מבחינה מעשית". האוזנר אמר לו: "אולי ישכנע אותך הצעד הבא שאזכיר לך, שמיד לאחר ההתערבות למראית עין, שלחת הוראה בכל זאת לשלוח אותה לאושוויץ והיא הגיעה לשם עם כרטיס שעליו סומנו האותיות R.U.". התשובה של אייכמן היתה: "אף מילה אחת מדברים אלה אינה אמת". המשפט של אדולף אייכמן, ג, ישיבה מס' 103, עמ' 1496.

⁶² שופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בך, שנמנה אז עם צוות התביעה במשפט אייכמן, מספר שהתביעה החזיקה בדוגמאות רבות לנחישותו של אייכמן לרצוח יהודים, ביניהן דחיות חוזרות ונשנות של בקשות שהתקבלו אצלו מגורמים שונים בשלטון הגרמני בנושא עיכוב הגירוש של יהודים מסוימים. "כל פעם שזה היה מגיע לאייכמן העניין היה נגמר טוטאלי". חלק מהן הוא לא שוכח: אחד המסמכים הביא את סיפורה של אשה שתרמה חלב אם לנשים שלא יכלו להיניק; לפי המסמך התברר שהאשה הסתירה שהיתה רבע יהודייה. בך: "אז היה משפט לדוגמה, נגד האשה הזאת, בשביל כל האמהות האריות שיכולות לחשוב שהתינוקות שלהן הורעלו. [ואייכמן כתב]: אני מציע שהאשה הזאת תיעלם באיזה מחנה הסגר, מבלי שישמעו ממנה יותר". שופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בך בשיחה איתי, ירושלים, יוני 2006 (להלן: שיחה עם השופט גבריאל בך).

⁶³ דו"ח קסטנר לא היה המסמך היחיד מאת קסטנר ששימש את התביעה: בשלבים מוקדמים של בניית התיק צורפה לו כמסמך הצהרה שבבועה שנתן קסטנר באנגליה ב-13 בספטמבר 1945 בפני ועדת חקירה אמריקנית. Dr. Rezsoe (Rudolph) "Dokument 2605 – PS, מסמכי לשכה 06. על הצהרה זו ראו גם אצל ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 68. Kastner", מס' 47 (שופט), 3-44/14, מסמכי לשכה 06.

מקום כבוד מיוחד בשואת הנשים הגדולות של ההיסטוריה היהודית. לאישה האצילה, הפיקחית, חמת הלב, הגיבורה, הנשית, אשת החיל האמתית!"⁶⁴.

בנאום הסיכום שזר האוזנר את שתי ההתייחסויות לפליישמן במשפט אחד: "אייכמן פיקח אישית על המשלוחים ואף קבע תאריך המתתם בגזים. איני אומר שהוא קבע זאת לגבי כל יהודי בודד. לכך בוודאי רבה מדי היתה המלאכה. אבל הקביעה איזה משלוח ילך ישירות לתאי הגזים ואיזה יושאר לזמן-מה במחנה המשפחתי – דבר זה בידיו היה. אחד מיחידת המרצחים האייכמנית שלח את גיבורת יהודי סלובקיה, את גיזי פליישמן, עם ההוראה: 'שיבתה אינה רצויה', וגורלה נחרץ מיד". בהמשך כינה אותה "האשה האצילה, אשת-חיל יהודיה", "אשה אחת [...]" [ש]העיזה פנים וניסתה להציל מבני עמה ככל אשר יכלה". גם אז, כמו בעת הגשת דו"ח קסטנר, העדיפה התביעה לטשטש את פועלה כנושאת ונותנת עם גרמנים; פעולות שביצעה, אם נזכרו, התייחסו לניסיונות להפיץ את המידע על הרצח ההמוני ולא על הניסיונות לסכלו או לעכבו.⁶⁵

הדיווחים בעיתונות מאולם המשפט עסקו בדמותה כפי שהצטיירה מהקטע שקרא כך: הדברים הופיעו במרבית היומונים; חלקם פורסמו באותיות מודגשות. כולם פליישמן הוצגה כמי שהוצאה להורג, כלוחמת שהשליכה את נפשה מנגד. שערים כתב על "מות ההקרבה של גיזי פליישמן"; בלמרחב כתב חיים גורי על "גיזי פליישמן הנערצת", כותרת הדיווח מאולם המשפט היתה "גיזי פליישמן עמדה בעוז מול מעניה". חרות כתב על "גיבורתה של גיזי פליישמן" ועל המשמר התייחס אליה כ"אחת הגיבורות".⁶⁶ הצגתה במעריב יכולה להיות אינדיקציה לתמורה מסוימת שחלה בדעת הקהל בארץ אחרי שסערת קסטנר שככה מעט – מאז הרצח עברו ארבע שנים, כשלוש מאז טוהר שמו בבית המשפט העליון – בעוד שכותרת הידיעה שעסקה בקורות היהודים בסלובקיה כפי שנשמעו במשפט אייכמן היתה "סחורה תחת דם" נוסח סלובקיה, בגוף הטקסט היתה פליישמן "הגיבורה הלאומית שלנו".⁶⁷ מערכת לאשה ראתה בה גיבורה בתקופת השואה: בספטמבר 1961 הציג השבועון את הנשים ש"היו ב-365 הימים האחרונים את מוקדי-הפעילות בשטחי יצירתן והגיעו לדרגה, שגבר לא היה יכול להתחרות בהן". משפט אייכמן הוערך כ"מאורע המרכזי העיקרי של השנה"; לדעת המערכת "לקחו חשב ורב משמעות: בחושפו את תולדות-היהודים בימי מלחמת-העולם-השנייה, הוכיחו מיסמכיו ועדויותיו את העובדה, כי התנהגותה של האשה היהודיה במלחמת-העולם-השנייה, בתנאי סבל, המצוקה והפחד – היתה לכבוד לכל עמה. על סף המוות,

⁶⁴ המשפט של אדולף אייכמן ב, עמ' 755. לקטע זה בדו"ח ראו: קסטנר, בין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 52.

⁶⁵ משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 68, עמ' 102.

⁶⁶ "מות ההקרבה של גיזי פליישמן", שערים, 25 במאי 1961, עמ' 3; גורי, "רוח-הרפאים של העבר?", מול תא הזכוכית, עמ' 82; "גיזי פליישמן עמדה בעוז מול מעניה", למרחב, 25 במאי 1961, עמ' 4; "גיבורתה של גיזי פליישמן", חרות, 25 במאי 1961, עמ' 2 (ראו גם: "כך הושמדה יהדות סלובקיה", חרות, 24 במאי 1961, עמ' 1); "הצורך תבע מו"מ עם סלובקיה על 20 אלף כוחות עבודה יהודיים", על המשמר, 24 במאי 1961, עמ' 2. עוד ראו: "קסטנר – על גיזי פליישמן", הבוקר, 25 במאי 1961, עמ' 4.

⁶⁷ "סחורה תחת דם" נוסח סלובקיה, מעריב, 24 במאי 1961, עמ' 5.

בצל תנורי אושוויץ' [כך במקור], שמרה האשה העבריה על כבודה-העצמי. עסקנית-ציבור יהודיה, גיזי פליישמאן, אשר התפרסמה בהליכתה הזקופה אל תאי-המוות, סימלה תופעה זו יותר מכל אשה אחרת. וכך – מבעד למסך הדמעות שניגרו השנה בישראל – ביצבצה גאותה של האשה היהודיה".⁶⁸

אמנם גם במקרה של סלובקיה וגם במקרה של הונגריה היה מדובר על התקשרות עם בעלי תפקידים בשלטון הגרמני במטרה להציל תמורת כסף או רכוש,⁶⁹ אך מבחינת הדימוי הציבורי בארץ בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים כאן הסתיים הדמיון בין גיזי פליישמן להאנזי בראנד, מהנפשות הפועלות בפרשת ההצלה בהונגריה. בעוד שפרשת הונגריה היתה לסערה ציבורית, הפרשה בסלובקיה, כאמור, כמעט שלא נזכרה.⁷⁰ קסטנר הוצג כמי שניסה להציל את עצמו ואת הקרובים אליו במחיר הפקרת אחרים; הוא נשאר בחיים והגיע לארץ. הגיבורה של פרשת סלובקיה הוצגה כמי שסירבה להציל את עצמה. במחקר חלוצי על יהדות סלובקיה בימי השואה שראה אור ב-1961 בהוצאת יד ושם נכתב מפורשות: "יש להדגיש כאן ברורות, שמנהיגי יהדות סלובקיה ראו את משימתם הקדושה בהצלת הכלל ולא יחידים נבחרים. מאמציהם לכלול במפעלי העזרה וההצלה של 'תוכנית אירופה' את היהדות בארצות הסמוכות, משמשים דוגמה מופתית של סולידאריות לאומית ואהבת ישראל".⁷¹ אמנם זו לא היתה השוואה בין קבוצת העבודה לועדת העזרה וההצלה, בין ההתקשרויות עם ויסליצני להתקשרויות עם אדולף אייכמן וקורט בכר, אך נחרצות כזו מסוגלת ללמד על מקור נוסף להערכה לפועלה של קבוצת העבודה ובפרט לפליישמן. למרות שבשני המקרים היה מדובר על אותה הדרך – כסף או סחורה בעבור הצלת יהודים – פליישמן לא הוערכה בשום שלב כמשתפת פעולה. במובן זה מילא אופן מותה תפקיד חשוב: היא לא הוצגה כמי שבפעולות ההצלה שלה העדיפה קרובים ומקרובים ובמובן זה הפקירה אחרים, וזאת לנוכח ההדגשה שהתמקדה בהצלת כלל ישראל ולא בהצלת משפחתה ובעיקר מפני שהיא עצמה מתה בגז.⁷²

למרות כל זאת, בשנות החמישים נותר סיפורה של פליישמן בשולי השיח הציבורי בארץ. היה זה מפני שמשא ומתן עם הגרמנים לא הוערך אז כמעשה גבורה בשואה. הסבר שני קשור לרוח התקופה שהיתה פוליטית מאוד:

⁶⁸ "אילו כולן היו כמותן", לאשה, 5 בספטמבר 1961, עמ' 3.

⁶⁹ ההבדל היה גם בסגנון: יחיעם ויץ מראה שאנשי השומר הצעיר בהונגריה לא שללו באופן עקרוני את עצם המשא ומתן עם הגרמנים לשם הצלה: "רעיון זה לא היה זר לאנשי השומר-הצעיר, שהכירו אותו עוד בסלובקיה ומבחינתם לא היה הבדל בין הצעדים שנקט קסטנר לצעדיהם של הרב וייסמנדל וגיזי פליישמן. לעומת זאת הסתייגו ממה שנתפס בעיניהם, אולי באיננות יתר שלא תאמה את אימי התקופה, כדן ה'שתדלני' במשא-ומתן ומאוירת הסודיות שאפפה אותו. יתירה מזו – הם חשדו כי לא מדובר בהצלה אלא במלכודת נאצית נוספת". ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 35-36.

⁷⁰ פרשת ההצלה בסלובקיה נזכרה במהלך משפט גרינוולד, בין היתר כשנזכר הקשר בין קסטנר לפליישמן שהוצגה כ"חברת ועדת ההצלה בכרטיסלבה", אך מבלי לתייג את גיבוריה כמשתפי פעולה באופן מפורש. "עד" תמיר דורש הגנת המשטרה על י. בראנד למתן עדותו", המוריע, 31 במרץ 1954.

⁷¹ רוטקירכן, תורבן יהדות סלובקיה, עמ' 31.

⁷² בשנות השמונים פורסמו בכתב עת גרמני טענות כנגד מנהיגי היהודים בסלובקיה בתקופת השואה, שם הואשמו בעיקר נוימן, פליישמן ווייסמנדל באחריות לגירוש ולרצח יהודים בסלובקיה בתקופת השואה. להצגת הטענות כפי שהופיעו שם ולהפרכתן ראו: באואר, יהודים למכירה, עמ' 99-100; פטרן, "ד"ר אוסקר ירמיהו נוימן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 66-67.

פליישמן לא היתה חברת מפלגה או ארגון פוליטי בעל מנגנון שבכוחו להפיץ את סיפור הגבורה שלה בארץ. היא היתה נשיאת ויצ"ו בסלובקיה. ייחודה כמנהיגה, שנבע לפי חנה יבלונקה בראש ובראשונה מ"יכולתה לפעול לפי שיקול דעתה, ללא מחויבויות אידיאולוגיות כובלות" וההערכה כלפיה, שהיתה חובקת-כל,⁷³ כנראה היו בעוכריה באשר להנצחה פוטנציאלית בישראל.⁷⁴ שלישית, גיזי פליישמן היתה אשה. סיפורה בפירושו לא היה סיפור קלאסי על אשה בשואה וביסודו לא היו פעולות ותכונות נשיות מובהקות. היא היתה אשה חזקה בעלת עמדת כוח; עוצמתה לא באה מתפקיד נשי כמו אמהות ולא מגילוי תכונות נשיות כמו חולשה פיזית, אלא מתפקיד שבאופן מסורתי היה תפקיד של גבר: היא עצמה היתה מנהיגה של קבוצת גברים, תפקיד שגם "האוחזת בנשק" מיעטה למלא. גיזי פליישמן היתה פמיניסטית; אמנם יהודה באואר מציג אותה – סיפורה משמש לו מקרה מבחן בדיון על נשים יהודיות בשואה שבמקרים רבים מילאו תפקידים שבאופן מסורתי מזהים עם גברים – לא כמי שהיתה למנהיגה כתוצאה משאיפה פמיניסטית, ולדעתו, כמו נשים אחרות היא נאבקה כדי להציל את הקבוצה שבמסגרתה פעלה, כדי לנקום, כדי לשמור על הכבוד היהודי, כדי להציל את עצמה;⁷⁵ אך העובדה שהיא לקחה על עצמה את תפקיד המנהיגה והצליחה בכך, גם בזכות אישיותה ולא פחות מפני שהגברים קיבלו את מנהיגותה, מלמדת שהיא בהחלט היתה פמיניסטית, גם זה אם לא כונה כך במפורש במקורות שבידינו.

בימי משפט אייכמן פעל ארגון ויצ"ו להפצת סיפורה: בעקבות אזכורה במהלך המשפט הופיע מאמר על פועלה בשואה.⁷⁶ עם הזמן, להוציא חוברת שראתה אור בתשל"ג (1973) כנספח לכתב העת ילקוט מורשת וחוברת מיוחדת שראתה אור ב-1970 שהציגו את פליישמן כ"לוחמת ומצילה" וכגיבורה, לא עשה ארגון הנשים להנצחתה: באתר האינטרנט של הארגון גיזי פליישמן לא נזכרת, לא בעמוד ההיסטוריה וגם לא באגרת לחברות ויצ"ו לרגל יום הזיכרון לשואה ולגבורה.⁷⁷ באתר האינטרנט של הארכיון הציוני המרכזי בירושלים מביאות מילות החיפוש "נשים בשואה" לחמישה תיקים:⁷⁸ ברשימת המצאי בולט שמה של פליישמן ושניים מהתיקים מכילים מסמכים אודות מעשי גבורתה אז; אולי העובדה שדווקא שמה – ולא שמות כמו צביה לובטקין, רוז'קה קורצ'אק וחייקה גרוסמן –

⁷³ יבלונקה, "גיזי פליישמן", פרקים בקורות שואת יהודי סלובקיה, עמ' 103, 107. על מנהיגותה ראו גם אצל פוקס, קראתי ואין עונה, עמ' 56; כפרי, גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה, עמ' 7; לפי באואר פליישמן היתה "היחידה שיכלה לאחד אנשים שונים לכדי קבוצה מלוכדת". באואר, יהודים למכירה?, עמ' 104.

⁷⁴ כפי שמראה דינה פורת מקומה של פליישמן נפקד גם מטקסטים מהעולם החרדי בנושא שבאופן טבעי הבליטו את חלקו של וייסמנדל. פורת, "שוותפיו של עמלק", הציגות עמ' 303.

⁷⁵ Bauer, *Rethinking the Holocaust*, p. 178.

⁷⁶ Loew, "Impressions from the Eichmann Trial: Tale of Wizo Leader Emerges in Court", *Wizo Review*, 1961, pp. 11-12.

⁷⁷ לחוברות ראו: כפרי, גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה; *Gisi Fleischmann: The Story of a Heroic Women*, Tel Aviv, 1970. הארכיון הציוני המרכזי.

⁷⁸ בחטיבת ויצו, F49-3157. לאתר האינטרנט של ויצו: www.wizo.org; כך גם בגרסה האנגלית של האתר (www.wizo.org/english). ראו בגרסה האנגלית את איגרתה של טובה בן-דב, יו"ר ההנהלה העולמית של ויצ"ו.

⁷⁸ ראו באתר האינטרנט של הארכיון הציוני המרכזי: www.zionistarchives.org.il.

מקושר שם עם דמותה של האשה בשואה עשויה לעורר עניין מחודש בסיפור הגבורה שלה, על אף שגם זה מעט מדי ואולי מאוחר מדי.

ב. דימויה של האנזי בראנד בשיח הציבורי הישראלי בתקופה: היבטים

פוליטיים ומגדריים

האנזי הארטמן נולדה ב-1912 בכודפשט. בנעוריה היתה חברה בשומר הצעיר ואחר כך בנוער העובד והצטרפה להכשרה במטרה לעלות לארץ. בקבוצת ההכשרה הכירה את יואל בראנד: הוא הגיע לכודפשט מגרמניה ולא ידע הונגרית; "מטעם התנועה ביקשוני שאני אשמש לו מתורגמן ושארץ אותו לחוג חברינו", סיפרה. ב-1935 נישאו. באותם ימים הקימה עם אחותה בית מלאכה לסריגה, ממנו התפרנסו.⁷⁹ במרץ 1944, כשפלו הגרמנים להונגריה, היו ילדיהם בני שש וארבע. אחרי המלחמה באה עם הבנים לארץ.⁸⁰

בימי מלחמת העולם פעלה בראנד להשיג מסמכים בעבור יהודים שהגיעו להונגריה, בעיקר מפולין ומסלובקיה,⁸¹ ועם פלישת גרמניה גם בעבור יהודים מקומיים.⁸² "לאחר שראינו שהשגת ניירות נוצריים עוזרת לאנשים בכל הטיפול הזה, הוחלט שאני עצמי אקבל עלי לעסוק בפעולה זו ולהשיג ניירות נוצריים, לא רק עבור הפליטים האלה, כמקודם, אלא גם עבור היהודים ההונגרים, כדי שיוכלו בעזרת הניירות הבלתי-יהודיים האלה לרדת למחתרת", סיפרה. היא פעלה להפקת טפסים מזויפים בעזרת חברה יהודייה שלבעלה היה בית דפוס.⁸³ "תפקיד הועדה [לעזרה והצלה] היה אז לדאוג לכך שזרם הפליטים המגיע להונגריה מן השטחים הכבושים בידי הנאצים, תוגש לו עזרה כלשהי, שימצאו מחבוא בהונגריה, כי אז אפשר היה בהונגריה לשכן פליטים ולאכנסם", הסבירה. "תפקידי היה אז – לאנשים האלה אשר לא דיברו הונגרית – לקבל אותם, לטפל בהם, להאכילם, להמציא להם דירות

⁷⁹ הודעתה של הנזי ברנד ל"לשכה 06", 669 (שוטף), 115-44/14, מסמכי לשכה 06; עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 911-910; בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 9. על האנזי בראנד ראו גם: Weissberg, *Advocate for the Dead*, p. 18; אבידן, "S.O.S. מפולניה", *לאשה*, 17 ביולי 1960, עמ' 25-24; אלכסנדר זאבור, "זה האיש אשר עו"ד תמיר חושש לחייו", *ידיעות אחרונות*, 2 אפריל 1954; יעל פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", *דבר השבוע*, 19 ביוני 1987, עמ' 6. עוד ראו: באואר, *יהודים למכירה?*, עמ' 200; דב דינור, *קסטנר: גילויים חדשים על האיש ופועלו*, חיפה, 1987, עמ' 176.

⁸⁰ אבידן, "S.O.S. מפולניה", *לאשה*, 17 ביולי 1960, עמ' 25-24; דני בראנד בשיחה אתי, תל-אביב, מאי 2005 (להלן: שיחה עם דני בראנד).

⁸¹ יהודה באואר, "שליחותו של יואל בראנד", *השואה: היבטים היסטוריים*, תל-אביב, 1982, עמ' 149.

⁸² על תולדות יהדות הונגריה ועל יהדות הונגריה בימי מלחמת העולם השנייה ראו: Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungary Jewry*, New York, 1963; רוטקירכן, *תורבן יהדות סלובקיה*; ליוויה רוטקירכן, "יהודי הונגריה בתקופת השואה: סקירה כללית", הנהגת יהודי הונגריה במכתן השואה, ירושלים, תשל"ו, עמ' 60-25; אשר כהן, *המחתרת החלוצית בהונגריה 1942-1945*, הקיבוץ המאוחד, 1984; רנדולף ל' בראהאם, *נתנאל קצבורג, תולדות השואה: הונגריה, ירושלים, תשנ"ב*; נתנאל קצבורג, *אנטישמיות בהונגריה 1944-1867*, ירושלים, 1992; Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, Detroit, 2000; *יד ושם קובץ מחקרים לב*, 2004, עמ' 45-17; גיא מירון, "היסטוריה, זיכרון ו'עבר שימושי'", *יד ושם קובץ מחקרים לב*, 2004, עמ' 107-138.

⁸³ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06; עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 912. ראו גם: יואל והאנזי בראנד, *השטן והנפש*, עמ' 44, 38-37.

למען ישוכנו בהן".⁸⁴ פועלה הציבורי להצלת יהודים בא בין היתר בעקבות הצלחתה של פעולה פרטית: ב-1941 פעלה כדי להציל את אחותה, גיסה ואחייניה שגורשו לפולין.⁸⁵

בראנד השתתפה במשא ומתן עם נציגי השלטון הגרמני. בין הניסיונות שנודעו היה העסקה "סחורה תמורת דם". עם יציאתו של בעלה לשליחות הידועה לקושטא⁸⁶ שימשה כ"ממשיכה במשא ומתן" וייצגה אותו בפני אייכמן.⁸⁷ היא היתה מעורבת גם בחיבור רשימת הנוסעים ברכבת שנודעה לימים כ"רכבת קסטנר".⁸⁸ "תמיד הלכנו [לאייכמן] להשיג דבר מה, פעם כדי לשחרר קבוצת אנשים שנעצרה, פעם כדי לטפל בשחרור הצנחנים שהגיעו מארץ ישראל או כדי למנוע שילוחים לאושוויץ", סיפרה.⁸⁹ בהודעה ללשכה 06 סיפרה שהיתה זו שיצרה את הקשר בין קסטנר לאייכמן.⁹⁰ היא נפגשה עם אייכמן לפחות עשר פעמים⁹¹ ועמדה מולו ללא מורא: בעדותה במשפטו סיפרה שהתרשמה כי "הוא מבקש אווירת סחר טהורה, דבר מסחר גרידא, אנו שני צדדים לעסקה".⁹²

העיתונות תיארה אותה כחזקה ונחושה, "בעלת מרץ יוצא מן הכלל, וכוח ארגון להפליא";⁹³ לא פעם פעלה מאחורי הקלעים ולפעמים השאירה לגבר אליו היתה קשורה – קסטנר, בראנד – את מרכז הבמה כשהיא מושכת בחוטים: מייצעת, מדריכה ומכוונת את צעדיו.⁹⁴ "דרך דיבורו של הנאצי היה משרה על קאסטנר [כך במקור] עצבנות יתרה", סיפרה; "מדי פעם היה אייכמן שולף סיגריה ומדליקה לעצמו, וקאסטנר לא הרהיב עוז בנפשו לעשן בנוכחותו של אייכמן. הצורך בסיגריה היה מגביר את עצבנותו של קאסטנר עוד יותר, אך הפחד שמא יגער בו הנאצי על 'חוצפתו' היה גדול מדי. פעם העירותי לו: 'רד'ה, או שמופיעים אנו בפניו כשותפים לעסקה או שאין להופעתנו

⁸⁴ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 911-912.

⁸⁵ בראין האישי היחיד שנתנה בראנד לעיתונות או הוצגה הצלה זו כפעולה שהיא ביצעה. אבידן, S.O.S. מפולניה, לאשה, עמ' 25. בהשטן והנפש הוצגה כפעולה משותפת של הזוג בראנד. יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 33-34, כך גם בהודעה שנתנה ללשכה 06. הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06. בספר בשליחות נדונים למוות הציג בראנד את אשתו כמי שהניעה אותו לפעול והשתתפה בפעולת הצלה זו; בתוך כך ביטא את נחישותה: "אשתי לא נרגעה וטענה: 'עלינו לעשות משהו כדי להחזיר את אחותי. הדבר יעלה בדינו. מן ההכרח שיעלה בדינו [...] עשה משהו'. בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 13-14.

⁸⁶ על העסקה ועל שליחות בראנד ראו: יהודה באואר, "השליחות לאיסטנבול", יהודים למכירה?, עמ' 223-250; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 28-31; פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 347-391; פרילינג, חץ בערפל ב, עמ' 657-750; שלמה אהרונסון, "היעוד חדש על שואת יהודי הונגריה ועל הניסיונות להצלתה", ילקוט מורשת פ, נובמבר 2005, עמ' 169-176.

⁸⁷ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06; יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 43; יואל בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 882. על מעורבותה בגיבוש הרשימה ראו: ישראל קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 96; רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 110; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 127; באואר, יהודים למכירה?, עמ' 254.

⁸⁸ "הירצו אנשים והרחובות היו שחורים", מעריב, 31 במאי 1961, עמ' 5.

⁸⁹ אחרי שבעלה יצא לקושטא, סיפרה, נתקבלו ידיעות על ריכוז יהודים לקראת העברתם אל מעבר לגבול; "לרגל ידיעות אלה, הסבירה, "חשבתי לנחוץ להציג גם את קסטנר לפני אייכמן". יומיים אחרי יציאתו לקושטא "טלפנתי לאייכמן וביקשתי ממנו ראיון, לאחר הסכמתו עליתי למשרדו ביחד עם קסטנר". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

⁹⁰ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 916-917. בהודעה ללשכה 06 אמרה: "אנחנו הלכנו בהרבה הזדמנויות אל אייכמן, קסטנר ואני. אך אני לא יכולה כעבור כל כך הרבה שנים לזכור באיזה עניינים היינו ואת תוכן השיחות או הערותיו של אייכמן באופן כרונולוגי בריוק כפי שהם ארעו". במקום אחר בהודעה אמרה: "אני שוחחתי מספר פעמים בענייני ועדת ההצלה גם עם אייכמן וגם עם קרומי אני לא זוכרת עכשיו באיזה הזדמנויות או עניינים דברתי עם הראשון או השני". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

⁹¹ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 914. ב-1960 העירה: "אשר לי, דיברתי גם אני לפעמים עם אייכמן קשות". יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 56, ראו גם: עמ' 43, 54-55.

⁹² זאובר, "זה האיש אשר ע"ד תמיר חושש לחייו", ידיעות אחרונות, 2 אפריל 1954.

⁹⁴ ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 31.

כל ערך. ברגע שהוא שולף סיגרייה, עשה כמוהו. רק אל תחכה שיציע לך אש".⁹⁵ זה היה סיכון: אי אפשר היה לדעת כיצד יגיב אייכמן.⁹⁶ בזכות עצתה או בלעדיה קסטנר עישן בנוכחות אייכמן; היה זה גילוי של תעוזה שכנראה עמד לזכותו.⁹⁷

תבונתה, ולא היעדר אמביציה, ביטחון עצמי או אמוץ ביכולתה, מיקמה אותה מאחורי הקלעים. כפי שניסח זאת יהודה באואר, היתה בראנד הכוח המניע;⁹⁸ גם כשלא מילאה תפקיד פורמאלי השפיעה על המתרחש.⁹⁹ בעדותה במשפט אייכמן סיפרה: "לרוב הפלצות שלי, לא שלי אלא שלנו, כולנו התפלצנו ושמענו כי בקצב רב מכניסים את האנשים לקרונות לשילוחם, והלוא הובטח בנוכחותי כי ישלחו תחילה לאוסטריה או לאיזה שהוא מקום אחר. [...] אני החלטתי שבכל זאת ענין זה אינו תפקיד אשר על אשה לשאת באחריותו. נגשתי אל קסטנר והחלטנו שעוד באותו יום יגש קסטנר להציג עצמו ולהשתדל בענין זה".¹⁰⁰ מדוע בראנד, אשה חזקה ויוזמת, אמרה ש"זה אינו תפקיד אשר על אשה לשאת באחריותו"? אין ספק שהיא עצמה לא חשבה שאינה יכולה לשאת באחריות כזאת מפני שהיא אשה. לפי ההודעה שנתנה ללשכה 06 היה זה תוצאה של שיקול טקטי: "אני הודעתי לאייכמן [...] שהיות ואני רק אשה אני לא יכולה לקחת על עצמי את כל נטל האחריות בקשרים אתו לכן אני מציגה בפניו את ד"ר קסטנר שאף הוא אחד מראשי ועדת ההצלה. כוונתי היתה בהצגת ד"ר קסטנר להביא לידיעתו של אייכמן שנודע לנו על גירושי היהודים מסביבת קרפטו רוסייה[.], דבר העומד בסתירה להכחשותיו בנושא כשדובר עם בעלי לפני נסיעתו". לא פחות מזה חשה צורך לשתף את קסטנר בהתקשרות עם אייכמן ולא לנהל אותה כמעט לבדה: "אני לא יכולתי וגם לא רציתי לקחת על אחריותי האישית את קיום הקשר עם הגרמנים ואייכמן", הסבירה לחוקר לשכה 06.¹⁰¹ נראה גם שעל רקע ההתנהלות הכללית מול אייכמן, אז הפגישות נערכו בין גברים – אייכמן ועוזריו, קסטנר ויואל בראנד –

⁹⁵ יואל והאנזי בראנד, *השטן והנפש, עמ' 55*. בראנד חזרה על הסיפור בראיון שנתנה ב-1994. ביולי מוסקונה-לרמן, "המאהבת של קסטנר כבר לא יכולה לשתוק", סופשבוע, *מעריב*, 25 בנובמבר 1994, עמ' 16. סוזי קסטנר (מיכאלי), בתו: "אני לא יכולה לסתור את הדברים, אבל קשה לי להאמין שזה נכון כי זה כל כך לא אבא שלי. אבא שלי, הקטע הזה של הפוקר, של להעמיד פנים, הרי הוא נתן להם להאמין כאילו יש לו מהלכים אצל רוזוולט והאמינו לו, אז הוא היה צריך ממנה את הטיפ?". סוזי קסטנר (מיכאלי) בשיחה אתי, פתח תקווה, יוני 2006 (להלן: שיחה עם סוזי קסטנר).

⁹⁶ במשפט אייכמן העיד אבס: "כמה חודשים לפני ראשית הגירוש [מסלובקיה] נקראתי למשרד הסטרוטטה, זקן היהודים, שרצין [...] היה שם אייכמן וויסליצני. כולם עמדו וכבר בכניסתי הבחנתי באוירה קשה ביותר [...] שרצין, אשר לא היה מעשן, הניח קופסת סיגריות על השולחן באופן בולט כדי לכבד את האורחים. ואייכמן נזף בו בגסות: 'הסר את הדברים האלה!'". עדות אבס, *משפט אייכמן: עדויות*, ב, עמ' 697. ראו גם תצהיר אבס, *מסמכי לשכה 06*.

⁹⁷ מיכאל גלעד (גולדמן) שהיה חוקר בלשכה 06 זוכר שבראיונות שנתן אייכמן ללייף ("מסמכי זאסן") התייחס אייכמן לעניין זה ואמר לו – 'תאר לעצמך שהוא [קסטנר] הרשה לעצמו לעשן בנוכחותי!'. כך הדיגים אייכמן כיצד בעמידתו זו קסטנר לא הפגין פחד. מיכאל גלעד (גולדמן) בשיחה אתי, גבעת-שמואל, מאי 2006 (להלן: שיחה עם מיכאל גלעד [גולדמן]). מסמכי זאסן הם ראיון שנתן אייכמן בשנות החמישים לווילם זאסן, עיתונאי לייף. חלקים מהמסמכים הוגשו לבית המשפט. ראו התייחסות לכך בנאום הסיכום של התביעה במשפט אייכמן: *היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום*, ירושלים, תשכ"ב, (להלן: *משפט אייכמן: נאום הסיכום*) עמ' 34-35.

⁹⁸ Yehuda Bauer, "Conclusion: The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible?", David Cesarani (ed.), *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944*, Oxford & New York, 1997, p. 201, 204.

⁹⁹ יואל בראנד הסביר שבפועל בראנד היתה חברה בוועדה מיום הקמתה; כשסיפר על פועלה של הוועדה אחרי פלישת הגרמנים ציין: "my wife became an official member of our *Waada*, to which, for all practical purposes, she had belonged since its foundation". Weissberg, *Advocated for the Dead*, p. 82.

¹⁰⁰ עדות הנזי בראנד, *משפט אייכמן: עדויות*, ב, עמ' 914.

¹⁰¹ הודעת ברנד, *מסמכי לשכה 06*.

ומתוך ראייה כוללת של הערכים המקובלים החליטה, במיוחד בעניין כה רגיש, כי מוטב שגבר יופיע בפניו. אמנם אייכמן ראה בה דמות בעלת חשיבות, אך היתה נציגה של בעלה ובאופן רשמי לא עמדה בפני עצמה. משא ומתן זה היה כמובן רחוק מהידברות בין שווים, וקרוב לוודאי שבראנד היתה מודעת לכך שגילויי העזה, נחרצות ונחישות מצד אשה היו עלולים להכשיל את המשימה. אי אפשר לדעת כיצד אייכמן היה מגיב לאשה חזקה, וסביר שלא רצתה לקחת סיכון: "פעם אמרתי לאייכמן, כי רואים אנו שהוא מוליך אותנו שולל, וכי במקרה כזה אין לנו מה לעשות במטהו, שכן באנו הנה לא לדבר אלא לעזור לאחים לאמונה", סיפרה ב-1960. "אייכמן פקח את עיני הפלדה התכולות-אפורות שלו ואמר: 'אני רואה כי הגברת בראנד היא, בעצם, אדון בראנד'".¹⁰² רושם דומה קיבל עיתונאי שבא לבית משפחת בראנד בתחילת משפטו של גרינוולד: "הוא הזמין אותי להיכנס אל חדרו. מן החדר השני נשמע קול אשה: 'יואל, מי שם?' בראנד הסמיק פתאום, ענה בגרמנית: 'עיתונאי-צלם'. 'שלא תעיז להגיד מלה!' קולה של האנזי בראנד, אשתו של יואל, היה רגיל כנראה לפקד. 'לא, הוא בא רק לעשות צילום!' קולו של בראנד היה רך, מצטדק. 'גם זה לא!' היתה התשובה מעבר לפתח. 'טוב, האנזי!'"¹⁰³ כושרה להשפיע בעודה מאחורי הקלעים התגלם במשלח היד שמצאה לה בארץ: במשך שנים עבדה כאם בית במעון לילדים "בית הילד". דני בראנד, הבן: "היא היתה חזקה אבל מעולם לא הבליטה את זה. כמו ב'בית הילד', שם עבדה ארבעים שנה וכביכול לא עשתה שום דבר, ובפועל מה שהיא עשתה, היא מאוד השפיעה על האנשים שמה, על אופן עבודתם ועל החשיבות". כך היה גם בבית: היא היתה זו שהחזיקה את הבית וקבעה מה קורה בו, "עד חצי העולם", הוא אומר; "היא היתה חזקה אבל מעולם לא הבליטה את זה [...] היא ידעה למשוך בחוטים".¹⁰⁴

1. "רעייתו של יואל בראנד [...] יד ימינו של קסטנר": ערפול חלקה של האנזי בראנד

בפעולות ההצלה

האנזי בראנד הופיעה בעיתונות התקופה בקשר לפרשת משפט גרינוולד שנודע כ"משפט קסטנר".¹⁰⁵ כמו

קסטנר היתה עדה וכמוהו חשה שלא כך הוא: "באתי לכאן כעדה ו[אני] מרגישה כנאשמת", אמרה.¹⁰⁶ "אנחנו עבדנו

¹⁰² יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 56. בספר שעת אפס תיאר עמוס אילון את הדברים כך: "[בראנד לאייכמן]: 'אם תשלח אותי לאושוויץ לא ישר לך אף אחד לניהול המו"מ. ובעלי לא יחזור לעולם'. 'אל תדאגי', אמר אייכמן קלות. הוא פנה לקרומאי. 'אילו ידענו שהיא לובשת את המכנסיים במשפחה...'. 'כן', הפטיר קרומאי. 'היינו שולחים אותה'". עמוס אילון, שעת אפס, ירושלים, 1980, עמ' 127. ההדגשה במקור.

¹⁰³ עמנואל פרת, המשפט הגדול: פרשת קסטנר, תל-אביב, 1955, עמ' 17. עמנואל פרת (פירוטינסקי) סיקר את משפט גרינוולד-קסטנר לעולם הזה. על פרת וסיקור הפרשה ראו: אורי אבנרי, "קורא יקר", העולם הזה, 30 ביוני 1955, עמ' 2.

¹⁰⁴ שיחה עם דני בראנד. כושרה להשפיע מאחורי הקלעים, בעיקר על קסטנר ויואל בראנד, השתקף גם בדמותה בדרמה משפט קסטנר (תסריט: מוטי לרנר; במאי: אורי ברבש; מפיק: יוסי בסון) ששודרה בטלוויזיה הישראלית בנובמבר 1994.

¹⁰⁵ כך למשל שני ספרים שראו אור ב-1955 כינו את המשפט "משפט קסטנר" ו"משפט גרינוולד-קסטנר": פרת, המשפט הגדול: משפט קסטנר; רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינוולד-קסטנר. על משפט גרינוולד שהיה לפרשת משפטו של קסטנר ראו: ויץ, האיש שנרצח פעמיים; יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ירושלים ובאר

להצלת יהודים", ציטטו אותה כתבים באביב 1954, "ועכשיו אנחנו צריכים להחקר בבית המשפט כאילו היינו נאשמים ולא עדים".¹⁰⁷ ב-1960 כתבה: "אמרתי לשופט: 'כאשר עשיתי בכבודאפושט את המוטל עלי, לא היתה לי הרגשה שאני עושה היסטוריה, וכי הפרטים האלה יהיו נחוצים לי אי פעם בבית משפט ישראלי'".¹⁰⁸

המשפט נגד מלכיאל גרינוולד נפתח באחד בינואר 1954 בבית המשפט המחוזי בירושלים. משפט דיבה זה היה לסערה פוליטית ואידיאולוגית שהעמידה במרכז את שאלת תפקודה של הנהגת היישוב, בשנות החמישים הנהגת המדינה, לנוכח השואה, פרשה שהביאה לרצח הפוליטי הראשון במדינת ישראל והטרידה את החברה הישראלית גם בשנים הבאות.¹⁰⁹ פרשה זו היתה אחד הצמתים הסוערים בהם נפגשו הישראלים עם השואה.¹¹⁰ בקיץ 1952 הפיץ גרינוולד, תושב ירושלים, את אחד העלונים המשוכפלים שחיבר; כקודמיו היה זה מכתב לחברי המזרחי, שהפעם התמקד בפועלו של קסטנר, שבשנות החמישים עיתונאי באוי קלט וחבר מפא"י ובעת הפצת העלון כיהן כדובר משרד המסחר והתעשייה.¹¹¹ קסטנר תבע את גרינוולד. הסנגור היה שמואל תמיר, איש הימין הרדיקלי.¹¹² ביוני 1955 זיכה השופט בנימין הלוי את גרינוולד מרוב ההאשמות והציג את קסטנר כמשתף פעולה עם הגרמנים.¹¹³ במרץ 1957 נרצח קסטנר; ב-1958 טיהר בית המשפט העליון בראשות שופט בית המשפט העליון יצחק אולשן את שמו, אבל עד שחל שינוי בדימויו הציבורי חלפו שנים.

לצד הסיפור הטעון ואישי הציבור שנזכרו בו, ביניהם ראש הממשלה דאז משה שרת, גם המקום בו התנהלה הפרשה – אולמות בית המשפט ומסדרונותיו – נמנה עם הגורמים שהציבו אותה במקום מרכזי בסדר היום הציבורי,

שבע, 2004, עמ' 149-158; שגב, המיליון השביעי, עמ' 237-280; זרטל, האומה והמוות, עמ' 118-135; יחיעם ויץ, "בין קתרוזים לקרב סכינים – משפט אייכמן" / משפט קסטנר והשפעתם על החברה הישראלית, דניאל גוטוויין, מנחם מאוטנר (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 395-421; אשר מעוז, "שיפוט היסטורי – משפט קסטנר וועדת החקירה בעניין רצח ארלוזורוב", שם, עמ' 441-471. ¹⁰⁶ רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 123.

¹⁰⁷ "אשתו של י. ברנד מעידה במשפט גרינוולד – קסטנר", הצופה, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", דבר, 1 באפריל 1954, עמ' 4. ¹⁰⁸ יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 134.

¹⁰⁹ באמצע שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים התערור עניין מחודש בפרשת קסטנר ובישראל קסטנר האיש: ב-1985 הועלה על בימת הקאמרי בתל-אביב המחזה קסטנר (מוטי לרנר, קסטנר, תל-אביב, 1985) ובנובמבר 1994 שודרה בטלוויזיה הישראלית הדרמה משפט קסטנר. לנוכחותה של פרשת קסטנר בשיח הציבורי הישראלי משנות הששים ואילך ראו: דן לאור, "חנה סנש וישראל קסטנר: דימוי ודימוי שכנגד", בשביל הזיכרון 20, פברואר 1997, עמ' 15-17; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 352-356; שגב, המיליון השביעי, עמ' 406-410; מיכל שקד, "ההיסטוריה בבית-המשפט ובית-המשפט בהיסטוריה: פסקי-הדין במשפט קסטנר והנרטיבים של הזיכרון", אלפיים 20, תש"ס, עמ' 50.

¹¹⁰ יהודה באורא רואה בה אירוע שמסוגל לסמן את "תחילת הסוף של שליטת המרכז-שמאל בישראל" ומוצא קשר בינה לבין המהפך של 1977. באורא, יהודים למכירה?, עמ' 13-14.

¹¹¹ כתב האישום נגד גרינוולד הוגש לבית המשפט המחוזי בירושלים ב-25 במאי 1953. ראו: רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 16-20. ¹¹² ויץ, האיש שנרצח פעמיים, בעיקר בעמ' 116-122. על זיקתו של תמיר למפלגת חרות ראו: יחיעם ויץ, "תנועת החרות – שמואל תמיר ומשפט קסטנר שלושה מסמכים מארכיונו של אריה בן-אליעזר במכון ד'בוטינסקי", עיונים בתקומת ישראל 11, 2001, עמ' 598-616. לתולדות חייו של תמיר ראו באוטוביוגרפיה, שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, שני כרכים, תל-אביב, 2005.

¹¹³ במאמר שכתבה העיריה דפנה ברק-ארוז כי מי שמחפשים את פסק הדין של השופט הלוי יוכלו למצוא אותו בגיליון פסקים (מחוזיים) שראה אור בתשכ"ה (1965), כעשר שנים אחרי הקראת פסק הדין וכשבע שנים אחרי פסק הדין בבית המשפט העליון, כנראה במטרה להראות שפסק דין זה נחבא מעין הציבור. דפנה ברק-ארוז, "והגדת לבנך: היסטוריה וזיכרון בבית-המשפט", עיוני משפט כו, 2, נובמבר 2002, עמ' 773. זה לא מדויק: פסק הדין במשפט גרינוולד פורסם במלואו בספר שראה אור ב-1955 (בהוצאת קרני). ראו: פסק-הדין של בית המשפט המחוזי בירושלים בתיק פלילי 124/35, היועץ המשפטי נגד מלכיאל גרינוולד, תל-אביב, תשט"ז. חלקים מפסק הדין הובאו גם בספרו של רוזנפלד שיצא ב-1955 (תיק פלילי 124, עמ' 407-447). לפסק הדין ראו: "היועץ המשפטי לממשלת ישראל נגד מלכיאל גרינוולד", ת.פ. 124/53, פסקים (מחוזיים) מד, תל-אביב, תשכ"ה.

בעיקר באמצעות העיתונות שם פורסמו באופן שוטף דיווחים על הדיונים ומאמרים בנושא.¹¹⁴ זירת ההתרחשות איפשרה לעיתונאים להציג את האירוע באופן פשוט וברור: לסיפור היו גיבורים מובחנים (מצד אחד התביעה ומצד שני ההגנה) ונקודת סיום מוגדרת (פסק דין).¹¹⁵ ביסוד המשפט עמדה פרשה טעונה – שואת יהודי הונגריה – ועם התקדמותו התחדדה האבחנה בין שני הצדדים: קסטנר נגד תמיר; האחרון פעל גם אז לבנות לעצמו דימוי ציבורי של ארצישראלי נחוש שנלחם, כפי שמראה יחיעם ויץ, לא בקסטנר הפרטי אלא בקסטנר שהיה סמל ל"הנהגת המדינה שאינה רק זקנה, עייפה ומושחתת, אלא גם מייצגת, בהתנהגותה ומעבר לזה בעצם הווייתה, את הגלות".¹¹⁶ מלבד המחלוקת הפוליטית, אומרת סוזי קסטנר (מיכאלי), בתו של ישראל קסטנר, היה כאן עניין של רגשי אשמה: "לאוכלוסייה שהיתה בארץ היו רגשי אשמה על זה שהם לא עשו שום דבר [...] והיה קל למצוא שעיר לעזאזל, מישהו להוציא עליו את כל התסכולים ואת כל הכאב. היו שם, והיו פנים, והיתה כתובת".¹¹⁷ בסופו של דבר, אומר דני בראנד, בנם של האנזי ויואל, "קסטנר לקח את הכול לעצמו. הוא חשב שהוא הושיע; אם הוא היה שותק היו יכולים למצוא קורבן אחר. הרי באותה מידה שקסטנר 'מכר את נפשו לשטן' אפשר היה להרוג את אמה".¹¹⁸ גישת העיתונות למשפט גרינוולד חוללה וביטאה את השינוי שחל במקומו של המשפט בסדר היום הציבורי: ממשפט דיבה שדיווחים על מהלכו שובצו בדרך כלל בעמוד האחרון¹¹⁹ למשפט שהיה במה לוויכוח ציבורי גדול

¹¹⁴ על הידיעות, הכתבות והמאמרים בעיתונות בעקבות פסק הדין במשפט גרינוולד ראו אצל ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 289-299; רוני שטאובר, "הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על פי העיתונות המפלגתית", הציונות יג, 1988, עמ' 219-246.

¹¹⁵ כפי שמראה ליאורה בילסקי, היותו של משפט גרינוולד משפט פלילי היה אחד הגורמים שאיפשרו את הצגת הפרשה כסיפור בינארי, שיש בו שתי אפשרויות (זיכוי או חיוב) ואין בלתן. ליאורה בילסקי, "משפט קסטנר", חמישים לארבעים ושמונה: תיאוריה וביקורת 12-13, 1999, עמ' 127.

¹¹⁶ למערכת העולם הזה היה חלק מרכזי בכך: זו היבנתה את תמיר כצבר אמין שבני דמותו הם הראויים להנהיג את המדינה ואת קסטנר כגלותי רופס שבני דמותו הם מנהיגי המדינה; היה זה יהודה המכבי "האיש שקם, מרד, לחם ושיחרר" למול מרדכי היהודי, "הארכיטיפוס של השתדלן", "האידיאל של מנהיגי הגטו"; במקום אחר הציגה את תמיר כרוידי שנאבק מול גולית. ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 118; "האיש שקרע את המסך", העולם הזה, 27 בספטמבר 1954, עמ' 7. ראו גם: אורי אבנרי, "משפט שרת", העולם הזה, 30 ביוני 1955, עמ' 3; "תמיר במלחמתו", העולם הזה, 14 בספטמבר 1955, עמ' 5 – ראו גם שער גיליון זה. ראו גם: "הסוף המר", העולם הזה, 20 במרץ 1957, עמ' 3. על העולם הזה בהקשר לפרשת קסטנר ראו: ויץ, שם, עמ' 161-165, 218-219; ניצה אראל, בלי מורא, בלי משוא פנים, אורי אבנרי ו"העולם הזה" (1950-1965), ירושלים, 2006, עמ' 139; שגב, המיליון השביעי, עמ' 260-264; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 120. לכתבות ולמאמרים נוספים בנושא פרשת קסטנר בשבועון ראו למשל: "הימלר רצה לראות אותי!", 3 במרץ 1954, עמ' 15; "מציל יהודים או משתף-פעולה?", 11 במרץ 1954, עמ' 7-3; ובגיליון מיוחד בערב ראש השנה תש"ו שם הוצג קסטנר כ"איש השנה" של השבועון (הגיליון מיום 27 בספטמבר 1954); אורי אבנרי, "הנדון" משפט שרת", 30 ביוני 1955, עמ' 3; אורי אבנרי, "ס.ס. הטהור", 8 במרץ 1956, עמ' 3; "האם שקר קסטנר?", 29 במרץ 1956, עמ' 7-6; שלום כהן, "קורא יקר" (מאמר המערכת), 20 במרץ 1957, עמ' 2; "היד השחורה", 27 במרץ 1957, עמ' 3; אורי אבנרי, "פסק-הדין", 15 בינואר 1958, עמ' 3; אורי אבנרי, "קורא יקר" (מאמר המערכת), 15 בינואר 1958, עמ' 2.

¹¹⁷ שיחה עם סוזי קסטנר.

¹¹⁸ שיחה עם דני בראנד.

¹¹⁹ כך היה בעיקר בחודשים הראשונים למשפט (החל מינואר 1954), למעט העולם הזה שם פורסמו כתבות גדולות בנושא. ראו למשל: "החל משפטו של מ. גרינוולד הנאשם בהוצאת דיבה על ד"ר ר. קסטנר", חרות, 2 בינואר 1954, עמ' 4; "ד"ר קסטנר מגולל פעולותיו באונגריה [כך במקור] בתקופת ההשמדה", חרות, 19 בפברואר 1954, עמ' 8; "פרשת המור" עם הגרמנים, להצלת יהודי הונגריה, נשמעת בביהמ"ש", על המשמר, 21 בפברואר 1954, עמ' 3; "המשך משפט קסטנר – מ. גרינוולד", הצופה, 23 בפברואר 1954, עמ' 4; "הנאשם משוכנע בנכונות האשמותיו היסודיות", חרות, 24 בפברואר 1954, עמ' 4; "פרשת הצנחנים הא"יים – במשפט קסטנר", שערים, 1 במרץ 1954, עמ' 4; "ד"ר קסטנר מסביר את הסיבות שמנעו ארגון התנגדות יהודית בהונגריה בימי השואה", הצופה, 10 במרץ 1954, עמ' 4; "לא היה בכוחנו לארגן תנועת התנגדות בהונגריה – טוען ד"ר קסטנר", שערים, 10 במרץ 1954, עמ' 4; "תמיר: הסניגוריה תוכיח שהסוכנות חיבלה בהצלה", חרות, 11 במרץ 1954, עמ' 4; "פלגי מודה: אני שקרן! מבחינה צבאית – אני בוגד!", חרות, 19 במרץ 1954, עמ' 8; "ניצולתי מחנה ההשמדה בזכות בכר", הצופה, 23 במרץ 1954, עמ' 4; "קסטנר וקבוצתו הוקעו כפושעי מלחמה ממדרגה ראשונה

בשאלת התגובה הראויה של יהודים, באירופה ובארץ, למדיניות הכיבוש הגרמני בימי השואה ולהתקפות על מפא"י¹²⁰ שבוטאה בעיתונות, בעיקר המפלגתית שגילתה עניין הולך וגובר בנושא. הידיעות החלו להופיע בעמוד הראשון סביב הקראת פסק הדין ביוני 1955 ומאמרים פורסמו בעמודי הדעות. היה זה בעיקר בביטאונים האופוזיציה חרות וקול העם ובשבועון העולם הזה¹²¹ וגם בביטאונים השמאל הציוני (למרחב, על המשמר) שהציגו את דרכו של קסטנר כאנטיטזה להתנגדות המזוינת של יהודים בתקופת השואה ששרידיהם השתייכו למפלגות להן שימשו ביטאונים.¹²² אחד משיאי המחלוקת היה השיר "ליום הזיכרון והמורדים" מאת נתן אלתרמן ב"טור השביעי" בדבר, שפתח את הוויכוח על שתי הדרכים, יודנראט ומרד מזוין, שהתנהל גם בעיתונות.¹²³ מאמרים מועטים עסקו בפרשה

– בקלוז' בשנת 1946, "קול העם", 18 ביוני 1954, עמ' 8; "המשך עדיות ההגנה במשפט קסטנר גרינולד", הקול, 20 ביוני 1954, עמ' 2; "יהודי גיטו קלוז' היו מתקוממים אלו ידעו שהם מובלים להשמדה", קול העם, 22 ביוני 1954, עמ' 4; "סיכום שבועי למהלך משפט קסטנר-גרינולד", קול העם, 16 ביולי 1954, עמ' 3; "מאמצי היהדות החרדית להצלת יהודי הונגריה – במשפט גרינולד", שערים, 15 באוגוסט 1954, עמ' 4; "כל הבטחות הגיסטאפו נועדו למנוע התנגדות היהודים", קול העם, 15 באוגוסט 1954, עמ' 4; "הוכח שקסטנר שימש ביועץ מכשיר הנאצים, שהקל עליהם השמדת יהודים", קול העם, 27 בספטמבר 1954, עמ' 10. להעולם הזה ראו: "הימלר רצה לראות אותי!", 4 במרץ 1954, עמ' 15; "ישראל רודוף קסטנר: מציל יהודים או משתף פעולה?", 11 במרץ 1954, עמ' 7-3.
¹²⁰ ויץ, האיש שנרצח פעמיים עמ' 118-120; שגב, "פוליטיקה: פרשת קסטנר", המיליון השביעי, עמ' 239-279; מעוז, "שיפוט היסטורי – משפט קסטנר וועדת החקירה בעניין רצח ארלוזורוב", משפט והיסטוריה, עמ' 452-471.

¹²¹ לביטאונים חרות ומק"י ראו: "על הפרק: אל יהא דם יהודים הפקר!", קול העם, 24 ביוני 1955, עמ' 1; מ. וילנר, "ידיהם עזרו לשפוך דם אחינו ואחיותינו!", קול העם, 24 ביוני 1955, עמ' 2; יוחנן בדר, "מידת הצדק לגבי משתף פעולה", חרות, 24 ביוני 1955, עמ' 2; "מבזי בית הדין – לדין!", חרות, 27 ביוני 1955, עמ' 1; י. בנארי, "קסטנר – סמל המשטר", חרות, 28 ביוני 1955, עמ' 2; "חרות: ראשית הקץ", חרות, 30 ביוני 1955, עמ' 2; "חרות: המלחמה לגילוי האמת", חרות, 6 ביולי 1955, עמ' 2; ש. בירן, "מצדיקי קסטנר ומגניו", קול העם, 29 ביולי 1955, עמ' 3; להעולם הזה ראו: אורי אבנרי, "משפט שרת", העולם הזה, 30 ביוני 1955, עמ' 3; "ס.ס. הטהור", העולם הזה, 8 במרץ 1956, עמ' 3; "היד השחורה", העולם הזה, 27 במרץ 1957, עמ' 3. למאמרים בעיתונים אחרים ראו: "לשאלות השעה: לאחר מעשה בית-דין", הבוקר, 23 ביוני 1955, עמ' 1; "בשולי פסק הדין", הצופה, 23 ביוני 1955, עמ' 2; "הקול: גדולה החרפה", הקול, 23 ביוני 1955, עמ' 1; שלום רוזנפלד, "תם ונשלם משפט קסטנר", מעריב, 23 ביוני 1955, עמ' 2; עזריאל קרליבך, "יומן מעריב: עם גזר-הדין", מעריב, 23 ביוני 1955, עמ' 4; "לשאלות השעה: התדרדרות מוסרית", הבוקר, 29 ביוני 1955, עמ' 1; ערי ז'בוטינסקי, "לפרשת קסטנר", הבוקר, 1 ביולי 1955, עמ' 3; ב. שאולי, "לעניני השעה: מאבק על 'נשמתו' של קסטנר", שערים, 27 בינואר 1957, עמ' 2. על המאמרים לאחר פסק הדין במשפט גרינולד ראו: יחיעם ויץ, "בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל, 6, 1996, עמ' 277-280.

¹²² אחת הידיעות הבולטות פורסמו בלמרחב בעקבות דברים שנשא חבר הכנסת אלוף משה כרמל, בתש"ח מפקד חזית הצפון, דמות מרכזית בקיבוץ המאוחד ובאחדות העבודה-פועלי ציון ולימים שר התחבורה, שהעמיד את דרכו של קסטנר כאנטיטזה לדרך של הלוחמים המזוינים הגטאות. "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את צביה ואנטק, אך הם סירבו", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 1. באותם ימים פורסמה בביטאון זה סדרת כתבות תחת כותרת הגג "כיצד 'מכר' קסטנר נשמתו לשטן" (ראו גיליונות למרחב 25-26 ביוני 1955 ועד 4 ביולי 1955 בעמ' 2). בתגובה פרסם דבר גילוי דעת: "זיוף ההיסטוריה על-ידי משה כרמל", דבר, 29 ביוני 1955, עמ' 1. ב-17 ביולי 1955 הביא למרחב תמצית מהדברים שנשא יצחק (אנטק) צוקרמן בעצרת שהתקיימה בתל-אביב יומיים לפני כן שם העמיד את דרך המרד מול דרך היודנראט בהקשר לפרשת קסטנר. "אם צדקה דרך היודנראטים, יועמדו הלוחמים למשפט" – אנטק", למרחב, 17 ביולי 1955, עמ' 1. ב-5 ביולי 1955 פורסמה בלמרחב כתבה פרובוקטיבית בדמות פורמט העמוד הראשון של דבר, המביאה את "הנוסח המשוער" לעמוד הראשון בביטאון ההסתדרות לו היה קסטנר חבר אחדות העבודה פועלי ציון (שלמרחב היה ביטאונה) ולא מפא"י. "אילו היה להיפך...", למרחב, 5 ביולי 1955, עמ' 2. ראו גם: משה כרמל, "תהומות הרגלי של הדור", למרחב, 8 ביולי 1955, עמ' 2; למאמרים בעל המשמר ראו למשל: "על המשמר: עם פסק-הדין", על המשמר, 23 ביוני 1955, עמ' 1; יעקב עמית, "מקץ שבוע סוער", על המשמר, 1 ביולי 1955, עמ' 2; ד. בר-ניר, "מיתרסי הגיטאות והצלת הרבים – זו דרכנו", על המשמר, 7 ביולי 1955, עמ' 2; מאיר יערי, "בכוחנו לחולל את התמורה", על המשמר, 8 ביולי 1955, עמ' 3. על ביטאונים השמאל הציוני ופרשת קסטנר ראו: רוני שטאובר, "הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על פי העיתונות המפלגתית", הציונות יג, 1988, עמ' 219-248, שטאובר, הלקח לדור, במיוחד בעמ' 116-122, 126 (על נאמו של כרמל); ויץ, "בהקשר פוליטי", עיונים בתקומת ישראל, עמ' 280-282.

¹²³ נתן א., "הטור השביעי: ליום הזכרון והמורדים", דבר, 30 באפריל 1954, עמ' 2; למאמרים המרכזיים בוויכוח זה ראו: שלום גראייק (ספטאן), "יום הזכרון והמורדים" (על טור אחד של נתן א. – הערות מספר", דבר, 28 במאי 1954, עמ' 4; נתן אלתרמן, "פני המרד ופני זמנו", דבר, 28 במאי 1954, עמ' 2; מאיר בן-גור, "המשורר נתן א. ושתי הדרכים", למרחב, 8 ביולי 1955, עמ' 3; נתן א. "הטור השביעי: עוד על שתי הדרכים", דבר, 22 ביולי 1955, עמ' 2; נתן א. "הטור השביעי דינו של עקרון (עוד לשתי הדרכים)", דבר, 29 ביולי 1955, עמ' 2; נתן א., "הטור השביעי: ולעניין 'הלקח לדור'...", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 2; מתי מגד, "על האמת ההיסטורית והסמלים החיים (מכתב גלוי לנתן אלתרמן)", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 4. על הוויכוח על שתי הדרכים ראו: אלתרמן, הטור השביעי: כתבים ג; דן לאור, אחרית דבר לנתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס; אבנר הולצמן, "נתן אלתרמן ופולמוס 'שתי הדרכים'", בצרון ח, 29-30, שבט-ניסן תשמ"ו, עמ' 6-15; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 123-134; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 292-293; יחיעם ויץ, "שני הסברים לשתי הדרכים", קתדרה 53, תשרי תש"ן, עמ' 125-130; דינה פורת, "לא היו שתי דרכים", הציונות טו, 1990, עמ' 223-235.

מבלי להבליט את זיקתן הפוליטית של הנפשות הפועלות ועוד פחות תמכו בקסטנר ובדרך הפעולה של חברי הוועדה.¹²⁴

בניגוד לקסטנר ולבעלה, האנזי בראנד לא נמצאה באור הזרקורים: בכתבות ובמאמרים שעסקו בפרשה היא נשארה בצל ולעתים לא נזכרה כלל.¹²⁵ למרות שהיתה מקורבת לקסטנר ונפגשה בעצמה עם אייכמן והיתה פעילה בוועדת העזרה וההצלה, טשטשה העיתונות ולעתים העלימה את חלקה שם. היה זה מפני שלא מילאה תפקיד רשמי, בוודאי לא לפני יציאת בעלה לקושטא; היותה אשה תרם להצגתה כעוזר כנגד בוועדת העזרה וההצלה. ככלל, העיתונים לא הציגו אותה כמי שמילאה תפקיד בעל חשיבות, לא בהונגריה ב-1944 ולא בשנות החמישים, אז הופיעה בדיווחים על עדותה במשפט גרינוולד ובידיעות שהתייחסו לעדות קסטנר בשעה שהזכיר אותה בקשר לצנחנים פרץ גולדשטיין ויואל פלגי.¹²⁶ הדיווחים על עדותה התייחסו לסיפורה על השליחות לקושטא, חקירתה במשטרה ההונגרית כולל העינויים שעברה שם ופגישותיה עם הצנחנים.¹²⁷ תיאורי הצבע הבלוטי את סערת הרגשות בה היתה נתונה: הצופה דיווח שמסרה עדותה "בבכי עצור" ו"בקול חנוק מדמעות"¹²⁸; כתב העולם הזה סיפר שהיתה "עייפה ונפחדת במקצת".¹²⁹ תיאורים אלה היו ברוח הדיווחים על גילויי חולשה של קסטנר: בספרו על הפרשה כתב עיתונאי מעריב שלום רוזנפלד "ישראל קסטנר פרץ בבכי, כאשר נאלץ לגולל בפני בית-הדין בירושלים את פרשת הצנחנים"; חרות מסר ש"ד"ר קסטנר משיב בבכי לשאלות השופט בקשר לפעולות לעזרת

¹²⁴ אלה היו מאמרי מערכת של הארץ ("מיום ליום: עם קריאת פסק הדין", הארץ, 24 ביוני 1955, עמ' 2; "מיום ליום: הגשת ערעור ופירושו", 29 ביוני 1955, עמ' 2) המאמרים שפרסם שם משה קרן ("הערות על פסק-דין קסטנר", ראו בגיליונות בין השמונה ל-15 ביולי 1955, עמ' 2), מאמרו של יצחק ארצי בביטאון המפלגה הפרוגרסיבית שהציגו את דרך המשא ומתן כדרך "הצריכה גבורה מסוג אחר, יומיומית, כוחות נפשיים עצומים, חכמה וערמומיות, כושר תמרון ועצבי-ברזל. במאזן הסופי מסתכמת גם דרך זו של משא-ומתן עם הנאצים וגרורותיהם בהצלת אלפי יהודים ולפיכך היתה בכל-זאת כדאית". (יצחק ארצי, "מדוע לא היתה התמרדות ובריחה המונית?", זמנים, 1 ביולי 1955; יצחק ארצי, "הצלת היהודים – מקדשת את כל האמצעים", זמנים, 8 ביולי 1955). וסדרת מאמריו של אלכס ברזל "בעקבות משפט גרינוולד-קסטנר: עובדות והארות לשואת יהדות הונגריה" באגרת לחברים, ביטאון פנימי של איחוד הקבוצות והקיבוצים (גיליונות 186-189, בין שבעה ל-27 ביולי 1955). על מאמריו של ברזל ראו: יחיעם ויץ, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר תקופת השואה יא, 1993, עמ' 179; יחיעם ויץ, "בין וארשה לבודפשט – על בעיית הלחימה במשפט קסטנר", דפים לחקר תקופת השואה יב, 1995, עמ' 311. בתגובה למאמרו של קרן בהארץ הופיעה סדרת מאמרים בחרות תחת כותרת הגג: "הארות ל'הערות' על פסק-דין קסטנר" מאת איש חרות הפרטיזן לשעבר חיים לזר-ליטאי: ראו בגיליונות חרות ביולי 1955. ראו גם במאמרים במעריב (אביגדור המאירי, "האם אנחנו רשאים לשפוט?", 26 באוגוסט 1955, עמ' 9; דוד גלעד, "כשקסטנר היה בן גילם של המתנקשים בחייו...", 19 אפריל 1957, עמ' 8) ובביטאון פועלי אגוד (יהודה נחשוני, "רק לא בידים מסואבות!", שערים, 24 ביוני 1955, עמ' 2). אני מודה לפרופ' יחיעם ויץ על שהסב את תשומת לבי למאמריו של ברזל.

¹²⁵ בכתבה גדולה על קסטנר כ"איש השנה" של העולם הזה הציגה המערכת את הנפשות הפועלות בפרשה; למעט חנה סנש שלושים וחמישה האנשים שהוצגו שם היו גברים. כך היה גם בכתבה דומה באותו שבועון שפורסמה אחרי פסק הדין של הלוי. "מי ומי על הבמה", העולם הזה, 27 בספטמבר 1954, עמ' 6; "הרשימה הסופית: מי ומי – ומה", העולם הזה, 7 ביולי 1955, עמ' 8. בספרו על הפרשה הקדיש העיתונאי עמנואל פרת פרק בספרו לגיבורי הפרשה: בראנד לא נזכרה שם, גם לא בת הפרק שעסק ביואל בראנד. פרת, "מי ומי במשפט", המשפט הגדול, עמ' 249-261.

¹²⁶ ראו למשל: "ד"ר קסטנר משיב בבכי לשאלות השופט ב. הלוי בקשר לפעולות לעזרת הצנחנים", חרות, 9 במרץ 1954, עמ' 4. לפי קסטנר, בראנד לקחה חלק בהחלטה לפנות לגולדשטיין במטרה שיסגיר את עצמו. קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 112. בראנד הציגה זאת כיוזמה שלה. יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 60.

¹²⁷ "אשתו של י. ברנד מעידה במשפט גרינוולד – קסטנר", הצופה, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אבריאלי יעיד במשפט קסטנר", שערים, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", דבר, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אשתו של י. ברנד מעידה במשפט גרינוולד – קסטנר", הצופה, 1 באפריל 1954, עמ' 4.

¹²⁸ "אשתו של י. ברנד מעידה במשפט גרינוולד – קסטנר", הצופה, 1 באפריל 1954, עמ' 4. ראו גם: "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", דבר, 1 באפריל 1954, עמ' 4.

¹²⁹ "האנסי [כך במקור] בראנד מספרת בביה"ד על תעודות-ההצלה – ועינוייה", מעריב, 31 במרץ 1954; פרת, המשפט הגדול, עמ' 96.

הצנחנים".¹³⁰ הבלטת הבכּי, אקט שבאופן מסורתי מזוהה עם נשים, חיזק את תפקודם של קסטנר ושל האנזי בראנד כאמצעי ייצוג של תשליל "הדרך הראויה" של יהודים באירופה בתקופת השואה להתנגד למדיניות הכיבוש הגרמני; בשני המקרים היה מדובר על חיזוק ואישוש של נורמות מקובלות ביחס לפעולות ולתכונות שבאופן מסורתי מקושרות לנשים. שניהם לא ביצעו פעולות שמזוהות עם גברים, כמו חברות במחתרת מזוינת, ולא גילו תכונות שבאופן מסורתי נחשבות לגבריות ומזוהות עם הצבריות, כמו חוסן נפשי ואיפוק רגשי.¹³¹ בשני המקרים המין הביולוגי היה אחד הגורמים להעצמתם כאמצעי ייצוג ולמקומם בשיח הציבורי: במקרה של קסטנר, כגבר שביצע פעולות שזוהו באופן מסורתי עם נשים, הדיסוננס העצים את תפקודו כאמצעי ייצוג ותרם גם הוא למרכזיותו בשיח הציבורי; במקרה של האנזי בראנד, כאשה שביצעה פעולות שבאופן מסורתי עם נשים, הנציחה הכפילות את מקומה בשוליים.

העיתונים נהגו להציג אותה כאשתו של בראנד; לעתים שמה הפרטי לא נזכר כלל.¹³² העולם הזה התייחס אליה כ"אשתו של יואל בראנד", מי שהיתה "יד ימינו של קסטנר"; בקול העם היתה מי שליוותה את קסטנר לפגישה עם אייכמן.¹³³ כך גם בספרו של רוזנפלד ממעריב שם הוצגה כ"אשת יואל בראנד, שסופחה לוועדת ההצלה בבודפשט אחרי צאת בעלה לקושטא".¹³⁴ בעדותו במשפט סיפר יואל פלגי שהוסבר לו שהיא "ירשה את מקום בעלה בוועדת ההצלה [אחרי שיצא לקושטא]".¹³⁵ יוצא מהכלל היה השופט הלוי שבפסק הדין הציג אותה בפני עצמה: היא היתה שם "גברת הנזי ברנד" – ולא "אשתו של" – חברה בוועדת העזרה וההצלה.¹³⁶ בספרו שראה אור בחוץ לארץ יואל בראנד לא הציג אותה אך ורק כאשתו; בפתיחה הוצגו בקיצור האנשים המרכזיים שהופיעו בספר: היא הוצגה שם כאחד החברים המובילים בוועד; קשר הנישואין נזכר באינדקס.¹³⁷

¹³⁰ רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 123; "ד"ר קסטנר משיב בבכּי לשאלות השופט ב. הלוי בקשר לפעולות לעזרת הצנחנים", חרות, 9 במרץ 1954, עמ' 4.

¹³¹ עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1997, עמ' 334-338.

¹³² "אשתו של י. ברנד מעידה במשפט גרינוולד – קסטנר", הצופה, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אבריאל יעיד במשפט קסטנר", שערים, 1 באפריל 1954, עמ' 4; "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", הבר, 1 באפריל 1954, עמ' 4; אלכסנדר זאובר, "זה האיש אשר עו"ד תמיר חושש לחייו", ידיעות אחרונות, 2 באפריל 1954.

¹³³ "משפט: על מזבח הצדק", העולם הזה, 8 באפריל 1954, עמ' 8. להצגתה כ"יד ימינו" ראו גם בספרו של כתב העולם הזה עמנואל פורת, המשפט הגדול, עמ' 93, עמ' 141; "אייכמן במשפט קסטנר", קול העם, 27 במאי 1960, עמ' 7.

¹³⁴ רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 453. גם בדו"ח שהגיש לקונגרס הציוני ב-1946 הציג קסטנר את האנזי בראנד כ"רעייתו של יואל בראנד" איתה התייצב אצל אייכמן. רמז לחלקה המשמעותי בניסיונות ההצלה נמצא בכתבי קסטנר עצמו: כשתיאר את פגישה עם אייכמן הציג את האנזי בראנד כשווה לו ונקט בלשון רבים – "ידענו", "דיברנו", "שאלנו", "אמרנו", "הצגנו". אחרי הפגישה, סיפר, "הברקנו לקושטא [...] רצינו להביא לידיעת חברינו כי הזמן דוחק". קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 86-87. בספרו הביא רוזנפלד את סיפור פגישה זו מפי קסטנר שנקט באותה הלשון – "הלכנו", "דרשנו" וגו' – מבלי לציין כי בפגישה זו השתתפה בראנד. רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 90.

¹³⁵ רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 127. בספרו האוטוביוגרפי הזכיר פלגי את בראנד פעם כ"אשתו של יואל בראנד" ופעם כאחת מ"החברים שהקדישו את עצמם" לניסיונות למלט יהודים מהונגריה לסלובקיה. יואל פלגי, רוח גדולה באה, תל-אביב, 1977, עמ' 105, 93.

¹³⁶ "היועץ המשפטי לממשלת ישראל נגד מלכיאל גרינוולד", ת.פ. 124/53, פסקים (מחויים) מד, עמ' 28.

¹³⁷ Weissberg, Advocate for the Dead, p. 11, p. 249. בעדותו במשפט אייכמן סיפר בראנד שהוא עצמו כתב את הספר, אך בעקבות קשיים, לדבריו, עם ההוצאה לאור נפגש עם וייסברג "והספר יצא בשמו, כי זה היה קל יותר. הוא אמנם שיפר במקצת את הסגנון, בלי ספק, אבל זה היה המבנה, התוכן במאה אחוז שלי, לפי כתב-היד שלי, ולכן אני רואה בספר ספר שלי". עדות יואל בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 887.

הצגתה כאשתו של בראנד נמשכה גם בימי משפט אייכמן.¹³⁸ באחת העדויות הוצגה בטעות כ"אשתו של קסטנר".¹³⁹ בכרכי העדויות נכתב שהיא "רעייתו של יואל בראנד" ש"השלימה בעדותה את סיפור בעלה". בפסק-הדין התייחסו אליה השופטים כ"אשתו".¹⁴⁰ בעלי הטורים מאולם המשפט התרכזו בעדות בעלה: גורי הזכיר אותה בשולי רשימתו בלמרחב; כך היה גם בטור המקביל בעל המשמר.¹⁴¹ שני טקסטים יצאו מכלל זה: ימים ספורים לאחר לכידת אייכמן פרסם הארץ חלקים נרחבים מאותו דין וחשבון שחיבר קסטנר ב-1946; באחת התמונות שליוו את הדברים הופיעו האנזי בראנד, ד"ר אוטו (נתן) קומוי וקסטנר, ומתחת הכיתוב "ממנהיגי היהודים". בדיווח על עדותה במשפט אייכמן מעריב הציג אותה כ"מתארת את פעולות ועדת-ההצלה": באותה הידיעה נזכר יואל בראנד באופן יוצא מהכלל כבעלה ולא היא כאשתו.¹⁴²

הצגתה כאשתו של בראנד וכמי שמילאה תפקיד משני בפעולות ועדת העזרה וההצלה ואחר כך בימי פרשת קסטנר ובמשפט אייכמן רווחת גם במחקרים בנושא: מרביתם לא רואים בה דמות מרכזית, ונוהגים לקשר אותה ליואל בראנד ולקסטנר ולהעריך את תרומתה דרך התייחסות לתפקידה הפורמאלי.¹⁴³ הצגתה כמי שהיתה בראש

¹³⁸ "הבריטים הכשילו התכנית להצלת יהודי הונגריה", הצופה, 31 במאי 1961, עמ' 1; "הגירושים החלו בקצב מהיר עם צאת בעלי לשליחותו", הצופה, 31 במאי 1961, עמ' 3; "עדותה של הנזי בראנד", למרחב, 31 במאי 1961, עמ' 4; "ההתחמקות הבריטיות ממור"מ על הצלת יהודים – במשפט אייכמן", על המשמר, 31 במאי 1961, עמ' 1; "עדותה של האנזי בראנד", דבר, 31 במאי 1961, עמ' 3; "הבריטים הכשילו תכנית ההצלה", הבוקר, 31 במאי 1961, עמ' 1; "אייכמן סירב לשלוח אנית הצלה לאר"י", בגלל ידידותו למופתי, חרות, 31 במאי 1961, עמ' 2; "אייכמן היה יותר קיצוני מהיטלר והימלר", חרות, 1 ביוני 1961, עמ' 1; "שקר שלא ידעו על ההשמדה", הבוקר, 1 ביוני 1961, עמ' 1.

¹³⁹ עדות צבי הנריך צימרמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 981.

¹⁴⁰ משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 910; משפט אייכמן: פסק הדין, עמ' 132.

¹⁴¹ גורי, "חלק-מה מן הדם...", מול תא הזכוכית, עמ' 106; שלמה גינוסר וגבריאל שטרן, "יומן המשפט: משק עצוב של כנפי המדיניות", על המשמר, 31 במאי 1961, עמ' 1.

¹⁴² "אייכמן מחסל את יהדות הונגריה", הארץ, 27 במאי 1960, עמ' 12; ג. שטרסמן וי. חריף, "רצינו לחסל את אייכמן – אך חזרנו בנו", מעריב, 31 במאי 1961, עמ' 1. בכתבת דיוקן על יואל בראנד שפורסמה בידיעות אחרונות הוצגה האנזי בראנד כמי ש"שיחקה תפקיד חשוב בתקופת ההצלה". זאוכר, "זה האיש אשר עו"ד תמיר חושש לחייו", ידיעות אחרונות, 2 באפריל 1954.

¹⁴³ ראו למשל: בראהאם וקצבורג, תולדות השואה: הונגריה, עמ' 345; פטר ס. נאגי, מבצע קסטנר, תל-אביב, 1997; פורת, "סחורה תחת דם", הנהגה במלכות, עמ' 390. באשר לפגישות עם אייכמן מדובר על קסטנר ועל יואל בראנד ולא על האנזי בראנד (שם, עמ' 361); פרילינג, חץ בערפל ב, עמ' 713; אשר כהן, "לדמותה של 'ועדת העזרה וההצלה'", ילקוט מורשת כט, 1980, עמ' 143-160. במחקרים אחרים לא נזכרה כלל: ראו בסקירתה של מיכל שקד את תולדות יהודי הונגריה מאז פלישת הגרמנים ב-1944 ופעולות "ועדת העזרה וההצלה". שקד, "ההיסטוריה בבית-המשפט ובית-המשפט בהיסטוריה", אלפיים, עמ' 44-41. כך גם באנציקלופדיה של השואה, שם נזכרה בקיצור בערך "יואל ברנד". (האנציקלופדיה של השואה א, עמ' 235-236). בהתייחסו לפרשת קסטנר ולמשפט אייכמן עסק תום שגב ביואל בראנד ולא בהאנזי בראנד, והיא נזכרת בהקשר לראיון שקיים אתה ב-1990. שגב, "פוליטיקה: פרשת קסטנר", המילון השביעי, 289-303, 409-406 (ראיון). בדיון על בחירת העדים במשפט אייכמן סיפרו על פרשת ההצלה בהונגריה התייחסה חנה יבלונקה בהרחבה ליואל בראנד ולגיבורים אחרים בפרשה, שחלקם זומנו להעיד (כמו פרוידגר) וחלקם נדחו (כמו משה קראוס) ולא להאנזי בראנד. יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001, עמ' 136-139. בספרו על הרב וייסמנדל הציג אברהם פוקס את בראנד כמי שחרגה מהתפקיד הפורמאלי שקיבלה – עם יציאתו של בראנד לקושטא – אך לא משום היותה אשה חזקה, דומיננטית ויוזמת: "ברנד סיכם עם אייכמן לפני יציאתו לטורקיה, שאשתו האנזי ברנד בלבד תמשיך לנהל את המשא ומתן והיא תייצג אותו. אולם הגב' ברנד שהוקסמה מאישיותו של קסטנר הזמינה אותו להצטרף לניהול המו"מ". פוקס הציג אותה כמי ש"פעלה בניגוד להוראות בעלה", והפנה את הקוראים להשטן והנפש כדי לעמוד "על הקשרים המיוחדים של גב' ברנד עם קסטנר בעת היעדרות בעלה". פוקס, קראתי ואין עונה, עמ' 145. כאמור, בהשטן והנפש לא נאמר דבר מפורש על מערכת היחסים האינטימית בין קסטנר לבראנד בימי מלחמת העולם השנייה; שתי ההתייחסויות היחידות היו ברמזים (ראו להלן) ובראנד סיפרה על כך בגלוי רק כעבור שנים.

עם המחקרים שהתייחסו להאנזי בראנד נמנים הביוגרפיה של קסטנר מאת יחיעם ויץ, שם היא מוצגת כאחת הדמויות המרכזיות בפעולות ההצלה בהונגריה, בימי פרשת קסטנר ובחייו של קסטנר (ויץ, האיש שנרצח פעמיים) ומחקרה של יהודית תירוד באומל על הנצחת צנחני היישוב שיצאו לאירופה במלחמת העולם השנייה. באומל, גיבורים למופת, עמ' 149. במאמר בעקבות כנס בינלאומי של יד ושם (אפריל 1977) הציג ראנדולף ל' בראהאם את האנזי בראנד במעמד שווה ליואל בראנד וברמז כאחת ממנהיגי ועדת העזרה וההצלה. ראנדולף ל'

ובראשונה קשורה לגבר נמשכה בעיתונות גם כעבור שנים: ¹⁴⁴ ב-1994 הארץ סיפר שהיא "היתה אז לצדו של ד"ר קסטנר, אהובה ושותפה למשא ומתן" ומעריב כתב שהיתה "אהובתו של ד"ר קסטנר" כאילו בכך התמצה תפקידה. ¹⁴⁵ סביר להניח שהיה זה מפני שלראשונה היתה נכונה לספר על כך לעיתונאים: ¹⁴⁶ בשנות החמישים לא סופר בעיתונות על יחסיהם האינטימיים וגם תמיר לא הזכיר זאת, לטענתו לפי בקשתו של יואל בראנד. ¹⁴⁷ בספר השטן והנפש הזכירה בראנד את הקשר ברמזים. ¹⁴⁸ באותם ימים, אמרה בראין ליחיעם ויץ (1992), היתה האדם הקרוב אליו ביותר. ¹⁴⁹ סוזי קסטנר מספרת שבראנד לא היתה הפרשייה היחידה של קסטנר מחוץ לנישואיו אך היתה המשמעותית מכולן: בודיו קסטנר סלחה לבעלה על הפרשיות האחרות למעט זו; לסוזי קסטנר, ששמרה על קשר עם משפחת בראנד גם כעבור שנים, חשוב להדגיש שבארץ לא היה ביניהם דבר. ¹⁵⁰

לבד מהכתבה שפורסמה בקיץ 1960 בבלאשה לא פורסם באותה תקופה ראיון מקיף עם האנזי בראנד. בסוף מאי 1960, כשנודע בארץ על חטיפת אייכמן ומעצרו בישראל פנו אליה כתבים; היה זה במסגרת העניין העצום בנושא שהביא את מערכות העיתונים להקדיש לו עמודים רבים ובהם תגובות פוליטיקאים ואנשי ציבור על פעולת שירותי הביטחון, כתבות על חקירת המשטרה שעתידה היתה להיפתח, מאמרים שעסקו בתקרית הדיפלומטית עם ארגנטינה, משאלי רחוב וגם ראיונות קצרים עם מי שראו את אייכמן ואפילו נפגשו אתו. עם ההודעה הפומבית בא אליה כתב דבר: בעלה נמצא באותם ימים בחו"ל. "אני ובעלי היינו כמעט היחידים אשר האמנו ברצינות שאייכמן נמצא עדיין בחיים ואם יחפשוהו ברצינות אפשר יהיה לגלותו", סיפרה לו. היא גילתה ש"הצורך אייכמן היה בשנת 1945 בידיו מוסד יהודי [...] אולם ברח משם". כמו ישראלים אחרים נשאלה מהו העונש הראוי לאייכמן: "אי אפשר להטיל עליו

בראהאם, "ההנהגה היהודית בהונגריה", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית 1933-1945: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, עמ' 234 הערה 31.

¹⁴⁴ שונה היה ספרו של אילון, שעת אפס שם הוצגו בסוף הספר "הנפשות הפועלות": האנזי בראנד הופיעה מיד אחרי יואל בראנד, מבלי להזכיר שמדובר על בעל ואשתו. עם זאת, דמותה נשארה בשוליים: מרבית הספר יוחדה ליואל בראנד וכאשר הביא המחבר פרטים בדבר משפטו של אייכמן ציין כי "יואל בראנד מסר עדות במשפטו" על אף העובדה שהאנזי בראנד מסרה גם היא עדות במשפט שהיתה בעלת חשיבות. אילון, שם, עמ' 290.

¹⁴⁵ אמנון ברזילי, "פחדתי מיהודים", מוסף הארץ, הארץ, 1 באפריל 1994, עמ' 17-18; מוסקונה-לרמן, "המאהבת של קסטנר כבר לא יכולה לשחק", מעריב, עמ' 14.

¹⁴⁶ "נכון, היה רומן אהבה ביני לבין רז'ה בבודפשט. דיברנו שאחרי המלחמה גם הוא וגם אני נתגרש, ואז נתחתן. אבל הסיפור ההוא נגמר. לא רציתי לדבר על זה עד היום כי לא רציתי לפגוע באנשים", אמרה ב-1994. ברזילי, "פחדתי מיהודים", הארץ, עמ' 18. ראו גם: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 42.

¹⁴⁷ תמיר, בן הארץ הזאת א, עמ' 387.

¹⁴⁸ אחרי שקסטנר הודה בבית המשפט שהעיד לטובת בכר, סיפרה, "חומת קרירות החלה לצמוח סביבו בקרב מכרים וידידים. ואילו אני הייתי צמודה אליו, מסבירה, מתכננת, מעודדת. אחרי תקופה ארוכה של ניתוק, בגוף ובנפש, שבה כאילו לשרור בינינו האווירה של ימי בודאפשט. גם ניוזקתי וגם נשכרתי, שח לי רז'ה בימים הקודרים של המשפט, 'עכשיו התאזן החשבון'. הנזק גלוי היה לעין, אולם תמהתי מה שכר מצא כי נפל בחלקו. 'הידידות שלך', הסביר. 'מצאתי אותך מחדש'." יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 119. במקום אחר רמזה על הקשר ביניהם כשתיארה את פגישתם הראשונה. שם, עמ' 24-25.

¹⁴⁹ האנזי בראנד בראין ליחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 208.

¹⁵⁰ שיחה עם סוזי קסטנר.

את העונש המגיע לו, כיוון ששום עונש לא יפצה במאומה על מעשי הרצח ההמוניים שלו.¹⁵¹ בפברואר 1961 פורסמה במעריב כתבה בה הובאו בקיצור סיפוריהם של ניצולים שהיו עתידים להופיע כעדים: היא הוצגה שם כ"אחת הדמויות המרכזיות בוועדת ההצלה של קסטנר ועדה במשפטו".¹⁵²

בראנד לא חיכתה לעיתונאים שיבואו: בהשטן והנפש תיארה בענייניות את הפגישות עם אייכמן ולא הסגירה האם ואם כן עד כמה חששה מפניו. היא היתה שלווה נפש מטבעה;¹⁵³ כזו היתה הנימה כשהעידה במשפט אייכמן, אז דיברה בקול שקט ובקור רוח, בשונה מבעלה הנרגש שמדי פעם הרים את קולו.¹⁵⁴ "אני מאוד התרשמתי ממנה", אומר מיכאל גלעד, חוקר בלשכה 06 ובימי המשפט עוזרו של האוזנר, "האנזי בראנד היתה אישיות. כשהופיעה בבית המשפט היא דיברה בצורה הגיונית, שקטה, לא בהתרגשות-יתר, דיברה לעניין, עשתה רושם רב על השופטים וגם עלינו, אנשי התביעה".¹⁵⁵ שופט בית המשפט העליון, לימים נשיא בית המשפט העליון, משה לנדוי, חושב אחרת: "לבסוף אמרתי, שהיא לא דיברה לפניי את כל האמת שלה [וזאת] מפני שכל האמת היתה בלתי נעימה, למשל, שהיא קשרה קשר טוב עם אייכמן עצמו". נראה שמה שסיפרה במשפט, הוא אומר ממרחק הזמן, לא היה הסיפור כולו; לדבריו חש זאת כבר בסיום עדותה.¹⁵⁶

בראיון ללאשה התגלתה בראנד אחרת: פרשת הונגריה והדי משפט גרינוולד-קסטנר הושמעו מבעד לסיפור חייה של אשה אחת, אם לשניים. היא שיתפה את הכתבת בתחושותיה: "אני לא מתביישת להודות. פחדתי כל השנים [...] רבים חשבו שאני מיוחסת, אך אני ידעתי שאני עלולה להישלח בכל רגע למחנה. גם אני לא הייתי בטוחה. גם אני פחדתי".¹⁵⁷ הראיון איפשר לה לתת פומביות לגרסתה בנושא הצנחנים, ובאופן ספציפי בקשר לחנה סנש, מחוץ לבית המשפט: הדיווחים בעיתונות על עדותה רבת הרושם של קתרינה סנש במשפט גרינוולד הציגו את בראנד כמי

¹⁵¹ שמעון פינס, "בחיפושיו אחר המרצח גילה יואל בראנד את משפחת אייכמן", דבר, 24 במאי 1960, עמ' 2. על משאלי רחוב בדבר העונש הראוי לאייכמן ראו למשל: א. זוטא, "הפתעה, תדהמה, שמחה", מעריב, 24 במאי 1960, עמ' 7; "תל-אביב צהלה – משאל בזק", הארץ, 24 במאי 1960, עמ' 1.

¹⁵² "הם יעמדו על דוכן-העדים במשפט הצורר", מעריב, 5 בפברואר 1961, עמ' 3. הרשימה שפורסמה אז במעריב היתה חלקית בלבד, ולא כל מי שהופיע בה אכן העיד בסופו של דבר במשפט, זאת משום שבאותם ימים המשיך צוות התביעה לגבש את הרשימה. יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, עמ' 106-116. שיחה עם השופט גבריאל בך.

¹⁵³ בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 88.

¹⁵⁴ השופט הלוי העיר לו: "מר בראנד, אולי תואיל לענות בקיצור רק על השאלות וכלי התרגשות, אם אפשר. מותר לי להזכיר את הדוגמה של הגברת בראנד אשתך שדיברה בשקט כזה". אב בית הדין שופט בית המשפט העליון משה לנדוי אמר: "מר בראנד, תנמיך בבקשה קצת את קולך. זוהי רק עדות". עדות יואל בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 889, 886. ראו גם: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 31. זו לא היתה הפעם הראשונה בה התרשם הלוי מהופעתה של בראנד כעדה במשפט: בפסק-הדין במשפט גרינוולד הוא ציין את "הופעתה רבת הרושם על דוכן העדים". ת.פ. 124/53, פסקים (מחוזיים) מד, עמ' 200.

¹⁵⁵ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן). כך התרשמו ממנה העיתונאים שראיינו אותה כעבור שנים. כך למשל נכתב בדבר השבוע: "[היא] מדברת בקול שלו ונמוך [...] נמנעת מביטויי רגשות ואינטימיות. אצילית ועניינית". פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע, עמ' 4.

¹⁵⁶ נשיא בית המשפט העליון בדימוס, שופט בית המשפט העליון משה לנדוי בשיחה אתי, ירושלים, 2006 (להלן: שיחה עם השופט משה לנדוי).

¹⁵⁷ אבידן, "S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 25.

שלקחה חלק בהפקרת הצנחנית שהפכה לסמל לאומי, כשלא עזרה לאם להעביר חבילה לבתה האסורה.¹⁵⁸ "היא מודה שהיא ניסתה במשך כל השנים האלו שלא לסכן את עצמה ללא צורך", התרשמה הכתבת והביאה מדבריה של בראנד ללא קטרוג: "מאשימים אותי שלא דאגתי לחנה סנש. לא אדבר יותר מדי. אני יודעת שסנש היא גבורה. חוברו מחזות אודותיה, ושרים את תהילתה, אבל שם בהונגריה הכל היה שונה". בראנד לא ידעה שסנש הגיעה להונגריה, הסבירה הכתבת; "רק מאוחר יותר, שמעה על המקרה, אבל לא יכלה להושיע. לדבריה, היו עוד אלפי מקרים חמורים יותר שדרשו ישועה. 'היא באה עם משדר. ראו בה מרגלת. מה יכולתי לעשות?' שואלת הנזי. 'מאשימים אותי שלא מסרתי לה חבילה לבית-הסוהר. לא יכולתי לעשות זאת. אמה היתה חייבת לנסות ולהשתדל. אני לא יכולתי להתמסר רק לעניין הזה'".¹⁵⁹ מותר להניח שלו ביקשו ממנה עיתונאים נוספים להתראיין היתה נענית: הראיון ללאשה נערך לרגל הוצאתו לאור של השטן והנפש שאת הפצתו בוודאי שביקשה לקדם. פניית לאשה נעשתה בהתאם למדיניות המערכת, לפיה יש להעדיף מרואיינות על פני מרואיינים וסיפורי נשים על סיפורי גברים.¹⁶⁰ כלל העיתונים העדיפו לעסוק בקסטנר ולכתוב ולראיין את יואל בראנד: בהתייחסויותיהם השטן והנפש נהגו להציג אותו כמחבר הבלעדי, על אף שעל הכריכה נכתבו שמות שניהם ובעמוד הראשון צוין שהדברים לוקטו מפי ה. בראנד (ולא י. בראנד).¹⁶¹

אחרי המלחמה לא רצתה לבוא לארץ: "ניסיתי להזכיר לאשתי את העבר הציוני, את הנאמנות לאידיאלים שדגלנו בהם, אך קשה היה להזיזה", כתב בראנד ב-1960. "לא נוכל לשכוח, שדם יהודי רב נשפך כתוצאה ממה שעשתה הנהגתנו. לא נוכל לשכוח ואין זה משנה כלל אם אנו ציונים ותיקים. מקומנו לא בארץ ישראל. גם כיום טוענת אשתי לפעמים, כי הצדק היה עמה". האנזי בראנד: "יואל סיפר על ארץ ישראל כעל גן-עדן עלי אדמות, על ידידים נפלאים, על אהבה שאחוש כלפיהם בבואי שמה. ואני לא רציתי לנסוע לשם. היה לי נסיון מר עם אנשים

¹⁵⁸ בעדותה במשפט גרינוולד סיפרה קתרינה סנש (אמה של חנה סנש) כיצד ניסתה להעביר לבתה חבילה, בין היתר באמצעות אשה אחת; מאוחר יותר התברר לה שזו היתה האנזי בראנד. "אמה של חנה סנש מספרת על פגישותיה ומאמציה להצלת בתה ממוות", דבר, 15 ביוני 1954; שלום רוזנפלד, "רוח גדולה באה – לאולם ביה"ד", מעריב, 15 ביוני 1954, ראו בהרחבה: רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 155, 158-157. להתייחסות לפרשה בפסק הדין במשפט גרינוולד ראו: פסקים מד (מחוזיים), ת.פ. 124/53, עמ' 197, 199-200. על עדותה של קתרינה סנש במשפט ראו: באומל, גיבורים למופת, עמ' 154-155; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 181-186. על קתרינה סנש ראו גם בפרק השני: האם והבת.

¹⁵⁹ אבידן, S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 25. בעדותה במשפט אייכמן אמרה: "פנינו לכל מקום שהיה לנו מגע אתו נכדי לשחרר את הצנחנים]. פנינו לקלגס, פנינו לבכר, פנינו לקרומי, פנינו לאייכמן". עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 931. היא חזרה על כך בראיון שנתנה למעלה משלושים שנה אחרי משפט גרינוולד: "במשפט קסטנר טענה נגדנו אמה של חנה סנש שלא עשינו כלום למענה. שוכחים שחנה סנש היתה בידי המשטרה ההונגרית, ושהקשר שלנו היה רק עם הגרמנים. אמה של חנה סנש אמרה במשפט שאני לא הסכמתי להעביר חבילה לבתה. עניתי בשאלה: האם זאת היתה חובתי? היא האם, ועליה היה להעביר את החבילה". פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע, עמ' 6. דברים דומים אמרה ב-1994 להארץ: "למה אני, אמא לשני ילדים קטנים, הייתי צריכה לסכן את חיי ואת חיי ילדי כדי להעביר חבילה למישהי שמאשימים אותה בריגול. זה היה התפקיד של אמא של חנה [...] להעביר את החבילה. למה היא חשבה שהיא יכולה לבקש את זה ממני?". ברזילי, "פחדנו מיהודים", הארץ, עמ' 18.

¹⁶⁰ שלומית רובין, מגמות של מסורת ושינוי בעתונות נשים בישראל, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך בספרנות, האוניברסיטה העברית, 1987. על עיתונות נשים ומאפייניה ראו: חנה הרצוג, "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת היגר?", קשב, 28, נובמבר 2000, עמ' 43-52; דינה גורן, "העולם היפה של עיתונות הנשים", אנתות, 62, 1984, עמ' 20.

¹⁶¹ ראו הערה 19 (לעיל).

שבאו משם. נזכרתי בפליטת-פה משל יואל פלגי, כאשר הציע שאתחבא מפני הרוסים הנכנסים לבודאפשט: 'בעצם, הנך קולאבוראנטית'. עניתי לו אז, כי לא פחדתי בפני הגרמנים, אינני פוחדת בפני הרוסים ואף מפני היהודים לא אפחד, ומוכנה אני לעמוד לכל משפט צדק. אך טעמה של הערה זו עמד עדיין בפיי".¹⁶²

בסופו של דבר הגיעה ועשתה את רוב שנותיה בתל-אביב. "לא הייתי רוצה לדבר [...] אני שתקתי במשך שנים והייתי רוצה להמשיך לשתוק", אמרה ללאשה. "אני לא יודעת לבטא את עצמי טוב בעברית, אבל גם בהונגרית אין טעם לדבר. בישראל לא מאמינים לנו, שכל מה שהתרחש בהונגריה, זה נכון. כאן לא מאמינים שאי-אפשר היה לחולל מרד [מזוין] בהונגריה, שלא היה עם מי ועם מה להילחם. אפשר היה לנקוט רק בדרך העתיקה של היהודי באירופה. להשתדל, לשחד, להתחמק, להערים ולשלם הרבה כסף [...] אני לא עברתי קורס להצלת יהודים. בבית-הספר לא למדתי איך לנהל משא-ומתן עם אייכמן ובכר. ובכל זאת, ההיסטוריה עוד תפסוק מי היה הצודק. קסטנר, אני ואחרים, או אלה היושבים בישראל ומאשימים אותנו בהאשמות שונות".¹⁶³ היה זה ברוח הדברים של קסטנר מ-1946 ושל וייסמנדל מקבוצת העבודה בסלובקיה מ-1960; קסטנר: "המו"מ עם הגרמנים התנהל על בסיס כלכלי [...] זו היתה הדרך שבאותם ימים אפשר היה ללכת בה. [...] בהיסטוריה בת יותר מאלפיים השנים של רדיפות היהודים, ניקנו היהודים בכסף פעמים רבות". וייסמנדל: "למודים היו בני ישראל הנכנעים מדורות גלות, להרכין ראש על כל גל וגל, ולהשליך להם [לגויים] את ממונם וכבודם – למען לשמור על החיים – ששון[ו]יו גדול מכל כסף וכבוד אשר בעולם [...] עד שקם דור חדש בישראל, וחתם חותם של בזיון, על הדרך הישן – הדרך של שתדלנות, הנאמן והנבחן – וממוני ישראל ומנהיגיו בארצות החפש – אשר בשכירות גדול שכרו ישראל אותם לראש, שחקן הם בכל מיני לעג וקלס על הדרך הזה הישן, בשעה שנצטרכו לו ישראל במדה שלא נצטרכו אליו בכל דורות גלותם – בשעה שלא היתה כאן רק ברירה אחת, לנסות את זה הדרך".¹⁶⁴ דני בראנד: "הקבוצה שאמא השתייכה אליה לא הסתכלה על הדימוי, איך יסתכלו עליהם אחר כך. קסטנר חשב שיקבלו אותו בזרועות פתוחות. היא הבינה מראש שלא. [...] היא הבינה את זה, ולכן בארבעים ושש היא לא רצתה לבוא לפה [...] היא הבינה שזה סיכון. זה שהסיכון התממש לגבי קסטנר ולא לגביה, ולא לגבי אבא זה די מקרי".¹⁶⁵

¹⁶² יואל והאנזי בראנד, *השטן והנפש*, עמ' 91. ב-1994 אמרה: "לא רציתי לבוא לארץ. כי פה היינו צריכים לשתוק. אנחנו היינו עדים לטרגדיה, לקטסטרופה. עדים כמונו לא היו טובים לאף אחד. עד המשפט של קסטנר שתקנו. לא פחדתי מהגרמנים, מהרוסים ומההונגרים. פחדתי רק מהיהודים. אמרו לי שאני משתפת פעולה עם הנאצים. הבנתי שיותר טוב שאשתוק". ברזילי, "פחדתי מיהודים", *הארץ*, עמ' 18. ראו גם בראיון לתום שגב ב-1990: שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 407-408.

¹⁶³ אבידן, "S.O.S. מפולניה", *לאשה*, 17 ביולי 1960, עמ' 24.
¹⁶⁴ קסטנר, *דין וחשבון של ועדת ההצלה*, עמ' 46-47; וויסמאנדל, *מן המצב*, עמ' יב. ראו גם ברשימה על הספר *מן המצב* עם יציאתו לאור: אליעזר וויזל, "אפשר היה לקנות חיים", *ידיעות אחרונות*, 21 בספטמבר 1960.
¹⁶⁵ שיחה עם דני בראנד.

כשקסטנר נורה היתה לבדה; בראנד נמצא אז בחוץ לארץ. "הייתי מטלפנת אליו [אל קסטנר] מדי ערב. באותו ערב יום א' לא טלפנתי יותר, לאחר שדיברתי עמו בשעות הבוקר. למחרת התעוררתי כעשר דקות אחרי השעה השמינית ופתחתי את הרדיו, דבר שאינני נוהגת לעשות בבקרים. [...] הספקתי לשמוע את המלים 'התנקשות בחיי הד"ר קאסטנר'. [...] ירדתי בחפזון אל טלפון סמוך, התאמצתי להשיג בטלפון את גברת קאסטנר. אחרי כמה נסיונות שהעלו חרס נסעתי לביתה [...] את בודיו קאסטנר כמעט ולא הכרתי, נדמה היה לי שהזדקנה לפתע. היא סיפרה לי את פרטי ההתנקשות. אחרי הצהריים סרנו לבית החולים [...] הורשתי להציץ הצצה חטופה ולראותו [...] כאשר חזרה אליו הכרתו, הותרתי להיכנס".¹⁶⁶ קסטנר שכב בבית החולים הדסה: אחרי אחד עשר יום נפטר. להוציא האנזי בראנד, היחידים שהורשו לבקר בחדר היו בני משפחתו: ביקורה הקצר שם היה האחרון.¹⁶⁷

אחרי עדותה במשפט אייכמן חזרה לאלמוניותה: היא המשיכה לגור באותה דירה קטנה בתל-אביב ולעבוד כאם בית. ב-1964 נפטר יואל בראנד מהתקף לב. בודיו קסטנר נפטרה ב-1973. המחזה קסטנר בתיאטרון הקאמרי ב-1985 והדרמה הטלוויזיונית משפט קסטנר ששודרה בטלוויזיה הישראלית בנובמבר 1994 עוררו עניין מחודש בנושא שהביא את העיתונאים להאנזי בראנד, היחידה מבין גיבורי הפרשה שהיתה בחיים.¹⁶⁸ היא עצמה המשיכה להחזיק באותן עמדות בהן החזיקה בשנות החמישים: השינוי התחולל בקרב הישראלים.¹⁶⁹ בפסח תש"ס (2000) בגיל שמונים ושמונה, נפטרה בביתה.

2. "אני לא חושב שחסרה לך [...] הגבורה או האומץ האישי": ההערכה להאנזי בראנד

כגיבורה בתקופת השואה לנוכח עדותה במשפט אייכמן

הופעתה של האנזי בראנד כעדה מטעם התביעה במשפט אייכמן היתה שונה מהופעותיה הקודמות בציבור. אמנם זו לא היתה הפעם הראשונה בה השמיעה את חלקה בסיפור פרשת הונגריה, כולל עדות בבית המשפט, אך הפעם היתה זו סערה מסוג אחר. משפט אייכמן היה אירוע לאומי והעיתונות דיווחה עליו בהרחבה. בניגוד למשפט

¹⁶⁶ יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 11-12. מ"כדורי" כתב דני בראנד לאמו: "הזדעזעתי לשמוע שקסטנר נפצע ע"י מתנקש אלמוני, תמסרי לו בשמי ברכת החלמה מהירה. תאמרי לו שהייתי מאוד רוצה לבקר אותו אבל אין לי האפשרות לבוא רק בעוד חודש [...] אבל אם תכתבי לי לבוא הביתה אשמח מאוד לבוא [...] אני מאוד לא מרוצה שנשארתי דווקא עכשיו לבד בבית. מלבד זה אני גם רוצה לדעת מה עם אבא". הוא דיווח לה על הציונים שקיבל בבחינות וסיים: "הייתי מאוד רוצה לנסוע הביתה לימים אלה אבל בלי מכתב מהבית אני לא יכול לעשות זאת [...] אני מחכה לתשובה מיידית". מכתב אישי של דני בראנד להאנזי בראנד, שולח ליד-אליהו, תל-אביב מביה"ס החקלאי כדורי, ארכיון יואל והנזי בראנד, P.32/54, ארכיון יד ושם.

¹⁶⁷ ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 326. ההתנקשות אירעה בלילה שבין יום ראשון, השלושה במאוס, ליום שני, הארבעה במאוס. קסטנר נפטר ב-15 במאוס.

¹⁶⁸ פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע; ברזילי, "פחדתי מיהודים", הארץ; מוסקונה-לרמן, "המאהבת של קסטנר כבר לא יכולה לשתוק", מעריב.

¹⁶⁹ על היחס לפרשת ניסיונות ההצלה בהונגריה ולפרשת קסטנר עצמה בשנות השמונים והתשעים ראו: לאור, "חנה סנש וישראל קסטנר", בשביל הזכרון; ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 352-356; יחיעם ויץ, "השינוי בדימויו של קסטנר כעדות לשינוי בדימויה של השואה", קתדרה 69, תשנ"ד, עמ' 134-151.

גרינוולד, משפט איימן התרחש בלב הקונסנזוס, הנאשם היה איימן לבדו ובמרכז הדיון עמד הפושע הגרמני ולא יהודים.¹⁷⁰ כמו ניצולים אחרים שהעידו במשפט גם בראנד חשפה טפח מהמורכבות של חיי היהודים באירופה הכבושה והציגה דילמות שהיו שונות וגם דומות לאלה שעמדו בפני יהודים אחרים, כמו חברי המחותרות המזוינות. סיפור ניסיונות ההצלה של יהודי הונגריה היה אחת הפרשות הטעונות שהועלו במשפט איימן. חוקרי לשכה 06 חולקו למדורים: כל מדור טיפל באזור גיאוגרפי אחד. הונגריה נחשבה לתיק חשוב: על מדור זה הופקדו שני אנשי צוות; ראש המדור היה יוסף זינגר. לשם השוואה, על פולין, הארצות הבלטיות, השטחים הכבושים בברית המועצות ומחנות המוות הופקד אדם אחד.¹⁷¹ פרשת ההצלה היתה אחת מארבעה נושאים בהם התרכז מדור הונגריה.¹⁷² כשנודע על חטיפת איימן ומשפטו הצפוי הניחה בראנד שתזומן להעיד: "אני חושבת ששלטונות המדינה יזמינו את בעלי ואותי למסור עדות במשפט, כי אין אנשים רבים שנפגשו עם הצורך כמונו", אמרה לדבר -ב- 23 במאי 1960. משפט איימן היה בעיניה הזדמנות להשמיע את סיפור ועדת העזרה וההצלה ולהוכיח מחדש את חפותו של קסטנר המת. "לפי דעתי, יוכיח המשפט שיתנהל נגד איימן, את צדקתו המוחלטת של קסטנר ואת כל הרע שעוללו לו במשפט בישראל בפסק הדין הראשון בו נאמר כי קסטנר 'מכר את נשמתו לשטן'", אמרה.¹⁷³ לפי חנה יבלונקה בראנד השיבה בשלילה לפניית לשכה 06 ורק אחרי שכנועים של מכרים ושל התאחדות עולי הונגריה הסכימה להעיד.¹⁷⁴ דני בראנד: "לא רצו לא אותה ולא אותו [יואל בראנד] במשפט איימן. לא רצו. אני לא זוכר איך זה היה, אבל הכוונה המקורית היתה לא להביא אותם. אני חושב שלחצו עליו [על האוזנר]".¹⁷⁵ נציגי לשכה 06 פנו אליה בשלב מוקדם יחסית: בחמישה עשר באוגוסט 1960 הגיע לביתה חוקר לגבות הודעה. בשונה מהודעות של ניצולים אחרים זו היתה ארוכה מאוד וגבייתה נמשכה מספר ימים. היה לה הרבה מה לספר; מלבד זאת, החקירה קשתה עליה: זו התנהלה בהפסקות, כולן מיוזמתה, "היות ואינה מרגישה את עצמה במצב נפשי כדי שתוכל להמשיך".¹⁷⁶

¹⁷⁰ לאלמנטים המשותפים ולהבדלים בין פרשת קסטנר לפרשת משפטו של איימן ראו: ויץ, "בין קתרוזים לקרב סכינים", משפט היסטורי, עמ' 395-421.

¹⁷¹ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן).

¹⁷² האחרים היו השואה בחלקיה הראשונים של המדינה (עליהן סיפרו במשפט העדים ד"ר מרטין פלדי, אברהם גורדון וזאב ספיר), פרשת קישטצה (עליה סיפרו העדים אלכסנדר ברודי, אלישבע סנש ומרגיט רייך) וצעדות המוות (עליהן סיפרו העדים אביבה פליישמן ואריה ברסלואר). יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף איימן, עמ' 111-112.

¹⁷³ פינס, "בחילושו אחר המרצח גילה יואל בראנד את משפחת איימן", דבר, 24 במאי 1960, עמ' 2. השמעת סיפור ניסיונות ההצלה בהונגריה במסגרת משפט איימן לא היה לשם טיהור שמו של קסטנר. זה לא היה הנושא העיקרי, מסביר גבריאל בך, שכן השיקול היה האם עניין זה או אחר רלוונטי מהבחינה המשפטית, כלומר בעל משמעות בעבור הוכחת אשמתו של הנאשם. שיחה עם השופט גבריאל בך.
¹⁷⁴ יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף איימן, עמ' 113. לפי יבלונקה חוקרי המשטרה חשבו שבראנד סירבה בעקבות מאורעות פרשת קסטנר וכדי לא להזיק לספר חדש שעמד בראנד לפרסם: מן הסתם הכוונה היתה להשטן והנפש (1960). יבלונקה, שם, עמ' 312, הערה 25.
¹⁷⁵ שיחה עם דני בראנד.

¹⁷⁶ בבוקר ה-16 באוגוסט 1960 הגיע החוקר למעון לילדים ביד אליהו, ורשם מפיה את ההודעה עד השעה עשרה לאחת; הרישום התחדש בשעה שתיים. הודעת בראנד, מסמכי לשכה 06.

בבית המשפט נחקרה על ידי נציג התביעה גבריאלי כך שהיה בקיא בפרשת הונגריה: במסגרת עבודתו כסגן פרקליט המדינה שקד בזמנו על הערעור שהוגש לבית המשפט העליון לאחר פסק הדין של הלוי במשפט גרינוולד. הוא איפשר לה לדבר בשטף ולא התנגד כשביקשה להוסיף הערה או הסבר; כך גם השופטים. עדותה נבדלה ממרבית עדויות הניצולים במשפט: היא היתה האשה היחידה מבין עדי התביעה שנפגשו עם אייכמן ובין הבודדים שנחקרו על ידי הסנגור ד"ר רוברט סרווציוס.¹⁷⁷ עדותה נמשכה שתי ישיבות: בראשונה חקרו אותה נציגי התביעה וההגנה ואב בית הדין, בשנייה, שהתקיימה למחרת, חקרו אותה השופטים יצחק רווה והלוי.¹⁷⁸ באותם ימים שליטתה בעברית לא היתה מלאה:¹⁷⁹ את ההודעה בלשכה 06 מסרה בהונגרית.¹⁸⁰ מהפרוטוקול עולה שהיתה לה אפשרות להעיד בגרמנית, כפי שהיה ביחס לעדים אחרים שבית המשפט התיר להם למסור את עדויותיהם בשפות שאינן עברית. לפי הפרוטוקול בתחילת העדות שאל אותה אב בית הדין: "באיזו שפה את רוצה לדבר?". בראנד: "אני מציעה שאולי, בגלל ההתרגשות, אולי אדבר בגרמנית". לנדוי: "טוב, את יכולה לדבר בשפה הנוחה לך". בכל זאת דיברה עברית. זמן קצר אחרי שהחלה להשיב על שאלות התביעה בעברית הציע שוב: "אני חושב שתדברי בגרמנית, כי אז תרגישי עצמך יותר נוח". לפי הפרוטוקול נראה שהעדיפה להמשיך בעברית; לפי תיעוד העדות בסרט¹⁸¹ בשלב כלשהו, אולי כבר בהתחלה, עברה לגרמנית.¹⁸² כך, שהציג לה את השאלות בעברית, זוכר שהעידה בעברית.¹⁸³

במהלך עדותה זו חשה בראנד שעליה להסביר את מהלכיה ופעולותיה, באופן אישי ובמסגרת ועדת העזרה וההצלה. "עלי להוסיף מספר מלים לשם הבהרה", אמרה כשסיפרה על הכסף שנאסף מהיהודים והועבר ל-ס"ד למטרות הצלה; "שוב עלי להוסיף כמה משפטים להבהרה", העירה כשהתבקשה לספר על אחת הפגישות עם אייכמן; "על כך שוב עלי להוסיף דבר", ציינה כשתיארה את העינויים שעברה במשטרה ההונגרית; ובמקום אחר: "עלי להוסיף עוד משפט". כאמור, בית המשפט איפשר לה זאת.¹⁸⁴ ייתכן מאוד שזה היה סגנון הדיבור – גם כשנתנה הודעה ללשכה 06 ביקשה לא פעם "להוסיף הערה"¹⁸⁵ – אך נהיר שאחת המטרות היתה להמחיש את אוזלת היד של ועדת העזרה וההצלה ושלה באופן אישי לנוכח מדיניות הגרמנים בכלל ובאופן ספציפי בהתנהלות מול אייכמן. פעם

¹⁷⁷ לחקירת סרווציוס ראו: עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 925-927. עדות אחרות שראו את אייכמן היו וולי מלכה צימט ושרלוטה זלצברגר. עדות וולי מלכה צימט, משפט אייכמן: עדויות א, עמ' 122, עדות שרלוטה זלצברגר, שם, עמ' 598.

¹⁷⁸ בראנד נחקרה על ידי התביעה ב-30 במאי 1961 (ישיבה 58 של המשפט) ועל ידי השופטים ב-31 במאי 1961 (ישיבה 59 של המשפט). היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן (פרוטוקול), כרך 6, ירושלים, תשכ"א, עמ' 7-50 (ישיבה 58), עמ' 1-21 (ישיבה 59). השוו: המשפט של אדולף אייכמן ב, עמ' 873-886.

¹⁷⁹ שיחה עם דני בראנד.

¹⁸⁰ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

¹⁸¹ ראו בקטע מעדותה בתערוכה "ששה מיליון קטגורים" במוזיאון משואה, תל יצחק.

¹⁸² היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן (פרוטוקול), 6, ישיבה 58, עמ' 7; עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 911.

¹⁸³ שיחה עם השופט גבריאלי כך.

¹⁸⁴ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 918, 922, 930, 924. יכול להיות שזה היה סגנון הדיבור: גם כשנתנה את ההודעה

בלשכה 06 ביקשה מדי פעם "להוסיף הערה". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

¹⁸⁵ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

אחת ביקשה "להוסיף הבהרה" כדי להראות שהפונקציה שמילאה בוועדת העזרה וההצלה לא הקנתה לה זכויות יתר.¹⁸⁶

במקרה אחר תוצר של ההבהרה היתה לרכך את דימויה כמשתפת פעולה, במידה רבה תמונת ראי של "אוחזת בנשק": כך אמנם שוחררה מידי ההונגרים בין היתר מפני שהודתה בזיוף תעודות אך היה זה למען מטרה חשובה יותר – הסתרת קיומם של ניירות גרמניים מזויפים ודבר השליחות לקושטא. בראנד: "כדי להבהיר בקצרה, היתה שם שאלה של ניירות והיו לי שני מחסנים: האחד של ניירות הונגריים, השני היה של ניירות גרמניים. ראיתי את המצב, ראיתי שלא אוכל לצאת על ידי שקרים או התחמקויות, ולכן החלטתי להסגיר משהו, והסגרתי את הניירות ההונגריים, כי במקרה זה ראו ההונגרים כי יש לי ניירות הונגרים לא מזויפים, ועל כן חשבו שאין לי צורך בניירות גרמניים".¹⁸⁷ בכך אפשר למצוא דמיון לדברים שאמרו ניצולות שהועמדו למשפט על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" שם הציגו לא פעם את גילויי האלימות וההשפלה כפעולות שמטרתן למזער את הנזק; מכות יבשות במקום כדור בראש. במקרה של בראנד זה לא הספיק: כשחקר אותה יצר השופט הלוי רושם שזכתה ליחס טוב מהגרמנים; היא ניסתה להראות שזה לא היה כך, כנראה כדי להקהות את הדימוי שעלול להיווצר לה כמי שעשתה עם הגרמנים עסקה מפוקפקת;¹⁸⁸ בתשובה לשאלה האם היחס שקיבלה מבכיר ב-ס"ד היה טוב אמרה: "על כך עלי להוסיף דבר שאולי אינו שייך לענין". הלוי: "אבל תתני קודם כל תשובה לשאלה: היחס אליך היה טוב?". בראנד: "כן". הלוי: "אם את אומרת שזה אינו שייך לענין, אל תגידי זאת". בראנד בכל זאת אמרה: "כשראה אותי בפעם הראשונה [גרהרד קלגס, ראש הס"ד], הייתי במצב עלוב מאד, מכאן אולי ניראה היה לי שהוא השתדל לנהוג באדיבות מיוחדת וביחס הוגן", הסבירה.¹⁸⁹ בהודעה ללשכה 06 הסבירה שהיחס אליה מצד הגרמנים היה טוב "נוכח

¹⁸⁶ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 922, 915-916. בתחילת עדותה אמרה כי אכן החזיקה בניירות שאיפשרו לה חופש תנועה יחסי ופטרו אותה מענידת הטלוי הצהוב: "אני רוצה רק להוסיף כי רק זמן קצר בלבד היתה תעודת חסות זו בידי – עד שנעצרת. לאחר מכן לא הוחזרה אלי עוד". עניין זה נזכר גם בעדות יואל בראנד (שם, עמ' 896). כגן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1190.

¹⁸⁷ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 916. כך סיפרה גם בהשטן והנפש: "מיד הכחשתי כל סברה כאילו היה לי קשר עם ניירות גרמניים, אך הודיתי בהזמנת ניירות הונגריים, בטענה שהיו נחוצים לי לצורך הצלת נפשות". יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 45. בהודעתה ללשכה 06 הסבירה: "אני הודיתי להונגרים שהזמנתי [...] תעודות מזויפות, היות ולא ראיתי כל תועלת להכחיש ולגרום צרות לאנשים אחרים [לבעל בית הדפוס שגם הוא נעצר ועונה] וגם לא רציתי להופיע בפני ההונגרים כמשרקת כדי שאוכל להסתיר דברים חשובים יותר מפניהם, ז.א. [זאת אומרת] את שליחותו של בעלי". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

¹⁸⁸ בהשטן והנפש סיפרה על ההערכה שגילו כלפיה הגרמנים בהקשר זה: "העובדה שעוניתי בידי ההונגרים, אך לא גיליתי להם שמן דבר [...] הוסיפה לי כבוד רב בעיני הגרמנים. את חייך שלך הרווחת ביושר, אמר [לי] פעם [הרמן] קרומיי". קרומיי היה מעוזרו הבכירים של אייכמן. כשהגיעה לפגישה עם אייכמן "ביקשו מאתנו תעודת זיהוי. רזיה [קסטנר] הציג את תעודתו שלו. לי לא היה מה להציג, הואיל והתעודה אשר יואל השאיר לי תוקפה בוטל בינתיים. אמרתי להם: 'אין לי תעודה. אני הגברת בראנד'. אחד החיילים נתן בי מבט תמוה [...] 'האמנם את הגברת בראנד שהיתה עצורה אצלנו לפני זמן מה?' 'כן', עניתי. החייל פנה אל חברו ופסק: 'בוא. עם הגברת בראנד אינני רוצה להתחיל'". יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 56. בספרו שעת אפס (תל-אביב, 1980) תיאר עמוס אילון את בראנד כאשה חזקה שלא פחדה מאייכמן. בין היתר סופר שלא חששה לצעוק עליו (עמ' 126-127).

¹⁸⁹ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 930. בהשטן והנפש סיפרה: "עמדותי בפני קלאגס, יחפה, כפות רגלי תפוחות. חמתו של קלאגס נתלקחה בו כאשר שמע מפי את פרטי העינויים, ואני לא יכולתי שלא להרהר אותו רגע על המראה של קצין בטחון נאצי הזועם על שיטות חקירה בלתי ג'נטלמניות. קלאגס, על כל פנים, התנהג כג'נטלמן מלידה. הוא ציווה להביא כיסא נוח וארוחה דשנה. לא הייתי מסוגלת להביט על מזון [...] קלאגס היה התגלמות של תשומת-לב וידידות כנה. באותו יום נחנך הקשר עם קצין זה, אליו עתידי היינו לפנות פעמים רבות בעת צרה. קלאגס היה מושיט לנו תמיד יד סועדת, ודעה נשתרשה בקרבנו שאיש זה הוא אנטי נאצי בלבד. רצה הגורל

עמידתי האיטנה בפני ענויי ההונגרים", אז "לא סיפרתי את סוד שליחות בעלי"; היא הסבירה גם מה היו לדעתה האינטרסים של הגרמני "להראות כלפינו יותר הבנה מאשר יתר הגרמנים": "התנהגותו [...] נבעה מרצונו ליצור לעצמו אליבי לעת צרה"¹⁹⁰. היא לא דיברה על כך בבית המשפט; בניגוד להודעה במשטרה, אז איפשר לה החוקר לדבר בחופשיות יחסית, השופט היה זה שניהל את חילופי הדברים. לא פחות מזה, הסבר כזה עלול היה להציג אותה כמי ששירתה את האינטרסים של הגרמנים ובאופן ספציפי עם אייכמן כשמררה על סוד השליחות לקושטא ולא דווקא את האינטרסים של היהודים.

העיתונות סיקרה בהרחבה את עדויותיהם של האנזי ויואל בראנד והציגה אותם כקורבנות; הופעותיהם בבית המשפט הניעה את העיתונאים לעסוק בנושא ההצלה בהיבט רחב יותר, בעיקר בהקשר לתגובות בנות הברית לרצח היהודים בשואה. הדברים שהשמיעו היו עדות לאדישותו של העולם החופשי, נכתב במאמרים; הכתבים לא מצאו דופי בעצם הרעיון להתקשר עם הגרמנים ולא ב"סחורה תחת דם" אלא בתוצאות. השאלה מי הכשילו את התוכנית קיבלה תשובה בהתאם לאוריינטציה הפוליטית של העיתון: למרחב הציג את אייכמן כפושע ואת האנזי ויואל בראנד כקורבנות;¹⁹¹ "בעדותם של יואל והאנזי בראנד שוב מזדקרת לעיני-כול משמעותו המדינית-ההיסטורית של משפט-ירושלים", כתב על המשמר, "לא עוד ברב-הטבחים, הנאשם בלבד, מדובר. היו לו שותפים, בלתי-אמצעים ועקיפים, בקרב מרעיו הנאצים". ביוני 1961 יהודים שניסו להציל באמצעות משא ומתן לא הוצגו כפושעים, כמשפטי פעולה, כפי שהיה בימי משפט גרינוולד-קסטנר מעל דפי עיתון זה:¹⁹² מחוללי הפשע היו הגרמנים – באופן טבעי התייחס ביטאון מפ"ם לבכירים בממשלת גרמניה המערבית, בראשם האנס גלובקה, ראש הלשכה של הקנצלר בכון – ו"אדישותן של המעצמות הגדולות", בראשן בריטניה, לפרשת השואה.¹⁹³ מעריב, הצופה והבוקר התייחסו לאדישותן של בנות הברית: לפי מעריב עדויות בראנד היו אישור לתחושה שליוותה את העם היהודי מאז השואה: העולם החופשי הפקיר אותו.¹⁹⁴ לפי חרות האשמים בכישלון "סחורה תחת דם" היו כצפוי הבריטים:¹⁹⁵ בדיווח על עדות האנזי בראנד הבליטה המערכת את סירוב אייכמן לשלוח אנייה עם יהודים לארץ ישראל בנימוק שזו תפגע

והוא היה קצין הבטחון הגרמני היחיד בבודאפשט שהוצא להורג בעיצומה של המלחמה". האנזי ויואל בראנד, השטן והנפש, עמ' 47, ראו גם בעמ' 54.

¹⁹⁰ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

¹⁹¹ "משפט אייכמן בירושלים: אייכמן הפר את ההבטחות שנתן ליואל והאנזי בראנד", למרחב, 1 ביוני 1961, עמ' 4. לנוכח עדותו של יואל בראנד כתב חיים גורי: "אני יודע כי המיסמכים האלה, המוקראים כאן באזנינו, הם כתב אישום איום נגד בריטניה הגדולה ונגד בעלות הברית, בו מואשמים אלה בפשע העמידה על הדם היהודי באירופה". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 103 (פורסם בלמרחב כ-31 במאי 1961).

¹⁹² לדוגמה אחת ראו: יעקב עמית, "מקץ שבוע סוער", על המשמר, 1 ביולי 1955, עמ' 2. להצגתו של קסטנר בעיתונות השמאל הציוני ראו: ויץ, "בין וארשה לבודפשט", דפים לחקר תקופת השואה, עמ' 309-330. ראו גם: ויץ, "בין קתרזיס לקרב סכינים", משפט והיסטוריה, עמ' 400.

¹⁹³ "על המשמר: האשמה והאחריות", על המשמר, 1 ביוני 1961, עמ' 1. על גלובקה ראו: שגב, המיליון השביעי, עמ' 322.

¹⁹⁴ שמואל שניצר, "אחר שבע-עשרה שנות שתיקה", מעריב, 31 במאי 1961, עמ' 2; "על המצפה: מעל-הדמים", הצופה, 1 ביוני 1961, עמ' 1; "לשאלות השעה: זכרונות עגומים", הבוקר, 31 במאי 1961, עמ' 2. ראו גם: שמואל שניצר, "סימני שאלה חדשים", מעריב, 1 ביוני 1961, עמ' 2.

¹⁹⁵ "בשערי חרות: פצע שותת דם שלא הגליד", חרות, 31 במאי 1961, עמ' 2.

ביחסיו עם המופתי; ¹⁹⁶ "משפתי הפעולה" היו דוד בן-גוריון ומשה שרת. ¹⁹⁷ גם בראנד האשימה את הסוכנות: "אני מאשימה את ראשי הסוכנות שלא דאגו מספיק להצלה ולא התייחסו ברצינות להצעתם של הגרמנים שדרשו משאית אחת תמורת אלף אנשים", אמרה בראיון ללאשה. ¹⁹⁸

לנוכח עדותה התרשם כתב הצופה שבראנד לא היססה להשליך את נפשה מנגד למען הצלת יהודים; היה זה לנוכח עמידתה מול אייכמן כפי שסיפרה בבית המשפט. בראנד: "היינו צריכים מדי פעם להגביל את דרישותינו וכך הגבלנו עצמנו לפחות לילדים, לכל יובלו הם לאושביץ ויישאר בהונגריה ואנו נטפל בהם. עקב כך קיבלתי תשובה שלילית. איני יכולה היום להיזכר במאה אחוזים בחילופי הדברים, אולם, פסוק אחד נשאר חרוט בזכרוני אותו אמרתי לו: 'כפי הנראה אין לך ילדים, משום כך אין לך רחמים'. על כך גער בי ואמר: 'את מרשה לעצמך יותר מדי גברת בראנד, אם כך את מדברת אל נא תבואי אלי יותר'." ¹⁹⁹ לאור זאת הציג אותה הצופה כאשה אמיצה שהעזה לדבר על לבו של רוצח: "רבים ודאי שואלים את עצמם האם ניסה מישהו אי-פעם בתקופת השואה לעורר את מצפוננו של אייכמן? אתמול ניתנה תשובה לכך. היתה זו הנזי בראנד אשר באה לפני אייכמן לבקש על אלפי ילדים יהודים. והיא אמרה לו: כנראה אין לך ילדים, משום כך אין לך רחמים. ומה היתה תגובתו של אייכמן על כך: 'את מרשה לעצמך יותר מדי' כלומר מי שניסה לעורר את מצפוננו עלול היה לשלם בעד זה בחייו". ²⁰⁰ בהשטן והנפש הציגה בראנד את הדברים אחרת: "אנו מבקשים סימן של רצון טוב על ידי כך שיוצאו מרכבות הגירוש ילדי מוסדות הילדים ויובטח שלא יאונה להם כל רע עד סוף המשא ומתן'. זה אינו בא בחשבון, הגיב אייכמן. אמרתי לו: 'אני פונה עכשיו לא אל הרגש האנושי שלך, אלא כשותף אל שותף במשא-ומתן מסחרי', והוא הפסיקני בקוצר-רוח: 'הגברת בראנד, אני רואה שאת מרשה לעצמך יותר מדי. זה עלול להיות מסוכן'. ענית לי בשקט: 'למות אפשר רק פעם אחת, ובמצב כזה מוטב להקדים מאשר לאחור'. השתררה דממה של שעה קלה". ²⁰¹ בשני המקרים הצטיירה

¹⁹⁶ "אייכמן סירב לשלוח אנית הצלה לאר"י 'בגלל ידידותו למופתי'", תרות, 31 במאי 1961, עמ' 2. ראו גם: עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 922-923. דברים דומים סיפר בראנד בעדותו במשפט אייכמן כשתיאר את הפגישות עם ויסליצני ועם קרומיי שסירבו לאפשר הגירת יהודים מהונגריה בטענה שזה יפגע ביחסים עם "המופתי הגדול הירושלמי". עדות יואל בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 874 (על ויסליצני), עמ' 875 (קרומיי).

¹⁹⁷ "בשערי חרות: בן-גוריון ושרת, מדוע שתקתם? מדוע השתקתם?", תרות, 1 ביוני 1961, עמ' 2. ראו גם: י. בנארי, "האמנם עשתה הסוכנות להצלת יהדות אירופה?", תרות, 9 ביוני 1961, עמ' 3. בכך היה המשך מגמה לימי משפט גרינוולד.

¹⁹⁸ "S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 25.

¹⁹⁹ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 922.

²⁰⁰ יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: 'מצפוננו' של רוצח", הצופה, 31 במאי 1961, עמ' 2. גרסה דומה הופיעה בשעת אפס: "אני מבטיחה לך שבעלי עושה כל מה שניתן לעשות. אני מבקשת... לחוס לפחות על הילדים. זה יהיה סימן של רצון טוב. הדבר יקל בהרבה על מאמצי בעלי באיסטנבול". אייכמן פרץ בצחוק [...] 'עכשיו את פונה לרגשות ההומניטאריים שלי. ליצרי הטוב. הא, הא! זה באמת מצחיק!'. האנזי חיכתה עד שגמר לצחוק. 'אדוני, אינני פונה ליצר הטוב שלך. אני פונה אליך כאל שותף לעסק. מחווה של רצון טוב בשלב זה תאפשר לבעלי להשיג בשבילך מה שרצית ביתר מהירות'. עיני אייכמן נעשו פתאום קרות ומאיימות. 'אל תטיפי לי, גברת בראנד. את מרשה לעצמך יותר מדי. זה עלול להיות מסוכן'. [בראנד:] 'אתה לא מפחיד אותי. מתים רק פעם אחת'. [אייכמן:] 'גברת בראנד היקרה [...] רואים שהעצבים משתלטים עליך. את סחוטה, לא כן? טיול קטן לאושוויץ עשוי להועיל לך'." אילון, שעת אפס, עמ' 126.

²⁰¹ יואל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 55, ראו גם: עמ' 43, 54-55. בהודעתה בלשכה 06 תיארה בראנד כיצד "נתקבלנו [היא ובעלה] אצל אייכמן עצמו, הוא קיבל אותנו כמו שמקבלים אדם המנהל עסקה מסחרית". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06.

כראויה להערכה מפני שהיתה נכונה להקריב את חייה: לפי השטן והנפש לנוכח גילוי איפוק ושליטה עצמית, תכונות שבאופן מסורתי מיוחסות לגברים; לפי העדות במשפט אייכמן לאור גילוי מסירות לילדים והפגנת רגש אימה, תכונות שבאופן מסורתי מיוחסות לנשים.

כמו גיזי פליישמן, אמהותה של בראנד נזכרה בעיקר בהקשר של דבקותה במשימה:²⁰² היא עצמה גייסה תעצומות נפש כדי להעמיד בראש סדר העדיפויות את פועלה הציבורי ולסכן בכך את עצמה ואת ילדיה הקטנים. היא ובניה, סיפרה בהודעה ללשכה 06 ובעדותה במשפט אייכמן, נשארו בבודפשט בהוראת אייכמן כבני ערובה.²⁰³ היא ניסתה להעלות את הילדים על רכבת ההצלה: היא פנתה להרמן קרומיי (מעוזריו של אייכמן), ש"הודיע לי באופן מוחלט שלא בא בחשבון [...] אחרי התשובה השלילית הזאת פניתי אל אייכמן באותה הבקשה. אייכמן יצא מגדרו לשמע בקשתי ובקול גבוה מהרגיל אמר לי שאינו מוכן לשלוח את בני [...] מתשובתו של אייכמן שציער אותי בתור אִם בכל זאת שמחתי כי מתוך דבריו הבנתי שבכוונו [צ"ל בכוונתו] הרצינית לשלוח באמת את אנשי [מחנה] קולומבוס מחוץ לגבולות הונגריה לארץ ניאוטראלית [כך במקור]."²⁰⁴

לא היינו גיבורים, אמרה בעדותה במשפט אייכמן: "כל פעולתנו היתה: מלחמה של יום יום בטחנות רוח אשר בנינו יום אחד וקיווינו שיצרנו משהו – למחרת היה כאין וכאפס".²⁰⁵ באותם ימים היא לא היתה גיבורה בתקופת השואה במונח המקובל: גולת הכותרת של סיפור הונגריה לא היתה התארגנות לקראת פעולה מזוינת וסיפורה האישי לא העמיד במרכזו הגנה על ילדים, גם לא ילדיה שלה. לפי עדויות²⁰⁶ ולפי המחקר, בהונגריה של 1944 מרד מזויין לא

²⁰² בראנד סיפרה על אמהותה בראיון שנתנה ללאשה. אבידן, S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 24-25. ילדיה הקטנים נזכרו בקיצור במעריב בכתבה על ניצולים שעתידים היו להופיע כעדי תביעה במשפט אייכמן. "הם יעמדו על דוכן-העדים במשפט הצורר", מעריב, 5 בפברואר 1961, עמ' 3. היתה אם לילדים נזכרה בספרו של איש מעריב על פרשת קסטנר: שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 184. על בראנד כאם בשואה ראו גם בפרק השני: האם והבת.

²⁰³ "אייכמן הודיעני שבעלי נוסע בשליחות לקושטא ומוכן מאלי שלי אסור לעזוב את בודפשט כל עוד בעלי לא חזר. הרגשתי היתה שבעצם אייכמן מזמין אותנו כלומר אותי במיוחד עם בעלי כדי להודיעני שאני ושני בני, בני ערובה עד שובו של בעלי מקושטא". הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06. בעדותה במשפט אייכמן סיפרה: "להלכה כלפי חוץ היה זה ענין של קיום הקשר עם אייכמן בשעת העדר בעלי. הייתי מופיעה אליו [כך במקור] למסור לו ידיעות על המתרחש, ידיעות שקיבלתי מקושטא, אולם למעשה הובהר כי המטרה, לפחות בשמונים אחוז, כפי שגם הודיעני אישית, שאני והילדים והמשפחה נשארו בבודפשט כבני-ערובה". עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 912-913. ראו גם בעדות יואל בראנד, שם, עמ' 883.

²⁰⁴ הודעת ברנד, מסמכי לשכה 06. "מחנה קולומבוס" (Colombus utca) היה מחנה ברחוב קולומבוס בבודפשט, בו נמצאו חלק מהיהודים שהיו מיועדים לצאת מהונגריה ב"רכבת ההצלה" (שבסופו של דבר הגיעה לשוויץ).

²⁰⁵ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 922, עמ' 932-933.

²⁰⁶ בדו"ח שלו כתב קסטנר: "איך יכלו היהודים לאחוז בנשק, בתוך מדינה שנתנה לרמוס את חירותה ואת עצמאותה, כמעט ללא התנגדות? על מי יכלה להישען התנגדות מזוינת של היהודים בהונגריה, שהיו נתונים בתוך אוכלוסיה אזרחית עוינת או פאסיבית? מי היה מספק להם את הנשק? ולו היה כבר הנשק בידיהם, מי מבין הציבור היהודי יכול היה לאחוז בו ולהילחם [...] ברצוננו להתגבר ולחיות, נאלצנו לחפש לעצמנו דרכים אחרות". קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 50-51, לפרק "מדוע לא מרד?" ראו בעמ' 72-73. יואל בראנד כתב: "כל הגברים, על כל פנים כל יוצאי-צבא, מועסקים בשירות העבודה". נשק אין לנו, ובעוד שמונה ימים נוכל, לכל היותר, להשיג כמה עשרות סכיני-מטבח. ספק אם נוכל לעמוד באלה נגד מכונות-הירייה הגרמניות". בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 43, עמ' 55; א.ב. [אלכס ברזל], "בעקבות משפט גינולד-קסטנר: עובדות והאחרות לשואת יהדות הונגריה", אגרת לחברים, 187-189. ראו גם בעדותו של משה רוזנברג – שבימי הכיבוש הגרמני בבודפשט היה יו"ר הקרן הקיימת מטעם השומר הצעיר וחוג גורדון והצטרף לוועד ההצלה – במשפט אייכמן סיפר ש"אחד התפקידים שעשיתי היה גם שהצעירים יקנו ויודיינו באקדחים ותחמושת, בקנה מידה לא רציני לצרות שעמדו לפנינו". עדות משה רוזנברג, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 940; בהודעה במשטרה סיפר רוזנברג על פעולותיו: העיקריות שבהן היו הברחת יהודים לסלובקיה, רומניה ויוגוסלביה והשגת ניירות זהויה מזויפים ואיתור מקומות מחבוא. "בהודעות קניתי גם נשק ותחמושת אשר חילקתי בין החלוצים הצעירים". הודעה של משה רוזנברג ללשכה 06, מס' (שוטף) 808, 14/44-146, מסמכי לשכה 06.

היה אפשרי: כפי שמראים יחיעם ויץ ויהודה באואר התחושה היתה שעדיין אפשר לפעול למען הצלת חיים ולא רק למען הצלת הכבוד הלאומי.²⁰⁷ רעיון האחידה בנשק ירד מהפרק גם אחרי שהגיעו הצנחנים.²⁰⁸ "הצנחנות העברית היתה בתנאים אלה דרישת שלום פתיטית [כך במקור] מטעם הישוב בארץ לאחים בצרה, לחיצת ידיים להולכים למות. זה אולי איננו מעט, אך יותר מזה היא לא היתה", כתבה בראנד ב-1960.²⁰⁹ דברים ברוח דומה אמרו גם "אוחזים בנשק".²¹⁰ כעבור שנים אמרה בראנד: "הסיטואציה בכודפשט לא היתה דומה למצב בגטו ורשה. בכודפשט נשאר רק הילדים, המבוגרים והנשים. הצעירים נשלחו למחנות כפייה. צביה ואנטק, גיבורי גטו ורשה, אמרו אחרי המלחמה שהם לא מכירים אותנו [...]. אנחנו האמנו שהתפקיד שלנו להשאיר כמה שיותר אנשים בחיים".²¹¹

בהתאם לערכים המקובלים שקידשו את הלוחמה המזוינת כאמצעי להגנה עצמית בראנד הוערכה כגיבורה כשפעולות שביצעה בתקופת השואה הוצגו כסוג של התנגדות מזוינת. כאלה היו סיפור עמידתה בעינויים במשטרה ההונגרית והסיפור שהשמיעה על הרעיון (שנגנז) להרוג את אייכמן. תיאור העינויים הביא להוקרה מיוחדת. לא היתה זו הפעם הראשונה שסיפרה על כך ולא הפעם הראשונה שעמידתה זו זכתה להערכה מעל דפי העיתונות,²¹² אך במשפט אייכמן היה לכך הד ציבורי גדול: הרעיון לחסל את אייכמן הודפס בעמוד הראשון של מעריב, הבוקר הבליט אותו ודבר הקדיש לזה כותרת.²¹³ בבואם להציג את פועלה השתמשו כמה עיתונאים בעולם המושגים של

בפסק הדין שטיהר את קסטנר כתב שופט בית המשפט העליון שמעון אגרנט: "יהודי הונגריה לא היו מוכנים, מבחינה נפשית, לעסוק בפעולות התקוממות והתמרדות... יהודי הונגריה, לרבות אלה שבערי השדה, לא היו מסוגלים, לא מבחינה חומרית ולא מבחינה נפשית, לבצע פעולות התנגדות בכוח למזימות הגירוש". מצוטט מתוך שקד, "ההיסטוריה בבית-המשפט", אלפיים, עמ' 65.

²⁰⁷ ויץ, האישי שנרצח פעמיים, עמ' 26-27, עמ' 39, עמ' 144; ויץ, "בין וארשה לכודפשט", דפים לחקר תקופת השואה עמ' 309-330; באואר, "יהודים למכירה?", עמ' 210-211. ראו גם: Robert Rozett, "Jewish Armed Resistance in Hungary: A Comparative View", David Cesarani (ed.), Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944, Oxford & New York, 1997, pp. 135-145.

²⁰⁸ ויץ, האישי שנרצח פעמיים, עמ' 39.

²⁰⁹ האנזי ויאל בראנד, השטן והנפש, עמ' 106.

²¹⁰ חיים גורי בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006 (להלן: שיחה עם חיים גורי). בתשנ"ז סיפר גורי על שיחה עם יצחק צוקרמן: "אני יודע מה ביקשנו לעשות בכל נפשנו ולא מה לא ניתן לנו. [...] באחת מפגישותינו הרבות סיפרתי לאנטק על התוכנית שגובשה במפקדת ההגנה ב-1942 להנחית מהאוויר מאות לוחמי פלמ"ח בגיטאות. הייתי אז במשמר העמק ועברתי אף אני את כל אימוני הקומאנדו בשיתוף עם קציני המודיעין הבריטי. הבריטים התנגדו לכך. לא יכולתם להושיע אותנו", אמר לי, "אש הנ"מ הגרמנית היתה מפילה כמעט את כולכם. אילו היית אחד בין קומץ הצנחנים שאולי היו מגיעים לפולין היינו צריכים להסתיר אותך. כי היו לך פנים ים תיכוניות ולא ידעת שום שפה מלבד עברית. לא יכולתם להציל". גורי כתב זאת בהקשר של חוסר האונים של היישוב להושיט עזרה ממשית ליהודים באירופה. חיים גורי, "על ספרים ומה שביניהם", אלפיים 14, תשנ"ז, עמ' 12. ראו גם אצל פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 404. ממרחק הזמן כתבה חייקה גרוסמן: "שאלו אותי פעם: מה היית עושה לו היו מגיעים צנחנים מארץ-ישראל למקום בו פעלתם במחתרת? ענית: דבר ראשון שהייתי עושה, הייתי מחפשת בשבילים מקום מחבוא". חייקה גרוסמן, "לאחר 40 שנה", נלקוט מורשת לט, מאי 1985, עמ' 90.

²¹¹ ברזילי, "פחדתי מיהודים", הארץ, עמ' 18. ראו גם: פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע, עמ' 6.

²¹² "האנזי בראנד מספרת בביה"ד על תעודת-ההצלה – ועינוייה", מעריב, 31 במרץ 1954; "אשתו של בראנד מעידה על פרשת הצנחן גולדשטיין", דבר, 1 באפריל 1954, עמ' 4; אבידן, "S.O.S. מפולניה", לאשה, 17 ביולי 1960, עמ' 24. ראו גם: רוזנפלד, תיק פלילי 124, עמ' 138-139, 184-185, אילון, שעת אפס, עמ' 121-125. בעקבות העינויים, סיפר ויאל בראנד, לא יכלה ללכת במשך שבועות. Weissberg, Advocated for the Dead, p. 193. ראו גם: קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 87-88, 112; בראנד, בשליחות נדונים למוות, עמ' 179-180; ויאל והאנזי בראנד, השטן והנפש, עמ' 45-47; עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות, עמ' 915-916.

²¹³ ג. שטרסמן וי. חריף, "רצינו לחסל את אייכמן – אך חזרנו בנו", מעריב, 31 במאי 1961, עמ' 1; "ויאל בראנד: דו"ח קסטנר מסוף", הבוקר, 1 ביוני 1961, עמ' 4; "נסתיימה חקירתם של האנזי ויאל בראנד", דבר, 1 ביוני 1961, עמ' 3. ראו גם: "משפט אייכמן בירושלים: למה לא חוסל הנאשם", למרחב, 1 ביוני 1961, עמ' 4.

לוחמי הגטאות החמושים: בראנד הוצגה כ"מקשרת" בין בראנד שיצא לשליחותו לבין אייכמן, מושג שנקט אז ביחס לחברות בארגוני מחתרת מזוינים.²¹⁴

מי שהעלה בבית המשפט את סיפור הרעיון לחסל אייכמן היה השופט הלוי; כשחקר את בראנד בירר האם גם בקרב היהודים בהונגריה פעמה רוח לחימה: הוא התכוון לפעולה מזוינת. "האם הוועדה [לעזרה והצלה] דנה פעם באפשרות לחסל אותו, את אייכמן, להרוג אותו?", שאל. בראנד השיבה בחיוב והתייחסה לשיקוליהם של החברים בדבר ההשלכות האפשריות של פעולה כזו: "אנחנו קיבלנו דוחות שונים מארצות שונות מה עלה בגורלם של פרטיזנים ואנשים אשר יזמו פעולות נגד גרמנים. אינני רוצה להתפאר ואף איני רוצה לפאר את הוועדה, אך לא פעם עמדה לנגד עינינו השאלה מה עלול להיות אם ניכנס, כפי שנכנסנו, באין מפריע לאייכמן ומישהו יירה בו, מה נשיג בכך? ברצוני לומר בגלוי וביושר, כי היינו ועדה להצלה ולעזרה ואיש מאתנו לא היה גיבור. כך שאומר אולי, כי שיוינו לנגד עינינו שמוטב לנסות להשאיר אנשים אלה בחיים, כי אם ייהרג – לא ידענו אם מכך תקום הצלה". היא ביקשה לומר עוד דבר, אך הלוי קטע אותה: "אני לא חושב שחסרה לך, או לכם, הגבורה או האומץ האישי", קבע; "הוכחת זאת בעמידתך בכל העינויים אשר סיפרת לנו עליהם". לדעתו בראנד לא חסרה גבורה או אומץ לא בזכות התעוזה שנדרשה ממנה כדי לעמוד מול אייכמן אלא בעמידתה בעינויים; לו החלטתם לחסל את אייכמן יכולתם לעשות זאת, אמר לה ובתוך כך אולי הציג את מי שניהלו משא ומתן עם הגרמנים כמי שקורצו מאותו החומר של הלוחמים המזוינים בגטאות וביערות – אלה גם אלה כעשויים ללא חת. הלוי: "אני חושב שאילו הייתם רואים זאת כשיקול נכון – הייתם מוצאים את הדרך. זה היה ענין של שיקול". בראנד הסכימה: מקורה של החלטה שלא להתנקש בחיי אייכמן היה בחוסר ההתמצאות של ועדת העזרה וההצלה במנגנון הנאצי ובלקחים שהופקו לנוכח ניסיונות כאלה. "אנחנו לא התמצאנו בהיררכיה הגרמנית הנאצית. היינו אמנם משוכנעים, אך לא ידענו – שמא יבוא אחר תחתיו והמנגנון יוסיף לנוע, ואולי אף יעבוד מהר יותר. הרי לא היה לנו מושג במנגנון הנאצי ובמה שנעשה מאחרי הקלעים. ומאוחר יותר הרי ראינו זאת בסלובקיה במרד הפרטיזנים, כי שם נפלו חלל לא רק אלה אשר ידם היתה במרד, אלא מיד לאחר המרד נשלח מחנה שלם לירושלם".²¹⁵ דבריה אלה מדגישים קווי דמיון בין ההחלטה של העסקנים הציבוריים בבודפשט של 1944 להכרעות שנתקבלו בגטאות בפולין ב-1942 וב-1943: היתה זו החלטה ברוח ההכרעה שנפלה בגטו וילנה, שם גמרה המחתרת אומר שלא לפתוח במרד במטרה להגן על יהודי

²¹⁴ "סחורה תמורת דם", הצופה, 30 במאי 1961, עמ' 3; "קצין גרמני עומד בדיבורו", למרחב, 30 במאי 1961, עמ' 4; "י. בראנד על פגישותיו עם אייכמן: הוא צרח 'אמכור לך מיליון יהודים; סחורה תמורת דם' - לראשונה דו"ח של הס על ההשמדה באושוויץ", על המשמר, 30 במאי 1961, עמ' 3. ראו גם בזיכרונות בראנד במעריב, שם סיפר שאשתו וילדיו נשארו בבודפשט כבני ערובה בהוראת אייכמן: "אתה מוזמן היום אל אייכמן", מעריב, 7 בדצמבר 1956, עמ' 4. ראו גם: Weissberg, Advocated for the Dead, p. 88.
²¹⁵ עדות הנזי בראנד, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 932-933. ראו גם: משפט אייכמן בירושלים: למה לא חוסל הנאשם", למרחב, 1 ביוני 1961, עמ' 4.

הגטו מפני השמדה בטוחה ולנוכח פרשת ויטנברג, וברוח ההחלטה שנתקבלה בקרב חברי אי"ל כגטו ורשה לדחות את המרד המזוין לרגע האחרון, שכן אחריו, היה ברור, יחוסל הגטו.²¹⁶ למעלה מעשרים וחמש שנה אחר כך אמרה: "מישהו שאל אותי מדוע לא הרגתי את אייכמן. איזו אטימות. איזו טפשות. ודאי יכולתי להכניס אקדח קטן לתיק שלי ולהרוג אותו, אבל מה היה יוצא מזה? היו הורגים עוד יותר יהודים".²¹⁷

כמו קסטנר, חשה בראנד שאחד המקורות לדימויה הציבורי קשור לכך שנשארה בחיים. באותם ימים דברים קשים אלה נשמעו בעיקר בבית. ביום בו הושמע פסק הדין במשפט גרינוולד, סיפרה, "עולמו של רז'ה התמוטט עליו. הסתכלנו זה בפני זה ושאלנו עצמנו מה היה אוטו קומי אומר לכך. האדם הנבון שעמד בראש ועדת ההצלה, מה היתה חסרה לנו תגובתו עכשיו! [...] בלי משים נזכרתי במכתב ששיגר רז'ה אלי מלונדון, מיד עם תום המלחמה, לאחר שנתקבל שם בקרירות על ידי המנהיגים הציוניים. 'מי יתן וחינו נופלים עם אוטו', כתב במכתב".²¹⁸ דני בראנד: "היא אמרה שאם היא היתה חוזרת בארון היו עושים לה הלוויה ממלכתית מכובדת. היא אמרה את זה הרבה פעמים [...] היא הרגישה את זה תמיד. [...] היא תמיד היתה בדעה שהיא היתה מתקבלת פה בזרועות הרבה יותר פתוחות בתוך ארון. דעתה לא השתנתה עד הרגע האחרון".²¹⁹

בראנד השמיעה את הדברים בפומבי אחרי שנים; היה זה גם בעקבות המחזה והדרמה בטלוויזיה, יצירות שהציגו את פרשת קסטנר באור שונה וטיפלו בין היתר במוות ובאופן המוות כמרכיב מרכזי במושג הגבורה בשואה.²²⁰ "אילו היו מביאים אותי לארץ בארגז הייתי מקבלת פה כבוד גדול, היו אומרים עלי שאני גיבורה. כאדם חי הייתי לא רצויה [...] פה, בארץ, חיפשו גיבורים", אמרה ב-1987; ב-1992 סיפרה מה אמר לה צבי יחיאלי,

²¹⁶ שיחות עם ויטקה קובנר; חווקה פולמן-רבן בשיחה אתי, קיבוץ לוחמי הגטאות, אפריל 2005. על ההכרעות בוולנה ועל פרשת ויטנברג ראו: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל אביב, 2000, בעיקר בעמ' 132-154.

²¹⁷ פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע, עמ' 4.

²¹⁸ יואל והאנוני בראנד, השטן והנפש, עמ' 158-159. אחרי כשבועיים צוטט קסטנר במעריב: "לוא הושמדתי באירופה היו מכנים אותי קדוש וקוראים רחובות על שמי. אולם לא היה לי המזל למות". בכותרת המשנה נכתב: "לא היה לי המזל למות ולכן אינני קדוש". הכתבה היתה תרגום כתבה שהופיעה בדיילי אקספרס. "אני חי בבדידות נוראה" – אמר קסטנר, מעריב, 7 ביולי 1955, עמ' 3. סוזי קסטנר: "אבא שלי היה אומר שאילו הנאצים היו הורגים אותו הוא היה גיבור. [...] שמעתי אותו אומר זה, בשיחות. [...] ביום של פסק הדין הוא ישב זקוף בכורסה ברגליים משוכלות [...] את מכירה את זה שאת נכנסת למקום שאפשר לחתוך את האוויר בסכין? ככה זה היה. אני נעמדתי על ידו [...] והוא אמר לי, עכשיו תשמעי הרבה דברים רעים על אבא שלך – כאילו שקודם לא שמעתי, אבל הוא לא ידע כמה הייתי חשופה – אבל תזכרי תמיד שעשיתי כמיטב יכולתי להציל יהודים רבים ככל האפשר. היתה איזו דחיפות בקולו, כאילו אם לא יגיד את זה עכשיו אולי לא תהיה עוד פעם". שיחה עם סוזי קסטנר. ראו גם: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 270-272.

²¹⁹ שיחה עם דני בראנד.

²²⁰ באפילוג למחזה קסטנר אמרה דמותו של קסטנר: "כשעליתי ארצה אחרי המלחמה, התקבלתי כאן בקרירות רבה, בלשון המעטה. גבורתם של אלה שנלחמו בגיטאות איננה זקוקה לשבחים מפי. לו גם אני הייתי נספה בגיטו בודפשט, הייתי גם אני נמנה עמיהם". לרנר, קסטנר, עמ' 150. ובדרמה הטלוויזיונית: "קסטנר: [...] היא [חנה סנש] מתה, ולכן היא הגיבורה. ואילו אני עומד כאן היום חי, ולכן קוראים לי בוגד. משתף פעולה...". לרנר, משפט קסטנר, עמ' 92. כך היה גם ביצירות אחרות: ראו במחזה אדם של יהושע סובול, בהתפרצותו של ספ לנדיה הזקנה שדיברה אל אדם [מפקד המחתרת כגטו, בן דמותו של ויטנברג מוולנה]: "ספ: 'אדם-אדם-אדם-אדם! כל הלילות רק 'אדם-אדם-אדם-אדם! לא רוצה לשמוע יותר אדם-אדם-אדם! שמעת? הוא מת. שמעת? הוא מת. מת, מת, מת, מת! מבינה? מת, מת, מת, מת! נדיה הזקנה: איך אתה לא מתבייש? ספ: בבקשה, ניצול סוג גימל, תגידי! נדיה הזקנה: השתגעתי, ספ? ספ: ניצול סוג גימל: רק את עצמי הצלתי. את ניצול סוג אלף: פרוטיוניתי! לוחמת! הצלת את הכבוד היהודי! אדם בכלל גיבור לאומי: ניצול סוג אקסטרא! נדיה הזקנה: איך אתה מעז, ספ, אדם ניצול?! הוא גיבור כי הוא מת! ספ: לא כמו גיבור! מבינה? לא כמו גיבור! בנאדם! בנאדם, בנאדם, בנאדם, לא גיבור! נדיה הזקנה: הוא חי כמו בנאדם אבל מת כמו גיבור! ספ: כמו בנאדם! כמו בנאדם! כמו בנאדם! בנאדם ולא יותר, ואני לא רוצה אותו יותר בבית שלי". יהושע סובול, אדם, תל-אביב, 1989, עמ' 60-61.

מראשי המוסד לעלייה ב': "לו היית מגיעה לארץ בארגז, היינו עושים לך קבלת פנים הראויה לגיבורה".²²¹ בדומה משפט קסטנר הטיחה דמותה האשמה שתמצתה את הלכי הרוח שרווחו בציבור בשנות החמישים: "[...] בגלל בורות ואטימות אתם הופכים שישה מיליון איש לנאשמים. שישה מיליון. אתם בכלל לא מבינים מה זה להיות יהודים מול הנאצים [...] אני צריכה לבקש סליחה על זה שניצלתי?! כל מי שלא מת בגיטו ורשה הוא משתף פעולה?! [...] אנחנו נלחמנו בשביל לחיות, לא בשביל להיות גיבורים! זה לא מספיק בשבילכם?".²²²

מבחינתה של בראנד משפט אייכמן היה הזדמנות לספר לציבור הישראלי בהרחבה על ניסיונות ההצלה בהונגריה: המשפט אכן החזיר את פרשת הונגריה לסדר היום הציבורי, וכמו עדויות אחרות של ניצולים בו, גם עדותה הביאה לישראלים מידע חדש על השואה, הציגה טפח מהקושי לשרוד באירופה תחת הכיבוש הגרמני ובתוך כך עוררה אמפתיה. עם זאת, למרות שהפעולות שביצעה והתכונות שגילתה זכו להוקרה מסוימת ואפילו תויגו במפורש כגילוי גבורה בתקופת השואה, לא היה מדובר על שינוי בהלך הרוח הכללי ביחס ל"דרך הראויה" להתנגדות. ההערכה כלפיה במשפט אייכמן התאפשרה באמצעות שכתוב פועלה והצגתו בעולם המושגים של הגבורה הקלאסית, המזוינת, ובאמצעות הדגשת הציטינותה בגילוי תכונה שבאופן מסורתי מזוהה עם נשים; במובן זה מדובר היה על אישוש הנורמות המקובלות ולא ערעור עליהן.

ג. דימויה של "נושאת התפקיד" במחנה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה:

היבטים פוליטיים ומגדריים

1. "שוב אשה קאפו": הצגתה של "נושאת התפקיד" במחנה כמשתפת פעולה

"נושאת התפקיד" במחנה נזכרה בעיתונות בארץ בתחילת שנות החמישים ובתחילת שנות הששים בהקשר של הופעותיה בבית המשפט. ההבדל בין שתי התקופות נמצא במעמדה באולם: בתחילת שנות החמישים היתה הנאשמת, במשפט אייכמן – עדה מטעם התביעה. היה זה שינוי משמעותי שהשפיע מאוד על דימויה הציבורי. הידיעות, הכתבות והמאמרים בתקופה שעסקו ב"נושאי תפקידים" במחנות היו אך ורק בהקשר חוקי ומשפטי. בעמודי החדשות דווח על דיוני הכנסת בנושא "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", על הדיונים במשפטים נגד "נושאי תפקידים" ולעתים על חקירות שערכה המשטרה. ב-1952 פרסם העולם הזה ראיון אישי עם עורך דין

²²¹ פישביין, "האשה ששיחקה פוקר עם השטן", דבר השבוע, עמ' 4; בראנד בראיון ליחיעם ויץ, ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 90. ראו גם בראיון שנתנה לתום שגב ב-1990: שגב, המיליון השביעי, עמ' 407-408.

²²² לרנר, משפט קסטנר, עמ' 53. היה זה ברוח הדברים שכתב קסטנר ב-1946: "גיבורינו נפלו לא רק בשדה המערכה על כבודם; גם למאבק להציל חיי-אדם יש קדושים משלו [...] האומץ לאחריות היה רב יותר מן האומץ למות". קסטנר, דין וחשבון של ועדת ההצלה, עמ' 51, 53.

ששימש סנגור במשפט כזה; באותה שנה הופיעה במעריב כתבה גדולה בנושא משפטים שהתנהלו בארץ נגד "נושאי תפקידים".²²³ העיתונות עסקה בנושא גם על רקע ההחלטה לביטול עונש מוות (ביטול שלא חל על "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם") ועל רקע פרשת קסטנר.²²⁴ ביטאוני המפלגות עסקו ב"נושאי תפקידים" במחנות, נשים וגברים כאחד, לעתים קרובות יותר מזו מהעיתונות הפרטית, שבאופן כללי גילתה מידה רבה יותר של אחריות כלפי פרשות משפטיות: מעריב והארץ פרסמו ידיעות וכתבות בנושא בדרך כלל עם פתיחת המשפטים ועם הקראת פסקי הדין. בין העיתונים שהרכבו לדרווח על תלונות שהוגשו במשטרה נגד "נושאי תפקידים" ולעסוק במשפטים שהתנהלו בלשו חרות וקול העם, שעשו זאת בלהט האופייני; היה זה ביטוי נוסף לסגנון הכללי ולגישתם לפרשיות ציבוריות שנקשרו לשואה שם בלטה מאוד הרטוריקה של "אנחנו" ו"הם", כפי שהיה למשל בוויכוח על יחסי ישראל-גרמניה. היה בכך גם ביטוי נוסף לכרית הבלתי רשמית שנוצרה בין הימין החילוני הקיצוני לשמאל הקיצוני (הקומוניסטים) שחברו כנגד הממסד שלא פעם הוצג ברטוריקה שלהם כ"אשם".

המספר המדויק של התלונות שהוגשו למשטרת ישראל בנושא אינו ידוע; מדובר על מאות תלונות שרובן לא הגיעו לבית המשפט. היה זה בתחום אחריותו של צוות מיוחד באגף החקירות ששכן בבניין המטה הארצי, אז בתל-אביב. הצוות מנה ארבעה שוטרים: פקד ושלושה סמלים. המתלוננים מרחבי הארץ התבקשו להגיע ישירות למטה הארצי לשם הובאו גם מי שכנגדם הוגשה התלונה.²²⁵ החוקרים ניגשו לתלונות בזהירות רבה: החשש העיקרי היה כי בבסיסן עומדת נקמה. "בשנות החמישים המוקדמות הכול היה עוד חם מדי. מספיק שמישהו רב עם שכן ואז הוא התחיל לצעוק 'בטח היית קאפו במחנה'", אומר מיכאל גלעד (גולדמן) שבשנות החמישים שירת באגף החקירות של המשטרה. "היו תלונות אמיתיות והיו סתם תלונות, של נקמה אישית, דברים שגם המשטרה מצאה לנכון שלא היה בהם שום עניין, שאי אפשר לחשוב אפילו שהאיש הזה שיתף פעולה". בשנות החמישים הוא עצמו, ניצול אושוויץ, העיד לטובת ניצול שהוגשה נגדו תלונה. התיק נסגר ולא נפתח הליך משפטי. "בעלי התפקידים שגרמו עוול בדרך כלל לא עלו ארצה", הוא אומר; "הם פחדו שיכירו אותם והם יועמדו למשפט. מלבד זאת, הגרמנים עצמם דאגו לכך שמי שבאמת היו משתפי פעולה לא נשארו בחיים. בארץ התעסקו עם דגי רקק".²²⁶

²²³ "משפט: האסירים האמינו בצדק", העולם הזה, 31 בינואר 1952, עמ' 10; א. פרנקל, "קאפוס' נותנים את הדין", מעריב, 8 בינואר 1952, עמ' 3.

²²⁴ ראו למשל: מאיר פרבר, "חוק עשיית דין בנאצים ועוזריהם – למבחן המציאות", הבוקר, 28 ביולי 1955, עמ' 2; א. ימיני, "הרהורים על פסקי-דין של בתי המשפט בישראל", חרות, 1 בנובמבר 1961, עמ' 2; "על המשמר: עם ראשית ביטול עונש המוות", על המשמר, 17 בפברואר 1954, עמ' 1; "מיום ליום: קדושת חיי האדם", הארץ, 16 בפברואר 1954, עמ' 2; "מיום ליום: עם החלטת הביטול", הארץ, 17 בפברואר 1954, עמ' 2.

²²⁵ צבי נוסנבלט, שהיה אחד משלושת הסמלים ביחידה, זוכר שמדובר היה על כארבע מאות תלונות, מתוכן על שלושים משפטים. צבי נוסנבלט בשיחה אתי, ראשון-לציון, מאי 2006.

²²⁶ היחידה לחקירת פשעי הנאצים קמה בתחילת שנות הששים לצורך גביית עדויות מניצולים שחיו בארץ בעבור משפטים שהתנהלו כנגד פושעים נאציים בגרמניה. שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן).

לפי חנה יבלונקה נערכו בארץ כארבעים משפטים על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", כולם בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים. לפי תום שגב בשנות החמישים נערכו שלושים ושלושה משפטים כאלה.²²⁷ לפי העיתונות מספר הנאשמים היה גדול ממספר הנאשמות. מינואר 1952 ועד יוני 1962 הופיעו בעיתונים שנבדקו כאן דיווחים על משפטיהם של ארבע נשים ועשרים וחמישה גברים. רובם, בכלל זה הנשים, היו במחנות. מעטים, כולם גברים, מילאו תפקידים בגטאות, חלקם במשטרה היהודית; ב-1952 הביאה העיתונות את סיפור משפטו של מי שהוצג כ"איש יודנראט".²²⁸ לעתים היה מדובר על יהודים שלא מילאו תפקיד רשמי אך הואשמו בהסגרת יהודים לידי הגרמנים.²²⁹ רובם ככולם כונו לעתים קרובות "קאפוס" גם אם לא מילאו תפקיד כזה וגם אם ההאשמות התייחסו לימים שעשו בגטאות.²³⁰

ככל הידוע לי, בהתבסס על העיתונים שנבדקו ועל פסקי דין, מאז אישרה הכנסת את "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" (1950) עד משפט אייכמן ארבע נשים הועמדו לדין בארץ על פי חוק זה. שתיים, ר"ה ופ"ש, זוכו; על א"ט ומ"ג, נגזרו עונשי מאסר.²³¹ לפי העיתונות רק אחת שימשה ראש יחידת עבודה במחנה (קאפו); האחרות כנראה היו בלוק אלטסטה (ראש בלוק). בתקופת השואה כולן היו בשנות העשרים לחייהן ובימי המשפטים חלקן היו אמהות לילדים קטנים. כנגד מספר לא ידוע של נשים הוגשו תלונות אבל לא נפתח הליך משפטי.

נפח הידיעות שעסקו בתלונות ובמשפטים של גברים ונשים היה דומה; כך גם מיקומן בעיתון. הדיווחים הופיעו בדרך כלל בעמודים האחרונים.²³² במקרים מסוימים, בדרך כלל עם פסק הדין, הודפסו בעמוד הראשון או

²²⁷ יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", קתדרה, עמ' 146. לפי שגב עד למחצית שנות החמישים נפתחו כשלושים תיקי חקירה כנגד חשודים בשיתוף פעולה עם הגרמנים בתקופת השואה. שגב, המיליון השביעי, עמ' 245.

²²⁸ לפי העיתונות יש הועמד לדין בגין מסירת אנשים נרדפים לשלטון עוין בזמן שימש "סגן ראש היודנראט" באחד הגטאות. ראו: "בוטל משפטו של איש היודנראט", על המשמר, 10 בפברואר 1952, עמ' 1.

²²⁹ בתחילת 1954 התנהל בבית המשפט המחוזי בתל-אביב משפט נגד אדם שנאשם בהתעללות כשהיה מגויס בפלוגות העבודה של הצבא ההונגרי תחת שלטון גרמניה. "נתחדש משפטו של נאשם בהתעללות בעצורי מחנות ההשמדה בהונגריה", חרות, 15 במרץ 1954, עמ' 4. ב-1959 סופר על ל"ק שנחשד במסירת קבוצת לוחמים מזוינים לידי הגרמנים: לפי העיתונות הוא לא נשא בתפקיד רשמי בגטו. "חשוד בהסרת יוזמי המרידה בגיטו לודז' לידי הגרמנים", הצופה, 7 באפריל 1959, עמ' 4. "נעצר חשוד בהסגרת יוזמי המרד בגיטו לודז' לידי הגיסטאפו", דבר, 7 באפריל 1959, עמ' 4; "הלשין על ראשי המרד בגיטו לודז' – נעצר ביפו", חרות, 7 באפריל 1959, עמ' 4.

²³⁰ ראו למשל: "פני הנאשם כפני מלאך המוות", חרות, 4 במרץ 1953, עמ' 4; "עדות מזעזעת במשפט שוטר יהודי לשעבר בגיטו", על המשמר, 4 במרץ 1953, עמ' 3; "עדות מזעזעת במשפט יהודי משתף פעולה עם הנאצים", שערים, 4 במרץ 1953, עמ' 4; "פ': הצלתי יהודים מגדרום", הצופה, 6 בפברואר 1952, עמ' 3; "הצלתי עשרות יהודים מהגדרום", הבוקר, 6 בפברואר 1952, עמ' 4; "רופא בגיטו – עד הגנה לפ", חרות, 12 בפברואר 1952, עמ' 4; "בגיטו היה מזון בשפע ולא היה כל שוק שחור...", שערים, 13 בפברואר 1952, עמ' 4; "נמשכות עדויות במשפט פ'", שערים, 17 בפברואר 1952, עמ' 4; "התפרצות רגשית של עד במשפט נאשם בשיתוף פעולה עם הנאצים", שערים, 19 במאי 1953, עמ' 8; "בירור משפטו של 'קאפו' יהודי", קול העם, 19 במאי 1953, עמ' 6; "עד נגד 'קאפו' מושם במעצר עד שירגע", חרות, 19 במאי 1953, עמ' 8.

²³¹ על א"ט ראו: פסקים ה (מחוזיים), פ.ח. 2/52, עמ' 142-152. לדיווחים על משפטה של ר"ה ראו: "עונש לעדת התביעה במשפט ר"ה", חרות, 16 בינואר 1952, עמ' 4; "זוכתה מאשמת התעללות בעצורות", דבר, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "הקאפו עשה בחכמה שלא התנהג בכסיות משי...", קול העם, 20 בינואר 1952, עמ' 1; "ר"ה זוכתה", חרות, 21 בינואר 1952, עמ' 4. לדיווחים על משפטה של פ"ש ראו: "נאשמת בפשעים במחנה רוחליץ בדין", הצופה, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "קאפו' ממחנה בצ'כוסלובקיה – לדין", דבר, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "שוב אשה קאפו", שערים, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "קאפו' זוכתה", חרות, 21 באפריל 1952, עמ' 4. לדיווחים על משפטה של מ"ג: "נמשך משפט הקפו מברגן בלזן", שערים, 30 בינואר 1952, עמ' 4; "10 חדשי מאסר למ"ג", חרות, 10 בפברואר 1952, עמ' 4; "רב מעיד לטובת נאשמת מברגן בלזן", חרות, 1 בפברואר 1952, עמ' 5.

²³² למשל: "פסק-דין מוות ראשון בישראל נגד 'קאפו'", קול העם, 6 בינואר 1952, עמ' 4; "החל משפט נוסף של 'קאפו'", הבוקר, 9 בינואר 1952, עמ' 4; "עונש לעדת התביעה במשפט ר"ה", חרות, 16 בינואר 1952, עמ' 4; "תאורי זועמה ממחנות הרכוז", שערים, 16

השני.²³³ לקראת סוף שנות החמישים, כשמספר העמודים ברוב העיתונים גדל, שובצו הידיעות בעמודים הפנימיים. היה זה בהתאם למדיניות של כל היומונים לפיה ידיעות שעסקו בנושאים פוליטיים, כולל דיווחים על עבירות, חקירות משטרה ודיונים בבתי משפט, הופיעו בעמודים האחרונים ואחר כך הפנימיים.²³⁴ לנוכח מספר העמודים הדל של העיתונים אז, שבתחילת שנות החמישים מנו ברובם בסך הכול ארבעה עמודים ובתחילת שנות הששים כארבעה עד שניים עשר עמודים במוצע ביום חול (להוציא מעריב שהודפס במהדורות נרחבות יותר) עצם העיסוק בנושא בעיתון, לא פעם בהבלטה, מלמד שהעורכים והעיתונאים בהחלט מצאו במשפטים אלה סיפור עיתונאי שענה על כל הקריטריונים: הוא היה חדש, חשוב ומעניין²³⁵ בעבור כלל הציבור הישראלי; הם לא ראו בו נושא רלוונטי לציבור הניצולים בלבד, שבאופן טבעי גילה בו עניין מיוחד²³⁶ גם שהצדק יראה וגם במטרה להשמיע סיפור על השואה. לא פעם משפט כזה שירת צורך אישי "לסגור חשבון".²³⁷ סגנון הדיווחים, הן בכותרות והן בגוף הידיעות, היה רחוק

בינואר 1952, עמ' 4; "זוכתה מאשמת התעללות בעצורות", דבר, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "זוכתה ה'קאפו' שנאשמה בהתעללות", הבוקר, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "אשה קאפו מאושוויץ זוכתה מכל אשמה", שערים, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "קאפו' ממחנה בצי'כוסלובקיה – לדין", דבר, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "בוטלו אשמות נגד 'קאפו'", הבוקר, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "שוב אשה קאפו", שערים, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "רב מעיד לטובת נאשמת מברגן בלון", חרות, 1 בפברואר 1952, עמ' 5; "החל ערעור ה'קאפו' א'", מעריב, 7 באפריל 1952, עמ' 4; "עונשו של הקאפו פ' הופחת ל-5 שנות מאסר", הקול, 12 ביוני 1952, עמ' 2 [ביטאון זה מנה שני עמודים]; "יולדת חשודה כ'קאפו'", דבר, 22 ביולי 1952, עמ' 4; "עדות מזועזעת במשפטו של 'קאפו' יהודי", קול העם, 4 במרץ 1953, עמ' 4; "נאשם בהתעללות ובסיוע לנאצים הובא לדין", על המשמר, 27 ביוני 1955, עמ' 3; "דינו של חשוד בהתעללות באסירי במחנות הנאצים – לביה"ד המחוזי", הצופה, 6 בפברואר 1958, עמ' 4; "נעצר חשוד בהסגרת יוזמי המרד בגיטו לודז' לידי הגיסטאפו", דבר, 7 באפריל 1959, עמ' 4; ג. שטרסמן, "היועץ המשפטי ביטל גיליון אישום נגד תושב החשוד בשיתוף-פעולה עם הנאצים", מעריב, 16 בדצמבר 1959, עמ' 8; "בוטל המשפט נגד הנאשם בשיתוף פעולה עם הנאצים", הבוקר, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4; "קאפו' יהודי – לשנת מאסר", הצופה, 23 במאי 1960, עמ' 4; "קאפו' שהתעלל בעצורים במחנות ריכוז נידון לשנת מאסר", חרות, 23 במאי 1960, עמ' 4; "שוטר לשעבר נאשם כ'קאפו'", הצופה, 26 במאי 1961, עמ' 10; "משפט ה'קאפו' יתחדש מחר", מעריב, 29 במאי 1961, עמ' 7; "עונש קל לקאפו אכזרי", קול העם, 25 ביולי 1961, עמ' 4; "יצחק שוורץ", ה'קאפו' טען: ביצתי פקודות", מעריב, 25 ביולי 1961, עמ' 11; "שנת מאסר לקאפו' ז", למרחב, 25 ביולי 1961, עמ' 6.

²³³ לעמוד ראשון ראו: "הוצא פס"ד מוות ראשון נגד 'קאפו'", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "הקאפו עשה בחכמה שלא התנהג בכסיות משי...", קול העם, 20 בינואר 1952, עמ' 1; "פסק דין מות ראשון במסגרת החוק לעשיית דין בנאצים", קול, 6 בינואר 1952, עמ' 1; "ה'קאפו' ז' הורשע", מעריב, 24 ביולי 1961, עמ' 1. לעמוד שני ראו: "החל משפטו של 'קאפו'", על המשמר, 26 במאי 1961, עמ' 2; "ה' נידון לשמונה וחצי שנות מאסר", הצופה, 28 בינואר 1952, עמ' 2; "ה' מערער על פסק-הדין", הבוקר, 11 בפברואר 1952, עמ' 2; "חשוד בהתעללות באסירי הנאצים", הארץ, 6 בפברואר 1958, עמ' 2; "מבקש לערער על עונש של 'קאפו'", למרחב, 11 ביוני 1960, עמ' 2.

²³⁴ כך היה גם במקרה של משפט הדיבה נגד מלכיאל גרינוולד: בחודשים הראשונים למשפטו פורסמו הידיעות בנושא כמעט תמיד בעמוד האחרון. לעניין זה ראו ידיעות בכל העיתונים היומיים בחודשים ינואר עד מרץ 1954.

²³⁵ בכך אני מבקשת להצטרף לעמדתו של ויץ שטוען שנפח הידיעות המצומצם יחסית ושיבוצן בעמודים האחרונים אינו מלמד דווקא על נוכחות מינורית של המשפטים בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן. ויץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם", קתדרה, עמ' 154.

²³⁶ לפי יבלונקה "במציאות הישראלית של שנות החמישים נותרו המשפטים הללו בעיקרו של דבר פרשה פנימית בחייה של שארית הפליטה". יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם", קתדרה, עמ' 147-147; Hanna Yablunka, "The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trial", *Israel Studies* 8, 3, Fall 2003, p. 12. תום שגב ועדית זרטל מחזיקים בעמדה דומה. שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 247; זרטל, *האומה והמוות*, עמ' 91. מכאן שאופן העיסוק במשפטים אלה, כפי שהוא מתבטא בכל העיתונים, עשוי ללמד גם על נוכחותם המשמעותית של הניצולים בחברה.

²³⁷ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן). כך היה גם במשפט של גרמני: כזה היה הניסיון של ניצולי שואה להביא את סיפוריהם של מי שהם חייגו כמשפטי פעולה עם הגרמנים במסגרת משפט אייכמן. באותם ימים פנו שניים עשר ניצולים שחיו בישראל לסגור והציעו עצמם כעדי הגנה. הפנייה לסרוויציוס היתה אישית. לאחר שהחליט לא לזמן אותם סיפר על כך לאיש צוות התביעה גבריאל בך. בך: "הוא סיפר לי, [ש]כמו שהיתה פרשת קסטנר בהונגריה, היו בסלובקיה וביוון ובהולנד ובעוד כל מיני מקומות, והיהודים האלה שפנו אליו רצו לבוא ולגלות פרטים על יהודים שהצליחו להציל יהודים בצורה שהם חשבו שהיא פסולה או פגומה. הוא לא נכנס לפרטים, ורק אמר שהחליט לא לקרוא אותם לעדות. המגמה שלהם לא היתה כל כך לעזור לאייכמן כמו לגרום לגינוי אנשים שניסו להציל יהודים בדרכים כמו תשלום שוחד, משא ומתן עם הנאצים או המשטרה המקומית. הם חשבו שרוברט סרוויציוס, הסגור, יהיה מעוניין, שכן באמצעות עדות כזו יוכל להראות שבנסיבות מסוימות, תחת לחץ, אנשים עשו דברים פסולים וזה כאילו יגן על אייכמן. סרוויציוס הסביר לי – אילו הייתי חושב שזה יעזור לקליינט שלי הייתי משתמש בזה. סרוויציוס יכול היה להיות מעוניין מפני שזה היה מטה את תשומת הלב. אילו היה אדם נבזה הוא היה עושה את זה. הוא סירב וזה היה הגון מצדו. אני מאוד הערכת את זה. זה היה להכביל ממה שכתבה תנה אונרט בספר שלה על

מניטרליות: הדבר בלט בעיתונות המפלגתית אך נמצא גם במסחרית. דוגמה אחת היא מורת הרוח שהובעה ביולי 1961 לנוכח העונש שנגזר על ח"ז כפי שהשתקפה בשתי כותרות, אחת בעיתון שוליים ואחרת בעיתון שהיה אז הנפוץ במדינה: הכותרת בקול העם היתה "עונש קל לקאפו אכזרי" ו**במעריב**: "ה'קאפו' טען: ביצעתי פקודות", פרפראזה אכזרית לקו ההגנה של אייכמן במשפטו.²³⁸

בכל המקרים פורסמו בעיתונים השמות המלאים של "נושאי תפקידים". ביולי 1952 דיווחו הבוקר ו**דבר** על דרמה במחלקת יולדות בבית חולים במרכז הארץ תוך חשיפת שמות המעורבות בפרשה: כשניגשה המיילדת ל"פ למיטתה של היולדת ש"ז זיתהה אותה המיילדת כמי ש"שמה בזמנה קאפו בגיטו וילנה ושיתפה פעולה עם הנאצים". המיילדת קראה לחברתה ס"ק, גם היא ניצולה, "ושתייהן זיהו את האשה החשודה". הן פנו לתחנת המשטרה והגישו תלונה.²³⁹ העיתונים פרסמו את השמות למרות שהיולדת לא היתה נאשמת, לא חשודה, ובשלב זה, אם בכלל, לא נפתח נגדה הליך משפטי. כך היה גם ביחס לגברים.²⁴⁰ בקשות לאיסור פרסום השם נדחו.²⁴¹ במכתב

היודנראטים. הגוי הזה סרוויציוס הבין מה שהיא לא הבינה". שיחה עם השופט גבריאל בן, ובשיחת טלפון, 26 ביולי 2006. פנייה זו לא הובאה לידי השופטים. שיחה עם השופט משה לנדוי.

²³⁸ "עונש קל לקאפו אכזרי", קול העם, 25 ביולי 1961, עמ' 4; יצחק שוורץ, "ה'קאפו' טען: ביצעתי פקודות", מעריב, 25 ביולי 1961, עמ' 11. ביוני 1960 הגיש חבר הכנסת ישראל בר-יהודה שאילתה לשר המשפטים פנחס רוזן שהתייחסה למידת העונש שנגזר על ח"ז: בר-יהודה (מפ"ם), שסבר שהעונש קל מדי, ביקש לברר אם יוגש ערעור על קולת העונש. "מבקש לערער על עונש ל'קאפו", למרחב, 11 ביוני 1960, עמ' 2. לחוסר הניטרליות ראו גם: ויץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", קתדרה, עמ' 154-156.

²³⁹ "הכירה יולדת החשודה כ'קאפו'", הבוקר, 22 ביולי 1952, עמ' 4; "יולדת חשודה כ'קאפו'", דבר, 22 ביולי 1952, עמ' 4. כך הובאו לדין גם גברים. ניצול ראה את י"א במסיבת כלולות ופנה למשטרה ("הוצא פס"ד מוות ראשון נגד 'קאפו'", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 3), ח"ב הוזמן למסיבת בר-מצווה שם התפרץ אחד המזומנים שהגיש תלונה: "שוטר-לשעבר במחנה-הסגר נאצי – ל-5 שנות מאסר", על המשמר, 4 במאי 1959, עמ' 3; "קאפו' יהודי נתגלה במקרה במסיבת בר-מצווה", קול העם, 18 בפברואר 1959, עמ' 4. לפי דיווח בעיתונות, ניצול מצא את שמו של צ"ש שהובא לדין לפי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" בכרטסת של של ההסתדרות. "דינו של 'קאפו' יהודי החל להתברר בפני ביה"ד המחוזי בת"א", קול העם, 26 במאי 1953, עמ' 4.

²⁴⁰ ב-1959 דווח על "נושא תפקיד" שהוגשה נגדו תלונה במשטרה: הצופה ו**דבר** הביאו את שמו המלא ומקום מגוריו ("חשוד בהסרת יוזמי המרידה בגיטו לודז' לידי הגרמנים", הצופה, 7 באפריל 1959, עמ' 4; "נעצר חשוד בהסגרת יוזמי המרד בגיטו לודז' לידי הגיטאפאו", דבר, 7 באפריל 1959, עמ' 4). כך נהגו עיתונים חרדיים במקרה דומה ("נעצר קאפו שנאשם בהכאת עצורים במחנה ריכוז", שערים, 24 במרץ 1955, עמ' 4; "החלה חקירת החשוד בשותף פעולה עם הנאצים", הקול, 27 בדצמבר 1955, עמ' 2). ב-1959 פורסם שמו המלא של אדם שהתנהלה כנגדו חקירה: בא כוח התביעה ביקש לעצור אותו אבל השופט קבע ש"חקירת המשטרה נסתיימה וכי שום גוף משפטי לא קבע עדיין עם האשמות נגד החשוד מבוססות". אף על פי כן שמו פורסם. "חשוד בהתאכזרות במחנה ריכוז", למרחב, 27 בספטמבר 1959, עמ' 3; "חשוד בהסגרת יהודים לנאצים שוחרר בערבות", קול העם, 29 בספטמבר 1959, עמ' 4. ביוני 1960 דיווח חרות על מעצרו של שני "נושאי תפקידים" במחנות: למרות שוחררו בערבות פורסמו שמותיהם ומקום מגוריהם. "נעצרו בחיפה שני יהודים חשודים בנייהל גיטו מוהילוב ושלחת אחים למחנה השמדה", חרות, 23 ביוני 1960, עמ' 4. בסוף 1955 פרסם העולם הזה כתבה על ניצול שחיפש אדם אותו הכיר לפני המלחמה שלפי עדויות ניצולים היה בלוק אלטסטה; בראיון הובאו שמו וסיפור חייו של מי שהוצג כ"נושא תפקיד" והאשמותיו שהיה קאפו, וזאת למרות שהמשטרה סירבה לפתוח בחקירה נגדו בטענה שלא נמצאו עדים שיכולים להעיד אישית על מעשיו ומבלי להביא את תגובתו של "נושא התפקיד" לכאורה. "מתאי הגאזים עד חוף אילת: הרדיפה אחרי הקאפו", העולם הזה, 29 בדצמבר 1955, עמ' 15. זו היתה הידיעה היחידה בעניינו שפורסמה בכל העיתונים שנבדקו כאן. יוצאת מהכלל היתה ידיעה שהופיעה בהארץ, בה דווח על חקירתו המוקדמת של "נושא תפקיד", שם נחשף מקום מגוריו ולא שמו. "חשוד בהתעללות באסירי הנאצים", הארץ, 6 בפברואר 1958, עמ' 2.

²⁴¹ כשהובא בפני שופט שדן בבקשת המשטרה לעצור אותו ביקש ה"ב לאסור על פרסום שמו. השופט דחה את הבקשה ("חשוד בהתנהגות אכזרית כלפי יהודים בזמן הכיבוש הנאצי", הצופה, 27 בספטמבר 1960, עמ' 4). גם במקרה של א"ל דחה השופט דחה את הבקשה. בסופו של דבר התיק נסגר והאשמות בוטלו. כל הידיעות בעניינו בעיתונות הביאו את שמו המלא. ראו למשל: "חשוד בהסגרת יהודים לנאצים שוחרר בערבות", קול העם, 29 בספטמבר 1959, עמ' 4; ג. שטרסמן, "היועץ המשפטי ביטל גיליון אישום נגד תושב החשוד בשיתוף-פעולה עם הנאצים", מעריב, 16 בדצמבר 1959, עמ' 8; "בוטלה הודעת אישום על שיתוף פעולה עם הנאצים", חרות, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4; "בוטלה הודעת אישום נגד החשוד בשיתוף פעולה עם הנאצים", למרחב, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4; "בוטל המשפט נגד הנאשם בשיתוף פעולה עם הנאצים", הבוקר, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4.

לשר המשפטים דרשה מרים בן-פורת, אז עוזרת ראשית לפרקליט המדינה, לאסור על פרסום שמותיהם של חשודים כ"עוזריהם" של הנאצים,²⁴² אך העיתונות לא חדלה ממנהגה.

הדיווחים על המשפטים נגד נשים שהועמדו לדין לפי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" הציגו את הנאשמות כאלימות, בדומה לידיעות מקבילות שעסקו בגברים. באופן טבעי היה זה במסגרת הדיווחים על עדויות התביעה. "רק הגרמנים היו רשאים להכות עצורות, אולם 'הקאפוס' היהודיות היו מכות את העצורות, ואילו הגרמנים היו משלימים את המלאכה בירית אקדח", צוטטה עדה במשפטה של ר"ה, שהוצגה כמי שהיתה קאפו באושוויץ. אחרת העידה ש"הנאשמת עקרה לה כ-8 שיניים במכת אגרוף אחת".²⁴³ כנגד נאשמת אחרת נטען: "בשעת חלוקת הלחם במחנה, היתה [...] 'גובה מעשר' מכל פרוסת לחם. כן מסרה [...] לגרמנים על זהב הנמצא ברשותה של אחת העצירות".²⁴⁴ תיאורים דומים הופיעו גם בכתבי ניצולים ועדויותיהם בני הזמן;²⁴⁵ בהקשר של נשים שנשאו תפקידים במחנות חלקם התייחסו באופן מיוחד ליהודיות מסלובקיה שהיוו רוב בקרב האסירות הממונות באושוויץ.²⁴⁶ קבלת תפקיד היתה לא פעם הסיכוי להישאר בחיים; "תפקיד הציל ממות", הסבירה ורה אלכסנדר, יהודייה מסלובקיה שמילאה באושוויץ תפקידים שונים, כולל בלוק אלטסטה וקאפו; היא עצמה הגיעה למחנה באפריל 1942.²⁴⁷ ההתייחסות ל"נושאת תפקיד" במחנה שתפקידה לא כלל אחריות ישירה על אסירות אחרות היתה שונה: רעיה כגן, שמילאה באושוויץ תפקיד מינהלי,²⁴⁸ הוצגה בעיתונים כמי שבכוחה להביא מידע בעל ערך על מנגנון ההשמדה

²⁴² לציטוט מהמכתב ולמקורו ראו: יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", קתדרה, עמ' 147, הערה 34. בדיון בכנסת שקדם לאישור "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" בקריאה שנייה ושלישית התריע חבר הכנסת יוסף לם (מפא"י): "ישנם אנשים שעצם ההרשעה, עצם העובדה שהם מוטבעים בחותמת של פושעים, עלולה להרוס את חייהם, ואין זה חשוב אם יקבלו עונש מאסר או עונש בכלל. למרות העובדה שהנרדף עשה את מעשיו מתוך איומים וכדי למנוע תוצאות חמורות, וגם הצליח למנוע אותן, יתהלך בארץ כפושע שהורשע בדין – ועובדה זו עלולה להרוס את חייו". לם, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", דברי הכנסת, עמ' 2395.

²⁴³ "עונש לעדת התביעה במשפט ר"ה", תרות, 16 בינואר 1952, עמ' 4.
²⁴⁴ "נאשמת בפשעים במחנה רחליץ בדין", הצופה, 23 בינואר 1952, עמ' 4.

²⁴⁵ בספרה נשים בלשכת הגיהנום סיפרה כגן על קאפו שהיתה בעלת "פריצוף עבה וגס וקול נחר מצעקות כמדברו של שיכור", לא דיברה אלא יללה ו"צרחת בקולה הצרוד". כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' מח-מט, נב, נח; בקובץ אנשים ואפר סופר ש"נמצאו בין ראשי-הבלוקים אנשים שלא הסתפקו בתפקיד סביל, וברוב חריצותם התעללו באסירים ועשו בהם הרג". "האסירים-הממונים", אנשים ואפר, עמ' 25. ראו גם: דב שילנסקי, מוזלמאן, תל-אביב, 1961, עמ' 12. ב-1950 העידה ניצולה: "באכזריותה עלתה [הקאפו] אפילו על אנשי הסי... לא הפסיקה לצרוח". עדות אדית לור, 5 בפברואר 1950, ארכיון מורשת (1693A). הציטוט מתוך יהושע ביכלר, "ראשונות בגיא ההרגה – נשים יהודיות מסלובקיה באושוויץ ב-1942", ילקוט מורשת, נח, ספטמבר 1944, עמ' 41.

²⁴⁶ נשים מסלובקיה הגיעו למחנה במשלוחים הראשונים, באביב 1942. טרנספורט ראשון של נשים מסלובקיה, רובן ככולן נערות ונשים צעירות, הגיע לאושוויץ ב-26 מרץ 1942, עם הקמתו של מחנה הנשים. עם התרחבותו של המחנה והקמת מחנה בירקנאו מונו אסירות יהודיות שהגיעו מסלובקיה לתפקידים שונים ונמצאו ביניהן פקידות ואחיות וגם ראשי בלוק (בלוק אלטסטה) או יחידת עבודה (קאפו). ביכלר, "ראשונים בגיא ההרגה", ילקוט מורשת, עמ' 19-50; צ'ץ, "מינהל האסירים באושוויץ", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 344. על אחרות הוטל לקעקע מספרים על זרועות האסירות. פרסטנברג, "ניצוצות בשחור", אנשים ואפר, עמ' 233. בעדותה במשפט אייכמן סיפרה רעיה כגן שמי שקעקעו את המספר על זרועה כשהגיעה לאושוויץ היו יהודים. עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1201. ראו גם: כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' קז. לעדויות נשים שהגיעו לאושוויץ מסלובקיה במשלוחים המוקדמים ראו: Hermann Langbein, People in Auschwitz, Chapel-Hill & London, 2004, pp.171-173.

²⁴⁷ ורה אלכסנדר בראיון לסרט קאפו, הניאל פארן, דן סיטון (הפקה); תור בן-מיור, דן סיטון (תסריט ובימוי), ישראל, 2000. להלן: אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו. אני מודה לדני סיטון על שהעמיד לרשותי מחומרי הגלם של הסרט ובהם ראיון נדיר זה.

²⁴⁸ כגן נשלחה ל"מחלקת הפוליטית" (פוליטישה אבטיילונג) והועסקה בעיקר ברישום פטירות כוזב: "בזמן קצר מאד הוברר לנו שכל זה איננו אלא הסוואה ושכל סיבות הפטירה אינן יכולות בשום אופן להיות אמיתיות [...] רשמנו בטפסים מינים שונים של מחלות". עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1185, עמ' 1188. ראו גם: "עדויות של רעיה כגן", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3. "המחלקה הפוליטית" באושוויץ אוישה בידי יהודיות דוברות גרמנית שמילאו שם תפקידים פקידתיים. ההנחה היא שהס"ס העדיף להחזיק בתפקיד זה יהודיות

הגרמני ובשום אופן לא דבק בה דימוי של משתפת פעולה. סיפורה האישי קיבל גושפנקא כשקטע מספרה האוטוביוגרפי נכלל בספר מלחמות הגטאות.²⁴⁹ בנאום הסיכום של התביעה במשפט אייכמן נאמר שמסרה לבית המשפט מידע חשוב;²⁵⁰ גורי כתב בלמרחב שהיתה "אחת העדות החשובות במשפט זה" בין היתר בזכות "האינפורמציה שאין לה תחליף שמסרה לבית-הדין".²⁵¹ היא היתה בין הניצולים האחרונים שבאו להעיד במשפט, אחרי שסיפורים קשים ביותר כבר הושמעו: "הכל האמינו, ששוב אי-אפשר לספר את תולדות הזוועה, הכל חשבו שאיש אינו יכול לקלוט, פעם נוספת, את הזעזוע", נכתב בלאשה, "ואז הגיעה אל דוכן העדים רעיה כגן, פקידה אפורה במשרד-החוץ ותושבת מחנה-אושביץ' [כך במקור], שסיפרה על הפרטים הקטנים שבחיי הכלואים, על הטפסים הביורוקראטיים ועל המלקות, על הקפה ועל ההוצאות-להורג – וכל האימה, הסיוט והחרדה, חזרו אל אולם בית המשפט, ללא שינוי, כאילו נשמעו הדברים לראשונה".²⁵² היה זה במסגרת כתבה לסיכום תשכ"א (1961-1960) שעסקה באירועי השנה החולפת באמצעות התייחסות לנשים; באשר למשפט אייכמן נכתב שם: "היו אלה דווקא הנשים שזעזעו את דעת-הקהל באולם וחישמלו את יושביו הקבועים של 'בית העם' בירושלים". שתיים מביניהן הוצגו כבלתי נשכחות: "האוחזת בנשק" צביה לובטקין ו"נושאת התפקיד" כגן.²⁵²

בעיתונות התקופה היה הכינוי "קאפו" שם גנרי ל"נושאי תפקידים". הכינוי, שהיה שגור בעיקר בכותרות, רמז על משתפי פעולה בתקופת השואה, "עזוריהם" שהחוק מאפשר לגזור עליהם מוות,²⁵³ ולא התייחס לתפקיד הספציפי, ראש יחידת עבודה במחנה. קרוב לוודאי שהעיתונים השתמשו בו לשם קיצור ונוחות: המושג "קאפו" היה מסוגל להעביר לקוראים במלה אחת את עניינה של הידיעה או הכתבה; זה היה יעיל במיוחד כאשר מדובר על כותרת שמטבעה קצובה במלים.²⁵⁴ כאמור, בקיץ 1952 דיווחו דבר והבוקר על ניצולה שזיהתה אשה כ"קאפו מגיטו וילנה" ש"שיתפה פעולה עם הנאצים בהשמדת יהודים".²⁵⁵ באותה שנה הציגו חרות ושערים את מ"ג שהיתה בלוק אלטסטה כברגן בלזן, כקאפו;²⁵⁶ כך היה גם ביחס לבלוק אלטסטה פ"ש, שכותרת ידיעה על משפטה היתה "שוב

משום ששלטו בשפות רבות ולא היו עתידות להשתחרר ועל כן לא יוכלו לספר מה קורה במחנה. צ'ך, "מינהל האסירים באושוויץ", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 344-345.

²⁴⁹ רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947; רעיה כגן, "ברחה מאושביץ", יצחק צוקרמן, משה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תשי"ד, עמ' 583-581. עיקרו של הקטע בספר מלחמות הגטאות לא היה התפקיד של כגן אלא כגן כמספרת על מותה ההירואי של מלה צימטבאום.

²⁵⁰ משפט אייכמן: נאום הסיכום, עמ' 70.

²⁵¹ גורי ציין שם את סיפור מות הגבורה של צימטבאום שהשמיעה כגן בעדותה. גורי, "כוחם של תפוחי-אדמה", מול תא הזכוכית, עמ' 128-127.

²⁵² "אילו כולן היו כמותן", לאשה, 5 בספטמבר 1961, עמ' 3.

²⁵³ לדין מיתה ראו בסעיף הראשון ל"חוק לעשיית דין בנאצים ובעזוריהם, תשי"א-1950", ספר החוקים, עמ' 281.

²⁵⁴ על חשיבותה של הכותרת כ"שומרת סף" של הטקסט העיתונאי ראו: תמר צמח, סיקור השואה בעיתונות הישראלית בעת משפטי נירנברג, קסטנר, אייכמן, אושוויץ ודמיאניוק, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1995, עמ' 39.

²⁵⁵ "הכירה יולדת החשודה כ'קאפו'", הבוקר, 22 ביולי 1952, עמ' 4.

²⁵⁶ "10 חדשי מאסר למ"ג", חרות, 10 בפברואר 1952, עמ' 4; "רב מעיד לטובת נאשמת מברגן בלזן", חרות, 1 בפברואר 1952, עמ' 5; "נמשך משפט הקפו מברגן בלזן", שערים, 30 בינואר 1952, עמ' 4.

אשה קאפו".²⁵⁷ הדיווחים בדבר על עדותה של ורה אלכסנדר במשפט אייכמן הציגו אותה כ"קאפו מאשוויץ", על אף שעדותה עסקה בתיפקודה כבלוק אלטסטה.²⁵⁸ כך היה גם ביחס לגברים שהוצגו כ"קאפוס" גם כשהיה מדובר בפעולות שביצעו בגטו, למשל במשטרה היהודית.²⁵⁹ בביטאוני המפלגות "קאפו" היה גם כלי רטורי: ברשימה שפורסמה ב-1951 בכתב העת הימני קיצוני סלם הוקבלו דרכי תגובה מסוימות של יהודים למדיניות הכיבוש הגרמני באירופה בתקופת השואה למדיניותה של הנהגת היישוב וברמז גם ממשלת ישראל; אלה גם אלה כונו קאפו.²⁶⁰ תפקידים שאוישו בתקופת השואה על ידי יהודים לפי פקודות הגרמנים נזכרו בהקשרים דומים.²⁶¹ בדיון בכנסת בנושא "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" התייחס חבר הכנסת יעקב גיל (הציונים הכלליים) לחלק מ"נושאי התפקידים" כאויבים; כשהזכיר מי מהם שחיו בארץ השתמש במושג שהתייחס לפלסטינים שחצו באותם הימים את גבולות שביתת הנשק: "לצערנו ולבשתנו היו יהודים – אמנם מועטים – שמתוך חולשה שימשו 'קאפו' [...] אחדים מה'קאפו' האלה הסתננו גם למדינת-ישראל".²⁶² שכיחותו של הכינוי ביחס לאסירים ממונים במחנות ניכר גם בשנים האחרונות: באנציקלופדיה של השואה יוחד לתפקיד זה ערך נפרד – בשונה מ"ראש בלוק" (בלוק אלטסטה), למשל – שם נזכר כי המונח מציין "בעל-תפקיד ומשתף-פעולה במחנות וכן משתף-פעולה בשירות הנאצים בכלל". במאי 2000 שודר בטלוויזיה הסרט זוכה פרס האמי קאפו שעסק ב"נושאי תפקידים" באופן כללי, בגטאות ובמחנות.²⁶³ בפועל רק חלק מ"נושאי התפקידים" שהועמדו לדין בארץ על יסוד "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" אכן היו ראשי יחידות עבודה (קאפוס) במחנות. באשר לנשים, כאמור, מדובר כנראה על מחצית.

ברוח זו הצגתה של מלה צימטבאום בעיתונים כקאפו עוררה מחאה; מקורה של הטעות בדיווחים על עדות רעה כגן במשפט אייכמן במהלכה סיפרה על האשה הראשונה שהצליחה לברוח מאשוויץ ומתה מות גיבורים.²⁶⁴

²⁵⁷ "נאשמת בפשעים במחנה רוחליץ בדין", הצופה, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "שוב אשה קאפו", שערים, 23 בינואר 1952, עמ' 4.

²⁵⁸ "עדותה של 'קאפו' – שעורה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3.

²⁵⁹ ל"ה נאשם בגרימת חבלות חמורות לאדם נרדף כשהיה איש המשטרה היהודית בגטו: הכותרות בחרות ובקול העם הציגו אותו כקאפו. "עדות מזועזעת במשפטו של 'קאפו' יהודי", קול העם, 4 במרץ 1953, עמ' 4; "פני הנאשם לפני מלאך המוות", חרות, 4 במרץ 1953, עמ' 4. עם מתן גזר הדין הקפיד חרות לדייק ("מאסר חדישים לשוטר-גיטו לשעבר", חרות, 13 במאי 1953, עמ' 4). כך היה גם במקרה של נ"ב שהיה ממונה על חדר קילוף תפוחי אדמה בפלשוב: בכותרת ובידיעה הוא כונה קאפו ("קאפו" במחנה ריכוז נאצי זוכה מכל אשמה ע"י ביה"מ בתל-אביב", קול העם, 5 במאי 1953, עמ' 49) ובמקרה של מ"ג, שלפי מרבית הדיווחים בעיתונים היה איש המשטרה היהודית. "בירור משפטו של 'קאפו' יהודי", קול העם, 19 במאי 1953, עמ' 6.

²⁶⁰ אליהו עמיקם, "נאום קאפו אל עמו", סלם ב, י (כ"ב), שבט תשי"א, עמ' 12-13.

²⁶¹ בשימוש זה במושג קאפו נמצא דמיון למשמעות המושג יודנראט כפי שהובילו אותה אנשי מפ"ם באותה תקופה. במהלך ההתקפות את הממשלה בוויכוח על השילומים רמזה חייקה גרוסמן: "סוגי האנשים שדיברו בניטאות, כפי שמדברים עכשיו, על 'תועלת' ותכלית' – סופם היה שהובלו כצאן לטבח". "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952, עמ' 1. ראו גם: יחיעם ויץ, "מחלוקת פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001, עמ' 131.

²⁶² חבר הכנסת יעקב גיל, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, תש"י-1950 (קריאה ראשונה)", דברי הכנסת 4, ירושלים, 1950, עמ' 1155.

²⁶³ ישראל גוטמן, "קאפו", האנציקלופדיה של השואה ה, עמ' 1066; קאפו (סרט), ישראל, 2000.

²⁶⁴ לסיפורה של צימטבאום ודיון באופן הצגתו במקורות שונים כולל עדות כגן ראו: נעמה שי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה": ההתנסות הנשית על-פי אוטוביוגרפיות שנכתבו בין השנים 1946-2000 על-ידי ניצולות אושוויץ-בירקנאו, עבודה לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004, עמ' 82-97.

צימטבאום לא היתה קאפו בשום מובן: היא היתה "נושאת תפקיד" – לויפרען (שליחה)²⁶⁵ – אך לא ראש יחידת עבודה; "היא היתה הגונה מאד", אמרה כגן, "היתה ידועה בכל המחנה, מכיוון שעזרה לכולם. והכוח שלה והשלטון כביכול שהיה בידה לא נוצל לרעה על ידה כמו שזה נעשה לעתים קרובות על ידי הקאפו. היא סבלה את הסבל. אמנם היו לה אפשרויות יותר גדולות, היא היתה יכולה להתרחץ בבירקנאו".²⁶⁶ בדיווח על העדות הציגו דבר, למרחב הצופה, והבוקר את צימטבאום בטעות כקאפו: "העדה [כגן] סיפרה גם על גבורתה של 'קאפו' [...] צעירה מפולין בשם מאלה צימטבאום [צ"ל צימטבאום], שנתפסה ע"י הגרמנים בבלגיה. היא עזרה לעצורים בכל כוחה ולא ניצלה את סמכותה לרעה, כפי שעשו לעתים קרובות 'קאפו' אחרים". אחת הכותרות היתה "גורלה של 'קאפו' הגונה".²⁶⁷ זה לא היה נכון; כגן לא הציגה את צימטבאום בשום שלב כקאפו: היא ציינה שהיא היתה "לויפרין, שליחה בין הבלוקים והמקשרת בין ה'בלוקפירר שטובה' והקאפו והאסירות" שבניגוד לקאפוס לא ניצלה את לרעה את מעמדה.²⁶⁸ חלק מהעיתונים תיקנו את הטעות שנבעה כנראה מהדיווח שקיבלו מסוכנות עתי"ם. באותה הזדמנות חלק תיקנו גם את השיבוש שנפל בשמה. במידת מה מעז יצא מתוק: התיקון הביא לפרסום סיפור הגבורה של צימטבאום שעד אז כמעט שלא נזכר.²⁶⁹ אחרי כשבוע פרסם הבוקר בהבלטה יתרה את סיפור חייה שם הודגש שבהיותה באושוויץ שימשה שליחה שתפקידה להעביר פקודות והוראות ממפקדת המחנה לבלוקים והיה לה מעבר חופשי ממחנה אחד לאחר. לכתבה נוספה הערה: "בטעות כתבו שהיא היתה 'קאפו' – אין זה נכון". על הרשימה היתה חתומה "חברתה גיזה וו. מס' 5964", היא גיזה וייסבלום, בת דודתה של צימטבאום, ניצולת אושוויץ בעצמה.²⁷⁰ הטעות נפלה שוב דווקא בגיליון דצמבר 1961 של ידיעות יד-ושם בו הובאו סיפורים נבחרים שהשמיעו

²⁶⁵ כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' רח; עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1193. ²⁶⁶ שפ. דברים דומים נכתבו על צימטבאום ברשימה שפורסמה ב-1946 במשמר: "מאלה מעירה לאחת המפקחות שלא תצעק עלינו, ניגשת לחולה ומתקנת את השמיכה שנשמטת מכתפיה. היא סחה לנו דברים שעוד לא שמענום פה עד כה. היא מנחמת ומעודדת אותנו. פניה עדינים, חיוכה הנעים, דבריה החמים – כל אלה ריתקונו אליה, מאלה היתה איש הריעות, אדם במלוא מובן המלה". זהבה, "לזכרה של מאלה צימטבאום", משמר, 22 באוגוסט 1946, עמ' 2. כך גם בספרה של פאניה פנלון שהיתה אסירה בבלוק התזמורת במחנה הנשים: "מאלה אינה רואה בזה [בתפקיד שקיבלה] מקום מקלט. מיד היא חושבת שתוכל להשתמש בתפקיד כדי לעזור לאחרים [...] האסירות אהבו אותה והעריכו אותה. בטחנו בה בעיניים עצומות. ידוע שמאלה 'שוכחת' שם ברשימת הסלקציה, כאשר מתאפשר לה. כשמתעוררים קשים, בעיות, הולכים לחפש אותה. למרות היותה יהודייה מכבדים אותה האחרים ואינם מעזים ללעוג לה או להעליב אותה". פאניה פנלון, תזמורת על תנאי, תל-אביב, 1981, עמ' 149.

²⁶⁷ "רישום שיני-זהב", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "השופטים בכו כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9; "סיבת המוות – טיפול מיוחד", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; "גורלה של 'קאפו' הגונה", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2. הטעות נפלה בעמודי החדשות: במאמר מאולם בית המשפט שפורסם בלמרחב הציג חיים גורי את צימטבאום כ"דמות ידועה בין הנשים שם [באושוויץ], שליחה בין בלוקים, מארגנת ועוזרת". גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 128. הוא עצמו הכיר את סיפורה משנים עברו ואולי משום כך לא טעה והוטעה. יחיה עם חיים גורי.

²⁶⁸ עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1191-1192. לדיווחים ראו: "השופטים בכו כשהוקרנו סרטי אושוויץ ומאוטהאוזן", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 9; "אני היהודיה אמות בגבורה – ואתה, הנאצי, תגודע ככלב!", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 2; "פנקסנות-הרצח במחנה אושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2. בספרה האוטוביוגרפי ציינה כגן שצימטבאום היתה לויפרעין (שליח) ולא הזכירה את המלה קאפו, וציינה שם, כפי שעשתה במשפט, ש"היתה היחידה בין בעלות התפקידים שהאסירות לא התלוננו עליה. והיה ידוע יפה לכולנו, שמאלה [כך במקור] הצילה חיים רבים". כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' רח.

²⁶⁹ לנוכחותה הדלה של צימטבאום בעיתונות ראו בפרק הראשון "האוחזת בנשק". ²⁷⁰ גיזה וו., "כך ברחת ונפלת באושוויץ ה'לויפרעין' מאלה צימטבאום הי"ד", הבוקר, 15 ביוני 1961, עמ' 3. על סיפורה של צימטבאום כפי שסיפרה אותו וייסבלום ראו גם: Giza Weisblum, "The Escape and Death of the 'Runner' Mala Zimetbaum", Yuri Suhl (ed.),

ניצולים בעדותיהם כמשפט: צימטבאום נזכרה כ"קאפו [ש]עזרה באומץ לב לרבים במחנה".²⁷¹ העדות והמחקרים המאוחרים המתייחסים לצימטבאום לא מציגים אותה בשום מקרה כקאפו.²⁷²

2. "את כל מעשיה עשתה [...] שעה שהיא עצמה היתה נרדפת": הצגתה של "נושאת

התפקיד" במחנה כקורבן

במקביל להתייחסות ל"נושאי התפקידים" כמשפטי פעולה, התייחסות שרמזה על תיוגם כפושעים ובאה לידי ביטוי בין היתר בכינוי קאפו, ניכרה בעיתונות התקופה גישה שהציגה אותם כנרדפים, קורבנות בעצמם, מי שאי אפשר לשפוט, בוודאי לא באופן פורמאלי, את הפעולות שביצעו בתקופת השואה. גישה זו בוטאה בעיתונים בעיקר בדיווחים על הדיונים ובעיקר על פסקי הדין במשפטיהם של ניצולים וגם בסיפוריהם של ניצולים שפורסמו אז; יחס דו-ערכי זה – הצגת "נושאי התפקידים" כפושעים מצד אחד וכקורבנות מצד שני – מלמד שהיחס של הישראלים ל"נושאי תפקידים" במחנות עוד בשנים שקדמו למשפט אייכמן היה מורכב ולא פשטני, ושהיה ניסיון, כמאמרו של פרימו לוי, לבלום את התשוקה לפשט את הדברים ולדחות את הדיכטומיה ל"טובים" ו"רעים" שמאפשרת התמודדות מסוימת עם מוראות השואה,²⁷³ ולהכיר בעובדה שאף אחד לא יכול באמת לשפוט את "נושאי התפקידים". דוד בן-גוריון התייחס לזאת עוד ב-1955, לנוכח פרשת קסטנר, אז כתב ש"אני לא הייתי לוקח על עצמי לשפוט שום יהודי שיש שב, בעת שאני ישבתי פה [...] היהודים שחשבו לבטח בימי היטלר אל ייקחו על עצמם לשפוט את אחיהם שנשרפו ונטבחו וגם המעטים שניצלו [...] בני דורנו שלא טעמו טעם גהינום זה – מוטב להם (לפי עניות דעתי) לידום ביגון ובענווה".²⁷⁴

עיתונות התקופה מלמדת שהכרה זו החלה לנבט בציבור הישראלי כבר בשנות החמישים והבשילה בשנים הראשונות אחרי משפט אייכמן. עד משפט זה העיסוק ב"נושאי התפקידים" היה בדרך כלל באמצעות דיווחים על המשפטים שהתנהלו כנגד הזוטרים שבהם בגטאות ובמחנות ולא כנגד בכירים, כמו ראשי היודנראטים. העיתונות

Langbein, *Against All Hope*, New York, 1968, p. 192. ההפנייה מתוך *They Fought Back*, New York, 1968, לוייסבלום ראו אצל שי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה", עמ' 90.

²⁷¹ "תמצית סיפורי העדים במשפט", ידיעות יד-ושם 28, דצמבר 1961, עמ' 57.

²⁷² Langbein, *Against All Hope*, p. 192; Langbein, *People in Auschwitz*, p. 176; פרימו לוי, *השוקעים והניצולים*, תל-אביב, 1991, עמ' 120; צ'ך, "מינהל האסירים באושוויץ", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות; שוויברצקי, "מבצעי בריחה של אסירים", אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 534; Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London & Portland, 1998, p. 146; יהודית תידור-באומל, "חגרה בעוז מתניה: גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי", דפים לחקר תקופת השואה יג, 1996, עמ' 194; "צימטבאום, מלה", *האנציקלופדיה של השואה*, עמ' 1037; שי"ק-איתן, "הגוף המסכן הזה", עמ' 84.

²⁷³ במסה על "האיזור האפור" כתב פרימו לוי: "התופעות ההיסטוריות והטבעיות בחלקן הגדול אינן פשוטות, למצער לא באותה פשטות שהיינו רוצים בה. ובכן, רשת יחסי האנוש בתוך המחנה לא היתה פשוטה: לא היה אפשר לצמצמה לשני גושים של קרבנות ונוגשים. מי שקורא (או כותב) כיום את דברי ימי הלאגר ניכרת בו היטב הנטייה, הצורך אפילו, להפריד בין הטוב לרע [...] כאן הצדיקים, שם האורוים". לוי, *השוקעים והניצולים*, עמ' 28.

²⁷⁴ מצוטט אצל ויץ, *האיש שנרצח פעמיים*, עמ' 258-259 ואצל שטאובר, *הלקח לדור*, עמ' 67. בן-גוריון כתב זאת במכתב לא"ז שטיין, אז עיתונאי דבר.

מלמדת גם, שבשנות החמישים לא התקיים דיון ציבורי רציני ביחס לתיפקודן של מועצות היהודים בגטאות; כמו קאפו גם המושג "יודנראט" נזכר בדרך כלל כמטבע לשון בוויכוח פוליטי במטרה לתקוף מפלגה או זרם כפי שהיה למשל בוויכוח על השילומים ובפרשת קסטנר. גם הוויכוח "על שתי הדרכים", אז תקף אלטרמן את החלוקה הפשטנית ל"טובים" ("אוחזים בנשק") ו"רעים" (חברי מועצות היהודים), היה קודם כל פוליטי.²⁷⁵

היעדרו של דיון רציני בנושא, כזה שיחרוג מתיוג "נושאי תפקידים" כ"רעים" ו"אוחזים בנשק" כ"טובים" ומהצגת "שתי דרכים" שאין בלתן ויתייחס בהרחבה לדרכי התמודדות רבות ושונות של יהודים עם מדיניות הכיבוש הגרמני ומשמעויותיהן, לא נבע מהרצון לטשטש פעולות שיכולות היו להתפרש כשיתוף פעולה עם הגרמנים וכתרומה לממדי הרצח ההמוני של העם היהודי כפי שהציגה זאת חנה ארנדט²⁷⁶ וכפי שטען ראול הילברג בהקשר של יהודים שהיו בעלי תפקידים, בכלל זה היודנראטים,²⁷⁷ ולא דווקא מפני שהיו עלולות להכתיים את מפלגת השלטון, כפי שהציעה עדית זרטל בהקשר של פרשת קסטנר.²⁷⁸ דיון ציבורי מעמיק על תיפקודם של "נושאי תפקידים" לא יכול היה להתקיים בחברה הישראלית בתקופה הזו, שכן האירועים היו קרובים מדי, טריים מדי, והחברה היתה צעירה מדי ועסוקה מדי במאבק על קיומה ובעיצוב דמותה. הישראלים של אז לא ברחו מהתמודדות עם הנושא; הם הסתייגו מהתמודדות פשטנית עמו ודחו את ההתמודדות האמיתית למועד מאוחר יותר. מפרספקטיבה של זמן קרוב לוודאי שהחברה הישראלית של אז הפנימה את מושג "האזור האפור" שטבע פרימו לוי; באותם ימים הפנמה זו בוטאה בשיח הציבורי בבית המשפט – בפסקי דין במשפטים על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" חזרה ועלתה הקביעה שקשה וכמעט תמיד בלתי אפשרי לשפוט את האנשים האלה – ובעדויות הניצולים, כפי שהיה בעיקר במשפט אייכמן, שהציגו את מורכבות חייהם של אסירים על הדילמות במאבקייהם היומיומיים לשרוד, וחלחלה לכלל הציבור הישראלי בשנים שבאו אחר כך.

בית המשפט זיכה לא מעט מ"נושאי התפקידים" שהועמדו לדין על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם". במקרים של הרשעה היה מדובר על עונשי מאסר קצרים יחסית, גם לנוכח העובדה שהחוק איפשר

²⁷⁵ מורכבותו, בעיקר ביחס ליודנראטים ותיפקודם ביחס ל"אוחזים בנשק" ופועלם, ניכרת בכתביו של אלטרמן שפורסמו כעבור שנים, שם יצא בין היתר נגד הפשטנות שאפיינה את הדיון הציבורי אז. אלטרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס. אלטרמן כתב בין היתר: "ענין זה של הסכמה לשילוח יהודים הוא אחד האפלים ביותר בתקופת אופל זו, אבל מליצתנו, הנאמרת והנכתבת, העושה את היודנראט אחראי לה, שאולולא הוא לא היתה תופעה זו באה לעולם, היא חטא לאמת ההיסטורית ופריקת האחריות ההיסטורית. אכן זו, אם יש לידותה, לא בייודנראט בלבד היא צריכה לפגוע [...] מעשה שטחי ומעוות הוא להטיל אחריות זו על היודנראט בלבד [...] הטלתו על ראש היודנראט בלבד היא גם עוול מוסרי וגם מעשה זלוול ושיטוח כלפי ההיסטוריה, אשר לקחה צריך שיהיה מלא ומואר. מי שחרר ללקח ולמוסר-השכל שאומה צריכה ללמוד מן המאורעות הללו צריך להתנגד בכל התוקף לשיטוח זה. פרשה זו אסור שנדלג עליה בכוחן של כמה ססמאות ומליצות, שכן אף עליה חל מה שחל על חקר התקופה כולה". שם, עמ' 105.

²⁷⁶ ארנדט, אייכמן בירושלים, עמ' 126-129.

²⁷⁷ Raul Hilberg, The Destruction of the European Jewry, Chicago, 1961; ראול הילברג, "היודנראט ככלי-שרת ביודעין או שלא ביודעין", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית: הרצאות וריונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, עמ' 23-35. לדיון בגישתו של הילברג כגישה מכיליה ביחס ליודנראטים ראו: מכמן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה, עמ' 163-164.

²⁷⁸ זרטל, האומה והמות, עמ' 65-66.

לגזור מוות. לפי העיתונים השופטים נטו להקל בעונש. המקרה המפורסם ביותר היה של י"א שעונשו הומר ממות לשתי שנות מאסר.²⁷⁹ במקרה של ח"ב החליטו השופטים להקל בעונש וגזרו חמש שנות מאסר: בגזר הדין כתבו שלמרות ש"המעשים בהם הודה הם חמורים ביותר והעונשים עליהם עלולים להסתכם בשנות-מאסר רבות [...] הם מתחשבים בתקופה הארוכה שעברה מאז ביצוע המעשים וכן בנכותו ובמצבו המשפחתי". ח"ב איבד בשואה את אשתו וילדיו, הפך נכה ועיוור בעין אחת. הסנגור טען ש"לאחר יסורי-איוב אלה, שהם עונש מספיק לנאשם, הוא הצליח להקים משפחה מחדש". בתגובה לטיעוני התביעה שהתנגדה להקלה אמר השופט דוד גויטיין: "עומד לפנינו כלי שבור למעלה מבן חמישים ואתם רוצים שנשלח אותו לחמש שנות מאסר?".²⁸⁰ בתחילת 1960 נגזרה על ח"ז שנת מאסר אחת: בית המשפט החליט להקל בעונשו לנוכח עדות לפיה עזר ליהודים אחרים ובעקבות חילוקי דעות שהתעוררו בין השופטים. בדעת מיעוט כתב אחד ש"קשה לקבוע את עונשו של יהודי שביצע עבירות כלפי אחיו הנרדפים. קשה שבעתים משום כך לקבוע עתה, אחרי שנים כה רבות, את מידת העונש לגבי אדם שעלה לארץ והקים כאן את ביתו".²⁸¹ רק פעם אחת דווח על שופט שהחמיר בדין למרות שהתביעה וההגנה הסכימו ביניהן על מידת העונש.²⁸²

ככלל, בדיווחים על משפטים לפי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" לא נהגו העיתונים להציג את האסירים הממונים כאכזריים מטבעם. בחלק מהמקרים הם אפילו הוצגו כאור חיובי ותוארו כמי שניסו, ולפעמים הצליחו, להציל חיים. הידיעות והכתבות הביאו את דברי הנאשמים שסיפרו שנהגו באלמות במטרה להפחית מסבלם של אסירים ולפעמים להציל אותם ממוות. בתחילת 1952, במקרה של ר"ה שזוכתה, התרשם השופט זאב צלטנר כי "הנאשמת היא בעלת אופי חזק, ועשתה בחכמה שלא התנהגה עם העצורות ברכות יתרה וב'כסיות משי',

²⁷⁹ בתחילת 1952 הרשיע שופט בית המשפט המחוזי בתל-אביב את י"א (בידיעה הוא הוצג כקאפו) בחמש מהאשמות שהיו מיוחסות לו. הנאשם נדון למוות ובית המשפט המליץ לנשיא המדינה להמתיק את העונש בהתחשב במצבו הבריאותי של הנאשם שהיה חולה וקטוע רגל. עונש המוות הומר לשתי שנות מאסר. "י"א הנאשם בפשעים במחנות נידון למוות", הצופה, 6 בינואר 1952, עמ' 4; "פסק-דין מוות ראשון בישראל נגד 'קאפו'", קול העם, 6 בינואר 1952, עמ' 4; "פסק דין מות על קאפו", שערים, 6 בינואר 1952, עמ' 4; "פסק דין מות ראשון במסגרת החוק לעשיית דין בנאצים", הקול, 6 בינואר 1952, עמ' 1. לדיווחים על המתקת העונש ראו: "בוטל עונש המות נגד י"א", הבוקר, 8 באפריל 1952, עמ' 4; "פסק-ד מוות על י"א הוחלף למאסר שנתיים", הצופה, 8 באפריל 1952, עמ' 4. אחד משופטיו של י"א היה יוסף לם, לשעבר חבר כנסת (מפא"י) שהיה מעורב בניסוח "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם". לפסק הדין וגזר הדין (מוות) של בית המשפט המחוזי ראו: פסקים ה' (מחוזיים), פ.ח. 1, 9/51, עמ' 154-180. עוד על הפרשה ראו: זרטל, האומה והמוות, עמ' 107-113; שגב, המיליון השביעי, עמ' 246-247.

²⁸⁰ "שוטר-לשעבר במחנה-הסגר נאצי — ל-5 שנות מאסר", על המשמר, 4 במאי 1959, עמ' 3; "הוקל עונשו של ח"ב בנידון על עזרה לנאצים", דבר, 29 ביוני 1959, עמ' 4.

²⁸¹ "קאפו" נדון למאסר שנה", הבוקר, 23 במאי 1960, עמ' 4. הצופה הביא את הדברים שאמרה אשתו לבית המשפט: "קודם סיפרה אשת הנאשם כשדמעות בעיניה, כי היא עצמה היתה קרוב לשואה כשאיבדה את בעלה הראשון ובנה במחנות המוות. היינו משפחה מאושרת ועתה יפול העונש על 2 ילדים ואשה שהיא עצמה היתה קצטניק ועברה את הגהינום של היטלר". הצופה הציג אותה כמי שהכריעה את הכף: בית המשפט החליט להקל "בגלל המצב המשפחתי של הנאשם והתנהגותו הטובה מאז עלותו ארצה. "הקאפו ח"ז הורשע ונדון לשנת מאסר אחת", הצופה, 25 ביולי 1961, עמ' 3. לאשה ראו גם: שוורץ, "ה'קאפו' טען: ביצתתי פקודות", מעריב, 25 ביולי 1961, עמ' 11.

²⁸² בינואר 1952 נדון מ"פ לשלוש שנות מאסר וכעבור מספר חודשים הועמד שוב לדין והורשע. השופט גזר עליו שנה וחצי מאסר; למרות שגם התביעה וגם ההגנה ביקשו להכליל את העונש המגיע לו בתקופת המאסר שהוא כבר מרצה סירב השופט "בהטעמו כי העובדות שנתגלו במשפט זה מראות על אכזריות והן חמורות עד כדי כך, שאינו יכול להיענות לבקשה". "עוד שנה וחצי מאסר ל'קאפו' פ", הצופה, 17 בספטמבר 1952, עמ' 4; "מאסר נוסף ל'קאפו'", חרות, 17 בספטמבר 1952, עמ' 4; "שנה וחצי מאסר ל'קאפו' במחנה ריכוז", קול העם, 17 בספטמבר 1952, עמ' 4.

שאלמלא כן היתה עושה לעצורות 'שירות דב'. הנאשמת השיגה בצעקותיה ואימיה מה שהגרמנים היו משיגים ביריות".²⁸³ היה זה ביטוי להכרה בשיקול הדעת שהנחה את האסירים הממונים שלא פעם סברו ששמירה על הסדר – ולא ניסיונות להתנגד בכוח הזרוע – עשויה לאפשר לאסירים לעבור את היום ובסוף להציל אותם.²⁸⁴ "רק פעמיים הכיתי עצירות", סיפרה הנאשמת ר"ה בבית המשפט, "הדבר היה כאשר הגרמנים פקדו על כל העצורות לכרוע ברך במשך 12 שעות רצופות על שאחת העצורות נעדרה מהמיסדר. בתורת 'לאגר קאפו' הייתי צריכה לפקח על הסדר שעה שהנשים כרעו על ברכיהן. לאחר שעות מספר, החלו נשים אחדות לקום, רצתי לחדרי, שם מצאתי צינור אלומיניום, והתחלתי להצליף בו על העצורות, אולם לאחר המכה הראשונה נשבר הצנור ומאז לא נגעתי יותר בעצורות".²⁸⁵ העיתונים ציטטו את מה שאמר מ"פ במשפטו: "אמנם הכיתי עצורים, אולם עשיתי זאת כדי שלא יפלו לידיו של המפקד הנאצי [...] בדרך כלל הייתי סוטר על פניהם של הקרבנות [...] אולם הייתי מכה רק באנשים שהגרמנים רצו להענישם במו ידיהם. יעידו כל אנשי המחנה שהייתי מכה רק בנוכחות הנאצים".²⁸⁶ לעתים התפקיד שמילאו הוערך כסיבה לאכזריותם; שחרור ממנו הוצג כמה שעשוי היה להשיב להם צלם אנוש. בתוך כך הוצגו במובן מסוים כקורבנות, בדומה לנשים שבגדו באמהותן כשנטשו את הילדים. במשפט נגד מ"ג העיד מטעם ההגנה רב צבאי בצה"ל שבזמן המלחמה שירת כרב בצבא הבריטי והגיע לברגן בלזן יומיים אחרי שחרור המחנה. הוא סיפר לבית המשפט על היכרותו עם הנאשמת: "כשכנס [הרב] [...] לברגן בלזן, מינה את הנאשמת לתפקידים אחראיים במחנה. כל תלונה על התנהגותה בתקופת הכיבוש לא נתקבלה. כן סיפר העד כי הנאשמת מילאה את תפקידה [אחרי השחרור] במסירות ובשקידה רבה והתנהגה בצניעות".²⁸⁷ ב-1961 הוקרן בבתי הקולנוע בארץ הסרט קאפו (איטליה, 1961) המספר את סיפורה של אסירה שמונתה לתפקיד כזה: "דמותה החדשה [...] מתקבלת כדמות-

²⁸³ "ר"ה זוכתה", חרות, 21 בינואר 1952, עמ' 4; "הקאפו עשה בחכמה שלא התנהג בכסיות משי...", קול העם, 20 בינואר 1952, עמ' 1. לסיפור דומה ראו: נחמיה ורדיגר, "הקאפו הטוב של 'ילדי בוכנוואלד'", זכור ט, 1988, עמ' 116. לא תמיד היה זה כך: במשפטה של א"ט טען הסגור: "הנאשמת אמנם הכתה עצורות [...] אך עשתה זאת מתוך כוונה למנוע מלמסור עצורות אלה לגרמנים על אי-ציות לתקנות המחנה, כדי למנוע באופן זה תוצאות חמורות יותר מן התוצאות שנגרמו על-ידי המכות", אך השופטים לא קיבלו טענה זו. פסקים ה (מחוזיים), עמ' 148-149.

²⁸⁴ זאת בניגוד לחנה ארנדט שטענה שבאותה שמירה על הסדר מועצות היהודים השיגו מטרה הפוכה ועזרו לגרמנים לרצוח כמה שיותר יהודים. ארנדט, אייכמן בירושלים.

²⁸⁵ "ר"ה טוענת שהצילה נשים ממות", הצופה, 17 בינואר 1952, עמ' 4. ראו גם: מגדה הילנגר ופרנסיס קוסל בראיונות לסרט קאפו. על אלמה רוזה, ראש בלוק המוסיקה באושוויץ, סופר בין היתר: "ללא משמעת נוקשה, האמינה, ייחרץ גורלן של כל הנשים למוות". ריצ'רד ניומן עם קארן קירטלי, אלמה רוזה: מווינה לאושוויץ, אור יהודה, 2005, עמ' 282.

²⁸⁶ "אמנם הכיתי – אך לא הרגתי", הבוקר, 13 בינואר 1952, עמ' 4. ראו גם: "הכה יהודים כדי שלא יפלו בידי הגרמנים – טוען מ"פ הנאשם בפשעים במחנות", הצופה, 13 בינואר 1952, עמ' 4; "פ": הלואי ונשלחתי לאושוויץ", חרות, 13 בינואר 1952, עמ' 4. באותה תקופה פורסמה בעיתונות עדות "נושא תפקיד" שהיה סגן מפקד המשטרה היהודית באחד הגטאות, שם סיפר ששילם כופר נפש לגרמני כדי שלא יוציא להורג יהודים שעבדו בבית חרושת ובכך "הצלתי את כל האנשים ממוות בטוח". "פ": הצלתי יהודים מגרדום", הצופה, 6 בפברואר 1952, עמ' 3; "הצלתי עשרות יהודים מהגרדום", הבוקר, 6 בפברואר 1952, עמ' 4. דברים ברוח זו נשמעו בכנסת ערב "חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם": "אני עצמי הייתי אסור במחנה", סיפר חבר הכנסת יוסף לם, "ואני יודע כמה פשעים ביצעו הממונים במחנות, לא רק הנאצים, אלא גם עוזריהם, שהיו בעצמם אסירים במחנות. אבל אני יודע גם מקרים רבים, שאנשים כאלה, שהיו בעצמם נרדפים, עשו הכל כדי למנוע את ביצוע הפשעים. היו מקרים שונים שה'קאפו' היה צריך לעשות מעשה, שלפי דעתנו היה זה מעשה העוזר לנאצים, כדי למנוע שכל האנשים שהיו תחת מרותו יסבלו חבלות חמורות, העלולות לגרום למוותם". לם, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם", דברי הכנסת, עמ' 2394-2395.

²⁸⁷ "רב מעיד לטובת נאשמת מברגן בלזן", חרות, 1 בפברואר 1952, עמ' 5.

אמת, בעיקר מכיוון שיודעים אנו היטב שבאותם ימים, קמו כמותה מבין המובלים לטבח", כתב הבוקר שמצא את הסרט "מרתק, אכזרי ומציאותי". הצעירה, שהפכה מ"ילדה רכה ורגישה" ל"אשה נוקשה ואכזרית, הרודה בחברותיה לשעבר", התפכחה בעקבות אהבתה לאסיר (חייל סובייטי) והתאבדותה של ידידה מבוגרת ובסופו של דבר סייעה לאסירים שתיכננו לברוח מהמחנה: "הנערה היהודית מכפרת על שגיאתה הגדולה ולאחר שבמעשה גבורה מאפשרת היא את בריחתם של השבויות והשבויים נופחת היא את נשמתה כששפתותיה ממלמלות את ה'שמע ישראל'".²⁸⁸ כך היה גם בחיבורים שכתבו ניצולים באותם ימים.²⁸⁹

הידיעות בעיתונים בנושא פסקי הדין במשפטים של ר"ה מאושוויץ ומ"ג מברגן בלזן מלמדות שהשופטים גילו כלפיהן רגישות רבה: "בישראל לא יעזור לנאשמת זיכוי פורמלי בלבד", צוטט מפסק הדין של ר"ה, "זכיון שבית המשפט משוכנע כי הנאשמת לא עשתה את העבירות המיוחסות לה, הוא מוצא לחובתו לקבוע במפורש כי הנאשמת חפה מכל פשע, וקביעת עובדה זו היא בעלת משמעות מיוחדת לגבי ילדיה".²⁹⁰ מ"ג הורשעה בגרימת חבלות לשתי עצורות, זוכתה מאשמת הריגה ונדונה לעשרה חודשי מאסר. בפסק הדין קבע השופט מקס קנת: "אין-ספק בלב ביהמ"ש שאת כל מעשיה עשתה מתוך הכרח השעה, שעה שהיא עצמה היתה נרדפת". תקופת המאסר חפפה לתקופת המעצר ומ"ג, אז בת עשרים ושש, חזרה "לבעלה ובתה הרכה, הסובלים את סבלה. הנאשמת יכולה לחזור למשפחתה בהרגשה שסילקה את חובה במלואו".²⁹¹

מ"ג ו-ר"ה היו קורבנות כפולים: כל אחת מהן היתה אדם נרדף, גם בתקופת השואה וגם בארץ. "מדברי עדותן של עדי התביעה בלטה שנאתן הרבה לנאשמת", דיווח חרות על משפטה של מ"ג; בפסק הדין ציין השופט כיצד נעצרה ביוני 1948 על ידי כוחות הביטחון ברחוב אלנבי בתל-אביב "כאשר נשים מספר, שהופיעו במשפט זה כעדות מטעם התביעה, האשימו את מ"ג בריגול". בפסק הדין קבע: "במשפט זה לא הוכח כי מ"ג זיהתה את עצמה עם הגרמנים, ולאחר שביהמ"ש שמע את עדותה של הנאשמת ואת עדויות עדי-ההגנה, אין כל ספק בלב ביהמ"ש שמ"ג

²⁸⁸ משה אלון, "קולנוע: הילדה שהבינה – במאוחר", הבוקר, 15 במאי 1961, עמ' 3.
²⁸⁹ באנשים ואפר נכתב ש"נושאות התפקידים" באושוויץ "סימלו בהתנהגותן את אכזריות המחנה וקשיחות הלב [...] להגנתן-מעט אפשר לומר שרובן ככולן היו נערות צעירות בשעה שהוגלו מביתן ואת 'חינוכן' השלימו במחנה. מיטב שנות נעוריהן בלעו גדרות התיל, ומה פליאה היא שלבן הורעל". אנשים ואפר, עמ' 57. בחיבורה על נשים באושוויץ שראה אור לראשונה ב-1946 בצ'כוסלובקיה כתבה רופאה מסלובקיה שהיתה רופאה במחנה: "במשך חודשים במחנה הן התנסו בחיי הגיהנום של המאה ה-20. הן ראו איך האמהות שלהן הועמסו על משאית שהובילה אותן לתאי הגזים [...] הן הביטו כיצד עכברושים מכרסמים גוויות שכנותיהן ואיך בשעת העבודה ירו או הכו למוות את החברה שלהן [...] הן היו מוכות, מלאות כינים וזוהמה, עם רגליים קפואות, שלא הרגישו יותר את הכאב [...] הדמעות יבשו. עטופות בשכבת שריון של קשיחות ואדישות, התמודדו במאבק על ההישרדות". חלק מהן, סיפרה, מונו לתפקידים: "לאחדות מהן לא עמדו הכוחות הנפשיים. הן נעשו קשוחות ואטומות מהסבל שסבלו בתקופה הראשונה, הקשה, במחנה. הן הסתנוורו מהשררה שהוענקה להן וניצלו את מעמדן. למזלנו, הן היו רק בודדות". מרגיטה שוואלב, "יהודיות מסלובקיה במחנה אושוויץ" (תרגום: יהושע ביכלר), ילקוט מורשת נג, נובמבר 1992, עמ' 97-98. לתיאורים דומים ראו: שילנסקי, מוזלמאן, עמ' 67-68, פנלון, תומורת על תנאי, עמ' 233-234.
²⁹⁰ ר"ה זוכתה, חרות, 21 בפברואר 195, עמ' 4; "הקאפו עשה בחכמה שלא התנהג בכסיות משי...", קול העם, 20 בינואר 1952, עמ' 1;

זוכתה ה'קאפו' שנאשמה בהתעללות, הבוקר, 20 בינואר 1952, עמ' 4.
²⁹¹ "10 חדשי מאסר למ"ג", חרות, 10 בפברואר 1952, עמ' 4.

לא היתה, ואיננה אף עתה, רעת-לב. ביהמ"ש אינו מאמין לסיפורים כי הנאשמת סחרה במזונן של העצורות".²⁹² בפסק הדין במשפטה של ר"ה כתב השופט צלטנר: "עדי התביעה נתפסו לפסיכוזה מחמת האנייה המיוחדת שנוצרה מסביב לעצם תפקידה של הנאשמת, בתורת 'לאגר-קאפו'. אמנם לבעלי תפקידים אלה היו יתרונות קמריים, אולם יתרונות אלה ניתנו במיוחד על ידי הנאצים כדי שתיווצר שנהא וקנאה בין העצורות".²⁹³ בפסק הדין במשפטה של הבלוק אלטסטה א"ט הציגו השופטים את התמונה הכללית שנתקבלה מהעדויות וציינו: "במחנה דאג איש איש לעצמו. כל אחד ניסה בכל הדרכים להיטיב מצבו. מי שיכול להשיג יותר לחם או יותר אוכל עשה זאת". למרות שזה לא נאמר במפורש, א"ט היתה חלק מ"כל אחד" מהאסירים במחנה ש"ניסה בכל הדרכים להיטיב מצבו": גם הנאשמת היתה אסירה ובמילותיו של פסק הדין – גם היא היתה "עצורה כאדם נרדף". גזר הדין נפתח כך: "עלינו להביא בחשבון את המסכות. הנאשמת הופקדה שלא ברצונה על צריף שבו שכנו כ-1000 נשים נרדפות. היא בעצמה היתה אדם נרדף כמותן". עוד ציינו השופטים: "לא הוכח לנו שהנאשמת הזדהתה באיזה מעשה שהוא עם הגרמנים [...] הנאשמת עצמה היתה עצורה בתנאים הרבה יותר חמורים משנת 1942 לפני שנתמנתה כממונה על עצורות אחרות וסבלה סבל רב".²⁹⁴ כך היה גם במשפטיהם של גברים.²⁹⁵ בכך מילא בית המשפט תפקיד חשוב: פסקי הדין הועמדו כמשקל נגד לתביעות נקם שניכרו בציבור, בעיקר אלה שהשתקפו בביטאוני השוליים; המשפטים עצמם ביטאו פן נוסף של העיסוק האינטנסיבי בנושא השואה.²⁹⁶ במהלך העשור, לנוכח התמעטות המשפטים על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" ובמיוחד לנוכח משפט אייכמן, השיח המשפטי לא רק שאיזן את השיח הפופולארי אלא השפיע עליו.²⁹⁷

²⁹² ש.ש.

²⁹³ "ר"ה וזכתה", חרות, 21 בפברואר 1952, עמ' 4; "זוכתה ה'קאפו' שנאשמה בהתעללות", הבוקר, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "זוכתה מאשמת התעללות בעצורות", דבר, 20 בינואר 1952, עמ' 4; "אשה קאפו מאושוויץ זכתה מכל אשמה", שערים, 20 בינואר 1952, עמ' 4. טיעון דומה השמיע פרקליט ב-1958: "על בית המשפט להתחשב בפנטסיה של עדים, בטינה האישית שלהם ובשנאתם לנאשם". "דינו של חשוד בהתעללות באסיר במחנות הנאצים – לביה"ד המחוזי", הצופה, 6 בפברואר 1958, עמ' 4.

²⁹⁴ פסקים ה (מחוזיים), עמ' 146 (מתוך פסק הדין) עמ' 151-152 (מתוך גזר הדין).

²⁹⁵ "הזמן ויד הדמיון עושים את שלהם ולפיכך אין לקבל את דברי מרבית העדים כהווייתם", דווח על פסק דינו של השופט בנימין כהן במשפטו של נ"ב שהיה "נושא תפקיד" בפלאשוב. "קאפו" במחנה ריכוז נאצי זוכה מכל אשמה ע"י ביה"מ בתל-אביב, קול העם, 5 במאי 1953, עמ' 4. בדיווחים על פסק הדין במשפט של צ"ש שנדון לששה חודשי מאסר נכתב שהשופט התייחס ליכולת המוגבלת של קאפו לשלוט בגורלם של האסירים: "הנאשם עשה עלי רושם של אדם המסוגל לכל מעשה שפל [...] ויתכן שעשה מעשים גרועים מאלה שבהם הואשם אולם [...] על סמך העדויות אני פוטר מנאשמת מסירת אנשים לשלטון עויין מחמת ספק, שאיננו אמנם ספק גדול אבל בכל זאת ספק. חוץ מזה יש ספק משפטי [...] והוא, האם אפשר 'למסור' יהודים שכבר נמצאים בידי הגרמנים". "קאפו" יהודי נדון ל-6 חדשי מאסר, קול העם, 8 באוקטובר 1953, עמ' 4. כשהרשיע את ח"ז כתב השופט המחוזי (כתארו אז) שלום קסאן: "יש להיזהר בעדויות על עובדות בלתי רגילות מאנשים שהרגישו השואה על בשרם ומחפשים נקמה במישהו ואולי מצאו את הנאשם להיות קרבנם. מטבע הדברים כי אדם לא יזכור פרטי המקרים לאחר תקופה ממושכת ומה גם שזה היה לחם חוקם משך שנים במקומות זוויע ונוגשים שונים – חיות טרף צמאי דם שכל כוונתן להשמיד היהודים ולכן קיימת אפשרות של ערבוּב פרשיות וטעות בקביעת אנשים שהיו נוגשים". "הקאפו ח. ז' (כך במקור) הורשע ונדון לשנת מאסר אחת", הצופה, 25 ביולי 1961, עמ' 3.

²⁹⁶ וזאת בשונה מההנחה של גליה גלזנר-חלד ורן בר-און לפיה העמדתם של יהודים לדין בארץ על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" שיקפו בצורה נאמנה את הנטייה של הישראלים דווקא להשתיק ולהדחיק את השואה. גליה גלזנר-חלד, דן בר-און, "אליעזר גרינבוים: הבניית סיפורו של קאפו במסגרת זיכרון השואה הקולקטיבי בישראל", אלפיים 27, 2004, עמ' 114.

²⁹⁷ על התפקיד שנטל לעצמו בית המשפט כמספר ההיסטוריה כמבטא הלכי רוח והשקפות עולם וכמשתתף בעיצובם ראו במחקרה של ברק-ארז, "ההגדת לבנך", עיוני משפט, עמ' 773-802. לעניין זה ראו גם: ליאון שלף, "בין רשימת שינדלר לבין הרכבת של קסטנר – על

בסיפורים האישיים שפורסמו אז הבלוֹטו ניצולים את מורכבותה של דמות "נושא/ת התפקיד": בכתביהם נהגו להבחין בין מה שהם הגדירו קאפוס "טובים" וקאפוס "רעים",²⁹⁸ כך היה גם בסיפוריהם שפורסמו בעיתונות: ברשימה בחרות ציינה ניצולה את העזרה שהושיטה ראש הבלוק לאסירות יהודיות שהתכוננו לפסח;²⁹⁹ ברשימה בשערים סיפר ניצול כיצד חיפה עליהם הקאפו בשעה שהתפללו.³⁰⁰ בהודעה ללשכה 06 סיפר דב וצלר, אסיר בזונדרקומאנדו בבירקנאו על הקאפו היהודי שבעזרתו "אני נשארתי בחיים".³⁰¹ בדיון בכנסת בנושא "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" אמר ניצול השואה חבר הכנסת יוסף לם (מפא"י), ניצול שואה בעצמו: "אני מודיע לכם, שהיו אנשים בתפקיד של 'קאפו' לפי בקשתם ורצונם של האסירים [...] אני יודע שהיו אסירים כאלה שמילאו תפקיד קדוש בתור 'קאפו' או בתור מפקח בלוק".³⁰² מיכאל גלעד (גולדמן) זוכר את אחד מראשי הבלוקים באושוויץ: "היה 'בלוק אלטסטה' אחד, יהודי – אני זוכר את שמו הפרטי – פשוט מלאך. הוא היה מתגנב בלילה למטבח, מוציא משם אוכל, מעיר את כולם בבלוק ומחלק אוכל. היו גם כאלה. היו גם כאלה וגם כאלה, גם במחנה וגם ביוזנרמאטס. בשנות החמישים היו הרבה אנשים שחשבו שמישהו עשה להם עוול, ובצדק. אבל מאוד יכול להיות שאותו האיש שעשה לו עוול, עשה למאה אנשים אחרים טובות. אלה היו מצבים של גיהנום".³⁰³ ויטקה קובנר, לוחמת גטו ופרטיזנית: "אני באתי [ארצה] באונייה לא לגלית [...] היה שם איש ענק, והוא היה התליין של אושוויץ, תארי לעצמך. ושם כל כך צעקו, אמרו אנחנו רוצים לתלות אותו, על האונייה. אונייה קטנה, כמה מאות איש, צופים, אחד ישב ליד השני, פתאום בא אדם ענק, אומרים הוא התליין מאושוויץ. היה זעם עצום של העולים ורצו לתלות אותו. וקמה בחורה אחת ואמרה: הוא הציל את חיי. זו סצנה שאני לא יכולה לשכוח. אנשים בבת אחת נרגעו. [...] בכל השנאה היתה אנושיות".³⁰⁴ בימי המדינה, בעיקר אחרי קבלת "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", עדויות

מציאות היסטורית, מיתוסים תקשורתיים ואמת היסטורית", דניאל גוטוויין, מנחם מאוטנר (עורכים) משפט והיסטוריה, ירושלים, 1999, עמ' 339-353; ליאורה בילסקי, "משפט קסטנר", חמישים לארבעים ושמונה: תיאוריה וביקורת 12-13, 1999, עמ' 125-133.

²⁹⁸ "יום העבודה וסדר העבודה", אנשים ואפר, עמ' 44; ראו גם בעדותו של ניצול אושוויץ במשפט אייכמן: "היו בלוקאלטסטה טובים, אבל היו גם רעים. הבלוקאלטסטה הטובים יכלו וגם הרבה עזרו, אפילו בסיכון עצמי, סיכנו את עמדתם ואת עצמם בעזרה להפסטינגים [אסירים]. היו להם אפשרויות נרחבות לעזור, ואכן גם הרבה ניצלו את זה". עדות גדליה בן-צבי, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1231.

²⁹⁹ "פלה פ", "בחשכת אושוויץ הבהיקו מצות צחורות", חרות, 24 באפריל 1962, עמ' 4.

³⁰⁰ יהודה רזמיוו, "כך התפללנו באויסשביץ", שערים, 9 בספטמבר 1953, עמ' 7.

³⁰¹ הודעה של דב וצלר ל"לשכה 06", 35 (שוטף) 41/43-4 (הודעה שנייה), מסמכי לשכה 06.

³⁰² לם, "חוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", דברי הכנסת, עמ' 2395.

³⁰³ שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן). ראו גם בראיון שנתן גלעד לסרט קאפו. לעניין זה ראו גם במחקר של ביכלר על היהודיות מסלובקיה באושוויץ: "מן העיון בכמה מקורות בולט כפל בהבחנה. בקטע אחד מואמות הצעירות מסלובקיה בהתעללות וביחס אכזרי לאסירות, ובמקום אחר באותו מקור, הן מתוארות באור שונה לחלוטין [...] הסתירות כביכול שמתגלות בעדויות של ניצולות בעניין זה רק ממחישות ביתר שאת את מורכבות הנושא". ביכלר, "ראשונות בגיא ההרגה", ילקוט מורשת, עמ' 41. בספרו מגילות אושוויץ כתב מארק בר: "עדים מסוימים ראו מה שראו, בעוד אחרים ראו אותו דבר עצמו ראייה שונה לחלוטין [...] באורח בולט באה לידי ביטוי הגישה הסובייקטיבית בהערכות השונות לגבי קאפו יהודים מסוימים". מארק בר, מגילות אושוויץ, תל-אביב, תשל"ח, עמ' 53.

³⁰⁴ ויטקה קובנר בשיחה אתי, קיבוץ עין-החורש, אוגוסט 2003. בספרו שואה שלנו שם אמיר גוטפרוינד בפיו של הניצול עורך דין סלומון (שלמה) פרל דברים ברוח דומה: "ליד כל אחד דרעק כזה [...] היה איש מופלא, שעשה יותר ממה שאפשר לדמיין. [...] וכל כך הרבה שהלכו בשואה הזו, והלוואי שהיה לי האומץ או הכוח להתנהג כמו שהם התנהגו. מה שקרה שם, בשואה, זה יותר מורכב ממה שאפשר להוציא מהרטיסיות שלי". אמיר גוטפרוינד, שואה שלנו, לוד, 2002, עמ' 376-377.

וסיפורים כאלה היו חיוניים, בעיקר מהבחינה המשפטית: לפי סעיף 10 לחוק בסמכותו של בית המשפט לשחרר נאשמים מאחריות פלילית בין היתר אם "עשו את המעשה או נמנעו מעשותו מתוך כוונה למנוע תוצאות חמורות יותר מן התוצאות שנגרמו על ידי המעשה או אי-המעשה, ומנע אותן תוצאות למעשה".³⁰⁵ בדיווחים על משפטים וחקירות בנושא הביאו העיתונים גם מעדויותיהם של ניצולים שהעידו לטובת "נושאי תפקידים":³⁰⁶ במקרה אחד הועמדו גבר ואשה לדין באשמת עדות שקר שנתנו במשפט של מי שהיה איש המשטרה היהודית; בין המעידים לטובתם נמצא יצחק (אנטק) צוקרמן, בעל דעה נחרצת על "נושאי תפקידים" בגטאות באשר הם.³⁰⁷ בדצמבר 1959 בוטלו האשמות כנגד ניצול שהיה אסיר ממונה; בעקבות בירור שערך היועץ המשפטי לממשלה חקרה המשטרה חלק מהתלונות הרבות שהוגשו כנגדו: "מהודעותיהם נתברר, כי הנאשם עמד בקשר עם הצורך, אך ניצל קשרים אלה לעשיית חסדים וטובות לאנשים, אשר נמצאו במחנות ההשמדה והיו מועמדים להשמדה".³⁰⁸

האבחנה בין קאפוס "טובים" ל"רעים" בפי הניצולים נמשכה בעדויות משפט אייכמן וגם בתגובות למשפט זה: בעדותה סיפרה אסתר גולדשטיין שרוב הנשים שהיו ראשי הבלוקים באושוויץ "היו טובות";³⁰⁹ רעה כגן סיפרה על אסירה ממונה ש"היתה זמן מה קאפו, הגונה מאד" וציינה שבין הקאפוס נמצאו גם נשים הגונות וישרות. בהמשך סיפרה על "חברה שלי שהיתה קאפו" שהצליחה להגיע לבירקנאו שם הדריכה את האסירים החדשים שהגיעו מהונגריה לדרוש קקוע על הזרוע, סימן לכשרם לעבוד, סיכוי כלשהו להישאר בחיים.³¹⁰ כך היה בעדויות גברים במשפט זה שסיפרו על קאפוס שהיטיבו עמם ועל כאלה שגילו יחס אנושי;³¹¹ התייחסות לקאפוס אכזריים היתה בהקשר של "נושאי תפקידים" לא-יהודים.³¹²

³⁰⁵ "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", סעיף 10, סעיף ב, ספר החוקים, עמ' 284.

³⁰⁶ למשל: "המשך עדויות במשפט 'הקאפו' פ", הצופה, 10 בינואר 1952, עמ' 4; "עצורי מחנות מעידים על פושע מלחמת נאצי", הקול, 24 במאי 1960, עמ' 2; "קאפו שהתעלל בעצורים במחנות ריכוז נידון לשנת מאסר", חרות, 23 במאי 1960, עמ' 4; "חשוד בהתנהגות אכזרית כלפי יהודים בזמן הכיבוש הנאצי", הצופה, 27 בספטמבר 1960, עמ' 4.

³⁰⁷ "נאשמים בעדות שקר במשפט שוטר גיטר", הבוקר, 27 באוקטובר 1960, עמ' 4. ראו גם: "העידו שקר במשפט שוטר גיטר", חרות, 27 באוקטובר 1960, עמ' 4.

³⁰⁸ "בוטלה הודעת אישום נגד החשוד בשיתוף פעולה עם הנאצים", למרחב, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4. ראו גם: ג. שטרסמן, "היועץ המשפטי ביטל גיליון אישום נגד תושב החשוד בשיתוף פעולה עם הנאצים", מעריב, 16 בדצמבר 1959, עמ' 8; "בוטל המשפט נגד הנאשם בשיתוף פעולה עם הנאצים", הבוקר, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4; "בוטלה הודעת אישום על שיתוף פעולה עם הנאצים", חרות, 17 בדצמבר 1959, עמ' 4. לא היתה זו הפעם הראשונה בה בוטלו אשמות כנגד אדם שנחשד כ"נושא תפקיד": ראו במקרה של א"פ: "בוטלו אשמות נגד 'קאפו'", הבוקר, 23 בינואר 1952, עמ' 4; "משפט: האסירים האמינו בצדק", העולם הזה, 31 בינואר 1952, עמ' 10.

³⁰⁹ עדות אסתר גולדשטיין, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1207. ראו גם: "רישום שיני-זהב", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "סיבת המוות – טיפול מיוחד", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; "סיפורה של ה'בלוק אלטסטה'", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

³¹⁰ עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1190-1191, 1193, 1202. בספרה נשים בלשכת הגיהנום הציגה את מי ששימשה הקאפו של "המחלקה הפוליטית" באושוויץ באור חיובי. כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' עכט.

³¹¹ ראו: עדות ישראל גוטמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1008, עדות אברהם לינדוסר, שם, עמ' 1110, עדות קלמן טייגמן שם, עמ' 1097, עדות דב פריבר, שם, עמ' 1040.

³¹² עדות גוטמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1007. ראו גם: "ילדות במחנה ברנ-בלון תחת שלטונה של קאפו!", לאשה, 22 באוגוסט 1956, עמ' 4. במשפט אייכמן הובא באופן חריג גם סיפור על איש ס"ס שגילה אנושיות: ניצול סוביבור סיפר על ס"ס "אשר מתנהג כבן-אדם [...] לפעמים היה ניגש, אומר מילה טובה, אף פעם לא הרביץ [...] זה היה מקרה יחיד". עדות פריבר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1039.

הצגת "נושאות התפקידים" במחנה באור חיובי הגיעה לשיא במהלך עדותה של ורה אלכסנדר, "נושאת תפקיד" בעצמה. היא סיפרה שכבלוק אלטסטה באושוויץ ארגנה בעבור אסירות סבון, אוכל ובגדים, ציינה שעזרה לאסירה להחביא את ילדתה בבולוק, תיארה כיצד ניסתה להעביר נשים שהיו מיועדות למשרפה ל"קומאנדו" (לעבודה) ובכך להציל את חייהן ואמרה שלא הסתירה מאסירות את מה שהתרחש במחנה למרות שקיבלה הוראה מפורשת לתת. ³¹³ בקיץ 1961 ציטט קול העם קטע מהרצאה על השואה שנשא דב ברנע, מנהל מחלקת החינוך בעריית באר-שבע, ביום עיון למורים ולגננות: "על כל אחד היה לשקול בדעתו ולבחור בצורה המתאימה לו. אחת הדרכים: לשרת בתור קאפו. אין הכרח לפסול את זה! רבים מהם עשו מעשים טובים... מי מאתנו רואה את עצמו זכאי לשפוט אותם? הגויים אשר שפטו את משפטי הפעולה שלהם, שמחו מאוד, כאשר הזדמן להם לשפוט יהודי. אך אנחנו צריכים להיות לעולם לצידם של בני עמנו". ³¹⁴ לקראת תום פרשת משפט אייכמן אמר יצחק טבנקין בסמינר באפעל: "היו גם יהודים בוגדים: שוטרים, קאפו, מסיקי-תנורים, חופרי-קברים וקברנים, שורפי-גוויות וכו'. אבל לא כל קאפו בגד! היו ביניהם, שעד שעת ההשמדה ביקשו להקל על הנדונים למוות". ³¹⁵ דומה שאז החלו לחלחל הדברים שאמר יוסף לם בכנסת בקיץ 1950: "אסור לנו לדרוש מאיש נרדף – רק כדי להוכיח להיסטוריה שהעם היהודי הוא נקי וכשר – שיתנהג אחרת ממה שאנו כולנו היינו מתנהגים [...] אם אני לוחם בעד זכויותיו של אותו נרדף אני רואה לפני את כולנו, כיצד היינו עלולים להתנהג באותן הנסיבות". ³¹⁶

3. "זאת לא היתה גבורה מצדי, זאת היתה חובתית": השינוי בדימויה הציבורי של "נושאת

התפקיד" במחנה בימי משפט אייכמן

עדותה של ורה אלכסנדר במשפט אייכמן היא אבן דרך בדימויים של "נושאי תפקידים" במחנות, נשים וגברים, בשיח הציבורי הישראלי. היתה זו הפעם הראשונה בה שמעו הישראלים בהרחבה ובהבלטה סיפור אישי של מי מ"נושאי התפקידים" שתפקידם כלל פיקוח ישיר על אסירים – בלוק אלטסטה, קאפו – שלא מספסל הנאשמים. היה זה הודות למעמד שאיפשר לאלכסנדר, על אף המגבלות, להשמיע ברבים את סיפורה, הודות לנסיבות הופעתה בבית המשפט, לשם זומנה כעדה מטעם התביעה ולא כנאשמת, והודות לאהדה שגילה כלפיה האוזנר, שהשתקפה

³¹³ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1211-1215. ראו גם: "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1. "לארגן" היה פועל בעל משמעות בחיי היהודים תחת הכיבוש הגרמני וגם אחר כך במחנות העקורים. כפי שהגדיר זאת חיים גורי, "הביטוי העברי 'לארגן' חסר את המשמעות רבת הפנים של המעשים האלה, שחברו בהם תושייה ועורמה וכושר המצאה, מרץ בלתי-נלאה המאפיין את המוכרחים לחיות ולהבקיע, דמיון נועז וחוצפה מאולתרת". חיים גורי, אחרית דבר לעסקת השוקולב, תל-אביב, 1995, עמ' 108.

³¹⁴ "כיצד מסבירים השואה למורים וגננות", קול העם, 1 באוגוסט 1961, עמ' 4. לעניין זה ראו גם: יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", קתדרה, עמ' 151.

³¹⁵ יצחק טבנקין, בעקבות משפט אייכמן, הקיבוץ המאוחד, המרכז הסמינריני רמת-אפעל (תדפיס מתוך מבנים 2-3, אפריל 1962), עמ' 3.

³¹⁶ לם, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם", דברי הכנסת, עמ' 2395.

גם בעיתונות. זו לא היתה הפעם הראשונה בה העידה במשפט של גרמני, גם לא האחרונה: בשנות החמישים ובשנים הבאות היא זומנה להעיד מטעם התביעה במשפטיהם של גרמנים שהועמדו לדין בחוץ לארץ.³¹⁷ היא עצמה מעולם לא הועמדה לדין ולא הוגשה נגדה תלונה במשטרה.³¹⁸

בלוק אלטסטה היה אחד התפקידים שמילאה ורה אלכסנדר בשלוש השנים בהן היתה אסורה באושוויץ, ביניהם ראש יחידת עבודה (קאפו). על חלקם סיפרה בהודעה שמסרה בששה בנובמבר 1960 ללשכה 06.³¹⁹ להודעתה זו ביקשה להוסיף הערה: "ההודעה היא כללית ביותר ואינה משקפת את אשר עבר עלי ואת אשר ראיתי באושוויץ". היא צירפה רשימות שכתבה במחנה, אז כתבה יומן וגם שירים.³²⁰ להוציא העדויות במשפטיהם של גרמנים, לא נהגה לספר על מה שעבר עליה. העדות במשפט אייכמן היתה הפעם הראשונה בה שמע את סיפורה האישי, מספר בנה, דוד אלכסנדר: "בשנים הראשונות, כשהיינו ילדים, היינו שומעים אותה בוכה בלילה. [...] היא לא דיברה אתנו, הילדים, על השואה, ולא עם הנכדים. לא אתנו ולא עם אף אחד אחר. בבית אף פעם לא דיברנו על זה". לפני שנים אחדות הסכימה, באופן חריג ביותר, להתראיין לסרט התיעודי קאפו. בסמוך לכך נתנה עדות לפרויקט של סטיבן שפילברג.³²¹

ורה אלכסנדר לבית שמידל נולדה בסלובקיה; כשפלושו לשם הגרמנים היתה כבת שמונה עשרה. היא הגיעה לאושוויץ באחד עשר באפריל 1942, יחד עם אמה. היא היתה אז כבת עשרים ואחת, נשואה. בעלה נרצח. המספר שקועקע על זרועה היה 5236. בסוף קיץ 1943 הועברה לבירקנאו והיתה ב"קומאנדרו קנדה". תקופה קצרה מילאה תפקיד ב"מחלקה הפוליטית" במחנה: "עבודתי שם היתה להוצאת כרטיסים של שמות שהופיעו ברשימות שנמסרו לנו ובכרטיסיות אלה לרשום את המילה 'טיפול מיוחד'. רשימות אלה היו שמות אנשים שהומתו בגאזים". אחר כך שימשה בלוק אלטסטה בבלוק הילדים התאומים במחנה הצוענים, אחר כך היתה בלוק אלטסטה במחנה הנשים.³²² בתקופות מסוימות שימשה קאפו.³²³ אחרי המלחמה הגיעה לפראג, שם הכירה את בעלה השני וילדה את בנה הבכור.

³¹⁷ דוד אלכסנדר (בנה של ורה אלכסנדר) בשיחה אתי, תל-אביב, מאי 2006 (להלן: שיחה עם דוד אלכסנדר). ב-1958 העידה אלכסנדר במשפט שדן את יוזף מנגלה שלא בפניו. הלנה קוביצה, "פשעיו של יוסף מנגלה", ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 317. אך זה לא זכה לפומביות כמו משפט אייכמן והעיתונות בארץ לא דיווחה עליו. במהלך שנות החמישים דיווחה העיתונות על משפטיהם של מי שנחשדו כפושעים נאציים שהתנהלו בהו"ל, במסגרתם מסרו ניצולי שואה שחיו בישראל עדויות. בדיווחים אלה אלכסנדר לא נזכרה.

³¹⁸ שיחה עם דוד אלכסנדר.

³¹⁹ הודעתה של ורה אלכסנדר ל"לשכה 06", 329 (שוטף) 41בפ/42-13, מסמכי לשכה 06.

³²⁰ הודעת אלכסנדר, מסמכי לשכה 06.

³²¹ שיחה עם דוד אלכסנדר.

³²² הודעת אלכסנדר, מסמכי לשכה 06.

³²³ אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

ב-1949 הגיעה לארץ לכפר-רופין, קיבוצה של אחותה. משם עברו לנס-ציונה. בשנים הראשונות עבדה כאורזת תפוזים. היא היתה אמנית ורוב שנותיה חיה בצפת. באביב 2005 נפטרה.³²⁴

עדותה במשפט אייכמן לא היתה העדות הראשונה במהלכה נזכרו "נושאי תפקידים" באור חיובי: קדמו לה עדויות ניצולים שסיפרו על אסירים ממונים שעזרו לאחרים.³²⁵ אלכסנדר העידה בישיבת אחר הצהריים, בשמונה ביוני 1961: בישיבת הבוקר העידו בזו אחר זו שתי ניצולות אושוויץ, רעיה כגן ואסתר גולדשטיין.³²⁶ במהלך חקירתן הדריך אותן האוזנר להתייחס לתיפקודם של אסירים ממונים במחנה; בתוך כך הראה שלא היה מדובר בגילויים ספוראדיים של ניסיון לעזור וכי לפעמים "נושאי תפקידים" הצילו חיים. היה זה קודם כל במטרה להוכיח את אשמתו של אייכמן אך במוכן מסוים הכשיר את הקרקע לקראת עדותה של הבלוק אלטסטה עצמה. כגן נשאלה: "בין הבלוקאלטסטה [כך במקור] היו גם הגונות וישרות?". כגן: "כן. היו גם קפוס כאלה, אבל זה היה יוצא מן הכלל". האוזנר: "היו נשים שהיו הגונות גם בתפקיד של קפוס וגם בתפקיד של בלוקאלטסטה?". כגן: "בתפקיד של קפוס יותר". הוא חזר על השאלה כשחקר את גולדשטיין: בתשובה לשאלה "היו בלוק-אלטסטה ממינים שונים באושביץ, אני מביין. היו טובות ורעות?" ענתה: "כן, אבל רובן היו טובות". הוא חזר: "רובן טובות?". העדה: "כן".³²⁷ כך נהג גם כשחקר גברים.³²⁸

האוזנר הציג את אלכסנדר כ"נושאת תפקיד" באושוויץ אחרי שהדריך אותה לספר על חייה שם כאסירה מהשורה: הוא ביקש ממנה לתאר את ההגעה למחנה, לספר על עבודת הפרך של הנשים ולהציג את סדר היום. לא היה בכך חידוש; כאמור, תנאי החיים של נשים באושוויץ תוארו בעדויות שנשמעו באותו הבוקר. קרוב לוודאי שהמטרה היתה גם להציג את אלכסנדר כקורבן. השאלות ששאל, שמקורן בעולם המושגים של מי שלא חווה את השואה, המחישו, אולי לא פחות מהתשובות, את מציאות החיים של האסירות.³²⁹ אחר כך הציג אותה כבלוק

³²⁴ שיחה עם דוד אלכסנדר.

³²⁵ אלה היו כאמור עדויותיהם של טייגמן ולינדווסר: טייגמן סיפר על אחד ה"קאפוס": "כפי שמקובל לחשוב קאפו תמיד עושה צרות ומכה [...] [הוא] לא היה כזה" (עדות טייגמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1097), אברהם לינדווסר סיפר על קאפו שהיה "ראוי לשבח" (עדות לינדווסר, שם, עמ' 1110).

³²⁶ עדות כגן פתחה את יום הדיונים (בין תשע לעשר וחצי לערך). אחריה העידה גולדשטיין. עם פתיחת ישיבת אחר הצהריים – בשלוש וחצי לערך – זומנה אלכסנדר. היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן (פרוטוקול), 7-8, ישיבה 70 (כגן וגולדשטיין), ישיבה 71 (אלכסנדר).

³²⁷ עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1190-1191; עדות גולדשטיין, שם ב, עמ' 1207.

³²⁸ ראו למשל בעדות ישראל גוטמן, אז שאל אותו האוזנר: "באושביץ היו גם קאפוס מסוג אחר, היו יהודים. היו גם כאלה שהטיבו עם האסירים?". גוטמן ענה בחיוב. עדות גוטמן, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1008. ראו גם: עדות בן-צבי, שם, עמ' 1231.

³²⁹ כך למשל: "ש. איך היתה נראית עבודת האשה באושביץ?
ת. אנחנו היינו מוכרחות להוציא סלק מהאדמה. סלק שהיה מונח שם כבר כמה שנים, שהפולנים שמו אותו. זה היה מסריח. לפעמים הוצאנו חתיכה טובה. ואם מישהו העיז לנגוע בזה ולאכול את זה, זה היה מוות.

ש. היו הורגים אותו?

ת. כן [...] לפעמים היינו צריכות להעביר ערימה של אדמה ממקום למקום. בכלל לא הבינונו למה זה נחוץ.

ש. מתי היה מתחיל יום העבודה?

ת. יום העבודה התחיל בשעה 7. אבל זה לא התחיל היום אז.

אלטסטה: "הגידי לי, גברת אלכסנדר, איך אפשר להיות בלוק-אלטסטה באושביץ ולשמור על צלם אלוהים ועל צלם האדם?". השאלה כללה את הנחת היסוד: אלכסנדר, גם מתוקף היותה עדה מטעם התביעה, לא היתה הפושעת; התפקידים שמילאה, לעניין זה בלוק אלטסטה, העמידו אותה במעין מבחן, והיא עמדה בו. בהמשך הביא הוכחה נוספת: "את נפגשת עד היום עם עצירות שהיו בבלוק, שבו היית בלוק-אלטסטה?" (אלכסנדר: "כן"). הדיווחים בעיתונות הבלטו זאת.³³⁰

השאלה המטרידה כיצד קיבלה את התפקיד ("איך בכלל הפכת להיות בלוק-אלטסטה?") נשאלה כאילו כבדרך אגב; התשובה של אלכסנדר היתה בעלת משמעות: "אמרתי [...] שאני לא מסוגלת".³³¹ היה זה ניסיון להתמודד עם השאלה הכללית ביחס לאסירים ממונים שתפקידיהם הקנו להם זכויות יתר:³³² מדוע דווקא הם? מה היה המחיר? האם הפקירו יהודים אחרים? לעתים רחוקות מאוד, רחוקות מדי, סופר שהברירה היתה מוות: מוות איטי בין שורות האסירים שהובלו לעבודת פרך או מוות מידי.³³³ בעדותה באותו משפט ביקשה רעיה כגן להדגיש שקיבלה את התפקיד במחלקה הפוליטית באושוויץ ב"אופן מקרי לגמרי": "ביקשו פקידות למשרד, היודעות גרמנית, [...] גם אני נעמדתי בתור מועמדת. לא היו לי סיכויים, ובאופן מקרי השוצלגפיריין בחרה גם ביי".³³⁴ במהלך העדות רצתה לספר עוד על הסכנה המתמדת: "רציתי להוסיף כיצד נתקבלתי לשטנדסאמט [מחלקה שטיפלה ברישום פטירות], באיזו קבלת פנים", אמרה להאוזנר שאיפשר לה זאת.³³⁵ עם זאת, בית המשפט בהחלט לא היה זירה אידיאלית להשמעת הסיפור האישי; כדי להתוודע לנסיבות קבלת התפקיד היה על "נושאות התפקידים" להביא את הסיפור

ש. מתי התחיל היום? ת.היום התחיל כאשר היו עוד כוכבים בשמיים, עם המיפקד במחנה. אב בית-הדין: באיזו שעה?
ת. שעון לא היה לנו. אינני יודעת."

עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1210-1211. זו לא היתה הפעם הראשונה בה המחיש היועץ המשפטי באמצעות השאלות ששאל את המצב הבלתי אפשרי בו היו נתונים יהודים נרדפים: ראו בעדויות ד"ר משה בייסקי משפט אייכמן: עדויות, א, עמ' 185 ויעקב גורפיין, שם, עמ' 163.

³³⁰ "עדויות של 'קאפו' – שעורה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "ורה אלכסנדר: הצילה נשים ממוות", על המשמר, 9 ביוני 1961, עמ' 5. אלכסנדר שמרה על קשר עם אסירות במשך שנים; אחת היתה חברה קרובה במיוחד. אחרי מותה נודע לבני משפחתה על אשה נוספת שסיפרה להם שאלכסנדר הצילה את חייה. שיחה עם דוד אלכסנדר. אלכסנדר לא היתה היחידה: לסרט קאפו התראיינו שתי נשים, האחת "נושאת תפקיד" (יהודייה) ואחרת אסירה שמאו שמו על קשרי ידידות.

³³¹ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1212. כראיון לסרט קאפו סיפרה שנבחרה לשמש לאגר אלטסטה (אחראית על מספר בלוקים), אבל לא היתה מסוגלת לשאת אותו וביקשה מחברתה שנבחרה לתפקיד בלוק אלטסטה להתחלף. אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

³³² משמונו אסירים לתפקיד קאפו או בלוק אלטסטה הם חדלו לישון עם יתר האסירים. צ'ך, אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 341. גם התנאים של האסירות במחלקה הפוליטית היו משופרים. צ'ך, שם, עמ' 344. בספרה כתבה פנלון: "לגברים ולנשים יש דעה מוטעית עלינו, 'בנות התזמורת'; הם בזים לנו. הקשרים בינינו נדירים ומקריים. בכל זאת, קורה שאחת הנשים באה אלינו לרגע כדי לשבת על כיסא, ליד התנור [...] מפיה שומעות אנחנו פרטים על חייהן [...] איך הן יכולות לאהוב אותנו?". פנלון, תזמורת על תנאי, עמ' 91-92, ראו גם שם, עמ' 50.

³³³ אחת הפעמים הנדירות היתה במהלך סיקור משפטו של א"פ: בתחילת 1956 הביא העולם הזה קטעים מהודעתו בבית המשפט, או תיאור את נסיבות קבלת התפקיד: "לא יכולתי להתנגד, אחרת הייתי נשלח למשרפה". "הייתי קאפו!", העולם הזה, 19 בינואר 1956, עמ' 11. דבריו הובאו גם בקול העם: "לא יכולתי להתנגד כשנבחרתי להיות 'בלוקאלטסטה', כי הייתי נשלח מיד לקרמטוריום". "קאפו" שהועמד לדין גם בצרפת על שיתוף פעולה עם הנאצים – שוחרר בערבות", קול העם, 12 בינואר 1956, עמ' 4. מיכאל גלעד: "במחנה לא התנדבו למלא תפקיד. אנשי הס"ס קבעו. אני לא יודע אם משהו העז להגיד לא. אני לא יודע איך הייתי מתנהג לו איש ס"ס היה מצווה עליי להיות בתפקיד כזה. אני פשוט לא יודע". שיחה עם מיכאל גלעד (גולדמן).

³³⁴ עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1184. כגן נשלחה למחלקה הפוליטית והועסקה בעיקר ברישום פטירות כווב. עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1185, 1188. ראו גם: "עדויות של רעיה כגן", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3.

³³⁵ עדות כגן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1190. ראו גם: כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' 8.

בהרחבה, מה שלא נתאפשר במסגרת חקירה, אוהדת ככל שתהיה, ונתאפשר למשל באמצעות אוטוביוגרפיה, כמו זו של כגן, או מתן עדות וראיון לסרט דוקומנטארי, כפי שעשתה אלכסנדר כעבור שנים רבות, אז סיפרה כיצד שקבלת התפקידים השונים היתה תוצאה של קשרים שהתפתחו בינה לבין אסירות ממונות אחרות.³³⁶

הנימה השתקפה בעיתונות: בדווחם על נסיבות קבלת התפקיד נקטו הכתבים לשון סביל – כך אלכסנדר "הופקדה", "הועסקה", "נקלעה" או "נתמנתה";³³⁷ ובתוך כך הציגו זאת כגזירת גורל. היה בכך כדי להקהות את התחושה ש"אירגנה" לעצמה תפקיד באופן מפוקפק. כל זה היה במטרה להציג את ה"קאפו" שבאה להעיד באור חיובי: היה זה גם כדי להגן על דימויה הציבורי של האסירה הממונה שבאה לספר מכלי ראשון על מציאות החיים של האסירים באושוויץ בתור מי שמילאה תפקיד במסגרת מנגנון זה, וגם מטעמים משפטיים, שלא להסיט את תשומת הלב מהנאשם.

האוזנר חזר ושאל את אלכסנדר מה עשתה לטובת האסירות: "הגיעו אלינו ידיעות שהצלת אנשים ממוות. איך עשית את זאת? ספרי מקרים"; "תבעו ממך [...] להיות נוקשה, להיות קשה כלפי אסירות? [...] מה עשית כדי להימנע ממלוי פקודות כאלה, איך עשית את זאת?"; "היו דרכים לעזור לנשים בתפקיד כזה?". אלכסנדר ציינה שקיבלה שוט אך לא השתמשה בו ותיארה כיצד הוציאה מהשורות נשים שהיו מיועדות לגז.³³⁸ היא סיפרה גם שהתירה לנשים שהצטוו לעמוד או לשבת במשך שעות לשכב: "הן נמצאו כל היום בבלוק, ועליהן אסור היה לשבת על המטות ובכלל לגשת למטה. המטה היתה צריכה להיות מסודרת. העמדנו בכניסה ליד הבלוק במשמר בחורה אחת, ונתנו רשות לנשים אלה לעלות על המטות ולשבת במטות. בשעה שראינו אנשי ס"ס מתקרבים, נכנסנו לבלוק והיינו צריכות להוריד אותן מהר מהר מהמטות". היא דיברה בלשון רבים – העמדנו, נתנו, נכנסנו, היינו צריכות – בתוך כך התייחסה לעצמה כאחת האסירות ולא כמי שהיתה ממונה עליהן.³³⁹

³³⁶ בראיון לסרט קצפן סיפרה אלכסנדר בהרחבה על יצירת הקשר הראשון עם "נושאת תפקיד" שאיפשרה לה לעמוד בזמן חלוקת המרק בסוף התור: בתחתית הסיר מצאה אלכסנדר מספריים לציפורניים באמצעותם הצליחה לשוות לעצמה מראה אנושי יותר. המספריים והקשר עם "נושאת תפקיד" הביאו אותה ל"קומאנדו קנדה" ומשם לתפקידים אחרים. אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו. יצירת רשת קשרים בין אסירות היתה עשויה להציל חיים גם כשהיה מדובר על אסירות מן השורה: יהודית תידור-באומל, "קבוצת ה'צנטרשאפט' כדוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית במחנות", דפים לחקר תקופת השואה י, תשנ"ב, עמ' 107-127.

³³⁷ ראו בדיווחים בעיתונים על עדות אלכסנדר במשפט. למשל: "בבלוק 11 הרגו פעמיים בשבוע", מעריב, 9 ביוני 1961, עמ' 23; "מסתיימת פרשת התביעה במשפט", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 2; "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "עדותה של 'קאפו' – שעזרה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "סיפורה של ה'בלוק אלטסטה'", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2. בסקירה על עדותה בידיעות יד ושם נכתב ש"העדה מונתה ל'בלוקאלטסטה'". "תמצית סיפורי העדים במשפט", ידיעות יד ושם, 28 בדצמבר 1961, עמ' 57.

³³⁸ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1211-1212. כעבור שנים סיפרה בהרחבה על מקרה כזה, אז הצליחה בשיתוף עם אשה מהס"ס להבריח נשים שנשלחו לגז: "מנגלה, וקפאזיס [ויקטור קפאזיס, משותפיו של מנגלה], ואירמה גרזה ועוד כמה אנשים ס"ס קטנים עשו את הסורטירונג [סלקציה], ואנחנו היינו צריכות לעמוד בקורדון מסביב לאנשים, נשים האלה שהולכות לגז. ואני מחזיקה את היד של האשה ס"ס הזאת, [...] ותחת הידיים שלנו אנחנו מעבירות נשים לצד השני ואומרות להן תרוצו לבלוקים". אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

³³⁹ אלכסנדר לא היתה היחידה שנקטה אז בגוף ראשון רבים: גלזנר-חלד ובר-און מראים שאליעזר גרינבוים שהיה "נושא תפקיד" באושוויץ בחר בזכרונותיו בדימוי שאיפשר לו להשתמש במלה "אנחנו" כדי להראות שגם הוא היה קורבן. גלזנר-חלד, בר-און, "אליעזר גרינבוים: הבניית סיפורו של קאפו", אלפיים, עמ' 137. כעבור שנים סיפרה שוב את הסיפור והתנסחה בלשון יחיד: "היה להן אסור לשכב

עם התקדמות העדות האוזנר הדרך אותה לתאר את חיי האסירות באמצעות הצגת פעולות שביצעה למען אחרות. "את זוכרת את תקופת הנשים ההונגריות, ב-1944? [...] אולי תספרי לנו משהו על פרשה זו". היא סיפרה כיצד הדריכה את האסירות שבאו מהונגריה כדי שיישלחו לעבודה ולא לקרמטוריום. "מתי שקיבלתי את התפקיד הזה, למחרת – הבלוק-אלטסטה שלנו היתה יהודיה – קראה לנו ואמרה לי כי הנשים האלה לא יודעות שום דבר ממה שנעשה באושביץ ואסור להן לדעת [...] אני לא שתקתי [...] בקשתי מהן שלא יגידו שהן מרגישות לא טוב כי ידענו שתהיה סלקציה; בקשתי מהן שלא יגידו שרוצים לילדים שלהן או רוצים להורים שלהן [...] אמרתי להן שאם הן ירצו את זה – זה יעלה להן בחייהן [...] אחר-כך, כאשר בא הרופא [...] איש ס"ס אשר דיבר הונגרית, אשה אחת קפצה מהמטה ואמרה לו כי כל מה שהוא מביטיח להן, שהן ילכו למחנה איפה שהן לא יצטרכו לעבוד ויהיה יותר קל – דברים אלה, כנראה, אינם אמת. היא מראה עלי ואומרת: 'האשה הזאת אמרה לנו משהו אחר'. הוא הוציא אותי מהבלוק. מדוע הוא לא הרג אותי איני יודעת [קיבלתי מכות] אבל זה לא חשוב".³⁴⁰ זה היה חשוב; כעבור שנים סיפרה: "הוא [איש הס"ס] הסתובב, קרא לי החוצה. שם יד על האקדח, ואומר לי, את יודעת, אני יכול להרוג אותך. אמרתי, אתה יכול. הוא לא הרג אותי. האשה הזאת קיבלה מכות ממני. [...] לא מכות-מכות, סטירות, כמה סטירות היא קיבלה. היה מגיע לה או לא?"³⁴¹ היה זה אחד המקרים הבודדים בהם הכתה אסירות. בניגוד לסיפורים שפורסמו בעיתונות על קאפו ובלוק אלטסטה – שם נטען להגנתן שהכו כדי למנוע מאסירות עונשים כבדים יותר – מה שהניע אותה להכות לא היה השלטת סדר אלא מה שהיא תפשה כהשלטת צדק. במקרה אחר הכתה אסירה כשזו ניסתה לשרוד במחיר הפקדת אסירה אחרת אל מותה, בדיוק מה שבשנות החמישים עמד ביסוד התחושות שרווחו בציבור כלפי "נושאי תפקידים".³⁴²

בתחילת החקירה האוזנר ביקש ממנה לספר על מעשי התעללות והשפלה, כאמור, עדיין מבלי להזכיר ש"נשאה תפקיד" שם; עם התקדמות העדות הציג בפניה תמונות שציירה אסירה, בהן נראו בין היתר בריחה מקרון

[...] [הן] היו צריכות או לעמוד, תלוי מי נתן את הפקודה, או לעמוד כל היום, או לשבת. אם הדוקטור [מרגוט דרקסלר, ס"ס] נתנה פקודה היו צריכות לעמוד. אז אני אמרתי אתן יכולות לשכב, אחת צריכה לעמוד על יד השער, ולהודיע אז תרדו מהר מהר מהמיטות ותעמדו. נתתי להן רשות לשכב". אחר כך ציינה שבכך סיכנה את חייה: לא תמיד הנשים הספיקו לעמוד בזמן והס"ס הענישו אותה. אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו (ההדגשות אינן במקור).

³⁴⁰ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1211-1215. ראו גם: "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1.

³⁴¹ אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו. בראיון זה העידה שמי שנתן את הפקודה לשתוק היה הס"ס ולא "הבלוק אלטסטה היהודייה".

³⁴² אלכסנדר: "[האסירות] באו [לבלוק] כבר אחרי הסורטירונג [סלקציה] מקרמטוריום, מלובשות טוב, כדי ללכת מאושוויץ לאיזה מחנה עבודה. ובדיוק היה חיטוי בבלוק שלי. והתחנתי לאירמה גרוזה, אמרתי הן באו אחרי חיטוי, הבלוק שלי כבר עבר חיטוי, למה לקחת אותן עוד פעם [...] אמרה: אני קיבלתי פקודה ואת צריכה לקחת אותן. אני לקחתי אותן [...] ואמרתי להן תשימו את הבגדים, יהיה להן בגדים, סוודרים, שמלות, גרביים, נעליים טובות, הכול בסדר. אמרתי תשימו כל אחד בערימה אחת את הבגדים שלכן ותלכו למקלחות. אמרתי, זה מקלחות. אני ידעתי שזה מקלחות, שזה לא תאי גז. ואיך שאתם יוצאים חמישה חמישה, תקחו את הדברים שלכן ותתלבשו. השורות הראשונות הלך בסדר. שלוש שורות או ארבע השורות ראשונות. אחר כך התנפלו על הבגדים, ונשארתי עם ארבעים חמישים נשים עירומוט. [...] נכנסתי איתן לבלוק, ואמרתי למי שיש משהו כפול אני יוצאת החוצה, תזרקו את זה למטה. אני לא רואה. יצאתי החוצה, חזרתי, שום דבר לא היה למטה. אמרתי עוד הפעם, למי שאני אמצא משהו כפול תקבל מכות רצח. יצאתי החוצה, נכנסתי, מצאתי סוודר אחד, כמה גרביים, איזה שמלה, הורדתי אותן מהמיטות. [...] שמתתי אותן שניים שניים בשורות בצד אחד ובצד השני. האשה הראשונה שאני תופסת שמלה אחד ועוד שמלה אחד ועוד סוודר תחת השתי שמלות, ושלוש תחתונים עליה, קיבלה מכות". אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

בדרך לאושוויץ, הכניסה למחנה, הרוויר (כפי שנקרא באושוויץ בית החולים), אָפּל (מיפקד), סלקציה, עונש מלקות, תליות של נשים והתאבדויות אסירות.³⁴³ באחת התמונות נראו נשים במיפקד שנצטוו לכרוע על ברכיהן עם הראש למטה בידיים מורמות. סביר להניח שבחר להציג תמונה זו מפני שהיתה מייצגת: מעשה התעללות כזה היה אחת הצורות השכיחות לענישה קולקטיבית במחנה הנשים באושוויץ.³⁴⁴ אבל לתמונה זו היתה משמעות באשר לדימוין הציבורי של האסירות הממונות כפי שנשקף מהעיתונות: מעשה התעללות כזה נזכר לפחות פעמיים במהלך משפטיהן של א"ט ור"ה שבתחילת שנות החמישים הועמדו לדין על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם".³⁴⁵ אמנם גם במשפטיהן וגם במשפט אייכמן חשפה ההתייחסות לעונש משהו ממצאות החיים של הנשים במחנה, אבל בזה נגמר הדמיון: בתחילת שנות החמישים ה"קאפו" היתה נאשמת, והתביעה חתרה, בין היתר באמצעות התייחסות לעונש זה, להציג אותה כפושעת; במשפט אייכמן ה"קאפו" היתה עדת תביעה במשפטו של הגרמני והוצגה כקורבן. ברוח זו הנחה האזנר את אלכסנדר לספר גם על פשעי מנגלה להם היתה עדה, ובאופן מיוחד על "אכספרימנטים שהוא היה עושה בתאומים". אלכסנדר: "היו שם שני תאומים, צוענים, שיום אחד הוא לקח אותם מהבלוק שבו אני הייתי [...] ואחרי כמה ימים הוא החזיר אותם תפורים אחד לשני בידיים עם הורידים ובגבם [...] הוא תפר להם את הידיים אחד לשני, זה היה מלא מוגלה ומלא פצעים". אחרי שתיארה את מצבם הפיזי הנורא שאל היועץ המשפטי: "הם לא האריכו לחיות?". אלכסנדר לא השיבה על השאלה: "אני הצלחתי לצאת משם, ביקשתי מהלאגראפירר שהעביר אותי".³⁴⁶ התייחסות קצרה זו לפשעיו אלה של מנגלה, ששמו נודע בארץ זה מכבר³⁴⁷ ופשעיו הושמעו

³⁴³ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1215-1217.

³⁴⁴ צ'ך, אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, עמ' 357. בפסק הדין במשפטה של א"ט הציגו השופטים את התמונה הכללית שהתקבלה מהעדויות במשפטה ביחס למציאות החיים של נשים באושוויץ. בין היתר כתבו: "על אי-ציות לתקנות וסדרי המחנה היה נהוג עונש של כריעת-בדרך של עצורה יחידה ולפעמים של כל העצורות בבלוק, בתור עונש קבוצי". פסקים ה (מחוזיים), עמ' 146.

³⁴⁵ במקרה של א"ט פסק בית המשפט כי "כריעות ברך ע"י עצורות בודדות" הוכחו לשביעות רצון בית המשפט, אך מעשה זה אינו בגדר פשע מלחמה כפי שזה מוגדר ב"חוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם". פסקים ה (מחוזיים), עמ' 148. בידיעות בעיתונים על משפטה של ר"ה דווח בהרחבה על הדיון בעניין התעללות בעצורות, בין היתר באמצעות כריעת ברך. ר"ה טוענת שהצילה נשים ממות, "הצופה, 17 בינואר 1952, עמ' 4.

³⁴⁶ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1210-1215 (לסיפור התאומים ראו עמ' 1214). סיפורה על ילדים אלה נזכר במקום אחר כסיפור המרכזי של עדותה במשפט אייכמן: בסקירה על תוכן העדויות שפורסמה בהשוואה והמשפט (תשכ"ב) הוצגה אלכסנדר כמי ש"מסרה בדבריה על 'הניסויים רפואיים' שנערכו בתאומים יהודיים וצועניים ע"י ד"ר מנגלה, שהמית אלפי ילדים למען 'המדע הגרמני'". ברלס, בלומנטל, קרמיש, השואה והמשפט ב, עמ' XII.

³⁴⁷ עם ההודעה על מעצרו של אייכמן בישראל נזכר מנגלה בעיתונות בארץ גם בהקשר של שמועות על הניסיונות הכושלים ללכוד אותו: שלמה נקדימון, "מתי יגיע תורו של יוה"ל מנגלה", חרות, 31 במאי 1960, עמ' 3 [ראו חלק ב של הרשימה בחרות מיום 17 ביוני 1960, עמ' 4]; "מיום ליום: מה יארע לד"ר מנגלה?", הארץ, 28 ביוני 1960, עמ' 2; "מנגלה נעלם מארגנטינה עם תפיסת אייכמן", חרות, 20 בפברואר 1961, עמ' 1; "סוכנים ישראלים נצטוו לרצוח את מנגלה!", חרות, 13 במרץ 1961, עמ' 1; "נתגלה מחבואו של הצורך מנגלה", חרות, 24 במרץ 1961, עמ' 1; "ד"ר דבורדצקי מגולל פשעי מנגלה", הצופה, 30 ביוני 1960, עמ' 4; "רופאים שרידי השואה: יובא מנגלה לדין!", הארץ, 30 ביוני 1960, עמ' 3; "סופו של מנגלה", העולם הזה, 12 ביולי 1961, עמ' 13; "נתגלתה רשת נאצית להטעיית משטרת בראזיל בחיפוש אחרי מנגלה", חרות, 26 ביולי 1961, עמ' 1; "ד"ר וודולף ריכרד, "ייאסר האופטשטורמפיהרר ד"ר מנגלה!", קול העם, 21 באוקטובר 1960, עמ' 3; "משטרת ברזיל מחפשת את מנגלה", על המשמר, 16 במאי 1961, עמ' 1. על הניסיונות ללכוד את מנגלה ראו בספרו של מיכאל בר-זהר הנוקמים, תל-אביב (אין ציון שנה) עמ' 216-229.

בעדויות קודמות במשפט³⁴⁸ לא הביאה את הסיפור במלואו: מהעדות לא היה ברור שהיה מדובר על ילדים כבני ארבע או חמש; האוזנר לא ציין גם שאלכסנדר היתה ה"בלוק אלטסטה" שם: היא אמנם העידה ש"יום אחד הוא לקח אותם [את התאומים] מהבלוק שבו אני הייתי", אך בכך הצטיירה כמי שהיתה אז אסירה מן השורה. הוא לא הדריך אותה לספר על קיצור סבלם ועל חלקה בזה. כפי הנראה השיקולים המשפטיים הנחו אותו: כאמור, דוגמאות לפשעיו של מנגלה כבר הושמעו בבית המשפט ואולי חשש שאלכסנדר עצמה תיחשב פושעת. על חלקה בהמתת התאומים סיפרה רק כעבור שנים.³⁴⁹

בשום שלב בעדות האוזנר לא סיפר לבית המשפט שאלכסנדר היתה גם ראש יחידת עבודה (קאפו) באושוויץ. היא עצמה לא מסרה זאת בהודעתה במשטרה, שם לא נזכרה המלה קאפו: בהודעה סיפרה ש"בתום עבודתי בקומנדו 'קנדה' הועברתי תחנת נסיונות בתור ביאולוגית [כך במקור] שם עבדתי תקופה קצרה מאד, עד שיום אחד בעת ביקורה של מפקדת מחנה הנשים מריה מנדל פקדה זו להעביר משם את כל היהודיות באמרה שהעבודה במחנה הנה קלה מדי. העבירו אותי יחד עם שתי הנשים היהודיות לשטרף-קומנדו (קומנדו עונשין). אין לתאר את העינויים והסבל שעבר עלי בקומנדו זה". אלכסנדר לא ציינה שהיא היתה הקאפו של אותו הקומאנדו ולא סיפרה על היוזמה שנקטה כדי לקבל את התפקיד.³⁵⁰ נראה שזה היה מקרי: היא מעולם לא הסתירה את העובדה שהיתה אסירה ממונה, בין היתר כקאפו.³⁵¹ המושג קאפו נזכר בעדותה כנראה במקרה: באחד הציורים שהראה האוזנר במהלך העדות הופיעה קאפו. "התמונה כולה, מה היא מזכירה לך?", שאל האוזנר כשהציג לה את אחת התמונות. אלכסנדר: "מכות". האוזנר: "כך זה היה נראה?". אלכסנדר: "כך, ועוד יותר גרוע". השופט הלוי: "זו קאפואית?". האוזנר, ולא העדה, ענה: "כן. כתוב פה 'קאפואית'. הן היו נושאות סרט עם כתובת 'קאפו', ומיד המשיך הלאה.³⁵² מתמליל העדות ברור שהאוזנר לא התכוון אפילו לרמוז שאלכסנדר היתה קאפו בעצמה; מי שהזכיר את המושג היה השופט הלוי. אפשר להניח שהיועץ המשפטי העדיף להציג אותה כבלוק אלטסטה גם מפני שזה היה התפקיד העיקרי שמילאה במחנה וגם מפני שהצגתה בכינוי החריף קאפו עלולה היתה לעורר אנטגוניזם כלפיה. אחרי הכול, התביעה היתה זו שזימנה את אלכסנדר להעיד מטעמה.

³⁴⁸ ראו בהרחבה בעדות יוסף קלינמן, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1126-1131. ראו גם: עדות אלישבע סנש, שם, עמ' 787, עדות אהרון ביילין, שם, עמ' 1169, 1173-1174, עדות אסתר גולדשטיין, שם, עמ' 1207.

³⁴⁹ בהודעתה במשטרה סיפרה אלכסנדר ש"החלטנו הרופא היהודי שבמחנה ואני שיש לקצר את סבלם והרופא נתן לשני האומללים מורפיום ובוצרו זה כעבור יומיים של חוסר הכרה מתו". הודעת אלכסנדר, מסמכי לשכה 06. ב-1958, בעדותה שנמסרה בבית דין שדן את מנגלה שלא בפניו סיפרה שהאם היא שהשיגה מורפיום "ושמה קץ לסבלם". קוביצה, אושוויץ: אנטומיה של מתנה מוות, עמ' 317 (ציטוט מהדברים כפי שרשמה אותם כתבת שטרן, שם, עמ' 331, הערה 29). כשהתראיינה לסרט קאפו סיפרה שהאם השיגה את המורפיום "והרגנו את הילדים". אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

³⁵⁰ אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

³⁵¹ שיחה עם דוד אלכסנדר; אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

³⁵² עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות, ב, עמ' 1216.

הופעתה באולם בית העם עוררה רושם: "רחשי הערצה אפפו את אולם בית המשפט בפתיחת ישיבת אחר-הצהריים, בעת שהופיעה העדה ורה אלכסנדר", כתב חרות³⁵³; היא עצמה, דוות, היתה נסערת והשמיעה את סיפורה "בקול רוטט אך מאופק, תוך מאמץ לכבוש את סערת רגשותיה"³⁵⁴. בניגוד להקפדה שגילה האוזנר, לא כל העיתונים דייקו בהגדרת תפקידה באושוויץ; חלק הציגו אותה כקאפו או כקאפו מאושוויץ, בדרך כלל בכותרת. לכאורה היה זה בדומה לנוהג שרווח בעיתונות בתחילת שנות החמישים בדיווחים על משפטים על פי "החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם", אך במשפט אייכמן הוצגה קאפו אחרת: אנושית, אמיצת-לב ובעלת תושייה. הצגתה דווקא כקאפו ערעה על ההגדרה הפשטנית של המושג ובו בזמן ביטאה שינוי בדימוים הציבורי של "נושאי תפקידים" במחנות.

בהופעתה במשפט אייכמן הוכיחה ורה אלכסנדר לישראלים שבין ה"קאפוס" נמצאו נשים – וגם גברים – שלא היו אכזריות, שטניות, סדיסטיות, שהתפקיד לא הפך אותם להיות כאלה. הידיעות על עדותה התייחסו אליה כניצולה שראויה להערכה מיוחדת: היא הוצגה כמי שגילתה תעצומות נפש, כמי שלמרות התפקיד "הצליחה במקרים רבים להושיט עזרה ולהציל ממוות" וניצלה את סמכויותיה כדי לעזור.³⁵⁵ "אתמול הופיעה מעל דוכן העדות אשה ראשונה שהעידה על עצמה שהיתה ראש בלוק. דמויות ה'קאפוס' וראשי הבלוקים ידועות לשמצה, אבל היו מקרים, ובאושוויץ היו הרבה מקרים כאלה, ש'זקנות הבלוקים' עזרו לשוכני הבלוק ובזה ראו את תפקידן ואף סיכנו את עצמן בהגישן עזרה", כתב הצופה.³⁵⁶ "בתפקיד זה נקלעה בין הרצון לעזור לאומללות לבין ההכרח לציית לפקודות הס.ס. אף על פי כן הצליחה מקרים רבים להושיט עזרה ולהציל ממוות, או לסייע על ידי הגדלת מנות-האוכל, או השגת בגדים או סכונ, שנגנבו מהמחסנים", דיווח מעריב; הארץ סיפר ש"ניצלה את סמכותה [...] כדי לעזור לעצורות ולהקל על מר גורלן".³⁵⁷ דבר הציג את הופעתה כ"עדותה של 'קאפו' – שעזרה לעצירות"; בלמרחב היתה בלוק אלטסטה ש"שמרה על צלם אלוהים ועל צלם האדם והצילה רבים ממוות".³⁵⁸ העיתונות גילתה הערכה מיוחדת לכך שהפרה את פקודות הס"ס, במיוחד לאור הניסיון להדריך את האסירות שבאו מהונגריה.³⁵⁹

³⁵³ "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1. ראו גם: "ורה אלכסנדר: הצילה נשים ממוות", על המשמר, 9 ביוני 1961, עמ' 5; "ורה אלכסנדר: מלאתי את חובתי האנושית", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; "סיפורה של ה'בלוק אלטסטה'", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

³⁵⁴ "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "עדותה של 'קאפו' שעזרה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "ערימות של אלפי גוויות נמצאו במחנות ביום השחרור", הבוקר, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "ורה אלכסנדר: הצילה נשים ממוות", על המשמר, 9 ביוני 1961, עמ' 5; "סיפורה של ה'בלוק אלטסטה'", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

³⁵⁵ "בלוק 11 הרגו פעמיים בשבוע", מעריב, 9 ביוני 1961, עמ' 23; "יומנו של אייכמן", הארץ, 9 ביוני 1961, עמ' 2; "עדותה של 'קאפו' – שעזרה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3.

³⁵⁶ אבן-חן, "יומן המשפט: נשים באושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 1.

³⁵⁷ "בלוק 11 הרגו פעמיים בשבוע", מעריב, 9 ביוני 1961, עמ' 23; "יומנו של אייכמן", הארץ, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

³⁵⁸ "הנער היה בתוך תא-הגאזים וניצל", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "מסתיימת פרשת התביעה במשפט", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

³⁵⁹ ראו למשל: "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "סיפורה של ה'בלוק אלטסטה'", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 2.

ורה אלכסנדר גילתה גבורה בתקופת השואה: היא פעלה למען אחרים ובתוך כך סיכנה את חייה, חיפשה ומצאה פרצות בתפקיד הנורא שהוטל עליה וניסתה לנצל את הסמכויות המוגבלות שהיו בידה כדי להושיט עזרה. "זאת לא היתה גבורה מצדי, זאת היתה חובתי", אמרה במשפט אייכמן.³⁶⁰ כמעט כל העיתונים ציטטו אותה; אחד הציג אותה כאחת "הנשים הגיבורות באושוויץ" וייחד לסיפוריה את מרבית הרשימה שכתב באותו היום לעיתונו.³⁶¹ היא עצמה לא התייחסה לעצמה כאל גיבורה, גם לא כעבור שנים: "אני ידעתי, לי אמרו שאני יכולה לצאת מאושוויץ רק דרך הארובה. אז למה לא להיות חוצפנית?", אמרה; אני לא גיבורה, חזרה, הרצון לשרוד היה מודוס ויווני.³⁶² זו היתה חובתי, הסבירה להאוזנר, חובתה כבת אנוש; לנוכח מציאות החיים באושוויץ, שלעולם לא נבין אותה באמת, אין ספק שורה אלכסנדר היתה גיבורה.

³⁶⁰ עדות אלכסנדר, משפט אייכמן: עדויות ב, עמ' 1211. לציטוט הדברים בעיתונים ראו למשל: "מסתיימת פרשת התביעה במשפט", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 2; "תיאורים מרעידים בזוועתם בדברי עדים על אושוויץ וברגן-בלזן", חרות, 9 ביוני 1961, עמ' 1; "עדותה של 'קאפו' – שעזרה לעצירות", דבר, 9 ביוני 1961, עמ' 3; "ורה אלכסנדר: הצילה נשים ממוות", על המשמר, 9 ביוני 1961, עמ' 5.

³⁶¹ "ורה אלכסנדר: מלאתי את חובתי האנושית", למרחב, 9 ביוני 1961, עמ' 10; "ורה אלכסנדר: הצילה נשים ממוות", על המשמר, 9 ביוני 1961, עמ' 5; יעקב אבן-חן, "יומן המשפט: נשים באושוויץ", הצופה, 9 ביוני 1961, עמ' 1.

³⁶² אלכסנדר, ראיון לסרט קאפו.

סיכום

"נקדים ונאמר: היסוד שבגבורה אינו אומץ, אלא הנכונות להקרבה עצמית. לאומץ שבגבורה יכול להגיע גם האיש המפחד אם חזקה בו נכונות-ההקרבה. [...] הגבורה אינה מושג צבאי. כל מקום שאתה מוצא בו הקרבה, גם גבורה תמצא שם. [...] הגבורה האמתית מתגלה גם בחולין של יום-יום. אנו רגילים לייחס את מושג הגבורה לצבאיות, מסיבה מובנה: מהלוחם נדרשת הסכמה למפרע להקרבה מכסימלית, לקרבן חיים. אך אין זו הדרך היחידה. אפשר זו דרך-המלך של הגבורה, אולם למעלה מוליכים אלפי שבילים" (יצחק שדה, תש"ו)¹

"באושויץ לא הייתי, לא בטרבלינקה", כתבה חייקה גרוסמן; "לא עמדתי בפני סלקציה. אפילו בתור למרק המימי לא עמדתי. לא שכבתי ב'רוויר' [בית החולים] ולא חליתי בטיפוס. לפי המינוח המקובל הייתי לוחמת גיטו ופארטיזנית. את הלוחמה היהודית על החיים ועל שמירת צלם-האדם עשינו בדרך שנראית שונה לחלוטין. [...] מה בין מנת הלחם הנוספת 'שאירגנו' הנשים באא"ג [מחנה כפייה] על-מנת לחזק גופה של מועמדת לסלקציה, לבין הרובה שאנחנו 'אירגנו' והברחנו לגיטו? מה בין ספל המרק הנוסף שחילקו הנשים לחולות הטיפוס ברוויר לבין ייצור הרימונים בגיטו? מה בין הסתרתה של יהודיה מבוגרת יותר או ילדה צעירה יותר וחיפוי עליה, כדי שלא תלקח למוות, לבין הובלתם של יהודים ליער, למען יצטרפו לפארטיזנים? בין זה לזה – מוטל כנראה לפנינו עולם ומלואו המקשר, המהדק, המוסיף טעם מיוחד ומשמעות עמוקה יותר למעשים שנעשו".² חייקה גרוסמן כתבה את הדברים ב-1979, בהקדמה לקובץ הצנוע לוחמת נשים ובו סיפורים אישיים של נשים שבתקופת השואה היו עובדות כפייה במחנה גרמני. סיפור השואה שלה דומה לסיפורי השואה של הנשים אלה ושל אחרות וגם שונה מהם מאוד: דומה, כי גיבורותיו היו נשים, כי כולן נרדפו אז מפני שהיו יהודיות, כי כולן היו לוחמות; שונה, מפני שהשואה היא חוויה

¹ י. נווד [יצחק שדה], "שבילי הגבורה", מסביב למדורה, עין-חרוד, תש"ו, עמ' 86-87.

² הקדמה ללוחמת נשים: סיפורו של מחנה כפייה נאצי (ערך: נתן ליבנה), הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל, תל-אביב, 1979, עמ' 5-6.

ייחודית לכל מי שעברו אותה, נשים וגברים, גם כשהיו אנשי מחתרת אחת, גם כשחלקו בלוק אחד.³ לכל אחת השואה שלה. לכל אחת הגבורה שלה.

בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן הישראלים ראו בהתנגדות בנשק את גילוי הגבורה האולטימטיבי של יהודים בתקופת השואה, על אחת כמה וכמה כשאשה ביצעה אותו. אין בכך חידוש: אחיזה בנשק עמדה ביסוד האתוס הציוני הארצישראלי; לפי חלוקת התפקידים בין המינים בחברה הישראלית מקומה של האשה היה בבית ולא בשדה הקרב. אבל בחינת יחסם של הישראלים לשואה ולקורבנותיה מבעד לנוכחותן של נשים בשואה בשיח הציבורי מגלה שבעיניהם הלוחמה המזוינת היתה אחת הדרכים לגלות גבורה בשואה. המשיכה אליה היתה טבעית: כפי שכתב יצחק שדה, בני היישוב היו "רגילים לייחס את מושג הגבורה לצבאיות".⁴ בין היתר היה זה מפני שסיפורי המאבק המזוין בשואה, בעיקר אלה שייצגו אותם נשים וגברים כמו חייקה גרוסמן, היו בעלי אלמנטים משותפים לסיפורים של לוחמי המחתרות בארץ ובעולם שעיקרם צעירים שחברו לאחיזה בנשק מול צבא מאורגן. אבל לפי המפקד הראשון של הפלמ"ח, יסוד הגבורה לא נמצא באובייקט הספציפי – אקדח, מקל קפא"פ או אגרוף; יסוד הגבורה היה מה שהניע אותה, שעל-פי שדה היה מושג רחב מאוד: הנכונות להקרבה עצמית. דרך הלוחמה המזוינת, הסביר לצעירי הפלמ"ח, אינה היחידה לבטא נכונות כזו: "אפשר זו דרך-המלך של הגבורה, אולם למעלה מוליכים אלפי שבילים".⁵ מטפורה זו היא תמצית יחסה של החברה הישראלית לנשים בשואה בשנות החמישים ובימי משפט אייכמן: גם בהקשר של הנשים בשואה אחיזה בנשק נחשבה לדרך-המלך, אולם לפסגה הוליכו דרכים שונות.

ניסיון לחלץ הגדרה כוללת למושג "גיבורת שואה" בחברה הישראלית בשנים הראשונות למדינה, שהיתה אז חברה בהתהוות, מלמד שהגדרה זו היתה רחבה מאוד. נשים שונות הוצגו כגיבורות בתקופת השואה ולא נמצא קשר מובהק לנתונים כמו גיל, מוצא ומצב משפחתי, משלח יד והשכלה, עמדה פוליטית וזיקה לציונות, חזות חיצונית ותכונות אופי. המרכיב המשותף הוא הערכת כל אחת ואחת מהן כמי שחזקה עליה נכונות ההקרבה העצמית. זה קרה כשניסתה למלט אסירות משורת נשים שנשלחו לתא הגז, כשהשתתפה ברקימת תוכנית להצלה המונית, כשגילתה נחישות לקיים את מצוות הדת, כשכתבה וכשציירה, כשהטתה שכמ וכשחיבקה, כשדבקה בילדים עד מוות וכשיצאה לפעולה מזוינת. לפי החברה הישראלית באותם ימים גיבורות בתקופת השואה היו מי שגילו נכונות להכריע לטובת האחר, גם כאשר בכך סיכנו את חייהן.

³ Joan Ringelheim, "Thoughts about Women and the Holocaust", Roger Gottlieb (ed.), *Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust*, New York, 1990, pp.143-144; Joan Ringelheim, "The Holocaust: Taking Women into Account", *The Jewish Quarterly*, 39, 3 (147), Autumn, 1992, pp. 19-23.

⁴ י. נורד, "שבילי הגבורה", מסביב למדורה, עמ' 87.

⁵ שם.

הישראלים העריכו אשה כגיבורה בתקופת השואה בתנאים מסוימים: הראשון קשור למידת ההתאמה של סיפור השואה שייצגה לערכים המקובלים בחברה הישראלית, השני מתייחס לנסיבות השמעתו של הסיפור ולאופן הפצתו והשלישי קשור למידת הרפרזנטטיביות של הגיבורה ולכושרה הרטורי. שילוב של שלושתם, כפי שהיה במקרה של צביה לובטקין, הפך אותה לגיבורה לאומית.

מידת ההערכה את סיפור השואה של אשה או נשים כסיפור גבורה היתה פונקציה של התאמת תוכן הסיפור לערכים המקובלים בחברה הישראלית בת-הזמן. ראשונים היו סיפורי "האוחזת בנשק" וסיפורי האם בשואה, שבמהלך כל התקופה הוערכו כגיבורות. סיפוריהן היו ברוח הערכים שקידשו את הכוח המזוין המאורגן כאמצעי להגנה עצמית ואת האמהות כיייעוד. "האוחזת בנשק" זכתה להוקרה על השתתפותה בפעולת התנגדות חמושה או בהתארגנות לקראתה, השתתפות שהוצגה תמיד כחריגה זמנית מתפקידיה המסורתיים כאשה; האם הועלתה על נס בזכות מסירותה המוחלטת לילדים, ביטוי לטבע האשה באשר הוא.

בארץ היה אז רעב לגבורה, אומר חיים גורי; השמות הראשונים ששמע מקרב ניצולי השואה היו אלה של "האוחזים בנשק". סיפוריהם, בראש ובראשונה מרד גטו ורשה, שולבו במערך סיפורי הגבורה המקומיים וגיבורותיהם וגיבוריהם שולבו במיתוסים המתגבשים: בין יוסף טרומפלדור שאמר בתל-חי כי טוב למות בעד ארץ-ישראל לבין חברי המחתרות שעלו לגרדום בשירה קמה מלה צימטבאום שקראה באושוויץ "אני אמות כגיבורה ואתה תגווע ככלב".⁶ סיפורי "האוחזת בנשק" וסיפורי האם בשואה היו מסוגלים להשביע משהו מהרעב הזה מפני שהתאימו לערכים המקובלים. סיפורי הלוחמה המזוינת בגטו וביער העמידו במרכזם אקט שהיה מקודש ביישוב. ההקרבה העצמית שגילתה "האוחזת בנשק" הוכפלה: כמו גבר היתה נכונה להקריב את חייה, כאשה היתה נכונה להקריב גם את אמהותה הפוטנציאלית. במובן זה סיפורי "האוחזת בנשק" חיזקו סטריאוטיפים ביחס לחלוקת התפקידים בין המינים בחברה לא פחות מסיפורי האם בשואה. המאבק האבוד מבחינה פיזית הוצג בשני המקרים כסיפור על ניצחון: באחזתן בנשק כנגד כל הסיכויים ובדבקתן בילדים, נשים הוכיחו שבימי השואה כבוד העם היהודי לא נרמס וצלם האדם היהודי לא נמחק.

סיפוריהן של "האוחזת בנשק" ושל האם בשואה היו ברורים וקליטים; הם לא דרשו היכרות מעמיקה עם תולדות היהודים בימי השואה. אלה היו סיפורים מטלטלים ומרוממים שביסוד הרטוריקה שלהם עמדה דיכוטומיה: מעטים מול רבים, טובים מול רעים, "אנחנו" היהודים מול "הם" הגרמנים. כולם היו כרוניקה של אסון ידוע מראש; עיקרם – הנכונות לקראתו: "האוחזת בנשק" כשהבריחה רימון, האם כשחיבקה את ילדיה בתא הגז. לעומתם,

⁶ חיים גורי בשיחה אתי, ירושלים, יוני 2006.

סיפורי "המתנגדת ברוחה" וסיפורי "נושאת התפקיד" חסרו את הפן ההירואי שהיה מרכיב עיקרי בדמות "האוחזת בנשק" ואת הממד האוניברסלי שהיה אלמנט מרכזי בדמות האם. סיפוריהן היו מורכבים יותר; כדי ליצור הזדהות עם גיבורותיהם וגיבוריהם וכדי לעכל אותם נדרש ידע רחב יותר על אודות חיי היהודים תחת הכיבוש הגרמני בתקופת השואה. אמנם מעצם היותם סיפורים על השואה גם הם היו סיפורים על מוות, אבל בשונה מסיפורי הלוחמה המזוינת וסיפורי ההורות הכרוניקה לא היתה ידועה מראש.

סיפורי "המתנגדת ברוחה" ו"נושאת התפקיד" לא התאימו לסטריאוטיפ הגברי או לסטריאוטיפ הנשי בחברה הישראלית אז. המוטיבים המרכזיים שלהם היו בעוכרי הגיבורות. הסיפורים על "המתנגדת ברוחה" היו נשים מובהקים: ההשתייכות המגדרית של גיבורותיהן היתה מובחנת. כסיפורים על נשים ושל נשים שלא התמקדו במהות הנשיות (האמהות) הם היו סיפורים חלשים ומוחלשים. "המתנגדת ברוחה" התקשתה להשתלב ב"היכל הגבורה" של הנשים בשואה מפני שבסיפורה חסר המרכיב שיכול היה להצמיח כוח בחולשה זו וכך לזכות אותה בהוקרה. כסיפורי התנגדות סיפורה נשארו בצל אלה המזוינים: גיוסה לצרכים לאומיים התבטא גם בתיפקודה כמעין השלמה לסיפורי האחיזה בנשק. "נושאת התפקיד" מילאה פונקציה דומה כשתיפקדה בשנות החמישים כתשליל לסיפור של המתנגדת בנשק. הקושי שלה להשתלב באותו "היכל גבורה" של נשים בשואה בא מהכיוון ההפוך: עד משפט אייכמן ההשתייכות המגדרית שלה לא היתה ברורה ועל-כן דמותה היתה מבלבלת ומרתיעה; "נושאת התפקיד" היתה אשה שהתנהגה כמו גבר אבל מייצוגה נפקד, בניגוד ל"אוחזת בנשק", האפקט המאזן בצורת הדגשת זמניותה של החצייה המגדרית שניטרל את פוטנציאל הערעור, אם היה, על חלוקת התפקידים בין המינים. הערכת הכוח שלה ככוח לא-נשי היא זו שהחלישה אותה. במובן זה משפט אייכמן היה בעבורה צעד ראשון להתקבלות: אז, כשנתגלתה חולשתה, פגיעותה, קורבניותה, הוצגה לראשונה באופן מובחן כאשה.

התנאי השני להערכת אשה כגיבורה בתקופת השואה קשור לנסיבות השמעת הסיפור. סיפור של אשה בשואה יכול היה למצוא את דרכו ללבבות הישראלים כסיפור גבורה כשהושמע באופן חופשי בפני קהל אוהד או שבו, שרצה או היה מוכרח לשמוע אותן. כך היה במהלך כל התקופה במקרה של "האוחזת בנשק", שמבחינתה משפט אייכמן חיזק מגמה קיימת – דוכן העדים היה במה נוספת, רבת-חשיבות, להשמעת הסיפור המוכר – ובמקרה של האם בשואה, שבעבורה משפט אייכמן היה שיא, אז לראשונה הופיעה בציבור אם בשר ודם. שתיהן ייצגו קבוצות: "האוחזת בנשק" בעיקר בהקשר הפוליטי, כמייצגת סיפור של קבוצה בעלת זיקה למפלגה, האם בשואה בהקשר הלאומי, ובראשו רבקה יוסלובסקה, האם שעלתה מהבור וילדה בנים כמסמלת העם שקם מאפרו והקים מדינה. בעבור "נושאת התפקיד" משפט אייכמן היה הזדמנות ראשונה להביא לישראלים את סיפוריה במלואם ובכך למתן את דימויה כלא-נשית.

נסיבות השמעת הסיפור היו תלויות במנגנון שהפיץ אותו: היה זה ביטוי למידת ההשפעה של קבוצות שונות בשיח הציבורי הישראלי. תנועות פוליטיות, בעיקר השומר הצעיר ואחדות העבודה, תרמו מאוד להבניית מעמדה של "אוחזת בנשק" כגיבורה בתקופת השואה ושימורו כשאימצו אותה לחיקן ולא הרפו; לא פעם היה זה חיבוק דב. במסגרת מערכת יחסי ציבור משומנת זו תיפקדה "האוחזת בנשק" כמשמיעת סיפורי הגבורה בשואה של התנועה וכמייצגת עמדותיה של התנועה ו/או המפלגה בציבור הרחב גם מחוץ להקשר של השואה. מיצוי היכולת של השמאל הציוני להכנות אשה בשואה כגיבורה בלט בהשוואה לזרמים אחרים: לימין החילוני הקיצוני ולשמאל הקיצוני לא היו אמצעים יעילים דומים כדי להבנות גיבורות משלהם, בוודאי לא להפוך אותן מגיבורות תנועתיות לגיבורות לאומיות; הצלחתן של הזרם החרדי לקרב את גיבורותיו לציבור הכללי היתה חלקית וזמנית. הפוטנציאל של המנגנון התנועתי והמפלגתי כיוצר וכמשמר גיבורות התבטא גם בכיוון ההפוך: נשים כמו גיזי פליישמן, מלה צימטבאום ורוז'ה רוביטה שסיפוריהן לא נוכסו על ידי שום תנועה פוליטית ולא נמצא מנגנון אלטרנטיבי שיפיץ את סיפוריהן בצורה אפקטיבית פשוט נשכחו.

תנאי שלישי הוא מידת הרפרזנטטיביות של הגיבורה וכשרה הרטורית. תנאי זה היה בעל משקל, שכן עוצמתם של תיוג סיפור השואה ונסיבות השמעתו היו תלויים במידה רבה ביכולת לספר סיפור. גיבורות היו בעיקר מי שנשארו בחיים והיו מסוגלות להופיע בציבור ולספר לו על מה שעברו. אלה היו ניצולות שהופיעו בעצרות-עם, אסיפות וכינוסים פוליטיים והעידו במשפט אייכמן. ביניהן בלטו מי שהיו בעלות כריזמה, ידעו להוסיף נופך דרמטי ודיברו עברית טובה. הופעה מרשימה יכלה לתקן דימוי: כאלה היו הופעותיה של "נושאת התפקיד" במשפט אייכמן. מבין הנשים שלא נשארו בחיים מעטות תויגו כגיבורות. אנה פראנק היתה לגיבורת תרבות גם מפני שיומנה אומץ כנכס תרבותי ולא פחות מזה מפני שקמה לתחייה, ובעברית, על בימת התיאטרון הלאומי בדמות שחקנית צעירה. אמנם גם "אוחזת בנשק" שלא נשארו בחיים, כמו טוסיה אלטמן ופרומקה פלוטניצקה הועלו על נס באמצעות אימוצן לחיק השמאל הציוני, אך ההוקרה המיוחדת ל"אוחזת בנשק" שחיו בארץ כמו צביה לובטקין, רוז'קה קורצ'אק וחייקה גרוסמן האפילה עליהן בעיקר מפני שהאחרונות נמצאו אפקטיביות יותר כדי להחדיר מסרים פוליטיים. הסתלקותה הפתאומית של גיבורה פגמה ביכולת לשמר את מעמדה: כך היה במקרה של פסיה שרשבסקי-יאזין.

לשלושת תנאים אלה קשורה עיתונות התקופה, באותם ימים כלי התקשורת העיקרי בארץ. סיפוריהן של נשים בשואה פורסמו שם כשעמדו לכל הפחות באחד משלושה קריטריונים: חדש, חשוב ומעניין, וזאת על רקע הדיוקן האידיאולוגי והפוליטי של כל עיתון. באופן כללי, מבחינת ייצוג הנשים בשואה בעיתונות שנבדקה במסגרת המחקר

רב המשותף על השונה: כל הטיפוסים הופיעו בכל העיתונים כל הזמן. הדמיון בין העיתונים ניכר במיוחד בימי משפט אייכמן: הדיווחים השוטפים היו דומים מאוד – לא פעם נעזרו מערכות העיתונים באותה סוכנות ידיעות – כך היה גם באשר לפורמט ולרוח הכותרות. גם אופן הטיפול של העיתונים בסיפורי נשים בשואה היה דומה: מרבית הידיעות, הכתבות והמאמרים עסקו בפעולות שהן ביצעו ולא בתחושותיהן; היה זה ביטוי נוסף לתרבות הצברית שדגלה באיפוק רגשי.⁷ גם הכתבות היו על תקן דיווחים מורחבים ופחות "צבע". רוב העיתונים מיעטו לפרסם ראינות עם ניצולות, וגם כשעשו זאת בדרך כלל לא הבליטו את הסיפור האישי. במקרה של היומונים היה זה ביטוי למדיניות הכללית שאפיינה את העיתונות בת הזמן, בעיקר המפלגתית, שהעדיפה דיווחים ומאמרים על ראינות, מדיניות שניכרה גם ביחס לניצולים בכלל (נשים וגברים) וגם בתחומים אחרים. כך היה גם בכתבי-העת המפלגתיים והתנועתיים. בכך שיקפה העיתונות וביטאה את הרוח הכללית אז, כשסיפוריהם של יחידים תפקדו בעיקר כמייצגים סיפוריהן של קבוצות. על רקע זה בלטה גישה השונה של עיתונות הנשים בתקופה, במיוחד לאשה, בה בהחלט הופיעו סיפורים אישיים על נשים בשואה בהבלטה יתרה, לרוב במסגרת ראינות שהביאו את הדברים כמעט תמיד בגוף ראשון. בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים שום עיתון אחר, לא פרטי ולא מפלגתי, לא עשה זאת בהבלטה כזו, גם לא ביחס לגברים. היה זה בהתאם למדיניות הכללית של עיתונות הנשים לעסוק בסיפורים על נשים ולאופיו של לאשה כעיתון מסחרי שהיה משוחרר יותר מכבלי האידיאולוגיה של העיתונות המפלגתית. מבחינת עיתונות הנשים המסחרית כתבה על אשה בשואה שהתראיינה והצטלמה היה סיפור עיתונאי ממדרגה ראשונה: ככתבה על אשה הוא היה חשוב, ככתבה על השואה הוא היה מעניין וכראיון אישי עם ניצולה כמעט תמיד היה חדש.

בחינת יחסה של החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים תוך התמקדות בנשים מלמדת על תודעת השואה אז, על מעמד האשה, על מקומו של ציבור הניצולים בארץ ובתוך כך על ערכים מקובלים וסדרי עדיפויות לאומיים. בחינה של דמות האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בן הזמן מאששת תזות מקובלות: תפקודה של "האוחזת בנשק" כהיבט מרכזי בדמות זו והערכתה המוחלטת כגיבורה בתקופת השואה מוכיחה את מרכזיותו של השימוש בכוח פיזי כאמצעי להגנה עצמית. היה זה ביטוי לאידיאולוגיה שאפיינה את היישוב ואת התנועה הציונית כמעט מראשיתה, מרכיב חשוב בדמותו של היהודי החדש. דמותה של האשה בשואה בשיח הציבורי אז מחזקת גם את אפיונה של החברה הישראלית כפוליטית מאוד: העיסוק בשואה בכלל ובאופן ספציפי

⁷ עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1997, עמ' 334-338.

בנשים היה טעון משמעויות פוליטיות והבליט מאוד את הקשר של נשים מסוימות למפלגות ותנועות. זה בלט בעיקר ביחס ל"אוחזת בנשק" ול"נושאת התפקיד".

דמותה של האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה מאשרת גם את מקומו של פרויקט קליטת העלייה בשנות החמישים כמישימה לאומית ממדרגה ראשונה ומאששת את עוצמתו של כור ההיתוך כאמצעי להפיכת חברת המהגרים ההטרוגנית להומוגנית ככל האפשר. טביעות כור ההיתוך ניכרות בייצוגים השונים של האשה בשואה, בראש ובראשונה בדמות הבת שנשארה בחיים, ששימשה גם כהוכחה ליעילותו; לפעמים, כפי שהיה במקרה של מלכת היופי, אפילו כמודל לחיקוי. סממנים שאפיינו את הצבר – עור שזוף, חיוך קורן, ביטחון עצמי – ואפיינו את מקומה המוגבל של האשה בחברה – כמורה, כמטפלת, כעקרת בית ותמיד כאם – זיהו את הבת בשואה שנשארה בחיים כבת הארץ. בהקשר זה "האמהית" זכתה להוקרה בתור מי שהכשירה ישראלית חדשה כזו.

בחינת הייצוגים של האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים מחזקת את מסקנות המחקר הביקורתי על מעמד האשה בחברה הישראלית בתקופה שסודק את מיתוס השוויון בין המינים. התנאי הראשון להבעת הוקרה כלשהי כלפי אשה בשואה היה גילוי חולשה מצדה. כל טיפוס וטיפוס מסוגל ללמד בדרכו, יותר ופחות, על כך שהנשים בחברה הישראלית נחשבו לנחותות, תפקידיהן נתפשו כמצומצמים ומרחב הפעולה שלהן היה מוגבל. ההוקרה המוחלטת לדמות האם מלמדת על תפישת האמהות כיעודה של האשה ועל תיפקודה של דמות זו כמאשררת אותו; ההערכה המסויגת ל"מתנגדת ברוחה" נבעה גם מתיגום של סיפוריה כנשיים; מידת ההערכה לנשים שבתקופת השואה ביצעו פעולות וגילו תכונות שמיוחסות לגברים, כפי שהיה בסיפורי "האוחזת בנשק" ו"נושאת התפקיד", היתה במידה רבה פונקציה של הצגתן כנשים בהווה שהתבטאה באמצעות הדגשת חולשה שהפגינו.

דמות האשה בשואה מלמדת גם שציבור הניצולים בארץ היה בעל השפעה ובהחלט לא היה מושקע, מודחק ופאסיבי. הניצולות היו פעילות מאוד, כיחידות וכחלק מקבוצות מאורגנות להן שימשו לא פעם דוברות מרכזיות. הן נשאו דברים באסיפות, בכינוסים פוליטיים ובעצרות זיכרון, כתבו ספרים והתראיינו לעיתונות; הן מילאו תפקידים ציבוריים וייצגו את מדינת ישראל בתחרויות ובאירועים בינלאומיים, לא רק בהקשר של השואה. הן סיפרו על חוויותיהן בשואה והשמיעו סיפורים על השואה, על קבוצות ועל יחידים, פעלו לדיכוב ניצולים והניעו את הישראלים לשמוע על השואה. הן הופיעו בעיתונות במסגרת הדיווחים על פועלן והיו עיתונאיות וכותבות מאמרים.

בשונה מהמחקרים המציגים את שנות החמישים כימי השתיקה הגדולה של הניצולים וכתקופה המתאפיינת בהשתקתם של סיפורים אישיים על השואה, בעיקר אלה שלא היו סיפורים על התנגדות מזוינת, בחינת דמותה של האשה בשואה בשיח הציבורי הישראלי בתקופה זו מראה ששנות החמישים בפירוש לא התאפיינו בשתיקה ו/או

השתקה כזו. השואה היתה נושא מרכזי בסדר היום הציבורי של החברה הישראלית הן במה שמכנה אניטה שפירא "זיכרון ציבורי" והן ב"זיכרון הפרטי"⁸. העיסוק בנושא ביומונים, בשבועונים ובכתבי-העת, בעיתונים הפרטיים ובביטאונים המפלגות, בעיתונות החילונית, הדתית-לאומית והחרדית ובעיתונות הנשים היה מאסיבי ואינטנסיבי בכל ימות השנה, בהחלט לא רק לקראת יום הזיכרון. בעמודי החדשות והפובליציסטיקה הופיעו כל הזמן ידיעות ומאמרים בנושא השואה בענייני חוץ וביטחון, כלכלה, משפט ופלילים, תרבות, חינוך וחברה; נושא השואה הופיע רבות בעמודים הפנימיים, שם פורסמו בקביעות סיפורים אישיים שונים ומגוונים על השואה על נשים ועל גברים. הישראלים לא התעלמו מהשואה, לא הדחיקו אותה ולא התכחשו לסיפורי הקורבנות: הם גילו בה עניין רב כמאורע לאומי וכסיפור אישי. הדיבור על ששה מיליון כמסה ולא כאוסף פוטנציאלי של סיפורים אישיים היה בעיקר רטוריקה של פוליטיקאים. עם זאת, סיפורים קשים מאוד, אלה שרתתי משמע צרכו את הבשר החי, הופיעו לעתים רחוקות: להוציא לאשה, שם פורסמו כתבות שהביאו את סיפורים אישיים של נשים שהיו קורבנות להתעללויות שבעקבותיהן הפכו עקרות, העיתונות כמעט לא פרסמה סיפורים כאלה, לא על נשים ולא על גברים. היה זה ביטוי למגמה שנמשכה בכל העיתונים גם בימי משפט אייכמן.

מחקר זה מבקש להצטרף לגישה שמובילה חנה יבלונקה⁹ שבבסיסה מה שניתן לכנות, כאלטרנטיבה לתופעה שמכונה "שתיקה-השתקה", "השמעה-שמיעה" של סיפורי השואה, ביחס לנשים וגברים כאחד. אין ספק שמשפט אייכמן היה אירוע חשוב גם מבחינה זו, שכן במהלך פחות משלושה חודשים, משך פרק עדויות הניצולים, כבשו סיפורים אישיים על השואה את הכותרות הראשיות בעיתונים והידע החדש לו נחשפו הישראלים הציג תמונה מורכבת יותר ביחס לאפשרויות שעמדו בפני היהודים באירופה להגיב על מדיניות הכיבוש הגרמני. אך במובנים רבים היה מדובר על ביטוי עז של הלכי רוח שרווחו בשנות החמישים. החשיבות והמשמעות שהוענקו למשפט אייכמן כנקודת מפנה ביחס של החברה הישראלית לשואה ניתנו לו גם באמצעות העמדתו ביחס לנוכחותם של סיפורים אישיים על השואה בשיח הציבורי הישראלי עד המשפט. תוכן ואופן שמיעתם והשמעתם של הסיפורים האישיים על השואה במהלך משפט אייכמן באמת היו חסרי תקדים, אבל פירושו של הדבר אינו שעד אז היה זה עידן של "שתיקה-השתקה". בחינה את שנות החמישים מתבצעת מתוך ידיעה שב-1961 התקיים משפט אייכמן שהיה מאורע מרכזי בארץ ובמהלכו נשמעו והושמעו בעוצמה רבה סיפורים אישיים על השואה; מבחינה זו שנות החמישים הועמדו בצילו של המשפט תוך השוואה, כנראה בלתי נמנעת, בין מה שהיה לפניו למה שהתרחש במהלכו

⁸ אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 86-103.

⁹ ראו במחקריה, ביניהם: "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ, יעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 297-313; "ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשונים", בשביל הזיכרון 27, תשנ"ח, עמ' 4-9. לעניין משפט אייכמן ראו: חנה יבלונקה, "מקץ שנות דור", מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001, בעיקר בעמ' 283-284.

ואחריו. כך אולי נדמה לנו ששנות החמישים היתה תקופה של שתיקה, השתקה, הדחקה של הסיפורים האישיים על השואה, אבל המקורות מראים במפורש, גם ביחס לנשים וגם ביחס לגברים, שלא כך היו פני הדברים.

בשנות החמישים הישראלים שלא עברו את השואה שמעו עליה רבות, אבל לא תמיד הקשיבו; לא מפני שלא רצו להקשיב אלא מפני שהתקשו מאוד לעשות זאת. מבחינה כרונולוגית האירועים היו קרובים מדי ועל כן "חמים" מדי; הם התמודדו עם השואה במסגרת היכולת המוגבלת שהיתה להם כחברה צעירה שבראש מעייניה ביסוס קיומה והתגבשותה כחברה אחת, קודם כל באמצעות קליטת אוכלוסייה יהודית חדשה. המשימה לאחד את השורות התבצעה בין היתר באמצעות הפרקטיקה של עיקרון הממלכתיות ורעיון כור ההיתוך שהתבטאה גם בסערות ובוויכוחים ציבוריים שנקשרו לשואה ובהשתלבותו של ציבור הניצולים. בהקשר זה הסיפורים האישיים על השואה שירתו באופן זה או אחר צרכים לאומיים, אבל לא פעם מתוך שלא לשמה בא לשמה.

בחינת ייצוגיהן של הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי מלמדת שמשפט אייכמן יכול לשמש נקודת מפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה ולניצוליה מפני שאז הסיפורים האישיים כמו נחשפו לראשונה. הישראלים שלא עברו את השואה על בשרם המשיכו לשמוע והתחילו להקשיב לקורבנות;¹⁰ בתוך כך החלו לנסות להכיל אותם ואת השואה כמאורע כחלק מהחברה הישראלית. היה זה גם בזכות היותו של משפט אייכמן אירוע לאומי שבמרכזו סיפורים אישיים מגוונים על השואה וגם בזכות העיתוי שלו, תחילת שנות הששים, אחרי גלי ההגירה הגדולים, עם ראשית ההתמודדות עם הכוויות של כור ההיתוך, עם תחילתה של התבגרות מסוימת.¹¹ בתוך כך נוצרה האפשרות לפתח יכולת להכיר את תולדות היהודים באירופה בתקופת השואה ומכאן להכיר במגוון אופני התמודדות ודרכי התנגדות של יהודים למדיניות הכיבוש הגרמני ולהעריך אותם כגילויי גבורה.

הנה כי כן, שניים הם מאפייניו העיקריים של ייצוג הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים: כוח וחולשה. זו היתה קבוצה חזקה, פעילה וכוללת של נשים שנודעו ונשים עלומות שם, ניצולות ונספות, שקולותיהן נשמעו והושמעו, מקדמת הבמה ומאחורי הקלעים, לאורך כל התקופה, בכל ימות

¹⁰ הדברים היו ידועים; ב-1955 הזכיר נתן אלתרמן שמורכבותה של ההחלטה אם לצאת למרד מזוין בגטו היתה ידועה אבל לא השתרשה בתודעה הציבורית שהמשיכה להעדיף את האבחנה הפשטנית בין שתי הדרכים: "בראותנו את המרד על רקע תקופתו ובתוך מעבה סבכיה, הריהו נעשה רב-פנים ורב-קולות ותהיות וניגודים שלא על דרך דיבורו השגור [...] אכן, המתמיה שבדברים אלה הוא שאין הם מחדשים כלום. המרד עצמו, המורדים עצמם בספריהם, ספרי העדות שלדור, מעמידים את פרשת ההתקוממות על רקעה האמיתי, בתוך תוכם של סבכיה ועל כל נפתוליה הפנימיים". נתן אלתרמן, *הטור השביעי: כתבים*, ג, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 412, וראו גם בעמ' 413-416. במשפט אייכמן גורי ביטא זאת ברשימה מספטמבר 1961: "הרי ידענו את הדברים האלה, לא? ידענו, כן. גם לפני משפט אייכמן ידענו [...] היה 'יד ושם', והיה 'מוזיאון השואה והמרד' [...] [אך] כאשר פרצו המיסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה ההיא היתה שונה מאד מהידיעה הזאת". חיים גורי, *מול תא הזכוכית*, ישראל, 2001, עמ' 243. ההדגשות אינן במקור.

¹¹ יבלונקה, *מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן*; יחיעם ויץ, "קץ הראשית – לבירור המושג 'ראשית המדינה'", יחיעם ויץ (עורך), *בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית*, ירושלים, 1997, עמ' 235-253.

השנה. כל נושא שנקשר לשואה, במישרין או בעקיפין, כלל התייחסות לנשים. סיפוריהן היו מרכיבים מרכזיים בהבנייתם ושימורם של סמלים לאומיים שבבסיסם קורבנות, גבורה ותקומה. לעומת ייצוג הגברים בשואה בשיח הציבורי אז, דמות האשה בשואה כללה פנים שונים לגבורה, לא רק זו הקלאסית, עם נשק ביד. יחד עם זאת, זו היתה קבוצה חלשה ומוגבלת. נוכחותן המאסיבית בשיח הציבורי הישראלי היתה בגבולות התפקידים המסורתיים של הנשים. במסגרת אישור הערכים המקובלים עליהם הושתתה החברה הישראלית המתגבשת סיפורי נשים בשואה נמצאו אפקטיביים יותר מסיפורי גברים בשואה. בכוחן של הנשים היה להציג מבחר גדול יותר של סיפורים ובתוך כך לחדד יותר את האבחנה בין התפקידים של הנשים בחברה לבין התפקידים של הגברים בה. כמו כלל הנשים, גם הנשים בשואה הוצגו כנשים חזקות אבל מעולם לא הוצגו באמת כחזקות מהגברים. הן הוצגו כמי שפעלו מתוך המסורות הישנות ולא כמי שיצרו או ניסו ליצור סדר חדש. נוכחותן במשפט אייכמן היא דוגמה טובה לכך: לכאורה הן הצליחו לחרוג מהמקום המוגבל שהוקצה להן שכן סיפוריהן זכו להתעניינות רבה מאוד; אך הסיפורים שהובלטו היו בעיקר הסיפורים שחיקו סדרי עולם ולא ערערו עליהם והבחינו בין חוויות הנשים לכלל חוויות היהודים בשואה (גברים) לרוב באמצעות המין הביולוגי, בסיפורי הריון, לידה ואמהות, ודרך ההשתייכות המגדרית, כשהציגו אותן בדרך כלל כתלויות בגברים, כרעיות, כבנות, כאמהות.

נוכחותן של הנשים בשואה בשיח הציבורי הישראלי בשנות החמישים ובתחילת שנות הששים מלמדת שבמובנים רבים כוחן נבע מחולשתן וחולשתן היתה מקור כוחן. מידת השפעתן בחברה הישראלית נבעה בעיקר מנחיתותן האימננטית כנשים. דומה שהיה זה מעין מעגל קסמים: ככל שההוקרה כלפיהן גברה, נוכחותן בלטה ומידת השפעתן גדלה, הלך והתבסס מעמדן כנחותות, מקומן כמוגבל ותפקידיהן כמצומצמים; בתוך כך נשחק הפוטנציאל שלהן ושל נשים ישראליות בכלל להשתחרר מהם. הן פעלו מתוך הקונסנוזוס ולא ערערו על חלוקת התפקידים בין המינים שהיא אבן יסוד בחברה הישראלית, ועל כן יכלו לקחת חלק מרכזי בעיצוב תודעת השואה, אבן יסוד אחרת.

ביבליוגרפיה

א. ארכיונים

- ארכיון בית לוחמי הגטאות
 ארכיון העיתונות, אוניברסיטת חיפה
 ארכיון העיתונות, אוניברסיטת תל-אביב
 ארכיון העיתונות, בית אריאלה, תל-אביב
 הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
 ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
 ארכיון יד ושם, ירושלים
 ארכיון לאשה, תל-אביב
 ארכיון מורשת, גבעת חביבה
 ארכיון מעריב, תל-אביב
 ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות
 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים

ב. עיתונות יומית

- דבר
 הארץ
 הבוקר
 הצופה
 הקול
 זמנים
 חרות
 ידיעות אחרונות
 למרחב
 מעריב
 על המשמר
 קול העם
 שערים

ג. שבועונים, ירחונים וכתבי-עת

אגרת לחברים

אשמורת

בטרם

בית יעקב

במת האשה

דבר הפועלת

דבר השבוע

דבר לילדים

דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות

האשה במדינה

הדים

העולם הזה

התנועה לאחדות העבודה (אחדות העבודה)

ידיעות בית לוחמי הגטאות

ידיעות יד-ושם

ירחון נעמת

לאשה

מבפנים

מולד

מעריב לנוער

סלם

עולם האשה

פרסומים: מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים

קול ישראל

קול נכי המלחמה

- ד. יומנים, זיכרונות ועדויות, כתבים ורשימות
 אויארבך, רחל, "כך נספו הציירים", אורלוגין 3, יולי 1951, עמ' 225-226.
 אוירבך, רחל, בחוצות ורשה, תל-אביב, תשי"ד.
 אוירבך, רחל, צוואות וארשה, תל-אביב, 1985.
 בונדי, רות, שברים שלמים, תל-אביב, 1997.
 בידרמן, מרים, נעורים בצל המוות, תל-אביב (איך שנת הוצאה).
 בניש, פרל, הרוח שגברה על הדרקון, ירושלים, 1993.
 בסביץ, ליליה, ולו רק הד..., תל-אביב, 1981.
 בקר, ישראל, בימת חיי, תל-אביב, 1979.
 בר, מארק, מגילת אושוויץ, תל-אביב, תשל"ח.
 בראנד, האנזי ויואל, השטן והנפש, תל-אביב, 1960.
 בראנד, יואל, בשליחות נדונים למוות, תל-אביב, תשי"ז.
 ברמן, בתיה, יומן במחתרת, הקיבוץ המאוחד, תשט"ז.
 גוטמן, ישראל, בהשתתפות קבוצת חברים-אסירים, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנאו, מרחביה, 1958.
 "גולה מירא – מכתב", ילקוט מורשת 1, נובמבר-דצמבר 1963, עמ' 83.
 גורי, חיים, מול תא הזכוכית, ישראל, 2001.
 גרוסמן, חייקה, אנשי המחתרת, מרחביה, 1950.
 גרוסמן, חייקה, "לאחר 40 שנה", ילקוט מורשת לט, מאי 1985, עמ' 85-90.
 גרוסמן, חייקה, "המרד צמח מן הוודאות של החיסול", ילקוט מורשת, מז, נובמבר 1989, עמ' 97-104.
 גרוסמן, חייקה, "לוחמי הגיטאות בפרספקטיבה היסטורית", עדות, 1993, עמ' 192-197.
 גרוסמן, חייקה, "כמעט וידוי", ילקוט מורשת סט, מאי 2000, עמ' 97-149.
 דבורז'צקי, מרק, ירושלים דליטא במרי ובשואה, תל-אביב, 1951.
 דוידזון, גוסטה, יומנה של יוסטינה, הקיבוץ המאוחד, תשי"ג.
 האוזנר, גדעון, משפט ירושלים, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תש"ס.
 האוזנר, גדעון, "עשרים שנה למשפט אייכמן", משואה ט, אפריל 1981, עמ' 16-22.
 האוזנר, גדעון, השואה בראי המשפט, תל-אביב, 1988.
 הרשקוביץ, רניה קוקלקה, בנדודים ובמחתרת, הקיבוץ המאוחד, תש"ה.

- וודובינסקי, דוד, אנחנו לא נושענו, ירושלים, 1986.
- ווייסמאנדל, מיכאל דב, מן המצר, ניו יורק, 1960.
- כגן, רעיה, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה, 1947.
- כהנוביץ, משה, מלחמת הפארטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל-אביב, תשי"ד.
- כפרי, חיים, גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה בסלובקיה במלחמת העולם השנייה, תל-אביב, תשל"ג.
- לובטקין, צביה, בימי כיליון ומרד, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, 1979.
- לוי, פרימו, השוקעים והניצולים, תל-אביב, 1991.
- לוי-הס, חנה, יומן ברגן בלזן, ישראל, 1974.
- לוריא, אסתר, יהודיות בשעבוד, מרחביה, 1945.
- לוריא, אסתר, "מרשימותיה של ציירת", דפים לחקר השואה והמרד, מאסף שני, פברואר 1952, עמ' 91-115.
- לוריא, אסתר, עדות חיה, תל-אביב, 1958.
- לוריא, אסתר, רישומים: נשים במחנה עבודה, תל-אביב, 1962.
- לזר ליטאי, חיים, חורבן ומרד, תל-אביב, תש"י.
- לזר ליטאי, חיים, מצדה של וארשה, תל-אביב, תשכ"ג.
- מזיא, פרידה, חברי הקטנים, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ב.
- מזיא, פרידה, רעים בסער, ירושלים, תשכ"ד.
- נוימן, אוסקר, בצל המוות, תל-אביב, 1958.
- עק, נתן, התועים בדרכי המוות: הווי והגות בימי הכיליון, ירושלים, תש"ך.
- פולמן-רבן, חווקה, לא נפרדתי מהם, בית לוחמי הגטאות, 1997.
- פלגי, יואל, רוח גדולה באה, תל-אביב, 1946.
- פלדנקרייז, אווה, "על המעשה של מלה צימבטאום", עדות ה, 1990, עמ' 78-80.
- פלינקר, משה, הנער משה, ירושלים, תשי"ח.
- פנלון, פאניה, תזמורת על תנאי, תל-אביב, 1981.
- פראגר, משה, ניצוצי גבורה, תל-אביב, תשי"ג.
- פראנק, אנה, יומנה של נערה, תל-אביב, 1959.
- פראנק, אנה, יומנה של נערה, תל-אביב, 1999.
- פרץ, אהרן, במחנות לא בכז, רמת-גן, 1960.

- פרת, עמנואל, המשפט הגדול: פרשת קסטנר, תל-אביב, 1955.
- צוקרמן, יצחק (אנטק), שבע השנים ההן, בית לוחמי הגטאות, 1990.
- קורצ'אק, רוז'קה, להבות באפר, מרחביה, 1946.
- קיכלר-זילברמן, לנה, מאה ילדים שלי, ירושלים, 1961.
- קיכלר-זילברמן, לנה, אנו מאשימים, מרחביה, 1962.
- קיכלר-זילברמן, לנה, בית אמי, ירושלים ותל-אביב, 1987.
- קלינגר, חייקה, מיומן בגיטו, מרחביה, 1959.
- קמפניינו, חולדה, לדור אשר לא ידע: קורותיה של אם צעירה בשנה גורלית בגולת איטליה, קבוצת יבנה, תשמ"א.
- קרוין, חיה, "30 שנה למחתרת היהודית באושוויץ", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, ב, 7 (22), ספטמבר 1974, עמ' 8.
- קרוין, חיה, קחי אותי איתך!, ישראל, 1995.
- רוזן, דוניה, ידידי היער, ירושלים, תשי"ד.
- רוזנפלד, שלום, תיק פלילי 124: משפט גרינואלד-קסטנר, תל-אביב, 1955.
- רינגלבלום, עמנואל, יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גיטו וארשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942, (מבואות, עריכה והערות: גוטמן, ישראל, קרמיש, יוסף, שחם, ישראל), ירושלים, 1992.
- שוואלב, מרגיטה, "יהודיות מסלובקיה במחנה אושוויץ" (תרגום: ביכלר, יהושע), ילקוט מורשת נג, נובמבר 1992, עמ' 93-101.
- שילנסקי, דב, מוזלמאן, תל-אביב, 1961.
- שרשבסקי, פסיה, קרני אור במחשכי התופת, בני ברק, 1968.
- תורי, אברהם, גטו יום יום: יומן ומסמכים מגטו קובנה, (עריכה מדעית: פורת, דינה), תל-אביב, 1998.
- תמיר, שמואל, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, שני כרכים, תל-אביב, 2005.
- "תעודת הקלון של המאה ה-20", השבועון הארץ-ישראלי והד ירושלים ז, 16, 27 בדצמבר 1945, עמ' 3.
- Bondy, Ruth, "Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 310-326.
- Borowski, Tadeusz, This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen, New York, 1967.
- Chapnik, Liza, "The Grodno Ghetto and its Underground", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 109-119.
- Klibanski, Bronka, "In the Ghetto and in the Resistance: A Personal Narrative", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 175-186.
- Neumann, Yirmeyahu Oscar, Gisi Fleischmann: The Story of a Heroic Women, Tel Aviv, 1970.

Rosenfeld Vago, Lidia, "One Year in the Black Hole of Our Earth Planet: A Personal Narrative", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 273-284.

Weissberg, Alex, Advocate for the Dead: The Story of Joel Brand, London, 1958.

ה. פרוטוקולים, דינים וחשבונות, פרסומי מוסדות, קבצים וקובצי תעודות

— "אחרונים על החומה", הוועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, תש"ז.

אייבשיץ, יהושע, בקרובי אקדש: אסופה תיעודית על מעשים של קידוש השם ומסירות נפש בימי החורבן של ימינו, ירושלים, תשמ"ה.

אליאב, מרדכי, (עורך), אני מאמין: עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, ירושלים, תשכ"ה.

אשכנזי, שלמה, נשי ישראל בגבורתן, תל-אביב, תש"ו.

אשכנזי, שלמה, גיבורות בישראל, תל-אביב, תשכ"ב.

באומינגר, אריה, בלומנטל, נחמן, קרמיש, יוסף (עורכים), הילד והנער בשואה ובגבורה, ירושלים, 1965.

בכרך, צבי (עורך), אלה דברי האחרונים: מכתבים מן השואה, ירושלים, 2003.

— בעקבות משפט אייכמן, פרקים מתוך הרצאות באפעל, הקיבוץ המאוחד, המרכז הסמינריני, רמת אפעל, 1961.

ברלס, חיים, בלומנטל, נחמן, קרמיש, יוסף, השואה והמשפט: פרשת משפט אייכמן ותקופת השואה (עפ"י הדיונים, עדויות ותעודות), שלושה כרכים, ירושלים, 1961.

ברסלבסקי, משה (עורך), חנה סנש: יומנים, שירים, עדויות, תל-אביב, 1994.

— גבורת ורשה: ילקוט לזכר מרד הגיטו, תל-אביב, תש"ג.

גלעד, זרובבל (עורך), ספר הפלמ"ח, הקיבוץ המאוחד, תשט"ז.

גפן, מ., גרוסמן, ח., קובנר, א. ואחרים (עורכים), ספר הפרטיזנים היהודים, מרחביה, 1958.

גרנטשטיין, יחיאל, הגבורה האחרת: היהודי הדתי במאבק גבורה ובמרי נגד גזירות הנאצים בשנות השואה, ירושלים, תשמ"ט.

— דברי הכנסת, מדינת ישראל, ירושלים.

דור, דני, (עורך), גיבורים ונואשים: 60 שנה למרד גטו וארשה, בית לוחמי הגטאות, 2003.

דרור, צביקה (מראיין ועורך), דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים, ארבעה כרכים, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד.

דרור, צביקה, (עורך), יצחק שדה: כתבים ב (מסביב למדורה), תל-אביב, תשמ"ט.

דרור, צביקה (עריכה), קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, 2005.

- ”היועץ המשפטי לממשלת ישראל נגד מלכיאל גרינוולד”, ת.פ. 124/53, פסקים (מחוזיים) מד, תל-אביב, תשכ”ה.
- היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: נאום הפתיחה, ירושלים, תשכ”א.
- היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: נאום הסיכום, ירושלים, תשכ”ב.
- היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: עדויות, שני כרכים, ירושלים, תשכ”ג.
- היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: פסק הדין וגזר הדין, ירושלים, תשכ”ב.
- היועץ המשפטי נגד אדולף אייכמן: תיק פלילי מס’ 61/40 בבית המשפט המחוזי בירושלים (פרוטוקול), תשעה כרכים, ירושלים, תשכ”ב.
- המשפט של אדולף אייכמן, שבעה כרכים, ירושלים, 2003.
- הקומנדאנט מאשוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס (עריכה, הערות ומבוא: שור, צבי), בית לוחמי הגטאות, תשכ”ה.
- הררי, יהודית, אשה ואם בישראל, תל-אביב, תשי”ט.
- השואה והמרד, חוברת פנימית, ההסתדרות הכללית ומשרד החינוך והתרבות, מרץ 1963.
- זעף ולהט: פרקי קריאה ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, יד ושם, ירושלים, תש”ך.
- זרבבל (עורך), חנצ’ה ופרומקה, הקיבוץ המאוחד, תש”ה.
- חבס, ברכה (ליקטה והביאה לדפוס), מכתבים מן הגיטאות, תל-אביב, תש”ג.
- חייקה גרוסמן: חוברת לזכרה, הוצאת המשפחה וקיבוץ עברון, 1996.
- טובין, יהודה, דרור, לוי, רב, יוסף (עורכים), רוז’קה: לחימתה, הגותה, דמותה, מורשת וספריית פועלים, תשמ”ח.
- טננבוים, מרדכי (ליקט וערך), אחד מעיר ושניים ממשפחה, מרחביה, 1947.
- י. נודד, (יצחק שדה), מסביב למדורה, עין-חרוד, תש”ו.
- יד ושם: תפקידים, אירגון, פעולות, ירושלים, תשט”ו.
- יד לשואה ולמרד, הקרן הקיימת לישראל, ירושלים, תשי”ג.
- ”יהודי זורת בחלון”: קידוש החיים והעמידה בתקופת השואה, קצין חינוך ראשי באמצעות ההוצאה לאור של משרד הביטחון, תשל”ו.
- יום עיון: בימי כליון ומרד, עם הופעת ספרה של צביה לובטקין, יד טבנקין (אפעל), בית לוחמי הגטאות, מאי 1980.
- ילדי השואה מספרים: מיומנים של ילדים ובני נוער בימי השואה משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשכ”ו.
- לדמותה של המחתרת הלוחמת בגיטאות פולין: יום עיון לזכרה של צביה, בית לוחמי הגטאות, 1981.

- לוינסקי, יום-טוב, (עורך), ספר זיכרון לקהילת לומזה, הוצאת ארגון עולי לומזה בישראל, תשי"ג.
- לזכר תשעים ושלש, הוועד להגנה על כבוד ישראל, הרבנות הראשית, תל-אביב, תש"ג.
- לזכרה של לוחמת: לבתיה טמקין-ברמן ליום השנה ה-10 למותה 1953-1963, בהוצאת הוועדה הציבורית להנצחת זכרה של בתיה טמקין-ברמן, תל-אביב, 1963.
- ליבנה, נתן (עורך), לוחמת נשים: סיפורו של מחנה כפייה נאצי, הוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל, תל-אביב, 1979.
- ליום הזכרון לשואה ולגבורה, חוברת של משרד החינוך והתרבות, ירושלים, ניסן תשכ"ה.
- לקחו של משפט: בעקבות פס"ד במשפט אייכמן, הוצאת מטכ"ל, קצין חנוך ראשי אגף הסברה, 1961.
- מימי השואה והגבורה, יד ושם, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשט"ו.
- מסמכי "לשכה 06", משטרת ישראל, ארכיון כתבי-היד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.
- מרד גיטו וארשה בעיני האויב: הדו"חות של הגנרל יירגן שטרופ (מבוא והערות: קרמיש, יוסף), ירושלים ותל-אביב, 1959.
- משפט אייכמן בדעת הקהל בגרמניה המערבית (ליקט: לאם, האנס), ירושלים, 1961.
- ניישוט, מלך (ליקט וערך), חורבן ומרד של יהודי וארשה: ספר עדויות ואזכרות, תל-אביב, 1947.
- ספר דרוור, עין חרוד, 1947.
- ספר החוקים, מדינת ישראל.
- ספר השנה של העיתונאים, תל-אביב.
- פורת, דינה, ויץ, יחיעם (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945, ירושלים, תשס"ב.
- פסק-הדין של בית המשפט המחוזי בירושלים בתיק פלילי 124/35, היועץ המשפטי נגד מלכיאל גרינוולד, תל-אביב, תשט"ז.
- פסקים (מחוזיים), מדינת ישראל.
- צוקרמן, יצחק, בסוק, משה (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תשי"ד.
- קסטנר, ישראל, האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית בכודפסט, (תרגום גת-רמון, בנימין), הוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר ז"ל, אין מקום ושנת הוצאה.
- רוזנברג, פנינה (עורכת), דיוקן האישה בשואה בראי האמנות (קטלוג התערוכה), בית לוחמי הגטאות, 2002.
- רוניצ'נקו, יהודה (עורך), טרוזינשטאט, תל-אביב, 1947.
- רשימת המוצגים שהוגשו לבית המשפט המחוזי בירושלים, תיק פלילי 40/61, ירושלים, 30 באוגוסט 1961.

- The Trial of Adolf Eichmann, Record of Proceeding in the District Court of Jerusalem, 9 vols., Jerusalem 1992-1995, State of Israel, Ministry of Justice.

ו. הגות

- אלתרמן, נתן, הטור השביעי: כתבים, ג, תל-אביב, תשכ"ב.
- אלתרמן, נתן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס (ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר: לאור, דן), תל-אביב, תשמ"ט.
- ארנדט, חנה, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, ישראל, 2000.
- בן-גוריון, דוד, חזון ודרך, תל-אביב, 1962.
- גורי, חיים, "על ספרים ומה שביניהם", אלפיים 14, תשנ"ז, עמ' 9-30.
- דה בובאר, סימון, המין השני, ישראל, 2001.
- וולף, וירגיניה, חדר משלך, ישראל, 2004.
- נורדאו, מאכס, "יהדות השרירים (1900)", כתבים ציוניים, א, ירושלים, תשט"ו, עמ' 187.
- Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil, New York, 1963.

ז. מחזות, סרטים וספרות יפה

- גודריץ', פרנסיס, הקט, אלברט, יומנה של אנה פראנק (תרגום: אלוני, נסים), תל-אביב, 1990.
- גוטפרוינד, אמיר, שואה שלנו, לוד, 2002.
- גורי, חיים, עסקת השוקולד, תל-אביב, 1995.
- לוי, מאיר, אנה פראנק: מחזה בשלוש מערכות, הרצליה, 1967.
- לרנר, מוטי, קסטנר, תל-אביב, 1985.
- נשמית-שנר, הילדים מרחוב מאפו, עין חרוד, 1958.
- סובול, יהושע, גטו, ישראל, 1984.
- סובול, יהושע, אדם, ישראל, 1989.
- מאה ילדים שלי (סרט), בימוי: מרגולין, עמליה, שוורץ, אושרה; תסריט: מרגולין, עמליה, שוורץ, אושרה, גלזר זרחין, עינת; הפקה: דנון, מוש, ישראל, 2003.
- משפט קסטנר (סרט), בימוי: ברבש, אורי; תסריט: לרנר, מוטי; הפקה: בסון, יוסי; הטלוויזיה הישראלית, ישראל, 1994.

צביה: ציפור כחולה (סרט), בימוי: הלר, אילת; עריכה: יוגב, רבקה; תסריט: יוגב, רבקה, הלר, אילת, הפקה בפועל: שדות, שלי, ישראל, 1998.

קאפו, תסריט ובימוי: בן-מיור, תור, סיטון, דן; הפקה: פארן, דניאל, סיטון, דן; ישראל, 2000.

שדה, יצחק, לוחמים, תל-אביב, 1952.

Goodrich, Frances, Hackett, Albert, The Diary of Anne Frank, New York, 1956.

Keneally, Thomas, Schindler's List, New York, 1993.

ח. שיחות

דוד אלכסנדר, מאי 2006, תל-אביב.

רות בונדי, יוני 2004, רמת-גן.

שופט בית המשפט העליון בדימוס גבריאל בך, יוני 2006, ירושלים.

דני בראנד, מאי 2005, תל-אביב.

חיים גורי, יוני 2006, ירושלים.

מיכאל גלעד (גולדמן), מאי 2006, גבעת-שמואל.

צביקה דרור, אוקטובר 2005, קיבוץ לוחמי הגטאות.

שרקה ויץ, מרץ 2004, כפר הנוער בן-שמן.

רינה יעקבזון (וייס), נובמבר 2005, רמת-גן.

נשיא בית המשפט העליון בדימוס משה לנדוי, אוגוסט 2006, ירושלים.

צבי נוסנבלט, מאי 2006, ראשון-לציון.

חווקה פולמן-רבן, אפריל 2005, קיבוץ לוחמי הגטאות.

פלה פינקלשטיין, דצמבר 2004, מושב נורדיה.

אהובה פריד (לובטקין), ספטמבר 2004, הרצליה.

יעל צוקרמן, אוגוסט 2004, קיבוץ לוחמי הגטאות.

ויטקה קובנר, אוגוסט 2003, קיבוץ עין החורש.

סוזי קסטנר (מיכאלי), יוני 2006, פתח-תקווה.

השופט בדימוס, עיתונאי לשעבר, גבריאל שטרסמן, יוני 2004, רעננה.

הלה שיפר רופאיזון, אוגוסט 2004, מושב בוסתן הגליל.

* הרשימה בסעיפים ט-י כוללת רק את הפריטים שעזרו במישרין למחקר זה:

ט. עיון ומחקר

ספרים:

- אונגר, מיכל, לודז': אחרון הגטאות בפולין, ירושלים, תשס"ה.
- אילון, עמוס, שעת אפס, ירושלים, 1980.
- אלמוג, עוז, הצבר – דיוקן, תל-אביב, 1997.
- אפלבוים, מריאן, בחזרה לגטו ורשה, ירושלים, 2003.
- אראל, ניצה, בלי מורא, בלי משוא פנים, אורי אבנרי ו"העולם הזה" (1950-1965), ירושלים, 2006.
- באואר, יהודה, השואה: היבטים היסטוריים, תל-אביב, 1982.
- באואר, יהודה, יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945, ירושלים, תשס"ב.
- באומל, יהודית תידור, "קול בכיות": השואה והתפילה, רמת-גן, 1992.
- באומל, יהודית תידור, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, ירושלים ובאר שבע, 2004.
- בית-צבי, ש. ב., הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה: מחקר על גורמי מישגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945, תל-אביב, 1977.
- בנדר, שרה, מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939-1943, תל-אביב, 1997.
- בר-גיל, שלמה, מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפליטה 1945-1955, ירושלים, 1999.
- בראהאם, רנדולף ל', קצבורג, נתנאל, תולדות השואה: הונגריה, ירושלים, תשנ"ב.
- ברזל, נעימה, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, ירושלים, 1998.
- גוטמן, ישראל, בעלטה ובמאבק: פרקי עיון בשואה ובהתנגדות היהודית, ישראל, 1985.
- גיליגן, קרול, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תל-אביב, 1995.
- גרופיני'סקה, אנקה, סחור סחור: שיחות עם לוחמים מגטו וארשה, ישראל, 2002.
- גרייף, גרעון, "בכינו בלי דמעות...": עדויותיהם של אנשי הזונדרקומאנדו היהודים מאושוויץ, ישראל, 1999.
- דינור, דב, קסטנר: גילויים חדשים על האיש ופועלו, חיפה, 1987.
- היימן, פולה, האשה היהודייה בסבך הקדמה, ירושלים, 1997.

- ויץ, יחיעם, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, ירושלים, 1994.
- ויץ, יחיעם, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים, 1995.
- זרטל, עדית, האומה והמוות: היסטוריה זכרון פוליטיקה, אור יהודה, 2002.
- חבר, חנן, פתאם מראה מלחמה, הקיבוץ המאוחד, 2001.
- טק, נחמה, משפחת אנשי היער, ירושלים, תשנ"ז.
- טרונק, ישעיה, יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, ירושלים, 1979.
- יבלונקה, חנה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים, 1994.
- יבלונקה, חנה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ישראל, 2001.
- יזרעאלי, דפנה, פרידמן, אריאלה, שריפט, רות, נשים במלכוד: על מצב האשה בישראל, תל-אביב, 1982.
- יזרעאלי, דפנה, פרידמן, אריאלה ואחרות, מין מגדר פוליטיקה, תל-אביב, 1999.
- יחיאלי, ברוך, "עקיבא": תנועת נוער ציונית-כללית, צמיחתה התפתחותה ולחימתה בשנות השואה, תל-אביב, 1988.
- כהן, אשר, המתרת החלוצית בהונגריה 1942-1945, הקיבוץ המאוחד, 1984.
- כספי, דן, לימור, יחיאל, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, ירושלים, 1992.
- לוונטל-פלסטינר, מרי, מציירת את חייה: שרלוטה סלומון בצל הנאציזם, כפר-סבא, 2003.
- מכמן, דן, "ההנהגה היהודית", בימי שואה ופקודה, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1987.
- מכמן, דן, השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, תל-אביב, 1998.
- מכמן, דן, ויץ, יחיעם, "העמידה היהודית", בימי שואה ופקודה, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 1989.
- נאור, מרדכי, רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ, תל-אביב, 2004.
- ניומן, ריצ'רד עם קירטלי, קארן, אלמה רוזה: מוינה לאושוויץ, אור יהודה, 2005.
- פוקס, אברהם, קראתי ואין עונה, ירושלים, תשמ"ה.
- פורת, דינה, הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב, 1986.
- פורת, דינה, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל-אביב, 2000.
- פטרן, גילה, האם מאבק על הישרדות: הנהגת יהודי סלובקיה בשואה 1938-1944, תל-אביב, 1992.
- פיינגולד, בן עמי, השואה בדרמה העברית, הקיבוץ המאוחד, 1989.
- פרבשטיין, אסתר, בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים, תשס"ב.
- פרילינג, טוביה, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, שני כרכים, שדה בוקר וירושלים, 1998.

- פרליס, רבקה, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, תל-אביב, 1987.
- קינן, עירית, לא נרגע הרעב, תל-אביב, 1996.
- קמיר, אורית, פמיניזם, זכויות ומשפט, ישראל, 2002.
- קראוס, אוטא, אריך, קולקא, בית-חרושת למוות - אושוויץ, ירושלים, 1960.
- רובינשטיין, אמנון, להיות עם חפשי, תל-אביב, 1977.
- רוטקירכן, ליוויה, חורבן יהדות סלובאקיה: תיאור היסטורי בתעודות, ירושלים, תשכ"א.
- ריבנר, טוביה, לאה גולדברג: מונוגרפיה, תל-אביב, 1980.
- רנן, יעל, אלות וגיבורים: מיתוסים על גבולות הכוח, תל-אביב, 2001.
- שגב, תום, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים, 1991.
- שור, שמעון, קומוניקציה חברתית, ישראל, 1972.
- שטאובר, רוני, הלקח לדרור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים, 2000.
- שלו, זיוה, טוסייה, תל-אביב, 1992.
- שפירא, אניטה, ברל, שני כרכים, תל-אביב, תש"ם.
- שפירא, אניטה, חרב היונה, תל-אביב, 1992.
- שפירא, אניטה, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם, ירושלים, תשס"ב.

Baer, Elizabeth R., Goldenberg, Myrna (eds.), Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust, Michigan, 2003.

Barnouw, David, Van Den Stroom, Gerrald, The Diary of Anne Frank: The Critical Edition, New York, 1989.

Baumel, Judith Tydor, Double Jeopardy: Gender and the Holocaust, London & Portland, 1998.

Bauer, Yehuda, History of the Holocaust, United States of America, 1982.

Bauer, Yehuda, Rethinking the Holocaust, New Haven & London, 2001.

Braham, Randolph L., The Destruction of Hungary Jewry, New York, 1963.

Campion, Joan, In the Lion's Mouth: Gisi Fleischmann and The Jewish Fight for Survival, New York & London, 1987.

Cohen, Akiva A., Zemach-Marom, Tamar, Wilke, Jurgen, Schenk, Birgit, The Holocaust and the Press: Nazi War Crimes Trials in Germany and Israel, New Jersey, 2002.

Cohen, Elie A., Human Behavior in the Concentration Camp, New York, 1953.

- Feldhay Brenner, Rachel, Writing as Resistance: Four Women Confronting the Holocaust, Pennsylvania, 1998.
- Goldstein, Joshua S., War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa, Cambridge, 2001.
- Hilberg, Raul, The Destruction of the European Jewry, Chicago, 1961.
- Katz, Esther, Ringelheim, Joan Miriam (eds.), Proceeding of the Conference on Women Surviving: The Holocaust, New York, 1983.
- Kogon, Eugen, The Theory and Practice of Hell: The German Concentration Camps and the System Behind Them, New York, 1950.
- Langbein, Hermann, Against All Hope: Resistance in the Nazi Concentration Camps 1938-1945, New York, 1994.
- Langbein, Hermann, People in Auschwitz, Chapel Hill & London, 2004.
- Mosse, George, Fallen Soldiers, New York & Oxford, 1990.
- Mosse, George, The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity, New York & Oxford, 1996.
- Rittner, Carol, Roth, John K. (eds.), Different Voices: Women and the Holocaust, New York, 1993.
- Rohrlich, Ruby (ed.), Resisting the Holocaust, Oxford & New York, 1998.
- Roskies, David G., The Literature of Destruction: Jewish Responses to Catastrophe, Philadelphia, New York & Jerusalem, 1989.
- Ruddick, Sara, Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace, New York, 1989.
- Scott, Joan Wallach, Gender and the Politics of History, New York, 1999.
- Seitman, Naomi, A Marriage Made in Heaven: The Sexual Politics of Hebrew and Yiddish, Berkeley & London, 1997.
- Tec, Nechama, Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust, New Haven & London, 2003.
- Young, James E., Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation, Indiana University Press, 1988.
- Young, James E., The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings, New Haven & London, 1993.
- Yuval-Davis, Nira, Anthias, Floya (eds.), Women-Nation-State, London, 1989.

מאמרים:

- אלבוים-דרור, רחל, "האישה הציונית האידיאלית", עצמון, יעל (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים והקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 95-115.
- אלמוג, שמואל, "החלוץ המטפורי מול 'הזקנה הגלותית'", שפירא, אניטה, ריינהרץ, יהודה, הריס, יעקב (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 91-108.
- אצילי, אברהם, "האיגוד הצבאי היהודי (אצ"י) בגיטו וארשה", ילקוט מורשת נט, אפריל 1995, עמ' 173-183.
- ארנס, משה, "מרד גטו ורשה – הערכה מחדש", יד ושם קובץ מחקרים לג, 2005, עמ' 77-111.
- באומל, יהודית תידור, "קבוצת ה'צנטרשאפט' כדוגמה להתארגנות נשים לעזרה הדדית במחנות", דפים לחקר תקופת השואה י, תשנ"ב, עמ' 107-127.
- באומל, יהודית תידור, "חקר האשה והמשפחה בתקופת השואה: סקירה היסטוריוגרפית", יהדות זמננו 9, תשנ"ה, עמ' 45-60.
- באומל, יהודית תידור, "חגרה בעוז מותניה': גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי", דפים לחקר השואה יג, 1996, עמ' 183-201.
- באומל, יהודית תידור, "היינו שם אתם: הנצחת נשים באנדרטות לזכר הנופלים במדינת ישראל", שילה, מרגלית, קרק, רות, חזן-רוקם, גלית (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים, 2001, עמ' 434-456.
- באומל, ג'ודי, "מגדר ולימודי השואה", לוין מלמד, רינה (עורכת), הרימי בכוח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי היהדות, ישראל, 2001, עמ' 159-165.
- באלינט, לאה, "גבורתן של אימהות יהודיות בהצלת ילדיהן", הרצוג, אסתר (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 183-205.
- בוירין, דניאל, "נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי", תיאוריה וביקורת 11, חורף 1997, עמ' 123-144.
- ביכלר, יהושע, "ראשונות בגיא ההרגה – נשים יהודיות מסלובקיה באושוויץ ב-1942", ילקוט מורשת נח, ספטמבר 1994, עמ' 19-50.
- בילסקי, ליאורה, "משפט קסטנר", חמישים לארבעים ושמונה: תיאוריה וביקורת 12-13, 1999, עמ' 125-133.
- ברוג, מולי, "מראש מצדה עד לב הגיטו: מיתוס כהיסטוריה", אוחנה, דוד, ויסטריך, רוברט ס' (עורכים), מיתוס וזכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, תל-אביב וירושלים, תשנ"ז, עמ' 203-227.
- ברוטין, בתיה, "מחוץ לגדר": אמנים ניצולי שואה יוצרים בצל הדחייה של הממסד האמנותי בישראל בשני העשורים הראשונים, רפל, יואל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל, משואה ומשרד הביטחון, 2000, עמ' 361-370.
- ברזל, נעימה, "הכבוד, השנאה והזיכרון בדיונים בשאלת הפיצויים והשילומים מגרמניה בשנות החמישים", יד ושם קובץ מחקרים כד, תשנ"ה, עמ' 203-225.
- ברק-ארוז, דפנה, "והגדת לבנך: היסטוריה וזיכרון בבית-המשפט", עינוי משפט כו, 2, נובמבר 2002, עמ' 773-802.
- גביש, עפר, "שיר על ספת הפסיכיאטר: על שירי השואה שנכתבו בארץ", רפל, יואל (עורך), זכרון סמוי, זכרון גלוי, משואה ומשרד הביטחון, 1998, עמ' 197-214.
- גוטמן, ישראל, "יאנוש קורצ'אק – קווים לדמותו", ילקוט מורשת כה, אפריל 1978, עמ' 7-20.

- גוטמן, ישראל, "ארכיונים יהודיים בתקופת השואה במזרח אירופה ובמערבה", גוטמן, ישראל (עורך), מגניזה לציוני דרך היסטוריים, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 121-180.
- גוטמן, ישראל, "עמנואל רינגלבלום: היסטוריון וזמנו", גוטמן, ישראל (עורך), עמנואל רינגלבלום, האדם וההיסטוריון, ירושלים, תשס"ה, עמ' 78-108.
- גורן, דינה, "העולם היפה של עיתונות הנשים", אותות 62, 1984, עמ' 20.
- גורן, דינה, "אמצעי התקשורת והדמוקרטיה בישראל", סטמפלר, שמואל (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, ישראל, 1989, עמ' 250-261.
- גורני, יוסף, "דברי פתיחה: ההיסטוריון היהודי כאינטלקטואל מבפנים", גוטמן, ישראל (עורך), עמנואל רינגלבלום, האדם וההיסטוריון, ירושלים, תשס"ה, עמ' 73-77.
- גלזנר-חלד, גליה, בר-און, דן, "אליעזר גרינבוים: הבניית סיפורו של קאפו במסגרת זיכרון השואה הקולקטיבי בישראל", אלפיים 27, 2004, עמ' 111-146.
- דובלון-קנבל, אירית, "מוסטברוק לרוונסבריק: סיפורה של קבוצת משפחות", הרצוג, אסתר (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 65-93.
- הודרה, רחל, "האישה היהודייה בפולין מראשית הכיבוש ועד הגירוש לגטאות", יד ושם קובץ מחקרים לב, תשס"ד, עמ' 325-352.
- הילברג, ראול, "היודנראט ככלי-שרת ביוזעין או שלא ביוזעין", דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השלישי של חוקרי השואה, ירושלים, 1979, עמ' 23-35.
- הרצוג, חנה, "עתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?", קשר 28, נובמבר 2000, עמ' 43-52.
- ויץ, יחיעם, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר השואה יא, 1993, עמ' 175-188.
- ויץ, יחיעם, "בין וארשה לבודפשט – על בעיית הלחימה ב'משפט קסטנר'", דפים לחקר תקופת השואה יב, 1995, עמ' 309-330.
- ויץ, יחיעם, "בהקשר פוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 6, תשנ"ו, עמ' 271-287.
- ויץ, יחיעם, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצוליה", קתדרה 82, תשנ"ז, עמ' 153-164.
- ויץ, יחיעם, "קץ הראשית – לבירור המושג 'ראשית המדינה'", ויץ, יחיעם (עורך), בין חזון לרוויזיה, ירושלים, 1997, עמ' 235-253.
- ויץ, יחיעם, "בין קתרזיס לקרב סכינים – 'משפט אייכמן' ו'משפט קסטנר' והשפעתם על החברה הישראלית", גוטוויץ, דניאל, מאוטנר, מנחם (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 395-421.
- ויץ, יחיעם, "מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות: הוויכוח על הסכם השילומים", ישראל בעשור הראשון, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, 2001, עמ' 117-145.
- ויץ, יחיעם, "תנועת החרות – שמואל תמיר ומשפט קסטנר שלושה מסמכים מארכיונו של אריה בן-אליעזר במכון ז'בוטינסקי", עיונים בתקומת ישראל 11, 2001, עמ' 598-616.
- ויץ, יחיעם, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי עיתונות הקיבוץ המאוחד ומפא"י", פורת, דינה, נאור, מרדכי (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1939-1945, תל-אביב, 2002, עמ' 195-208.

- זיינפלד, חווה, "ראשיתו של המונח 'שואה' – כמתייחס לחורבן יהדות אירופה", משואה טו, אפריל 1987, עמ' 113-101.
- זיינפלד, חווה, "מרד גיטו וארשה בראי העיתונות בארץ-ישראל אפריל-מאי 1943", פורת, דינה, נאור, מרדכי (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1945-1939, תל-אביב, 2002, עמ' 146-135.
- טל, אוריאל, "לברור ההיבטים ההרמנויטיים של המושג 'שואה'", נספח למאמר "על חקר השואה וה'ג'נוסייד", יד ושם קובץ מחקרים יג, 1979, עמ' 43-39.
- טרסי, אניטה, "משפחות בתקופת השואה כמוקדי הכרעה והתנהלות אקטיבית", הרצוג, אסתר (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 64-45.
- יבלונקה, חנה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה", קתדרה 82, תשנ"ז, עמ' 148-138.
- יבלונקה, חנה, "ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשונים", בשביל הזיכרון 27, תשנ"ח, עמ' 9-4.
- יבלונקה, חנה, "50 שנה למפגש – ישראלים וניצולים", ילקוט מורשת סה, אפריל 1998, עמ' 103-81.
- יבלונקה, חנה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", צמרת, צבי, יבלונקה, חנה (עורכים), העשור השני תשי"ח-תשכ"ח, ירושלים, 2000, עמ' 166-149.
- יבלונקה, חנה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", שפירא, אניטה, ריינהרץ, יהודה, הריס, יעקב (עורכים), עידן הציונות, ירושלים, 2000, עמ' 316-297.
- יבלונקה, חנה, "יש לעשות הכל כדי להציל...": גיזי פליישמן", מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה, 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 91-82.
- לאור, דן, "עוד על שתי הדרכים", אחרית דבר לאלתרמן, נתן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, תל-אביב, תשמ"ט, עמ' 155-114.
- לאור, דן, "ישראל קסטנר וחנה סנש: דימוי ודימוי שכנגד", בשביל הזכרון 20, פברואר 1997, עמ' 17-10.
- לובין, אורלי, "האמת שבין מסגרות האמת: אוטוביוגרפיה, עדות, גוף ואתר", אדרת לבנימין: ספר היובל לבנימין הרשב"א, א, 1999, עמ' 149-133.
- ליידן, סוניה, "'לאשה' – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמי ומציאות", קשר 28, נובמבר 2000, עמ' 42-36.
- לנגביין, הרמן, "המחתרת באושוויץ", גוטמן, ישראל, ברנבאום, מיכאל (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 526-505.
- לנטין, רונית, "שורדות מספרות את טרנסנסטריה", הרצוג, אסתר (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 282-257.
- מינץ, אלן, "משתיקה להבלטה: השואה בתרבות האמריקנית", מכמן, דן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 489-463.
- מלמן, בילי, "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920)", ציון סב, ג, 1997, עמ' 278-243.
- מלמן, בילי, "אגדת שרה: מיגדר, זיכרון וארץ-ישראליות 1917-1990", ציון סה, ג, 2000, עמ' 378-343.

- נאור, מרדכי, "העיתונות בשנות החמישים", צמרת, צבי, יבלונקה, חנה (עורכים), העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, ירושלים, 1997, עמ' 215-226.
- נאור, מרדכי, "המשורר והשואה: עיון בשירי שואה וגבורה ב'רגעים' וב'טור השביעי' לנתן אלתרמן", פורת, דינה, נאור, מרדכי (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה: 1945-1939, תל-אביב, 2002, עמ' 236-242.
- נצר, שלמה, "שואת יהודי פולין בהיסטוריוגרפיה היהודית", ישראל, גוטמן, גדעון גרייף, גדעון (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי החמישי של חוקרי השואה, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 91-103.
- עופר, דליה, "חקר נשים והשואה: תרומה משמעותית או תופעה אופנתית", בשביל הזכרון, 16, אוקטובר 1996, עמ' 10-4.
- עופר, דליה, "נקודת ראותה מבעד למבטי: צציליה סלאפק מספרת על נשים בגטו וארשה", ילקוט מורשת עה, אפריל 2003, עמ' 111-130.
- עופר, דליה, "50 שנים של שיח ישראלי על השואה: מאפיינים ודילמות", מכמן, דן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 293-328.
- עופר, דליה, "אסטרטגיות של נשים במאבק לחיים בתקופת השואה", הרצוג, אסתר (עורכת), נשים ומשפחה בשואה, ישראל, 2006, עמ' 27-44.
- עופר, דליה, וייצמן, לינור ג', "תפקיד המגדר בחקר השואה: הערות בשולי המחקר", ילקוט מורשת סז, אפריל 1999, עמ' 9-24.
- עפרת, גדעון, "החיים כחזיון תיאטרי", אחרית דבר ללוונטל-פלסטינר, מרי, מציירת את חייה, כפר-סבא, 2003, עמ' 275-282.
- פורת, דינה, "בסליחה ובחסד' המפגש בין רוז'קה קורצ'אק לבין היישוב ומנהיגיו 1944-1946", ילקוט מורשת נב, אפריל 1992, עמ' 9-33.
- פורת, דינה, "שותפיו של עמלק': האשמות החרדים (האולטרה-אורתודוקסיה האנטי-ציונית) בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה", הציונות יט, 1995, עמ' 295-324.
- פורת, דינה, "מערכה בת ארבעים שנה – יומנה של אנה פראנק ומכחישי השואה, 1958-1998", השואה: הייחודי והאוניברסלי, ירושלים, תשס"ב, עמ' 160-183.
- פטרן, גילה, "קבוצת העבודה", מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944, קיבוץ דליה, 2001, עמ' 30-78.
- פטרן, גילה, "להציל בכל מחיר: 'קבוצת העבודה' בסלובקיה", ילקוט מורשת עו, תשס"ד, עמ' 81-103.
- פרידמן, מנחם, "על מה עשה ה' ככה?": התמודדות החרדים עם השואה", מכמן, דן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים, תשס"ה, עמ' 579-607.
- פרידמן-כהן, קרי, "רחל אויערבאך: ראשי פרקים לחקר חייה ויצירתה", תולדות 9, קיץ 2005, עמ' 297-304.
- צ'ך, דנוטה, "מינהל האסירים באושוויץ", גוטמן, ישראל, ברנבאום, מיכאל (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 341-360.
- קראי, פליציה, "הנשים בגטו קרקוב", ילקוט מורשת עא, אפריל 2001, עמ' 109-129.
- קרמיש, יוסף, "בעקבותיו של קורצ'אק ועמו יחדיו: על המחנכים שלא נטשו את תלמידיהם בדרכם האחרונה", משואה ד, אפריל 1976, עמ' 53-58.

קרני, מירוסלב, "דו"ח ורבה-וצלר", גוטמן, ישראל, ברנבאום, מיכאל (עורכים), אשוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 589-606.

רון, אביהו, "להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה": עמנואל רינגלבלום ומאבקו בהשמדת הזיכרון", זמנים 81, חורף 2002-2003, עמ' 62-75.

שוויבוצקי, הנריק, "מבצעי בריחה של אסירים", גוטמן, ישראל, ברנבאום, מיכאל (עורכים), אשוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 527-549.

שחורי, פרומי, "חברות המחותרת בגיטאות פולין בראי כתיבתן האוטוביוגרפית", ילקוט מורשת סז, תשנ"ט, עמ' 45-25.

שטאובר, רוני, "הוויכוח הפוליטי על משפט קסטנר על פי העיתונות המפלגתית", הציונות יג, 1988, עמ' 219-246.

שטאובר, רוני, "ועדת העזרה וההצלה והמנהיגות היהודית בבודפשט ערב הכיבוש הגרמני", הציונות טז, 1991, עמ' 167-189.

שטאובר, רוני, "הוויכוח בשנות החמישים בין הציונות הדתית לבין השמאל הציוני על מועד יום הזיכרון לשואה", אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים, 2001, עמ' 189-203.

שילה, מרגלית, "האשה העבריינה החדשה – פנים רבות לה: השומרת כמקרה מבחן", ביקורת ופרשנות 34, קיץ תש"ס, עמ' 7-17.

שנר, צבי, "על מפעלי תיעוד כגילוי של עמידה יהודית בתקופת השואה", העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי שואה, ירושלים, תש"ל, עמ' 151-159.

שצ'לצקה, אירנה, "הנשים", גוטמן, ישראל, ברנבאום, מיכאל (עורכים), אשוויץ: אנטומיה של מחנה מוות, ירושלים, 2003, עמ' 361-376.

שפירא, אניטה, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", ההליכה על קו האופק, תל-אביב, 1997, עמ' 325-354.

שפירא, אניטה, "השואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הציונות כ, 1996, עמ' 243-257.

שפירא, אניטה, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל-אביב, 1997, עמ' 103-86.

Bauer, Yehuda, "Conclusion: The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible?", Cesarani, David (ed.), Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944, Oxford & New York, 1997, pp. 193-209.

Baumel, Judith Tydor, "Can two walk together if they do not agree? Reflections on Holocaust Studies and Gender Studies", Women, summer 2002, vol. 13, no. 2, pp. 195-206.

Bettelheim, Bruno, "The Ignored Lesson of Anne Frank", Surviving and other Essays, New York, 1979, pp. 246-257.

Eyal, Chaim, Winter, Jim, McCombs, Maxwell, "The Agenda-Settings Role of Mass Communication", Emery, Michael, Curtis Smythe, Ted (eds.), Readings in Mass Communication: Concepts and Issues in the Mass Media, Iowa, 1983, pp. 215-220.

Don-Yehiya, Eliezer, "Memory and Political Culture: Israeli Society and the Holocaust", Studies in Contemporary Jewry, IX, 1993, pp. 139-162.

Donson, Judith E., "The American History of Anne Frank's Diary", Ezner, Hyman A., Solotaroff-Ezner, Sandra (eds.), Anne Frank: Reflections on Her Life and Legacy, Chicago, 2000, pp. 123-138.

Ebenstein, Ruth, "Remembered Through Rejection: Yom Hashoa in the Ashkenazi Haredi Daily Press 1950-2000", Israel Studies 8, 3 pp. 141-167.

Feldhay Brenner, Rachel, "Writing Herself Against History: Anne Frank's Self-Portrait as a Young Artist", Ezner, Hyman A., Solotaroff-Ezner, Sandra (eds.), Anne Frank: Reflections on Her Life and Legacy, Chicago, 2000, pp. 86-93.

Felstiner, Mary, "Charlotte Salomon's Inward Turning Testimony", Geoffrey H. Hartman (ed.), Holocaust Remembrance: The Shapes of Memory, Oxford, 1994, pp. 104-116.

Fine, Ellen S., "Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival", Braham, Randolph L. (ed.), Reflections of the Holocaust in Art and Literature, New York, 1990, pp. 79-95.

Horowitz, Sara, "Women in Holocaust Literature, Engendering Trauma Memory", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 364-377.

Ofer, Dalia, "Gender Issues in Diaries and Testimonies of the Ghetto: The Case of Warsaw", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J., (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 143-167.

Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J., "The Role of Gender in the Holocaust", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp.1-18.

Raday, Frances, "The Concept of Gender Equality in a Jewish State", Safir, Marilyn P., Swirski, Barbara (eds.), Calling the Equality Bluff: Woman in Israel, New York, 1991, pp. 18-30.

Ringelheim, Joan, "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research", Baskin, Judith (ed.), Jewish Women in Historical Perspective, Michigan, 1991, pp. 243-262.

Ringelheim, Joan, "The Holocaust: Taking Women into Account", The Jewish Quarterly, 39, 3 (147), Autumn, 1992, pp. 19-23.

Rosenfeld, Alvin H., "Population and Memory: The Case of Anne Frank", Hayes, Peter (ed.), Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World, Illinois, 1991, pp. 243-278.

Weitzman, Lenore J., "Living on the Aryan Side in Poland", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 187-222.

Unger, Michal, "Women in Ghetto Lodz", Ofer, Dalia, Weitzman, Lenore J. (eds.), Women in the Holocaust, New Haven & London, 1998, pp. 123-142.

Yablonka, Hannah, "The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner, and Eichmann Trial", Israel Studies 8, 3, Fall 2003, pp. 1-24.

י. עבודות לתואר שני ושלישי

צמח, תמר, סיקור השואה בעיתונות הישראלית בעת משפטי נירנברג, קסטנר, אייכמן, אושוויץ ודמיאניוק, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1995.

קנטור, אפרת, דרכי כינונו ומהות רכיביו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004.

קרן, נילי, השפעות מעצבי דעת הקהל מחד-גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הדיון החינוכי ותכניות הלימוד בנושא השואה בבתי הספר העל-יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948-1981, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1985.

רובין, שלומית, מגמות של מסורת ושינוי בעתונות נשים בישראל, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך בספרנות, האוניברסיטה העברית, 1987.

רוזין, אורית, מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון למדינה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 2002.

שי"ק-איתן, נעמה, "הגוף המסכן הזה": ההתנסות הנשית על-פי אוטוביוגרפיות שנכתבו בין השנים 1946-2000 על-ידי ניצולות אושוויץ-בירקנאו, עבודה לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, 2004.

יא. אנציקלופדיות, לקסיקונים ואינדקסים

— אטלס הזהב, הוצאת מפה, תל-אביב, 2007.

גוטמן, ישראל (עורך ראשי), האנציקלופדיה של השואה, חמישה כרכים, ירושלים ותל-אביב, 1990.

ויכסלפיש, אפרים, (עורך), נשים יהודיות לוחמות בגרמנים ובעוזריהם במלחמת העולם השנייה, יד-ושם וארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה הנאצים, ירושלים ותל-אביב, 2000.

פייקאז', מנדל (עורך), השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית: ביבליוגרפיה, ארבעה כרכים, ירושלים, תשכ"ז.

Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies
Department of Jewish History

Representations of Women in the Holocaust in the Israeli Public
Discourse during the 1950's and in the Eichmann Trial

Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy
by Sharon Geva

Under the Supervision of
Prof. Anita Shapira, Prof. Hannah Naveh

Submitted to the Senat of Tel Aviv University
2007

Abstract

This dissertation addresses how Israeli society dealt with the Holocaust and the survivors in the 1950s and during the Eichmann trial, via an examination of women in the public discourse. At its heart lies this question: who were the "female Holocaust heroines" in Israeli society during that time? The underlying assumption of this work is that a study of the Israeli society's relationship to women in the Holocaust—and in particular their definition of heroic acts during the Holocaust in the context of women—can make a contribution to the research of Israeli society and the Holocaust, and to the study of the status of women in the state of Israel, and add data on and insight into the fabric of Israeli society.

The period covered in this work is the nascent years of the state of Israel, years of the formulation of Israeli society, an immigrant society—including Holocaust survivors—coalescing into one societal fabric. This period was riddled with ideological and political conflict. Some were directly related to the Holocaust, and Holocaust survivors—women and men—were literally present, incorporating their stories into the dynamics and rhetoric of public debates and public appearances of female survivors, as in the ongoing conflict surrounding Israel-Germany relations and the what came to be known as the Kastner trial. The Eichmann trial serves as the endpoint of this study: the debate around women underscores the claim that this event was a turning point in the way in which Israeli society dealt with the Holocaust. This discussion also suggests that notwithstanding the significance of the Eichmann trial, it marks a continuation of prior trends rather than a watershed event.

At the heart of this dissertation are the representations of women in the Holocaust in the Israeli public discourse over the 1950s and through the Eichmann trial. The discussion addresses the material via a typology of representations, including five central types of women in the Holocaust. I lay out a sketch of each character type as it appears in the sources, including an analysis of the political and gender-related aspects of its utility as representing heroism, sacrifice, destruction and rebirth. The discussion of each typology is reviewed thematically, addressing the static elements as well as the dynamic ones over the time period studied here. The key sources are the Hebrew-language press in Israel and survivor testimony in the Eichmann trial.

I chose the press because it reflects a certain reality: the press compiles what it views to be new, significant and compelling, and it also reports, responds to and interviews in accordance with what it believes its readers need to know, or want to know. The press also serves as a forum (for readers and writers), as is reflected in the editorial section (including opinion-editorials) and the letters-to-the-editor column. Another advantage of this material is the speed of its response, in contrast to textbooks or literary works, which do not feature the quality of immediacy in publishing. In the 1950s, the press was the primary media outlet in Israel, and the number of Hebrew papers published in Israel was great relative to the potential reading community. Many were party newspapers subject to the control of organizations that published them. These expressed the needs and wishes of political bodies, first and foremost the political parties. Alongside them were the privately-owned newspapers.

In an attempt to present a relatively comprehensive picture of Israeli society's relationship to women in the Holocaust in the period reviewed here, most of the daily newspapers published during that time were reviewed, alongside select weeklies and other publications. In order to position the research in its historical context, texts were catalogued on the basis of addressing at least one of three topics: women and the Holocaust, Holocaust, and women. Newspapers were reviewed in a systematic fashion from early 1952 until June 1962, marking the execution of the verdict of the Eichmann trial; the selection was made based on an assumption (which proved to be true) that the Holocaust was addressed in the press not only leading up to and during special events, such as *Yom Hazikaron LaShoah VeLaGvurah* (Holocaust Memorial Day) and the Eichmann trial. Also reviewed were the photographs, caricatures and illustrations which accompanied the texts. Regarding the testimony given during the Eichmann trial, all the Holocaust survivor testimonies—provided by men and women alike—served as source material, in addition to the prosecutor's opening and closing remarks, and the verdict, relating also to the relevant sections of the complete minutes and documents provided by the special "06" unit of the Israeli police force. This dissertation is also based on the speeches, laws, minutes of Knesset proceedings and the courts, reports and legal verdicts, writings and articles compiled during the Holocaust, essays by survivors, and personal and official correspondence. In addition, also incorporated were personal interviews with female survivors and with individuals

who partook in celebrated events that created a tumult in Israeli society, such as the "Kapo" trials, what came to be known as the Kastner trial and the Eichmann trial.

This doctorate is divided into four chapters. The first chapter discusses the central female character-type during the Holocaust, the woman bearing arms, which I call "female armed resistance". This image was very common in the sources, equal to the times the topic of armed resistance by men appeared in the material. These women surfaced primarily in a political context, as was the case in relation to the general stories of armed rebellion in the ghettos and the forests. Those stories emphasized a woman's ideological connection and her affiliation to a particular group (such as a youth movement, or armed underground), and she was generally valued as a representative of the approach of a particular political party or political movement. The exception to this rule was the "female armed resistance" in the death camp, who was not viewed as a political personality—an element that partially explains why stories of her heroism was circulated so infrequently.

The second chapter discusses two central types of women during the Holocaust: the mother and the daughter. The mother figure is divided into two categories: the biological mother—namely, a woman who was a mother during the Holocaust or got pregnant during that time; and a woman who filled a maternal role for children who were not her biological offspring, which I have labeled "maternal". The image of mother and daughter was commonplace in the stories on family life during the Holocaust; less is told about the fathers. Published in the press as personal stories, the mother stories served as a rhetorical device in public appearances, primarily in political speeches, and along the way were laden with symbolic meaning, reaching a pinnacle during the Eichmann trial. The story of motherhood during the Holocaust was valorized, as stories of women who excelled in qualities and actions traditionally ascribed to women; these included the story of the heroism of a biological mother who was willing to sacrifice her life for her child and in no way went like "lamb to the slaughter". The same was true of the "maternal" figure who labored during the Holocaust and afterwards to save children and rehabilitate them in Israel as potential *sabras* (native Israeli citizens). *Tkumah* (rebirth) was a central component in these types, particularly in the "maternal" image and in the daughter who stayed alive; that child of the "maternal" woman provided proof of the melting pot's success.

The third chapter deals with a multi-faceted image called here "female spiritual resistance". This chapter discusses a range of ways of women's resistance to

the policies of the German Occupation (Third Reich), in particular the desire to erase the image of the Jewish human being. These include women who wrote and drew in the ghettos and camps, documenting what they saw, heard and felt—experiences which were later compiled into texts and were published in Israel during the 1950s, in particular books. Others are female Holocaust survivors who worked towards Holocaust commemoration in Israel. Save three celebrated examples—the apocryphal tale of ninety-three *bais yaakov* girls who chose to commit suicide rather than be taken prisoner, known as "the ninety-three"; Pesia Sheroshewski-Yazin, an Auschwitz survivor; and Anne Frank, who became a cultural heroine—Israeli society did not recognize heroines from the time of the Holocaust, including during the Eichmann trial. The explanation as to why these women were recognized as heroines on the one hand while concurrently there was an absence of general recognition of "female spiritual resistance" as female heroines during the Holocaust on the other is related to the status of women in Israeli society and their traditional role in it.

The fourth chapter deals with a typology called the "female position-bearer". It includes two types: one is represented in the camp inmate chosen to fill an official role, such as Kapo or Blockälteste; the second is represented by a woman who participated in rescue attempts by Jews via negotiations with authorities from the German Reich. In this context, there are two women in particular: Gisi Fleischmann, one of the leaders of the "Working Group" in Slovakia, and Hanzl Brand from the Relief and Rescue Committee in Hungary. The discussion of this prototype reflects that Israeli reactions to the "female position-bearer" were neither simplistic nor one-dimensional; they were variegated, reflecting the change in Holocaust awareness in Israel in response to the Eichmann trial.

Studying the various representations of women in the Israeli public discourse during the 1950s and early 1960s reflects that the range of definitions of heroism during the Holocaust was broad. Different types of women were presented as Holocaust heroines and no particular weight was imposed on details such as age, ethnicity, family status, occupation and education, political leanings or Zionist affiliation, external appearance and personality traits. The common element was the evaluation of each one as willing to engage in self-sacrifice: when she tried to free female prisoners who were to be sent to the gas chambers; when she participated in piecing together a plan for mass rescue; when she exhibited tenacity in observing the mitzvot; when she fought to continue drawing and painting; when she protected her

children to the death; and when she went out to armed battle. According to Israeli society at the time, heroines during the Holocaust were those women who were willing to make choices for the benefit of the other, even when that choice cost them their lives.

In general, Israelis valued women as Holocaust heroines under three conditions. The first was related to the content of the story she represented: the extent to which it was valued as a heroic tale was a function of how much it was commensurate with the accepted values in Israeli society. Stories that were "suitable" included stories of bearing arms and stories of mothers that underscored the values of organized armed force as a means for self-defense and motherhood as a mission. The battle—which was lost in terms of physical strength—was perceived as a victory; in bearing arms against all odds and in their loyalty to their children, women proved that even during the days of the Holocaust, the honor of the Jewish nation was not trampled and that the image of the Jewish person was not erased.

In contrast, stories about the "female spiritual resistance" and the "female position-bearer" lacked the heroic element, which was central in the "female armed resistance" image, and also the universal dimension, which was a central component of the maternal character-type during the Holocaust. Their stories were more complicated, and in order to facilitate identification with their heroines, one needed to know more about the history of Jewry in Occupied Europe during the Holocaust. Moreover, the central motives of the stories were also their drawback. Stories of the "spiritual resistance" were feminine par excellence; the gender connection of their heroism was palpable, and as stories on women and about women that did not focus on the essence of femininity (motherhood), they were considered weak. As stories of rebellion, they remained in the shadow of the armed-battle stories. When the "female spiritual resistance" tales were used, it was to complement the lead story of armed battle. The "female position-bearer" filled a similar role when she functioned as a counterpoint for the story of armed rebellion. The difficulty women encountered in enjoying recognition and even the title of heroine came from the opposite direction: up to the Eichmann trial, her gender identification was unclear and as such, her image was both confusing and deterring. The "female position-bearer" was a woman who behaved like a man, but up to the Eichmann trial, the balancing effect was erased from her representation by emphasizing her gender, which neutralized the potential for challenge, if there was such, on the division of roles between the sexes.

The second stipulation relates to the conditions in which the story was told and how it was disseminated: the story of a woman during the Holocaust could find its way into the hearts of Israelis as a heroic tale told off the cuff, in the presence of a friendly or captive audience. Such was the case for the whole period studied here for the character type, "female armed resistance", which only gained momentum during the Eichmann trial (underscoring an existing trend). For the mother during the Holocaust, the Eichmann trial represented a pinnacle; for the first time, a mother in the flesh made a public appearance. Both represented factions: the "female armed resistance", as the representative of a group with party affiliation, and the mother, resonating symbolically with the people who rose out of the ashes and built a state. For the "female position-bearer", the Eichmann trial was the first opportunity to present to Israelis the story in toto, and thus to moderate her not-feminine image. The conditions under which the story was told were dependent on the system used to disseminate it: each was an expression of how influential certain groups were in the Israeli public discourse. The Zionist-Socialists' ability to create the woman-in-the-Holocaust as a heroine was conspicuous, in comparison to other factions in Israeli society. The secular Right and the extreme left did not have similarly effective means to create their own heroines, and certainly not to transform them from movement heroines into national heroines. The Haredi community's success in elevating its heroes to the general public was partial and temporary. The potential of the political party and political movement's machinery as creator and preserving agent of heroism also found expression in the opposite: women whose stories were not appropriated or embraced by any political movement and who did not find an alternative mechanism by which to disseminate their stories effectively were simply forgotten and lost.

The third condition relates to how presentable that heroine was and to her rhetorical abilities. Traditionally, heroines were those who survived and were able to appear in public and share the stories of what they endured. These were survivors who appeared in public assemblies and rallies, political gatherings and conferences, and those who testified in the Eichmann trial. Those who stood out were the particularly charismatic women who spoke a fine Hebrew. Among the women who did not survive, few were labeled heroines. Anne Frank became a cultural heroine because her diary was viewed as a cultural asset and equally because her story was told on the stage of the National theater, in Hebrew. Indeed, also those who engaged in "female armed resistance" who did not survive, including Tosia Altman and Frumka

Plotnicka, were valorized via their assimilation into the bosom of the Zionist Left. However, the special recognition granted to “bearing arms” who lived in Israel—such as Zivia Lubetkin, Rozka Korczak and Haika Grosman—eclipsed them, primarily because the last two were seen as more effective at transmitting political messages. The sudden disappearance of a heroine undermined her ability to maintain her standing: such as the case of Pesia Sheroshewski-Yazin.

The press is related to these three conditions: the stories of women in the Holocaust were publicized as long as they met at least one of the conditions of a journalistic piece—new, important and interesting—and this was against the backdrop of the ideological and political character of each newspaper. In terms of the representation of women during the Holocaust in the press, there are more commonalities than differences: all of the typologies appeared in all the newspapers all the time. The manner in which their stories were dealt with was also similar: the majority of the items, articles and editorials dealt with what transpired rather than women's emotions. Most of the newspapers rarely published interviews with female survivors, and when they did, they did not traditionally underscore the personal story. The approach of the press towards women in the Holocaust was commensurate with the general policy characteristic of the period: more reports and articles, fewer personal interviews. Against this backdrop, the different approach taken by women's journalism—in particular, *Laisha Magazine*, where personal stories on the Holocaust were printed with great regularity, generally in the personal-interview format. In the 1950s and early 1960s, no newspaper ran that kind of material with that kind of emphasis, even when writing about men.

The extent to which the topic of women in the Holocaust was part of the Israeli public discourse in the 1950s and in the Eichmann trial, and the manner in which women were depicted, underscores the centrality of the concept of bearing arms as a means for self-defense. This was an expression of an ideology that characterized the Yishuv and the Zionist movement from its earliest beginnings. A review of the typologies of women during the Holocaust which appeared in the public discourse underscores some elements accepted as characteristics of a highly-political Israeli society; the celebration of mother is commensurate with the centrality of the immigrant absorption project as a national aim. Additionally, the research's findings on the matter of women's status in Israeli society calls into question the myth of equality between the sexes, which suggested that women were accepted as equals.

VIII

Every one of the typologies presented here is instructive in pointing out that women in Israeli society were considered inferior, that their roles in society were perceived to be more limited, and that their sphere of action was limited.

As for Israeli society's relationship to the Holocaust and its survivors, and in particular the place of survivors in that society, as individuals and as a collective, these research findings—regarding women and in general—suggest an approach that differs from what is accepted in research today: the survivor community was not silenced, not alienated, not passive. Rather, this was an organized group, active and influential in determining issues of the public agenda.

In contrast to studies which show the 1950s as the days of the "great silencing" of the survivors and as a time in which all personal Holocaust stories and experiences apart from armed defense were silenced, this study on women in the Holocaust and their place in the Israeli public discourse shows that the 1950s were emphatically not characterized by silence or shushing. The treatment of the Holocaust was massive and very intense, in the public realm—such as in political conflicts—and in the individual realm. Israelis either told personal stories from the Holocaust or heard them. Nevertheless, while Israelis did hear much about the Holocaust during the 1950s, they did not always listen—not because they did not want to listen, but rather because it was difficult for them. They dealt with the Holocaust to the extent of their limited abilities as a young society with a top-priority of fighting for its existence and coalescing the collective into one societal framework. In this context, personal stories of the Holocaust served national interests in one way or another, and on occasion—though actions were not motivated by pure intentions, the results were positive. The Eichmann trial marked a turning point, because then it was as if the personal stories were exposed for the first time. Israelis who were not survivors began to listen to the survivors. As such, they started to try to include them and the Holocaust as part and parcel of their being, and were thus able to accept the various means of survival and resistance Jews adopted to the Nazi regime—and accept those as heroic.

In conclusion, the portrayal of women during the Holocaust in the Israeli public discourse during the 1950s and early 1960s is characterized by its strengths and its weaknesses. This was a strong, active and well-known group of women whose voices were heard throughout the period. Every topic related to the Holocaust included a reference to women. Their stories were central elements in the construction of and preservation of national symbols. Relative to the representation of men in the public

discourse during that time period, the image of the woman during the Holocaust included different sides of heroism, not only the prototypical, classic weapon-in-the-hand. Concurrently, this group was weak and limited, because their presence in the Israeli public discourse remained within the confines of the traditional roles assigned to women. As was the case in general with women, women during the Holocaust were also depicted as strong—but never really as stronger than men. They were depicted as those who operated according to the old traditions and not as those who created or attempted to fashion a new order. On many levels, their strength was rooted in their weakness and their alleged weakness was the source of their strength. They operated within the consensus, choosing not to challenge the differentiation of roles based on gender, which was a cornerstone of Israeli society. As such, they were able to play a central role in constructing Holocaust awareness, a different cornerstone of Israeli society.